ЧЕТВЕРТИЙ (ОБ'ЄДНАВЧИЙ) З'ЇЗД РСДРП

С. Чех.

Чехія.
Ротонда св. Мартіна у Вишеграді в Празі. Кінець 11 — початок 12 ст.

Чехія.
Мадонна з Вевержі. Середина 14 ст. Національна галерея.- Прага.

ЧЕТВЕ́РТИЙ (ОБ'ЄДНА́ВЧИЙ) З'ЇЗД РСДРП. Відбувся 10—25. IV (23.IV—8.V) 1906 в Стокгольмі в умовах спаду революції 1905—07. На з'їзді було 112 делегатів з ухвальним голосом і 22 — з дорадчим від 62 орг-цій РСДРП, а також 12 представників з дорадчим голосом від нац. с.-д. орг-цій: Соціал-демократії Польщі й Литви, Латис. с.-д. робітн. партії, *Бунду, Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), Фінл. робітн. партії, Болгар. с.-д. робітн. партії. Серед делегатів були представники від 11 с.-д. орг-цій України, в т. ч. від «*Спілки*». Більшовицькі делегати представляли Донецький союз, Катеринослав., Харків., Одес. і Єлизаветград. к-ти. Серед делегатів з ухвальним голосом було 46 більшовиків і 62 меншовики. Решта делегатів, що займала примиренську позицію (т. з. центр), в осн. питаннях примикали до меншовиків. Чисельна перевага меншовиків позначилася на всьому ході роботи з'їзду й зумовила гостру ідейну боротьбу з усіх осн. питань порядку денного. Порядок денний: 1) Перегляд агр. програми; 2) Поточний момент; 3) Питання про тактику щодо підсумків виборів у Держ. думу і щодо самої Думи; 4) Збройне повстання; 5) Партизан. дії; 6) Тимчас. революц. уряд і революц. самоврядування; 7) Ставлення до Рад робітн. депутатів; 8) Професійні спілки; 9) Ставлення до сел. руху; 10) Ставлення до різних несоціал-демократичних партій і орг-цій; 11) Ставлення до вимоги окремих установчих зборів для Польщі у зв'язку з нац. питанням у парт. програмі; 12) Організація партії; 13) Об'єднання з нац. с.-д. орг-ціями (Соціал-демократія Польщі й Литви, Латис. соціал-демократія, Бунд); 14) Звіти; 15) Вибори. З'їзд обговорив пункти 1—4-й; інші було вирішено в комісіях, без дебатів, а пункти 7-й і 11-й знято з обговорення. Центр. місце в роботі з'їзду зайняло питання про перегляд агр. програми партії.

В. І. Ленін виступив з доповіддю, в якій всебічно обгрунтував агр. програму більшовиків (див. *Аграрна програма КПРС*), осн. вимоги якої (конфіскація всіх церк., монастирських, удільних, держ., кабінетських і поміщицьких земель; передача захоплених селянами земель у розпорядження селянських комітетів; націоналізація землі після перемоги революції) повністю відповідали розмахові сел. руху в країні й забезпечували доведення революції до повної перемоги. Меншовики відстоювали на з'їзді реформістську програму *муніципалізації* земель, за якою поміщицькі землі передавалися в розпорядження *муніципалітетів* — місц. органів самоврядування або земств, у яких селяни мали орендувати її за певну плату. Група більшовиків («подільники») відстоювала вимогу розподілу конфіскованих поміщицьких земель з передачею їх у власність селян, виступаючи проти націоналізації землі. Незначною більшістю голосів з'їзд прийняв меншовицьку програму. Але під тиском більшовиків до неї було внесено істотні поправки, зокрема про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію переселенського зем. фонду, лісів і вод загальнодерж. значення тощо. З'їзд прийняв новий Статут партії, 1-й параграф якого про членство в партії було прийнято в ленінському формулюванні (див. *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*). Вперше до Статуту включено положення про будівництво партії на засадах *демократичного централізму*. Але меншовикам удалося добитися відновлення двоцентровості в партії (ЦК і ЦО). Під час виборів центр. органів вони провели переважну більшість своїх кандидатів до ЦК й захопили всі місця в редакції ЦО. З'їзд ухвалив рішення про об'єднання з Соціал-демократією Польщі й Литви і з Латис. СДРП та затвердив умови об'єднання з Бундом. Проте в спец. резолюції рішуче висловився проти організації пролетаріату за нац. ознакою. Об'єднання з РСДРП домагався і представник УСДРП (на федеративних засадах і за умов визнання її єдиним представником укр. пролетаріату). Однак УСДРП, як дрібнобурж. націоналістичну орг-цію, не було прийнято до складу РСДРП.

На з'їзді відбулося тільки формальне об'єднання РСДРП, яке не усунуло принципових незгод між більшовиками й меншовиками. Відразу після з'їзду делегати-більшовики виступили з написаним В. І. Леніним зверненням до партії, в якому заявили про помилковість багатьох рішень з'їзду і про свою рішимість вести ідейну боротьбу проти них у рамках єдиної РСДРП.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Об'єднавчий з'їзд РСДРП; т. 13. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП; Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *П. М. Шморгун.*

ЧЕТВЕ́РТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план відбудови і розвитку нар. господарства СРСР на 1946—50, прийнятий як закон першою сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання (березень 1946). Осн. завдання четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки полягали в тому, щоб відбудувати потерпілі в період Великої Вітчизн. війни 1941—45 райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і с. г., а потім і перевершити цей рівень; забезпечити в першу чергу відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту як найважливішої умови піднесення всього нар. г-ва СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ЧЕТВЕРТИ́ННИЙ ПЕРІ́ОД І ЧЕТВЕРТИ́ННА СИСТЕ́МА — те саме, що й *антропогеновий період і антропогенова система*.

ЧЕТВЕРТИ́НСЬКІ (Святополк-Четвертинські) — укр. магнатський рід. Володіли значними маєтностями на Правобережній Україні та в Білорусії в 15—19 ст. У 1-й пол. 18 ст. покатоличилися. Брали участь у боротьбі магнатських кіл шляхет. Польщі за владу. Найвідоміші: Гедеон Ч. [до пострижения в ченці — Григорій; р. н. невід.— 6 (16). IV 1690, Київ] — київ. митрополит з 1685. У 1686 порвав зв'язки з константинопольським патріархом і визнав зверхність моск. патріарха над православною церквою на Україні. Олександр Ч. (р. н. невід.— п. 1769) — брацлавський підкоморій (член станового шляхет. суду). Учасник *Барської конфедерації 1768*. Антон Станіслав Ч. (1748 — 28.VI 1794, Варшава) — перемишльський *кастелян*. Один з керівників *Targовицької конфедерації 1792*.

«ЧЕТВЕ́РТОГО ТРА́ВНЯ» РУХ — масовий антиімперіалістичний рух у Китаї в травні — червні 1919. Виник під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почався 4 травня (звідси назва) в Пекіні. Безпосереднім поштовхом до руху були грабіжницькі рішення *Паризької мирної конференції 1919—20* про передання Японії загарбаних нею кол. концесій Німеччини в Шаньдуні. Під тиском нар. мас пекінський уряд змушений був відмовитися підписати *Версальський мирний договір 1919*. «Ч. т.» р. сприяв розвиткові нац.-визвольного і робітн. руху в Китаї.

І. В. Волковинський.

«ЧЕ́ТЬЇ-МІНЕ́Ї» — див. «*Мінеї-Четьї*».

ЧЕХ (Čech) Едуард (29.VI 1893, с. Страчов, поблизу м. Градець-Кралове — 15.III 1960, Прага) — чеський математик, член Чехословацької АН (з 1952). Член КПЧ. Закінчив (1919) Карлів ун-т (Прага). З 1947 — директор Матем. ін-ту Чехословацької АН. Осн. праці стосуються диференціальної геометрії і топології. Спільно з італ. математиком Г. Фубіні (1870—1943) створив проективно-диференціальну геометрію. Зробив істотний внесок у теорію бікомпактних просторів і заг. теорію гомологічних інваріантів. Держ. премія ЧССР, 1951, 1954.

ЧЕХ (Čech) Сватоплук (21.II 1846, м. Остршедек, поблизу Бенешова — 23.II 1908, Прага) — чес. письменник. Закінчив Празький ун-т (1869). Друкуватися почав у 60-і рр. У збірках віршів «Ранкові пісні» (1887), «Нові пісні» (1888), поемах «Пісні раба» (1894), «Косарі» (1903) критикував бурж. суспільство, нац. гноблення, вітав революц. боротьбу трудящих за соціальні свободи. Вірш «Хвала труду!» (1884) став революц. гімном чес. робітників. У повістях «Яструб проти горлиці» (1876), «Подорож пана Броучека в XV столітті» (1888) викривав псевдопатріотизм і жадобу наживи чес. буржуазії, підносив ідеали гуситів. Враження від подорожі в Росію (1874), під час якої Ч. побував в Одесі й Криму, відбилися в поемі «Степ» (1908, незакінч.), сюжет якої навіяний революц. подіями 1905 в Росії. В поемі подано картини укр. природи, екскурси в істор. минуле України. Переклав уривки з кількох творів Т. Шевченка. Сприяв публікації перекладів Шевченкової поезії в журн. «Квєти». Творчість Ч. високо цінив І. Франко. Укр. мовою твори Ч. перекладали І. Франко, Олена Пчілка, М. Рильський, Борис Тен та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші].

В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 11. К., 1978; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954; Поэмы. М., 1958.
Літ.: Кишкин Л. С. Сватоплук Чех. М., 1959; Шмелькова И. А. Сватоплук Чех. Биобиблиографический указатель. М., 1959. *В. І. Шевчук.*

ЧЕ́ХИ — нація в Чехословаччині, осн. населення Чеської Соціалістичної Республіки (ЧСР). Заг. чисельність Ч.— 10,5 млн. чол. (1980, оцінка), з них у ЧССР бл. 9,7 млн. чол. (1978, оцінка), в т. ч. в ЧСР — 9,6 млн. чол. Живуть також в Австрії, Канаді, США, Югославії та в ін. країнах. Говорять *чеською мовою*. Віруючі Ч.— переважно католики, незначна частина — протестанти. В 11 ст. в межах Чеської д-ви, що тоді утворилася, почала формуватись чеська народність. В 19 ст. відбувався процес формування чес. бурж. нації. Встановлення 1945 в Чехословаччині нар. влади, соціалістичні перетворення в країні сприяють формуванню чес. соціалістичної нації. Більшість Ч. працює в пром-сті. Осн. заняття Ч.- селян — землеробство, тваринництво. Про історію, економіку, культуру Ч. див. *Чехія, Чехословаччина.*

ЧЕ́ХІЯ, Чеська Соціалістична Республіка — у складі Чехословаччини. Розташована на Зх. країни. Складається з двох істор. провінцій — Чехії і Моравії. Площа — 78,9 тис. км². Населення — 10,3 млн. чол. (1984, оцінка). Столиця — м. *Прага.* В адм. відношенні поділяється на 7 областей.

Ч.— соціалістична республіка, що разом з Словацькою Соціалістичною Республікою на засадах рівноправності й добровільності утворює федеративну соціалістичну д-ву — ЧССР. Найвищий орган держ. влади Чехії — Чеська Нац. рада, яка обирається населенням на 5 років. Постійний орган ради — Президія Нац. ради. Вона призначає уряд республіки, що є найвищим виконавчим органом. Див. також *Чехословаччина,* розділ Державний лад.

Більша частина території Ч. розташована у межах *Чеського масиву* з середньовисотними хребтами на Зх. і Пн. (Шумава, Чеський Ліс, Рудні гори, Крконоше). Для рельєфу внутр. районів характерне чергування погорбованих височин і улоговин. Поклади кам. та бурого вугілля, графіту, каоліну. Клімат помірно континентальний. Гол. річки — Лаба (Ельба) з Влтавою та Морава. Схили гір вкриті мішаними та хвойними лісами.

Осн. населення Ч. — *чехи* (понад 94%, 1980, оцінка). Живуть також словаки (3,6%), німці, поляки, українці та ін. Пересіч. густота нас.— 130,5 чол. на 1 км² (1980, перепис). Найгустіше заселені пн. індустріально розвинуті райони Ч. Найбільші міста: Прага, *Брно, Острава, Пльзень.*

Тер. Ч. заселена з часів *палеоліту.* В серед. 1-го тис. тут переважали слов'ян. племена. В 7 ст. чес. землі входили до політ. об'єднання, очоленого князем *Само,* в 9 — на поч. 10 ст.— до *Великоморавської держави.* В 10 ст. виникла чес. ранньофеод. д-ва на чолі з дин. *Пржемисловичів* (правили до 1306). У кін. 13 — 1-й пол. 14 ст. в Ч. склалася феод.-станова монархія. В 1310—1437 чеські землі входили до складу володінь дин. *Люксембургів.* Загострення соціальних і нац. суперечностей викликало в Ч. у 1-й пол. 15 ст. нац.-визв. і антикатолицький *Гуситський революційний рух.* У 1526 Ч. ввійшла до складу імперії *Габсбургів.*

У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Ч. розгорнувся нац. рух за збереження і розвиток чес. мови, нац. культури (див. *«Будителі»*). Під час *революції 1848—49 в Австрії* відбулися виступи в Ч. проти австр. абсолютизму (див. *Празьке повстання 1848*). З 1867 Ч.— у складі австр. частини *Австро-Угорщини.* Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі Чехословацької бурж. республіки (проголошена 28.X 1918). Внаслідок політики зх. д-в (див. *Мюнхенська угода 1938*) фашист. Німеччина 1938—39 окупувала чес. землі. В результаті *Травневого повстання 1945,* підтриманого Рад. Армією (див. *Празька операція 1945*), 9.V було визволено Прагу. Незабаром було визволено всю країну. В 1945 Ч. і Словаччина возз'єднались у межах нар.-демократичної Чехословаччини. З 1.I 1969 чес. землі мають статус Чес. Соціалістичної Республіки.

Частка Ч. в нац. доході ЧССР становить бл. 70 %. Розвинута гірничодобувна (Остравсько-Карвінський і Кладненський кам'яновуг. та Пн.-Чеський і Соколовський буровуг. басейни), паливноенерг. і металургійна (район Острави) пром-сть, а також машинобудування — енергетичне, електротех., транспортне, тракторо- і верстатобудування. Значна хімічна і нафтохімічна промисловість. Виробн. буд. матеріалів, склоробні та фарфорові підприємства. Деревообр., паперова, меблева, по виробн. олівців, текст., швейна, харчосмакова (гол. чин. цукр. та пивоварна) галузі. Шкіряно-взут. пром-сть (*Готвальдов*). Гол. пром. центри — Прага, Острава, Брно. Провідна галузь с. г.—рослинництво. Вирощують пшеницю. жито, ячмінь, цукр. буряки, картоплю, хміль тощо. Значні площі під садами та овочевими культурами. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (велика рогата худоба, свині, птиця). У Ч. густа мережа з-ць і автошляхів, судноплавство по Влтаві й Лабі.

На базі основної 8-річної школи в Ч. діють повні серед. школи — гімназії, серед. профучилища, а також профучилища й центри учнівства, що готують кваліфікованих робітників, серед. профес. школи, що готують кадри серед. кваліфікації, і серед. школи для працюючих. У 1982/83 навч. р. у 4101 осн. школі налічувалося 1278,5 тис. учнів, у 212 гімназіях— 97,6 тис., у 612 профучилищах, 611 центрах учнівства — бл. 223 тис. (1981/82 навч. р.), у 162 серед. школах для працюючих — 16,6 тис. учнів.

У Ч. 23 вищі навч. заклади (1982/83 навч. р.— 119,4 тис. студентів). Вузи: *Празький університет* (Карлів ун-т, засн. 1348), Політех. ін-т (засн. 1707), Екон. ін-т (засн. 1953), Академія образотворчих мистецтв, Академія муз. мистецтва, Ін-т худож. промислів, усі — в Празі; Ун-т ім. Я. Е. Пуркинє (засн. 1919), Політех. ін-т (засн. 1899) — у Брно; Ун-т ім. Ф. Палацького (засн. 1573) в Оломоуці; Гірничий ін-т (засн. 1849) в Острави та ін. Вища наук. установа — *Чехословацька академія наук* з підпорядкованими їй н.-д. ін-тами, серед яких — Чехословацько-радянський ін-т, Ін-т праці, Ін-т життєвого рівня, Ін-т чес. мови. У 1974 створено Чехословацьку академію с.-г. наук. Працює ряд н.-д. ін-тів міністерств і відомств ЧССР: Центр. геологічний (засн. 1919), гідрометеорологічний (засн. 1920), водного г-ва (засн. 1920), всі — у Празі, та ін., діє ряд наук. т-в. В ЧСР 7,3 тис. нар. б-к, крім них, функціонують спец. б-ки — дит., наук., профспілкові тощо. Найбільші б-ки: в Празі — університетська (засн. 1348), Державна ЧСР (засн. 1958), Фундаментальна Чехосл. АН (засн. 1952), Міська (засн. 1891), Нац. музею (засн. 1818), Державна пед. ім. Я. А. Коменського (засн. 1919) та ін.; у Брно — університетська (засн. 1815), Державна наукова (засн. 1899) та ін.; наук. б-ки в Острави, Оломоуці, Чеське Будейовіце, Градець-Кралове, Пльзені та ін. У 1979 в ЧСР було 192 музеї й 27 худож. галерей, зокрема у Празі: Нац. музей (засн. 1818), Нац. галерея (засн. 1896), Музей столиці Праги (засн. 1883), Напрстка (азіатської, афр. й амер. культур, засн. 1862), Худож.-промисловий (засн. 1885), музеї В. І. Леніна, К. Готвальда, А. Дворжака, Б. Сметани, М. Алеша, А. Ірасека, Літературний, Педагогічний ім. Я. А. Коменського, Поштовий та ін.; у Брно: Міський (засн. 1904), Моравський (засн. 1818), Моравська галерея (засн. 1819); в Пльзені: Зх.-Чеський і Зх.-Чеська галерея, в Таборі — Гуситського революц. руху, в Угерському Броді — Я. А. Коменського, ряд місцевих краєзнавчих, меморіальних музеїв і музеїв-замків.

Найважливіші газети: *«Руде право»* — центр. орган ЦК Компартії Чехословаччини, «Праце» — орган Чехосл. революц. профспілкового руху, «Млада фронта» («Молодий фронт») — орган Соціалістичного союзу молоді, «Свободне слово»— орган Чехосл. соціалістичної партії, «Лідова демократіє» («Народна демократія») — орган Чехосл. нар. партії та ін. Чехосл. радіо (засн. 1923) і Чехосл. телебачення (засн. 1953). Телецентри — в Празі, Брно, Острави, Пльзені.

Писемність чес. народу починалася старослов'ян. мовою, чому сприяла просвітительська діяльність братів *Кирила і Мефодія* (2-а пол. 9 ст.). Після падіння Великоморавської д-ви (906) поширилася лат. мова. Найвизначніший твір лат. мовою — «Чеська хроніка» (1125) *Козьми Празького.* Найдавніші літ. пам'ятки чес. мовою — «Далімілова хроніка» та «Александреїда» (обидві — поч. 14 ст.). Перший достовірно відомий чес. письменник — С. Фляшка (помер 1403), який висміював станові привілеї. З антикатолицькими творами в 15 ст. виступали Ян *Гус,* Ян Желівський, П. Хель-

Церква Тинської богоматері в Старому Місті в Празі. 1370—1510, частково перебудовано 1679.

Храм св. Мікулаша в Празі. Архітектори К. І. Діенценгофер та ін. 1703—55.

Національний театр у Празі. Архітектори Й. Зітек та ін. 1863—81.

Я. Штурса. Переможець. Бронза. 1921. Національний музей у Празі.

К. Лідіцький. Дівчина, що стоїть. Бронза. 1958. Національна галерея. Прага.

чицький. За умов австро-нім. поневолення чес. л-ра зазнавала переслідувань. Найпомітніші літ. пам'ятки 17 ст.— твори Я. А. *Коменського*. Серед найвидатніших діячів чес. нац. Відродження (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) —учені й письменники Й. *Добровський*, Й. *Юнгман*, П. Й. *Шафарик*, Ф. *Палацький*, А. Я. Пухмайєр, В. *Ганка*, Я. *Коллар*, Ф. Л. *Челаковський*, К. Г. *Маха*, Й. К. *Тил*. Л-ра цього періоду визначалась ідеалами просвітительства, нац. самосвідомості, революц. романтизму, усвідомленням спорідненості з ін. слов'ян. народами. Під впливом революції 1848—49 в л-рі посилилися нац.-визвольні ідеї, загострилася увага до соціальної проблематики, що зумовило становлення реалізму. З критикою соціальних відносин у австр. монархії виступали К. *Гавличек-Боровський*, Божена *Немцова*. Утвердження критичного реалізму пов'язане з творчістю Я. *Неруди* і поколінням «майовців», що групувалися навколо альманаху «Май» (1858—62; В. *Галек*, Кароліна *Светла*, Я. Арбес). Твори Антала *Сташека*, істор. проза А. *Ірасека*, В. Б. Тршебізького сприяли становленню соціального роману. Зростала суспільна роль поезії (С. *Чех*, Ярослав *Врхліцький*, Й. В. Сладек). На межі 19 і 20 ст. виникли різні ідейно-естетичні течії і напрями. У представників «Чеської модерни» (Й. С. Махар, А. *Сова*, Отокар *Бржезіна*, Ф. К. *Шалда*) неприйняття бурж. дійсності поєднувалося з індивідуалістичним бунтом. Цими настроями пройнята й творчість «покоління бунтарів» (К. Томан, Ф. Шрамек, Ф. Гельнер, Ст. К. *Нейман*). Деякі письменники тимчасово зблизились з анархізмом, декадентськими течіями, натуралізмом (В. Дик, Отокар Бржезіна, К. М. Чапек-Ход). Проте гол. ідейне спрямування л-ри визначали проблеми соціальної і нац.-визвольної боротьби (поезія А. Мацека, Петра *Безруча*, А. Сови, Й. С. Махара, рання проза Івана *Ольбрахта*, Я. *Гашека*, М. *Майєрової*). Про розвиток чес. л-ри після 1918 див. *Чехословаччина*, розділ Література.

Значну роль у розвитку л-ри в Ч. в 1-й пол. 19 ст. відіграли зв'язки з рос. і укр. л-рами. Ідеї слов'ян. взаємин у працях П. Й. Шафарика і Я. Коллара знайшли відгук у творчості укр. поетів. зокрема М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін. Особливого значення набули ці ідеї в поезії Т. Шевченка («Єретик», «І мертвим, і живим...» та ін.). Поезією Л. Боровиковського, М. Костомарова, А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. Шашкевича зацікавився поет і фольклорист Ф. Л. Челаковський, який переклав чималу добірку їх віршів, що склали першу чес. антологію укр. письменства (1842). Укр. класич. л-ра представлена в чеських перекладах творами І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, Марка Черемшини, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника та ін. В Ч. видано твори багатьох рад. поетів і прозаїків.

Укр. мовою видано твори Божени Немцової, К. Гавличека-Боровського, Я. Неруди, А. Ірасека, Петра Безруча, Я. Гашека, Івана Ольбрахта, К. Чапека, Я. Отченашека, Ю. Фучіка та ін. Вірші багатьох чес. поетів увійшли до антології «Чеська поезія» (К., 1964) та кн. Р. Лубківського «Слов'янське небо» (К., 1972). Чес.-укр. літ. взаємини широко висвітлено в кн. «З історії чехословацько-українських літературних зв'язків» (Братіслава, 1959) та зб. «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків» (Прага, 1968, чес. мовою).

На тер. Ч. з 8—10 ст. збереглися залишки слов'ян. городищ (Прага, Старе Место поблизу Угерське Градіште). Після прийняття католицизму будували кам. церкви за візант. (залишки храму поблизу Старого Места, 9 ст.) та зх.-європ. (храм-ротонда св. Віта у Празі, бл. 930) зразками. В 11—13 ст. склався *романський стиль* (базиліка св. Їржі, 12 ст., у *Граді Празькому*). В серед. 13 — 1-й пол. 15 ст. в архітектурі розквітла *готика* (замок у Кршівоклаті, 13—16 ст.; сх. частина собору св. Віта у Празі, з 1344). В 1-й пол. 16 ст. для архітектури Ч. характерні риси *Відродження* (палац Бельведер у Празі, бл. 1535—63); в цьому ж стилі перебудовувалися замки (зокрема, в Пардубіце). З 2-ї пол. 17 ст. споруджували палаци у стилі *барокко* (палац Клам-Галласів, бл. 1713—25, арх. Й. Б. Фішер фон Ерлах). У кін. 18 — на поч. 19 ст. в архітектурі після короткого періоду поширення стилю *класицизму* утвердився напрям «національної романтики» з тенденціями *еклектизму* (Нац. музей у Празі, 1884—90, арх. Й. Шульц). В кін. 19 — на поч. 20 ст. домінує стиль *модерн* (музей в м. Градець-Кралове, арх. Я. Котери та ін.), на зміну якому прийшов *раціоналізм*. У 20—30-х рр. 20 ст. склалася нац. школа *функціоналізму* в архітектурі (будівлі Й. Гочара в м. Градець-Кралове). Після 1945 розгорнулося велике буд-во житл. районів, громад. центрів, нових адм. та культурно-побутових споруд, що відзначаються раціоналізмом пластичних засобів, використанням нових виразних сучас. буд. матеріалів (будинок Федеральних зборів ЧССР, 1970—73, арх. К. Прагер; Будинок рад. науки і культури, 1972, арх. Р. Черні та ін., обидва — у Празі).

В Ч. збереглася скульптура часів палеоліту, неолітична кераміка. До 7 ст. належать давньослов'ян. кераміка, ювелірні вироби. В 11—13 ст. з'явилися настінні розписи (ротонда св. Катержини в Зноймо, 1134), мініатюра («Вишеградський кодекс», 1085). В серед. 13 — 1-й пол. 15 ст. розквітла готика (статуї Майстра Міхельської Мадонни, 2-а чверть 14 ст.). Для живопису цього часу характерні пошуки життєвості композиції (Майстер Вишебродського вівтаря, серед. 14 ст.). У 2-й пол. 14 ст. набуло розвитку мистецтво портрета (скульптурні портрети роботи П. Парлержа в соборі св. Віта у Празі, 1374—85; живописні портрети, виконані майстром *Теодоріком* для каплиці замку Карлштейн, бл. 1357—67). З кін. 14 — поч. 15 ст. в образотворчому мистецтві Ч. зміцнюється світське начало (мініатюри «Ієнського кодексу», поч. 16 ст.). Поширилося декоративно-ужиткове мистецтво (художнє скло, вітражі, мозаїки, ювелірні вироби). Наприкінці 15 — в 16 ст. у вівтарний живопис проникли ренесансні тенденції (майстер Літомержицького вівтаря). Для образотворчого мистецтва 17—18 ст., яке розвивалося в традиціях бароко, характерні реалістичні й демократичні тенденції (портрети й настінні розписи К. Шкрети, П. Брандля, фрески й пейзажі В. В. Рейнера, портрети Я. Купецького, гравюри В. Голлара та ін.). Серед скульпторів цього часу — М. Б. Браун та Ф. М. Брокоф (статуї Карлового моста у Празі). В серед. 18 ст. в скульптурі й живописі з'явилися риси рококо і класицизму (скульптор І. Ф. Платцер, живописець Н. Грунда). В кін. 18 — на поч. 19 ст. мистецтво Ч. відігравало велику роль у боротьбі за нац. самоутвердження (діяльність «Патріотичного товариства друзів мистецтва» й АМ у Празі). Поряд з класицизмом і романтизмом в 1-й пол. 19 ст. поширилися реалістичні тенденції. Художники звернулися до тем нац. історії, зображення рідної природи (А. *Косарек*, А. *Манес*), натюрмортів (Й. Навратіл). У творах Я. Чермака відтворено визвольну боротьбу слов'ян. народів; представником демократичного реалізму був К. *Пуркинє*. В останній третині 19 ст. розвинулася творчість живописця М. *Алеша*, скульптора Й. В. *Мисльбека*. Мистецтво поч. 20 ст. було суперечливим. У зіткненні з різними декадентськими течіями збагачувався і розвивався демократичний напрям (товариство художників «Манес», творчість А. Славічека, Л. Куби та ін.). Соціально-критичні тенденції виявились у творах К. Мисльбека. Рисами символізму були позначені ранні твори М. *Швабінського*. Графіка розвивалася в стилі модерн (гравюри В. Прейссіга, плакати А. Мухи, книжкові ілюстрації Й. *Лади*). В скульптурі в цей час виділялися твори Я. *Штурси*. На поч. 20 ст. серед представників *авангардизму* були Б. Кубішта, Е. Філла, А. Прохазка, Я. Зрзавий, Р. Кремлічка. Створення незалежної бурж. республіки Чехословаччини 1918 сприяло розвиткові національної художньої культури.

М. Швабінський. Бідний край. 1899—1900. Національна галерея. Прага.

Багато художників-авангардистів звернулися до реалістичних традицій (живописці В. Новак, О. Кубін, Й. Чапек, В. Рабас). Деякі митці правливо відтворювали бо-

ротьбу робітн. класу (живописці К. Голан, К. Штика; скульптори К. *Покорний*, Я. Лауда; графіки Ф. Бідло, В. Машек). У 20—30-х рр. формувався соціально-критичний напрям у чес. мистецтві (живопис П. Котіка, графіка В. Сіловського). Плідною була діяльність «майстерні соціальної графіки» (Я. Рамбоусек та ін.), з якою до 1927 була пов'язана творчість В. *Касіяна*. Після визволення Чехословаччини від фашистського гніту й перемоги народно-демократичного ладу перед мистецтвом відкрилися нові перспективи. До тем соціалістичного будівництва звернулися живописці Е. Філла, А. Падерлік, В. Седлачек; скульптори В. Маковський, К. Лідіцький, К. Покорний. У цей час розвивалися різні види монументально-декоративного мистецтва (мозаїки В. Сіхри, М. Швабінського, фрески В. Тіттельбаха), графіка (В. Фіала, Ф. Музіка та ін.). Серед митців 70—80-х рр.— живописці й графіки А. Забранський, Р. Коларж, Й. Брож, скульптори Й. Малейовський, М. Аксман. Поширені різні види декор.-ужиткового мист. (художнє скло, ткацтво, медальєрне мистецтво). В 1969 в м. Градець-Кралове споруджено пам'ятник В. І. Ленінv (скульптор А. Білостоцький).

Чес. муз. культура розвивалася на грунті нар. творчості — побутових та обрядових пісень і танців. Муз. інструменти: волинка, фуяр (сопілка), бубон, флейти, барабани, цитра, труба, литаври, арфа та ін. В 15 ст. виникли т. з. *гуситські пісні*. З 16 ст. розвивалася поліфонічна музика (А. Міхна, В. Голан, Й. Рихновський, Я. Турновський, К. Гарант з Польжице). В 17—18 ст. за рубежем працювали Я. Зеленка, Й. Бенда, Б. Чорногорський, Й. Мисливечек, а також Я. В. Стаміць, Ф. К. Ріхтер, А. Фільц (т. з. мангеймська школа; Німеччина). В 1737 в Празі відкрито оперний театр — «Театр у Котцу», 1783 — Ностицький нац. (з 1797 — Становий) театр. В 1811 у Празі відкрито консерваторію, 1831 — органну школу, 1881 — Нац. театр, 1891 засн. Чеський квартет, 1901 — Чес. філармонію, 1920 — Празький квартет, 1928 — Празький духовий квінтет.

Автор першої опери чес. мовою «Дротар» (пост. 1826) — Ф. Шкроуп. Основоположниками чес. класичної муз. школи були Б. *Сметана* і А. *Дворжак*. Їхні послідовники — З. Фібіх і Л. Яначек.

Серед композиторів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Й. Б. Ферстер, В. Новак, Й. Сук, Б. Мартіну, О. Острчіл, А. Хаба. Реалістичні засади чес. музики обстоював З. Неєдлий. Серед виконавців: диригент В. Таліх, скрипалі Ф. Лауб, О. Шевчик, Я. Кубелік, віолончеліст Г. Віган, вокалісти В. Геш, Б. Беноні, К. Буріан, Е. Дестінова, Б. Ферстерова-Лаутерерова.

З серед. 30-х рр. прогресивні музиканти звернулися до антифашист. теми (опера «Іванкове царство» Острчіла, 1934; «Симфонія свободи» Е. Шульгофа, 1941; оркестрова п'єса «Пам'ятник Лідіце» Б. Мартіну, 1943). Після перемоги над фашизмом (1945) композитори прагнули відобразити демократичні перетворення в житті суспільства (В. Добіаш, Е. Аксман, Б. Мартіну, К. Буріан, Я. Ржидкий, Г. Крейча). Серед композиторів 60—70-х рр. — Й. Пауер, В. Соммер, Л. Железний, С. Гавелка, В. Калабіс. Популярними стали струнні квартети імені Сметани, імені Яначека, струнне тріо імені Й. Сука.

В 16—17 ст. поширення набув *шкільний театр*, особливо розвивався аматорський театр, вистави якого відображали протест проти соціального і національного гніту («Комедія про Франтішку, дочку короля англійського, та Годзика, сина купця лондонського»). У Празі 1737 збудовано перше постійне театр. приміщення — «Театр у Котцу» (створено оперну й драм. трупи). В 1760 відкрито театр у Туновському будинку, 1783 — Ностицький театр (з 1797 — Становий).

В 1786—89 в театрі «Боуда» (Патріотичний) почала працювати трупа, що грала вистави чес. мовою. У 1-й пол. 19 ст. активізувався розвиток чес. драматургії, з'явилися твори Я. Н. Штепанека (був і режисером), В. Кліцпери і особливо Й. К. Тила, діяльність якого мала великий вплив на розвиток професіон. театру. Він очолив (1824—34) чес. трупу, а згодом — аматорський колектив під назвою «Театр у Каетана» (1835—37). Й. К. Тил та його однодумці 1846 відновили роботу Станового театру. Під впливом Й. К. Тила розквітла творчість акторів Й. Колара, А. Манетинської, М. Гінкової, М. Форгеймової та інших. В 1862—83 в Празі працював Тимчасовий театр з оперною і драматичною трупами. У складі театру — актори І. *Мошна* (один з засновників чеської реалістичної акторської школи), Й. Бітнер, К. Шимановський, Ф. Колар, Є. Пешкова, режисери Й. Колар, Е. Хваловський. У репертуарі — твори нац. драматургії, У. Шекспіра, рос. класики (О. Островський, М. Гоголь, І. Тургенєв). У 1881 почав діяльність «Театр у Лібуше», в якому вперше в Ч. здійснено інсценізації романів Е. Золя, поставлено п'єси Г. Ібсена, А. Чехова. В 1883 в Празі засновано *Чеський національний театр*, який в 70—80-х рр. 20 ст. став центром театр. життя країни. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в театр. житті Ч. відчутні модерністські тенденції. Діяли колективи: «Інтимна сцена» (1896—99), Ліричний театр (засн. 1911), Театр мистецтв (1912—13). Широко розвивався аматорський театр. Крім Праги, діяли театри в Пльзені (засн. 1865), Брно (засн. 1884) та в ін. містах. У 1911 створено Спілку робітн. театр. самодіяльності.

Лікарня в Зноймо. Архітектор М. Спурний. 1973.

Після створення бурж. Чехосл. республіки виникли міські театри в Брно (1919) та Оломоуці (1920), театр «Д-34» у Празі (1933), в репертуарі яких були п'єси нац. драматургів (К. Чапек), рад. авторів (О. Корнійчук, М. Погодін), твори рос. і світової класики. Серед провідних митців цих років — актори В. Видра, Я. *Пруха*, Л. Досталова, З. Балдова, режисери К. Гілар, Я. Квапіл, Я. Шкода. Після визволення Ч. від фашист. окупації (1945) створюються нові театри: Реалістичний, Театр сатири — у Празі; з 60—70-х рр. діють експериментальні театри малих форм — «Чіногерні клуб», «Семафор», «На Забрадлі», «Рококо» (Прага), «На мотузці» (Брно) та ін. Провідні діячі театру 70—80-х рр.: актори О. Крейча, Ф. Смолік, Я. Пруха, З. Штепанек, К. Май, В. Фабіанова, Б. Загорський; режисери М. Махачек, К. Палоуш, К. Новак, Я. Плескот; художники Й. Свобода, Ф. Трестер, Л. Виходіл. Театр. кадри готує Академія мистецтв у Празі з учбовим театром «Диск» (засн. 1945). Див. також ст. *Чехословаччина*.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Зернов Б. П., Лушников О. Е. Чехословакия. М., 1982; Прага. Пер. с чеш. М., 1981; Гонтар П. Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст. К., 1956; Петрмихль Я. Пятнадцать лет чешской литературы (1945—1960). М., 1960; Шевчук В. І. Основні проблеми українсько-чеських літературних зв'язків XIX—XX ст. К., 1963; Шевчук В. І. Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки. 1945—1960. К., 1963; Шерлаимова С. А. Чешская поэзия XX века. 20—30-е гг. М., 1973; Копыстянская Н. Ф. Жанровые модификации в чешской литературе. (Период становления социалистического реализма). Львов, 1978; Шевчук В. І. Чеський сатиричний роман XX ст. (1900—1940). К., 1978; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии. М., 1959; Швидковский О. А. Градостроительная культура социалистической Чехословакии. М., 1963; Виноградова Е. К. Графика и проблемы чешского искусства конца XIX — начала XX в. М., 1975.

В. І. Євінтов (державний лад),
І. А. Петерс (історія),
Г. О. Касвін (освіта),
В. І. Шевчук (література),
М. П. Загайкевич (музика),
І. Г. Посудовська (театр).

Чехія.
А. Забранський.
Рік 1948-й.

ЧЕ́ХОВ Антон Павлович [17 (29).I 1860, Таганрог — 2 (15).VII 1904, Баденвайлер, Німеччина, похований у Москві] — рос. письменник. Після закінчення мед. ф-ту Моск. ун-ту (1884) займався лікарською практикою. Літературну діяльність почав у кін. 70-х рр. Співробітничав у московських і петерб. гумористич. журналах. У 1890 здійснив подорож на о. Сахалін, де, зокрема, ознайомився і з тяжким становищем в'язнів у царських тюрмах та засланців («Острів Сахалін», 1893—94). З 1892 жив у с. Мелiхові (під Москвою), з 1898 — у Ялті.

Демократичний світогляд Ч. формувався в умовах переходу від різночинського до пролет. періоду визвольної боротьби. В гумористичних оповіданнях «Смерть урядовця», «Дочка Альбіону» (обидва — 1883), «Маска» (1884), «Беззахисна істота» (1887) та ін. висміював невігластво, пошлість поміщиків та фабрикантів, підла-

Чехія.
Пам'ятник братам Карелу та Йосефу Чапекам у місті Мале Сватоньовіце.
Скульптор Й. Малейовський. Бронза. 1969.

А. П. Чехов.

бузництво і міщанську тупість дрібного чиновництва. В оповіданнях «Хамелеон» (1884), «Унтер Пришибєєв» (1885) створив сатиричні образи часів царської реакції. Співчуттям до простих людей пройняті оповідання «Горе» (1885), «Ванька», «Туга» (обидва — 1886). Тема батьківщини і народного щастя втілені в творах «Степ» (1882), «Щастя» (1887).

У творах кінця 80—90-х рр. все сильніше звучить тема відповідальності інтелігенції перед народом, заклик до опору міщанському середовищу (оповідання «Нудна історія», 1889; «Учитель словесності», 1889—94; «Анна на шиї», 1895; «Іонич», 1898; «Душенька», 1899). В трилогії «Людина в футлярі», «Агрус», «Про любов» (усі — 1898), в оповіданнях і повістях кін. 1890 — поч. 1900-х рр. зображував духовний застій і прагнення до кращого життя. Повість «Палата № 6» (1892) пройнята духом протесту проти похмурої «тюремної» дійсності. В. І. Ленін високо оцінив цей твір за глибину худож. узагальнення суперечностей соціального ладу дореволюц. Росії. Духовне переродження людини під впливом високого почуття любові відтворено в оповіданні «Дама з собачкою» (1899). Письменник правдиво зобразив суть капіталістичних відносин (оповідання «Баб'яче царство», 1894; «Випадок з практики», 1898), збагачення куркульства і зубожіння трудових мас (повісті «Мужики», 1897; «В яру», 1900).

Ч. виступав і як новатор-драматург. Осн. проблемою п'єси «Чайка» (1896) є тема мистецтва як подвигу, що стоїть вище від особистих пристрастей і страждань. П'єси «Дядя Ваня» (1897) і «Три сестри» (1901) — про духовно прекрасних людей, краса і сила яких гине в умовах тогочасної соціальної дійсності. У п'єсі «Вишневий сад» (1904) Ч. показав загибель старого світу, поривання передової молоді до світлого майбутнього.

Життя і творчість Чехова тісно пов'язані з Україною. Весною 1887 подорожував по Донецькому краю. В 1888—89 двічі жив під Сумами. У творах Ч. зображені люди і природа України («Степ», «Людина в футлярі», «Іменини» тощо). Ч. знав укр. фольклор, творчість І. Котляревського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, С. Руданського, захоплювався «Кобзарем» Т. Шевченка, високо цінив діячів укр. театру М. Садовського, М. Заньковецьку. Твори Ч. укр. мовою друкувались у галицькому часописі «Громадський голос» (1897), «Літературно-науковому вістнику» (1898—99, 1902). В 1904 у Львові в українському перекладі вийшла збірка оповідань «Змора», у Києві 1906 — п'єса «Освідчення». У 1896 відбулась перша вистава чеховської «Чайки» на Україні — в театрі М. Соловцова (Київ). У 1906 у Львові театр т-ва «Руська бесіда» поставив «Вишневий сад». П'єси Ч. ставляться на сцені укр. рад. театрів. У Москві, Таганрозі, Мелiхові, на Сахаліні, в Сумах та Ялті відкрито музеї А. П. Чехова (див. *Чехова А. П. будинок-музей* у Ялті). В Ялті і Таганрозі Ч. споруджено пам'ятники.

Пам'ятник **А. П. Чехову** в Ялті. Скульптор Г. І. Мотовилов. 1953.

Чехоня.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—20. М., 1944—51; Полное собрание сочинений и писем, т. 1—30, М., 1974—82.

Літ.: Бердников Г. П. А. П. Чехов. Идейные и творческие искания. М., 1970; Білецький О. І. Писатель и время. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 4. К., 1966; Капустін В. О. Творчість А. П. Чехова і українська література. К., 1960; Крутікова Н. Є. Творчість А. П. Чехова та її значення для розвитку української літератури. К., 1954; Коптилов В. В. Чехов на украинском языке. В кн.: Чехов и литература народов Советского Союза. Ереван, 1982; Левченко М. О. Чехов у зв'язках з Україною. К., 1960; Паперный З. С. А. П. Чехов. М., 1960; Рильський М. Т. Антон Чехов. В кн.: Рильський М. Наша кровна справа. К., 1959; Семанова М. Л. Чехов и советская литература. М.—Л., 1966; Летопись жизни и творчества А. П. Чехова. М., 1955.

Н. Є. Крутікова.

Чехова А. П. будинок-музей у Ялті.

ЧЕ́ХОВ Микола Володимирович [15 (27).VI 1865, Петербург — 8.XI 1947, Москва] — рос. рад. педагог, академік АПН РРФСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1940), професор (з 1923). Закінчив Петерб. ун-т (1883). Учителював у земських школах і в Петербурзі; 1897—1902 працював у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) і завідував залізничним уч-щем і школами; з 1909 — у Москві. Один з організаторів всеросійських з'їздів учителів і по нар. освіті (1895—1907), у Катеринославі — т-ва сприяння фіз. розвиткові дітей. Брав активну участь у створенні рад. школи й підготовці учительських кадрів. З 1923 викладав у Моск. ун-ті та ін. вузах. Осн. праці — з історії нар. освіти. Нагороджений орденом Леніна.

Л. П. Юрченко.

ЧЕ́ХОВ Михайло Олександрович [16 (28).VIII 1891, Петербург — 30.IX 1955, Беверлі-Гілс, США] — рос. актор, педагог, режисер, заслужений арт. Республіки (з 1924). Племінник А. *Чехова.* Грав у МХАТі, 1-й студії МХАТу (1924—27 — керівник студії, перетвореної згодом на МХАТ 2-й). У 1928 виїхав за кордон. Серед ролей — Хлєстаков («Ревізор» Гоголя), Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Вистави: «Персіфаль» Вагнера (Рига), «Сорочинський ярмарок» Мусоргського (Нью-Йорк). Педагогічна діяльність — у власній студії в Москві (1919 — 22), зарубіжних школах. Автор праць «Шлях актора», «Про систему Станіславського».

В. Г. Давидов.

ЧЕ́ХОВ (до 1954 — Лопасня) — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 55 тис. ж. (1983). У Ч.— заводи: енергетичного машинобудування, регенераторний, «Гідростальконструкція»; поліграф. та меблевий комбінати, кондитерська ф-ка. За 12 км від Ч., в с. Мелiхові, розташований літ.-меморіальний музей-заповідник А. П. Чехова.

ЧЕ́ХОВА А. П. БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й у Ялті — літературно-меморіальний музей. Відкритий 1921 в м. Ялті Кримської обл., де 1899—1904 жив письменник. У музеї зберігаються особисті речі Чехова (меблі, одяг), його книги, копії рукописів, фотографії з автографами Л. Толстого, П. Чайковського, М. Горького, К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Комісаржевської та ін., картини й етюди І. Левітана, М. Чехова, М. Чехової. Навколо будинку — сад, посаджений Чеховим. В 1964 поряд з садибою побудовано новий будинок, в якому розмістилася літ. експозиція музею.

М. Ф. Шевцов.

ЧЕХО́НЯ (Pelecus cultratus) — риба род. *коропових.* Тіло (довж. 30—40 см, іноді до 60 см, маса 300—400 г, іноді до 2 кг) стиснене з боків. Луска дрібна. Спинний плавець маленький, зміщений назад, грудні плавці довгі, загострені на кінці. Бічна лінія під грудним плавцем з різким вигином. Напівпрохідна риба. Поширена в бас. Балтійського, Аральського, Каспійського, у т. ч. на Україні — Чорного і Азовського морів, а також в озерах і водосховищах. Нерест в травні — червні. Плодючість 10—58 тис. ікринок. Живиться ракоподібними і дрібною рибою, молодь — зоопланктоном. Ч.— об'єкт промислу.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К. Засн. 1952. Її попередниками були Чеське королівське т-во наук (1790), Чеська академія наук і мистецтв (1890) та ін. наук. установи. Об'єднує 61 н.-д. ін-т з різних галузей знань, розташованих у Празі, Брно, Остраві, Опаві та ін. містах ЧССР. Частиною Ч. а. н. з 1961 є Словацька академія наук, засн. 1953 у Братіславі. При Ч. а. н. працює наук. вид-во. Б-ка (засн. 1952) має (1983) бл. 862 тис. тт. Академія видає «Вісник», «Доповіді» та ін.

А. В. Санцевич.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО, ЧТК (чес. ČTK: Československá Tisková Kancelář) — держ. інформаційне агентство Чехословаччини. Засн. 1918. Центр — у Празі. Член Європ. альянсу агентств преси.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОГО КО́РПУСУ ЗА́КОЛОТ 1918 — контрреволюц. збройний виступ чехословацьких військ у Рад. Росії, спровокований імперіалістами Антанти з метою повалення Рад. влади. Чехословацький корпус (бл. 50 тис. чол.) було сформовано в Росії в роки 1-ї світової війни з чехів і словаків, що потрапили в полон як солдати австро-угор. армії. Дислокувався на Лівобережній Україні. Рад. уряд 26.III 1918 дозволив Чехословацькому корпусові виїхати з Росії через Сибір і Далекий Схід до Франції. В 2-й пол. березня осн. сили корпусу було переведено в район Тамбова

і Пензи. До кінця травня ешелони з чехословацькими військами розтяглися по всій Сибірській залізничній магістралі. 25.V 1918 командування корпусу, підбурюване Антантою і правими есерами, організувало заколот. Заколотники разом з білогвард. загонами в травні — серпні захопили залізницю від Пензи до Іркутська і район Владивостока, просунулися в Середнє Поволжя до Казані. Заколот супроводився масовими арештами і стратами рад. і парт. працівників, революц. робітників і селян. У червні рад. війська у Поволжі було об'єднано у Сх. фронт, що став на той час вирішальним фронтом Рад. республіки. Внаслідок наступу військ Сх. фронту у вересні — жовтні частини корпусу було відкинуто до Уралу. Поразка Німеччини і створення Чехословацької республіки, підпільна робота комуністів зумовили розклад чехословацьких військ. Після розгрому *колчаківщини* у 2-й пол. 1919 частини корпусу навесні 1920 через Владивосток було евакуйовано на батьківщину.

ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНА, Чехословацька Соціалістична Республіка, ЧССР — держава в Центр. Європі. У складі ЧССР — Чеська Соціалістична Республіка і Словацька Соціалістична Республіка. В адм. відношенні поділяється на 10 областей, 2 міста (Прага і Братислава) прирівняні до областей.

Карти див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Державний лад. Ч.— соціалістична д-ва. За формою держ. устрою — федерація, до складу якої входять Чеська Соціалістична Республіка (ЧСР) і Словацька Соціалістична Республіка (ССР). Діє конституція 1960, з наступними змінами. Найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган — двопалатні Федеральні збори, обирані населенням на 5 років. Вони складаються з Нар. палати (200 депутатів, яких обирає населення всієї ЧССР) і Палати національностей (150 депутатів, які обираються по 75 депутатів роздільно в ЧСР і ССР). Палати рівноправні. В період між сесіями Федеральних зборів їхні функції здійснює Президія Федеральних зборів, обирана обома палатами з свого складу. Федеральні збори на спільному засіданні обох палат обирають строком на 5 років главу держави — президента, який відповідальний перед ними. Найвищий виконавчий орган держ. влади — федеральний уряд. Кожна з республік має свій законодавчий орган — Нац. раду (обирається на 5 років) і свій уряд. Судова система Ч. включає Верховний Суд ЧССР, що обирається Федеральними зборами, Верховні Суди ЧСР та ССР, обл., районні та військ. суди.

Природа. В рельєфі Ч. переважають височини та середньовисотні гори. Лише на Пд. і Пд. Сх. є низовини — Подунайська (частина *Середньодунайської рівнини*) та Потиська. Зх. частину країни займає *Чеський масив,* оточений з Пн. Зх. Рудними горами, з Пн. Сх.— *Судетами,* з Зх. і Пд. Зх.— Чеським Лісом і Шумавою. На Сх. підносяться гори системи Зх. Карпат. Найбільш підвищена частина Карпат — *Татри,* вис. до 2655 м (г. Герлаховський-Штіт — найвища вершина Ч. і Карпат). У надрах країни виявлено поклади кам. та бурого вугілля, нафти, газу, заліз., марганцевої, мідної, вольфрамової, свинцево-цинкових руд, олова, ртуті, сурми, флюориту, графіту, бариту, піриту, каоліну, магнезиту, буд. матеріалів, лікувальні мінеральні, у т. ч. термальні води. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —3° на рівнинах до —7° у горах Чеського масиву і —10° у Карпатах; липня — відповідно від +20 до +8 і +4°. Річна сума опадів на рівнинах від 450 до 700 мм, в горах до 2100 мм. Річкова сітка густа. Найбільші ріки — *Дунай* (середня течія) з притоками Ваг і Морава та Лаба (Ельба) з притокою Влтава. Переважають бурі лісові грунти, в улоговинах — опідзолені чорноземи, в Карпатах — гірські бурі лісові. Ліси вкривають понад 30 % тер. країни, гол. чин. у горах. На Сх.— хвойні (вторинні), в Карпатах — мішані ліси. Для охорони природи в Ч. створено заповідники, у т. ч. національні парки Татранський, Крконошський і Пенінський.

Населення. Осн. населення — *чехи* (64 %, тут і нижче 1984, оцінка) і *словаки* (31 %). Живуть також угорці, поляки, німці, українці, росіяни та ін. Пересічна густота нас.— 120 чол. на 1 км². Міське населення становить 73 % (1982). Найбільші міста: *Прага, Брно, Братіслава, Острава, Кошіце, Пльзень.*

Історія. Поселення людини на тер. Ч. з'явилися за часів *палеоліту.* В серед. 1-го тис. н. е. тер. Ч. заселяли слов'ян. племена. В 7 ст. вона входила до складу політичного об'єднання, утвореного князем *Само,* в 9—10 ст.— *Великоморавської держави.* Формуванню ранньофеодального ладу у Великій Моравії сприяло поширення в 9 ст. *християнства.* В 895 від Великоморавської д-ви відокремилися чеські землі, на яких у 10 ст. утворилася давньочеська держава на чолі з династією *Пржемисловичів.*

Словаччина в 11 ст. увійшла до складу Угор. королівства. На тер. Ч. в 11 ст. почали складатися дві слов'ян. народності — чеська і словацька. На 11—13 ст. припадає період феод. роздробленості чес. і словац. земель. В 1310—1437 чес. землі входили до володінь дин. *Люксембургів.* За короля Карла I (див. *Карл IV*) чес. д-ва перетворилася на могутню феод.-станову монархію. В 1-й пол. 15 ст. в Чехії розгорнувся нац.-визвольний і антикатолицький *Гуситський революційний рух.* У 1526 Чехія, а 1547 більша частина Словаччини (з кін. 17 ст.— вся Словаччина) підпали під владу *Габсбургів.* Їхня колонізаторська політика викликала опір чес. і словац. народів (повстання в Чехії 1547, 1618 — 20, 1680, 1775, в Словаччині — 1606, 1609, 1618, 1626, 1631 — 32, 1640, 1648, 1660, 1711, та ін.).

З кін. 18 ст. в Чехії і з поч. 19 ст. у Словаччині почали розвиватися капіталістичні відносини. Період кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. характеризувався формуванням чес. і словац. націй, піднесенням нац. руху, боротьбою за розвиток нац. культури. У 1848—49 Чехія і Словаччина стали ареною революц. подій (див. *Революція 1848—49 в Австрії, Революція 1848—49 в Угорщині, Празьке повстання 1848*). З утворенням 1867 *Австро-Угорщини* чес. землі ввійшли до складу австр. частини монархії, Словаччина — до її угор. частини. В 2-й пол. 19 ст. в Чехії і Словаччині набув організованого характеру робітничий рух. У 1878 створено Чехослов'янську с.-д. робітн. партію, 1905 — Словацьку с.-д. партію.

Вступ у стадію імперіалізму загострив екон., соціальні й нац. суперечності всередині Габсбурзької монархії. В період *першої світової війни 1914—18* в Чехії і Словаччині масового характеру набули антиурядові виступи, а також здача в полон рос. армії чес. і словац. солдатів і офіцерів. Велика Жовтн. соціалістич. революція сприяла піднесенню революц. і нац.-визвольного руху чес. і словац. народів. З розпадом Австро-Угорщини (1918) Чехія і Словаччина утворили бурж. Чехословацьку республіку (проголошена 28.X 1918), до складу якої 1919 включено і *Закарпатську Україну,* всупереч волі і бажанню її населення. Внаслідок революц. боротьби трудящих було утворено *Словацьку Радянську республіку 1919.* Проте незабаром її було придушено чехословацьким бурж. урядом за допомогою іноземних імперіалістів.

У 1918 — 20 революційний рух охопив усю Ч. Боротьбу трудящих очолила створена 1921 Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ). У 1922 Ч. уклала тимчасовий договір з РРФСР і аналогічний договір з УРСР (див. *Українсько-чехословацький торговельний договір 1922*). Орієнтуючись на зх. д-ви, правлячі кола Ч. проводили реакційну зовн. політику (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*). Під тиском нар. мас уряд Ч. 1934 встановив дипломатичні відносини з СРСР і 1935 уклав з Рад. Союзом договір про взаємодопомогу (див. *Радянсько-чехословацькі документи*). Під керівництвом КПЧ робітничий клас Ч. боровся за створення нар. фронту, проти загрози *фашизму,* за демократію. Внаслідок *Мюнхенської угоди 1938* фашист. Німеччина окупувала Судетську область, бурж.-поміщицька Польща — Тешінську Сілезію, хортистська Угорщина — пд. райони Словаччини і Закарп. Україну. На частині тер. Словаччини словац. фашисти 1939 утворили «незалежну Словацьку державу».

В 1939 фашист. Німеччина окупувала Чехію. Під час нім.-фашист. окупації в Ч. розгорнувся *Рух Опору,* який очолила КПЧ. Сформовані в СРСР чехосл. військ. частини під командуванням Л. *Свободи* брали участь у бойових діях Рад. Армії (див. *Соколове*), зокрема у визволенні Києва. 12. XII 1943 підписано рад.-чехосл. Договір про дружбу, взаєм-

Герб Чехословаччини.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Площа — 127,9 тис. км²

Населення — 15,4 млн. чол. (1984, оцінка)

Столиця — м. Прага

ТЕС у місті Новакі.

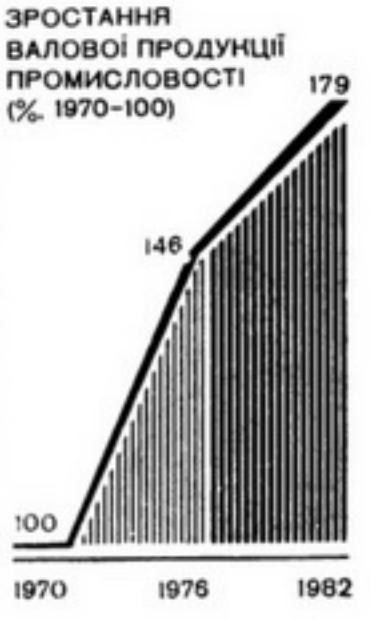

ВИРОБНИЦТВО МЕТАЛОРІЗАЛЬНИХ ВЕРСТАТІВ
(тис. штук)

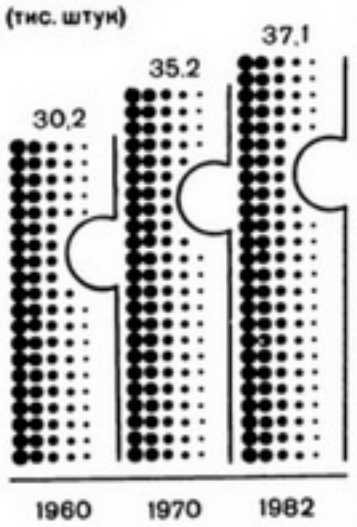

У складальному цеху мотоциклетного заводу в місті Тинець-над-Сазавоу.

ВИРОБНИЦТВО ВЗУТТЯ
(БЕЗ ГУМОВОГО, млн. пар)

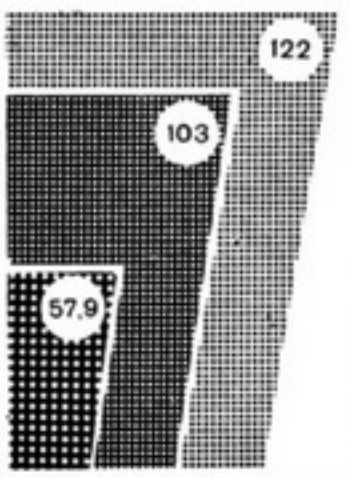

ну допомогу і післявоєнне співробітництво. *Словацьке національне повстання 1944* поклало початок нац.-демократичній революції в Ч., складовою частиною її стало *Травневе повстання 1945*, яке відбулося в умовах визволення Ч. Рад. Армією (див. *Празька операція 1945*). В період нац.-визв. боротьби народів Ч. проти фашист. загарбників сформувався Нац. фронт чехів і словаків, що відіграв вирішальну роль у здійсненні нац.-демократичної і соціалістичної революцій в Ч. і став політ. основою нової нар.-демократичної влади в Ч. Розроблена КПЧ *Кошицька програма* (квітень 1945) була спрямована на створення нар.-демократичної д-ви двох рівноправних націй — *чехів* і *словаків*. 29.VI 1945 між Ч. і СРСР підписано договір, за яким Закарп. Україну, відповідно до волі і бажання її населення, було возз'єднано з Радянською Україною. В лютому 1948 керовані КПЧ трудящі Ч. здобули вирішальну перемогу над контрреволюцією (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині), що знаменувало перемогу соціалістичної революції в країні. IX з'їзд КПЧ (травень 1949) прийняв генеральну лінію будівництва соціалізму в Ч. Конституція 1960 закріпила перемогу соціалізму в Ч. і встановила нову назву д-ви — Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). У 1968 контрреволюц. сили всередині країни при підтримці міжнар. реакції зробили спробу ліквідувати соціалізм у Ч. Але керівництво КПЧ на чолі з Г. *Гусаком*, широкі маси трудящих ЧССР, спираючись на інтернац. допомогу СРСР та країн *соціалістичної співдружності*, зірвали плани контрреволюції і відстояли завоювання соціалізму.

З 1 січня 1969 Чехословаччина — федеративна д-ва двох рівноправних народів — чехів і словаків. XIV з'їзд КПЧ (1971) прийняв програму будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в Ч. На XV (1976) і XVI (1981) з'їздах КПЧ цю програму було конкретизовано на період шостої і сьомої п'ятирічок. ЧССР робить значний внесок у зміцнення соціалістичної співдружності, справи миру і безпеки народів. ЧССР бере активну участь у *соціалістичній економічній інтеграції* країн — членів РЕВ, у програмі «*Інтеркосмос*». 6.V 1970 між ЧССР і СРСР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Важливе істор. значення мало укладення *Договору між ЧССР і ФРН 1973* про нормалізацію відносин, згідно з яким Мюнхенську угоду 1938 було визнано недійсною. ЧССР — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945), *Ради Економічної Взаємодопомоги* (з 1949), *Організації Варшавського Договору* (з 1955).

А. Ф. Кізченко.

Українці в Чехословаччині. За переписом 1980, в Ч. понад 50 тис. українців, які живуть переважно в Східно-Словацькій обл. Вони користуються рівними правами з народами ЧССР, зберігають і розвивають свою самобутню нац. культуру (див. *Пряшівщина*).

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Чехословаччини* (КПЧ), заснована 1921. Складова частина КПЧ — Комуністична партія Словаччини. Чехословацька соціалістична партія, заснована 1948. Чехословацька народна партія, заснована 1948. Партія словацького відродження, засн. 1948. Словацька партія свободи, засн. 1946 (обидві діють тільки в ССР). *Національний фронт Чехословаччини*, засн. 1945 (до 1969 наз. Нац. фронт чехів і словаків). Об'єднує політ. партії і громад. орг-ції країни; керівна роль у Нац. фронті належить КПЧ. Революційний профспілковий рух, засн. 1945. Входить до ВФП. Соціалістичний союз молоді, засн. 1970. Чехословацький союз жінок, засн. 1974.

Банська Бистриця. Площа Словацького національного повстання.

Народне господарство. До 2-ї світової війни економіка Ч. характеризувалася переважанням легкої і харч. галузей пром-сті, засиллям іноз. капіталу, диспропорціями між відносно розвинутою у пром. відношенні Чехією і відсталою агр. Словаччиною, залишками феод. відносин на селі та наявністю великої кількості дрібних землевласників. За роки нар. влади в результаті корінних соціально-екон. перетворень (націоналізація промисловості, банків, транспорту, засобів зв'язку, аграрна реформа та ін.), випереджаючого зростання важкої промисловості і тісного співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами Ч. перетворилася на високорозвинуту індустр. країну з інтенсивним с. г. Чеська і Словацька соціалістичні республіки становлять єдиний народногосп. комплекс. Основна частка нац. доходу виробляється у пром-сті (1982—62,8 %). На соціалістичний сектор припадає 99,4 % вартості нац. доходу, 100 % валової продукції пром-сті, 97,4 % валової продукції с. г., 100 % роздрібного товарообороту.

У 1983 збудовано 94,2 тис. квартир. У системі міжнародного соціалістичного поділу праці Ч. спеціалізується на виробництві продукції машинобудування (трансп. засоби, устаткування для АЕС, обчислювальна техніка, засоби автоматизації та ін.), чорних металів, хімікатів, коксівного вугілля і коксу, магнезиту, взуття, одягу, скляних виробів, фарфору, цукру, солоду, хмелю і пива. У 1980 підписано довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництва між СРСР і ЧССР на період до 1990, програму двостороннього співробітництва в галузі розвитку атомної енергетики та ін. Промисловість. У 1980 порівняно з 1937 валова продукція пром-сті зросла у 12,7 раза. В паливно-енерг. балансі переважає кам. (найбільший — Остравсько-Карвінський басейн) та буре (Північно-Чеський і Соколовський басейни) вугілля. Значну роль в енергобалансі відіграють довізні нафта і газ, що надходять з СРСР по нафтопроводу «Дружба» та газопроводу «Союз». Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС, розташованих гол. чин. в районах видобутку вугілля. На ріках Влтава та Ваг створено каскади ГЕС, працює кілька АЕС. Єдина енергосистема країни підключена до об'єднаної енергосистеми країн — членів РЕВ «Мир». На тер. Ч. видобувають сировину для атомної пром-сті, магнезит, каолін, залізну руду, в невеликій кількості мідну, свинцево-цинкову та ін. руди. Чорна металургія працює на місц. коксі та переважно довізній (гол. чин. з СРСР) заліз. руді.

Найбільші металургійні комбінати країни розташовані в Острави, Тршінеці, Кошіце й Кладно. Виплавляють також алюміній (з довізних бокситів; Ж'яр-над-Гроном), кобальт і нікель (Середь), мідь, свинець тощо. Найрозвинутіші галузі обробної пром-сті — машинобудування і металообробка, на які припадає понад 30 % всієї валової пром. продукції. Переважає мало- і середньосерійне виробн. з широкою номенклатурою виробів. Виробляють енергетичне, електротех., гірничо-шахтне, прокатне, електронне, хім., текст. устаткування, реактори для АЕС (Прага, Брно, Пльзень, Острава, Братіслава, Пардубіце); тепловози, електровози, вагони, трамваї, автомобілі, мотоцикли, літаки (Прага, Брно, Пльзень, Тинець-над-Сазавоу, Мартін, Млада-Болеслав, Копршівніце); судна (Комарно); трактори (Брно); верстати (у т. ч. металорізальні; Прага, Пльзень, Брно, Куржім, Готвальдов) тощо. Серед найбільших підприємств галузі — з-д «ЧКД — Прага» (важке й трансп. машинобудування) та комплекс з-дів ім. В. І. Леніна («Шкода») у Пльзені. Розвинута хім. пром-сть (пластмаси, полімерні матеріали, синтетичні волокна та смоли, сірчана кислота, азотні, фосфорні, комплексні добрива, фарм. вироби, лаки, фарби, гумові вироби, отрутохімікати, сода тощо). Гол. центри — Братіслава, Усті-над-Лабем, Залужі, Нератовіце, Прага, Пардубіце. Найпотужніші нафтопереробні підприємства — з-д «Словнафт» у Братіславі та комбінат ім. Чехословацько-радянської дружби в Залужі, що працюють на нафті з СРСР. Індустр. комплекс Ч. включає також традиційно розвинуті скляну та фарфоро-фаянсову (Яблонець-над-Нісоу, Карлові Вари, Горні Бржіза),

буд. матеріалів та деревообр. пром-сть. Серед галузей легкої пром-сті найрозвинутіші текстильна (міста Пн. та Пн.-Сх. Чехії, Брно, Ліберець та ін.), швейна (Прага, Брно, Братіслава, Кошіце, Острава та ін.) і шкіряно-взуттєва (Готвальдов і Партізанське; за виробн. взуття на душу населення Ч. посідає 1-е місце у світі). Підприємства харчосмакової промисловості розміщені по всій країні. Виділяється виробн. цукру, пива (Пльзень, Прага, Чеське Будейовіце), солоду, спирту, крохмалю.

Сільське господарство характеризується високим рівнем спеціалізації і концентрації на основі міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції. В 1982 в країні налічувалося 220 держгоспів і 1701 с.-г. кооператив. Заг. площа с.-г. угідь — 6840 тис. га, з яких на соціалістичний сектор припадає 95,8 %. У структурі зем. угідь (тис. га) ріллі — 4798, багаторічних насаджень — 373 (з них виноградників — 47), природних луків — 841, пасовищ — 828, лісів — 4582. Парк тракторів (у фіз. одиницях) — 132 тис. шт., зернозбиральних комбайнів — 17,8 тис. шт. У 1982 поставлено всіх мінеральних добрив у перерахунку на поживну речовину на 1 га ріллі і багаторічних насаджень 258 кг. У структурі валової с.-г. продукції провідна роль належить тваринництву. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 5190 (у т. ч. корів — 1899), свиней — 7070, овець — 990. У 1982 було вироблено (тис. т): м'яса і сала 1413, молока — 5986. У структурі посівних площ переважають зернові і зернобобові культури (бл. 55 %). Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, цукрові буряки, картоплю, овочі тощо. Посівні площі зосереджені гол. чин. на Подунайській низовині та в долинах річок Морави і Лаби, на Пд. розвинуті виноградарство і садівництво, в долині р. Огрже — вирощування хмелю. В лісах — заготівлі деревини (пересічно 15 млн. м³ на рік).

Транспорт. Більшість вантажів перевозиться з-цями, експлуатаційна довж. яких — 13 142 км, у т. ч. електрифікованих — 3171 км (1982). Довж. автошляхів — 73,9 тис. км, внутр. водних шляхів — 474 км. Гол. порти — Комарно, Братіслава, Дечін, Прага. Мор. флот (14 суден заг. вантажопідйомністю 264 тис. т дедвейт, 1982) приписаний до польс. порту Щецін. Міжнародні аеропорти — Рузіне (Прага) та Іванка (Братіслава).

Зовнішні економічні зв'язки. У товарній структурі зовнішньої торгівлі Ч. переважають такі групи товарів: у експорті — машини, устаткування та інструменти, товари широкого вжитку, паливо, мінеральна сировина та метали; в імпорті — паливо, мінеральна сировина та метали, машини, устаткування та інструменти. На соціалістичні країни припадає 76,9 % зовнішньоторг. товарообороту Ч., у т. ч. на СРСР — 44 % (1983).

Розвивається іноз. туризм. У 1983 Ч. відвідало 14,3 млн. іноз. туристів. Грош. одиниця — крона. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 10 крб. (січень 1985).

М. І. Гонак.

Охорона здоров'я. В Ч. 1982 було 192 тис. ліжок у лік. закладах, з них 120,9 тис. — лікарняних ліжок (78,1 ліжка на 10 тис. ж.); всі лікарні — державні; мед. допомогу подавали 52,3 тис. лікарів (34,0 лікаря на 10 тис. ж.); 1976 працювало 5465 стоматологів, 6191 фармацевт. Лікарів готують на 11 медичних, 7 зуболікарських, фармацевтів — на 2 фарм. ф-тах ун-тів. У Ч. більше як 60 курортів, зокрема *Карлові Вари, Марієнське Лазне, Франтішкові Лазне*, Бардейов.

А. М. Сточик.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1978 запроваджено замість 9-річного 10-річний строк обов'язкового навчання. На базі основної 8-річної школи діють: повні серед. школи — 4-річні гімназії; 2—4-річні серед. профучилища, профуч-ща й центри учнівства, що готують кваліфікованих робітників; 3—4-річні серед. професійні школи, що готують кадри середньої кваліфікації; серед. школи для працюючої молоді. В 1982/83 навч. р. у 6516 основних 8-річних школах налічувалося 1956,6 тис. учнів, у 336 гімназіях — 150,6 тис., 886 профучилищах і 1046 центрах учнівства — бл. 402,9 тис., у 573 серед. профшколах, що готують кадри серед. кваліфікації,— 310,8 тис., у 328 серед. школах для працюючих — 30,8 тис. учнів. До системи вищої освіти належать ун-ти, ін-ти, вищі школи й уч-ща з 4—6-річним строком навчання. У Ч. — 36 вищих навч. закладів (1982/83 навч. р. — 192,0 тис. студентів).

Найбільші вузи ЧССР: *Празький університет* (Карлів ун-т, засн. 1348), *Братіславський університет* імені Я. А. Коменського (засн. 1919), Ун-т ім. Я. Е. Пуркинє в Брно (засн. 1919), Ун-т ім. Ф. Палацького в Оломоуці (засн. 1573), Ун-т ім. П. Й. Шафарика в Кошіце (засн. 1959), Політех. ін-т у Празі (засн. 1707), вищі тех. школи в Братіславі (засн. 1933), Брно (засн. 1899), Вища транспортна школа в Жіліні (засн. 1953), хіміко-технологічні ін-ти в Празі й Пардубіце, вищі економічні школи в Празі та Братіславі, с.-г. ін-ти в Празі, Брно і Нітрі, академії образотворчих мистецтв у Празі й Братіславі, консерваторії в Празі, Братіславі, Кошіце й Жіліні, та ін.

Наук. діяльність у країні координують Держ. к-т по науці й техніці, Федеральне м-во розвитку техніки і капіталовкладень, респ. м-ва. Гол. наук. центрами є *Чехословацька академія наук* (засн. 1952), Словацька академія наук (засн. 1953), Чехословацька академія с.-г. наук (засн. 1974) з підпорядкованими їм наук. установами; значну наук. роботу ведуть наук. підрозділи вузів. Серед найбільших н.-д. установ: Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПЧ (Прага), Ін-т історії європ. соціалістичних країн Словацької АН (Братіслава), Чехословацько-рад. ін-т Чехословацької АН, ін-ти держ. управління при Президії федерального уряду, планування й управління нар. г-вом, життєвого рівня, гідрометеорологічний (засн. 1920), водного г-ва (засн. 1920), Центр. геол. ін-т (засн. 1919), усі — в Празі, Чехословацький ін-т соціального розвитку і праці, Ін-т мовознавства ім. Л. Штура — в Братіславі та ін.

Діє ряд наук. т-в. Здійснюється наук. співробітництво й кооперування з країнами — членами РЕВ. Найбільші б-ки: університетська (засн. 1348; понад 2,7 млн. тт.), Державна ЧСР (засн. 1958; 5 млн. тт.), Фундаментальна Чехосл. АН (засн. 1952), Міська (засн. 1891; понад 2,4 млн. тт.), Нац. музею (засн. 1818; 2,4 млн. тт.), Державна пед. ім. Я. А. Коменського (засн. 1919), усі — в Празі; університетська (засн. 1919; понад 1,5 млн. тт., 1200 *інкунабул*, 2250 рукописів), б-ка Словацької АН — у Братіславі; Матиці словацької (див. *Матиці*) в Мартіні (засн. 1863; 4,5 млн. тт.); університетська (засн. 1815; понад 1,5 млн. тт.) і Держ. наукова (засн. 1899; 4,2 млн. тт.) — у Брно; державні в Кошіце (засн. 1657), Пльзені (засн. 1950), Чеське Будейовіце (засн. 1885), Оломоуці та ін.

У країні — 233 музеї, 40 художніх галерей, зокрема у Празі: Нац. музей (засн. 1818), Нац. галерея (засн. 1896), Музей столиці Праги (засн. 1883), Напрстка (азіатської, афр. і амер. культур, засн. 1862), Худож.-пром. музей (засн. 1885), музеї В. І. Леніна, К. Готвальда, А. Дворжака, Б. Сметани, Пед. музей ім. Я. А. Коменського та ін.; у Братіславі: Словацький нац., Словацька нац. галерея, Музей столиці Братіслави (засн. 1868) та ін.; Гуситського революц. руху в Таборі, Словацький нац. (засн. 1893) у Мартіні, Словацького нац. повстання в Банській Бистриці, міські музеї в Брно, Карлових Варах, Пардубіце та ін., музеї скла в Железному Броді, Яблонці-над-Нісоу, ряд обл. і місц. краєзнавчих музеїв і музеїв-замків.

Г. О. Касвін

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 у Ч. видавалося 1067 періодичних видань, з них 30 щоденних; заг. тираж центр. та ін. щоденних газет бл. 4,7 млн. прим. Найпоширеніші газети: «*Руде право*» — центр. орган ЦК КПЧ (з 1920); «Правда» — орган ЦК Компартії Словаччини (з 1920); «Праце» («Праця», з 1945); «Праца» («Праця», з 1946); «Слобода» («Свобода», з 1946); «Млада фронта» («Молодіжний фронт», з 1946); «Лідова демократіє» («Народна демократія», з 1945); «Свободне слово» (з 1945). *Чехословацьке телеграфне агентство* засн. 1918. Радіомовлення — з 1923 (передачі ведуться й укр. мовою). Телебачення — з 1953.

Література. Історія новітньої л-ри чес. і словац. народів починається з утворення 1918 Ч. (про розвиток чес. і словац. л-р до цього часу див. *Словаччина, Чехія*, розділ Література).

В 20 — 30-х рр. організаційним центром чес. творчої молоді стали революц. об'єднання «Деветсил» (1920), журнали «Пролеткульт» (1922—24), «Творба» («Творчість», 1925—38), які вплинули на роз-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт · год	76,3
Кам'яне вугілля, млн. т	26,9
Буре вугілля (включаючи лігніт), млн. т	100,5
Кокс, млн. т	10,3
Сталь, млн. т	15,0
Прокат (готовий), млн. т	10,7
Автомобілі вантажні, тис. шт.	43
Автомобілі легкові, тис. шт.	177,5
Трактори, тис. шт.	34
Цемент, млн. т	10,5
Сірчана кислота (100 %), тис. т	1244
Азотні добрива, тис. т	591
Фосфорні добрива, тис. т	326
Пластмаси, тис. т	1006
Бавовняні тканини, млн. м	585
Вовняні тканини, млн. м	62
Цукор, тис. т	894*
Пиво, млн. гл	24,9

* 1982.

Збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1983
Пшениця	5823
Жито	749
Ячмінь	3276
Овес	488*
Кукурудза (на зерно)	714
Цукрові буряки	6037
Картопля	3105

* 1982.

Адміністративний будинок Міжнародного ярмарку в Брно. Архітектор М. Спурний. 1960.

«Владиславський» зал королівського палацу в Празькому Граді. Архітектор Б. Рейт. Кін. 15 ст

Келих з портретом Карла VI. Кришталь. Гравірування. 1720—25. Музей Північної Чехії. Ліберець. В. Єлінек. Келихи. Шліфоване скло. Карлові Вари. 1978.

виток літ. процесу в Словаччині. Виникли естетичні течії поетизму і *сюрреалізму*, декларовані К. Тейге, В. *Незвалом*, К. Біблом, що знайшло відображення в їхній творчості. Проте Ї. *Волькер*, Ст. К. *Нейман*, Й. *Гора*, В. Незвал, К. Бібл, Я. Сейферт, Ф. *Галас*, В. Завада та ін. в своїй творчості продовжували критикувати бурж. дійсність. Соціалістичний реалізм зароджується в поезії і публіцистиці Ї. Волькера, Й. Гори, Ст. К. Неймана, романах Я. *Гашека*, Ї. Гаусмана, М. *Майєрової*, Івана *Ольбрахта*, Я. *Кратохвіла*, Т. *Сватоплука*, В. *Ванчури*, теор. працях Б. Вацлавека, Ю. *Фучіка*, Л. *Штолла*. Поряд з л-рою соціалістичної орієнтації (група «Блок») розвивалася творчість письменників загальнодемократичного спрямування (М. *Пуйманова*, К. *Новий*, Б. Клічка, А. М. Тільшова, К. Полачек). Вершин критичного реалізму досяг у своїх антифашист. творах К. *Чапек*. Ідейно-естетичним центром літ. життя Словаччини, трибуною революц. письменників був журн. «Дав» (1924—37). Здобутком критичного реалізму стає проза Я. *Єсенського*, Л. Ондрейова. Утвердження методу соціалістичного реалізму в словац. л-рі пов'язане з творчістю П. *Ілемніцького*, Л. *Новомеського*, Ф. *Краля*, Я. Понічана, критиків-марксистів Е. Уркса, В. Клементіса, Д. Окалі.

З наростанням загрози фашист. агресії прогресивні письменники Ч. об'єдналися в антифашист. фронт культури. В роки окупації загинули в тюрмах і концтаборах Б. Вацлавек, В. Ванчура, Я. Кратохвіл, Ю. Фучік, Е. Уркс, К. Полачек та ін.

Після визволення Ч. від фашизму настав новий період у розвитку л-ри. Провідними темами творів усіх жанрів стали переможна боротьба з фашизмом, утвердження миру, революц. оновлення життя. Важливу роль у розвитку чес. л-ри відіграв «Репортаж, писаний під шибеницею» Ю. Фучіка. Психологію героїв антифашист. опору змальовують Я. Дрда, Ї. Марек, М. Пуйманова, Н. Фрид. Тема боротьби за збереження миру притаманна поезії В. Незвала, Ф. Грубіна, В. Голана та ін. У 70-х рр. традиції своїх попередників продовжили З. *Плугарж*, Ф. Ставіногa, Я. Матейка. Історію революц. боротьби чес. робітн. класу відображено в романах А. *Запотоцького*, морально-етичні проблеми соціалістичної дійсності — в прозі Я. *Отченашека*. З. Плугаржа, Б. Ржіги, Ф. Ставіноги, Я. Коларової та ін. Тема становлення нової людини в процесі соціалістичного будівництва є основною в романах Вацлава *Ржезача*, Я. *Козака*, Б. Ногейла, Я. Кострґуна. Досягненням повоєнної словац. л-ри стали романи П. Ілемніцького, Ф. Гечка, Р. *Яшика*, А. Беднара, К. Лазарової, В. *Мінача*, новелістика Л. Баллека, П. Ярош, поезія А. *Плавки*, П. Горова, В. Мігаліка, Я. Костри, М. Валека. З марксистських позицій виступили критики А. Матушка, С. Шматлак, І. Кусий, К. Розенбаум та ін. Оспівуванню трудящої людини у чеській прозі 70-х рр. присвятили свої твори М. Рафай, К. Місарж та ін., в словацькій — В. Шікула та ін. Чес. письменники розвивають тему бойової співдружності рад. воїнів і чехословац. патріотів у боротьбі з фашизмом: романи «Срібна рівнина» (1970) М. *Томанової*, «Як слід помирати» (1975) Ф. Ставіноги, «Земляки й відступники» (1979) Я. Матейки. В 70-х рр. інтенсивно розвивалася істор. й мемуарна проза (у чес. л-рі — романи Й. *Томана*, В. Капліцького, М. В. Кратохвіла, Б. Ржіги, В. Неффа, в словацькій — мемуари А. Плавки, В. Мінача). Утверджуючи ідеали соціалізму, література веде боротьбу з проявами дрібнобурж. міщанства (романи А. Плудека, Ї. Марека, Я. Коларової, В. Парала та ін.). Серед досягнень чес. поезії 50—70-х рр.— твори В. Незвала, В. Завади, Ф. Грубіна, Ї. *Тауфера*, І. *Скали*, М. Флоріана та ін. В галузі літ. критики в різний час виступали Ф. К. *Шалда*, З. *Неєдлий*, Курт Конрад, Ю. Фучік, Л. Штолл.

Чес. і словац. л-ри широко представлені в укр. та рос. перекладах. Перекладено твори багатьох чес. і словац. поетів і прозаїків. Серед перекладачів укр. мовою — І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський, І. Кочерга, М. Терещенко, І. Вирган. Укр.-чехосл. і рос.-чехосл. літ. взаємини — одна з галузей рад. слов'янознавства.

В. І. Шевчук.

Архітектура. На тер. Ч. збереглися залишки найдавніших пам'яток архітектури (перші століття до **н. е.**; круглі культові будівлі-ротонди та ін.). В часи раннього середньовіччя поширився *романський стиль* (базиліка св. Їржі у Празі, 12 ст.; Оравський замок, 12 ст.; замок у Братіславі, 12 — 18 ст.). В 13 — 1-й пол. 15 ст. панувала *готика* (собор св. Віта у *Граді Празькому*, 1344—1929; ратуша Староместська, 1338, перебудована в 15—16 і 19 ст.; кафедральний собор у Кошіце, 14—15 ст.; собор св. Мартіна у Братіславі, 14—15 ст., та ін.). У 16 ст. поширилася архітектура *Відродження* (ратуша в Банській Бистриці, 1510; палац Бельведер у Празі, 1535—63, та ін.). Для архітектури Ч. 17—18 ст. характерний стиль *барокко* (купольний храм св. Мікулаша в Празі, побудований 1703—55, арх. К. І. Дінценгофер та ін.; ратуша в Кошіце, 18 ст.). З розвитком капіталізму в забудові міст переважали *еклектизм* і *модерн* (Нац. театр у Празі, 1868—81, арх. Й. Зітек та ін.). В буржуазній Ч. архітектура розвивалася гол. чин. під впливом *конструктивізму*. За роки нар. влади на всій тер. Ч. розгорнулося велике пром. і житл. буд-во. Виросли нові міста (Поруба, Гавіржов та ін.), нові райони в старих містах (Інвалідовна в Празі), нові робітн. селища (Бельський Ліс в Острави тощо). Відбудовано міста і села (зокрема, Ліділце), що були зруйновані під час 2-ї світової війни. Зведено нові греблі й потужні електростанції (на річках Влтаві, Вагу тощо). Серед споруд 50—70-х рр.— готель «Інтернаціонал» (1956, арх. Ф. Йєржабек), ресторан «Прага» в Празі (раніше частина комплексу будівель павільйону Чехословаччини на Всесвітній виставці в Брюсселі, 1958, арх. Ф. Цубр, І. Грубий, З. Покорний), новий будинок Словацької вищої тех. школи в Братіславі (1957—60, арх. М. Кусий), адм. будинок Міжнар. ярмарку в Брно (1960, арх. М. Спурний), Ін-т макромолекулярної хімії (1960—65, арх. К. Прагер), міст Словацького нац. повстання (1966—73, арх. Л. Мего та ін.), готель «Київ» (1969—74, арх. І. Матушик; обидві—у Братіславі) будинок Федеральних зборів ЧССР (1970—73, арх. К. Прагер), готель «Інтерконтиненталь» у Празі (1974, арх. К. Фільсак, К. Бубенічек, Я. Швець).

Усипальниця костьолу в Тршебічі. Після 1240.

Образотворче мистецтво Ч. розвивалося на основі худож. традицій *Чехії* й *Словаччини*. В бурж. Ч. розвиток культури відбувався суперечливо. Демократичні й соціально-критичні тенденції поєднувалися з *авангардизмом*. В боротьбі з модерністськими течіями зміцнювалися прогресивні тенденції. Для образотворчого мист. 20—30-х рр. характерне посилення реалістичних і демократичних напрямів. До зображення життя народу зверталися художники, які частково використовували прийоми *кубізму*, *експресіонізму* й *фовізму* (живопис і графіка В. Бенеша, В. Рабаса, Р. Кремлічки — в Чехії, М. Бенки, Я. Алексі, М. Галанди — у Словаччині). Окремі митці використовували худож. прийоми нар. мистецтва (графіка Й. Чапека, Й. Лади — в Чехії, живопис Л. Фулли — в Словаччині). Зберігали своє значення і нац. реалістичні традиції кін. 19 — поч. 20 ст. (пейзажі В. Седлачека, В. Новака, гравюри М. *Швабінського*, скульптури К. *Покорного*, Я. Лауди — в Чехії). В 20—30-х рр. 20 ст. формувався соціально-критичний напрям у живописі (К. Голан, П. Котік), у графіці (Я. Рамбоусек). У 1920 засновано об'єднання революц. настроєних митців «Деветсил». До зображення життя робітн. класу звернулися графіки В. Машек, Ф. Бідло — в Чехії, К. Сокол — у Словаччині. В період наступу фашизму в єдиному антифашист. фронті об'єдналися художники різних напрямів. Вони правдиво відтворювали страждання народу в умовах фашист. окупації (твори В. Сіхри, В. Тіттельбаха — в Чехії, В. Гложніка, Ю. Немчіка, Ц. Майєрніка — в Словаччині).

Після визволення Ч. від фашист. окупації 1945 й встановлення нар. демократичного ладу набули розвитку кращі традиції нац. культури. Більшість худож. творів наповнилася соціалістичним змістом.

Композиції на теми мирної праці, нац.-визвольної боротьби створили живописці й графіки Е. Філла, Й. Брож, В. Седлачек — у Чехії, В. Гложнік, О. Дубай — у Словаччині. Розквіту досягла графіка (М. Швабінський, Ц. Боуда, А. Пельц, К. Сволінський — у Чехії, В. Гложнік, Л. Фулла — в Словаччині), скульптура (Я. Лауда, К. Лідіцький), пейзажний живопис (Я. Славічек, Б. Дворський) — у Чехії. Картини з нар. життя створюють живописці Я. Алексі, Л. Фулла — в Словаччині. В Чехії широкого розвитку набуває монументально-декор. і декор.-ужиткове мистецтво (худож. скло, кераміка, медальєрне мистецтво). Збудовано багато меморіальних комплексів на честь Перемоги над фашизмом (роботи В. Маковського, К. Лідіцького, К. Покорного — в Чехії, Я. Кулиха, Й. Костки — в Словаччині). В 50-х рр. у творчості деяких художників з'явилися позначені формально-пластичними пошуками образи. В 60-х рр. творчість окремих художників Ч. розвивалася під впливом модерністських тенденцій зх.-європ. мистецтва, поширилися експресіонізм, сюрреалізм, абстракціонізм, «*оп-арт*» та ін. З поч. 70-х рр. почали відроджуватися традиції нац. худож. культури. Пам'ятники на честь подій нац. історії, нац.-визвольної боротьби створюють Я. Кулих, Т. Бартфай, Й. Кузма — в Словаччині, М. Гана, Й. Малейовський — у Чехії, історико-революц. темі свої картини присвятили А. Забранський, К. Соучек, Р. Коларж — у Чехії. Поряд з цим розвиваються давні види народно-декор. мистецтва: різьблення на дереві, кераміка, вишивання і особливо виготовлення виробів з худож. скла й кришталю. В 1960 в Києві відбулися виставка «Чехословаччина 1960», 1978 — виставка «Роки боротьби і перемоги у словацькому образотворчому мистецтві».

Музика. Після утворення 1918 незалежної Ч. прогресивні муз. діячі обстоювали принципи реалістичних традицій у музичному мистецтві (композитори Л. *Яначек*, Й. Б. *Ферстер*, В. *Новак*, Й.Сук, З. *Неєдлий*, О. Острчіл; словацькі — Я. Л. Белла, В. Фігуш-Бистрий, М. Шнайдер-Трнавський, Е. *Сухонь*, Я. Ціккер та ін.). Значну роль у пропаганді нац. музики відіграли оперні трупи Нац. театру в Празі і Словац. нац. театру, оркестр Чес. філармонії (з 1896), Чес. квартет (з 1891), квартет ім. О. Шевчіка (з 1900), Празький квартет (з 1920), квартет ім. Ондржичека (з 1928), словацькі хор «Зора» (з 1919), Братіславське тріо (з 1922) та інструм. ансамбль Радіо (з 1928). У 30-х рр. у творчості прогресивних композиторів Ч. відображено революц. настрої трудящих (2-а і 3-я симфонії В. *Неєдлого*, «Пісня про Гренаду» Й. Станіслава, кантата «Комуністичний маніфест» Е. Шульгофа). Під час 2-ї світової війни 1939—45 було написано чимало творів патріотичного змісту («Симфонія Свободи» Шульгофа, «Червоноармійська симфонія» Станіслава; опери «Полум'я» Я. Гануша, «Ян Гус» К. Горкого; кантати «Про рідну землю» О. Єреміаша, «Словацлавський триптих» В. Новака; оркестрова п'єса «Пам'ятник Лідіце» і 3-я симфонія Б. Мартіну). Музиканти Ч. брали активну участь у Русі Опору (Я. Ціккер, Й. Кресанек, Т. Андрашован та ін.). Після перемоги над фашизмом і встановлення нар.-демократичного ладу з'явилися твори, сповнені високого громадян. змісту: кантата «Будуй батьківщину — зміцниш мир» В. Добіаша, ораторія «Люди, будьте пильні!» Я. Сейделя; опери «Крутнява» (1949) і «Сватоплук» (1959) Е. Сухоня, «Юро Яношік» (1953), «Бег Баязід» (1956) Ціккера; інструм. твори Я. Ржидкого, І. Крейчі та ін., опери, балети, симфонії Б. Мартіну. Серед композиторів 50—80-х рр.— Й. Пауер, С. Гавелка, В. Калабіс, Д. З. Бартош — у Чехії; Я. Ціммер, І. Зельєнка, І. Грушовський, Д. Кардош — у Словаччині; серед виконавців — диригенти В. Нейман, В. Сметачек, Л. Райтер, Л. Словак; піаністи Ф. Раух, Д. Балогова, М. Карін, Й. Паленічек; клавесиністка З. Ружічкова; співаки М. Тауберова, В. Соукупова, М. Чесанькова, Я. Благо, Г. Бенячкова, П. Дворський, Е. Гакен, К. Готт; серед балетмейстерів — С. Махов, І. Псота, А. Ланда.

Провідні музичні колективи — Національний театр (Прага), Словацький національний театр (Братіслава), струнні квартети ім. Б. Сметани, ім. Л. Яначека, струнне тріо ім. Й. Сука, ансамбль Чехосл. нар. армії, Чехосл. держ. ансамбль пісні і танцю, словацькі ансамблі «СЛУК» і «Лучниця». З 1946 щороку проводиться муз. фестиваль «Празька весна». Спілка чехосл. композиторів — з 1949. Між чес., словац. і укр. народами існують тісні творчі зв'язки. На Україні працювали музиканти А. Єдлічка, І. Паліцин, В. Сук, О. Шевчік, Ф. Волчек, Й. Прибік. Оперу «Продана наречена» Б. Сметани вперше укр. мовою поставлено 1907 в Києві. В УРСР виступали Чес. симф. оркестр, квартет ім. Б. Сметани, ансамблі «СЛУК» і «Лучниця», Держ. ансамбль пісні і танцю Ч., щороку— естрадні групи і вокально-інструментальні ансамблі, окремі виконавці (зокрема, естрадний співак Карел Готт). У Ч. гастролювали Укр. нар. хор ім. Г. Г. Верьовки, Капела бандуристів УРСР, Ансамбль танцю УРСР, балет Київ. театру опери та балету, окремі виконавці. До 1500-річчя Києва композитор М. Новак написав «Рапсодію для симфонічного оркестру».

М. П. Загайкевич.

Театр. Після 1918, поряд з уже існуючими колективами — *Чеським національним театром* (засн. 1883), міськ. Театром на Виноградах (засн. 1907) у Празі, Нац. театрами в Пльзені і Брно, створювалися нові театри — Міський театр у Брно (1919), Словацький нац. театр у Братіславі (1920). За ініціативою Комуністичної партії ширилася мережа робітн. самодіяльних колективів. У 1920 виник театр «Революційна сцена», з 1921 діяв театр «Соціалістична сцена». В 1925 режисер Й. Гонзль заснував Звільнений театр, репертуар якого був спрямований проти бурж. ладу. У 1933 створено театр «Д-34», який очолив Е. *Буріан*. Протягом 1918—39 в театрах Ч. йшли вистави, зокрема, за творами М. Горького, М. Шолохова, Л. Сейфуллінної, В. Катаєва, О. Корнійчука («Платон Кречет», «Загибель ескадри»). Провідні актори того періоду: В. Видра, Я. *Пруха*, Л. Досталова, Ф. Смолік — у Чехії, А. Багар, Г. Арбет — у Словаччині. Після визволення країни від фашист. окупації (1945) створюються нові театри: Реалістичний театр, Театр сатири — у Празі, Сільс. театр, «Нова сцена» — у Братіславі, Театр ім. Їлемніцького в Жіліні та *Пряшівський український народний театр*. У ньому 1945 у виставі «Кремлівські куранти» М. Погодіна актор Й. *Корба* створив образ В. І. Леніна. В 1947 ця п'єса була поставлена Словацьким нац. театром у Братіславі (в ролі В. І. Леніна — А. Багар). У репертуарі театрів — твори Ш. Краліка, І. Русняка, О. Заградніка, І. Буковчана, п'єси рад. авторів В. Вишневського, Л. Леонова, М. Погодіна, О. Арбузова. В 60-х рр. створюються експериментальні театри малих форм — «Чіногерні клуб» (Прага), театр «Епсілон» (Либерець), «Поетична сцена» (Братіслава) та ін. В Рад. Союзі гастролювали Нац. театр у Празі — 1955, театр «Д-34» — 1934, 1952, 1958 (Київ), Словацький нац. театр у Братіславі — 1961, 1971 (Київ), 1983, театр «Латерна магіка», Ляльковий театр Спейбла і Гурвінека (в черговий раз приїздили 1983). Провідні актори 70—80-х рр.: О. Крейча, Ф. Смолік, Я. Пруха, З. Штепанек, К. Май, В. Фабіанова, Б. Загорський — у Чехії, К. Махата, В. Заборський, Ю. Пантик, М. Грегор, З. Груберова — в Словаччині; режисери: М. Махачек, К. Палоуш, К. Новак, Я. Плескот — у Чехії, Й. Будський, І. Ліхард, Т. Раковський — у Словаччині; театр. художники: Й. Свобода, Ф. Трестер, Л. Виходіл. Театр. кадри готує Академія мистецтв у Празі з учбовим театром «Диск» (засн. 1945) і Вища театр. школа в Братіславі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перші фільми створено 1898. Ініціатором кіносправи в Чехії був Я. Кршиженецький, у Словаччині — Є. Шрайбер. Серед перших кіноакторів — Й. Шваб-Малостранський, А. Седлачкова. Систематичне кіновиробництво почалося з заснуванням кінофірм «Кінофа» (1911) та «АСУМ» (1912). Після проголошення Чехословаччини незалежною республікою (1918) виробництво фільмів почало зростати, але більшість становили пригодницькі й детективні стрічки, псевдонародні комедії під заг. назвою «конделіківщина» («Батько Конделик та наречений Вейвара», 1926). У період «німого» кіно було створено ряд фільмів за відомими літ. творами: «Бравий солдат Швейк» за Я. Гашеком (1926, реж. К. Ламач), «Гірське село» за Б. Немцовою (1928, реж. М. Крнянський). Серед режисерів «німого» кіно — К. Антон, Г. Махатий, В. Кубасек та ін. У 30-х рр. створено ряд значних фільмів, серед них — «Ріка» (реж. Й. Ровенський), «Над нами світанок» (реж. Ку-

Житловий будинок у Сушіце. 16 ст.

Палац. Село Дольна Крупа. Близько 1800.

Св. Франціск Ксаверій. Скульптурна група з Карлового моста в Празі. Фрагмент. Скульптор Ф. М. Брокоф. 1711. Національний музей у Празі.

Чехословаччина. В. Сухий. Радослава. 1976.

Чехословаччина. Р. Прибиш. Пам'ятник Словацькому національному повстанню в Старій Турі. Бронза. 1981.

Чехословаччина. Сцена з вистави «Волинщик із Страконицъ» Й. К. Тила. Національний театр. Прага. 1960.

басек). З виникненням загрози війни з'явився ряд фільмів антифашист. тематики: «Світ належить нам» (1937, реж. М. Фріч), «Біла хвороба» (1937, реж. Г. Гаас). Після встановлення нар.-демократичного ладу (1945) кінопромисловість було націоналізовано. Значне місце посіли стрічки, що відображали боротьбу чес. і словацького народів проти нім.-фашист. загарбників: «Німа барикада» (1949, реж. О. Вавра), «Пастка» (1950, реж. Фріч) та ін. У 40—50-х рр. визнання здобули фільми «Сирена» (1947, реж. К. Стеклий), «Ян Гус» (1955) та «Ян Жижка» (1956; обидва — реж. Вавра). На рубежі 60-х рр. в кіно прийшли молоді режисери — А. Кахлік, Ш. Угер, Я. Іреш, І. Менцель, В. Хитилова та ін., у творчості яких знайшли відображення багатогранні проблеми сучасності. В 70—80-х рр. створено стрічки, де розвинуто кращі традиції соціалістичного мистецтва, глибоко осмислено нац. історію й сучасність: «Дні зради» (1974), «Соколове» (1975) та «Визволення Праги» (1976; всі — реж. Вавра), «... І перекажіть привіт ластівкам» (1972, реж. Іреш), «Велика ніч, великий день» (1975), «... На асфальті коней пасла» (1982; обидва — реж. Угер), «Ця хвилина, ця мить» (1980, реж. Й. Секвенс) та ін. В мультиплікаційному кіно працюють режисери Й. *Трнка*, К. *Земан*, Г. Тирлова. Серед провідних акторів — Я. Марван, Ф. Смолік, Й. Бек, В. Бродський, І. Качіркова, М. Вашариова, В. Фіалова, Н. Конвалінкова. У Ч. працюють студії художніх фільмів «Баррандов», «Братіслава-Коліба», Студія дитячих фільмів у Готвальдові та ін. З 1946 працівників кіно готує празька Академія мистецтв. Питання кіномистецтва досліджуються в Чехословацькому кіноінституті (при якому існує кіномузей і фільмотека). З 1946 у Ч. проводяться Міжнар. кінофестивалі (до 1949 — в Маріанське Лазне, з 1950 — в Карлових Варах). Див. також *Чехія* і *Словаччина*, розділи Образотворче мистецтво, Музика, Театр.

Г. М. Компаниченко.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Чехословацкая Социалистическая Республика. М., 1975; Мельникова І. М., Пруниця С. Ю. Соціалістична Чехословаччина. К., 1976; Кізченко А. Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. — березень 1938 р.). К., 1971; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Петерс І. А. 30 років боротьби і перемог народів Чехословаччини (До 30-річчя визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників). К., 1975; Будкін В. С. Дружба навіки. К., 1967; Котляров В. І. Глибоке коріння непорушної дружби. Х., 1972; Петерс И. А. Внешняя политика Чехословакии (1945—1960 гг.). К., 1976; СССР — ЧССР: сотрудничество и сближение. М.— Прага, 1980; Гранчак И. М., Кизченко А. Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. К., 1984; Сухарєв В. Роки соціалістичних звершень. ЧССР. 1948—1978. К., 1978; Гонак М. І. Галузева і територіальна структура народного господарства ЧССР. Львів, 1978; Зернов Б. П., Лушников О. Е. Чехословакия. М., 1982; Чехословацкая Социалистическая Республика. Справочник. М., 1980; Очерки истории чешской литературы XIX—XX веков. М., 1963; З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959; Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Шевчук В. І. Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки. 1945 — 1960. К., 1963; Бериштейн И. А. Литература социалистической Чехословакии. М., 1965; Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения. М., 1968; История словацкой литературы. М., 1970; Марков Д. Ф. Генезис социалистического реализма. Из опыта южнославянских и западнославянских литератур. М., 1970; Марксистская литературная критика в Чехословакии. 20—30-е годы. Пер. с чеш. и словац. М., 1975; Кузнецова Р. Роман 70-х годов в Чехословакии. М., 1980; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии. М., 1959; Швидковский О. А. Градостроительная культура Социалистической Чехословакии. М., 1963.

ЧЕ́ЧВА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, ліва прит. *Ломниці* (бас. Дністра). Довж. 52 км, площа бас. 548 км². Бере початок на пн. схилах *Горганів*. Має гірський характер. На Ч. споруджено водосховище. Воду Ч. використовують для водопостачання і зрошування.

ЧЕЧВЯ́НСЬКИЙ Василь Михайлович [справж. прізв.— Губенко; 27.II (11.III) 1888, х. Чечва, побл. містечка Груні, тепер смт Охтирського р-ну Сум. обл.— 26.X 1938] — укр. рад. письменник-сатирик. Брат Остапа *Вишні*. В роки громадян. війни був у лавах Червоної Армії. Друкуватися почав 1924. Один із фундаторів і активних співробітників журн. «*Червоний перець*». Сатира і гумор Ч. тісно пов'язані з життям країни часів відбудови нар. г-ва та будівництва соціалізму.

Тв.: Царі природи. Х., 1928; Ех, товариші... Х., 1928; Між іншим. Х., 1930; Вибрані гуморески. К., 1968.

А. І. Костенко.

ЧЕЧЕВИ́ЦЯ (Carpodacus) — рід птахів род. *в'юркових*. Довж. 13—22 см, маса 21—40 г. Дзьоб короткий, товстий, крила та хвіст довгі. Оперення щільне, сірувато-бурих тонів, у самців з домішкою червоного кольору. Бл. 20 видів, поширені в Євразії та Пн. Америці. В СРСР зустрічається 5 видів, з них в УРСР — 2: Ч. звичайна (C. erythrina) — гніздиться та Ч. сибірська (C. rosea) — залітає зрідка. Гніздо здебільшого в кущах по болотистих луках. Кладка в червні з 3—5 яєць, насиджує самка 13—14 діб. Живиться Ч. переважно насінням, ягодами, квітками. Іл. с. 314.

ЧЕЧЕЛЬНИ́К — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Савранці (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 5,5 тис. ж. (1984). Засн. на поч. 17 ст. Був під владою шляхет. Польщі. Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1961 Ч.— с-ще міськ. типу. В селищі — цукр., спиртовий, цегельний і комбікормовий з-ди, прэм. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи; лікарня; 2 будинки культури; кінотеатр; 2 бібліотеки.

ЧЕЧЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 33,8 тис. чол. (1984). У районі — 22 населені пункти, підпорядковані селищній та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чечельник*. Ч. р. розташований в межах *Подільської височини*. Для рельєфу, який має заг. нахил з Пн. на Пд. Сх., характерні не-

широкі водороздільні простори, густо розчленовані долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: глини, піски. Річки — *Савранка*, Дохна (бас. Пд. Бугу). Грунти переважно опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 18,1 тис. га. Найбільші пром. підприємства — чечельницькі цукр., спиртовий, комбікормовий і цегельний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чечельник). Землеробство зерново-буряківничого напряму, тваринництво спеціалізується на вирощуванні великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці. Площа с.-г. угідь 1982 становила 52,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки і соняшник. У Ч. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Чечельник і Дохна. Автомоб. шляхів — 195 км, у т. ч. з твердим покриттям — 182 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Ольгопіль), 20 заг.-осв. та музична школи; 16 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 11 клубів, 2 кінотеатри, 30 кіноустановок, 28 б-к, 4 істор.-краєзнавчі музеї (села Ольгопіль, Любомирка, Бондурівка, Жабокричка). У Ч. р. видається газ. «Колгоспник» (з 1931).

Б. Т. Матвійчук.

ЧЕЧЕ́НО-ІНГУ́ШСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Чечено-Інгушетія — у складі РРФСР. Утворена 15.I 1934 як авт. область, 5.XII 1936 перетворена на авт. республіку. Розташована на пн. схилі Великого Кавказу та прилеглих до нього Чеченській рівнині та Терсько-Кумській низовині. Поділяється на 14 районів, має 5 міст і 4 с-ща міськ. типу.

Природа. На Пд. республіки простягаються хребти *Великого Кавказу*: Скелястий, Пасовищний, Боковий (вис. до 4493 м, г. Тебулосмта) та ін. На Зх.— Терський і Сунженський хребти, між ними Алханчуртська долина. На Пн.— Че-

ченська рівнина та Терсько-Кумська низовина з піщаними пасмами і горбами. Пересічна т-ра січня на рівнинах —3, —4°, липня від +22 до +25°, опадів 300—600 мм на рік, у горах відповідно від —5 до —12° та від +21 до +5°. Опадів 600—1200 мм на рік. Найбільші ріки — *Терек*, Сунжа, Аргун. Грунти в рівнинній частині каштанові, лучні та вилуговані чорноземи, в горах — гірсько-лісові та гірсько-лучні. Рослинність переважно степова і лісостепова, в горах — ліси, вище — субальп. та альпійські луки. Під лісом (бук, береза, граб, дуб) — 18,7 % тер. республіки. В межах республіки — 8 заказників.

Населення. В республіці живуть *чеченці* (611 тис. чол., 52,9 %, тут і нижче 1979, перепис), *інгуші* (135 тис. чол., 11,7 %), а також росіяни (336 тис. чол., 29,1 %), народності Дагестану (22 тис. чол., 1,9 %), вірмени, українці та ін. Пересічна густота населення — 62,4 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 43 % (1983). Найбільше місто — *Грозний*.

Історія. Людина жила на тер. Ч.-І. ще за часів *палеоліту*. Предки чеченців та інгушів здавна населяли гірські райони Пн. Кавказу. В 10—12 ст. частина рівнинної і передгірної Ч.-І. входила в ранньофеодальну державу — Аланію. В 13 ст. Ч.-І. зазнала спустошливих навал військ ординських ханів, а в кінці 14 ст.— військ *Тімура*. З 16 ст. встановилися регулярні зв'язки з Росією, які в наступний період розвинулися далі. На межі 70 і 80-х рр. 18 ст. Ч.-І. добровільно ввійшла до складу Росії, що мало історично прогресивне значення. Посилення гноблення царизму, місцевої феодальної верхівки викликало загострення класової боротьби, визвольний рух гірських народів. До кінця 50-х рр. 19 ст. Чечня перебувала в складі *імамату*, створеного *Шамілем*. У 1-й половині 19 ст. панівною релігією у чеченців та інгушів став *іслам*.

У кін. 19 ст. в Ч.-І. з'явилася торг.-пром. буржуазія. Швидко розвивалася нафт. пром-сть. Робітн. клас формувався з прийшлого, переважно рос., населення. На поч. 20 ст. в Грозному виникли с.-д. гуртки, 1903 оформилася більшовицька орг-ція, у створенні якої велику роль відіграв І. Т. *Фіолетов*. Пролетаріат Грозного брав активну участь у революції 1905—07; навесні й улітку 1905 прокотилася хвиля сел. виступів. 5 (18).III 1917 в Грозному було створено Раду робітн., солдатських і козачих депутатів. Восени 1917 більшовики завоювали в ній більшість. 26.X (8.XI) в місті проголошено Рад. владу. Утвердження Рад. влади в Ч.-І. проходило в умовах гострої боротьби проти сил контрреволюції. З березня 1918 тер. Ч.-І. входила до складу *Терської радянської республіки*, потім — *Північно-Кавказької радянської республіки*. В лютому 1919 — березні 1920 трудящі Ч.-І. вели боротьбу проти денікінців. Рад. владу в Ч.-І. було остаточно відновлено в кін. березня 1920. Чечня та Інгушетія ввійшли до складу утвореної в кін. 1920 — на поч. 1921 Горської АРСР. 30.XI 1922 утворено Чеченську а. о., 7.VII 1924 — Інгушську а. о. у складі РРФСР. 15.I 1934 Чеченську та Інгушську авт. області об'єднано в Чечено-Інгушську а. о., яку 5.XII 1936 перетворено на Чеч.-Інг. АРСР. За роки Рад. влади в республіці відбулися докорінні зміни. Проведено реконструкцію пром-сті й нафт. промислів, споруджено нові великі підприємства. Здійснено колективізацію с. г. В республіці відбулася культур. революція. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 багато представників Ч.-І. билися на фронтах, брали участь у партизан. боротьбі. Бл. 30 тисяч чоловік — вихідців з Чеч.-Інг. АРСР нагороджено орденами й медалями, 36 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Восени 1942 нім.-фашист. війська окупували зх. частину республіки, але її в січні 1943 визволила Червона Армія. В лютому 1944 Чеч.-Інг. АРСР було ліквідовано, 9.I 1957 відновлено. За досягнуті успіхи в розвитку нар. г-ва і культури республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1972), Дружби народів (1972), Трудового Червоного Прапора (1982).

Краєвид на південному сході республіки.

Гірське селище.

Народне господарство. За роки соціалістичного будівництва Ч.-І. перетворилася на розвинуту республіку з багатогалузевими пром-стю та с. г. Провідні галузі її пром. комплексу — нафтова, нафтопереробна, нафтохім., а також енергетика, машинобудування та металообробка. Енергетика базується на нафті й газі (4 ТЕЦ), родовища яких розміщені в р-нах міст Грозного, Малгобека, Гудермеса. Переробка нафти й газу на з-дах у Грозному (виробн. моторного палива, масел, нафтобітуму, парафіну, синтетичного етилового спирту, фенолу, ацетону, поліетилену та ін.). Машинобудування і металообробка представлені виробн. нафтоапаратури, грязьових насосів і цементувальних агрегатів, тракторних причепів, приладів, електр. та мед. інструменту тощо. Найбільші з-ди: «Червоний молот», «Гроздрансмаш», «Електроприлад», рем.-мех., електромех., дослідний СПКБ «Нафтогазпромавтоматика» — в Грозному, «Електроінструмент» — у Назрані, медінструментів — у Гудермесі, «Харчомаш» — в Аргуні. Значного розвитку набула пром-сть буд. матеріалів. Серед галузей харч. пром-сті — м'ясна, молочна, цукр., виноробна, пивоварна, борошномельна, кондитерська, консервна, по розливу мінеральних вод. Лісова та деревообр. пром-сть представлена 10 лісовими г-вами, меблевим об'єднанням «Терек» та Єрмоловським деревообр. комбінатом. Найбільші підприємства легкої пром-сті — Назрановська трикот. ф-ка, грозненські виробниче швейне об'єднання та взут. ф-ка. С. г. спеціалізується на виробн. фруктів, винограду та овочів. Уся посівна площа 1983 становила 450,3 тис. га, в т. ч. 153,6 тис. га зрошуваних земель. Вирощують зернові та овочеві культури, цукрові буряки. Значні площі садів, ягідників і виноградників. В Ч.-І. розвивається тонкорунне вівчарство, м'ясне та молочне тваринництво, птахівництво. Поголів'я (тис., 1984): великої рогатої худоби — 173,3, свиней — 109,6, овець і кіз — 646,8, птиці — 2702,6.

Залізничні лінії Ростов-на-Дону — Беслан — Баку, Прохладна — Моздок — Астрахань. Великий залізничний вузол — Гудермес. Розвинутий автомоб. і повітр. транспорт. Нафтопроводи Тихорецьк — Грозний, Баку — Грозний.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції чеченці та інгуші не мали своєї писемності. За роки Рад. влади культура на-

ЧЕЧЕНО-ІНГУШСЬКА АРСР

Площа — 19,3 тис. км²

Населення — 1204 тис. чол. (на 1.I 1984)

Столиця — м. Грозний

Обробіток виноградників.

Грозний. У центральній частині міста.

ЧЕЧЕНО-ІНГУШСЬКА АРСР

В. К. Мордовін. Сільські комуністи. 1964.

Х. А. Акієв. Подвір'я вайнахської саклі. 1970—71.

роду республіки досягла високого рівня розвитку. В 1983/84 навч. р. в Ч.-І. було 593 загальноосв. школи (268 тис. учнів), 12 серед. спец. навч. закладів (13,6 тис. учнів), 31 профес.-тех. уч-ще (17,2 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Чечено-Інгушський університет*, нафтовий і пед. ін-ти (всі — в Грозному, 13,4 тис. студентів). Працюють Чечено-Інгуш. ін-т історії, соціології та філології, Грозненський н.-д. нафтовий ін-т «ГрозНДІ», Північнокавказький н.-д. та проектний ін-т нафтової пром-сті, науково-виробниче об'єднання «Промавтоматика» та ін. н.-д. установи і проектні орг-ції. На кінець 1983 в республіці функціонувало 484 масові б-ки (фонд — 8,3 млн. одиниць зберігання), 440 клубних закладів, 406 кіноустановок з платним показом, 3 держ. театри, філармонія, держ. цирк, 7 музеїв, серед них 2 республіканські в Грозному — Чечено-Інгуш. краєзнавчий та Музей образотворчих мистецтв, 36 позашкільних закладів. Виходять 4 респ. газети — «Грозненский рабочий» з додатком «Неделя Чечено-Ингушетии», «Комсомольское племя», чеченською мовою «Ленінан некъ» («Ленінський шлях»), інгуш. мовою «Сердало» («Світло»), 2 міські, 12 районних та 8 багатотиражних газет, журнали «Блокнот агитатора» Чечено-Інгуш. обкому КПРС, літ.-художні «Орга» («Аргун», чечен. мовою) та «Лоаман і уйре» («Ранок гір», інгуш. мовою). Працює держ. книжкове вид-во та вид-во газети «Грозненский рабочий». Держ. комітет по телебаченню і радіомовленню (передачі ведуться чечен., інгуш. та рос. мовами).

Чеченці та інгуші мають багату фольклорну спадщину, зокрема героїко-епічні пісні. Писемна художня чечено-інгушська література (чеченською та інгушською мовами) виникла після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Основоположником чечен. л-ри був *С. Бадуєв*, інгушської — *З. Мальсагов*. У 20—40-х рр. значний вклад у розвиток літератури, утвердження в ній методу соціалістичного реалізму внесли чеченські письменники *М. Мамакаєв*, М. Ісаєва, *Н. Музаєв*, А. Нажаєв, Ш. Айсханов, А. Мамакаєв, інгуш. письменники Х.-Б. *Муталієв*, Х. Осмієв, Д. *Яндієв* та ін. Інтенсивний розвиток л-ри почався в 50-х рр. У 60—70-х рр. розвивався історико-революц. роман (чечен. письменники С. Арсанов, Х. Ошаєв, М. Мамакаєв; інгуш. письменники А. Боков, М. Плієв та ін.), поезія (чечен. поети Х. Еділов, Р. Ахматова; інгуш. поети Д. Яндієв, Х. Осмієв, С. Чахкієв та ін.), драматургія (в чечен. л-рі А. Хамідов, М. Мусаєв; в інгуш. л-рі А. Боков та ін.). В галузі літературознавства і літ. критики виступають Ю. Айдаєв, І. Дахкільгов, Х. Туркаєв. Спілка письменників — з 1934.

На тер. Ч.-І. з 8—13 ст. залишилися катакомбні могильники (поблизу с-щ Алкун, Дуба-Юрт); з 13 — поч. 15 ст.— мавзолей Борга-Каш поблизу с. Плієво (1405). В 11—13 ст. будували християнські храми, в архітектурі яких поєднувалися грузинські та місцеві буд. традиції (храм Тхаба-Єрди поблизу с. Хайрах). За середньовіччя в гірських районах Ч.-І. з грубо тесаного каменю будували оборонні мури, житлові (2—3-ярусні, з плоскими дахами та аркovими прорізами) та бойові (4—5-ярусні, з бійницями, *машикулями* та пірамідально-ступінчастими дахами) башти, що об'єднувались у величні комплекси (напр., у с-щах Кезеной, Таргім, Хой, Егікал, Ерзі, всі — 14—18 ст.). Біля гірських с-щ збереглися численні склепи і надмогильні стели (напр., «Місто мертвих» Цой-Педе поблизу с. Малхіста, 11—18 ст.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвиваються і реконструюються міста, споруджуються нові громад. та житл. будівлі. У 1939 створено Грозненське, з 1967 — Чечено-Інгушське відділення Спілки архітекторів СРСР.

На тер. Ч.-І. з 3—1-го тис. до н. е. збереглися найдавніші зразки худож. культури (кераміка та бронзові предмети), від скіфо-сарматського часу (7 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.) — твори, виконані у «*звіриному стилі*». З найдавніших часів було поширене різьблення на камені, худож. обробка металу, виготовлення ювелірних прикрас, начиння з глини й міді, килимарство, вишивання золотими й срібними нитками. В 2-й пол. 19 ст. працював живописець, портретист П. Захаров. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції тут розвинулося профес. образотворче мист. (живописці Х. Дадаєв, Д. Ідрісов, В. Лівн, Ш. Шамурзаєв, Х. Ахмедов; скульптори І. Бекічев, Р. Мамілов; графіки А. Туладзе, Є. Токарєв та ін.). В рад. час новим змістом наповнюється старовинне нар.-ужиткове мистецтво. Спілка художників Чеч.-Інг. АРСР — з 1939.

Для музики чеченців та інгушів характерні діатонічний склад, зіставлення гармоній сусідніх ступенів, кварто-квінтові й секундо-квінтові співзвуччя, 2- і 3-голосся у хорових та інструм. творах. Ритміка гостра, з частою зміною розмірів і чергуванням тріолів з рівномірними дводольними фігурами. Нар. пісні: чоловічі — ілі, ілеш (героїко-епічні), назма (2- і 3-голосі); жіночі — ешарш (ліричні). Серед інструментальних награшів — ладоха ешарш. Найпоширеніший танець — лезгинка. Муз. інструменти: струнні — дечик-пондур (щипковий), атух-пондур (смичковий); духові — шедаг (сопілка), зурна, маа (з рогу); ударні — вота (барабан), жиргіа (бубон); цузам (з гусячого пера); комуз — сх. гармоніка. Профес. музика почала розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Один із зачинателів профес. муз. мистецтва — Г. Х. Мепурнов. Серед композиторів — У. А. Бексултанов, С. У. Дімаєв, А. М. Шахбулатов; виконавців — засл. артисти РРФСР М. А. Айдамірова, В. Ш. Дагаєв, А. Е. Хамхоєв. В хореографії — нар. арт. СРСР, Герой Соціалістичної Праці М. А. *Есамбаєв*. У Ч.-І. працюють: філармонія (1938), симф. оркестр філармонії (1939), чечено-інгуш. ансамбль танцю «Вайнах» (1939), муз. уч-ще (1936), Респ. культурно-освітнє уч-ще (1961), мережа муз. шкіл.

Профес. театр. мистецтво Ч.-І. розвинулося за рад. часу. В 1931 в Грозному було створено Чеченську театр. студію, яку 1933 було реорганізовано в Чечен. драм. театр. У 1933 відкрилась Інгуш. театр. студія в м. Орджонікідзе, яка 1934 увійшла в трупу Чечен. драм. театру, що став називатися Чечено-Інгуш. драм. театром (з 1942 — імені Х. Нураділова). В його репертуарі п'єси нац. драматургів (С. Бадуєва, І. Базоркіна, А. Хамідова та ін.), твори авторів братніх республік (зокрема, України), зарубіжна класика. Відомі діячі театру: актори — нар. артисти Чеч.-Інг. АРСР Т. Ш. Алієва, А. М. Ісаєва, Х. С. Хакішева, А. Х. Хамідов, В. А. Татаєв; режисери — Г. Ц. Батукаєв, А. Туганов, А. Чхарташвілі та ін. В республіці працюють також Рос. драм. театр

Нафтові промисли. Грозненський нафтопереробний завод.

В одному з цехів машинобудівного заводу «Червоний молот» у місті Грозному.

ім. М. Ю. Лермонтова, Чечено-Інгуш. ляльковий театр (з російською, чеченською та інгушською трупами).

Літ.: Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, т. 1—2. Грозный, 1967—72; Рыжиков В. В., Зоев С. О., Гребенщиков П. А. Чечено-Ингушская АССР. Природа и экономика. Грозный, 1980; Очерк истории чечено-ингушской литературы. Грозный, 1963; Айдаев Ю. Чечено-ингушская советская драматургия (1920—1940 гг.). Грозный, 1975; Дахкильгов И. Ингушская литература. Грозный, 1975; Туркаев Х. Исторические судьбы литератур чеченцев и ингушей. Грозный, 1978; Гольдштейн А. Ф. Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии. М., 1975; Шабаньянц Н. Ш., Горчаков В. А. Художники Чечено-Ингушетии. Альбом. Л., 1965; Татаев В. А., Шабаньянц Н. Ш. Декоративно-прикладное искусство Чечено-Ингушетии. Альбом. Грозный, 1974; Чечено-Ингушетия. Фотоальбом. М., 1982.

ЧЕЧЕ́НО-ІНГУ́ШСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ім. Л. М. Толстого — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972 в м. Грозному на базі пед. ін-ту. Ім'я Л. М. Толстого вузу присвоєно 1979. В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 8 ф-тів: екон., філол., істор., матем., фіз., біолого-хім., геогр., романо-герм. філології, на яких навчалося бл. 6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні бл. 3,0 тис. Є вечірнє, заочне та підготовче відділення. В наук. бібліотеці університету — 700 тис. одиниць зберігання. З часу заснування в університеті підготовлено 9,8 тис. спеціалістів.

М. П. Павлов.

ЧЕЧЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *чеченців*. Належить до нахської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляє нею понад 745 тис. чол. (1979, перепис). Характерні фонетичні риси Ч. м.: наявність довгих і коротких голосних, *дифтонгів*, гортанних і двозімкнених приголосних. Іменникові властиві категорії числа, відмінка та *іменні класи*; у граматичній будові *аглютинація* поєднується з *внутрішньою флексією*; є *ергативна конструкція* речення. Писемність Ч. м. базувалася на арабській, потім на латинській, з 1938 — на рос. графічній основі. Про літературу Ч. м. див. *Чечено-Інгушська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Дешериев Ю. Д. Чеченский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967. *Я. С. Вагапов.*

ЧЕЧЕ́НЦІ (самоназва — нахчо) — народ, який живе на Пн. Кавказі, переважно в Чеч.-Інг. АРСР, Хасав'юртовському р-ні Даг. АРСР. Загальна чисельність — 756 тис. чол. (за переписом 1979), з них у Чечено-Інгушській АРСР — 611 тис. чол. Мова — чеченська (див. *Чеченська мова*). Віруючі Ч.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Ч., як і споріднені з ними *інгуші*, належать до корінного населення Пн. Кавказу. За Рад. влади Ч. здобули автономію, докорінно змінилося їхнє життя.

Про історію, економіку, культуру див. також статтю *Чечено-Інгушська АРСР*.

ЧЕ́ЧЕТ Григорій Герасимович (1870, с. Кайкулак Бердянського повіту Таврійської губ., тепер с. Трудове Токмацького р-ну Запоріз. обл.— 1922, Запоріжжя) — укр. винахідник у галузі авіації. Конструював літаючі моделі орнітоптерів, вертольотів, планерів. У 1911—12 побудував (разом з ін. спеціалістами) у Петербурзі за власною оригінальною схемою літак (ЧУР-1), що експонувався 1912 на 2-й повітроплавальній виставці у Москві. На цьому літаку було здійснено кілька польотів.

М. А. Кочегура.

ЧЕЧІ́ТКА (Acanthis) — рід птахів род. *в'юркових*. Довж. 12—16 см, маса 10,2—22 г. Оперення сіре з пістрявинами, у самців деяких видів тім'я і груди з червоним і рожевим відтінками, 2 (4) види, поширені в тундровій та на Пн. лісовій зон Євразії, Пн. Америки. В СРСР, у т. ч. в УРСР (на зимівлі) — 3 види: Ч. звичайна (A. flammea) і зрідка Ч. тундрова (A. hornemanni) та Ч. гірська (A. flavirostris). Кладка з 4—6 яєць у травні — червні. Живляться Ч. переважно насінням. До роду Ч. часто відносять і *коноплянок*.

ЧЕ́ЧОТТ Віктор Антонович [6 (18).VI 1846, Могильов, тепер БРСР — 19.XI (2.XII) 1917, Петроград] — вітчизняний муз. критик, композитор і педагог. Викладав гру на фортепіано в Київ. ін-ті шляхетних дівчат (1884—87), історію музики — в Київ. муз. уч-щі Російського муз. т-ва (1890—1907). Серед його музикознавчих праць — книги про Ф. Ліста, І. Падеревського, О. Бородіна, «Двадцятип'ятиліття Київської російської опери (1867—1892)», «Історія музики» (обидві — 1893). Автор опери «Альманзор» (за Г. Гейне), інструм. музики (увертюра для оркестру «Король Лір», симфонія), романсів.

Літ.: Кулик Р. Музыкальный летописец Киева. «Советская музыка», 1979, № 2. *Р. І. Кулик.*

ЧЕЧУ́ЛІН Дмитро Миколайович [9 (22).VIII 1901, Шостка, тепер місто Сум. обл.— 29.X 1981, Москва] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (1971), дійсний член АМ (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1945. У 1929 закінчив архіт. ф-т ВХУТЕЇНу, де навчався у О. *Щусєва*. У 1945—49 — гол. архітектор Москви. Серед споруд — станції метрополітену «Комсомольська» (1-а черга, 1935), «Київська» (2-а черга, 1937—38), «Динамо» (1938); концертний зал ім. П. І. Чайковського (1940), перебудова будинку Мосради (1945), висотний житл. будинок на Котельницькій набережній (1948—52); комплекс готелю «Росія» (1967—74), Б-ка іноземної л-ри (1967), Будинок Ради Міністрів РРФСР (1980), всі — у співавтор. Держ. премія СРСР, 1941, 1953.

Д. М. Чечулін. Готель «Россия». Москва. 1967—74.

Д. М. Чечулін.

Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧЖАНЦЗЯКО́У, Калган — місто на Пн. Китаю, у провінції Хебей. Залізнична станція, вузол автошляхів. 1 млн. ж. (1970). Металург. комбінат, маш.-буд. (виробн. гірничого та геол. устаткування, підшипників), скляна, шкіряна, текст. і харч. пром-сть. В районі міста — видобування кам. вугілля та заліз. руди.

ЧЖАО ЦЗИЯ́Н (н. 1919, пов. Хуасянь, пров. Хенань) — політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1938. З 1951 — на керівній держ. і парт. роботі. З вересня 1980 — прем'єр Держ. ради КНР. З 1973 — член ЦК КПК, з 1980— член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК.

ЧЖАО ШУЛІ́ (1906, с. Вейчі, повіт Ціньшуй, провінція Шаньсі — 29.IX 1970, м. Тайюань) — кит. письменник. Член Компартії Китаю з 1937. Літ. діяльність почав 1926 як поет. В оповіданні «Одруження Маленького Ерхея» (1943), повістях «Пісеньки Лі Юцая» (1943), «Зміни в Ліцзячжуані» (1946) показав соціальні й моральні перетворення на селі, висміював феод. пережитки. Роман «Село Саньлівань» (1955) — про масовий рух за кооперування на селі, роман «Чудесне джерело» (1959) — про антияпон. війну. Останки Ч. Ш. 1978 перевезено до Пекіна.

Тв.: Укр. перекл.— Зміни в Ліцзячжуані. К., 1950; Оповідання. К., 1953; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Крепкая кость. Рассказы. М., 1963; Песенки Ли Ю-цая. Повесть и рассказы. М., 1974.

І. К. Чирко.

ЧЖЕНЧЖО́У — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Хенань. Вузол з-ць і автошляхів. 1 млн. ж. (1974). Текст. машинобудування, хім. пром-сть, бавовняні ф-ки, олійницькі, тютюнові та ін. підприємства. ТЕС. Ун-т та ін. вузи.

ЧЖЕЦЗЯ́Н — провінція на Сх. Китаю, на узбережжі Сх.-Китайського м. Площа 100 тис. км². Нас. 38,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Ханчжоу. Рельєф переважно гористий. Клімат субтропічний, мусонний. Часто бувають *тайфуни*. В горах поширені субтропічні ліси. В економіці переважає с. г. Гол. культура — рис. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, батат, бавовник, цитрусові. За збором чаю і джуту та виробн. шовкусирцю Ч. посідає одне з провідних місць у країні. Розвинуте свинарство та вівчарство, риболовний промисел. Видобування заліз. руди, флюориту, алуніту, сірчаного колчедану та ін. Пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. продукції (шовкова, джутова, чаеобробна та ін.), соляні промисли. Окремі підприємства маш.-буд., хім., фарфорової та паперової пром-сті. Гол. пром. центр і мор. порт — Ханчжоу.

М. В. Фурманов.

ЧЖО́У ЕНЬЛА́Й (5.III 1898, пов. Шаосін, пров. Чжецзян — 8.I 1976, Пекін) — політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1922. Походив з сім'ї поміщика. Закінчив Нанькайський ун-т в Тяньцзіні. В 1920—24 навчався і працював у Франції

Чечітка звичайна. Самець і самка.

С. М. Чибісова.

і Німеччині. Один з організаторів і керівників *Наньчанського повстання 1927*. В 1934—35 — один з керівників *Північно-західного походу*. В 1934—56 — секретар ЦК КПК. В 1937—45 — представник ЦК КПК при гоміданівському уряді. З 1935 — член ВККІ. В 1949—54 — прем'єр Держ. адм. ради КНР, з 1954 — прем'єр Держ. ради КНР. В 1956—66 та з 1973 — заст. голови ЦК КПК. З 1927 — член ЦК, з 1928 — член Політбюро ЦК КПК. З 1956 — член Постійного комітету Політбюро ЦК КПК.

ЧЖОУКОУДЯ́НЬ — стоянка епохи раннього *палеоліту* поблизу однойменної залізничної станції (бл. 45 км від Пекіна). При розкопках (провадилися 1918, у 20—30-х рр. 20 ст.) виявлено рештки *синантропів*, кістки тварин, кам'яні палеолітичні знаряддя і залишки вогнищ.

ЧЖО́У ЛІБО́ (9.VIII 1908, с. Цінсі, повіт Іян, провінція Хунань — 25.IX 1979) — кит. письменник. Член Компартії Китаю з 1934. Перебував (з 1936) в лавах кит. Червоної Армії. З 1939 викладав на літ. ф-ті Академії л-ри та мистецтва ім. Лу Сіня в Яньані. Почав друкуватися з 1938. В романах «Ураган» (1948, Держ. премія СРСР, 1952), «Великі зміни в гірському селі» (т. 1—2, 1958—60) змалював боротьбу за перебудову села, в романі «Сталь ринула» (1955) — життя й працю робітників. Автор нарисів, оповідань, літ.-критичних статей. Переклав повість О. Пушкіна «Дубровський», роман М. Шолохова «Піднята цілина». За фільм «Визволений Китай» (у співавт. з рад. кінематографістами) удостоєний Держ. премії СРСР, 1951.

Тв.: Укр. перекл.— Ураган. К., 1953; Незвичайна весна. К., 1962; Рос. перекл.— Ураган. М., 1952; Стальной поток. М., 1957; Весна приходит в горы. М., 1960; Чистые ручьи. М., 1962. *І. К. Чирко.*

ЧЖУА́НИ, чжуан (самоназва — бучжуан, бубу і буї, бунун) — народ у КНР; основне населення Гуансі-Чжуанського авт. району. Заг. чисельність — 12,15 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — чжуанська, належить до *тайських мов*. За релігією Ч.— анімісти (див. *Анімізм*), поширений також *даосизм*. Осн. заняття — землеробство, частина працює в пром-сті. Ч. мають свою писемність (за середньовіччя — ієрогліфічну, з 1958 — латинізовану), нац. літературу.

ЧЖУ ДЕ (6.XI 1886, пов. Ілун, пров. Сичуань — 6.VII 1976, Пекін) — військ., політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1922. Один з організаторів і керівників *Наньчанського повстання 1927*. З 1931 — головнокомандуючий Червоною армією Китаю. З 1937 — головнокомандуючий 8-ю армією. В 1945—56 — секретар ЦК КПК. У 1945—54 — головнокомандуючий Народно-визвольною армією Китаю. В 1954—59 — заст. голови КНР. З 1959 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників, з 1934 — член ЦК і член Політбюро ЦК КПК. У 1956—69 і з 1973 — член Постійного комітету Політбюро ЦК КПК.

Чечевиця звичайна.

ЧЖУРЧЖЕ́НІ, чжулічжень, нюйчжень, нюйчжі — племена тунгуського походження, які населяли з давніх часів сх. частину сучас. Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурії) та Примор'я. В 10—11 ст. були підлеглі *кіданам*. У 1115 Ч. заснували д-ву Цзінь, яку 1234 знищили монгольські завойовники. В 14—16 ст. у Ч. було кілька великих племінних об'єднань, одне з яких в 16 — на поч. 17 ст. об'єднало ряд інших. Згодом ці об'єднані племена здобули назву *маньчжурів*.

ЧЖУ СІ (Джуцзи; 1130—1200) — кит. філософ, представник *неоконфуціанства*. У вченні Ч. С., ідеалістичному за своїм характером, систематизовано ідеї *конфуціанства*. Первинним Ч. С. вважав ідеальне начало «лі» (позбавлене форми і якостей, недоступне чуттєвому сприйняттю), вторинним — матеріальне начало «ці». «Природжену природу» людини Ч. С. виводив з ідеального начала («лі»), вважав основою сусп. життя строге виконання конфуціанських етико-політ. настанов.

ЧЖУ ЮАНЬЧЖА́Н (1328, пров. Аньхой — 1398, Нанкін) — імператор Китаю з 1368, засновник династії *Мін*. У 1355 очолив повстання проти монг. дин. *Юань*. Об'єднав під своєю владою частину Китаю. У 1368 війська Ч. Ю. оволоділи м. Даду (Пекін) і скинули дин. Юань. За правління Ч. Ю. було вжито заходів, спрямованих на відбудову економіки країни.

ЧИБІСОВ Никандр Євлампійович [24.X (5.XI) 1892, станиця Романовська, тепер Цимлянського р-ну Ростов. обл.— 20.IX 1959, Мінськ] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1939. З 1913 — на військ. службі, прапорщик. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. і рад.-фінл. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Одес. військ. округу і Приморською армією, заст. команд. Брянським фронтом, а потім 38, 3 і 1-ю ударними арміями. В 1944—49 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З 1949 — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЧИБІСОВА Світлана Михайлівна (н. 26.III 1927, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1972. Після закінчення 1951 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Наталя («Лимерівна» Панаса Мирного), донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Анна Павлівна («Живий труп» Л. Толстого), Василуца («Каса маре» Друце).

ЧИБУРДАНІ́ДЗЕ Майя Григорівна (н. 17.I 1961, м. Кутаїсі Груз. РСР) — рад. шахістка, гросмейстер СРСР (з 1978), міжнар. гросмейстер (з 1977), засл. майстер спорту СРСР (з 1979). Чемпіонка світу (1978); 1981 й 1984 підтвердила це звання; чемпіонка СРСР (1977). Переможниця Всесвітніх жіночих олімпіад у складі збірної СРСР (1978, 1980, 1982, 1984). Нагороджена орденом Дружби народів. *Ю. М. Лазарєв.*

ЧИ́БЧА — група індіанських племен Пд. Америки, відомих також під назвою чибча-муїска. Заг. чисельність — 270 тис. чол. (1978, оцінка).

ЧИВІЛІ́ХІН Володимир Олексійович (7.III 1928, м. Маріїнськ, тепер Кемеровської області — 9.VI 1984, Москва) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1952. Перша книга — документальна повість «Жива сила» (1957). Повісті «Добридень, мамо!» (1958, на укр. матеріалі), «Про Клаву Іванову» (1964), «Йолки-моталки» (1965), «Над рівнем моря» (1967), «Строкатий камінь» (1969) та ін. відтворюють духовний світ сучасника. Темі людина й природа присвячено книги «Земля в біді» (1969), «По містах і селах» (1976) та ін., істор. минулому Росії — роман-есе «Пам'ять» (1981, Держ. премія СРСР, 1982). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранное, т. 1—2. М., 1978; Память. М., 1983; Укр. перекл.— Срібні рейки. К., 1967. *Л. І. Шевченко.*

ЧИВЧИ́НСЬКІ ГО́РИ, Чивчини — гірське пасмо *Карпат Українських*. Простягаються на Пд. Івано-Фр. і частково Чернів. областей УРСР, вздовж держ. кордону СРСР з Румунією. Вис. до 1684 м (г. Стій). Ч. г. є пн.-зх. відрогом *Мармарошського масиву*. Складаються з кристалічних сланців, гнейсів, мармурів тощо. Переважають скелясті форми рельєфу. Трапляються льодовикові цирки, *карри* тощо. Пн. схили Ч. г. розчленовані притоками Чорного та Білого Черемошів. Схили до вис. 1300 м вкриті буковими, а до 1500 м — ялиновими лісами, вище — чагарникове криволісся та субальп. й альпійські луки.

К. І. Геренчук.

ЧИГИРИ́Н Віталій Єлисейович [21.IV (4.V) 1908, с. Боровиця, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.— 12.I 1941] — укр. рад. письменник. Вчився на курсах робкорів, був журналістом. Належав до літ. орг-ції ВУСПП. Автор зб. оповідань і повістей «Під кавперами» (1930), «Фрагменти доби» (1934), «Дівчата» (1936). У романі «Квітень» (1937) відтворив образ народного митця.

Тв.: Квітень. К., 1963.

ЧИГИРИ́Н — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тясмині (прит. Дніпра), за 36 км від залізнич. ст. Фундукліївка. В 1-й пол. 16 ст. Ч. згадується як укріплений козац. *зимівник*. Ч. був під владою *Великого князівства Литовського*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. В 1592 Ч. дістав *магдебурзьке право*. Населення Ч. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *Федоровича повстанні 1630*, *Павлюка повстанні 1637*. В 1638—47 чигиринським сотником був Б. *Хмельницький*. Визволений сел.-козац. військом на чолі з Б. Хмельницьким Ч. був резиденцією гетьмана і адм.-політ. центром України (1648—60) та полковим містом *Чигиринського полку*. Під час

Чигиринських походів 1677 і 1678 тур.-тат. загарбники зруйнували місто. За *Прутським трактатом 1711* Ч. відійшов до шляхет. Польщі. Поблизу Ч. у 18 ст. діяли гайдамацькі загони. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 70-х рр. 19 ст. створена народниками в Чигиринському пов. «*Таємна дружина*» готувала сел. повстання проти самодержавства (див. *Чигиринська змова 1877*). Під час революції 1905—07 у місті відбувалися заворушення робітників, а в повіті — сел. виступи. Рад. владу встановлено 28.I (10.II) 1918.

У місті — шкіргалантерейна, хутрова, меблева фабрики, фурнітурний, цегельний, прод. товарів з-ди, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: археол. залишки фортеці (16—17 ст.), палацу (між 1648 і 1657), ратуші, Спаської церкви (обидві — 2-а чверть 17 ст.). В Ч. народилися укр. хоровий диригент Я. С. *Калішевський*, укр. рад. актриса Л. С. *Кривицька*, укр. рад. хімік-аналітик В. А. *Назаренко*, укр. рад. режисер І. І. *Чабаненко*. У 1843 і 1845 тут бував Т. Г. Шевченко.

ЧИГИРИ́НСЬКА ЗМО́ВА 1877 — спроба групи революц. народників підготувати селянське повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. З цією метою народники використали царистські настрої селян, які всі надії на розв'язання зем. питання покладали на «доброго царя». Я. В. *Стефанович* видав себе за комісара, надісланого царем, і з допомогою Л. Г. *Дейча* та І. В. *Бохановського* створив нелегальну сел. орг-цію «*Таємна дружина*». Повстання планували почати 1 (13).X 1877. Проте у вересні 1877 Ч. з. було розкрито, бл. 1000 чол. заарештовано. В чигиринських подіях виявилася слабкість революц. народників 70-х рр. 19 ст., їхня неспроможність спрямувати сел. рух за певною політ. програмою.

Літ.: Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970.

А. К. Волощенко.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні. Створений 1648. Полковим містом Ч. п. був Чигирин (тепер місто Черкас. обл.). За реєстром 1649, Ч. п. складався з 19 сотень. Козаки Ч. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. агресії. Після *Андрусівського перемир'я 1667* лівобережна частина Ч. п. 1672 відійшла до *Миргородського полку*. Правобережна частина Ч. п. формально залишилася підвладною шляхет. Польщі. В 70-х рр. 17 ст. вона була ареною тривалої боротьби рос.-укр. війська проти П. *Дорошенка* і тур.-тат. завойовників (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Козаки Ч. п. брали участь у *Палія повстанні 1702—04*. Першим полковником Ч. п. був Ф. Я. *Вешняк*. Після *Прутського трактату 1711* Ч. п. було ліквідовано, а значну частину козаків переселено на Лівобережну Україну.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській та 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чигирин*. На Пн. і Пн. Сх. район омиває *Кременчуцьке водосховище*. Більша частина поверхні Ч. р. — терасова рівнина. На Пд. Сх.— відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: торф, піски, глини. Найбільша річка — *Тясмин* (прит. Дніпра). Грунти — опідзолені чорноземи, чорноземно-лучні, торфово-болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, липа, клен, ясен) займають 25 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: чигиринські шкіргалантерейна, хутрова і меблева фабрики, з-д прод. товарів. Комбінат побутового обслуговування (Чигирин). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочівницького, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,4 тис. га. Головні культури: озима пшениця, жито, кукурудза, горох, просо, гречка, ячмінь, овес, коноплі, соняшник, помідори, огірки, капуста. Садівництво. У Ч. р.— 16 колгоспів, у т. ч. риболовецький, міжгосп. підприємство по виробн. і переробці кормів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 221 км. У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку, 24 заг.-осв., музична і спорт. школи; 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 35 будинків культури і клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 36 б-к, музеї: історичний (Чигирин), Б. Хмельницького (с. Суботів) та історії села (у селах Боровиці і Стецівці). У с. Новоселиці Ч. р. народився укр. рад. біохімік Г. О. *Бабенко*, у с. Трушівцях — укр. рад. вчений в галузі рослинництва Т. Т. *Демиденко*, в с. Чмирівці — рад. військ. діяч І. Н. *Дубовий*, у с. Медведівці (за ін. даними — у с. Івківцях) — один з керівників *коліївщини* М. *Залізняк*, у с. Боровиці — укр. рад. письменник В. Є. *Чигирин*. У Ч. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931).

В. І. Братчик.

ЧИГИРИ́НСЬКІ ПОХО́ДИ 1677 І 1678 — завойовницькі походи тур.-тат. агресорів під час рос.-тур. війни 1676—81. Султанська Туреччина з метою загарбати Україну 1677 оголосила війну Рос. д-ві. Влітку 1677 120-тисячна тур.-тат. армія підійшла до Чигирина. У тритижневих боях рос.-укр. військо (32 тис. рос. солдатів, 20—25 тис. укр. козаків) на чолі з воєводою Г. Г. *Ромодановським* і гетьманом І. С. *Самойловичем* завдало ворогові значних втрат і змусило його панічно відступити з України. Влітку 1678 тур.-тат. армія (бл. 200 тис. чол.) знову рушила на Чигирин. У запеклих боях 120-тисячне рос.-укр. військо протягом місяця відбивало атаки ворога. За наказом командування рос.-укр. військо залишило Чигирин. Однак, виснажені боями з рос.-укр. військом та нападами з тилу запорізьких козаків, очолюваних І. Д. Сірком, тур.-тат. завойовники 19 (29).VIII зазнали поразки від рос.-укр. війська і, зруйнувавши Чигирин, відступили з України. Туреччина змушена була припинити війну і укласти з Рос. д-вою *Бахчисарайський мирний договір 1681*.

ЧИГОДА́ЙКІН Іван Васильович (н. 11.IX 1920, с. Старе Сіндрово, тепер Краснослободського р-ну Морд. АРСР) — морд. рад. поет. Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1937. Автор збірок віршів і поем «Земля рідна» (1951), «Спалахи блискавиці» (1972), «Краса людини» (1974), «Смак хліба» (1980). В поемі «Хліб і сіль» (1959) створено колоритні образи морд. селян—ходаків до В. І. Леніна. Ряд віршів присвятив Україні, зокрема Києву («Київські сонети»). Перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Малишка, В. Сосюри. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ЧИГО́РІН Михайло Іванович [31.X (12.XI) 1850, м. Гатчина — 12 (25).I 1908, м. Люблін, тепер ПНР]— рос. шахіст, засновник рос. шахової школи. В 1881—1907 брав участь у 30 міжнар. турнірах і матчах. Переможець перших трьох всерос. шахових турнірів (1899, 1900, 1903). В СРСР з 1947 провадяться міжнар. турніри пам'яті Чигоріна.

ЧИ́ГРИН Іван Андрійович (1880, Миколаїв — 1919) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї робітника. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. У 1905—07 — член Микол. к-ту РСДРП. У наступні роки проводив парт. роботу в Петрограді, Севастополі, Катеринославі, Новомосковську, Одесі та ін. містах. Після Лютневої революції 1917 — член Микол. міського к-ту РСДРП(б), делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. На 3-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ВУЦВК. Улітку 1919 — член Ради оборони Микол. р-ну. Вбитий денікінцями.

ЧИЖ Станіслав Олександрович (н. 23.X 1935, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1962. В 1952—54 навчався в Ленінгр. вищому худож.-пром. уч-щі, 1954—

С. О. Чиж. Комісар. Тоноване оргскло. 1977. ДМУОМ у Києві.

Чилібуха. Гілка квітучої рослини і плід у поперечному розрізі.

М. П. Чижевський.

Г. С. Чиковані.

С. І. Чиковані.

Чина посівна:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — боби;
4 — насіння.

56 — в Одес. худож. уч-щі. Твори: пам'ятники героям-комсомольцям (1963), борцям севастопольського підпілля 1942—44 (1964), медикам-чорноморцям 1941—44 (1968), обеліск на честь міста-героя (1978, у співавт.), всі — у Севастополі; статуя «Солдат» (1970), «Герой Радянського Союзу віце-адмірал П. Октябрський» (1975), композиція «Морський десант» (1980).

ЧИЖЕ́ВСЬКИЙ Микола Прокопович [27.III (8.IV) 1873, Казань—22.IV 1952, Москва] — рад. вчений у галузі металургії і коксохімії, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петербурзький ун-т (1899), Гірничу академію в Леобені (1902, Австрія), Київ. політех. ін-т (1904). У 1909—23 викладав у Томському технологічному інституті (з 1911 — професор). Професор Московської гірничої академії (з 1923) і Моск. інституту сталі (з 1930). З 1935 працював в Ін-ті горючих копалин АН СРСР. Осн. праці присвячені металургії заліза і сталі, безпосередньому одержанню заліза, розширенню паливної бази металургії, конструюванню коксових печей. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ЧИЖЕ́НКО Іван Миронович [н. 27.III (9.IV) 1916, с. Козин, тепер смт Обухівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. вчений у галузі теор. електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював у Центр. високовольтній лабораторії Дніпроенерго (Запоріжжя). З 1946 — в Київ. політех. ін-ті (1959—69 — проректор). Осн. праці — з перетворювальної техніки, теорії електр. кіл і електромагн. поля. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1982.

ЧИ́ЖИК, чиж (Spinus spinus) — птах род. *в'юркових*. Довж. 11—13,5 см, маса 12—14 г. Дзьоб прямий гострий, крила довгі, загострені. Оперення самок біло-жовто-зеленого кольору, самців — жовто-зелене, на голові чорна «шапочка». Поширений у Євразії. В УРСР гніздиться в Карпатах і Криму, взимку зустрічається по всій території. Живиться насінням і бруньками. Гніздо влаштовує на дереві; кладка з 3—6 яєць в квітні — травні; насиджує самка протягом 12—13 днів. Чижиків часто утримують в клітках як красивих співочих птахів.

ЧИ́ЖИКОВ Макар Іванович (1891, м. Очаків — листопад 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в сім'ї рибалки. З 1914 вів революц. діяльність у Миколаєві. В 1917 — член Одес. Ради робітн. депутатів, керівник Червоної гвардії в Одесі. Учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації України — на підпільній роботі в Одесі. В 1919 — військ. комендант, комісар укріпленого району, голова ЧК м. Очакова. Загинув у бою проти білогвардійців.

ЧИЖИ́НСЬКИЙ Стефан (рр. н. і см. невідомі) — рос. театр. діяч 17 ст. Н. на Україні. В 1657 викладав лат. мову в Києво-Могилянській колегії. В 1675—76 керував рос. придворним театром і закритою театр. школою при ньому (Москва). Вистави за власними п'єсами «Давид з Голіафом», «Бахус з Венусом» та інші. *С. І. Білокінь.*

ЧИКОБА́ВА Арнольд Степанович (н. 26.III 1898, с. Сачикобао, тепер Цхакаївського р-ну Груз. РСР) — груз. рад. мовознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Тбіліський ун-т (1922), професор цього ун-ту (з 1933). Автор праць з кавказького та заг. мовознавства («Проблема ергативної конструкції в іберійсько-кавказьких мовах», ч. 1—2, 1948—61; «Проблема мови як предмета мовознавства», 1959, тощо). Написав першу частину «Вступу до мовознавства» (1952, 2-е вид. 1953), автором другої є Л. А. *Булаховський*. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧИКОВА́НІ Григол Самсонович [2 (15).III 1910, с. Хобі, тепер смт Хобського р-ну Груз. РСР — 26.XI 1981, Тбілісі] — груз. рад. письменник. Друкуватися почав 1932. Перша кн.— «Оповідання і новели» (1940). Писав оповідання про ратні і трудові подвиги рад. людей. У зб. оповідань «Межа життя» (1952), «Мая» (1958), повістях «Любов» (1958), «Друга сім'я» (1960), нарисах «Мати для всіх» (1956), «Господиня зелених гір» (1962) показав життя і працю трудівників колгоспного села. Ч. не раз бував на Україні. У співавт. з Героєм Соціалістичної Праці головою колгоспу М. Орагвелідзе написав кн. «Шрома» (1963) — про дружбу груз. та укр. селян. Найзначніші твори повоєнних років об'єднані в цикл «Одішські оповідання». Автор історико-революц. роману «Лютий» (1971), п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Любов. «Вітчизна», 1961, № 4; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—2. Тбилиси, 1976; Земля. М., 1979.
О. М. Новицький.

ЧИКОВА́НІ Симон Іванович [27. XII 1902 (9.I 1903), с. Наесакао, тепер Гегечкорського р-ну Груз. РСР — 24.IV 1966, Тбілісі] — груз. рад. поет. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1924. У віршах кін. 20 — поч. 30-х рр. показав соціалістичні перетворення в Грузії. Історії рідного краю присвятив вірші «Майстрові Вардзії», «Озеро Цунда», «Привиди Армазі». В 1942 опублікував зб. «Побажаєм Батьківщині перемоги». У поемі «Пісня про Давида Гурамішвілі» (1942—46; Держ. премія СРСР, 1947) показав братерство і дружбу рос., укр. та груз. народів. У 50-і рр. написав цикли поезій — «Світло над Севаном», «Пісні дружби», «На польській дорозі», «Квіти за Одером». За редакцією Ч. (в перекладі груз. мовою) вийшли «Кобзар» Т. Шевченка, «Вибрані твори» Лесі Українки. Переклав «Слово о полку Ігоревім», окремі твори Т. Шевченка. Укр. мовою твори Ч. перекладали М. Рильський, М. Бажан, Л. Первомайський, О. Новицький та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1940; Поезії. К., 1951; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. Тбилиси, 1958; Звенящий родник. М., 1970; Лирика. М., 1973; Стихотворения и поэмы. Л., 1983.
Літ.: Бажан М. Він говорив з горами. В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982. *О. М. Новицький.*

ЧИЛІБУ́ХА, блювотний горіх (Strychnos nux-vomica) — вічнозелене дерево родини логанієвих, до 12 м заввишки. Отруйна рослина. Листки овальні, супротивні. Квітки правильні непоказні, білуваті або зеленуваті, зібрані в півзонтики. Плід — оранжево-червона ягода з 2—6 дуже твердими насінинами; отруєння ними спричинюється до блювоти (звідси й друга назва рослини). Ч. дико росте в тропіч. лісах Азії, на Зондських о-вах, в Пн. Австралії. Містить (переважно в насінні, корі й деревині) *стрихнін*, бруцин та ін. алкалоїди; в коренях і молодих пагонах Ч. та ін. близьких видів з роду Strychnos містяться алкалоїди кураріни, що входять до складу рослинної отрути *кураре*. Іл. див. на с. 315.

ЧИЛІГІДЕ́Р — річка в Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Когильника*. Довж. 60 км, площа бас. 334 км². Тече Причорноморською низовиною. Живлення переважно снігове. Влітку міліє, подекуди пересихає. Частково використовують для зрошування. У долині Ч. виявлено поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) та ранньослов'ян. поселення *черняхівської культури* (3—5 ст. н. е.).

ЧИМКЕ́НТ — місто, обласний центр Каз. РСР. Розташований на передгірній рівнині, у межиріччі Бадаму та Сайраму (бас. Сирдар'ї). Вузол залізничних та автомоб. шляхів, аеропорт. 352 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Відомий з 12 ст. З 1864 — у складі Рос. імперії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1932—62 Ч. — центр Пд.-Казахстанської обл., 1962—64 — Пд.-Казахстанського краю, з 1964 — Чимкентської обл. Каз. РСР. З-ди: свинцевий, «Електроапарат», хіміко-фармацевтичний, гідролізний, цементний; виробничі об'єднання: «Фосфор», «Чимкентшина» та по виробн. ковальсько-пресового обладнання. Легка пром-сть представлена бавовняним комбінатом, бавовноочисним та каракулевим з-дами, панчішно-трикотажним об'єднанням «Еластик», швейною ф-кою «Восход». Виробниче об'єднання «Чимкентмеблі». Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. В Ч. — хім.-технологічний, пед. та культури ін-ти, філіали алмаатинських ін-тів нар. г-ва та медичного. 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театри — казах. та рос., краєзнавчий музей.

ЧИМКЕ́НТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932 (з 1932 до 1962 — Пд.-Казахстанська обл., до 1964 — частина Пд.-Казахстанського кр.). Площа 116,3 тис. км². Нас. 1673 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, узбеки, татари, уйгури, корейці та ін. Міськ. нас.— 40 %. Поділяється на 15 районів, має 8 міст і 10 с-щ міськ. типу. Центр —

м. *Чимкент*. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Ч. о. розташована в межах Туранської низовини та зх. відрогів *Тянь-Шаню*. На Пн. — глиниста пустеля *Бетпак-Дала*, піски *Мойинкум*, на Зх.— пустеля *Кизилкум*, на Сх. від якої лежить глиниста пустеля Чардара. Середню частину області перетинає хр. Каратау. Корисні копалини: поліметалеві руди, буре вугілля, гіпс, вапняки, буд. матеріали, мармур. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2, —9°, липня +24, +26°. Опадів 120—170 мм на рік (у пустельних районах), 300—450 мм (у передгір'ях), 1000 мм і більше (у високогір'ях). Найбільші ріки — *Сирдар'я* (з притоками Келес, Арись, Бугунь). Бугуньське та Чардаринське водосховища. Багато озер. Грунти — світлі сіроземи, бурі пустельно-степові й такирні під полиново-солянковою та чагарниковою рослинністю, на пісках — саксаул, жузгун. У горах —степова рослинність, ліси з плодових дерев, субальп. та альп. луки. На тер. Ч.о.— Аксу-Джабаглинський заповідник. Ч. о. виділяється як район видобування та переробки корисних копалин і с.-г. сировини. Енергетика базується на довізних природному газі й кам. вугіллі та місц. бурому вугіллі й мазуті. Розвинуті гірничодобувна пром-сть (видобування поліметалевих руд та збагачення їх на ф-ках у м. Кентау), кольорова металургія (свинцевий з-д у Чимкенті) та машинобудування. Хім. і хім.-фарм. промисловість представлена заводами — хім.-фарм., кормових антибіотиків, виробничим об'єднанням «Фосфор» та ін.

Гол. галузі легкої пром-сті — бавовноочисна, бавовняна, трикотажна, швейна, взут., хутрова; харчової — м'ясна, олійно-жирова, маслоробна, мол., плодоовочева, виноробна. Розвивається пром-сть буд. матеріалів, у т. ч. виробн. цементу. Головні промислові центри: Чимкент, Туркестан, Кентау, Джетисай. Ч. о. — важливий у Казахській РСР район зрошуваного землеробства, бавовництва, виноградарства та садівництва. Діють Кіровська й Кизилкумська зрошувальні системи, Туркестанський канал, Чардаринський гідровузол. Вирощують зернові (озиму та яру пшеницю, ячмінь, рис), бавовник, олійні, кормові, овочебаштанні культури та картоплю. В тваринництві переважає відгонно-пасовищне каракульське, тонкорунне та м'ясо-сальне вівчарство. Скотарство, конярство та верблюдівництво.

Територією області проходять з-ці: Оренбург — Ташкент, Арись — Алма-Ата; автомоб. шляхи: Ташкент — Чимкент — Джамбул — Алма-Ата, Чимкент — Туркестан — Кзил-Орда; газопровід Бухара — Чимкент — Фрунзе — Алма-Ата, будується (1984) нафтопровід Омськ — Павлодар — Чимкент. У Чимкенті — аеропорт. У Ч. о.— хім.-технологічний, пед. та культури ін-ти (Чимкент), 20 серед. спец. навч. закладів, Казах. н.-д. ін-т каракулівництва. Чимкентський краєзнавчий музей з філіалом у м. Кентау та ін. Театри: казах. та рос. драм. — у Чимкенті, муз.-драм.— у м. Джетисаї. В області — бальнеологічний курорт Сариагач. *М. Ш. Ярмухамедов.*

ЧИ́Н — службовий розряд військових і цивільних службовців, з яким пов'язані певні посадові права і обов'язки. В Рос. д-ві систему Ч. почали створювати в 16 ст. із запровадженням *приказів*, з 1722 її регламентував *Табель про ранги* [скасовано декретами Рад. влади 10 (23).XI і 16 (29).XII 1917]. В СРСР встановлено класні Ч. (спеціальні звання) для працівників органів прокуратури. Військовослужбовцям присвоюються *звання військові*.

ЧИ́НА (Lathyrus) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Понад 100 видів (за ін. джерелами — до 150), поширення переважно у Пн. півкулі. В СРСР — 50 видів, в т. ч. на Україні — 28, з них у культурі 2: Ч. посівна і Ч. запашна, або запашний горошок. Важливе госп. значення має Ч. посівна (L. sativus) — цінна зернобобова культура. Стебло від основи розгалужене, висхідне, гранчасте, 80—120 см заввишки. Листки парноперисті, з ланцетно-лінійними листочками. Квітки білі, рідше блакитні, поодинокі. Плід — біб з 2—5 насінинами. Походить Ч. з країн Середземномор'я. Зерно Ч.— цінний концентрований корм (29—34 % білка) для с.-г. тварин (для коней трохи отруйний). 100 кг сухого зерна Ч. за поживністю дорівнюють 103 корм. одиницям і містять 22,9 кг перетравного протеїну; 100 кг соломи Ч. дорівнюють 39 корм. од. Ч. використовують і на зелений корм, сіно й силос. Як бобова рослина, вона нагромаджує азот у грунті. Урожайність зерна— до 20—30 ц/га. Районовані на Україні (1984) сорти Ч.: Білянка, Красноградська 1, Кубанська 492, Степова 12, Степова 21.

ЧИНАДІ́ЄВЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташоване в долині р. Латориці (бас. Тиси). Залізнична станція, 6,8 тис. ж. (1984). У Ч. — Мукачівський лісокомбінат, експериментальна колодково-каблукова ф-ка, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. 4 заг.-осв. школи та дит. школа мистецтв; лікарня, 3 фельдшерсько-акушерських пункти; Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. Вперше згадується в писемних джерелах 1214, с-ще міськ. типу — з 1959.

ЧИНБА́РСТВО — стародавній кустарний промисел по вичинці шкіри тварин. На Україні найпоширенішим був такий спосіб обробки шкіри для взуття: шкіру вимочували в суміші вапна і попелу (золили), потім знімали волосяний покрив і міздрю, клали в хлібний квас, пересипаючи дубовою корою (дубили), просушували, фарбували, лощили. Згодом з Ч. виділились як окремі промисли кушнірство (обробка шкіри для кожухів) і *лимарство*. З розвитком капіталізму Ч. поступово заміняло фабричним виробництвом.

ЧИНГУ́ЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н — курган (заввишки 6 м) понад р. Чингул біля м. Токмака Запоріз. обл. Досліджувався 1981. У Ч. к. виявлено поховання *катакомбної культури* (18—17 ст. до н. е.) та залишки дерев'яного саркофага, в якому було поховано половецького хана (поховання датується 12 — поч. 13 ст.). При розкопках знайдено кістки жертовних коней та овець, унікальні речі — золочений шолом, залізні кольчугу, шаблю, щит, налуччя, сагайдак із стрілами, 2 ножі та кинджал, 3 шовкові пояси з срібними пряжками, чашу, яку носили на поясі, золотий та електровий ланцюги, 2 золоті персні з коштовним камінням, срібну з позолотою курильницю, амфори, полив'яний посуд, золоту гривну-жезл тощо. В саркофазі збереглися залишки 6 шовкових візант. імператорських каптанів, прикрашених золотим шиттям. *В. В. Отрощенко.*

Чингульський курган. Срібна поясна пряжка.

ЧИНК (літ. форма; казах. і туркм. ш и н) — урвище, уступ, що обмежовує плато або невеликі столові останці. Вис. досягає 300—350 м. Розрізняють Ч. ерозійного (див. *Ерозія* в геології), денудаційного (див. *Денудація*) і тектонічного походження. Є на п-ові Мангишлак, плато *Устюрт* та ін.

Чижик.

ЧИНКВЕ́ЧЕНТО (італ. il Cinquecènto, від cinquecènto — п'ятсот) — назва худож. культури Італії 16 ст. і періоду Високого *Відродження*.

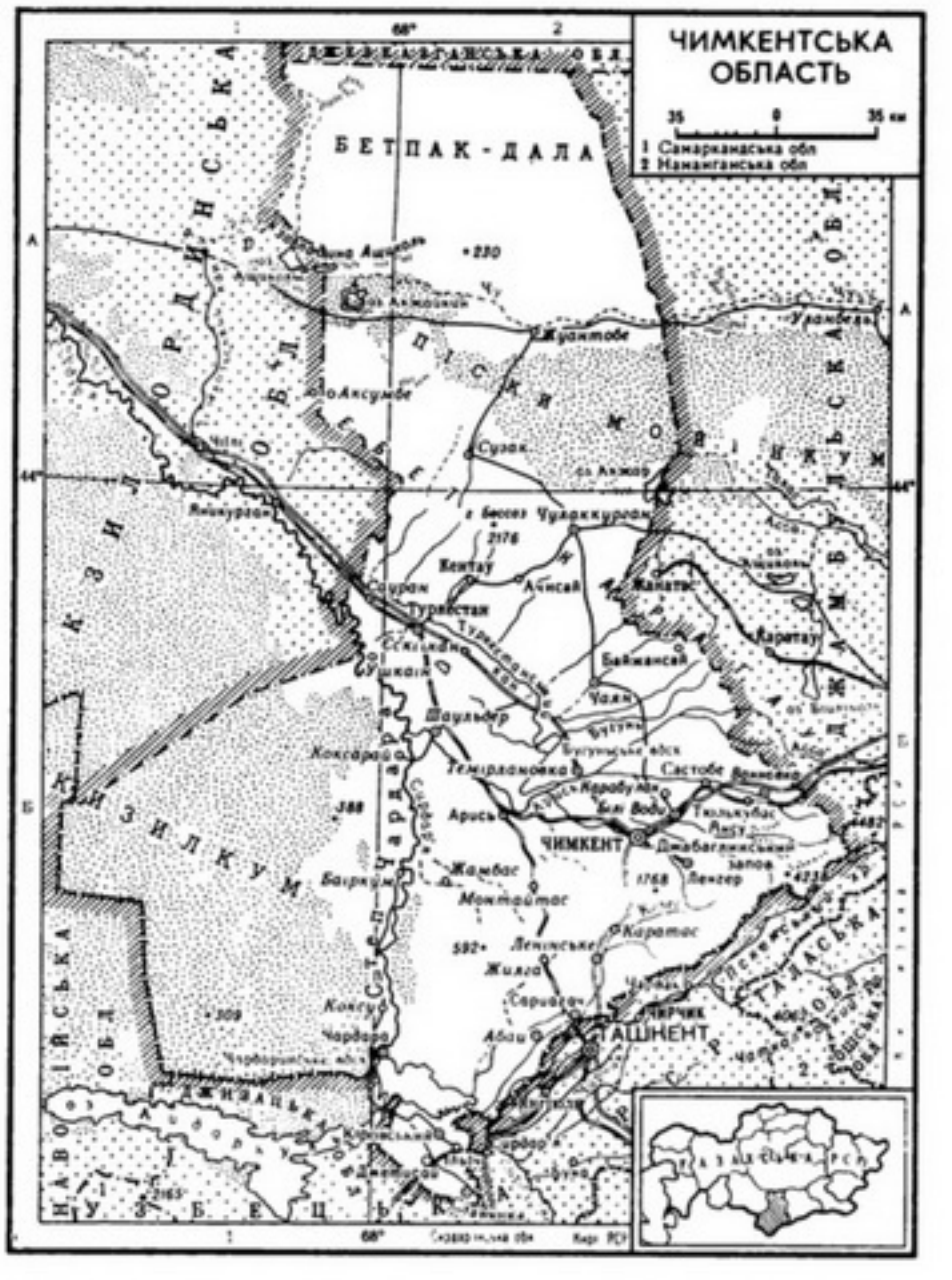
ЧИМКЕНТСЬКА ОБЛАСТЬ
1 Самаркандська обл
2 Наманганська обл
БЕТПАК-ДАЛА
ПІСКИ МОЙИНКУМ
КИЗИЛКУМ
ЧИМКЕНТ
ТАШКЕНТ
Кентау
Туркестан
Шаульдер
Арись
Жамбас
Каратас
Жилга
Чардара
Сузак
Аксумбе
Жуантобе
Чаян
Байкадам
Сарыагач
Темирлановка
Состобе
Джабаглинский запов.
Ленгер
Монтайтас
Ленинское
Чирчик
Абаи
Ахангаран
Янгиюрган
Чуланкургак
Ханабад
Каратау
Ассы
Аксу
Бугунь
Бугуньское вдхр.
Сырдарья
Чаян
Кокарай
Ушкаин
Кентауский
Туркестанский
Арысь-Туркестанский
Ташкентская
Чимкентская
Джизакская
Южно-Казахстанская
Кзыл-Ординская
Жамбулская
Алма-Атинская
Кирг. ССР
Узбекская ССР
Чарвакское вдхр.
Чарвакский
Ахангаранский
Ташкентская
Сырдарьинская
Голодная степь
Таласская
Шуская
Аксуйская
Бадам
Сайрам
Ачисай
Каратау
Байкадамский
Сарыагачский
Ленгерский
Жамбасский
Монтайтасский
Каратасский
Жилгинский
Сарыагачский
Чирчикский
Абаиский
Ахангаранский
Янгиюрганский
Чуланкургакский
Ханабадский
Каратауский
Ассинский
Аксуйский
Бугуньский
Чаянский
Кокарайский
Ушкаинский
Кентауский
Туркестанский
Шаульдерский
Арысь-Туркестанский
Темирлановский
Состобинский
Джабаглинский
Ленгер

Б. М. Чинкін.

Чионг Тінь.

ЧИ́НКІН Борис Михайлович [4 (17).XI 1916, Баку — 23.IV 1977, Львів] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973), засл. арт. Аз. РСР (з 1955). В 1938 закінчив театр. уч-ще при Рос. драм. театрі ім. С. Вургуна (Баку; в цьому театрі працював 1941—58). У 1958—77 — актор Львів. рос. драм. театру Рад. Армії. Серед ролей — Нікіта («Влада темряви» Л. Толстого), Мамаєв («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського) та ін. Знімався в кіно (фільми: «Підводна лодка Т-9», «Тіні зникають опівдні», «До останнього подиху» та ін.). Держ. премія СРСР, 1951.

ЧИ́ННІСТЬ ЗАКО́НУ, дія нормативного акту — обов'язковість виконання *закону,* обмежена певним часом, простором і колом осіб. Ч. з. визначають держ. органи. За рад. законодавством *нормативний акт* набуває чинності з зазначеного в ньому дня. Якщо це не зазначено, то діють певні правила. Напр., закони СРСР, укази і постанови Президії Верховної Ради СРСР набувають чинності через 10 днів з дня опублікування їх в офіційних виданнях чи обнародування ін. засобами масової інформації (див. *Опублікування актів законодавства*). Укази і постанови Президії, які не мають загального або нормативного характеру, набувають чинності з моменту отримання їх адресатом. Такі самі строки Ч. з. встановлено союзними і авт. республіками. Постанови і розпорядження Уряду СРСР і урядів союзних і авт. республік та акти всіх ін. органів державного управління набувають чинності з дня прийняття їх, якщо в самому акті не зазначено іншого строку; нормативні акти *місцевих Рад народних депутатів* — з часу доведення їх до відома адресатів, а рішення, які передбачають адміністративну відповідальність у разі порушення їх,— через 10 днів з дня опублікування у пресі (в зв'язку з стихійним лихом тощо — з моменту опублікування). Ч. з. продовжується до його скасування, якщо в самій нормі не визначено час її дії або якщо з цього питання не прийнято ін. нормативного акту вищої або рівнозначної юрид. сили (див. також *Зворотна сила закону*). Ч. з. у просторі визначається тер. кордонами його обов'язковості в межах тер. Рад. д-ви, включаючи літаки, кораблі, торг. судна у відкритому морі, територію посольств і місій. Загальносоюзні закони й акти центр. органів управління СРСР діють на всій тер. країни; закони й акти союзних і авт. республік — на їхній території. В разі розходження закону союзної республіки з загальносоюзним законом діє закон Союзу РСР (див. *Пріоритет*). Акти виконкомів місц. Рад мають обов'язкову силу на всій тер. відповідної Ради. Законодавство СРСР поширюється, як правило, на всіх громадян, у т. ч. іноз. громадян і осіб, які не мають громадянства (див. *Безгромадянство*), і на всі орг-ції, що є на тер. СРСР. Ряд законів СРСР стосується лише *громадян СРСР* (про військ. обов'язок, норми виборчого права). Чинність рад. законів поширюється на громадян СРСР і на відповідні орг-ції країни й за межами СРСР. На тер. СРСР кримінальні й адм. нормативні акти не поширюються на осіб, які користуються правом *екстериторіальності*.

Р. І. Гричук.

ЧИНШ (польс. czynsz, від нім. Zins — оброк, подать) — регулярний *оброк* грошима або натурою, який сплачували д-ві або феодалові особисто вільні *чиншові селяни* та міщани за користування землею. Див. *Чиншове право.*

ЧИНШОВЕ́ ПРА́ВО — за феодалізму система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування вільних селян і міщан, яким феодали-землевласники передавали свою землю в користування за певну грошову або натуральну плату — *чинш*. Розмір і характер чиншу встановлювався звичаєм або законом. Землевласники накладали свавільно на чиншовиків різні додаткові побори й повинності. Ч. п. виникло в 13 ст. в Зх. Європі. Після загарбання Польщею в 14—16 ст. укр. земель і масового поселення на них польс. і нім. колоністів стягування чиншу стало панівною формою експлуатації селян; з серед. 15 ст., з розвитком *панщини,* кількість вільних селян-чиншовиків скоротилася. Ч. п. знову відродилося й поширилося з кін. 17 ст. і особливо у 18 ст., коли до польс. магнатів і шляхти потрапило багато земель на Правобережній Україні. Остаточно Ч. п. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістичної революції, на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з Рад. Україною.

В. С. Кульчицький.

ЧИНШОВІ́ СЕЛЯ́НИ — категорія особисто вільних, позбавлених земельної власності, селян, які за безстрокове спадкове користування землями держави або окремих феодалів платили податок — *чинш* і відбували різні додаткові повинності. Відносини між землевласниками і Ч. с. регулювалися *чиншовим правом.*

ЧИО́НГ ТІНЬ (Труонг Шін; Tru''o'ng Chink; н. 9.II 1907, с. Ханьтієн, пров. Надмінь) — політ. і держ. діяч СРВ. Член Компартії В'єтнаму (КПВ) з 1930. З юнацьких років брав участь у революц. русі. З 1940 — член ЦК, з 1941 — член Політбюро і ген. секретар (до 1956) ЦК КПВ. У 1956—59 — секретар ЦК КПВ. У 1960—76 — голова Постійного к-ту Нац. зборів ДРВ. З 1976 — голова Постійного к-ту Нац. зборів СРВ, з 1981 — голова Держ. ради і голова Ради національної оборони СРВ. З 1976 — член Політбюро ЦК КПВ. Нагороджений орденом Леніна.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Володимир Миколайович [15 (27).XI 1883, Москва — 28.II 1942, Київ] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1938). Син М. П. *Чирвинського.* Закінчив Київ. ун-т (1907). Викладав у вузах Києва, зокрема в ун-ті. З 1919 працював в Укр. геол. к-ті. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. Наук. праці — з питань четвертинної геології, інженерної геології, мінералогії, кристалографії, петрографії виверженних і осадочних гірських порід та пов'язаних з ними корисних копалин, зокрема бурого вугілля. Брав участь у проведенні геол. знімання України. Склав геол. опис тер. Києва та його околиць.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Микола Петрович [28.IV (10.V) 1848, Чернігів — 5.I 1920, Краснодар] — вітчизн. зоотехнік, один з основоположників зоотех. науки в нашій країні. В 1872 закінчив Петерб. землеробський ін-т. В 1879—94 — викладач Петровської землеробської і лісової академії (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), з 1891 — професор; 1898 — 1919 — професор Київ. політех. ін-ту (1905—16 — ректор), де організував кафедру тваринництва, зоотех. лабораторію, дослідну вівчарню і зразковий на той час скотний двір. Праці Ч. стосуються питань годівлі, росту і розвитку с.-г. тварин, вівчарства, свинарства та ін. Експериментально довів, що в утворенні жиру в організмі, крім білків, беруть участь вуглеводи і мінеральні речовини, досліджував залежність росту і розвитку тварин, особливо у молодому віці, від годівлі, утримання, клімату та ін. факторів. Автор підручника «Загальне тваринництво».

К. Б. Свєчин.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Петро Миколайович [26.I (7.II) 1880, Петровсько-Розумовське, тепер увійшло у межі м. Москви — 21.VI 1955, Перм] — рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (1919). Син М. П. *Чирвинського.* Закінчив Київ. ун-т (1902). Професор Донського політех. ін-ту в Новочеркаську (з 1909) і Пермського ун-ту (з 1943). Вивчав мінерали Кольського п-ова, України (зокрема Криму і Донбасу), Кавказу й Уралу. Осн. праці — з мінералогії, петрографії, геохімії, палеогідрогеології, вчення про корисні копалини. Автор кількох підручників з геології. На честь Ч. названо гору в Краснояр. краї РРФСР і мінерал чирвинськіт.

ЧИРИ́К-КЕЛЬ, Голубе озеро — озеро на Кавказі, в межах Каб.-Балк. АРСР. Довж. 233 м, шир. до 146 м, площа 26 тис. м². Глиб. до 254 м (одне з найглибших карстових озер СРСР). Лежить на схилах Скелястого хр., на вис. 805 м над р. м. Живиться підземними мінералізованими та прісними *карстовими водами.* На глиб. понад 120 м т-ра води в озері вища (+8,7°), ніж у верхніх шарах (+7,4°). Вода насичена сірководнем, особливо восени. З живих організмів водяться рачки-бокоплави. Об'єкт туризму.

Г. М. Гігінейшвілі.

ЧИ́РИКОВ Євген Миколайович [24.VII (5.VIII) 1864, Казань — 18.I 1932, Прага] — рос. письменник. Друкуватися почав 1885 (цикл віршів). В оповіданнях і повістях відтворив долю пореформеного селянства («В лісі», 1895; «Хліб везуть», 1897), зобразив пошуки правильного шляху інтелігентом-демократом («Інваліди», 1897; «На поруках», 1904), змалював революц. студентство («Доля», «Королівна»; обидва — 1912). Автобіографічний роман «Життя Тарханова» (кн. 1—4, 1911—25).

Нарис «В цукровому королівстві (З приводу Глухівського процесу)» (1905), драма «Мужики» (1906) — на укр. теми. В 1920 емігрував.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—18. М., 1910—16; Повести и рассказы. М., 1961; Укр. перекл.— Коля й Микола. Х., 1930; Докійка. Х., 1930.

О. В. Бобир.

ЧИ́РИКОВ Олексій Ілліч (1703 — листопад 1748, Москва) — рос. мореплавець, капітан-командор. Закінчив Мор. академію (1721). В 1725—30 і 1733—43 брав участь у 1-й і 2-й Камчатських експедиціях під керівництвом В. *Берінга*. Першим з європейців 1741 досяг пн.-зх. узбережжя Пн. Америки й описав його, відкрив деякі з Алеутських о-вів. Один з авторів карти рос. відкриттів у Тихому ок. (1746). Ім'ям Ч. названо острів у зат. Аляска, мис на о. Атту в групі Алеутських о-вів, підводну гору в Тихому ок. та ін. геогр. об'єкти.

ЧИРКИ́ — збірна назва дрібних видів річкових качок род. *качачих*. Бл. 20 видів, поширених в Євразії, Пн. Америці та Пн. Африці. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Ч.-тріскунок (Anas querquedula), Ч.-свистунок (A. crecca). У великій кількості зустрічаються під час перельотів. На Україні Ч. є одними з осн. промислових птахів.

ЧИРКО́ Пилип Антонович (3.VII 1859, Київ — 21.III 1928, Чернігів) — укр. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка. За рекомендацією М. *Ге* вступив до петерб. АМ, яку закінчив 1892. З 1898 — експонент Т-ва *передвижників*. З 1915 жив у Чернігові. Автор батальних («Бівуак», «Навчання стрільби»), жанрових («Носій», «Мати і дочка») та історичних («Запорожець», «Бандуристи») картин; серій пейзажів України.

П. А. Чирко. Чернігівщина. Приватна збірка. Київ.

ЧИРКО́В Борис Петрович [31.VII (13.VIII) 1901, с. Лозова Павлівка, тепер м. Брянка Ворошиловгр. обл.— 28.V 1982, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1945. У 1926 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Працював у театрах Ленінграда, з 1945 —у Москві: Центр. студії кіноактора, Театрі ім. О. С. Пушкіна (1950—65), Театрі імені М. В. Гоголя (з 1966). Ролі в театрі: Лебедєв («Іванов» Чехова), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка) та ін. В кіно — з 1928. В трилогії про Максима («Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона») зіграв гол. роль. Грав у фільмах «Учитель», «Чапаєв», «Людина з рушницею», «Олександр Пархоменко», «Глинка», «Партизани в степах України», «Фронт», «Киянка» та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949, 1952.

Тв.: Рассказы о творческом пути. М., 1965; Про нас, про актёров. М., 1970; ...Азорские острова. М., 1982.

Б. І. Москаленко.

ЧИРЧИ́К — місто обласного підпорядкування Ташк. обл. Узб. РСР. Розташований в долині р. Чирчику (прит. Сирдар'ї). Залізнична станція. 146 тис. ж. (1983). У Ч.— виробниче об'єднання «Електрохімпром»; з-ди: «Чирчиксільмаш», трансформаторний, хім. машинобудування; комбінат тугоплавких та жароміцних металів. Взуттєва і швейна ф-ки, підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Ташк. політех. ін-ту, індустр. технікум та мед. уч-ще, н.-д. установи. Краєзнавчий музей. Ч. утворений 1935.

ЧИРЯ́К — те саме, що й *фурункул*.

ЧИ́СЕЛ ТЕО́РІЯ — наука про властивості *цілих чисел*. Іноді Ч. т. наз. також вищою *арифметикою*, оскільки вона виникла з задач, пов'язаних з множенням і діленням цілих чисел. В сучас. розумінні Ч. т. вивчає не тільки цілі *раціональні числа*, а й ін. класи *чисел*. Розділами Ч. т. є також теорія *подільності*, арифм. теорія *форм*, розв'язування *діофантових рівнянь*, *діофантові наближення*, теорія *порівнянь*, зображення цілих чисел у вигляді суми цілих чисел певного типу (див. *Варінга проблема*, *Гольдбаха проблема*) тощо. Ч. т. застосовує методи і результати різних розділів *математики*: *комбінаторного аналізу*, теорії *аналітичних функцій*, сучас. алгебри (напр., *груп теорії*), геометрії, теорії імовірностей тощо. Відповідно до цього розрізняють аналітичні, алгебр., геом. й імовірнісні методи Ч. т.

Перший етап у становленні Ч. т. пов'язаний з працями вавілонських математиків, *Піфагора* і його школи, *Евкліда*, *Архімеда*, *Ератосфена*, *Діофанта*, кит., інд., середньоазіатських вчених, європ. математиків 13—16 ст. Наступний етап пов'язаний з іменем П. *Ферма*, якому належить ряд відкриттів у теоріях діофантових рівнянь (див., напр., *Ферма велика теорема*) і подільності (див., напр., *Ферма мала теорема*). Основи сучас. Ч. т. заклав Л. *Ейлер*, який розв'язав багато проблем, поставлених П. Ферма, висунув ряд нових проблем і створив нові методи дослідження. Ч. т. розвивали також Е. *Варінг*, Г. В. *Лейбніц*, Ж. Л. *Лагранж*, А. М. *Лежандр*, К. Ф. *Гаусс*. Значний внесок у розвиток Ч. т. зробили П. Г. Л. *Діріхле*, Г. Ф. Б. *Ріман*, Р. Ю. В. *Дедекінд*, Г. *Мінковський*, К. Г. Я. *Якобі*, О. Л. *Коші*, Ж. *Ліувілль*, Ш. *Ерміт*, математики петерб. школи Ч. т., створеної П. Л. *Чебишовим* (Є. І. *Золотарьов*, А. А. *Марков*, Г. Ф. *Вороний* та ін.), рад. математики І. М. *Виноградов*, Ю. В. *Лінник*, О. Я. *Хінчин*, К. К. *Марджанішвілі*, зокрема укр. вчені Д. О. *Граве*, Б. М. *Делоне*, М. Г. *Чеботарьов* та ін.

Літ.: Бородін О. І. Теорія чисел. К., 1970; Карацуба А. А. Основы аналитической теории чисел. М., 1975; Виноградов И. М. Основы теории чисел. М., 1981.

О. І. Бородін.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ ДИФЕРЕНЦІЮВА́ННЯ — розділ математики, в якому розробляють методи одержування числового значення похідної $f'(x)$ (див. *Диференціальне числення*), коли вона існує, при різних способах задання функції $f(x)$; одна з задач *наближених обчислювань*. Задача Ч. д. є некоректно поставленою: як завгодно малим змінам $f(x)$ можуть відповідати як завгодно великі зміни $f'(x)$; тому Ч. д. базується на різних методах розв'язування некоректно поставлених задач. Нехай функція $f(x)$ задана на відрізку $[0; 1]$ таблицею своїх наближених значень $\tilde{f}_\nu$, $\nu = 1, 2, \ldots, N$, причому $|f_\nu - \tilde{f}_\nu| \leqslant \varepsilon_\nu$, де $f_\nu = f(\nu/N)$ та ε_ν — задані числа. Тоді за одним з методів розв'язування некоректно поставлених задач Ч. д. зводиться до відшукування значень $(f_{\nu+1} - f_\nu)\,N$, що мінімізують функцію

$$I_N = \sum_{\nu=1}^{N} (f_\nu - \tilde{f}_\nu)^2 + \alpha \times \times \sum_{\nu=1}^{N-1} [(f_{\nu+1} - f_\nu)\,N]^2,$$

де $\alpha/\varepsilon_\nu \to 0$ при $\varepsilon_\nu \to 0$.

Літ.: Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975; Тихонов А. Н., Арсенин В. Я. Методы решения некорректных задач. М., 1979; Словарь по кибернетике. К., 1979.

В. В. Іванов.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ ІНТЕГРУВА́ННЯ — розділ математики, в якому розробляють методи *наближених обчислювань* інтегралів і наближеного розв'язування *диференціальних рівнянь*. Ч. і. застосовують, коли аналітичне інтегрування надто громіздке або неможливе. Формули, за якими проводять Ч. і., наз. *квадратурними формулами*. Щоб одержати їх, підінтегральну функцію $f(x)$ найчастіше замінюють інтерполяційним многочленом (див. *Інтерполяційні формули*), який у вузлах *інтерполяції* набуває значення $f(x_k)$. В результаті одержують формули Ч. і. вигляду

$$\int_a^b f(x)\,dx \approx \sum_{k=1}^{n} A_k f(x_k).$$

де коеф. A_k залежать лише від проміжку інтегрування та вузлів інтерполяції. Такими формулами є, напр., формула Ньютона — Котеса (точки x_k ділять проміжок $[a, b]$ на n однакових частин), формула трапецій, формула Сімпсона, формула Чебишова (точки поділу обирають так, щоб усі $A_k = 1$) та ін. Ч. і. застосовують у багатьох розділах *обчислювальної математики*, *небесній механіці* (напр., при обчислюванні *збурень руху небесних тіл*) тощо.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ РОЗВ'Я́ЗУВАННЯ РІВНЯ́НЬ — знаходження наближених розв'язків алгебраїчних і трансцендентних *рівнянь*. Зводиться до арифм. операцій над

М. П. Чирвинський.

Б. П. Чирков.

Чирки. Чирок-свистунок.

Чист кримський. Гілка з квітками та плід.

коеф. рівнянь і значеннями функцій, що входять до цих рівнянь, і дає можливість одержувати розв'язки рівнянь з будь-якою наперед заданою точністю. Заг. методи Ч. р. р. почали розробляти лише в 17 ст. (І. *Ньютон*), хоча розв'язки окремих прикладів були відомі значно раніше. Чисельне розв'язування алгебр. рівнянь розбивається на такі етапи: 1) виділення кратних *коренів* (див. *Основна теорема алгебри*); 2) визначення меж, між якими можуть лежати корені рівняння; 3) розділення коренів; 4) грубе визначення наближеного значення кореня; 5) обчислення кореня з заданою точністю. Для трансцендентних рівнянь обмежуються 4-м і 5-м етапами. Найпоширенішими методами Ч. р. р. є *Ньютона метод*, метод М. І. *Лобачевського, послідовних наближень методи*, розвинення в *ряди* та ін. До Ч. р. р. зводиться багато задач математики та її застосувань.

ЧИСЕ́ЛЬНІ МЕ́ТОДИ — методи наближеного розв'язування математичних задач, що зводяться до виконання скінченного числа елементарних операцій над числами. Під елементарними операціями розуміють не лише арифм., а й логічні дії, а також вибирання з таблиць, запис проміжних результатів та ін. допоміжні операції. При використанні Ч. м. числа задаються обмеженим набором цифр у деякій позиційній *системі числення*, числова вісь замінюється дискретною системою чисел (сіткою), функція неперервного аргументу — таблицею її значень у сітці, операції матем. аналізу над неперервними функціями — алгебр. операціями над значеннями функції в сітці. Ч. м. зводять розв'язування матем. задач до обчислень, що їх можна виконати як з допомогою *обчислювальних машин*, так і без неї. Розробка й дослідження Ч. м. і застосування їх в ЕОМ є одним із завдань *обчислювальної математики*. Див. також *Наближені обчислювання, Чисельне розв'язування рівнянь, Чисельне диференціювання, Чисельне інтегрування*.

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975; Марчук Г. И. Методы вычислительной математики. М., 1980.

ЧИ́СЛЕННЯ, нумерація — сукупність прийомів найменування і позначення *чисел*. В первісному суспільстві поняття числа формувалось лише у вигляді числівників «один», «два», «багато». Пізніше почали застосовувати комбінації цих числівників, напр., три називали «один—два», чотири — «два—два» і т. д. З розвитком ремесел і обміну виникли назви і символи для більших чисел (див. *Цифри*) і лічба п'ятірками, десятками, двадцятками тощо. Звідси походять перші *системи числення*. Всі перші системи Ч. були непозиційними. Перша *позиційна система числення* виникла у Вавілоні (див. *Вавілоно-ассірійська культура*). Цією системою користувались аж до середньовіччя (в останні століття в осн. для астр. обчислень). Сучас. *десяткова система числення* виникла у 8—9 ст. в Індії (див. *Арабські цифри*). Остаточно вона замінила всі попередні системи лише після винаходу *десяткових дробів* і розробки відповідної удосконаленої техніки арифм. дій. На Україні її почали застосовувати в 17 ст., а на поч. 18 ст. вона стала загальноприйнятою.

Літ.: Погребиський Й. Б. Арифметика. К., 1953; Депман И. Я. История арифметики. М., 1965; Выгодский М. Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967.

ЧИСЛІ́ВНИК — *частина мови*, що означає поняття кількості. Ч. є або кількісними означеннями предметів (п'ять дерев), або виражають абстрактно-матем. поняття *числа* (сім помножити на два). Ч. поділяють на означено-кількісні (три, десять) і неозначено-кількісні (кільканадцять). До означено-кількісних належать власне кількісні Ч., що означають кількість предметів або абстрактно-матем. кількість у цілих одиницях (два столи, сто п'ятдесят), дробові, що означають частину цілого (шість сотих), і збірні Ч., що передають кількість як сукупність (двоє, десятеро). У слов'ян. мовах Ч. змінюються за відмінками, а деякі — й за родами (два — дві). За структурою Ч. поділяють на прості (вісім, обоє, кілька), складні (дванадцять, сімсот, двісті) та складені (сорок п'ять). Числові назви «тисяча», «мільйон» і т. п. мають граматичні ознаки іменників. Т. з. порядкові числівники (перший, другий) мають формальні ознаки прикметників.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Русская грамматика, т. 1. М., 1980.

А. М. Матвієнко.

ЧИСЛО́ в математиці — одне з основних математичних понять. Поняття Ч. виникло в глибокій давнині і розвивалось у зв'язку з вивченням різноманітних *величин*. Поняття Ч. *натурального ряду* виникло ще в первісному суспільстві як результат лічби конкретних предметів. З розвитком цього поняття почали розробляти правила дій над натуральними Ч., вивчати їхні властивості, створювати методи для розв'язування задач, тобто почався розвиток *арифметики*. Потреби практичного життя привели до запровадження дробових Ч. як результату *вимірювання* конкретних величин. Подальше розширення поняття Ч. стало наслідком розвитку алгебри та ін. розділів математики. Необхідність запровадження від'ємних чисел була зумовлена розв'язуванням задач, що зводяться до *лінійних рівнянь*. Додатні й від'ємні Ч. і нуль наз. *раціональними числами*. Множина раціональних Ч. недостатня для вивчення неперервних величин; внаслідок цього виникла необхідність запровадження *ірраціональних чисел*. Сукупність всіх раціональних та ірраціональних Ч. наз. *дійсними числами*. Заключним етапом у розвитку поняття Ч. було запровадження *комплексних чисел*, яке стало необхідним для розв'язування рівнянь, степені яких більші за одиницю. Див. також *Система числення, Цифри, Чисел теорія*.

Літ.: Нечаев В. И. Числовые системы. М., 1972; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977; Бородін О. І. Історія розвитку поняття про число і системи числення. К., 1978.

О. І. Бородін.

ЧИСЛО́ в мовознавстві — *граматична категорія*, що ґрунтується на кількісному визначенні предметів, явищ, понять. Виражається морфологіч. засобами, які вказують на одиничність або на множинність того, що означає іменник. Відповідно до цього розрізняють *однину* і *множину*. Деяким мовам властива й *двоїна* (залишки форм двоїни є в укр. мові, напр., «плечима», діалектне — «дві відрі»). Граматичну форму однини можуть мати і назви понять, що не підлягають поштучному вимірові (птаство, боротьба). Ряд іменників вживається лише в множині (вила, обійми). Ч. як незалежна категорія властиве іменникам та особовим займенникам. Інші розряди займенників, дієслова, прикметники, порядкові числівники набувають граматичної форми Ч., узгоджуючись з іменниками. У деяких мовах (англійській та ін.) множинних форм прикметників і дієслів немає взагалі. В укр. мові, як і в більшості ін. слов'ян. мов, значення Ч. виражається здебільшого *закінченням*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Русская грамматика, т. 1. М., 1980.

А. М. Матвієнко.

ЧИСТ (Cistus) — рід рослин родини чистових. Кущі з супротивними еліптичними листками. Квітки діаметром до 8 см, білі, жовті, рожеві, червоні. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, гол. чин. у країнах Середземномор'я; в СРСР — 2, на Україні — 1: Ч. кримський (C. tauricus) — прямостоячий галузистий з опушеними листками кущ до 2 м заввишки. Цвіте в травні, плодоносить у липні. Росте в Пд. Криму на сухих гірських схилах, в рідколіссі та по чагарниках; вирощують як декоративну рослину. З Ч. кримського добувають ефірну олію, яку застосовують у парфюмерній промисловості.

І. Б. Чорний.

ЧИ́СТА ЛІ́НІЯ — послідовність генетично ідентичних поколінь рослин і тварин, в яких підтримується *гомозиготність* особин за більшістю *генів*. Особини Ч. л. одержують від однієї рослини або тварини, відповідно шляхом самозапилення або спорідненого схрещування. Термін введено 1903 В. Л. *Йогансеном*, який довів відсутність генотипової (див. *Генотип*) *мінливості* у нащадків окремих самозапильних бобових рослин. Мінливість, що спостерігається при цьому, має модифікаційний (див. *Модифікації* в біології) характер, тому добір у межах Ч. л. неефективний. Ч. л. є вихідним матеріалом для одержання гетерозисних (див. *Гетерозис*) гібридних рослин, зокрема гібридної кукурудзи. Ч. л. разом з інбредною лінією (див. *Лінія* в генетиці) використовують при оцінці відносної ролі генотипу й факторів зовн. середовища у формуванні властивостей і ознак організмів.

В. І. Євсиков.

ЧИ́СТА ПРОДУ́КЦІЯ — частина валової продукції тієї чи іншої

галузі матеріального виробництва, що залишається після покриття матеріальних затрат на її виробництво. Ч. п. втілює новостворену *вартість*. Сума Ч. п. всіх галузей матеріального виробн. країни становить *національний дохід* суспільства. Обчислення Ч. п. в різних галузях нар. г-ва має свої особливості, зумовлені специфікою обчислення валової продукції та затратами на її виробн. Ч. п. по окремих галузях матеріального виробн. обчислюють органи держ. статистики (ЦСУ СРСР і ЦСУ союзних республік). Розрахунки проводять у фактично діючих у кожному році цінах і в порівнянних цінах.

ЧИСТАЛЬО́В Веніамін Тимофійович [Тіма Вень; 8 (20).X 1890, с. Помоздіно, тепер Усть-Куломського р-ну Комі АРСР — 13.X 1939, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Один з основоположників комі рад. л-ри. Перші вірші опубліковані 1918. Поеми «Біля могили Леніна», «В дні перетворення землі» (обидві — 1927) — про героїку будівництва соціалізму. У повісті «Один з тринадцяти мільйонів» (1933) викривав імперіалістичну війну, оповідання «Тріпань Вась» (1929) — про тяжке життя дореволюц. комі селянина. В пейзажній лірици оспівував комі край. Перекладав твори рос. письменників.

Є. О. Ігушев.

«ЧИ́СТЕ МИСТЕ́ЦТВО» — одна з естетичних концепцій, що утверджують самоцільність художньої творчості, незалежність мистецтва від політики й суспільного життя. Див. *«Мистецтво для мистецтва»*.

ЧИСТЕ́ЦЬ (Stachys) — рід одно- і багаторічних рослин родини *губоцвітих*. Листки супротивні цілісні. Квітки здебільшого рожеві, пурпурові, білі або жовті в несправжніх кільцях. Плід з 4 горішковидних часток. Бл. 300 видів, поширені в помірному і субтропіч. поясах обох півкуль і в горах тропіків. В СРСР — бл. 55 видів, в т. ч. на Україні — 16. Ч. болотний (S. palustris), що росте на вологих луках, болотах, в заболочених лісах, на берегах водосховищ, і Ч. непомітний (S. neglecta) — бур'яни у посівах, на засмічених місцях майже по всій Україні. Заходи боротьби: старанне очищення насіння, дренаж болотистих грунтів, сівозміна з чистими парами, застосування *гербіцидів*.

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д КОЛГО́СПУ — частина новоствореної вартості (валового доходу), що залишається після виключення з неї затрат на оплату праці і відрахувань до централізованих союзних фондів соціального забезпечення і соціального страхування колгоспників. У широкому розумінні Ч. д. к. — це різниця між суспільною вартістю всієї виробленої в г-ві *валової продукції сільського господарства* та її *собівартістю*. Реалізація заходів, намічених *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року, зокрема введення нових закупівельних цін на с.-г. продукцію г-в, що здійснюють свою діяльність у гірших економічних умовах, дасть їм можливість збільшити свій Ч. д. к. і *рентабельність* виробн. Див. також *Валовий дохід колгоспів і радгоспів*.

П. П. Левченко.

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д ПІДПРИЄ́МСТВА — частина чистого доходу соціалістичного суспільства, створена *додатковою працею* робітників даного підприємства (див. *Чистий дохід суспільства*). Матеріальним змістом Ч. д. п. є перш за все *додатковий продукт*. У вартісному виразі — це різниця між виручкою від реалізації виробленої продукції в оптових цінах підприємства і її фактичною собівартістю. На практиці Ч. д. п. виступає у формі *прибутку*. Його певна частина надходить у *бюджет державний* (платежі з прибутку включають *плату за фонди*, сплату процентів за кредит, рентні платежі, внески вільного лишку прибутку) і утворює частину централізованого чистого доходу соціалістичного суспільства, решта лишається в розпорядженні підприємства (об'єднання) і використовується для фінансування капітальних вкладень, тех. вдосконалення виробн., приросту оборотних засобів, утворення *фондів економічного стимулювання — фонду розвитку виробництва, фонду матеріального заохочення* і *фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва*. Ч. д. п. становить матеріальну основу поєднання сусп., колективних і особистих інтересів. Особливості формування, розподілу й перерозподілу чистого доходу с.-г. підприємств зумовлені колг.-кооп. формою власності і особливостями с.-г. виробн. Розмір чистого доходу залежить тут також від родючості земель та місцезнаходження їх. У зв'язку з цим д-ва диференціює закупівельні ціни таким чином, щоб додатковий чистий доход, який одержують на кращих ділянках, вилучався у вигляді *земельної ренти*. Цій же меті підпорядкована система прибуткового податку. Централізований перерозподіл чистого доходу сприяє вирівнюванню умов господарювання на с.-г. підприємствах, що перебувають у різних природно-екон. умовах.

В. К. Черняк.

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д СУСПІ́ЛЬСТВА — частина *національного доходу*, що являє собою вартість *додаткового продукту*. За капіталізму Ч. д. с. є реалізованою *додатковою вартістю*. В процесі розподілу він виступає у формі *прибутку, ренти, процента*, присвоюється експлуататорськими класами і використовується з метою посилення експлуатації трудящих. За соціалізму Ч. д. с. відповідно до двох форм *власності* складається з чистого доходу держ. і колг.-кооп. секторів. Ч. д. с., створений у держ. секторі, в грош. формі виступає у вигляді прибутку об'єднань (підприємств), податку з обороту і внесків на соціальне страхування. Особливістю колг.-кооп. сектора і радгоспів є те, що тут Ч. д. с. набуває як грошової, так і натуральної форм. Перша являє собою прибуток, друга йде на внутрігосп. споживання (корми, насіння, молодняк тварин для відгодівлі, страхові натуральні фонди). Це зумовлено особливостями с.-г. виробництва. В процесі розподілу, перерозподілу і використання Ч. д. с. за допомогою фінансово-кредитного механізму і цін поділяється на централізовану і децентралізовану частини. Централізована частина включає платежі держ. об'єднань (підприємств) з прибутку (плата за фонди, рентні платежі, внески вільного лишку прибутку, сплата процентів за кредит), податок з обороту, внески на соціальне страхування, що надходять безпосередньо в розпорядження держави. Колг. і кооп. підприємства беруть участь у формуванні централізованого Ч. д. с. шляхом сплати прибуткового податку залежно від рівня рентабельності г-ва і через страхові внески. Централізований чистий доход використовують на фінансування сусп. виробн. і невиробничої сфери, формування *суспільних фондів споживання*, створення резервних фондів. Частину Ч. д. с., яка залишається в розпорядженні держ. і колг.-кооп. підприємств (див. *Чистий дохід підприємства*), використовують децентралізовано на фінансування капітальних вкладень, тех. вдосконалення виробництва, збільшення неподільних фондів колгоспів, приріст оборотних засобів, сплату процентів за кредит, утворення *фондів економічного стимулювання*. Таким чином, Ч. д. с. є джерелом розширеного *відтворення*, а також використовується для фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, управління, оборони країни та ін. сусп. потреб.

Літ.: Кучкин П. Е., Морозов Н. Н. Чистый доход социалистического общества. М., 1974; Аллахвердян Д. А. Финансово-кредитный механизм развитого социализма. М., 1976.

В. К. Черняк.

Чистець болотний:
1 — підземні частини рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — віночок;
4 — чашечка;
5 — насінина.

ЧИ́СТИЙ ПАР — вільне від посівів поле, що його орють з осені (чорний *пар*) чи навесні (ранній пар) і протягом весни та літа (до початку сівби озимих культур) тримають розпушеним і чистим від бур'янів. Ч. п. застосовують для боротьби з бур'янами, поліпшення водного режиму і відновлення *родючості грунту*.

ЧИ́СТИЙ ПРИБУ́ТОК — у капіталістичному суспільстві *прибуток*, що залишається після вилучення податків і використовується підприємцями чи монополіями для розширення виробництва і капіталістичного споживання. У соціалістичному суспільстві — балансовий прибуток, що залишається після сплати *платежів від прибутку* державі та ін. платежів і використовується для збільшення оборотних засобів підприємства, утворення *фондів економічного стимулювання* тощо.

ЧИСТИКОПОДІ́БНІ, чистики (Alciformes) — ряд *птахів*. Деякі зоологи виділяють Ч. в підряд Alcae. Тіло (довж. 15—48 см, маса 80—1200 г) вузьке, видовжене, оперення темне, груди та черево здебільшого білі. Ноги короткі, між пальцями добре розвинені плавальні перетинки. Морські птахи, чудово плавають і пірнають, довго залишаючись під водою. Живляться рибою та морськими безхребетними. Гніздяться на о-вах та узбережжях пн. р-нів Атлан-

тичного, Тихого ок. та Пн. Льодовитого ок. Живуть колоніями, утворюють *пташині базари*. Моногами. Яйця (1—2) відкладають на уступах або щілинах скель. Насиджують обидва птахи пари протягом 30—40 діб. В ряді 13 родів (22 види), в СРСР — 11 родів (18 видів), з них найчисленніші *кайри*, гагарки, чистики, *тупики* та ін. М'ясо і яйця можна вживати в їжу. У викопному стані відомі починаючи з еоцену.

М. А. Воїнственський.

Б. І. Чистяков.

В. М. Чистякова.

ЧИСТИ́ЛИЩЕ — за віровченням *католицизму*, місцеперебування душ померлих, де вони нібито можуть очиститися від земних гріхів з допомогою родичів, що лишилися на землі і мають вдаватися до молитов і пожертвувань на користь церкви. Догмат про Ч. прийнятий Флорентійським собором 1438—45.

ЧИ́СТІ ВИ́ТРАТИ О́БІГУ — див. *Витрати обігу*.

ЧИ́СТІ МЕТА́ЛИ — метали з низьким вмістом домішок. Бувають: середньої чистоти, або технічно чисті (99,0—99,9 % осн. хімічного елемента), підвищеної чистоти (99,90—99,99), високої чистоти, або хімічно чисті (99,99—99,999), особливої чистоти, або спектрально-чисті, ультрачисті (понад 99,999 %). Відзначаються високою пластичністю, макс. корозійною стійкістю та електропровідністю. Ч. м. одержують вакуумною і *зонною плавкою*, електроннопроменевим плавленням (див. *Електроннопроменева технологія*), плавленням у космосі (див. *Космічна технологія*) тощо. Їх використовують як складову частину металовмісного *палива*, в авіац., ядерній і напівпровідниковій техніці, енергетиці тощо.

ЧИСТОКРО́ВНА ВЕРХОВА́ ПОРО́ДА КО́НЕЙ — одна з найпошир. у світі порід *коня свійського* верхового типу. Виведена у Великобританії на поч. 18 ст. схрещуванням місцевих порід коней із східними (варварійською, турецькою, *арабською породою коней*, туркменською) і європейськими (неаполітанською, іспанською). Удосконалювалась лише *чистопородним розведенням*. Спеціалізована на жвавість і роботоздатність у скачках на іподромі. В Росії перші *кінні заводи* цієї породи були створені в другій пол. 18 ст., в 1836 видано 1-й том *племінної книги*. Коні чистокровної породи високорослі, мають добре розвинений тулуб, високі ноги, суху будову тіла, міцні й сильні м'язи, енергійні рухи, здатність витримувати велике напруження. Осн. масть гніда, рижа, рідше ворона і сіра. В СРСР Ч. в. п. к.— одна з осн. порід, використовуваних у *кінному спорті* та для поліпшення верхових коней. За жвавістю посідає перше місце серед усіх верхових порід коней: світовий рекорд 1000 м за 53,3 с, 2400 м — 2 хв 23 с. Вадами породи є малоплідність, надмірна збудливість, деформація суглобів, кровоточивість з носа. Для удосконалення породи ведеться обмін племтваринами між країнами. Розводять Ч. в. п. к. в країнах Європи, США, Австралії, Пд. Америці, Японії, Індії. В СРСР розводять в РРФСР, УРСР (Ворошиловгр., Дніпроп., Кіровогр., Микол. і зх. областях), Груз. РСР, Аз. РСР, Кирг. РСР, Казах. РСР та ін.

Чистотіл зничайний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — квітка в розрізі;
4 — плоди.

Жеребець **чистокровної верхової породи.**

ЧИСТОТІ́Л (Chelidonium) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини макових. Є один вид — Ч. звичайний (Ch. majus). Стебло розгалужене, до 80 см заввишки. Листки перисторозсічені, сизуваті, з округло-яйцевидними або оберненояйцевидно-довгастими сегментами. Квітки жовті, зібрані в 4—5-квіткові зонтиковидні суцвіття. Плід — стручковидна коробочка. Поширений в Європі, Азії, Пн. Африці, Пн. Америці. Росте по всій Україні (крім Пд. Криму). Ч. містить ряд алкалоїдів, вітаміни D, C й провітамін A (каротин). Ч.— рослина отруйна. Ч. використовують у фармацевтичній промисловості.

ЧИСТЯКО́В Борис Ілліч [10 (23). VI 1914, Петербург — 28.I 1980, Київ] — український радянський диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. По закінченні 1927 Моск. хореографічного училища артист (1927—32) балету Київ. театру опери та балету. Після закінчення 1937 Київ. консерваторії до 1977 був диригентом цього театру. В репертуарі: опери «Наталка Полтавка» та «Утоплена» М. Лисенка, «Отелло» Дж. Верді; балети Р. Глієра, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, О. Глазунова, П. Чайковського, А. Адана. За диригуванням Ч. вперше було здійснено постановки балетів «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свєчникова, «Княгиня Волконська» Ю. Знатокова, «Поема про Марину» Б. Яровинського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.

ЧИСТЯКО́В Іван Михайлович [14 (27).IX 1900, с. Отрубниво, тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.— 7.III 1979, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Радянського Союзу (1944). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Вищі стрілецькі курси (1930). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 командував стрілецькою бригадою, д-зією, корпусом, арміями. Очолена Ч. 6-а гвард. армія брала участь у визволенні Полтави. Командував армією під час рад.-япон. війни 1945. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЧИСТЯКО́В Павло Петрович [23.VI (5.VII) 1832, с. Пруди, тепер Калінін. обл.— 11.XI 1919, Дитяче Село, тепер м. Пушкін] — рос. педагог і живописець. В 1849—61 навчався в петерб. АМ у П. Басіна, 1862—70 — пенсіонер цієї академії в Парижі та Римі. Писав історичні і жанрові картини, портрети. Твори Ч. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді. Викладав у Рисувальній школі петерб. Т-ва заохочування мистецтв (1860—64) та у петерб. АМ (з 1872; з цього ж року — професор). Створив передову художню школу, яка відіграла велику роль у розвитку рос. реалістичного мистецтва 2-ї пол. 19 ст. Учнями Ч. були В. *Васнецов*, М. *Врубель*, В. *Полєнов*, І. *Рєпін*, В. *Сєров*, В. *Суриков*, зокрема укр. художники М. *Кузнецов*, М. *Самокиш* та інші.

Літ.: Гинзбург И. П. П. Чистяков и его педагогическая система. Л.—М., 1940.

ЧИСТЯКО́ВА Валентина Миколаївна [5 (18).IV 1900, Петербург — 19.V 1984, Харьків] — укр. радянська актриса, народна

В. М. Чистякова в ролях Лучицької («Талан» М. Старицького) та Катерини («Гроза» О. Островського).

арт. УРСР (з 1943), нар. арт. Узб. РСР (з 1943). Н. в сім'ї оперного співака. В 1918 вступила до «*Молодого театру*» в Києві, 1919—20 працювала в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, 1920—21 — в «*Кийдрамте*». Ч.— один із засновників театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр. ім. Т. Г. Шевченка); актриса цього театру (1922—59). Театр. майстерність опанувала під керівництвом свого чоловіка Л. *Курбаса*. Серед ролей — Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Лучицька («Талан» Старицького), Одарка («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Леді Мільфорд («Підступність і кохання» Шіллера), Євгенія («Євгенія Гранде» за Бальзаком) та ін. В 1959—67 — на пед. роботі в Харківському інституті мистецтв. Автор статей з питань акторської майстерності, спогадів про Ю. Смолича, А. Бучму, Л. Гаккебуш, Л. Курбаса та ін. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Смолич Ю. К. В лабораторії майстра. «Театр», 1941, № 3; Смоляк Я. В. В. М. Чистякова. Х., 1947; Кисельов Й. Валентина Чистякова. В кн.: Кисельов Й. Разом з життям. К., 1972; Гордєєв С. Метафори Валентини Чистякової. «Український театр», 1980, № 3; Бажан М. У світлі Курбаса. «Вітчизна», 1982, № 10.

М. Г. Лабінський.

ЧИСТЯКО́ВЕ — колишня (до 1964) назва м. *Тореза*.

ЧИТА́ — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташована в Забайкаллі, при впадінні р. Чити в р. Інгоду. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 326 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. З 1690 існувала слобода (1706 її названо Читинською), поблизу якої споруджено острог. У 1826—30 Ч. — місце ув'язнення багатьох декабристів. З 1851 — місто і центр Забайкальської обл. В 1902 під керівництвом О. М. *Ярославського* створено с.-д. орг-цію і к-т РСДРП. Робітники й солдати Ч. були активними учасниками революції 1905—07 (див. «*Читинська республіка*»). Рад. владу встановлено 16.II 1918. В 1920—22 Ч.— столиця *Далекосхідної республіки*, з 1922 — Забайкальської губ., з 1926 — Читинського округу Далекосхідного краю, з 1937 — Читинської обл. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1972). Ч.— значний пром. і культур. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, легка, харч. і деревообробна. Гол. підприємства — з-ди: маш.-буд., верстатобуд., паровозовагонорем. ім. К. Є. Ворошилова, автоскладальний, меблево-деревообр. комбінат. Легка пром-сть представлена камвольно-суконним і шкіряно-взут. комбінатами, овчинно-хутровою та швейною ф-ками, харч. — хлібопродуктів, м'ясним, мол., пивобезалкогольних напоїв комбінатами, об'єднанням «Інгода» та ін. У Ч.— політех., пед. та мед. ін-ти, заочний юрид. ф-т Ірк. ун-ту, філіали Хабаров. ін-ту інженерів залізнич. транспорту, Новосиб. ін-ту рад. кооп. торгівлі та Ірк. с.-г. ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Забайкальський комплексний н.-д. ін-т М-ва геології СРСР, н.-д. ін-т вівчарства і м'ясного скотарства та ін. наук. установи. Драм. та ляльковий театри, філармонія. Краєзнавчий і худож. музеї.

ЧИТА́ДЗЕ Шіо Олексійович (4.II 1873, м. Горі, тепер Груз. РСР — 4.VI 1906, Тбілісі) — груз. громад. діяч, педагог, публіцист. Закінчив Київ. ун-т (1897). За участь у політ. демонстрації (в зв'язку з самогубством М. Ф. *Вєтрової*) у березні 1897 Ч. було заарештовано. В 1898—1904 викладав рос. мову й л-ру в одній з київ. гімназій, з 1904 спочатку викладач, а згодом — директор дворянської гімназії в Тбілісі. Вбитий жандармами. Праці з питань педагогіки, психології й л-ри. Виступав за демократизацію системи ссвіти, відстоював навчання рідною мовою, широке використання в процесі навчання досягнень передової пед. науки тощо.

Літ.: Сіхарулідзе Ш., Мепаришвілі Л. Шіо Чітадзе. Перекл. з груз. К., 1962.

В. В. Григолава.

ЧИТА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат для перегляду (читання) збільшених кадрів мікрофільмів (див. *Мікрофільмування*) і мікрокопій; один із засобів *оргтехніки*. Ч. а. являє собою *проекційний апарат*, в якому зображення кадру мікрофільму (мікрокопії) потрапляє через *об'єктив* і систему дзеркал на екран, вмонтований в апарат або розміщений зовні. Найпоширеніші — настільні Ч. а., використовувані як для мікрофільмів, так і для мікрокопій (напр., мікрокарт) на прозорій або непрозорій основі. Ч. а. застосовують в інформаційних центрах, б-ках, проектно-конструкторських та ін. установах. Іл. с. 324.

ЧИТА́ННЯ ДИНАМІ́ЧНЕ, читання швидке — читання з максимальною для людини швидкістю, яка забезпечує найкраще сприймання, усвідомлення і засвоєння змісту тексту з обраним ступенем деталізації. Психологія Ч. д. грунтується на можливостях досконалішого, порівняно з слуховим, зорового сприймання тексту. Т. з. слухове читання обмежує швидкість сприймання до 120—150 слів на хвилину, можливості зорового сприймання — до 1000 і більше. Оволодіти таким читанням можна шляхом тренування з допомогою нескладних методичних засобів: тренажерів, фразескопів, тахістоскопів, таблиці Шульте тощо. Значення Ч. д. зростає у зв'язку з необхідністю більш оперативного використання постійно зростаючих обсягів інформації.

Літ.: Часов В. А. Психологические принципы быстрого чтения. Л., 1978; Николаева Л. А. Учись быть читателем. М., 1982.

М. Ф. Коваль.

ЧИТА́ЮЧИЙ АВТОМА́Т — *розпізнавальна система*, що здійснює *розпізнавання зображень* літер, цифр, слів, фраз, текстів тощо, надрукованих, написаних чи накреслених на папері. При обробці зображень відкидає їхні несуттєві деталі, напр. товщину чи контрастність ліній, розміри зображення, огріхи друку чи забруднення на папері, й добуває з зображення істотну *інформацію* про його належність до певного класу зображень, напр. визначає восьмирозрядний двійковий код літер чи цифр, зображених на папері. В заг. випадку Ч. а. (мал.) складається з механізму подавання документів для читання, механізму, що здійснює пошук зображень на папері й вимірювання чорноти всіх елементарних ділянок зображення, та розпізнавального пристрою, який (враховуючи всі закономірності, що зумовлюють різноманітність і змінюваність зображень) вирішує, до якого класу зображень відноситься розглядуване зображення. Використовують Ч. а. для автом. зчитування інформації з паперу і введення її в *обчислювальні машини* або в ін. системи збору, обробки інформації та керування. Ч. а. забезпечують введення даних з великою швидкістю, зменшують ручну працю, яка необхідна при введенні текстів або креслень в ЕОМ за допомогою клавіатури.

Т. К. Вінцюк.

ЧИТИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Розташована в Забайкаллі. Площа 431,5 тис. км². Нас. 1298 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також буряти, українці, татари та ін. Міськ. нас. — 64 %. Включає *Агинський Бурятський автономний округ*. Поділяється на 31 район, має 10 міст і 45 селищ міськ. типу. Центр — м. *Чита*. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1957).

Рельєф Ч. о. переважно гірський. (*Яблоновий хребет*, Черського, Даурський, Борщовочний та ін. хребти). На Пд.— Приононська рівнина, на Пн. — хр. Кодар. Корисні копалини: руди кольорових металів, залізна руда, вугілля, мінеральні буд. матеріали та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —26 до —33°, липня +17, +21°. Опадів 240—400 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Найбільші ріки — *Шилка*, *Аргунь* (витоки Амуру), *Ольокма*, *Вітім* (прит. Лени), Хілок і Чикой (прит. Селенги). Багато озер, є джерела мінеральних вод. Грунти переважно гірсько-тайгові, в степу — чорноземи та каштанові, в міжгірних улоговинах — лучно-мерзлотні та

П. П. Чистяков. Автопортрет. Фрагмент. 1912. Державний Російський музей у Ленінграді.

П. П. Чистяков. Портрет Г. П. Чистякової, матері художника. 1883. Державний Російський музей у Ленінграді.

Схема **читаючого автомата.**

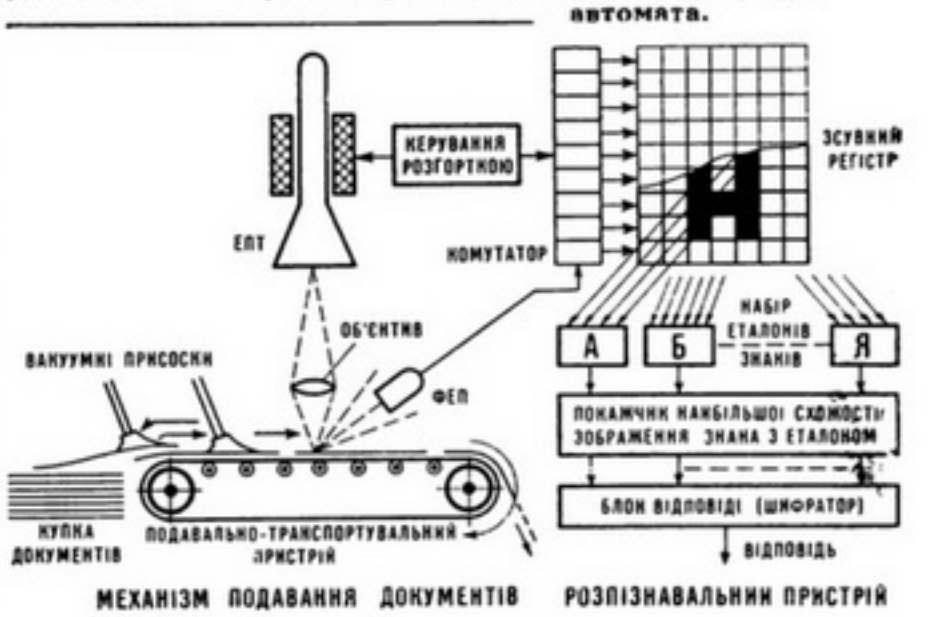

Читальний апарат: *а* — зовнішній вигляд; *б* — оптична схема; *1* — світлозахисний кожух; *2* — екран; *3* — об'єктив; *4* — фільмовий канал; *5* — дзеркало; *6* — кадр мікрофільму; *7* — колективна лінза; *8* — конденсор; *9* — теплофільтр; *10* — електрична лампочка; *11* — рефлектор.

лучно-чорноземні грунти. Більше половини тер. області вкрито лісами, в основному хвойними (сосна, даурська модрина, кедр), в степу — злаково-різнотравна рослинність. На тер. Ч. о. — Сохондинський заповідник.

Провідна галузь промислового комплексу Ч. о.— гірничодобувна. Видобування золота, плавикового шпату, молібдену (смт Давенда), олова (смт Шерлова Гора), свинцево-цинкових руд (смт Кличка, Акатуй), вугілля (селище Харанор). Діє Петровськ-Забайкальський металургійний завод. Електроенергетика представлена Читинською та Харанорською ДРЕС (будується, 1984), тепловими електростанціями. Розвинута лісова та деревообробна (Оленгуйський, Катангарський, Хілоксьский деревообробні комбінати) пром-сть. Машинобудування спеціалізується на виробн. гірничошахтного устаткування, пересувних компресорних станцій, холодильних установок, мегалорізальних верстатів, теплоходів та риболовецьких суден, мостових кранів, устаткування для с. г., а також на складанні автомобілів та ін. (Чита, Нерчинськ, с-ща міського типу Дарасун, Кокуй, Олов'яна, Тарбагатай). Розвивається легка (шкіряно-хутрова, текстильна, швейна, взут.) та харч. (м'ясна, маслоробна, мол.; розлив мінеральних вод) пром-сть. Провідна галузь с.-г.— тваринництво. Розводять тонкорунних овець, велику рогату худобу, оленів. Важливе значення має хутровий промисел (соболь, білка, лисиця, ондатра). Вирощують зернові (пшениця, овес, ячмінь, гречка) й кормові культури, картоплю та овочі. Тер. області перетинає Транссибірська магістраль, а також ділянка *Байкало-Амурської магістралі*. Місц. перевезення забезпечує автомоб. транспорт (гол. автодороги: Улан-Уде — Чита — Забайкальськ, Чита — Дарасун — Хапчеранга та ін.). Судноплавство по р. Шилці. В Читі — аеропорт. У Ч. о.— політех., пед. та мед. ін-ти, 21 серед. спец. навч. заклад; наук. установи, у т. ч. ін-т природних ресурсів Сиб. відділення АН СРСР, Забайкальський комплексний н.-д. ін-т М-ва геології СРСР. 4 краєзнавчі музеї (Чита, Агинське, Нерчинськ, Сретенськ). Театри драм. та ляльковий у Читі. У Ч. о.— бальнеологічні та бальнеокліматичні курорти: Курорт-Дарасун, Шиванда, Кука, Ургучан, Ямкун та ін. (11 санаторіїв). 5 туристських баз.

«ЧИТИ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — революц.-демократична диктатура робітників і селян, встановлена в Читі в результаті взяття влади в місті Читинським к-том РСДРП і Радою солдатських і козачих депутатів у грудні 1905 — січні 1906. Було здійснено ряд революц. перетворень — запроваджено 8-годинний робочий день, звільнено політ. в'язнів та ін. Почала виходити газ. «Забайкальский рабочий» під ред. В. К. *Курнатовського*. 22.I (4.II) 1906 каральні війська вступили в місто і вчинили жорстоку розправу над учасниками революц. руху. В числі розстріляних був А. А. *Костюшко-Валюжанич*.

ЧИХАЧО́В Петро Олександрович [16 (28).VIII 1808, Гатчина, тепер Ленінгр. обл. РРФСР — 1 (13). X 1890, Флоренція] — рос. географ і геолог. Почесний член Петерб. АН (з 1876) і Рос. геогр. т-ва (з 1890). В 1839—41 провів геол. дослідження Пд. Франції та Італії, склав геологічну карту Апеннінського п-ова. За матеріалами подорожей по Алтаю і Пн.-Зх. Китаю (1842) склав геогр. і геол. опис цих територій, а також *Кузнецького вугільного басейну*. В 1847—63 здійснив експедиції по Малій Азії, склав грунтовий опис її. Ім'ям Ч. названо гірський хребет на Алтаї.

ЧИЧЕ́РІН Борис Миколайович [26.V (7.VI) 1828, Тамбов — 3 (16). II 1904, с. Караул Кірсановського пов. Тамбовської губ.] — рос. юрист, історик, філософ, публіцист, громадський діяч. У 1849 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1861—68 — професор цього ж ун-ту. Прихильник *конституційної монархії*. Один із засновників т. з. *юридичної школи* та ідеологів лібералів-західників у рос. сусп.-політ. русі. За філос. поглядами — прихильник правого *гегельянства*. Осн. праці — з держ. права та історії політ. учень.

ЧИЧЕ́РІН Георгій Васильович [12 (24).XI 1872, с. Караул, тепер Інжавінського р-ну Тамб. обл.— 7.VII 1936, Москва] — рад. держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1918. Н. у дворянській сім'ї, племінник Б. М. *Чичеріна*. В 1896 закінчив істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту. З 1897 працював у М-ві закордонних справ. З 1904 брав участь у с.-д. русі. В 1904—17 — в еміграції, де 1905 вступив до РСДРП. В роки еміграції — секретар Центр. бюро закордонних груп рос. політ. емігрантів. В 1906 — прибічник меншовизму, в роки 1-ї світової війни стояв на інтернаціоналістських позиціях. У січні 1918 повернувся в Росію. З березня 1918 — нарком закорд. справ РРФСР (1923—30 — СРСР). Був членом рад. мирної делегації в Бресті; підписав з Німеччиною *Брестський мир 1918*. Очолював рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922* та *Лозаннській конференції 1922—23*. Підписав *Рапалльський договір 1922* з Німеччиною. На XIV і XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. З 1930 — персональний пенсіонер.

Тв.: Статьи и речи по вопросам международной политики . М., 1961.

Літ.: Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин — дипломат ленинской школы. М., 1974; Зарницкий С. В., Сергеев А. Н. Чичерин. М., 1975.

ЧИЧЕРОВ Володимир Іванович [29.V (11.VI) 1907, м. Вязники, тепер Владимир. обл.— 11.V 1957, Москва] — рос. рад. фольклорист, етнограф і літературознавець. Закінчив Моск. ун-т (1928), професор цього ун-ту (з 1953). Осн. праці: «Історія давньої російської літератури» (1947), «Питання теорії та історії народної творчості», «Російська народна творчість» (обидві вид. 1959), «Школи оповідачів Заонежжя» (вид. 1982). У деяких працях розглядав і питання укр. нар. творчості, зокрема героїч. епосу. *І. П. Березовський.*

ЧИЧИБА́БІН Олексій Євгенович [17 (29).III 1871, Куземін, тепер Охтирського р-ну Сумської обл.— 15.VIII 1945, Париж] — рос. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1928). Закінчив Моск. ун-т (1892). З 1909 — професор Моск. вищого тех. училища (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана). З 1930 і до кінця життя жив і працював у Франції. Осн. наук. праці стосуються хімії азотистих гетероциклічних сполук, гол. чин. піридину. Відкрив спосіб добування його похідних конденсацією альдегідів і кетонів з аміаком. Уперше діянням на піридин аміду натрію одержав α-амінопіридин (див. *Чичибабіна реакція*). Досліджував таутомерію аміно- й оксипіридинів. Вивчав також будову і синтез алкалоїдів. Автор підручника з органічної хімії. Премія ім. В. І. Леніна, 1926.

ЧИЧИБА́БІНА РЕА́КЦІЯ — взаємодія азотовмісних гетероциклічних сполук (гол. чин. піридину, хіноліну й ізохіноліну) з амідом натрію $NaNH_2$, що приводить до утворення α-амінопохідних. Напр., з піридину одержують α-амінопіридин:

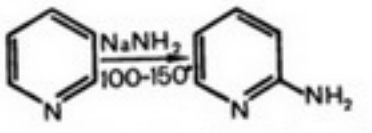

Відкрив 1914 О. Є. *Чичибабін*. Ч. р. називають також реакцію одержання заміщених піридинів конденсацією альдегідів або кетонів з аміаком і реакцію одержання похідних індолізину з α-алкілпіридинів та α-галогенкетонів.

ЧИЧИКЛІ́Я — річка в Одес. і Микол. областях УРСР, права прит. Пд. Бугу. Довж. 156 км, площа бас. 2120 км². Має звивисте русло, шир. якого у верхів'ї до 5 м, у пониззі — до 40 м. Живлення переважно снігове. Влітку подекуди пересихає. Частково використовують для зрошування. У долині річки, поблизу смт Весе-

линового, виявлено поселення *бронзового віку*, а також кургани часів *скіфів* та *сарматів*.

ЧИЧКА́Н Леонід Ілліч [8 (21). VIII 1911, Єкатеринодар, тепер Краснодар — 13.XII 1977, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1933—41 навчався в Харків. художньому інституті у С. *Прохорова*, 1945 закінчив Київ. худож. ін-т (майстерня О. *Шовкуненка*). Твори: «Ми помстимося» (1945),

Л. І. Чичкан. Свято. 1939 рік. 1970. ДМУОМ у Києві.

«Сині далі» (1953), «Українські сувеніри» (1957), «Олекса Довбуш» (1959—60), «Весна» (1968), «Свято. 1939 рік» (1970), «До партизанів» (1975), «Вечір у Карпатах» (1976). У 1952—77 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1971 — професор). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

ЧИШКО́ Олесь (Олександр) Семенович [20.VI (2.VII) 1895, с. Дворічний Кут, тепер с-ще Дергачівського р-ну Харків. обл.— 4.XII 1976, Ленінград] — укр. та рос. рад. композитор, співак (тенор) і педагог, засл. діяч мист. РРФСР (з 1957), засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944). Член КПРС з 1948. В 1924 закінчив Харків. муз.-драм. інститут, 1938 — Ленінгр. консерваторію (1948—64 — викладач цієї консерваторії). У 1924—31 — соліст оперних театрів Харкова (перший виконавець партії Кобзаря в опері М. Лисенка «Тарас Бульба», 1924), Києва, Одеси, 1946—48 — Ленінгр. Малого оперного театру. Організатор і худож. керівник (1939—40) Ансамблю пісні і танцю Балтійського флоту. Автор 8 опер, зокрема «Яблуневий полон» (1930; виконував партію Петра, 1931, Одеса), «Броненосець „Потьомкін"» (1937), «Української сюїти», симф., хорових, камерних творів, музики до драм. вистав, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Літ.: Гусин И. Олесь Семенович Чишко. Очерк жизни и творчества. Л., 1960. *І. Д. Гамкало.*

ЧІАТУ́РСЬКИЙ МА́РГАНЦЕВИЙ БАСЕ́ЙН — у зх. частині Груз. РСР. Пл. майже 200 км². Складається з 15 ділянок. Запаси пром. категорій марганцевих руд 235 млн. т (1982). Марганцеві руди залягають в осадочних відкладах олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). У рудній товщі від 2—3 до 25 проверстків, заг. потужність рудних проверстків 2—5 м. Глиб. залягання від 10 до 220 м. Вміст марганцю в рудах коливається від 15 до 40,7 %, фосфору — від 0,12 до 0,25 %, кремнезему — від 20 до 40 %. У Ч. м. б. виділяють три типи марганцевих руд: окисні, карбонатні й окислені. Перші відомості про марганцеву руду в межах Ч. м. б. відносять до 1854, пром. розробку розпочато 1879. Добувають руду відкритим і шахтним способами. На збагачувальних ф-ках з неї одержують концентрати з вмістом марганцю від 23 до 50 %, які є цінною сировиною для чорної металургії, їх використовують також у хім. і електротех. пром-сті, кольоровій металургії, хім.-фармацевтичній пром-сті.

В. М. Цибульський.

ЧІАУРЕ́ЛІ Михайло Едишерович [25.I (6.II) 1894, Тбілісі — 31.X 1974, там же] — груз. рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив Тбіліську школу живопису та скульптури. Був театр. актором, художником, режисером. Знявся у фільмах «Арсен Джорджіашвілі» (1921), «Сурамська фортеця» (1922), «Нателла» (1926), «Ханума» (1927). Поставив фільми: «Перший корнет Стрешнєв» (1928, разом з Ю. Дзиганом), «Саба» (1929), «Хабарда» (1931), «Останній маскарад» (1934, перший звуковий груз. фільм), «Велика заграва» (1938), «Георгій Саакадзе» (1942—43), «Генерал і маргаритки» (1964). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1947, 1950.

ЧІ́ВЕР (Cheever) Джон (27.V 1912, Куінсі, штат Массачусетс — 19.VI 1982, Оссінінг, штат Нью-Йорк) — амер. письменник. Літ. діяльність почав у кін. 30-х рр. психологічними оповіданнями. Герой реалістичних новел Ч.— «середній американець», що перебуває в полоні бездуховності, самотності, відчуження. Ч.-сатирик викривав міщанство, косність, лицемірство. В романах «Сімейна хроніка Уопшотів» (1957), «Скандал у родині Уопшотів» (1964), «Буллет-Парк» (1969) засуджував амер. спосіб життя. Його гуманістичні твори утверджують ідеали добра й справедливості, високі моральні устремління. В 1964 і 1971 побував в СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Буллет-Парк. К., 1973; Рос. перекл.— Исполинское радио. Рассказы. М., 1962; Ангел на мосту. Рассказы. М., 1966; Семейная хроника Уопшотов. Л., 1968; Буллет-Парк. М., 1972; Скандал в семействе Уопшотов. Л., 1973. *О. І. Земляний.*

ЧІКА́ГО — місто на Пн. Сх. США, в штаті Іллінойс. Розташоване на березі оз. Мічіган, при впадінні в нього р. Чікаго, поч. пункт водного шляху по каналах від Великих озер до р. Міссісіпі. Вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень. Бл. 3 млн. ж. (1980, оцінка). Ч. утворює одну з найбільших міських агломерацій США (Чікаго — Пн.-Зх. Індіана) з нас. бл. 8 млн. чол. (1980). Територія сучас. Ч. спершу належала *індіанцям*. Ч. виникло на початку 19 ст. В 1833 дістало статус міста. В 1870 тут створено секції *Інтернаціоналу 1-го*, 1905 — профспілкову орг-цію «*Індустріальні робітники світу*», 1919 засновано Компартію США. На відзнаку героїчного виступу робітників Ч. (1.V 1886) було встановлено святкування *Першого травня*. В 60—70-х рр. Ч.— один з центрів боротьби за громадян. права негрів.

Серед галузей важкої індустрії провідне місце належить чорній металургії та машинобудуванню (зокрема, електротех., верстато- і авіабудуванню, с.-г., транспортному, виробн. пром. та дорожньобуд. устаткування, засобів зв'язку, електронної апаратури та ін.). Розвинуті хім. і харч. (особливо м'ясна, м'ясоконсервна та борошномельна), значна нафтопереробна і швейна пром-сть. Поліграф., меблеві, по виробн. годинників та ін. підприємства. Ч.— центр торгівлі худобою, зерном та ін. с.-г. продукцією. Велика фондова біржа. У місті діє одна з найвпливовіших груп фінансово-монополістичного капіталу США. Чікагський, Північно-Західний та ін. ун-ти, Іллінойський технологічний ін-т та ін. вузи. Чікагська публічна б-ка. Музеї: природничої історії, науки і пром-сті, акваріум Шедда, картинна галерея. Театри. Серед споруд: Лейтер-білдінг (тепер «Сірс і Робак»; 1889—91, арх. У. Ле Барон Дженні), Рілайєнс-білдінг (1890—94, арх. Д. Х. Бернем та ін.), універмаг «Карсон-Пірі-Скотт» (1899—1900, арх. Л. Саллівен), Робіхаус (1909, арх. Ф. Л. Райт), Трібюн-тауер (1923—25, арх. Дж. М. Хауелс, Р. Худ), комплекс Іллінойського технологічного ін-ту (1942—58, за проектом арх. Л. Міс ван дер Рое), 102-поверховий хмарочос Джон Хенкок білдінг (1971), 109-поверховий хмарочос Сірс-білдінг (1970—74; обидва — архіт. фірма «СОМ»).

Г. В. Чичерін.

М. Е. Чіаурелі.

Чікаго. Панорама частини міста.

ЧІКА́ГСЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Почала створюватися в 1-й пол. 20 ст. До складу Ч. ф. г. входять бл. 10 сімей *олігархії фінансової* (Блока, Блера, Мак-Корміка, Персі, Свіфта, Крауна-Хілтона та ін.) та мережа кредитно-фінанс. установ. Найбільші серед них — «Ферст Чікаго корпорейшен», «Континентал Іллінойс корпорейшен» та інші. Активи групи зосереджено в нафт. і нафтопереробній пром-сті, чорній металургії, електротех. і харч. пром-сті, с.-г. машинобудуванні. Група має численні

Герб Чілі.

ЧІЛІ

Площа — 756,9 тис. км²

Населення — 11,3 млн. чол. (1982, перепис)

Столиця — м. Сантьяго

відділення й філіали за межами США. *С. В. П'ятенко.*

ЧІЛІ, Республіка Чілі — держава на Пд. Зх. Південної Америки. Простягається вузькою смугою вздовж тихоокеанського узбережжя материка. Ч. належать групи прибережних островів, зокрема частина о. *Вогняна Земля,* і острови в Тихому ок.— Сан-Амбросіо, Сан-Фелікс, Хуан-Фернандес, Сала-і-Гомес, о. Пасхи. В адм. відношенні поділяється на 12 областей і столичний округ.

Державний лад. Ч.— формально республіка. Після військ. перевороту 1973 в країні встановлено режим фашист. типу. Д-ву і уряд очолює військ. хунта. Глава хунти ген. А. Піночет призначений президентом республіки. В 1981 вступила в дію т. з. конституція Чілі (нав'язана країні в умовах терору на «референдумі» 1980). Згідно з нею президентські повноваження А. Піночета продовжені до 1989. Вибори до парламенту — Нац. конгресу передбачені 1990. *В. І. Євінтов.*

Природа. Пн. й середня частини узбережжя Тихого ок. у межах Ч. розчленовані мало, південна — порізана численними затоками і бухтами, переважно фіордового типу. Ч.— в основному гірська країна, що займає зх. схили пд. хребтів системи *Андів.* У рельєфі виділяються Берегова Кордільєра (вис. до 3200 м) і Гол. Кордільєра (вис. до 6880 м, г. Охос-дель-Саладо). Вони розділені міжгірною западиною (Поздовжня долина), пн. частину якої займає пустеля *Атакама.* На Пд. і Пд. Сх.— рівнини Патагонії та о. Вогняна Земля. Надра країни багаті на мідну, залізну, молібденову, марганцеву, свинцеву, цинкову руди, селітру, самородну сірку, нафту, природний газ та ін. корисні копалини. Клімат пн. районів країни тропічний, пустельний (пересічна річна т-ра +14°, опадів менше 100 мм на рік), в середній частині — субтропічний, середземноморського типу (т-ра +17°, опадів 2000—2500 мм). На Пд. помірний океанічний вологий клімат, на о. Вогняна Земля — помірно холодний. У горах поширені льодовики. Річки короткі, повноводні, багато невеликих озер. В центр. частині переважають чагарники на сіро-коричневих та коричневих грунтах; на схилах гір — ліси середземноморського типу на бурих лісових грунтах. На Пд. поширена степова рослинність на чорноземовидних і каштанових грунтах та субантарктичні мішані ліси. Для охорони природи в країні створено нац. парки (Вільярріка, Лос-Парагуас, Перес-Росалес та ін.) і заповідник Науельбута.

Виробництво основних видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1981
Електроенергія, млн. кВт·год	11 880
Кам'яне вугілля	840
Залізна руда	8352
Мідь	1089
Селітра	419
Цинк	1,6
Золото, т	9,2

Населення. Осн. населення — *чілійці* (10,5 млн. чол., 98 %, 1980, оцінка). Корінним населенням є *араукани, кечуа, аймара* та ін. індіанські народи. Живуть також німці, євреї, італійці, аргентінці. Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 14,9 чол. на 1 км² (1982). Міське населення — 79,2 % (1977). Найбільші міста: *Сантьяго, Вальпараїсо, Консепсьйон.*

Історія. З давніх часів тер. Ч. населяли індіанські племена. В 15 ст. пн. частину Ч. підкорила д-ва *інків.* У 30-х рр. 16 ст. почалося завоювання Ч. ісп. *конкістадорами.* В серед. 16 ст. тер. Ч. ввійшла до ісп. віце-королівства Перу. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* проголошено незалежність Ч. (12.II 1818). В 1823 в Ч. було скасовано рабство. В серед. 19 ст. в Ч. почав проникати іноз. капітал. Внаслідок війни Ч. з Перу і Болівією 1879—83 до Ч. відійшли провінції цих країн, багаті на поклади селітри. Це сприяло зростанню в країні гірничорудної пром-сті. На поч. 20 ст. в Ч. почалася організована боротьба робітн. класу. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Ч. зберігала нейтралітет. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувала класову, антиімперіаліст., заг.-демократ. боротьбу в Ч. В 1922 створено Комуністичну партію Ч. В 1927 внаслідок держ. перевороту в країні встановлено військ. диктатуру, заборонено діяльність компартії, робітничих та профспілкових організацій. У 1936 в Ч. за участю Комуністичної, Радикальної і Соціалістичної партій було створено *Народний фронт,* кандидат якого П. Агірре Серда здобув перемогу на президентських виборах 1938. Уряд Нар. фронту здійснив ряд прогресивних соціально-екон. заходів. Через зраду правих соціалістів Нар. фронт 1941 розпався.

У 2-й світовій війні 1939—45 Ч. фактично не брала участі, хоча й оголосила війну Німеччині (лютий 1945) та Японії (квітень 1945). В 1944 під тиском нар. мас уряд Ч. встановив дипломатичні відносини з СРСР (перервані 1947—64 та з 1973).

В 1947—58 при владі в Ч. перебували диктаторські режими. В 1947 укладено військ. угоду з США. В економіці Ч. панівне становище посіли монополії США. За цих умов трудящі, насамперед робітн. клас, посилили боротьбу за демократичні права та нац. незалежність країни.

В 1956 Комуністична партія і Соціалістична партія (засн. 1933) утворили Фронт народної дії, 1969 Комуністична, Соціалістична та ряд ін. лівих партій Ч.— блок Нар. єдність, який переміг на виборах 1970. В листопаді 1970 кандидат блоку С. *Альєнде Госсенс* очолив уряд Нар. єдності. В Ч. почалося здійснення демократичних перетворень (посилення держ. сектора в економіці, проведення агр. реформи тощо). Революц. заходи уряду Нар. єдності наштовхнулися на відчайдушний опір чілійської реакції та міжнар. імперіалізму. 11.IX 1973 реакційна вояччина при підтримці імперіалістичних кіл США вчинила військ.-фашист. переворот, під час якого було вбито президента С. Альєнде. В країні ультраправі сили встановили військ. диктатуру фашист. типу на чолі з ген. А. Піночетом. Всі соціально-екон. завоювання народу Ч. було ліквідовано; десятки тисяч чоловік піддано репресіям. Трудящі Ч. ведуть боротьбу проти військ.-фашист. режиму (зокрема, у вересні 1984 відбулися масові

Краєвид у центральній частині країни.

Панорама міста Сантьяго.

антиурядові виступи). В авангарді антифашист. боротьби ідуть комуністи. З 1945 Ч.— член *Організації Об'єднаних Націй.* Ч.— член *Організації американських держав,* Латиноамер. асоціації інтеграції (до 1980 — *Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі*), *Латиноамериканської економічної системи.* *А. А. Стрілко.*

Політичні партії, профспілки. Всі ліві партії, що до фашист. перевороту 1973 входили до коаліції Нар. єдність, оголошено хунтою поза законом, діють у підпіллі: *Комуністична партія Чілі,* засн. 1922; Соціалістична партія, засн. 1933; Робітничо-селянська партія МАПУ, засн. 1969; Партія МАПУ, засн. 1969; Радикальна партія, заснована 1883. Партія лівих християн, засн. 1971. Християнсько-демократична партія, засн. 1957. Бурж.-реформістська. В 1977 її діяльність заборонено. Єдиний профспілковий центр трудящих, засн. 1953. Після перевороту 1973 заборонений. Більшість профспілок Ч. входить у Національний координаційний центр профспілок. Національна керівна рада трудящих, засн. 1983.

Господарство. Ч.— економічно відносно розвинута країна Латинської Америки, в структурі г-ва якої переважає гірничодобувна пром-сть і кольорова металургія експортного напряму. За видобутком селітри, міді й молібдену Ч. займає провідні місця в капіталістичному світі. За роки перебування при владі уряду Нар. єдності (1970—73) під держ. контроль перейшли міднорудна пром-сть, значна частина пром. підприємств (у держ. секторі створювалося бл. 50 % валової продукції пром-сті), більша частина транспорту й зовнішньоторг. операцій. Націоналізовано банки, послаблено залежність г-ва від іноз. капіталу, здійснювалась аграрна реформа. Після захоплення влади військовою хунтою 1973 економіка країни переживає

глибоку кризу. Держ. підприємства продають або повертають приватним, гол. чин. іноз., власникам, знято обмеження на діяльність у країні іноз. капіталу, латифундистам повернуто бл. 3 млн. га переважно родючих земель, зростає вартість життя, рівень безробіття становить 23,9 % економічно активного населення (1983). Зовн. борг країни досяг 15 млрд. доларів. Більша частина валового внутр. продукту створюється в промисловості; провідна її галузь — добувна (табл.).

Найбільші мідно-молібденові рудники — Чукікамата (пров. Ель-Лоа), Ель-Сальвадор (пров. Чаньяраль) та Ель-Теньєнте (пров. Качапоаль). Більшість продукції обробної пром-сті виробляється в харчосмаковій (у т. ч. м'ясній, борошномельній, винобробній, тютюновій), текст., шкіряно-взут. галузях. Переважають невеликі, гол. чин. кустарні, підприємства. Розвинута кольорова металургія, особливо виплавка міді й молібдену (осн. центри — Чукікамата, Пайпоте, Потрерільйос, Лас-Вентанас та ін.). Чорна металургія представлена комбінатом в Уачіпато. Працюють підприємства машинобудівної (гол. чин. ремонтні та складальні), металообр., хім., нафтохім., цем., скляної, целюлозно-паперової пром-сті. Виробн. електроенергії переважно на ГЕС. Гол. пром. центри — Сантьяго, Вальпараїсо, Консепсьйон.

У с. г. створюється бл. 10 % вартості валового сусп. продукту. Переважає землеробство. В обробітку — бл. 6 млн. га с.-г. угідь. Більшість землі належить великим землевласникам. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Осн. продовольчі культури (збір, тис. т, 1981/82): пшениця — 650 і кукурудза — 484; вирощують також овес, ячмінь, рис, боби, картоплю; з технічних— цукрові буряки тощо. Розвинуті виноградарство, садівництво і городництво. Тваринництво м'ясо-вовнового напряму. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 3800, свиней — 1190, овець — 6308, коней — 430, кіз — 600. У 1980 було виловлено 2,6 млн. т риби і вироблено 522 тис. т рибного борошна. В лісах заготівлі деревини.

У внутр. перевезеннях основна роль належить автотранспорту. Довж. (тис. км, 1982): автошляхів — 80,5 (у т. ч. асфальтованих — 11,3), з-ць — 9,8. Гол. мор. порти — Вальпараїсо, Антофагаста, Консепсьйон (Талькауано). В Сантьяго — міжнар. аеропорт. З країни вивозять мідь, залізну руду, молібден, селітру, йод, рибне борошно тощо; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку, сировину і напівфабрикати, продовольство. Осн. торг. партнери — США, ФРН, Японія. Грош. одиниця — песо. 77 песо = 1 дол. США (квітень 1983).

В. О. Малєєв.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 було 37,8 тис. лікарняних ліжок (33,5 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить д-ві; мед. допомогу подавали 6,5 тис. лікарів (6,1 лікаря на 10 тис. ж.); працювало 1,4 тис. зубних лікарів і 326 фармацевтів. Лікарі здобувають освіту на 6 мед. ф-тах ун-тів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Після встановлення в країні військ.-фашист. диктатури держ. асигнування на освіту скорочено на 41 %. Бл. 10 % населення лишаються неписьменними. В країні існує 8-річне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поч. школа, що наз. основною,— 8-річна, середня — 4-річна, має два напрями: академічний і технічний. На базі основної функціонують 4-річні профес.-тех. школи й пед. уч-ща. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,1 млн. учнів, у середніх — 538 тис. Вищу освіту здобувають у 8 ун-тах, 6 з яких — приватні. Найбільші ун-ти: Чілійський (засн. 1843), Тех. державний (засн. 1947), Католицький (засн. 1888), усі — в Сантьяго. Крім того, є 3 вищі коледжі, консерваторія й Школа ужиткового мистецтва. Наук. установи — держ. і приватні — здебільшого розташовані в Сантьяго. Державні: Чілійський ін-т бактеріології (засн. 1929), метеорологічна служба (засн. 1884), Ін-т військ. географії (засн. 1922), Нац. к-т географії, геодезії й геофізики (засн. 1955), Гідрографічний ін-т (засн. 1874, Вальпараїсо), Геол. ін-т (засн. 1957), Антарктичний ін-т (засн. 1963), Нац. центр по вивченню ядерної енергії та ін. Приватні: Океанографічний ін-т Вальпараїсо (засн. 1945), Науковий ін-т Лебу (засн. 1945, досліджує історію араукканів), Чілійська академія (засн. 1885; філологічні дослідження), Чілійська академія природничих наук (засн. 1926), Чілійська академія історії (засн. 1940), Чілійська академія наук (засн. 1964) та ін. Найбільші б-ки: Нац. б-ка Ч. (засн. 1813), Центр. б-ка Чілійського ун-ту, обидві — в Сантьяго. Там же містяться музеї: Нац. історичний, Нац. музей красних мистецтв, Нац. музей природничої історії, педагогічний, сучас. мистецтва, амер. нар. мистецтва та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ч. видавалося бл. 100 газет та ряд ін. періодичних видань. Найбільші: «Меркуріо» («Меркурій», з 1827), «Насьйон» («Нація», з 1917), «Терсера де ла ора» («Третина години», з 1950), «Ультімас нотісіас» («Останні новини», з 1902), «Сегунда» («Секунда», з 1931). Нелегально видаються: «Сігло» («Вік», з 1940) — ЦО КПЧ, журнал «Прінсіпіос» («Принципи», з 1940) — теор. орган ЦК КПЧ. Журнали: «Веа» («Дивіться», з 1939), «Ерсілья» (з 1934). Інформ. агентство Ахенсіа Інформатіва Орбе засн. 1953. Радіомовлення — з 20-х рр. Телебачення — з 1959.

Література (ісп. мовою) почала розвиватися з 16 ст. Один з її перших творів — епічна поема «Араукана» (ч. 1—3, 1569—89; про боротьбу араукканів проти ісп. панування) іспанця А. де Ерсільї-і-Суньїги. В цей час на основі ісп. нар. поезії зародився фольклор *креолів*. Провідний жанр л-ри періоду війни за незалежність ісп. колоній в Америці 1810—26 — публіцистика, яскравим представником якої був К. Енрікес — засновник першої чілійської газ. «Аурора де Чіле» («Ранкова зоря Чілі»). Основи нац. драматургії заклав М. Магальянес.

Після завоювання Ч. 1818 незалежності тут знайшла притулок велика група літераторів з ін. латиноамер. країн. Творчість венесуел. письменника, ученого і держ. діяча А. *Бельйо,* аргент. письменника, громад. діяча і просвітителя Д. Ф. Сарм'єнто та ін. є значним внеском у культуру Ч. Завдання створення нац. л-ри, незалежної від ісп., поставив 1842 при відкритті Літ. товариства Ч. його засновник — громад. діяч, вчений і письменник Х. В. Ластаррія. Поезія 1-ї пол. 19 ст. (С. Санфуентес, Е. Лільйо та ін.) розвивалася в руслі романтизму. Провідним напрямом у прозі був *костумбризм*. Його основоположник Х. Вальєхо викривав вади тогочасного суспільства. В серед. 19 ст. виник критичний реалізм. Видатний представник цього напряму А. *Блест Гана*. Пошуки нових худож. форм у поезії кін. 19 — поч. 20 ст. (П. А. Гонсалес Бастіас, М. Хара та ін.) були викликані значною мірою впливом творчості нікарагуан. поета Р. *Даріо*. Вірші його послідовника К. Песоа Веліса пройняті народністю, соціальним протестом. У 20-х рр. розквітла поезія Г. *Містраль,* у якій відбилися характерні особливості худож. мислення латиноамер. народів. Розвивалася творчість В. Уйдобро, засновника «креасіонізму» (від ісп. crear — творити), пов'язаного з світовим *авангардизмом*. Але провідними рисами його творчості були демократизм, гуманізм, антифашист. спрямованість. У 30-х рр. досягає злету соціальна поезія П. *Неруди* (зб. «Іспанія в серці», 1937, та ін.). Течія т. з. креолізму (зачинатель — М. Латорре) базувалася в основному на естетиці європ. натуралізму. «Креолісти» (Ф. Гана, Ф. Сантіван, Л. Дуран

На мідному руднику Чукікамата.

Стадо корів на пасовищі.

та ін.) зображували життя селян, критикуючи феод. пережитки. Критика бурж. суспільства — тема т. з. роману міста (А. д'Альмар, Х. Едвардс Бельйо та ін.). Класову боротьбу селян показано в романах Р. Ломбоя, М. Герреро, життя пролетаріату, його боротьбу за кращу долю, політ. й духовну еволюцію — в романах Н. Гусмана, А. Сабельї, Д. Муньйоса, Г. Сентено, В. *Тейтельбойма,* Е. Делано.

Соціальні проблеми порушено в прозових творах Ф. Колоане, М. Рохаса, Г. Атіаса. В поезії все більше підвищується інтерес до тем громадян. звучання (А. Артече, Е. Лін, Е. Баркеро та ін.). Розвивається жанр поетичної пісні, яка в кращих своїх зразках перетворилася на гостру зброю політ. боротьби робітн. класу. Найяскравіше цей жанр представляє творчість В. *Хари,* закатованого клікою Піночета. Після фашист. путчу (вересень 1973) велика кількість літераторів ув'язнена або перебуває в еміграції. Письменники-емігранти в своїх творах показують трагічні події недавнього минулого (романи А. Скармета, В. Тейтельбойма та ін.).

В перекладі укр. мовою видано книги «Поеми та вірші», «Лірика» П. Неруди, «Поезії» Г. Містраль, зб. поезії та прози чілійського Опору «Нескорені», в періодичних виданнях — вірші В. Хари та ін. У рос. перекладах вийшли твори П. Неруди, Г. Містраль, А. Блест Гани, В. Тейтельбойма.

В. С. Харитонов.

Архітектура. Від давнього мистецтва індіанців на тер. Ч. збереглися руїни фортець, поселень (часто укріплених високими кам. стінами) з 1—2-поверховими будинками. З 16 ст. споруджували форти, міста з прямокутною сіткою вулиць, церкви, одноповерхові будинки з внутр. подвір'ям. У 18—19 ст. будували міські будинки, церкви та палаци в стилях барокко і *класицизму* (арх. Х. Тоеска-і-Річі, М. де Хара Кемада). В 19 ст. в архітектурі Ч. переважали *еклектизм,* на поч. 20 ст. — *модерн.* У середині 20 ст. реконструювали міста, забудовували їх спорудами сучас. архітектури. Серед них: житл. комплекси «Гонсалес Кортес» (1960—63, арх. С. Гонсалес та ін.), «Порталес» (1961—63, арх. К. Брешані та ін.), Технологічний ін-т (1962—65, арх. Брешані та ін.) у Сантьяго.

Образотворче мистецтво. Найдавніше мистецтво індіанців пов'язане з культурами Перу. Збереглися розписна й фігурна кераміка, металеві прикраси, *наскельні зображення* людей, сцен полювання. Ці традиції збереглися в нар. творчості (ткацтво, гончарство, розпис і різьблення на дереві). У 18—19 ст. розвинулися декоративний живопис і скульптура, гравюра (А. Сантелісес). В серед. 19 ст. в Ч. працювали портретисти Ф. Х. Мандьйола, А. Гана, в 2-й пол. 19 ст.— живописці П. Ліра та М. А. Каро. Серед майстрів-реалістів 19 й 20 ст.— живописці А. Валенсуела Льянос, Е. Пласа, Х. Ф. Гонсалес; скульптори Н. Пласа, В. Аріас.

У 20 ст. в Ч. поширилися різні модерністські течії (кубіст К. Морі, сюрреаліст Р. Матта, абстракціоніст Н. Антуньєс). У реалістичних традиціях працюють живописці К. Ермосілья Альварес, Г. Нуньєс, П. Лобос, Х. Ескамес; скульптори Л. Домінгес, С. Роман Рохас.

Музика. Старод. муз. культуру (пісні й танці) зберігають нащадки чілійських аборигенів, насамперед — араукани. Їхні музичні інструменти: ударні — барабан (культрун), брязкальце (уада); духові — трутрука, лолкінь, піфюлька. Нар. креольська музика близька до аргентінської. Осн. пісенно-танц. форми — куека, куандо, пісенна — тонада (сольна лірична пісня). Муз. інструменти — гітара, арфа, гітарон. У 19 ст. в Сантьяго було створено філармонічне т-во (1827), відкрито муз. школу (1849, з 1851 — консерваторія), «Театро мунісіпаль» (1857). Серед композиторів — М. Роблес, Ортіс де Сарате (19 ст.), К. Лавін, П. У. Альєнде Сарон, Х. Уррутіа Блондель, Е. Соро, Д. Санта-Крус Вільсон (20 ст.); серед музикантів — диригенти А. Карвахаль, В. Тева, піаністи К. Аррау, Х. Рейєс, скрипаль П. д'Андурайн. Муз. колективи в Сантьяго: Симф. оркестр Ч. (засн. 1941), Муніципальний симф. оркестр Сантьяго (засн. 1955), струнний квартет Сантьяго (засн. 1954), Нац. балет Ч. (1957), Муніципальний балет (1965), «Молодий балет» (1969); працюють також Нац. консерваторія, Ін-т поширення муз. мистецтва (засн. 1940). В 1973 від рук хунти загинув виконавець революц. пісень В. Хара. Багато музикантів виїхало з країни.

Театр. Одним з джерел нац. театру в народні обряди індіанців, що населяли тер. сучас. Ч. Перші вистави влаштовували іспан. місіонери з метою реліг. пропаганди (16 ст.). В 17—18 ст. спектаклі відбувалися в Сантьяго та Консепсьйоні під час весільних свят. У 1709 в Сантьяго збудовано перше театр. приміщення. Тут ішли п'єси переважно іспан. драматургів — Лопе де Вега, А. Морето, Х. Руїса, Л. Сагредо та ін. У 1791 збудовано театр у Вальпараїсо. В 1815 в Сантьяго відкрився театр «Колісео». Після проголошення незалежності Чілі 1818 в Сантьяго почав працювати театр «Рамада». Тут було поставлено перші твори нац. драматурга М. Магальянеса. У 1842 виник театр при Чілійському ун-ті (з 1857 — «Театро мунісіпаль»), 1848 — «Театр Республіки». Значну роль у розвитку театру Ч. 19 ст. відіграли аргент. драматурги К. Бельйо, Р. Мінв'єльє. У 1-й пол. 20 ст. в багатьох містах країни виникли аматорські колективи. У 1939 створено Малий університетський театр у Сантьяго, 1941 — Експериментальний театр Чілійського ун-ту (нині — Ін-т театру при Чілійському ун-ті). В 1943 відкрито Дослідницький театр Католицького ун-ту. В 1946 в Сантьяго засновано Нар. школу сценічного мистецтва. В 50-х рр. виникли театр. трупи під керівництвом Р. Фронтаури, В. Варгаса і А. Флореса, які працювали в Сантьяго та ін. містах країни. Серед ін. театрів — «Театро мунісіпаль», «Ательє», «Пті рекс», «Театро міміко». В 50—60-х рр. 20 ст. в репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів Х. Діаса, І. Агірре, Є. Бунстера, Ф. Куадри, Д. Баррос Греса та ін., твори світової класики, зокрема М. Гоголя, А. Чехова. Після приходу до влади 1973 фашист. хунти театр. життя в Ч. занепадає. Багато діячів театру загинули в концтаборах, частина емігрувала і заснувала театр. колективи в ін. країнах — театр «Алеф» з 1976 працює у Франції, 1980 в Стокгольмі виник Латиноамериканський театр ім. Сандіно (очолює чілійський театр. діяч І. Кантільяно, в трупі — чілійські актори-політемігранти).

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перший хронікально-документальний фільм в Ч. створено 1907. На початку 20 ст. в Сантьяго і Вальпараїсо засновано ряд кінофірм — «Джамбастіані-фільм», «Чіле-фільм» та ін. У 1934 було створено перший звуковий фільм «Північ та Південь» (реж. Х. Делано). В 2-й пол. 30-х рр. виходили гол. чин. короткометражні, хронікальні й документальні стрічки. У 40-х рр. екрани кінотеатрів заполонили комерційні псевдофольклорні фільми, винятком були соціально-політ. комедії реж. Делано («Дівчина з Крільйона», 1941, і «Такий Голлівуд», 1944). В 1957 при університеті (Сантьяго) відкрився кіноінститут. Серед кращих фільмів 60-х рр., у яких відображено політичну боротьбу цього періоду, — «Шакал з Науельторо» (1969, реж. М. Літтін), «Три засмучені тигри» (1968, реж. Р. Руїс), «Кривава селітра» (1969, реж. Е. Сото), «Будинок, в якому ми живемо» (1970, реж. П. Каулен). В золотий фонд латиноамер. кіно ввійшли фільми: «Товариш президент» (1970, реж. Літтін), «Голос і гвинтівка» (1971, реж. Сото), «Свідки» (1971, реж. К. Ельсессер), «Земля обітована» (1973, реж. Літтін). Після того, як до влади прийшла фашист. хунта, прогресивні діячі кіно зазнали репресій. У кін. 70-х рр. ті режисери Ч., що перебували в еміграції, створили фільми: «Цього не можна забути» (1975, реж. М. Мальєт, Х. Фахардо, Р. Гонсалес), «Події на руднику Марусія» (1976, реж. Літтін) та ін. Реж. С. Аларкон зняв в СРСР стрічки: «Ніч над Чілі» (1977), «Санта Есперанса» (1980) та «Виграш одинокого комерсанта» (1984).

Літ.: Альенде С. История принадлежит нам. Речи и статьи. 1970—1973 гг. Пер. с исп. М., 1974; Корвалан Л. Путь победы. Пер. с исп. М., 1971; Корвалан Л. Нас ждут новые битвы. Избранные статьи и речи. Пер. с исп. М., 1978; Очерки истории Чили. М., 1967; Гаранин Ф. А. Народный фронт в Чили. М., 1973; Лаврецкий И. Р. Сальвадор Альенде. М., 1975; Кудачкин М. Ф. [та ін.]. Чилийская революция: опыт и значение. М., 1977; Машкин В. К. Злым ветрам наперекор (Повествование о чилийском сопротивлении). М., 1982; Культура Чили. М., 1968; Софронов А. В. Огненная земля. М., 1974; Чили — в наших сердцах. Стихи, очерки, статьи. М., 1974; Маринельо Х. Современники. Заметки и воспоминания. Пер. с исп. М., 1968; Алегрия Ф. Горизонты реализма. Чилийская литература XX в. Пер. с исп. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ЧІЛІ́ЙСЬКА СЕЛІ́ТРА — азотне добриво, добувають із природних покладів у Чілі. Див. *Натрію спэлики*.

ЧІЛІ́ЙЦІ — нація, основне населення Чілі. Заг. чисельність — 10,5 млн. чол. (1980, оцінка). Ч. сформувалися в результаті змішання ісп. завойовників з місц. індіанським населенням — араукканами, діагітами та ін. Говорять *іспанською мовою*. За релігією — католики. Про історію, економіку і культуру Ч. див. *Чілі*.

ЧІМАБУ́Е (Cimabue; справжнє ім'я — Ченні ді Пепо; бл. 1240 — після 1302) — італ. живописець. Представник флорентійської школи пізнього *дученто*. Працював у Римі, Ассізі, Флоренції, Пізі. Твори: «Мадонна на троні з немовлям і святими» (1280—85); фрески трансепта і апсиди верхньої церкви Сан-Франческо в Ассізі (бл. 1290); мозаїка «Святий Іоанн» в апсиді собору в Пізі (1301—02) та інші. Іл. с. 330.

О. М. Петрова.

ЧІМАРО́ЗА (Cimarosa) Доменіко (17.XII 1749, Аверса, поблизу Неаполя — 11.I 1801, Венеція) — італ. композитор, капельмейстер, педагог, один з творців комічної опери. В 1772 закінчив консерваторію в Неаполі. В 1787—91 був, зокрема, придворним капельмейстером у Петербурзі. Твори: опери (бл. 80), у т. ч. «Діва сонця» (1788), «Клеопатра» (1789; обидві пост. в Петербурзі), «Таємний шлюб» (1792; ставилась у Харкові); балет; кантати, ораторії, меси.

ЧІНГІСХА́Н (власне ім'я — Темуджін, Темучін; бл. 1155, урочище Делпун-Болдан на р. Онон — 25.VIII 1227) — засновник єдиної Монг. держави, полководець. До 1204 розгромив осн. суперників у боротьбі за владу і, захопивши великі території, очолив родоплемінне об'єднання монголів. У 1206 на курултаї (з'їзді) монг. знаті його було проголошено великим ханом (Чінгісханом). Поділив монг. племена на військ.-адм. одиниці (тисячі). Створив 10-тисячну особисту гвардію, яку використовував для придушення опозиції. В 1207—11 підкорив народи Сибіру і Сх. Туркестану, 1211—15 — Пн. Китай. У 1221 військо Ч. спустошило частину Азербайджану й Грузії і дійшло до Криму, 1223 здійснило похід на рус. землі і завдало поразки рус. князям і половцям на р. *Калці*. Війни Ч. велися в інтересах монг. феод. верхівки, завдали лиха народам підкорених країн, виснажили сили Монг. д-ви і зумовили її занепад на кін. 13 ст.

ЧІ́НИ, чини — група племен, які живуть у гірському районі Ракхайн, зх. частина якого в межах Індії, а східна — в Бірмі. Заг. чисельність Ч.— 660 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до тібетобірманської групи мов. За віруваннями — анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття Ч.— землеробство, ремесла, рибальство.

ЧІП (Zingel) — рід риб род. окуневих ряду *окунеподібних*. Тіло (довж. 18—50 см, маса до 1 кг) веретеновидне, майже циліндричне, вкрите дрібною лускою. Спинних плавців 2, перший з колючими променями. Відомо 3 види, поширені в річках Європи. У водоймах СССР, у т. ч. в УРСР (Дунай, Дністер, річки Закарпаття) — 2 види: Ч. звичайний, або Ч. короткохвостий (Z. zingel), і Ч. малий, або Ч. довгохвостий (Z. streber). Промисл. значення майже не мають. Іл. с. 330.

ЧІТРА́ЛЬЦІ — народ, який живе на Пн. Пакистану. Див. *Кхо*.

ЧІТТАГО́НГ — місто на Пд. Сх. Бангладеш, адм. ц. області і округу Чіттагонг. Розташований на р. Карнапхулі, поблизу її впадіння в Бенгальську зат. Найбільший мор. порт країни (відбудований з допомогою СРСР), залізнич. станція, аеропорт. 890 тис. ж. (1974). Підприємства джутової, хім., металообр., електротех., деревообр., цем., бавовняної, шкіряної, скляної, харчосмакової пром-сті. Судноверф, металург., дизельний, кабельний, нафтопереробний з-ди. Ун-т. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. Місто відоме з 1 ст.

ЧКА́ЛОВ Валерій Павлович [20.I (2.II) 1904, с. Васильово, тепер м. Чкаловськ Горьк. обл.— 15.XII 1938, Москва] — рад. льотчик, комбриг (1938), Герой Рад. Союзу (1936). Член Комуністичної партії з 1936. В Рад. Армії з 1919. З 1930 — льотчик-випробувач н.-д. ін-ту ВПС. Разом з Г. П. *Байдуковим* і О. В. *Бєляковим* здійснив безпосадочні перельоти: 20—22.VII 1936 з Москви до Петропавловська-на-Камчатці і далі на о. Удд (тепер о. Чкалов) і 18—20.VI 1937 — з Москви до Портленда (США), через Пн. полюс. Загинув під час випробування нового літака. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЧКА́ЛОВСЬКЕ — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Гракове. 4,4 тис. ж. (1984). В Ч.— радгоспкомбінат, радгосп «Авангард», комбікорм. з-д, будинок побуту. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. 1929, с-ще міськ. типу — з 1977.

ЧКО́НІЯ Ламара Григорівна (н. 27.XII 1930, Батумі Груз. РСР) — груз. та укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), засл. арт. УРСР (з 1963), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. У 1956 закінчила Тбіліську консерваторію. В 1956—60 та з 1968 — солістка Тбіліського, 1960—68 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Маро і Етері («Даїсі», «Абесалом і Етері» Паліашвілі), Ніно («Наречена Півночі» Торадзе), Татьяна й Іоланта («Євгеній Онєгін», «Іоланта» Чайковського), Чіо-Чіо-сан (однойменна опера Пуччіні). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.

ЧЛЕН КПРС. За *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу*, членом КПРС може бути кожний громадянин СРСР, який визнає Програму і Статут партії, бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з парт. орг-цій, виконує рішення партії і сплачує членські внески. Статут КПРС визначає права і обов'язки члена партії. Вступові в члени КПРС передує кандидатський стаж (див. *Кандидат у члени КПРС*).

ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ — синтаксичні категорії, слова або сполучення слів, які входять до складу *речення* і виконують певну семантико-синтаксичну функцію. Розрізняють головні й другорядні Ч. р. Головні Ч. р. — *підмет* і *присудок*. Вони з'єднані предикативним зв'язком, між ними відбувається координація — повне або часткове уподібнення словоформ. Другорядні Ч. р.— *додатки, означення* та *обставини*. Вони завжди є залежними членами словосполучення. Належність другорядного Ч. р. до певного типу визначається здебільшого характером *підрядного зв'язку*. Додаток характеризується, як правило, зв'язком *керування*, означення — зв'язком *узгодження*, а обставина — зв'язком *прилягання*. Ч. р. бувають однорідні й неоднорідні. Однорідні Ч. р. функціонально рівноправні, виконують однакову синтаксич. роль, пов'язані з ін. Ч. р. однаковим синтаксич. зв'язком і можуть бути з'єднані сполучниками сурядності. Неоднорідні Ч. р.— функціонально нерівноправні. Ч. р., виражений одним словом, наз. непоширеним («Стоїть гора»), а цілим словосполученням — поширеним («Володимирська гірка — одне з наймальовничіших місць у Києві»).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972; Члены предложения в языках различных типов. Л., 1972; Русская грамматика, т. 2. М., 1980.

Р. Г. Іванченко.

ЧЛЕНИСТОНО́ГІ (Arthropoda) — тип безхребетних *первинноротих* тварин. Тіло двобічно-симетричне, у більшості видів поділяється на сегменти (членики), які найчастіше об'єднуються у головний, грудний та черевний відділи; іноді головний відділ зливається з грудним, утворює головогруди. У багатьох кліщів, паразитич. ракоподібних та ін. тіло непочленоване. Кінцівки членисті (звідси назва — Ч.). Тіло вкрите хітиновою *кутикулою*, що утворює твердий зовн. скелет, тому ріст Ч. супроводиться періодич. *линяннями*. Мускулатура представлена в осн. окремими поперечносмугастими м'язами. Кишковий канал складається з передньої, середньої і задньої кишок. *Кровоносна система* незамкнена, функцію крові виконує *гемолімфа*. Органи дихання — *зябра, трахеї*, рідше легеневі мішки. Нервова система складається з парного головного мозку, навкологлоткового кільця і черевного ланцюжка. *Видільна система* — видозмінені целомодукти або *мальпігієві судини*. Ч. — в основному роздільностатеві тварини. Розвиток прямий або з перетворенням. Понад 1,5 млн. сучас. видів, поширених всесвітньо, з них в СРСР — бл. 90 тис. видів, у т. ч. на Україні — понад 39 тис. Живуть у прісних і морських водах, на суходолі. Серед Ч. багато корисних видів (*річкові раки, омари, бджола медоносна, шовковичний шовкопряд* та ін.). До Ч. належать багато паразитів людини, свійських і пром. тварин, переносників збудників багатьох небезпечних захворювань людини, тварин, с.-г. та лісових рослин, шкідників с.-г. культур та харч. продуктів. Тип Ч. включає 4 підкласи: сучасні — *зябро-*

В. П. Чкалов.

Л. Г. Чконія.

Чілі. С. Роман Рохас. Голова. Гіпс. 20 ст.

Чілі. Х. Вентурелеї. Смерть на площі. Малюнок з циклу «28 січня». Гратаж. 1946.

Чімабуе. Мадонна на троні з немовлям і святими. 1280—85. Галерея Уффіці у Флоренції.

Чмирева могила. Золоті сережки і срібний кілік.

Н. Б. Чмутіна та ін. Готель «Турист» у Черкасах. 1970.

Чіп звичайний.

дишні, трахейнодихаючі, хеліцероносні та вимерлі — трилобітоподібні (Trilobitomorpha) з одним класом *трилобіти*. Походять Ч. від стародавніх *кільчастих червів*. У викопному стані відомі починаючи з кембрію.

Літ.: Жизнь животных, т. 2—3. М., 1968—69. Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

О. П. Маркевич.

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕ́НТ — академічне звання в СРСР і ряді зарубіжних країн (НДР, ПНР, ЧССР, Франція та ін.). В СРСР Ч.-к. обирають учених до складу АН СРСР, академій союз. республік чи галузевих академій за видатні успіхи в розвитку науки. Право висувати кандидатів у Ч.-к. мають наук. установи, громад. орг-ції й окремі особи. Імена кандидатів публікуються до виборів у пресі. Ч.-к. обираються таємним голосуванням у відповідних відділеннях академій наук і затверджуються заг. зборами відповідних академій.

ЧЛЕНОУШКО́ДЖЕННЯ — заподіяння військовослужбовцем або військовозобов'язаним собі *тілесного ушкодження* з метою ухилення від військ. служби, навч. зборів, військ. обліку, чергового призову на дійсну військ. службу і від виконання обов'язків військ. служби. Кримінальні кодекси союзних республік (в УРСР — ст. 72, 192, 243 КК УРСР) встановлюють роздільну відповідальність за членоушкодження.

ЧМИРЄ́ВА МОГИ́ЛА — курган скіфської знаті останньої чверті 4 ст. до н. е. поблизу с. Великої Білозерки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. Досліджувався 1898 і 1909—10. Під насипом (заввишки 5,7 м, діаметром 70 м) виявлено 2 могили. Центральна у вигляді шахти (завглибшки 9,6 м), від якої відходили 3 окремі підземні камери (всі пограбовані). Впускна могила (менш пограбована) складалася з вхідної ями завглибшки 12 м, завалені кам'яними брилами, короткого дромоса (коридора) та невеликої камери, де було поховано чоловіка і жінку. Біля жіночого кістяка знайдено пару золотих сережок, золоті платівки з зображенням голови Афіни, двох скіфів, що борються, грифонів, *Горгони,* людини, птаха, собаки, *Геракла* з левом тощо. У схованці, зробленій у стіні, знайдено 10 давньогрец. посудин. Поряд з катакомбою відкрито яму з кістяками 10 коней з вуздечками та унікальними золотими, срібними й бронзовими наборами кінської збруї.

Ю. В. Болтрик.

ЧМИ́ХАЛО Родіон Федорович (бл. 1829, с. Денисівка, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.— р. см. невід.) — укр. народний казкар та оповідач. У 90-і рр. В. В. *Лесевич* почав записувати від свого земляка Ч. зразки нар. творчості, а 1894 на засіданні етногр. секції Рос. геогр. т-ва в Петербурзі він зробив доповідь про Ч. та його репертуар. Усього В. Лесевич записав від Ч. понад 70 казок (героїко-фантастичних та казок-новел), легенд і анекдотів. В. М. *Гнатюк* надрукував їх 1904 у Львові окремою збіркою зі своєю передмовою. Це була перша у вітчизняній науці збірка казок, записаних однією особою, в одному селі і від одного оповідача.

Тв.: Оповідання. В кн.: Етнографічний збірник, т. 14. Львів, 1904.

І. П. Березовський.

ЧМУ́ТІНА Наталія Борисівна (н. 18.XII 1912, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. У 1937 закінчила архіт. ф-т Київ. інженерно-будівельного ін-ту. Осн. роботи: *будинок Верховної Ради УРСР* (1936—39); будинок Укоопспілки у Києві (1955—57); готелі «Тарасова гора» в Каневі (1961), «Дніпро» (1964) і «Либідь» (1970) у Києві, «Турист» (1970) та критий ринок (1971) у Черкасах; всі — у співавторстві. Викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1974 — професор). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ЧМШКЯН Георг Арутюнович [7 (19).III 1837, Тбілісі — 28.XII 1915 (10.I 1916), Петербург] — вірм. актор, режисер, драматург і театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1862, очоливши в Тбілісі вірм. трупу, що згодом стала вірмен. професс. драм. театром. Серед ролей — Масіян («Хатабала» Сундукяна), Вартан Мамиконян (однойменна п'єса Кареняна), Вихорєв («Не в свої сани не сідай» О. Островського), Шейлок («Венеціанський купець» Шекспіра). Автор п'єс («Запрошення на хаш», «Замість сім'ї — молода», «Вчителька»), статей з питань театру. Перекладав вірм. мовою твори О. Островського та ін.

ЧОБА́НУ (Ciobanu) Валеріу (4.IV 1917, Бухарест — 21.XII 1966, там же) — рум. літературознавець, перекладач і поет. Досліджував творчість рос. письменників-класиків. Йому належить «Короткий історичний огляд румунсько-російських літературних зв'язків» (1964). Перекладач творів рос. письменників (А. Чехова, Л. Мартинова, О. Твардовського та ін.). Автор праць «Аспекти поезії Тараса Шевченка» (1961), «Спадщина Т. Г. Шевченка в Румунії» (1964, у співавт. з рум. ученим М. *Новиковим*). У 1969 видано зб. поезій Ч. «Син місяця».

ЧОБА́НУ Йон Костянтинович (н. 27.X 1927, с. Будей, тепер Теленештського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Дебютував романом «Кодри» (ч. 1—2, 1952—57) — про тяжке життя молдаван за часів окупації Бессарабії бурж.-поміщицькою Румунією. У романах «Мости» (1966) і «Кукоара» (1975) показав минуле і сучасне молд. народу через долі людей одного села. Автор літ.-критичних статей про укр. письменників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Дружби народів, медалями.

С. В. Семчинський.

ЧО́ВЕН — судно невеликих розмірів. Приводиться в рух за допомогою весел, паруса або двигуна (моторний Ч.). До човнів різних типів належать *байдарки, гондоли, джонки, каное, каяки* та ін. У військово-морському флоті Ч. наз. кораблі деяких класів: *канонерські човни, підводні човни.*

ЧО́ВНИК — 1) Ч. ткацький — робочий орган *ткацьких верстатів,* що прокладає нитку *пітикання* між нитками *основи* при виробленні тканини. Конструкція Ч. визначається видом пітканевої паковки, способом її зміни, а також способом прокладання ниток пітикання між нитками основи. Виготовляють Ч. з металу, деревини або пластмаси. Див. також *Безчовниковий верстат.* 2) Ч. швейний — робочий орган *швейних машин,* що переплітає верхню і нижню нитки у човниковому стібку. Іл. с. 333.

ЧО ГІ ЧХОН (застаріла транскрипція — Чо Гі Чен, Те Гі Чен; 16.XI 1913, с. Юедугоу, поблизу м. Нікольська-Уссурійського, тепер м. Уссурійськ Приморського краю РРФСР — 31.VII 1951, Пхеньян) — кор. поет. Закінчив Омський пед. ін-т (1937). З 1945 жив у Пн. Кореї. Загинув під час визвольної війни кор. народу (1950—53). Автор циклів патріотичних віршів «Ріка Туманган» (1946), «Повстання в Йосу» (1949), «Корея бореться» (1951). У поемі «Пісня про землю» (1946) оспівав соціальні зміни в кор. селі. Поема «Гора Пектусан» (1947) — про антияпон. боротьбу кор. партизанів у 30-х рр.

Тв.: Укр. перекл.— Те Гі Чен. Пектусан. К., 1953; Рос. перекл. — Те Ги Чен. Избранное. М., 1956.

Лит.: Ким Л. К. Поэзия Чо Ги Чхона. В кн.: Корейская литература. М., 1959.

Л. Р. Концевич.

ЧОЙБАЛСА́Н Хорлогійн (8.II 1895, Цеценханський аймак, тепер Східний аймак — 26.I 1952, Москва, похований в Улан-Баторі) — монг. політ. і держ. діяч, маршал (1936), двічі Герой МНР. Н. в бідній аратській сім'ї. Був одним із засновників *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП). В 1923—24 навчався у Військ. академії в Москві. В 1924—28 — головнокомандуючий Монг. нар.-революц. армією (МНРА). У 1928—39 — на керівних держ. посадах. З 1939 — прем'єр-міністр МНР. Був головнокомандуючим МНРА під час спільних операцій рад. і монг. військ по розгрому япон. мілітаристів у районі р. *Халхін-Голу* 1939 і в Маньчжурській операції 1945. З 1924 не раз обирався членом ЦК МНРП, його Президії і Політбюро. Ім'ям Ч. названо місто в МНР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. рад. орденами.

ЧОЙБАЛСА́Н (у 1921—41 — Баян-Тумен) — місто на Сх. Монгольської Народної Республіки, адм. центр Східного аймака. Розташований на р. Керулен. Вузол автошляхів, аеропорт, з-цею сполучений з станцією Борзя (СРСР). 22,5 тис. ж. (1975). Виробн. буд. матеріалів, авторем. підприємства. Борошномельний і м'ясний комбінати, вовномийна ф-ка. ТЕЦ. Краєзнавчий музей.

ЧОКМО́РОВ Суйменкул (н. 9.XI 1939, с. Чон-Таш, тепер Аламединського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. актор кіно і художник, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1975. У 1964 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. Дебютував у кіно в ролі Бахтигула («Постріл на перевалі Караш», 1967). Серед ін. ролей — Нізаметдін Ходжаєв («Надзвичайний комісар», 1970), Карабалта («Черво-

ві маки Іссик-Куля», 1971), Максумов («Сьома куля», 1972), Ахангул («Лютий», 1974), Азат Майрамов («Улан», 1978), Турабаєв («Вовча яма», 1983). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія Ленінського комсомолу, 1972.

ЧО́КОНАЇ-ВІ́ТЕЗ (Csokonai Vitéz) Мігай (17.XI 1773, Дебрецен — 28.I 1805, там же) — угор. поет і драматург. У віршах та сатирич. п'єсах Ч.-В. втілено ідеї Просвітительства про перебудову суспільства на основах розуму, гуманізму, демократизму. Гостро критикував соціальну нерівність. Значним досягненням угор. інтимної лірики був цикл віршів Ч.-В. «Пісні Лілли». Автор комічного епосу «Доротея» (1804) та зб. перекладів «Весна» (1802).

Літ.: Чоконаи — великий поэт эпохи Просвещения в Венгрии (1773—1805). Будапешт, 1955. *К. О. Шахова.*

ЧОКРА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО, Чокрак, Месір — озеро у Крим. обл. УРСР, на Пн. Керченського п-ова. Довж. 4,1 км, шир. до 3,6 км. Площа 8,5 км². Пересічна глиб. 0,8 м, найбільша — 1,3 м. Від Азовського м. відокремлене піщано-черепашковим пересипом завширшки до 320 м. Живиться за рахунок інфільтрації мор. води, а також підземними водами. Дно озера вкрите чорним мулом (товщина шару 2—3 м), що має лік. властивості. Осадження кухонної солі.

А. М. Оліферов.

ЧОКУРЧА́ — грот на лівому березі р. Малого Салгиру, на сх. околиці Сімферополя, де 1927 відкрито залишки мисливського поселення мустьєрського часу. Досліджувалось 1928—31. Відкрито три культурні шари *мустьєрської культури,* які свідчать про заселення гроту в різний час. При розкопках знайдено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя, кістки мамонта, сайгака, коня, носорога, печерного ведмедя тощо.

ЧОЛА́ВІН Гаврило Іванович (н. 8.VII 1926, с. Буковець, тепер на території ПНР) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1965). Член КПРС з 1961. У 1949—51 — колгоспник колгоспу імені Будьонного Калуського району Івано-Франківської обл., 1951—78 — механізатор, інженер колгоспу «Україна» с. Правда Сокальського р-ну Львів. обл. З 1978 — на пенсії. Ч. — делегат XXIII з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. *М. Н. Петренко.*

ЧОЛОВІ́ЧА ПА́ПОРОТЬ, дріоптерис чоловічий (Dryopteris filis-mas) — багаторічна трав'яниста рослина родини аспидієвих. Листки великі, 50—120 см завдовжки, зібрані біля кореневища в лійкоподібний пучок. Пластинки листків двічі перисторозсічені, довгасто-овальні. Соруси (*спорангії*) зближені (але не зливаються), розміщені в 2 ряди по боках середньої жилки; вони великі, округлі, вкриті округло-нирковидним голим, в центрі стиснутим, довго не опадаючим покривальцем. Росте у вологих листяних і мішаних лісах Євразії і Пн. Америки. В СРСР, у т. ч. й УРСР, росте по всій території. Рослина лікарська, декоративна, отруйна. Кореневище застосовують у медицині як глистогінне. Іл. с. 333.

ЧОЛО́ВСЬКИЙ (Czołowski) Александер (Чоловський-Сас О.; 27.II 1865, с. Бакончиці, тепер ПНР — 17.VII 1944, Львів) — польс. бурж. історик. З 1891 — керівник архіву Львова, 1906—39 — директор міських музеїв. Опублікував найстаріші актові книги Львова 14—15 ст. Автор праць про історію міст Галицько-Волинського князівства, про пам'ятки архітектури і військ. будівництва, історію воєн Польщі з Молдавією і Туреччиною. Зібрав колекцію рукописів з історії сіл і міст Галичини 16—18 ст.

Я. Д. Ісаєвич.

ЧО́МПІ (італ. ciompi) — наймані робітники вовноткацьких мануфактур у Флоренції та ряді інших міст Італії 14 ст. У червні 1378 Ч. Флоренції підняли повстання, вимагаючи утворення свого цеху, введення своїх представників до міськ. уряду (синьйорії), підвищення заробітної плати, відстрочення боргів тощо. В кінці серпня 1378 правлячі кола Флоренції придушили повстання.

ЧО МЬОН XI (псевд.— Пхосок; липень 1894, с. Пьогамні, повіт Чінчхон, провінція Чхунчхон-Пуктo — 20.II 1942) — кор. письменник. Один з організаторів Кор. федерації пролет. мистецтва (1925) і зачинателів революц. прози, учасник Березневого повстання в Кореї 1919. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Автор оповідань «Товариш», «Низький атмосферний тиск» (обидва — 1926) та ін., повісті «Нактонган» (1927). З 1928 жив в СРСР. Писав вірші, оповідання, нариси, публіцистичні статті. З 1934 — член Спілки письменників СРСР.

Тв.: Рос. перекл.— Нактонган. М., 1966. *Л. Р. Концевич.*

ЧОН — розмінна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки і Південної Кореї, дорівнює $^1/_{100}$ *вони.*

ЧОНКА́ДЗЕ Данієл Георгійович [18.III 1830, с. Квавілі, тепер Душетського р-ну Груз. РСР — 17 (29).VI 1860, Тбілісі] — груз. письменник. Осн. твір — повість «Сурамська фортеця» (1859) — сповнений протесту проти свавілля кріпосників. Ч. був виразником і захисником інтересів трудового народу.

ЧОН ЧХО́ЛЬ (літ. псевд.— Сонган; 27.I 1537, Сеул — 7. II 1594, о. Канхвадо) — кор. поет. Автор першої поетичної збірки кор. мовою «Сонган каса», куди ввійшли великі ліричні поеми (каса) «Тужу за милим», «Продовжую тужити за милим», «Розмова двох жінок», «Квандонські наспіви», «Сонсанські наспіви» і більше 80 тривіршів (сиджо). Його вірші і проза на ханмуні (корейському різновиді китайської писемної мови) склали «Твори Сонгана» (кн. 1—7, 1632).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Корейская классическая поэзия. М., 1958; Одинокий журавль. М., 1975; [Вірші]. В кн.: Бамбук в снегу. Корейская лирика VIII—XIX веков. М., 1978. *Л. Р. Концевич.*

ЧОН ЯК ЙОН (псевдоніми — Тасан, Йоюдан та ін.; 5.VIII 1762, Кванджу, провінція Кьонгідо — 7.IV 1836, там же) — корейський учений-енциклопедист, письменник. Ідеолог течії сирхакпха («школи практичних наук»). За прогресивні погляди відбував заслання. Літ. спадщину Ч. Я. Й. становлять 508 книг. У «Трактаті про земельні наділи» (1798), «Листах про управління світом» (1817), «Роздумах про управління народом» (1818) та ін. висунув програму соціально-екон. перетворень (ідеї звільнення селян, освіти народу, розвитку країни). Автор праць з історії, філософії, права, географії, медицини, будівництва, агрономії тощо. У 87 книг увійшли літ. твори Ч. Я. Й. на ханмуні (кореїзованій формі кит. писемної мови) — проза й вірші.

Л. Р. Концевич.

ЧОП — місто Ужгородського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташований між долинами річок Тиси і Латориці, біля кордону СРСР з Угорщиною і Чехословаччиною. Залізнич. вузол. Вперше згадується 1281. Був під владою Угорщини. Населення Ч. брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514, Ракоці Ференца II русі 1703—11.* Після перемоги в Угорщині в березні 1919 соціалістичної революції в Ч. було встановлено Рад. владу (існувала 40 днів). З квітня 1919 Ч.— у складі Чехословаччини. Восени 1922 тут відбувся 1-й з'їзд Комуністичної Спілки Молоді Підкарпатської Русі. У 1927, 1932, 1934 в Ч. відбулися робітн. страйки. В 1938 Ч. окупувала хортистська Угорщина. В 1945 Ч. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 Ч.— місто. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, цегельно-черепичний з-д, текст.-галантерейний цех Ужгородської текст.-галантерейної ф-ки, будинок побуту. 2 загальноосвітні та музична школи; 2 лікарні; Будинок культури, 6 бібліотек.

ЧОПЕ́Й Ласло (1.X 1856, с. Ромочевиця, тепер у складі с. Залужжя Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 23.VI 1934, Будапешт) — укр. мовознавець і педагог. Закінчив Будапештський ун-т (1883). Працював учителем гімназії в Будапешті (1883—1925). Автор підручників для укр. шкіл Закарпаття («Руська читанка», 1890, тощо). Уклав «Русько-мадярський словар» (1883). Досліджував укр.-угор. мовні зв'язки (стаття «Угорські слова в рутенській мові», 1881). Перекладав угор. мовою праці з природничих наук та художні твори — переважно рос. письменників (М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого та ін.).

Й. О. Дзендзелівський.

ЧО́ПИЧ (Ћопић) Бранко (1.I 1915, Хашани, Боснія — 26.III 1984, Бєлград) — сербський письменник, член Сербської АН і мистецтв (з 1967) і АН Боснії і Герцеговини (з 1973). Учасник нар.-визвольної війни в Югославії проти фашист. загарбників 1941—45. Літ. діяльність почав у кін. 30-х рр. збірками оповідань. Осн. тема зб. віршів «Вогненне народження батьківщини» (1944), романів «Прорив» (1952), «Сирий порох» (1957), збірки оповідань «Пригоди Николетини Бурсача» (1956) — нар.-визвольна боротьба в Югославії 1941—45. Романи «Не сумуй, бронзовий вартовий»

Х. Чойбалсан.

С. Чокморов.

Г. І. Чолавін.

Чон Як Йон.

Виробництво чавуну і сталі в СРСР (млн. т)

Роки	Чавун	Сталь
1940	14,9	18,3
1960	46,8	65,3
1970	85,9	115,9
1975	103,0	141,3
1980	107,3	147,9
1983	110	153

Виробництво готового прокату і сталевих труб в СРСР (млн. т)

Роки	Готовий прокат	Сталеві труби
1940	11,4	1,0
1960	43,7	5,8
1970	80,6	12,4
1975	98,7	16,0
1980	102,9	18,2
1983	107	18,7

Виробництво готового прокату і сталевих труб в УРСР (млн. т)

Роки	Готовий прокат	Сталеві труби
1940	5,6	0,6
1960	18,0	2,2
1970	32,7	4,5
1975	37,7	5,9
1980	36,0	6,3
1983	37,5	6,0

Виробництво чавуну і сталі в окремих країнах світу 1983 (млн. т)

Країна	Чавун	Сталь
Болгарія	1,6	2,8
Угорщина	2,0	3,6
НДР	2,2	7,2
Польща	9,7	16
Румунія	8,6	13
Чехословаччина	9,5	15
Югославія	2,9	4,2
Великобританія	9,6	15,2
Італія	10	22
США	44	65
ФРН	27	36
Франція	13,6	17,7
Японія	73	97

(1958) і «Восьмий наступ» (1964) — про повернення колишніх партизанів до мирного життя. Автор збірок гумористичних і сатиричних оповідань, творів для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— Пригоди Николетини Бурсача. К., 1957; Орли вилітають рано. К., 1968; Прорив. К., 1975; Підлітки. К., 1982; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1982. *В. Г. Гримич.*

ЧОПО́ВИЧІ — селище міського типу Малинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташовані на р. Ірші (прит. Тетерева), за 6 км від залізнич. ст. Чоповичі. 2,9 тис. ж. (1984). У Ч.— філіал житомирського з-ду «Електровимірник», цех Малинської швейної ф-ки, льонозавод, виробн. відділення Малинської райсільгосптехніки, райсільгоспхімія, лісництво, будинок побуту; 2 заг.-осв. школи; 2 лікарні; Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Ч. вперше згадуються в істор. джерелах 1519, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧО́РНА БУ́РЯ — те саме, що й *пилова буря*.

ЧО́РНА КАМ'ЯНИ́ЦЯ — пам'ятка укр. житлової архітектури доби *Відродження*. Споруджена 1588—89 у Львові на *Ринок площі*. Є припущення, що у буд-ві брали участь арх. П. *Барбон*, П. *Римлянин* або П. *Красовський*. З 1596 у Ч. к. відкрито одну з перших аптек у Львові. Фасад Ч. к. викладено «діамантовим» рустом (див. *Рустика*), портали і вікна оздоблено різьбленим білокам'яним обрамленням з мотивами виноградної лози. У 1675—77 на фасадах створено барельєфи з фігурами святих, поставлено аттик, реставровано кам. портали першого поверху (арх. М. Градовський); 1884 надбудовано четвертий поверх. Тепер у Ч. к.— *Львівський історичний музей*. Іл. див. т. 6, с. 276.

ЧО́РНА КЛЕ́ВА — гірська вершина *Привододільних Горган*, на межі Івано-Фр. і Закарп. областей УРСР. Лежить у верхів'ях Бистриці-Надвірнянської та Чорної Тиси. Вис. 1723 м. Складена породами палеогенового віку. Поширені осипища. Нижня й середня частини схилів вкриті хвойними лісами (переважно ялиновими), вище — криволісся і *полонини*. *М. М. Койнов.*

ЧО́РНА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь *важкої промисловості*, підприємства якої виробляють чавун, сталь, прокат, сталеві й чавунні труби, феросплави, металеві вироби промислового призначення. До Ч. м. належать також підгалузі по видобуванню залізної і марганцевої руд та по виробн. їх концентратів, агломерату, окатишів, флюсових вапняків, вогнетривкої сировини і вогнетривів, коксу та ін. продукції, що її використовують в основному як сировину для виробн. чорних металів (див. *Залізорудна промисловість, Марганцеворудна промисловість, Феросплавна промисловість, Коксохімічна промисловість, Вогнетривких матеріалів промисловість*).

В Росії перший з-д по виплавці заліза на деревному вугіллі засновано 1637 поблизу м. Тули. Гол. районом Ч. м. був Урал. У кінці 19 ст. з розвитком капіталістичної пром-сті, буд-вом з-ць виник новий район Ч. м. — на Україні на базі покладів кам'яного вугілля в Донбасі і заліз. руд у Криворізькому та Керченському басейнах. У 1913 Росія за виплавкою чавуну і сталі посідала 5-е місце в світі.

В СРСР за роки довоєнних п'ятирічок було реконструйовано старі (гол. чин. на Україні) і збудовано ряд нових потужних металург. підприємств — *Магнітогорський металургійний комбінат* імені В. І. Леніна, *Кузнецький металургійний комбінат* імені В. І. Леніна, *Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна, Новотагільський металургійний завод, з-д «*Запоріжсталь*» імені Серго Орджонікідзе, ждановський металург. з-д «Азовсталь» та ін. У 50—70-х рр. збудовано нові великі підприємства Ч. м.: Орсько-Халіловський металург. комбінат, *Карагандинський металургійний комбінат*, Череповецький металург. з-д та *Західно-Сибірський металургійний завод* імені 50-річчя Великого Жовтня, ряд великих залізорудних гірничо-збагачувальних комбінатів, трубних, феросплавних, металевих виробів, вогнетривних та ін. підприємств. За обсягом виробн. найважливіших видів продукції Ч. м. (чавуну, сталі, прокату, заліз. руди, коксу) СРСР посідає 1-е місце в світі (див. також розділ Чорна металургія в ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*).

На Україні виробн. заліза кустарним способом було поширене в 14—18 ст. на Поліссі, а також на Полтавщині, Харківщині і в Галичині. Заводське виробництво чорних металів почало розвиватись після введення в дію 1872 металург. з-ду в Юзівці (тепер *Донецький металургійний завод* імені В. І. Леніна). В 1887 став до ладу Олександрівський (тепер *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського), 1889 — Дніпровський (тепер Дніпровський металург. з-д ім. Ф. Е. Дзержинського), 1895 — Петровський (тепер *Єнакіївський металургійний завод*), 1896 — Юр'ївський (тепер Комунарський металург. з-д), 1897 — Нікополь-Маріупольський і 1898 — «Російський Провіданс» (див. *Ждановський металургійний завод* імені Ілліча), 1898 — Макіївський (див. *Макіївський металургійний завод* імені С. М. Кірова) металург. з-ди. В 1913 на Україні працював 21 металург. з-д (42 доменні, 72 мартенівські печі, 28 конверторів та бл. 70 прокатних і трубних станів). Вони давали 68 % загальнорос. виробн. чавуну, 58 % сталі, 57 % прокату. Іноземний капітал контролював бл. 90 % виробн. металу на Півдні Росії. В роки довоєнних п'ятирічок здійснювалося тех. переоснащення Ч. м. республіки, було збудовано ряд нових сучас. металург. підприємств у Запоріжжі, Жданові, Кривому Розі; реконструйовано Дніпровський ім. Ф. Е. Дзержинського, Макіївський і Комунарський металург. з-ди, споруджено трубні з-ди (див. *Нікопольський південнотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), нові цехи на трубопрокатних з-дах ім. К. Лібкнехта та ім. В. І. Леніна в Дніпропетровську. Створено нову якісну металургію — збудовано *запорізький електрометалургійний завод* «*Дніпроспецсталь*» імені А. М. Кузьміна, Запорізький завод феросплавів, ряд нових сталеплавильних агрегатів і цехів на діючих з-дах. В загальносоюзному виробн. продукції галузі Україна дає (1982) 52 % виробн. заліз. товарної руди, 34 % готового прокату, 35,6 % сталевих труб. Останнім часом частка республіки в загальносоюзному виробн. галузі дещо знижується у зв'язку з розвитком Ч. м. на Уралі, в Сибіру, Казахстані, у сх., центр. і пн.-зх. районах Європ. частини СРСР та в Закавказзі. Проте УРСР лишається однією з провідних металург. баз країни. Одним з найважливіших напрямів тех. прогресу галузі є буд-во агрегатів великої одиничної потужності. В 1971—81 в республіці було споруджено доменні печі об'ємом 2700 м³, 3000 м³ та 5000 м³, кисневі конвертори місткістю 200—250 т, 350 — 400 т, введено в дію машини безперервного лиття заготовок потужністю 1—1,2 млн. т на рік; безперервні тонколистові і дрібносортні та товстолистові потужні прокатні стани, коксові батареї потужністю 1 млн. т на рік; став до ладу цех по виробництву електрозварних газопровідних труб діаметром 1220—1620 мм та багато ін. сучас. агрегатів. Проблеми розвитку Ч. м. вивчають і розробляють на Україні 17 н.-д. та проектних ін-тів. Серед них: *Металів український науково-дослідний інститут, Металургійної промисловості науково-дослідний і проектний інститут, Чорної металургії науково-дослідний інститут, Чорної металургії інститут, Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут.*

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Терещенко Н. А., Щукин А. Г. Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. К., 1977; Когадеев А. А. [та ін.]. Фундамент индустрии. К., 1980. *М. О. Терещенко.*

ЧО́РНА МОГИ́ЛА — слов'янський курган 10 ст. в Чернігові. За місц. переказами, в Ч. м. було поховано князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Висота кургану понад 10 м, окружність 170 м. Курган був оточений ровом завширшки до 7 м. Досліджували його 1872—73. Розкопано залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі людські кістки, зброю, знаряддя праці, побутові предмети, золоту монету часів візант. імп. *Константина VII* Багрянородного. У верхній частині насипу виявлено залишки *тризни*: шоломи, кольчуги, залізний казан, два *ритони* з турячих рогів у срібних оправах, дві золоті монети часів візант. імп. Василія I Македонянина (867—886). Ч. м.— єдине відоме поховання давньорус. князя — сучасника *Святослава Ігоровича*.

Літ.: Самоквасов Д. Я. Описание археологических раскопок и собрание древностей. М., 1908.

ЧО́РНА РА́ДА 1663 — загальна козацька рада, скликана для обрання гетьмана Лівобереж. України. Відбулася 17—18 (27—28). VI на околиці м. Ніжина. Названа «чорною» тому, що поряд з *козацькою старшиною* та рядовим городовим і запорізьким козацтвом у раді брали участь і селяни навколишніх сіл та міська біднота, яких старшинська верхівка презирливо називала «чернь». Підготовка до ради відбувалася в умовах боротьби між старшинськими угрупованнями, частина яких сприяла 1660 захопленню Правобережної України шляхет. Польщею (див. *Слободищенський трактат 1660*). Оскільки влада гетьмана П. *Тетері* поширювалася лише на Правобережну Україну (крім Києва), постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. Різні старшинські групи висували своїх кандидатів — ніжинського полковника В. *Золотаренка* і наказного гетьмана Я. *Сомка*. Всупереч бажанням козац. старшини нар. маси домоглися обрання гетьманом кошового Запорізької Січі І. *Брюховецького*, який демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феод. гноблення. Прихід до влади нової старшинської верхівки нічого не змінив у становищі нар. мас. Козац. старшина й далі захоплювала землі, посилювала гноблення селян, рядових козаків і міської бідноти. Царизм посилював наступ на Україну. Проти гніту козац. старшини і царських воєвод на Україні вибухнули нар. повстання 1666, 1668 і 1670.

Літ.: Літопис Самовидця. К., 1971; Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.). «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, № 9. *К. І. Стецюк.*

ЧО́РНА РА́СА — застаріла і неточна назва *негроїдної раси*. Див. також *Раси людини*.

ЧО́РНА РІ́ПА — гірська вершина *Привододільних Горган* між Вишковським і Новоселицьким перевалами, на межі Івано-Фр. і Закарп. областей УРСР. Вис. 1285 м. Складена породами палеогенового віку. Схили розчленовані річковими долинами. Вкрита хвойними лісами, на вершині трапляються фрагменти царинок (гірсько-лісових луків). *М. М. Койнов.*

ЧО́РНА РУСЬ — давня назва території в басейні верхньої течії р. Німану (тепер переважно в межах БРСР). З 10 ст. Ч. Р. входила до Київської Русі. З 40-х рр. 13 ст. (на думку декого з істориків, уже з 1219) — під владою *Великого князівства Литовського*. Деякий час Ч. Р. входила до володінь галицько-холмського кн. *Шварна Даниловича*, після його смерті остаточно підпала під владу Литви. Походження назви «Чорна Русь» не з'ясоване.

ЧО́РНЕ ДЕ́РЕВО — деревина чорного кольору деяких тропічних видів дерев, які також наз. Ч. д. Найчастіше одержують Ч. д. з видів роду діоспірос род. ебенових (з Шрі-Ланки, Індії, Мадагаскару, Зх. Африки і Пд.- Сх. Азії), а також з акації чорнодеревної (Acacia melanoxylon) род. мімозових (з Австралії), дальбергії чорнодеревної (Dalbergia melanoxylon) род. бобових (з Африки). Ч. д. важке (густина більше 1), тверде, добре полірується; йде на виготовлення коштовних меблів, муз. інструментів, інкрустацій тощо.

ЧО́РНЕ МО́РЕ — внутрішнє море бас. Атлантичного ок., що лежить між Європою та Азією. Омиває береги СРСР (УРСР, Краснодар. краю РРФСР і Груз. РСР), Румунії, Болгарії і Туреччини. На Пн. Керченською прот. сполучене з *Азовським морем*, на Пд. Зх. прот. *Босфор*, *Мармуровим морем* та прот. *Дарданелли* — з *Середземним морем*. Простягається з Зх. на Сх. на 1140 км, з Пн. на Пд.— на 611 км. Довж. берегової лінії бл. 3400 км. Площа у сучас. межах 422 тис. км², об'єм водної маси 555 тис. км³. Пересічна глиб. 1315 м, найбільша — 2210 м. Береги Ч. м. розчленовані мало, переважно круті, гористі, лише на Пн. Зх. низовинні, подекуди лиманного типу. Найбільші затоки: *Каркінітська затока, Ягорлицька затока, Тендрівська затока, Каламітська затока, Феодосійська затока, Цемеська бухта,* Джарилгацька, Самсунська, Сінопська та Бургаська. Деякі з них відокремлені від моря піщаними косами (*Тендрівська коса, Кінбурнська коса*). Глибоко у море вдається *Кримський півострів*. Островів мало, найбільші — *Змійний, Березань, Джарилгач,* Кефкен. У Ч. м. впадають ріки *Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Ріоні,* Єшіль-Ірмак, Кизил-Ірмак та ін. У гирлах деяких річок — широкі лимани (*Дністровський лиман, Тилігульський лиман, Дніпровський лиман* та ін.). У рельєфі дна Ч. м. виділяють глибоководну улоговину глиб. понад 2000 м, яка оточена смугою *материкової обмілини* (шельфу). Шир. шельфу у пн.-зх. та пн.-сх. частинах моря досягає 200 км і більше, у пд.— 2,5—15 км. Дно у межах шельфу вкрите піском, черепашкою, мулом, характерні уламкові відклади, на глибоководних ділянках поширені пелітові мули та піски.

Т-ра повітря над акваторією Ч. м. у лютому від —1° до +8°, у серпні від +22° до +25°. Кількість опадів зростає з Зх. на Сх. від 200 до 2000 мм і більше на рік. Пересічна річна т-ра води до глиб. 75 м змінюється від +15° до +7°, з глибиною зростає, досягаючи біля дна +9°. Пересічна т-ра води на поверхні у лютому від 0° до +8°, у серпні +24, +26°. Замерзає Ч. м. лише у холодні зими біля пн.-зх. берегів.

Від берегів до центр. частини моря солоність поверхневих вод змінюється від 16,5—17,5 ‰ до 18 ‰. У шарі від 50 до 200 м солоність зростає на 2,5 ‰, глибше збільшується поступово, досягаючи біля дна 22—22,5 ‰. Значний градієнт солоності, а отже і щільності води перешкоджає перемішуванню поверхневих та глибинних вод, зумовлюючи відсутність кисню і зараженість шару води сірководнем з глиб. 200 м. Поверхневі течії Ч. м. утворюють систему замкнутих циклонічних кругообігів, осн. з яких проходить вздовж берегів моря проти стрілки годинника, зх. та сх. кругообіги утворюють внутр. циклональні течії. Напрям глибинних течій найчастіше узгоджується з схемою поверхневих течій. На обмін вод Чорного м. істотно впливає двошарова система течій — поверхнева стічна течія у Мармурове м. та глибинна течія у зворотному напрямі. Згінно-нагінні коливання рівня при штормах досягають подекуди 1,5 м.

Органічне життя зосереджене гол. чин. у поверхневому шарі води. У Ч. м. налічують понад 2000 видів мор. організмів. З рибних ресурсів (понад 160 видів риб) пром. значення мають хамса, ставрида, шпроти, кефаль, камбала, оселедець, осетрові (білуга, осетер, севрюга). У морі є три види дельфінів (промисел на них заборонено 1966). З нерибних ресурсів найбільше значення мають водорості (філофора, цистозира, зостера) та безхребетні (мідії, креветки, устриці). Великого значення набуває розвиток *аквакультури* (зокрема, штучне розведення мідій, форелі), а також акліматизація лосося, окуня, далекосхідної кефалі.

З давніх часів Ч. м. має велике транспортне значення. Гол. порти в межах СРСР — Одеса, Іллічівськ, Южний, Миколаїв, Сухумі, Ялта, Керч, Новоросійськ, Туапсе, Поті, Батумі та ін. (див. також *Чорноморське морське пароплав-*

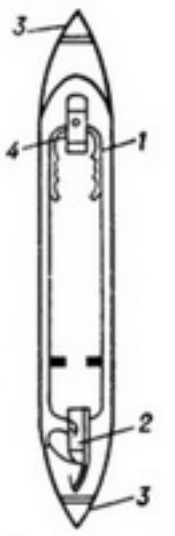

Човник автоматичного ткацького верстата: *1* — шпулетримач; *2* — завідний апарат для автоматичного заведення нитки пітікання нової шпулі; *3* — конус-мисок, що сприймає удар гонка бойового механізму; *4* — шпулепускач для надання шпулі потрібного напряму.

Чоловіча папороть. Загальний вигляд рослини і сегмент листка з сорусами.

Чорна могила. Деталь срібного окуття турячого рогу.

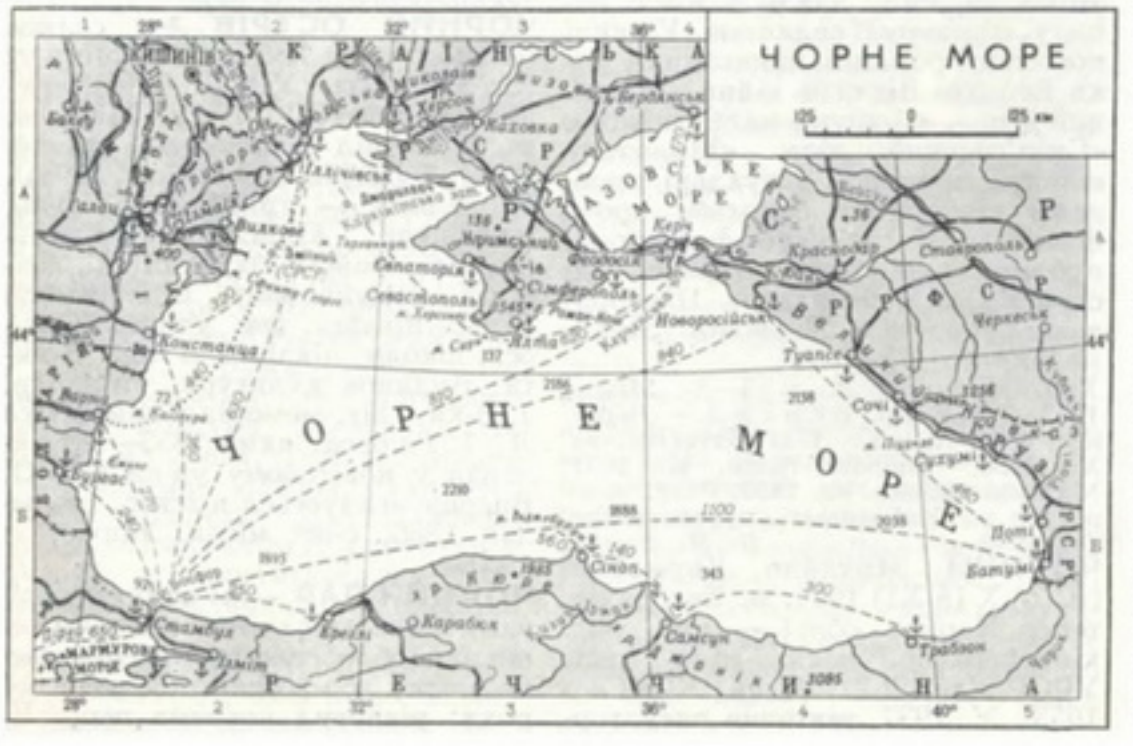

Г. Г. Чорний.

ство); в Румунії — Констанца; в Болгарії — Бургас, Варна; у Туреччині — Трабзон, Самсун, Зонгулдак. Узбережжя Ч. м. — важливий рекреаційний район. Широко відомі курорти *Одеського курортного району, Південного берега Криму,* Чорноморського узбережжя Кавказу в СРСР, а також Златні Пясиці й Слинчев Бряг у Болгарії та ін. У 1976 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів». У вивченні природних умов та ресурсів Ч. м. важливе місце займають комплексні дослідження, зокрема програми СКОДЧ (спільне комплексне океанологічне дослідження Ч. м., здійснене 1976—80), «Моря СРСР» (розроблена 1981). Проблемами вивчення Ч. м. займається Держ. океанографічний ін-т Держкомгідрометру СРСР, Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР та ін. установи.

Міжнародно-правовий статус Ч. м. базується на загальновизнаних принципах *міжнародного права,* в т. ч. міжнар. *морського права.* Має деякі специфічні риси, зумовлені географічним положенням Ч. м., сполученого з ін. морськими просторами тільки вузькою смугою мор. території Туреччини — *Чорноморськими протоками.* В Ч. м. встановлений і діє загальноприйнятий поділ мор. просторів на *внутрішні води, територіальні води,* прилеглі зони та *відкриті моря.* Всі причорноморські д-ви здійснюють над *континентальним шельфом* свої суверенні права для розвідки та розробки його природних багатств. Ширина тер. вод причорноморських держав разом з прилеглими зонами не перевищує 12 мор. миль. На ін. просторах діє режим відкритого моря з винятками, встановленими Конвенцією про режим проток 1936. Згідно з Конвенцією з мор. права 1982 частина Ч. м. за межами тер. вод може бути розподілена між причорноморськими д-вами на економічні зони, де вони зможуть здійснювати суверенні права для розвідки, розробки та збереження живих та мінеральних ресурсів, а також *юрисдикцію* щодо створення штучних о-вів, установок та споруд, мор. наук. досліджень, захисту та збереження мор. середовища. Ч. м. належить до категорії т. з. закритих та напівзакритих морів, відносно яких Конвенція 1982 вимагає від берегових д-в співробітництва між собою в здійсненні їхніх прав та обов'язків щодо збереження морського середовища та проведення морських наукових досліджень тощо.

Літ.: Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Степанов В. Н., Андреев В. Н. Черное море. Л., 1981; Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1982; Справочник по климату Черного моря. М., 1974.

С. Г. Богуславський (заг. характеристика),
О. Ф. Висоцький (міжнар.-правовий статус).

Чорний амур.

ЧО́РНИЙ Горимир Горимирович (н. 22.I 1923, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.) — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчив (1949) Моск. ун-т. У 1949—57— у Центр. ін-ті авіац. моторобудування. З 1959 —в Н.-д. ін-ті механіки Моск. ун-ту (з 1960 — директор). Основні праці стосуються теоретичної і прикладної аеродинаміки великих швидкостей, теорії детонації і горіння. Розвинув теорію пограничного шару з поверхнею розриву всередині нього. Запропонував метод інтегрування рівнянь газової динаміки для течій з сильними ударними хвилями, проаналізував умови сумісної експлуатації надзвукових повітрозабирачів і газотурбінних силових установок літаків. Вивчив асимптотичні закони поширення детонаційних хвиль, розробив метод розрахунку течій газу в каналах при наявності фронтів горіння. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972, 1978. Премії АН СРСР: ім. М. Є. Жуковського, 1957; ім. М. В. Ломоносова, 1962; ім. С. О. Чаплигіна, 1976.

ЧО́РНИЙ Григорій (Грицько; р. н. невід.— п. 1630) — гетьман реєстрового козацтва (1628—30). Брав участь у поході козаків на Крим (1628). Обраний гетьманом, Ч. проводив угодовську політику щодо шляхет. Польщі, вів боротьбу проти *нереєстрових козаків* і *виписних козаків.* На початку *Федоровича повстання 1630* був страчений повсталими козаками.

ЧО́РНИЙ Кузьма [справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Романовський Микола Карлович; 11 (24).VI 1900, маєток Борки, тепер с. Борки Копильського р-ну Мінської області — 22.XI 1944, Мінськ] — білорус. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1943. Друкуватися почав 1921. Автор збірок оповідань «Оповідання» (1925), «Вересневі ночі» (1929) та ін. У повістях «Лявон Бушмар» (1929), «Весна» (1931), «Люба Лук'янська» (1936), романах «Земля» (1928), «Батьківщина» (1931) та ін. відобразив зміни за Рад. влади в житті народу, психології селянина. У циклі повістей і романів, написаних у роки Великої Вітчизн. війни («Великий день», «Пошуки майбутнього», «Скіп'євський ліс», «Молочний шлях»), порушив актуальні проблеми гуманізму, боротьби проти фашизму. Писав п'єси, фейлетони, публіцистичні статті, нариси. Виступав як перекладач. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—8. Мінск, 1972—75; Укр. перекл.— Вересневі ночі. Х.— К., 1931; Батьківщина. Х., 1936; Вибрані твори. К., 1951; Маленька жінка. К., 1956; Рос. перекл.— Избранные произведения. Л., 1970.

В. Я. Бурвн.

ЧО́РНИЙ Михайло Кирилович [н. 26.X (8.XI) 1911, м. Богодухів, тепер Харків. обл.] — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. У 1937 закінчив операторський ф-т Київ. кіноінституту. З 1932 працює на Київ. кіностудії (тепер Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Зняв фільми: «В мирні дні» (1951), «Далеко від Батьківщини» (1960), «Сон» (1964), «Гадюка» (1966), «Циган» (1967), «Тачанка з півдня» (1977), «Капіж» (1981) та ін. З 1968 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ЧО́РНИЙ Сергій Данилович [12 (24).I 1874, с. Лебедин, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.— 11.II 1956, Курськ] — рад. астроном. Закінчив (1897) Київ. ун-т. Працював у Київ. (1906—08), Варшавському (1908—15) та Ростовському (1915—23) ун-тах. У 1923—39 — директор Київської астрономічної обсерваторії. Останні роки життя викладав у Курському пед. ін-ті. Наук. праці стосуються теор. астрономії та небесної механіки. Ч. розробив оригінальні методи визначення орбіт планет і комет; спостерігав великі планети, комети, яскраві астероїди тощо; досліджував змінні зорі, вільну нутацію Землі. Написав перший підручник астрономії укр. мовою.

ЧО́РНИЙ АМУ́Р (Mylopharyngodon piceus) — прісноводна риба род. *коропових.* Довж. тіла понад 120 см, маса більше 30 кг. Забарвлення темне, майже чорне, черево дещо світліше. Луска велика. Має великі глоткові зуби з жуйними поверхнями. Живиться в осн. молюсками. Нерест в червні —липні. Плодючість бл. 1 млн. ікринок. Ікра плаваюча. Статевозрілим стає у 7—9 років. Живе в бас. Амуру і в річках Китаю. Цінна промисл. риба, об'єкт рибництва. На Україну завезений у 1961, вирощується у ставках, багатих на молюсків.

А. Я. Щербуха.

ЧО́РНИЙ ЛІС — лісовий масив між річками Інгулом та Інгульцем у Кіровогр. обл. Є держ. заказником. У 18 ст. входив до складу володінь *Запорізької Січі.* Поряд з *Холодним Яром,* Нерубайківським лісом та ін. лісовими урочищами Ч. л. був одним з центрів, в якому формувалися гайдамацькі загони (див. *Гайдамацький рух*). На тер. Ч. л. виявлено пам'ятки *чорноліської культури.*

ЧО́РНИЙ О́СТРІВ — селище міського типу Хмельницького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований при злитті Пд. Бугу і Мшанця, за 2 км від залізничної станції Чорний Острів. 1,4 тис. ж. (1984). У селищі — трикотажна ф-ка, виробниче відділення Хмельницької райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи; лікарня, 3 мед. пункти; Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, літ.-меморіальний музей Л. І. Глібова, який 1855—58 викладав у повітовому уч-щі в Ч. О. Вперше згадується в істор. джерелах 1366, с-ще міськ. типу — з 1957.

ЧО́РНИЙ ПАР — не зайняте посівами поле *сівозміни,* з якому основний обробіток грунту проведено влітку або восени попереднього року; різновид *чистого пару.* Ч.

п. забезпечує зберігання вологи в ґрунті, очищення його від бур'янів та відновлення родючості. Поширений на Пд. України. Див. також *Пар*.

«ЧО́РНИЙ ПЕРЕДІ́Л» — таємна революційно-народницька організація в Росії кін. 70 — 80-х рр. 19 ст. Створена в серпні 1879 в результаті розколу *«Землі і волі»*. Засновниками «Ч. п.» і активними членами центр. петерб. гуртка були Г. В. *Плеханов*, П. Б. Аксельрод, Й. В. *Аптекман*, Л. Г. *Дейч*, В. І. *Засулич*, М. Р. *Попов* та ін. Гуртки і групи «Ч. п.» діяли в ряді міст Рос. імперії, в т. ч. в Києві, Харкові, Одесі, Ромнах, Полтаві. Друкованими органами «Ч. п.» були журн. «Чёрный передел» (1880—81, № 1—5) та газ. «Зерно» (1880—81, № 1—6). Чорнопередільці в основному поділяли погляди «Землі і волі» і ставили своїм завданням повалення існуючого ладу шляхом нар. революції. У 80-х рр. в їхніх поглядах намітилася еволюція: вони визнали розвиток капіталізму в Росії, значення політ. боротьби, дещо розширили діяльність серед робітників. Після процесу *первомартовців* 1881 деякі члени «Ч. п.» примкнули до *«Народної волі»*. Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич, Л. Г. Дейч та ін., порвавши з *народництвом*, у вересні 1883 створили в Женеві першу орг-цію рос. марксистів — *групу «Визволення праці»*. Після розгрому центрального петербурзького гуртка (1882) «Ч. п.» як цілісна організація припинив існування.

С. О. Сосновчик.

ЧО́РНИЙ ТАШЛИ́К — річка у Кіровогр. і Микол. областях УРСР, ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 135 км, площа бас. 2387 км². Бере початок на Придніпровській височині. На Ч. Т. споруджено греблі й невеликі водосховища. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошування. На Ч. Т. — м. *Новоукраїнка*.

ЧО́РНИЙ ЧЕРЕМО́Ш — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, один з витоків *Черемошу* (бас. Пруту). Довж. 87 км, площа бас. 856 км². Бере початок у Чивчинських горах *Карпат Українських*. Має гірський характер, у руслі багато островів. Живлення снігове і дощове. Сплавний. Воду частково використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На берегах річки — мінеральні джерела; бази відпочинку.

ЧО́РНИЙ ШЛЯХ — старовинний торговельний шлях. Починався від Перекопського перешийка і простягався через запорізькі степи на Пн. Між верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, Тясмину він повертав на Зх., утворюючи *Кучманський шлях* і ще два розгалуження. Пн. розгалуження Ч. ш. проходило поблизу Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва, південне — поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Під Липовцем обидва розгалуження з'єднувалися. Далі Ч. ш. простягався на Зх. у напрямі Хмільника, Тернополя, Львова.

ЧО́РНИЙ-ДІДЕ́НКО Юрій [справжнє прізвище, ім'я та по батькові Діденко Вячеслав Лукич; 24.X (6.XI) 1907, с-ще Ханжонкове, тепер у складі м. Макіївки Донец. обл. — 14. III 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. Жив і працював на Україні. Друкуватися почав 1924. Осн. тема творчості — революц. традиції і героїчна праця донец. шахтарів. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань і повістей «Донецькі оповідання» (1938), «Сузір'я» (1949), «Нові горизонти» (1952), романи «Правда на землі одна» (1957), «Пласти» (1959), «Ключі від палацу» (1971) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, іншими орденами, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1977.

В. Х. Косян.

ЧОРНИ́ЛЬНИЙ МІШО́К — орган більшості головоногих молюсків (напр., восьминогів, каракатиць, кальмарів), у якому утворюється рідина, що містить чорний пігмент з групи *меланінів*. Складається з залозистої частини й резервуара, що сполучається з прямою кишкою. Виконує захисну функцію. В разі небезпеки вміст резервуара викидається у воду, утворюючи «димову завісу», що приховує молюска. З висушеного вмісту Ч. м. одержують фарбу — натуральну *сепію*.

ЧОРНИ́ЦЯ (Vaccinium myrtillus) — вид рослин родини вересових. Розгалужений кущ, до 40 см заввишки. Листки тонкошкірясті, з країв дрібно-пилчасто-зубчасті. Квітки зеленувато-білі з рожевим відтінком на коротких квітконіжках, що виходять по одній з листкових пазух. Плід — чорна ягода. Поширений в Європі, Пн. і Сх. Азії, Пн. Америці. Росте в хвойних і мішаних, переважно вологих лісах; в СРСР, як правило, — в тайзі і тундрі, на Україні трапляється в Карпатах, Розточчі-Опіллі, на Поліссі, в Зх. Лісостепу. Медонос. Плоди містять цукри, органічні к-ти, дубильні та пектинові речовини, вітаміни; їх споживають свіжими та виготовляють варення, сиропи.

ЧО́РНІ ДІ́РИ — щільні астрофізичні об'єкти, які створюють настільки велику силу *тяжіння*, що ніякі як завгодно швидкі частинки не можуть покинути їхню поверхню. Відповідно до сучас. теорії *еволюції зір*, Ч. д. виникають в результаті релятивістського *колапсу гравітаційного* достатньо масивних *зір*. Радіус необертової Ч. д. (гравітаційний радіус) R пов'язаний з її масою M співвідношенням $R = 2GM/c^2$, де G — гравітаційна стала Ньютона, c — швидкість світла.

Пошуки Ч. д. у *Всесвіті* — одна з актуальних задач *релятивістської астрофізики*. Припускають, що Ч. д. можуть бути невидимими компонентами деяких тісних подвійних систем. Виявити їх при цьому можна по рентгенівському випромінюванню, яке виникає внаслідок перетікання газу на Ч. д. з сусідньої (звичайної) зорі (див. *Рентгенівська астрономія*). Припускають також, що в ядрах активних *галактик* і *квазарах* можуть бути надмасивні Ч. д. (масою до 10^9 мас Сонця) і спостережувана активність цих об'єктів зумовлена падінням на Ч. д. навколишнього газу.

П. І. Фомін.

ЧО́РНІ ЗЕ́МЛІ — земельні володіння *чорних людей* у Рос. державі 14 — поч. 18 ст. На відміну від білих земель — власності світських і духовних феодалів — Ч. з. належали феод. д-ві в особі її глави — великого князя (царя). В 17 ст. Ч. з. збереглися лише на Пн. країни і в Сибіру, в ін. місцях вони стали феод. власністю шляхом пожалувань тощо. Поняття «чорні землі» вийшло з ужитку в результаті реформ *Петра I*. Ці землі почали називати казенними (державними).

ЧО́РНІ КЛОБУ́КИ — давньоруська назва об'єднання, що склалося бл. серед. 12 ст. із залишків тюркських кочових племен — *печенігів, торків*, берендеїв та ін., які осіли на землях по Росі, Дніпру. Частина Ч. к., перебуваючи на службі в давньорус. князів, охороняла пд. кордони Русі.

ЧО́РНІ ЛЮ́ДИ — тягле сільське (*чорносошні селяни*) і міське (*посадські люди*) населення в Рос. державі 12 — поч. 18 ст., яке сплачувало держ. податки і виконувало повинності на користь держави. Формою організації Ч. л. в селі були волосні, в містах — посадські громади. Термін «чорні люди» вийшов з ужитку в зв'язку з реформами *Петра I*.

ЧО́РНІ МЕТА́ЛИ — технічна назва *заліза* та *заліза сплавів*. Найпоширенішими Ч. м. є *залізовуглецеві сплави*.

ЧОРНОБА́ЄВА Марія Пилипівна (н. 30.III 1928, с. Торканівка, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1955. Закінчила Одес. пед. ін-т (1950). Працювала вчителем Кам'янокриничанської серед. школи Ульянов. р-ну Кіровогр. обл.; заст. директора по навч.-виховній роботі Ульяновської серед. школи № 1 тієї ж обл.; інспектором Дніпроп. міськвно та облвно. З 1959 — директор школи-інтернату № 3 м. Дніпропетровська. Кандидат пед. наук. Удостоєна медалі Н. К. Крупської.

О. К. Боброва.

ЧОРНОБА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 58,2 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпоряд-

Чорнівця. Пагін з плодами і квітка.

Кріль чорно-бурої породи.

Чорнобиль звичайний: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — кореневище з коренями і основою стебла; *3* — кошик у поздовжньому розрізі; *4* — насінини.

Чорнобривці. Чорнобривець прямий, повняк.

ковані селищній і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Чорнобай*.

На Пд. та Сх. район омивається *Кременчуцьким водосховищем*. Розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: торф, глини, пісок. Найбільші річки — *Сула* та Ірклій (прит. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, липа, клен, ясен) займають 3,3 тис. га. Найбільші промислові підприємства району— чорнобаївські завод прод. товарів та філіал смілянського швейного об'єднання «Придніпрянка», іркліївські коноплезавод та маслосироробний завод. Комбінат побут. обслуговування (Чорнобай). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 96,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, цукр. буряки, соняшник. У Ч. р.— 23 колгоспи, 6 радгоспів, міжгосп. комплекс по виробн. свинини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Довж. автомоб. шляхів — 287 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. У районі — сільс. професс.-тех. уч-ще (с. Іркліїв), 31 заг.-осв. та 2 муз. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 57 клубних установ, кінотеатр, 55 кіноустановок, 58 б-к, краєзнавчий музей.

У с. Великій Бурімці Ч. р. народилися український рад. історик О. К. *Касименко* та укр. рад. агрогрунтознавець О. Н. *Соколовський*, у с. Мойсинцях (тепер с. Придніпровське) — укр. рад. письменник І. Л. *Ле*, у с. Кліщинцях — укр. письменник і театр. діяч М. П. *Старицький*. У с. Богодухівці поховано рос. рад. письменника Ю. С. *Кримова*. У с. Жовниному провів дитячі роки укр. композитор М. В. *Лисенко*. У Ч. р. видається газ. «Світлий шлях» (з 1932).

І. Д. Посічник.

ЧОРНОБА́Й — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр. На р. Ірклій (прит. Дніпра), за 22 км від залізнич. ст. Золотоноша. 7,9 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1656. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 Ч.— с-ще міськ. типу. У Ч.— з-д прод. товарів; філіал смілянського швейного об'єднання «Придніпрянка», міжколг. буд. оргц-ія, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, к-т побут. обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня; 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, краєзнавчий музей. В Ч. народився український радянський актор, режисер і театральний діяч Б. В. *Романицький*.

ЧОРНО́БИЛЬ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Прип'яті, при впадінні в неї р. Уж, за 18 км від залізнич. ст. Янів. Річковий порт. Перші літописні відомості про Ч. належать до 1193. В 1362 загарбаний феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* підпав під владу шляхет. Польщі. Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54, Палія повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 у Ч. відбулися мітинги і страйки робітників, виступи селян. Радянську владу встановлено в лютому 1918. З 1941 Ч. — місто.

У Ч. — рем.-експлуатаційна база Дніпровського річкового пароплавства, з-ди: чавуноливарний, сироробний, комбікормовий, дільниця Київського виробничо-худож. об'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, пром. комбінат та комбінат побутового обслуговування. Мед. та сільс. професс.-тех. уч-ща, 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

ЧОРНО́БИЛЬ, полин звичайний (Artemisia vulgaris) — багаторічна рослина родини *складноцвітих*. Листки великі, перисторозсічені, темно-зелені, знизу білуваті, повстисті. Квітки дрібні, зібрані в кошики, які в сукупності утворюють волотевидні суцвіття. Крайові квітки жіночі, нитковидно-трубчасті, серединні — трубчасті, двостатеві. Ч. росте в листяних лісах, на луках, іноді — на засмічених місцях. Поширений в лісовій зоні Європи, Азії й Пн. Америки. В СРСР, в т. ч. й на Україні, в лісовій зоні і південніше зустрічається майже скрізь. Див. також *Полин*.

ЧОРНО́БИЛЬСЬКА АЕС імені В. І. Леніна — перша атомна електростанція на Україні. Розташована поблизу міста Чорнобиля Київської області, на березі р. Прип'яті. Буд-во почато 1971. Перший енергоблок потужністю 1,0 млн. кВт став до ладу 1977, в 1983 працювало чотири блоки. Потужність станції (1983) становила 4,0 млн. кВт. Проектом передбачено дальше розширення Ч. АЕС. Потужність станції має бути доведено до 6,0 млн. кВт. Ч. АЕС — конденсаційна станція блокового типу. Паропродуктивним устаткуванням для кожного з встановлених на електростанції блоків є ядерний реактор канального типу великої потужності, який оснащено швидкодіючою системою аварійного захисту. Схема Чорнобильської АЕС одноконтурна. Вироблювана енергія надходить до Об'єднаної енергетичної системи Півдня.

О. Д. Геллерман.

ЧОРНО́БИЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2 тис. км². Нас. 44,0 тис. чол. (1984). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані міській та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чорнобиль*. На Сх. район омивається *Київським водосховищем*. Розташований у межах *Поліської низовини*. Для поверхні характерне чергування заплавних лучно-болотних типів місцевості та піщаних горбів і пасом. Осн. корисна копалина — торф. Річки — *Прип'ять, Тетерів* (на пд.-сх. межі району), *Уж* з Вереснею (всі — бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, піщані, супіщані, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, ялина, дуб, ясен, береза, осика) займають 91,7 тис. га. В межах району — частина *Дніпровсько-Тетерівського заповідно-мисливського господарства*. Найбільші пром. підприємства району — рем.-експлуатаційна база Дніпровського річкового пароплавства, чавуноливарний, сироробний з-ди (Чорнобиль), овочесушильний з-д (с. Новошепеличі). Комбінат побутового обслуговування (Чорнобиль). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону, а також зернових культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1983 становила 59,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,1 тис. га. У Ч. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, рибоводний цех Іванківського рибокомбінату (с. Ладижичі), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Янів, Товстий Ліс. Автомоб. шляхів — 374 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353 км. У районі — мед. та сільс. професс.-тех. уч-ща, 31 заг.-осв., музична (з 2 філіалами) школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 39 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 43 б-ки. У с. Корогоді Ч. р. народився новатор у житл. буд-ві І. І. *Бушма*, у с. Іллінцях — укр. і польс. поет Т. *Падура*. У Ч. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1919).

М. П. Сальник.

ЧОРНОБРИ́ВЦІ (Tagetes) — рід однорічних або багаторічних рослин родини складноцвітих. Вис. рослин 15—150 см. Листки супротивні, перисті. Квітки зібрані в кошики; крайові — язичкові, середні — трубчасті, жовті, оранжеві, темно-бурі. Відомо 26 видів (за ін. джерелами — 35), поширених гол. чин. в Америці. В СРСР, в т. ч. й на Україні,— 3 види: Ч. розлогі (T. patula) — низькі декоративні однорічні рослини з бархатистими оранжево-червоними квітками; Ч. позначені (T. signata) — декоративні однорічники з яскраво-жовтими суцвіттями і Ч. прямі, повняки (T. erecta) — з великими жовтими і оранжевими суцвіттями. Використовують для клумб, озеленення балконів, на зрізування.

Л. М. Яременко.

ЧОРНО́-БУ́РА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — вітчизн. порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Ви-

1

2

До ст. **Шевченко Т. Г.**

1. Селянська родина.
1843.

2. Місячна ніч
на Косаралі.
Акварель.
1848—49.

3. Казашка Катя.
Сепія.
1856—57.

4. Катерина.
1842.

5. У Києві.
З серії «Живописна
Україна».
Офорт. 1844.

6. Портрет
С. В. Кейкуатової.
1847.

7. Кара колодкою.
З серії «Притча
про блудного сина».
Туш, бістр.
1856—57.

Всі — Державний
музей Т. Г. Шевченка
в Києві.

3

4

5

6

7

1
2
3

4
5
6
7

8
9

10

До ст. **Шевченко Т. Г.**

Ілюстрації художників до творів Т. Г. Шевченка.
1. «Катерина». М. С. Башилов. 1844. **2.** «Кавказ». І. Ю. Рєпін. 1908. **3.** «Наймичка». К. О. Трутовський. Літографія. 1868. **4.** «Причинна». О. Г. Сластіон. 1929. **5.** «Сова». І. С. Їжакевич. 1938. **6.** «Гайдамаки». В. І. Касіян. 1939. **7.** «Сон». В. Г. Литвиненко. 1949.
Сцени з вистав за творами Т. Г. Шевченка.
8. «Гайдамаки». Інсценізація Л. Курбаса. Театр «Березіль». 1924. **9.** «Назар Стодоля». Опера К. Ф. Данькевича. Харківський театр опери та балету ім. М. В. Лисенка. **10.** «Катерина». Опера М. М. Аркаса. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1964.
Кадри з кінофільмів.
11. «Тарас Шевченко». Режисер П. І. Чардинін. У ролі Т. Г. Шевченка — А. М. Бучма. Одеська кінофабрика. 1926. **12.** «Сон». Режисер В. Т. Денисенко. В ролі Т. Г. Шевченка — І. В. Миколайчук. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1964. **13.** «Наймичка». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1964.

11
12
13

ведена 1942—48 в Бірюлінському звірорадгоспі Тат. АРСР схрещуванням кролів порід *білий велетень, фландр* та *віденської блакитної породи кролів*. Волосяний покрив у дорослих кролів темно-бурий, з чорними блискучими кінчиками остьового і напрямного волосся. Кролі мають міцну конституцію, масивний тулуб, пряму широку спину, міцні ноги. Жива маса 4,5—7 кг. Плодючість 7—8 і більше кроленят в окролі. Кролі цієї породи добре пристосовуються до різних умов утримання й годівлі. Розводять їх у центр. областях СРСР, найбільше в Тат. АРСР і Краснодар. краї.

ЧОРНОГОЛО́ВКА — рід рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *суховершки*.

ЧОРНОГО́РА — найвищий гірський масив *Карпат Українських*, у межах Закарп. та Івано-Фр. областей УРСР. Простягається на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. Ч. — крутосхиле середньогір'я, над яким підносяться вершини гол. хребта — *Говерла* (2061 м, найвища точка України), *Піп-Іван* (2022 м), *Петрос* (2020 м) та ін. Складається переважно з флішу, подекуди є виходи вулканічних порід. Поверхня Ч. ускладнена ерозійними (див. *Ерозія* в геології) і льодовиковими (*кари*, цирки і моренні вали) формами рельєфу. Поширені кам. осипища. Схили Ч. вкриті ялиновими, смерековими та буковими лісами, на вершинах — *полонини*. Об'єкт туризму.

Г. П. Міллер.

ЧОРНОГО́РІЯ, Соціалістична Республіка Чорногорія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 13,8 тис. км². Населення — 608 тис. чол. (1982). Столиця — м. *Тітоград*.

Найвищим органом держ. влади Ч. є республіканська Скупщина, що складається з 3 палат (Віче об'єднаної праці, Громадсько-політ. віче, Віче общини). Виконавчу владу здійснює уряд республіки — Виконавче віче. Див. також *Югославія*, розділ Державний лад.

Ч. розташована на Пд. Зх. країни, на узбережжі Адріатичного м. Більшу частину території займає Динарське нагір'я, невеликі низовини вздовж мор. узбережжя та в улоговині *Скадарського озера*. На Пд. Зх. лежить Чорногорське карстове плато. Поклади бокситів, свинцево-цинкових руд, бурого вугілля. Клімат помірний, континентальний. Річки гірські, повноводні — Морача з прит. Зета та ін. На схилах гір — хвойні та мішані ліси.

Осн. населення — *чорногорці*. Живуть також боснійці («мусульмани»), серби та ін. Пересічна густота нас. — 44 чол. на 1 км² (1982).

Тер. Ч. здавна заселяли племена *іллірійців*, яких у 1 ст. до н. е. підкорив Старод. *Рим*. У 7 ст. тут оселилися слов'яни. Держ. утворення на цій території з 15 ст. має назву Ч. У 1499 тер. Ч. було офіційно включено до складу *Османської імперії*. В період правління дин. *Негошів* (1697—1918) Ч. встановила політ. відносини з Росією (1711), добилася фактичної незалежності (1796). В 1876 Ч. разом із *Сербією* вступила у війну проти Османської імперії. В результаті рос.-тур. війни 1877—78 Ч. за рішенням *Берлінського конгресу 1878* була визнана незалежною. Визвольна боротьба чорногор. народу супроводилася зміцненням централізованої влади, екон. і культур. піднесенням. У роки рос. революції 1905—07 в Ч. посилився сел. рух. Ч. брала участь у *Балканських війнах 1912—13*. У 1-й світовій війні 1914—18 Ч. воювала на боці *Антанти*; 1916—18 її окупували австро-угор. війська. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції Ч. охопив масовий рух за нац. і соціальне визволення. 1.XII 1918 утворено Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), до якого ввійшла й Ч.

В квітні 1941, після нападу фашистської Німеччини на Югославію, Ч. окупували італ. війська. 13.VII 1941 в Ч. спалахнуло всенар. повстання проти фашист. загарбників. У листопаді 1943 створено Антифашист. віче (з липня 1944 — Антифашист. скупщина) нар. визволення Ч.— найвищий законодавчий і виконавчий орган Ч. 31.XII 1944 Ч. було повністю визволено від фашист. загарбників та їхніх пособників Нар.-визвольною армією Югославії. З листопада 1945 Ч. у складі Федеративної Нар. Республіки Югославії, з 1963 — Соціалістична Республіка Ч. у складі СФРЮ.

Понад 50 % нац. доходу республіки створюється у промисловості. Видобувають боксити, свинцево-цинкові руди, буре вугілля, сіль (на узбережжі). На р. Зета — каскад ГЕС. У 1982 стала до ладу перша черга найбільшої в республіці ТЕС «Плевля», яка будується з допомогою СРСР. Розвинута металург. пром-сть (виплавка сталі і прокату у Никшичі, алюмінію у Тітограді). Електротех. (Цетине), судноремонтні (Котор), деревообр., текст. і харчосмакові (у т. ч. тютюнові) підприємства. Провідна галузь с. г.— гірсько-пасовищне тваринництво, зокрема вівчарство. В міжгірних долинах та на низовинах вирощують кукурудзу, пшеницю, тютюн, овочі. Садівництво та виноградарство. Адріатичне узбережжя Ч.— один з найважливіших у країні районів вирощування субтропічних культур (цитрусові, маслини тощо). Розвинутий туризм і курортна справа. Мор. порти — Бар і Котор.

Система нар. освіти в Ч. побудована відповідно до заг. закону про освіту Югсславії й реформи, проведеної в країні в 70-х рр. У 1979/80 навч. р. у республіці налічувалося 626 осн. 8-річних шкіл (87,2 тис. учнів), 30 2-річних заг. серед. шкіл (20,4 тис. учнів), 29 шкіл серед. цілеспрямованої освіти (11,9 тис. учнів), 7 т. з. додаткових шкіл, що дають на базі осн. 8-річної школи робітничу кваліфікацію. Діяла одна напіввища тех. школа (961 студент), 4 вищі навч. заклади (7165 студентів), найбільші з них — ун-т у Тітограді (засн. 1973), пед. академія у м. Никшич, вища мор. школа в Которі. Академія наук і мистецтв Ч. (засн. 1976), Істор. ін-т, Ін-т геол. і хім. досліджень, Гідрометеорологічний ін-т, Сейсмологічна станція, всі — в Тітограді; в Которі — Ін-т біології моря. В Ч. налічується 34 б-ки, серед яких — Центр. нар. б-ка в м. Цетине; 22 музеї: Музей давнього мистецтва, етногр., істор., Худож. галерея Ч., Музей Негоша-Петровича — у м. Цетине; Сучас. галерея — в Тітограді, Мор. музей — у Которі. Крім загальнодерж. газет і журналів, у Тітограді виходить сербохорват. мовою газ. «Поб'єда» («Перемога») — орган Соціалістичного союзу трудового народу Ч. Респ. радіомовлення, телецентр — у Тітограді.

Перший значний друкований літ. твір — «Історія про Чорногорію» владики Василія Пе́тровича, яку він видав 1754 в Москві під час своєї подорожі в Росію. Автор «Короткої історії Чорногорії» (вид. 1835) владика Пе́тар I *Негош* писав і поетичні твори на теми чорногор. історії та сучасної йому боротьби проти турків. У 1827—31 в Ч. жив серб. письменник і історик С. Милутинович-Сарайлія, який написав тут «Історію Чорногорії» (1835), дві драми, зібрав матеріал для збірки «Пісні чорногорські та герцеговинські» (ч. 1—2, 1833—37). Він був учителем владики Ч. і поета Пе́тара II *Негоша-Петровича*, творчість якого є найбільшим досягненням чорногор. поезії до 1918. У прозі 19 — поч. 20 ст. виділяються оповідання С. М. Любиші та серб. прозаїка С. Матавуля. Проживши кілька років у Ч. (1881 — 87), він створив низку оповідань і роман «Ускок» (1892) з чорногор. життя. Серед ін. прозаїків цього періоду — Л. Йовович, С. Вулетич, М. Томич, С. Шобаїч. Про творчість письменників Ч., зокрема, після 1918, див. також *Сербія, Югославія*, розділ Література.

На тер. Ч. від епохи бронзи та поч. епохи заліза збереглися залишки укріплених поселень та некрополів *іллірійців*, від візант. періоду (6 ст. н. е.) та після появи слов'ян (7 ст.) — залишки укріплень, будинків, базилік, архіт. фрагментів з різьбленим декором у м. Дукля (Діоклея), поблизу Тітограда. За середньовіччя архітектура Ч. розвивалася під впливом культури Італії та Далмації, Сербії та Візантії. В 11 ст. будували церкви у *романському стилі*. Споруди 12 — 13 ст.: собор св. Тріпуна (1116—18 ст.) і церква св. Павла (1263—66) — в Которі, церква монастиря Морача (1252). В 14—16 ст. в будівлях примор. районів з'явились окремі готичні деталі, що поєднувалися з романськими формами (церкви і будинки в Свачі, Барі, Которі). В 17—18 ст. поши-

С. Радевич. Готель «Подгориця» в Тітограді. 60-і роки 20 ст.

Чорногорія.
Собор св. Тріпуна в Которі. 1116—18 ст.

Чорногорія.
Св. Ілля. Деталь фрески в церкві монастиря Морача. 1252.

Чорногорія.
Р. Стийович. Сидяча постать. 20 ст. Центральна рада профспілок. Белград.

Чорногорія.
І. Шобаїч. Той, що палить люльку. Акварель. 20 ст.

Чорногорія.
М. Милунович. Натюрморт. 1932. Народний музей у Белграді.

рився стиль *бароккo* в церк. буд-ві (церква в Прчані, будівництво розпочато 1790). У кінці 19 ст. в містах з'явилися парадні споруди в дусі пізнього *класицизму* (т. з. Данилове подвір'я в Цетине, 1894—95) і еклектичні будівлі (церква св. Миколи в Которі, 1910). Архітектурі 60—70-х рр. притаманні пошуки нац. своєрідності, органічне поєднання з ландшафтом (готель «Подгориця», 60-і рр., арх. С. Радевич; універмаг «Беко», 1961, арх. Б. Міїч, обидва — в Тітограді; комплекс готелів у Герцегновому, 1963, арх. Д. Катаріна, П. Милорад; курортні комплекси в Будві, Трстено та ін.).

До часів неоліту належить кераміка, прикрашена геом. орнаментом і ліпленням. Зразки монумент. живопису збереглися з 11—12 ст. (фрески в церкві св. Михайла поблизу Стона). Для образотворчого мист. 13—14 ст. характерне поєднання елементів романського й готичного стилів з мотивами візант. іконографії («Вуканове євангеліє», 1202; фрески в церкві монастиря Морача, 1252). Творчість живописців 15—16 ст. позначена ренесансними рисами (Ловро Маринов і Вицко Добричевичі). В 17—18 ст. серед місц. живописців виділялися Дж. Митрофанович, А. Вуїчич, Т. Коколя. Традиції візант. мист. зберегла *мініатюра*. З 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. формувалося власне чорногорське образотворче мистецтво. Художники зверталися до портретів, композицій на теми нац. історії, жанрових сцен (П. Почек, М. Грегович, І. Шобаїч). У 20—30-х рр. 20 ст. в традиціях *постімпресіонізму* працювали живописці М. Милунович, П. Лубарда; монументальні і станкові композиції створював скульптор Р. Стийович.

Після встановлення народної влади склалися умови для розквіту нового етапу мист. Ч. Розвиваються монументальне мистецтво (скульптор Л. Томанович), тематичний (композиції за мотивами нац. історії П. Лубарди), портретний (М. Божович, Д. Джурович) і пейзажний (М. Милунович, А. Приїч, В. Лекович) живопис. Нар. пісні: епічні, героїчні, ліричні, обрядові (особливо жіночі — тужбалиці), пастушачі. Основний нар. муз. інструмент — гусле. Поширений танець оро — різновид *кола*. У кін. 19 ст. утворювалися муз.-громад. орг-ції і виконавські колективи. Одні з перших профес. музикантів — композитори Й. Іванишевич, А. Іванович. Першу муз. школу засновано в м. Цетине (1924). Після 2-ї світової війни 1939—45 відкрито муз. школи в Цетине (1947), ім. М. Милянова в Тітограді (1950), в Которі (1951) та ін. містах. Створено симф. оркестр і мішаний хор Радіо в Тітограді, держ. ансамбль нар. пісні і танцю «Оро». Працюють аматорські хорові товариства, Товариство композиторів і музикантів-виконавців Ч.

Джерела професійного театру Ч.— в театралізованих обрядах, які побутували і в 19—1-й пол. 20 ст. Велике значення для розвитку театральної культури мала творчість Петара II Негоша-Пе́тровича. Його драматичні твори «Гірський вінець» (1847) та «Лжецар Степан Малі» (1851) були написані на сюжети історичного минулого Ч. (ставилися в аматорських гуртках). У 1953 в Тітограді було створено Чорногорський нац. театр з драм. і оперною трупами (гастролював в СРСР, зокрема 1973 — в Києві та Одесі). В репертуарі драм. трупи — югосл. і зарубіжна класика, твори сучас. чорногорських драматургів, п'єси рос. (М. Гоголь, О. Островський, А. Чехов) і рад. (О. Арбузов) авторів. Відомі реж. Б. Еракович, актори В. Мандич, Д. Томас, Б. Вукович та інші.

Літ. див. до ст. *Югославія*.

В. М. Даниленко (історія),
Д. П. Мансфельд (освіта),
В. Г. Гримич (література).

ЧОРНОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Хакас. а. о. Красноярського краю РРФСР. Кінцева залізнична ст. Чорногорські Копі за 18 км від м. Абакана. 77 тис. ж. (1983). Центр Мінусінського вуг. бас. (вуг. розріз, шахти). З-ди: авторем., ливарно-мех.; ф-ки: первинної обробки вовни, швейна, меблева; камвольно-суконне об'єднання, комбінат штучних шкір. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. Гірничий і текст. технікуми. Ч. засн. 1907, місто — з 1936.

ЧОРНОГО́РЦІ — нація в Югославії. Заг. чисельність — 580 тис. чол. (1978, оцінка). Більшість Ч. живе в Чорногорії (356 тис. чол.) і Сербії (125 тис. чол.). Говорять на штокавському діалекті *сербохорватської мови*. Більшість віруючих — православні, є й мусульмани. У формуванні Ч. осн. роль відіграло слов'ян. плем'я дуклян. Про історію, господарство, культуру Ч. див. *Чорногорія, Югославія*.

ЧОРНОГУ́З Олег Федорович (н. 15.IV 1936, с. Іванів Калинівського району Вінн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. ун-т (1964). Друкується з 1961. Автор гумористичних і сатиричних творів, у яких загострює увагу на актуальних проблемах сучасного життя, викриває негативні явища, які заважають нашому рухові вперед («Моральна підтримка», 1962; «Портрет ідеалу», 1964; «Сіамський слон», 1966; «Помаранчева одіссея», 1968; «Книга веселих порад», 1971; «Між нами кажучи», 1972, та ін., сатиричних романів «„Аристократ" із Вапнярки», 1979; «Претенденти на папаху», 1983). Літературна премія ім. Остапа Вишні, 1983.

Тв.: «Аристократ» із Вапнярки. К., 1983; Претенденти на папаху. К., 1983; Рос. перекл. — Веселые советы. М., 1982.

ЧОРНОГУ́З, лелека білий — птах роду лелека ряду *лелекоподібних*.

ЧОРНОЗЕ́МИ — грунти, що утворюються під лучно-степовою і степовою рослинністю, на різних *материнських породах* (крім пісків), в умовах помірно континентального і континентального клімату. Для Ч. характерна наявність досить потужного (до 20—50 см) темно-сірого перегнійного горизонту з міцною зернисто-грудочкуватою структурою і багатим (до 12 %) вмістом *гумусу*. В природному стані Ч. відзначаються високою *родючістю грунту*. При неправильному використанні Ч. в них зменшується вміст *органічної речовини грунту*, структурні агрегати руйнуються, водно-повітряний режим грунту погіршується, і внаслідок цього врожайність знижується. В СРСР розрізняють три фації Ч.: південноєвропейську (Ч. міцелярні, з наявністю в грунтовому профілі тонких жилок карбонату кальцію); центральну — основні ознаки (гумусність, структурність) виявлені найяскравіше; виділяють в цій фації підтипи Ч. опідзолених, вилугуваних, типових, звичайних і південних; східну (профіль Ч. короткий, на глиб. 50—100 см— горизонт скупчення борошнистих карбонатів). Виділяють також підтипи вилугуваних, звичайних і південних Ч. Всі підтипи Ч. за характером материнської породи поділяють на численні роди, а роди за вмістом гумусу на види: малогумусні (до 6 %), середньогумусні (6—8 %) і багатогумусні (понад 8 %). На Україні поширені Ч. різних підтипів. Напр., у лісостеповій зоні переважають Ч. типові. Трапляються також Ч. опідзолені й вилугувані. У пн. частині Степу переважають Ч. звичайні, що далі на Пд. переходять у Ч. південні. По узбережжю Азовського м. і в центр. частині Кримського п-ова залягають Ч. міцелярно-карбонатні. Ч. України при правильному обробітку дають високі врожаї всіх вирощуваних на них с.-г. культур. Великий ефект на Ч. дає внесення науково обгрунтованих норм органічних і мінеральних добрив. Ч. займають бл. 6 % усієї площі суходолу світу. В СРСР на Ч. припадає 8,4 % території, на Україні — бл. 44 %.

Літ.: Докучаєв В. В. Російський чорнозем. К.—Х., 1952; Костычев П. А. Избранные труды. М., 1951; Соколовський О. Н. Курс сільськогосподарського грунтознавства. К., 1954. Див. також *літ.* до ст. *Грунт, Грунтознавство*.

Н. Б. Вернандер.

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1939 у Харкові, з 1953 — у Дніпропетровську. У складі ін-ту (1983): 20 відділів, 54 лабораторії, експериментально-виробничі майстерні, опорна лабораторія у м. Жданові, Східний філіал у Новокузнецьку. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка теор. основ і досконаліших технологій виробн. залізорудної сировини, чавуну, сталі і прокату; створення методів, засобів інтенсифікації металург. процесів; розробка і освоєння металург. агрегатів великої одиничної потужності; створення високоякісної металопродукції нових видів. Ін-т видає галузеві збірники праць.

І. Г. Узлов

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ МОНОПО́ЛІЇ — група найбільших об'єднань провідних капіталістичних країн. Контролюють бл. 75 % виробн. сталі і сталевих напівфабрикатів капіталістич. світу. В руках Ч. м. м. зосереджено розвідку і видобування заліз. руди, виробн. чавуну, сталі, коксу і готової металопродукції широкого сортаменту, а також збут і міжнар. торгівля ними. Монополізація виробн. в чорній металургії відбувалася на

межі 19 і 20 ст. У довоєнний період провідне місце в чорній металургії займали монополії США (зокрема, частка трьох гол. корпорацій — «Юнайтед Стейтс стіл», «Бетлехем стіл», «Ріпаблік стіл» становила понад $^1/_2$ нац. виробн. галузі). На поч. 70-х рр. першість у капіталістич. світі перейшла до Ч. м. м. Японії. Ч. м. м. пов'язані між собою розгалуженою мережею картельних угод (*Європейське об'єднання вугілля і сталі,*

Виплавка сталі на підприємствах найбільших монополій (1980)

	Виплавка сталі, млн. т	Частка монополії, %	
		у національному виробництві	у світовому капіталістичному виробництві
Японія			
«Ніппон стіл»	32,9	29,5	7,5
«Ніппон кокан»	16,9	15,2	3,7
«Сумітомо метал індастріз»	12,7	11,4	2,8
«Кавасакі стіл»	12,7	11,4	2,8
США			
«Юнайтед Стейтс стіл»	21,1	20,9	4,7
«Бетлехем стіл»	13,6	13,3	3,0
«Фінсідер» (Італія)	14,3	54,0	3,2
«Аугуст Тіссен-гютте» (ФРН)	13,2	30,1	2,9
«Арбед» *	12,0	—	2,6
«Юзінор С. А.» (Франція)	10,8	46,6	2,4
«Естел» *	10,1	—	2,2
«Сідербраз» (Бразілія)	9,4	61,4	2,1

* Транснаціональні монополії.

Міжнар. ін-т чорної металургії в Брюсселі). *Ю. Л. Адно.*

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Донндічормет—установа М-ва чорної металургії УРСР. Створений 1960 у Донецьку як філіал Укр. н.-д. ін-ту металів, 1963 став ін-том. У складі ін-ту (1983): 15 наук.-дослідних і 5 наук.-організаційних відділів, 58 лабораторій (у т. ч. в Кривому Розі, Дніпропетровську, Комунарську, Жданові), проектний відділ, обчислювальний центр, дослідно-експериментальний з-д. Є аспірантура. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка нових і вдосконалення існуючих технологій в агломераційному, доменному, сталеплавильному і прокатному виробництві. Досліджуються також проблеми безпосереднього одержання заліза з концентрату залізної руди, *плазмової металургії* тощо. Ін-т видає галузевий міжвідомчий зб. «Производство толстого листа». *Ф. Є. Долженков.*

ЧОРНОКА́М'ЯНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1910 — виступ селян с. Чорної Кам'янки (тепер Маньківського р-ну Черкас. обл.) проти *столипінської аграрної реформи.* Приводом до виступу було примусове виділення землі для відрубів. Дізнавшись про відведення відрубникам-куркулям кращих земель, селяни 15 (28).IX прогнали землеміра й припинили межові роботи в полі. 16 (29).IX в село прибув загін поліції. Того самого дня бл. 400 селян, зібравшись біля сільс. управи, звільнили чотирьох заарештованих односельчан, розгромили приміщення сільс. управи, захопили й знищили плани і документи землевпорядної комісії. На допомогу поліції в село прибуло дві роти 74-го Ставропольського полку. Багато селян було заарештовано. В 1911 38 учасників заворушення засуджено до різних строків тюремного ув'язнення.

ЧОРНОКЛЕ́Н, клен татарський (Acer tataricum) — невелике дерево або високий (до 5 м заввишки) кущ з гладенькою темно-сірою, іноді майже чорною корою. Листки довгасто-яйцевидні або майже круглі. Квітки в овально-щиткоподібних волотях. Плід — подвійна крилатка. Поширений в Середній та Пд.-Сх. Європі (в т. ч. в СРСР, зокрема в УРСР), на Балканському п-ові, в Малій Азії; росте в лісах, серед чагарників. Добрий медонос. В степових районах використовується в *полезахисних лісових насадженнях.*

ЧОРНОКО́РІНЬ (Cynoglossum)— рід одно- та дворічних трав'янистих рослин родини шорстколистих. Листки чергові довгасті. Квітки правильні, білі, сині, блакитні, фіолетові або червоні, зібрані в густі завійки на кінцях стебел. Плід — збірний з горішків. Бл. 60 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. Отруйні. В СРСР — бл. 9 видів, в т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніший Ч. лікарський (C. officinale) з брудно-червонуватими квітками; в його коренях і насінні містяться алкалоїди циноглосин (його дія подібна до дії *кураре*), консолідин та ін. речовини. Сік і свіжі корені Ч. лікарського використовують як *інсектицид* та як засіб для боротьби з гризунами, в народній медицині — як болезаспокійливий засіб. Іл. с. 340.

ЧОРНОЛІ́СЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура передскіфського часу (кін. 9 — поч. 7 ст. до н. е.) на тер. Серед. Придніпров'я. Назву дістала від перших пам'яток, виявлених у *Чорному лісі* (Кіровогр. обл.). Там досліджено, зокрема, Чорноліське городище з трьома рядами валів і ровів. На городищах і поселеннях Ч. к. відкрито залишки землянок, печі, госп. ями. При розкопках могильників виявлено трупопокладення і трупоспалення (переважно в посудинах — урнах). Основу г-ва племен Ч. к. становило орне землеробство. Певне значення мало й скотарство. Були розвинуті й ремесла. Для Ч. к. характерні кам'яні свердлені сокири, вироби з кістки й рогу, бронзи тощо. Трапляються також залізні вироби, зокрема ножі. Посуд оздоблений різноманітним штамповим і врізним орнаментом, прикрашався валиком. Носії Ч. к. мали певні зв'язки з племенами пізнього періоду *зрубної культури,* населенням Дністро-Дунайського басейну. Серед пам'яток Ч. к.— *Тясьминське городище, Суботівське городище* та ін. *Літ.:* Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

С. С. Березанська.

ЧОРНОМО́РКА — кліматичний курорт *Одеського курортного району.* Розташована в межах м. Одеси, вздовж узбережжя Чорного моря. Клімат помірно континентальний: зима м'яка, літо переважно жарке; опадів випадає бл. 450 мм на рік. Осн. лік. засіб — *кліматотерапія* (сонячні та повітряні ванни, морські купання). Показання: захворювання органів дихання, нервової системи тощо.

«ЧОРНОМО́РСЬКА КОМУ́НА» — газета, орган Одеського обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить в Одесі 5 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від газ. «*Голос пролетария*», перший номер якої вийшов 6 (19).VII 1917. В 1918—19 виходила підпільно під назвою «*Коммунист*» (1919 друкувалася й франц. мовою). Після вигнання з Одеси іноземних інтервентів з 13.IV 1919 виходила під назвою «Одеський коммунист». В 1919—20 у зв'язку з окупацією Одеси денікінцями знову виходила підпільно як орган Одес. губкому та міськкому КП(б)У. В 1920—29 газета видавалася під назвами «Вісті — Известия», «Известия». Під тепер. назвою виходить з 4.VIII 1929. В жовтні 1941 у зв'язку з фашист. окупацією Одеси випуск її було тимчасово припинено. В квітні 1944 видання поновлено. В 1967 «Ч. к.» нагороджено орденом «Знак Пошани», 1965 — медаллю «За оборону Одеси».

ЧОРНОМО́РСЬКЕ (кол. Шейхлар, Ак-Мечеть) — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на Тарханкутському п-ові, на березі Каркінітської зат. Чорного м., за 64 км від

Чорвоклен. Пагін з листком і суцвіттям та плід.

Чорноліська культура. Речі з пам'яток: 1, 7 і 8 — глиняний посуд; 2, 5 — кістяні наконечник стріли, псалій; 3 — залізний ніж; 4, 6 і 9 — бронзові шпилька, браслет і кельт.

ЧОРНОМОРСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АНТАРКТИКА»

Чорнокорінь лікарський:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — квітка;
4 — плід.

Євпаторії. 7,8 тис. ж. (1984). На пн.-зх. околиці с-ща збереглися руїни давньогрец. міста *Калос-Лімена*, заснованого в 4 ст. до н. е. У 8—10 ст. на місці грец. міста виникло нове поселення. В період *Кримського ханства* поруч з колишнім Калос-Ліменом з'явилось татарське село Шейхлар. Поблизу нього в 16 ст. виникло с-ще Ак-Мечеть (тат.— Біла Мечеть). Після злиття селищ населений пункт називався Ак-Мечеть. Після приєднання Криму до Росії в Ак-Мечеті з 20—30-х рр. 19 ст. почали селитися гол. чином вихідці з України. Рад. владу встановлено 14 (27).I 1918. З 1944 має сучас. назву. З 1956 Ч.— с-ще міськ. типу. Ч.— один з центрів газодобувної пром-сті Криму. З-ди: торг. устаткування, комбікормовий, маслоробний, виноробний, пром. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спорт. школи; лікарня; Будинок культури, 2 кінотеатри, бібліотека.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АНТА́РКТИКА» — багатогалузевий рибодобувний і рибопереробний комплекс. Управління міститься в Одесі. «Антарктика» входить до складу Всесоюзного рибопромислового об'єднання «Азчорриба» М-ва рибного г-ва СРСР. Утворене 1972 на базі Чорномор. виробничого управління рибної пром-сті та Управління антарктичного китобійного і океанічного риболовного флоту. «Антарктика» має в своєму складі судна океанічного рибопром. флоту, серед них — найбільша в світі рибопромислова флотилія «Восток». До складу «Антарктики» входять також Іллічівський мор. рибний порт, комбінат рибної гастрономії, рибозавод, дослідно-експериментальний гідролізно-агароїдний завод, рибоконсервний і рибообробні філіали (в Бєлгороді-Дністровському, Вилковому, Ізмаїлі), експериментальний кефалевий і судноремонтний з-ди та ін.

І. О. Баранов.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козацьке військо, утворене царським урядом з колишніх *запорізьких козаків*. Організацію козац. війська з кол. запорожців (Запорізька Січ зруйнована царизмом 1775) царський уряд почав восени 1787 у зв'язку з наближенням нової війни з Туреччиною. 22.I (2.II) 1788 було видано указ про заснування т. з. Війська вірних козаків, того самого року перейменованого на Ч. к. в. Між Пд. Бугом і Дністром козаки заснували кілька селищ з центром у м. Слободзеї (тепер Молд. РСР). Після рос.-тур. війни 1787—91 Ч. к. в. 1792 було переселене на т. з. Чорноморську кордонну лінію (проходила від гирла р. Лаби до Азовського м. по правому березі Кубані). На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ з військ.-адм. центром у Катеринодарі (тепер м. Краснодар). У чорноморських козаків порівняно велику роль відігравала наймана праця. В економіці провідними галузями спочатку були скотарство і рибальство, в 40-х рр. 19 ст. значно поширилося землеробство. В 1860 Чорноморське козацьке військо було об'єднане з частиною Кавказького лінійного козац. війська і перейменоване на Кубанське козацьке військо (див. *Кубанські козаки*).

ЧОРНОМО́РСЬКЕ МОРСЬКЕ́ ПАРОПЛА́ВСТВО — морське пароплавство СРСР, яке здійснює перевезення пасажирів і вантажів у межах Чорноморсько-Азовського басейну, експортно-імпортних вантажів, а також вантажів між іноземними портами; забезпечує навантаження і розвантаження суден у підпорядкованих йому морських портах, провадить ремонт і будівництво невеликих суден на судноремонтних заводах. Управління Ч. м. п.— в Одесі. Створено 1922. В складі Ч. м. п. 11 портів (Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Херсон, Миколаїв, Скадовськ, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія, Південний), 3 судноремонтні заводи (два в Одесі, один в Іллічівську). Флот пароплавства обслуговує 10 регулярних ліній, серед них рад.-індійська, рад.-кубинська, рад.-болгарська, рад.-в'єтнамська і рад.-французька. Пасажирський флот обслуговує 6 регулярних ліній каботажного плавання між портами Чорноморсько-Азовського бас. та 4 лінії закордонного плавання. Крім того, пасажирські експреси здійснюють круїзні рейси з рад. та закордонними туристами в порти Середземного м., Атлантичного ок. та ін. Ч. м. п. нагороджено орденами Леніна (1971), Жовтневої Революції (1983), медалями «За оборону Одеси» і «За оборону Севастополя» (1942).

С. О. Лук'янченко.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ ФРАНЦУ́ЗЬКОГО ФЛО́ТУ 1919 — повстання на Пд. України і в Криму моряків франц. військ.-морського флоту, що брав участь в інтервенції проти Рад. Росії. Розгорнулося в умовах піднесення революц. руху у Франції. Розвиткові повстання франц. моряків сприяли перемоги Червоної Армії, революц. агітація, яку проводили серед антантівських військ «*Іноземна колегія*» при Одес. обл. к-ті КП(б)У та підпільні більшовицькі орг-ції Херсона, Сімферополя і Севастополя. 6.IV матроси крейсера «Вальдек-Руссо» (район Одеси) відмовилися стріляти по частинах Червоної Армії. 19.IV повстали моряки лінкорів «Жан Бар» і «Франс» у Севастополі. Незабаром до них приєднались екіпажі лінкорів «Жюстіс» і «Мірабо». Франц. моряки організували в Севастополі демонстрацію солідарності з трудящими Рад. Росії. Інтервенти обстріляли демонстрантів. У кінці квітня повстання охопило й ін. судна. Повстанці вимагали припинення антирад. інтервенції і повернення до Франції. Франц. командуванню вдалося придушити Ч. п. ф. ф. і жорстоко розправитися з повсталими матросами і солдатами. Проте франц. уряд, побоюючись нових революц. виступів, змушений був евакуювати свої війська з Криму і Пд. України. Повстання стало виявом солідарності трудящих Франції з робітниками і селянами Радянської Росії.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ШОСЕ́ — магістральна автомобільна дорога Новоросійськ — Батумі. Довж. 750 км. Споруджено 1887 — 1910, реконструйовано 1946—50. Сполучає найбільші міста-курорти чорноморського узбережжя Кавказу. Від м. Самтредіа відгалужується автомобільна дорога на Тбілісі, Єреван, Баку. Автотуризм.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Херсон., частково Микол. обл. УРСР. Складається з кількох ділянок суходолу та островів у Ягорлицькій і Тендрівській затоках Чорного м. і частини акваторії цих заток. Засн. 1927. Площа 57,0 тис. га, з них 9,5 тис. га припадає на суходіл. Для Ч. з. характерні ландшафти лісостепу, типчаково-полинових степів, *солончаки*, березові, дубові та осикові *колки*, солоні й прісні озера.

Флора заповідника налічує 600 видів. У заповіднику мешкає 43 види ссавців (плямистий олень, великий земляний заєць, ондатра, степовий тхір), 9 видів плазунів, 6 видів земноводних та 40 видів риб. Орнітофауна налічує близько 300 видів, серед яких багато цінних і рідкісних (дрофа, стрепет, журавель-красавка, орлан-білохвіст); 22 види занесено до *Червоної книги* Української РСР. Численні чайки (тут гніздиться бл. 90 % світової популяції чорноголової чайки), крячки і качки. Заповідник є місцем відпочинку перелітних птахів (гусей, журавлів, куликів). Науковий профіль заповідника — комплексне вивчення екології тварин і рослин з метою розробки заходів по збереженню усього видового багатства та прогнозування змін у біоценозах заповідника.

Г. Б. Маяцький.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1944 — Ак-Мечетський) — у пн.-зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 30,7 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чорноморське*. Ч. р. роз-

ташований на Тарханкутському п-ові. На Пн. та Пн. Зх. омивається Каркінітською затокою Чорного м., на Пд. — Чорним м., на Пд. Сх. — оз. Донузлав. Поверхня району рівнинна з добре вираженими увалами, розділеними широкими улоговинами. Корисні копалини: природний горючий газ, вапняки, ракушняк, піски, доломіти, глина, крейда. На тер. району — оз. *Джарилгач*. Ґрунти чорноземні й темно-каштанові. Лежить у степовій зоні. У районі — видобування газу, чорноморські винобродний, маслобродний і торг. устаткування з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чорноморське), 5 будинків побуту.

Сільське г-во району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, соняшнику, винограду та виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 125,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,7 тис. га. У Ч. р.— 4 колгоспи, 7 радгоспів, у т. ч. птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (278 км) з твердим покриттям. У районі — 14 заг.-осв., музична та спорт. школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні, 35 кіноустановок, 24 б-ки. У Ч. р. видається газ. «Черноморская заря» (з 1933).

О. І. Балагура.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д — підприємство суднобудування. Розташований у Миколаєві. Став до ладу 1897. Історія з-ду нерозривно пов'язана з історією розвитку Чорноморського флоту. На з-ді збудовано перші в Росії турбінні міноносці, лінійні кораблі, перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб». З-д будував також шаланди, баржі, суднові котли, підйомні крани, трамвайні вагони, паровози, залізничні мости. На з-ді працювали відомі діячі РСДРП Г. І. Петровський, М. М. Шверник та ін. Робітники підприємства брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, страйках 1912 та 1916 (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). В роки перших п'ятирічок підприємство було спеціалізовано на спорудженні океанських танкерів. Перший вітчизн. танкер «Красный Николаев» закладено на стапелі з-ду 1925. У 1949 закладено перше післявоєнне судно — танкер «Казбек». На Ч. с. з. споруджено унікальні судна, зокрема бази «Радянська Україна» і «Советская Россия», н.-д. судно «Академик Сергей Королёв», великі морозильні траулери-рибозаводи, контейнеровози з горизонтальним способом навантаження. Крім великотоннажних суховантажних суден, великих морозильних риболовних траулерів, з-д випускає палубні суднові механізми, прогулянкові човни тощо. Ч. с. з. нагороджено 2 орденами Леніна (1949, 1977), орденами Жовтневої Революції (1970), Трудового Червоного Прапора УРСР (1926).

Ю. І. Макаров.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛО́Т — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР. Регулярний рос. флот на Чорному м. було створено 1783. Моряки флоту виявили високу бойову майстерність під час рос.-тур. воєн 18—19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), *Кримської війни 1853—56, першої світової війни 1914—18*. На Ч. ф. служили відомі флотоводці Ф. Ф. *Ушаков*, Д. М. *Сенявін*, М. П. *Лазарєв*, В. О. *Корнілов*, П. С. *Нахімов*, Г. І. *Бутаков*, С. О. *Макаров* та ін. Моряки Ч. ф. брали активну участь у *революції 1905—07 в Росії* (див. також *Одеський червневий збройний виступ 1905*, «*Очаків*», «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*). Після Лютневої революції 1917 виникли організації моряків Ч. ф. *Румчерод*, *Центрофлот*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції моряки-чорноморці, очолені більшовиками, подали допомогу трудящим України у встановленні Рад. влади. В червні 1918, коли виникла загроза захоплення Ч. ф. австро-нім. окупантами, частину кораблів, за наказом В. І. Леніна, було затоплено в районі Новоросійська, частину захопили окупанти. Моряки-чорноморці в складі сухопутних військ билися на всіх фронтах громадян. війни. У березні 1920 Ч. ф. заново сформовано як мор. і річкові сили Пд.-Зх. фронту. 25.V 1920 їх було реорганізовано на Морські сили Чорного і Азовського морів. 11.I 1935 перейменовано на Ч. ф. СРСР. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ч. ф. відіграв важливу роль в *Одеській обороні 1941*, *Севастопольській обороні 1941—42*, *битві за Кавказ 1942—43*, у проведенні ряду операцій по визволенню України, Криму, у визволенні Болгарії, Румунії. За час війни 18 кораблям, частинам і з'єднанням Ч. ф. присвоєно гвард. звання; 59 кораблів, частин, з'єднань нагороджено орденами, 220 моряків удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За заслуги перед Батьківщиною Ч. ф. нагороджено орденом Червоного Прапора (1965).

М. І. Ховрін.

ЧОРНОМО́РСЬКІ ПРОТО́КИ — протоки Босфор і Дарданелли з Мармуровим морем між ними, які сполучають Чорне і Середземне моря. Правовий режим Ч. п. регулюється конвенцією про режим проток, укладеною на *Монтре конференції 1930* Болгарією, Францією, Англією, Японією, Туреччиною, Румунією, Югославією, Рад. Союзом та Грецією (1938 приєдналась Італія); набула чинності 9.XI 1936. Конвенція підтвердила принцип свободи проходу та плавання у протоках для торг. суден усіх країн та регламентувала порядок проходу для воєнних суден. Через Ч. п. мають право проходити торг. судна всіх д-в у мирний та воєнний час. Військ. кораблі певних класів (тоннажем до 15 тис. т) нечорноморських д-в мають право входити в Ч. п. в мирний час (для перебування в *Чорному морі*). Попереднє повідомлення про проходження іноз. військ. суден має бути надіслано тур. урядові за 15 діб. Термін перебування цих кораблів у Чорному морі обмежений трьома тижнями. Причорноморські д-ви можуть проводити через Ч. п. надводні військ. кораблі всіх класів і підводні човни, надіславши тур. урядові повідомлення про це не пізніше як за 8 діб. У воєнний час (якщо Туреччина не є воюючою стороною) заборонено проходження через Ч. п. військ. кораблів будь-якої воюючої держави. Якщо Туреччина перебуває в стані війни, встановлення режиму проток передається цілком на її розсуд. Положення Конвенції з мор. права 1982, які встановлюють право транзитного проходу через протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства, на режим Ч. п. не поширюються, і цей режим залишається незмінним.

О. Ф. Висоцький.

ЧОРНОМО́РСЬКОГО ЧЕРВОНОПРА́ПОРНОГО ФЛО́ТУ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Б. А. Лавреньова. Засн. 1932 в Севастополі. В репертуарі: «Без вини винуваті» О. Островського, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Прапор адмірала» О. Штейна, «Пісня про чорноморців», «За тих, хто в морі» Б. Лавреньова, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Загибель ескадри», «Фронт» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана.

В театрі працювали народний артист СРСР Є. *Лебедєв*, засл. діячі мист. УРСР К. *Кустенко*, Ю. Гранатов, засл. діяч мист. РРФСР Ю. Юровський. У складі трупи (1984): нар. арт. УРСР В. *Павловський* (див. т. 12, Додаток), засл. артисти УРСР А. Васильєв, С. Власенко, В. Попова, Г. Савінова, Л. Тарасова, В. Ткаченко.

О. О. Кулик.

Чорноморського червонопрапорного флоту російський драматичний театр імені Б. А. Лавреньова.

ЧОРНОПЛО́ДНА ГОРОБИ́НА, аронія чорноплідна (Aronia melanocarpa) — невелика чагарникова рослина родини *розових*. Листки прості еліптичні, пилчасті. Плоди округлі з щільною шкіркою, чорні з полиском, м'якуш майже чорний, кислувато-солодкий, сік темно-рубіновий. Походить із сх. частини Пн. Америки. В СРСР, в т. ч. й на Україні, пошир. в промислових і присадибних садах. Плоди придатні для приготування соків, варення, у свіжому або висушеному вигляді (цінна лікарська рослина). З Ч. г. виготовляють препарати для лікування гіпертонічної хвороби, атеросклерозу та деяких нервових захворювань. Урожайність 3 (до 8) кг з куща (50—70 ц/га). І. В. *Мічурін* використав Ч. г. при виведенні *горобини* сорту Лікерна.

ЧОРНОРІ́ЧИНСЬКИЙ КАНЬЙО́Н — ущелина р. Чорної у пд.-зх. частині Кримських гір. Довж. бл. 12 км, шир. від 50 до 300 м. Ч. к. має асиметричну будову: правий схил крутий, лівий пологий. Долина річки врізана в шар порід, складений з мергелів, глин і вапняків. У заплаві річки — мішані ліси, на схилах — дуб, ялівець, а також зарості *шибляку*. Заказник респ. значення.

Г. Є. Гришанков.

ЧО́РНО-РЯБА́ ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з найпошир. в країні порід молочного напряму. Створена в різних зонах

Чорноплідна горобина. Гілка з плодами.

Чорнофігурний стиль. Майстер Ексекій. Амфора. Кераміка. 530—525 до н. е. Ватікан. Рим.

Чорнощир звичайний: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини; *3* — насінина.

Чорноспинка.

СРСР в результаті *схрещування* місцевої худоби з плідниками остфризької породи та ін. порід голл. походження. Як породу затверджено 1959. Масть чорно-ряба. На Україні (переважно в Львів., Ровен., Волин., Хмельн. та ін. областях) Ч.-р. п. виведено схрещуванням місцевої худоби із завезеними наприкінці 19 і на поч. 20 ст. плідниками *голландської породи. Помісі* розводили «в собі» та час від часу поліпшували їх імпортними *бугаями* голл. походження. Тварини цієї породи великі, мають щільну, міцну конституцію, видовжену голову, тонку шию, рівну спину, широкі і глибокі груди, велике вим'я. Жива маса корів 470—550 кг, бугаїв — 900—950 кг. Середньорічні надої 3700—4200 кг молока жирністю 3,5—3,7 %. У тварин Ч.-р. п. добрі м'ясні якості, у 18-місячному віці молодняк досягає 420—480 кг. Забійний вихід 50—53 %. Розводять Ч.-р. п. в центр. і пд.-зх. частині РРФСР, на Уралі , в Зх. Сибіру, УРСР, БРСР, Узб. РСР та ін.

ЧОРНО́СЛИВ — сушені плоди *слив*. Для виробництва Ч. використовують сорти слив, що містять не менше 10 % цукру і не більше 1,2 % органічних кислот. Високої якості Ч. дають угорки. Для виготовлення Ч. стиглі плоди занурюють на 20 сек в окріп або в киплячий 0,5 %-ний розчин лугу, після чого промивають у воді і сушать в сушарках при 40 °, поступово підвищуючи т-ру до 75°. В СРСР основними районами виробництва Ч. є Краснодарський край, Україна, Молдавія.

ЧОРНОСО́ТЕНЦІ — 1) Члени погромницьких монархічних організацій («*Союз руського народу*», «*Союз Михаїла Архангела*», «Білий двоглавий орел» в Одесі та ін.) і «чорних сотень» — озброєних загонів декласованих елементів для боротьби проти революц. руху в Росії 1905—17. Ч. розпалювали антисемітизм, влаштовували погроми і терористичні акти проти революціонерів і прогрес. громад. діячів. Орг-ції Ч. ліквідовано в ході Лютн. революції 1917. 2) В широкому розумінні Ч.— крайні реакціонери, войовничі противники соціалізму.

ЧОРНОСО́ШНІ СЕЛЯ́НИ — категорія особисто вільних селян у Рос. державі 14—17 ст., які володіли общинними землями і виконували повинності на користь держави. Назва походить від термінів *чорні люди* і *соха* — одиниця оподаткування. У Ч. с. були розвинуті промисли, ремесла, торгівля. В міру переходу *чорних земель* у володіння феодалів (див. *Маєток, Вотчина*) кількість Ч. с. зменшувалася. В результаті реформ *Петра I* Ч. с. увійшли до складу *державних селян*.

ЧОРНОСПИ́НКА, алоза темноспинна (Alosa kessleri kessleri) — риба роду *алоза* род. *оселедцевих*. Довж. тіла до 52 см, маса до 2 кг. Тіло видовжене. Спина темно-фіолетового кольору, верх голови і грудні плавці чорні. Поширена в Каспійському м.; на нерест у червні — липні заходить у Волгу. Плодючість 135 — 312 тисяч ікринок. Живиться гол. чин. ракоподібними. Цінна промислова риба.

ЧОРНОТІ́ЛКОВІ, чорниші (Tenebrionidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 2—50 мм) переважно темного забарвлення. Личинки видовжені, циліндричні, з грудними ніжками. В родині бл. 17 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найчисленніші Ч. в пустелях, напівпустелях. В СРСР — бл. 1000 видів, з них на Україні — бл. 100. Жуки Ч. живляться гол. чин. рослинними і тваринними рештками. Деякі Ч. живуть під корою дерев і знищують яйця, личинок і лялечок ін. комах. Личинки окремих видів Ч. (напр., медляків) живуть у грунті і пошкоджують корені рослин. Деякі Ч. шкодять на складах, млинах, хлібозаводах (див. *Хрущаки борошняні*).

І. К. Загайкевич.

ЧОРНОФІГУ́РНИЙ СТИЛЬ — термін, яким в історії мистецтва позначають техніку і стиль *вазопису* античного, поширеного в Стародавній Греції в 6 ст. до н. е. На вазах Ч. с. зображення композицій за мотивами античної міфології робили чорним лаком (звідси й назва; контури фігур, деталі тощо продряпували голкою) на червонуватому (кольору природної глини) тлі. Серед відомих майстрів Ч. с.— *Андокід*, Амасіс, Ексекій, Епіктет, Клітій, Тлесон.

ЧОРНОЩИ́Р (Cyclachena xanthifolia) — трав'яниста рослина родини *складноцвітих*. Стебло прямостояче, до 2 м заввишки. Листки супротивні, яйцевидні, по краю зубчасто-пилчасті, опушені. Квітки в дрібних кошиках, зібраних у велике розгалужене волотевидне суцвіття. Пошир. в Пн. Америці і Європі, в т. ч. і в СРСР, зокрема в УРСР. Росте на залізничних насипах, забур'янених місцях, отруйний для тварин. Заходи боротьби: знищення бур'яну на необроблюваних угіддях, по узбіччях доріг, старанний обробіток країв полів; застосування *гербіцидів*.

ЧОРНУ́ХИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Мнозі (бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. ст. Пирятин. 2,9 тис. ж. (1984). Засн. в 17 ст. (за ін. істор. джерелами — в 13 ст.). В 1654 Ч. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ч. (17.IX 1941 — 17.IX 1943) в районі діяли підпільний райком партії і партизанський загін.

З 1971 Ч. — селище міськ. типу. У селищі — хлібозавод, цех Пирятинського сироробного з-ду, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки, істор.- краєзнавчий музей. В Ч. народився укр. просвітитель, філософ і поет Г. С. *Сковорода*. У селищі йому встановлено пам'ятник.

ЧОРНУ́ХИНЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташоване на р. Чорнусі. Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1984). На тер. Ч.— шахта ім. С. В. Косіора виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля», племптахорадгосп «Мирний», птахофабрика. У Ч.— філіал Перевальського гірничого технікуму, 4 заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, 2 клуби, 2 б-ки. Історико-краєзнавчий музей. Перші згадки про Ч. датуються 1600, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧОРНУ́ХИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 20,0 тис. чол. (1984). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сільським Радам народних депутатів.

Центр — смт *Чорнухи*. Ч. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — плескатохвиляста рівнина, розчленована глибоковрізаними річковими долинами, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ, торф, глини. Річки — *Удай*, Многа, Суха Лохвиця (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 3,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — цех Пирятинського сироробного з-ду (Чорнухи), комбікормовий з-д (с. Галяве). Комбінат побутового обслуговування (Чорнухи), 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, гречки, цукр. буряків, соняшнику, картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа сільськогосподарських угідь 1983 становила 47,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,0 тис. га. В Ч. р.— 12 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 202 км, у т. ч. з твердим покриттям — 139 км. У районі — 25 заг.-осв. та музична школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 26 клубних установ, 37 кіноустановок, 25 б-к, істор.-

Корова **чорно-рябої породи.**

краєзнавчий музей. У Ч. р. видається газ. «Нова праця» (з 1932).
М. А. Дворник.

ЧОРНУ́ШКА (Nigella) — рід рослин родини *жовтецевих*. Однорічні трави з двічі- або тричі-перистороздільними листками і жовтими або голубуватими поодинокими квітками. Плід збірний з 2—10 листянок; насіння чорне (звідси й назва). Бл. 20 видів, поширений в Середземномор'ї, Серед. і Сх. Європі та Зх. Азії. В СРСР — бл. 10 видів, з них в УРСР — 3; крім того, два середземноморські види зустрічаються в культурі: Ч. посівна (N. sativa), її насіння використовують як пряність у хлібопечінні, при солінні огірків, квашенні капусти тощо, і Ч. дамаська (N. damascena) — декоративна рослина. У пд. районах УРСР на схилах як бур'ян в посівах росте Ч. польова (N. arvensis).

ЧОРНЯ́ВА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, ліва прит. *Пруту* (бас. Дунаю). Довж. 63 км, площа бас. 351 км². Тече в межах Передкарпаття. Живлення мішане. Воду використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На берегах Ч., біля смт Обертина, виявлено поселення пізнього *палеоліту*; біля с. Гончарова знайдено знаряддя праці *бронзового віку*.

ЧОРНЯ́ТА Іван (Чернята; рр. н. і см. невід.)— військ. (генеральний) обозний (1648—49) селянсько-козацьких військ, очолених Б. Хмельницьким. Брав участь у битвах і походах сел.-козац. військ, виконував дипломатичні та ін. доручення Б. Хмельницького. Був противником будь-яких угод з шляхет. Польщею, що суперечили б інтересам визвольної боротьби. Восени 1649 керував складанням 40-тисячного козац. реєстру, який є цінним джерелом до історії нар.-визвольної війни 1648—54.

ЧО́РОВИЧ (Ћоровић) Светозар (29.V 1875, Мостар — 17.IV 1919, там же) — серб. письменник. Учасник нац.-визвольного руху в Боснії і Герцеговині. Один із засновників літ. журн. «Зора» («Зоря», 1896—1901). Друкуватися почав у кін. 80-х рр. У романах «Одруження Пери Карантана» (1905), «Стоян Мутикаша» (1907), «По келіях» (1919), «Поміж своїми» (1921) викривав дрібнобурж. мораль провінційного міщанства Герцеговини, порушував проблеми, пов'язані з становленням капіталістичних відносин, конфліктом поколінь тощо. Автор п'єс «Айша», «Адембег», «Тиран» (1913), статті про І. Котляревського (1900). В перекладі укр. мовою 1911 в Чернівцях видано збірку Ч. «Герцеговинські оповідання».
В. Г. Гримич.

ЧОРТ — за забобонними уявленнями, надприродна істота, що втілює в собі зло; має вигляд людини з темною шерстю, з козячими ногами, хвостом і ріжками. Те саме, що й *диявол*, злий дух, біс, сатана, нечиста сила.

ЧОРТКІ́В — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Сереті (прит. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1522, коли Ч. дістав *магдебурзьке право*. Був під владою шляхет. Польщі. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* населення Ч. повстало проти шляхет. Польщі і разом з сел.-козац. загонами здобуло Ч. У 1672—83 Ч. був під владою султанської Туреччини. Після 1-го поділу Польщі (1772) Ч. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Як протест проти утисків поміщиків відбулося *Чортківське селянське заворушення 1838*. Під впливом революції 1905—07 в Росії в Ч. відбулися демонстрації й мітинги солідарності з рос. пролетаріатом. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Ч. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Ч. під керівництвом КПЗУ вели боротьбу проти загарбників. У 1922 в районі Ч. діяла партизан. група «*Червона дванадцятка*». В листопаді 1922 у Ч. було страчено керівників групи С. О. *Мельничука* і П. М. *Шереметту*. В 1939 Ч. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Ч. — місто.

У місті — м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінати, рем.-мех., цукр., горілчаний заводи, кондитерська, швейна, перо-пухова ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. і пед. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, 2 поліклініки, Будинок культури, кінотеатр, 4 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: замок (кін. 16 — поч. 17 ст.; мурований, в плані п'ятикутний з наріжними баштами і брамою, двоповерховими житл. корпусами; на стінах пн. корпусу збереглися фрагменти фресок 17 ст.), дерев'яні церкви — Успенська (17 ст., іконостас 18 ст.) та Вознесенська (1738), костьол домініканців (1619; у 19 ст. перебудовано у псевдоготичному стилі). В 1926—27 в Ч. працював учителем укр. письменник *С. Тудор*.

ЧОРТКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 83,9 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чортків*. Ч. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована глибокими долинами приток Дністра (Джурина, Серета, Нічлави, Збруча). Корисні копалини: пісковики, вапняки, глини, піски, гравій, гіпс. Грунти сірі й світло-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. В межах району — держ. заказник «Дача Галілея». Найбільші пром. підприємства району — чортківські цукр. і рем.-мех. з-ди, м'ясокомбінат, швейна ф-ка, Колиндянський концентратно-дріжджовий комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Чортків). Землеробство району буряково-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 64,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмінь, овес, картопля, овочеві, багаторічні та однорічні трави. У Ч. р.— 18 колгоспів, 1 радгосп, інкубаторно-птахівнича станція, держплемстанція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Чортків, Білобожниця, Ягільниця, Вигнанка, Шманьківчики. Автомоб. шляхів— 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 318 км. У районі — мед. і пед. уч-ща, 60 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи; 55 лік. закладів, у т. ч. 1 лікарня. 20 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 73 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У с. Шманьківцях Ч. р. народилися укр. поет І. М. *Грабович* та укр. поет і театр. діяч С. М. *Чарнецький*, у с. Улашківцях — учасник революц. руху на зх.-укр. землях П. *С. Ладан*, у с. Горішній Вигнанці — укр. рад. композитор М. А. *Коссак*, у с. Колиндянах — укр. рад. різьбяр по дереву Д. Г. *Білинський*. У Ч. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1938).
І. Г. Шевченко.

Чортків. Успенська церква. 17 ст.

ЧОРТКІ́ВСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1838 — антипоміщицький масовий виступ селян Чортківського округу Сх. Галичини. Приводом до виступу було поширення серед селян округу чуток про імператорський декрет, який нібито зменшував розміри панщини до одного дня на тиждень від сел. двору. Першими в червні 1838 виступили селяни с. Бабинців, які відмовилися відбувати панщину більше як один день на тиждень. За їхнім прикладом сел. громади навколишніх сіл відмовлялися виконувати панщину, організовували масове подання скарг на поміщиків. На кінець серпня заворушення охопило 39 сіл Чортківського округу. На придушення виступу австр. уряд послав каральну експедицію і слідчу комісію. Керівників заворушень було заарештовано, багатьох учасників покарано киями. Під впливом подій на Чортківщині почалися сел. заворушення в Тернопільському окрузі.

ЧО́РТОВІ СХО́ДИ — гірський прохід (перевал) у зх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Утворені у верхньоюрських вапняках, верстви яких схожі на величезні сходи, що круто здіймаються вгору. На схилах — широколистяний ліс (дуб, граб, бук і тис). Ч. с. лежать у межах *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*. У 1820 по Ч. с. піднімався О. С. Пушкін. Відвідували це місце В. Жуковський, Леся Українка, В. Брюсов, І. Бунін.
О. В. Єна.

ЧОРТОМЛИ́К — великий (заввишки 20 м, діаметром 350 м) скіфський курган 4 ст. до н. е. біля с. Чкалового Нікопольського

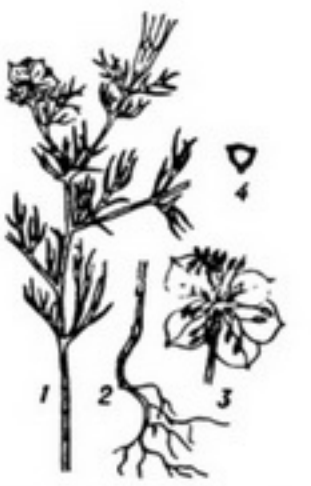

Чорнушка польова:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — квітка;
4 — насінина в поперечному розрізі.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ

Чортомлик. Срібна амфора.

Дж. Чосер.

Чубук, або снігова вівця.

р-ну Дніпроп. обл. Досліджував його 1862—63 І. Є. *Забєлін*. Під насипом відкрито два колодязі глибиною бл. 11 м та кілька печероподібних ніш. У нішах було поховано «царя» і «царицю», а також 6 слуг-рабів. У трьох ямах виявлено кістки 11 коней в уборах із золота, срібла та бронзи. Біля кістяків «царя» і «цариці» та у двох ін. нішах було знайдено прикраси (золоті бляшки від парадного одягу, дві золоті гривни з кінцями у вигляді фігурок левів, залізні, срібні й золоті браслети та ін.), зброю (меч з золотим держалном, оздобленим зображеннями двох голів бика, наконечники стріл, списів, дротиків тощо), срібний посуд, жіночий конічний головний убір, обшитий золотими бляшками, налуччя (аналогічне знайдено у *Мелітопольському кургані*), бронзові казани для жертовної їжі, амфори для вина та багато ін. предметів. Найвизначнішою знахідкою є срібна амфора, фриз якої оздоблений зображеннями скіфів, що приборкують диких коней. Художні вироби з Ч. зберігаються в *Ермітажі*.

Літ.: Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966.

ЧОРТОМЛИ́ЦЬКА СІЧ, Стара Січ, Базавлуцька Січ — одне з укріплень *Запорізької Січі*, яке в кін. 16 — на поч. 18 ст. існувало на о. Чортомлик, або *Базавлук*. Ч. С. засновано після зруйнування крим. татарами 1593 *Томаківської Січі*. Коли швед. загарбники восени 1708 вдерлися на Україну, царський уряд під приводом боротьби проти зрадників, яких очолювали І. *Мазепа* і кошовий отаман К. *Гордієнко*, вирішив ліквідувати Ч. С. як центр антифеод. руху на Україні. Царське військо 14 (25).V 1709 зруйнувало Ч. С. Запорожці після цього спробували збудувати Січ на р. Кам'янці, але змушені були відійти у володіння Кримського ханства, де з дозволу хана 1711 заснували в пониззі Дніпра *Олешківську Січ*.

ЧОРТОПОЛО́Х — народна назва колючих рослин з родів *будяк, осот*, нетреба, татарник, головатень та ін.

ЧО́СЕР (Chaucer) Джефрі (1340?, Лондон — 25.X 1400, там же) — англ. поет. Родоначальник англ. поезії й англ. літ. мови (поетичної). Представник *Передвідродження* в Англії. Був дипломатом, суддею, чиновником, членом парламенту. Перший оригінальний твір — поема в куртуазній манері «Книга герцогині» (1369). Поеми «Пташиний парламент», «Будинок слави» (незакінч.), «Троїл і Хризеїда», першу зб. повістей у віршах англ. мовою «Легенда про славних жінок» створив 1380—86. Славу здобув «Кентерберійськими оповіданнями» (незавершені, кін. 80-х — 90-і рр.), що відзначаються життєлюбством і гуманізмом. Ч. подав у них реалістичні образи представників різних прошарків тогочасного англ. суспільства, сатирично змалював духівництво.

Тв.: Укр. перекл.— З «Кентерберійських оповідей». «Всесвіт», 1978, № 5; Рос. перекл.— Кентерберийские рассказы. М., 1980.

Літ.: Кашкин И. А. Джеффри Чосер. В кн.: Кашкин И. А. Для читателя-современника. М., 1968.

І. О. Влодавська.

ЧО́СИЧ (Ћосић) Бранимир (13.IX 1903, Штитар — 29.I 1934, Белград) — серб. письменник. Автор збірок «Оповідання про Бошковича» (1924), «„Єгиптянка“ та інші оповідання» (1927) тощо. Романи «Шабаш» (1925), «Два царства» (1928) — на морально-етичні теми. Творчість поч. 30-х рр. позначена впливом прогресивної літ. течії «соціальна література». Гостра критика бурж. суспільства звучить у романі «Скошене поле» (1934).

Тв.: Рос. перекл.— Скошенное поле. М., 1957.

В. Г. Гримич.

ЧОТИРИПРОМЕНЕ́ВІ ГУ́БКИ (Tetraxonida) — ряд морських безхребетних тварин класу звичайних *губок*. Тіло кулясте, яйцевидне, бокалоподібне та ін. форми, розміром від кількох мм до 1,5 м. Скелет складається в осн. з чотирипроменевих кремнієвих голок, розміщених радіально. Багато видів Ч. г. мають яскраве забарвлення. Колоніальні, іноді поодинокі організми. Живуть на глиб. до 4000 м. Відомо бл. 1500 видів, поширених у морях гол. чин. тропічної, субтропічної й помірної зон. В морях СРСР — понад 50 видів, зокрема в Чорному м.— 5 видів, серед яких Geodia stellosa — напівкулястої, грудкоподібної та ін. форм, свердлячі губки — кліони: Cliona vastifica, C. lobata та інші.

О. П. Маркевич.

ЧОТИРИСТОРО́ННЯ УГО́ДА ПО ЗА́ХІДНОМУ БЕРЛІ́НУ. Підписана 3.IX 1971 представниками СРСР, США, Великобританії і Франції в *Західному Берліні*. Набула чинності 3.VI 1972. Визнаючи існуючі в Європі політ. і тер. реальності, сторони зобов'язалися не застосовувати силу або погрозу силою і врегульовувати всі спори виключно мирними засобами. В угоді зафіксовано, що Зх. Берлін, як і раніше, не є складовою частиною ФРН і не буде й надалі управлятися нею. Разом з тим угода не суперечить нормальному підтриманню екон., культур. та ін. зв'язків між Зх. Берліном і ФРН за умов виконання положень цього документа. США, Великобританія і Франція зберігають за собою права представництва за кордоном інтересів Зх. Берліна. Угода передбачає можливість представництва ФРН інтересів Зх. Берліна і його постійних жителів за кордоном (консульське обслуговування, представництво в міжнар. орг-ціях тощо). Угода врегулювала порядок сполучення із Зх. Берліном, виходячи з міжнар. практики транзиту через територію суверенних д-в. Угода по Зх. Берліну сприяла нормалізації відносин між ФРН і СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Б. М. Забарко.

ЧОТИРИХЛО́РИСТИЙ ВУГЛЕ́ЦЬ, тетрахлорметан, CCl_4 — органічна сполука, похідна *метану*; безбарвна з солодкуватим запахом рідина; густ. 1593 кг/м³ (т-ра 20 °С); $t_{пл}$ — 22,9 °С; $t_{кип}$ 76,8 °С. Практично нерозчинний у воді, змішується з багатьма органічними розчинниками, негорючий. За звичайних умов Ч. в. стійкий до дія-ння повітря, світла, концентрованих к-т. Одержують *хлоруванням* метану або сірковуглецю та ін. способами. Застосовують як розчинник жирів, воску, смол, каучуку тощо, для виробн. *фреонів*. Ч. в.— токсичний; гранично допустима концентрація пари у повітрі 20 мг/м³.

ЧОТИРНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б). Відбулася 27—29.IV 1925 в Москві. В її роботі взяли участь 178 делегатів з ухвальним голосом і 392 — з дорадчим. Порядок денний: 1) Парт.-орг. питання; 2) Про кооперацію; 3) Про с.-г. податок; 4) Про металопром-сть; 5) Про розширений пленум ВККІ; 6) Про революц. законність. Конференція проаналізувала внутр. і міжнар. становище, відзначила успіхи у відбудові нар. г-ва країни й визначила перспективи соціалістичного будівництва в СРСР. Конференція викрила неспроможність тверджень троцькістів, які заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР, взяла курс на втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, зазначивши, що в СРСР є всі умови для побудови соціалістичного суспільства. Конференція накреслила конкретну програму госп. і культурно-політ. діяльності на найближчий період, у якій особливу увагу приділяла дальшому піднесенню с. г., важкої індустрії, в першу чергу металопром-сті. Було вирішено зменшити єдиний с.-г. податок, забезпечити правильний розподіл податків між сел. г-вами з урахуванням ступеня їхньої заможності, збільшити кредити для селян і масштаби виробничої допомоги незаможним г-вам. Велику увагу конференція приділила питанню про кооперування селян. Особливе значення надавалося роботі рад. *кооперації*, професійних спілок, комсомолу та ін. громад. орг-цій, дальшому розгортанню виховної й орг. роботи партії. На основі настанов В. І. Леніна конференція відзначила необхідність зміцнення революц. законності.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972.

М. В. Черненко.

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся в Москві 18 — 31.XII 1925. В роботі з'їзду взяли участь 665 делегатів з ухвальним і 641 — з дорадчим голосом, які представляли 643 тис. членів партії і 445 тис. кандидатів.

Порядок денний: 1) Затвердження місця роботи з'їзду; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Звіт ЦКК; 6) Звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 7) Чергові питання госп. будівництва; 8) Про роботу профспілок; 9) Про роботу комсомолу; 10) Про зміну парт. Статуту; 11) Вибори до центр. установ партії. З'їзд проходив в умовах швидкого зростання політ. авторитету СРСР, масштабів світового революц. руху.

На кін. 1925 рад. народ домігся значних успіхів у відбудові нар. г-ва, у розвитку культури, поліп-

шився матеріальний добробут трудящих; зростав авторитет і вплив більшовицької партії в масах. СРСР наблизився до завершення відбудовного періоду. Складною була внутріпарт. обстановка. Активізували антипарт. діяльність троцькісти (див. *Троцькізм*), «*нова опозиція*», які виступали проти *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. В основу рішень з'їзду було покладено ленінські настанови про можливість побудови соціалізму в СРСР, про необхідність прискорити темпи розвитку рад. економіки, про боротьбу за мир, зміцнення союзу з міжнар. пролетаріатом, за ідейну й орг. згуртованість партії. З'їзд засудив капітулянтські плани «нової опозиції», які прирікали країну на екон. відсталість, закабалення її капіталістичними д-вами. Повністю схваливши рішення *Чотирнадцятої конференції РКП(б)* (квітень 1925) про можливість побудови соціалізму в СРСР, з'їзд націлив партію на розгортання соціалістичної *індустріалізації* країни, зміцнення союзу робітн. класу з середняком на селі при опорі на бідноту і боротьбі проти куркульства. Зважаючи на те, що своїм центром «нова опозиція» намагалася зробити Ленінград, з'їзд прийняв «Звернення до всіх членів ленінградської організації», в якому викрив розкольницьку діяльність опозиції, її троцькістсько-меншовицьку сутність і закликав ленінградських комуністів покінчити з всілякими спробами підірвати єдність партії. На з'їзді було визначено найважливіші завдання роботи профспілок і комсомолу. З'їзд прийняв рішення про зміни в Статуті партії, які сприяли орг. зміцненню її лав, постанову про зміну назви партії з РКП(б) на Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б). З'їзд обрав ЦК ВКП(б), ЦКК і Центр. ревізійну комісію. XIV з'їзд ВКП(б) визначив шляхи дальшої боротьби партії за побудову соціалізму, ввійшов в історію партії як з'їзд індустріалізації країни.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1982.

А. С. Зашкільняк.

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 13—18.VI 1938 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 474 делегати з ухвальним і 95 — з дорадчим голосом, які представляли 200 469 членів партії і 85 349 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних парт. органів. З'їзд розглянув підсумки роботи парт. орг-ції республіки за рік, що минув з часу XIII з'їзду КП(б)У, і відмітив успіхи, досягнуті Рад. Україною в розвитку пром-сті, с. г., транспорту, підвищенні матеріального та культур. рівня трудящих. В 1938 УРСР по випуску пром. продукції перевершила рівень усієї царської Росії 1913. Ці успіхи стали можливими завдяки дружбі й допомозі народів ін. республік і насамперед рос. народу, завдяки постійній увазі з боку ЦК ВКП(б), Союзного уряду. З'їзд націлив парт. орг-ції та госп. органи на виявлення та використання всіх резервів і можливостей, закладених у соціалістичній системі г-ва, на дальший розвиток *соціалістичного змагання*, зокрема руху новаторів. Велику увагу було приділено поліпшенню роботи підприємств оборонної пром-сті, активізації діяльності оборонних т-в тощо. З'їзд відмітив значні успіхи в удосконаленні орг.-парт. роботи, вказав на необхідність дальшого піднесення рівня внутріпарт. та ідеологічної роботи, зокрема вдосконалення системи марксистсько-ленінського виховання комуністів, агіт.-пропагандистської діяльності серед населення. З'їзд засудив помилки в нац.-культур. будівництві й закликав вести рішучу боротьбу за послідовне здійснення ленінської нац. політики. З'їзд доручив парт. орг-ціям забезпечити систематичне керівництво профспілковими і комсомольськими орг-ціями, допомогу в їхній діяльності, активізувати агітаційно-масову роботу в зв'язку з наступними виборами до Верховної Ради УРСР. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. П. Шевчук.

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — див. *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад 1937.*

ЧОТТОПАДДХА́Й Бонкімчондро (26.IV 1838, Кантальпара, поблизу Калькутти — 8.IV 1894, Калькутта) — інд. письменник. Писав бенгальською мовою. Романтик, основоположник істор. роману в Бенгалії. Працював редактором журналів «Бонгодоршон» («Дзеркало Бенгалії») і «Прочар» («Проповідник»). Його вірш «Вітаю тебе, Батьківщино-мати» 1905—47 був у Бенгалії гімном нац.-визвольного руху. Автор соціальних романів «Дочка полководця» (1865), «Отруйне дерево» (1872), «Чондрошекхор» (1873), «Заповіт Крішноканто» (1875), «Притулок радості» (1882), «Радж Сінгх» (1893); збірок сатиричних новел, статей та есе на історико-літ., філос.-реліг. теми.

Тв.: Рос. перекл.— Ядовитое дерево. Романы и повести. М., 1962; Индира. Повести и роман. М., 1963.

Ю. В. Покальчук.

ЧОТТОПАДДХА́Й Шоротчондро (15.IX 1876, с. Дебанандапур, Бенгалія — 16.I 1938, Калькутта) — інд. письменник. Писав бенгальською мовою. В 20-і рр. брав активну участь у нац.-визвольному русі. Ч. зробив вагомий внесок у розвиток жанру реалістичного суспільно-психологічного роману. Гол. теми творів — становище жінки в Індії, антиколоніальні настрої інд. інтелігенції, критика бурж. моралі, засудження кастових упереджень тощо. Автор 26 романів та повістей, численних оповідань, кількох п'єс. Серед найвизначніших творів: романи «Селянське суспільство» (1916), «Заблудився в дорозі» (1917), «Спалений дім» (1920), «Останнє питання» (1931), епічний роман «Шріканто» (ч. 1—4, 1917—33), перший в інд. л-рі політ. антиколоніальний роман «Дайте дорогу» (1926).

Тв.: Рос. перекл.— Шриканто. М., 1960; Сожжённый дом. Повести и романы. М., 1971.

Ю. В. Покальчук.

ЧУ — ріка в межах Кирг. РСР та Каз. РСР. Довж. 1067 км, площа бас. 62 тис. км². Утворюється злиттям річок Джоон-Арик і Кочкор, що беруть початок з льодовиків на хребтах Терскей-Ала-Тоо та Киргизький. До виходу з гір має вузьку каньйоноподібну долину, в Чуйській долині поступово розширюється і приймає численні притоки (гол. чин. праві). У пониззі перетинає пустелю Мойинкум і губиться у западині Ащиколь. Живлення льодовиково-снігове. Макс. стік у липні — серпні; у пониззі ріка наприкінці літа пересихає. На Ч. споруджено ГЕС, водосховища (зокрема, Орто-Токойське), її водами живляться численні зрошувальні канали (Зх. Великий Чуйський, Сх. Великий Чуйський, Георгієвський). На річці — міста Токмак, Чу.

В. Я. Чубар.

ЧУ́БАР Влас Якович [10 (22).II 1891 — 26.II 1939] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. в с. Федорівка (тепер с. Чубарівка Пологівського р-ну Запоріз. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1904—11 навчався в Олександрівському механіко-тех. уч-щі. Учасник революції 1905—07. З 1911 працював на з-дах Краматорська, Маріуполя, Бахмута, Харкова, Москви, Петербурга. За революц. діяльність 1912 був заарештований. Після Лютн. бурж.-демократичної революції — голова Центр. ради фабзавкомів Петрограда, член Всерос. Ради фабзавкомів, Петроград. Ради робітн. депутатів. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції. В 1918 — голова Правління націоналізованих з-дів транспорт. машинобудування. В 1919 Ч. за дорученням В. І. Леніна брав участь у відбудові пром-сті Уралу. В 1919—22 — голова Оргбюро по відбудові пром-сті України. На поч. 1920 Ч. увійшов до складу Всеукрревкому, Ради Укртрудармії. В грудні 1921 — голова Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу і одночасно — голова Президії УРНГ. З 1923 — голова РНК УРСР. З 1934 — заст. Голови РНК СРСР та Ради Праці і Оборони. З 1937 — наркомфін СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), з серпня 1921 — член ЦК партії. З 1926 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), з 1935 — член Політбюро ЦК ВКП(б). В 1920—34 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В Запоріжжі відкрито будинок-музей Ч., у Києві та Запоріжжі споруджено пам'ятники.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1972.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Чубаря В. Я. див. Покажчик імен Довідкового тому до Повного

П. П. Чубинський.

Чубатий жайворонок.

зібрання творів В. І. Леніна]; Кольяк Т. Життя в боротьбі. Дніпропетровськ, 1971. *В. В. Мусієнко.*

ЧУБА́ТИЙ ЖА́ЙВОРОНОК (Galerida) — рід птахів род. *жайворонкових*. Довж. бл. 19 см, маса 45 г. Забарвлення верху сіруватобуре, низу — білувате, воло з темними плямами; на голові — чуб. В роді 5 видів, поширених у пд. частині Євразії і пн. частині Африки. В СРСР, у т. ч. в УРСР, зустрічається 1 вид — чубатий жайворонок звичайний, або посмітюха (G. cristata). На Україні — осілий птах усієї території, живе на відкритих місцях, особливо численний біля населених пунктів. Гніздо мостить на землі. Кладка (або дві за сезон) з 3—5 яєць на початку травня; насиджує самка протягом 12—13 діб. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену Європи.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Павло Платонович [15 (27).I 1839, хутір, тепер у складі м. Борисполя Київ. обл.— 14 (26).I 1884, Київ] — укр. і рос. етнограф і фольклорист ліберально-бурж. напряму. З дворян. У 1861 закінчив юридичний ф-т Петерб. ун-ту. За «українофільську діяльність» Ч. 1862 було вислано до Архангельська (перебував там до 1869). В 1869—70 очолював етнографічно-статистичні експедиції по вивченню України, Білорусії та Молдавії. Матеріали цих експедицій було видано за редакцією Ч. (Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, т. 1—7. СПБ, 1872—79). Працював у Києві секретарем й заст. голови Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва. В 1876—79 працював у Петербурзі.

Тв.: Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПБ, 1869.

ЧУБУ́К, снігова вівця, товсторіг (Ovis canadensis) — ссавець роду *вівця*. Поширений в горах Пн.-Сх. Сибіру і Пн. Америки. В СРСР 4 підвиди: камчатський, охотський, якутський і путоранський, або норільський. Довж. тіла до 180 см, вис. в плечах до 105 см, маса до 130 кг. Роги товсті (у самців в обхваті до 36 см, довж. до 11 см кожний). Забарвлення хутра від білого (на Пн. ареалу) до бурого (на Пд.). Зустрічається переважно в скелястих ландшафтах. Тримається стадами. Живиться пагонами дерев і кущів, травою, мохом і лишайниками. Полігам. *Гін* у листопаді — січні. Самка у травні — червні народжує 1, рідше 2 ягнят. Мав промисл. значення, тепер нечисленний, включений до міжнародної *Червоної книги*, а путоранська снігова вівця — до Червоної книги СРСР. Іл. с. 344.

Чувaська АРСР. Чебоксари. В центрі міста.

ЧУБУ́К — здерев'янілий стебловий живець виноградної лози. Використовують його для *вегетативного розмноження* винограду. Ч. нарізують весною з дозрілих однорічних пагонів, заготовлених восени.

ЧУВА́СЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Чувашія — у складі РРФСР. Утворена 24.VI 1920 як Чуваська а. о., 21.IV 1925 перетворена на авт. республіку.

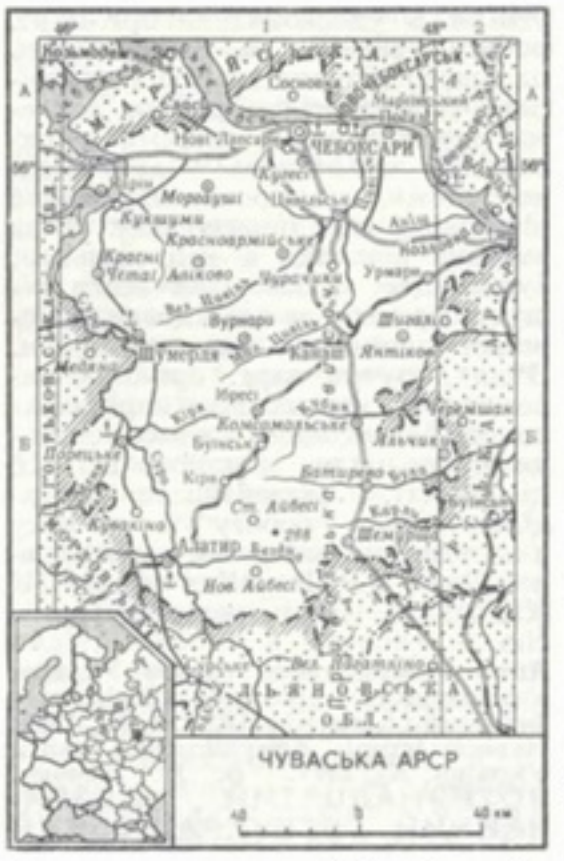

Розташована на сході Сх.-Європейської рівнини. Поділяється на 24 райони, має 9 міст і 6 с-щ міськ. типу.

Природа. Майже вся територія Ч. лежить на правобережжі Волги, в межиріччі Сури і Свіяги. Правобережжя зайняте відрогами Приволзької височини, її найбільш підвищеною частиною — Чувaським плато, лівобережжя рівнинне. Корисні копалини: горючі сланці, торф, фосфорити, мінеральні буд. матеріали. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —12,7°, липня +18,9°. Опадів 400—500 мм на рік. Всі ріки Ч. належать до бас. Волги, найбільша — Сура. Багато озер, Чебоксар. водосховище. Значна частина Ч. розташована в зоні широколистяних лісів, південно-західна — в зоні лісостепу, північна — в зоні тайги. Переважають дерново-підзолисті та сірі лісові грунти, на Пд. Сх.— вилугувані чорноземи. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб, липа) 32 % тер. республіки.

Населення. Осн. населення — *чуваші* (887,7 тис. чол., або 68,4 %; 1979, перепис). Живуть також росіяни (26 %), татари (2,9 %), мордва (1,6 %) та ін. Пересічна густота нас.— 71,7 чол. на 1 км² (1984). Міське населення становить 51 % (1983). Найбільші міста *Чебоксари*, Алатир, Канаш.

Історія. На тер. Ч. збереглися пам'ятки серед. *палеоліту, мезоліту*, а також *неоліту*, в кін. якого тут з'явилися фінно-угор. племена. В 10 ст. склалося перше держ. утворення Серед. Поволжя — *Булгарія*, яку в 40-х рр. 13 ст. було включено до складу *Золотої орди*. В 15 ст. сформувалася чувас. народність. Чуваші підпали під владу *Казанського ханства*. В 1551 вони добровільно увійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. З 20-х рр. 18 ст. чувас. селяни перебували на становищі *державних селян* (на поч. 19 ст. $^1/_4$ частину їх перетворено на *удільних селян*). У серед. 18 ст. чувашів було насильно християнізовано. Чувас. селяни були учасниками сел. воєн під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75). В кін. 19 — на поч. 20 ст. певного розвитку набула капіталістична пром-сть. У розвитку освіти в краї велику роль відіграли І. М. *Ульянов* та І. Я. *Яковлєв*. У 1902—04 в Ч. виникли перші марксистські гуртки. В період революції 1905—07 в Росії в ряді пунктів Ч. діяли більшовицькі групи, відбувалися виступи трудящих. Після повалення самодержавства (лютий 1917) в Ч. виникли Ради. Рад. владу встановлено протягом листопада 1917 — травня 1918. 24.VI 1920 в складі РРФСР утворено Чув. а. о., перетворену 21.IV 1925 на Чув. АРСР. За роки Рад. влади в Ч. було ліквідовано екон. і культур. відсталість, проведено колективізацію с. г. Сформувалася чувас. соціалістична нація. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Ч. разом з ін. народами СРСР самовіддано боролися проти нім.-фашист. загарбників. 54 тис. воїнів з Ч. нагороджено орденами й медалями, 75 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнні роки Ч. досягла нових успіхів. Республіку нагороджено орденами Леніна (1935), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки соціалістичного будівництва Ч. стала республікою з розвинутою багатогалузевою пром-стю та високомеханізованим с. г. Електроенергетика представлена ТЕЦ в Чебоксарах, Новочебоксарську, Алатирі, Канаші, Шумерлі, будується (1984) Чебоксарська ГЕС на Волзі. Створені й успішно розвиваються машинобудування та металообробка (виробн. реле, контакторів, магнітних станцій, електровимірювальних приладів, спеціалізованих автомобілів та автофургонів, промислових тракторів, запасних частин до тракторів та автомобілів, електронавантажувачів тощо). Найбільше підприємство галузі — Чебоксарський завод пром. тракторів. Хім. пром-сть спеціалізується на виробн. отрутохімікатів, барвників, полімерних виробів, продукції побутової хімії. Розви-

Пейзаж у східній частині Чувашії.

вається легка (бавовняна, трикот., швейна, взут.; нац. вишивка), харч., лісова та деревообр. пром-сть. Центр буд. індустрії — Новочебоксарськ (виробн. збірного залізобетону, цегли, керамзиту, буд. конструкцій). Сільське г-во зерново-тваринницького напряму. Вся посівна площа 1984 становила 841,0 тис. га, з них 40 тис. га меліорованих земель, у т. ч. 15 тис. га зрошуваних. Провідне місце в рослинництві займають зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес). Ч.— важливий хмелярський район РРФСР. Вирощують також картоплю, коноплі, льон і кормові культури. Тваринництво м'ясомол. напряму. Поголів'я (тис., 1984): великої рогатої худоби — 547,2, свиней — 585,7, овець і кіз — 459,4. Розвинутий залізничний (з-ці Москва — Казань, Чебоксари — Канаш — Рузаївка) та автомоб. транспорт. Судноплавство по Волзі й Сурі. У Чебоксарах — аеропорт. *І. О. Маркелов.*

На будівництві Чебоксарської ГЕС. В одному з цехів Чебоксарського заводу промислових тракторів.

Культура. В 1914/15 навч. р. на тер. Ч. було 463 загальноосв. школи (29,9 тис. учнів) і 2 серед. спец. навч. заклади (140 учнів). В 1983/84 навчальному році в Чув. АРСР діяло 687 загальноосв. шкіл (213,3 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (24,9 тис. учнів), 38 профес.-тех. уч-щ (18,3 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Чуваський університет* імені І. М. Ульянова, с.-г. і пед. ін-ти (18,3 тис. студентів), а також філіал Моск. кооперативного ін-ту (всі — в Чебоксарах). Працюють Н.-д. ін-т мови, л-ри, історії та економіки, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський і технологічний ін-т релебудування, проектно-конструкторський і технологічний ін-т «Промтрактор», Чувас. лабораторія н.-д. ін-ту нац. шкіл М-ва освіти РРФСР та ін. У республіці — 749 масових б-к (фонд — понад 10,1 млн. одиниць зберігання), 1144 клубні заклади, 1117 кіноустановок з платним показом, 6 держ. театрів, філармонія, 3 музеї, серед них 2 республіканські — Чувас. худож. галерея та Чувас. краєзнавчий музей (обидва — в Чебоксарах). Позашкільні заклади: 29 палаців і будинків піонерів, 8 станцій юних техніків, 5 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 42 піонерські табори, 50 дит. спорт. шкіл. Виходять 4 респ. газети — «Советская Чувашия», «Молодой коммунист» і чувас. мовою «Коммунізм ялавĕ» («Прапор комунізму») та «Піонер сассі» («Клич піонера»), 21 районна, 1 міська; 5 журналів — чувас. мовою «Тăван Атăл» («Рідна Волга»), «Ялав» («Прапор»), «Хатĕр пул» («Будь готовий»), «Капкăн» («Капкан»), «Блокнот агитатора» (рос. і чувас. мовами). Працює Чувас. державне книжкове вид-во. Транслюються програми Всесоюзного радіо і Центр. телебачення. Програми місц. радіомовлення й телебачення ведуться чувас. і рос. мовами.

В чувас. усній нар. творчості значне місце займають епічні сказання, істор. і побутові пісні й перекази, казки, легенди. Перші записи зразків чувас. фольклору належать до 18 ст. В серед. 19 ст. почалася діяльність першого чувас. письменника — історика, фольклориста і етнографа С. Михайлова. В 70-х рр. 19 ст. на основі закладеної просвітителем І. Я. *Яковлєвим* нової писемності зародилась оригінальна нац. л-ра. Перші її діячі — М. Федоров, І. Юркін. На поч. 20 ст. зароджується революц.-демократична поезія. В цей час виступили сатирик і драматург М. Акимов, поет-демократ К. *Іванов,* драматург і композитор Ф. Павлов, поети М. Шубоссінні, М. *Шелебі,* поет-революціонер Тайр Тимки. Широкого розвитку набула чувас. л-ра після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В роки громадян. війни створені пісні Г. Тал-Мрзи, вірші і новели І. Ахаха, революц. патріотична лірика основоположника чувас. рад. л-ри М. *Сеспеля,* поеми І. Тхті, п'єси Ф. Павлова. Гол. теми чувас. л-ри 20—30-х рр.— громадян. війна, соціалістич. перетворення міста і села. В цей період з'явилися твори Н. Васянки, С. Фоміна, С. *Ельгера,* І. *Максимова-Кошкинського,* М. Трубіної, П. *Осипова,* І. Мучі, П. *Хузангая,* В. Мітти, В. Краснова-Аслі, Л. *Агакова,* Я. *Ухсая,* І. Івника, О. Талвіра, О. *Алги,* М. *Ільбекова,* С. *Шавли,* О. Калгана, В. Паймена, М. Уйпа, А. Есхеля. У роки Великої Вітчизняної війни чувас. письменники виступали з патріотичними творами. В повоєнні і 50—70-і рр. чувас. л-ра збагатилася творами, гол. теми яких — бойові, трудові подвиги рад. людей, боротьба за мир, дружба народів (прозові твори О. Артем'єва, С. Аслана, В. Садая, Д. Кібека, К. Турхана, В. Алендея, А. Ємельянова, М. Юхми, Г. Краснова; вірші Ю. Семенова, О. Галкіна, В. Давидова-Анатрі, Г. Єфімова, Р. Сарбі, п'єси М. Терентьєва та ін.). В галузі літературознавства і критики працювали і працюють М. Сироткін, І. Кузнецов, В. Долгов, М. Дєдушкін, В. Канюков, Г. Хлєбников, Є. Владимиров. Чувас. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, ряду укр. рад. письменників. Укр. тематика посіла значне місце у творчості М. Сеспеля, який жив на Україні, а також П. Хузангая, Я. Ухсая. Укр. мовою видано твори К. Іванова, М. Сеспеля, О. Талвіра та ін., а також збірки творів чувас. письменників «Весняний вітер» (1961), «Оповідання чуваських письменників» (1964). М. Сеспелю присвятив роман «Сеспель» Ю. Збанацький. Спілка письменників — з 1934. На тер. Чув. АРСР відкрито археол. пам'ятки — городища, с-ща з залишками землянок, *зрубів,* глинобитних будинків, могильники, кургани фатьянівської культури, *зрубної культури* й абашевської культури, поселення волзьких булгар 10—12 ст. (замок у с. Тігашево, с-ща у басейнах Були, Цивілі і Сури, містечко біля с. Велика Таяба). Після добровільного входження краю до Рос. д-ви (серед. 16 ст.) почалися забудова населених пунктів (Алатир, Чебоксари, Цивільськ, Ядрін), які перетворювалися на міста; спорудження будівель за типом рос. архітектури (зокрема, у Чебоксарах — Введенський собор, 1657, житл. будинки 17—18 ст.). Для нар. чувас. житла характерні кліть з окремим входом та «лась» — літнє житло. Окремі частини житла оздоблювали рельєфним, накладним або ажурним різьбленням з геом. та рослинним візерунком. Серед споруд рад. часу — Будинок Рад (1940, арх. М. Базилевич), с.-г. ін-т (1957, арх. Є. Калашникова), Чувас. муз.-драм. театр (1961, арх. О. Максимов), палац культури «Електрик» (1964, арх. О. Корольков), Музей В. І. Чапаєва (1980, арх. М. Суслов та ін.), торговельний центр (1982, арх. Н. Кудрявцева та ін.), усі — в Чебоксарах. Чувас. орг-ція Спілки архітекторів СРСР — з 1960.

ЧУВАСЬКА АРСР

Площа — 18,3 тис. км²

Населення — 1314 тис. чол. (на 1.І 1984)

Столиця — м. Чебоксари

ВИРОБНИЦТВО ЗАПАСНИХ ЧАСТИН ДО ТРАКТОРІВ І АВТОМОБІЛІВ
(млн. крб.)

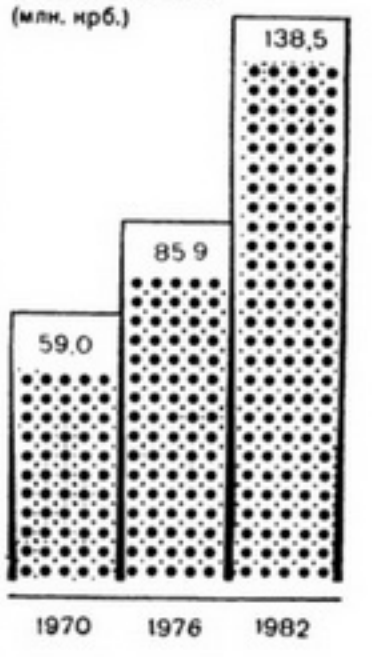

ВИРОБНИЦТВО ШКІРЯНОГО ВЗУТТЯ
(млн. пар)

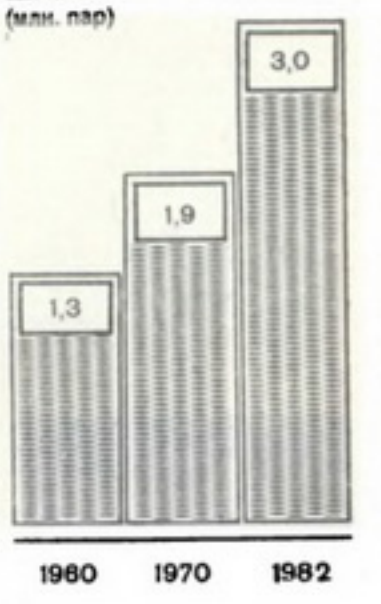

Новочебоксарська птахофабрика. Збирання зернових. Плантація хмелю в радгоспі «Волга» Козловського району.

Чуваська АРСР. Р. Ф. Федоров. Сеспель. 1968—69.

Чуваська АРСР. В. П. Черепанов. Портрет Пелагеї Семенов Тонований гіпс. 197

Чуваська АРСР. Г. М. Константинов. Діжка для меду. Дерево, різьблення. 1960.

В Ч. здавна розвинуті різні види нар. декоративно-ужиткового мистецтва (візерунчасте ткацтво, вишивання, виготовлення виробів з бісеру тощо). В рад. час розвинулися живопис (М. Спиридонов, М. Свєрчков, Ю. Зайцев), скульптура (Г. Спиридонов). Серед сучас. живописців — М. Овчинников, М. Карачарсков, Р. Федоров, П. Григор'єв, В. Гурін; графіків — В. Агєєв, В. Ємельянов; скульпторів — Ю. Ксенофонтов та ін. У 1933 було створено Спілку рад. художників Чув. АРСР (з 1968 — Спілка художників Чув. АРСР).

Нар. пісні одноголосі, засн. на *пентатоніці*. Муз. інструменти: шахлич (дудка), шапар і сарнай (волинки), кесле (гуслі), вархан і палнай (язичкові), парапан (барабан), ханкарма (бубон); увійшли в побут скрипка і гармонь. Профес. музика розвивалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Перші чувас. композитори — Ф. Павлов, С. Максимов, В. Воробйов, Г. Лисков. Внесок у розвиток вокальної, вокально-симфонічної, симфонічної музики, муз.-сценічних жанрів зробили Ф. Лукін, Г. Хірбю, Г. Лебедєв, А. Тогаєв, Ф. Васильєв, В. Ходяшев, О. Асламас, А. Токарєв, М. Алексєєв, О. Васильєв. Серед виконавців — співаки І. Васильєв, засл. артисти Чув. АРСР А. Токсіна, А. Казакова, засл. артисти РРФСР і нар. артисти Чув. АРСР Т. Чумакова, М. Денисов; хорові диригенти Ф. Павлов, засл. діяч мистецтв Чув. АРСР В. Воробйов, нар. арт. РРФСР Ф. Лукін, засл. діяч мист. РРФСР Г. Лебедєв, нар. арт. Чув. АРСР А. Орлов-Шузьм. Муз. колективи: Чуваський муз. театр (1959), філармонія (1936), Держ. ансамбль пісні і танцю Чув. АРСР (1924), хор Чувас. радіо і телебачення (1943). Спілка композиторів Чув. АРСР — з 1940.

Елементи драм. мистецтва чувашів були у фольклорі, іграх і обрядах. Перший чувас. профес. драм. театр було створено 1918 в Казані групою студентів, червоноармійців і службовців. Цей колектив дістав назву Чувас. рад. пересувного театру (з базою в Казані). Серед засновників колективу — І. Максимов-Кошкинський (згодом драматург, відомий театр. діяч), П. Осипов, К. Васильєв та ін. Театр стимулював розвиток нац. драматургії. На його сцені поставлено перші чувас. п'єси — «Передчасна смерть» М. Акімова-Аруя, «В суді» Ф. Павлова та ін., рос. та зарубіжних авторів. Після створення Чув. а. о. (1920) Чувас. рад. пересувний театр з Казані був переведений у Чебоксари (з 1933 академічний; з 1959 — Чувас. муз.-драм. театр ім. К. В. Іванова).

В 1969 з його колективу виділився Муз. театр, а драм. колектив почав називатися Чувас. академічним театром драми ім. К. В. Іванова. В репертуарі різних років п'єси нац. драматургів — П. Осипова («Кужар»), В. Ржанова («Ентип»), класиків л-р народів СРСР (в т. ч. української — Т. Шевченко, І. Франко), зарубіжних, рад. авторів (М. Горький, М. Островський, О. Корнійчук). В 1947 вперше на чуваській сцені створено образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» М. Погодіна (в ролі В. І. Леніна — нар. артист СРСР Б. Алексєєв). Серед акторів — нар. артисти СРСР А. Ургалкін, В. Кузьміна, нар. артисти РРФСР В. Родіонов, В. Яковлєв, нар. артист Чув. АРСР Л. Родіонов та ін. В Ч. працюють також Рос. драм. театр (засн. 1922), Чувас. ТЮГ (засн. 1933), Театр ляльок (засн. 1943), всі — в Чебоксарах, театри в ін. містах республіки.

М. В. Шутін (освіта), *П. М. Чичканов* (література).

Літ.: История Чувашской АССР, т. 1—2. Чебоксары, 1966—67; Очерки истории Чувашской областной организации КПСС. Чебоксары, 1974; Чувашской АССР —60 лет. Чебоксары, 1980; Ургалкина Н. А. Художники Чувашии. Л., 1978.

ЧУВА́СЬКА МО́ВА — мова *чувашів*. Належить до булгарської групи *тюркських мов*. Розмовляють нею понад 1,4 млн. чол. (1979, перепис). У Ч. м. розрізняють два діалекти — верховий і низовий (ліг в основу літ. Ч. м.). Характерні фонетичні риси Ч. м.: наявність довгих і коротких голосних, відсутність протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю. Іменам властиві категорії числа, відмінка (є 8 відмінків), означеності — неозначеності; дієслову — особи, часу, способу, стану. Писемність — на рос. графічній основі. Про л-ру Ч. м. див. *Чуваська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Чебоксары, 1971; Федотов М. Р. Чувашский язык в семье алтайских языков, т. 1. Чебоксары, 1980.

І. П. Павлов.

ЧУВА́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені І. М. Ульянова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1967 в м. Чебоксарах на базі Волзького філіалу Моск. енергетичного ін-ту. З того ж року носить ім'я І. М. Ульянова. В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 10 ф-тів: історико-філол., фізико-матем., хім., екон., мед., електротехнічний, електрифікації й автоматизації пром-сті, машинобудівний, будівельний, вечірній електроенергетичний, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 5,8 тис. Є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура, ординатура, н.-д. сектор, 5 проблемних і галузевих лабораторій, обчислювальний центр, музей І. М. Ульянова, анатомічний, археологічний і етнографічний музеї, наук. б-ка (фонд — 879 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає збірники наук. праць. З часу заснування в університеті підготовлено понад 19 тис. спеціалістів.

П. О. Сидоров.

ЧУВАШІ́ (самоназва — чаваш) — народ, осн. населення Чувас. АРСР. Живуть також у Тат. АРСР і Башк. АРСР, Ульяновській, Куйбишевській, Сарат. областях. Заг. чисельність — 1751 тис. чол., з них у Чувас. АРСР — 888 тис. чол. (1979, перепис). Мова — чуваська (див. *Чуваська мова*), належить до *тюркських мов*. Віруючі Ч.— православні. Чувас. народність сформувалась на кін. 15 ст. внаслідок асиміляції булгарами і сувазами місц. фінно-угорського населення. Складання чувас. бурж. нації почалося наприкінці 19 — на поч. 20 ст., але не завершилося. За Рад. влади Ч. здобули автономію, сформувались у соціалістичну націю. Про історію, нар. г-во, культуру Ч. див. *Чуваська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Каховский В. Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965.

ЧУВИ́РІН Михайло Євдокимович (9.I 1883—4.IX 1947) — рад. парт. і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. поблизу ст. Мохові Гори (тепер Горьк. обл.) в сім'ї селянина. З 1902 працював на Сормовському з-ді, де брав активну участь у діяльності марксист. гуртків. У 1904 Ч. ув'язнено і вислано в Уссурійський край. У 1909—17 проводив парт. роботу в різних містах, зокрема в Києві. З 1922 працював на Україні. З 1929 — голова Всеукр. ради профспілок (ВУРПС), член президії ВЦРПС. У 1932—36 — секретар Донецького обкому КП(б)У. На XV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК партії. На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. У 1929—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ЧУГА́ЄВ Лев Олександрович [4 (16).X 1873, Москва — 23.IX 1922, м. Грязовець, тепер Волог. обл.] — рос. рад. хімік. Після закінчення Моск. ун-ту (1895) працював у Бактеріологічному ін-ті в Москві, у вузах Москви та Петербурга. Засновник і директор (з 1918) Ін-ту по вивченню платини та ін. благородних металів. Праці Ч. з органічної хімії стосуються терпенів і камфори, розробив «ксантогеновий» метод синтезу вуглеводнів. Ч. зробив великий внесок у хімію комплексних сполук. Встановив, що найстійкіші з них містять у внутр. сфері 5- або 6-членні цикли (т. з. правило циклів Чугаєва); синтезував передбачені теорією сполуки 4-валентної платини (т. з. солі Чугаєва). Відкрив нову чутливу реакцію на нікель з диметилгліоксимом (реактив Чугаєва) і на осмій з тіосечовиною. Ч.— засновник вітчизн. школи з хімії комплексних сполук; серед його учнів — В. Г. *Хлопін*, І. І. *Черняєв*. Премія ім. В. І. Леніна, 1927 (посмертно).

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М., 1954—62.

Літ.: Замяткина В. М., Кукушкин Ю. Н., Макареня А. А. Лев Александрович Чугаев. Л., 1973.

ЧУГУ́ЇВ — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Сіверському Дінці. Залізнична станція. Засн. на початку 17 ст. як військ. поселення. В 1638 після поразки тут оселилися учасники *Остряніна повстання 1638*. Населення Ч. брало участь у *Дзиковського повстанні 1670*, *Булавінському повстанні 1707—09*. Тут відбулося *Чугуївське повстання 1819* військ. поселенців. В період революції 1905—07 в Ч. відбулося повстання солдатів 201-го Лебединського полку (листопад 1905), а в навколишніх селах — сел. виступи. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Ч.— місто. У місті — з-ди: паливної апа-

ратури, дослідний прецизійного устаткування, «Гідрозалізобетон» буд. матеріалів, хлібний, мол.; м'ясний та меблевий комбінати, дільниця виробничо-худож. об'єднання «Україна», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 профес.-тех. уч-ща, 7 заг.-осв., художня, музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки, художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна. Городища скіфського періоду, часів *Київської Русі*. Архіт. пам'ятки: кол. військ. уч-ще (кін. 18 ст.), Покровський собор (1834), торг. ряди у стилі класицизму (поч. 19 ст.). Пам'ятники: бюст І. Рєпіну (1956, скульптор М. Манізер), пам'ятник В. І. Леніну (1972, скульптор М. Вронський). В Ч. народилися укр. радянський історик-архівіст В. О. *Барвінський*, керівник збройного повстання саперів 1905 в Києві Б. П. *Жаданівський*, рос. лікар-хірург, анатом Є. Й. *Мухін*, укр. живописець і скульптор І. Г. *Рашевський*, рос. живописець І. Ю. *Рєпін*, укр. і рос. муз. теоретик, педагог, композитор О. І. *Рубець*. Тут жили укр. поет С. В. *Александров*, укр. письменник В. С. *Александров*, бували І. К. *Айвазовський* (1856), О. М. Горький (1891).

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1819 — повстання військ. поселенців Чугуївського полку в *Слобідсько-Українській губернії* (див. *Військові поселення*). Почалося 27.VI (9.VII), протягом кількох днів охопило всі населені пункти Чугуївського округу. Повстанці вимагали ліквідації військ. поселень, повернення земель, відрізаних у поселенців при організації цих поселень, звільнення від обов'язкових поставок хліба і фуражу тощо. Вони рішуче відмовлялися виконувати будь-які роботи, самовільно захоплювали землі.

За наказом царського уряду проти повстанців було послано два піхотні полки і дві арт. роти з 12 гарматами. Військо карателів оточило Чугуїв, зайняло ряд населених пунктів округу. Незважаючи на масові арешти, жорстокі репресії, повстання не припинялося. 2 (14).VIII до повстанців приєдналися військ. поселенці Таганрозького полку, розташованого поблизу. Проти повстанців послали ще 2 піхотні полки. Розправою керував нач. військ. поселень О. А. *Аракчеєв*, який у серпні прибув на місце подій. Ч. п. тривало понад місяць і було жорстоко придушене. 1104 чугуївців і 899 таганрозців було ув'язнено. Понад 350 чол. віддано до військ. суду, 273 з них засуджено до страти, яку О. А. Аракчеєв замінив 12 тисячами ударів шпіцрутенами. Понад 400 учасників повстання, в т. ч. 29 жінок, після тілесних покарань заслано до Оренбурзького окремого корпусу і Херсон. військ. поселень.

ЧУГУЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 70,3 тис. чол. (1984). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 7 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чугуїв*. Поверхня району — хвиляста рівнина, що має заг. нахил на Пд. Сх. і значною мірою розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, кам. сіль, мідна руда, мінеральні буд. матеріали. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Уди*, Верхній Бурлук. У межах району — частина Печенізького водосховища. Грунти — чорноземи звичайні та опідзолені і темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій

зоні. Ліси (дуб, клен, липа, ясен) займають 23,7 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Чугуїв. У районі найбільше пром. підприємство — ДРЕС-2 (смт Есхар). Районний комбінат побутового обслуговування (Чугуїв), 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, ячмінь, овес, кукурудза), цукр. буряків, соняшнику, овочевих та картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 102,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,7 тис. га. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У Ч. р.— 16 радгоспів, 6 колгоспів, Введенський племптахорадгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія.

Залізничні ст. в межах району: Чугуїв, Гракове, Мохнач, Есхар. Автомоб. шляхів — 357 км, у т. ч. з твердим покриттям — 246 км. У районі — Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум (смт Кочеток); 42 загальноосвітні та музична школи, 36 лікувальних закладів, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку в Есхарі, на берегах Печенізького водосховища та Сіверського Дінця — численні бази відпочинку. 45 будинків культури і клубів, 50 кіноустановок, 44 б-ки. У с. Новому Бурлуці Ч. р. народився укр. рад. зоотехнік Й. А. *Даниленко*, у с. Волоховому Ярі — укр. рад. лісівник і грунтознавець П. С. *Погребняк*, у смт Печенігах — польс. і рос. живописець Г. *Семирадський*. У Ч. р. видається газ. «Красная звезда» (з 1931; укр. мовою — з 1962). *В. Г. Антонов*.

ЧУДАКО́В Євген Олексійович [20.VIII (1.IX) 1890, с. Сергієвське, тепер м. Плавськ Тульської обл.— 19.IX 1953, Москва] — рад. вчений у галузі машинознавства та автомобільної техніки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1916) Моск. вище тех. училище, викладав у цьому ж вузі (1936—53 — зав. кафедрою). У 1921—30 — директор Наук. автомоторного ін-ту, 1930—40 — заст. директора, зав. сектором Наук. автотракторного ін-ту, з 1939 — директор Ін-ту машинознавства АН СРСР. Віцепрезидент АН СРСР (1939—42). Осн. праці стосуються проблем стійкості автомобіля, міцності і стійкості проти зношування його деталей. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1951.

ЧУ́ДНІВ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тетереві (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Чуднів-Волинський. 7,9 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1471 як місто-фортеця *Київського воєводства*. Після *Люблінської унії 1569* Ч. підпав під владу шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З поч. 19 ст. Ч. надано права міста. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ч.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (7.VII 1941 — 6.I 1944) в Ч. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загони. У Ч.— спиртовий, цикорієсушильний і пивоварний з-ди, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Збереглися залишки земляних укріплень (кін. 14 — поч. 15 ст.). В Ч. народився укр. рад. письменник М. Б. *Рубашов*.

ЧУ́ДНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 54,5 тис. чол. (1984). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чуднів*. Ч. р. розташований в пн. частині *Придніпровської височини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Корисні копалини — граніт, пісок. Найбільша річка — Тетерів (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб) займають 11,5 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Іванопільський та Великокорови-

Л. О. Чугаєв.

Є. О. Чудаков.

Г. І. Чудновський.

В. І. Чуйков.

С. О. Чуйков.

нецький цукр. комбінати, чуднівський спиртовий, цикорієсушильний та пивоварний з-ди, меблева ф-ка, Галіївський маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Чуднів). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 76,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,3 тис. га. Осушено 6,0 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, хміль, цикорій. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Ч. р.— 15 колгоспів, 5 радгоспів, птахофабрика, навч. г-во Турчинівського с.-г. технікуму (с. Турчинівка), райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Чуднів-Волинський, Михайленки. Автомоб. шляхів — 311 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — с.-г. технікум (Турчинівка), 40 заг.-осв. та 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т.ч. 5 лікарень. 14 будинків культури, 46 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 50 б-к, музей Г. М. *Вакуленчука* у смт Великих Коровинцях (на його батьківщині). У Ч. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1931; редакція в с. Княжині). *Л. С. Монастирецький.*

ЧУДНО́ВСЬКИЙ Григорій Ісакович [3(15).X 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 8.IV 1918] — учасник боротьби за владу Рад. Н. в сім'ї дрібного підприємця. В с.-д. русі з 1907. В 1917 в складі групи *«міжрайонців»* прийнятий до РСДРП(б). Влітку і восени 1917 як представник військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б) вів революц. роботу в 11-й армії Пд.-Зх. фронту. В жовтні 1917 — член Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, Петроградського ВРК, комісар Преображенського полку, один з керівників штурму Зимового палацу. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад, на якому обраний членом ВЦВК. Учасник придушення *Керенського — Краснова заколоту 1917.* З листопада 1917 як надзвичайний комісар Пд.-Зх. фронту брав участь у боротьбі проти *Центральної ради.* З лютого 1918 — військ. комісар Києва по цивільному управлінню. Командиром загону брав участь у боях проти австро-нім. окупантів. Загинув у бою.

ЧУ́ДО — за міфологіч. та реліг. уявленнями — надприродне явище, нібито викликане божественними, потойбічними силами. П е р е н о с н о — те, що гідне подиву, незвичайне; те, що викликає заг. захоплення, вражає своїми властивостями, красою.

«ЧУДО́ВА ПА́ЛИЧКА» (Serratia marcescens) — вид *бактерій,* що синтезує червоний *пігмент* продигіозин. Неспороутворюючі грамнегативні (див. *Грама метод*) рухливі палички завдовжки 0,6—1,0 мкм, завширшки 0,5 мкм з перитрихіальними джгутиками. *Гетеротрофи,* факультативні *анаероби.* На *агар-агарі* утворюють темно- або яскраво-червоні колонії (див. *Колонії мікроорганізмів*) з металевим блиском. «Ч. п.» поширена у грунті, воді. При розвитку на харчових продуктах — хлібі (при підвищеній вологості), в молоці тощо надає їм червоного забарвлення (що служителі церкви видавали за «чудо», звідси й назва) і спричинює псування продуктів. У тварин та людини може спричинювати нагноєння.

ЧУ́ДСЬКЕ О́ЗЕРО, Пейпсі — озеро на кордоні Ест. РСР та Псков. обл. РРФСР. Площа 2670 км². Переважають глиб. до 7 м, найбільша — 15 м. Протокою Тепле озеро Ч. о. сполучене з *Псковським озером.* Найбільший острів — о. Піріссар (Порка). Замерзає у грудні, скресає у травні. З озера витікає р. Нарва. Судноплавне. Рибальство (ряпушка, сиг, лящ, судак). На берегах Ч. о.— бази відпочинку. На Ч. о. відбулося *Льодове побоїще 1242.*

ЧУДЬ — назва в давньоруських літописах естів (див. *Естонці*) і споріднених з ними угро-фінських племен (заволоцька Ч.), які жили у володіннях Новгорода Великого на Сх. від Онезького оз.— по річках Онезі і Пн. Двіні.

ЧУЖО́Й Іван Платонович [справжнє прізв.— Кожич; 18 (30).VII 1889, м. Остер, тепер Черніг. обл.— 16.IV 1945, там же] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1939). Учень К. С. *Станіславського.* Творчу діяльність почав 1908 після закінчення Першої Київ. гімназії у напіваматорській трупі Лук'янівського нар. дому, потім працював у рос. драм. театрі Бергоньє (обидва — в Києві). В 1922—29 очолював *Студійних постановок театр* (Київ). Вистави: «Весілля Бальзамінова», «Без вини винуваті» О. Островського, «Смерть Пазухіна» М. Салтикова-Щедріна та ін. Викладав у *Театральній академії* (Київ), 1929—41 — в драм. студії при Київ. рос. драм. театрі. (тепер ім. Лесі Українки). Серед учнів — В. *Оглоблін.*

Літ.: Нестеровський П. І. П. Чужой. К., 1949. *І. М. Давидова.*

ЧУЙКЕ́ВИЧ Федір Олександрович (р. н. невід.— п. бл. 1759) — укр. правознавець. Н. в сім'ї полтавського полкового писаря. З 1717 — помічник писаря ген. суду, з 1750 — бунчуковий товариш. В 1750—58 здійснив приватну *кодифікацію* права й упорядкував збірник під назвою *«Суд і розправа».* В своїх пропозиціях щодо поліпшення суд. справи на Україні не пішов далі усунення деяких недоліків суд. процесу і відновлення шляхет. судів, що передбачалися *Литовськими статутами.* Зібрані й систематизовані Ч. правові норми були спрямовані на зміцнення феод.-кріпосницьких відносин на Україні.

ЧУЙКО́ Олексій Олексійович (н. 28.VIII 1930, с. Казьминське Кочубеєвського р-ну Ставр. кр.) — укр. рад. фізикохімік, технолог і матеріалознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1958. Після закінчення (1958) Київ. ун-ту працює в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Осн. праці в галузі хімії поверхні твердого тіла, досліджень механізмів і особливостей хім. реакцій багатьох сполук у процесі їхньої взаємодії з активними центрами поверхні, а також електронної будови речовин. Розробив технології одержання високодисперсних кремнеземів з хімічно модифікованою поверхнею. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1972.

ЧУЙКО́В Василь Іванович [31.I (12.II) 1900, с. Серебряні Пруди, тепер смт Моск. обл.— 18.III 1982, Москва, похований у Волгограді на Мамаєвому кургані] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1925 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. У 1929—32 — військ. радник у Китаї. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 62-ю (8-а гвард.) армією, що відзначилася в Сталінград. битві, в *битві за Дніпро 1943,* в ін. операціях. У 1949—53 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. В 1953—60 — команд. військами Київ. військ. округу. В 1960—64 — головнокоманд. Сухопутними військами, заст. міністра оборони СРСР. У 1961—72 — нач. Цивільної оборони СРСР. З 1972 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. У 1952—61 — кандидат у члени, з 1961 — член ЦК КПРС. У 1954—60 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4 і 5-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Тв.:* В боях за Украину. К., 1972; Сражение века. М., 1975; Від Сталінграда до Берліна. К., 1982.

ЧУЙКО́В Євген Васильович (н. 18.V 1924, с. Нижній Реут, тепер Фатезького р-ну Кур. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1946. Твори: «Весняні лани» (1965), «Шушенські далі» (1969), «Над безіменними висотами» (1977), «Горки Ленінські» (1982) та ін. Нагороджений орденами Слави 2 і 3-го ступенів, медалями.

Є. В. Чуйков. Тиша. 1971.

ЧУЙКО́В Семен Опанасович [17 (30).X 1902, Пішпек, тепер Фрунзе — 18.V 1980, Москва] — кирг. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). У 1924—30 навчався у ВХУТЕМАСі—ВХУТЕІНі в Москві. Твори: цикли «Киргизька колгоспна сюїта» (1939—48), «У нас у Киргизії» (1946—67), «Наші брати» (1952—67); картини «Ранок» (1947; іл. див. до ст. *Союз Радянських Со-*

ціалістичних Республік, т. 10, с. 384—385), «Дочка Радянської Киргизії» (1948), «Гімалаї» (1954), «Дочка чабана» (1956; іл. див. до ст. *Киргизька РСР*, т. 5, с. 448—449), «Чорна мадонна» (1962), «Жива вода» (1966), «Дотик до вічності» (1973) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

ЧУКА́РІН Віктор Іванович (9.XI 1921, с. Красноармійське, тепер Новоазовського р-ну Донец. обл. — 25. VIII 1984, Львів) — укр. рад. гімнаст, засл. майстер спорту (з 1951), засл. тренер УРСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор (1952, 1956), світу (1954), СРСР (1949—51, 1953, 1955); чемпіон Олімпійських ігор (1952, 1956), світу (1954), СРСР (1948—56) в окремих видах спорт. гімнастики. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ЧУКО́ВСЬКИЙ Корній Іванович [справж. прізв., ім'я і по батькові — Корнейчуков Микола Васильович; 19 (31). III 1882, Петербург — 28.X 1969, Москва] — російський радянський письменник, критик, літературознавець, перекладач. Дитячі і шкільні роки провів в Одесі, закінчив екстерном гімназію в Миколаєві. З 1901 виступав як журналіст. Ч.— один із зачинателів рад. дитячої л-ри. Перша казка — «Крокодил» (1916). Автор казок «Мийдодір», «Тараканище» (обидві — 1923), «Мухацокотуха» (1924), «Бармалей» (1925), «Лікар Айболить» (1929). Відома кн. «Від двох до п'яти» (перше вид. під назвою — «Маленькі діти», 1928) — спроба охарактеризувати дитячу психологію і словотворчість. Ч.— дослідник життя і творчості М. Некрасова («Майстерність Некрасова», 1952, Ленінська премія, 1962). Йому належать літ.-критичні праці, мемуари, книга з теорії перекладу — «Високе мистецтво» (1941). Автор нарису «Шевченко» (1911), упорядкував ряд збірок укр. поета рос. мовою. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1965—69; Илья Репин. М., 1969; Мой Уитмен. М., 1969; Укр. перекл. — Мийдодір. Х. — Одеса, 1934; Сонячна. Х. — Одеса, 1935; Ілля Рєпін. К., 1937; Казки. К., 1954; Плутанина. К., 1962.

ЧУКО́ТСЬКА МО́ВА, луораветланська мова — мова *чукчів*. Належить до чукотсько-камчатської групи (чи сім'ї) *палеоазіатських мов*. Розмовляють нею бл. 11 тис. чол. (1979, перепис). У Ч. м. виділяють діалекти: сх., зх. і групу південних. Характерні риси Ч. м.: *сингармонізм*, різноманітна асиміляція і дисиміляція приголосних; за граматичною будовою — *інкорпоруюча мова*; іменник відмінюється за відмінками й особами; дієслово має суб'єктне і суб'єктно-об'єктне дієвідмінювання; є номінативна й *ергативна конструкція* речення. Писемність з 1931 — на латинській, а з 1936 — на рос. графічній основі.

Літ.: Скорик П. Я. Грамматика чукотского языка, ч. 1—2. М.—Л., 1961—77.

П. Я. Скорик.

ЧУКО́ТСЬКА РІ́ЗЬБЛЕНА КІ́СТКА — нар. художній промисел, поширений у чукчів та ескімосів пн.-сх. берега Чукотського п-ова (с-ще Уелен та ін.). Відома з перших століть н. е. У 1931 створено майстерню кісткорізьблення (тепер уеленська майстерня кісткорізьблення «Північні сувеніри»). Сучас. майстри різьблять з моржового ікла композиції на теми життя народів Півночі, на фольклорні теми.

Літ.: Митлянская Т. Б. Художники Чукотки. М., 1976.

Т. Б. Мітлянська.

В. Емкуль. Морське полювання. 1946.

ЧУКО́ТСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., біля берегів Азії та Пн. Америки. Прот. Лонга сполучене з Сх.-Сибірським м., Берінговою прот.— з Берінговим м. Площа 587 тис. км². Переважні глиб. 50—200 м, макс.— 1256 м. Найбільший острів — Врангеля. У рельєфі дна виділяють підводні каньйони Барроу та Геральд. Т-ра води влітку від +4° на Зх. до +10, +12° на Пд., взимку —1,6°. Солоність понад 33 ‰. Взимку замерзає, влітку у пн.-зх. частині — плавуча крига. У Ч. м. водяться моржі, тюлені, нерпа; з риб — голець, харіус, навага тощо. Влітку на узбережжі моря та островах — пташині базари. Ч. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Найбільший порт — Уелен.

ЧУКО́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Магадан. обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований на крайньому Пн. Сх. СРСР, включає о-ви Врангеля, Айон, Аракамчечен, Ратманова та ін. Омивається Сх.-Сибірським, Чукотським та Берінговим морями. Територія округу — 737,7 тис. км². Нас. 146 тис. чол. (на 1.I 1983). На тер. округу проживають чукчі, ескімоси, евени, юкагири, а також росіяни, українці, білоруси, татари та ін. Міськ. нас. — 72 %. В окрузі — 8 районів, 2 міста і 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Анадир*. Берегова лінія звивиста (найбільша затока — Анадирська). На крайньому Пн. Сх.— Чукотський п-ів. В центр. частині округу — Анадирське плоскогір'я, на Сх. від нього — хр. Пекульней та Чукотське нагір'я (вис. до 1843 м), на Зх.— Пн. Анюйський та Пд. Анюйський хребти. На Пн. і Пд. Сх. вздовж узбережжя — заболочені низовини (найбільша — Анадирська). На Пд. округу—хребти Коряцького й Колимського нагір'їв. Корисні копалини: золото, олов'яні та ртутні руди, вольфрам, кам. та буре вугілля, нафта, газ. Клімат суворий; на узбережжі — морський, у внутр. районах — різко континентальний. Зима триває 8—9 місяців. Пересічна т-ра січня на узбережжі Берінгового м. від —15 до —21°, у внутр. районах від —27 до —39°; липня відповідно +9, +10° та +13, +14°. Опадів 200—500 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Ріки належать до басейну Пн. Льодовитого і Тихого океанів, найбільші — Анадир, Амгуема та притоки Колими (Омолон, Вел. Анюй). На ріках поширені *полії*. Озера — Красне, Ельгигитгин, Пекульнейське. Переважають гірсько-тундрові ґрунти. Рослинність тундрова (мохи, лишайники, чагарники), у річкових долинах — ліси з модрини, тополі, чозенії, берези. Провідне місце в економіці округу посідає гірничодобувна пром-сть — видобування олова (Валькумей, Іультін), вольфраму (Іультін), кам. та бурого вугілля (Берінгівське та Анадирське родовища). Електроенергетика представлена Білібінською АЕС, Чаунською ТЕЦ та Егвекінотською ДРЕС, Берінговською РЕС. Діють плавучі електростанції «Північне сяйво» (мис Шмідта та Зелений мис). Розвивається буд. матеріалів та харч. (у т. ч. рибна) пром-сть. Пром. підприємства — в Анадирі, Певеку, Білібіно. Провідна галузь с. г.— оленярство (у 1982—524 тис. голів), розвинуті також рибальство, мисливство на хутрового та мор. звіра, кліткове звірівництво, теплично-парникове г-во. Осн. види транспорту — морський і повітряний. Порти: Певек, Провидіння, Анадир, Егвекінот, Берінговський. Важливі автомоб. траси: Певек — Красноармійський — Комсомольський, Егвекінот — Іультін, Зелений мис — Білібіно (зимова) та ін. Судноплавство по ріках Анадир, Велика, Великий і Малий Анюй. Розвинута сітка місц. авіаліній.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішнього Ч. а. о. була одна початкова школа (40 учнів), серед. спец. навч. закладів не було. В 1984/85 навч. р. в окрузі діяли 81 загальноосв. школа (27 тис. учнів), 28 дитячих художніх шкіл, профес.-тех. уч-ще, педагогічне уч-ще (м. Анадир). Функціонують 71 масова бібліотека з фондом понад 1 млн. одиниць зберігання, 130 клубних закладів, 90 кіноустановок, Чукотський окружний краєзнавчий музей (м. Анадир) з філіалами в м. Певек і смт Білібіно. В окрузі 20 позашкільних закладів, серед них 10 палаців та будинків піонерів, 1 станція юних техніків, 10 дит. спорт. шкіл. Виходять окружна газета рос. мовою «Советская Чукотка» та чукотською мовою «Советкэн Чукотка» («Радянська Чукотка»). Працює окружний комітет по телебаченню і радіомовленню. Транслюються передачі Всесоюзного радіо. Програми Центр. телебачення ретранслюються по системі «Орбіта». Передачі окружного радіо і телебачення ведуться рос., чукотською та ескімоською мовами. У нар. декоративно-ужитковому мистецтві поширені різьблення на кістці (див. *Чукотська різьблена кістка*).

Б. І. Плакін (культура).

ЧУКО́ТСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — на Пн. Сх. Азії, в межах Чукот. авт. округу Магадан. обл. РРФСР. Омивається Анадирською зат. Берінгового м. і Чукотським м., від Пн. Америки відмежований

К. І. Чуковський.

С. О. Чуйков. Мисливець з беркутом. 1938. Музей образотворчих мистецтв Киргизької РСР. Місто Фрунзе.

В. Г. Чумак.

Пам'ятник В. Г. Чумакові в місті Ічні. Скульптор В. П. Луцак. 1980.

Чум.

Берінговою прот. Берегова лінія дуже розчленована (затоки Мечигменська і Хреста, Колючинська губа). На крайньому Пн. Сх.— *Дежньова мис.* У рельєфі Ч. п. переважають височини, найвища точка — г. Ісходна, 1158 м. Поширена *багаторічна мерзлота.* Поклади олова, вольфраму та ін. Вкритий тундровою рослинністю.

ЧУ́КЧІ — народ, корінне населення Чукот. авт. округу Магадан. обл. Живуть також у деяких районах Коряц. авт. округу Камчат. обл. та Якут. АРСР. Чисельність— 14 тис. чол. (1979, перепис). Мова — чукотсько-камчатської групи мов (див. *Чукотська мова*). Релігією Ч. було *шаманство,* промислові й сімейні культи. На поч. 20 ст. в побуті Ч. було багато залишків первіснообщинних відносин. За Рад. влади докорінно змінилося життя Ч. Вони здобули автономію; створено великі оленярські радгоспи і колгоспи; морські звіробої одержали сучасну техніку. Виросла національна інтелігенція.

ЧУЛА́ТІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — палеолітичні стоянки на правому березі Десни поблизу с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну Чернігів. обл. Культурний шар найранішої з них — стоянки Чулатів I (Крейдяний Майдан), яку досліджували 1936—37, містив залишки вогнищ і місця обробки кременю, багато кісток тварин, крем'яні різці та ін. знаряддя і речі. Інтерес становить знахідка людського черепа зі зрізами по краю (можливо, черепа-посудини). На пізнішій стоянці Чулатів II (Робочий Рів), що її досліджували 1936—38, виявлено залишки невеликого наземного житла (при спорудженні його було використано великі кістки мамонта), вогнищ, знайдено вироби з каменю, кістки й рогу, шматки янтарю, червоної вохри, кістки тварин тощо. Чулатівські стоянки належать до мадленської пори (див. *Мадленська культура*) пізнього *палеоліту.*

ЧУЛИ́М — 1) Ріка у Краснояр. краї та Том. обл. РРФСР, права прит. *Обі.* Довж. 1799 км, площа бас. 134 тис. км². Утворюється злиттям річок Білий Іюс та Чорний Іюс, що беруть початок з Кузнецького Алатау. Живлення переважно дощове. Замерзає у жовтні, скресає на поч. травня; восени бувають льодові затори. Судноплавний майже на 1180 км від гирла. На Чулимі — міста Назарово, Ачинськ.

2) Ріка у Новосиб. обл. РРФСР. Довж. 392 км, площа бас. 17,8 тис. км². Бере початок з боліт Барабинського степу, впадає в оз. Малі Чани. Живлення снігове. Замерзає у жовтні, скресає на поч. травня На ріці — м. Чулим.

ЧУЛКО́В Михайло Дмитрович [1743 або 1744, Москва — 24.X (4.XI) 1792, там же] — рос. письменник, журналіст, фольклорист і етнограф. Видавав журнали «И то и сьо» (1769), «Парпасский щепетильник» (1770). Автор літ. казок, істор. та побутових повістей («Пересмішник, або Слов'янські казки», ч. 1—5, 1766—89, де широко використано слов'ян. міфологію та фольклор), шахрайського роману «Вродлива куховарка...» (ч. 1, 1770), комедій, поем тощо. Помітним внеском у рос. фольклористику був виданий Ч. «Збірник різних пісень» (ч. 1—4, 1770—74), куди ввійшли рос. пісні літ. походження та народні (серед них є й українські). Зробив спробу систематизувати міфологію народів Росії у праці «Абевега російських забобонів...» (1786) та ін., в яких подано відомості про укр. весілля. *І. П. Березовський.*

ЧУМ — переносне житло у деяких народів Пн. (ненці, кети, пн. якути, ороки, евени, нганасани, тувинці-тоджинці та ін.). Мав конічну форму. Взимку Ч. вкривали шкурами, влітку — берестою, іноді парусиною або мішковиною.

ЧУМА́ — гостра інфекційна хвороба людини і тварин (гризунів, верблюдів, зайців та ін. ссавців), що належить до карантинних хвороб з *природною вогнищевістю.* Збудник Ч.— чумний мікроб (Yersinia pestis), відкритий 1894 япон. вченим С. Кітасато (1852—1931) і франц. вченим А. Ж. Е. Йєрсеном (1863—1943). Епідемії цієї хвороби періодично охоплювали багато країн світу. Перша *пандемія* Ч. виникла в Сх. Римській імперії (6 ст.) і була відома під назвою «юстініанова». Друга пандемія («чорна смерть») виникла в Європі у 14 ст. і протягом кількох років винищила 25 млн. чоловік (бл. $^1/_4$ населення Європи). Третя пандемія виникла наприкінці 19 ст. більш як у 100 портових містах світу. В Росії Ч. відома з 14 ст. (епідемія в центр. і пд.-зх. Росії, у т. ч. неодноразово у Москві; в 19 ст.— в Забайкаллі, Закавказзі, Прикаспії, наприкінці 19 ст.— на початку 20 ст.— в Одесі та ін. портах Чорного моря). У 20 ст. спалах епідемії Ч. спостерігався в Індії. Під час великої епідемії Ч. в Індії (наприкінці 19 ст.) було встановлено, що поряд з людьми на чуму хворіють і пацюки. Укр. вчений Д. К. *Заболотний* був одним з перших, хто з'ясував, що Ч. є природною хворобою гризунів, а не людини, причому переносниками захворювання є кровосисні членистоногі, гол. чин. блохи (трансмісивний шлях — див. *Трансмісивні хвороби*). Внесені через шкіру збудники Ч. потрапляють у лімфатичні вузли, спричинюючи їх тяжке запалення — б у б о н н у ф о р м у (утворюються болісні *бубони*). Зараження від хворих на Ч. повітряно-крапельним шляхом (при чханні, кашлі) викликає л е г е н е в у ф о р м у Ч.

Інкубаційний період при Ч.— 2—6 днів. Клінічна картина характеризується гострим початком: хворого морозить, швидко підвищується т-ра тіла до 40 °С, виникають сильний головний біль, збудження, запаморочення, гіперемія шкіри обличчя, часто — симптом ураження оболонок мозку тощо. Для лабораторної діагностики застосовують бактеріологічні та серологічні методи. П р о ф і л а к т и к а: епідеміологічна розвідка в природних вогнищах (епізоотологічні обслідування, спостереження за населенням і тваринами), *вакцинація.* При виникненні епідемічного вогнища хворих госпіталізують, провадять дезинфекцію, здійснюють карантинно-обмежувальні заходи. Л і к у в а н н я медикамент. засобами. *О. М. Богданов.*

ЧУМА́ ТВАРИ́Н — група *інфекційних хвороб* с.-г. тварин, що характеризуються коротким *інкубаційним періодом* (1—12 днів), гострою формою перебігу, високою контагіозністю (заразністю) і смертністю (70—100 %). Збудниками Ч. т. є *віруси,* специфічні для кожного виду тварин (рогатої худоби, свиней, коней, м'ясоїдних, птиці), або чумні *бактерії* (верблюдів). Останні небезпечні для людини. На чуму хворіє також риба (лососі, сигові, щука) і раки. Ч. т. виникає в будь-яку пору року, уражає тварин усіх вікових груп і проявляється у вигляді *ензоотій* та *епізоотій.* Джерело інфекції — хворі і перехворілі тварини, що виділяють збудників з слиною, молоком, фекаліями, трупи загиблих від чуми тварин. Заражаються тварини через травний тракт, ушкоджену шкіру повітряно-крапельним шляхом. *Інфекція* передається через забруднені виділеннями хворих корми, воду, підстилку, предмети догляду, руки і одяг обслуговуючого персоналу, продукти тваринництва, комахами. Діагноз встановлюють на основі епізоотич., клініко-патоморфологічних ознак і лабораторних досліджень. З а х о д и б о р о т ь б и. Г-во карантинують, забороняють завезення і вивезення тварин, фуражу, продуктів тваринництва, проїзд транспорту та ін. Хворих і підозрілих на захворювання тварин ізолюють і забивають, трупи спалюють, приміщення очищають і дезинфікують, гній спалюють. Для решти поголів'я застосовують специфіч. засоби профілактики та провадять заходи згідно з діючою вет. інструкцією.

Літ.: Вирусные болезни животных. М., 1963; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Щербина А. К. Болезни рыб. К., 1973; Эпизоотология. М., 1974; Справочник по ветеринарии. Л., 1978. *В. М. Хрящевський.*

ЧУМА́К Василь Григорович [літ. псевд.— С. Віче, Вагр, Ічня; 25.XII 1900 (7.I 1901), м. Ічня, тепер Чернігів. обл.— 21.XI 1919, Київ] — укр. рад. поет. Вчився у Городнянській гімназії. Активну літ.-громадську діяльність почав 1917. Вів підпільну революц. роботу в окупованому петлюрівцями і денікінцями Києві. Розстріляний денікінською контррозвідкою. Почав друкуватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. До видатних зразків укр. рад. поезії належать вірші Ч. «Березневий каламут», «Я порву ті вінки», «Червоний заспів», «Революція» та ін., що ввійшли до зб. «Заспів» (1920). Писав також оповідання, критичні нариси і статті.

Тв.: Червоний заспів. К., 1982.
Літ.: Крижанівський С. Василь Чумак. В кн.: Українські радянські письменники. К., 1957.

Л. М. Коваленко.

ЧУМА́К Іван Михайлович (н. 25. VI 1926, с. Олексіївка, тепер Новоайдарського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). У 1954 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Твори: композиції «Лаборантка»

До ст. **Шишкін І. І.**

1. Дощ у дубовому лісі. 1891.
Державна Третьяковська галерея в Москві.

2. «На півночі дикій...». 1891.

3. «Среди долины ровныя...». 1883.

2 | 3 — Київський музей російського мистецтва.

1
2
3

4
5

До ст. **Штериберг В. І.**

1. Садиба Г. Тарновського в Качанівці. 1837.

2. Пастушок. 1836—38.

3. Вид на Поділ у Києві. 1837.

4. Вітряк у степу. 1838. Державний Російський музей у Ленінграді.

5. Біля шинку. 1836—38. Сумський художній музей.

6. Переправа через Дніпро під Києвом. 1837. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

1—3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

6

(1963), «Слово о полку Ігоревім» (1968), «К. Є. Ворошилов» (1969), портрети Героя Соціалістичної Праці С. Воротникова (1967), скульптора В. Федченка (1982) та ін., пам'ятник героям-визволителям м. Ржева (1963, у співавт.), монумент «Свято Жовтня» у Ворошиловграді (1966, у співавт.), монумент «Україна — визволителям» у смт Мілове Ворошиловгр. обл. (1972, у співавторстві; іл. див. до ст. *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 397). Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1973.

ЧУМА́К Ігор Григорович (н. 27.VII 1930, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі холодильної техніки, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1953) Одеського технологіччого інституту холодильної пром-сті працює в цьому ж вузі (з 1984 — ректор). Осн. праці — з тепло- і масообміну, створення холодильного устаткування для агрокомплексів харчової, м'ясної і молочної промисловості.

ЧУМА́К Роман Мусійович (н. 10.IX 1918, с. Ксаверівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1950). Працював гол. редактором і директором вид-ва «Дніпро», редактором газети «Друг читача». Автор поетичних збірок «Лірика» (1955), «Люблю, як співають» (1958), «Троянди на снігу» (1961), «Закоханими очима» (1964), «Краплина чистої любові» (1965) та ін., романів «Бране Поле» (1969), «Великий Луг» (1979), книжок для дітей. Перекладач творів рос. письменників. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Бране Поле. К., 1978; Великий Луг. К., 1983; Рос. перекл.— О чем поет душа. М., 1958.

ЧУМАКИ́ — категорія населення на Україні, що в 16—19 ст. займалося торговельно-візницьким промислом. Чумакували здебільшого козаки і держ. селяни, менше — кріпаки й міщани. Деякі розбагатілі Ч. перетворилися на великих торговців і землевласників (з Ч. вийшли *Терещенки, Харитоненки* та ін.). Див. *Чумацтво*.

ЧУМА́ЦТВО — торговельно-візницький промисел на Україні в 16 — 19 ст. Виникло в 2-й пол. 16 ст. на Придніпров'ї і згодом поширилося в ін. місцевостях України як торг. промисел сіллю, яку привозили з Чорноморського узбережжя, Криму і Галичини. Як трансп. засіб *чумаки* використовували парноволові й четвероволові дерев'яні вози, т. з. мажі. Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани. У 18 ст. Ч. стало одним з найважливіших позаземлеробських занять сільського населення. Гол. вантажами були хліб та ін. с.-г. продукти, які вивозили за кордон через Одесу та ін. чорноморсько-азовські порти. Звідти чумаки привозили різні товари, з Криму і Бессарабії — сіль тощо.

Чимало вантажів вони доставляли в Москву та ін. рос. міста, а також на Пн. Кавказ, у Білорусію, Польщу й Молдавію. Ч. було поширене і на Поволжі, Дону та Кубані, де ним займалися гол. чин. переселенці з України. Як одне з джерел первісного нагромадження капіталу Ч. було важливим фактором поглиблення соціального розшарування сел.-козац. мас і формування сільс. буржуазії. Ч. припинилося у 70—80-х рр. 19 ст. в зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового флоту. Ч. широко відображено у фольклорі (див., зокрема, *Чумацькі пісні*), у творчості багатьох укр. і рос. письменників і художників.

Іл. див. на окремому аркуші, т. 2, с. 64—65.

Літ.: Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. К., 1964; Даниленский Г. П. Нравы и обычаи украинских чумаков. «Библиотека для чтения», 1857, т. 142, в. 3—4, т. 143, в. 5—6; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань, в. 2. Чумаки. К., 1931.

І. С. Слабєєв.

ЧУМА́ЦЬКИЙ ШЛЯХ — українська народна назва *Молочного Шляху*.

ЧУМА́ЦЬКІ ПІСНІ́ — українські народні соціально-побутові пісні, які відтворюють історію *чумацтва* на Україні. Основна тематика — небезпека подорожувань, родинні стосунки, нарікання чумаків-наймитів на тяжку долю тощо. Напіввійськ. побут, козацько-селянський склад чумацьких валок сприяли переплетенню мотивів козацьких і Ч. п. Деякі Ч. п. відносять до *історичних пісень*. Ч. п. здебільшого сольні чоловічі, нешвидкі, окремі варіанти багатоголосі, з розвиненою мелодикою. Входили до репертуару кобзарів та лірників. Великим знавцем і прекрасним виконавцем Ч. п. був П. К. Саксаганський. Багато Ч. п. записали Панас Мирний та І. Я. Рудченко, М. В. Лисенко та ін. Зміст і мелодії Ч. п. використовували поети, композитори («Ой не п'ються пива-меди» Т. Г. Шевченка, «Хустина» Л. М. Ревуцького та ін.).

Видання: Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. К., 1874; Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. К., 1919; Чумацькі пісні. К., 1976.

А. І. Іваніцький.

ЧУМАЧЕ́НКО Микола Григорович (н. 1.V 1925, с. Гладківка, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1955. Закінчив 1957 Тбіліський ун-т. В 1961—71 працював у Київ. ін-ті нар. г-ва, 1971—73 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР, з 1973 — директор Ін-ту економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк), з 1982 — голова Донецького наук. центру АН УРСР. Праці з питань економіки і управління пром. виробн., обліку та аналізу госп. діяльності, комплексного планування екон. і соціального розвитку регіону, тер. управління наук.-тех. прогресом, теорії управлінських рішень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1980.

ЧУМГА́К, Чугмак — річка в Черкас. та Полтав. областях УРСР, права прит. *Оржиці* (бас. Дніпра). Довж. 72 км, площа бас. 845 км². Тече Придніпровською низовиною. Заплава частково осушена. Воду використовують для водопостачання, зрошування, а також риборозведення.

ЧУМИ́ЗА (Setaria italica subsp. maxima) — однорічна трав'яниста рослина роду *мишій* родини злакових. Ч. належить до групи просовидних злаків. Стебло прямостояче, міцне, 60—120 см заввишки. Суцвіття — щільна колосовидна волоть до 50 см завдовжки. Плід — дрібна зернівка, вкрита квітковими лусками від блідо-жовтого до темно-коричневого забарвлення. Походить з Сх. Азії. Ч.— цінна продовольча культура, з зерна якої виготовляють борошно й крупи. Як кормову культуру її вирощують на зерно, сіно та зелений корм. Урожайність зерна в передових г-вах 40—60 ц/га, зеленої маси — 150—300 ц/га.

ЧУ́НА (у верхів'ї — Уда) — ріка в Ірк. обл. та Краснояр. краї РРФСР, один з витоків Тасєєвої (бас. Єнісею). Довж. 1203 км, площа бас. 56,8 тис. км². Бере початок на схилах Удинського хр. (Сх. Саян), нижче перетинає Середньосибірське плоскогір'я. Порожиста. Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води 300 м³/с. Сплавна, судноплавна. На Ч.— м. Нижньоудінськ.

ЧУНЦІ́Н — місто на Пд. Зх. Китаю, в провінції Сичуань. Річковий порт при впадінні р. Цзялінцзян в р. Янцзи, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 5 млн. ж. (1974). Найрозвинутіші металургія та багатогалузеве машинобудування. Хімічна промисловість. Цементні з-ди, шовко- та вовноткацькі ф-ки, харч. підприємства. ТЕС. Ч. — значний торг. центр. Ун-т та ін. вузи. Театри. Місто відоме з 11 ст. до н. е.

ЧУ́НЯ — ріка в Евенк. авт. окр. Краснояр. краю РРФСР, права прит. Підкам'яної Тунгуски (бас. Єнісею). Довж. 727 км, площа бас. 70,5 тис. км². Утворюється злиттям річок Північної Ч. та Південної Ч. Тече в межах Середньосибірського плоскогір'я, порожиста. Живлення снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає у травні. Пересічна витрата води бл. 435 м³/с. Судноплавна.

ЧУПА́ХІВКА — селище міського типу Охтирського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташована на р. Ташані (бас. Псла), за 29 км від залізнич. ст. Охтирка. 3,3 тис. ж. (1984). У Ч.— цукр. з-д та хлібний комбінат. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Ч. засн. наприкінці 30-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ЧУПРО́В Олександр Іванович [6 (18).II 1842, Мосальськ, тепер місто Калуз. обл.— 24.II (8.III) 1908, Москва] — рос. економіст, статистик і публіцист, громад. діяч, чл.-

М. Г. Чумаченко.

І. М. Чумак. Слово о полку Ігоревім. Мармур. 1968.

Чумиза. Надземна частина рослини.

Чумаки серед могил. Малюнок Т. Г. Шевченка. 1846.

Чуфа. Загальний вигляд рослини.

Л. О. Чурсіна.

Ф. В. Чухров.

А. Є. Чхартішвілі.

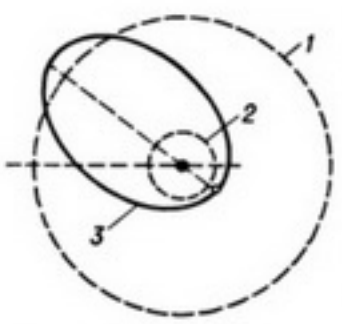

Чурюмова — Герасименко комета. Орбіти:
1 — Юпітера,
2 — Землі,
3 — комети.

кор. Петерб. АН (з 1887). У 1866 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту, 1878—99 — професор цього ун-ту. Очолював ліберально-народницьку течію бурж. екон. думки в Росії. Праці з питань статистики, політ. економії, агр. питань, залізнич. г-ва та ін.

ЧУПРО́В Олександр Олександрович [6 (18).III 1874, Мосальськ, тепер місто Калузької обл.— 19.IV 1926, Женева] — рос. теоретик статистики, чл.-кор. Рос. АН (з 1917). Син О. І. *Чупрова*. Закінчив (1896) фізико-матем. ф-т Моск. ун-ту, навчався в Німеччині (1901). У 1902—17 керував кафедрою статистики в Петерб. політех. ін-ті. В 1917 виїхав за кордон.

ЧУРА́Й Марія Гордіївна (Маруся Чурай, Чураївна) — легендарна укр. нар. співачка й поетеса. Нібито жила в серед. 17 ст. у Полтаві. Образ Ч. як творця укр. нар. пісень («Ой, не ходи, Грицю», «Засвистали козаченьки» та ін.) склався під впливом літ. творів 19 ст. Документальних свідчень, записів нар. переказів про Ч. немає. Сюжет пісні-балади «Ой, не ходи, Грицю» — в основі повісті О. Шаховського «Маруся, малороссийская Сапфо» (1839), а також багатьох ін. творів (балади, поеми, драми, повісті), написаних протягом 19—20 ст. укр., польс. та рос. мовами (К. Тополя, В. Александров, М. Старицький, В. Самійленко, О. Кобилянська, Б. Залеський, О. Чюміна та ін.). В укр. рад. л-рі сюжет балади опрацьовували І. Сенченко, І. Микитенко, Л. Забашта, І. Хоменко, Л. Костенко (роман у віршах «Маруся Чурай», 1979) та ін. Баладу «Ой, не ходи, Грицю» перекладено польс. (1820), чес. (1822), нім. (1822), франц. (1830), англ. (1848) та ін. мовами.

Літ.: Нудьга Г. Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай. «Жовтень», 1967, № 2.

Г. А. Нудьга.

ЧУРИ́НГИ — культові предмети деяких племен австралійців.

ЧУРСІНА́ Людмила Олексіївна (н. 20.VII 1941, Душанбе) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1971. Після закінчення Моск. театр. уч-ща ім. Б. В. Щукіна працювала в Театрі ім. Є. Вахтангова (1963—65), з 1965 — на кіностудії «Ленфільм». Серед ролей в кіно: Дар'я («Донська повість», 1964), Марфа («Журавочка», 1967), Вірінея («Вірінея», 1968), Анфіса («Угрюм-ріка», 1969), Олеся («Олеся», 1972), Ляховська («Привалovські мільйони», 1974), Ніна («Пам'ятати чи забути», 1982). У Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна зіграла ролі Лізи Протасової («Діти сонця» М. Горького, 1976) та Шурочки («Іванов» А. Чехова, 1978).

ЧУРЮ́МОВА — ГЕРАСИМЕ́НКО КОМЕ́ТА — *комета* сімейства Юпітера. Відкрили (жовтень 1969, на астронегативах, одержаних на Алма-Атинській обсерваторії АН Каз. РСР) укр. астрономи К. І. Чурюмов і С. І. Герасименко. Спостерігалась 1969—70, 1975 і 1982—83. Рухається по еліптичній *орбіті* (мал.) з *ексцентриситетом* 0,63, нахилом орбіти 7,15°, великою піввіссю 3,50 *астрономічної одиниці* (а. о.), перигелійною віддаллю 1,31 а. о. Період обертання навколо Сонця — 6,6 року. Радіус крижаного ядра 0,5 км; в голові комети виявлено водень, гідроксильну групу, ціан, молекули вуглецю і деяких його сполук тощо. Позначається 1982 f.

К. І. Чурюмов.

ЧУСОВА́ — ріка на Уралі, в межах Челяб. (витоки), Свердл. та Перм. областей РРФСР, ліва притока *Ками*. Довж. 592 км, площа бас. 23 тис. км². Бере початок на схилах Серед. Уралу, впадає у Камське водосховище. Живлення мішане. Влітку інколи бувають паводки. Замерзає у листопаді — грудні, скресає на поч. травня. Пересічна витрата води у пониззі 222 м³/с, найбільша — 4570 м³/с. Сплавна, судноплавна від м. Чусового. Споруджено водосховища. На Ч.— міста Первоуральськ, Чусовий. Об'єкт туризму.

ЧУСОВИ́Й — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на зх. схилі Серед. Уралу, на р. Чусовій. Залізнич. вузол. 58 тис. ж. (1983). У місті — з-ди: металург., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., металовиробів, хлібний та хлібопродуктів комбінати, швейна фабрика. Об'єднання «Чусовліс», Лямінський домобуд. комбінат. Вечірній індустр. технікум, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Ч. утворено 1933.

ЧУ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 30,9 тис. чол. (1984). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чутове*. Поверхня рівнинна, розчленована долинами річок, балками. Корисні копалини — глини, піски. Річки — *Коломак* з *Свинківкою, Орчик* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси та лісосмуги (дуб, ясен, клен, берест, сосна) займають 6,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — артемівські цукр. та авторем. з-ди, Чутівський з-д металевих виробів. Комбінат побутового обслуговування (Чутове), 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 69,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 6,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. Скотарство, вівчарство, птахівництво, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, норки). У районі— 10 колгоспів, 6 радгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць та м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Скороходове і Кочубеївка. Автомоб. шляхів — 211 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 44 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 14 клубів, 41 кіноустановка. 31 б-ка, істор. музей радгоспу ім. ХТЗ (с. Василівка). У с. Кантемирівці народився рос. актор М. В. *Дальський*, у с. Гряковому — укр. зоолог-орнітолог М. О. *Зарудний*, у с. Лисичій — укр. рад. актор і режисер Д. І. *Козачківський*. У Ч. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1931).

В. П. Беркало.

ЧУТЛИ́ВІСТЬ — здатність живих організмів реагувати на дію зовнішніх чи внутрішніх *подразників*. У широкому розумінні поняття Ч. збігається з поняттям *подразливість*. Ч. поділяють на абсолютну і диференційовану (див. *Поріг відчуття*). Ч. організму залежить від чутливості його *аналізаторів*. Залежно від рецептивної (див. *Рецептори*) структури аналізаторів розрізняють Ч. екстерорецептивну (див. *Екстерорецепція*), інтерорецептивну (див. *Інтерорецепція*) і пропріорецептивну (див. *Пропріорецептори*). Особливо висока Ч. рецепторів відмічається до адекватних подразників (напр., світло — для ока, звук — для органів слуху) — специфічна Ч. Завдяки Ч. організм цілеспрямовано реагує на зміни зовн. і внутр. середовища. Див. також *Чуттів органи, Відчуття*.

ЧУТЛИ́ВІСТЬ РАДІОПРИЙМАЧА́ — здатність *радіоприймача* приймати слабкі за інтенсивністю радіосигнали, забезпечуючи при цьому на виході задану величину напруги або потужності і, отже, належні якість звучання, чіткість зображення тощо. Ч. р. характеризується найменшою величиною напруги (потужності) радіосигналу, що її треба подати на вхід радіоприймача для нормального його функціонування. Залежить від загального коефіцієнту підсилення всіх *каскадів* радіоприймача, зовн. *перешкод радіоприйманню* або визначається (обмежується) внутр. шумами радіоприймача. Найвищою чутливістю відзначаються *супергетеродинні радіоприймачі*.

ЧУ́ТОВЕ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Коломаку (бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Скороходове. 6,2 тис. ж. (1984). Засн. в кін. 17 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 Ч.— с-ще міськ. типу. В селищі — з-д металевих виробів, держ. плодошовкорозсадник, племзавод «Чутове», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня і музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 бібліотеки.

ЧУТТІ́В О́РГАНИ — спеціалізовані органи, що у більшості тварин і в людини здійснюють сприймання та аналіз дії *подразників*. Вже найпростішим властива чутливість до світла, т-ри, хім. речовин та ін. подразників. Але реакція на зовн.

діяння у нижчих організмів зумовлена не спец. органами, а заг. властивістю живої організації — *подразливістю*. Ч. о. розвинулися в процесі *еволюції* вищих тварин. За вченням І. П. *Павлова*, Ч. о. є периферичні чутливі утвори, які входять до складу системи *аналізаторів*. Розрізняють екстерорецептори (зовн. Ч. о.) та інтерорецептори (внутр. Ч. о.). До екстерорецепторів належать *зору органи, слуху органи, нюху органи, смаку органи, дотику органи*; до інтерорецепторів — *механорецептори*, хеморецептори, осморецептори, *пропріорецептори* м'язів, суглобів і сухожиль. В Ч. о. енергія подразнення трансформується в *збудження*, яке по нервових волокнах надходить до *головного мозку*, де й викликає відповідне *відчуття*.

ЧУФА́, смикавець їстівний, земляний мигдаль (Cyperus esculentus) — багаторічна трав'яниста рослина родини *осокових*. Походить з Африки. Стебла 50—80 см заввишки, зібрані в пучки, що утворюють кущ. Листки лінійні, стріловидні, скупчені біля основи стебла. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані у зонтиковидне суцвіття. Плід — горішок. Вирощують Ч. як однорічну рослину заради смачних бульбочок, що нагадують мигдаль; містять (у %) білка 4—10, цукру 14—28, олії 17—25, крохмалю 20—25. Вживають їх сирими, вареними й смаженими. В культурі поширений на Пд. Європи, Пд. і Пн. Африки, в Пд. Америці. В СРСР — у Серед. Азії, на Закавказзі, вирощують її також на Україні і Пн. Кавказі. Урожайність бульбочок Ч.— 20—40 ц/га. Іл. с. 353.

І. Б. Чорний.

ЧУФУ́Т-КАЛЕ́, Чуфт-Кале, Джуфт-Кале — руїни середньовічного міста-фортеці в околицях Бахчисарая Крим. обл.; одне з найбільших *печерних міст* Криму.

Чуфут-Кале. Мур з брамою.

Виникло в 10 ст. Поділялося на старе й нове місто. Старе місто, укріплене ровом і стіною, населяли алани-християни. Згадувалося в деяких джерелах під назвою Кирк-Ера. З 14 ст. в місті оселилися *караїми*. В 15 ст. вони огородили свій ремісничо-торг. посад стіною — виникло нове місто, яке з 16 ст. почало називатися Ч.-К. У 60-х рр. 19 ст. місто занепало. В давній, зх. частині Ч.-К. збереглися численні архіт. пам'ятки тощо. Тер. Ч.-К. підпорядкована *Бахчисарайському історико-археологічному музею*.

ЧУХНО́ Анатолій Андрійович (н. 20.XII 1926, Батурин, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), доктор екон. наук (з 1963), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1980). Член КПРС з 1950. У 1951 закінчив Київ. ун-т. З 1963 — зав. кафедрою політ. економії, з 1979 — проректор по наук. роботі цього ун-ту. Осн. напрями наук. досліджень: методологічні та теор. проблеми політ. економії соціалізму, екон. закони, усуспільнення виробн. і праці та ін. Нагороджений орденом Дружби народів.

В. О. Сизоненко.

ЧУХРА́Й Григорій Наумович (н. 23.V 1925, м. Мелітополь, тепер Запоріз. обл.) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1953 закінчив режисерський факультет ВДІКу (майстерня С. *Юткевича* та М. *Ромма*). У 1953 — 55 працював на Київській кіностудії художніх фільмів, з 1955 — на кіностудії «Мосфільм». Поставив кінофільми: «Сорок перший» (1956, за Б. Лавреньовим), «Балада про солдата» (1959), «Чисте небо» (1961), «Пам'ять» (1970), «Трясовина» (1977), «Життя прекрасне» (1980). У 1966—71 — викладав у ВДІКу. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Ленінська премія, 1961.

ЧУХРІЄНКО Дмитро Павлович (н. 8.XI 1918, Вінниця) — укр. рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1966), доктор мед. наук (з 1955), професор (з 1956). Член КПРС з 1944. В 1943 закінчив Куйбишевський мед. ін-т, з 1945 працював у Вінн. мед. ін-ті. З 1953 у Дніпроп. мед. ін-ті — ректор, а з 1959 — зав. кафедрою. Праці Ч. присвячені питанням невідкладної хірургії органів черевної порожнини, проблемам грудної хірургії, анестезіології, питанням урології тощо. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ЧУХРО́В Федір Васильович [н. 2 (15).VII 1908, м. Єгор'євськ, тепер Моск. обл. РРФСР] — рад. геолог-мінералог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1932). З 1936 — наук. співробітник Ін-ту геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії і геохімії АН СРСР, з 1950 — заст. директора, з 1956 — директор цього ін-ту. Досліджував мінеральні ресурси Казахстану та ін. районів. Осн. праці присвячені розробці теор. основ мінералогії, мінералогії рудних родовищ, геохімії рудоутворюючих процесів. Створив вчення про природні колоїди, розробив основи теорії типоморфізму мінералів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

К. В. Подлєвський.

ЧУ́ЧИН — давньорус. місто-фортеця, залишками якого є городище (пл. 6 га) на правому високому березі Дніпра, біля с. Балико-Щучинки Кагарлицького р-ну Київ. обл. Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1110. Ч. було засновано в серед. 11 ст. як оборонний пункт, що разом з ін. фортецями входив у Дніпровську оборонну лінію Київської Русі. Городище досліджувалося 1961—65.

Літ.: Довженок В. Й. Літописний Чучин. «Археологія», 1963, т. 16.

ЧХАРТІШВІ́ЛІ Арчіл Євстафійович [н. 6 (19).I 1905, Тбілісі] — груз. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1945. Творчу діяльність почав 1921 в Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Був режисером Кутаїського, Чечено-Інгушського, Батумського театрів. У 1949—52, 1963—64 очолював Театр ім. К. Марджанішвілі (Тбілісі), 1957—62 — режисер, 1965—68 — гол. режисер Театру ім. Ш. Руставелі. Вистави: «Анзор» Шаншіашвілі, «Інші тепер часи» Цагарелі, «Вигнанець» Важа Пшавели, «Оптимістична трагедія» Вишневського, «Медея» Евріпіда. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

ЧХВЕ ЧХІ ВОН (псевдоніми — Коун, Хеун; 857, Сарянбу — р. см. невід.) — кор. поет, учений. Його поезія та проза на ханмуні (кореїзованій формі кит. писемної мови) в різних жанрах частково збереглася в зб. «Борозни пензлем в саду коричних дерев» (кн. 1—20, вид. 1834), у кит. та кор. антологіях. Найвідоміші твори Ч. Ч. В.— цикли пейзажних віршів «Оспівуючи вітер і місяць» (884), вірші «Дика троянда», «Дочки Цзяннані».

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Восточный альманах, в. 3.Искры пламени. М., 1975; [Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи. Вьетнама, Японии. М., 1977.

Л. Р. Концевич.

ЧХЕЇДЗЕ Реваз Давидович (н. 8.XII 1926, Кутаїсі) — груз. рад. кінорежисер, нар. артист СРСР (з 1980). Член КПРС з 1958. У 1953 закінчив ВДІК (майстерня М. *Ромма* та С. *Юткевича*). Працює на кіностудії «Грузія-фільм» (з 1953 — режисер-постановник, з 1974 — директор кіностудії). У 1960— 76 — секретар правління Спілки кінематографістів Груз. РСР. Режисер-постановник худож. фільмів «Майя із Цхнеті» (1960), «Батько солдата» (1965), «Ну й молоды!» (1969), «Саджанці» (1972), «Твій син, земле» (1980—81) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧХІКВА́ДЗЕ Ной Олексійович [18 (30).VII 1883, с. Діді-Джихаїші, тепер Самтредського р-ну Груз. РСР — 24.V 1920] — груз. поет. Почав друкуватися 1904. Перша зб. віршів «Озеро сліз» (1910) — демократичного напряму. У поезії Ч. («Пролетар», «Рабиня», «Місто страждань», «Коваль» та ін.) відображено життя і працю робітн. класу. В інтимній і філос. лірици з'являлися часом песимістичні на-

Р. Д. Чхеїдзе.

М. К. Чюрльоніс.

М. К. Чюрльоніс. Стрілець. З циклу «Знаки Зодіаку». Темпера. 1907.

Чучин. Діорама художника О. В. Казанського.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ш
Давньо-єгипетська	
Сінаїська	
Фінікійська	
Кирилиця	Ш ш Ш ш
Глаголиця	Ш ш ш ш
Російська и українська	Ш ш Ш ш

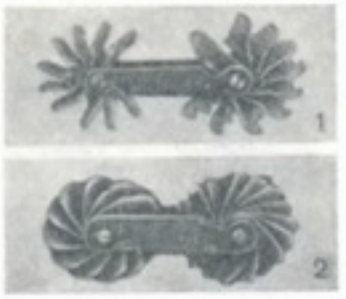

Контрольні **шаблони:**
1 — різьбовий;
2 — радіусний.

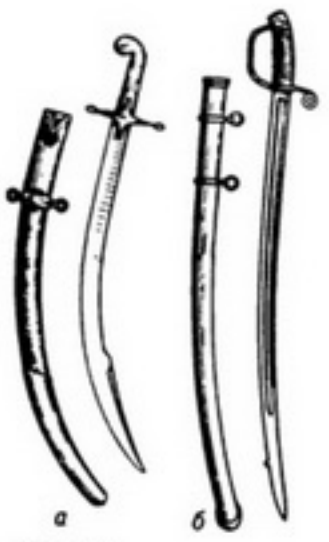

Шаблі:
а — турецька;
б — російська офіцерська зразка 1913.

Шавлія мускатна:
1 — верхня частина суцвіття; *2* — листок з відрізком стебла; *3* — корінь з основою стебла і черенків листків; *4* — квітка; *5* — горішок.

строї, мотиви приреченості й самотності. Виступав як публіцист. Укр. мовою твори Ч. перекладав М. Терещенко.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961.
О. М. Новицький.

ЧХІКВА́ДЗЕ Рамаз Григорович (н. 28.II 1928, Тбілісі) — груз. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1981). Після закінчення 1951 Тбіліського театр. ін-ту ім. Ш. Руставелі працює в Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Серед ролей — Кіріле («Мачуха Саманішвілі» Клдіашвілі), Кваркваре («Кваркваре» Какабадзе), Аздак, Мекі-Мессер («Кавказьке крейдяне коло», «Тригрошова опера» Брехта), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра). Ролі в кіно (Лука у фільмі «Саджанці», 1974, та ін.). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

ЧХОНДЖІ́Н — місто на Пн. Сх. КНДР, адм. ц. провінції Хамгьон-Пукто. Порт на узбережжі Японського м., вузол з-ць і автошляхів. 290 тис. ж. (1972). Важливий центр чорної металургії. Розвинуте суднобудування. Маш.-будівна, хім., буд. матеріалів, текст. і харч. пром-сть. Рибальство.

ЧЮРЛЬО́НІС Мікалоюс Константінас Константіно [Микола Костянтинович; 10 (22).IX 1875, м. Варена, тепер Лит. РСР — 28.III (10.IV) 1911, Пустельник-Мінський, тепер ПНР] — лит. живописець і композитор, представник *символізму*. Живопису навчався в худож. уч-щі у К. Стабровського у Варшаві (1905), музики — у Варшавському муз. ін-ті й Лейпцігській консерваторії. З 1911 був членом об'єднання «*Мир искусства*». У своїй творчості використовував традиції лит. фольклору. Серед худож. творів — цикли «Створення світу» (1904—06), «Знаки Зодіаку» (1907), «Соната моря» (1908) та ін. Картини Ч. зберігаються у Каунаському худож. музеї ім. М. К. Чюрльоніса. Ч.— автор перших лит. симф. поем «Ліс» (1900), «Море» (1907), камерно-інструм. творів, обробок нар. пісень. Портрет і іл. с. 355.
Літ.: Розинер Ф. Я. Гимн солнцу (Чюрлёнис). М., 1974; Чюрлёните Я. К. Воспоминания о М. К. Чюрлёнисе. Вильнюс, 1975.

Ш

Ш — двадцять восьма буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «ш» позначають шумний глухий фрикативний передньоязиковий шиплячий приголосний звук, який може бути твердим (шовк, тиша) і пом'якшеним (шість, тушшю).

ШААБАН (Shaaban) Роберт (1.I 1909, с. Вітамбані, поблизу Танги, Танзанія — 22.VI 1962, Танга) — танзан. письменник. Основоположник сучас. л-ри *суахілі мовою*. Почав друкуватися в 30-х рр. Автор збірок віршів і своєрідних етюдів у прозі: «Узори звуків» (1947), «Етюди» (1954), «Вірші та етюди» (1959), «Африканські алмази» (1960) та ін., прозових творів «Моє життя» (1949), «Аділі та його брати» (1952), «Сіті Бінті Саад» (1960), «Трудівники» (опубл. 1968) та ін. У вірші «Незалежність» (1961) вітав проголошення Танзанії незалежною країною.
Тв.: Рос. перекл.— Моя жизнь. Л., 1968; Избранное. Л., 1981.

ШАБАЛІ́Н Олександр Йосипович [22.X (4.XI) 1914, с. Юдмозеро, тепер Онезького р-ну Арх. обл.— 19.I 1982, Ленінград] — рад. військ. діяч, контр-адмірал (1959), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, листопад 1944). Член КПРС з 1943. У ВМФ з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — командир торпедного катера, ланки і загону торпедних катерів на Пн. і Балт. флотах. В 1957—75 — на керівних посадах у вищих військ.-мор. навч. закладах. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ША́ББІ (аш-Шаббі) Абу-ль-Касим (24.II 1909, с. Шаббія, на Пд. Тунісу — 9.X 1934, м. Туніс) — туніський поет. Друкуватися почав 1927. Збірку «Пісні життя» видано посмертно (1955). Виступав проти реакції, за свободу поетичної творчості, проти застарілих канонів. Велику роль відіграла його теор. праця «Поетична уява в арабів» (1929). Автор «Щоденника» (не опубл.), ряду критичних статей. Творчість Ш. мала великий вплив на розвиток араб. поезії.
Ю. М. Кочубей.

ША́БЕЛЬКІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді. Розташована за 4 км від залізнич. ст. Краматорськ. 4,5 тис. ж. (1984). У Ш.— радгосп «Краматорський», будинок побуту. Краматорське лісництво. Заг.-осв. школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Ш. засн. 1767, с-ще міськ. типу — з 1938.

ША́БЕР (нім. Schaber, від schaben — скоблити) — 1) Слюсарний інструмент для шабрування — викінчувальної обробки поверхні металів зрізуванням (зіскоблюванням) тонкої стружки. Шабери поділяють за формою різальної частини (плоскі, тригранні, фасонні) і за конструкцією (суцільні або з вставними різальними пластинами). Поряд з ручними є Ш. з пневматичним або електр. приводом (див. *Механізований інструмент*). 2) Інструмент, яким вирівнюють зернисту поверхню металевої дошки при гравіруванні в техніці *меццо-тинто*, видаляють з металевої поверхні задирки та ін. Являє собою невеликий тригранний сталевий стрижень з загостреним кінцем.

ШАБЛЕЗУ́БИЙ ТИГР — вимерлий ряд хижих ссавців родини *котячих*. Те саме, що й *махайродус*.

ШАБЛЕ́НКО Антон Якович [5 (17).I 1872, Суми — 24.V 1930, Ленінград] — укр. письменник-робітник. Наймитував, працював робітником у Харкові, Петербурзі. Брав участь у революц. виступах. Листувався з М. Горьким, який допомагав йому порадами. В 1910—12 був ув'язнений. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у рад. установах. У л-рі виступав з 1893. В 1900 вийшла книжка «Нова хатина», в якій вміщено вірші й оповідання на тему робітн. життя і класової боротьби.
Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.
Літ.: Олійник В. До біографії А. Я. Шабленка. «Радянське літературознавство», 1975, № 6.
Г. Я. Неділько.

ШАБЛЕРО́ГІ АНТИЛО́ПИ, конячі антилопи (Hippotraginae) — підродина ссавців род. бичачих. Великі тварини (вис. в холці до 1,6 м, маса до 300 кг). У самців і самок є довгі гострі роги (у деяких довж. понад 1 м). Волосяний покрив короткий, від білого, жовтуватого, сірого до майже чорного кольорів. У окремих видів є грива, що нагадує конячу (звідси друга назва). Підродина включає 3 роди (Hippotragus, Oryx, Addax) з 5 видами, поширеними в пустельних р-нах і саванах Африки та пустелях Аравії, найвідоміші *сарнобик*, коняча антилопа (H. equinus), чорна антилопа (H. niger). Деякі зоологи не виділяють підродини Ш. а., включаючи вказані роди в підродину Antilopinae. Іл. див. до ст. *Антилопи*.
В. І. Крижанівський.

ШАБЛІО́ВСЬКИЙ Євген Степанович [14 (27).IV 1906, м. Камінь-Каширський, тепер Волин. обл.— 10.I 1983, Київ] — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1928. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1930) і Київ. мед. ін-т (1932). В 1933—35 — директор Ін-ту Т. Шевченка. В 1956—83 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць з питань історії укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка, рос.-укр. літ. зв'язків. Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.
Тв.: Народ і слово Шевченка. К., 1961; Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858—1861. М., 1962; Гуманізм Шевченка і наша сучасність. К., 1964; Шляхами єднання. Українська література в її історичному розвитку. К., 1965; В. І. Ленін і українська література. К., 1969; М. О. Некрасов і українська література. К., 1971; Поетичний світ Тараса Шевченка. К., 1976; Чернышевский и Украина. К., 1978.
Літ.: Бєляєва Л. В., Деркач Н. М. Євген Степанович Шабліовський. Біобібліографічний покажчик. К., 1976.
Ф. К. Сарана.

ШАБЛО́Н (нім. Schablone — взірець, зразок) — 1) Зразок, за яким (за допомогою якого) надають виробам певної форми й розмірів, проводять криві лінії на креслениках (див. також *Лекало*). 2) Безшкальний інструмент (контрольний Ш.) для перевірки (прикладанням) профілю елементів готових виробів (напр., контрольний різьбовий Ш., контрольний радіусний Ш.; мал.). 3) Кресленик архітектурної або ін. деталі у натуральну величину. 4) Верстак, на якому складають стандартні буд. деталі. 5) Переносно — взірець, що його наслідують сліпо, некритично.

ША́БЛЯ (угор. szablya) — вид рубаючої та колючої *холодної зброї*. Вперше з'явилася на Сх., в 6—7 ст.; з 10 ст. відома в Київ. Русі. Має сталевий клинок, рукоятку, піхви. Клинок кривий з лезом на вигнутому боці. Довж. 80—90 см. Ш. була на озброєнні кінних і піших стрільців Росії, запорізьких козаків, з 18 ст. в європ. і рос. арміях — кінноти. В 1881 в рос. армії замінена на ін. різновид Ш. (рос. «шашку», що має ті самі розміри й будову, але вигин менший). В СРСР 1940 запроваджено парадні Ш. для генералів, 1949 замінені на кортики. «Шашка» зразків 1881 і 1927, що була на озброєнні в Рад. Армії, з розформуванням кавалерії вийшла з ужитку.

ША́БЛЯ спортивна, еспадрон — колюча й рубаюча зброя у спорт. *фехтуванні*. Складається зі сталевого клинка та ефеса (рукоятки, чашоподібної гарди з подовженням для захисту кисті руки). Клинок трапецієподібного перерізу, звужується до верхівки, з потовщенням на кінці (4 × 4 мм). Довжина Ш. не більш як 105 см, маса до 500 г.

ША́БЛЯ-РИ́БА, волосохвіст (Trichiurus) — рід риб род. волосохвостих. Тіло (довж. до 2 м, маса до 1 кг, іноді й більше) голе, дуже видовжене, стиснуте з боків, стрічковидне (за формою нагадує шаблю, звідси й назва); забарвлення сріблясте. Хвіст має вигляд довгої нитки. На щелепах є іклоподібні зуби. Морська зграйна хижа риба. 4 (5) видів, поширених в прибережних і відкритих теплих водах Атлантичного і Тихого океанів, мають деяке промисл. значення. У водах СРСР (Примор'я) зустрічається 1 вид — шабля-риба (T. lepturus).Живе у придонних шарах, вночі піднімається на поверхню. М'ясо їстівне. Ш.-р. часто наз. риб родів афанопус (Aphanopus), лепідоп (Lepidopus) та інших. Іл. с. 362. *Ю. В. Мовчан.*

ШАБОЛА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — в Одеській області УРСР. Див. *Будацький лиман.*

ШАВИ́КІН Дмитро Миколайович [21.III (3.IV) 1902, м. Александров, тепер Владимир. обл. — 29.III 1965, Київ] — укр. рад. живописець і графік. Член КПРС з 1947. В 1922—28 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Бурачека* та Л. *Крамаренка*. Член *ОСМУ* з 1927. Автор картин «Металургійне виробництво» (1927), «Барикади. 1905 рік» (1934), «Біля моря» (1935), «Дружба» (1950), «Чайки» (1954), «Вечір на Дніпрі» (1957), настінних розписів у клубі Дит. містечка ім. В. І. Леніна в Києві (1924, не збереглися), у Канівському музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка» (1940), «Чумацька пісня» для магазину «Ноти» в Києві (1959), портретів, плакатів, оформлення книжок, зокрема «Слова про Ігорів похід», творів П. Панча, А. Головка, Н. Забіли та ін., ескізів до тематичних гобеленів.
Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417.
Літ.: Лобановський Б. Дмитро Миколайович Шавикін. К., 1962.

ШАВИ́РІН Борис Іванович [27. IV (10.V) 1902, Ярославль — 9.X 1965, Москва] — рад. конструктор мінометного і реактивного озброєння, доктор тех. наук (з 1952), Герой Соціалістичної Праці (1945). Член КПРС з 1943. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. Під керівництвом Ш. і за його прямою участю створено міномети: 50-мм ротний, 82-мм батальйонний, 107-мм гірсько-в'ючний і 120-мм полковий, 160-мм і 240-мм і ряд ін. зразків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950, 1951. Ленінська премія, 1964.

ШАВЛИ́ Стихван [Шумков Степан Антонович; 2 (15).IX 1910, с. Каменка, тепер Шенталинського р-ну Куйб. обл.— 16.II 1976, Чебоксари] — чувас. рад. поет, нар. поет Чувас. АРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. В 1921 — 23 виховувався у дитбудинку в Харкові. Друкуватися почав 1931 (вірш «Товаришеві»). Перша зб. поезій— «Перший грім» (1941). У роки Великої Вітчизн. війни створив поеми «Піонер з Києва» (1944), «Єгор Мадуров» і «Зоя» (обидві — 1945). В. І. Леніну присвятив поему «Зелений пам'ятник» (1961), космонавтові А. Г. Ніколаєву — «Зоряна людина» (1964). Автор сатиричних і публіцистичних творів. Відомий як перекладач, зокрема укр. літератури.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961; Три берези. В кн.: Вінок Сеспелю. К., 1980; Рос. перекл.— Главная улица. Чебоксары, 1955; Когда заря займется. М., 1958; Радуга. Чебоксары, 1973; Танец света. М., 1980.
П. М. Чичканов.

ШАВЛІ́Я (Salvia) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини *губоцвітих*. Бл. 500 видів, поширення по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — понад 80 видів, в т. ч. на Україні — 29, два з них введено в культуру. Ш. лікарська (S. officinalis) — напівкущик до 70 см заввишки з синьо-фіолетовими, зрідка білими квітками. На Україні вирощують як лікарську рослину. Містить дубильні речовини, алкалоїди, ефірні олії. Ш. мускатна (S. sclarea) — трав'яниста дворічна рослина до 120 см заввишки. Листки серцевидно-яйцевидні, зубчасті. Квітки блідо-блакитні або блакитнувато-рожеві. Культивують її у Крим., Одес., Запоріз. областях заради ефірної олії. Середня врожайність суцвіть Ш. 35 — 40 ц/га, в передових господарствах 70 ц/га і більше.
П. О. Куколєв.

ША́ВЛОВ (Шолоу; Schawlow) Артур Леонард (н. 5.V 1921, Маунт-Вернон) — амер. фізик, член Національної АН США. Закінчив (1942) університет в Торонто. Праці — з оптичної спектроскопії й *радіоспектроскопії,* квантової електроніки й надпровідності. В 1958 разом з Ч. *Таунсом* запропонував принцип роботи *лазера*. Нобелівська премія, 1981.

ШАГАЙДА́ Степан Васильович (справж. прізв. — Шагадин; 9.I 1896, с. Білоголови, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.— 12.I 1938) — укр. рад. актор. Виступати на сцені почав у роки громадян. війни у полковому драмгуртку 45-ї стрілецької дивізії. В 1922—28 — в театрі «*Березіль*». Ролі у виставах: Лавро («Комуна в степах» М. Куліша), Шмигельський («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого), Сірий Вовк («Жакерія» П. Меріме), Пан («Газ» Г. Кайзера). Знімався в кіно. Ролі: Диякон («Вендетта», 1924, реж. Л. Курбас), Запорожець («Перлина Семіраміди», 1929), Матрос («Охоронець музею»), Артем («Перекоп»), Офіцер («П'ять наречених», всі — 1930), Кармалюк («Кармалюк», 1931), Перукар («Багата наречена», 1938) та ін. Ш. знімався у фільмах О. Довженка «Іван» (батько Івана), «Аероград» (Степан Глушак). *М. М. Сорока.*

ШАГА́Л Марк Захарович (н. 7. VII 1887, м. Ліозно, тепер смт. Вітеб. обл.) — рос. і франц. художник. Навчався в студії Ю. Пена у Вітебську та худож. школах у Петербурзі. У 1910—14 жив у Парижі, де зазнав впливу *фовізму* і *кубізму*, 1914—22 — у Росії. В 1919 оформляв вистави у Вітебському театрі революц. сатири. В 1922 виїхав за кордон, з 1946 живе у Франції. Твори: «Я і село» (1911), «Над Вітебськом» (1917—18), «Прогулянка» (1917—18), «Зелений скрипаль» (1918), ілюстрації до «Мертвих душ» Гоголя (1924), «У часу нема берегів» (1930—39), «Війна» (1964—66); розпис плафона в театрі «Гранд-Опера» в Парижі (1964) та ін.
Л. В. Владич.

ШАГАНИ́, Шаган — солоне озеро на Пд. Одес. обл. УРСР. Довж. 9 км, шир. 8 км, глиб. до 2 м. Площа 70 км². Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живлення за рахунок водообміну з оз. Алібеєм та частково поверхневого стоку. Солоність 30 ‰ (влітку). Дно частково вкрите чорним мулом.

ШАГІНЯ́Н Марієтта Сергіївна [21.III (2.IV) 1888, Москва — 20.III 1982, там же] — рос. рад. письменниця, Герой Соціалістич. Праці (1976), член-кор. АН Вірм. РСР (1950). Член КПРС з 1942. Перша зб. віршів — «Перші зустрічі» (1909) — позначена впливом *символізму*. В 1924—25 Ш. опублікувала серію агітаційно-пригодницьких повістей «Месс-Менд» (1926 екранізовано). Роман «Гідроцентраль» (1930—31; перероблене вид. 1949) — про будівництво гідростанції у Вірменії. Після поїздок по Україні (1931, 1933) опублікувала нариси «Це було в Харкові» (1931), «Таємниця трьох літер» (1934) — про соціалістичні перетворення в республіці. Нариси «Подорож по Радянській Вірменії» (1950; Державна премія СРСР. 1951).
Особливе місце в творчості Ш. займає ленінська тематика: романи-хроніки «Сім'я Ульянових» (1938, переробл. 1957), «Перша Всеросійська» (1965) відзначені (разом з нарисами) Ленінською премією, 1972; «Чотири уроки у Леніна» (1972). Автор монографії про Т. Шевченка, мемуарної книги «Людина і час», літ. портретів. Перекладала з вірм., азерб., англ. л-р. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 358.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9.

О. Й. Шабалін.

Є. С. Шабліовський.

Д. М. Шавикін.

С. В. Шагайда.

М. С. Шагінян.

М. Р. Шагов.

Г. А. Шайн.

О. О. Шалімов.

М., 1971—75; Человек и время. М., 1982; Укр. перекл.— Сім'я Ульянових. К., 1969; „Перша Всеросійська". К., 1970; Тарас Шевченко. К., 1970; Чотири уроки у Леніна. К., 1973.

Літ.: Скорино Л. Мариетта Шагинян — художник. Жизнь и творчество. М., 1981. *А. М. Полотай.*

ША́ГОВ Микола Романович [4 (16).III 1882, с. Клинцово Нерехтського повіту Костромської губ.— 9.VI 1918, Кострома] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї ткача. Робітник. В 1912—14 — депутат 4-ї Держ. думи від робітн. курії Костромської губ., входив до *більшовицької фракції 4-ї Державної думи.* Брав участь у нарадах ЦК РСДРП з парт. працівниками у Кракові та Пороніно (1913). У 1914 заарештований, 1915 засланий до Туруханського краю. Після Лютн. революції 1917, тяжко хворий, повернувся до Петрограда.

ШАГРЕ́НЬ (франц. chagrin, із тур.) — дублена *шкіра вичинена,* що її виготовляли з спинної частини шкур кіз, овець або коней. Відзначалась м'якістю, пластичністю. Мала характерну *мерею,* яку створювали багаторазовим згинанням шкіри лицьовою поверхнею всередину в двох взаємно перпендикулярних напрямах. З Ш. виготовляли верх взуття, нею оббивали меблі тощо.

ШАДА́ЄВ Аполлон Інокентійович [2 (15).XII 1899, улус Обуса, тепер Осинського району Усть-Ордінського Бурятського авт. округу — 15.VI 1969, Улан-Уде] — бурят. рад. письменник. Член КПРС з 1941. П'єси Ш. «Нещасна», «Царська неволя» (обидві — 1925), «Радянська влада» (1927). Комедія «Мерген» (1938) — про становлення колгоспів у Бурятії. Автор п'єс «Лімбе» (1935), «Дві неправди» (1945), «Весняна радість» (1947), «Крилата риба» (1956), «Помилка коваля Ерхете» (1965) та ін., зб. оповідань «Юні мисливці» (1956). Збирач і упорядник бурят. казок. В 1961 видано зб. творів Ш. «Щасливий день». Нагороджений орденом «Знак Пошани».

С. Ж. Балданов.

ША́ДЛІ Бенджедід (н. 14.IV 1929, містечко Бутельджа, вілайя Аннаба) — політ., держ. і військ. діяч Алжірської Народної Демократичної Республіки (АНДР), полковник. Н. в сел. сім'ї. Учасник нац.-визвольної війни алж. народу (1954—62). Після завоювання Алжіром незалежності (1962) — на керівній військ. і держ. роботі. З 1979 — президент, міністр оборони, головнокомандуючий збройними силами, генеральний секретар партії *Фронт національного визволення* Алжіру.

ШАДР Іван Дмитрович [справж. прізв.— Іванов; 30.I (11.II) 1887, Шадринськ, тепер місто Кург. обл.— 3.IV 1941, Москва] — рос. рад. скульптор. В 1903—07 навчався в Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ) у Т. *Залькална,* 1907—08 — у Петербурзі в рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв, 1910—11 — в Парижі. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди.* Твори: портрети К. Маркса та К. Либкнехта (1921), «Робітник», «Сіяч» (обидва — 1922); пам'ятник В. І. Леніну на Земо-Авчальській ГЕС у Грузії, композиції «Булижник — зброя пролетаріату» (обидва — 1927; іл. див. до ст. *Скульптура,* т. 10, с. 320—321), «Максим Горький. Буревісник» (1939), проект пам'ятника М. Горькому в Москві (1939, споруджено 1951, у співавт. з В. *Мухіною* та ін.). В 1982 у Києві на площі ім. Красної Пресні встановлено копію з роботи Ш. «Булижник — зброя пролетаріату». Іл. с. 362.

Літ.: Шадр. Литературное наследие. Переписка. Воспоминания о скульпторе. М., 1978; Воронова О. П. Шадр. М., 1969.

ША́ДРІНСЬК — місто обласного підпорядкування Курган. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Ісеті (бас. Обі). Залізнична станція. 85 тис. ж. (1983). У Ш.— з-ди: автоагрегатний, поліграф. машин, по ремонту тепловозів та ін. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Ш. засн. 1662, місто з 1712. В Ш. народився рад. скульптор І. Д. *Шадр.*

ШАЇК Абдулла Мустафа-огли [справж. прізвище — Талиб-заде; 12 (24).II 1881, Тбілісі — 24.VII 1959, Баку] — азерб. рад. письменник, засл. діяч мист. Аз. РСР (з 1941). Друкуватися почав 1907. Автор роману «Герої нашого віку» (1909), повісті «Нещасна сім'я» (1912), оповідання про нафтовиків «Лист не дійшов» (1908). Поезія Ш. рад. часу пройнята патріотизмом і революц. оптимізмом («Все наше», «Повстань!» та ін.). Історико-революц. роман «Араз» (1938) — про життя і боротьбу бакинського пролетаріату в дореволюційний час. Ш.— автор поем-казок, перших азерб. п'єс для дітей, а також ряду підручників, літ.-критичних нарисів. Перекладач. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШАЙН Григорій Абрамович [7 (19).IV 1892, Одеса — 4.VIII 1956, Москва, похований у с-щі Голуба Затока, поблизу Сімеїза] — рад. астрофізик, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1919) Юр'євський (Дерптський) ун-т. Працював у Пермському ун-ті (1919—21), на Пулковській обсерваторії (1921—25), у її відділенні в Сімеїзі (з 1925) та на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР (з 1945; у 1945—52 — директор). Осн. наук. праці присвячені зоряній спектроскопії та фізиці газових туманностей. Ш. відкрив швидке обертання зір ранніх спектральних класів (див. *Спектральні класи зір*); разом з рад. астрономом В. О. Альбицьким (1891—1952) визначив *променеві швидкості* понад 800 зір; досліджував вміст ізотопів вуглецю в атмосферах холодних зір; відкрив понад 150 газових туманностей. Дослідження Ш. стосуються також подвійних зір, малих планет, комет, сонячної корони тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ШАЙТА́Н (араб.) — в мусульманській міфології злий дух, демон, *диявол,* сатана.

ШАЙТА́Н-КОБА́ — грот на правому березі р. Бодраку, на пд. околиці с. Скалистого Бахчисарайського р-ну Крим. обл., де виявлено стоянку часів *палеоліту.* Досліджували її 1929—30. Відкрито два культурні горизонти мустьєрського часу. Знайдено залишки вогнища, біля якого виявлено скупчення крем'яних виробів і кісток сайгака, дикого осла, коня, бика, оленя, печерного лева, рисі та ін. тварин. Осн. заняттям мешканців Ш.-К. було полювання.

ШАКА́Л (Canis aureus) — хижий ссавець роду *собака.* Довж. тіла 71—82 см, хвоста 22—23 см. Морда гостра, вуха дещо заокруглені, волосяний покрив жорсткий, рудувато-сірий з чорним відтінком на спині. Поширений на Пд. Євразії та в Пн. Африці. В СРСР — на Кавказі та в Серед. Азії. Зустрічається по низинах у густих заростях, по берегах водойм, рідше в пустелях і передгір'ях. Живе в норах. Активний гол. чин. вночі. Всеїдний. Після 60—62 діб вагітності самка у квітні — травні народжує 4—9 щенят. Іл. с. 364.

ШАЛА́ШНИКОВ Олександр Петрович [1857, м. Берьозов Тобольської губ., тепер смт Берьозово, центр Берьозовського р-ну Ханти-Мансійського авт. округу — 27.II (11.III) 1890, Харків] — вітчизн. мікробіолог-паразитолог, магістр вет. наук (з 1886). Після закінчення 1882 Харків. вет. ін-ту був залишений на кафедрі фізіології у проф. В. Я. *Данилевського,* з 1887 — завідуючий бактеріологіч. лабораторією. Разом з Л. С. *Ценковським* вперше в Росії розробив метод вакцинації худоби проти сибірки та впровадив його на Україні. Ш. описав ряд паразитів крові хребетних тварин, встановив етапи їхнього розвитку, розробляв порівняльну паразитологію крові.

ША́ЛДА (Šalda) Франтішек Ксавер (22.XII 1867, м. Ліберець, тепер Північно-Чеської обл.— 4.IV 1937, Прага) — чес. літ. критик, письменник. Навчався в Празькому ун-ті, з 1918 — його професор. У 1894—1908 брав участь у виданні енциклопедії «Оттів науковий словник». Автор праць про чес. л-ру й деяких представників світової л-ри (зокрема про І. Франка). В 1929 у зв'язку з переслідуванням комуністичної преси передав свій журн. «Творба» («Творчість») у розпорядження Компартії Чехословаччини. Осн. збірки літ.-критичних і теор. праць — «Боротьба за майбутнє» (1905), «Нова чеська література» (1909), «Душа і творчість» (1913), «Шалдів записник» (т. 1—9, 1928—37). Автор роману «Ляльки та божі робітники» (1917), драм «Юрби» (1921), «Дитина» (1923), «Боротьба проти смерті» (1926). Писав також вірші, оповідання, виступав як перекладач.

Г. П. Кочур.

«ШАЛЕ́НІ» («Enragés») — прізвисько, яке мали представники найбільш лівого напряму під час *Великої французької революції.* «Ш.» (лідери — Ж. Ру, Ж. Варле, Т. Леклерк та ін.) відстоювали соціально-екон. інтереси найбідніших верств суспільства; разом з ін. лівими групами відіграли значну роль у ліквідації панування *жірондистів* і встановленні *якобінської*

диктатури. Вимагаючи поглиблення революції, «Ш.» почали боротьбу проти *якобінців,* проте були розгромлені останніми восени 1793. Ряд положень програми «Ш.» передував формуванню пролет. ідеології.

ШАЛИ́ГИНЕ — селище міського типу Глухівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташоване на р. Лапузі (бас. Десни), за 12 км від залізнич. ст. Крупець. 4,0 тис. ж. (1984). У Ш.— цукр. та цегельний з-ди. 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 4 б-ки. Ш. засн. наприкінці 16 — на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ША́ЛІ (Šali) Северин (н. 22.X 1911, с. Подлісець, Південно-Східна Словенія) — словен. поет і перекладач. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Водоспад тиші» (1940). Зб. «Зустрічі зі смертю» (1943), поема «Пісня рідній землі» (1944) — патріотичного звучання. Переклав ряд творів європ. прози й поезії, класичної і рад. рос. л-ри. В 1976 видав збірку перекладів з 18 творів Т. Шевченка, серед яких — «Заповіт», «Катерина», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія» тощо.

Літ.: Гримич В. Від покоління до покоління. «Всесвіт», 1978, № 3.

В. Г. Гримич.

«ШАЛЙЙТЕ, ШАЛЙЙТЕ, СКАЖЕ́НІ КАТИ́» — масова укр. революц. пісня, створена в Галичині. Текст написав 1889 О. Колесса на мелодію «Хору норманнів» з музики А. Вахнянина до трагедії «Ярополк» К. Устияновича. Вільний рос. переклад («Беснуйтесь, тираны») зробив Г. Кржижановський, пісня набула популярності серед ін. народів Росії. Цю пісню любив В. І. Ленін. Музику гармонізували Я. Степовий, В. Верховинець, К. Богуславський, С. Людкевич, оркестрував Л. Ревуцький, використав Д. Шостакович в 11 симфонії («1905 рік»).

ШАЛЇМОВ Олександр Олексійович (н. 20.I 1918, с. Введенка, тепер Липецького р-ну Липец. обл.) — укр. рад. хірург, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (з 1982). Член КПРС з 1956. В 1941 закінчив Кубанський мед. ін-т. До 1959 працював у лікувальних закладах країни. У 1959—70 — провідний хірург і керівник у лік. та наук. закладах м. Харкова. З 1970 — зав. кафедрою Київ. інституту удосконалення лікарів, з 1972 — директор Київ. н.-д. ін-ту клінічної та експериментальної хірургії.

Ш. розробив і запровадив у практику нові методи операцій при захворюваннях: онкологічних, органів травного апарату, серця, судин та ін. Під його керівництвом виконано перші в УРСР пересадки підшлункової залози хворим на діабет. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія УРСР, 1977.

Л. В. Кейсевич.

ША́ЛЛІ (Schally) Ендрю Віктор (н. 30.XI 1926) — амер. медик. Закінчив ун-т Мак-Гілла в Канаді (1955). В 1952—57 працював в ньому, з 1957 — в США, зокрема з 1967, — професор університету в Новому Орлеані. Праці по виділенню з гіпоталамусу рилізинг-гормонів, визначенню їхньої структури, синтезу і використанню в клініці. Нобелівська премія, 1977 (разом з Р. Гійменом та Р. С. Ялоу).

ШАЛМА́ТОВ Сисой Зотович (р. н. невід., м. Осташков, тепер Калінін. обл.— р. см. невід.) — рос. та укр. різьбяр 18 ст. У майстерні Ш. було виконано різьблені іконостаси для церков у містах Курську та Бєлгороді. З 1752 Ш. відкрив майстерню і разом зі своїми підмайстрами створив іконостаси для соборів Охтирського (1755—60), Мгарського поблизу Лубен (1762—65), Лохвицького (1765—70), Полтавського (1772) монастирів; іконостас і статуї для Покровської церкви в Ромнах (тепер Сум. обл.; 1768—73). З пізніх робіт Ш. відомі статуї для храму в смт Чоповичах Житомир. обл. (1774—75).

Літ.: Мусієнко П. З далекого минулого. «Мистецтво», 1962, № 1.

ШАЛЯ́ПІН Борис Федорович (22. IX 1904, Москва — 18.V 1979, США) — російський живописець. Син Ф. *Шаляпіна.* В 1919 навчався в АМ у Петрограді, пізніше в моск. ВХУТЕМАСі. У 1925 переїхав до Парижа, з 1935 працював у США. Твори: портрети — «Федір Шаляпін» (1931), «Актриса Ліля Кедрова» (1935), «Ірина Шаляпіна — дочка художника» (1937), «Аліса» (1938), «Сергій Прокоф'єв» (1945), «Балерина Галіна Уланова» (1959), «Народний художник СРСР Сергій Коненков» (1960), «Франсіна дю Плессі — письменниця» (1964); жанрові композиції, пейзажі, ескізи декорацій до спектаклів. У 1976 виставка творів Ш. відбулася у Києві.

ШАЛЯ́ПІН Федір Іванович [1 (13). II 1873, Казань — 12.IV 1938, Париж, 1984 прах Ш. перевезено і поховано у Москві] — рос. співак (бас), нар. арт. Республіки (з 1918). Член Стокгольмської академії музики (з 1935). З 9 років співав у церк. хорах. З 12 років був статистом в оперних трупах, що виступали в Казані. У 1891 — соліст хору укр. *трупи Г. Й. Деркача* (брав участь у виставах «Невольник» М. Кропивницького, «Чорноморці» і «Наталка Полтавка» М. Лисенка); гастролював з нею по містах Поволжя, Серед. Азії та Закавказзя. У 1892—93 в Тбілісі навчався співу у Д. Усатова, брав участь у діяльності міського муз. гуртка (зокрема, виконував партію Петра у виставі «Наталка Полтавка» Лисенка, співав в укр. хорі). В 1893 дебютував на сцені Казенного театру. В 1895—96 — соліст Маріїнського театру в Петербурзі, 1896—99 — Моск. приватної опери С. Мамонтова, з 1899 — соліст Великого театру в Москві (одночасно виступав у Маріїнському театрі). Дебютом у «*Ла Скала*» (Мілан, 1901) почалися тріумфальні виступи Ш. в країнах Європи і Америки. Під час революції 1905—07 Ш. давав концерти для робітників (зокрема, 1906 у Києві). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виступав у шефських концертах, перед робітниками і червоноармійцями, керував худож. частиною Маріїнського театру. З 1922 жив за кордоном. Гастролював у містах Європи, Америки, Австралії, Японії, Китаю.

Ф. І. Шаляпін у партіях Мельника («Русалка» О. П. Даргомижського) та Бориса Годунова («Борис Годунов» М. П. Мусоргського).

Ш. був реформатором оперного мистецтва, своєю творчістю утвердив в ньому реалізм сценічного образу, майстерність співака-актора. Його виняткові природні дані — гнучкий бас красивого тембру і широкого діапазону, висока вокальна майстерність, великий акторський талант, досконале володіння пластикою і гримом сприяли створенню образів, які в басовому репертуарі не мали аналогів. Виконав близько 70 партій, серед яких — Борис і Досифей («Борис Годунов» і «Хованщина» Мусоргського), Іван Грозний, Варязький гість («Псковитянка», «Садко» Римського-Корсакова), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Галицький і Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Демон (однойменна опера А. Рубінштейна), Мефістофель (однойменна опера Бойто, «Фауст» Гуно), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Дон Кіхот (однойменна опера Массне, спеціально написана для Ш.). Тонкий психологізм, яскрава образність характеризували концертний репертуар Ш. (понад 400 творів). Знявся у фільмах «Цар Іван Васильович Грозний» (за оперою «Псковитянка», 1915, Росія) і «Дон Кіхот» (1932, Франція); поставив опери «Дон Кіхот» Массне, «Дон Карлос» Верді, «Хованщина» Мусоргського, «Князь Ігор» Бородіна та ін. Був обдарованим скульптором, художником, літератором (книги «Сторінки з мого життя», «Маска та душа», статті). У 1897—1915 Ш. часто виступав на Україні — в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Виконував твори Лисенка (пісня Тараса з опери «Тарас Бульба», «Мені однаково» на слова Шевченка, «Верховина»), П. Ніщинського, А. Веделя. Д. Усатова («Думи мої» на слова Шевченка), укр. нар. пісні «Взяв би я бандуру», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий» (2 останні — на слова Шевченка). Збереглися записи укр. нар. пісень у виконанні Ш.: «Ой у лузі та й при березі» (1910, з хором), «Ой, зелений дубе,...» і «Комарище» (1913, з квартетом). Серед партнерів Ш. були укр. співаки С. Крушельницька, П. Кошиць, І. Алчевський, П. Цесевич, Ф. Орешкевич, Ю. Кипоренко-Доманський та ін.

Літ.: Федор Иванович Шаляпин, т. 1—3. М., 1976—79; Щербак А. Музи на тернах. К., 1969.

І. Д. Гамкало.

Ф. І. Шаляпін.

Б. Ф. Шаляпін. Художниця Марія Джаніс. 1964.

С. З. Шалматов. Фрагмент статуї євангеліста з церкви в смт Чоповичах Малинського району Житомирської області. Дерево. 1774. ДМУОМ у Києві.

О. Й. Шальников.

А. Шамісso.

І. Н. Шамо.

Завершення храму у формі шатра.

ШАЛЬ (Chasles) Мішель (15.XI 1793, Епернон, деп. Ер і Луар — 18.XII 1880, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1851), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1861). Навчався в Політех. школі в Парижі. Професор Політех. школи (з 1841) і Паризького ун-ту (з 1846). Осн. наук. праці присвячені геометрії та історії математики. Геом. дослідження Ш. сприяли розробці *проективної геометрії*.

ШАЛЬГРЕ́Н (Chalgrin) Жан Франсуа (1739, Париж — 21.I 1811, там же) — франц. архітектор. Автор споруд у стилі *класицизму*: церква Сен-Філіп-дю-Руль (1769—84), Тріумфальна арка на пл. Зірки (тепер пл. де Голля; 1806—37), ряд садиб (60-і рр. 18 ст.); всі — у Парижі.

ША́ЛЬНИКОВ Олександр Йосипович [н. 27.IV (10.V) 1905, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1979). Закінчив (1928) Ленінгр. політех. ін-т. Працював у Фізико-тех. ін-ті. З 1935 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, одночасно (з 1938) — професор Моск. ун-ту. Осн. праці — з фізики низьких т-р, фізики квантових кристалів, наук. приладобудування. З'ясував природу проміжного стану надпровідників і дослідив їхні теплові, магн. і високочастотні властивості. Вивчив властивості рідкого, твердого і кристалічного гелію. Вдосконалив лічильники квантів світла, електронографи та ін. фіз. прилади, створив ряд приладів вимірювальної техніки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948, 1949, 1953.

ШАМА́НСТВО, шаманізм — одна з первісних форм релігії, що спирається на уявлення про надприродне спілкування служителя культу — шамана під час камлання (ритуального екстазу) з духами. Поширене у деяких народів Африки, Пн. й Сх. Азії, індіанців та ін. У народів Сибіру, де за роки Рад. влади відбулися докорінні соціальні зміни, шаманство майже повністю зникло.

ШАМІ́ЛЬ (1799, аул Гімри, тепер Унцукульського району Дагестанської АРСР — березень 1871, Медіна, тепер Саудівська Аравія) — глава мусульманської військ.-теократичної держави в Дагестані (див. *Імамат*), керівник визвольної боротьби кавказьких горців (див. *Кавказька війна 1817—64*). З 1834 Ш.— *імам*. В серпні 1859 Ш. було взято в полон царськими військами в аулі Гуніб. Ш. з сім'єю оселили в Калузі. В 60-х рр. деякий час жив у Києві. В 1870 дістав дозвіл виїхати до Мекки, в дорозі помер.

ШАМІ́ССО (Chamisso) Адельберт фон (30.I 1781, Бонкур у Шампані, Франція — 21.VIII 1838, Берлін) — нім. письменник, природознавець. Творчість Ш. розвивалася в руслі прогресивного романтизму. Виступав проти феод.-католицької реакції. В повісті «Дивні пригоди Петера Шлеміля» (1814) у казково-фантастичній формі висловив негативне ставлення до бурж. прогресу. Лірика Ш. відзначається фольклорними мотивами і формами, демократизмом тематики. В 1815—18 брав участь у рос. полярній експедиції на кораблі «Рюрик», враження від якої описав у щоденнику «Подорож навколо світу» (1821—36). Поема «Засланці» (1831) написана за мотивами поеми К. Рилєєва «Войнаровський».

Тв.: Укр. перекл.— Дивні пригоди Петера Шлеміля. К., 1966; Рос. перекл.— Избранное. М., 1974.

А. Г. Баканов.

ШАММУРА́МАТ — цариця Ассирії, в античній літературі відома під ім'ям *Семіраміди*.

ШАМО́ Ігор Наумович (21.II 1925, Київ — 16.VIII 1982, там же) — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1975). В 1951 закінчив Київ. консерваторію (клас Б. *Лятошинського*). Твори: 3 симфонії (1964, 1967, 1975), концерти з оркестром для флейти (1977), фортепіано (1951), Молдавська поема-рапсодія (1956), кантати «Дума про трьох вітрів» (1948), «Співа Україна» (1961), ораторія «Ленін» (1980), інструм. ансамблі, твори для фортепіано, хори, романси (цикли на слова Т. Шевченка, Р. Бернса, А. Малишка, Расула Рзи), пісні (понад 300, зокрема, «Києве мій», «Не шуми, калинонько»), музика до кінофільмів і театр. вистав. Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани». Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

І. Д. Гамкало.

ША́МОВ Володимир Миколайович [22.V (3.VI) 1882, м. Мензелінськ, тепер Тат. АРСР — 30.III 1962, Ленінград] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1936), генерал-лейтенант мед. служби (з 1943). Член КПРС з 1941. В 1908 закінчив Військ.-мед. академію, де й залишився працювати. В 1923—39 — провідний хірург і керівник різних лікувальних закладів Харкова. В 1939—58 — зав. кафедрою Військово-мед. академії, директор Моск. і Ленінгр. н.-д. ін-тів нейрохірургії, Ленінгр. ін-ту переливання крові. Під час Великої Вітчизн. війни — заступник головного хірурга Рад. Армії. Праці Ш. присвячені проблемам онкології, нейрохірургії, урології, легеневої та абдомінальної хірургії, переливання крові. Ш.— один з основоположників трансплантології в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962.

ШАМО́Т (франц. chamotte)— випалена (до спікання) вогнетривка *глина* або *каолін*. Водопоглинання Ш., яке характеризує ступінь спікання,— від 2—3 до 8—10 % («низьковипаленого» Ш. — 20—25 %). Подрібнений Ш. застосовують у виробн. вогнетривких матеріалів: як опіснюючий компонент шамотних мас (зменшує пластичність і усадку їх), як *заповнювач для жаростійких бетонів*. Шамотні вогнетриви (високоглиноземисті та інші) використовують для кладки стін і склепінь печей, ними обмуровують топки, димоходи тощо.

ШАМО́ТА Микола Захарович [4 (17).XII 1916, Полтава — 4.I 1984, Київ] — укр. рад. літературознавець, критик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення Ніжинського пед. ін-ту (1939) вчителював. В 1948—50 — гол. редактор «Літературної газети» (тепер — «*Літературна Україна*»). Закінчив Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1953). З 1957 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (в 1962—78 — директор). Наук. праці присвячені питанням сучасного літ. процесу, теор. проблемам соціалістич. реалізму. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

Тв.: Ідейність і майстерність. К., 1953; Про художність. К., 1957; Випадки з практики. К., 1957; Талант і народ. К., 1958; За велінням історії. К., 1965; Про свободу творчості. К., 1973; Гуманізм і соціалістичний реалізм. К., 1976.

М. М. Острик.

ШАМПА́НСЬКЕ — виноградне *вино*, насичене вуглекислим газом в процесі вторинного бродіння (шампанізації) в герметично закритих пляшках або спец. ємкостях чи резервуарах (див. *Виноробство*). Назва — від провінції *Шампань*. В СРСР випускають Радянське шампанське та ігристе вино біле, рожеве, червоне (Мускатне, Кодринське тощо). Радянське Ш. містить 10,5—12,5 об. % спирту. За кількістю цукру його поділяють на брют (до 1 %), сухе (3), напівсухе (5), напівсолодке (8) і солодке (10 %). На Україні Ш. виробляють *Артемівський завод шампанських вин*, з-ди в Одесі, Харкові, Києві, Севастополі, смт Новому Світі Кримської обл.

ШАМПА́НЬ — історична область на Пн. Сх. Франції. Гол. місто — Реймс. У 2-й пол. 9—2-й пол. 10 ст. на тер. Ш. виникло графство. В 1284 Ш. було приєднано до королівського *домену*. В 14 ст. Ш.— один з гол. театрів воєнних дій *Столітньої війни 1337—1453*. У 1358 на частині тер. Ш. поширилося сел. повстання *Жакерія*. В 1790 поділена на департаменти Марна, Верхня Марна, Об, Арденни.

ШАМПІНЬЙО́Н — рід грибів родини агарикових. Те саме, що й *печериця*.

ШАМПОЛЬЙО́Н (Champollion) Жан Франсуа (23.XII 1790, Фіжак — 4.III 1832, Париж) — франц. філолог, чл. Академії написів і л-ри (з 1831), почесний член Петерб. АН (з 1826). Засновник *єгиптології*. У 1822 після багаторічної роботи над дешифруванням єгип. *ієрогліфів* прочитав напис на *Розеттському камені*; розробив принципи дешифрування єгип. ієрогліфічного письма, встановив послідовність розвитку єгип. письма (ієрогліфи, ієратичне, демотичне). В 1828—30 очолював наук. експедицію в Єгипет. З 1831 очолював першу в світі кафедру єгиптології в Колеж де Франс. Склав перші граматику й словник давньоєгип. мови.

Тв.: Рос. перекл.— О египетском иероглифическом алфавите. М., 1950.

ШАМРА́Й Агапій Пилипович [21. IX (3.X) 1896, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.— 7.IV 1952, Київ] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Харків. ун-т (1921). В 1920—30 викладав укр. л-ру в Харків. ін-ті нар. освіти. В 1933—44 завідував кафедрою зарубіж. л-р у пед. вузах Іжевська, Фергани, Пермі, з 1944 —

в Київ. ун-ті. Досліджував історію укр. і зарубіжної л-р. Окремими виданнями вийшли книги: «Українська література» (1927), «Харківські поети 30—40 рр. XIX ст.» (1930), «Перший твір нової української літератури — „Енеїда" І. Котляревського» (1951) та ін.
Тв.: Вибрані статті і дослідження. К., 1963.

ШАМРА́Й Євген Федорович [14 (27).VII 1911, м. Полонне, тепер Полонського р-ну Хмельн. обл.— 4.VII 1980, Київ] — укр. рад. біохімік, засл. діяч науки УРСР (з 1972), доктор біол. наук (з 1952). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ун-т (1938). В 1941—45 — секретар підпільного Бородянського райкому КП(б)У. З 1947 — зав. кафедрою біохімії Івано-Франківського мед. ін-ту; з 1954 працював у Київ. мед. ін-ті (в 1956—57 був ректором). Осн. праці присвячені вивченню механізму дії вітамінів, обґрунтуванню застосування їх у мед. практиці. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. *Ю. В. Хмелевський.*

ШАМФА́РОВ Яків Львович [н. 20.VIII (3.IX) 1916, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Харків. ун-т. Працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (1945—55), Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (з 1955). Осн. праці — з радіофізики, радіоокеанографії, квантової електроніки. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1952.

ШАМЯ́КІН Іван Петрович (н. 30.I 1921, с. Корма, тепер Добруського р-ну Гом. обл. Білорус. РСР) — білорус. рад. письменник і громад. діяч, нар. письменник БРСР (з 1972), член-кор. АН БРСР (з 1980), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1980 — гол. ред. Білорус. Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1945. Перші прозові твори — оповідання «У сніговій пустелі» (1944, надрук. 1946), повість «Помста» (1945), роман «Глибока течія» (1948, Держ. премія СРСР, 1951), збірки оповідань «На знайомих дорогах» (1949), «У Москву» (1950) і «Дві сили» (1951). У романах «В добрий час» (1953) і «Джерела» (1956) відтворено життя післявоєн. села. У циклі повістей «Тривожне щастя» (1957—65) Ш. змалював долю свого покоління в роки Великої Вітчизн. війни. Автор романів «Серце на долоні» (1963), «Сніжні зими» (1968), «Атланти і каріатиди» (1974), повістей «Перший генерал» і «Бронепоїзд „Товариш Ленін"» (обидві — 1970), «Шлюбна ніч» (1974), «Гендлярка і поет» (1976), п'єс «Не вірте тиші» (1958), «Вигнання блудниці» (1961) та ін., кіносценаріїв. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.
Тв.: Укр. перекл.— Глибока течія. К., 1954; Джерела. К., 1959; Серце на долоні. К., 1964; Сніжні зими. К., 1972; Тривожне щастя. К., 1975; Атланти і каріатиди. К., 1981; Гендлярка і поет. — Шлюбна ніч. К., 1981; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1977.
П. П. Охріменко.

ШАНДАЛА́ Михайло Георгійович (н. 10.VII 1928, м. Краснодар) — укр. рад. гігієніст, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. В 1952 закінчив Кубанський мед. ін-т, в якому працював до 1956. В 1956—71 працював у Дніпроп. медичному інституті. З 1971 очолює Київ. н.-д. ін-т заг. і комунальної гігієни імені О. М. Марзєєва і одночасно завідує кафедрою комунальної гігієни Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці по вивченню гіг. значення фіз. факторів навколишнього середовища (біологіч. дії, нормування аероіонізації, електромагнітних полів, шуму тощо в населених місцях), з питань комплексного впливу факторів навколишнього середовища на здоров'я населення. Ш. сформулював ряд положень, що стосуються розвитку міст майбутнього (соціальна спрямованість, екон. можливість, функціональна доцільність, санітарно-гігієнічна оптимальність). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.
С. М. Старченко.

ША́НІ, шань (самоназва — тхайньо) — народність у Бірмі; живуть переважно на Шанському нагір'ї. Чисельність — 2,35 млн. чол. (1980). Мова належить до *тайських мов.* За релігією — буддисти. Почали розселятися в межах Бірми бл. початку нашої ери. З 7 ст. відома д-ва Шань з центром у Муанмау. Тепер в складі Бірми існує нац. округ Шан. Осн. заняття Ш.— зрошуване землеробство, ремесла.

ША́НКАРА (бл. 788, Малабар, тепер шт. Керала, Пд. Індія — 820) — інд. реліг. філософ і поет, реформатор *індуїзму.* Синтезував усі попередні ортодоксальні (тобто ті, які визнавали авторитет *Вед*) філос. системи, розвинув об'єктивно-ідеалістичне вчення адвайта-веданти (див. *Веданта*). За Ш., в світі не існує ніякої ін. реальності, крім єдиної вищої духовної сутності — Брахмана. Уявлення про багатоманітність світу, за Ш., є наслідком необізнаності (авідья), все, крім бога, є ілюзією (*майя*). Осн. методи пізнання — *інтуїція,* одкровення. Осн. твори — коментарі до *Упанішад,* Веданти-Сутри.

ША́НКЕР М'ЯКИ́Й (франц. chancre — виразка) — інфекційне венеричне захворювання людини, спричинюване бактерією Haemophilus ducreyi. Збудник виявлений 1887 рос. вченим О. В. Петерсеном, 1889 франц. лікарем А. Дюкреєм, вивчений нім. вченим П. Унною. Зараження відбувається переважно статевим шляхом. Прихований період триває 3—5 днів, після чого на місці проникнення збудника утворюються неправильної форми виразки з м'яким дном і підритими краями, що кровоточать і вкриваються гнійним нальотом. Звичайно через 4—8 тижнів виразки рубцюються. Можливі ускладнення — *фімоз,* парафімоз, лімфангіїт тощо. Процес супроводиться місцевою хворобливістю, високою т-рою, заг. нездужанням. Лікування: антибактеріальні засоби, місцеві ванночки.

ША́НКЕР ТВЕРДИ́Й — перший видимий вияв захворювання на *сифіліс,* безболісна *ерозія* або *виразка,* що з'являється на місці проникнення збудника захворювання в організм.

ШАН-КОБА́ — печерна стоянка часів *мезоліту* і *неоліту* в пд.-зх. гірській частині Криму, в басейні р. Чорної. Відкрита 1927; досліджувалась 1928, 1935—36. В півтораметровій товщі відкладів печери було відкрито 6 культурних шарів. При розкопках знайдено *нуклеуси,* крем'яні знаряддя (скребки, вкладні тощо), кістки оленів, сайг, коней, бурого ведмедя, рисі, бобра та ін. тварин. У пізньому (верхньому) шарі стоянки знайдено неолітичні знаряддя та уламки грубого глиняного посуду.

ШАНСОНЬЄ́ (франц. chansonnier, від chanson — пісня) — франц. естрадний співак; виконавець пісень, часто автор тексту, іноді музики. Серед представників — Е. Піаф, М. Шевальє, Ж. Брель, Ж. Беко, Джо Дассен, Ш. Азнавур, С. Адамо, М. Матьє та ін.

ШАНТА́Ж (франц. chantage — вимагательство) — погроза розголосити компрометуючі або начебто компрометуючі відомості з метою одержання будь-яких вигод. Ш. задля одержання *майна,* права на нього або майнових вигод є одним з видів *вимагательства* і за рад. правом тягне за собою *відповідальність кримінальну.*
Політ. Ш.— погроза розголосити фактичні або вигадані події з наклепницькою метою, щоб позбавити противника можливості вести політ. діяльність або утруднити її. Ш. є одним із засобів політики імперіалістичних д-в, бурж. партій і угруповань.

ША́НТИЧ (Шантић) Алекса (27.V 1868, м. Мостар—2.II 1924, там же) — серб. поет і перекладач. Учасник нац.-визвольного руху в Герцеговині. Дебютував зб. «Поезії» (1891). Згодом вийшло ще шість збірок з такою самою назвою, а також зб. «На старому згарищі» (1913). Поезії Ш. властиві патріотичні мотиви, громадян. пафос і ліризм. Вірш Ш. «Підземна пісня» (1920) — прообраз пролет. поезії. Автор віршованих драм патріотичного звучання «В імлі», «Хасанагиниця» (обидві — 1907).
Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия Югославии в переводах русских поэтов. М., 1976.
В. Г. Гримич.

ШАНХА́Й — місто центрального підпорядкування на Сх. Китаю. Значний порт, розташований в естуарії р. Янцзи, на її правій прит.— Хуанпу, за 50 км від Сх.-Китайського м. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Найбільше місто країни. 11,9 млн. ж. (1982, включаючи 10 приміських сільс. повітів). Ш. виріс з рибальського с-ща Хуту, яке виникло в давнину. За Нанкінським договором 1842 був відкритий для іноз. торгівлі. В період *Тайпінського повстання* передмістя Ш.— місце боїв між повстанцями і англо-франц. інтервентами. З 1919 — один з головних центрів нац.-визвольного і революц. руху в Китаї. В Ш. 1925 відбувся I з'їзд Компартії Китаю. В 1937—45 Ш. було окуповано япон. військами. З 1945—під владою гоміданівців. Визволений 27.V 1949 Нар.-визвольною армією Китаю.

В. М. Шамов.

М. З. Шамота.

Ж. Ф. Шампольйон.

І. П. Шамякін.

Ю. О. Шапорін.

Б. М. Шапошников.

І. Д. Шадр. Селянин. Бронза. 1922. ДТГ у Москві.

Шапка Мономаха.

Шабля-риба.

Провідний центр машинобудування країни (електротех., автомобіле-, судно- і верстатобудування, устаткування для гірничої, нафт., поліграф., паперової, текст., харч. пром-сті, кіно- і фотоапарати, радіо- та електронна апаратура тощо). Велике значення має чорна та кольорова металургія. Багатогалузева хім. пром-сть Ш.— один з світових центрів текст. пром-сті. Нафтопереробні, шкіряно-взут., склоробні, поліграф., харчосмакові та ін. підприємства. Кустарні промисли. Великі видавництва. Два ун-ти та ін. вузи (у т. ч. мед., пед., іноз. мов ін-ти). Філіал АН КНР, численні н.-д. ін-ти та наук. т-ва. Шанхайська, Муніципальна та ін. б-ки. Музеї (зокрема, Шанхайський). Театри. Пам'ятки архітектури 16—19 ст. (храм Ченхуанмяо, 5-ярусна, 8-кутна пагода Лунхуа, храм Юйфеси з нефритовою статуєю Будди, що була привезена з Бірми). Після 1949 проведена реконструкція міста. Ш.— центр кустарних ремесел. Обробка кістки, каменю і металу, плетення, різьблення на дереві, вишивка, ткацтво.

ША́НЦЕВИЙ ІНСТРУМЕ́НТ (від нім. Schanze — окоп, земляне укріплення) — інструмент, який використовують при виконанні вручну інженерних робіт, самоокопуванні особового складу в бою, зведенні фортифікаційних споруд та мостів, при обладнанні загороджень, прокладанні шляхів маневру.

ШАНШІАШВІ́ЛІ Сандро Ілліч [12 (24).VII 1888, с. Джугаані, тепер Сігнахського р-ну Груз. РСР — 28.X 1979, Тбілісі] — груз. рад. письменник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1930). Друкуватися почав 1904. У баладах «Ленін на броньовику», «26 комісарів», «Єдиний син у Леніна» (1927) поет показав велич ленінських ідей. Автор п'єс «Анзор» (за п'єсою Вс. Іванова «Бронепоїзд 14-69», пост. 1928), «Троє» (1931), «Нове коріння» (1951). За героїчні драми «Арсен» (1937), «Георгій Саакадзе» (1940), «Герої Крцанісі» (1942) та п'єсу «Імеретинські ночі» (1948) удостоєний Держ. премії СРСР, 1949. Поема «Мати», оповід. «Новий фундамент», «Балада про українця» — про дружбу укр. та груз. народів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Арсен. К.— Х., 1937; Вибране. К., 1952; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Старійшина Гоча. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Избранное. М., 1981.

Р. Ш. Чилачава.

ШАНЬДУ́Н — провінція на Сх. Китаю. Площа 150 тис. км². Нас.— 74,4 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Цзінань. Омивається Жовтим м. Займає гористий Шаньдунський п-ів (Шаньдунські гори) та сх. частину Великої Китайської рівнини. Клімат помірний, мусонний. Найбільша ріка — *Хуанхе* (нижня течія). Заг.-кит. значення мають видобування кам. вугілля (Цзибоський бас.) і нафти (нафтопромисли Шенлі). Розробляють родовища заліз. руди, бокситів, графіту. Розвинуті металургія (чорна і кольорова) та нафтопереробка. Багатогалузеве машинобудування. Підприємства хім., нафтохім., цем., харч. пром-сті. Значна текст. (особливо бавовняна) та фарфорофаянсова галузі. Гол. пром. центри — Цзінань, Ціндао, Цзибо. У с. г. переважає рослинництво. Садівництво і виноградарство. Тваринництво має підсобне значення. Рибальство, мор. промисли. Найбільший мор. порт — Ціндао.

М. В. Фурманов.

ШАНЬДУ́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Шаньдун — на Сх. Китаю, у межах пров. *Шаньдун*. Вдається в Жовте м. на 350 км. Площа бл. 35 тис. км². Більша частина Ш. п. має рівнинний рельєф, у центрі — гори заввишки до 923 м. Родовища кам. вугілля. Схили гір вкриті лісами та чагарниками. На Ш. п.— порти Ціндао, Яньтай, Вейхай.

ШАНЬСІ́ — провінція на Пн. Китаю. Пл. 150 тис. км². Нас. 25,3 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Тайюань. Більшу частину території займає плато, оточене горами. Клімат помірний, мусонний. В горах поширені широколистяні ліси. Видобування вугілля. Провідні галузі обробної пром-сті — металург. та маш.-буд. Значна хім. пром-сть. Воєнні, цем., текст., харч. підприємства. Кустарні промисли. Гол. пром. центри — Тайюань, Датун, Янцюань. У с. г. переважає землеробство (вирощують кунжут, арахіс, цукр. буряки та ін.). Екстенсивне тваринництво.

М. В. Фурманов.

ШАНЬТО́У — місто на Пд. Сх. Китаю, в провінції Гуандун. Порт на узбережжі Пд.-Китайського м., в дельті р. Ханьцзян. 400 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд. (судно-, верстато-, моторобудування, с.-г. і приладобудування), хім., гумової, текст. (зокрема, шовкової) і харчосмакової (рибоконсервної, цукр., тютюнової) пром-сті. Кустарні промисли (лаковані й бамбукові вироби, парасольки тощо). Рибальство.

ШАПАРЕ́НКО Олександр Максимович (н. 16.II 1946, с. Степанівка, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.) — український радянський спортсмен, засл. майстер спорту (з 1966); веслування на байдарках. Член КПРС з 1975. Олімпійський чемпіон 1968 (на байдарці-двійці, разом з В. *Морозовим*), 1972 на дистанції 1000 м. Чемпіон світу (1966, 1970, 1973, 1977—79), Європи (1967, 1969) й СРСР (1967—79) у складі різних екіпажів на різні дистанції. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Шанхай. Вид частини міста.

ШАПІТО́ [франц. chapiteau, від лат. caput (capitis) — голова, верхівка] — 1) Тимчасова циркова споруда розбірної конструкції з брезентовою покрівлею. 2) Пересувний цирк, що дає вистави у такій споруді. Ш. з'явились у 30-х рр. 19 ст. у Франції. Перше Ш. в Росії відкрито 1830 (Москва). В СРСР Ш. діють паралельно з стаціонарними цирками.

ША́ПКА МОНОМА́ХА — один із символів самодержавства в Росії, золотий вінець рос. великих князів, а пізніше царів. Назву дістала в зв'язку з легендою (виникла в кін. 15 — на поч. 16 ст.), за якою її нібито прислав з Візантії імп. Константин Мономах у дар своєму внуку великому кн. київському *Володимиру Мономаху*. Проте Ш. М. не грецького, а східного (середньоазіатського) походження. Виготовлена вона в 14 ст. Зберігається в *Оружейній палаті*.

ШАПОВА́Л Микола Терентійович (15.VI 1919, с. Багачка Перша, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл. — 22.III 1982, Харків) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ужгородський ун-т. (1950). Перша зб. «Поезії» вийшла 1947. Автор поетичних збірок «Переможці» (1951), «Ліричні роздуми» (1967), «Теплі дощі» (1971), «Ясени» (1982) та ін., збірок оповідань і повістей «Оляна» (1958), «Ясний хліб» (1969), «Поле в обіймах» (1977) та ін., романів «Іду до людей» (1967), «Останній постріл» (1968), віршованих книжок для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

В. Д. Тимченко.

ШАПОВА́ЛЕНКО (Шаповалов) Іван Савелійович (1820, с. Миколаївка, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 15.VII 1890, с. Дуван, тепер Башк. АРСР) — укр. живописець. Кріпак поміщика П. Капніста. У 1836 отримав відпускну. Навчався в петерб. АМ та Римській академії св. Луки. Живучи в Італії (з 1834), виконав багато копій з картин відомих італ. художників. Повернувшись до Росії, працював ст. майстром мозаїчного закладу при петерб. АМ. Серед творів — «Портрет італійки» (кін. 30-х рр. 19 ст., Черніг. краєзнавчий музей).

ШАПОВА́ЛОВ Олександр Сидорович [28.VIII (9.IX) 1871, с. Чорна Слобода на Полтавщині — 30. IV 1942, Москва] — учасник революц. руху в Росії і на Україні, робітник. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сел. сім'ї. В 1894 вступив у *«Групу народовольців»*. У 1895, порвавши з народництвом, вступив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1901— агент *«Искры»*. В 1901—06 вів революц. роботу в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Брав участь у *Харківському збройному повстанні 1905*. В 1906—17 — в еміграції. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на рад. і парт. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обраний

членом ЦКК РКП(6). З 1928 — персональний пенсіонер.
Літ.: Прохватилов Ю. А. С. Шаповалов. Л., 1965.

ШАПО́РІН Юрій Олександрович [27.X (8.XI) 1887, м. Глухів, тепер Сум. обл.— 9.XII 1966, Москва] — рос. рад. композитор, педагог, муз.-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954). У 1906—08 навчався в Київ. ун-ті (тут написав свої перші твори, які відзначив М. Лисенко). В 1912 закінчив Петерб. ун-т, 1918 — Петрогр. консерваторію. Завідував муз. частиною Великого драм. театру (1919—28) та Держ. театру драми (1928—34) в Ленінграді. З 1936 — в Москві. З 1939 — викладач, з 1940 — професор Моск. консерваторії. Твори: опера «Декабристи» (1953), вокально-симфонічні твори (симфонія-кантата «На полі Куликовому», 1939, ораторія «Оповідь про битву за руську землю», 1944), романси (в т. ч. на вірші Шевченка), хори, інструм. твори, музика для кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1952.

ША́ПОШНИКОВ Борис Михайлович [20.IX (2.X) 1882, м. Златоуст, тепер Челяб. обл.— 26.III 1945, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), професор (з 1935). Член Комуністичної партії з 1930. В Рад. Армії з 1918. На військ. службі з 1901. В 1910 закінчив Академію Генштабу. Учасник 1-ї світової війни, полковник. Під час громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії, після війни — пом. нач. штабу РСЧА, команд. військами Ленінгр., Моск., Приволзького військ. округів. У 1937—40 і 1941—42 — нач. Генштабу, 1940—43 — заст. наркома оборони СРСР. З 1943 — нач. Вищої військ. академії. Член ЦВК 7-го скликання. Кандидат у члени ЦК ВКП(б) з 1939. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор праць «Мозок армії» (т. 1—3, 1927—29), «Варшавська операція» (1933) та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ША́ПОШНИКОВ Володимир Георгійович [25.V (6.VI) 1870, м. Вольськ, тепер Саратовської обл.— 3.X 1952, Київ] — рос. та укр. рад. хімік-технолог, органік, акад. АН УРСР (з 1922). Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1893). З 1900 працював у вузах Києва, зокрема у 1900—22 — в Київ. політехнічному ін-ті. У 1934—38 — директор Ін-ту органічної хімії і технології АН УРСР, 1938—41 — зав. відділом Ін-ту органічної хімії. Осн. наук. праці стосуються технології волокнистих речовин і хімії барвників.
Тв.: Органические красящие вещества. К., 1955.

ША́ПОШНИКОВ Володимир Миколайович [12 (24).II 1884, Москва — 23.X 1968, там же] — рос. рад. мікробіолог, засновник вітчизняної технічної мікробіології, акад. АН СРСР (з 1953). У 1910 закінчив Моск. ун-т, де й залишився викладати на кафедрах фізіології рослин (1911—1926, з 1921 — професор) і мікробіології (1926—67, з 1938 — зав. кафедрою). Одночасно працював в інших установах, зокрема, 1938 — 63 — зав. відділом тех. мікробіології Ін-ту мікробіології АН СРСР. Праці з тех. мікробіології, фізіології мікроорганізмів. Ш. встановив двофазність багатьох мікробіол. процесів, зокрема, бродіння. Дослідження Ш. сприяли організації в СРСР пром. виробництва молочної к-ти, ацетону, оцту та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ШАПУРМА́ Антон Амвросійович [н. 16 (29).I 1911, с. Сартана, тепер смт Приморське у складі м. Жданова Донецької обл.] — грецький рад. письменник. Живе і працює на Україні. Пише мовою греків укр. Приазов'я (румейский діалект грец. літ. мови). Навчався в Київ. ін-ті нар. освіти. Автор збірок віршів і казок «Тост» (1972), «Сорок небилиць» (1977). Перекладач грец. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, А. Малишка та ін.
Літ.: Волошко Є. Грецькі поети України. «Радянське літературознавство», 1965, № 11. *Є. М. Волошко.*

ШАРА́ДА (франц. charade, від прованс. charrado — бесіда, базікання) — гра-загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами, зміст яких образно описується.

ШАРА́ПОВ Вадим Михайлович (н. 10.III 1924, Ялта, тепер Крим. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Моск. архіт. ін-т. Серед споруд (всі — у Києві) — піонерський табір «Молода гвардія» (1956), житл. будинки, зокрема 14-поверховий будинок-трилисник по вул. Тургенєвській (1972—75), будинок із шумозахисним плануванням по вул. Саксаганського (1976—80), реконструкція площі Жовтневої революції (1978—83).
С. К. Кілессо

ШАРВА́РКО Борис Георгійович (н. 17.V 1929, м. Новоград-Волинський, тепер Житом. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1955. У 1966 закінчив Моск. ін-т культури. Працював у мистецьких закладах Житомира, Києва, з 1977 — гол. режисер відділу фестивалів та культурних програм *Укрконцерту* (1980—82 — одночасно гол. режисер *Театру пісні*).
Серед постановок — святкові театралізовані концерти, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією (1979), 1500-річчю м. Києва (1982); фестивальні концерти «Кримські зорі», «Київська весна», «Золота осінь». Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ША́РВАРОК (польс. szarwark, з нім. Scharwerk, від Schar — натовп і Werk — робота) — додаткова феод. повинність на будуванні й ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель у шляхетській Польщі та на загарбаних нею укр. землях у 15—18 ст. (див. *Даремщини*). На Лівобережній Україні Ш. було скасовано нар.-визвольною війною 1648—54. На Правобережній Україні існував до *селянської реформи 1861*. Спочатку Ш. становив до 24 робочих днів на рік з сел. двору, *інвентарними правилами 1847—48* було встановлено 8 т. з. «будівельних» днів з сел. двору. В пореформений період Ш. називали повинності, які виконували сільс. громади на ремонті шляхів.

ША́РГОРОД — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Мурашці (бас. Дністра), за 25 км від залізнич. ст. Ярошенка. 4,8 тис. ж. (1984). Перші відомості про Ш. стосуються кінця 14 ст. Мав назву Княжа Лука, з 1497 — Карачева Пустиня, з 1579 — Шаргород. Був під владою шляхет. Польщі. В 1588 дістав *магдебурзьке право*. Населення Ш. брало участь у повстаннях під проводом К. *Косинського* і С. *Наливайка*, у нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ш.— с-ще міськ. типу. Під час нім.-фашист. окупації (22.VII 1941—20.III 1944) в Ш. діяв підпільний райком партії. В селищі — маслоробний та прод. товарів з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки. Городище часів *Київської Русі*. Архіт. пам'ятки: залишки замку (16 ст.), синагога (1589), костьол (1595), ансамбль Миколаївського монастиря (17 — 18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.).

ША́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 72,9 тис. чол. (1984). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шаргород*. Ш. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована широкими долинами річок, ярами і балками. Корисні копалини — граніти, піски. Річки — *Мурафа* з прит. *Мурашкою* та *Лозова*. Грунти сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен) займають 16,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Деребчинський та Соснівецький цукр., шаргородські маслоробний і продовольчих товарів заводи, Джуринське шахтоуправління. Комбінат побутового обслуговування та бу-

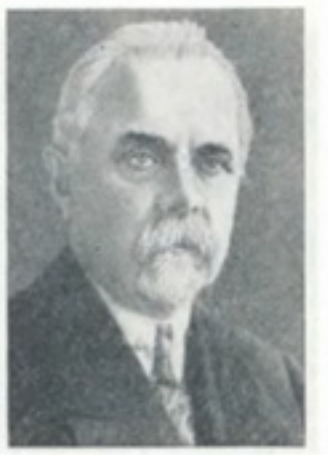
В. Г. Шапошников.

В. М. Шапошников.

Б. Г. Шарварко.

Ж. Б. С. Шарден. Молитва перед обідом. 1744. ДЕ в Ленінграді.

Шарманка.

Шакал.

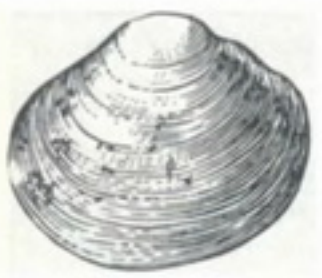

Шарівка рогова.

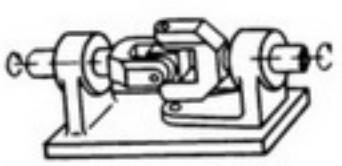

Сферичний чотириланковий **шарнірний механізм.**

динок побуту (Шаргород). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима пшениця, горох, ячмінь, кукурудза), цукр. буряків, фруктів; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 78,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,0 тис. га. У Ш. р.— 24 колгоспи, 5 радгоспів, птахооб'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Ярошенка і Рахни. Автомоб. шляхів — 350 км (усі — з твердим покриттям). У районі — профес.-тех. уч-ще (с. Соснівка), 45 заг.-осв. і 2 муз. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 23 будинки культури, 35 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 65 б-к. У с-щі Мурафі Ш. р. народився рад. фізик Г. І. *Будкер*. У Ш. р. видається газ. «Комунар» (з 1931).

В. І. Довгань.

ШАРДЕ́Н (Chardin) Жан Батіст Сімеон (2.XI 1699, Париж — 6.XII 1779, там же) — франц. живописець, один з основоположників реалізму 18 ст., академік (з 1728). Твори: «Буфет» (1728), «Мідний бак» (бл. 1733), «Трубки і глечик» (бл. 1760—63), «Атрибути музики» (1765), «Праля» (1737), «Куховарка» (1738), «Рознощиця» (1739), «Молитва перед обідом» (1744), «Натюрморт з атрибутами мистецтва» (1766), «Автопортрет з зеленим козирком» (1775). Твори зберігаються в Луврі, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, в ДЕ в Ленінграді. Іл. див. також с. 53.

Літ.: Золотов Ю. К. Жан-Батист Симеон Шарден. М., 1955; Якимович А. К. Шарден и французское просвещение. М., 1981.

ШАРЖ (франц. charge, букв.—тягар, навантаження) — 1) У мистецтві — вид *карикатури,* в якому при збереженні зовнішньої подібності виділено, перебільшено і подано у сатиричному або гумористичному плані найхарактерніші риси зображуваного. У т. з. дружньому Ш. гумористичні риси звичайно переважають над сатиричними. Серед майстрів Ш.— О. Дом'є, Б. Кустодієв, В. Сєров, В. Дені, Кукринікси, Ф. Решетников; укр. майстри А. Рєзниченко, В. Литвиненко, А. Базилевич, В. Зелінський, А. Широков, Т. Максимович. 2) Ш. у літературі — невеличкий віршований твір, найчастіше чотиривірш, у якому риси характеру або зовнішність людини подані в карикатурно-комічному вигляді. Ш. близький до *епіграми,* засоби шаржування використовуються і в *пародії*.

ША́РІ — ріка у Центр. Африці, в межах Центральноафриканської Республіки, Республіки Чад та на її кордоні з Камеруном. Довж. 1400 км (за ін. даними, 1500 км), площа бас. 880 тис. км². Утворюється злиттям річок Уам і Грібінгі; впадає в оз. *Чад*. Живлення за рахунок мусонних літніх дощів. Судноплавна на 860 км від гирла. Рибальство. На Ш.— м. Нджамена (Республіка Чад); у бас. ріки — нац. парк Бамінгі-Бангоран.

ШАРІА́Т (араб. шаріа, букв.— правильний шлях) — зведення норм мусульманського права, а також релігійно-обрядових настанов і правил, що мають силу закону в країнах, де *іслам* є держ. релігією. Крім приписів про осн. реліг. обов'язки мусульман, Ш. містить норми держ., цивільного, кримінального і процесуального права. Осн. джерела Ш. — *Коран* і *Сунна*. Проголошуючи приватну власність божественним установленням, Ш. захищає інтереси пануючих класів феод. суспільства та духівництва, проповідує сліпе підкорення владі, нетерпимість до іновірців. В СРСР норми Ш. правової сили не мають.

ШАРІ́ВКА, сферіум (Sphaerium)— рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 25 мм) шаровидна, рівностулкова, з верхівкою посередині стулок. Живородяща. В році 11 видів, поширених у прісних водах Європи, Пн. Азії, Пн. Америки, з них в СРСР — 9, в т. ч. на Україні — 5. У викопному стані відомі починаючи з верхньої крейди.

А. Л. Путь.

ША́РІВКА — селище міського типу Богодухівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Мерчику (бас. Ворскли), за 13 км від залізнич. ст. Гавриші. 1,9 тис. ж. (1984). У Ш.— радгосп, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал Богодухівської муз. школи, лікарня, клуб, 2 б-ки. Санаторій «Шарівка». Ш. засн. 1700, с-ще міськ. типу — з 1938.

ША́РКАДІ (Sarkadi) Імре (13.VIII 1921, Дебрецен — 12.IV 1961, Будапешт) — угор. письменник. З 1946 — на журналістській роботі. Осн. тема творчості — життя угор. села, трагічні конфлікти за часів хортизму в Угорщині, проблеми перебудови села на соціалістичних засадах. Автор романів «Шлях Яноша Гала», «Привид ходить у Секеші», «Розі» (усі — 1950), повістей «Хуторський хижак» (1953), «Боягуз» (1961), збірок оповідань «Щастя Міхая Барти» (1952), «Горобина стежка» (1954), «Зустріч, що не відбулася» (1956), п'єс «Шлях з хутора» (1952), «Вересень» (1955), сценаріїв фільмів (найвідоміший — «Карусель», 1955). Гострі проблеми порушував у публіцистичних статтях з питань л-ри й мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Дезертир. В кн.: Угорське оповідання. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. М., 1982.

К. О. Шахова.

ШАРКА́УЇ (аш-Шаркауї, аш-Шаркаві) Абдаррахман (н. 10.XI 1920, с. Ад-Далатон, провінція Мінуфія) — єгип. письменник, громад. діяч. Учасник антимонархічної, нац.-визвольної боротьби. З 1945 — гол. редактор ряду прогресивних журналів. Актуальні соціальні проблеми порушив у романах «Земля» (1954), «Пусті серця» (1957), «Мухаммад — посланець свободи» (1962), «Феллах» (1967), в оповіданнях і есе (збірки «Земля боротьби», 1954; «Скромні мрії», 1956). Автор поеми про В. І. Леніна, патріотичних, антиімперіалістичних віршів, істор. п'єс (деякі — у віршах). Був членом Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Місце на Землі. К., 1958; [Оповідання]. В кн.: Оповідання арабських письменників. К., 1959; Рос. перекл.— Феллах. М., 1973.

Літ.: Коцарев Н. К. Писатели Египта. XX век. М., 1976.

Ю. М. Кочубей.

ША́РКІ (Sharkey) Лоренс Луїс (19.VIII 1898, побл. м. Оріндж, шт. Новий Пд. Уельс — 13.V 1967, Сідней) — діяч австрал. і міжнар. комуністичного руху. Організатор і керівник ряду страйків вугільників і деревообробників. У 1924 вступив до КП Австралії (КПА). З 1928 — член ЦК, з 1930 — Політ. к-ту ЦК КПА. В 1930—48 — голова, 1948—65 — ген. секретар ЦК КПА. З 1965 — заст. голови ЦК КПА. З 1935 — канд. у члени Виконкому Комінтерну. Не раз зазнавав переслідувань, перебував в ув'язненні.

ШАРКО́ (Charcot) Жан Мартен [29.XI 1825, Париж — 16.VIII 1893, готель Морван (Лак-де-Сеттон), деп. Ньєвр] — франц. лікар, невропатолог, член Франц. мед. академії (з 1872) і Паризької АН (з 1883). В 1848 закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту, працював лікарем. З 1860 — професор невропатології, з 1872 — і патологіч. анатомії цього ж ун-ту. З 1862 протягом 30 років працював у лікарні Сальпетрієр, де з 1882 очолював неврологічну клініку. Ш. є основоположником сучас. невропатології та психотерапії. Розробив ряд методів гідротерапії. Праці Ш. також присвячені питанням пневмонії, цирозу печінки, ревматоїдному поліартриту, туберкульозу легень, сирингомієлії тощо. Ш. був президентом і членом ряду нац. і закордонних академій, ун-тів і наук. товариств.

ШАРКО́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович (н. 7.XII 1936, Київ) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1971. Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1958 працює в Ін-ті математики АН УРСР (з 1974 — зав. відділом), одночасно (з 1961) — в Київ. ун-ті. Осн. наук. праці стосуються теорії динамічних систем, теорії стійкості, розробки якісних і аналітичних методів теорії функціональних, різницевих і диференціально-різницевих рівнянь.

ШАРЛЕРУА́ — місто в центр. частині Бельгії. Розташоване на р. Самбр. Судноплавним каналом сполучене з Брюсселем. Вузол автошляхів, залізнична станція, річковий порт. 218,9 тис. ж. (1981). Центр великого пром. району. На базі місц. покладів кам. вугілля розвинута чорна металургія. Підприємства маш.-буд. (у т. ч. електротех.), коксохім., хім. і скляної пром-сті. Виробн. вогнетривів.

ША́РЛОТТ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Пн. Кароліна. Вузол з-ць і автошляхів. 314 тис. ж. (1980). Підприємства маш.-буд. (зокрема, авіаракетної та радіоелектронної), металообр., хім., текст., швейної і харчосмакової пром-сті. Ш.— центр великого с.-г. району. Університет.

ШАРЛО́ТТА-АМА́ЛІЯ — місто, адм. ц. *Віргінських островів* (володіння США). Розташована на р. Сент-Томас. Мор. порт. 13 тис. ж. (1973). Харчова пром-сть. Паливна база для заправки суден. Курорт.

ШАРМ, чарм (англ. charm — чарівність, з франц. charme) — адитивне *квантове число,* що характеризує

адрони або *кварки*. Частинки з відмінним від нуля значенням Ш. наз. «зачарованими». Ш. зберігається в електромагн. і *сильних взаємодіях* (див. *Збереження закони*); у розпадах «зачарованих» адронів, що відбуваються внаслідок *слабких взаємодій*, Ш. змінюється на одиницю. Поява Ш. пояснюється кварковою моделлю, в якій припускається наявність «зачарованого», або т. з. *c*-кварка, що має електр. заряд (2/3) *e* (*e* — елементарний електр. заряд). Існування «зачарованих» частинок теоретично було передбачено на поч. 70-х рр. 20 ст. У 1974 виявлено J/ψ-мезони, які складаються з «зачарованих» кварка й антикварка (див. *Античастинки*), а 1976 — *D*-мезони, що мають відмінне від нуля значення Ш. (див. *Мезони*).

Є. С. Мартинов.

ША́РМА Ракеш (н. 13.I 1949, м. Патіала, Індія) — космонавт-дослідник, громадянин Республіки Індії, Герой Радянського Союзу (1984), майор. Закінчив Нац. академію оборони. З 1982 — в центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з Ю. В. *Малишевим* і Г. М. *Стрекаловим* 3.IV 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-11». Після стикування (4.IV) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-10» (основний екіпаж — Л. Д. *Кизим*, В. О. *Соловйов*, О. Ю. *Атьков*; див. т. 12, Додаток) космонавти виконали заплановану програму наукових, технологічних і медико-біологічних досліджень і експериментів. На Землю космонавти повернулись 11.IV 1984 на кораблі «Союз Т-10». Нагороджений найвищою нагородою Республіки Індії — орденом «Ашока Чакра».

ШАРМА́НКА (від нім. пісеньки «Scharmante Katharine» — «Чарівна Катерина», яку виконували на перших Ш. у Росії) — механічний духовий інструмент. Рід невеликого переносного *органа* без клавішного механізму. Була популярною серед бродячих музикантів. На Україні називали катеринкою.

ШАРНІ́Р [франц. charnière, від лат. cardo (cardinis) — гачок, петля] — частина механізмів або будівельних конструкцій, що допускає взаємні повороти чи обертання двох з'єднуваних деталей навколо їхньої заг. осі (циліндричний Ш.) або заг. точки (кульовий Ш.). В механізмах циліндричний Ш. наз. обертальною кінематичною парою, кульовий Ш. (мал.) — сферичною кінематичною парою (див. *Шарнірний механізм*). Ш. в буд. конструкціях розвантажує їх від згинальних зусиль і зменшує температурні напруження.

ШАРНІ́РНИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, усі ланки якого входять в рухомі циліндр. і сферичні кінематичні пари (*шарніри*). Відтворює різноманітні траєкторії руху, перетворює один вид руху на інший. Розрізняють Ш. м. (мал.) плоскі (див. *Плоский механізм*) і просторові (див. *Просторовий механізм*). Застосовують їх як передавальні і спрямовуючі механізми в технологічних машинах, приладах і засобах робототехніки.

ШАРОВО́ЛЬСЬКИЙ Іван Васильович (16.VI 1876, с. Прохорівка, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.— 9.VII 1954, там же) — укр. рад. філолог, перекладач. Закінчив Київ. ун-т (1900), професор цього ун-ту (1908—50, з перервою), одночасно (1931—50, з перервами) працював в Ін-ті мовознавства. Дослідник зх.-європ. л-р, германських і романських мов, зокрема в їхніх стосунках з українською. Осн. праці: «Історія західноєвропейської літератури середніх віків» (1909), «Німецькі позичені слова в українській мові» (1926—27), «Румунські запозичені слова в українській мові» (1929), «Про народну латинь як основу романських мов» (1947) та ін. Переклав «Утопію» Т. Мора.

С. В. Семчинський.

ШАРОЛЕ́ — порода *великої рогатої худоби* м'ясного напряму. Виведена в 18 ст. у Франції в р-ні Шароле, що межує зі Швейцарією.

Бугай породи шароле.

Місцеву гірську породу схрещували з *симентальською породою*, а в середині 19 ст. для підвищення скороспілості — з *шортгорнською породою*. Масть кремово-біла. Тварини великі, з типовою м'ясною будовою тіла. Голова невелика, з широким лобом, роги помірно довгі, тулуб глибокий, видовжений, спина пряма, м'язиста. Жива маса корів 700—800 кг, бугаїв — 1000—1200 кг, молодняк віком до 18 міс. досягає 450—650 кг. Забійний вихід 60—65 %. М'ясо високої якості, нежирне. Тварини витривалі, швидко відгодовуються. Розводять в багатьох країнах Європи, Пн. і Пд. Америки та ін. В СРСР, зокрема на Україні, Ш. використовуються для пром. *схрещування* і поліпшення м'ясних якостей ін. порід худоби, створення чернігівського та придніпровського типів м'ясної худоби.

О. Я. Попов.

ШАРО́НОВ Михайло Андрійович (30.X 1881, Бєлгород — 30.XII 1957, Київ) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1943). У 1910 закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, 1911—15 навчався у петербурзькій АМ. Серед творів — «Робітниця», «Командир Червоної Армії» (обидва—1928), «В дозорі» (1934), «Портрет колгоспниці» (1935); портрети М. Рильського, І. Кочерги, В. Заболотного, М. Стельмаха (всі — 1942—43). Твори Ш. зберігаються у ДМУОМ у Києві. Викладав у Харківському (1925—35) та Київському (1935—57, з 1937 — професор) художніх інститутах.

ШАРО́ХІН Михайло Миколайович [11 (23).XI 1898, с. Івановське, тепер Даниловського р-ну Яросл. обл.— 19.IX 1974, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1945), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1939 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу армії та нач. штабу Пн.-Зх., Волховського фронтів; з 1943 — команд. арміями на Степовому, 2-му і 3-му Укр. фронтах. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1960 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШАРО́ШКА — 1) Інструмент для ручної правки *шліфувальних кругів*. Являє собою сукупність металевих зірочок, розміщених на одній осі. 2) Робоча (різальна) частина бурових шарошкових *доло́т*. Ш. (мал.) являє собою сталевий циліндр (або конус), на поверхні якого нарізано зубці, оснащені пластинками твердого сплаву.

ША́РПІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище 6—4 ст. до н. е. в урочищі Шарпівка біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1938—40, 1945—47. Городище займає мис (площею бл. 16 га) між ярами. З напольного боку укріплене двома валами та ровами. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител з дерев'яними каркасними стінами, обмазаними глиною, залишки глиняних горен для виплавки сиродутного заліза. Знайдено уламки ліпного місц. і привізного давньогрец. посуду, знаряддя праці, бронзові наконечники стріл, прикраси, антропоморфні та зооморфні культові статуетки. На Шарпівському городищі жило осіле населення (можливо, скіфи-орачі, що їх згадує давньогрец. історик *Геродот*).

ШАРРО́Н (Charron) П'єр (1541, Париж — 16.XI 1603, там же) — франц. філософ і теолог. В гол. творі «Про мудрість» (1601) розвивав ідеї, близькі до скептицизму М. *Монтеня*. Ш. вважав, що людина не може гарантувати істинність будь-яких форм релігії, оскільки остання не притаманна їй від природи, а формується під впливом виховання й навколишнього середовища і залежить від моральності, властивої людині від народження. Тому треба жити за одвічними моральними законами, а сповідувати ту релігію, яку підтримує влада.

ША́РТРСЬКА ШКО́ЛА — школа середньовічної схоластичної філософії, що виникла в м. Шартрі (Франція). Заснована в 990. Найбільший вплив мала в 1-й пол. 12 ст. Представники Ш. ш. (Фульбер, Бернард і Тьєррі Шартрські, Жільбер Порретанський та ін.) одними з перших звернулися до спадщини античних філософів, зокрема до синтезу вчення *Платона* і *Арістотеля*, виявляли значний інтерес до атомістичного вчення *Демокріта* й *Епікура*. Захоплення творчою силою природи наближало представників Ш. ш. до *пантеїзму*, зумовило худож. форму викладу їхніх філос. творів (поеми «Плач природи» Алана Лілльського, «Про сукупність світу» Бернарда Сільвестра та ін.).

Р. Шарма.

М. А. Шаронов. Портрет академіка М. М. Федорова. 1942—43.

Шарошки тришарошкового долота.

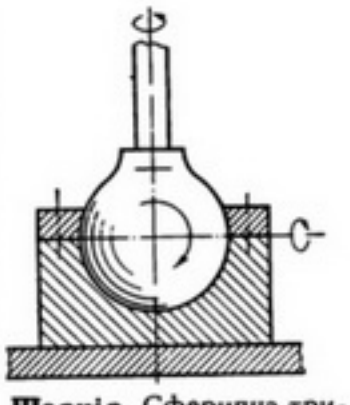

Шарнір. Сферична трирухома кінематична пара з шаровою головкою.

В. В. Шаталін.

В. О. Шаталов.

В. В. Шатилова.

В. В. Шаталін. Сказання про Північ. 1977. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ШАРУВА́ННЯ — прийом догляду за *просапними культурами* (гол. чин. за цукр. буряками); перше розпушування міжрядь *культиваторами*. Після Ш. поліпшується аерація, зменшуються випаровування вологи з грунту і кількість бур'янів, створюються кращі умови для розвитку рослин на початку вегетації. Проводять Ш., коли сходи тільки-но з'являються (іноді до їхньої появи — «сліпе» Ш.).

І. С. Реденко.

ШАРУКА́НЬ — місто 11 — поч. 13 ст., вважають, у бас. Сіверського Дінця (точне місцезнаходження Ш. невідоме). Виникло на місці поселення *аланів*, мало мішане населення і було зимовим сховищем *половців*. У 1111 Ш. здобули війська *Володимира Мономаха*. В 12—13 ст. місто занепало.

ШАР'Я́Ж (франц. charriage — пологий зсув) — те саме, що й *покрив тектонічний*.

ШАСІ́ (франц. châssis — основа, рама) — 1) Ш. транспортних, с.-г. та ін. машин — сукупність агрегатів *трансмісії*, ходової частини (рама, колеса, *підвіска, задній міст, передній міст*) і механізмів керування (див. *Гальмо, Рульове керування*), змонтованих на рамі. На самохідних Ш. монтують *навісні сільськогосподарські машини і знаряддя* або вантажно-розвантажувальні пристрої (див. *Автомобільний кран*) тощо. Див. також *Самохідне шасі*. 2) Ш. літаків — пристрій для зльоту і посадки літаків, їхнього переміщення по землі, палубі авіаносця. До осн. частин такого Ш. (мал. с. 371) належать амортизаційні стояки (див. *Амортизатор*), колеса (пневматики) з гальмами і сукупність розкосів (стрижнів), що ними стояки і колеса прикріплено до крила або *фюзеляжу*. В разі потреби замість коліс використовують лижі. Найбільше поширені Ш. з 3 опорами (Ш. з носовим колесом): одно- або багатоколісними. У важких літаків коліс, об'єднаних у візки,— до двох-трьох десятків. У більшості літаків Ш. після зльоту забираються у виїмки крила або фюзеляжу. В гідролітаках Ш. служить корпус (човен) або поплавки. 3) Ш. радіотехнічних та ін. пристроїв — основа (панель), на якій монтують найважливіші деталі їхньої робочої або вимірювальної частини.

ША́СТРІ Лал Бахадур (2.X 1904, Мугхалсарай, шт. Уттар-Прадеш— 11.I 1966, Ташкент) — інд. держ. і політ. діяч. Н. в сім'ї вчителя. Освіту здобув у Бенареському ун-ті. Брав активну участь у нац.-визвольному русі. Послідовник М. *Ганді* і соратник Дж. *Неру*. З 1951 — генеральний секретар партії *Індійський національний конгрес*. Після завоювання Індією незалежності (1947) обіймав ряд керівних держ. посад. З 1964 — прем'єр-міністр Індії. Брав участь у *Ташкентській зустрічі 1966* голів урядів Індії та Пакистану, на якій відбулося мирне врегулювання індійсько-пакистанського конфлікту.

ШАТА́ЛІН Віктор Васильович (н. 15.XI 1926, с. Земляні Хутори, тепер Аткарського р-ну Сарат. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. У 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у К. *Трохименка* і К. *Єлеви*. Твори: «По долинах та узгір'ях» (1957), «Бойове завдання» (1960), «Земля» (1964), «Помер Ленін» (1967), «Збирались загони юних бійців» (1970), «Сказання про Північ», «Роздуми. Портрет композитора Г. Майбороди» (обидва — 1977), «Ідуть дощі» (1981), «Битва за Дніпро» (1983) та ін. Картини Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві та ін. музеях країни. З 1966 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1976— професор). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

Літ.: Віктор Шаталін. Альбом. К., 1974. *Є. А. Афанасьєв.*

ШАТА́ЛОВ Володимир Олександрович (н. 8.XII 1927, м. Петропавловськ, тепер Пн.-Казахстан. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (22.I і 22.X 1969), генерал-лейтенант авіації. Член КПРС з 1953. У 1945 закінчив Липецьку спецшколу ВПС, 1949 — Качинське військ.-повітряне училище льотчиків, 1956 — Червонопрапорну військ.-повітр. академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). Канд. тех. наук (з 1972). В загоні космонавтів — з 1963. Перший політ у космос здійснив 14—17.I 1969 як командир космічного корабля «Союз-4» (див. «*Союз*»). В польоті виконав ручне зближення і стикування з кораблем «Союз-5» (якого пілотував Б. В. *Волинов*), забезпечивши О. С. *Єлисєєву* і Є. В. *Хрунову* перехід через відкритий космос у «Союз-4». Таким чином було створено першу в світі експериментальну космічну станцію. Другий політ у космос здійснив разом з О. С. Єлисєєвим 13—18.X 1969 як командир корабля «Союз-8». Його корабель брав участь у груповому польоті з кораблями «Союз-6» (Г. С. *Шонін* і В. М. *Кубасов*) і «Союз-7» (А. В. *Філіпченко*, В. М. *Волков*, В. В. *Горбатко*). Третій політ у космос здійснив разом з О. С. Єлисєєвим і М. М. *Рукавишниковим* 23—25.IV 1971 як командир корабля «Союз-10». В польоті було проведено стикування з орбітальною станцією «*Салют*». Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ім'ям Шаталова названо кратер на зворотному боці Місяця.

ШАТИ́ЛОВ Петро Іванович (1869, слобода Козацька Старооскольського повіту Курської губ., тепер Бєлгород. обл.— 13.V 1921) — укр. рад. терапевт. В 1895 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, де й залишився працювати; з 1909— професор цього ж ун-ту. Праці Ш. присвячені питанням діагностики і терапії, мікробіології та епідеміології (вивчення чуми, холери, тифів), проблемі імунітету, антропології, фізіології, гематології, рентгенології тощо. В 1912 застосував вакцину проти черевного тифу (у Харківському військовому госпіталі). Провів на собі досліди з запобіжних щеплень проти висипного тифу, від якого і помер при виконанні лікарських обов'язків.

ШАТИ́ЛОВА Віра Василівна (н. 30.IX 1935, м. Київ) — передовик виробництва в приладобудуванні, монтажниця, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1972. Трудову діяльність почала 1954 на з-ді «Комуніст» (тепер виробниче об'єднання «Комуніст»). Делегат XXV з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань.

В. П. Печерога.

ШАТКІ́ВСЬКИЙ Олекса Якович (28.V 1908, м. Почаїв, тепер Тернопол. обл.— 28.VI 1979, Львів) — укр. рад. живописець і графік. Навчався у Варшав. Академії красних мистецтв (1931—39). Твори: живописні — «Швачка» (1933), «Пасіка» (1951), «Свято піонерів у Львові» (1960), «Т. Шевченко в Почаївській лаврі» (1964), «Проспект В. І. Леніна у Львові» (1967), «Карпатський пейзаж» (1968), «Квіти біля вікна» (1975); графічні — «Т. Шевченко» (1940), «Гуцулка» (1959). Твори зберігаються у ДМУОМ у Києві, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. музеях. Ш. викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва (1948—56) та у Львів. поліграф. ін-ті ім. І. Федорова (1950—56).

Літ.: Олекса Якович Шатківський. Виставка творів. Живопис, графіка. Львів, 1981.

ШАТОБРІА́Н (Chateaubriand) Франсуа Рене де (4.IX 1768, Сен-Мало, Бретань — 4.VII 1848, Париж) — франц. письменник і політ. діяч. У 1792 — в таборі *роялістів*. У 1793—1800 — в еміграції (Англія). Повернувшись на батьківщину, перебував на дипломатичній службі. Після 1830 займався лише літ. діяльністю. Відіграв важливу роль у становленні франц. романтизму. Належав до консервативних романтиків. У нотатках «Подорож до Америки» (вид. 1827), трактаті «Нарис про революції» (1797) засуджував ідеї Просвітительства, в трактаті «Геній християнства» (1802) прославляв католицьку церкву і монархію. Консервативний світогляд Ш. знайшов відображення і в повістях «Атала» (1801), «Рене» (1802), поемі в прозі «Мученики» (1809). У напівбелетризованому творі «Натчези» (1826) описав побут і звичаї пн.-амер. індіанців. Філос. та літ.-естетичні погляди підсумував у «Загробних записках» (вид. 1848—50). Укр. мовою твори Ш. перекладав М. Терещенко.

Тв.: Рос. перекл.— Рене... В кн.: Французская новелла XIX в., т. 1. М.— Л., 1959.

Т. Т. Духовний.

ШАТРО́ — 1) Великий переносний намет, гол. чин. у кочових народів. У Давній Русі Ш. наз. похідний військ. намет з тканини. 2) Завершення будівлі у вигляді багатогранної піраміди. Широко застосовувалось у давньому рос. та укр. дерев'яному, а в 16—17 ст. і в кам. будівництві. Іл. с. 360.

ШАТРО́В Михайло Пилипович (справж. прізв.— Маршак; н. 3.IV 1932, Москва) — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1961. Друкується з 1952. Перша п'єса — «Чисті руки» (1955). У п'єсах «Сучасні хлопці» (1962), «Кінь Пржевальського» (1972), «Погода на завтра» (1974) та ін. розробляв актуальні проблеми рад. дійсності 60—

70-х рр. Ленінській темі присвятив п'єси «Ім'ям революції» (1958), «Шосте липня» (1964), «Тридцяте серпня. Більшовики» (1968), «Сиві коні на червоній траві» (1979), «Так, переможемо» (1981) та ін. Автор кіносценаріїв, нарисів. Нагороджений орденом Дружби народів.

Тв.: Шестое июля. М., 1966; Лошадь Пржевальского.— Погода на завтра. М., 1975; Укр. перекл.— Кінь Пржевальського. К., 1973; Погода на завтра. К., 1975. *Ю. І. Корзов.*

ШАТРО́ВА Олена Митрофанівна [19 (31).V 1892, Москва — 15.VII 1976, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1912—17 працювала в Харків. театрі М. *Синельникова*. Створила ролі: Варі («Дикунка» Островського і Соловйова), Лізи («Дворянське гніздо» за Тургенєвим), Соні («Дядя Ваня» Чехова) та ін. У 1918—32 (з перервами) — провідна актриса колишнього театру Корша, з 1932 — в трупі Малого театру (обидва — в Москві). Серед ін. ролей — Анна Андріївна («Ревізор» Гоголя), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949.

ША́ТСЬКИЙ Микола Сергійович [16 (28). VIII 1895, Москва — 1.VIII 1960, там же] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Моск. гірничу академію (1929). З 1932 — професор Моск. геологорозвідувального ін-ту, з 1934 — наук. співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (з 1956 — директор). Праці — з питань тектоніки давніх *платформ*, теорії *геосинкліналей*, вивчав процеси складкоутворення.

Під його керівництвом уперше складено «Геологічну карту Євразії» в масштабі 1 : 6 000 000 (1953), «Тектонічну карту СРСР» (1956) і «Міжнародну тектонічну карту Європи» (1964). Передбачив нафтогазоносність ряду районів СРСР, у т. ч. *Дніпровсько-Донецької западини*. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1958.

ША́ТСЬКОГО ПІДНЯТТЯ́ — підняття у Тихому ок., в межах Пн.-Західної улоговини. Протяжність бл. 1200 км, шир. 220—250 км. Над ложем океану піднімається на 3000—3500 м. Ш. п. досліджено 1978—79 рад. експедиціями на судні «Дмитрий Менделеев». Назване на честь рад. геолога М. С. *Шатського*.

«ШАТТЛ» (офіційно — «*Спейс Шаттл*») — назва пілотованого транспортного космічного апарата (ТКА) багаторазового використання, трансп. космічної системи (ТКС), відповідних програм розробки та експлуатації. ТКА (мал. с. 369) призначений для виведення на низькі навколоземні орбіти корисних вантажів масою до 29,5 т, повернення на Землю ін. космічних апаратів масою до 14,5 т, запуску супутників, ремонту та обслуговування їх на орбіті, повернення на Землю, проведення наук. досліджень, а також виконання завдань м-ва оборони США; розробляється парк міжорбітальних трансп. апаратів (МТА). Стартова маса ТКА 2020 т. Старт вертикальний (мал. с. 368). Перший політ ТКА з космічним літаком (КЛ) «Колумбія» здійснено 12—14.IV 1981. Рушійна установка складається з трьох маршових рідинних ракетних двигунів (РРД) тягою по 213 т у пустоті і двох РРД орбітального маневрування тягою по 2,7 т. КЛ можна використати повторно (до 50 раз). ТКС включає в себе парк з 3—5 КЛ, парк МТА, стартові комплекси, посадочні смуги, ремонтно-відновлювальні підприємства, системи зв'язку тощо. Див. також *Транспортний корабель* у космонавтиці, *Транспортні системи багаторазові* у космонавтиці.

Ю. М. Михайлов.

ШАТУ́ЛЬСЬКИЙ Матвій Миронович [1883, с. Базалія, тепер смт Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.— 20.XII 1952] — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1909 емігрував у США, 1911 переїхав до Канади. З 1920 співробітничав у газ. «*Українські робітничі вісті*». Брав активну участь у діяльності *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім, Робітничого запомогового товариства*, Т-ва допомоги визвольному рухові на Зх. Україні, згодом — *Товариства об'єднаних українських канадців*. Був редактором укр. прогресивних газет у Канаді, вів непримиренну боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ШАТУ́Н — ланка *плоского механізму* або *просторового механізму*, яка створює кінематичну пару тільки з рухомою ланкою. Так, у кривошипно-повзунних механізмах (див. *Кривошипний механізм*) Ш. з'єднує кривошип (*колінчастий вал*) з повзуном (*поршнем*), перетворюючи зворотно-поступальний рух повзуна на обертальний рух кривошипа (в двигунах внутр. згоряння) або навпаки (в поршневих насосах, компресорах). Виготовляють Ш. найчастіше зі сталі.

А. С. Зенкін.

ШАТУНО́ВСЬКИЙ Самуїл Осипович [13 (25).III 1859, с. Велика Знам'янка, тепер Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл.— 27.III 1929, Одеса] — укр. рад. математик, один з основоположників одеської математичної школи. З 1905 працював в Одеському ун-ті (з 1917 — професор). Осн. наук. праці стосуються алгебри, теорії чисел і матем. аналізу. Ш. аксіоматично обгрунтував теорію площ, виклав теорію Галуа на основі поняття функціонального модуля; займався узагальненням поняття границі; був одним з перших основоположників конструктивних напрямів сучас. математики.

ШАТУ́РСЬКА ДРЕС імені В. І. Ульянова-Леніна — одна з перших теплових електростанцій, збудованих за планом *ГОЕЛРО*. Розміщена в м. Шатурі Моск. обл. Буд-во почато 1923. Першу чергу потужністю 180 МВт збудовано 1933, другу — потужністю 600 МВт 1966—72, третю чергу потужністю 500 МВт — 1975—82. Виробн. електроенергії становить 5,3 млрд. кВт · год на рік. Ш. ДРЕС входить у Моск. енерг. систему об'єднаної енергосистеми Центру і через цю систему в *Єдину енергетичну систему СРСР*. Нагороджена орденами Леніна (1939) і Трудового Червоного Прапора (1945).

С. П. Максимов.

ШАУЇ Нікола (17.VI 1912, м. Тріполі — 17.II 1983, Бейрут) — діяч комуністичного руху Лівану. В 1933 вступив до *Сірійської комуністичної партії* (СКП). З 1934 — член, з 1937 — секретар ЦК СКП. Зазнавав ув'язнення. В 1944—48 — секретар ЦК Ліванської КП(ЛКП). В 1948—58 — член ЦК і Нац. керівництва КП Сірії і Лівану. З 1958 — член Політбюро, секретар ЦК ЛКП. З 1965 — ген. секретар ЦК ЛКП. З липня 1979 — голова партії. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Дружби народів.

ША́УКІ Ахмед (16.X 1868, Каїр — 14.X 1932, там же) — єгип. письменник. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Прихильник класичних форм і розмірів у поезії. Його вірші вийшли в 4 книгах «Аш-шаукіят» («Твори Шаукі», 1898, 1927 і посмертно — 1936 і 1943). Автор віршованих трагедій на істор. теми «Великий Алі-бей, або Держава мамлюків» (1893, 2-й варіант — 1932), «Загибель Клеопатри» (1927), «Меджнун і Лейла», «Камбіз» (обидві — 1931), «Антара» (1932), одноактної комедії «Пані Хода» (1932), трагедії в прозі «Андалузька принцеса» (1932), повістей «Діва Індії» (1897), «Ладіас» (1899), «Листок мирта» (1904), зб. публіцистичних статей «Ринки золота» (вид. 1937). У своїх творах таврував імперіалістичну політику Заходу, відобразив нац.-визвольну боротьбу єгипетського народу 1905—07.

Ю. М. Кочубей.

ШАУ́ЛА Матвій (р. н. невід.— п. 1596, Варшава) — запорізький гетьман, один з керівників *Наливайка повстання 1594—96*. Восени 1595 на чолі загону запорожців здобув Київ і рушив у похід на Білорусію на допомогу повстанському військові С. *Наливайка*. На поч. 1596 Ш. повернувся з Білорусії на Правобережну Україну. В березні 1596 повстанці скинули Г. *Лободу* і обрали гетьманом Ш. Під час *Солоницького бою 1596* тяжко поранений Ш. був 28.V (7.VI) підступно виданий угодовцями польному коронному гетьманові С. *Жолкевському* і незабаром страчений.

ШАУМЯ́Н Степан Георгійович [1 (13).X 1878, Тбілісі — 20.IX 1918, між ст. Перевал і Ахча-Куйма Закаспійської залізниці] — діяч Комуністичної партії, один з керівників революц. руху на Закавказзі, журналіст, літ. критик. Член Комуністичної партії з 1900. В 1902 — один з організаторів і керівників першої вірм. с.-д. орг-ції ленінсько-іскрівського напряму — Союзу вірм. соціал-демократів. У кін. 1902 емігрував до Німеччини, 1905 закінчив філос. факультет Берлін. університету. Працював у закордонних організаціях РСДРП. В 1905 повернувся в Тбілісі; один з керівників Кавказ. союзного к-ту РСДРП, згодом — один із засновників Бакинської більшовицької орг-ції. Засновник і редактор багатьох більшовицьких газет і журналів. У 1912 кооптований кандидатом у члени ЦК. З

Ф. Р. Шатобріан.

О. М. Шатрова.

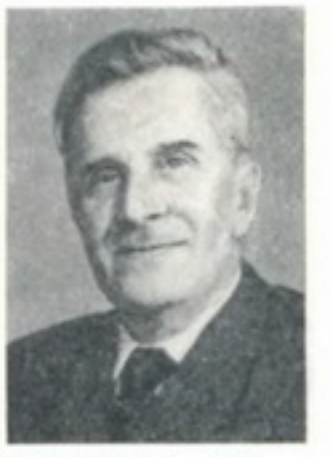

М. С. Шатський.

М. М. Шатульський.

С. Г. Шаумян.

П. Й. Шафарик.

Схема польоту транспортного космічного апарата «Шаттл»: *1* — старт; *2* — відокремлення прискорювачів; *3* — виключення маршових РРД космічного літака; *4* — відокремлення підвісного паливного бака; *5* — перше включення РРД орбітального маневрування; *6* — друге включення; *7* — третє включення; *8* — четверте включення і переведення на розрахункову орбіту; *9* — політ по розрахунковій орбіті; *10* — включення РРД орбітального маневрування для гальмування; *11* — входження в атмосферу; *12* — посадка космічного літака.

1914 очолив Бакинську орг-цію більшовиків. У 1915 — член Кавказ. бюро РСДРП. Не раз зазнавав арештів і заслань. У 1917 — голова Бакинської Ради. На VI з'їзді РСДРП(б) обраний членом ЦК. З грудня 1917 — надзвичайний комісар Раднаркому Російської Федерації у справах Кавказу. З квітня 1918 — голова Бакинської РНК і комісар у зовнішніх справах. Розстріляний у числі 26 *бакинських комісарів* англ. інтервентами й есерами. Ш.— автор праць з питань марксистсько-ленінської теорії, філософії, мистецтва і літератури.

ША́ФА́РИК (Шафаржік; Šafárik, Šafařík) Павел Йосеф (13.V 1795, Кобелярове, Словаччина — 26.VI 1861, Прага) — чес. і словац. філолог-славіст. Закінчив Ієнський ун-т (1817). У 1819—33 працював учителем, директором гімназії, редактором; з 1848 — директор б-ки Празького ун-ту. Активний діяч чес. і словац. нац. Відродження, один з організаторів Слов'ян. з'їзду в Празі (1848). Основоположник багатьох галузей славістики. Осн. наук. праці: «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (т. 1—2, 1836—37, рос. перекл. 1837—48), «Слов'янська етнографія» (1842, рос. перекл. 1843) та ін., в яких Ш. показав роль слов'ян у світовій історії. Досліджував також слов'ян. мови, походження письма у слов'ян тощо («Початки старочеської граматики», 1841; «Пам'ятки стародавнього письменства у південних слов'ян», 1851; «Про походження й батьківщину глаголичного письма», 1858, рос. перекл. 1861, та ін.). У деяких працях розглядав і питання укр. л-ри, нар. творчості та мови. Ш. виступав і як поет («Татранська муза з слов'янською лірою», 1814). Розробляв питання теорії віршування («Початки чеської поетики...», 1818, у співавт. з Ф. Палацьким). Підтримував широкі зв'язки з ученими різних країн, зокрема з укр. та російськими — О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем, М. Погодіним, О. Востоковим та ін. Виявом шани Т. Шевченка до П. Й. Шафарика була присвята йому поеми «Єретик».

Літ.: Кирилюк Є. П. Шевченко і Шафарик. В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, в. 2. К., 1961; Мыльников А. С. Павел Шафарик — выдающийся ученый-славист. М.—Л., 1963. *Г. П. Кочур.*

ШАФО́НСЬКИЙ Опанас Филимонович [2 (13).XII 1740, м. Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 15 (27).III 1811, с. Якличі, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.) — укр. історик, економіст, етнограф, лікар. Походив з козац. старшини. В 1756—63 навчався за кордоном, де закінчив ун-ти в Галле, Лейдені й Страсбурзі, одержавши дипломи доктора права, філософії та медицини. З 1768 працював генералштаб-доктором 2-ї армії, 1770—керівник Моск. госпіталю. У 1770—74 активно боровся з епідемією чуми в Москві, досвід боротьби з якою описав у книзі (1774; її перевидано багатьма мовами). З 1776 Ш.— штадт-фізик (гол. лікар) Москви та керівник Московської медичної контори (філіалу Медичної колегії).

З 1782 Ш. служив у кримінальній палаті Чернігівського намісництва генеральним суддею. У складеному Ш. на основі матеріалів, зібраних укр. істориком Д. Р. *Пащенком*, «Чернігівського намісництва топографічному описі...» (К., 1851) подано цінні відомості з соціально-екон. історії та культури Лівобережної України 2-ї пол. 18 ст. *М. К. Бородій*

(матеріал з медицини).

ШАФРА́Н Данило Борисович (н. 13.I 1923, Петроград) — рос. рад. віолончеліст, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1943 — соліст Моск. філармонії. Лауреат міжнар. конкурсів в Будапешті (1949) та ім. Г. Вігана в Празі (1950). Держ. премія СРСР, 1952. *І. Д. Гамкало.*

ШАФРА́Н Олекса (рр. н. і см. невід.) — запорізький полковник, учасник спільних походів запорізьких і донських козаків проти Туреччини і Крим. ханства. 18 років перебував на Дону. 7 років був у тат. полоні, організував повстання невільників у Балаклаві і на захопленому тур. кораблі прибув на Дон. У 1626 Ш. на чолі 400 запорізьких і донських козаків на 8 човнах зробив успішний похід на тур. узбережжя, зруйнувавши фортецю Трапезунд і ряд інших укріплених пунктів. Дальша доля Ш. невідома.

ШАФРА́Н (Crocus) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини півникових. Стебло вкорочене, підземне, біля основи з бульбоцибулиною. Листки прикореневі, лінійні з білою поздовжньою смужкою. Квітки правильні, з 6 пелюстками. Плід — *коробочка*. Бл. 70 видів, поширені у Середземномор'ї. В СРСР — 21 вид, з них на Україні — 9. Ш. п о с і в н и й (C. sativus) із синювато-фіолетовими квітками здавна вирощують у Пд. Європі, Індії, Пакистані, Китаї, в СРСР — в Азербайджані, Дагестані й Криму. Сухі приймочки використовують як пряноші та харч. фарбу. Урожайність сухих приймочок бл. 4—5 кг/га. Ш. ж о в т и й (C. flavus). Ш. в е с н я н и й (C. vernus) та ін. використовують у декоративному садівництві. Іл. с. 373.

ШАХ Роман Юрійович (н. 16.X 1932, с. Рясне-Руське, тепер Яворівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. майстер художнього скла, засл. художник УРСР (з 1983). В 1957 закінчив Львів. уч-ще прикладного й декоративного мистецтва. Працює у Львів. склофірмі «Райдуга». Створює зразки посуду (в основному з кришталю) для серійного виробництва: келихи, вази («Кришталеве руно», 1970) тощо, декоративні вази «Олімпіада» (1979), «Із глибин віків. 1500-річчя Києва» (1981), «СРСР» (1982) та ін.

ШАХ (перс.—володар, цар) — в минулому титул монарха в деяких країнах Бл. і Серед. Сходу та в Індії (в *Делійському султанаті*). В Ірані зберігався до 1979, коли був повалений монархічний режим в результаті антиімперіалістичної революції.

ШАХАЗІ́З Смбат Симонович [5 (17).IX 1840, с. Аштарак, поблизу Єревана — 24.XII 1907 (6.I 1908), Москва] — вірменський поет. Перша зб. віршів — «Часи дозвілля» (1860) пройнята романтичними переживаннями. Громадян. темам присвятив зб. «Скорбота Левона і різні вірші» (1865). В поемі «Скорбота Левона» (1864) створив образ поета-просвітителя. Серед ліричних віршів виділяється «Сон», який став нар. піснею.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Сон («Пісня почулась мені чарівна...»). В кн.: Грабовський П. Вибрані поезії. К., 1941. *С. Г. Амірян.*

ШАХБАЗЯ́Н Гайк Хачатурович [9 (21).I 1896, с. Панік Сурмалінського повіту Єріванської губ., тепер Туреччина — 10.IX 1982, Київ] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1966), чл.-кор. АМН СРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1928—52 — співробітник Укр. н.-д. ін-ту гігієни праці та профзахворювань у Києві (1939—41, 1946—52 — директор); 1932—52 працював також у Київ. мед. стоматологічному ін-ті. З 1952 — професор Київ. мед. ін-ту. Праці Ш. присвячені питанням оздоровлення мікроклімату на виробництві та діяння на організм робітників виробничих факторів малої інтенсивності тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ША́ХИ (від перс. шах — володар, цар) — гра на 64-клітинній дошці (шахівниці) спеціальними фігурами (мал. А, с. 370), яка відтворює (за певними правилами) боротьбу двох конфліктуючих сторін. Осн. види шахової творчості: практична гра між двома учасниками (чи двома групами учасників, які консультуються між собою) — з метою визначення переможця; аналіз одним або кількома шахістами певних ситуацій гри і в підсумку їхня об'єктивна оцінка, виявлення оптимальних рішень — з метою навчання, підготовки до змагання чи окремої партії, виконання теор. досліджень для поглиблення знань про Ш., коментування зіграних партій; складання *шахових композицій* тощо. Ш. сприяють вихованню логіки мислення, концентрації уваги, вмінню швидко і точно розраховувати дії (за себе і противника), вихованню вольових та ін. моральних якостей. Ш. органічно поєднують риси спорту, науки та мистецтва. Партія в Ш. починається після розстановки фігур двох сторін — білих і чорних (мал. Б, с. 370).

Фігури ходять за певними правилами з одного поля на інше (починають партію білі). Сторони роблять ходи по черзі. Мета гри: дати мат королю іншої сторони (тобто створити такий напад на короля, від якого нема захисту). Гра може закінчитись внічию (якщо співвідношення сил на дошці таке, що дати мат неможливо). В партії розрізняють 3 стадії: початкову (дебют), серединну (*мітельшпіль*) і кінцеву (*ендшпіль*). Батьківщиною Ш. вважають Індію, де не пізніше 6 ст. склалася найдавніша форма гри («чатуранга») — гра на винищення всіх фігур. В Ірані та Середній Азії сформувалася не

пізніше 7 ст. й поширилася в багатьох країнах Сходу і Європи, в т. ч. в *Київській Русі*, наступна форма гри — «шатрандж». У серед. 15 ст. в Іспанії, Португалії, Італії почали складатися сучас. правила гри, за якими з середини 16 ст. проходять перші шахові змагання. У 1851 в Лондоні вперше відбувся міжнар. турнір, де переміг нім. шахіст А. Андерсен; у турнірі 1858—59 переможцем став П. *Морфі*.

З 1886 розігрується офіційна першість світу з Ш. Чемпіонами були В. *Стейніц*, Е. *Ласкер*, Х. *Капабланка*, О. *Альохін*, М. *Ейве*, М. *Ботвинник*, В. *Смислов*, М. *Таль*, Т. *Петросян*, Б. *Спаський*, Р. *Фішер*, А. *Карпов*. З 1927 розігрується першість світу серед жінок. Чемпіонками були: В. Менчик (1927 — 44; за національністю чешка); радянські шахістки Л. Руденко (1950 — 53), Є. Бикова (1953—56, 1958—62), О. Рубцова (1956 — 58), Н. *Гапріндашвілі*, М. *Чибурданідзе*. З 1927 розігрується командна першість світу (шахові олімпіади); збірна СРСР дебютувала на них 1952; вона 15 раз здобувала 1-е місце (1984). Жіночі олімпіади проводяться з 1957, в усіх перемогла збірна СРСР (1984 — в 11-й раз).

Міжнар. федерація шахів (ФІДЕ) засн. 1924, об'єднує нац. федерації 120 країн (1983). В 1924 створено Всесоюзну шахову секцію (з 1959 — Шахова федерація СРСР); входить до ФІДЕ з 1946. Шахова федерація УРСР (1924—58 — Всеукраїнська шахова секція) налічує понад 800 тис. організованих шахістів (1983), в т. ч. понад сто майстрів спорту, 12 гросмейстерів. Збірна команда УРСР з шахів перемогла на VII Спартакіаді народів СРСР, 1979; чемпіон СРСР, 1981. Укр. гросмейстери, виступаючи в складі збірної команди СРСР, були переможцями олімпіад і чемпіонами Європи (Ю. Геллер, Л. Штейн, Г. Кузьмін, О. Білявський, В. Савон, В. Тукмаков, О. Романишин та Й. Дорфман).

Ю. М. Лазарєв.

ША́ХІ-ЗІНДА́ — меморіальний ансамбль мавзолеїв у Самарканді, пам'ятка середньовічної архітектури. Почав створюватися в 11—12 ст. у сх. частині городища *Афрасіаб*. Розкопками виявлено залишки мавзолеїв, дерев'яного портика та мінарета. Будівлі, що збереглися, споруджено переважно в 14—15 ст., деякі збудовано в 19—20 ст. Серед них — меморіально-культові будівлі Кусама Ібн-Аббаса (1334), мавзолеї самаркандської знаті — Шаді-Мульк (1372), Ширін-бека-ака (1385); комплекс Туман-ака (поч. 15 ст.), мавзолей Кази-заде Румі (1-а третина 15 ст.). Іл. див. до ст. *Самарканд*, т. 10, с. 9.

ШАХЛІ́Н Борис Анфіянович (н. 27.I 1932, м. Ішим, тепер Тюмен. обл.) — укр. рад. спортсмен-гімнаст, засл. майстер спорту (з 1955), суддя міжнар. категорії (з 1964). Член КПРС з 1964. Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор (1960), світу (1958), Європи (1955), СРСР (1954—63); чемпіон Олімпійських ігор (1956, 1960, 1964), світу (1958), Європи (1955—63), СРСР (1957—63) в окремих видах багатоборства. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ША́ХМАТОВ Олексій Олександрович [5 (17).VI 1864, Нарва — 16.VIII 1920, Петроград] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1897). Закінчив Моск. ун-т (1887). Професор Петерб. ун-ту (з 1909). Голова Відділення рос. мови та словесності Петерб. АН (1906—20). Автор праць з мовознавства, літературознавства, історії тощо. Заклав основи істор. вивчення літ. рос. мови, зробив значний внесок в теор. мовознавство, досліджував питання сучасної та істор. діалектології, акцентології, істор. фонетики, повноголосся, порівняльної фонетики й граматики слов'ян. мов («Дослідження в галузі російської фонетики», 1893; «До історії звуків російської мови», 1896—1903; «До історії наголосів у слов'янських мовах», 1898; «Курс історії російської мови», ч. 1—3, 1909—11, та ін.). Ш. перший застосував порівняльно-істор. метод у дослідженні літописів, простежив історію давньорус. літописання, яке він розглядав у тісному зв'язку з історією народу. Заклав основи текстологічного аналізу літописів і *текстології* як науки. Праці Ш. «Києво-Печерський патерик і Печерський літопис» (1897), «Про так званий Ростовський літопис» (1904) та ін. мають велике значення як для історії, так і для філології. Ш. розшукав і підготував до друку багато літописів. У працях «До питання про утворення руських наріч і народностей» (1899), «Вступ до курсу історії російської мови» (ч. 1, 1916), «Найдавніша доля руського племені» (1919) та ін. Ш. обстоював думку про спільне походження всіх слов'ян, вважав, що рос., укр. та білорус. мови утворилися з єдиної давньорус. мови. В багатьох наук. працях приділив увагу фонетиці та граматиці укр. мови. Спеціально питанням укр. мови Ш. присвятив праці: «Як у малоруській мові зникла палаталізація приголосних перед е та і» (1903), «Пам'яті К. П. Михальчука» (1914), «Короткий нарис історії малоруської (української) мови» (1916), ряд рецензій на праці Б. Д. Грінченка, Є. К. Тимченка, А. Ю. Кримського та ін. Брав участь у виданні «Український народ у його минулому й сучасному» (т. 2, 1916). В 1907 Ш. і Ф. Є. Корш висували кандидатуру І. Я. Франка в дійсні члени Петерб. АН. Разом з Ф. Є. Коршем, П. Ф. Фортунатовим та ін. передовими вченими виступав за скасування заборони укр. друкованого слова, обстоював необхідність розвитку укр. мови й л-ри. Брав участь у підготовці «Словника російської мови» (1891—1916), у створенні Діалектологічної комісії тощо.

Тв.: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПБ, 1908; Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг., 1915; Синтаксис русского языка, в. 1—2. Л., 1925—27; Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Очерк современного русского литературного языка. М., 1941; Историческая морфология русского языка. М., 1957.

Літ.: А. А. Шахматов. М.—Л., 1947; Тимошенко П. Д. О. О. Шахматов і українська мова. «Українська мова в школі», 1956, № 4; Булахов М. Г. Шахматов Алексей Александрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды, т. 1. Минск, 1976.

А. П. Кока.

ША́ХМАТОВО — садиба, з якою тісно пов'язане життя і творчість О. *Блока* (тепер Солнечногорський р-н Москов. обл.). Протягом 1881—1916 Блок бував у Ш. щоліта. З Ш. пов'язано створення багатьох творів — збірок «Вірші про Прекрасну Даму» (1904), «Нічні години» (1911), циклу патріотичної лірики «Батьківщина» (1906—16) та ін. Згадки про Ш. після 1916 є у ст. Блока «Інтелігенція і Революція» (1918), автобіографічних оповіданнях та ін. Будинок у Ш. 1921 згорів. У 1969 в Ш. встановлено пам'ятні написи й камінь, територію колишньої садиби оголошено заповідною. В 1971 біля Солнечногорської школи № 1 ім. О. Блока встановлено бюст поета.

ША́ХОВА Кіра Олександрівна (н. 28.IX 1926, Харків) — укр. рад. літературознавець і педагог. Член КПРС з 1948. Закінчила Київ. ун-т (1949). З 1948 — на пед. роботі. Доктор філологічних наук (з 1975), професор (з 1976). Автор праць із зарубіжної л-ри та мистецтва.

Тв.: Шандор Петефі. К., 1972; Венгерская литература 20—40-х годов XIX века. К., 1973; Нариси творчості зарубіжних письменників-реалістів XIX—XX ст. К., 1975; Творчество великих европейских художников XV—XVIII вв. К., 1980.

Д. С. Шкуренко.

ША́ХОВА КОМПОЗИ́ЦІЯ — особливий вид шахової творчості, що має на меті втілення в задачах чи етюдах у художній формі різних комбінаційних ідей. Задача — позиція із завданням дати мат у зазначену кількість ходів (мал., с. 370). Етюд — позиція, звичайно близька до ігрової, в якій необхідно знайти шлях до виграшу або нічиєї. В задачах і етюдах має бути лише одне рішення, передбачене автором. Перші шахові задачі (мансуби) з'явились у середні віки. Сучас. художні вимоги визначились у першій половині 19 ст., а на кінець 19 ст. сформувалися принципи основних шкіл: американської (С. Лойд, А. Макензі), німецької (К. Байєр, І. Бергер), чеської (Я. Добруський, І. Поспішіл), англійської (Ч. Планк, Б. Лоус). В Росії в 19 ст. етапи розвитку задач пов'язані з іменами О. Д. Петрова, І. С. Шумова і О. В. Галицького. Етюд виділився в самостійний рід Ш. к. в 50-х рр. 19 ст. Засновник сучас. худож. етюду — О. О. Троїцький (1866—1942). З Ш. к. проводяться міжнар. й національні змагання: конкурси, матчі; в СРСР — особисті (з 1929, регулярно з 1947) і командні (з 1956) першості. В 1930 при Всесоюзній шаховій секції (з 1959 — Федерація СРСР з шахів) створено Центр. комісію з Ш. к. На основі результатів змагань з Ш. к. присуджуються *звання спортивні*. За результатом відбору творів до «Альбомів ФІДЕ» (офіційний збірник етюдів і задач Міжнар. шахової федерації) присуджують звання міжнар. майстра і міжнар. гросмейстера (1980 дістав укр. шахіст В. Ф. Руденко). Укр. проблемісти в галузі Ш. к. відкрили і розробили ряд нових

Д. Б. Шафран.

О. О. Шахматов.

Транспортний космічний апарат «Шаттл» (вивезення на стартову позицію):
1 — твердопаливні прискорювачі; *2* — космічний літак; *3* — підвісний паливний бак.

ШАХОВИЙ БАЛАНС

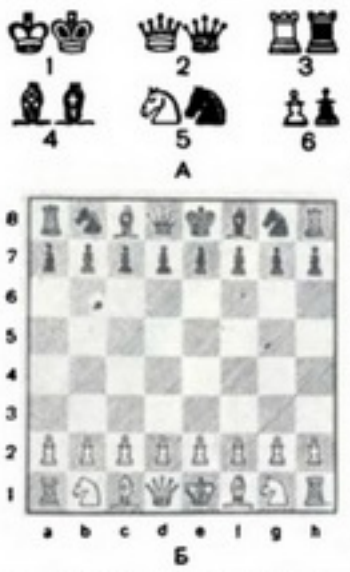

А. Фігури для гри в **шахи:** 1 — король; 2 — ферзь; 3 — тура; 4 — слон; 5 — кінь; 6 — пішак.
Б. Початкова розстановка фігур.

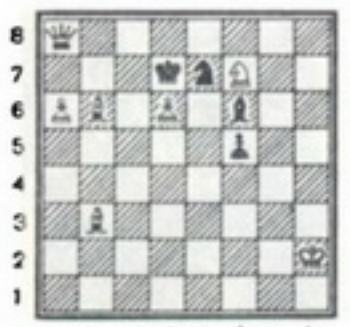

Шахова композиція. Задача В. Ф. Руденка. Мат за три ходи.
1. Са7, загроза
2. Фd8 + ; 1. ... Ке7 ~ (Kd5) 2. Фс8 + (Фс6+).

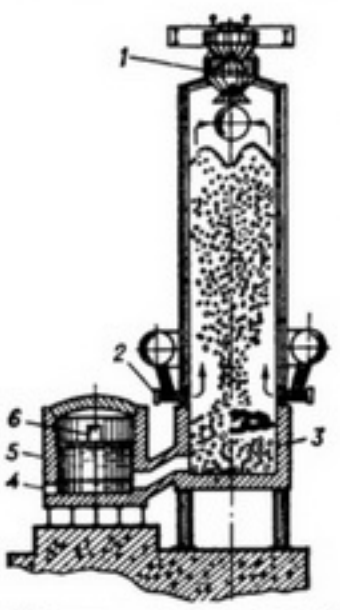

Шахтна піч кольорової металургії: *1* — завантажувальний пристрій; *2* — фурма; *3* — внутрішній горн; *4* — отвір для випуску металу (штейну); *5* — виносний горн; *6* — вікно, через яке випускають шлак.

тем (українську, одеську, тему Руденка та ін.). *Є. О. Рейцен.*

ША́ХОВИЙ БАЛА́НС — метод обліку, аналізу і планування екон. показників. Являє собою спец. таблицю, що складається з горизонтальних рядків і вертикальних колонок, де наведено показники, які характеризують взаємозв'язок різних процесів та зобов'язань, що мають зустрічний напрям. У *бухгалтерському обліку* шаховий запис дає змогу одним прийомом відобразити операцію на *дебеті* одного рахунку і на *кредиті* іншого, що виключає дублювання записів і набагато скорочує трудомісткість облікового процесу. В плануванні та аналізі шахову форму має *баланс міжгалузевий,* що дає можливість забезпечити правильність співвідношень заг. підсумків щодо галузей-виробників і галузей-споживачів та рівність заг. підсумків другого і третього розділів — кінцевого продукту і умовно чистої продукції. *І. Д. Олещенко.*

ШАХО́ВСЬКИЙ Семен Михайлович [7 (20).V 1909, хутір Синяківщина, тепер с. Білоусівка Чорнухинського р-ну Полтав. обл. — 16.VI 1984, Київ] — український рад. літературознавець. Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. пед. ін-т (1932). З 1934 — на викладацькій і наук. роботі в Харкові, Львові, Києві. Автор праць з історії укр. дожовтневої і рад. літератури — про життя і творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Леся Мартовича, В. Сосюри, П. Панча, Ю. Смолича та ін. Йому належать монографії «Майстерність Івана Франка» (1956), «В майстерні поетичного слова. Лірика Павла Тичини» (1958), «Лірика і лірики» (1960), «10 романів та їх автори» (1967), «Критика і літературний процес» (1976) та ін., а також підручники і хрестоматії для середньої і вищої школи. Досліджував питання теорії літератури, естетики.

Тв.: Історія української літератури. Короткий нарис, в. 1. К., 1951; Павло Тичина. К., 1968; Леся Українка. К., 1971; Романи Павла Загребельного. К., 1974. *Г. А. Нудьга.*

ШАХОВСЬКО́Й Олександр Олександрович [24.IV (5.V) 1777, маєток Беззаботи, тепер село Єльнинського р-ну Смол. обл.— 22.I (3.II) 1846, Москва] — рос. письменник, театр. діяч. Член Рос. АН (з 1810). Очолював драм. трупу і театр. уч-ще в Петербурзі (1802—26, з перервами). Автор понад 100 п'єс та водевілів, в основі сюжетів деяких з них — епізоди рос. історії. Деякі твори Ш. викликали полемічні відгуки сучасників, зокрема, водевіль «Козак-віршувальник» (1812), події якого відбуваються на Україні, висміяв П. Гулак-Артемовський за спотворення укр. мови, побуту, звичаїв. П'єса «Новий Стерн» (1805) спрямована проти сентименталізму.

Тв.: Комедии. Стихотворения. Л., 1961. *М. М. Сулима.*

ШАХРА́ЙСТВО — діяння, спрямоване на заволодіння чужим *майном* або правом на нього, отримання благ тощо шляхом обману чи зловживання довір'ям. Законодавство УРСР передбачає відповідальність за Ш., спрямоване на розкрадання держ. або громад. майна (ст. 83 КК УРСР), дрібне його розкрадання (ст. 85) і розкрадання його в особливо великих розмірах (ст. 86[1]) та відповідальність за Ш., спрямоване на заволодіння особистим майном громадян (ст. 143). Покарання за Ш. залежить від його характеру. Ш., що завдало великої шкоди д-ві чи громад. орг-ції або вчинене особливо небезпеч. рецидивістом, карається позбавленням волі від 5 до 15 років. Обман, як спосіб Ш., полягає в повідомленні брехливих відомостей або в приховані обставин, повідомлення яких було обов'язковим. Зловживання довір'ям — різновид обману, що полягає у використанні винною особою довір'я, виявленого йому в силу юрид. або фактичних відносин (напр., отримання і привласнення авансу з наміром не виконати обумовленої роботи). Ш. є корисливим діянням і передбачає наявність прямого умислу (див. *Вина*). Суб'єктом Ш. може бути особа, що досягла на час вчинення злочину 16 років, а також *службова особа,* яка використала своє службове становище для введення в оману потерпілого.

І. П. Лановенко.

ША́ХТА (нім. Schacht) — 1) Гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин підземним способом (див. *Підземна розробка родовищ* корисних копалин).

Сучасна Ш. — комплексне механізоване й автоматизоване підприємство великої потужності з високим рівнем концентрації та інтенсифікації виробн. та безперервним потоковим характером осн. технологічних процесів. З Ш. корисні копалини відвантажують безпосередньо споживачам або на збагачувальні фабрики. До складу Ш.

Поверхневі споруди шахти імені Комсомолу України (Донецький басейн).

входять поверхневі споруди, що становлять поверхневий комплекс (підйомні установки, див. *Рудниковий підйом*; *копри,* вентиляційні надшахтні пристрої і компресорні станції, адм.-побутові комбінати, майстерні тощо), і підземні *гірничі виробки,* призначені для розробки родовища у межах шахтного (виїмкового) поля. В СРСР серед найбільших— вугільна Ш. «Распадська» (Кузбас, проектна потужність — 7,5 млн. т/рік) і залізорудна «Гігант-Глибока» (Криворізький басейн, 12 млн. т/рік), найглибша — вугільна Ш. ім. акад. О. О. Скочинського (Донецький басейн, глиб. 1200 м). Див. також *Гідрошахта, Рудник.*

2) Вертикальний подовжений простір у *шахтній печі, ліфті* тощо.

М. С. Сургай.

ША́ХТА ІМЕНІ ІЛЛІЧА́ виробничого об'єднання «Стахановвугілля» — підприємство *вугільної промисловості.* Розташована в м. Стаханові (кол. м. Кадіївка) Ворошиловгр. обл. Засн. 1896. В 1902 на шахті виник перший с.-д. гурток, 1905—07 відбувалися страйки. На шахті в різний час проводили революц. роботу С. В. *Косіор, Артем* (Ф. А. Сергєєв), К. Є. *Ворошилов.* В 1924 на прохання робітників шахті присвоєно ім'я Ілліча.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували шахту. Восени 1947 видано перше вугілля. До 1.I 1950 підприємство повністю відбудовано й здано в експлуатацію. В 1982 на шахті було 10 дільниць по видобуванню вугілля, 3 підготовчі дільниці внутрішахтного транспорту тощо. Виробнича потужність шахти — 900 тис. т вугілля на рік. Система розробки — стовбурна. На шахті майже повністю механізовано зарубування, доставляння та відкатку вугілля. Автоматизовано й переведено на дистанційне керування наземний комплекс.

М. Г. Козир.

ША́ХТА «КОЧЕГА́РКА» виробничого об'єднання «Артемвугілля» — підприємство вугільної промисловості. Розташована в м. Горлівці Донец. обл. Засн. 1867. В грудні 1905 гірники шахти брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Найбільший страйк відбувся 1916. У 1917 на шахті було організовано загони Червоної гвардії, які брали участь у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. З 1922 на шахті працював М. О. *Ізотов.* За роки довоєнних п'ятирічок шахту оснащено новою технікою. Під час нім.-фашист. окупації її було зруйновано. В 1943 почалася відбудова шахти. Наприкінці 1944 було видано перші тонни вугілля. На шахті (1982) — 21 дільниця по видобуванню вугілля. Потужність підприємства — 800 тис. т вугілля на рік. На шахті працюють механізовані комплекси, сучас. прохідницькі комбайни, породонавантажувальні машини; впроваджено нову технологію видобування вугілля. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1967).

Ю. В. Камінський.

«ШАХТА́РКА ДОНБА́СУ» — рос. пересувний драм. театр, що гастролював у містах України. Засн. 1922 в Луганську (тепер Ворошиловград), з 1930 — Держ. робітн. театр. Організатор і худож. керівник — Г. *Свободін,* серед акторів — О. *Волін,* В. *Золотарьов,* І. *Любич,* О. Чудинова, Б. Молчанов, К. Рутковська, А. Старицький. У репертуарі: «Дні нашого життя» Л. Андрєєва, «На дні» М. Горького, «Шторм» В. Білль-Білоцерковського, «Віринея» Л. Сейфулліної і В. Правдухіна, «Рейки гудуть» В. Кіршона, «Диктатура» І. Микитенка, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Юлій Цезар» У. Шекспіра. З 1935 — стаціонарний театр у Миколаєві (див. *Миколаївський російський драматичний театр* імені В. П. Чкалова).

Літ.: Свободин Г. С. Свет «Шахтерки». В кн.: С мандатом Ленина. Донецк, 1970. *І. М. Давидова.*

ШАХТА́РСЬК — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст.

Постникове. 71 тис. ж. (1984). Місто Ш. виникло 1953 внаслідок об'єднання с-щ міськ. типу Олексієво-Орловки (засн. 1764), Катика (засн. 1905) і Ольховчика (засн. 1784). Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в грудні 1917. У місті — видобування кам. вугілля (10 шахт, 3 збагачувальні ф-ки). Рем.-мех. і пивоварний з-ди, хлібний комбінат, швейно-трикотажна ф-ка, комбінат побутового обслуговування. Кінофікації та торговельний технікуми, пед. і 4 профес.-тех. уч-ща, 23 заг.-осв. та 2 муз. школи, 5 лікарень, 2 санаторії-профілакторії, Палац спорту. Палац культури, 13 клубів, кінотеатр, 21 бібліотека.

ШАХТА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1947. Площа 1,6 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шахтарськ*. Ш. р. розташований на пд. схилах *Донецького кряжа*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками і ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, вапняки, гончарні глини, буд. пісок. Річки — *Міус* з прит. *Кринка* та Севастянівка. У межах району — Вільхівське водосховище. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Площа лісів (дуб, клен, глід) 14,7 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Шахтарськ. Найбільші пром. підприємства району — Шахтарський комбікормовий з-д, Торезький лісгоспзаг. Районний комбінат побутового обслуговування (м. Шахтарськ), 5 будинків побуту.

С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), соняшнику, овочевих (помідори, огірки, капуста) і кормових культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 102,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,9 тис. га, луки і пасовища—22,1 тис. га. Зрошується 9,0 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Ш. р. — 14 колгоспів, 7 радгоспів, 1 птахофабрика, у т. ч. обласна міжгосп., райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Шахтарськ і Постникове. Автомоб. шляхів — 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 377 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с-ще Дубове), 15 заг.-осв. і музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні, 9 будинків культури, 16 клубів, 30 кіноустановок, 21 б-ка. На г. Саур-Могила біля с. Саурівки Ш. р. встановлено монумент на честь радянських воїнів — визволителів Донбасу під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У Ш. р. видається газ. «Знамя Победы» (с 1946). *О. Ф. Плаксин.*

ША́ХТИ (до 1920 — Александровськ-Грушевський) — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнична станція. 216 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Гол. галузі промсті — легка (бавовняний комбінат, взут. об'єднання, швейна ф-ка). Видобування вугілля, 2 збагачувальні ф-ки; з-ди: «Гідропривод», «Будфарфор», маш.-буд. та ін. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. У Ш.— Технологічний ін-т побутового обслуговування, 4 середні спеціальні навчальні заклади. Драматичний театр, краєзнавчий музей. Місто засновано 1867.

ША́ХТИНСЬК — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташований на р. Шерубай-Нура. Залізнична ст. Карабас. 56 тис. ж. (1983). Видобування вугілля (*Карагандинський вугільний басейн*). З-ди: залізобетонних виробів, нестандартного устаткування, синтетичних мийних засобів; домобуд. комбінат. Технологіч. технікум. Ш. утворено 1961.

ША́ХТИНСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1928 — судова справа про злочинну діяльність контрреволюц. шкідницької організації, що 1922—28 діяла в Шахтинському та інших районах Донбасу, в Харкові та Москві. Справу 18.V—6.VII заслухав Верховний Суд СРСР. Підсудні — бурж. спеціалісти, які були пов'язані з кол. власниками шахт, займалися шкідництвом у вугільній пром-сті Донбасу. Орг-ція діяла під безпосереднім керівництвом т. з. паризького центру та польс. об'єднання, що зв'язували її з іноз. розвідками. Вона мала на меті зірвати соціалістичну індустріалізацію країни, зруйнувати найважливішу паливну базу СРСР. Спец. склад Верховного Суду СРСР засудив 5 шахтинців дорозстрілу, 44—до інших мір покарання. Квітневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1928 прийняв резолюцію «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з хибами господарського будівництва», в якій було накреслено шляхи по ліквідації викритих Ш. п. хиб, зокрема у використанні бурж. спеціалістів, та заходи, спрямовані на прискорену підготовку кадрів рад. спеціалістів і керівників виробництва.

ША́ХТНА ПІЧ — промислова *піч* з вертикальним робочим простором («шахтою») круглої або прямокутної форми. У верхню частину Ш. п. (мал.) завантажують вихідний (оброблюваний) матеріал, що опускається під дією власної маси (газоподібні продукти згоряння палива рухаються назустріч); з нижньої її частини видаляють готовий продукт. Ш. п. відзначається високим тепловим ккд і відносно великою продуктивністю. В Ш. п. гол. чин. виплавляють чавун (див. *Доменна піч*, *Вагранка*), кольорові метали (піч кольорової металургії, або *ватержакетна піч*), випалюють залізорудну сировину, вапняк та ін. матеріали. Є й електр. Ш. п. опору для термічної обробки металевих виробів.

ША́ХТНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво підприємств (*шахт, рудників*) по видобуванню і переробці корисних копалин. Включає гірничопрохідницькі роботи (створення підземних *гірничих виробок* і камер різного призначення) і зведення комплексу поверхневих споруд: підйомних установок, *копрів*, компресорних станцій і вентиляційних надшахтних пристроїв, адм.-побут. комбінатів, збагачувальних ф-к, під'їзних колій тощо. Ш. б. передують геологорозвідувальні роботи, розробка проектної і тех. документації, вибір місця, де мають бути розміщені *шахтні стовбури* та поверхневі споруди. Гірничопрохідницькі роботи виконують, як правило, у складних гірничо-геол. умовах на різних глибинах (іноді понад 1000 м) буропідривним, підривним або комбайновим способом (див. також *Буропідривні роботи, Гірничі роботи, Підривні роботи, Гірничий комбайн*). Одночасно вдаються до *кріплення гірничих виробок*. В УРСР середньотех. швидкість спорудження горизонтальних і похилих виробок досягла 52,2, вертикальних виробок — до 55,0 м на місяць. При буд-ві поверхневих споруд застосовують ефективні залізобетонні, металеві та ін. конструкції, поширилося зведення висотних споруд з монолітного бетону у пересувній *опалубці*. Ш. б. здійснюють спеціалізовані шахтобудівні організації. Наукові дослідження в галузі Ш. б. в УРСР проводять *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут*, ін-т «Південдіпрошахт» (обидва — у Харкові), ін-ти «Донді прошахт», «Донді прооргшахтобуд» (обидва — у Донецьку), «Дніпродіпрошахт» (Дніпропетровськ), ін. н.-д. та проектні установи.

Літ.: Амурский Б. С. Состояние и перспективы развития шахтного строительства. М., 1981. *М. С. Сургай.*

ША́ХТНИЙ СТО́ВБУР — вертикальна або похила *гірнича виробка*, що сполучає підземну частину *шахти* з поверхнею землі. Розрізняють Ш. с. (мал.) розвідувальні, експлуатаційні (головні, допоміжні) та спеціальні (для підземних споруд). Головними Ш. с. піднімають на поверхню корисну копалину, допоміжні призначені для переміщення (спуску — підйому) людей і вантажів (вантажолюдські Ш. с., див. також *Рудникове транспортування*), вентиляції (вентиляційні Ш. с.), водовідливу (водовідливні Ш. с.) тощо. Укріплюють Ш. с. монолітним бетоном і залізобетоном, *тюбінгами*. Ш. с. створюють при підземній розробці родовищ корисних копалин, прокладанні *тунелів* тощо.

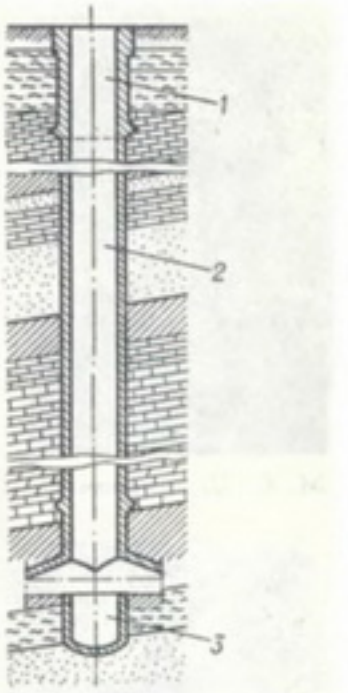

Шахтний стовбур:
1 — верхня ділянка, або устя;
2 — основна частина;
3 — зумпф, або відстійник (для збирання води).

ША́ХТНІ ВО́ДИ, рудникові води — підземні, іноді поверхневі води, що проникають у *гірничі виробки* і зазнають фіз.-хім. змін у процесі експлуатації родовищ корисних копалин. Формуються внаслідок змішування різних горизонтів *підземних вод*, взаємодії їх з гірськими породами і корисними копалинами, розкритими гірничими виробками, та *рудниковими*

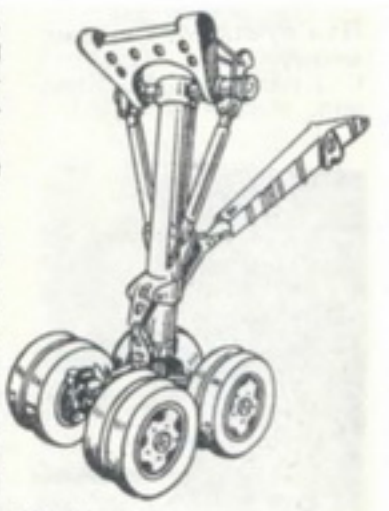

Шасі літака.

М. С. Шашкевич.

Пам'ятник **М. С. Шашкевичу** в с. Підліссі. Скульптор Д. П. Крвавич. 1962.

Озеро Кримне з групи **Шацьких озер.**

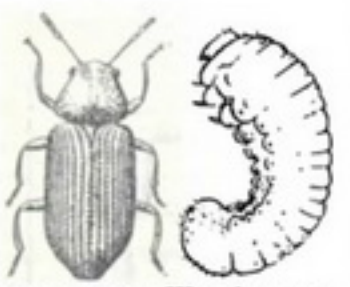

Шашелеві. Шашіль звичайний та його личинка.

газами. Ш. в. нерідко мають високу мінералізацію, підвищений вміст рудних компонентів і *шламу* гірських порід. Приплив води у шахтні виробки зумовлюється здебільшого наявністю *напірних вод* і підлягає сезонним змінам. Для зменшення припливу води проводять водозниження. Ш. в. очищують і відливають у природні водойми або використовують.

А. Є. Бабинець.

ШАЦЬК — селище міського типу Любомльського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташований за 33 км від залізнич. ст. Любомль. 5,7 тис. ж. (1984). У Ш.— лісництво, учбово-дослідний лісгоспзаг, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжгосп. буд. орг-ція, промкомбінат, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту, харчокомбінат. Лісовий технікум, 2 заг.-осв. та спортивна школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки. Санаторій «Лісова пісня». Вперше згадується 1410, селище міського типу — з 1957.

ША́ЦЬКИЙ Станіслав Теофілович [1 (13).VI 1878, с. Вороніно, тепер Духовщинського р-ну Смол. обл.— 30.X 1934, Москва] — рос. рад. педагог. Член Комуністичної партії з 1928. Закінчив Моск. університет (1903), мав вищу музичну освіту. Пед. діяльність почав 1905. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції організував і очолював (1919 — 32) Першу дослідну станцію по нар. освіті Наркомосу РРФСР — комплекс н.-д. пед. установ, дит. садків, шкіл, позашкільних і культур.-осв. закладів для дорослих. З 1932 Ш. керував Центр. експериментальною пед. лабораторією; одночасно був директором Моск. консерваторії.

Тв.: Педагогические сочинения, т. 1—4. М., 1962—65.

Літ.: Опыт педагогической деятельности С. Т. Шацкого. М., 1976.

Т. І. Цвелих.

ША́ЦЬКИЙ ПРИРО́ДНИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — у Волин. обл. УРСР. Створено 1983 з метою охорони унікальних природних комплексів у районі *Шацьких озер*, проведення наук. досліджень, створення умов для відпочинку, організації туризму і пропаганди природоохоронних знань. Пл. 32,5 тис. га. Озера в основному льодовикового та карстового походження, найбільші — *Світязь, Пулемецьке озеро,* Люцимир, Кримне та ін. Переважають соснові чорницеві, зеленомохові ліси, оліготрофні болота, трапляються вільняки та дубово-соснові й грабово-соснові ліси. З тварин характерні козуля, свиня дика, заєць, численні водоплавні птахи, в озерах — різноманітна іхтіофауна, зокрема, водиться *вугор європейський.*

В. І. Олещенко.

ША́ЦЬКІ ОЗЕРА — озера на Пн. Зх. Волин. обл. УРСР, на межі з БРСР. Лежать переважно в межиріччі Бугу та Прип'яті. Всього понад 30 озер заг. пл. до 60 км². Більша частина Ш. о. карстового (див. *Карст*) походження. Найбільшим і найглибшим серед Ш. о. є **оз.** *Світязь.* Досить великі також *Пулемецьке озеро, Лука,* а також Люцимир (пл. 4,3 км²), Чорне (0,76 км²), Довге (0,25 км²). Інші озера — реліктового походження — (оз. Мошне, Соминець та ін). Ш. о., розташовані серед лісових масивів і лук,— важливий рекреаційний (див. *Рекреація*) район УРСР з численними базами відпочинку, літніми та зимовими таборами, санаторіями.

К. І. Геренчук.

ША́ШЕЛЕВІ, шашлі (Anobiidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 2—8 мм) видовжено-циліндричне; забарвлення звичайно темне. Лапки 5-членикові. Личинки з великою головою, С-подібно зігнуті, білі, вкриті жовтими волосками; розвиваються в мертвій деревині, де вигризають довгі ходи неправильної форми. Пошкоджують дерев'яні споруди, меблі, книжки, зоологічні колекції, хлібні вироби тощо. В родині — бл. 1000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — бл. 55, серед них найшкідливіші шашіль звичайний (Anobium punctatum), шашіль хатній (A. pertinax), шашіль хлібний (Stegobium paniceum). Заходи боротьби: газова *дезинсекція,* просочування заселеної Ш. деревини отруйними для них речовинами.

І. К. Загайкевич.

ША́ШКА — 1) Димова — засіб для димопускання. Металева циліндрична коробка з запалом та отворами у верхній частині, заповнена димовою сумішшю. 2) Підривна — з пресованої вибухової речовини (ВР). Використовується при підривних роботах. Має запальне гніздо для капсюля-детонатора. З підривних Ш. можуть складатися заряди ВР різної маси. 3) Те саме, що й *шабля.*

ШАШКЕ́ВИЧ Володимир Маркіянович (7.IV 1839, с. Нестаничі, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.— 16.II 1885, Львів) — укр. письменник. Син М. С. *Шашкевича.* Навчався у Львів. і Віденському ун-тах. З 1869 працював службовцем у містечках Зх. України. До зб. «Зільник» (1863) увійшли ліричні вірші, поема «Черна», балада «Русалка», переклади з Г. Гейне та ін. авторів. Громадян. звучання віршів, як і публіцистики Ш., приглушене обмеженістю «народовсько»-просвітянського світогляду Ш. Автор драми «Сила любові» (1864), читанок для селян.

Р. Ф. Кирчів.

ШАШКЕ́ВИЧ Маркіян Семенович (літ. псевд.— Руслан Шашкевич; 6.XI 1811, с. Підлісся, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— 7.VI 1843, с. Новосілки, тепер Буського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник і культурно-громад. діяч. Зачинатель нової укр. л-ри на Зх. Україні. У 1829 вступив до Львівської духовної семінарії, був слухачем Львів. ун-ту. Очолив літ. гурток прогрес. молоді «*Руська трійця*», до якого входили, крім нього, Я. *Головацький,* І. *Вагилевич* та ін. Учасники гуртка активно виступили на захист народу, його мови, культури. Гуртківці підготували фольклорно-літ. збірки «Син Русі» і «Зоря», видати які не вдалося. За ініціативою Ш. 1837 вийшов альманах «*Русалка Дністровая*». Після закінчення семінарії (1838) був священиком. Помер від туберкульозу. У 1893 прах Ш. перенесено на Личаківське кладовище у Львові. Перший друкований твір Ш.— вірш «Голос галичан» (1835). У 1836 опублікував брошуру «Азбука і abecadło», спрямовану проти запровадження до укр. письма польс. алфавіту. В поезії виступив як романтик. Лірика Ш. наснажена любов'ю до рідного краю, простого народу, мови («Підлісся», «Слово до чтителей руського язика»), в ній висловлюється протест проти соціальної несправедливості («Згадка», «Веснівка», «Сумрак вечірній»). Оспівував героїчне минуле, кращих синів народу («Хмельницького обступлення Львова» та ін.). Писав байки і прозу (казка «Олена»). Перекладав з давньоруської («Слово о полку Ігоревім»), польс., чес. і сербської мов. Уклав «Читанку для малих дітей» (вид. 1850). У 1959 відкрито *Шашкевича М. С. музей* в с. Підліссі, 1962 йому споруджено там же пам'ятник.

Тв.: Твори. К., 1973; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология украинской поэзии, т. 1. М., 1958.

Літ.: Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 29. К., 1981; Шалата М. Маркіян Шашкевич. К., 1969; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Р. Ф. Кирчів.

ШАШКЕ́ВИЧА М. С. МУЗЕ́Й — меморіальний музей у с. Підліссі Золочівського р-ну Львів. обл., де народився М. Шашкевич. Відкритий 1959 при місцевій бібліотеці. Експонуються прижиттєві публікації творів поета, зокрема першодрук «*Русалки Дністрової*», фотокопії його рукописів, особисті речі, портрети родичів і друзів, видання творів, документи і матеріали, які розповідають про життя і творчість М. Шашкевича, вшанування його пам'яті.

Р. Ф. Кирчів.

ША́ШКИ — гра для двох партнерів, що провадиться на дошці (поділеній на поля — клітини, забарвлені попеременно в темний і світлий колір) спеціальними, звичайно круглими, фішками-шашками. Гравці пересувають фігури по темних клітинах. Виграє той, хто знищить всі шашки противника або залишить їх без ходів. Перші відомості про Ш. знайдено в пам'ятках Стародавнього Єгипту; дані археологічних розкопок свідчать про те, що на території УРСР Ш. існували у давніх слов'ян вже у 3 ст. н. е. Правила шашкової гри в різних країнах різні. Є Ш. рос., англ., нім., ісп. (12 шашок на 64-клітинній дошці), франц. і польські (20 на 100-клітинній), канад. (30 на 144-клітинній). Франц. Ш., що з'явились 1723, набули поширення у багатьох країнах і стали міжнародними. З 1894 проводяться чемпіонати світу з міжнар. Ш. В 1947 створено Всесвітню федерацію Ш. (ФМЖД), в яку з 1956 входить шашкова федерація СРСР, і засн. звання міжнар. гросмейстера та міжнар. арбітра з Ш. З 1965 проводяться чемпіонати Європи серед чоловіків (спочатку — Кубок Європи); з 1974 — першість світу серед жінок. В СРСР з 1924 проводяться чемпіонати з рос., а з

1954—з міжнар. Ш. В 1961 впроваджено звання гросмейстера СРСР з Ш. Самостійною галуззю Ш. є шашкова композиція.

ШВА́БІНСЬКИЙ (Švabinský) Макс (17.IX 1873, Кромержіж — 10.II 1962, Прага) — чес. графік і живописець, нар. художник Чехословаччини (з 1945). Навчався у празькій АМ (1891—96). Твори: розписи у кол. Земському банку в Празі (1896), вітраж «Страшний суд» у соборі св. Віта у Празі (1937—39), картини «Бідний край» (1899—1900), «Жовта парасолька» (1908—09), гравюри «Жнива» (1927), «Поет і муза» (1932), рисунки. Автор графічних портретів діячів чес. культури, книжкових ілюстрацій (у т. ч. ілюстрацій до творів С. Щипачова, 1955). У 1910—27 викладав у празькій АМ; серед його учнів — В. *Касіян*. Іл. див. також до ст. *Чехословаччина*, т. 12, с. 448—449.

Літ.: Касіян В. Художник сонця і життя (Макс Швабінський). В кн.: Касіян В. Про мистецтво. К., 1970.

ШВА́БІЯ — історична область у Пд.-Зх. Німеччині. У давнину була заселена *алеманами* (давня назва — шваби, звідси назва області). З 10 ст. на тер. Ш. існувало герцогство, яке входило до складу Нім. королівства. В 2-й пол. 13 ст. Ш. розпалася на ряд світських і духовних князівств. Ш. була одним з важливих районів *Селянської війни 1524—26*. У 1500—1806 Ш.— один з округів «*Священної Римської імперії*». Пізніше назвою «Швабія» позначали область поширення швабського діалекту (в ширшому значенні — всю територію колишньої Швабії).

ШВА́БСЬКИЙ СОЮЗ — політ. і військ. союз імперських лицарів і 22 імперських міст Пд.-Зх. Німеччини, створений 14.II 1488 в м. Еслінгені (Швабія). Створений за ініціативою *Габсбургів*, які прагнули використати його в боротьбі проти баварських герцогів і швейцарських кантонів. Дворянсько-князівська коаліція Ш. с. відіграла вирішальну роль у придушенні *Селянської війни 1524—26* в Німеччині. На поч. 1534 внаслідок політ. і реліг. розходжень Ш. с. розпався. *О. Б. Дьомін.*

ШВАНК (нім. Schwank, букв.— жарт) — жанр нім. міської л-ри 13—17 ст. Коротке віршоване або прозове комічне оповідання. Найвизначніші представники Ш. — Штріккер (13 ст.), Ф. Франкфуртер (кін. 14 чи поч. 15 ст.), Й. Паулі, Вікрам, Ганс *Сакс* (усі — 16 ст.).

ШВАНН (Schwann) Теодор (7.XII 1810, Нойс — 14.I 1882, Кельн) — нім. фізіолог і гістолог. У 1833 закінчив Боннський ун-т. У 1834—39 працював у Берлінському, з 1839 — професор Лувенського, 1848—80 — Льєжського ун-тів. Наук. праці з фізіології травлення, мікроскопічної будови тварин та ін. У 1836 відкрив *пепсин*. Вивчав будову хорди, хряща, стінок кровоносних судин, поперечносмугастих м'язів; описав клітини та оболонки нервових волокон (*шваннівські клітини* та шваннівська оболонка). Дослідивши мікроскопічну будову тканин та ознайомившись з працями М. Я. *Шлейдена*, Ш. 1839 сформулював *клітинну теорію*.

ШВА́ННІВСЬКІ КЛІТИ́НИ — клітини нервової тканини, що утворюють оболонку *нервових волокон*. Описані Т. *Шванном* 1838. Мають овальне ядро, 1—2 ядерця, на внутр. поверхні ядерної оболонки — *хроматин*. Виконують переважно опорну та трофічну функції; в м'якотних волокнах — функцію утворення (зрідка — руйнування) мієліну (див. *Мієлінова оболонка*).

ШВА́РНО ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1269) — князь галицький і холмський з 1264, великий князь литовський з 1267. Син князя *Данила Галицького*. Бл. 1253 одружився з дочкою великого князя лит. *Міндовга*. Після смерті батька (1264) володів Галицьким, Холмським, Дорогичинським князівствами і *Чорною Руссю*. З 1263 Ш. Д. (до 1267 — разом з *Войшелком Міндовговичем*) правив у *Великому князівстві Литовському*.

ШВАРЦ Євген Львович [9 (21).X 1896, Казань — 15.I 1958, Ленінград] — рос. рад. письменник. В 1923—24 співробітничав у періодичній пресі Донбасу. Перша книга — «Оповідання Старої балалайки» (1924). Автор повістей «Пригоди Шури і Марусі», «Чужа дівчинка» (обидві — 1937), «Першокласниця» (1949). Писав п'єси-казки для дітей («Скарб», 1934; «Червона шапочка», 1937; «Сніжна королева», 1938, та ін.), кіносценарії («Попелюшка», 1947, та ін.). Написав антифашист. п'єсу-памфлет «Дракон» (1944). Ш. створив своєрідний жанр філософ. сатирич. казки — «Тінь» (1940), «Звичайне чудо» (1956), «Повість про молоде подружжя» (1958) тощо. Багато п'єс Ш. екранізовано.

Тв.: Сказки. Повести. Пьесы. Л., 1969; Пьесы. Л., 1972; Укр. перекл.— Першокласниця. К., 1956.

ШВАРЦ Ісак Ізраїльович [парт. псевд.—Семен; 6 (18).I 1879, Миколаїв — 26.X 1951, Москва] — учасник революц. руху в Росії, рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1899. З 1892 — робітник, учасник с.-д. гуртків у Миколаєві та Одесі. В 1911 вчився в *партійній школі в Лонжюмо*. Не раз зазнавав арештів, 6 раз здійснював втечі із заслання. Після Лютн. революції 1917 проводив парт. роботу в Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Під час *австронімецької окупації України 1918* — один з керівників парт. підпілля і партизан. руху. В 1919 — голова Всеукр. Надзвичайної комісії (ВУЧК), потім — уповноважений Ради Праці і Оборони в Одесі й Миколаєві. З 1921 — на керівній профспілковій і госп. роботі. З 1946 — персональний пенсіонер. На X і XII з'їздах РКП(б) обирався членом ЦКК, на XIII — XVI з'їздах — членом її ЦК, на XVII з'їзді — кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

ШВАРЦ Станіслав Семенович (1.IV 1919, Катеринослав, тепер м. Дніпропетровськ — 12.V 1976, м. Свердловськ) — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. Закінчив Ленінгр. ун-т (1942). З 1946 працював в Уральському філіалі (центрі) АН СРСР; в 1955—76 — директор Ін-ту екології рослин і тварин. Осн. праці з екології тварин. Розробив метод морфофізіол. індикаторів для визначення стану і прогнозу розвитку *популяцій* тварин; вивчав екологічні механізми еволюційного процесу в природі; популяційну екологію тварин і хім. екологію водних тварин тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. Премія ім. О. М. Сєверцова АН СРСР, 1972.

ШВА́РЦБЕРГ Яків Олександрович [18 (30).X 1885, м. Старий Оскол, тепер Бєлгородської обл. РРФСР — 1969, Київ] — укр. рад. оториноларинголог, професор (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1941). У 1914 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1934—41 — професор 2-го Київ. мед. ін-ту; 1944—64 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. З 1964 — професор-консультант. У 1918—49 працював також у Київ. військ. госпіталі. Праці Ш. присвячені проблемам тонзиліту, склероми, злоякісних новоутворень вуха, носа і гортані. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШВА́РЦВАЛЬД — гірський масив у пд.-зх. частині ФРН. Простягається вздовж правобережжя р. Рейну на 160 км, шир. до 60 км. Вис. до 1493 м (г. Фельдберг). Родовища уранових та свинцево-цинкових руд. Мінеральні джерела (курорти Баден-Баден, Баденвейлер та ін.). На схилах — ліси та субальп. луки.

ШВА́РЦМАН Ошер Маркович [6 (18).X 1889, с. Вільня, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 31.VIII 1919, ст. Рафалівка, тепер Ровен. обл.] — євр. рад. поет. Добровільно вступив до лав Червоної Армії (1919), воював у дивізії М. Щорса. Загинув у бою. Один з родоначальників євр. рад. поезії. У віршах 1917—19 описував мужність трудящих в боротьбі за нове життя («Юність», 1917; «Видіння», 1918; «Сива мати — ніч», 1919, та ін.). Юнацькі вірші Ш. написані укр. мовою. Вірші Ш. перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Вірші. К., 1938; Поезії. К., 1965; Рос. перекл.— Стихи. М., 1968; Самое заветное. Песни, стихи и поэмы разных лет. М., 1976.

ШВА́ЧКА Микита (бл. 1728 — р. см. невід.) — запорізький козак, ватажок гайдамацького загону. Під час *Коліївщини* (1768), після здобуття повстанцями Богуслава, Ш. разом із загоном А. *Журби* здобув Фастів, перетворивши його на свій опорний пункт. В кінці літа 1768 Ш. було схоплено царським військом під Богуславом і заслано на каторгу в м. Нерчинськ. Т. Г. Шевченко присвятив йому вірш «Швачка».

ШВАЧКО́ Олексій Филимонович (н. 18.I 1901, с. Чопилки, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Навчався в Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (1920—22), 1925 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. Працював в укр. драм. театрах, зокрема в театрі «*Березіль*» (1922—25). В кіно — з 1925 (на кінофабриці

М. Швабінський. Автопортрет. Літографія, 1951.

С. С. Шварц.

О. М. Шварцман.

Шафран посівний. Загальний вигляд квітучої рослини.

Ф. Н. Шведов.

Р. Швейкарт.

Шведська мушка Oscinella frit.

Човникова швейна машина:
1 — голка; *2* — головний вал; *3* — рукав; *4* — маховик; *5* — платформа; *6* — регулятор натягу верхньої нитки; *7* — човник; *8* — рейка.

ВУФКУ, Одеса). З 1928 — на Київ. кіностудії худож. фільмів (тепер ім. О. П. Довженка). Зняв ряд документальних фільмів: «У наступ на землю» (1929), «Перші кроки» (1932). Поставив також фільм-виставу «Мартин Боруля» (1953, за І. Карпенком-Карим) та ін.; худож. фільми: «Земля» (за О. Кобилянською; 1954, спільно з А. *Бучмою*), «Далеко від Батьківщини» (1960), «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Розвідники» (1968), «Ніна» (1971).

Тв.: Розповіді про сучасників. К., 1984.

ШВЕ́ДИ — нація, основне населення Швеції. Живуть також у США, Канаді, Фінляндії та ін. країнах. Заг. чисельність — 8,93 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *шведською мовою*. За релігією — лютерани. Предки Ш.— давні пн.-герм. племена—свеї, гьоти (пізніша назва—єти) та ін. В період формування швед. д-ви (9—11 ст.) склалася швед. народність. З розвитком капіталістич. відносин (17—18 ст.) Ш. консолідувались у бурж. націю. Про історію, економіку, культуру Ш. див. *Швеція*.

ШВЕ́ДОВ Ігор Олександрович (н. 5.XI 1924, Климово, тепер смт Брянської області) — укр. і рос. рад. актор естради, письменник, заслужений діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор, режисер і виконавець документальних літ.-муз. моновистав, які склали цикл «Ленініана XX століття». Автор роману «Актори» (рос. мовою; т. 1—2, 1953—56), книжок нарисів і репортажів «Від вашого власного кореспондента» (1960), п'єс «Повпред» (1965), «Весь світ і навіть більше» (1966), драм. балад «Ніхто про нього ще не знав» (1969), «Третій Новий рік» (1972) та ін. Худож. керівник *Київського театру історичного портрета* (з 1978).

Тв.: Время действия — 60-е годы... К., 1963.

Н. М. Гаввська.

ШВЕ́ДОВ Федір Никифорович [14 (26).II 1840 — 12 (25).XII 1905, Одеса] — вітчизн. фізикохімік. Закінчив (1863) Петербурзький ун-т. Працював у Новоросійському ун-ті в Одесі (з 1870 — професор, 1895—1903 — ректор). Основоположник *реології* дисперсних систем. Зокрема, вивчив процес релаксації напруг у колоїдах, одержав рівняння в'язко-пластичної течії речовини (т. з. рівняння Шведова), дослідив залежність між пружними й оптичними властивостями колоїдів.

ШВЕ́ДСЬКА КОРОЛІ́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — найвища наук. установа країни в галузі природничих наук. Міститься в Стокгольмі. Засн. 1739. У 1983 до складу академії входило 250 членів і 130 іноз. чл.-кор. Видає «Доповіді Шведської королівської академії наук», щорічник, повідомлення з математики, астрономії, фізики, хімії, географії та ін.; «Аннали Стокгольмської обсерваторії». Б-ка (засн. на поч. 17 ст.) налічує 2 млн. томів. Академія присуджує Нобелівські премії з фізики, хімії та економіки.

А. В. Санцевич.

ШВЕ́ДСЬКА МО́ВА — мова *шведів*. Належить до північної (скандінавської) підгрупи герм. групи індоєвроп. сім'ї мов. Пошир. у Швеції, Фінляндії, а також у США та Канаді. Діалекти Ш. м. об'єднують у групи: пд.-шведську, ється́ську, свейську, норляндську, сх.-шведську та гутнійську. Характерні фонетичні риси: наявність довгих і коротких звуків, наголос музичний, складова рівновага. Іменникам властиві категорії роду (спільний і середній), числа й відмінка (є спільний і родовий відмінки). Дієслова мають кілька інфінітивів і незмінювану форму — супін. Найдавніші пам'ятки Ш. м.— численні написи *рунами* — належать до 9—12 ст. Перша пам'ятка, написана лат. алфавітом,— уривок «Вест'єтського закону» (13 ст.). Сучасна літ. Ш. м. почала формуватись у 16—17 ст. (провідну роль відіграли свейські говори). Алфавіт Ш. м. базується на латинському. Про л-ру Ш. м. див. *Швеція*, розділ Література.

Літ.: Маслова-Лашанская С. С. Лексикология шведского языка. Л., 1973; Маслова-Лашанская С. С., Толстая Н. Н. Учебник шведского языка. Л., 1981.

ШВЕ́ДСЬКА МУ́ШКА, шведка (Oscinella) — рід комах род. *злакових мушок*. Тіло чорне, довж. 1,5—2 мм. За рік має 2—3 покоління. Зимують личинки у сходах озимини, в стеблах багаторічних злакових трав. Літ мух у квітні — вересні. Яйця відкладають на сходи зернових, в колоски вівса. Личинки живляться центр. листком, ембріональним зачатком колоса або зернівкою. Рослини, ушкоджені до стадії кущення, всихають; ушкодження кукурудзи Ш. м. сприяє її зараженню пухирчастою *сажкою*. Ш. м. поширені в Євразії і Америці. В СРСР зустрічається понад 20 видів, у т. ч. на Україні — 15, з них найшкідливіші: O. frit — на зернових злаках, кукурудзі, O. pusilla — на озимій та ярій пшениці, ячмені. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні (обробка насіння та посівів *пестицидами*).

Л. Г. Рогоча.

ШВЕ́ЙКАРТ (Schweickart) Рассел (н. 25.X 1935, Нептьюн, шт. Нью-Джерсі) — астронавт США, військ. льотчик (1956—63). Закінчив (1956) Массачусетський технологічний ін-т. З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Макдівіттом* і Д. *Скоттом* 3—13.III 1969 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Аполлон-9» як пілот місячної кабіни. Під час польоту відпрацьовувалось стикування з місячною кабіною і самостійний її політ, провадились також різні дослідження. Ш. виходив у відкритий космос.

ШВЕ́ЙНА МАШИ́НА — машина, що з'єднує деталі швейних і трикотажних виробів або взуття, оздоблює їх, пришиває гудзики, обметує петлі тощо. Розрізняють Ш. м.: човникові (мал.) і ланцюгові (в них замість *човника* — петельник); універсальні (найпоширеніші — одноголкові сточувальні) і спеціалізовані (напр., зигзаг-машини, петельні, потайного стібка); напівавтоматичні і автоматичні. Є також Ш. м. для *безниткового з'єднання* деталей. Частота обертання гол. вала промислових Ш. м. 1000 — 5000 об/хв. Застосовують Ш. м. у швейному, трикотажному, взуттєвому та ін. виробництві, а також у побуті.

ШВЕ́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *легкої промисловості*, підприємства якої виготовляють швейні вироби побутового й технічного призначення з тканин, трикотажних полотен, штучних і натуральних шкіри і хутра, а також з різних оздоблювальних матеріалів і фурнітури. Основна продукція: всі види верхнього одягу, білизна, тех. швейні вироби (намети, різ-

Виробництво швейних виробів за видами в УРСР

	Одиниця виміру	1965	1983
Пальта, півпальта і плащі	тис. шт.	10 078	12 160
Костюми	» »	14 842	11 243
Сукні (включаючи сарафани і халати)	» »	22 187	54 306
Брюки	» »	21 203	24 370
Спідниці	» »	826	3498

ний формений і спец. одяг), текст. головні убори, плащі тощо. Ш. п. в СРСР створена по суті за роки Рад. влади. Швейні підприємства розміщені майже в усіх великих містах країни. Обсяг валової продукції 1982 Ш. п. в СРСР збільшився порівняно з 1970 на 66 %. Відбулися якісні зміни в тех. оснащенні галузі. Збільшилось застосування спец. машин і напівавтоматів. Широко застосовуються нові форми потокового виробн.: багатофасонні секційні потоки, агрегатно-групові, наскрізні фабрики-потоки, комплексно-механізовані потоки тощо. Підвищився рівень спеціалізації і концентрації Ш. п. Серед найбільших швейних підприємств УРСР: *київське виробниче швейне об'єднання «Україна»*, *Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, *Харківське виробниче швейне об'єднання* імені Ю. Д. Тинякова, *Миколаївське виробниче трикотажне об'єднання* імені XXV з'їзду КПРС.

В. Ю. Якуб.

ШВЕ́ЙНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво одягу, постільної або столової білизни та інших виробів з тканин, хутра, трикотажу, шкіри тощо. В процесі моделювання створюють модель виробу, при конструюванні одержують її просторову форму. Потім виготовляють *лекала*, за якими розмічають на матеріалі або папері, що його накладають на матеріал, деталі виробу. При конструюванні і розмічуванні дедалі ширше використовують електронні обчислювальні машини. В разі розкроювання однотипного одягу (напр., форменого) застосовують *трафарет* з отворами по контурах деталей. Матеріал розкладають у кілька шарів (напр., 20—24 для пальтових тканин, до 220—для ситцю), розкроюють його *закрійними машинами*, промінням *лазеру*, струменем води під тиском тощо. Викроєні деталі комплектують і передають у швейні цехи. З'єднують їх на *швейних машинах*, спец. пре-

сах і установках. Остаточну (вологотеплову) обробку проводять на пресах, обладнаних різними за формою і призначенням подушками, на пароповітряних манекенах, спец. установках і прасками. Див. також *Швейна промисловість*.

Літ.: Савостицкий А. В., Мелихов Е. Х. Технология швейных изделий. М., 1982.

І. В. Орлов.

ШВЕЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, УкрНДІшвейпром — установа М-ва легкої промисловості УРСР. Організований 1961 у Києві. В ін-ті (1983) 9 лабораторій, експериментальне конструкторсько-технологічне бюро; при інституті є дослідно-технічна швейна фабрика. Основні напрями діяльності інституту: розробка досконалішої технології і засобів механізації процесів виробн. одягу з різних матеріалів; удосконалення методів конструювання одягу; створення і впровадження у виробн. інтенсивних режимів обробки матеріалів; нормування і раціональне використання матеріалів. *І. В. Орлов.*

ШВЕЙЦА́РІЯ, Швейцарська Конфедерація — держава в Центральній Європі. В адм. відношенні поділяється на 23 кантони.

Державний лад. Ш.— республіка. Діє конституція 1848 (з поправками 1874). За формою держ. устрою — *конфедерація*. Глава д-ви і уряду — президент, що обирається на один рік Федеральними зборами з членів уряду. Законодавчий орган — двопалатний парламент — Федеральні збори у складі Нац. ради (200 депутатів, обираних усім населенням Ш. на 4 роки) і Ради кантонів (46 депутатів — від *кантонів* і напівкантонів). Виконавчу владу здійснює уряд — Федеральна рада. Всі кантони і напівкантони мають свої конституції, парламенти й уряди.

Природа. Більшу частину Ш. займають *Альпи* (вис. в межах країни до 4634 м, пік Дюфур), на Пн. Зх. простягаються середньовисокі хребти гір *Юра*. Між ними лежить Швейцарське плоскогір'я. Незначні поклади заліз. руди, кам. солі, буд. матеріалів. Клімат змінюється від помірного теплого на плоскогір'ї до холодного у високогірній зоні. Пересічна т-ра січня в Женеві 0°, липня +19°. Опадів 800—1200 мм на рік. Річкова сітка густа, річки короткі, повноводні, мають гірський характер. Численні озера, у т. ч. Женевське, Боденське та ін. Плоскогір'я та нижні частини схилів гір вкриті гол. чин. широколистяними лісами, вище — хвойні ліси на гірських бурих лісових грунтах, у високогір'ї — альпійські луки.

Краєвид в околицях Цюріха.

Населення. Корінне населення Ш. становлять германо-швейцарці, франко-швейцарці, італо-швейцарці і ретороманці (всього — бл. 84 % населення країни). В Ш. живуть також італійці, німці, іспанці, французи, австрійці, португальці та ін. Швейцарці говорять нім., франц., італ. і ретороманською мовами, перші три мови — державні. Пересічна густота нас.— 156 чол. на 1 км² (1983). Міське населення — 56 % (1975). Найбільші міста: *Цюріх, Базель, Женева, Берн, Лозанна*.

Берн. Вид частини міста.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Ш. належать до часів *палеоліту*. Перші писемні джерела про жителів Ш. датують 2 ст. до н. е.; в той час більшу частину Ш. заселяло кельтське плем'я гельветів (звідси давня назва Ш.— Гельвеція), яких 58 до н. е. підкорив Рим. У 496—536 майже вся тер. Ш. увійшла до *Франкської держави*. В 7 ст. завершилася християнізація населення. В 1032—34 швейц. землі включено до складу *«Священної Римської імперії»*. В 13 ст. найбільшими феод. *сеньйорами* в Ш. були *Габсбурги*. В ході визвольної боротьби проти Габсбургів 1291 три кантони уклали Вічний союз, що став основою Швейц. конфедерації. В ході Швабської війни Ш. 1499 фактично стала незалежною д-вою. В 1513 Ш. сформувалась як федерація 13 кантонів (існувала до 1798). Соціальні суперечності між міськ. та сільс. кантонами часто приводили до громадян. воєн, які в 16 ст. набули характеру релігійних. У 16 ст. в Ш. поширився реформаційний рух (див. *Реформація*); в більшості кантонів Ш. утвердився *кальвінізм*. *Вестфальський мир 1648* визнав суверенітет Ш. На кін. 18 ст. в Ш. значно розвинулись пром-сть і торгівля. В 1798—1803 на тер. Ш. існувала залежна від Франції *Гельветична республіка*. Союз з Францією втягнув Ш. у війну з 2-ю антифранц. коаліцією, в ході якої рос. війська завдали франц. армії на тер. Ш. ряд поразок (див. *Швейцарський похід Суворова 1799*). *Віденський конгрес 1814—15* проголосив постійний нейтралітет Ш. В 30—40-х рр. 19 ст. у Ш. розгорнувся широкий рух за демократизацію політ. ладу і централізацію країни, на чолі якого стояла ліберальна буржуазія. Перемогу буржуазії було закріплено в конституції 1848, за якою Ш. перетворювалася з союзу кантонів на федеративну д-ву. Централізація прискорила розвиток капіталізму, в країні посилився робітн. рух. У 60—70-х рр. 19 ст. тут створено Женевську та ін. секції *Інтернаціоналу 1-го*, у т. ч. *Російську секцію 1-го Інтернаціоналу*, 1880 — Об'єднання швейц. профспілок, 1888 — С.-д. партію Ш.

У 1883 в Ш. було засн. рос. с.-д. *групу «Визволення праці»*. В 1895, 1900, 1902—05, 1908, 1914—17 у Ш. жив і працював В. І. Ленін. В Ш. знаходили притулок багато ін. політ. емігрантів з Російської імперії (зокрема, українці М. П. Драгоманов, С. А. Подолинський) та ін. країн. Тут друкувався укр. громад.-політ. збірник *«Громада»*, твори Т. Г. Шевченка, Панаса Мирного та ін. українських письменників.

На поч. 20 ст. в Ш. утвердився монополістичний капіталізм. У 1-й світовій війні 1914—18 Ш. зберігала нейтралітет. У 1915 і 1916 в Ш. проходили міжнар. соціалістичні конференції, в роботі яких активну участь брав В. І. Ленін (див. *Цімервальдська конференція, Кінтальська конференція*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Ш. посилився робітн. рух. У березні 1918 встановлено дипломатичні відносини з Рад. Росією (розірвані в листопаді 1918). В 1920 Ш. вступила до *Ліги націй*. У 1921 створено Компартію Ш. У Ш. проходили *Лозаннська конференція 1922—23, Локарнська конференція 1925*.

На поч. 2-ї світової війни 1939—45 Ш. підтвердила свій нейтралітет, проте в роки війни розширила екон. і торг. зв'язки з країнами фашист. блоку (на тер. Ш. перебували розвідувальні центри ряду імперіалістичних д-в). У 1944 внаслідок об'єднання швейц. комуністів і лівих соціал-демократів створено Швейц. партію праці. В 1946 відновлено дипломатичні відносини між Ш. та СРСР. Зовнішньополіт. доктриною Ш. є «універсальний нейтралітет». Дотримуючись з осн. зовнішньополіт. питань позиції розвинутих капіталістичних країн, Ш. з кін. 70-х рр. розширила зв'язки з соціалістичними країнами. З 1973 Ш. зв'язана з *Євро-*

Герб Швейцарії.

ШВЕЙЦАРІЯ

Площа — 41,3 тис. км²
Населення — 6,4 млн. чол. (1983)
Столиця — м. Берн

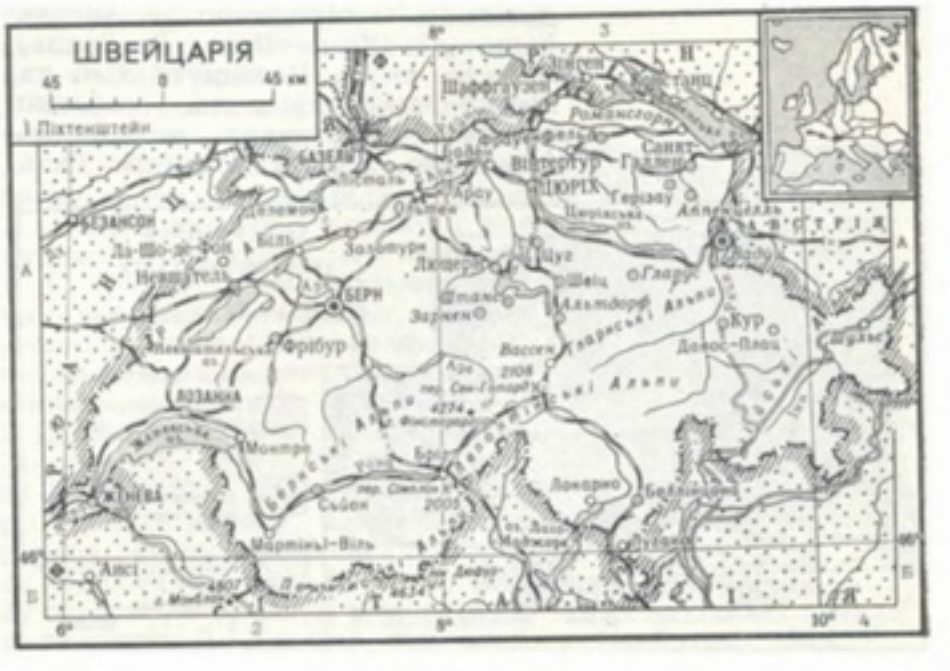

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1983 *
Електроенергія, млрд. кВт·год	52,8
Алюміній, тис. т	81,6
Цемент, млн. т	4,5
Наручні й кишенькові годинники (включаючи механізми), млн. шт.	52
Взуття, млн. пар	7,5
Вино, млн. гл	1.6

* Оцінка.

Університет у Цюріху. Інтер'єр. Архітектор К. Мозер. 1911—14.

пейським економічним товариством угодою про поступове введення вільної торгівлі пром. товарами. Не будучи членом ООН, Ш. входить до більшості її спеціалізованих орг-цій. На її території перебуває багато міжнар. орг-цій, проводяться міжнар. конференції. Ш. — член *Європейської Ради, Європейської асоціації вільної торгівлі*. *І. Ф. Черепанов.*

Політичні партії, профспілки. Радикально-демократична партія, засн. 1848. Партія великого капіталу. *Соціал-демократична партія Швейцарії*, засн. 1888. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Демократично-християнська партія, оформилася 1912. Виражає інтереси великого і серед. капіталу. Демократичний союз центру (Народна партія), засн. 1971. Союз незалежних, засн. 1935. Права партія німецьких кантонів. Ліберальна партія, засн. 1913. Виражає інтереси великої буржуазії кантонів з франкомовним населенням. *Швейцарська партія праці*, створена 1944 (на базі Компартії Ш., засн. 1921). Об'єднання швейцарських профспілок. Входить до МКВП.

Господарство. Ш.— індустр.-агр. країна з високим рівнем розвитку капіталізму; один з гол. світових фінанс. і банківських центрів. У г-ві панують нац. і транснац. монополії. Економіка країни має експортну орієнтацію, спеціалізуючись на виробн. високоякісної продукції, що не потребує значних затрат сировини. Характерний високий рівень концентрації виробн. і капіталу. Заг. криза капіталістичного г-ва 70—80-х рр. призвела до погіршення екон. становища трудящих. З 1970 по 1981 ціни на товари широкого вжитку зросли на 73,1 %, у т. ч. на продукти харчування — на 79,8 %. Власними мінерально-сировинними ресурсами країна не забезпечена. Видобувають кам. сіль і буд. матеріали. Виплавка алюмінію з довізних бокситів. Провідні галузі обробної пром-сті — машинобудування і металообробка: виробн. високоточних металообробних верстатів з програмним керуванням, турбін, електромоторів, суднових двигунів, трансп. засобів тощо. Головні центри — Цюріх, Вінтертур, Баден, Женева, Базель. Виробн. годинників зосереджено в містах Біль, Ла-Шо-де-Фон, Ле-Локль, Женева та ін. Розвинута хім. та хіміко-фарм. пром-сть, особливо виробн. синтетичних матеріалів, барвників, ліків і вітамінів. Осн. центри — Базель і Фісп. Значна текст. (бавовняна, шовкова), швейна, взуттєва та харч. (особливо виробн. сирів, шоколаду, харч. концентратів, вина) пром-сть. Працюють деревообр., паперові, поліграф., цем. та ін. підприємства. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС.

У с. г. створюється бл. 7 % валового нац. продукту і зайнято 5,2 % економічно активного населення (1980). Переважає інтенсивне тва-

На сироварній фабриці.

ринництво молочного напряму. Більша частина с.-г. продукції припадає на великі і середні капіталістичні ферми. Розвинута постачально-збутова кооперація. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Незважаючи на гірський рельєф, с.-г. угіддя займають 49 % території, в т. ч. під ріллею — бл. 9 %, під пасовищами — понад 40 %. Вирощують зернові культури (переважно на корм), цукр. буряки, виноград, фрукти, овочі тощо. Провідна галузь с. г.— молочно-м'ясне тваринництво. Поголів'я (млн., 1983): великої рогатої худоби — 1,9 (у т. ч. корів — 0,84). Виробн. (тис. т): масла тваринного — 35 (1980), сиру — 130 (1983). Більшість перевезень припадає на залізничний транспорт країни. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 5 (всі електрифіковані), автошляхів з твердим покриттям — 61,5. Судноплавство по Рейну. Мор. флот країни (приписаний до портів ін. країн) нараховує 33 судна заг. вантажністю 470 тис. т (1983). У Цюріху та Женеві — міжнародні аеропорти. З Ш. вивозять продукцію машинобудування, хім., текст. і продовольчі товари, одяг; довозять машини і устаткування, паливо і пальне, хім. продукти, метали тощо. Гол. торг. партнери — ФРН, Франція, Італія. Значні доходи дають іноз. туризм і банківські операції.

Грош. одиниця — швейц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 швейц. франків = 33,56 крб. (січень 1985). *А. П. Ревенко.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 72,4 тис. лікарняних ліжок (114,1 ліжка на 10 тис. ж.); 1977 мед. допомогу подавали 12,7 тис. лікарів (20,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1976 працювало 3,6 тис. зубних лікарів. Підготовка лікарів здійснюється на 5 медичних ф-тах університетів. Відомі курорти Ш.: Давос, Лезен, Лугано, Монтре та ін. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Освіта в країні будується за кантональною ознакою. Спільним для всіх кантонів є обов'язкове навчання дітей від 6—7 до 15—16 років, запроваджене 1874. Основна (поч.) школа залежно від прийнятої у кожному кантоні системи — 7-, 8- або 9-річна і складається з двох ступенів: 4 + 3, 4 + 4 або 4 + 5. Середні школи різноманітні за типом — в осн. поділяються на загальноосв. та спеціалізовані і, в свою чергу, складаються з двох ступенів — молодшої і старшої. Молодша серед. школа здебільшого 4-річна (в ряді кантонів її називають прогімназією), до неї вступають після закінчення 4 класів поч. школи, старша серед. школа — 4—5-річна (гімназія, колеж), куди переходить приблизно 15 % учнів і яка відкриває шлях до вузу. Діє багато приватних шкіл.

Функціонують профес.-тех. навч. заклади нижчого та підвищеного типу, комерційні, адм., тех., с.-г. і худож. школи, учительські гімназії. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 502,2 тис. учнів, у серед. школах — 468 тис., у професійних навчальних закладах — 198,3 тис. учнів. У Ш. 7 університетів: *Цюріхський університет*, Женевський (засн. 1559, реорганізовано 1873), Базельський (засн. 1460), Бернський (засн. 1528, реорганізовано 1834), Лозаннський (засн. 1537, реорганізовано 1890), Фрібурський (засн. 1889) і Невшательський (засн. 1866, реорганізовано 1909). Спец. вищу освіту дають Федеральний технологічний ін-т у Цюріху (засн. 1855), Федеральний технологічний ін-т у Лозанні (засн. 1946) й Школа економіки та соціальних наук у Санкт-Галлені (засн. 1899). У 1978/79 навч. р. у вузах країни налічувалося 74,7 тис. студентів. Координаційним центром науки є Женевський нац. ін-т (засн. 1853). Осн. обсяг наук. праць здійснюють ун-ти й спец. вузи, ряд наук. програм — різні урядові відомства: Відділ науки (засн. 1969) при департаменті внутрішніх справ, Дослідницька комісія по атомній енергії (засн. 1945) тощо. Д-ва фінансує роботу Федерального ін-ту досліджень снігу й лавин (засн. 1942), деяких обсерваторій,

Панорама Женеви.

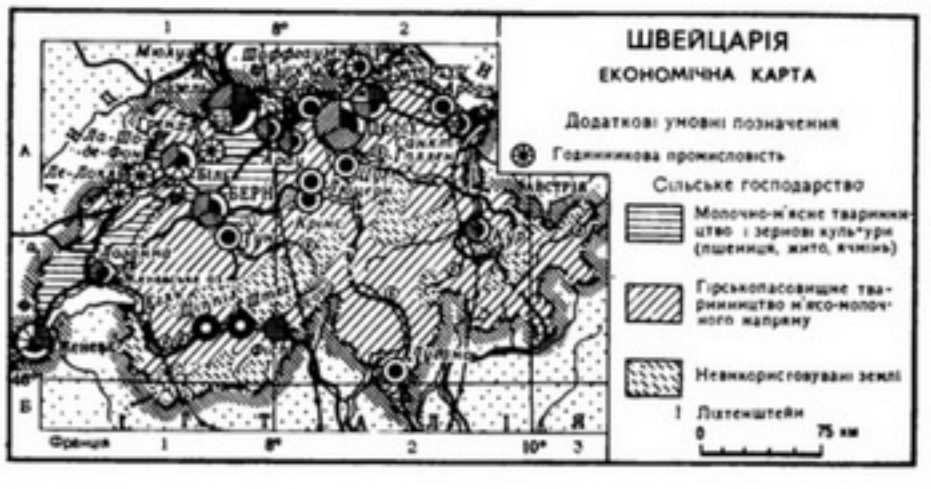

ваук. станцій, н.-д. ін-тів при Федеральному технологічному ін-ті в Цюріху, Швейц. центру реакторних досліджень (засн. 1955) у Вюренлінгені. Приватні н.-д. установи діють при монополіях у машинобудівній та ін. галузях пром-сті. В Ш. 33 великі бібліотеки й архіви, найбільші з яких — Публічна б-ка Базельського ун-ту (понад 2 млн. тт.) та Нац. швейц. б-ка в Берні (понад 1,5 млн. тт.). Музеї: історичний, художній, природни-

Палац Націй у Женеві. Архітектор Гійоль. 1927—37.

чої історії та Альпійський у Берні, Публічне худож. зібрання, етногр., істор. музеї в Базелі, Музей мистецтва та історії в Женеві, Кантональний музей красних мистецтв у Лозанні, Музей мистецтва й історії у Фрібурі та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Ш. виходило 126 щоденних газет заг. тиражем 2,5 млн. прим. Найпоширеніші: нім. мовою — «Блік» («Погляд», з 1959), «Тагес анцайгер» («Щоденний огляд», з 1893), «Бернер цайтунг» («Бернська газета», з 1979); франц. мовою — «Журналь де Женев» («Женевська газета», з 1826), «Сюіс» («Швейцарія», з 1898), «Трібюн де Женев» («Женевська трибуна», з 1879); італ. мовою — «Корр'єре дель Тічіно» («Кур'єр Тічіно», з 1890). Друковані органи Швейцарської партії праці: газ. «Вуа уврієр» («Робітничий голос», з 1945, франц. мовою), щотижневики «Форвертс» («Вперед», з 1920, нім. мовою), «Іль лавораторе» («Робітник», італ. мовою). Швейц. телеграфне агентство — АТС — засн. 1894, акц. т-во (міститься в Берні). Швейц. т-во радіомовлення і телебачення — комерційна орг-ція (контролюється урядом). Радіомовлення — з 1923 (ведеться 9 мовами), регулярні телепередачі — з 1958.

Література Ш. розвивається нім., франц., італ. і ретороманською мовами; пов'язана з духовним життям сусідніх споріднених за мовою країн. Потяг до нац. цілісності постійно наштовхувався на опір мовних бар'єрів і культур. роздробленість. Прагнення до духовної незалежності від нім. імперії найраніше виявилося в німецькомовному регіоні (легенди про Вільгельма Телля і Арнольда Вінкельріда, нар. пісні, істор. хроніки). Елементи нац. своєрідності складаються в епоху Просвітительства у творчості А. Галлера та видатного педагога Й. Г. Песталоцці. З Ш. пов'язані життя і творчість франц. письменника Ж. Ж. *Руссо*. Перемога бурж. революції 1848 створила передумови для розквіту реалізму в творчості німецькомовних письменників І. Готгельфа, Г. *Келлера* і К. Ф. *Мейєра*; відомим представником франкомовної л-ри 19 ст. став Р. Тепфер. Завдяки цим письменникам швейц. л-ра вперше вийшла за нац. межі. В 1-й пол. 20 ст. важливі соціальні проблеми в своїх творах порушували в німецькомовній л-рі Р. Вальзер, Я. Бюрер, у франкомовній — Ш. Ф. Рамю. Вони підготували грунт для піднесення реалістичної л-ри в післявоєнній Ш. Твори М. *Фріша* і Ф. *Дюрренматта,* які пишуть нім. мовою, зробили нац. л-ру здобутком європ. культури. В 60—70-х рр. збільшується питома вага соціальної критики, неприйняття бурж. суспільства. В романах та оповіданнях В. М. Діггельмана, А. Мушга, О. Ф. Вальтера, в поетичних збірках А. Марті вірність реалістичним традиціям швейц. л-ри (нім. мовою) поєднується з використанням сучас. образотворчих засобів. Найвідоміші з сучас. франкомовних письменників — Ж. Альда, Ф. Жакотте, Ж. Шессекс, італомовних — Ф. К'єза, ретороманських — прозаїк К. Бірт, поет А. Пеєр, дитяча письменниця С. Кенц. Укр. та рос. мовами перекладено твори Й. Г. Песталоцці, Г. Келлера, К. Ф. Мейєра, Ф. Дюрренматта, М. Фріша.

В. Д. Седельник.

Архітектура. Найдавніші архіт. пам'ятки Ш. пов'язані з *меровінгським мистецтвом* (баптистерій у Ріва-Сан-Вітале, 5—6 ст.), пізніше — з мистецтвом «*Каролінгського відродження*» (монастир Санкт-Галлен, засн. у 7 ст., зберігся план 9 ст.). Будівлі у романсько-готичному стилі (Гросмюнстер у Цюріху, 12 — 15 ст.; собори в Базелі, основне буд-во 1185—1200, та в Курі, 1171—1282) близькі до архітектури Франції та Німеччини. Готичні будівлі 13—15 ст. відзначаються стриманішим скульптурним декором (собор у Лозанні, 1175—1275). Традиції архітектури *Відродження* збереглися в спорудах 17 ст. (ратуша в Цюріху, 1694—98, архітектор Й. Я. Келлер).

Стиль *барокко* утвердився в 17—18 ст. (церква в Санкт-Галлені, з 1755, і ратуша в Лозанні, перебудова 17 ст.). В кін. 18 ст. поширився *класицизм* (ратуша в Невшателі, 1782—90, арх. П. А. Парі). В серед. 19 ст. архітектура Ш. позначена рисами еклектизму, в кін. 19 ст.— стилю *модерн*. У 20-х рр. архітектори зверталися до традицій нар. зодчества, до прийомів і методів *функціоналізму,* з 30-х рр.— *раціоналізму*. Серед визначних споруд 30-х рр.— Будинок

А. Беклін. Острів мертвих. 1880. Художній музей у Базелі.

мистецтв і зборів кантона Люцерн у Люцерні (1930—33, арх. А. Мейлі), Палац Націй у Женеві (1927—37, арх. Гійоль). В 50—70-х рр. створено міста-супутники (Ле-Ліньйон поблизу Женеви, 1962—70, арх. Г. і П. Амман та ін.), громад. та адм. будівлі [адм. будинок і склад фірми «Кодак» у Лозанні, 1961—63, арх. Ф. Бруггер; «Будинок Людини» (Центр Ле Корбюзьє) у Цюріху, 1967, арх. Ле Корбюзьє; житлові будинки в м. Цуг, споруджені за терасним принципом (1958—68, арх. Ф. Штуккі та ін.); кінотеатр «Ле Парі» в Женеві, 1971, арх. М. Ж. Соже].

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки образотворчого мистецтва, знайдені на тер. Ш., належать до *латенської культури* та рим. часу. Однією з найдавніших пам'яток монументального живопису «*Каролінгського відродження*» є розписи в церкві Санкт-Йоганн у Мюнстері, 9 ст. (тепер Мюстаїр). Фресковий живопис 11—12 ст. відображав вплив романського мист. о-ва Рейхенау на Боденському оз., а також візант. і пн.-італійських традицій. У 13—15 ст. розвинулися готична скульптура, монументальний живопис (фресковий цикл у церкві у Вінтертурі, бл. 1336), книжкова мініатюра (школа Санкт-Галлен), *вітраж* (церква в Кенігсфельдені, 1325—30) і станковий живопис (художник К. Віц). Творчість трьох відомих майстрів Ш. 16 ст.— Н. Мануеля-Дойча, У. Графа та Г. Лея Молодшого тісно переплілалася з ренесансною худож. культурою Німеччини. На межі 15 і 16 ст. в період боротьби швейц. міст за незалежність створювалися політ. ілюстровані хроніки, які відтворювали військ. події в містах і кантонах Ш. («Хроніка Шпіцера»). Найвідомішими майстрами книжкової гравюри 16 ст. були Г. Аспер, Й. Амман і Т. Штіммер. Довгі роки в Базелі працював Г. Гольбейн Молодший (див. *Гольбейн*). Мистецтво Ш. 17 ст. позначено рисами *барокко* (плафонні композиції, виконані гол. чин. пд.-німецькими майстрами). В станковому живописі на рубежі 17 і 18 ст. переважали риси манірності, іноді підкресленої, театралізованої драматизації (Й. Вернер Молодший). Образотворче мист. Ш. 18 ст. перебувало під значним впливом Франції, де навчалося і працювало багато швейц. майстрів. У живописі цього часу поширився пастельний і мініатюрний портрет (Ж. Е. *Ліотар*), пейзаж (С. Геснер), істор. і побутовий жанри (І. Л. Аберлі, З. Фрейденбергер), особливе місце належало портретам роботи А. *Графа,* тісно пов'язаного з нім. худож. культурою, й творчості І. Г. Фюслі, який працював гол. чин. в Англії. *Класицизм,* як і *романтизм,* не набули значного розвитку в мист. Ш. поч. 19 ст. (творчість живописців Г. Л. Фогеля та Г. Гейса, графіка Р. Тепфера). Живописцям серед. 19 ст. властиве звернення до тем нац. історії, життя народу, намагання передати красу природи (пейзажі А. *Калама*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. набула широкої популярності творчість А. *Бекліна,* яка поєд-

Г. Лей Старший. Портрет Г. Шнебергера. 1501. Кунстгауз. Цюріх.

К. Ам'є. Дівчинка в квітах. 1900. Приватна збірка. Берн.

Г. Ерні. Ейнштейн. Фрагмент фрески в Етнографічному музеї в Невшателі. 1954.

нала риси *символізму* і *натуралізму*; темам нац. історії присвячена творчість Ф. Ходлера, яка була пов'язана з початком розвитку нім. стилю *модерн*. У цей же час мист. Ш. розвивалося в руслі *імпресіонізму, постімпресіонізму* й символізму (у Франції працювали швейц. художники Ф. Валлоттон, Т. *Стейнлен,* з франц. школою була пов'язана також творчість А. Джакометті). В роки 1-ї світової війни в мист. Ш. розвинувся *експресіонізм* (П. *Клеє*). Сучас. мист. Ш. не має яскравої нац. своєрідності й відображає осн. тенденції й напрями європ. мистецтва. Представником прогресивного сучасного мистецтва Ш. є Г. Ерні.

В. Д. Дажина.

Я. Шверма.

М. М. Шверник.

Музика. В нар. муз. мистецтві Ш. виділяються самобутній жанр альпійських горців — йодль і пастушачі награші. Муз. інструменти — альп. ріжок, т. з. швейц. свисток. Профес. муз. мист., що виникло бл. 10 ст., було пов'язане з літургійною музикою [осередком музики був Санкт-Галленський монастир, де працювали теоретики і композитори Ноткер Бальбулус («Заїка», 10 ст.), Тутіло]. Носіями світського муз. мистецтва були *мінезингери*. В 16 ст. творили майстри поліфонічної музики Л. Зенфль, І. Ванненмахер, Л. Буржуа, Г. Майєр. В 17 ст. створювалися міські муз. об'єднання (т. з. колегіум музикум, 1613), у 18—20 ст. розвивалися муз.-сценічні та інструм. жанри (композитори Г. Альбікастро-Вайсенбург, Й. Майєр фон Шауензе, Й. Г. Еглі). Оперні вистави відбувалися в Цюріху з 1788, опери Ф. Шнідера фон Вартензе, Г. Геца та ін. було поставлено там у 20-х рр. 19 ст. У 18 — 20 ст. поширювалися хорові та муз. товариства, розвивалася музична освіта (композитори і педагоги Г. Г. Негелі, Е. Ф. Гегар, Г. Губер, засновник системи ритмічного виховання Е. Жак-Далькроз). Серед музикантів 20 ст.— композитори Ф. Андре, В. Буркхард, Г. Доре, Ф. Мартен, О. Нуссіо, К. Ф. Семіні, Г. Жіюфре. Швейцарцем за походженням був франц. композитор А. Онеггер. Серед сучас. композиторів — Г. Голлігер, В. Фогель, Ю. Віттенбах, Г. У. Леман, Р. Мозер. У Ш. працюють понад 10 симфонічних оркестрів, 6 оперних труп, численні хорові колективи і камерно-інструм. ансамблі, Базельська академія музики, консерваторії в Женеві Цюріху, Берні, Лозанні.

І. А. Мамчур.

Театр. Театр. мистецтво Ш. виникло на основі нар. обрядів і розвивалося переважно франц., нім. та італ. мовами. Театральні дійства, зокрема церковно-ритуальні, відбувалися ще за середньовіччя. В 16 ст. з'явилися п'єси, що відображали боротьбу реформації з католицизмом. У 1512 поставлено першу світську п'єсу «Гра про Телля». Розповсюджувався жанр фастнахтшпіль, в якому правдиве відображення дійсності поєднувалося з політ. сатирою. В 1738 в Женеві виникла перша профес. трупа, яка грала п'єси франц. драматургів. Було збудовано театр. приміщення в Лозанні (1781), Женеві (1782 та 1789), Шатлені (1786) та ін. містах. В 1801 створено профес. театр у Санкт-Галлені. Протягом 1879—1951 у Женеві діяв «Гран-театр». У 1908 в Цюріху відкрився драм. театр «Пфауентеатр» (згодом «Шаушпільгауз»), який став провідним театром Ш. В 1938—61 цей театр очолював відомий режисер Оскар Вельтерлін, який звернувся до п'єс Б. Брехта, Ф. Дюрренматта, А. Чехова, М. Горького («Єгор Буличов та інші»), І. Микитенка («Дівчата нашої країни»), О. Корнійчука («Макар Діброва»).

Серед інших відомих театрів Ш.: «Пті шен» і «Больє» в Лозанні, Театр комедії, «Нуво театр де пош» і «Де Рош» у Женеві, цюріхський театр на Ноймаркті, Базельський Театр під керівництвом В. Дюггеліна, театри у Каружі, Берні, Люцерні. Провідні діячі швейц. театру: О. Еберле, Г. Гнеков, Л. Ліндтберг, театр. художник Т. Отто.

І. Г. Посудовська.

Кіно. В 1924 було створено перший ігровий повнометражний фільм «Походження конфедерації» (реж. Е. Гардер). У тому ж році в Цюріху засновано кінофірму «Презенс», але кіновиробництво майже цілком було в руках іноз. підприємців (з США, Франції, Німеччини). Серед фільмів 30—40-х рр. (більшість яких становили рекламні стрічки, салонні мелодрами, комедії) виділялися твори прогресивних режисерів-документалістів А. Векслера, Е. Лайзера, художні картини патріотичної спрямованості реж. Л. Ліндтберга «Стрілець Віпф» (1938) та «Останній шанс» (1945). В 50-х рр. поставлено фільми «Наймит Улі» (1954), «Уліорендар» (1955), «Сировари» (1958; всі — реж. Ф. Шнейдер), «Кафе „Одеон"» (1958, реж. К. Фрю). До 60-х рр. кіно Ш. було переважно німецькомовним. Серед франкомовних кіномитців відомі режисери-документалісти Ш. Дюванель та автор документальних фільмів-памфлетів А. Брандт. У 1968 режисери А. Таннер, К. Горетта, Ж. Л. Руа, М. Суттер і Ж. Ж. Лагранж (згодом його змінив Н. Єрсен) об'єдналися в «Групу п'яти», що виступала проти естетизації дійсності, прагнула до показу в своїх стрічках простих людей, труднощів життя, — «Саламандра» (1971), «Повернення з Африки» (1973), «Середина світу» (1975; всі — реж. Таннер), «Запрошення» (1972, реж. Горетта). В 1982 створено антифашистську стрічку «Човен повен» (реж. М. Імгооф). Серед ін. режисерів відомі Р. Ліссі, Т. Керфер, Д. Шмід. Функціонують Швейц. кіноцентр у Цюріху та Швейц. синематека в Лозанні (з 1948). При Шаушпіль-академі працює кінокафедра. З 1946 в Локарно проходять Міжнар. кінофестивалі.

Літ.: Драгунов Г. П. Швейцария: история и современность. М., 1978; Зеленский Ю. И. Женева прошлая и современная. М., 1980; Страны и народы. Западная Европа. М., 1979; Литература Швейцарии. М., 1969.

Швелер.

ШВЕЙЦА́РСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (ШПП). Засн. 14—15.X 1944 в Цюріху внаслідок злиття заборонених урядом країни 1937—40 Комуністичної партії Швейцарії (ств. 1921) і Соціалістичної федерації Швейцарії. В окремих кантонах має назву Робітн. партія і Нар. партія. Нац. конференція ШПП (1971) прийняла нині діючі статут і програму партії. В програмі підкреслюється, що ШПП керується марксистсько-ленінським вченням і ставить своєю метою побудову в Швейцарії, по можливості мирним шляхом, соціалістичного, а потім комуністичного суспільства. XII з'їзд ШПП (травень 1983) пройшов під гаслом «Мир, свобода, солідарність, соціалізм» і підтвердив курс партії на боротьбу проти небезпеки ядерної війни і гонки озброєнь, прийняв спец. резолюцію про становище жінок, в якій висловився за повну і справжню рівноправність жінок у всіх сферах політ. і соціально-екон. життя. ШПП брала участь у Нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністичних і робітничих партій 1976. Генеральний секретар ШПП — А. *Маньєн* (з 1978), почесний голова — Ж. *Венсан* (з 1978).

Друковані органи: ЦО — газ. «*Вуа уврієр*» (франц. мовою), щотижневики «Форвертс» («Вперед», нім. мовою) і «Іль лавораторе» («Робітник», італ. мовою).

П. Ф. Гриньок.

ШВЕЙЦА́РСЬКИЙ ПОХІ́Д СУВО́РОВА 1799 — перехід рос. військ на чолі з О. В. *Суворовим* 10 (21).IX—27.IX (8.X) з Пн. Італії через Швейцарські Альпи під час війни 2-ї коаліції європ. держав проти Франції. Внаслідок *Італійського походу Суворова 1799* та *Середземноморського походу Ушакова 1798—1800* майже всю Італію було визволено від франц. військ. Рос. війська на чолі з О. В. Суворовим перекидалися до Швейцарії, щоб звідти, з'єднавшись з австр. армією, наступати на Францію. З тяжкими боями рос. війська пройшли через важкопрохідні гірські хребти (зокрема, перевал *Сен-Готард*). В жовтні 1799 Росія вийшла з коаліції і відкликала свої війська з Швейцарії.

ШВЕЙЦА́РЦІ — загальна назва основних національностей Швейцарії, які в результаті тривалого проживання в складі єдиної держави, розвитку екон., політ. і культурних зв'язків, поширення дво- і тримовності зливаються в єдину націю. Див. *Швейцарія,* розділ Населення.

ШВЕ́ЛЕР (нім. Schweller) — виріб коробчастого П-подібного перерізу. Сталеві (найпоширеніші) Ш. (мал.) одержують переважно *гарячою прокаткою* заготовок на *сортових станах,* Ш. з тонкими поличками — згинанням штаб на *профілезгинальних станах*. Виготовляють також Ш. з кольорових металів і сплавів (звичайно *пресуванням*), пластмас і азбестоцементу (*екструзією*). Ш. застосовують гол. чин. у буд-ві та машинобудуванні.

ШВЕРІ́Н — місто на Пн. Зх. НДР, адм. ц. округу Шверін. Порт на березі оз. Шверінер-Зе, вузол з-ць. 118,9 тис. ж. (1980). Розвинуте машинобудування (зокрема, виробн. плавучих кранів, гідравлічного устаткування та ін.). Буд. матеріалів, шкіргалантерейна, меблева, швейна, харч. пром-сть. Буд.

ін-т. Музей мистецтв. Мекленбурзький держ. театр.

ШВЕ́РМА (Šverma) Ян (23.III 1901, м. Мніхово Градіште, тепер Середньочес. обл.— 10.XI 1944, г. Хабенець, Низькі Татри) — діяч чехословацького і міжнар. комуністичного руху, Герой ЧССР (1969). Закінчив юрид. ф-т Празького ун-ту. З 1921 — член КПЧ. З 1929 — член ЦК і Політбюро ЦК КПЧ. З 1935 — канд. у члени ВККІ. В 1935—38 — деп. парламенту. В 1936—38 — гол. ред. газ. «*Руде право*». В 1938 — в СРСР, член закорд. керівництва КПЧ (у Москві). В 1939—40 — представник ЦК КПЧ в Закорд. бюро КПЧ у Парижі. В 1942 — на політ. роботі в чехосл. військ. формуваннях в СРСР. Учасник розробки *Кошицької програми*. Автор праць з історії Чехословаччини, з нац. питання та ін. Загинув під час *Словацького національного повстання 1944*. Нагороджений орденом Леніна.

ШВЕ́РНИК Микола Михайлович [7 (19).V 1888, Петербург — 24.XII 1970, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1905. Н. в сім'ї робітника. В 1905—17 — член Петерб., Миколаїв., Тульського і Самарського к-тів РСДРП. Не раз зазнавав арештів і заслання. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова Самарської Ради робітн. депутатів. У 1918—20 — в Червоній Армії. В 1921—23 — на профспілковій роботі в м. Артемівську. В 1923—25— член Президії ЦКК РКП(б) і нарком РСІ РРФСР. У 1925—26 — секретар Ленінгр. обкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). У 1926—27 — секретар ЦК ВКП(б), 1930—44 — перший секретар ВЦРПС. У 1944—46 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР і Голова Президії Верховної Ради РРФСР. У 1946—53 — Голова Президії Верховної Ради СРСР, 1953—56 — Голова ВЦРПС, 1956—62 — Голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС, 1962—66 — Парт. комісії при ЦК КПРС. У 1925 — член ЦК, 1939—52 — кандидат у члени Політбюро ЦК, 1953—57 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1952—53, 1957—66 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ШВЕРТБО́Т, швербот (нім. Schwertboot, від Schwert — меч, тут — шверт і Boot — човен, шлюпка) — парусна одношоглова *яхта* з швертом — висувним вертикальним *кілем*. Використовується найчастіше на річках та ін. водоймах, де не буває значних хвиль. Через малу осадку Ш. може плавати на мілководді з піднятим швертом. Довж. Ш.— до 12 м. Іноді на Ш. встановлюють двигун.

ШВЕ́ЦІЯ, Королівство Швеція — держава в Пн. Європі. Займає сх. частину Скандінавського п-ова, а також острови Готланд і Еланд у Балтійському м. Омивається Балтійським м., Ботнічною зат. цього моря та протоками Ересунн і Каттегат. У адміністративному відношенні поділяється на 24 лени (області).

Державний лад. Ш.— конституційна монархія. Діє конституція 1975. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — однопалатний парламент — риксдаг (349 депутатів, обираються на 3 роки населенням); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія порізана численними затоками і бухтами. На Сх. простягається плато Норланд, у пд. частині країни — Середньошведська низовина, в ме-

Краєвид на півдні країни.

Вид частини Стокгольма.

жах якої лежить височина Смоланд. На Пн. та Пн. Зх. простягаються *Скандінавські гори* з найвищою вершиною Ш.— г. Кебнекайсе (вис. 2123 м). Значні поклади заліз., а також мідної, свинцевої, цинкової і уранової руд. Клімат більшої частини території помірний, зазнає впливу теплої течії *Гольфстрім*. Пересічна т-ра січня на Пд. від 0 до +5°, на Пн. від —6 до —14°; липня відповідно +15, +17° і +10, +11°. Опадів 1500—1700 мм на рік. Річки короткі, повноводні, порожисті. Багато озер (найбільше *Венерн*) і боліт. Лісами вкрито більш як 50 % тер. країни. На Пн. переважають хвойні ліси на підзолистих грунтах, далі на Пд.— мішані ліси на дерново-підзолистих грунтах; на крайній Пн.— тундрова рослинність. Для охорони природи в країні створено ряд нац. парків (найбільші — Абіску, Муддус) і заповідників.

Населення. Осн. населення — *шведи* (95 %). Живуть також саами, фінни, датчани, норвежці, німці, югослави та ін. Держ. мова — шведська. Пересічна густота нас.— 18,8 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 82,7 % (1975). Найбільші міста: *Стокгольм, Гетеборг, Мальме*.

Історія. В серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Ш. розселилися германські племена (свеї, гьоти та ін.), що стали етнічною основою сучас. шведів. У 6—7 ст. почалося об'єднання швед. племен. У кін. 8—11 ст. шведи брали участь у походах *вікінгів*. У 11 ст. утворилося ранньофеод. Швед. королівство, яке підтримувало тісні взаємовідносини з *Київською Руссю* (зокрема, *Ярослав Мудрий* був одружений з дочкою швед. короля *Інгігердою*). Становленню феодалізму в Ш. сприяло поширення *християнства* (9—11 ст.). В 12—14 ст. Ш. загарбала і перетворила на свою колонію Фінляндію (перебувала під її владою до 1809). Спроби швед. феодалів загарбати новгород. землі закінчилися розгромом їх у *Невській битві 1240*. Ослаблена війнами та феод. міжусобицями, Ш. 1397 вступила в унію з Данією і Норвегією (див. *Кальмарська унія*). У 15 — на поч. 16 ст. у Ш. розгорнулася нац.-визвольна боротьба проти дат. панування. Антидатське повстання 1521—23, очолене дворянином Густавом Еріксоном (див. *Густав I* Ваза), закінчилося вигнанням дат. загарбників. У 30-х рр. 16 ст. у Ш. розгорнувся реформаційний рух (див. *Реформація*), було запроваджено *лютеранство*. В 16—19 ст., особливо за *Густава II* Адольфа, Ш. вела численні війни за панування на Балтійському м. (див., зокрема, *Лівонська війна 1558—83, Тридцятилітня війна 1618—48, Польська і шведська інтервенція початку 17 століття, Російсько-шведські війни 17—19 століть*). Під час *Північної війни 1700—21* швед. армія, очолена *Карлом XII*, зазнала повного розгрому у *Полтавській битві 1709*. На поч. 19 ст. Ш. брала участь у війнах проти *Наполеона I* на боці антифранц. коаліції. В 1809 в Ш. було проведено бурж. реформи, прийнято конституцію (що із змінами діяла до 1974). За Кільським договором 1814 з Данією до Ш. відійшла Норвегія. У 2-й пол. 19 ст. почався пром. розвиток Ш., зросла чисельність робітн. класу, зародився соціалістичний робітн. рух. У 1889 було засновано С.-д. робітн. партію Ш., 1898 — Центр. об'єднання профспілок Ш. Під впливом революції 1905—07 в Росії і боротьби норв. нар. мас за нац. незалежність Норвегія 1905 відокремилася від Ш. У 1906 в Стокгольмі проходив *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП*. Під час *першої світової війни 1914—18* нейтральна Ш. фактично зайняла пронім. позицію. У травні 1917 засновано Ліву с.-д. партію Ш., перейменовану 1921 на Комуністичну партію Ш. (з 1967 Ліва партія — комуністи). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні відбулися масові страйки і демонстрації, швед. уряд змушений був піти на ряд поступок (1919 прийнято закон про 8-годинний робочий день, підвищено заробітну плату робітникам, запроваджено заг. виборче право). В 1924 Ш. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Ш. дотримувалася нейтралітету. В післявоєн. період зовн. політика Ш. була спрямована на ослаблення міжнар. напруженості; 1949 швед. уряд відмовився вступити до *НАТО*. Ш. дотримується традиційного курсу неучасті у воєнно-політ. блоках, підтримує ідею створення *без'ядерної зони* на Пн. Європи. У 1950 і 1975 в Стокгольмі прий-

Герб Швеції.

ШВЕЦІЯ

Площа — 450 тис. км²

Населення — 8,5 млн. чол. (1984)

Столиця — м. Стокгольм

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт·год	105,8
Залізна руда, млн. т	13,2
Чавун, тис. т	2109
Сталь, тис. т	4210
Прокат чорних металів, тис. т	3420
Мідь рафінована, тис. т	66
Свинець рафінований, тис. т	57
Алюміній первинний, тис. т	86
Пиломатеріали хвойні, млн м³	12,3
Цемент, млн. т	2,1
Сірчана кислота, тис. т	790
Синтетичні смоли і пластмаси, тис. т	520
Автомобілі легкові, тис. шт.	261
Нафтопродукти, млн. т	12,9
Торговельні судна, тис. брутто реєстрових т	292

• 1982.

нято *Стокгольмські відозви,* спрямовані на заборону атомної зброї і припинення гонки озброєнь. У 1958 у Ш. відбувся *Стокгольмський всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво,* 1967 — Всесвітня конференція миролюбних сил по В'єтнаму, 1984 — конференція по заходах зміцнення довір'я та безпеки і роззброєнню в Європі. В 1972 Ш. уклала договір про вільну торгівлю з *Європейським економічним товариством.*

Внутр. політика Ш. характеризується наступом монополій на інтереси трудящих. В 1981 прийнято Довгострокову програму розвитку екон., пром. і наук.-тех. співробітництва між СРСР і Ш. до 1990. З 1946 Ш.— член *Організації Об'єднаних Націй.* Ш.— член *Європейської ради, Північної ради, Європейської асоціації вільної торгівлі.* *Т. В. Чирко.*

Політичні партії, профспілки. *Соціал-демократична робітнича партія Швеції,* засн. 1889. Помірк о в а н а к о а л і ц і й н а п а р т і я, засн. 1904. Виражає інтереси великого пром. і фінанс. капіталу, великих землевласників, генералітету. П а р т і я Ц е н т р у, засн. в 10-х рр. 20 ст. Об'єднує представників заможного селянства і деяких міськ. прошарків. *Народна партія,* засн. 1934. Л і в а п а р т і я — к о м у н і с т и, засн. 1917. *Робітнича партія — комуністи,* засн. 1977. Ц е н т р а л ь н е об' є д н а н н я п р о ф с п і л о к Ш в е ц і ї, засн. 1898. Входить до МКВП. Ц е н т р а л ь н а о р г а н і з а ц і я п р о ф с п і л о к с л у ж б о в ц і в Ш в е ц і ї, засн. 1944.

Виробництво деяких видів сільськогосподарської продукції (тис. т)

Продукція	1983
М'ясо	533
Масло	74
Сир	97
Молоко, млн. т	3,7

Господарство. Ш.— економічно високорозвинута капіталістична країна з інтенсивним с. г. і широкими зовнішньоекон. зв'язками. Характерна висока концентрація виробн. і капіталу. Економіка має переважно експортний напрям, частка країни у світовому капіталістичному експорті перевищує 2 %. Ш. — один з найбільших у світі виробників та експортерів заліз. руди, високоякісної сталі, целюлозно-паперових товарів, а також продукції окремих галузей складного машинобудування. Світова криза капіталістичного г-ва призвела до погіршення екон. становища країни. Зростають інфляція, роздрібні ціни, безробіття. В цих умовах посилюється експорт капіталу найбільших швед. монополій за кордон, що призводить до фактичного переміщення нац. багатства за межі країни в інтересах монополістичного капіталу.

П р о м и с л о в і с т ь. У промсті створюється понад 30 % валового нац. продукту і зайнято 38 % економічно активного населення. Основу паливно-енерг. бази країни становлять довізне паливо (гол. чин. нафта) і місц. гідроресурси. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС. Працює кілька АЕС. За видобутком заліз. руди Ш. займає 2-е місце в Зх. Європі. Її видобувають гол. чин. на крайній Пн. країни (родовища Кіруна і Єлліваре). Розробляють також родовища міді, свинцю і цинку. Чорна металургія Ш. спеціалізується на виробн. високоякісних сталей. Підприємства галузі розміщені гол. чин. в гірничопром. районі Бергслаген, а також у Сандвікені, Гуфорсі, Фагерсті, Авесті, Лулео та ін. містах. Виплавляють мідь і цинк (Шеллефтео), алюміній (у Сундсваллі з довізного глинозему). Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування, в якому виробляється бл. 40 % пром. продукції (1982). Розвинуті електротех., електронне (телефонна і радіоапаратура, ЕОМ, АСУ, навігаційні прилади тощо) машинобудування, турбіно-, верстато-, автомобіле-, великотоннажне судно-, с.-г., авіабудування, виробн. підшипників, сепараторів, устаткування для целюлозно-паперової пром-сті тощо. Гол. пром. центри— Стокгольм, Вестерос, Гетеборг, Мальме, Лінчепінг. Значна лісова, целюлозно-паперова (за випуском паперової маси Ш. займає 4-е місце в світі) та лісопильна пром-сть, розміщена гол. чин. в районі міст Сундсвалль, Крамфорс, Еришельдсвік, Умео та Карлстад — Сефле. Розвивається хім. пром-сть (Стокгольм, Уппсала, Седертельє); у Стенунгсунді працює великий нафтохім. комплекс. Окремі підприємства текст., швейної і шкіряно-взут. пром-сті. Осн. центр — Бурос. З галузей харч. пром-сті виділяється виробн. молочних і м'ясних продуктів.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о Ш. характеризується високою продуктивністю і товарністю. Переважають великі капіталістичні ферми. Найрозвинутіше тварин-

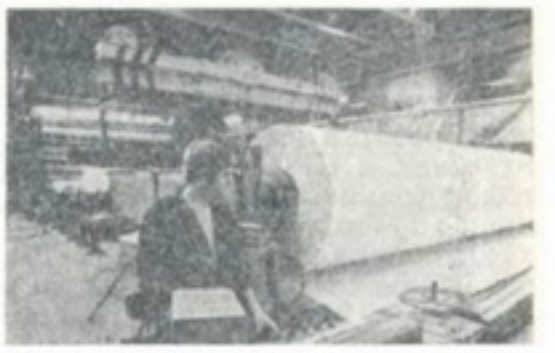
На паперовій фабриці.

ництво м'ясо-мол. напряму, яке дає 80 % валової с.-г. продукції. Поголів'я (млн., 1984): великої рогатої худоби — 1,9, свиней — 2,6, овець — 0,4, домашньої птиці — 8,6. У рослинництві переважає виробництво кормового зерна і травосіяння. Вирощують (збір, тис. т, 1983): пшеницю — 1698, жито — 235, ячмінь — 2018, овес — 1224, цукр. буряки — 2190, картоплю, рапс тощо. Під сіяними травами — бл. 30 % обробленої землі.

Т р а н с п о р т. У внутр. перевезеннях осн. роль належить автомоб. транспорту. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 12,1, у т. ч. електрифікованих — 7,5. Тоннаж мор. торг. флоту — 3,2 млн. брутто реєстрових т (1983). Гол. мор. порти — Гетеборг, Гельсінгборг, Лулео; міжнар. аеропорт — Арланда (поблизу Стокгольма).

З о в н і ш н я т о р г і в л я. За обсягом зовнішньоторг. обороту Ш. займає 10-е місце серед капіталістичних країн. Гол. статті експорту — продукція машинобудування, металургії та деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті; імпорту — машини і устаткування, паливо, хім. продукти, метали. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Фінляндія, США. Грош. одиниця — крона. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 9,70 крб. (січень 1985). *С. Л. Лебедєва.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 123,0 тис. лікарняних ліжок (149,0 ліжка на 10 тис. ж.); медичну допомогу подавали 14,7 тис. лікарів (17,7 лікаря на 10 тис. ж.); працювало бл. 7,4 тис. зубних лікарів і 740 фармацевтів. Підготовка лікарів здійснюється на 6 мед. факультетах ун-тів. Відомі курорти Ш.: Стремстад — грязьовий, Роннебю — бальнеогрязьовий, Марстранд — приморський кліматичний з бальнеологічним лікуванням. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1936 прийнято закон про обов'язкову 7-річну освіту, 1979 — про обов'язкову 10-річну освіту. Обов'язкова, або ос-

новна, школа складається з 6-річної початкової (приймаються діти з 7 років) й 4-річної молодшої серед. школи. В початковій усі діти одержують однакову підготовку, навч. плани 7—10-х класів включають поряд з обов'язковими факультативні дисципліни. Після закінчення осн. школи учні переходять до старшої серед. школи — інтегрованої гімназії, що має 22 відділення (програми), 5 з них — гуманітарне, природничо-матем., технічне, екон. й суспільствознавче (3—4 роки навчання) — готують до вступу в вузи, решта (2 роки навчання) дають профес.-тех. підготовку, до останніх належать і т. з. нар. ун-ти. В 1978/79 навч. р. в осн. школі налічувалося понад 1 млн. учнів, у інтегрованій старшій серед. школі — 218,9 тис. Серед вузів: Стокгольмський (засн. 1877), в Уппсалі (засн. 1477), Лунді (засн. 1668), Гетеборзі (засн. 1891), Умео (засн. 1963) та Лінчепінгу (засн. 1970) ун-ти; Королівська вища тех. школа в Стокгольмі (засн. 1827), Політех. ун-т у Гетеборзі (засн. 1829), Каролінський медико-хірургічний ун-т у Стокгольмі (засн. 1810) та ін. Найвідоміші наук. установи: *Шведська королівська академія наук* (засн. 1739; присуджує Нобелівські премії з фізики, хімії та економіки), Інженерна академія (засн. 1919), Королівське т-во гуманітарних наук в Уппсалі (засн. 1889), Королівське т-во мистецтв і наук у Гетеборзі (засн. 1778), Королівське т-во природничих наук в Уппсалі (засн. 1710), Каролінський медико-хірургічний ін-т у Стокгольмі (проводить н.-д. роботу в галузі медицини й фізіології і присуджує відповідну Нобелівську премію); Швед. академія в Стокгольмі (засн. 1786; присуджує Нобелівські премії з л-ри). Найбільші б-ки — Королівська в Стокгольмі (її читачем був В. І. Ленін), б-ки ун-тів в Уппсалі, Лунді, Гетеборзі, міські б-ки Стокгольма й Гетеборга. Музеї: Національний, сучас. мистецтва, етногр., міста Стокгольма, істор., Північний, природничої історії, Нац. морський, Скансен — музей просто неба, всі — в Стокгольмі; художній, Гетеборзький (історія, археологія, етнографія), морський — у Гетеборзі, культурно-істор. — у Лунді та ін. *В. П. Лапчинська.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ш. виходило 145 щоденних газет заг. тиражем 4,6 млн. прим. і 2,5 тис. ін. періодичних видань. Найпоширеніші: «Арбетет» («Праця», з 1887), «Афтонбладет» («Вечірня газета», з 1830), «Дагенс нюхетер» («Новини дня», з 1864), «Свенска дагбладет» («Шведська денна газета», з 1884), «Стокгольмс тіднінген» («Газета Стокгольма», з 1889), «Експрессен» («Експрес», з 1944), «Арбетартіднінген — Ню даг» («Робітнича газета — Новий день», з 1974). Інформ. агентство — Швед. телеграфне бюро — акц. т-во швед. газет, засн. 1921. Радіомовлення — з 1924, телебачення — з 1956.

Гавань міста Гетеборга.

Література. Перші пам'ятки швед. худож. л-ри, що належать до 9 ст., — рунічні написи (див. *Руни*) віршем і ритмічною прозою. В добу середньовіччя літ. традиція підтримувалася в усній нар. творчості. Тісно пов'язані з нею кодекси обл. законів (найдавніший — «Вест'єтський закон», 13 ст.). Розвивалися *куртуазна література* («Хроніка Еріка», «Пісні Евфімії» невід. авторів, 14 ст.), перекладна й оригінальна реліг. л-ра. В поезії Т. Сімонсона із Стренгнеса (15 ст.) переважала патріотична тематика. Велике історико-літ. значення для л-ри 16 ст. мали твори вождя швед. *Реформації* О. Петрі, промови короля *Густава I* Вази, «Історія всіх королів готів і свеїв» Ю. Магнуса. В 17 ст. виникли жанри драми, сатири, пісні й балади. В цих жанрах виступав памфлетист, історик і драматург Ю. Месеніус. Першим визначним лірик був Л. Віваліус. Ідеї Відродження знайшли втілення в творчості вченого-енциклопедиста і поета Г. Шерн'єльма, в поезії Ю. Руніуса. Основоположником *барокко* в поезії був Г. Дальшерна. Л-ра 18 ст. розвивалася під впливом ідей *Просвітительства,* найяскравішим виразником яких був поет, публіцист, історик У. Далін. Цими ідеями позначена й проза Я. Валленберга, подорожні нариси ботаніка К. *Ліннея,* філос. праці Е. Сведенборга. В поезії чільне місце посідала група «Орден будівничих думки» [Г. Ш. Нурденфлюкт, Г. Ф. Крейц, Г. Ф. Юлленборг (Гілленборг)]. Стокгольмську бідноту й богему оспівував у своїй поезії К. М. Бельман. На кін. 18 ст. припадає розквіт т. з. густавіанського класицизму, підтримуваного при дворі короля Густава III (К. Г. Леопольд, Ю. Г. Уксеншерна). Велику роль у розвитку л-ри відіграла діяльність поета, критика й журналіста, популяризатора ідей франц. бурж. революції 1789—94 Ю. Г. Чельгрена. На поч. 19 ст. провідним напрямом л-ри стає *романтизм.* Визначним представником і теоретиком прогресивної течії романтиків, які оспівували героїчне минуле сканд. народів, був поет, історик і філософ Е. Г. Гейєр.

Художній досвід просвітителів і романтиків синтезував у своїй творчості Е. Тегнер, а його поема «Сага про Фрітьофа» (1819—25) стала нац. епосом. Традиції романтиків продовжували поет і прозаїк А. В. Рюдберг, поет К. Снойльський. У кін. 30-х рр. 19 ст. з'явилися реалістичні повісті К. Ю. Л. *Альмквіста.* Критичний реалізм у 70-х рр. започаткував Ю. А. *Стріндберг.* Група реалістів «Молода Швеція» (Г. аф Гейєрстам, Вікторія Бенедіктсон, Т. Гедберг та ін.) в кін. 19 ст. зазнала впливу модернізму. Традиції романтизму відродилися в творчості неоромантиків В. фон Гейденстама, Г. Фредінга, Е. А. Карлфельдта і найвидатнішої представниці цієї течії Сельми *Лагерлеф.* На поч. 20 ст. критичний реалізм найяскравіше виявився в творчості Я. Седерберга, Я. Бергмана, С. Сівертса. В цьому руслі виступали й Агнес фон Крусеншерна, В. Муберг, Е. Юнсон. Близька до нього психологічна проза Г. Мартінсона, С. Арнéра, Л. Алíна, складна за формою, проте завжди соціально акцентована творчість А. Н. *Лундквіста.* Пролет. л-ру представляли Д. *Андерсон,* М. Кох, Ю. *Чельгрен,* Г. Геденвінд-Еріксон, І. *Лу-Юхансон,* Я. Фрідегорд, М. Мартінсон. Складні моральні й філософські проблеми порушував П. Ф. *Лагерквіст.* Реалістичний напрям у поезії утверджували А. Естерлінг, Н. Ферлін. Експресіоністські пошуки помітні в поезії Б. Шеберга, Ю. Едфельта, Г. Екелефа та ін. У 30-х рр. і під час 2-ї світової війни в Ш. сформувалася антифашист. л-ра (твори Карін Бойє, Е. Юнсона, В. Муберга, М. Мартінсон). У перші післявоєнні роки в творчості багатьох письменників переважали мотиви розчарування й песимізму (проза С. Дагермана, поезії Г. Мартінсона, Е. Ліндегрена). В 50—70-х рр. тради-

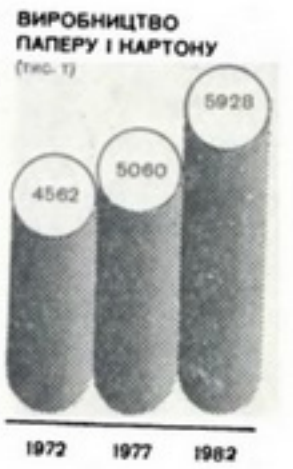

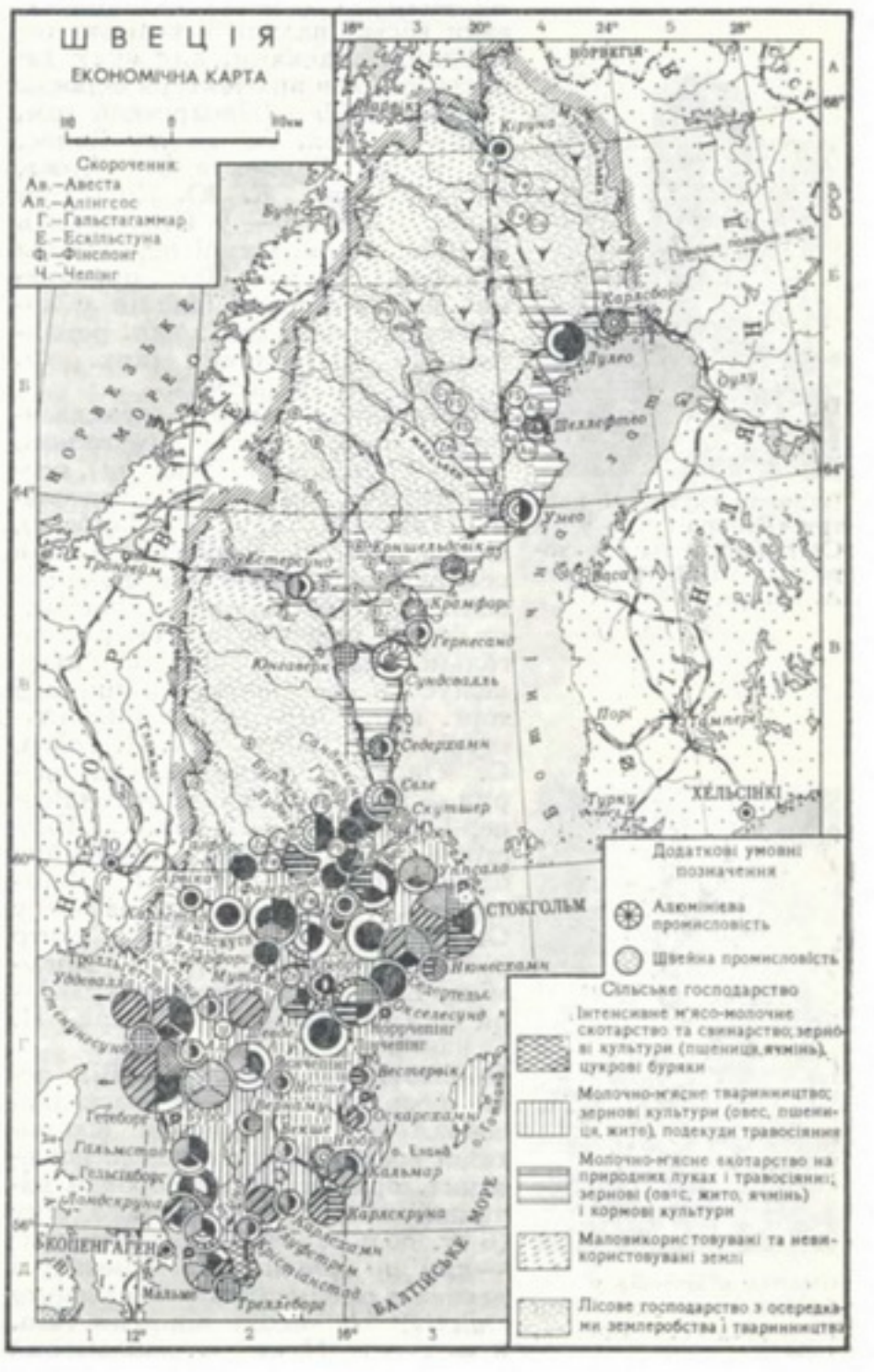

Портал церкви Якобс-чюрка в Стокгольмі. Скульптор Г. Блюме. 17 ст.

Будинок наукового центру «Веннер-Грен» у Стокгольмі. Архітектори С. Ліндстрем, А. Бюден. 1959—61.

Фонтан «Орфей» у Стокгольмі. Скульптор К. Міллес. Бронза. 1936.

ції реалістичної прози продовжували П. А. Фогельстрем, Сара Лідман, П. Родстрем, Біргітта Тротціг, С. Дельбланк, Л. Густафсон. Високого рівня досягає інтелектуальний роман у творчості Л. Юлленстена, П. У. Сундмана, П. У. Енквіста, П. К. Єршільда. Набуває поширення документальна проза (окремі твори А. Лундквіста, С. Лідман, П. Вестберга, Є. Пальма та ін.). Світовою славою користуються книги для дітей А. *Ліндгрен*. Пекучі проблеми сучасності порушують поети Б. Сеттерлінд, Л. Форшел, Т. Трансремер, Б. Гокансон, Є. Сунневі. Формалістичними пошуками позначена поезія Є. Пальма, Соні Окессон та ін.

Укр. літературу, зокрема творчість Т. Шевченка, у Ш. досліджував А. *Єнсен*. На Україні видано в перекладі укр. мовою твори С. Лагерлеф, Ю. А. Стріндберга, І Лу-Юхансона, А. Ліндгрен, В. Вальфрідссона, С. Лідман, Є. Пальма, П. Вале та інших.

О. Д. Сенюк.

Архітектура. Для 11—12 ст. характерні споруди в романському (кам. церкви в Сігтуні, Старій Уппсалі, Лунді), для 13—15 ст.— в готичному (церква Сторчюрка в Стокгольмі, собор в Уппсалі) стилях. Риси архітектури *Відродження* притаманні спорудам 16 ст. (замки Гріпсгольм, Вадстена, Кальмар). У 17—18 ст. споруджували міські палаци і заміські резиденції з парками, для яких характерні риси архітектури *барокко* і *класицизму* (Лицарський дім, 1641—74, арх. С. де ла Валле, Ж. де ла Валле та ін.; біржа, 1767—76, арх. К. Ю. Крунстедт та ін., обидва — у Стокгольмі). В 19 ст. в архітектурі переважала еклектика. На поч. 20 ст. припадають пошуки нових шляхів у архітектурі, пов'язані з нац. романтичними прагненнями (арх. Ф. Буберг, К. Бергстен).

Формувалися напрями неокласицизму (міська б-ка в Стокгольмі, 1924—27, арх. Е. Г. Асплунд), неоромантизму (ратуша у Стокгольмі, 1911—23, арх. Р. Естберг), школа сучас. архітектури, в якій поєднувалися принципи *функціоналізму* та *органічної архітектури* (житл. район Веллінгбю у Стокгольмі, 1951—55, арх. С. Маркеліус та ін.; житл. комплекс і торг. центр Фреслунда в Ескільстуні, серед. 20 ст., арх. Я. Гейєр, С. Юнгквіст). Серед сучас. споруд — будинок наук. центру «Веннер-Грен» (1959—61, арх. С. Ліндстрем, А. Бюден), телевізійна башта (1964—67, арх. Г. Боргстрем, Б. Ліндрос; обидва — у Стокгольмі), громад.-торг. центр у Гетеборзі (1967, арх. Г. Клеммінг, Е. Телаус), Будинок культури у Стокгольмі (1974, арх. П. Гелсінг).

Образотворче мистецтво. Від доби бронзи збереглися наскельні зображення в Бохуслені (схематичні постаті божеств, сцени полювання, орнаментована зброя й начиння тощо), від залізного віку (6 ст. до н. е. — початок нашої ери) — кам'яні стели, речі з металу і дерева з орнаментом у «*звіриному стилі*», від «епохи вікінгів» (кін. 8 — серед. 11 ст.) — зображення сцен на стелах. За середньовіччя з'явилися декор. живопис, скульптура й мініатюра. В 17 ст. в Ш. поряд з нідерл. художниками працювали швед. майстри (Ю. Сільвіус, Д. Еренстраль). У 18 ст. провідне місце в скульптурі займали Ю. Т. *Сергель*, в живописі — Н. Лафренсен і П. Гіллестрем. Розквіту в цей час набуло мистецтво портрета (А. Рослін, К. Г. Піло, Г. Лундберг). У 1-й пол. 19 ст. художники-романтики звернулися до зображення минулого своєї країни (живописці Н. Бломмер, Е. Лундгрен, М. Ларсон, скульптор Ю. П. Мулін). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. живопис Ш. досяг своєї вершини в портретах і жанрових композиціях А. Л. *Цорна*, в портретах Е. Юсефсона, побутових сценах К. Вільгельмсона і К. Ларсона, в пейзажах принца Євгенія, в картинах анімалістичного жанру Б. Лільєфорса. В скульптурі 20 ст. виділяють монументально-декор. роботи К. *Міллеса*, Б. Юрта, Б. Марклунда; в живописі — твори С. Деркерт, Е. Юліна, А. Амеліна. Соціальним темам присвячені картини художників І. Агелі, І. Грюневальда, В. Нільсон, С. Гальстрема; високою майстерністю позначені графічні твори Ф. фон Шанца, К. Ду, Л. Ліндеберга. У сучасному мистецтві поширені різні модерністські течії — *сюрреалізм, абстрактне мистецтво* (Е. Немес, Т. Ренквіст), *поп-арт, концептуальне мистецтво, гіперреалізм*. Народне мистецтво Ш. (різьблення на дереві, художня обробка металу, шкіри) має давні традиції.

Музика. Нар. муз. мистецтво представлене пастушачими піснями, хороводними танцями зі співом, мистецтвом сільс. музикантів-спельманів, які грали на лурі (пастушачий ріжок), дзвіночках, арфах, пізніше — на скрипках, кларнетах, флейтах, акордеонах. З 11 ст. розвивалася профес. церк. музика. Носіями світської муз. культури були *скальди* (до 13 ст.) та мандрівні музиканти «лекари» (до поч. 16 ст.). У 14—15 ст. виникли пісні-балади та антифеод. пісні, в 16 ст. поширився специфічний швед. жанр — протестантський хорал, у якому поєдналися риси григоріанського співу й нар. пісень. У 1526 у Стокгольмі було створено придворну капелу, яку очолювали нім. музиканти родини Дюбен, у 18 ст.— Ю. Х. Руман (один з перших профес. композиторів) і Ф. Уттіні (автор першої швед. опери «Фетіда та Пелей», 1773; засновник оперної трупи, 1773, на основі якої створено Королівську оперу). В 1771 у Стокгольмі засновано Королівську академію музики (з кін. 19 ст.— консерваторія, з 1940 — Вища муз. школа, з 1971 — Держ. вища муз. школа). Серед композиторів кін. 18—19 ст. — Ю. Г. Науман, Ф. А. Бервальд (симфоніст, скрипаль, диригент), К. Стенборг (комічні опери). На поч. 19 ст. під впливом *романтизму* зріс інтерес до нац. муз. фольклору. Нар. мелодії використовували композитори 2-ї пол. 19 ст. А. Ф. Ліндблад (пісні, опери, симф., камерно-інструм. твори), І. Гальстрем (опера), А. Галлен (опери, симф. поеми, хорові твори). Світового визнання набула швед. вокальна школа (Є. Лінд, К. Нільсон, Е. Гульбрансон, Ю. Берлінг та ін.). Основоположник нац. композиторської школи 1-ї пол. 20 ст. — В. Петерсон-Бергер (муз. драми, 5 симфоній, інструм. твори). Він започаткував т. з. сканд. романтизм, представниками якого були В. Стенгаммар, Г. Альвен, Д. Вірен, Е. Шегрен, Т. Аулін, Н. Берг та ін. Серед композиторів серед. 20 ст.— К. М. Аттерберг (опери, балети, симфонії), Й. Нюстрем (інструм. твори), Г. Русенберг, М. Пергамент (застосовує серійну техніку). На творчості композиторів 60—70-х рр. позначився вплив *авангардизму* (А. Мельнес, К. Е. Велін, Я. Барк, Б. Нільсон та ін.). Серед виконавців — диригенти С. Ерлінг, С. Вестерберг, Г. Блумстедт; співаки Н. Гедда (гастролював в СРСР), Р. Седерлеф, Б. Нільсон, Л. Андерсон; артисти балету І. Броссе, М. Ланг та ін. У Ш. працюють симфонічні оркестри (у т. ч. Швед. радіо, Стокгольмської філармонії, яким 1974—76 керував Г. Рождественський; Гетеборзький симф. оркестр), хори (зокрема, хор Швед. радіо, Стокгольмський камерний). Оперні театри — у Стокгольмі (Королівська опера), Гетеборзі, Мальме; мюзикли й оперети йдуть у «Оскарс-театрі» в Стокгольмі. Серед відомих балетних труп — «Крамер-балеттен» та «Кульберг-балеттен» (обидві — 1967). Діють Концертне об'єднання у Стокгольмі (з 1902), Оркестрове об'єднання у Гетеборзі (з 1905), Держ. вища муз. школа в Стокгольмі, консерваторія в Мальме (з 1907), Ін-т музики в Гетеборзі (з 1932).

І. А. Мамчур.

Театр. Історія швед. профес. театру веде свій початок від 16 ст., коли при ун-тах і школах виникли драм. театр. трупи. В 1682 при Уппсальському ун-ті драматург Урбан Йєрне створив театр. трупу, яка стала першим професійним театром Ш. В 1686—91 цей театр виступав у Стокгольмі. У 1779 почали діяти постійний драм. театр у Гетеборзі, 1788 в Стокгольмі — Королівський драматичний театр. В його репертуарі були п'єси світової класики й нац. драматургії (К. Г. Леопольд, Ю. Стагнеліус, Б. Бесков, Г. Війкандер). Провідні актори 19 ст.: Л. Юртсберг, Е. Гегквіст, Н. Альмлеф, Г. Дальквіст. У кін. 19 — на поч. 20 ст. театр Ш. здобув загальноєвроп. визнання завдяки творчості Ю. А. *Стріндберга*. Його п'єси ставили реж. і актор Ю. Ліндберг та режисер Г. Муландер. У 1907 за ініціативою Стріндберга в Стокгольмі було відкрито Інтимний театр. Постійні трупи діяли в Гетеборзі, Мальме, Гельсінгборзі. У 20—30-х рр. 20 ст. великого значення набула діяльність реж. П. Ліндберга, який очолював у різні часи «Лоренсберг театр» у Гетеборзі, «Театр Екмана» і «Васа-театр» у Стокгольмі. Він здійснив постановки п'єс У. Шекспіра («Отелло», «Король Лір»), П. Лагерквіста («Кат»), Л. Толстого («Влада темряви»). Творчість П. Ліндберга мала вплив на формування сучас. режисури в Ш. (А. Шеберг, І. Бергман, С. Мальквіст

та ін.). Провідні театри Ш.: Королівський драм. театр, театри в Гетеборзі, Гельсінгборзі, Мальме та ін. В репертуарі — п'єси нац. драматургів, твори світової класики та сучас. драматургії. У 1981 в драм. театрі м. Уппсала здійснено постановку «Холстомір» (за оповіданням Л. Толстого). Провідні актори 60—80-х рр. 20 ст.: Т. Гаммарен, І. Гедквіст, Л. Гансон, М. Екстрем, Е. Дальбек, Г. Вольгрен, К. Геннінг, Я. Кулле, І. Крістенсон, С. Міліандер, У. Пальме. Акторів для профес. театрів готують у театр. школах при Королівському драм. театрі (Стокгольм) та Міському театрі (Гетеборг). У Стокгольмі діє Театр. музей при Дротнінггольмському придворному театрі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Кіновиробництво у Ш. почалося 1907. В 10—20-х рр. 20 ст. так звана шведська класична кіношкола, активно використовуючи провідні теми та образи класичного сканд. роману і театру, створює ряд фільмів, позначених високою худож. культурою («Тер'є Віген», 1916; «Гірський Ейвінн та його дружина», 1917; «Сини Інгмара», 1918; всі — реж. В. *Шестрем*; «Пісня про багряно-червону квітку», 1918, реж. М. Стіллер). У 20—30-х рр. худож. та ідеологічний рівень кіно помітно знизився, створювалися переважно посередні комедії та мелодрами. У 40-х рр. було поставлено ряд фільмів, що викривали фашизм («Займеться полум'я», 1943, реж. Г. Муландер; «Його превосходительство», 1944, реж. Г. Екман). У творчості режисерів повоєнної доби провідною стала тема самотності, духовного спустошення. Найяскравіше це виявилось у творчості І. *Бергмана* («Дощ над нашим коханням», 1946; «Вечір блазнів», 1953; «Сунична галявина», 1957; трилогія «Мов у дзеркалі», «Причастя» і «Мовчання», 1961—63; «Година вовка», 1968; «Осіння соната», 1980; «Фанні і Александр», 1982). Схожі мотиви насичують фільми інших режисерів, зокрема А. Шеберга («Просто мати», 1949; «Фрекен Юлія», 1951; «Останній поза грою», 1956). В 60-х рр. у швед. кіно зростала хвиля соціально-політ. критицизму, інтерес до тем, пов'язаних з життям і боротьбою робітн. класу та селянства [фільми: «Воронячий квартал» (1965), «Одален-31» (1969), «Джо Хілл» (1971; всі — реж. Б. Відерберг)]. Важливі соціальні проблеми порушують фільми Я. Троелля («Ось воно, твоє життя», 1967; «Емігранти», 1970; «Нова земля», 1972). Водночас багато молодих режисерів 60—70-х рр. поєднували у своїй творчості антибурж. настрої з надмірним натуралізмом, грубою еротикою (В. Шеман, Т. Вікман, Б. Тори). У швед. кіно певне місце посідає документалістика (антифашист. стрічка Е. Лейслера «Кривавий час», 1960; цикл кінорепортажів про страйкову боротьбу поч. 70-х рр.). У 1971 було створено рад.-швед. стрічку «Людина з іншого боку». Серед провідних акторів — Б. Андерсон, Г. Андерсон, І. Тулін, Л. Ульман, Г. Бйорнстранд, М. Сюдов. З 1963 працює Шведський кіноінститут (Стокгольм), при якому з 1965 діє кіношкола.

В. Л. Скуратовський.

Літ.: Ерамов Р. А. Физическая география зарубежной Европы. М., 1973; История Швеции. М., 1974; Кан А. С. История Скандинавских стран. М., 1980; Московский П. В., Семенов В. Г. Ленин в Швеции. М., 1972; Чернышева О. В. Швеция в годы второй мировой войны. М., 1980; Рогинский В. В. Швеция и Россия: Союз 1812 г. М., 1978; Неустроев В. П. Литература скандинавских стран (1870—1970). М., 1980; История зарубежной литературы конца XIX — начала XX в. (1871—1917). М., 1970; История зарубежной литературы после Октябрьской революции, ч. 1 (1917—1945 гг.). М., 1969; Линд У. Композиторы Швеции. «Советская музыка», 1955, № 11; Линг Я. Шведская народная музыка. М., 1981.

ШВЕЦО́В Аркадій Дмитрович [12 (24).I 1892, с. Нижні Серги, тепер місто Свердловської обл.— 19.III 1953, Москва] — рад. конструктор авіаційних двигунів, доктор тех. наук (з 1940), ген.-лейтенант інженерно-тех. служби (1948), Герой Соціалістичної Праці (1942). Після закінчення (1921) Моск. вищого тех. училища працював в авіац. пром-сті. З 1934 — гол. конструктор авіамоторобудівного з-ду. Розробив (1926) перший рад. серійний авіадвигун повітр. охолодження М-11 для літаків. В наступні роки під керівництвом Ш. створено двигуни М-22, М-25, М-62, М-63, АШ-82 та ін. для літаків і вертольотів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946, 1948.

ШВЕЦО́В Валерій Валентинович (н. 25.V 1940, с-ще Штергрес, тепер смт Іванівського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). У 1960—66 навчався у Київ. худож. ін-ті. Твори: композиції «Лісова пісня» (1971), «Авроровець» (1972) і «Електрозварник» (1973), портрет Героя Рад. Союзу Р. Зорге (1975); пам'ятник П. Тичині в с. Пісках Бахмацького р-ну Черніг. обл. (1981, у співавторстві), горельєф в Укр. музеї історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (Київ, 1981, у співавторстві); рельєф «Леся Українка з героями своїх творів» у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1976) та ін. З 1970 викладає у Київ. худож. ін-ті. Іл. с. 387.

Р. Л. Вартиванова.

ШВЕЦЬ Василь Степанович (н. 17. I. 1918, с. Іванків, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т (1941). Перша зб. віршів — «Добрий ранок, Україно» (1945). У віршах і поемах Ш. переважають теми патріотизму, любові до рідної природи, образи людей хліборобської праці. Окремими виданнями вийшли збірки поезій Ш. «Лірика» (1949), «Схід сонця» (1950), «Вірні друзі» (1952), «Повінь» (1953), «Гірські потоки» (1955), «Веселка» (1956), «Неспокійне літо» (1959), «Зелена рута» (1960), «Двобій» (1965), «Оксамитівка» (1966), «Гостинці» (1968), «Живе намисто» (1971), «Віднайдений зошит» (1975) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Межень. К., 1969; Твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл.— Лирика. М., 1964.

Г. Г. Єжелов.

ШВЕЦЬ Іван Трохимович [12 (25).V 1901, с. Хутір-Михайлівський, тепер м. Дружба Сумської обл.— 5.IX 1983, Київ] — укр. рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН УРСР (з 1950), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1924. Закінчив (1927) Київ. індустріальний (тепер політех.) інститут, викладав (до 1955) у цьому ж вузі. У 1942 — 52 і 1954—55 — директор Інституту теплоенергетики (спочатку Інституту енергетики) АН УРСР. У 1955 — 72 — ректор Київського ун-ту. З 1978 — в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. праці — з теорії теплотехніки, розвитку енергетики й електрифікації в СРСР та ін. країнах, з проблем створення екон. парових і газових турбін і енерг. установок різного призначення. Заст. Голови Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 385.

Тв.: Общая теплотехника. К., 1963 [у співавт.]; Энергетика. К., 1971 [у співавт.]; Динамика тепловых процессов стационарных газотурбинных установок. К., 1972 [у співавт.]; Воздушное охлаждение деталей газовых турбин. К., 1974 [у співавт.]; Теплотехника. К., 1976 [у співавт.].

ШВИДКА́ Текля Олександрівна (н. 14.X 1906, с. Кривошиїнці, тепер Сквирського р-ну Київської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1952). Член КПРС з 1955. З 1929 працювала в колгоспі «Плугатар» (тепер колгосп імені В. В. Куйбишева) Сквирського р-ну Київ. обл., 1935—41 і 1944—79 — ланкова. З 1979 — на пенсії. Ш. — делегат XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—7-го скликань. Нагороджена 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 385.

М. Н. Петренко.

ШВИДКА́ МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — служба в системі *охорони здоров'я* СРСР, що подає екстрену медичну допомогу при нещасних випадках (пораненнях, переломах, опіках, отруєннях, ураженнях електричним струмом тощо) і загрозливих для життя станах (втрата свідомості, серцеві болі тощо) в будь-яку годину доби. Ш. м. д. подають на місці події (на вулиці, вдома, на роботі), під час транспортування хворого до лікарні. Ш. м. д. має централізовані диспетчерську службу і єдиний телефонний індекс «03» для виклику. Машини Ш. м. д. радіофіковані, забезпечені двобічним телефонним зв'язком, оснащені апаратами для наркозу і штучного дихання, кисневими інгаляторами, портативними електрокардіографами тощо. В містах та великих сільських районних центрах створено спеціалізовані бригади Ш. м. д.: реанімаційні (див. *Реанімація*), кардіологічні, неврологічні, токсикологічні, педіатричні та ін. Ш. м. д. подає екстрену мед. допомогу, але не проводить систематичного лікування хворих, не має права видавати листки непрацездатності, судово-медичні, експертні та ін. висновки. Вперше в краї-

Швеція. А. Рослін. Портрет баронеси де Нойбург-Кром'єр. 1756. Національний музей, Стокгольм.

Швеція. К. Ларсон. Ательє художника. 1900-і роки. Національний музей, Стокгольм.

Швеція. А. Цорн. Майя. Офорт. 1900.

Внутрішній вигляд спеціалізованої машини швидкої медичної допомоги для проведення інтенсивної терапії.

Таблиця 1. Швидкість звуку в газах при температурі 273,15 К і тиску 101 324,72 Па

Газ	v, м/с
Азот	334
Аміак	415
Водень	1284
Вуглекислий газ	259
Гелій	965
Йодистий водень	157
Кисень	316
Метан	430
Неон	435
Повітря	331

Таблиця 2. Швидкість звуку в рідинах при 293,15 К

Рідина	v, м/с
Ацетон	1190
Бензол	1324
Вода	1490
Гліцерин	1923
Ртуть	1453
Спирт етиловий	1180
Толуол	1324

ні Ш. м. д. було створено в 1881 (Київ). В УРСР функціонує 88 станцій та 663 відділення Ш. м. д. (1983).

ШВИ́ДКИЙ РЕА́КТОР — *ядерний реактор,* в якому ланцюгова реакція поділу *ядерного пального* відбувається в основному на швидких нейтронах. *Активна зона* Ш. р. (мал.) не містить ефективних сповільнювачів нейтронів, відзначається високою концентрацією пального і енергонапруженістю. Ядерним пальним в Ш. р. служить плутоній (^{239}Pu) або збагачений уран (^{235}U), *теплоносієм* — рідкий метал (звичайно натрій). Можливим є використання як теплоносія газу (напр., гелію). В процесі ланцюгової *ядерної реакції* поділу пального в Ш. р. утворюється значно більше вторинних нейтронів, ніж у *теплових реакторах*. Неподільні ізотопи (^{238}U або ^{232}Th) після захвату нейтронів і послідовних радіоактивних розпадів перетворюються на подільні (^{239}Pu або ^{233}U) — відбувається відтворення ядерного пального. Ш. р., в якому коеф. відтворення (відношення кількостей відтворюваного і витрачуваного пального) більший 1, назив. *реактором-розмножувачем*. Розширене відтворення ядерного пального дає змогу використовувати у Ш. р., на відміну від теплових, усі уранові ресурси, що містять ізотоп ^{238}U. Розрізняють Ш. р. енергетичні й експериментальні. На АЕС з енергетичними Ш. р. (з натрієвим теплоносієм) використовують триконтурні теплові схеми: реакторний і паротурбінний контури розділено проміжним контуром, що дозволяє запобігти небезпечному контакту радіоактивного натрію з водою паротурбінного контуру. В СРСР перший експериментальний Ш. р. побудовано 1955 у м. Обнінську. Перший пром. Ш. р. (тепловою потужністю 1000 МВт) став до ладу (1973) на АЕС у м. Шевченко (Казах. РСР). Він призначений для виробництва електроенергії (150 МВт) й опріснювання мор. води (120 тис. т на добу). Дослідно-промислові Ш. р. потужністю 250 МВт (по виробленню електроенергії) споруджено (1973) у Франції та Англії.

В. Б. Климентов.

ШВИ́ДКІСНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — *кінознімання* з більшою частотою зміни кадрів (від 200 до 10^4 кадр/с), ніж при *прискореному кінозніманні*. Дає змогу спостерігати на екрані сповільнений рух об'єктів. Здійснюється звичайно *кінознімальними апаратами,* в яких кіноплівка переміщується рівномірно. Для одержання різких роздільних зображень (кадрів) найчастіше вдаються до методу оптичної компенсації (зі збіганням швидкостей оптичного зображення і плівки). Є методи Ш. к. з короткочасним експонуванням (див. *Експозиція*) плівки за допомогою щілинних *обтюраторів,* з використанням для освітлювання об'єктів знімання імпульсних *джерел світла* (тривалість імпульсу порядку 10^{-7} с) тощо. Ш. к. застосовують для дослідження швидкоплинних процесів і явищ, при створенні учбових і наук.-популярних фільмів.

Б. О. Калашников.

ШВИ́ДКІСТЬ у механіці — векторна величина $\vec{v}$, яка характеризує зміну положення *матеріальної точки* (тіла) у просторі. У векторній формі $\vec{v} = d\vec{r}/dt$, де $d\vec{r}$ — приріст радіус-вектора точки, dt — проміжок часу. Напрямлена Ш. по дотичній до *траєкторії* точки у бік її руху. Числове значення Ш. дорівнює $v = ds/dt$, де ds — довжина шляху, який пройшла точка. При *рівномірному русі* $v = s/t$. Якщо рух точки задається координатами x, y, z, то абс. величина $v = \sqrt{(dx/dt)^2 + (dy/dt)^2 + (dz/dt)^2}$, а косинуси кутів, які вектор Ш. утворює з координатними осями, дорівнюють відповідно $(dx/dt)/v$, $(dy/dt)/v$, $(dz/dt)/v$. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Ш. вимірюється в м/с.

ШВИ́ДКІСТЬ ЗВУ́КУ — швидкість поширення *фази* звукових *хвиль* у різних пружних середовищах. Виражається через *частоту коливань* ω і *хвильове число* k формулою $v = \omega/k$. Швидкість гармонічної звукової хвилі наз. також *фазовою швидкістю*. Якщо

Таблиця 3. Швидкість звуку у твердих тілах

Матеріал	v_l, м/с	v_t, м/с
Бетон	4200—5300	—
Залізо	5835—5950	3180—3240
Золото	3200—3240	1200
Ебоніт	2405	—
Магній	5765	3065
Нікель	5630	2960
Платина	3260—3960	1670—1730
Свинець	1960—2400	700—790
Срібло	3650—3700	1600—1690
Скло пірекс	5640	3280
Цинк	4170—4210	2444

має місце *дисперсія хвиль,* користуються поняттям *групової швидкості*. Ш. з. в газах (табл. 1) і рідинах (табл. 2) $v = \sqrt{K_{ад}/\rho}$, де $K_{ад}$ — адіабатичний модуль всебічного тиску середовища (див. *Модулі пружності*), ρ — його *густина*. У газах Ш. з. зростає з підвищенням т-ри і тиску, в рідинах (за винятком води) — зменшується з підвищенням т-ри. В необмеженому ізотропному твердому тілі з модулями зсуву μ і об'ємного стиснення K звукова поперечна хвиля поширюється з швидкістю (табл. 3) $v_t = \sqrt{\mu/\rho}$, поздовжня — з швидкістю $v_l = \sqrt{(K + 4\mu/3)/\rho}$. Ш. з. у ньому залежить від сторонніх домішок, обробки і т. п. Вимірювання Ш. з. використовують для визначення багатьох характеристик речовин, напр., *Фермі поверхні* у металі.

Швидкий реактор:
1 — активна зона з тепловидільними елементами; *2* — зона відтворення; *3* — корпус; *4* — розвантажувальний пристрій (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

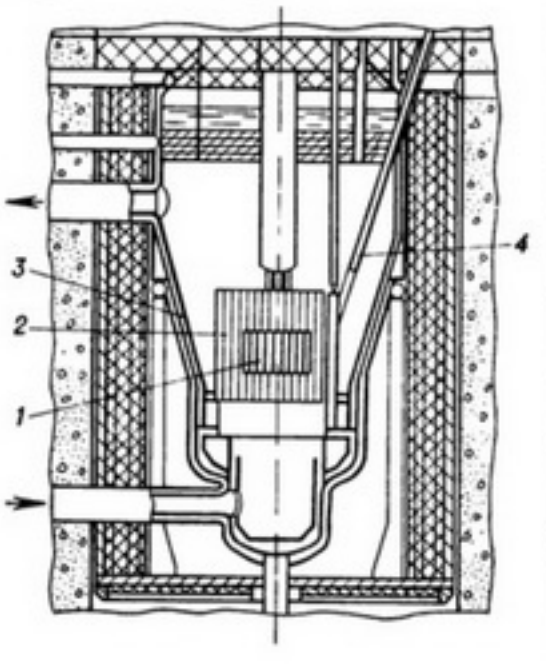

ШВИ́ДКІСТЬ ОСІДА́ННЯ ЕРИТРОЦИ́ТІВ (ШОЕ) — орієнтувальний диференціально-діагностичний тест, що виявляє швидкість поділу крові на *плазму* і *еритроцити*. Виражається у міліметрах плазми, яка з'являється над шаром еритроцитів, що осіли, за одиницю часу (звичайно за годину). Механізм ШОЕ складний і залежить від кількості еритроцитів, їх морфологічних і фіз.-хім. особливостей та білкового складу плазми. У здорових осіб ШОЕ — постійна величина; у чоловіків 2—10 мм/год, у жінок 2—15 мм/год. Прискорення ШОЕ спостерігається при запальних інфекційних процесах (напр., пневмонія, сепсис, туберкульоз та ін.), зменшення — при підвищенні в'язкості крові, збільшенні кількості червоних кров'яних тілець (при *гепатиті вірусному,* еритремії, серцевій недостатності тощо).

ШВИ́ДКІСТЬ СВІ́ТЛА — величина, що характеризує поширення *електромагнітних хвиль* у просторі. Під Ш. с. у середовищі звичайно розуміють лише швидкість поширення електромагн. хвиль оптичного діапазону (див. *Світло*). Вона залежить від частоти випромінювання (див. *Дисперсія світла*). При цьому розрізняють *фазову швидкість* світла $v = c/n$, де c — Ш. с. у вакуумі, n — показник заломлення середовища, і його *групову швидкість* $u = v - \lambda \frac{dv}{d\lambda}$, де λ — *довжина хвилі* світла. Ш. с. у вакуумі — гранична швидкість поширення довільних фіз. взаємодій і передачі енергії (див. *Відносності теорія*). Це фундаментальна *фізична стала.* Значення Ш. с. у вакуумі як фіз. константи пов'язане з її *інваріантністю* при зміні *системи відліку*. Групова й фазова Ш. с. у вакуумі однакові. Вперше Ш. с. була виміряна 1675 дат. астрономом О. Ремером (1644—1710) за затемненням супутників Юпітера, а в лабораторних умовах — 1878—82 і 1924—26 А. *Майкельсоном,* який також довів незалежність Ш. с. в довільній *інерціальній системі відліку* від швидкості її руху. За сучас. даними $c = (299792{,}5 \pm 0{,}4) \times 10^3$ м/с, тобто приблизно 300 тис. км/с. Ш. с. визначають, зокрема, методами лазерної *спектроскопії*. Знання точної величини Ш. с. має велике наук. і практичне значення.

Літ.: Вафиади В. Г., Попов Ю. В. Скорость света и её значение в науке и технике. Минск, 1970.

ШВИДКОРІ́ЗАЛЬНА СТАЛЬ — високолегована сталь, що характе-

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:10 000 000
Цифрами на карті позначені області:
1 Північно-Чеська
2 Західно-Чеська
3 Середньочеська
4 Східно-Чеська
5 Північно-Моравська
6 Південно-Чеська
7 Південно-Моравська
8 Західно-Словацька
9 Середньословацька
10 Східно-Словацька
МАСШТАБ 1:3 500 000
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Рослинництво буряківничо-зернового напряму та молочно-м'ясне тваринництво
Рослинництво буряківничо-зернового напряму і розвинуте свинарство
Рослинництво буряківничо-зернового напряму і м'ясо-молочне тваринництво
Рослинництво зерново-картопляного напряму і м'ясо-молочне тваринництво
Рослинництво зерново-картопляного напряму і розвинуте свинарство
Тваринництво, картоплярство, посіви жита й вівса
Рослинництво зернового напряму з посівами цукрових буряків та м'ясне тваринництво
Рослинництво зернового напряму, картоплярство і тваринництво
Гірськопасовищне тваринництво, посіви зернових і картоплі
МАСШТАБ 1:4 500 000
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Металургія алюмінію
Хімічна і нафтопереробна
Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова
Скляна і фарфоро-фаянсова
Текстильна і швейна
Потужність електростанцій
Гідроелектростанції
від 100 тис. до 450 тис. кВт
менше 100 тис. кВт
Теплові електростанції
понад 600 тис. кВт
від 300 тис. до 600 тис. кВт
Атомні електростанції
понад 800 тис. кВт

ЮГОСЛАВІЯ

МАСШТАБ 1:5 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Лігніти
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Лісова, паперова і деревообробна
Силікатно-керамічна
ВИДОБУВАННЯ
лігнітів
Потужність електростанцій (у тис. кВт)
понад 500
від 100 до 500
Атомна електростанція
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові (кукурудза, пшениця) в поєднанні з посівами технічних культур (соняшник, коноплі, цукрові буряки)
Зернові культури, садівництво, виноградарство, тваринництво
Пасовищне тваринництво із землеробством у долинах
Середземноморські культури (маслини, цитрусові) та виноград
Зернові (пшениця, рис) у поєднанні з посівами технічних культур (тютюн)
МАСШТАБ 1:6 000 000
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ТИРАНА
БЕЛГРАД
САРАЄВО
СКОПЛЄ

ризується великою *твердістю* і *теплостійкістю*. Осн. легуючими елементами Ш. с. служать вольфрам, молібден, хром, ванадій і кобальт. Термічна обробка Ш. с. полягає у *гартуванні* і наступному *відпуску металу* (дво- або триразовому). Різальні властивості сталі поліпшують охолодженням після гартування до т-ри нижче 0 °С або *нітроцементацією*. З Ш. с. виготовляють інструменти для обробки конструкційних, нержавіючих або аустенітних марганцевистих сталей, жароміцних сталей і сплавів. Ш. с. використовують також для виготовлення підшипників кочення, які експлуатуються в умовах підвищеного зношування і нагріваються до температури 400—500 °С.

ШВИДКОТВЕ́РДНУЧИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, що відрізняється від звичайного *портландцементу* інтенсивним збільшенням міцності у перші три — сім діб тверднення. Питома поверхня (тонкість помелу) Ш. п. 3500—4000 см²/г. У ньому міститься 60—65 % трикальцієвого силікату і трикальцієвого алюмінату, не більше 0,5 % вільного окису кальцію. Міцність на стиск Ш. п. через три доби тверднення не менша 25, на згин — не менша 4 МПа. Різновид Ш. п.— особливо швидкотвердну́чий портландцемент (через три доби тверднення його міцність на стиск не менша 45 МПа). Ш. п. застосовують для виготовлення залізобетонних виробів і конструкцій, яким необхідно надати підвищену початкову міцність.

ШВІ́НГЕР (Schwinger) Юліус (Джуліус) (н. 12.II 1918, Нью-Йорк) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1949), один з творців *квантової електродинаміки*. Закінчив (1939) Колумбійський ун-т. Праці з квантової теорії поля, ядерної фізики, теорії розсіяння. Ш. розвинув заг. теорію функцій Гріна в теорії поля; пояснив *лембівський зсув рівнів*; уперше вказав на специфічне розсіяння нейтронів (т. з. швінгерівське розсіяння), зумовлене взаємодією магн. моменту нейтрона з електр. полем ядра. Нобелівська премія, 1965 (спільно з Р. *Фейнманом* і С. *Томонагою*).

ШВІ́НДІН Федір Гаврилович [17.II (2.III) 1913, м. Джанкой, тепер Кримської області — 7.IV 1943] — український радянський поет. Член Комуністичної партії з 1936. Навчався у Харківському пед. технікумі. Деякий час учителював, працював у редакції газ. «Комсомолець України». Надрукував ряд віршів, статей, нарисів. Під час Великої Вітчизн. війни був підпільником. Загинув у Бялистоцькому концтаборі. Вірші Ш.— у книзі «Грозова юність» (1957) та в колективних збірках «Пісня мужніх» (1960), «Пісня полеглих у строю» (1965), «Вінок Слави» (1970).

Літ.: Ющенко О. В грозу. В кн.: Ющенко О. Безсмертники. К., 1974.

О. Я. Ющенко.

ШВІ́ЦЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — давня порода молочно-м'ясного напряму. Виведена у Швейцарії в кантоні Швіц (звідки й назва) з місцевої бурої короткорогої худоби. Масть бура або мишаста, шерсть навколо носового дзеркала і очей світліша, на спині світла смуга. Тварини мають міцну будову тіла, добре пристосовуються до різних кліматич. умов. Голова середнього розміру, на шиї складки шкіри, груди широкі і глибокі, круп широкий, довгий, вим'я правильної форми. Жива маса корів 570—600 кг, бугаїв — 900—1000 кг. Середньорічний надій 4000—4500 кг молока жирністю 3,7—3,8 %. Тварини скороспілі, мають добрі м'ясні якості. Забійний вихід 56—59 %.

Корова швіцької породи.

У Росію тварин Ш. п. почали завозити з 2-ї пол. 19 ст. Використовувалась при виведенні *лебединської породи, костромської породи, бурої карпатської породи*, кавказької й алатауської порід. Ш. п. поширена також в Італії, ФРН, Австрії, Пн. і Пд. Америці; в СРСР — у центральних областях РРФСР, на Пн. Кавказі.

М. А. Кравченко.

ШВЯ́ДАС (Шведас) Йонас Ізідоряус [26.IX (9.X) 1908, м. Лібава, тепер м. Лієпая Латвійська РСР — 15.X 1971, Вільнюс] — литовський радянський композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист, народний артист СРСР (з 1954). У 1929 закінчив Клайпедське муз. уч-ще. Організатор (1940) і худож. керівник (до 1962) Держ. засл. ансамблю пісні і танцю Лит. РСР «Летува». Викладав у Каунаській (1935—40) та Вільнюській (1945—71; з 1967 — професор) консерваторіях. Твори: Державний гімн. Лит. РСР (1950, у співавт. з Б. *Дваріонасом*), кантати на честь 10-річчя Рад. Литви (1949) і «Квітни, Радянська Литво» (1960), оркестрова (зокрема, увертюра «Відродження»), камерно-інструментальна, театральна музика, масові пісні, обробки нар. пісень (понад 100). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1950.

І. Д. Гамкало.

ШЕБАЛІ́Н Віссаріон Якович [29.V (11.VI) 1902, Омськ — 28.V 1963, Москва] — рос. рад. композитор, педагог, громадський діяч, нар. артист РРФСР (з 1947), доктор мистецтвознавства (з 1941). У 1928 закінчив Моск. консерваторію (клас М. *Мясковського*; 1928—48 та з 1951 — її викладач, з 1935 — професор, 1942—48 — директор). Твори: опери, зокрема «Приборкання непокірної» (1955; в Києві поставлена 1959), 5 симфоній; драм. симфонія «Ленін» (1931, 2-а ред. 1959) для читця, солістів, хору і оркестру; кантата «Москва» (1946); оркестрові, хорові та камерні твори, музика для театру. Ш. закінчив і оркестрував оперу «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, дописав 2-у дію опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947.

Тв.: Литературное наследие. Воспоминания. Переписка. Статьи. Выступления. М., 1975.

І. Д. Гамкало.

ШЕБА́ЛІН Михайло Петрович [27.V (8.VI) 1857, с. Новоселки Казанської губ.— 24.II 1937, Москва] — революційний народник. З дворян. Закінчив Петерб. ун-т (1882). З осені 1882 Ш.— член «*Народної волі*». Організатор підпільних друкарень у Петербурзі (1883) і Києві (1884). Відновив народовольську орг-цію в Києві, приєднав її до Молодої партії «Народної волі». Заарештований у Києві 1884, засуджений до 12 років каторги, яку відбував у Шліссельбурзькій фортеці. В 1906—18 — есер. Автор спогадів.

«ШЕБЕЛИНКАГАЗПРО́М» іменні 50-річчя Великого Жовтня — виробниче об'єднання по видобуванню, транспортуванню та переробці газу. Розташований у смт Червоному Дінці Балаклійського р-ну Харків. обл. Засн. 1956 на базі *Шебелинського родовища газу*, мало назву Шебелинський газопромисел; 1959 перейменоване на Шебелинське газопром. управління; з липня 1982 — сучасна назва. «Ш.» забезпечує добування природ. газу та вуглеводневого конденсату, виробляє світлі нафтопродукти та випускає блоково-комплектні установки для обладнання газоконденсатних родовищ, здійснює стискання та транспортування природного газу, готує кадри для підприємств газової пром-сті. До складу «Ш.» (1983) входять: 4 газоконденсатні родовища, 5 компресорних станцій (7 компресорних цехів), газотрансп. система завдовжки 500 км, газопереробний з-д (по переробці вуглеводневого конденсату) заг. потужністю 450 тис. т на рік. «Ш.» нагороджено орденом Леніна (1966).

Б. К. Зоц.

ШЕБЕЛИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1829 — повстання селян-одиодвірців ряду сіл і слобід *Слобідсько-Української губернії* проти перетворення їх царським урядом на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Заворушення почалося 25.V (6.VI). Центром подій стала слобода Шебелинка (тепер село Балаклійського р-ну Харків. обл.). Тут зібралося бл. 3 тис. чол. Повстанці обрали своє управління з 9 осіб. 27.V (8.VI) між повстанцями та уланами сталася сутичка. Проти беззбройних селян було послано дивізію уланів і батарею кінної артилерії. Урядові війська оточили Шебелинку і 30.V (11.VI) піддали село гарматному обстрілові, після чого карабінери та улани рушили по вулицях, розстрілюючи повстанців з рушниць. 109 повстанців було вбито, 143 віддано до військ. суду, керівників повстання С. Дьоміна і К. Ведерникова засуджено до довічної каторги, 48 чол. відправлено на службу в Херсон. військ. поселення.

С. М. Ковбасюк.

ШЕБЕЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Площа газоносності

І. Т. Швець.

Т. О. Швидка.

Й. І. Швядас.

В. Я. Шебалін.

250 км². Міститься у межах Балаклійського і Первомайського р-нів Харків. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 30 км і завширшки 13 км. Родовище багатопластове. Осн. поклади газу — у верхньокам.-вуг. і нижньопермських теригенних відкладах. Глиб. залягання газоносної товщі від 1300 до 2500 м. Газ метановий (до 93 % метану); містить також 4 % етану, 0,1 % пропану, 0,2 % бутану, 0,1 % вуглекислого газу. Родовище відкрито 1950, експлуатують з 1956. Газ родовища по газопроводах надходить до міст — Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Миколаєва, Кишинева та інших.

В. Ф. Будимка.

ШЕ́БЕШІ (Sebesi) Ференц (рр. н. і см. невід.) — угор. феодал, дипломат трансільванського князя *Ракоці Ференца II*. В липні 1656 вів у Чигирині переговори з Б. Хмельницьким про укладення договору між Трансільванією і Україною. В червні — серпні 1657 Ш. вів переговори з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною про взаємини України з Трансільванією і Швецією. Залишив щоденник про другу подорож на Україну (опубл. в кн. «Пам'ятки історії Угорщини. Серія I», т. 23, виданій 1874 у Будапешті), який є цінним джерелом з історії України.

Я. Д. Ісаєвич.

ШЕВАЛЬЄ́ (Chevalier) П'єр (рр. н. і см. невід.) — франц. офіцер, історик 17 ст. В 1646 командував загоном козаків, завербованих франц. урядом на Україні. Очолений Ш. загін брав участь в облозі Дюнкерка під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*. На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* був секретарем франц. посольства в Польщі. Автор ряду праць, які містять цінні відомості з історії та етнографії України серед. 17 ст., опис найважливіших подій визв. війни. *Тв.:* Укр. перекл.— Історія війни козаків проти Польщі... К., 1960.

ШЕВАЛЬО́В Володимир Євгенович [14 (27).IX 1910, Одеса — 19.III 1978, Київ] — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1958), професор (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1973). В 1931 закінчив Одес. мед. ін-т. В 1936—64 — на науковій роботі в Ін-ті експериментальної офтальмології (тепер Одес. ін-т очних хвороб і тканинної терапії імені акад. В. П. Філатова). В 1964—78 — зав. кафедрою офтальмології Київського ін-ту удосконалення лікарів, одночасно гол. офтальмолог МОЗ УРСР. Праці Ш. присвячені проблемам лікування трахоми, глаукоми, відшарування сітківки ока, рубцевого ксерозу очей. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Є. В. Шевальов.

ШЕВАРДНА́ДЗЕ Едуард Амвросійович (н. 25.I 1928, с. Маматі Ланчхутського р-ну Груз. РСР) — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1948. Н. в сім'ї педагога. Закінчив партшколу при ЦК КП Грузії (1951) та істор. ф-т Кутаїського пед. ін-ту (1960). З 1946 — на комсомольській і парт. роботі. В 1956—57 — другий секретар, 1957—61 — перший секретар ЦК ЛКСМ Грузії. В 1961—63 — перший секретар Мцхетського, 1963—64 — Першотравневого (м. Тбілісі) райкомів партії. З 1964 — перший заст. міністра, з 1965 — міністр охорони громад. порядку; після реорганізації (1968) — міністр внутр. справ Груз. РСР. З 1972 — перший секретар Тбіліського міськкому партії. З вересня 1972— перший секретар ЦК Компартії Грузії. Член ЦК КПРС з 1976. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з листопада 1978. Депутат Верх. Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШЕ́ВЕЛЄВ Арнольд Григорович [н. 28.XI 1928, с. Балаклія, тепер місто Харківської області] — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), доктор історичних наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1950. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1948). З 1954 — викладач, з 1960 — зав. кафедрою історії КПРС і наук. комунізму Київ. інженерно-будівельного ін-ту. В 1969—72 — секретар Київ. міськкому Компартії України. В 1972—73 — заст. директора, 1973—78 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії КПРС. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ШЕ́ВЕЛЬ Георгій Георгійович (н. 9.V 1919, Харків) — держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1945. Н. в робітн. сім'ї. В 1941 закінчив Харків. ун-т. З 1941 — на керівній комсомольській роботі. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1944—46 — секретар, перший секретар Львів. обкому ЛКСМУ. В 1946—50 — секретар, 1950—54— перший секретар ЦК ЛКСМУ. В 1954—61 — другий секретар Київ. міськкому, секретар Київ. обкому партії. З 1961 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. В 1970—80 — міністр закордонних справ УРСР, очолював делегації УРСР в ООН. З 1980 — на пенсії. На XVII—XIX, XXI—XXV з'їздах обирався членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

ШЕВИРЬО́В Олександр Іванович [н. 25.X (7.XI) 1917, с-ще Ізварине, тепер смт, підпорядковане Краснодонській міськраді Ворошиловгр. обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). З 1938 — в Рад. Армії. Під час оборонних боїв на Україні влітку 1941 потрапив в оточення і у вересні вступив до Носівського партизан. загону на Чернігівщині. З 1943 — командир 1-го полку партизан. з'єднання «*За Батьківщину*». З 1945 — на госп. роботі.

ШЕВЙО́Т (англ. cheviot) — камвольна або тонкосуконна *вовняна тканина* головного (саржового) *переплетення ниток* з дрібними діагоналевими смужками. Виробляють Ш. з вовняної одноніткової або крученої пряжі, іноді з скрученої разом пряжі вовняної і бавовняної. З Ш. шиють костюми, шкільну га ін. форми.

ШЕВРЕ́Т (від франц. chevrette — кізочка) — *шкіра вичинена* хромового *дублення*, вироблена з шкіряної *овчини*. На лицьовій поверхні Ш.— рівномірна дрібна *мерея*. Мех. міцність Ш. підвищують, просочуючи його, напр., *полімерами*. З Ш. виготовляють верх взуття, одяг, галантерейні вироби.

ШЕВРО́ (від франц. chevreau — козеня) — *шкіра вичинена* хромового *дублення*, вироблена з шкур (площею не більш як 60 дм²) кіз або козенят. Відзначається красивою *мереєю*, м'якістю, еластичністю, високою міцністю (границя міцності на розтяг — до 50 МПа) при невеликій товщині. Ш.— найвисокоякісніший матеріал для виготовлення верху взуття.

ШЕВРО́Н (франц. chevron, букв. — кроква) — нашивка кутової (звичайно кутом униз) форми з галуна, тасьми або шнура на військ. обмундируванні (гол. чин. на рукаві); один із *знаків розрізнення військовослужбовців* у збройних силах багатьох держав. В Рад. Збройних Силах замість назви «шеврон» прийнято назву «нарукавний знак розрізнення».

ШЕВЦО́В Дмитро Олександрович (н. 17.XII 1928, Смоленськ) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1969), засл. діяч мист. ЧССР (з 1972). У 1945 закінчив студію при Горьковському театрі драми. З 1945 працює в жанрі муз. комедії. З 1956 — актор, з 1970 — режисер Київ. театру оперети. Ролі: Черевик, Каленик («Сорочинський ярмарок» та «Майська ніч» Рябова), Котовський («На

Е. А. Шеварднадзе.

Д. О. Шевцов.

Л. Г. Шевцова.

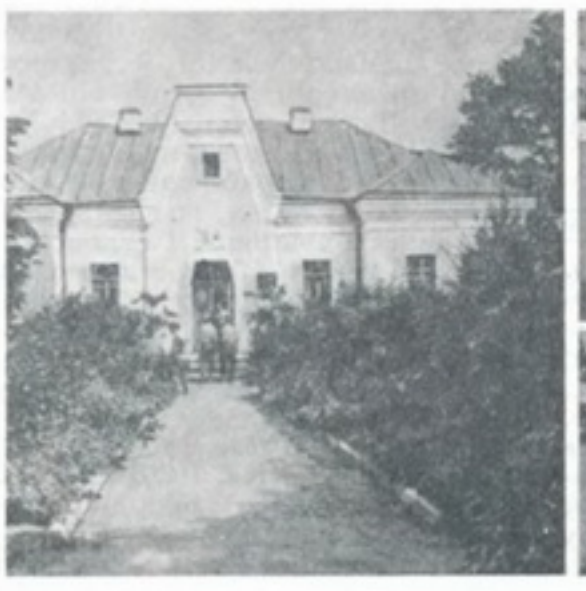

Шевченка Т. Г. музеї. Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в селі Шевченковому Звенигородського району Черкаської області.
Вхід до саду Т. Г. Шевченка в місті Форт Шевченка Казахської РСР.
Музей Т. Г. Шевченка в Палермо, Канада.

світанку» Сандлера), Джордж і Гарольд («Безумний брат мій» Цабадзе). Поставив оперети «Бравий солдат Швейк» В. Лукашова (1970; виконував роль Швейка), «Дівчина і море» Я. Цегляра (1972), обидві — у ЧССР, «Сто перша дружина султана» А. Філіпенка (1972), «Я кохаю тебе» Л. Колодуба (1975) — в Київ. театрі оперети. Автор лібретто ряду муз. комедій.

ШЕВЦО́ВА Любов Григорівна (8.IX 1924, с-ще Ізварине, тепер смт, підпорядковане Краснодонській міськраді Ворошиловгр. обл. — 9.II 1943) — член штабу підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). У квітні 1942 вступила до партизан. школи розвідників, після закінчення якої була залишена у Ворошиловграді для підпільної роботи. З вересня 1942 — член штабу «Молода гвардія», брала участь у багатьох бойових операціях молодогвардійців. Розстріляна гітлерівцями в м. Ровеньках Ворошиловгр. області.

ШЕВЧЕ́НКА ПІК — гірська вершина на пн. схилі Великого Кавказу, в Суганському пасмі Бокового хр. Вис. 4200 м. Вкритий снігом і льодовиками. Вперше на пік зійшли 1938 укр. альпіністи, які його назвали ім'ям Т. Г. Шевченка.

ШЕВЧЕ́НКА Т. Г. МУЗЕЇ — установи, в яких експонуються і зберігаються твори літ. та мистецької спадщини Т. Г. Шевченка, матеріали, що відображають його життя, творчість і революц. діяльність. В СРСР функціонує 5 держ. музеїв Шевченка. *Київський музей Т. Г. Шевченка* відкритий 1949. В ньому зібрано найповнішу колекцію творів поетичної та малярської спадщини Кобзаря, документи про його життєвий і творчий шлях. Філіал музею — *Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка,* відкритий 1928. В цьому будинку 1846 жив і працював письменник. Поблизу м. Канева, на Тарасовій (Чернечій) горі, де поховано поета, міститься *Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка,* створений 1925. У 1976 музей нагороджено орденом Дружби народів. Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну Черкас. обл. відкрито 1939. Тут представлено, зокрема, матеріали про дитячі роки Шевченка та його приїзди в рідне село. На п-ові Мангишлак у Казахстані, де поет 1850—57 відбував заслання, у м. Форт Шевченка, 1932 створено меморіальний Музей-комплекс Т. Г. Шевченка. До 150-річчя з дня народження поета 1964 відкрито меморіальну майстерню-музей Т. Г. Шевченка в Академії мистецтв у Ленінграді. В цьому приміщенні поет жив і працював 1858—61, тут він і помер. Матеріали експозиції висвітлюють останні роки життя й творчості поета. У 1952 в Канаді відкрито Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в м. Палермо. *Л. Д. Зінчук.*

ШЕВЧЕ́НКА ТАРА́СА ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа Наркомосу УРСР у Харкові (1926—36 з філіалом у Києві). Завданням Ш. Т. і. було збирання і вивчення матеріалів з історії укр. л-ри 19 — поч. 20 ст., зокрема творчості Т. Г. Шевченка, і рад. літератури. Дослідницька робота в ін-ті зосереджувалася в т. з. кабінетах: дошевченківської л-ри, біографії Шевченка, творчості Шевченка, післяшевченківської л-ри, рад. л-ри та бібліографії. Ін-т поклав початок зосередженню в єдиному держ. сховищі рукописної й малярської спадщини Шевченка. Ця робота дала змогу на початку 30-х рр. готувати акад. видання його творів. Ін-т здійснив значну кількість наук. видань укр. класиків л-ри і рад. письменників. У 1936 на базі Ш. Т. і. та Літ. комісії Всеукр. асоціації марксистсько-ленінських н.-д. ін-тів створено *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Літ.: Сарана Ф. К. Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926—1936). В кн.: Збірник праць чотирнадцятої наукової Шевченківської конференції. К., 1966.

Ф. К. Сарана.

ШЕВЧЕ́НКИ — родина укр. рад. артистів цирку (дресирувальники). Володимир Дмитрович Ш. (н. 31.VII 1946, Омськ), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1966 закінчив Держ. уч-ще циркового та естрадного мистецтва (ДУЦЕМ) у Москві. Людмила Олексіївна Ш. (н. 13.VII 1945, м. Канаш Чуваш. АРСР), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1967 закінчила ДУЦЕМ. Спільно підготували атракціон «Дресировані леви і тигри», в якому поєднуються прийоми дресировки з повітряно-гімнастичними і акробатичними трюками артистів.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ ВІРШ — форми ритмічної організації укр. вірша, розроблені Т. Г. Шевченком на основі нар. пісенної традиції і силабо-тонічного віршування. Під Ш. в. звичайно розуміють найпошир. розмір поезії Шевченка — 14-складовий вірш, який походить від народнопісенного силабічного 14-складника (4 + 4 + 6), що його часто називають *коломийковим віршем.* 14-складовий рядок у Шевченка завжди поділяється на два рядки — по 8 та 6 складів, тим самим дворядкова строфа набуває вигляду чотиривірша. 6-складові рядки пов'язує жіноча рима. Напр.: «Тече вода в синє море,/// Та не витікає; // Шука козак свою долю, // А долі немає». Кількість гол. наголосів у 14-складовому вірші вирівнена — по 4, останній, четвертий, завжди падає на 13-й склад.

Часто зустрічається у Шевченка ще й 11—12-складник, який становить чотиривірш з чергуванням чоловічих і жіночих закінчень, перехресно римованих, при постійній цезурі після 6-го складу (напр., вступ до поеми «Гайдамаки»). Велике місце у творчості поета посідає також чотиристопний ямб, позначений яскравою ритмічною своєрідністю.

Літ.: Сидоренко Г. К. Ритміка Шевченка. К., 1967; Чамата Н. П. Ритміка Т. Г. Шевченка. К., 1974.

Н. П. Чамата.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1984). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 13 сільським Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шевченкове.* Поверхня зх. частини району рівнинна, на Сх.— відроги *Середньоросійської височини* (т. з. Бурлуцьке та Приоскільське плато). Поклади формувальних пісків (Вишневське родовище), природного газу. Річки — *Великий Бурлук,* Волоська Балаклійка (бас. Сіверського Дінця). Багато ставків. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: шевченківські з-ди залізобетонних виробів і комбікормовий, комбінат хлібопродуктів, Старовірівський кар'єр, комбінат побутового обслуговування (Шевченкове). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, жито, овес, кукурудза, круп'яні), цукр. буряків, соняшнику і тваринництві мол.-м'ясного напряму (мол.-м'ясне скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 81,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,8 тис. га. У Ш. р.— 9 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Булацелівка. Автомоб. шляхів — 274 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи, 30 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 9 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 30 кіноустановок, 31 б-ка. У Ш. р. видається газ. «Вперед» (з 1935).

О. І. Котляревський.

ШЕВЧЕ́НКО Василь Миколайович [21.VII (2.VIII) 1897, с. Мліїв, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 21.VII 1981, Київ] — рад. вчений, фітопатолог, доктор с.-г. наук (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1972). В 1922—41 — зав. лабораторією фітопатології Білоцерківської дослідно-селекційної станції. В 1941—1945 — ст. наук. співробітник, 1945—73 — зав. відділом фітопатології Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, з 1973 там же наук. співробітник-консультант. Осн. дослідження Ш. пов'язані з вивченням природи імунітету, закономірностей розвитку хвороб цукр. буряків. Розробив метод і схеми комплексної селекції цукр. буряків і зернових культур на стійкість проти хвороб. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія Киргизької РСР, 1976.

С. В. Ільєвич.

ШЕВЧЕ́НКО Володимир Микитович (н. 23.XII 1929, м. Балта, тепер Одес. обл.)— український ра-

В. Д. Шевченко.

Л. О. Шевченко.

В. В. Швецов. Лісова пісня. Оргскло. 1971.

М. І. Шевчевко.

О. Ф. Шевченко.

М. Д. Шевченко. Ілюстрація до праці К. Маркса «Капітал». 1982.

О. В. Шевченко. Дівчина з грушами. 1933—34.

дянський кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). В 1967 закінчив операторський ф-т ВДІКу. Працював кінооператором (1964—68 — на Новосибірській студії кінохроніки, 1968—72 — у Львів. корпункті Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів). З 1972 — режисер Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив фільми: документальні — «Кулунда. Тривоги і надії» (1966), «Час, пам'ятай!» (1967), «Битва за Київ» (1973), кінотрилогія — «Радянська Україна. Роки боротьби і перемог» (1974—78), «Ім'я твоє — Севастополь» (1983); художні — «Поїзд надзвичайного призначення» (1980, Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Іванович [псевд.— Драгунча Ів.; 8 (21).IX 1902, с. Павлиш, тепер смт Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.— 23.IV 1977, там же] — укр. рад. поет, журналіст. Навчався у Кременчуцькому залізничному технікумі. В роки громадян. війни брав участь у революц. підпіллі. Був на комсомольській роботі, редактором газети «Молоде село», «Радянський юнак». Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*». Друкуватися почав 1920. Автор поеми «Пороги» (1923), зб. поезій «Комсомольське» (1925). Його вірш «Дванадцять косарів» став відомою піснею. Ш. належать краєзнавчі праці, вірші про будівників Кременчуцької ГЕС.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Миколайович (н. 16.VII 1937, с. Семенівка, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1984). Член КПРС з 1973. У 1969 закінчив Ін-т живопису, скульптури і графіки ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Перемога» (1975), «Кримські жнива» (1979), «Будівники Кримської АЕС» (1982) та ін.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Савич (н. 20. VIII 1913, с. Преображенка, тепер Томаківського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1968). Член КПРС з 1956. В 1941 закінчив худож. уч-ще, 1951 — Харків. худож. ін-т. З того ж року — гол. художник Житомир. укр. муз.-драм. театру (з 1981 — імені І. Кочерги). Оформив вистави: «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Фараони», «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Безприданниця» О. Островського, «Син рибалки» В. Лаціса та ін.

О. О. Кулик.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Теодосович [н. 9 (22).III 1905, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1945—71 — директор Київ. н.-д. рентгенорадіологічного та онкологічного ін-ту. В 1971—76 — зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці з питань профілактики, діагностики і реабілітації онкологічних хворих, онкогенетики тощо. Розробив методи комплексного, патогенетичного і радіохірургічного лікування хвороб стравоходу, шлунка, кишечника, легень, молочних залоз і м'якотканинних пухлин. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

ШЕВЧЕ́НКО Йона Васильович [13 (26).IV 1887, с. Гнідин, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.— 1940] — укр. рад. актор, театр. діяч. В 1917 закінчив муз.-драм. школу ім. М. В. Лисенка в Києві. Один із засновників драм. студії (1916), з якої утворився «*Молодий театр*» (Київ), працював у ньому до 1919. Серед ролей — Пастух («Цар Едіп» Софокла), Домазій («Йола» Жулавського). У 30—40-х рр. керував у Донбасі театром робітн. молоді, співробітничав у журналах і газетах, висвітлюючи тогочасний театральний процес.

Тв.: Сучасний український театр. Х., 1929; Українські драматурги. Х., 1929.

М. Г. Лабінський.

ШЕВЧЕ́НКО Йосип Варфоломійович [псевд.— І. Гріненко; 4 (16). IV 1854, м. Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл. — до 1900] — укр. поет і перекладач. Небіж Т. Г. *Шевченка*. Закінчив Єлизаветградське кавалерійське юнкерське уч-ще (1874). Брав участь у рос.-тур. війні (1877—78), був поранений у бою біля Шипки. Під час навчання в уч-щі входив до літ. гуртка братів Тобілевичів. Автор збірки «Дещо із перекладів і самостійних творів» (1875). У віршах змалював тяжке становище пореформеного селянства, картини рідної природи.

Літ.: Зленко Г. Поет — небіж Кобзаря. В кн.: Зленко Г. Книга пам'яті. Одеса, 1971.

Г. Д. Зленко.

ШЕВЧЕ́НКО Марина Олександрівна [н. 26.VII (8.VIII) 1914, Мглін, тепер райцентр Брянської обл.] — укр. рад. вчений у галузі хімії і технології води, доктор тех. наук (з 1970). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1937) Київ. політех. ін-ту працювала в Ін-ті хім. технології АН УРСР (1933—41), Лабораторії вагонної служби Омської залізниці (1941—43), Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1943—65). З 1965 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Осн. напрям діяльності — вивчення окислювальних процесів очищення природних і стічних вод. Держ. премія УРСР, 1976.

ШЕВЧЕ́НКО Михайло Дмитрович (н. 23.XII 1945, Київ) — укр. рад. графік. Твори: оформлення книжок «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Блискучий світ» О. Гріна (обидві — 1978), «Похорон друга» П. Тичини (1979), «Американський зошит» І. Драча (1981). За оформлення «Капітала» К. Маркса (1982, у співавт.) удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

ШЕВЧЕ́НКО Михайло Іванович (н. 26.III 1923, с. Олексіївка, тепер Маловисківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1968). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1956 закінчив Київ. консерваторію (клас Д. *Євтушенка*; 1972—78 — викладач цієї консерваторії). Творчу діяльність почав 1947 у військ. ансамблях. У 1955—78 — соліст Київ. театру опери та балету. Партії: Микола, Меркурій («Наталка Полтавка», «Енеїда» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Шевченко («Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Щорс («Полководець» Лятошинського), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Валентин («Фауст» Гуно). Нагороджений орденом Червоної Зірки.

І. Д. Гамкало.

ШЕВЧЕ́НКО Олександр Андрійович [н. 16 (29).X 1908, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту працював (1934—41) у цьому вузі. У 1943—45 — у Моск. інституті сталі і сплавів. З 1945 — у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (з 1959 — заст. директора). Одночасно (1954—60) викладав у Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Праці — з технології обробки тугоплавких металів, безперервної прокатки труб, створення досконаліших процесів виробн. труб для нафтодобувної пром-сті, виготовлення біметалевих і багатошарових труб. Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1961.

ШЕВЧЕ́НКО Олександр Васильович [26.V (7.VI) 1883, Харків — 28.VIII 1948, Москва] — укр. і рос. художник і педагог. У 90-х рр. 19 ст. навчався в Харкові у Д. *Безперчого*, 1899—1905 і 1907 — в моск. Строгановському худож.-промисловому уч-щі, 1905—06 — у приватних академіях Парижа, 1907—09 — у Моск. уч-щі живопису, скульптури й архітектури у К. *Коровіна* і В. *Сєрова*. Твори: «Венера» (1915), «Дівчина з грушами» і «Свято врожаю. Дагестан» (обидва — 1933—34), «Ранок у парку» (1940), «Жінка з дитиною» (1945) та ін. Твори Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Викладацька діяльність, 1920—29 — професор ВХУТЕМАСу — ВХУТЕІНу.

Літ.: А. В. Шевченко. Сборник материалов. М., 1980.

ШЕВЧЕ́НКО Олександра Федорівна (н. 16.IV 1926, с. Вергуни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — новатор с.-г. виробництва, вчений-зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1966). У 1969 закінчила Укр. с.-г. академію. Член КПРС з 1954. У 1953—58 — агроном колгоспу ім. Димитрова (з 1955 колгосп «Дніпро») Кагарлицького р-ну Київ. обл. У 1959—81 — доярка, зоотехнік, керуюча відділом радгоспу «Бучанський» Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Делегат XXII—XXVI з'їздів КПРС, обиралась кандидатом в члени ЦК КПРС на XXIII, XXIV і XXV з'їздах КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

М. Н. Петренко.

ШЕВЧЕ́НКО Семен (р. н. невід., с. Нові Петрівці, тепер Вишгородського р-ну Київської обл.— бл. 1868) — укр. скульптор. З 1799 працював на Межигірській фаянсовій фабриці, де був учнем скульптора Т. Ваха. З 1802 працював підмайстром у модельєра І. Самбірського, з 1811 — в «секретній лабораторії» майстра Х. Вімерта. Ш. виготовляв моделі ваз, сервізів, декоративних тарілок (зокрема, з ліпними портретами Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Дж. Гарібальді), а також статуетки («Зима», «Дівчина з виноградом»). У виробах Ш. риси *класицизму* поєднуються з нар.-декоративними мотивами. Ш. покривав вироби кольоровими поливами, найчастіше — зеленими.

ШЕВЧЕ́НКО Тарас Григорович [25.II (9.III) 1814, с. Моринці, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 26.II (10.III) 1861, Петербург] — укр. поет, художник, мислитель, революц. демократ. Н. в сім'ї селянина-кріпака. Дитинство Ш. проходило в с. Моринцях, а пізніше у с. Кирилівці (тепер — с. *Шевченкове*). Рано залишився сиротою. Наймитував і вчився грамоти у дяка. Чотирнадцятилітнього Ш. взяли «козачком» до двору поміщика П. Енгельгардта в с. Вільшані. З 1829 Ш. жив у домі Енгельгардта у Вільно, а з початку 1831 — у Петербурзі. 1832 був відданий у науку до художника В. Ширяєва. У 1836 Ш. познайомився з укр. художником І. *Сошенком,* згодом — з К. Брюлловим, В. Григоровичем, В. Жуковським, О. Венеціановим, М. Вієльгорським, укр. поетом Є. Гребінкою та ін. Ці видатні письменники й митці здійснили план викупу Ш. з кріпацтва. Для цього 1838 розіграли в лотерею портрет В. Жуковського, спеціально написаний К. Брюлловим (іл. див. т. 2, стор. 48—49), і за виручені 2500 крб. Ш. викупили у поміщика. У 1838 Ш. було прийнято до Академії мистецтв у Петербурзі. В ці роки формувався його світогляд, складалися філос., сусп.-політ., естетичні погляди. Навесні 1843 Ш. приїхав на Україну. Відвідав Київ, Яготин, Качанівку, Кирилівку, Березань, місця колишньої Запорізької Січі. На поч. 1844 він повернувся до Петербурга, де завершив навчання в Академії мистецтв і здобув звання некласного художника. Весною 1845 Ш. вдруге вирушив на Україну, маючи намір остаточно залишитись у Києві. Працював у київській *Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів,* подорожував по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлю й Волині. У 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства,* ставши ідейним керівником його революційно-демократичного напряму. В лютому 1847 Ш. був затверджений на посаді вчителя малювання в Київ. ун-ті. 24.III (5.IV) 1847 Ш. заарештували, відправили до Петербурга і ув'язнили в казематі «Третього відділу». За революц. поезії Ш. заслали в солдати в Оренбурзький окремий корпус. На вироку Микола I дописав: «Під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати». Ш. доставили в Оренбург і призначили в 5-й батальйон, розташований в Орській фортеці. У 1848 Ш. включили як художника до складу Аральської експедиції, очолюваної капітан-лейтенантом О. *Бутаковим,* завданням якої було дослідження й опис Аральського моря. На засланні поет потоваришував з багатьма поляками-революціонерами: Т. Вернером, Бр. *Залеським,* Л. Турно, *петрашевцями* та ін. У квітні 1850 в Оренбурзі за доносом про порушення царської заборони Ш. заарештували вдруге. Але він устиг переховати «захалявні» книжечки, в яких записував свої вірші, знищити деякі листи. Ш. ув'язнили в Орській фортеці, а згодом перевели у віддалене Новопетровське укріплення (нині Форт Шевченка) і посилили за ним нагляд.

Тільки 1857 після клопотань друзів Ш. звільнили з заслання. У серпні цього року Ш. виїхав з Новопетровська до Астрахані, а звідти пароплавом до Нижнього Новгорода. Друзі Ш. (родина Ф. П. і А. І. Толстих, брати Жемчужникови та ін.) добилися для нього дозволу жити в Петербурзі. У березні 1858 поет прибув до Москви, а потім до Петербурга, де відразу опинився в центрі уваги прогрес. громадськості. Тут він познайомився з революц. рос. і польс. діячами: М. Чернишевським, братами Курочкіними, З. Сераковським, З. Падлевським та ін. У травні 1859 Ш. дістав дозвіл виїхати на Україну. Третій відділ встановив за ним пильний нагляд. У липні поблизу с. Прохорівки поета заарештували втретє — за доносом про революц. агітацію. Після допиту в Києві його звільнили, але зобов'язали негайно виїхати до Петербурга.

Тяжке десятирічне заслання, хвороба спричинилися до передчасної смерті поета. Помер Ш. у Петербурзі в своїй кімнаті-майстерні в Академії мистецтв. Над труною поета виголошувалися промови укр., рос. і польс. мовами. На похороні були: О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Білозерський, Ф. Достоєвський, Л. Жемчужников, М. Костомаров, П. Куліш, М. Курочкін, М. Лєсков, М. Михайлов, М. Некрасов, І. Панаєв, О. Пипін, М. Салтиков-Щедрін, В. Хорошевський та ін. М. Некрасов написав вірш «На смерть Шевченка». Поета спочатку поховали на Смоленському кладовищі, а в травні прах його перевезли на Україну, до Києва, звідси до Канева, де 10 (22) травня поховали на Чернечій (тепер Тарасовій) горі. Ш. почав писати вірші в 2-й пол. 30-х рр. Він сам зазначив, що з численних спроб надруковано тільки баладу «Причинна». У 1840 в Петербурзі вийшла перша збірка його поезій «*Кобзар*», що відкрила новий етап у розвитку укр. л-ри. Уже в ранніх віршах Ш. виявились осн. риси його поезії: глибока народність, гуманізм, палка любов до батьківщини, гнівний пафос, безпосередність ліричного почуття, образність мови. Нар. ритміку Ш. поєднував з класичною (див. *Шевченківський вірш*). Рання творчість Ш. ішла переважно в руслі романтизму, але були в ній і реалістичні тенденції, які згодом стали провідними. Визначний ранній твір Ш.— поема «Катерина» (1838) — про страждання і загибель селянської дівчини, матері. Балади «Причинна» (1837), «Тополя» (1839), «Утоплена» (1841) близькі до фольклору, в них відчутні соціальні мотиви. У творах на істор. теми Ш. оспівав боротьбу укр. народу проти соціального й нац. поневолення. В героїко-романтичній поемі «Гайдамаки» (вийшла окремим виданням 1841) широким епічним планом зображено народне повстання проти польс. феодалів 1768; поет закликав «онуків» *Коліївщини* до активної дії проти гнобителів. Поряд з істор. героями (Гонта, Залізняк) виступає нар. маса. У післямові до поеми та в драмі «Никита Гайдай» Ш. показав, що причиною Коліївщини були злочини реакц. шляхти, закликав до єднання слов'ян. народів. Протестуючи проти поміщицької сваволі, нац. гніту, Ш. різко виступив проти самодержавства й кріпосництва. Поезії свої Ш. переписував в альбом під назвою «Три літа» (роки 1843—45). Центральним твором збірки є «комедія» «Сон» (1844), в якій гнівно викрито всю систему самодержавно-кріпосницького ладу. В поемі «Кавказ» (1845) Ш. показав боротьбу народів проти колоніального гноблення, а в образі Прометея — безсмертя народу-борця за волю і незалежність. У закличку «Борітеся — поборете!» поет висловив віру в перемогу народів царської Росії над гнобителями. У патріотичному посланні «І мертвим, і живим...» (1845) Ш. виступив проти нац. обмеженості, ідеалізації минулого, схиляння перед іноземщиною. У поезіях «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові» та ін. Ш. протестував проти гноблення укр. народу, проти царизму, кріпосництва. У поемах «Сова», «Наймичка», «Осика», «Відьма» знову звернувся до образу знедоленої матері, з великою худож. силою розкриваючи цю тему.

Глибоку повагу до передової рос. культури Ш. виявив, зокрема, у віршах «Гоголю» та «Заворожи мені, волхве» (адресовано М. Щепкіну). В поемі «Єретик» (1845) висловлено ідею єднання всіх слов'ян. народів. Поему «Єретик» з присвятою поет переслав П. *Шафарикові* в Прагу, а поему «Кавказ» — А. *Міцкевичу,* який тоді жив у Парижі. Завершується зб. «Три літа» віршем «Як умру...» (1845), яку народ назвав «Заповітом» — закликом до повстання й повалення самодержавства. Покладений на музику полтав. учителем співу Г. *Гладким,* вірш став в умовах царизму нар. гімном. Зб. «Три літа» збагатила укр. поезію новими жанрами, вперше надала їй політ. звучання, зберігаючи особливу задушевність, емоційність, розмаїтість стилю, образності, ритмомелодики. В серед. 40-х рр. остаточно сформувався художній метод Ш.— критичний реалізм.

Заслання, заборона писати й малювати не зломили великого поета. В ув'язненні він писав нові вірші, які згодом об'єднав у циклі «В казематі». Свою революц. не-

Т. Г. Шевченко.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. Малюнок тушшю. 1843. Приватна збірка. Москва.

Т. Г. Шевченко. Портрет М. С. Щепкіна. Рисунок італійським і білим олівцями. 1858. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет із свічкою. Офорт, акватинта. 1860.

Кобзар з поводирем. Фронтиспіс до першого видання «Кобзаря». Художник В. І. Штернберг. Офорт. 1840.

Катерина. Гравюра сухою голкою за мотивами поеми Т. Г. Шевченка «Катерина» художника М. Г. Дерегуса. 1937.

похитність Ш. виразив у вірші «N. N.» («О думи моїї О славо злая!»: «Караюсь, мучуся..., але не каюсь!»). Ш. і далі викривав кріпосників (поема «Княжна», 1847; поезія «П. С.», 1848); створив образи нар. месників у творах «Варнак», «Марина» (1848). У поемі «Царі» (1848) Ш. закликав до розправи з усіма вінценосцями. Як і раніше, поет розробляв істор. теми («Чернець», «Хустина», «Іржавець»), пов'язуючи минуле з сучасним. До теми гайдамаччини поет повернувся у вірші «Швачка» (1848). У ряді віршів Ш. висловив пристрасну любов до України [«Мені однаково, чи буду», «Сон» («Гори моїї високії»), «І виріс я на чужині»]. Любов ця невіддільна від співчуття до трудящих ін. націй, зокрема до місцевого казах. населення («У бога за дверми лежала сокира», 1848), поляків («Полякам», 1847—50). Складні соціальні і морально-етичні проблеми Ш. порушував у поемах: «Москалева криниця» (1847), «У Вільні, городі преславнім» (1849), «Титарівна», «Сотник» (1849), «Петрусь» (1850). На засланні він створив немало ліричних віршів у жанрі нар. пісні («Зацвіла в долині», «У перетику ходила», «Навгороді коло броду», «Якби мені черевики»). Особливої сили узагальнення в період заслання набуває автобіографічна лірика поета: «Мені тринадцятий минало», «А. О. Козачковському» (обидва — 1847), «І золотої, й дорогої» (1849), «Лічу в неволі дні і ночі», «Якби ви знали, паничі» (обидва — 1850) та ін. На засланні Ш. написав ряд повістей рос. мовою. Перші повісті «Наймичка» і «Варнак» написані на сюжети однойменних антикріпосницьких поем. «Княгиня» також близька своїм сюжетом до поеми «Княжна». Всі наступні повісті мають оригінальні сюжети. Тема повістей «Музикант» (1854—55) і «Художник» (1856) — життя й страждання інтелігенції, що вийшла з кріпаків. У повістях «Нещасний» (1855), «Капітанша» (1855) зображено моральний розклад кріпосників, офіцерів. У повісті «Близнята» (1855—56) показано різні життєві шляхи підкинутих покриткою синів-близнят. Не дійшла до нас «Повість про безродного Петруся». Останнім відомим прозовим твором Ш. була повість «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1856—58), завершена вже після повернення з заслання. Надруковано повісті лише у 80-х рр. Початий Ш. на засланні рос. мовою «Журнал» (щоденні записи 12.IV 1857—13.VII 1858) — свідчення глибокої обізнаності поета з вітчизн. і світовою культурою; тут яскраво відбилися його сусп.-політ. та естетичні погляди. У Нижньому Новгороді Ш. написав поему «Неофіти» (1857), в якій проводив антицаристськ., революц. ідеї. Такий же характер мала й незакінчена поема «Юродивий» (1857). У триптиху «Доля», «Муза», «Слава» виражено політ. й естетичне кредо Ш.— думку про духовне злиття поета і народу. У Петербурзі Ш. подав до цензури великий рукопис під назвою «Поезія Т. Шевченка, том І», в якому були й нові твори. Проте цензура дала дозвіл на видання лише друкованих, переважно ранніх творів під традиційною назвою «Кобзар» (1860). Деякі революц. поезії з циклу «Три літа» друзями поета були передані за кордон і видані у Лейпцігу в книжці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859). Твори Ш. було видано й окремо під назвою «Поезії Тараса Шевченка» (Липськ, 1859). Творчість Ш. в роки революційної ситуації (напередодні реформи 1861) досягла найбільшого розквіту. Викриття кріпосництва й самодержавства в його творах стало ще гострішим. Знаючи про підготовлювану кріпосницьку реформу, поет у вірші «Я не нездужаю, нівроку» (1858) закликав народ здобувати волю революц. шляхом. Ш. широко використовував біблійні та античні сюжети й образи для втілення революц. ідей: «Подражаніє 11 псалму», «Марія», «Подражаніє Ієзекіїлю», «Осії глава XIV» (1859) та ін. Деякі вірші мали відверто антиклерикальне спрямування: «Світе ясний! Світе тихий!», «Гімн черничий», «Молитва». У ряді поезій виражено мрії про щасливе майбутнє народу: «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Ісаія. Глава 35».

На Україні 1859 Ш. створив ліричні поезії «Сестрі», «Ой по горі роман цвіте», «Ой маю, маю я оченята». У вірші «Колись дурною головою» поет знову стверджував свою незламність, непохитну волю до боротьби. Він різко виступив проти нового царя Олександра II («Колись то ще во время оно»), знову картав Миколу I («Саул», 1860). Викривав Ш. і укр. кріпосників — нащадків козацької старшини: «Бували войни й військовії свари» (1860). Поруч із гнівними інвективами в останні роки Ш. створив високі зразки інтимної, пейзажної лірики: «Минули літа молодії», «Л.» («Поставлю хату і кімнату»), «Над Дніпровою сагою», «Ой діброво — темний гаю». Задумавши переклад «Слова о полку Ігоревім», Ш. встиг перекласти лише уривки. Кілька нових творів Ш. опубліковано в журн. «*Основа*», в підготовці якого брав участь поет. Деякі нові твори Ш. («Доля», «Хустина», «Зоре моя вечірняя» (вступ до поеми «Княжна»), «Не молилася за мене» та ін.) надруковано в альманасі «*Хата*», у журн. «Народное чтение» (1860). Для цього журналу у формі листа до редактора Ш. написав автобіографію. Ш. видав для недільних шкіл підручник «*Букварь южнорусскій*» (1861), розіславши весь тираж для розповсюдження на Україні.

Ш.— геніальний майстер поетичного слова. Поезія його характеризується високою ідейно-художньою наснаженістю, багатством і розмаїтістю тем, мотивів, жанрів. Він завершив процес становлення нової укр. л-ри як явища л-ри світової. Вся творчість Ш. віддана була служінню трудовому народові, боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу. На шляху критичного реалізму і справжньої народності, прокладеному Ш., розвивалось все краще в укр. л-рі 19—20 ст.

Величезним є значення творчості Ш. в історії укр. літ. мови, яку він розвинув і утвердив як національну, літературну мову. Ш. був поетом-новатором, він творчо переосмислював можливості використання живої нар. мови.

Перші переклади творів Ш. рос. мовою з'явилися ще за його життя. У 1860 вийшов «„Кобзарь" Тараса Шевченка в переводе русских поэтов» за ред. М. Гербеля. Вірші Ш. перекладали також О. Плещеєв, М. Берг, П. Гайдебуров, М. Курочкін, Л. Мей, М. Михайлов, В. Крестовський, І. Бєлоусов. З рос. рад. поетів твори Ш. перекладали О. Твардовський, О. Прокоф'єв, М. Ушаков, О. Сурков, П. Антокольський та ін. З часом Ш. став відомий усім народам СРСР. Твори поета вірм. мовою вперше перекладав К. Кушнерян (1879), груз.— Н. Ломоурі (1877, опубл. 1881), лит.— Ю. Андзюлайтіс (1885—87), латис.— Є. Ліготню (1900), білорус.— Я. Купала (1906). Лит. поет Л. Гіра видав зб. перекладів під назвою «Віночок віршів Тараса Шевченка» (1912). Естон. мовою переклади з'явилися 1911, черкес.— 1929, азерб.— 1934. Твори Кобзаря перекладалися абх., бурят., євр., калм., карел., комі, марійською, морд., осет., тат., удмурт., чуваською та ін. мовами народів СРСР. Польс. мовою твори поета перекладали: Л. Совінський (1860, 1861), В. Сирокомля (1863), в наш час — В. Слободнік, Є. Єнджеєвич. Й. Первольф зробив перші переклади чес. мовою (1860), згодом — Р. Єсенська, З. Бергрова та ін. Болг. мовою Ш. перекладали Р. Жинзифов (1863), Л. Каравелов, П. Славейков, пізніше — Л. Стоянов, К. Зидаров, А. Тодоров, Д. Методієв. Перші переклади Ш. хорват. мовою належать А. Харамбашичу (1887). Нім. переклади вперше з'явилися в розвідці Й. Г. Обріста «Тарас Григорович Шевченко, малоруський поет...» (1870), в наш час вірші Кобзаря перекладали Е. Вайнерт і А. Курелла. У 1911 в Лондоні вийшла книжка англ. перекладів Е. Л. Войнич, до якої увійшло шість ліричних поезій Ш. Переклади під назвою «Кобзар України» видав 1922 в Канаді А. Гантер. Сучасні переклади належать Дж. Віру, М. Ф. Скрипник. В Англії твори Ш. перекладено В. Річ. Італ. мовою вірші Ш. перекладали П. Е. Паволіні, Б. Л. Рандоне, А. Пальмієрі, Л. Майнарді, япон.— Т. Хатіро, Д. Такасі, С. Комацу. У 1964 вийшов двотомник творів Ш. франц. мовою у перекладі Е. Гільвіка.

Ш. був одним із найвидатніших майстрів укр. образотворчого мистецтва, основоположником критичного реалізму в ньому. Ш.-художник працював у галузі станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, досконало володів технікою акварелі, олії, офорта, рисунка олівцем і пером. Він є автором понад 1 тис. творів образотворчого мистецтва (не збереглося понад 165, у т. ч. монументально-декоративні розписи та скульптури). Є припущення, що, перебуваючи у Вільно, Ш. користувався порадами університетського

викладача Я. Рустема. На худож. хист Ш. один з перших звернув увагу І. Сошенко. Профес. навичок Ш. набув у В. Ширяєва (разом з ним розписував інтер'єри петерб. театрів), у рисувальних класах при Т-ві заохочення художників у Петербурзі, петерб. АМ (1838—45). Серед малюнків, створених ще до вступу в академію, поряд з акварельними портретами, композиціями на сюжети з античної і давньорус. історії є твір (перший

Т. Г. Шевченко. Сама собі в своїй господі. Офорт, акватинта. 1859.

у вітчизн. мистецтві) на тему укр.-рос. єднання — «Смерть Богдана Хмельницького» (1836—37). Навчаючись в АМ, Ш. зазнав впливу свого вчителя К. *Брюллова*. Про це свідчать портрети, зокрема «Автопортрет» (1840—41, олія), ілюстрація до поеми «Полтава» О. Пушкіна, композиція «Циганка-ворожка» (1841; удостоєна срібної медалі). Своєрідною за сюжетом, композиційною будовою та ідейним змістом є картина «Катерина» (1842). У ній, подібно до нар. картин, кожен елемент зображення є символом: центр. постать уособлює Україну, дуб — її силу. У картинах «На пасіці» (1843) і «Селянська родина» (1843) правдиво відтворено образи селян. У 1844 вийшов перший випуск серії офортів «*Живописная Украина*», яку художник задумав як періодичне видання про історію, нар. побут, звичаї, природу та істор. пам'ятки України. Як у програмі до «Живописної України», так і в самих офортах вперше в укр. мистецтві проголошено і втілено думку про соціальну роль образотворчого мистецтва. Темі возз'єднання України з Росією присвячено офорт «Дари в Чигрині 1649 року». В ін. офортах Ш. протиставляє своволі кріпосників справедливий нар. суд («Судня рада»), таврує миколаївську солдатчину («Казка»), виступає за право шлюбу, укладеного за взаємною згодою («Старости»). Поряд з картиною «Катерина» ця серія є першими творами критичного реалізму в укр. мистецтві. Наслідуючи Рембрандта, Ш. захоплювався ефектами світлотіні. Як майстер офорта Ш. стояв на рівні кращих тогочасних граверів. Будучи співробітником Археографічної комісії, Ш. 1845—47 подорожував по містах і селах України, малюючи акварелю та олівцем архіт. пам'ятки, краєвиди, жанрові сцени: він створив три малюнки з зображенням Густинського монастиря, малюнки «Богданова церква в Суботові» (1845), «Хутір на Україні» (1845—46), а також живописні портрети О. Лук'яновича, І. Лизогуба та ін.

У період заслання Ш. найбільше себе виявив як майстер краєвиду, викривач жорстокого держ. ладу, як інтернаціоналіст. Він був першим художником, який відтворив поетичність похмурих середньоазіат. гір і пустель, своєрідну красу облич казахів, з глибоким співчуттям зобразив казах. хлопчиків-жебраків («Туркменські аби в Каратау»; «Казашка Катя», між 1856 і 1857; «Байгуші» і «Байгуші під вікном», обидві — 1855—56). Шедевром політ. сатири Ш.-художника є серія малюнків «Притча про блудного сина» (1856—57). Кожен з її 8 аркушів є метафорично-символічним образом миколаївської Росії (хлів, цвинтар, казарма, в'язниця тощо), в якій людина приречена на страждання й загибель (прикуті до єдиного ланцюга арештанти в кайданах, кара шпіцрутенами). Цю серію Ш. хотів відтворити ще і в техніці офорта, якому збирався присвятити себе після відбуття заслання.

Повернувшись до Петербурга, Ш. працював над офортами з картин зарубіжних і рос. художників та з власних малюнків. У 1859 за офорти з творів Рембрандта «Притча про робітників на винограднику» та І. Соколова «Приятелі» Ш. дістав звання «призначеного в академіки», а 1860 за офорти з творів К. Брюллова та автопортрети — академіка гравірування. Серед офортів Ш. є ліричні краєвиди («Мангишлацький сад», 1859), жанрові сцени в дусі критичного реалізму («Старець на кладовищі», «Сама собі в своїй господі», обидва — 1859), чотири автопортрети, що відзначаються психологічною глибиною й віртуозністю штриха. Мистецька спадщина Ш. в основному зберігається в Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

Політ., філос., естетичні та літ.-критичні погляди Ш., його творчий метод розвивалися під впливом визвольного руху в Росії, у тісному зв'язку з діяльністю декабристів і рос. революц. демократів. Ш. поставив у л-рі кардинальні питання сусп. життя, зробив її знаряддям виховання класової і нац. свідомості нар. мас, закликав їх до революц. повалення самодержавно-кріпосницького ладу. Творчість Ш. виходить далеко за рамки нац. проблематики, вона сповнена співчуттям до всіх слов'ян, до пригноблених народів Росії, до всього людства. Ш. рішуче викривав націоналістичний псевдопатріотизм і показне народолюбство укр. ліберального панства.

Постать Ш. і образи його поезій знайшли відображення у творчості багатьох художників і скульпторів: І. Рєпіна, І. Крамського, О. Сластіона, В. Касіяна, М. Манізера. Музичні твори на його сюжети створили М. Лисенко, М. Аркас, Я. Степовий, К. Стеценко, П. Ніщинський, С. Людкевич, М. Вериківський, Г. Майборода; рос. композитори — М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов та ін. Образ Ш., його життя і творчість широко відображено у творах рад. письменників СРСР. За віршами й поемами Ш. написано вокальні, симфонічні і оперні твори. Багато творів поета інсценізовано і екранізовано.

Державних масштабів набуло всенародне вшанування пам'яті поета. У 1918 В. І. Ленін підписав декрет про спорудження пам'ятників революц. діячам, серед них — Т. Шевченкові. Широко відзначалися ювілеї поета 1939 і 1961. В 1964 у світовому масштабі відзначено 150-річчя з дня народження Ш. В дні ювілею в Києві відбувся *Міжнародний форум діячів культури*.

Вивченням спадщини Ш. займалась і займається плеяда дослідників на Україні, в ін. республіках, а також за кордоном. Значний внесок у дослідження творчості Ш. належить І. Франку. В рад. час *шевченкознавство* виділилось у самостійну галузь сусп. науки. В 1926 створено *Шевченка Тараса інститут* в Харкові з філіалом у Києві. В 1936 в складі АН УРСР створено Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Музеї Ш. є в Києві, Каневі, с. Шевченковому, в Ленінграді, Орську та ін. містах і селах Рад. Союзу, а також у м. Палермо в Канаді (див. *Шевченка Т. Г. музеї*). Пам'ятники Ш. споруджено в Москві, Києві, Харкові, Каневі, Ашхабаді, м. Шевченко, в ряді міст за кордоном: Канаді, США, Франції, в Аргентині.

За кращі твори л-ри й мистецтва встановлено щорічні Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Щороку відбувається всесоюзне літературно-мистецьке свято «В сім'ї вольній, новій». Іл. див. на окремих аркушах, с. 336—337 у цьому томі та до статей *Автопортрет*, т. 1, с. 48—49; *Акварель*, т. 1, с. 112—113, *Гравюра*, т. 3, с. 448—449, «*Живописная Украина*», т. 4, с. 96—97, *Касіян* В. І., т. 5, с. 304—305, *Київ*. т. 5, с. 112—113, *Пушкін* О. С., т. 9, с. 448—449, *Рисунок*, т. 9, с. 448—449, *Седляр* В. Ф., т. 10, с. 192—193, *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, т. 10, с. 384—385; т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, с. 368—369 та 457. Іл. див. також до статей *Арров-парк*, т. 1, с. 253, *Ашхабад*, т. 1, с. 242, *Гладіатори*, т. 3, с. 56, *Канів*, т. 4, с. 555, «*Кобзар*», т. 5, с. 242, *Монументальна пропаганда*, т. 7, с. 117, *Москва*, т. 7, с. 140, *Олдрідж* А. Ф., т. 7, с. 520, та ін.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—10. К., 1939—64; Повне зібрання творів, т. 1—6. К., 1963—64; Мистецька спадщина, т. 1—4. К., 1961—64; Твори, т. 1—5. К., 1978—79; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1964—65; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. До питання про національну політику; т. 55. Лист Н. К. Крупської і В. І. Леніна до М. О. Ульянової 16 лютого 1914 р.; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1978; Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К., 1982; Тарас Шевченко. Документи і матеріали. К., 1963; Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе. М., 1937; Плеханов Г. В. Естетика і література. К., 1960; Луначарський А. В. Великий народний поет. К., 1961; Франко І. [Статті про Т. Г. Шевченка]. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Франко І. Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961; Світова велич Шевченка, т. 1—3. К., 1964; Шагінян М. Тарас Шевченко. К., 1970; Збірники праць наукових шевченківських конферен-

Т. Г. Шевченко. Лінограверура художника В. І. Касіяна. 1960.

Т. Г. Шевченко. «А серденько відпочине, поки сльози ллються...». З серії художниці Н. Й. Лопухової «Доля жінки в творах Т. Г. Шевченка». Кольорова літографія. 1964.

Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Іван Підкова». Художник О. Г. Данченко. Офорт. 1980.

Пам'ятник **Т. Г. Шевченку** в Києві. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор Є. А. Левінсон. Бронза, граніт. 1939.

Село **Шевченкове.** Обеліск на місці хати, де провів дитячі роки Т. Г. Шевченко.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку в місті **Шевченко.** Скульптори М. К. Вронський, В. В. Сухенко, архітектор Е. Б. Федоров. 1982.

ції, [1—25]. К., 1954—83; Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. К., 1959; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. К., 1964; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр. К., 1968; Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. К., 1984; Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. К., 1965; Шубравський В. Є. Драматургія Т. Г. Шевченка. К., 1961; Шубравський В. Є. Шевченко і літератури народів СРСР. К., 1964; Білецький О., Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. К., 1961; Рильський М. Т. Поетика Шевченка. К., 1961; Шабліовський Є. С. Народ і слово Шевченка. К., 1961; Шабліовський Є. С. Естетика художнього слова (Поетичний світ Тараса Шевченка). К., 1976; Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века. М.— Л., 1961; Прийма Ф. Я. Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966; Імедадзе В. Т. Г. Шевченко і Грузія. К., 1963; Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. К., 1964; Рильський М., Дейч О. Тарас Шевченко. К., 1964; Вервес Г. Т. Г. Шевченко і Польща. К., 1964; Кравчук П. Тарас Шевченко в Канаді. К., 1961; Мольнар М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів, 1961; Кирилюк Є. П., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія. К., 1964; Словник мови Шевченка, т. 1—2. К., 1964; Тарас Шаўчэнка і беларуская літаратура. Мінск, 1964; Бородін В. Над текстами Т. Г. Шевченка. К., 1971; Кодацька Л. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка. К., 1972; Чамата Н. Ритміка Т. Г. Шевченка. К., 1974; Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975; Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. К., 1979; Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка. К., 1980; Смілянська В. Стиль поезії Шевченка. К., 1981; Т. Г. Шевченко в інтернаціональних зв'язках. К., 1981; Новиченко Л. Тарас Шевченко — поет, борець, людина. К., 1982; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; Касіян В. І. Офорти Тараса Шевченка. К., 1964; Тарас Шевченко — художник. Дослідження, розвідки, публікації, в. 1. К., 1963; Владич Л. В. «Живописна Україна» Тараса Шевченка. К., 1963; Автопортрети Тараса Шевченка. К., 1973; Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка — художника 1850—1857 рр. К., 1968; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964; Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1958, т. 1—2. К., 1963; Сарана Ф. К. Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964. К., 1968.

Є. П. Кирилюк, П. О. Білецький (Ш. — художник).

ШЕВЧЕ́НКО Фаїна Василівна [5 (17).IV 1893, Воронеж — 10.V 1971, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1911 навчалась в драм. школі Моск. худож. театру, 1914 прийнята до його трупи. Ролі: Кабаниха, Глафіра Фірсівна («Гроза», «Остання жертва» О. Островського), Фурначова («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Дунька («Любов Ярова» Треньова), Табун-Турковська («Золота карета» Леонова). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

ШЕВЧЕ́НКО Федір Павлович (н. 24.VIII 1914, Дунаївці, тепер місто Хмельн. обл.) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В 1937 закінчив Моск. істор.-архівний ін-т. У 1940—45 — на наук.-адм. роботі в держ. архівах, 1945—49 — заст. голови Комісії по історії Великої Вітчизн. війни при Президії АН УРСР, 1949—68 — зав. відділом Ін-ту історії АН УРСР (одночасно 1964—67 — заст. директора цього ін-ту), 1950—52 — вчений секретар Президії АН УРСР, викладав у Київському ун-ті (1944—50). В 1968—72 — директор Інституту археології АН УРСР. 1957—71 — відповідальний редактор «*Українського історичного журналу*». З 1972 — старший наук. співробітник, зав. сектором Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії України, зарубіжних слов'ян. країн, історіографії і спец. істор. дисциплін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ШЕВЧЕ́НКО Федір Федорович (24.VII 1924, с. Новоданилівка, тепер Запоріз. обл.— 1.IX 1980, Запоріжжя) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1966. У 1950 закінчив Дніпроп. худож. уч-ще. Працював у галузі тематичної картини й портрету: «Земляки» (1963—64), «Трудова вахта» (1965), «Запорізькі сталевари» (1965—67), «Напуття вождя» (1969, в співавт. з І. Обеременком), «Будівники Дніпрогесу» (1969—70), «Залп перемоги» (1970), «На фронтових дорогах» (1975). Іл. с. 394.

ШЕВЧЕ́НКО Юрій Миколайович (н. 8.VII 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1956. Закінчив (1951) Київ. держ. ун-т, працював учителем, викладав (1954—61) у Київ. політех. ін-ті. З 1961 — в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом). Осн. праці стосуються розрахунків на міцність елементів машинобудівних конструкцій, що їх експлуатують при високих т-рах. Створив теорію термов'язкопластичності, розробив на її основі числові методи розв'язування великого класу задач.

ШЕВЧЕ́НКО — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді. Розташоване за 3 км від залізнич. ст. Чунишине. 3,7 тис. ж. (1984). Засн. 1912. Мало назву (з 1915) с-ще шахти № 19—20. Рад. владу встановлено в березні 1918. З 1938 — с-ще міськ. типу. З 1964 має сучас. назву. У Ш.— вуг. шахта ім. Т. Г. Шевченка. 2 заг.-осв. школи, поліклініка, клуб, 3 бібліотеки.

ШЕВЧЕ́НКО — місто, центр Мангишл. обл. Каз. РСР. Розташоване на п-ові Мангишлак, за 13 км від залізнич. ст. Мангишлак, порт на Каспійському м. 135 тис. ж. (1983). Виникло 1963 під назвою Актау в зв'язку з відкриттям родовищ нафти й газу. З 1964 — сучас. назва (названо на честь Т. Г. Шевченка, який 1850—57 перебував на засланні на п-ові Мангишлак). З 1973 Ш.— обл. центр. В Ш.— з-д пластмас, атомний реактор (для опріснення мор. води). Підприємства хім. та харч. пром-сті. Краєзнавчий музей. Новий ген. план забудови Ш. затверджено 1967. Характерною рисою планування міста є органічний зв'язок з лінією мор. узбережжя, широке озеленення в умовах довколишньої пустелі. Проектування та забудову здійснено під керівництвом арх. О. Короткова (арх. Г. Вилегжанін, М. Левін, Т. Сафонова, М. Симонов, Є. Федоров, С. Целярицький; Держ. премія СРСР, 1977). Пам'ятник Т. Шевченкові (1982, скульптори М. Вронський, В. Сухенко).

В центрі міста Шевченко.

ШЕВЧЕ́НКОВЕ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Булацелівка. 6,5 тис. ж. (1984). Населений пункт виник на поч. 20 ст. під назвою Булацелівка. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1922 має сучас. назву. З 1957 Ш.— селище міськ. типу. У селищі — комбінат хлібопродуктів, залізобетонних виробів, комбікормовий та асфальтобетонний з-ди, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісництво, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ШЕВЧЕ́НКОВЕ (до поч. 19 ст.— Керелівка, до 1929 — Кирилівка) — село, центр сільської Ради Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташоване на вододілі рік Вільшанки (прит. Дніпра) та Гнилого Тікичу (бас. Пд. Бугу). В Ш.— колгосп «Шевченків край». Гідромеліоративний технікум. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 5 б-к. У Кирилівці пройшли дитячі роки (1816—28) Т. Г. Шевченка, сюди приїздив він 1843, 1845, 1859. На місці батьківської хати поета встановлено обеліск, у колишній садибі батьків міститься літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка. Збереглися дякова хата, в якій навчався грамоти Шевченко (збуд. 1782), могили батька й матері поета. У 1957 в центрі села встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптори М. Вронський, О. Олійник).

ШЕВЧЕ́НКО-ГАМАЛІЙ Дарія Іванівна [1 (13).III 1870, Полтавщина — р. см. невід.] — укр. і рос. рад. артистка. Творчу діяльність почала 1886. Працювала в трупах М. *Кропивницького* (1896—1900), О. *Суходольського* (1900), Д. *Гайдамаки*, О. *Суслова* (1904—05) та ін. В 20—30-х рр.— в театрах Ленінграда. Серед ролей — Хотина («Сорочинський ярмарок» Старицького), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Шкандибиха («Лимерівна» Панаса Мирного), Палажка («Зайдиголова» Кропивницького), Мати («Катерина» Аркаса).

Є. С. Хлібцевич.

ШЕВЧЕНКОЗНА́ВСТВО — галузь літературознавчої науки, що

вивчає життя, творчість і громад. діяльність Т. Г. Шевченка. Сформувалось у рад. час, але почало складатись ще за життя поета. У 40-х — на поч. 60-х рр. 19 ст. з'явились перші відгуки на видання творів Шевченка, принагідні узагальнюючі оцінки в статтях М. Костомарова, П. Куліша, Д. Мордовця, О. Плещеєва. Передова укр. і рос. критика вітала прихід Шевченка в л-ру, відзначила народність його творів, оригінальність поетичного світобачення. Високо оцінили творчість Шевченка рос. революц. демократи М. Чернишевський і М. Добролюбов. Їх підтримка мала принципове значення для дальшого розвитку укр. л-ри. В піднесенні й популяризації творчості Шевченка важливу роль відіграли праці рос. учених О. Пипіна, С. Шашкова, І. Прижова. Цінні теоретичні узагальнення зробив І. Франко у дослідженнях «Темне царство», «Із секретів поетичної творчості», «Тарас Шевченко» та ін. Біографія Шевченка висвітлювалась у монографіях Г. Баттальї, В. Маслова, М. Чалого, О. Кониського. Нариси про життя і творчість Шевченка написали В. Яковенко, В. Краніхфельд. У 1903 М. Комаров видав бібліографічний покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві». Текстологічні питання розробляли І. Франко, В. Доманицький.

Рецензією Г. Плеханова на женевське видання «Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії» (1890) починається марксистське Ш. В дожовтневий період важливе значення для розвитку Ш. мали виступи М. Горького, А. Луначарського, В. Воровського, статті більшовицької газ. «Правда». На значення ідейно-художніх традицій Шевченка вказували М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник, А. Чехов, В. Вересаєв, О. Серафимович, А. Церетелі, М. Богданович, Г. Ібрагімов, Л. Гіра, зарубіж. вчені Е. А. Дюран, І. Шишманов, Г. Брандес, А. Єнсен, І. Молнар та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції визначила якісно новий етап у розвитку Ш. Ідейно озброїли шевченкознавців статті В. І. Леніна, насамперед — «До питання про національну політику (1914)». Рад. Ш. повело рішучу боротьбу проти спроб укр. бурж. націоналістів фальсифікувати творчість Шевченка. У 20-х рр. з'явилися праці Є. Григорука, О. Дорошкевича, П. Филиповича, П. Руліна, Б. Якубського, М. Плевако, М. Новицького. Почалася підготовка академіч. видання творів Шевченка. В 1926 створено н.-д. *Шевченка Тараса інститут*. У 30-і рр. тривало перебороння негативного впливу бурж. філологічних шкіл, вульгарного соціологізму. У працях Є. Шабліовського, Є. Кирилюка, І. Айзенштока, Ю. Йосипчука, В. Затонського та ін. стверджувалася концепція революц. демократизму Шевченка. У 1936 на базі злиття Ін-ту Тараса Шевченка і Літ. комісії ВУАМЛІН створено Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР з відділом шевченкознавства (див. *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР). Активізується увага до зв'язків Шевченка з фольклором (Д. Ревуцький, М. Грінченко, П. Попов), історією (К. Гуслистий, Ф. Ястребов), з попередниками в укр. л-рі (Ю. Йосипчук, М. Русанівський), з рос. л-рою (О. Білецький, С. Шаховський), з світовою л-рою (О. Білецький, С. Савченко). Драматургію Шевченка досліджують О. Борщаговський, М. Йосипенко, мову — В. Масальський, Г. Левченко, В. Ільїн, В. Ващенко, ритміку — М. Плісецький, О. Розенберг.

Відзначення 125-річчя з дня народження Шевченка посилило інтерес до його творчості в літературах народів СРСР. У 1939 в Москві вийшли нариси рос. дослідників М. Бєльчикова і Г. Владимирського, 1941 — монографія М. Шагінян «Шевченко». В роки Великої Вітчизн. війни творчість Шевченка висвітлювалась у виступах М. Рильського, П. Тичини, О. Білецького, Л. Булаховського, Д. Тамарченка. У післявоєнні роки завершено перше академічне видання творів поета. З 1952 почалися шевченківські конференції. Серед грунтовних досліджень 50-х — поч. 60-х рр.— праці С. Чавдарова, Ю. Івакіна, М. Рильського, П. Прихолька, Д. Косарика, І. Пільгука, Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, В. Шубравського. У 1964 удостоєні Ленінської премії праці Є. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», Є. Шабліовського «Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи», Ф. Прийми «Т. Г. Шевченко і російська література XIX століття», І. Назаренка «Суспільно-політичні, філософські й атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» і М. Новикова «Суспільно-політичні і філософські погляди Т. Г. Шевченка». В 1963—64 здійснено 6-томне видання літ. спадщини поета. Літописи життя і творчості Шевченка вийшли 1959 (В. Анісов і Є. Середа) і 1961 (М. Ткаченко). У 1963 вийшов двотомний покажчик літератури про життя і творчість Шевченка, 1968 — «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964» Ф. Сарани. Досліджувалися зв'язки Шевченка з нашою сучасністю (Л. Новиченко, Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, П. Жур), біографія поета (Д. Красицький, В. Смілянська, Л. Большаков), проза (Л. Кодацька, Н. Крутикова), віршування (Г. Сидоренко, Н. Чамата), тексти (Є. Ненадкевич, В. Бородін), жанри (П. Волинський, Ф. Пустова), мова (Т. Черторизька, П. Тимошенко). Інтенсивно розроблялась тема «Шевченко й літератури народів СРСР та інших соціалістичних країн». З працями на цю тему виступали Л. Асатіані, В. Абрамавічюс, К. Корсакас, А. Абдулла, С. Амірян, А. Салахян, М. Шейхзаде, В. Шубравський, О. Шпильова, В. Шевчук, Г. Вервес; у країнах соціалістичної співдружності — С. Русакієв, Є. Єнджеєвич, М. Якубець, М. Мольнар, Ю. Доланський, М. Садовяну, А. Курелла.

Здобутки Ш. і перспективи його дальшого розвитку окреслені в колективній монографії «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975). Важливим досягненням Ш. є створення двотомного «Шевченківського словника» (1976—77), у 1980 удостоєного Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Значні теоретичні узагальнення містить колективна монографія співробітників Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка» (1980).

Перші відгуки на живописні твори Шевченка припадають на 30—40-і рр. 19 ст. Серед них — каталоги виставок, відгуки преси на ці виставки, рецензії на видання, що містили ілюстрації поета. У 2-й половині 19 ст. відбувалося нагромадження матеріалу, публікувалися спогади, відгуки на музейні збірки і колекції. Мистецтвознавчі дослідження з'явилися в кінці 19 — на поч. 20 ст. Це були статті М. Шугурова, В. Горленка, Б. Грінченка, М. Біляшівського, І. Труша, М. Сумцова. Глибше вивчення мистецької спадщини Шевченка пов'язане з працями О. Новицького, К. Широцького, О. Сластіона. В 1914 вийшла монографія О. Новицького «Тарас Шевченко як маляр». Зібрати, систематизувати й видати всі малярські твори Шевченка, грунтовно їх дослідити стало можливим тільки за рад. часу. Крім численних статей, в довоєнні роки з'явились монографічні дослідження О. Скворцова (1929, 1941), О. Новицького (1930), М. Бурачека (1939), Г. Владимирського й О. Савинова (1939), С. Раєвського (1939). Велику дослідницьку роботу проведено в зв'язку з підготовкою академічного видання творів Шевченка та окремого 4-томного видання мистецької спадщини 1961—64. Шевченкові-художникові присвячено монографії Л. Владича, В. Касіяна, Г. Паламарчук, П. Білецького. Зв'язки Шевченка з музикою висвітлювали М. Грінченко, К. Данькевич, М. Гордійчук, П. Козицький.

Ш. спрямоване на дальше розкриття естетичних скарбів творчості Шевченка, осмислення її суспільної функції.

Літ.: Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975; Див. також *літ.* до ст. *Шевченко* Т. Г.

В. Є. Шубравський.

Ф. В. Шевченко.

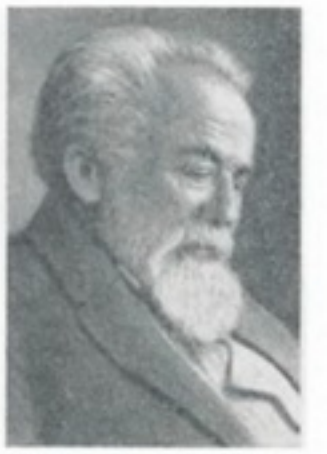

О. Шевчик.

ШЕ́ВЧИК (Ševčik) Отакар (Йосипович; 22.III 1852, м. Горажджовіце, Зх. Чехія — 18.I 1934, Пісек, Пд. Чехія) — чес. скрипаль, педагог, композитор. У 1870 закінчив Празьку консерваторію (1892—1906, 1919—21 — її професор). Автор праць з скрипкового виконавства: «Школа скрипкової техніки» (ч. 1—4, 1883), «Школа смичкової техніки» (1903) та ін. Твори для скрипки (зокрема, «Чеські танці та наспіви»). Ш. гастролював і жив на Україні. Викладав у Харків. (1874—75) та Київ. (1875—92) муз. уч-щах, брав участь у концертах Рос. муз. т-ва (у т. ч. в ансамблях з М. Лисенком).

І. Д. Гамкало.

Село Шевченкове. Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори М. К. Вронський і О. П. Олійник. 1957.

ШЕ́ВЧИКИ — нар. укр. сюжетний танець. Муз. розмір 2/3. Спочатку існував хоровод Ш., учасники якого відтворювали процес роботи шевця (пантоміма-ілюстрація). На основі хороводу виник танець Ш. без пісенного супроводу (є в репертуарі *Ансамблю танцю УРСР* ім. П. П. Вірського).

Л. Д. Шевяков.

О. Ю. Шейндлін.

Ф. Ф. Шевченко. Портрет будівника Дніпрогесу П. Шульги. 1969—70.

ШЕВЧУ́К Василь Григорович (н. 2.III 1928, с. Антоновка, тепер Булаєвського р-ну Пн.-Каз. обл. Казахської РСР) — укр. радянський хімік, доктор хімічних наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1950) Кабардинського пед. ін-ту працював (до 1959) у Яросл. пед. ін-ті. З 1959 — зав. кафедрою хімії, а з 1964 — проректор по наук. роботі Полтав. інженерно-буд. ін-ту. Осн. праці присвячені багатокомпонентним водно-сольовим і неводним системам, виробн. мінеральних добрив, очищенню природного газу, синтезу кристалів з особливими електр., оптичними та ін. властивостями. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ШЕВЯКО́В Лев Дмитрович [2 (14).I 1889, м. Ветлуга, тепер Горьковської обл.— 3.VII 1963, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення (1912) Катеринославського (тепер Дніпропетровський) гірничого ін-ту викладав у цьому ж вузі (з 1913; з 1920 — професор). Професор Сиб. технологічного (з 1929), Свердловського гірничого (з 1932), Моск. гірничого (1944—50) ін-тів. Працював (1959—63) в Ін-ті гірничої справи ім. О. О. Скочинського (до 1959 — Ін-т гірничої справи АН СРСР). Голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР (1946—49). Осн. праці стосуються способів розробки родовищ корисних копалин і проектування вугільних шахт. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

ШЕ́ДЕЛЬ Йоган Готфрід [1680, Вандсбек, поблизу Гамбурга, тепер ФРН — 10 (21).II 1752, Київ] — рос. та укр. архітектор. У 1713 приїхав у Росію. Спочатку працював у Петербурзі (збудував палаци для О. Д. Меншикова, зокрема на Васильєвському о-ві та в Оранієнбаумі, тепер м. Ломоносов), 1729—31 — у Москві (споруди цього періоду не збереглися). У 1731—52 працював у Києві, де за його проектами було надбудовано будинок Київ. академії (1732—40), споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731—44), ймовірно, *Браму Заборовського* (1746—48). Ш. очолював роботи під час надбудови дзвіниці *Софійського собору*, реконструкції митрополичого будинку. Іл. див. до ст. *Брама Заборовського*, т. 2, с. 21, а також на окремих аркушах до статей *Києво-Печерська лавра*, т. 5, с. 480—481 і «*Софійський музей*», т. 10, с. 208—209.

ШЕЄЛІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів. Ca $[WO_4]$. Містить домішки молібдену і міді. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 5,8—6,2. Твердість 5,0—5,5. Безбарвний, білий, сірий, жовтуватий. Блиск жирний, алмазний. Великі родовища Ш.— в США і Кореї. У Рад. Союзі є на Уралі, Кавказі, в Серед. Азії та ін. районах. Його одержують і штучно. Використовують як *вольфрамову руду*, попутно з неї вилучають *молібден*.

ШЕЙБАНІ́ДИ, Шайбаніди — династія узб. ханів, нащадків Шейбана — внука *Чінгісхана*, брата *Батия*. Засновник — Мухаммед Шейбані (1451—1510), який 1500 створив *Шейбанідів державу*. Відомий представник династії Ш.— Абдулла-хан II (1557—98, з 1583— хан усіх узбеків). Після смерті Абдулли-хана II і вбивства його сина династія Ш. припинилася, до влади прийшли Аштарханіди (1599—1753).

ШЕЙБАНІ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — феод. держава в Середній Азії 1500—98 із столицею в Самарканді, з 1560 — в Бухарі. Створена узб. дин. *Шейбанідів* після відвоювання засновником династії Мухаммедом Шейбані у *Тімуридів* тер. *Мавераннахру* та Самарканда. В 1510 Ш. д. розпалася на дві узб. д-ви: власне Ш. д. в Мавераннахрі та *Хівинське ханство*. Мала економічні і дипломатичні відносини з Росією. В період існування Ш. д. за тюркомовним населенням Мавераннахру й Хорасану закріпився етнонім «узбеки». Значного розвитку набула культура.

ШЕ́ЙДЕМАН (Scheidemann) Філіпп (26.VII 1865, м. Кассель, тепер ФРН — 29.XI 1939, Копенгаген) — нім. політ. діяч, один з лідерів правого крила с.-д. партії Німеччини (СДПН). У лютому — червні 1919 очолював перший уряд *Веймарської республіки*, жорстоко придушував революц. рух.

ШЕЙКО́ВСЬКИЙ Каленик Васильович (1835, м. Кам'янець-Подільський — 1903) — укр. мовознавець, етнограф і видавець. Закінчив Київ. ун-т (1861). Брав участь у створенні *недільних шкіл* у Києві. Написав і видав на користь шкіл і студентської бібліотеки ун-ту підручник «Домашня наука» (1861). З 1862 жив і працював на Орловщині, потім у м. Бобруйську, де відкрив власну друкарню. Але 1876 за надрукування укр. мовою «Метаморфоз» Овідія Ш. був засланий у Мензелінськ (тепер Тат. АРСР). Відомий як укладач словника укр. мови («Спроба південноруського словника», 1861—86, опубл. не повністю), де розглянуто бл. 7 тис. слів. Автор статей з етнографії («Побут подолян», 1859—60, «Про привітання та поздоровлення у подолян», 1862, тощо) та з мовознавства.

Літ.: Марахов Г. І. Про автора «Опыта южнорусского словаря». «Вісник АН УРСР», 1970, № 5. *А. П. Могила.*

ШЕ́ЙНДЛІН Олександр Юхимович [н. 22.VIII (4.IX) 1916, Самара, тепер м. Куйбишев] — рад. вчений у галузі теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1937) Моск. енергетичного ін-ту працював (до 1939) на суднобудівному з-ді та в цьому ж вузі (1939—41, 1946—67). З 1960 — директор Лабораторії високих т-р (з 1961 — Ін-т високих т-р) АН СРСР (Москва), одночасно (з 1967) — зав. кафедрою Моск. фіз.-тех. ін-ту. Виконав експериментальні й теоретичні дослідження термодинамічних властивостей водяної пари надкритичних параметрів. Під керівництвом Ш. споруджено першу в світі експериментальну модельну магнітогідродинамічну установку У-02 і дослідно-промислову установку У-25 для прямого перетворення теплової енергії на електричну. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1976.

ШЕ́ЙНКМАН Мойсей Ківович (н. 18.XII 1929, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1968), професор (з 1970). Закінчив (1952) Київ. ун-т. Працював в Ін-ті фізики АН УРСР (1958—61), Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1961). Осн. праці — з напівпровідникової фото- й оптоелектроніки. Ш. спільно з співробітниками передбачив і винайшов новий механізм безвипромінювальної рекомбінації, відкрив нові типи фотохім. реакцій, вперше пояснив нерівноважні процеси у напівпровідниках, які містять макроскопічні потенціальні бар'єри. Держ. премія УРСР, 1981.

ШЕ́ЙСА ПОВСТА́ННЯ 1786—87 — збройний виступ фермерської бідноти і ремісників штатів Массачусетс і Нью-Гемпшір (США) під керівництвом фермера Д. Шейса. Відбувалося після *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* в умовах розрухи, посилення гніту лихварів і спекулянтів, зростання податків. Гол. вимогами повстанців були рівний розподіл землі і багатства, скасування всіх боргів, справедливе судочинство. Ш. п. було жорстоко придушено урядовими військами.

ШЕЙХ (араб., букв.— старий) — в ряді араб. країн глава роду, племені або союзу племен, іноді правитель дрібного князівства; сільс. староста, керівник мусульманських сект, дервішських орденів; почесне звання мусульманського правознавця.

ШЕЙХЗАДЕ́ Максуд [25.X (7.XI) 1908, м. Агдаш, тепер Аз. РСР — 19.II 1967, Ташкент] — узб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Друкуватися почав 1929. Один з перших використав в узб. л-рі вільний вірш (зб. «Третя книга», 1934). Під час Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори. Драма «Джалаліддін» (1941) — про боротьбу проти іноз. завойовників у 13 ст. У повоєнні роки створив вірші про Комуністичну партію, про Леніна («Партквиток», «Рубаї XX з'їзду КПРС», «Усмішка Леніна», «Ім'ям Леніна»). В 1958 опублікував «Поему про Ташкент», 1964 — трагедію «Мірза Улугбек», написану білим віршем. Переклав узб. мовою твори рос. і зарубіж. поетів. Вивчав спадщину Т. Шевченка і перекладав його твори, опублікував про нього статтю. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Ташкент, 1978; Мирза Улугбек. Ташкент, 1967; Ласточки на проводах. М., 1967.

З. У Умарбекова.

ШЕЙХ-УЛЬ-ІСЛА́М (араб., букв. — старійшина ісламу) — в деяких мусульманських країнах — почесний титул глави духівництва.

ШЕЙХЦЕ́РІЯ БОЛО́ТЯНА (Scheuchzeria palustris) — невисока, до 25 см заввишки, багаторічна трав'яниста рослина родини тризубцевих. Листки вузькі, з довгими піхвами. Квітки непоказні, зеленувато-жовті, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід сухий,

складений з трьох плодиків. Поширена в Пн. півкулі, в т. ч. в СРСР, зокрема в УРСР. Росте на сфагнових болотах, зрідка в лісових районах і в Лісостепу. Іл. с. 396.

ШЕ́КА Іван Арсенович [н. 3 (16).X 1907, с. Новоукраїнка, тепер Куйбишевського району Запорізької області] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Закінчив Миколаївський інститут народної освіти (1929). З 1933 працює в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Наук. праці присвячені фіз.-хімії неводних розчинів, хімії комплексних сполук і технології рідкісних елементів. Впровадив у виробництво ряд процесів одержання індію та металевих порошків цирконію й ніобію, удосконалив виробн. діоксиду цирконію й екстракційне одержання чистих сполук гафнію. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

ШЕКІ́ (до 1968 — м. Нуха) — місто респ. підпорядкування Аз. РСР, райцентр. Розташоване у пд. передгір'ях Великого Кавказу, за 77 км від залізнич. вузла Євлах. 52 тис. ж. (1983). Виробниче шовкове об'єднання, швейна ф-ка, тютюновоферментаційний та цегельний з-ди, м'ясо-мол. комбінат, 5 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей, драм. театр, будинок-музей М. Ф. *Ахундова*, який народився в Ш. Пам'ятка архітектури — палац шекинських ханів (18 ст.).

ШЕ́КЛТОН (Shackleton) Ернест Генрі (15.II 1874, Кілкі — 5.I 1922, о. Південна Георгія) — англ. дослідник Антарктиди. В 1901—03 брав участь в експедиції Р. *Скотта*. В 1908—09 очолив експедицію на судні «Німрод», під час якої на нартах пройшов *Росса шельфовий льодовик* і досяг 88°23′ пд. ш. У 1914—17 дослідив частину берега Землі Котса. В 1921 вирушив у нову подорож до Антарктиди, однак по дорозі помер. Ім'ям Ш. названо льодовик (див. *Шеклтона шельфовий льодовик*), протоку, гори в Антарктиді.

ШЕ́КЛТОНА ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — у Сх. Антарктиді. Лежить на узбережжі Землі Королеви Мері та Землі Уїлкса, між 95° та 105° сх. д. Простягається з Зх. на Сх. на 440 км, з Пд. на Пн. — на 170 км. Площа 37 тис. км².

Товщина льоду 150—300 м. У межах Ш. ш. л.— льодовикові куполи Массон (вис. 471 м), Мілл, Боумен, Хендерсон. У серед. частині — потужні вивідні льодовики Денмена та Скотта, що межують з оазисом Бангера, затокилагуни якого під льодом мають вихід до океану. Льодовик відкрила австрал. антарктична експедиція Д. Моусона 1911—14 і назвала на честь англ. полярного дослідника Е. Г. *Шеклтона*. У 1956—61 тут працювала рад. антарктична експедиція. У 1978 на рад. базі Салют на Ш. ш. л. пробурено свердловину завглибшки 195,7 м з виходом у море. *Н. І. Барков.*

ШЕКСПІ́Р (Shakespeare) Уїльям (23.IV 1564, Стратфорд-он-Ейвон — 23.IV 1616, там же) — англ. драматург і поет. Після 1585 виїхав до Лондона. В кін. 80-х рр. став актором і почав літ. діяльність. У 1612 повернувся до Стратфорда. Літ. спадщину Ш. становлять 37 п'єс, дві поеми («Венера і Адоніс», 1593; «Лукреція», 1594) і 154 сонети (між 1592—1600, вид. 1609). За життя Ш. опубліковано 18 п'єс. У перший період творчості (1590—1600) створив комедії: «Комедія помилок» (1592), «Приборкання непокірної» (1593), «Два веронці», «Марні зусилля кохання» (обидві — 1594), «Сон літньої ночі» (1596), «Венеціанський купець» (1596), «Багато галасу даремно» (1598), «Віндзорські витівниці» (1598), «Як вам це сподобається» (1599), «Дванадцята ніч» (1600). Вони пройняті утвердженням земного життя, краси, благородства почуттів кохання й дружби, осудженням святенництва і скнарості, злоби й корисливості. В драмах-хроніках на теми англ. історії — трилогії «Генріх VI» (1590—92), «Річард III» (1593), «Річард II» (1595), «Король Джон» (1596), дилогії «Генріх IV» (1597—98), «Генріх V» (1598) — засуджував феодальну анархію і відстоював необхідність державної єдності. До цього періоду належить створення й трагедії «Ромео і Джульєтта» (1595). Другий період (1600—08) — час найвищої творчої зрілості Ш. В соціально-філософських трагедіях «Гамлет» (1601), «Отелло» (1604), «Король Лір» (1605), «Макбет» (1606), «Антоній і Клеопатра», «Коріолан» (обидві — 1607), «Тімон Афінський» (1608) зображував непоборні суперечності життя, зосереджував увагу на важливих проблемах суспільства. Третій період (1609—13) представлений трагікомедіями «Перікл» (1609), «Цимбелін» (1610), «Зимова казка» (1611), «Буря» (1612). В цих творах конфлікти сповнені глибокого драматизму, проте фінали їх оптимістичні. Творчість Ш. мала величезний вплив на розвиток мистецтва й л-ри різних країн. І. Франко циклом статей про Ш. започаткував шекспірознавство в укр. критиці. Перша публікація творів Ш. укр. мовою — переклад першої дії «Гамлета» (1865), здійснений П. Свєнціцьким. У 1882 видали свої переклади М. Старицький у Києві, П. Куліш у Львові. Перекладали твори Ш. також Ю. Федькович, Панас Мирний, І. Франко, Леся Українка, М. Кропивницький, у рад. час — М. Рильський, І. Кочерга, Борис Тен, М. Бажан, В. Мисик, І. Стешенко та ін. Повний переклад сонетів здійснив Д. Паламарчук. В укр. театрах п'єси Ш. почали ставитися з 1920.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—3. К., 1964; Твори. К., 1969; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—60.

Літ.: Вільям Шекспір. К., 1939; Франко І. [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; [Статті]. В кн. Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Смирнов А. А. Шекспир. Л.— М., 1963; Ваніна І. Г. Українська шекспіріана. К., 1964; Вільям Шекспір. Львів, 1964; Модестова Н. А. Шекспир в украинском литературоведении. В кн.: Вильям Шекспир. М., 1964; Шекспир и русская культура. М.— Л., 1965; Аникст А. А. Шекспир. Ремесло драматурга. М., 1974; Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі. Львів, 1976; Шведов Ю. Ф. Вильям Шекспир. М., 1977; Комарова В. П. Личность и государство в исторических драмах Шекспира. Л., 1977; Барг М. А. Шекспир и история. М., 1979; Левидова И. М. Шекспир. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1748—1962. М., 1964; Левидова И. М. Уильям Шекспир. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1963—1975. М., 1978. *М. С. Шаповалова.*

У. Шекспір.

В. А. Шелгунов.

ШЕЛА́К (голл. schellak) — природна воскоподібна речовина, що її виробляють лакові *червеці*, які паразитують на деяких тропічних і субтропічних деревних рослинах. Ш. добре розчиняється в лугах і в нижчих аліфатичних спиртах, мало — в бензолі, майже не розчинний в бензині, жирах і оліях. Складається гол. чин. з аліфатичних поліоксикислот, а також їхніх лактонів і лактидів. Ш. буває темного, оранжевого забарвлення, іноді блідого відтінку. Застосовують у лакофарбовій пром-сті та електротехніці.

ШЕЛГУНО́В Василь Андрійович [8 (20).VIII 1867, с. Славковичі, тепер Порховського р-ну Псков. обл.— 2.IV 1939] — професіональний революціонер. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сел. сім'ї. З 1876 — робітник на з-дах Петербурга. В революц. русі з 1886. Член с.-д. *Точиського групи* і *Бруснєва групи, петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1900—01 приїздив до Полтави, працював у Луганській, Катеринославській с.-д. орг-ціях. У 1902—05 — на парт. роботі в Баку, Петербурзі. Учасник трьох рос. революцій. У 1906 осліпнув, але не лишав парт. роботи. В 1911 — офіц. редактор більшовицької газ. «*Звезда*», 1912 брав участь у створенні «Правды». В 1912—16 — в адм. засланні на Пн. Кавказі. В 1917 проводив парт. роботу в Петрограді. В 1918—20 — на підпільній роботі на Кубані. З 1924 — на пенсії.

ШЕЛГУНО́В Микола Васильович [22.XI (4.XII) 1824, Петербург — 12 (24).IV 1891, там же] — рос. революційний демократ, критик та публіцист. Учасник революц. руху 60-х рр., автор прокламацій «До молодого покоління» (разом з М. Михайловим), «До солдатів», «Російським солдатам від їх прихильників уклін». Переслідувався за революц. діяльність. Ш.—

Й. Г. Шедель. Велика дзвінниця Києво-Печерської лаври. 1731—44.

М. В. Шелгунов.

П. Б. Шеллі.

матеріаліст за філос. поглядами. Підтримував ідею селян. революції; пізніше під впливом марксизму прийшов до розуміння провідної ролі пролетаріату в революц. русі. Як літ. критик був прибічником тенденційного реалістичного мистецтва, виступав проти теорії «чистого мистецтва». Стежив за л-рою та громад. життям України (стаття «Дещо про Київський край», 1882). Статтю «Глуха пора» (1870) присвятив аналізові творчості Марка Вовчка, написав рецензію на книгу «Що читати народові?», видану за участю Х. Д. *Алчевської*.

Тв.: Литературная критика. Л., 1974; Воспоминания, т. 1—2. М., 1967.

М. М. Радецька.

ШЕЛЕБЕ́Ї Микола Іванович [справж. прізв.— Полорусов, 1 (13).V 1881, с. Нове Убеєво, тепер Аксубаєвського р-ну Тат. АРСР — 12.I 1945, Чебоксари] — чув. рад. поет, нар. поет Чув. АРСР (з 1936). Перший твір — пісня «Росія» (1905). Автор сатиричного вірша «Васянка» (1912), зб. «Легенда чувашів про заснування міста Константинополя», поеми «Черемшан і Кондурча» (1915) та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції написав вірші «Ленін», «Думи Леніна» (1924), «Чувацька жінка», «Колгосп „Чуваш“», п'єсу-казку «Кіт і чабан» (1926) та ін. В 1931 осліп, але продовжував працювати. Під час Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші і поеми «Закликаю», «Наші герої» та ін. Вірш «Соловей України» (1939) присвячений Т. Шевченку. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961.

П. М. Чичканов.

ШЕ́ЛЕСТ Василь (р. н. невід.— п. 1768) — запорізький козак, керівник гайдамацького загону. Навесні 1768 організував у *Холодному Яру* поблизу м. Чигирина повстанський загін з селян-кріпаків, лівобережних козаків і запорожців. Під час *Коліївщини* (1768) гайдамаки, очолювані Ш., діяли в Черкаському старостві. Ш. був захоплений у полон польс. каральним загоном і скараний у містечку Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*).

ШЕ́ЛЕСТ Віталій Петрович (н. 15.X 1940, м. Харків) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1962). Працював в Ін-ті теор. фізики АН УРСР (1966—74), Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1974—76), з 1976 — в н.-д. установах Держстандарту СРСР. Осн. праці — з релятивістської ядерної фізики, статистичної фізики, квантової метрології. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ШЕ́ЛЕХЕС Ілля Савелійович (10.III 1891—3.IX 1937) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1908. Н. в Москві в сім'ї ремісника. За революц. діяльність не раз був ув'язнений. Під час громадянської війни — комісар д-зії, нач. політвідділу 8-ї армії (1918—19). В 1919—20 — голова Курського губвиконкому, на парт. і рад. роботі в Харкові. В 1921—22 — секретар Микол. губкому КП(б)У. В 1922—33 — на парт. і рад. роботі в РРФСР і Серед. Азії. З березня 1933 — голова Харків. облвиконкому і міськради. В 1934—37 — перший заст. Голови Раднаркому УРСР. На XII і XIII з'їздах КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1934—36 — кандидат у члени Політбюро, 1936—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

Шейхцерія болотяна. Верхня частина квітучої рослини і гілочка з плодами.

ШЕЛЛЇ́ГА Ян (р. н. невід.— 1637, Львів) — мандрівний друкар і видавець. Його друкарня діяла у Кракові (1605—09) і містах Зх. України — Добромилі (1611—17), Яворові (1618—19), Ярославі (1621—26), Львові (1618, 1626—36). Друкував літ. твори лат. і польс. мовами, філос. трактати, календарі, хроніки («Хроніку поляків» В. Кадлубека і Історію Польщі) Я. *Длугоша*). Надрукував зб. віршів Я. Щ. *Гербурта* (Добромиль, 1612), де вмістив укр. пісню «Пастуше», 1619 у Яворові видав трагедію Я. *Гаватовича* з укр. інтермедіями. Після смерті Ш. його друкарню придбав М. *Сльозка*.

Я. Д. Ісаєвич.

ШЕ́ЛІХОВ (Шелехов) Григорій Іванович [1747, Рильськ, тепер Курської обл. РРФСР — 20 (31). VII 1795, Іркутськ] — рос. мореплавець, купець. З 1775 організував плавання купецьких суден до Курильських та Алеутських островів. У 1783—86 керував експедицією до берегів Пн.-Зх. Америки, яка відкрила острови у пн. частині Тихого ок. й описала береги Аляски. Ш.— один із засновників *Російсько-американської компанії* (1799). Ім'ям Ш. названо затоку Охотського м. (*Шеліхова затока*), місто в Ірк. обл. та ін. геогр. об'єкти.

ШЕ́ЛІХОВА ЗАТО́КА — в пн.-сх. частині Охотського м. Довж. 650 км, шир. до 300 км. Глиб. до 350 м. На Пн. п-овом Тайгонос поділяється на Гіжигинську (довж. 148 км) та Пенжинську (300 км) губи. Величина припливів у Пенжинській губі досягає 12,9 м. З грудня до травня вкрита кригою. На узбережжі — «пташині базари». Промислові риби: оселедець, камбала, навага, корюшка. Названа ім'ям Г. І. *Шеліхова*.

ШЕ́ЛЛЕР Олександр Костянтинович [літ. псевд.— Михайлов; 30.VII (11.VIII) 1838, Петербург — 21.XI (4.XII) 1900, там же] — рос. письменник. Літ. діяльність почав 1859. Автор романів «Гнилі болота» (1864), «Життя Шупова, його рідних і знайомих» (1865), «Пани Обноскови» (1868), «Ліс рубають — тріски летять» (1871), «Хліба і видовищ» (1875) та ін. Постановкою актуальних проблем, критичним ставленням до дворянства, симпатіями до «нових людей» твори Ш. викликали значний інтерес у тогочасних демократичних колах.

Тв.: Укр. перекл.— Хай люди б'ються між собою. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

М. Ф. Гетьманець.

ШЕ́ЛЛІ (Shelley) Персі Біш (4. VIII 1792, Філд-Плейс, Суссекс — 8.VII 1822, затока Спеція, Італія, похований у Римі) — англ. поет. Романи «Застрощці» (1810) та «Сент-Ервін» (1811), а також збірка віршів (1810, в співавт.) відзначаються бунтарськими настроями. Підтримував нац.-визвольну боротьбу ірл. народу (публіцистичні твори «Звернення до ірландського народу», «Декларація прав», обидва — 1812). Революц.-демократичні погляди Ш. знайшли відображення у філос. поемі «Королева Маб» (1813). У романтичній поемі «Повстання ісламу» (1818) звучить заклик до революц. боротьби. В 1818 внаслідок переслідування оселився в Італії. У філос. драмі «Визволений Прометей» (1820), сповненій романтичної символіки,— осмислення проблем тиранії і свободи. Трагедія «Ченчі» (1819) з історії італ. середньовіччя виправдовує насильство як засіб проти тиранії. Політична лірика Ш. сповнена революційного оптимізму. В трактаті «Захист поезії»(1822, опубл. 1840) обстоював суспільне призначення поезії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1962; Письма. Статьи. Фрагменты. М., 1972; Триумф жизни. Избранные философско-политические и атеистические трактаты. М., 1982.

Літ.: Неупокоева И. Г. Революционный романтизм Шелли. М., 1959; Колесников Б. И. Революционная эстетика П. Б. Шелли. М., 1963; Никольская Л. И. Шелли в России. Смоленск, 1972.

Д. С. Яхонтова.

ШЕ́ЛЛІНГ (Schelling) Фрідріх Вільгельм Йозеф (27.I 1775, Леонберг — 20.VIII 1854, Рагац, Швейцарія) — нім. філософ, представник нім. класичного ідеалізму. Навчався в Тюбінгенському теологічному ін-ті. Професор ряду ун-тів у Німеччині. Спочатку виступав як прихильник філософії Й. Г. *Фіхте*, потім створив об'єктивно-ідеалістичну «філософію тотожності». Першоосновою всього існуючого вважав абсолют, під яким розумів абс. тотожність буття і свідомості, матерії і духу, об'єкта і суб'єкта. Абс. тотожність, на думку Ш., є особливим, несвідомим станом «світового духу». Розвиток природи Ш. тлумачив як діалектичний процес саморозвитку «світового духу» від несвідомого стану (неорганічна природа) до самоусвідомлення (органічна природа). Ш.— один із засновників *ірраціоналізму*. За Ш., пізнання має дві форми: розсудкову, яка базується на досвіді і не дає правильного уявлення про дійсність, та єдино істинну — розумову, основану на *інтуїції*. Ш. був найвизначнішим представником *натурфілософії*. Плідними були його ідеї всезагального зв'язку явищ, єдності протилежних сил у розвитку природи. В останній період своєї діяльності проповідував реліг.-містичну «філософію одкровення», що підміняла знання вірою. Ф. Енгельс піддав цю філософію нищівній критиці в ряді памфлетів. Осн. праці Ш.— «Перший начерк системи натурфілософії» (1799), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800).

ШЕЛУ́ДЬКО́ (Шелудко) Дмитро Ілліч (21.IX 1892, Іркліїв, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. УРСР — 8.V 1954, Софія) — болг. літературознавець. Член Болг. компартії з 1944. За походженням — українець. Закінчив *Колегію Павла Галагана*, потім Київ. ун-т

(1915). Спеціалізувався з романської філології. Працював у Німеччині, деякий час — в Італії, Іспанії, з 1930 — в Кельнському ун-ті. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури виїхав до Болгарії. Під час 2-ї світової війни брав участь у болг. Русі Опору. Ш. належать фундаментальні праці в галузі старофранц. епосу, провансальської та франц. л-р. Вивчав історію нац.-визвольного руху в Болгарії. Досліджував болг.-рос. та болг.-укр. літературні зв'язки. Автор статей про Т. Шевченка і його вплив на болг. письменників. *О. Д. Кетков.*

ШЕЛУШКО́В Григорій Іванович (1899 — травень 1943) — один з організаторів і керівників парт. підпілля й партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1925. Н. в с. Рудні-Бронській (тепер Рогачівського р-ну Гомельської обл.) в сел. сім'ї. З 1936 — на парт. роботі на Житомирщині. В 1941 залишений для підпільної роботи. 10.IV 1943 обраний секретарем Житомирського підпільного обкому КП(б)У. 10.V 1943 Ш. був заарештований гітлерівцями і незабаром страчений.

ШЕЛЮГА́, верба гостролиста (Salix acutifolia) — кущ або дерево до 8 м заввишки з роду *верба,* з довгими тонкими й гнучкими пагонами. Кора червоно-бура або яскраво-червона з сизою поволокою. Листки ланцетні. Пошир. в Сх. Європі, зокрема в УРСР і в Азії. Росте на пісках, здебільшого по берегах річок. Добрий ранній медонос. Цінний кущ для *освоєння пісків.* З пагонів виготовляють плетені побутові вироби.

ШЕЛЮ́ТО Микола Андрійович [9(22). II 1906, с. Глуховка, тепер Вєтковського району Гом. обл. — 6.II 1984, Одеса] — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1958). В 1925—31 навчався в Одес. худож. ін-ті у П. *Волокидіна.* Твори в галузі пейзажного жанру: «Полудень», «Молотьба» (обидва — 1947), «Берег моря» (1948), «Крим. Вид на Аюдаг» (1951), «Ранок на березі» (1953), «На виноградниках» (1963), «Біля річки» (1970). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Літ.:* Микола Шелюто. Альбом. К., 1976.

М. А. Шелюто. Ранок на березі. 1953.

ШЕЛЮ́ШКО Микола Володимирович [5 (18).X 1912, Кам'янське, тепер Дніпродзержинськ Дніпроп. обл.— 6.II 1983, Львів] — український радянський співак (тенор) і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив Львів. консерваторію (з 1950 — її викладач). З 1948 — соліст Львів. театру опери та балету. Партії: Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Йонтек («Галька» Монюшка), Овід («Овід» Спадавеккіа). *Т. Ю. Філенко.*

ШЕ́ЛЯ (Szela) Якуб (15.VII 1787, с. Смажова, тепер ПНР — 1866, с. Солка, тепер м. Солра СРР) — один з керівників сел. загону під час *Галицького повстання 1846.* Походив з кріпаків. Намагався надати повстанському рухові організованого характеру, створив штаб повстанців та управління контрольованою ними територією. 1.IV 1846 Ш. від імені 50 сільс. громад подав петицію до намісництва з вимогою скасувати панщину. Після того, як намісництво відхилило її, Ш. оголосив про скасування панщини та поділ поміщицької землі між селянами. В середині квітня 1846 австр. влада підступно заарештувала Ш. і вислала на Буковину в с. Солку під нагляд поліції.

ШЕ́ЛЯГ (польс. szel**ą**g; першоджерело: лат. solidus, букв.— міцний, надійний) — поширена на Україні назва середньовічної дрібної монети соліда, який у 16—17 ст. дорівнював $^1/_3$ *гроша.*

ШЕЛЯ́Г-СОСО́НКО Юрій Романович (н. 10.I 1933, Київ) — укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). У 1956 закінчив Чернівецький ун-т. З 1962 працює в Ін-ті ботаніки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом). Осн. праці присвячені розробці теор. і прикладних проблем *геоботаніки.* Запропонував теорію ценопопуляційної структури *ареалів,* філоценогенетичну класифікацію рослинності на основі ценогенетичних елементів, еколого-генетичних груп і флоро-генетичних комплексів. Своїми працями зробив внесок у справу вивчення і охорони лісів, лук та степів республіки.

ШЕ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура (пора) раннього *палеоліту.* Виділена і названа в 60-х рр. 19 ст. Г. *Мортільє* за знахідками кам'яних виробів біля м. Шель поблизу Парижа. Пам'ятки Ш. к. поширені на тер. Африки, Пд. Європи, Пд. і Пд.-Сх. Азії. На тер. СРСР вони відомі в Серед. Азії та Закавказзі, на Україні (див. *Королеве*). Носії Ш. к., застосовуючи примітивні кам'яні *рубила* та ін. знаряддя, займалися *збиральництвом,* полюванням; вели рухливий спосіб життя, жили у відкритих поселеннях і в природних печерах, користувалися вогнем. Сусп. організацією був *первіснообщинний лад* на стадії *«первісного людського стада».* Фіз. тип людей Ш. к.— *архантропи.* Тепер Ш. к. здебільшого розглядається як початковий етап *ашельської культури.* Датується часом понад 300 тис. років. *І. Г. Шовкопляс.*

ШЕЛЬФ — див. *Материкова обмілина, Континентальний шельф.*

ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — льодовик у межах *материкової обмілини,* який перебуває на плаву або частково спирається на дно. Має вигляд плити, що закінчується обривом і наз. ф р о н т о м Ш. л. Здебільшого Ш. л. являють собою продовження наземних льодовикових покривів, рідше вони утворюються внаслідок накопичення снігу на мор. кризі або змерзання *айсбергів.* Поширені переважно в Антарктиці. Невеликі осередки площею до десятків квадратних кілометрів трапляються вздовж узбережжя Канадського Арктичного архіпелагу, Землі Франца-Йосифа та Північної Землі. Заг. площа Ш. л. земної кулі 1506 тис. км², об'єм бл. 0,6 млн. км³, товщина від 200—1300 м біля материкового краю до 50—400 м біля морського. Швидкість руху Ш. л. збільшується в напрямі до моря від 300 до 1800 м і більше на рік. Найбільшими є *Росса шельфовий льодовик* і *Фільхнера шельфовий льодовик.* *Н. І. Барков.*

ШЕМАЯ́ (Chalcalburnus) — рід риб родини *коропових.* Дещо нагадує *верховодку,* але більша за розміром (довж. тіла 22—40 см, маса до 360 г). Рот спрямований вверх, нижня щелепа злегка видається вперед. Між черевним і анальним плавцями є кіль, не вкритий лускою. Прохідні і прісноводні форми. В СРСР (бас. Чорного, Каспійського, Аральського морів) — 1 вид: ш е м а я (Ch. chalcoides) з 9 підвидами. Прохідні форми зимують у річках, де в квітні — червні відкладають ікру (до 50 тис. шт.), влітку живуть у морях. Живиться Ш. гол. чин. дрібними безхребетними, а також личинками риб. Об'єкт промислу і розведення.

ШЕМЕ́ТОВ Микола Станіславович (н. 16.III 1919, Іркутськ) — рос. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). В 1940 закінчив Іркутське худож. уч-ще. В 1945—60 — художник Іркутського драм. театру, з 1960 — художник (з 1962 — гол. художник) Севастопольського рос. драм. театру, в якому оформив вистави «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1964), «Ревізор» М. Гоголя (1965), «Червона нитка» В. Собка (1968), «Є така партія!» І. Рачади (1974), «Останній строк» В. Распутіна (1979) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Л. І. Васильєва.*

ШЕМЯ́КІН Михайло Михайлович [13 (26).VII 1908, Москва — 26.VI 1970, Рига] — рос. рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Член КПРС з 1951. Закінчив Моск. ун-т (1930). У 1930—45 працював у н.-д. ін-тах і навч. закладах Москви, з 1945 — в Ін-ті біол. і мед. хімії АН СРСР; з 1959 — директор Ін-ту хімії природних сполук АН СРСР (тепер Ін-т біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна). Осн. праці стосуються теор. органічної хімії і хімії природних сполук. З'ясував механізм ряду реакцій, напр. піроліз солей карбонових к-т, азоксисполучення; виявив участь вітаміну B_6 у багатьох перетвореннях амінокислот (разом з О. О. *Брауништейном*), синтезував антибіотик тетрациклін тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

ШЕ́НБЕРГ (Schönberg) Арнольд (13.IX 1874, Відень — 13.VII 1951, Лос-Анджелес) — австрійський композитор, диригент, педагог. Представник *експресіонізму* в музиці. Засновник *атональної музики* і *додекафонії.* З 1925 — професор композиції Прусської АМ у Берліні. У 1934 емігрував у США,

Ф. В. Й. Шеллінг.

М. М. Шемякін.

А. Шенберг.

Шемая.

К. І. Шенфер.

А. М. Шеньє.

Л. В. Шервуд. Вартовий. Гіпс. 1933. ДРМ у Ленінграді.

викладав композицію в Каліфорнійському ун-ті (1936—44). Твори: опера «Мойсей і Аарон» (1932), муз. драма «Щаслива рука» (1913), розповіді для читця з оркестром і чол. хором «Той, що уцілів з Варшави» (1947), сюїта «Місячний П'єро» (1912), симф. поема «Пелеас і Мелізанда» (1903), теор. праці.

Літ.: Соллертинский И. Арнольд Шенберг. Л., 1934; Павлишин С. «Місячний П'єро» А. Шенберга. К., 1972.

Р. І. Кулик.

ШЕНБРУ́ННСЬКИЙ МИР 1809, Віденський мир 1809 — договір між Францією і Австрією, підписаний 14.X у Шенбруннському палаці (Відень) після закінчення австро-французької війни 1809. За Ш. м. Австрія змушена була піти на значні тер. поступки на користь Франції, зобов'язувалася розірвати відносини з Великобританією, приєднатися до *континентальної блокади,* скоротити чисельність своїх військ. Умови Ш. м. було анульовано *Віденським конгресом 1814—15.*

ШЕ́НВАЛЬД (Szenwald) Люцьян (13.III 1909, Варшава — 22.VIII 1944, поблизу Гарволіна) — польський поет. Член Компартії Польщі з 1932. З 1939 жив в СРСР. З 1941 перебував у Рад. Армії, а з 1943 — у Війську Польському. Загинув на фронті. Перші твори (почав друкуватися 1925) позначені *авангардизмом.* Зблизившись із революц. рухом, перейшов на позиції передового, соціально активного мистецтва. Автор поеми «Сцена біля струмка» (1936), зб. поезій «З гостинної землі — до Польщі» (1944), радіоп'єс, віршів, присвячених революц. подіям в Іспанії, борцям за свободу Польщі, дружбі й братерській солідарності з рад. народом. Перекладав твори М. Горького, В. Маяковського, П. Тичини, У. Шекспіра, П. Б. Шеллі.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Плечом к плечу. М., 1949.

В. П. Вєдіна.

ШЕНГЕЛА́Я Демна Костянтинович [9 (21).V 1896, с. Сачилао, тепер Самтредського р-ну Груз. РСР — 6.XII 1980, Тбілісі] — груз. рад. письменник, акад. АН Груз. РСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перше оповідання — «Нірвана» (1915). Роман «Санавардо» (1926) — про розклад груз. буржуазії. В сатирич. романі «Бата Кекія» (1933) дано розгорнуту панораму нар. життя Грузії від 60-х рр. 19 ст. до 1905. Автор романів «Зоря», «Натхнення» (обидва — 1940), повісті «Скарб» (1958), оповідань, п'єс, статей про класиків груз., рос. і зх.-європ. л-р, досліджень у галузі фольклористики. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

Р. Ш. Чилачава.

ШЕ́НДЕЛЬ Володимир Степанович (н. 22. VI 1936, м. Донецьк) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1975. У 1963—64 навчався в ін-ті мистецтв у Владивостоці, 1965—71 — в Ленінгр. худож. ін-ті ім. І. Рєпіна. Твори: «Опалена земля» (1968), «Рік 1944» (1970), «Ленінський заклик» (1974), «Донбас — край вугільний» (1975), «Урок історії» (1977), «Робітфаківець» (1979), «Вечір у селі Попівка» (1981), «Колгоспні амазонки» (1983).

ШЕ́ННОН (Shannon) Клод Елвуд (н. 30.IV 1916, Гейлорд, шт. Мічіган) — амер. вчений, один із засновників математичної *інформації теорії.* З 1956 — член Національної АН США і Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив (1936) Мічіганський університет. З 1957 — професор Массачусетського технологічного ін-ту. Осн. праці стосуються алгебри логіки, теорії релейно-контактних схем та кібернетики. Рос. мовою перекладено його твір «Работы по теории информации и кибернетике» (М., 1963).

ШЕ́НОА (Senoa) Август (14.XI 1838, Загреб — 13.XII 1881, там же) — хорват. письменник. Почав друкуватися 1861. Запровадив у хорватській л-рі жанр віршованих епічних творів на історико-патріотичні теми. Патріотичне звучання мають і романи «Скарб ювеліра» (1871), «Стережися сенської руки» (1875). Широку панораму хорват. життя подав у романах і повістях «Приятель Ловро» (1873), «Ілійїн заповіт» (1876), «Владимир», «Жебрак Лука» (обидва — 1879), «Бранка» (1881). Найвизначніший твір Ш. роман «Селянське повстання» (1877) — про хорватсько-словен. селянське повстання 1573. Перекладав твори Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Селянське повстання. К., 1957; Рос. перекл. — Крестьянское восстание. М., 1955; Сокровище ювелира. М., 1963.

В. Г. Гримич.

ШЕ́НФЕР Клавдій Іполитович [26.V (7.VI) 1885, м. Радвілішкіс, тепер Литов. РСР — 18.V 1946, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Після закінчення (1910) Московського тех. уч-ща (тепер Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана — МВТУ) викладав у цьому ж вузі (з 1917 — професор). Брав участь в організації електротех. ф-ту МВТУ (1918) і Всесоюзного електротех. ін-ту ім. В. І. Леніна (1921). Викладав (з 1930) у Моск. енергетичному ін-ті. Осн. праці стосуються теорії та конструювання електр. машин, каскадних схем з електр. машинами, комутації електр. машин колекторного типу. Ш.— автор багатьох підручників. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ШЕНЬЄ́ (Chénier) Марі Жозеф (11.II або 28.IV 1764, Константинополь — 10.I 1811, Париж) — франц. драматург, поет і публіцист, член Франц. академії (з 1803). Брат А. М. *Шеньє.* В роки Великої франц. революції — депутат Конвенту. Примикав до *якобінців,* не визнавав терору. Трагедії Ш. «Карл IX, або Урок королям» (пост. 1789, опубл. 1790; з франц. історії), «Жан Калас, або Урок суддям» (пост. 1791, опубл. 1793; спрямована проти реліг. мракобісся і фанатизму), «Гай Гракх» (пост. 1792, опубл. 1793; на тему античності) утвердили у франц. л-рі революц. класицизм. Створив новий тип трагедії, в якій відображено політ. життя, актуальні соціальні проблеми, змальовано нар. маси. У центрі творів Ш.— герой, що відстоює права мас.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Карл IX, или Урок королям. В кн.: Французский театр эпохи Просвещения, т. 2. М., 1957.

Л. А. Мироненко.

В інтимній лірициі втілив образ людини передреволюц. доби. Вірші Ш. опубліковано лише 1819.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1977, № 1; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1940; [Вірші]. В кн.: Европейская поэзия XIX века. М., 1977.

Літ.: Великовский С. Андре Шенье и революция. В кн.: Великовский С. Поэты французских революций 1789—1848. М., 1963; Шор В. Андре Шенье. В кн.: Писатели Франции. М., 1964.

Л. А. Мироненко.

ШЕНЬСІ — провінція на Пн. Китаю. Площа 190 тис. км². Нас. 28,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Сіань. Поверхня переважно платоподібна, на Пд.— хр. Ціньлін. Клімат помірний. Гол. ріка — Хуанхе. В горах подекуди збереглися ліси. Основа економіки — с. г. Вирощують пшеницю, просо, рис, гаолян, кукурудзу; з технічних культур — олійні культури, цукр. буряки та бавовник. Тваринництво має другорядне значення. Видобувають вугілля, нафту, залізо. руду. Підприємства металург., маш.-буд., хім., нафтопереробної, цем., бавовняної і харч. промисловості. Осн. пром. центри — Сіань, Баоцзі.

М. В. Фурманов.

ШЕНЬЯ́Н, Мукден — місто на Пн. Сх. Китаю, адм. ц. провінції Ляонін. Розташований на р. Хуньхе. Значний залізнич. вузол. 4,2 млн. ж. (1975). Важливий індустр. центр країни. Провідні галузі важкої пром-сті — чорна та кольорова металургія, машинобудування, хім. пром-сть. Цементні, деревообробні, паперові, поліграф., склоробні, керамічні, текст. і харч. підприємства. Кустарні промисли. Ун-т. Політех., мед., екон., с.-г. та ін. ін-ти. Наук. установи. Музеї. Театри. Архіт. пам'ятки 9—14 ст. Ш. виник у 2 ст. до н. е. під назвою Хоучен.

ШЕ́ПАРД (Shepard) Алан (н. 18.XI 1923, Іст-Деррі, шт. Нью-Гемпшір) — астронавт США, контр-адмірал ВМФ (у відставці). Після закінчення 1944 Мор. академії став офіцером ВМФ. У 1950—53 і 1955—57 працював у школі льотчиків-випробувачів ВМФ. У 1958 закінчив Військ.-мор. коледж. З

1959 — у групі астронавтів. Вперше у США здійснив (5.V 1961) 15-хвилинний суборбітальний політ на космічному кораблі «*Меркурій*» (МР-3). Разом з Е. *Мітчелом* і С. *Руса* здійснив (1—10.II 1971) політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-14». На Місяці перебував 33 год 30 хв, включаючи 2 виходи на його поверхню тривалістю бл. 9 год. Ш.— керівник програми підготовки амер. астронавтів у Центрі пілотованих польотів у Х'юстоні.

ШЕПЕЛЯ́ВІСТЬ — вада мови, при якій неправильно вимовляються свистячі («з», «с», «ц») і шиплячі («ж», «ч», «ш», «щ») звуки. Є кілька видів Ш. Серед них головні: міжзубна (зумовлена дефектом розташування зубів — наявністю щілини між передніми зубами), недостатня рухомість язика (нездатність виробити точні для кожного звука мовні рухи), тугоухість (порушення фонематичного слуху) тощо. Для усунення Ш. застосовують методи *логопедії*. При аномаліях будови мовного апарату іноді вдаються до хірургічного втручання, *протезування*.

ШЕПЕТІ́ВКА — місто обласного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Гусці (прит. Горині). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Вперше згадується 1594. Була під владою шляхет. Польщі. Наприкінці 16 ст. Ш. дістала *магдебурзьке право*. Населення Ш. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*, *Наливайка повстанні 1594—96*, нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 в Ш. діяла група РСДРП, відбулися страйки робітників і сел. заворушення. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1923 Ш.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ш. (4.VII 1941—11.II 1944) в місті виникли підпільні групи, які ввійшли до *Славутської підпільної комуністичної організації*, діяв підпільний райком партії. Влітку 1942 Шепетівська орг-ція почала діяти самостійно, у взаємодії з партизан. з'єднанням А. З. *Одухи*. У місті — гол. підприємство обл. об'єднання «Хмельницькдерев», цукр. і м'ясні комбінати, маслоробний, 2 хлібні, безалкогольних напоїв, тракторних втулок, металовиробів, асфальтобетонний, буд. матеріалів з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, підприємства побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, філіал Київ. індустр. технікуму, тех. уч-ще, 13 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 будинки культури, 7 клубів, 6 б-к. Літ.-меморіальний комплекс М. О. *Островського*, який 1915—19 жив у Ш. У 20-х рр. у Ш. деякий час жив Н. С. *Рибак*. В 1937—41 тут навчався герой-піонер В. О. *Котик*. У місті йому встановлено пам'ятник.

ШЕПЕТІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 47,9 тис. чол. (1984). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шепетівка*. Поверхня пн. (більшої) частини району рівнинна (розташована в межах *Малого Полісся*), пд. — рівнинно-хвиляста, розчленована долинами річок, балками та ярами (пн.-сх. схили *Подільської височини*). Корисні копалини: граніти, гнейси, вапняки, каолін, буд. глини, пісок, торф. Найбільша річка — *Хомора* (бас. Прип'яті). Грунти на Пн. дерново-підзо-

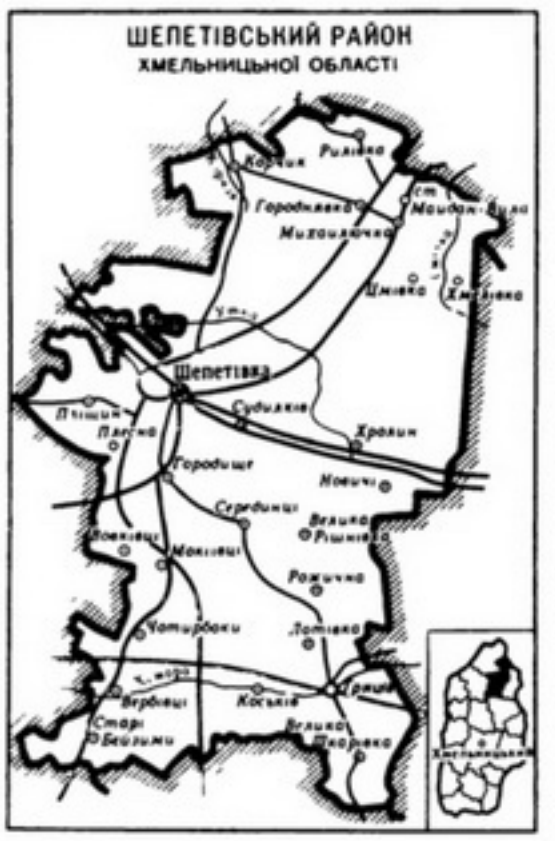

листі, в центр. частині — опідзолені чорноземи і темно-сірі, на Пд.— чорноземи типові малогумусні. Пн. частина району лежить у межах зони мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, ясен) займають 35 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — м. Шепетівка. Найбільші пром. підприємства району: Майдан-Вильський комбінат вогнетривів (с. Михайлючка), Грицівський ковальсько-пресових вузлів і Чотирбоківський комбікормовий заводи.

Районний комбінат побутового обслуговування (Шепетівка), 3 будинки побуту. Землеробство району зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 67,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, жито, овес, просо, гречка. У Ш. р.— 17 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Шепетівка; залізничні станції: Чотирбоки, Хролин, Майдан-Вила. Автомоб. шляхів — 486 км, у т. ч. з твердим покриттям — 409 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (смт Гриців), 51 заг.-осв. та 4 музичні школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 69 клубних установ, 55 кіноустановок, 64 б-ки. У с. Хмелівці Ш. р. народився юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 В. О. *Котик*. У Ш. р. видається газ. «Шляхом Жовтня» (з 1925).

А. В. Васьковський.

ШЕ́ПЛІ (Шаплі; Shapley) Харлоу (2.XI 1885, Нашвілл, шт. Міссурі — 20.X 1972, Боулдер, шт. Колорадо) — амер. астроном. Закінчив (1910) ун-т шт. Міссурі (Колумбія). Осн. наук. праці стосуються будови *Галактики, змінних зір* у нашій та ін. *галактиках*. Ш. розробив метод визначення елементів орбіт затемнюваних *подвійних зір* (разом з Г. Н. *Рессел*ом); метод обчислювання віддалей до далеких зоряних систем і скупчень, оснований на спостереженнях *цефеїд*, які входять до них; дослідив систему кульових скупчень і визначив напрям на центр Галактики; досліджував розподіл галактик у просторі.

ШЕПТИ́ЦЬКИЙ Андрій (1865—1944) — глава греко-католицької (уніатської) церкви (з 1900), один з ідейних натхненників укр. бурж. націоналізму. Великий поміщик, граф. Служив інтересам *Ватікану*, нім. імперіалізму. Боровся за відрив України від Росії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 активно сприяв нім.-фашист. окупантам у поневоленні укр. народу, був одним з організаторів дивізії «СС-Галичина».

ШЕРБУ́Р — місто на Пн. Франції, у департаменті Манш (Нормандія). Пасажирський мор. порт на узбережжі прот. Ла-Манш, залізнич. станція. 83 тис. ж. (1975). Суднобудування та с.-г. машинобудування. Підприємства хім., меблевої, швейної та харчосмакової пром-сті. Військ.-мор. база.

ШЕ́РВУД Леонід Володимирович [16 (28).IV 1871, Москва — 23.VIII 1954, Ленінград] — рос. рад. скульптор, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946). Син арх. В. О. Шервуда. В 1886—91 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. Іванова, 1893—98 — в петерб. АМ у В. Беклемішева. В 1899—1900 — пенсіонер АМ у Парижі, де навчався в академії Жюльєна у О. *Родена* та А. *Бурделя*. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. Твори: надгробок Г. І. Успенського (1904) на Волковому кладовищі, пам'ятники О. М. Радищеву та О. І. Герцену (два останні — 1918, всі — в Ленінграді), пам'ятник О. М. Радищеву в Москві (1918), портрет П. Л. Войкова (1927), «Вартовий» (1933). У 1913 брав участь у конкурсі на проект пам'ятника Т. Шевченкові для Києва, 1939 створив портрет поета. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Рогачевский В. Леонид Владимирович Шервуд. М., 1955.

ШЕРЕМЕ́Т Микола Спиридонович [н. 10 (23).XII 1906, м. Могильов, тепер БРСР] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Перша зб. віршів — «У похід» (1929). У 1942—43 перебував у партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова. У роки війни друкував статті, нариси, вірші в газ. «Известия», «Комсомольская правда», «Комуніст», «Советская Украина». Тоді ж опублікував зб. віршів «На лінії вогню» (1942), нариси «В лісах України» (1944). Автор збірок віршів і поем «Жит-

А. Шепард.

Х. Шеплі.

В. С. Шендель. Колгоспні амазонки. 1983

А. С. Шеремета.

Р. Б. Шерідан.

А. Шеріф.

Шерстокрил
Cynocephalus volans.

тя моє» (1947), «Генерал Орленко» (1948), «Дружбою сильні» (1954), «Лілія Карастоянова» (1972), «Мій світ» (1976), книжок нарисів про війну, роману «Вартові миру» (1936), документальної повісті «З глибин пам'яті» (1977). Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Мій найдорожчий самоцвіт. К., 1981.

Літ.: Кобилецький Ю. Микола Шеремет. В кн.: Кобилецький Ю. Літературні портрети. К., 1958.

Г. Г. Єжелов.

ШЕРЕМЕ́ТА Андрій Степанович (13.XII 1871, с. Бірче, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.— 5.II 1946, Львів) — укр. актор. Працював (1889—1924, з перервами) у Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, Новому Львів. театрі (1919), в трупі В. Коссака в Коломиї (1921—22), ін. театрах Зх. України (1925—39), в Укр. театрі ім. Лесі Українки у Львові (1939—40). Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Маюфес («Хазяїн» Карпенка-Карого), Загонистий («Учитель» Франка), слуга Пуньо («Війт Заламейський» Франка за Кальдероном) та ін. Грав також в оперетах.

П. К. Медведик.

ШЕРЕМЕ́ТА Петро Михайлович (22.I 1897, с. Пуків, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 11.XI 1922, м. Чортків, тепер Тернопол. обл.) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польс. окупантів. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни служив у австрійській армії, потім — в *Українській Галицькій армії*, з частинами якої в січні 1920 перейшов на бік Червоної Армії. В складі 44-ї стрілецької д-зії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Після закінчення громадян. війни — командир батальйону в складі 44-ї стрілецької д-зії. Восени 1922 разом з С. О. Мельничуком та І. Г. Цепком очолив підпільну партизан. групу «*Червона дванадцятка*», яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польського військово-польового суду.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Борис Петрович [25.IV (5.V) 1652, Москва — 17 (28).II 1719, там же, похований у Петербурзі] — рос. воєначальник і дипломат, генерал-фельдмаршал (1701), граф (з 1706). Брав участь в укладенні «*Вічного миру*» *1686* з Польщею, в *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96*, в усіх вирішальних битвах проти швед. військ під час *Північної війни 1700—21* (в *Полтавській битві 1709* командував центром рос. військ). Учасник *Прутського походу 1711* і укладення *Прутського трактату 1711* з Туреччиною.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Василь Борисович [бл. 1622 — 3 (13).XI 1682] — рос. держ. і військ. діяч, воєвода. Очолював ряд приказів, керував діями рос. військ і укр. загонів на Україні 1654—56 і 1658—60 під час рос.-польс. війни 1654—67. Учасник *Охматівської битви 1655*. З 1658 — київ. воєвода. Вів боротьбу проти І. *Виговського*. Після поразки російського війська під Чудновом (1660) був виданий польс.-шляхет. командуванням крим. ханові. Викуплений рос. урядом з полону в листопаді 1681.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Михайло Петрович (21.XI 1905, с. Одинці, тепер Краснинського р-ну Смол. обл.— 27.VII 1973, Львів) — укр. рад. механік, доктор фізико-матем. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1949. Закінчив (1927) Смоленський ун-т. Працював (з 1930) у вищих навч. закладах Мінська, Дніпропетровська, з 1945 — у Львів. ун-ті. Наук. праці Ш. стосуються контактних задач теорії пружності, концентрації напружень, узагальнення теорії оболонок. Нагороджений орденом Б. Хмельницького 3-го ступеня, медалями.

Б. Л. Пелех.

ШЕ́РЕР (Scherer, Cherer) Йоганн Бенедікт (Жан Бенуа; 1.IX 1741, Страсбург — 1824) — нім. і франц. історик, географ, економіст. Освіту здобув в ун-тах Страсбурга, Ієни, Лейпціга. Деякий час був аташе франц. посольства в Петербурзі. В 1808—24 — професор Тюбінгенського ун-ту. Автор ряду праць, які містять відомості з історії, економіки, географії України. Праця Ш. «Аннали Малоросії» (1788) була першим у зх.-європ. науці заг. оглядом географії та історії України. Ш. відзначав заслуги укр. козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочовиків.

ШЕРИ́Ф (англ. sheriff) — у деяких бурж. д-вах виборна (напр., у США) або призначувана королем (у Великобританії) службова особа, яка здійснює адм., поліцейські та певні судові функції.

ШЕРІДА́Н (Sheridan) Річард Брінслі (30.X 1751, Дублін — 7.VII 1816, Лондон) — англійський драматург, театр. і політ. діяч. За походженням ірландець. У 1776—1809 — худож. керівник театру «Друрі-Лейн». У 1780—1812 — член парламенту від партії *вігів*. Виступав з демократичних і радикальних позицій, розвінчуючи колоніальну політику англ. уряду. Автор комедій «Суперники», «Дуенья», «День святого Патріка, або Кмітливий лейтенант» (усі — 1775) та ін., а також мелодрами «Пісарро» (1799; переробка п'єси А. Коцебу «Іспанці в Перу»). У найвизначнішій комедії «Школа лихослів'я» (пост. 1777, вид. 1780) висміював пиху й лицемірство буржуазно-аристократичної Англії.

Тв.: Укр. перекл.— Школа лихослів'я. К., 1947; Рос. перекл.— Драматические произведения. М., 1956.

Літ.: Шервин О. Шеридан. Пер. с англ. М., 1978.

І. О. Влодавська.

ШЕРІ́Ф Азіз (н. 1904, м. Ана, Ірак) — громадський і політ. діяч Іраку. Юрист. З 1946 — учасник руху за політичну та економічну незалежність і демократизацію життя Іраку. З 1954 — в еміграції в Сирії, повернувся на батьківщину після Іракської революції 1958. З 1958 — генеральний секретар Нац. ради прихильників миру. З 1959 — член Бюро *Всесвітньої Ради Миру*. В 1969—75 займав ряд міністерських посад. Нагороджений орденом Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ШЕ́РПИ, шерпа — народність, яка живе у високогірних районах Непалу, а також в Індії. Заг. чисельність — 75 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — шерпа, належить до *тібето-бірманських мов*. За релігією — буддисти (ламаїсти). Ш.— нащадки тібетців, які за середніх віків переселилися на Пд. від Головного Гімалайського хребта. Осн. заняття Ш. — землеробство, скотарство, торгівля.

ШЕ́РРІНҐТОН (Sherrington) Чарлз Скотт (27.XI 1857, Лондон — 4.III 1952, Істборн) — англ. фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1893), чл.-кор. Петерб. АН (з 1915). Закінчив Кембріджський ун-т (1885). Професор Лондонського (1891), Ліверпульського (1895—1918) та Оксфордського (1913—35) ун-тів. Основні наукові праці присвячені вивченню фізіології центральної нервової системи, зокрема питань механізмів координації рефлексів, взаємовідношень процесів *збудження* і *гальмування*. Ш. дослідив антагоністичні відношення м'язових груп при здійсненні рухів, зробив аналіз реципрокної іннервації, створив вчення про пропріорецепцію та про природу м'язового тонусу. Нобелівська премія, 1932 (разом з Е. *Едріаном*).

ШЕРСТОБИ́ТОВ Євген Фірсович (н. 19.VI 1928, м. Улан-Уде) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. У 1960 закінчив режисерський ф-т ВДІКу (учень М. *Ромма*). З 1962 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Знімає переважно фільми для дітей та юнацтва: «Юнга зі шхуни „Колумб"» (1963), «Казка про Хлопчиша Кибальчиша» (1964), «Акваланги на дні» (1965), «Туманність Андромеди» (1967), «Скарби палаючих скель» (1969), «Бунтівний „Оріон"» (1978), «Беремо все на себе» (1980). В багатьох фільмах виступив також як автор сценарію. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1967.

ШЕРСТОКРИ́ЛИ (Dermoptera) — ряд *ссавців*. Довж. тіла бл. 40 см, маса 1—1,7 кг. Волосяний покрив короткий, густий, м'який, сірувато-коричневого кольору зі сріблясто-білими плямами. Мають літальну перетинку. Вона з'єднує всі кінцівки і довгий (до 25 см) хвіст, чим дає змогу тварині планірувати по похилій лінії з дерева на дерево на відстань до 140 м. Живуть у густих тропічних лісах Зондських, Молуккських, Філіппінських та прилеглих до них дрібних о-вів. Вдень сплять, нерухомо причаївшись на гілках, активні вночі. Живляться соковитими плодами, комахами тощо. Вагітність бл. 60 днів, у виплоді 1 маля. Ряд включає 1 рід — Cynocephalus з 1 видом — Ш. філіппінський (C. volans).

В деяких місцевостях Ш. добувають заради смачного м'яса і цінного хутра.

ШЕРСТЮ́К Григорій Пилипович (26.XI 1882, с. Новий Тагамлик, тепер Машівського р-ну Полтав. обл.— 6.XI 1911) — укр. видавець. У 1904 закінчив учительську семінарію в м. Новому Бузі (тепер Микол. обл.), учителював. За-

сновник першого укр. педагогічного вид-ва «Український учитель», першого укр. педагогічного журн. «*Світло*». Автор кількох науково-популярних книжок для дітей, популярної «Короткої граматики для шкіл», ряду публіцистичних і пед. статей.

ШЕРСТЬ — волосяний покрив ссавців, що захищає *шкіру* від зовнішніх ушкоджень. Складається з покривного *волосу* й підшерстя (у овець покривному волосу відповідають ость, перехідний і покривний волос, а підшерстю — *пух*). Ость — жорсткий, малозвитий, вкритий некільцевидною лускою з дуже розвиненою серцевиною і, як правило, найдовший волос. Перехідний волос — проміжний між остю й пухом; серцевина слаборозвинена або відсутня. Покривний волос — дуже короткий, блискучий, майже прямий; за будовою близький до ості. Для кожного роду тварин характерний певний шерстяний покрив, який залежно від сезону та фізіол. стану особини може змінюватись. Колір Ш. визначається наявністю пігменту меланіну. Ш.— один із осн. видів натуральних волокон для *текстильної промисловості*. Див. також *Вовна*.

ШЕ́РФІГ (Scherfig) Ганс (8.IV 1905, Копенгаген — 28.I 1979, там же) — дат. письменник, публіцист, художник. Член Компартії Данії. В 1943 утік з нім.-фашист. в'язниці й до кінця війни перебував у підпіллі. Літ. діяльність почав у 30-і рр. У романах «Мертва людина» (1937), «Зниклий чиновник» (1938), «Змарнована весна» (1940), «Ідеалісти» (1945), «Зникла мавпа» (1964) створив сатиричну картину духовної деградації бурж. суспільства. Життя Данії під час фашист. окупації і в перші післявоєнні роки зобразив у романах «Ботус Окцітанус, або Восьмиокий Скорпіон» (1953) та «Замок Фрюденгольм» (1962). Автор літ.-критичних розвідок, дорожніх нарисів про СРСР («Подорож по Радянському Союзу», 1951) й ін. соціалістичні країни. Ілюстрував свої твори і твори письменників різних епох і народів (Л. Гольберга, Дж. Б. Шоу та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Надійний шанс містера Уайта. К., 1961; Дворецький. В кн.: Сучасна датська новела. К., 1982; Рос. перекл.— Ботус Окцитанус, или Восьмиглазый Скорпион. М., 1956; Замок Фрюденхольм, кн. 1—2. М., 1965; Пропавшая обезьяна. М., 1965; В гостях у киргизов. Фрунзе, 1969; Труд. Л., 1978; Пропавший чиновник.— Загубленная весна.— Мёртвый человек. М., 1979.

Літ.: Переслегина Э. В. Ханс Шерфиг. Биобиблиографический указатель. М., 1965. *О. Д. Сенюк.*

ШЕ́РШЕНЬ (Vespa) — рід гуртосімейних жалячих перетинчастокрилих комах надродини *ос справжніх*. Тіло завдовжки до 35 мм, червоно-буре з жовтим малюнком. Гнізда влаштовують в дуплах дерев у вигляді горизонтальних стільників, зроблених з папероподібної маси, яку вони виробляють з кори гілок дерев або чагарників. Личинок вигодовують гол. чин. комахами (у т. ч. й медоносними бджолами, чим шкодять бджільництву). Дорослі Ш. ушкоджують також стиглі яблука і груші, обгризають кору молодих дерев. Жалять боляче, кілька уколів Ш. часом небезпечні для здоров'я людини. В році бл. 20 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — 8 видів, в УРСР— 1: Ш. звичайний (V. crabro).

Г. З. Осичнюк.

«ШЕ́РШЕНЬ» — укр. сатиричний журнал революційного напряму. Виходив у Києві в січні — липні 1906. Видано 25 номерів. «Ш.» друкував твори І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Черняв'ського, О. Маковея, О. Олеся, художників Ф. Красицького, В. Різниченка (Велентія) та ін., спрямовані проти царизму, бурж.-поміщицьких партій, проти шовіністів та бурж. націоналістів.

Літ.: Бабишкін О. К. Сатиричний журнал «Шершень». «Радянське літературознавство», 1959, № 4.

О. К. Бабишкін.

ШЕСТА́К Володимир Володимирович (н. 1.IV 1916, Жмеринка, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1966. В профес. мистецтві — з 1937. В 1945—80 працював у Вінн. театрі ляльок. Серед вистав — «Котигорошок» Г. Усача, «Великий Іван» С. Образцова, «Донька білої берези» А. М'ястківського, «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч» за М. Гоголем, «Маленька фея» В. Рабадана.

ШЕСТА́ЛОВ Юван (Іван) Миколайович (н. 22.VI 1937, с. Камратка, тепер Берьозовського р-ну Ханти-Мансійського авт. округу Тюмен. обл.) — мансійський рад. письменник. Член КПРС з 1967. Пише мансі і рос. мовами. Автор повістей «Синій вітер каслання» (1964), «Коли мене гойдало сонце» (1970), «Таємниця Сорні-най» (1976), «Сибірське прискорення», «Велика риба» (обидві — 1982), збірок віршів, поем, оповідань, нарисів, книг для дітей. Осн. тема творчості Ш.— нове життя раніше знедолених народів Крайньої Півночі, праця рад. людей, рідна природа. Переклав мовою мансі «Заповіт» Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Югорська колиска. К., 1976; Коли мене гойдало сонце. К., 1981; Рос. перекл.— Избранное. Л., 1976.

М. М. Плісецький.

ШЕСТИКНИ́ЖЖЯ АРМЕНО́ПУЛА — збірник феод. права Візантії, складений бл. 1345 верховним суддею м. Фессалоніки К. Арменопулом. Являє собою кодифікацію *римського права*, пристосовану до умов раннього феодалізму. Джерелами Ш. А. були *дигести*, номоканони та ін. візант. кодифікації. Після падіння Візантії (серед. 15 ст.) застосовувалося в Греції, Волощині, Молдавії та Бессарабії. До Ш. А. входили норми цивільного, сімейного, кримінального, церк., та судового права.

ШЕСТО́В Лев [справж. прізв. та ім'я — Шварцман Лев Ісакович; 31.I (12.II) 1866, Київ — 20.XI 1938, Париж] — рос. філософ-екзистенціаліст, літератор. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1889). Професор Сорбонни (з 1920). Філос. погляди Ш. являють собою суміш ідей *екзистенціалізму, ірраціоналізму, містицизму*. За Ш., людина спроможна досягти «справжнього існування» лише звільнившись від загальновизнаних істин, обов'язкових моральних норм, шляхом пізнання бога та «прориву» до нього. Заперечення впливу на людину природного й соціального середовища приводить Ш. до гносеологічного *релятивізму* та *аморалізму*.

ШЕСТОВИ́ЦЬКІ ГОРОДИ́ЩЕ І МОГИ́ЛЬНИК — давньоруські городище і курганний могильник в урочищі Коровень, поблизу с. Шестовиці Чернігівського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27, 1946, 1948, 1956—58. При розкопках городища й селища, що примикало до нього, виявлено залишки напівземлянок з глинобитними печами та госп. ями, знайдено уламки ліпного й кружального посуду (датується 9—10 ст.). На могильнику розкопано 150 курганів, в яких виявлено поховання з обрядом трупоспалення і трупопокладення. В могилах знайдено зброю, прикраси й побутові речі, кінське спорядження. Кургани датуються переважно 10—11 ст.

Літ.: Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977.

ШЕСТОПА́ЛОВ Віктор Петрович (н. 23.I 1923, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1949. Закінчив (1949) Харків. ун-т. Працював (1952—71) у харків. вузах. З 1965 — в Ін-ті радіофізики та електроніки АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці — з радіофізики й електроніки. У цих галузях Ш. розвинув нові наук. напрями: теорію дифракції хвиль у резонансних режимах і дифракційну електроніку, пов'язану зі створенням принципів генерування, передачі й прийому висококогерентних електромагн. коливань міліметрового і субміліметрового діапазону радіохвиль. Держ. премія УРСР, 1972.

Тв.: Метод задачи Римана — Гильберта в теории дифракции и распространения электромагнитных волн. Х., 1971; Дифракция волн на решетках. Х., 1973 [у співавт.]; Дифракционная электроника. Х., 1976; Сумматорные уравнения в современной теории дифракции. К., 1983.

ШЕ́СТРЕМ (Sjöström) Віктор Давід (20.IX 1879, Сільбодаль — 3.I 1960, Стокгольм) — шведський кінорежисер, актор. У 1912 дебютував у кіно («Вампір», реж. М. Стілер). У тому ж році зняв фільм «Лісничий». Основоположник т. з. шведської класичної кіношколи, ідейно-естетичні принципи якої розвинув у стрічках: «Тер'є Віген» (1916), «Гірський Ейвін та його дружина» (1917) та ін. З 1923—30 працював у Голлівуді. У 1930 створив першу швед. звукову стрічку «Маркурелли з Вадчепінга». Остання режисерська робота Ш.— істор. драма «Під червоною мантією» (1937, в рад. прокаті — «Під кардинальською мантією»); остання роль — професор Борг («Сунична галявина», реж. І. Бергман, 1957).

ШЕТЛА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́, Шетлендські острови — архіпелаг у пн.-сх. частині Атлантичного ок., тер. Великобританії. Площа 1,4 тис. км². Нас. 21,8 тис. чол. (1979). Включає понад 100 островів, найбільші — Мейнленд, Йєлл, Анст,

В. П. Шестопалов.

Обкладинка журналу **«Шершень».**

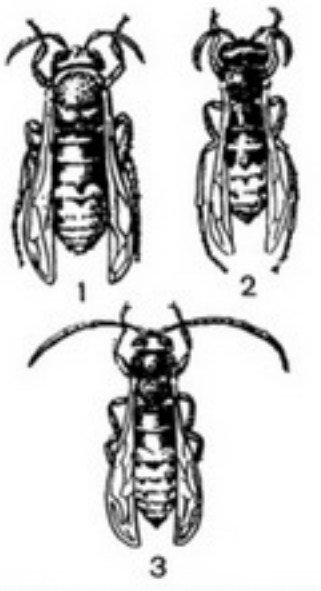

Шершень звичайний:
1 — самка;
2 — робочий;
3 — самець.

А. Ф. Шикеро.

П. П. Шилін.

П. Л. Шиллінг.

Шефердія сріблясta:
1 — гілка з плодами;
2 — жіноча квітка;
3 — чоловіча квітка;
4 — гілка з чоловічими квітками

Фетлар. Поверхня погорбована, заввишки до 450 м, береги переважно круті, скелясті. Поширені кам'янисті пустища та *вересовища*. Багато птахів. Осн. заняття населення — рибальство, вівчарство, розведення шотландських поні. Гол. місто — Леруїк.

ШЕФЕ́РДІЯ (Shepherdia) — рід вічнозелених чи листопадних кущових або деревних рослин родини маслинкових. Відомо 3 види, пошир. в Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. на Україні, акліматизовано 2 види. Найпошир. Ш. с р і б л я с т а (S. argentea) — дводомне дерево до 6 м заввишки. Листки вузькоеліптичні, сріблясті. Квітки дрібні, жовтуваті, розташовані в пазухах листків на пагонах минулого року. Плід — овальна сокovита кістянка яскраво-червоного кольору. Культивують Ш. с. як декоративну і плодову рослину. Плоди містять вітамін С (понад 250 мг %), цукри (12,1—21,1 %), органічні к-ти (1,8—3,4 %), каротин (1,3 мг %), катехіни (бл. 0,04 %), дубильні речовини (понад 0,6 %); використовують для виготовлення вин, наливок, соків, компотів, киселів, варення.

А. П. Лебеда.

ШЕ́ФТСБЕРІ (Schaftesbury) Антоні Ешлі Купер (26.II 1671, Лондон — 15.II 1713, Неаполь) — англійський філософ. Розробляв з позицій *деїзму* вчення про гармонію, що панує в світі і людині, джерелом якої є бог. В етиці поділяв ідеалістичну концепцію абсолютної, незалежної від соціальних умов моралі. Як представник раннього *Просвітительства* був прихильником свободи думки, виступав проти реліг. моралі і реліг. фанатизму. Вбачав у розумі єдиний критерій істини.

А. О. Пашкова.

ШЕ́ФФІЛД — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. метрополітенського графства Саут-Йоркшір. Розташований на р. Дон. Вузол з-ць і автошляхів. 558 тис. ж. (1976). Значний центр важкої пром-сті країни, зокрема металург. (виробн. якісної сталі), маш.-буд. (електротех. вироби, верстати, гідравлічне устаткування тощо) та металообробної. Підприємства воєнної, текст., харч. галузей. Ун-т (засн. 1905). Музей Ш., художні галереї.

ШИБА́НОВ Михайло (р. н. невід.— після 1789) — рос. живописець, зачинатель селянського побутового жанру в рос. мистецтві. Походить з кріпаків. З 1783 — «вільний живописець». Твори: «Селянський обід» (1774), «Свято заручин» (1777); портрети О. Спиридова (1772), В. Попова (1784—85), Катерини II, О. Дмитрієва-Мамонова (два останні написано в Києві 1787) та ін. Картини Ш. зберігаються у ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Одес. худож. музеї. У 1783—86 написав ікони для Катеринінського собору в Херсоні (тепер у Херсон. краєзнавчому музеї).

ШИБЕНИК — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на Адріатичному м. 38,1 тис. ж. (1979). На базі місц. покладів бокситів розвинута алюм. пром-сть (виплавка та прокат). Виробн. феросплавів. Судноремонт. Текст. та харч. (винобробна, плодо- та рибоконсервна) пром-сть. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Поблизу Ш.— видобування бурого вугілля, ГЕС на р. Крка. Туризм. Виник в 10 ст.

ШИБЛЯ́К (сербохорватське) — тип рослинності, представлений переважно угрупованнями з посухостійких теплолюбних листопадних чагарників і низькорослих дерев. Сучас. Ш. утворилися в основному на місці знищених лісів і рідколісся передгір'їв і низькогір'їв. Поширений на Балканах, у Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу, в Дагестані і Закавказзі. У флористичному складі Ш. частіше переважають дуби (пухнастий і грузинський), граб східний, держидерево, глід, шипшина, іноді з домішкою вічнозелених рослин.

ШИВАЗА́ Ясир Джумазович [псевд.— Щяима; н. 5 (18).V 1906, с. Александровка, тепер Московського р-ну Кирг. РСР] — дунганський рад. письменник, нар. поет Киргизії (1974). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1929. Опубл. збірки віршів «Вранішня зоря» (1931), «Хвиля революції» (1932), «Вибрані вірші» (1958), «Здрастуй, весно» (1966) та ін. Автор повістей, роману «Вірні друзі» (1958) та ін. Одна з основних тем Ш.— дружба народів. Перекладач поезій Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами.

Тв.: Рос. перекл.— Мой новый дом.— Верные друзья. Фрунзе, 1969; Стихи. М., 1976.

К. Саматов.

ШИГИМА́ГА Петро Антонович [н. 27.VI (10.VII) 1917, м. Богодухів, тепер Харківської обл.] — український радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1948 закінчив Харків. худож. ін-т. Працює в галузі станкового живопису, графіки, театрально-декораційного мистецтва. Твори: пейзажі «Сорочинські луки» (1950), «Петрові батоги» (1956), «В сім'ї вольній, новій» (1964), серія офортів «Старий і новий Харків» (1957); оформлення до вистав «Фра-Дьяволо» Д. Обера в Харків. театрі опери та балету (1948), «Лев Гурич Синичкін» за Д. Ленським у Харків. театрі муз. комедії (1950).

ШИГУ́РА Йосип Іванович (1719, Київ — 1790, там же) — укр. живописець. Навчався у Київській академії. З 1740 мандрував по Зх. Європі. У 1741 за малюнком Ш. гравер Шлевен виконав для Київ. академії гравірований «Тезис». З 50-х рр. постійно жив у Києві; малював ікони на замовлення Софійського собору та Києво-Печерської лаври.

М. Шибанов. Свято заручин. 1777. ДТГ у Москві.

ШИДЛО́ВСЬКИЙ Анатолій Корнійович [н. 10.X 1933, с. Веприк, тепер Бобровицького р-ну Чернігів. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки та електроенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1957) Київ. політех. ін-т. З 1959 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці присвячені дослідженню багатофазових електр. кіл, розвитку їх теорії, створенню багатофункціональних пристроїв для стабілізації параметрів електр. енергії. Під керівництвом Ш. розроблено принципи побудови схем і пристроїв для підвищення якості електроенергії в електр. системах, методи аналізу й синтезу таких пристроїв. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1982.

ШИДЛО́ВСЬКИЙ Андрій Петрович [5 (17).XI 1818, Воронезька губ.— 25. IV (7.V) 1892, с. Карабачин, тепер Коростишівського р-ну Житомирської обл.] — рос. і укр. астроном і геодезист. Закінчив (1837) Харків. ун-т. У 1843—56 — професор Харків. ун-ту, 1856—68 — професор Київ. ун-ту і директор *Київської астрономічної обсерваторії*. Ш. брав участь у великому градусному вимірюванні під керівництвом В. Я. *Струве* (під час якого визначив геогр. координати ряду пунктів України) та в хронометричній експедиції для визначення різниці довгот Пулковської й Альтонської обсерваторій.

ШИЗОГОНІ́Я, схизогонія (від грец. σχίξω — розщеплюю і γονή — народження) — множинний поділ, одна з форм *нестатевого розмноження*. Ш. властива найпростішим (форамініферам, радіоляріям, споровикам), деяким водоростям і грибам. При Ш. з ядра материнської особини (шизонта) внаслідок ряду послідовних поділів утворюються кілька ядер, після чого весь шизонт розпадається на відповідне число одноядерних клітин (мерозоїтів). У більшості організмів, яким властива Ш., після кількох нестатевих поколінь відбувається статевий процес (див. *Чергування поколінь*). У споровиків з мерозоїтів утворюються гаметоцити, що дають початок *гаметам*.

ШИЗОФРЕНІ́Я (від грец. σχίξω — розщеплюю і φρήν — розум думка) — психічне захворювання. Часом Ш. призводить до зміни особистості, що виявляється у порушенні єдності (розщепленні) психічних процесів, зниженні психічної активності (редукція енергетичного потенціалу), прогресуючому емоційному оскудінні і замкненості, що наростає. Розвиток хвороби супроводиться галюцинаціями, маренням, *ступором*, запамороченням свідомості та ін. психічними розладами, що призводить до порушень поведінки, соціальної дезадаптації хворих. Захворювання вперше описав 1898 нім. психіатр Е. Крепелін як «раннє слабоумство». Сучас. назву хвороби — шизофренія — запропонував 1911 швейц. лікар-психіатр Е. Блейлер. Виділяють три

осн. форми Ш. Неперервна Ш., що в свою чергу, залежно від темпу перебігу, поділяється на Ш. з в'ялим перебігом, яка характеризується поступовим наростанням зміни особистості. Середньопрогресуюча (прогредієнтна) Ш., яка починається з неврозоподібних розладів. Через кілька років з'являються марення переслідування, можуть розвиватися глибокі зміни особистості тощо. Злоякісна Ш. починається виключно в дитячому і юнацькому віці і характеризується швидким перебігом; призводить до тяжкого порушення психіки. Періодична Ш. характеризується приступоподібним перебігом, з періодами тривалого покращення. Приступоподібно-поступова Ш. займає проміжне місце між неперервною і періодичною формами. Лікування залежить від форми і стадії захворювання. Застосовують *психотропні засоби*, трудову терапію тощо.

В. С. Шапошников.

ШИЇЗМ (від араб. шіа — група прибічників) — один з двох (поряд із *сунізмом*) напрямів в *ісламі*. Виник у 7 ст. в араб. халіфаті. Початок Ш. поклала група прихильників Алі — двоюрідного брата *Мухаммеда*, яка домагалася обрання Алі халіфом. Шиїти, як і суніти, визнають *Суну* (не повністю і дещо змінену), *Коран*; мають свій священний переказ — хабери, або ахбар. Характерною рисою Ш. є культ «святих мучеників». З Ш. в 7—9 ст. виділилися секти кайсанітів, зейдитів, імамітів, *ісмаїлітів*. Ш. поширений в Ірані, Індії, Пакистані, Сирії та ін. В СРСР Ш. дотримуються переважно мусульмани Азербайджану.

ШИКЕ́РО (Шекера) Анатолій Федорович (н. 17.V 1935, Владивосток) — укр. рад. балетмейстер, нар. артист УРСР (з 1983). Член КПРС з 1983. У 1956 закінчив Пермське хореографічне уч-ще, 1964 — балетмейстерське відділення Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). В 1964—66 — балетмейстер Львівського, з 1966 — Київ. театрів опери та балету (1975—77 — гол. балетмейстер). Вистави: «Камінний господар» В. Губаренка (1969), «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1971), «Лускунчик» П. Чайковського (1972), «Лілея» К. Данькевича (1976), «Спартак» А. Хачатуряна (1977), «Ольга» Є. Станковича (1982). *В. Д. Туркевич.*

ШИ́ЛІН Панас Петрович (1.IX 1924, с. Петропавловка, тепер Новоузенського р-ну Сарат. обл.— 22.V 1982, Москва) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1975), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни воював на Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. У 1952 закінчив Військ. академію ім. Ф. Е. Дзержинського, 1966 — Академію Генштабу. З 1976 — заст. голови ЦК ДТСААФ СРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШИ́ЛІНГ (англ. shilling) — 1) Англ. монета і рахунково-грошова одиниця Великобританії (до переходу на десяткову грош. систему в лютому 1971), дорівнювала 12 пенсам, або $^1/_{20}$ *фунта стерлінгів*. 2) Грошова одиниця Австрії (поділяється на 100 грошів; за курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 австр. Ш. дорівнюють 4,01 крб.), Кенії (поділяється на 100 *центів*), Сомалі (поділяється на 100 центів; за курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 сомалійських Ш. дорівнюють 3,28 крб.), Танзанії і Уганди (поділяється на 100 центів).

ШИ́ЛКА — ріка у Читин. обл. РРФСР, лівий витік *Амуру*. Довж. 560 км, площа бас. 206 тис. км². Утворюється злиттям річок Інгоди й Онону. Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води 550 м³/с. Судноплавна. На Ш.— м. Сретенськ. У бас. ріки (верхів'я Інгоди) — Сохондинський заповідник.

ШИ́ЛЛІНГ Павло Львович [5 (16). IV 1786, м. Ревель, тепер Таллін — 25.VII (6.VIII) 1837, Петербург] — рос. вчений-електротехнік і сходознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1828). Закінчив (1802) 1-й Кадетський корпус у Петербурзі, служив у Ген. штабі рос. армії, у М-ві закордонних справ. Учасник наук. експедиції (1830—32) у Сх. Сибір, де зібрав колекцію тібето-монгольських літ. пам'яток. Сконструював і випробував (1812) міну з електр. запалом. Винайшов (1832) клавішний телеграфний апарат, на основі якого створив систему електромагніт. телеграфного зв'язку; проклав (1832—36) підземну телеграфну лінію між крайніми приміщеннями Адміралтейства (Петербург); розробив (1837) проект підводної лінії електромагн. телеграфного зв'язку між Петергофом і Кронштадтом. Перший в світі створив кабель з ізольованими електр. проводами.

ШИ́ЛО Микола Костянтинович (6.IX 1913, Київ — 22.IV 1982, там же) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1939) Київ. інженерно-буд. ін-т. Осн. споруди: будинок Міністерства с. г. УРСР (1955—56), житл. будинки, всі — в Києві. Брав участь у розробці проектів забудови центру Києва (1970). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ШИ́ЛО Микола Олексійович [н. 25.III (7.IV) 1913, м. П'ятигорськ] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1941. Після закінчення Ленінгр. гірничого ін-ту (1937) працював у виробничих геол. орг-ціях. У 1950—60 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту золота і рідкісних металів, з 1960— директор Пн.-Сх. комплексного н.-д. ін-ту Далекосхідного наук. центру АН СРСР (у Магадані), з 1977 — голова президії цього центру. Осн. наук. праці — з проблем геології і геохімії корисних копалин, генезису руд, заг. й регіональної геології та літології. Розробив генетичну класифікацію родовищ золота, титану, алмазів. Відкрив кілька родовищ золота і срібла на Пн. Сх. СРСР. Автор фундаментальної праці «Основи вчення про розсипища» (1981). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1980. *В. І. Гончаров.*

ШИ́ЛО Петро Андрійович (н. 9.XII 1918, с. Ставище, тепер смт, райцентр Київ. обл.) — рад. машинобудівник, інженер-конструктор, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1950. Закінчив (1947) Київ. політех. ін-т. З 1947 працював на Київ. з-ді «Реле і автоматики» ст. інженером-конструктором; з 1962 — директор з-ду. З 1976 — генеральний директор виробничого об'єднання «Точелектроприлад». Делегат XXV з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. *В. П. Печерога.*

М. О. Шило.

П. А. Шило.

ШИ́ЛО Микола Олексійович [29. VII (10.VIII) 1893, Серпухов — 22.VII 1970, Київ] — укр. і рос. рад. хімік-органік, академік АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ун-т (1917). Працював у політехнічному (тепер хіміко-технологічний) ін-ті в Іваново (1919—47; з 1936 — професор), 1947—70 — в ін-ті органічної хімії АН УРСР (Київ). Осн. наук. праці присвячені дослідженню механізму органічних гетеролітичних реакцій (галогенування та ін.). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. 1965.

ШИЛОДЗЬО́БКА (Recurvirostra) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. 42—47 см, маса до 350 г. Дзьоб довгий, тонкий, на кінці загострений, дуговидно загнутий догори. Оперення біле з чорним, дзьоб чорний, ноги довгі, синювато-сірі. Поширена на Пд. Євразії та в Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — шилодзьобка синьоногa (R. avosetta). Живе в степових і пустельних зонах, зустрічається і на морських узбережжях. Гніздяться колоніями. Гніздо-ямка в землі. Кладка з 2—4 яєць у травні, насиджують самець і самка. Живиться водяними ракоподібними, личинками комах, червами, молюсками. Іл. с. 404.

Є. О. Шилов.

ШИЛОХВІ́СТ (Anas acuta) — птах род. *качачих*. Довж. бл. 70 см, маса 750—1150 г. Тулуб видовжений, шия і дзьоб довгі. Хвіст довгий гострий голковидний. У самця в шлюбному оперенні голова коричнева, груди — білі, на шиї — білі смуги, низ і боки сірі; у самки оперення сіре. Поширений Ш. в холодному і помірному поясах Євразії та Пн. Америки. Перелітний. В СРСР зустрічається переважно в в помірній смузі, зимує на пд. узбережжі Каспійського м. В УРСР зрідка гніздиться на Поліссі і в пн. р-нах Лісостепу, поодинокими парами — на о-вах Чорноморського заповідника. Живиться дрібними безхребетними і рослинною їжею. Гніздо — на землі або на купині. Кладка з 6—12 яєць у травні; насиджує самка протягом 23—26 діб. Мисливський птах. Іл. с. 404.

ШИМАНО́ВСЬКА (Szymanowska) Марія (14.XII 1789, Варшава— 25.VII 1831, Петербург) — польс. піаністка і композитор. У 1823—27 гастролювала, зокрема, в Києві, Житомирі, Вінниці, Львові, Кременці. З 1828 жила в Петербурзі (пед. діяльність). Автор п'єс для фортепіано, «Історичних пі-

П. А. Шигимага. Садки цвітуть. 1963.

Шилодзьобка.

Шилохвіст:
1 — самець;
2 — самка.

Шимпанзе звичайний.

Шиншила.

Шип.

сень» на слова Ю. Немцевича, романсів та пісень на слова А. Міцкевича.

Літ.: Бэлза И. Мария Шимановская. М., 1956. *Т. Ю. Філенко.*

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Віталій Миколайович (н. 12.XI 1928, с. Антонівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі будівельної механіки й проектування будівельних конструкцій, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1954) Київ. гідромеліоративного ін-ту працював в ін-ті «Київдіпротранс» М-ва транспортного буд-ва СРСР. У 1962—80 — в Н.-д. ін-ті буд. конструкцій Держбуду СРСР (з 1979 — заст. директора), з 1980 — директор ін-ту «УкрНДІпроектстальконструкція» Держбуду СРСР (Київ). Розробив заг. теорію розрахунку висячих конструкцій на статичне і динамічне навантаження в пружних і пружно-пластичних стадіях, запропонував принципи проектування лінійно-протяжних і просторових висячих систем, що забезпечують підвищення надійності і зниження матеріаломісткості конструкцій.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Всеволод Юлійович (1866, Київ — 1934, станиця Кримська, тепер м. Кримськ Краснодарського краю) — український рад. вчений-бджоляр. Закінчив військове уч-ще, деякий час служив у Генеральному штабі, потім вийшов у відставку і став учителювати в сільських школах на Волині та Київщині. В той же час Ш. вивчав садівництво і бджільництво. В 1910—26 — викладач Боярської школи бджільництва (тепер Український республіканський заочний с.-г. технікум). Автор ряду книг, у яких узагальнив великий досвід вітчизняного і зарубіжного бджільництва.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ (Szymanowski) Кароль [24.IX (6.X) 1882, с. Тимошівка, тепер Кам'янського р-ну Черкас. обл.— 29.III 1937, Лозанна, Швейцарія] — польс. композитор, піаніст, педагог, муз. діяч і публіцист. Музики навчався під керівництвом батька, згодом — у музичній школі Г. Нейгауза в Єлизаветграді (тепер Кіровоград), у 1901—05 — у Варшаві. З 1919 жив у Варшаві, був ректором консерваторії (1927—29), Академії музики (1930—32). В 1933 побував з авторськими концертами в СРСР. Життя і творчість Ш. пов'язані з Україною. До 1917 він кожного літа жив у Тимошівці, взимку 1914—17 — у Києві. У 1915 виступав у Києві й Умані з концертами, кошти від яких передав у фонд жертв 1-ї світової війни. У 1917—19 жив у Єлизаветграді, де після революції працював у муз. відділі Наркомосу, брав участь у шефських концертах, виступав у пресі. На Україні написав більшість творів, зокрема 2-у (1910) і 3-ю (1916) симфонії, 1-й скрипковий концерт, цикли «Міфи» (1915), «Маски» (1916) та ін. Твори: опери «Хагіт» (1913) і «Король Рогер» (1924); балети «Мандрагора» (1920) і «Гарнасі» («Розбійники з Татр», 1932); 4 симфонії; 2-й концерт для скрипки з оркестром (1933), соната, 2 струнні квартети, 4 кантати (зокрема, «Stabat Mater»; 1926) та ін. Почесний член кількох муз. академій.

Тв.: Избранные статьи и письма. Л., 1963.

Літ.: Голяховский С. Кароль Шимановский... М., 1982. *І. Д. Гамкало.*

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Олександр Федорович [4 (16).VII 1860, Україна — 21.XII 1917 (3.I 1918), Київ] — укр. офтальмолог. В 1884 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, в 1891—97 — співробітник цього ж ун-ту, з 1904 — професор. У 1910—11 працював на Вищих жіночих курсах у Києві. Праці Ш. присвячені вивченню трахоми, очних травм, туберкульозних уражень очей, пульсуючої вирлоокості тощо; розробляв питання про пересадку переднього відділу ока.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Юлій Карлович [15 (27).I 1829, м. Орел — 1 (13).IV 1868, Київ] — вітчизн. хірург. В 1856 закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1858—61 — професор хірургії Гельсінгфорського (Фінляндія) ун-ту; з 1861 — професор кафедри оперативної хірургії Київ. ун-ту і одночасно зав. хірургіч. відділенням Київ. військ. госпіталю. Допомагав М. І. *Пирогову* в оформленні його праці з питань хірургіч. анатомії (1861). В 1865 Ш. видав працю «Операції на поверхні людського тіла», де виклав основи пластичної хірургії, 1869 було надруковано його «Посібник з оперативної хірургії». Сконструював ряд нових хірургічних інструментів; удосконалив запропоновану М. І. Пироговим гіпсову пов'язку. *М. К. Бородій.*

ШИМА́НСЬКИЙ (Szymański) Едвард (9.IX 1907, Варшава — 15.XII 1943, Освенцім) — польс. поет. Писав політ. сатири, інтимну лірику, вірші для дітей. Збіркам «20 мільйонів» (1932), «Жителям Марса» (1934), «Сонце на рейках» (1937) властиві заклики до революції, оптимізм, ораторський пафос. У віршах «Пацифікація», «Ідилія» викривав націоналістичну політику польс. бурж. уряду, засуджував звірства каральних військ і поліції під час «пацифікації» (придушення) революційно настроєних західноукраїнських і білоруських селян. Брав участь у Русі Опору. Був заарештований і загинув у концтаборі. *С. В. Далавурак.*

ШИМА́НСЬКИЙ Юліан Олександрович [5 (17).XII 1883, Ташкент — 11.IV 1962, Ленінград] — рад. вчений у галузі кораблебудування, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Мор. інженерне училище (1905, Кронштадт) і Мор. академію (1910, Петербург). Працював (1910—12) на Балтійському з-ді. У 1912—16 викладав у Мор. училищі, 1920—34 — у Військ.-мор. академії (з 1938 — професор), одночасно (з 1925) працював у Н.-д. ін-ті суднобудівної пром-сті. З 1945 — зав. кафедрою у Ленінгр. кораблебудівному ін-ті. Осн. праці — з теорії і практики кораблебудування, створення підводних апаратів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ШИМКЕ́ВИЧ Володимир Михайлович [28.VII (9.VIII) 1858, м. Карачев, кол. Орлов. губ., тепер Брянської обл.— 23.II 1923, Петроград] — рос. зоолог, акад. Російської АН (з 1920). Закінчив Моск. ун-т (1881). З 1889 — професор і зав. кафедрою Петерб. ун-ту (в 1921—22 — ректор). Осн. праці з морфології, ембріології, систематики та філогенії безхребетних (пантопод, кишечнодихаючих, павукоподібних, ракоподібних, головоногих молюсків та ін.) і хребетних тварин, експериментальної зоології, дарвінізму, заг. біології. Широко пропагував біол. знання. Автор підручників для університетів «Біологічні основи зоології» (1900), «Курс порівняльної анатомії хребетних тварин» (1905).

ШИМОНО́ВИЧ (Szymonowicz) Шимон (24.X 1558, Львів — 5.V 1629, Чернецин поблизу м. Замосць) — польс. поет. Чимало творів (оди, епіграми, вірші реліг. змісту, драми) написав лат. мовою. Славу здобув діалогічною за формою зб. віршів «Ідилії» (1614, польс. мовою), серед яких «Калачі», «Пастухи» і особливо «Женці» відзначаються антикріпосницькою спрямованістю і укр. колоритом. Творчість Ш. позначена впливом польс. та укр. нар. пісні.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. *В. П. Вєдіна.*

ШИМПАНЗЕ́ (Pan) — рід *людиноподібних мавп.* Довж. тіла (зріст) до 1,5 м, маса 45—70 кг; самки менші від самців. Хвоста немає. Волосяний покрив рідкий, жорсткий, чорного або коричневого кольору, шкіра червонувато-коричнева або темна. Об'єм мозкової частини черепа 350—500 см³. Здебільшого розрізняють 2 види: Ш. звичайний (P. troglodytes) і Ш. карликовий, або бонобо (P. paniscus), поширені в Екваторіальній Африці. Ш. живуть у лісах групами (до 15 особин) на чолі з вожаком. Ведуть деревний і наземний спосіб життя. Живляться переважно рослинною їжею, а також дрібними тваринами і пташиними яйцями. Статевозрілими стають у 8—10 років. Вагітність 214—225 діб. У виплоді, як правило, 1 маля. Тривалість життя 50—60 років. Ш. поряд з *горилою* за анатомо-морфологічними та біохімічними ознаками найближчі до людини, тому є найкращим об'єктом для медичних і психофізіологічних досліджень. Чисельність Ш. невелика, їх занесено до міжнародної *Червоної книги.*

ШИ́НА (нім. Schiene) — 1) Ш. пневматична — пружна оболонка, що її надівають на ободи коліс автомобілів, літаків та ін. машин; вид *гумових виробів.* Розрізняють шини камерні та безкамерні. Камерна Ш. складається з кільцевої гумової трубки (камери), в яку накачано повітря, і покришки (з *протектором*). Борт покришки безкамерної Ш. щільно прилягає до обода колеса під впливом внутр. тиску повітря. Іл. с. 407. 2) Ш. електрична — мідний, алюмінієвий або (рідше) сталевий електр. *провідник* переважно прямокутного чи круглого перерізу. Служить провідником сильних струмів в електр. *розподільних пристроях* та ін.

ШИ́НА МЕДИ́ЧНА — пристрій для створення нерухомості ушко-

дженої або хворої частини тіла. Ш. м. виготовляють з твердого, міцного і пластичного матеріалу (металу, гіпсу, дерева, пластмаси). Розрізняють транспортні (тимчасові) і лікувальні (постійні) Ш. м. Є стандартні та імпровізовані Ш. м. До перших належать драбинні Ш. м. (запропоновані нім. лікарем Крамером), пневматичні Ш. м. і ті, що мають пристосування для витягання кінцівки (Дітеріхса, Томаса). Імпровізовані Ш. м. виготовляють

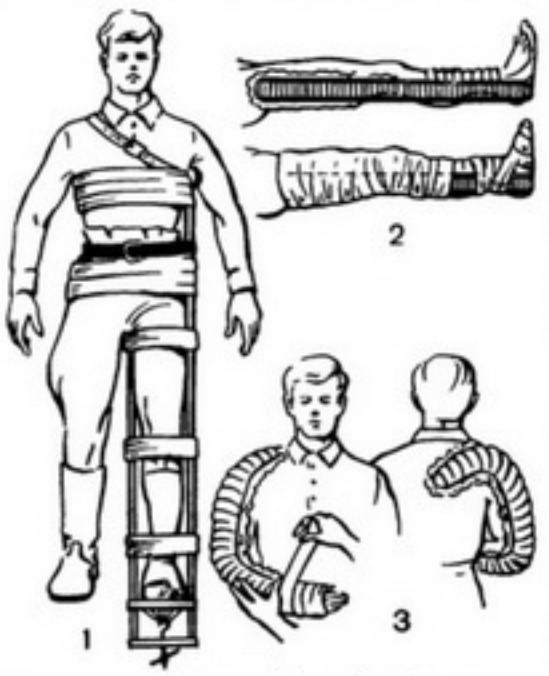

Транспортна іммобілізація: 1 — шина Дітеріхса при переломі стегнової кістки; 2 — шина Крамера при переломі кісток гомілки; 3 — шина Крамера при переломі плечової кістки.

на місці, де трапився нещасний випадок, з підручного матеріалу. Транспортні Ш. м., як правило, накладають на одяг і взуття. При накладанні Ш. м. на оголену ділянку тіла необхідно захистити кісткові виступи (кісточки, відростки) ватою або м'якою тканиною. Лікувальні Ш. м. застосовують гол. чин. у вигляді лонгет, виготовлених з гіпсу або полівіку, та у вигляді спец. Ш. м. (Белера, ЦІТО), які призначені для лікування переломів кісток методом витягання. Ш. м. застосовуються також у стоматологічній практиці.

К. С. Терновий.

ШИНКАРУ́К Володимир Іларіонович (н. 22.IV 1928, с. Гайворон, тепер Володарського р-ну Київ. обл.) — укр. радянський філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН УРСР (з 1978), доктор філос. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1951. Закінчив філос. ф-т Київ. ун-ту (1950). В 1951—68 працював у Київ. ун-ті. З 1968 — директор Ін-ту філософії АН УРСР. В 1969—71 і з 1979 — гол. редактор журн. «Філософська думка». Віце-президент Філософського т-ва СРСР, голова його Укр. відділення (1976). На XXVI з'їзді Компартії України обраний членом її Ревізійної комісії. Автор праць з історії і теорії матеріалістичної діалектики, світоглядних проблем діалектичного матеріалізму, формування нової людини, марксист. гуманізму. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1982.

Тв.: Предмет та завдання історії філософії як науки. К., 1957; Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; До питання про історичний генезис діалектичної логіки як науки. В кн.: Логіка і методологія науки. К., 1964; В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1969 [у співавт.]; Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К., 1974; Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Левое гегельянство. Критический анализ. К., 1983 [у співавт.].

ШИ́НКУБА Баграт Васильович [н. 29.IV (12.V) 1917, с. Члоу, тепер Очамчирського р-ну Абх. АРСР] — абх. рад. письменник, держ. і громад. діяч, нар. поет Абхазії (з 1967). Член КПРС з 1946. Друкується з 1935. Перша зб. віршів — «Перші пісні» (1938). У творах періоду Великої Вітчизн. війни оспівував подвиг абх. народу, патріотизм рад. солдата. Автор романів у віршах «Мої земляки» (1950), «Пісня про скалу» (1965; кінофільм «Білий башлик», 1976), повісті «Чанта приїхав» (рос. мовою, 1969), історичного роману «Він був останній» (1974), автобіографічного роману «Розсічений камінь» (1982), мовознавчих і літературознавчих досліджень. Виступає як перекладач (Т. Шевченка та ін.). У 1958—78 — голова Президії Верховної Ради Абх. АРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го, 10-го і 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Він був останній. К., 1983; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1982.

О. Н. Джонуа.

ШИ́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *гумоазбестової промисловості*, підприємства якої виробляють шини для автомобілів, мотоциклів, тракторів, велосипедів та ін. машин на пневмоходу.

ШИНТОЇ́ЗМ — див. *Синтоїзм.*

ШИНФЕ́ЙНЕРИ — прихильники дрібнобуржуазної течії ірл. нац. руху 20 ст. Орг-цію Шин фейн (ірл. Sinn Fein — «Ми — власними силами») засновано 1905. Спочатку висувала поміркована програму громадян. непокори англ. колоніальному режимові. Після *Ірландського повстання 1916* партія Ш. (1917—26 її очолював І. *Де Валера*) стала центром згуртування сил нац.-визвольної революції. Підписання правими лідерами Ш. неоколоніаліст. *англо-ірландського договору 1921* призвело до розколу партії та громадян. війни 1922—23. Праві Ш. (з 1923 — партія Куман на гел — Гельська асоціація) при англ. підтримці здобули перемогу в громадян. війні над республіканцями — прихильниками Де Валери. В 20—50-х рр. ліві Ш. діяли в лавах підпільної Ірл. респ. армії (ІРА), яка вела партизан. боротьбу проти англ. панування в *Північній Ірландії*. В 1957 відновлено легальну партію Шин фейн як політ. представництво ІРА, висунуто антиімперіалістичну програму об'єднання Ірландії. В 1970 Шин фейн та ІРА розділилися на 2 крила — «тимчасове» (поєднує терористичні та легальні методи боротьби, має вплив переважно на Пн.) та «офіційне». В 1977 «офіційне» крило взяло назву Шин фейн — робітн. партія (з поч. 80-х рр.— Робітн. партія). Дотримується с.-д. орієнтації, виступає за возз'єднання Ірландії шляхом політ. врегулювання.

С. В. Толстов.

ШИНШИ́ЛА (Chinchilla) — рід гризунів род. шиншилових. Довж. тіла 22—38 см, хвоста 7—15 см, маса 0,5—0,7 кг. Волосяний покрив м'який, шовковистий, сріблясто-блакитний або жовтувато-сірий. 1 вид — шиншила звичайна (Ch. lanigera); деякі автори виділяють 2 види: Ш. коротькохвоста і Ш. довгохвоста. Поширена в Андах. Живе на скелястих ділянках високогір'я на вис. 3—4 тис. м над р. м. Утворює колонії. Діяльна цілий рік, активна вночі. Живиться рослинною їжею. Моногам. Самка 2—3 рази на рік народжує по 1—6 малят. Вагітність 108—125 діб. Статева зрілість настає в 5—8 міс. Тривалість життя бл. 10 років. Цінний хутровий звір, майже повністю був винищений. Охороняється, занесений до міжнародної *Червоної книги*. Ш. розводять на звірофермах, досліджується можливість акліматизації Ш. на Памірі та в Закавказзі.

Л. В. Колесов.

ШИП (Acipenser nudiventris) — риба роду осетер. Довж. тіла до 214 см, маса до 127 кг (частіше до 30 кг). Від ін. *осетрових* відрізняється суцільною, посередині не перерваною нижньою губою. Живиться молюсками та дрібною рибою. *Прохідна риба.* Нереститься в річках у березні — липні або вересні-жовтні. Статевозрілим стає на 12—14 році життя, розмножується один раз на два-три роки. Плодючість від 200 тис. до 1290 тис. ікринок. Тривалість життя до 30 років. Поширений у Каспійському, Аральському, Чорному та Азовському морях. Відомі гібриди Ш. з *севрюгою*, осетром російським та *білугою*; одержані штучно життєстійкі гібриди з севрюгою і осетром. Ш.— цінна промисл. риба, але через нечисленність потребує охорони.

Ю. В. Мовчан.

ШИПИ́ у рослин — тверді колючі вирости поверхневих тканин — *епідермісу* і субепідермісу. Ш. характерні для стебел малини, шипшини, плодів каштана, дурману, рицини тощо. У деяких рослин (напр., у троянд) у Ш. заходять *судинно-волокнисті пучки*. Як і *колючки*, виконують захисну функцію, а також функцію поширення плодів і насіння.

ШИ́ПКА — перевал у Болгарії (див. *Шипкинський перевал*). Місце боїв під час рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Рос.-болг. війська після боїв 5—6 (17—18).VII 1877 зайняли перевал Ш. 9—14 (21—26).VIII 1877 вони відбили запеклі атаки тур. армії. 5 (17).IX було відбито нові атаки тур. військ. Рос. війська утримували перевал аж до початку наступу в січні 1878, перебуваючи у винятково тяжких зимових умовах. Поблизу Ш.— пам'ятник-музей рос. і болг. воїнам, полеглим у боях за визволення Болгарії. Нац. парк-музей. Іл. див. т. 1, с. 516.

ШИ́ПКИНСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у Болгарії, в горах *Стара Планина* на вис. 1185 м. Через Ш. п. прокладено шосе, що сполучає міста Габрово і Казанлик. Нац. парк-музей. Див. також *Шипка.*

К. Шимановський.

Ю. О. Шиманський.

В. М. Шимкевич.

Б. І. Шинкарук.

О. М. Ширванзаде.

Г. Р. Ширма.

А. Г. Широков. Портрет Героя Соціалістичної Праці Н. І. Марченко. Олівець. 1980.

О. О. Широков. Декрет про землю. 1971.

ШИПШИ́НА — дикорослі види рослин з роду *роза*. Здебільшого прямостоячі чагарники, рідше *ліани*, інколи деревовидні форми або майже трав'янисті рослини. Листки непарноперисті, чергові. Квітки прості, зібрані в суцвіття, рідше поодинокі. Плоди яйцевидні, кулясті; в них багато вітамінів С, В, К, глікозидів, цукрів, каротину та ін. речовин. Відомо бл. 400 видів (за ін. джерелами 250—300), поширених у Пн. півкулі, переважно в помірних і субтропіч. областях, у тропіках — у горах; ростуть у лісовій і степовій зонах. В СРСР до 150 видів (за ін. джерелами, до 60), в т. ч. на Україні понад 50 видів. Найбільш вітаміноносна Ш. корична (Rosa cinnamomea), кущ 50—150 см заввишки. Екстракт з плодів Ш.— холосас застосовують при захворюваннях печінки. Ш. використовують як *підщепу* для груповой культури *троянд*.

О. А. Ткачук.

ШИРА́З Ованес Татевосович [справжнє прізвище — Карапетян; 14 (27). IV 1915, Александрополь, тепер Ленінакан — 14.III 1984, Єреван] — вірменський рад. поет. Друкувався з 1932. Перша зб.— «Початок весни» (1935). В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (збірки «Голос поета», «Книга пісень», обидві — 1942; поема «Біблійне», 1944). У віршах та поемах збірок «Пісня Вірменії» (1940), «Книга про любов та мир» (1950) та ін. відобразив тяжку долю вірм. народу в минулому, картини нового життя Рад. Вірменії. Кращі зразки творчості поета увійшли до двотомного збірника «Ліра Вірменії» (1958—65). Автор поем «Сіаманто і Хаджезаре», «Раздан» (1947), «Назви наших сіл» (1950) та ін. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Озеро Севан. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; [Вірші]. В кн.: Мелодії вірменського краю. К., 1973; [Вірші]. В кн.: Вірменська радянська поезія. Антологія. К., 1980.

С. Г. Амірян.

ШИРАЯ ДМИТРА́ ТЕА́ТР — один з перших на Україні *кріпацьких театрів*. Засн. в селі Спиридонова-Буда кол. Новозибківського повіту на Чернігівщині (тепер Брян. обл. РРФСР). Оперна і балетна групи, хор і оркестр налічували бл. 200 кріпаків. Відомі імена деяких виконавців: актриса Полянська, танцівники Маренкова, Дроздова, Косаковська, Кодинцов. Серед вистав комічна опера «Школа ревнивих» К. Маццали (муз. А. Сальєрі), балет «Венера і Адоніс» Лефевра та ін., які відзначались помпезністю, живописністю декорацій, багатством костюмів. У 1801 театр виступив у Києві. В 1808 власник театру поміщик Д. Ширай відпустив на волю всіх його акторів.

Р. Я. Пилипчук.

ШИРВА́Н — історична область і феод. держава в Азербайджані, на зх. узбережжі Каспійського м., на схід від р. Кури. В епоху *Сасанідів* (226—651) Ш. називали частину *Албанії Кавказької*. В 654 його зайняли араби. В 799—1538 д-вою Ш. правила династія *ширваншахів*. У цей період тер. Ш. включала землі від р. Кури до м. Дербента. Столиця — м. Шемахи (Шемаха). З 15 ст. д-ва Ш. мала зв'язки з Росією. Значного розвитку набула культура. З 1538 Ш.— провінція д-ви *Сефевідів*. У 1748 виникло незалежне Ширванське ханство, яке 1805 добровільно приєдналося до Росії.

ШИРВАНЗАДЕ́ Олександр Минасович [справжнє прізв.— Мовсісян: 7 (19). IV 1858, Шемаха, тепер Аз. РСР — 7.VIII 1935, Кисловодськ, похований у Єревані] — вірм. рад. письменник, нар. письменник Вірменії й Азербайджану (з 1930), засл. діяч культури Закавказзя (з 1930). Ш.— один з основоположників вірм. рад. л-ри. З поч. 20-х рр. виступав як публіцист. Перше оповідання — «Пожежа на нафтових промислах» (1883). Перший роман Ш. «Намус» (1885) і повість «Злий дух» (1894) присвячені провінційному життю. В романі «Хаос» (1898) показав пороки буржуазного суспільства. Проблема таланту в бурж. суспільстві — в центрі повісті «Артист» (1901), проблему сім'ї порушено в драмі «За честь» (1904). В комедії «Кум Моргана» (1928) висміював ілюзії вірм. бурж. еміграції на повернення старих порядків. Протягом 1923—33 писав мемуари «У горнилі життя». Автор статей, рецензій.

Тв.: Укр. перекл.— Хаос. К., 1961; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958.

С. Г. Амірян.

ШИРВАНІ́ Гаджі Зейнал-Абдін (16.VIII 1780, Шемаха, тепер Аз. РСР — 1838) — азерб. географ і етнограф. Навчався у Багдаді. Бл. 40 років провів у мандрівках. Відвідав країни Близького Сходу, Середньої, Центр. і Пд. Азії, Африки та ін. На основі зібраного матеріалу написав три геогр. праці — «Рязуссеяхе» («Сад подорожі»), «Хедаїкуссеяхе» («Подарунок подорожі») та «Бустануссеяхе» («Квітник подорожі»), що містять важливі відомості про природу, г-во та історію цих країн, про побут і звичаї їхніх народів.

ШИРВАНША́Х — титул правителів *Ширвану* 799—1538. Відомі династії Ш.: Мазьядиди (799—1-а пол. 11 ст.), Кесраніди (1027—1382), Дербенді (1382—1538).

ШИРВАНША́ХІВ ПАЛА́Ц — архіт. ансамбль у Баку, пам'ятка середньовічної азерб. архітектури. Засн. у 15 ст. Включає 2-поверховий палац, будинок Диванхане (з 8-гранним залом), прямокутну в плані усипальницю (1435) з молитовним залом хрестоподібної форми і багато декорованим порталом, 2-купольну мечеть з мінаретом (1442), мавзолей Сеїда Ях'я Бакуві, Сх. браму (1585), овдан (підземний колодязь-цистерна) і лазню. Тепер у Ш. п.— музей.

Палац ширваншахів у Баку. Загальний вигляд ансамблю з заходу.

ШИ́РМА Григорій Романович [8 (20).I 1892, с. Шакуни, тепер Пружанського р-ну Брест. обл. БРСР — 23.III 1978, Мінськ] — білорус. рад. хоровий диригент, фольклорист, композитор, музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1955), Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1959. З 1912 викладав у школах, керував аматорськими хорами, білорус. хором Вільнюського ун-ту (1924—39). Організатор (1940) і керівник Білоруського ансамблю пісні і танцю (з 1949 — Держ. хорова капела БРСР, з 1978 — ім. Г. Р. Ширми). З капелою (якою керував до 1970) не раз виступав на Україні. Записав бл. 5 тис. білорус. нар. пісень, автор численних хорових обробок. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Нисневич И. Г. Григорий Романович Ширма. Л., 1971.

І. Д. Гамкало.

ШИРОБО́КОВ Степан Павлович [5 (18).XII 1912, с. Малий Казесс, тепер Шарканського р-ну Удм. АРСР—17.VIII 1983, Іжевськ] — удм. рад. письменник, нар. поет Удмуртії (з 1963). Друкувався з поч. 30-х рр. Автор збірок віршів і поем («На полі бою», 1944 та ін.), драми «У вовка своя стежка» (1956), комедії «Якщо немає любові» (1962), першої удмуртської комедії у віршах «Ех, дівчата-красуні!» (1970), повісті «Пісня дорогу знайде» (1962), книг для дітей, оповідань, нарисів. Деякі вірші Ш. стали нар. піснями. Вірші «В дорозі», «Ялта», поема «Два брати» та ін. навіяні спогадами про Україну. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пусть поют соловьи. Ижевск, 1958; Песни полей. Ижевск, 1968.

Ф. К. Єрмаков.

ШИРО́КЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Інгулець. 11,6 тис. ж. (1984). Виникло в 2-й пол. 18 ст. як запорізький *зимівник*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Ш.— с-ще міськ. типу. У Ш.— прод. товарів, пивоварний, комбікормовий з-ди, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв., музична та спорт. школи, лік. комплекс. Будинок культури, 2 б-ки, музей історії району. В Ш. народилися нар. артистка СРСР Н. П. *Доценко*, нар. артист УРСР І. Г. *Кобринський*.

ШИРО́КИХ Іван Йосипович [11 (23).VII 1868, Нейво-Шайтанський завод, тепер с-ще Свердловської обл. РРФСР — 29.XII 1943, Москва] — рад. вчений в галузі зоотехнії. В 1893 закінчив Петровську землеробську і лісову академію. З 1897 — професор Новоалександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (1914 евакуйований до Харкова, з 1921 — Харків. с.-г. ін-т). У 1931—35 працював у Всесоюзному н.-д. ін-ті конярства. Наукові праці з різних питань тваринництва.

ШИРО́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 35,5 тис. чол. (1984). У районі — 72 населені

пункти, підпорядковані 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Широке*. На Пн. району — пд. відроги *Придніпровської височини*, на Пд.— *Причорноморська низовина*. Переважають долинно-балковий та яружно-балковий типи місцевостей. Найбільша річка — *Інгулець* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства району: прод. товарів, пивоварний (Широке),

сироробний (смт Миколаївка) з-ди. Комбінат побут. обслуговування (Широке). Землеробство спеціалізується в основному на вирощуванні зернових культур, тваринництво — на виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1984 становила 93,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овочеві. Садівництво. У Ш. р.— 11 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Інгулець. Автомоб. шляхів — 338 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. У районі — 22 заг.-осв., музична і спорт. школи, 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 24 клуби, 26 кіноустановок, 29 б-к, музей історії району. У с. Шестерні Ш. р. народилися укр. рад. кінознавець І. С. *Корнієнко* та укр. рад. співак О. Г. *Мосін*. У Ш. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1935). *В. С. Охріменко.*

ШИРО́КОВ Анатолій Георгійович [н. 24.II (8.III) 1908, с. Кушва, тепер місто Свердл. обл.] — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1936 закінчив Одес. худож. ін-т. Твори: цикл малюнків «Люди Сибіру» (1942—43), серія портретів діячів укр. культури (1943—62), серія літографій «Трудівники моря» (1962—63), портрети — двічі Героя Рад. Союзу О. Ф. Федорова (1981), доктора мед. наук Т. В. Шлапак, «Травень 41-го року. Генерал М. П. Кирпонос» (два останні — 1982).

ШИРО́КОВ Олександр Зосимович [н. 5 (18).IX 1905, м. Іваново] — рад. геолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1957). Закінчив Дніпропетровський гірничий ін-т (1930). З 1946 працює в цьому ін-ті (1948—79 — зав. кафедрою, з 1979 — професор). У 1963—66 — заст. Голови Верховної Ради УРСР. Осн. праці присвячені з'ясуванню закономірностей вуглена-громадження в осн. вугільних басейнах Європ. частини СРСР, зокрема Донецькому. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *В. М. Палій.*

ШИРО́КОВ Олексій Олександрович (н. 2.IV 1923, с. Земляні Хутори, тепер Аткарського р-ну Сарат. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. У 1948—54 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Працює в галузі тематичної картини та портрета: «Юність» (1960), «Бесіда з Іллічем» (1963), «Слово „Правди"» (1968), «За Батьківщину» (1974), «Легенда про героїв громадянської» (1978), «На полонині» (1982).
Р. Л. Вартиванова.

ШИРОКОВУ́Х (Barbastella) — рід ссавців род. гладконосих, або звичайних, *кажанів*. Тіло (довж. 45—60 мм, маса 6—10 г) вкрите довгим, густим волоссям. Морда дуже вкорочена, тупа, між очима є гола ділянка шкіри. Вушні раковини широкі, зрощені біля основи. Довж. хвоста майже дорівнює довж. тіла і голови. Зубів 34. Поширений у помірних і субтропічних широтах Євразії. В роді 2 види: Ш. європейський (B. barbastella) і Ш. азіатський (B. leucomelas). Обидва види зустрічаються в СРСР, зрідка й в УРСР. Селяться поодиноко або групами в щілинах скель, печерах, дуплах дерев, навіть у будівлях. Живляться переважно дрібними метеликами, жуками тощо. Самка раз на рік народжує 2 малят. Викопні рештки відомі починаючи з раннього плейстоцену.

ШИРОКОЕКРА́ННЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів із збільшеною, порівняно із звичайним кіно, шириною зображення, що його проеціюють на широкий екран (співвідношення сторін екрану від 1 : 1,66 до 1 : 2,35 замість звичайного 1: 1,38). Найпоширеніші системи Ш. к. з анаморфованим і з кашетованим кадрами. Система Ш. к. з анаморфованим кадром (запропонована 1897 Е. Аббе, Німеччина) грунтується на застосуванні спец. анаморфотної оптики (вона наче стискує кадр при зніманні і розтягує його при проеціюванні). Перший широкоекран. худ. фільм з анаморфованим кадром — «Виникнення вогню» (реж. К. Отан-Лара, Франція, 1930), в СРСР — «Ілля Муромець» (реж. А. Л. Птушко, 1956). Система Ш. к. з кашетованим кадром набула поширення за кордоном в серед. 20 ст., в СРСР — у 60-і рр. В основу її покладено принцип зменшення висоти звичайного кадру на 35-мм кіноплівці до розмірів, що відповідають необхідному співвідношенню сторін кіноекрана (1 : 1,66—1 : 1,85). Такого зменшення (кашетування) досягають за допомогою спец. рамок (каше), що їх встановлюють у *кінопроекційному апараті*. Для Ш. к. застосовують проекційну апаратуру з потужними джерелами світла (до 18000 лм) і високоякісну кіноплівку з високою *роздільною здатністю*. Іл. с. 412.
О. А. Янушевський.

ШИРОКОЛИ́СТЯНИХ ЛІСІ́В ЗО́НА — природна зона помірного поясу Пн. півкулі Землі, характерною зовнішньою ознакою якої є переважання рослинних угруповань із широколистяних порід. Формується в умовах помірного клімату з достатнім зволоженням і рівномірним розподілом опадів протягом року. Широколистяні ліси не створюють суцільної смуги, найбільші площі вони займають на окраїнах материків, що перебувають під впливом океанів,— у Зх. Європі, на Сх. Північної Америки та на Сх. Азії. Природні умови окремих частин Ш. л. з. мають місц. відмінності. Для зони характерна відносно м'яка зима (пересічна т-ра січня 0, —3° у зх.-європ. секторі зони та бл. —5° у Пн. Америці й на Сх. Азії) і тепле вологе літо (переважні т-ри у липні +16, +18°). Опадів 600—800 мм на рік, у найбільш зволожених сх. секторах — 1200 мм та більше. Зональний тип грунтоутворення — буроземний. У деревостані невелика кількість порід, подекуди домінує один вид. У зх.-європ. секторі зони переважають темні букові ліси без підліску й світлі дубові ліси з домішкою ін. порід (клен, липа, ясен), добре розвинутим підліском (зокрема з чагарникових видів вересу) і густим трав'яним покривом. У минулому широколистяні ліси були найпоширенішим типом природної рослинності Зх. Європи. Для Пн. Америки типові кленово-букові й дубові ліси з домішкою липи, тюльпанового дерева, магнолії, зх. платана та з ліанами у підліску. Осн. лісоутворюючі породи сх.-азіат. сектора зони — бук, дуб, кілька видів клена, дзельква, місц. вид волоського горіха тощо; у підліску — вічнозелені, зокрема бамбук. Повсюди добре розвинутий трав'яний покрив. У широколистяних лісах водяться благородний олень, козуля, дика свиня, заєць-русак, лисиця, куниця, борсук, білка, скунс; із птахів — тетерів, дятел, орел, сова, сіра куріпка та ін. Деякі дослідники вважають Ш. л. з. підзоною *лісової зони* помірного поясу.
Карту див. т. 4, с. 304—305.
Є. І. Стеценко.

ШИРОКОНІ́СКА (Anas clypeata) — птах род. *качачих*. Довж. бл. 50 см, маса 300—1100 г. Шия порівняно коротка, голова маленька, дзьоб довгий і широкий. У самців навесні оперення голови і шиї темне з металічним блиском, крил — блакитнувато-сизе, черевця — темне, грудей — біле, спини — буре з білими смугами по боках; самки — бурі. Поширена в Європі, Пн. Африці і Пн. Америці. Перелітна. В СРСР найчастіше зустрічається в лісостеповій і степовій зонах. В УРСР гніздиться по всій території на болотах, ставках і озерах. Живиться переважно тваринними кормами. Кладка з 7—12 яєць в другій половині травня; насиджує самка протягом 22—24 днів. Об'єкт полювання.

ШИРОКОНО́СІ МА́ВПИ, американські мавпи (Platyr rhina) — групи

Шипшина українська: *1* — гілка з квіткою: *2* — плід.

Широковух європейський.

Широконіска:
1 — самець:
2 — самка.

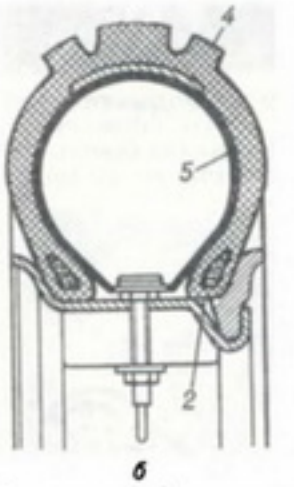

б

Пневматичні **шини:**
а — безкамерна;
б — камерна;
1 — боковина покришки;
2 — борт покришки;
3 — вентиль;
4 — протектор;
5 — камера.

ШИРОКОРЯДНА СІВБА

па (секція) вищих *приматів*. Об'єднує 2 родини: ігрункових, або когтистих мавп, та *цебусових*, або капуцинових. Довж. тіла 17—75 см. Хвіст довгий, часто добре розвинений, чіпкий. Волосяний покрив густий, різноманітного забарвлення. Зубів 32 або 36. Сідничих мозолів не мають. У Ш. п., на відміну від *вузьконосих мавп*, носова перегородка широка і ніздрі у переважної більшості повернені назовні (звідки й назва). Ш. м. поширені в лісах Центр. і Пд. Америки. Стадні, переважно денні тварини, живуть на деревах. Живляться рослинами, комахами. Розмножуються цілий рік. Вагітність 3—5 місяців. У виплоді 1—3 малят. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену. *Г. П. Зіневич.*

К. В. Широцький.

ШИРОКОРЯ́ДНА СІВБА́ — один з видів *рядкової сівби* сільськогосподарських культур з міжряддям від 300 до 1000 мм і більше. Ш. с. застосовують при вирощуванні культур, які потребують великої *площі живлення рослин* (цукр. буряків, соняшнику, кукурудзи, овочевих культур тощо) або характеризуються повільним початковим ростом і дуже заглушуються бур'янами у перший період життя. Різновидами Ш. с. є *пунктирна сівба, стрічкова сівба* та ін. *Н. А. Федорова.*

Пам'ятник на братській могилі героїв-**широнінців** у селі Таранівці Готвальдівського району Харківської області. 1957. Фрагмент.

ШИРОКОФОРМА́ТНЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів з використанням кіноплівки шириною від 50 до 70 мм; вид *кінематографії*. Набуло практичного поширення з серед. 50-х рр. 20 ст. Найпоширеніші системи Ш. к. з плівкою 65 і 70 мм (системи «Тодд-АО», «Супер-Панавіжн», «Ультра-Панавіжн» — США, рад. система Ш. к. та ін.). Рад. система Ш. к. (розроблена 1957—59 під керівництвом Є. М. Голдовського), на відміну від зарубіжних систем з застосуванням плівок різної ширини для зняття фільмів і друкування фільмокопій, грунтується на використанні плівок однакової (70 мм) ширини. Це значно спрощує виробн. фільму, дає змогу обмінюватися фільмокопіями і вихідними кіноматеріалами з різними країнами. Рад. система Ш. к. передбачає використання шестиканальної магнітної *фонограми* на суміщеній фільмокопії (мал.) та високоякісних ширококутних *об'єктивів*. Перший рад. широкоформатний фільм — «Повість полум'яних літ» (реж. Ю. І. Солнцева, 1961). Широкоформатні фільми демонструють за допомогою потужних універсальних кінопроекторів.

О. А. Янушевський.

Широкоформатне кіно. 70-мм фільмокопія з шестиканальною стереофонічною фонограмою.

ШИРО́НІНЦІ — герої Великої Вітчизн. війни 1941—45, бійці 1-го взводу 8-ї стріл. роти 78-го гвардійського стріл. полку 25-ї гвардійської стріл. дивізії Пд.-Зх. фронту, які під командуванням гвардії лейтенанта П. М. Широніна 2.III 1943 біля с. *Таранівки* (Харків. обл.) в бою проти нім.-фашист. загарбників виявили виняткову мужність і героїзм. 1-й взвод у складі 25 чол. обороняв залізничний переїзд. Незважаючи на перевагу ворога в живій силі і техніці, рад. воїни відбили три атаки і утримали свої позиції, завдавши ворогові значних втрат. З 25 рад. воїнів 19 загинули. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.V 1943 П. М. Широніну і всім бійцям взводу присвоєно звання Героя Рад. Союзу. На честь подвигу Ш. у с. Таранівці встановлено пам'ятник.

Літ.: Марченко А. Д. Герои-широнинцы. Х., 1974; Музей бойової слави гвардійців-широнінців. Х., 1980.

Шишкар ялиновий.

ШИРОТА́ — одна з координат, що визначають положення точки на сферичній поверхні. Географічна Ш. вимірюється кутом між прямовисною лінією в даній точці й площиною екватора; вона дорівнює також висоті *полюса світу* над горизонтом. Див. *Координати географічні*. На поверхні ін. небесних тіл застосовують геліографічну (для Сонця), селенографічну (для Місяця), ареографічну (для Марса) та ін. Ш., які відлічують від їхніх екваторів. Для визначення положення світил на небесній сфері застосовують астрономічну (екліптичну) і галактичну Ш. (див. *Координати небесні*).

ШИРО́ЦЬКИЙ (Шероцький) Костянтин Віталійович [псевд.— К. Ладиженко; 26.V (7.VI) 1886, с. Вільшанка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.— 13.IX 1919, с. Білоусівка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.] — укр. історик мистецтва. Закінчив Петерб. ун-т. Досліджував історію укр. і рос. живопису, гравюри, архітектури. Вивчав і збирав зразки нар. мистецтва Буковини і Галичини, які експонував на виставці у Києві 1917. Автор статей про худож. спадщину Т. Шевченка («Шевченко — портретист», «Гравюри Т. Шевченка», «Шевченко — ілюстратор», «Шевченко і Брюллов» та ін.), книги «Нариси з історії декоративного мистецтва України» (1914), ілюстрованого путівника «Київ» (1917). *С. І. Білокінь.*

ШИРШО́В Петро Петрович [12 (25).XII 1905, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 17.II 1953, Москва] — рад. океанограф і гідробіолог, полярний дослідник, держ. діяч, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1938. Навчався в Дніпроп. ін-ті нар. освіти, згодом переведений у такий же ін-т в Одесі (закінчив 1929). Учасник експедицій на «Сибірякові» (1932) та «Челюскіні» (1933—34), що довели можливість експлуатації *Північного морського шляху*. В 1937—38 брав участь у роботі 1-ї рад. дрейфуючої станції «*Північний полюс*». Осн. праці Ш. присвячені дослідженню планктону полярних морів. В 1942—48 — нар. комісар, згодом — міністр мор. флоту СРСР. З 1946 — директор створеного ним Ін-ту океанології АН СРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Ім'ям Ш. названо бухту на Землі Франца-Йосифа, підводний хребет у Берінговому м., Ін-т океанології АН СРСР.

ШИРЯ́ЄВЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Великому Куяльнику, за 32 км від залізнич. ст. Затишшя. 7,5 тис. ж. (1984). Ш. засн. в кінці 18 ст. вихідцями з Болгарії і укр. селянами-втікачами. Деякий час населений пункт мав назву Степанівка. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 Ш.— с-ще міськ. типу. У Ш.— хлібний комбінат, маслоробний, комбікормовий, цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, лісництво, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ШИРЯ́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,5 тис. км². Нас. 32,5 тис. чол. (1984). У районі — 71 населений пункт, підпорядкований селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ширяєве*. Ш. р. розташований в межах пд. відрогів *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, значною мірою розчленована. Корисні копалини: глина, пісок, вапняк. Річки — Журавка (прит. Тилігулу), Малий Куяльник, Великий Куяльник (усі — бас. Чорного м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Ширяївський маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Ширяєве). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, соняшнику, овочевих культур, виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1983 становила 131,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 100,2 тис. га. У Ш. р.— 22 колгоспи, 3 радгоспи, райсільгоспхімія, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Силівка. Автомоб. шляхів — 304 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 41 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 44 клубні установи, 33 кіноустановки, 38 б-к. У Ш. р. видається газ. «Промінь» (з 1935).

О. П. Бандурко.

ШИ́ФЕР (нім. Schiefer) — плити невеликих розмірів з глинистих *сланців*; різновид *покрівельних матеріалів*. Ш. міцний, водонепроникний, морозо- і водостійкий. Застосовується при влаштуванні горищних дахів. Шифером, або азбошифером, наз. також листи (профільовані, плоскі) та плити з листового *азбестоцементу*.

ШИФР (франц. chiffre, букв.— цифра, від араб. сіфр — нуль) — 1) Сукупність умовних знаків, що їх застосовують для секретного листування. При написанні Ш. фрази, слова, склади або окремі

літери замінюють цифрами чи літерами в різних комбінаціях на основі заздалегідь умовленої системи, яка є ключем для розшифрування тексту. Іноді застосовують подвійний Ш. 2) Те саме, що й *код*, застосовуваний при механізованій обробці даних на лічильно-перфораційних і електронних обчислювальних машинах. 3) Умовне позначення місцеперебування книг на бібліотечній полиці, документальних матеріалів в архівах. 4) Переплетення у вигляді візерунка поч. літер імені й прізвища; те саме, що й вензель.

ШИ́ХТА (від нім. Schicht — шар, прошарок) — суміш (у певній пропорції) вихідних матеріалів, що їх переробляють у металургійних, хімічних та ін. агрегатах. Металургійна (найчастіше застосовувана) Ш. може містити руду, рудний концентрат, *агломерат, окатиші*, метал (гол. чин. у вигляді брухту), *флюси*, паливо (напр., при виплавці чавуну в *доменній печі*). Її завантажують в агрегат у вигляді однорідної суміші (порошкоподібної, кускової, збрикетованої) або порціями чи шарами, що складаються з окремих компонентів. Для завантаження використовують *завалювальні машини*, скіпові *підйомники*, транспортери тощо.

ШИША́КИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Пслі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Яреськи. 5,1 тис. ж. (1984). Виникли на поч. 14 ст. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В 1970 Ш.— с-ще міськ. типу. У с-щі — з-ди: сироробний, комбікормовий, цегельний, мінеральних вод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка, істор.-краєзнавчий музей. Уродженцем Ш. є рад. математик і механік Ю. О. *Митропольський*. В Ш. 1907 і 1919—20 жив письменник В. Г. *Короленко*, 1917 — академік В. І. *Вернадський*.

ШИША́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1984). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шишаки*. Ш. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — увалисто-хвиляста рівнина. Корисні копалини: природний газ, нафта, глина, піски. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Псел* та його прит. Говтва (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, сосна) і чагарники займають 5,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Яреськівський цукр. та Шишацький сироробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Шишаки) та 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 57,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,5 тис. га, сіножаті — 3,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, цукр. буряки і соняшник. У Ш. р.— 14 колгоспів, Гоголівський плодовошовківницький розсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Сагайдак і Яреськи. Автомобільних шляхів — 215 км, у т. ч. з твердим покриттям — 198 км. У районі — 24 загальноосвітніх і муз. школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. На тер. району — бази відпочинку. 24 будинки культури і клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 22

б-ки; музеї: *Гоголя М. В. заповідник-музей* (див. т. 12, Додаток) у с. Гоголевому, де пройшли його дитячі роки, істор.-краєзнавчий у Шишаках та історичний в с. Яреськах. У с. Ковалівці Ш. р. народилась укр. революційна народниця С. М. *Богомолець* — мати О. О. *Богомольця*. У Ш. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1938).

Н. Я. Тараненко.

ШИША́ЦЬКИЙ-ІЛЛІ́Ч Олександр Васильович (1828, с. Красилівка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 1859, Чернігів) — укр. поет і етнограф. Закінчив Черніг. духовну семінарію, працював писарем. У 1854—59 був редактором газ. «Черниговские губернские ведомости», в якій вміщував матеріали з фольклору й етнографії. У своїх віршах (зібрані у 2-х книгах під назвою «Українська квітка», 1856—57) наслідував Т. Шевченка. Видав «Збірник малоросійських прислів'їв та приказок» (1857).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети пошевченківської доби. К., 1961.

П. І. Орлик.

ШИШИ́ГІН Фірс Юхимович [н. 17 (30).VIII 1908, с. Борок-Городок Арх. обл.] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Закінчив Ленінгр. технікум сценіч. мистецтв (1929). Працював у театрах Ленінграда, Владивостока та ін. З 1960 — худож. керівник Яросл. драм. театру ім. Ф. Г. Волкова. Серед вистав: «Старик», «На дні», «Діти сонця» М. Горького, «Третя патетична» М. Погодіна. Нагороджений орденом Леніна.

ШИ́ШКА — 1) Орган *голонасінних* рослин, що виконує функцію *статевого розмноження*. Являє собою видозмінений *пагін* зі спорофілами. Чоловічі Ш. складаються з лусочок (мікроспорофілів), на яких містяться мікроспорангії з *мікроспорами* (гомологічні пилякам з пилком у покритонасінних). На жіночих Ш. містяться дрібні покривні і великі насінні лусочки (мегаспорофіли) з *насінними зачатками*, які після запліднення перетворюються на *насінини*. Іл. с. 414.

2) Суцвіття у хмелю, вільхи та деяких ін. рослин, що складаються з жіночих (маточкових) квіток.

ШИШКА́Р (Loxia) — рід птахів род. *в'юркових*. Довж. тіла 14—20 см, маса 29—58 г. Характерним є своєрідний дзьоб, нижня і верхня частини якого перехрещені. Крила довгі, хвіст короткий з вирізкою. Оперення самців червонувате, самок — зеленувате. Поширені у хвойних лісах Європи, Азії, Африки й Америки. Відомо 3 види, усі вони зустрічаються в СРСР, у т. ч. на Україні: Ш. ялиновий (L. curvirostra), Ш. сосновий (L. pityopsittacus) і Ш. білокрилий (L. leucoptera). Гнізда влаштовує на деревах. Кладка у березні — травні з 3—5 яєць; насиджує самка 12—16 днів. Живиться насінням хвойних дерев, рідше комахами.

ШИ́ШКІН Іван Іванович [13 (25).I 1832, м. Єлабуга, тепер Тат. АРСР —8 (20).III 1898, Петербург] — рос. живописець і графік, академік (з 1865), професор (з 1873), дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1852—56 навчався в Московському училищі живопису, скульптури і архітектури у А. *Мокрицького* і в 1856—65 — в Петерб. АМ у С. Воробйова. У 1862—65 був пенсіонером академії в Дюссельдорфі, Цюріху, Празі, Мюнхені. Твори: «Краєвид в околицях Дюссельдорфа» (1865), «Жито» (1878) «Среди долины ровныя...» (1883), «Лісові далі» (1884), «Сосни, освітлені сонцем» (1886), «Дубовий гай» (1887), «Ранок у сосновому лісі» (1889), «Корабельний гай» (1898) та ін. Був членом-фундатором Т-ва пересувних художніх виставок (див. *Передвижники*). Картини Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. музеях країни. 1894—95 — керівник пейзажної майстерні петерб. АМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352 — 353, а також до ст. *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*, т. 9, с. 448—449.

Літ.: Иван Иванович Шишкин. Переписка. Дневник.— Современники о художнике. Л., 1978.

Д. М. Колесникова.

ШИШКО́ Сергій Федорович [н. 12 (25).VI 1911, с. Носівка, тепер місто Черніг. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1974). Член КПРС з 1952. У 1929—33 навчався в Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського*, 1936—43 — в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури Всерос. АМ у Ленінграді у Б. *Йогансона* і О. Зайцева. Автор ліричних пейзажів, зокрема серії «Київська сюїта» (розпочата 1944): «Дніпро» (1944), «У парку імені Т. Г. Шевченка» (1956), «Вулиця В. І. Леніна взимку» (1958), «Голосіївська осінь», «Весна. Київські тополі» (обидва —1967), «Хрещатик» (1969), «Київські далі» (1974), «Листопад» (1975), «Дніпро восе-

П. П. Ширшов.

Ф. Ю. Шишигін.

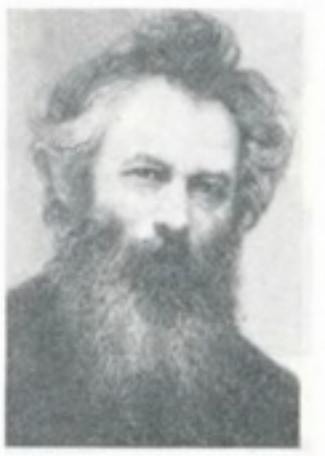
І. І. Шишкін.

С. Ф. Шишко.

В. Я. Шишков.

В. Ф. Шишмарьов.

А. І. Шиян.

О. Г. Шиян. Іграшки. Кераміка. 1959.

К. Ф. Шінкель. Будівельна академія в Берліні. 1831—35.

ни» (1979). Серед ін. творів — «Самарканд» (1942), «Берег Дніпра» (1950), «Дорога на Говерлу» (1954), «Кипариси» (1956), «Вікно» (1959), «Вечір у Седневі» (1962), «Осінь у Карпатах» (1971), «Буркрин. Схід місяця» (1976), «Мирні поля» (1981). Картини Ш. зберігаються в ДМУОМ у Києві та ін. музеях країни. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також т. 11, кн. 2, с. 358—369.

Літ.: Сергій Шишко. Пейзажі Києва. Альбом. К., 1971; Павлов В. П. Сергій Шишко. Альбом. К., 1977.

І. І. Верба.

ШИШКО́В Вячеслав Якович [21. IX (3.X) 1873, м. Бєжецьк, тепер Калінін. обл.— 6.III 1945, Москва] — рос. рад. письменник. В 1894—1915 жив і працював у Сибіру. Друкуватися почав 1908. Роман «Ватага» (1923), повість «Пейпус-озеро» (1925) — про події громадян. війни. У романі «Угрюм-ріка» (т. 1—2, 1933; твір інсценізовано та екранізовано) показав розвиток і загибель рос. капіталізму, початок революц. боротьби робітн. класу. В істор. епопеї «Омелян Пугачов» (кн. 1—3, 1938—45; Держ. премія СРСР, 1946) відобразив суспільно-політ. життя Росії 18 ст., події антифеод. селянської війни 1773—75. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1974; Укр. перекл.— Цукерок. Х., 1930; Отець Макарій. К., 1958; Помолились. К., 1958; Угрюм-ріка. К., 1968.

Літ.: Яновский Н. Н. Вячеслав Шишков. М., 1984.

В. Г. Бєляєв.

ШИШКОВИ́ДНЕ ТІ́ЛО — те саме, що й *епіфіз*.

ШИШМА́НОВ Іван Димитров [22.VI (4.VII) 1862, м. Свиштов — 22.VI 1928, Осло, похований в Софії] — болг. літературознавець і фольклорист. З 1894 — проф. Софійського ун-ту. Більшість досліджень присвятив заг. проблемам болг. нац. Відродження та творчості його представників Паїсія Хилендарського, Неофіта Бозвелі, Г. *Раковського,* братів Д. і К. Миладинових, З. *Стоянова,* І. *Вазова* та ін. Досліджував зв'язки зх.-європейських, рос., укр. і болг. л-р. Автор праць про Т. Шевченка. Мав тісні наук. і родинні зв'язки з М. Драгомановим (був одружений з його дочкою), підтримував зв'язки з І. Франком, Лесею Українкою, В. Гнатюком та ін. укр. письменниками і вченими.

В. Н. Климчук.

ШИШМАРЬО́В Володимир Федорович [13 (25).III 1875, Петербург—21.XI 1957, Ленінград] — рос. рад. філолог, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1897). Професор Петроградського (тепер Ленінградський) ун-ту (з 1918). Директор Ін-ту світової л-ри (1944—47), з 1950 працював в Ін-ті мовознавства АН СРСР. Автор праць з романських мов та л-р: «Гільйом де Машо. Лірична поезія» (т. 1—2, 1909, франц. мовою, удостоєна Франц. академією премії Сентура), «Лірика та лірики пізнього Середньовіччя» (1911), «Нариси з історії мов Іспанії» (1941), «Історична морфологія французької мови» (1952), «Книга для читання з історії французької мови...» (1955), «Словник старофранцузької мови...» (1955; в співавт.) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

Тв.: Избранные статьи, т. 1—2. М.—Л., 1965.

Г. Ф. Венгреновська.

ШИЯ́Н Анатолій Іванович [н. 23. III (5.IV) 1906, слобода Борисовка, тепер смт Бєлг. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. лісотехнічний ін-т (1929). Перше оповідання «Лісокради» надрукував 1928. Належав до літ. орг-цій «*Молодняк*», ВУСПП. У романі «Гроза» (1936) відобразив революц. події на Україні, у романі «Хуртовина» (1980) подано картину боротьби рад. народу проти фашист. загарбників у Великій Вітчизн. війні (літ. премія ім. А. Головка, 1980). Ш. належать повісті «Баланда» (1930), «Мар'яна» (1953), роман «Магістраль» (1934), п'єси «Де тирса шуміла» (1961), «Тиха обитель» (1969), п'єси-казки для дітей, книги нарисів, сценарії до фільмів за його творами («Гроза над полями», 1958; «Летючий корабель», 1960, та ін.). Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: П'єси-казки. К., 1951; Хуртовина, кн. 1—3. К., 1979—80; Де тирса шуміла. К., 1963; Рос. перекл.— Гроза. М., 1959.

Літ.: Мушкетик Ю. Анатолій Шиян. К., 1960.

В. П. Лета.

ШИЯ́Н Ольга Галактіонівна (н. 15.IX 1914, с. Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер нар. керамічної іграшки та скульптури. З 1940 живе і працює в Одесі. Автор фігурок звірів і птахів, а також багатофігурних композицій з теракоти. Серед творів — «Музики», «Бабуся із свинкою», «Квартет зайців». Твори зберігаються у Львів. музеї етнографії і художніх промислів та ДМУНДМ у Києві.

Т. О. Дениско.

ШІ́ВА (санскр., букв.— прихильний, милосердний) — гол. бог у *шіваїзмі,* один з трьох гол. богів у *брахманізмі* та *індуїзмі*. В образі Ш. злилися уявлення про багатьох богів, що втілювали одночасно руйнівні сили природи та її велику творчу силу. Іл. с. 413.

ШІВАЇ́ЗМ — один із двох основних напрямів *індуїзму,* названий за ім'ям гол. бога *Шіви*. Віровчення Ш. відображено в епосі і т. з. шіваїстських пуранах. Значне місце в шіваїстській міфології посідає вчення про можливість божества втілюватися і проявлятися в будь-якому образі. До божественних атрибутів відносять матерію (пракріті), свідомість (сатва) і енергію (раджас). З культом Шіви пов'язане шанування чоловічого і жіночого начал. Найпоширенішим у Ш. є давній культ богині-Матері, яка ототожнюється з різними образами дружини Шіви. На основі шіваїстських концепцій склалися філос. школи адвайтиведанти (8 ст.) і шайва-сидханти (10—12 ст.). Ш. має багато сект. Поширений гол. чином у Пд. Індії.

О. С. Онищенко.

ШІ ДАКА́Й (1830—25.VI 1863) — один з гол. керівників *тайпінського повстання* в Китаї. Походив із заможних селян. У 1856—57 очолював тайпінський уряд. З жовтня 1857 на чолі великої групи військ діяв самостійно у пд.-зх. провінціях. У червні 1863 сили Ш. Д. було розгромлено урядовими військами, а його самого страчено.

ШІ́ЛЛЕ Олександр Якович (1830, Петербург — 14.IX 1897, Київ) — рос. та укр. архітектор. Навчався в петерб. АМ, з 1855 — у Берлінській буд. академії, пізніше — в Парижі та Італії. В 1855—68 працював у Петербурзі та Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1869—97 — в Києві. Автор архіт. проектів станцій, веж, фонтанів Київського водопроводу (70-і рр. 19 ст.). Споруди в Києві: будинки колегії П. Галагана (1871, тепер Держ. музей літератури УРСР), біржі (1873, тепер клуб управління справами Ради Міністрів УРСР), музичного училища (1874), Міської думи (1876, обидва зруйновано під час Великої Вітчизн. війни), житлові будинки.

Л. А. Проценко.

О. Я. Шілле. Будинок Міської думи на Хрещатику в Києві. 1876 (не зберігся).

ШІ́ЛЛЕР (Schiller) Йоганн Крістоф Фрідріх (10.XI 1759, Марбах, тепер ФРН — 9.V 1805, Веймар, тепер ФРН) — нім. драматург, поет, теоретик мистецтва, історик. Представник європ. Просвітительства, багатьма сторонами ранньої творчості близький до *романтизму*. Перший твір — антифеод. трагедія «Розбійники» (надрук. анонімно 1781, пост. 1782). У 80-і рр. створив численні вірші і драми: «Змова Фієско в Генуї» (1783), «Підступність і кохання» (1784), де з великою худож. силою показано соціальні суперечності між аристократією й поневоленим простим людом, соціально-філос. драму «Дон Карлос» (1787). З 1787 жив у Веймарі. Опублікував «Історію Тридцятилітньої війни» (1793). Праці з естетики «Про трагічне мистецтво» (1792), «Листи про естетичне виховання людини» (1795), «Про наївну та сентиментальну поезію» (1795—96) та ін. мали значний вплив на розвиток романтичного мистецтва та естетичної думки 19 ст. Ш. разом з Й. В. Гете створили цикл епіграм (414) «Ксенії» (1797) тощо. В найвідомішому творі цього часу — «Пісні про дзвін» (1799) — Ш. прославляв творчу працю й мир, але неправильно розумів революц. боротьбу як насильство, що веде до хаосу і страждань. Гол. конфлікт драм. трилогії «Валленштейн» («Табір Валленштейна», пост. 1798; «Пікколоміні», «Смерть Валленштейна», обидві пост. 1799), п'єс «Марія Стюарт», «Орлеан-

ська діва» (обидві — 1801), «Месінська наречена» (1803) — несумісність прагнень окремої людини та істор. необхідності. В 1804 створив нар. драму «Вільгельм Телль». Працював над трагедією «Димитрій» з рос. історії.
Укр. мовою поезії Ш. перекладали (починаючи з 30-х рр. 19 ст.) Й. Левицький, Ю. Федькович, К. Білиловський, П. Куліш, І. Франко, Олена Пчілка та ін.; драм. твори (з кін. 19 ст.) — В. Кміцикевич, Б. Грінченко, І. Стешенко, І. Франко та ін. В рад. час твори Ш. перекладали Д. Загул, М. Йогансен, Ю. Корецький, Борис Тен, Є. Дроб'язко та ін. П'єси Ш. в 2-й пол. 19 ст. йшли в театрі Т-ва «Руська бесіда». В Києві укр. мовою вперше поставив п'єсу «Розбійники» (1918) П. Саксаганський.
Тв.: Укр. перекл.— Балади. К., 1927; Вибрані драматичні твори. К., 1955; Лірика. К., 1967; Твори. К., 1968; Естетика. К., 1974; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1955—57; Драмы.— Стихотворения. М., 1975.
Літ.: Шиллер Ф. П. Фридрих Шиллер. М., 1955; Лозинская Л. Я. Фридрих Шиллер. М., 1960; Фридрих Шиллер. Статьи и материалы. М., 1966.
К. О. Шахова.

ШІЛЛЕР (Schiller) Леон (справж. ім'я та прізвище — Леон Єжи Войцех Шіллер де Шільденфельд; 14.III 1887, Краків — 25.III 1954, Варшава) — польс. режисер, театр. критик, педагог. Член ПОРП (з 1948). Навчався в Краків. ун-ті (1906—07) та в Сорбонні (Париж, 1907—09 і 1911). В 1917 почав режисерську діяльність в Польс. театрі (Варшава). Був директором і режисером міських театрів у Львові (1930—32). У 1941 Ш. було ув'язнено в концтабір в Освенцім. У повоєнні роки — режисер і директор Театру Війська Польського у Лодзі (1946—49) і Польс. театру у Варшаві (1949—50). З 1933 вів пед. роботу в Держ. ін-ті театр. мистецтва (Варшава).
Р. Я. Пилипчук.

ШІЛЛЕР Микола Миколайович [1 (13).III 1848, Москва — 10 (23). XI 1910, Петербург] — вітчизн. фізик. Після закінчення (1868) Моск. ун-ту працював там же у О. Г. *Столєтова*, 1871—74 — в Берлін. ун-ті у Г. *Гельмгольца*. З 1876 — професор Київ. ун-ту, з 1903 — ректор Харків. практичного технологічного ін-ту (тепер Харків. політех. ін-т). Праці Ш. — переважно в галузі електродинаміки і термодинаміки. Розробив (1874) метод визначення діелектр. проникності ε у змінних полях і перевірив правильність співвідношення $\varepsilon = n^2$ (n — показник заломлення середовища), одержаного Дж. *Максвеллом*. Експериментально довів (1876) принцип замкненості електр. струмів, тобто підтвердив гіпотезу Дж. Максвелла про існування струмів зміщення. Сформулював (1900) принцип неможливості неперервного зниження або підвищення т-ри шляхом замкнених адіабатичних процесів (друге начало термодинаміки за Шіллером).

ШІЛЛЕР Франц Петрович (28.X 1898, с. Марієнталь, тепер с-ще Совєтське Дергачовського р-ну Сарат. обл.— 22.VI 1955, ст. Тінська Красноярського краю) — рос. рад. літературознавець. В 1922—33 працював в Ін-ті Маркса — Енгельса над розшифруванням рукописів К. Маркса і Ф. Енгельса. Досліджував їхні літ. погляди, історію революц. і пролет. л-ри на Заході, сучасний йому європ. літ. процес та ін.

ШІМЗЕРИ — укр. скульптори, брати. Антон Антонович Ш. (16.II 1790, Відень — 5.II 1836, Львів). Син віденського скульптора А. Шімзера Старшого. Навчався у віденській та паризькій АМ. З 1812 жив у Львові, де створив цикл рельєфів на правій частині будинку Кредитового т-ва (1821—22), на фасаді та в приміщенні б-ки імені Баворовських (тепер кабінет мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника), надгробки на Личаківському кладовищі. Йоан Баптіст Антонович Ш. (30.III 1793, Відень — 11.VII 1856, Львів). Син віденського скульптора А. Шімзера Старшого. У 1810—18 (з перервами) навчався у віденській АМ. З 1826 постійно жив у Львові. Серед творів — статуя св. Яна Непомука у Братіславі, рельєфи на будинках у Львові, надгробки на Личаківському кладовищі, на кладовищах у Тернополі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), портретні погруддя. Його сини — Йоан і Леопольд — також були скульпторами. Іл. на с. 413.
Д. П. Крвавич.

А. А. Шімзер. Надгробок родини Тренклів.

ШІНАСІ (Şinasi) Ібрагім (1826, Стамбул — 13.IX 1871, там же) — тур. письменник, публіцист і громад. діяч Танзімату (періоду реформ в Османській імперії з 1839 до поч. 70-х рр. 19 ст.). Родоначальник нової тур. л-ри. Освіту здобув у Франції. В зб. «Вибрані вірші» (1862), першій у тур. л-рі п'єсі «Одруження поета» (1859, опубл. 1860), публіцистичних статтях виступав за очищення тур. мови від традиційних тоді арабізмів і утвердження в нац. л-рі основ реалізму. Перекладені Ш. твори Ж. Расіна, А. Ламартіна, Ж. Лафонтена та ін. зібрано в кн. «Переклади» (1859).
О. І. Ганусець.

ШІНГУ́ — ріка у Пд. Америці, в межах Бразілії, права прит. *Амазонки*. Довж. 1980 км, площа бас. 513 тис. км². Тече Бразільським плоскогір'ям, утворюючи пороги і водоспади (Гуарібас та ін.). У пониззі виходить на Амазонську низовину, в гирлі — *естуарій* завдовжки 160 км. Живлення дощове. Пересічна витрата води 16 000 м³/с. Судноплавна на 190 км від гирла.

ШІ́НКЕЛЬ (Schinkel) Карл Фрідріх (13.III 1781, Нойруппін, Бранденбург — 9.X 1841, Берлін) — нім. архітектор, живописець і графік. У 1798—1800 навчався в Берлінській Академії архітектури. Автор живописних та графічних пейзажів, панорам, театр. декорацій, позначених рисами *романтизму*. У спорудах Ш. виявився вплив пізнього *класицизму* (Нова вартівня, 1816—18; Драм. театр, 1819—21; Старий музей, 1824—28; всі — у Берліні). Виступав і як теоретик архітектури.

ШІРА́З — місто на Пд. Зх. Ірану, адм. ц. остану Фарс. 414,4 тис. ж. (1976). Підприємства нафтопереробної, цем., хім. (мінеральні добрива), текст. і харч. пром-сті. Виробн. трояндової олії. Розвинуті кустарні промисли (килимарство, мозаїчні й срібні вироби). Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Музей Фарсу (іран. прикладне мистецтво). Ш.— батьківщина великих перс. і тадж. поетів *Гафіза* та *Саді*. Як місто засн. у 7 ст.

ШІ́РРА (Schirra) Уолтер (н. 12.III 1923, Гекенсек, шт. Нью-Джерсі) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ (у відставці). Після закінчення 1945 Військ.-мор. академії в Аннаполісі (шт. Меріленд) служив у ВМФ. Закінчив також школу мор. авіації і школу по підготовці льотчиків-випробувачів. З 1959 — у групі астронавтів. Здійснив 3.X 1962 політ у космос на космічному кораблі «*Меркурій*» (МА-8). Разом з Т. *Стаффордом* 15—16.XII 1965 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-6»; з У. *Каннінгемом* і Д. *Ейзелом* — політ на космічному кораблі «Аполлон-7» (11—22.X 1968).

«ШІСТКА» — група франц. композиторів: Л. Дюрей, Д. Мійо, А. Онеггер, Ж. Орік, Ф. Пуленк і Ж. Тайфер. Склалася після 1-ї світової війни 1914—18 як опозиція *неоромантизмові* та *імпресіонізмові*. Учасників «Ш.» об'єднувало прагнення новаторства, пошуки нових принципів композиції (конструктивізм, урбанізм). У серед. 30-х рр. «Ш.» втратила значення напряму в муз. мистецтві.

ШІСТНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б). Відбулася 23—29.IV 1929 в Москві. В її роботі брали участь 254 делегати з ухвальним голосом і 679 — з дорадчим. Порядок денний: 1) П'ятирічний план розвитку нар. г-ва; 2) Шляхи піднесення с. г. і податкове полегшення середнякові; 3) Підсумки і найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про чистку і перевірку членів і кандидатів ВКП(б). Головне питання конференції — обговорення і прийняття *першого п'ятирічного плану* розвитку нар. г-ва СРСР на 1928/29—1932/33, директиви до складання якого затвердив *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)*. Прийняття плану проходило в боротьбі з *правим ухилом у ВКП(б)*, лідери якого ставили під сумнів реальність здійснення плану.
Давши відсіч капітулянтам, конференція затвердила «оптимальний» варіант п'ятирічного плану, який забезпечував форсоване будівництво фундаменту соціалістич. економіки на основі високих темпів *індустріалізації*. Значне міс-

Й. К. Ф. Шіллер.

М. М. Шіллер.

І. Шінасі.

У. Ширра.

ШІСТНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б)

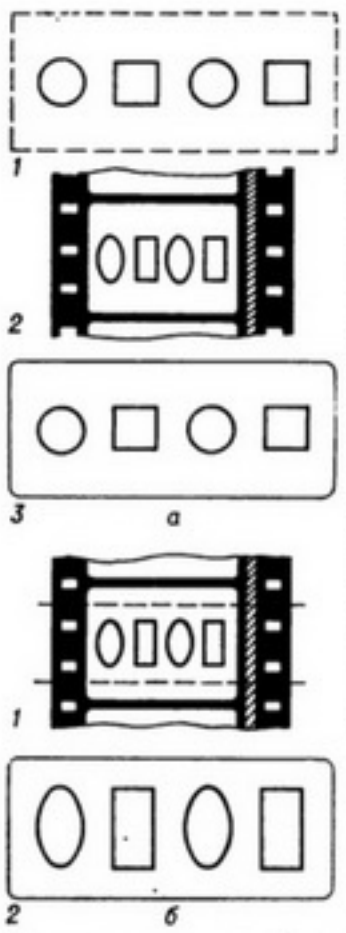

Широкоекранне кіно:
а — одержання анаморфованого кадру;
1 — об'єкт знімання;
2 — анаморфоване (стиснуте) зображення на кіноплівці;
3 — зображення, розтягнуте на широкий кіноекран;
б — одержання кашетованого кадру;
1 — кадр, кашетований згори і знизу;
2 — зображення, спроеційоване на широкий екран за допомогою короткофокусної оптики.

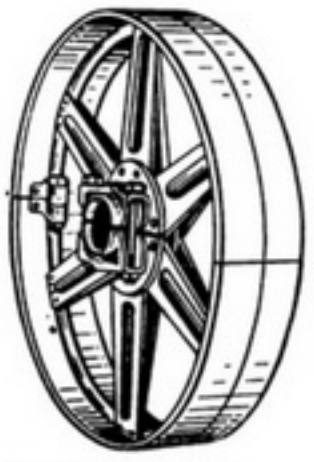

Рознімний **шків.**

це в роботі конференції зайняло питання про шляхи піднесення с. г. Було накреслено ряд заходів по дальшому розвитку *колективізації сільського господарства*, зміцненню нових форм змички між містом і селом. Конференція ухвалила резолюцію про заходи боротьби проти *бюрократизму*, зазначивши вирішальну роль у цьому *критики і самокритики*. Конференція прийняла звернення до всіх робітників і трудящих селян СРСР із закликом розгорнути масове *соціалістичне змагання* за виконання і перевиконання завдань першої п'ятирічки.

Літ.: Шестнадцатая конференция ВКП(б). Стенографический отчет. М., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972. *О. М. Кисілевський.*

ШІСТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся 26.VI—13.VII 1930 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1268 делегатів з ухвальним голосом і 891 — з дорадчим, які представляли 1 260 874 члени партії та 711 609 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт Центр. ревізійної комісії; 4) Звіт Центр. контрольної комісії; 5) Звіт делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 6) Про виконання п'ятирічного плану пром-сті; 7) Колгоспний рух і піднесення с. г.; 8) Завдання профспілок у реконструктивний період; 9) Вибори центр. установ партії. Виходячи з інтересів побудови соціалізму, необхідності подолання тех.-екон. відсталості країни і забезпечення її екон. незалежності, з'їзд поставив у центр уваги партії питання всебічного розгортання важкої індустрії і соціалістичної перебудови с. г. Було визнано за необхідне створити на сході країни нову вугільно-металургійну базу (Урал — Кузбас), форсувати розвиток галузей пром-сті, пов'язаних із зміцненням обороноздатності країни. Загострювалась увага до питань розвитку й реконструкції транспорту. З'їзд підкреслив важливу роль підготовки керівних госп. і тех. кадрів. Схваливши політ. лінію і роботу ЦК ВКП(б), з'їзд закликав партію забезпечувати й надалі більшовицькі темпи соціалістичного будівництва, домогтися виконання п'ятирічки за чотири роки. Найважливішим завданням партії і профспілок з'їзд визнав піднесення на вищий ступінь соцзмагання й ударництва, перетворення їх на школу класового виховання робітн. мас. З'їзд узагальнив перший досвід масової *колективізації сільського господарства*. Було визнано за необхідне на основі суцільної колективізації перейти до політики ліквідації куркульства як класу. З'їзд викрив куркульську сутність *правого ухилу у ВКП(б)*, який намагався використати труднощі колг. руху для дискредитації лінії партії на селі, і визнав погляди правих несумісними з перебуванням у ВКП(б). З'їзд визнав темпи культур. будівництва в країні недостатніми й ухвалив запровадити загальнообов'язкову початкову освіту, остаточно ліквідувати неписьменність. З'їзд відзначив, що партія домоглася успіхів у соціалістичному будівництві завдяки твердому проведенню ген. лінії і рішучій боротьбі проти *троцькізму* й правого ухилу у ВКП(б). XVI з'їзд ВКП(б) визнав за необхідне посилити боротьбу проти *великодержавного шовінізму* і місцевого націоналізму, поліпшити інтернац. виховання трудящих. З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію та Центр. контрольну комісію.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1983; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 2. К., 1974. *Л. Ю. Беренштейн.*

ШІСТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 25—28.I 1949 в Києві. На з'їзді було 650 делегатів з ухвальним голосом і 85 — з дорадчим, які представляли 572 950 членів і 111 325 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних органів КП(б)У. Це був перший з'їзд КП(б)У після закінчення Великої Вітчизн. війни. На з'їзді було дано аналіз діяльності КП(б)У з часу XV з'їзду КП(б)У (1940), тобто за період, який охоплював Велику Вітчизняну війну і перші післявоєнні роки.

На час з'їзду було успішно завершено план третього року першої післявоєнної п'ятирічки. Пром. виробн. УРСР досягло 71 %, а заг. посівна площа — 93 % довоєнного рівня. Джерелами трудових успіхів були висока політ. і трудова активність укр. народу, братерська допомога рос. та ін. народів СРСР, керівництво партії. З'їзд зосередив увагу рад. і парт. орг-цій на достроковому виконанні п'ятирічного плану, підкреслив значення підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, широкого впровадження у виробн. новітньої техніки і передової технології, своєчасного введення в експлуатацію нових і повного використання наявних виробничих потужностей. У галузі с. г. ставилися завдання орг.-госп. зміцнення колгоспів, підвищення врожайності, розвитку громад. тваринництва, збільшення виробн. с.-г. продуктів. Важливо було прискорити житл. будівництво, забезпечити заг. семирічне навчання в селах і десятирічне — в містах. З'їзд націлив парт. орг-ції республіки на дальший розвиток соціалістичного змагання, впровадження передового досвіду, забезпечення авангардної ролі комуністів на всіх ділянках госп. і культур. будівництва. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення первинних парт. орг-цій, підвищення їхньої бойовитості. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *В. І. Юрчук.*

ШІТТ Петро Генріхович [1 (13). VIII 1875, с. Кітриші, кол. Бессарабської губ., тепер Фалештського р-ну Молд. РСР — 31.I 1950, Москва] — рад. вчений у галузі плодівництва, засл. діяч науки РРФСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1947. В 1908 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. В 1911—20 працював в Уманському училищі садівництва і землеробства, у дендропарку «Софіївка», директором Катеринославської сільськогосподарської дослідної станції, у Наркомземі УРСР. З 1920 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Встановив циклічність розвитку плодових дерев і розробив заходи догляду за ними. Держ. премія СРСР, 1950. *Д. Ф. Чухно.*

ШІЦЗЯЧЖУА́Н — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Хебей. Розташований на р. Хутохе. Вузол з-ць. 1,5 млн. ж. (з передмістями, 1970). Розвинуті чорна металургія та машинобудування. Значна текстильна (зокрема, бавовняна) промисловість. Фармацевтичні, цементні, склоробні, харч. підприємства. У районі Ш.— видобування кам'яного вугілля та залізної руди.

ШКАРА́ПА Лідія Андріївна (н. 26.VII 1940, с. Радухівка Ровеньського р-ну Ровеньської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1968. Колгоспниця, з 1959 — доярка Олицького племзаводу Ківерцівського р-ну Волинської обл. Одна з ініціаторів руху за п'ятитисячні надої молока в області. Середньорічний надій від корови у закріпленому стаді становив 5476 кг молока. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія УРСР, 1978. *А. І. Бондарчук.*

ШКА́РІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення середнього етапу *трипільської культури*, залишки якого виявлено поблизу с. Шкарівки Білоцерківського р-ну Київ. обл. Досліджене 1967—73. На поселенні (пл. 4—5 га) відкрито подвір'я, що складалися з житл. госп. споруд. Житла були прямокутні та Г-подібні в плані. В них виявлено купольні печі, лежанки, вівтарі, знайдено багато посуду із заглибленим орнаментом. Інтерес становлять залишки храму з вівтарями та священним вогнищем. Населення Ш. п. підтримувало зв'язки з носіями трипільської культури Подністров'я, *гумельницької культури* та іншими племенами. Датується Ш. п. кінцем 4 — початком 3-го тис. до н. е. *О. В. Цвек.*

ШКВАЛ (англ. squall) — різке посилення вітру протягом короткого відрізку часу зі зміною його напряму. Швидкість вітру понад 20—30 м/с, тривалість Ш. переважно кілька хвилин, інколи бувають повторні пориви вітру. Супроводяться, як правило, зливами і грозами.

«ШКВАЛ» — ілюстрований громадсько-політ. і літ.-мистецький журнал. Виходив 1924—33 в Одесі спочатку двічі на місяць, а згодом — раз на тиждень. Видавався редакцією газети «Известия» Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. З вересня 1924 виходив рос. мовою, з 9-го номера 1929 — укр. мовою. Починаючи з 3-го номера 1933 об'єд-

нався з журн. «*Металеві дні*» і 1934 реорганізувався в журн. «*Літературний Жовтень*».

Н. Ф. Королевич.

ШКІВ (голл. schijf) — металеве або неметалеве колесо з широким ободом, охоплюваним безконечним приводним канатом чи пасом; деталь канатних і *пасових передач*. Розрізняють Ш. (мал.): литі, зварні і штамповані; суцільні і рознімні. Застосовують їх у приводах деяких верстатів, підйомних машин та ін.

А. С. Зенкін.

ШКІДНИКИ́ ЗЕРНА́ І ЗЕРНОВИ́Х ПРОДУ́КТІВ, комірні шкідники — тварини, що ушкоджують зерно і зернопродукти під час зберігання і перевезення. Можуть пошкоджувати також сушені фрукти й овочі, лікарську та ін. сировину рослинного і тваринного походження. До Ш. з. і з. п. належать деякі види *кліщів, комах,* мишовидних *гризунів, птахів* (голуби, горобці). Відомо понад 100 видів Ш. з. і з. п., з них на тер. України найнебезпечніші кліщі: борошняний, видовжений, звичайний волохатий та кліщ Родіонова; комахи: *комірний довгоносик,* рисовий довгоносик, малий борошняний хрущак, сурінамський борошноїд, міль комірна і зернова міль, різні види *вогнівкових*; гризуни: хатня миша і сірий пацюк. Шкідливі комахи та кліщі знищують велику кількість зерна і зернопродуктів, знижують схожість насіння, забруднюють продукти екскрементами, павутинням, шкірками личинок тощо. Заражені зернопродукти погано зберігаються. Шкідники переносять збудників різних хвороб рослин (напр., спори твердої сажки), гризуни, поїдаючи велику кількість зерна, засмічують хлібні запаси, ушкоджують будівлі, тару, поширюють інфекційні хвороби серед людей і тварин (туляремію, бруцельоз, чуму та ін.). Поїдають зерно і засмічують його також птахи. Заходи боротьби різні. Запобіжні: знезараження *інсектицидами* тари й складських приміщень, просушування зерна до необхідних для зберігання кондицій, дотримання відповідного режиму зберігання певних продуктів, систематичний огляд і аналіз на зараженість. Винищувальні: фізико-механічне очищення, прогрівання, просушування, охолодження зерна і продуктів. Хімічні: волога, аерозольна, контактно-газова або газова *дезинсекція*. Про заходи боротьби з гризунами див. *Дератизація*. Для захисту від птахів вікна, двері, вентиляційні труби закривають сітками, знищують у зерносховищах гнізда птахів.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Болотін К. М. Комірні шкідники. К., 1975.

В. Г. Долін.

ШКІДНИКИ́ ЛІ́СУ — тварини, що ушкоджують лісові насадження. Переважна більшість Ш. л. належить до класу *комах*; завдають шкоди також деякі види *кліщів,* хребетних тварин (*гризуни, зайцеподібні*). Розрізняють первинних шкідників (ушкоджують здорові дерева), вторинних (нападають на ослаблені рослини) і технічних (нападають на мертву деревину). Залежно від того, якими частинами рослин живляться Ш. л., їх поділяють на кореневі, стовбурові, на шкідників хвої і листків, плодів і насіння. Кореневі шкідники — личинки *хрущів, коваликових, чорнотілкових* і вовчок звичайний. До осн. стовбурових шкідників належать *короїдові, вусачеві,* деякі види *довгоносиків, златкові,* личинки *рогохвостів,* гусениці деревоточців, *склівкових*. Серед шкідників листків і хвої — сосновий шовкопряд, *монашка, кільчастий шовкопряд, непарний шовкопряд, золотогузка,* соснова совка, сосновий п'ядун, дубова листовійка, дубовий п'ядун і *пильщики*. Плоди і насіння ушкоджують жолудевий довгоносик і *плодожерка*; шишки і насіння хвойних порід — шишковий довгоносик — *смолюк,* гусениці вогнівки шишкової. Насіння акації часто ушкоджує акацієва вогнівка, а насіння клена та берези — насінні́ди з рядів *перетинчастокрилих* і *жуків*. Заходи боротьби. Лісова профілактика (своєчасний догляд за лісом, захист корисної фауни, підбір стійких порід тощо), а також застосування активних методів знищення шкідників, інтегрованої боротьби з Ш. л., зокрема доповненої обґрунтованим використанням біологічних та хім. засобів. У лісовому г-ві СРСР для забезпечення своєчасної боротьби з Ш. л. організована спец. служба сигналізації, обліку чисельності і стаціонарного нагляду за появою шкідників.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Апостолов Л. І. Вредная энтомофауна лесных биогеоценозов Центрального Приднепровья. К., 1981.

Д. Ф. Руднєв.

ШКІДНИКИ́ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ КУЛЬТУ́Р — тварини, які, живлячись культурними рослинами, пригнічують їх ріст і розвиток, призводять до зниження врожаю та його якості, а іноді й повністю знищують посіви. В СРСР понад 3000 видів, з них на Україні — бл. 500. Найчисленніші і найшкідливіші Ш. с. к.: *метелики* (*озима совка, стебловий метелик,* капустяний білан, *золотогузка, непарний шовкопряд,* яблунева *плодожерка* та ін.) і *жуки* (*довгоносикові, коваликові, хрущі, зернівки, колорадський жук* та ін.). Небезпечними шкідниками є багато видів *прямокрилих, рівнокрилих,* або *хоботних, перетинчастокрилих, двокрилих*. Великої шкоди завдають *кліщі* (павутинні, галові та ін.), *круглі черви* (бурякова, стеблова, галова та ін. нематоди), черевоногі молюски (*слизуни*), *гризуни* (ховрахи, мишовидні гризуни), іноді можуть завдавати шкоди деякі птахи, напр., *горобці, граки*. Серед Ш. с. к. є багатоїдні види (озима совка, лучний метелик, *павутинний кліщ* та ін.), що ушкоджують різні культури, та одноїдні, або спеціалізовані (*буряковий довгоносик,* горохова зернівка та ін.), що ушкоджують рослини тільки однієї родини або навіть виду. Ш. с. к. об'єднують у певні групи залежно від того, які культури вони ушкоджують; напр., розрізняють шкідників зернових злаків, зернобобових культур, цукрових буряків, садових, овочевих культур тощо. Комахи, що живуть у ґрунті, ушкоджують висіяне насіння, проростки і кореневу систему рослин, спричинюють розрідження посівів і зниження врожайності. Шкідники, що живляться надземними органами або соками рослин, зменшують їхню асиміляційну поверхню, пригнічують ріст і розвиток рослин, а іноді можуть повністю знищити посіви. Крім того, Ш. с. к. часто погіршують якість с.-г. продукції. Сисні комахи небезпечні і тим, що вони є переносниками *вірусних хвороб рослин*. Вивченням шкідливих комах і розробкою методів боротьби з ними займається с.-г. *ентомологія*. Заходи боротьби з Ш. с. к. Хімічні: обробка насіння, посівів та насаджень отруйними речовинами, застосовування отруйних принад (див. також *Дезинсекція, Дератизація*). Біологічні: знищення шкідників шляхом розмноження та випуску на посіви комах-ентомопаразитів (*трихограми* — проти озимої совки і стеблового метелика, *афелінуса* — проти кров'яної попелиці), приваблювання комахоїдних птахів, використання збудників грибних, бактеріальних і вірусних хвороб. Механічні: виловлювання жуків (напр., бурякового довгоносика) за допомогою ловчих канавок, які викопують навколо торішніх бурячищ. Агротехнічні: застосування добрив, засобів обробки ґрунту, *сівозмін* і строків сівби, що сприяють доброму росту і розвитку рослин, а іноді й погіршують умови розмноження шкідливих комах; використання сортів, стійких проти шкідників. Для попередження ввозу і поширення шкідників в СРСР застосовують карантинні заходи (див. *Карантин*).

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Савковский П. П. Атлас вредителей плодовых и ягодных культур. К., 1976; Интегрированная защита растений. М., 1981; Сельскохозяйственная энтомология. М., 1983.

В. П. Васильєв.

ШКІДНИ́ЦТВО — за рад. кримінальним правом особливо небезпечний *державний злочин,* спрямований проти екон. системи СРСР. Він полягає в дії або бездіяльності (див. *Саботаж*), спрямованих на підрив пром-сті, транспорту, сільс. г-ва, грошової системи, торгівлі або ін. галузей нар. г-ва, а також діяльності держ. органів чи громад. орг-цій. Ш. може бути вчинене особою, яка працює в держ. або громад. установі чи на підприємстві, шляхом невірного спрямування її (його) діяльності, або особою, яка працює або не працює в даній орг-ції, шляхом протидіяння її нормальній діяльності. Обов'язковою ознакою Ш. є скоєння його винною особою з метою ослаблення Рад. д-ви. Закон (в УРСР — ст. 61 КК УРСР) встановлює за Ш. покарання у вигляді *позбавлення волі* на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна і з засланням на строк до 5 років чи без такого.

Ю. Ю. Фомін.

Л. А. Шкарапа.

Шіва-Натараджа. («що танцює»). Бронза. Південна Індія.

Й. Б. А. Шімзер. Архангел Михаїл. Личаківське кладовище. Львів.

Шишка:
А — гілка сосни звичайної (Pinus silvestris) з шишками:
1 — група чоловічих шишок;
2 — молоді жіночі шишки;
3 — стигла жіноча шишка.
Б — частина молодої жіночої шишки в розрізі:
б — насінна луска.
В — частина чоловічої шишки у розрізі:
в — мікроспорангій.
Г — насінна луска стиглої шишки з двома насінинами.

ШКІЛЬ Микола Іванович (н. 13. XII 1932, с. Бурбине, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1982), професор (з 1970). Закінчив Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького (1955). З 1958 працює в тому ж ін-ті, зокрема, 1971—73 — проректор по наук. роботі, з 1973 — ректор. Ш.— автор підручника для пед. вузів «Математичний аналіз» (ч. 1—2, 1978—81), монографії «Асимптотичні методи в диференціальних рівняннях» (1971) та ін. праць. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *М. Д. Ярмаченко.*

ШКІЛЬНА́ ДРА́МА — драм. твори, писані викладачами і розігрувані учнями в школах за часів пізнього середньовіччя, *Ренесансу* та *барокко* з навч. та виховною метою. Теорію Ш. д. розроблено в ренесансно-бароккових поетиках. Визначальними властивостями її поетики були риторичність, символічність і антиномічність. Між актами вклинювались *інтермедії*. Ш. д. трансформувала, локалізуючи й осучаснюючи, жанри середньовічного театру — *містерію, міракль, мораліте,* інсценізувала міфологічні та істор. сюжети. В 16—18 ст. бароккова Ш. д. культивувалася в католицьких та протестантських школах Речі Посполитої, у православних школах України й Білорусії, особливо в Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). В Росії вона започаткувала класицистичну драматургію 18 ст. Ш. д. взаємодіяла з нар. театром, зокрема з *вертепом*. Відіграла істотну роль у формуванні нової л-ри і в становленні класичного театру.

Літ.: Рєзанов В. І. Драма українська. 1. Старовинний театр український, в. 1, 3—6. К., 1925—1929; Грицай М. С. Українська драматургія XVII—XVIII ст. К., 1974; Пьесы школьных театров Москвы. М., 1974; Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII — первой половины XVIII в. Польша. Украина. Россия. М., 1981.

В. І. Крекотень.

ШКІЛЬНИ́Й ВІК — період життя й розвитку дітей, відповідний часові їхнього навчання в школі (тривалістю 10—11 років). Ш. в. поділяють на молодший (з 6 до 11 років), підлітковий (з 11—12 до 14—15 років) і період ранньої юності (з 15 до 17—18 років), кожний з яких характеризується анатомо-фізіологічними та психологічними особливостями дітей, ступенем їхнього розвитку та участі в суспільно корисній праці, в житті суспільства, змістом і організацією навч.-виховної роботи. Вивчення і знання *вікових особливостей дітей* дає можливість правильно організувати їхнє навчання й виховання. Див. також *Переддошкільний вік, Дитяча психологія, Розумове виховання, Трудове виховання.*

Д. І. Румянцева.

ШКІЛЬНИ́Й ІНТЕРНА́Т — в СРСР гуртожиток при загальноосв. школі для учнів 1—10 класів, які проживають на віддалі понад 3 км від школи. Учні забезпечуються безплатно всіма предметами заг. вжитку, постільною білизною, гарячим триразовим харчуванням. Виховну роботу проводить вихователь, який має пед. освіту. *М. П. Легкий.*

ШКІЛЬНИ́Й ТЕА́ТР — театри, створені при навч. закладах Європи в епоху пізнього середньовіччя, *Ренесансу* та *барокко* з навчальною та виховною метою. Основою репертуару Ш. т. була *шкільна драма.*

ШКІ́РА — зовнішній покрив тіла ряду тварин і людини. Захищає організм від діяння різноманітних чинників зовн. середовища (напр., мех., термічних, променевих, бактеріальних та ін.), бере участь у *терморегуляції, обміні речовин* (зокрема в *газообміні, водно-сольовому обміні*), виділяє пахучі, отруйні або поживні речовини, що є сигналами, захистом або засобом вигодовування потомства. У Ш. багато нервових утворів — *рецепторів,* якими вона сприймає мех., температурні та больові впливи, тобто виконує функції одного з *дотику органів.* Ш. складається з двох шарів: епітеліального (зовн.) — *епідермісу* (похідного *ектодерми*) і сполучнотканинного (внутр.) — *дерми* (похідного *мезодерми*). Епітеліальний шар безхребетних тварин складається з одного шару клітин, у хребетних — багатошаровий. На його основі у хребетних розвиваються похідні Ш., зокрема *волосся,* рогові утвори (*луска, кігті, нігті, пір'я, копита,* рогові пластинки, *роги*), *молочні залози.* У людини площа Ш. дорівнює 1,2—2 м², товщина — 0,5—4 мм. В епідермісі Ш. і почасти в дермі містяться пігменти (меланіни), від яких залежать забарвлення Ш. і захист організму від дії ультрафіолетових променів. У дермі Ш. людини та ін. ссавців розташовані *потові залози, сальні залози,* численні кровоносні судини, корені волосся. Під дермою знаходиться шар пухкої сполучної тканини, т. з. підшкірна клітковина. Ш. має велику регенераційну здатність (див. *Регенерація* в біології). Див. також *Шкірні хвороби, Дерматити, Дерматологія.*

ШКІ́РА ВИЧИНЕНА, шкіра натуральна — матеріал, одержуваний хім. і механічною обробкою шкур тварин у процесі *шкіряного виробництва.* Розрізняють шкіру для *взуття* (низу, верху), шорно-сідельну, технічну й одягово-галантерейну; дублену (див. *Дублення*) і недублену (див. *Сириця, Пергамент*). Її класифікують також за видами сировини і дублення, за способами опорядження, за конфігурацією, товщиною і площею. Шкіру для низу взуття виготовляють з шкур великої рогатої худоби, верблюжачих, свинячих або кінських переважно комбінованим дубленням. Таку шкіру розрізняють за методами кріплення (гвинтово-цвяховий, нитково-клейовий) і товщиною в стандартній точці (2,6—7 мм). Вона стійка проти стиску, згину і стирання, зберігає лінійні розміри при зволоженні і висушуванні. З неї виготовляють підошви, устілки, ранти тощо. До шкіри для верху взуття належать: *юхта,* шкіра хромового дублення з природною і облагородженою лицьовою поверхнею (див. *Шевро, Шеврет*), лакова шкіра (в основному з поліуретановою плівкою на лицьовій поверхні шкіри хромового дублення), а також *велюр, замша,* спилок взуттєвий (сітчастий шар *дерми*), нубук (шкіра хромового дублення, одержана шліфуванням лицьової поверхні дрібнозернистими абразивними матеріалами) і підкладкова шкіра, що її виробляють з відбракованого дубленого напівфабрикату. Така шкіра відзначається повітро- і паропроникністю, рівномірністю пофарбування, м'якістю, стійкістю до діяння поту, вологи, хім. речовин та ін. Шорно-сідельну шкіру одержують з шкур великої рогатої худоби, кінських і свинячих комбінованим дубленням. Вона міцна і стійка до діяння поту, низьких т-р, світла, стирання, багаторазового зволоження і висушування. Тех. шкіру виробляють з шкур великої рогатої худоби хромовим або комбінованим дубленням. Вона відзначається міцністю на розтяг, густиною, високою пружністю, однакова за товщиною. Служить матеріалом для приводних пасів, деяких деталей машин та ін. тех. виробів. Для виробн. одягово-галантерейної шкіри використовують шкури великої рогатої худоби, лошат, свинячі, овечі, козячі, піддаючи їх хромовому, алюмінієвому (див. *Лайка*) або комбінованому дубленню. Ця шкіра м'яка, тягуча, пластична, у неї рівномірне і міцне пофарбування. З неї виготовляють галантерейні вироби, шиють пальта, куртки, головні убори та ін. Див. також *Шкіра штучна.*

Літ.: Химия и технология кожи и меха. М., 1979.

М. І. Денисенко.

ШКІ́РА ШТУ́ЧНА — матеріал, який одержують хім. і механічною переробкою натуральної або синтетичної сировини. Служить замінником *шкіри вичиненої* у виробництві взуття, одягу, галантерейних, тех. та ін. виробів. Розрізняють Ш. ш. м'яку, типу гуми і типу картону. М'яку Ш. ш. одержують, покриваючи основу (тканини, трикотажне полотно, *неткані матеріали*) гумовими *клеями* або *латексом* (взуттьова кирза), полівінілхлоридними пластикатами, поліамідами, нітроцелюлозою (див. *Дерматин*) та ін. Покриття наносять гол. чин. клейовим, каландровим (див. *Каландр*) або пресовим способом. Така шкіра міцна, пластична, морозостійка, водонепроникна, теплопровідна, стійка до діяння пилу, поту тощо. З неї виготовляють верх взуття, одяг, галантерейні вироби, книжкові палітурки, нею оббивають меблі. Різновид м'якої Ш. ш.— синтетична шкіра, властивості якої близькі до властивостей вичиненої м'якої шкіри. Основу синтетичної шкіри утворюють різні натуральні і синтетичні волокна, просочені і покриті полімерними гідрофільними (такими, що змочуються водою) речовинами (поліефіруретанами). До м'якої Ш. ш. належать також плівкові (безосно́вні) матеріали з полівінілхлоридних *смол.* Ш. ш. типу гуми являє собою високонаповнений матеріал на основі гол. чин. синтетичного *каучуку.* Вона буває монолітною і пористою, різних кольорів і відтінків. У шкіри підвищені стійкість проти зношування і водостійкість, теплозахисні властивості. Ш. ш. типу гу-

ми значною мірою (понад 70 %) замінює вичинену шкіру у виробн. взуття (підборів, підошов, підметок, набійок) і тех. виробів (прокладок, амортизаторів). Ш. ш. типу картону одержують з целюлозних, бавовняних і шкіряних волокон (розмелених відходів вичиненої шкіри) за технологією, подібною до виробн. *паперу* або *картону*. Просочують її синтетичними латексами і каучуковими клеями. Поділяють на одно- і багатошарову; випускають у вигляді листового і рулонного матеріалу або формованих виробів. Шкіра такого типу зберігає мех. властивості у зволоженому стані, досить гігроскопічна і вологомістка. З неї виготовляють деталі взуття (устілки, задники), каркаси для галантерейних виробів, прокладки. В УРСР. Ш. ш. виробляють на *Луцькому заводі синтетичних шкір, Тернопільському заводі штучних шкір*.

С. П. Скворчинська.

ШКІ́РНІ ХВОРО́БИ — група різних за *етіологією* (причинами виникнення) і механізмами розвитку захворювань людини і тварин, що характеризуються появою на шкірі висипу, патологіч. змінами видимих слизових оболонок, волосся, нігтів. Часто в патологіч. процес втягуються і внутр. органи, нервова система. Серед Ш. х. найпоширеніші інфекційні та паразитарні захворювання (*піодермія, епідермофітія, трихофітія,* мікроспорія, шкірний туберкульоз та ін.), що викликаються бактеріями, вірусами, мікроскопічними грибами тощо. Деякі Ш. х. є наслідком природжених дефектів розвитку шкіри (напр., родимки, *бородавки*), порушень обміну речовин, функцій нервової системи і внутр. органів (*псоріаз, екзема* та ін.). Несприятливі фактори навколишнього середовища (перегрівання, охолодження тіла, тертя, тиснення) можуть викликати опіки, мозолі тощо; контакт з різними хім. речовинами — екзему, *дерматит*, рак шкіри. Висипання на шкірі іноді з'являється як реакція на лікарські та ін. речовини (див. *Алергія*). Ш. х. вивчає *дерматологія*.

У тварин розрізняють ідіопатичні і симптоматичні Ш. х. Ідіопатичні Ш. х. спричинюються мех. ушкодженнями шкіри, опіками, обморожуваннями, ураженнями кліщами (див. *Демодекоз, Короста*), личинками оводів (див. *Оводові хвороби, Гіподерматози*), паразитич. грибами (див. *Дерматомікози*) та ін. Симптоматичні Ш. х. виникають при розладах нервової системи, порушенні обміну речовин, від впливу отруйних речовин, при *інфекційних хворобах*. Заходи боротьби: усувають причину, що викликала Ш. х. Місцево застосовують мазі, лініменти, примочки тощо.

ШКІРОЇ́ДОВІ (Dermestidae) — родина жуків. Тіло (довж. 2—12 мм) плескато-циліндричне або овальне, ноги короткі. Личинки видовжені, циліндричні, сильно хітинізовані, вкриті густими, довгими волосками. Живляться Ш. сухими речовинами тваринного і рослинного походження. Пошкоджують шкіряні вироби, хутро, зоол. колекції, сухі фрукти тощо. Окремі види Ш. знищують також лялечок, кладки яєць непарного шовкопряда та деяких ін. комах. Відомо понад 800 видів Ш., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 90 видів, у т. ч. на Україні — бл. 40, з них найвідоміші шкіроїд музейний (Anthrenus museorum), що пошкоджує колекції комах, капровий жук (Trogoderma granarium) — шкідник зерна в коморах. Заходи боротьби. Газація складських приміщень, обробка музейних експонатів, шкіряної і хутрової сировини *інсектицидами*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

ШКІРЯНЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *шкіри вичиненої*, яке грунтується на хім. і механічній обробці гол. чин. шкур свійських і диких тварин. Складається з операцій підготовчих, дубильних і опоряджувальних. В процесі підготовчих операцій після обробки консервованих шкур водою, сульфідними або ферментними речовинами, видалення волосу і *епідермісу* їх піддають *золінню* і *міздрінню*, одержуючи напівфабрикат шкіри — голину. Для шкір деяких видів напівфабрикат роздвоюють (на верхній і нижній шари) на двоїльних машинах. Далі його знезолюють (видаляють, обробляючи найчастіше амонійними солями, лужні реагенти), очищають від залишків волосу і епідермісу в барабанах або на чистильних машинах, роблять його лицьову поверхню, використовуючи *ферменти* (в осн. при виробн. шкір для верху взуття і одягово-галантерейних), м'якішою, пластичнішою і гладкішою, після чого піддають *пікелюванню* і *дубленню*. Під час опоряджувальних операцій з напівфабрикату частково видаляють вологу на віджимних машинах, вирівнюють його товщину на стругальних машинах, комплектують за призначенням. Надлишок кислоти з напівфабрикату мінерального дублення видаляють бікарбонатом або форміатом натрію. Для фарбування застосовують різні *барвники*. Щоб шкіра була м'якою, міцною і водостійкою, напівфабрикат обробляють жировою сумішшю або емульсією, деякими мінеральними й органічними речовинами. Потім розгладжують його на розвідних машинах, сушать, використовуючи спец. сушильні установки, зволожують, надають м'якості на витягувальних машинах, шліфують на шліфувально-знепилюючих агрегатах і після нанесення захисної плівки пресують на гідравлічних або ін. пресах. У готової шкіри обрізують краї, вимірюють її площу, визначають сорт. В УРСР питання Ш. в. розробляють у *Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідному інституті, Київському технологічному інституті легкої промисловості*. Див. також *Шкіряно-взуттєва промисловість*.

Літ.: Большаков П. А., Баканов Н. И. Машины и аппараты кожевенного производства. М., 1974; Химия и технология кожи и меха. М., 1979.

М. І. Денисенко.

ШКІРЯ́НО-ВЗУТТЄ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють жорсткі та м'які шкіряні товари, взуття з натуральної і штучної шкіри та ін. Обробка шкір примітивними способами та інструментом відома здавна. Шкіряне ремесло було розвинуте в Київ. Русі. З шкіри виробляли взуття, одяг, упряж, пергамент, нею обтягували щити тощо. Перші великі шкіряні з-ди в Росії збудовано 1739 в м. Осташкові (тепер Калінін. обл.) та 1847 у Петербурзі. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 942 дрібні шкіряні підприємства, 9 взут. ф-к та 3 військ.-обмундирувальні майстерні. В СРСР Ш.-в. п. перетворено на потужну індустріальну галузь нар. г-ва, оснащену сучас. технікою і передовою технологією. Старі підприємства реконструйовано й розширено, збудовано нові шкіряні з-ди та взуттєві ф-ки в багатьох містах. В роки перших п'ятирічок створено галузі шкіряного та взут. машинобудування, розширено сировинну базу, стали до ладу підприємства по виробн. штучних шкір, синтетичних каучуків, замінників шкір, налагоджено виробн. дубильних екстрактів і синтетичних дубителів (див. *Дубильно-екстрактова промисловість*). У післявоєнні роки галузь розвивалась на новій тех. основі. За обсягом виробн. шкіряного взуття СРСР посідає (1982) 1-е місце в світі.

У 1983 в республіці в системі М-ва легкої пром-сті УРСР діяло 16 шкіряних і 33 взут. виробничі об'єднання і підприємства. Найбільші шкіряні виробничі об'єднання — бердичівське «Світанок», Івано-Фр. ім. 40-річчя Жовтня, Київ. ім. М. В. Фрунзе; взут. виробничі об'єднання — Ворошиловгр. ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, львівське «Прогрес», Харківське, київ. експериментальне «Київ» ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції; взут. ф-ки — Київ. ім. 10-річчя Комсомолу України, Кривorізька, Хмельницька ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції та ін. У Ш.-в. п. значно розширено асортимент продукції: освоєно випуск хромових шкір з ялової шкіряної сировини важкого розважування, взуттєвого спилка, освітлених шкір для низу взуття, велюрів, лакових шкір з поліуретановим покриттям, хромових шкір підвищеної еластичності, термостійкої юхти тощо. На Україні проблеми розвитку Ш.-в. п. вивчає і розробляє *Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідний інститут*.

А. Е. Український.

Виробництво шкіряного взуття в СРСР (млн. пар)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1940	212	40,8
1965	486	95,3
1970	679	148,9
1983	745	177,8

ШКІРЯ́НО-ВЗУТТЄ́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва легкої пром-сті СРСР. Організований 1930 у Києві на базі Центр. лабораторії шкіряно-взут. тресту. Гол. ін-т системи Мінлегпрому СРСР в галузі розробки систем управління якістю продукції в шкіряно-взут. пром-сті; розробки конструкції і технології виробн. спортивного взуття; переробки нестандартної сировини і відходів шкіряно-взуттєвого виробн.; застосування анілінового фарбування шкіри тощо. У складі ін-ту (1983) 4 наук. відділи, 12

лабораторій, експеримент. фабрика. Осн. напрями діяльності ін-ту: удосконалення діючої і створення нової, високоефективної технології шкіряно-взут. і дубильно-екстрактового виробн.; освоєння матеріалів з поліпшеними технологічними і експлуатаційними властивостями; механізація й автоматизація виробн. процесів; розробка стандартів і тех. умов.

Я. Ф. Чередниченко.

ШКІРЯ́СТІ ЧЕРЕПА́ХИ (Dermochelyidae) — родина плазунів підряду безщиткових черепах. Представлена єдиним видом — шкіряста черепаха (Dermochelys coriacea) — найбільша з сучасних черепах, довж. тіла до 5 м, маса до 600 кг, передні кінцівки (ласти) у розмаху до 3 м. Зустрічаються переважно у тропічних частинах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, а також у Середземному м.; у водах СРСР була спіймана двічі — поблизу пд. берегів Далекого Сходу і в Берінговому м. Живе у відкритих водах, на берег виходить лише для розмноження. Самка у травні — серпні відкладає в глибоку ямку (до 1 м) 30—150 білих, майже сферичних яєць. Інкубація 2 місяці. Живляться Ш. ч. водними тваринами і водоростями. М'ясо та яйця Ш. ч. їстівні.

ШКІРЯСТОКРИ́ЛІ, щипавки (Dermaptera) — ряд комах. Тіло (довж. 3,5—50 мм) видовжене, плоске. Передні крила (надкрила) короткі, тверді, задні — ніжні, перетинчасті; на кінці черевця — довгі придатки (церки) у вигляді кліщів. Більшість Ш. активні вночі. Живляться гол. чин. рослинними і тваринними рештками, деякі Ш. можуть пошкоджувати с.-г. культури. Бл. 1200 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР — 26 видів, з них на Україні — бл. 10, у т. ч. щипавка городня (Forficula tomis), щипавка звичайна (F. auricularia).

ШКЛО, Скло — річка у Львів. обл. УРСР та Польщі, права прит. *Сану* (бас. Вісли). Довж. 76 км, площа бас. 596 км². Бере початок на *Розточчі*. На річці споруджено водосховище; є стави. Воду частково використовують для тех. водопостачання. Рибництво. На Ш.— м. *Яворів*; у долині річки — джерела мін. вод; бази відпочинку.

ШКЛО — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване вздовж р. Шкло (прит. Сану). Залізнич. ст. Шкло-Старшинська. 5,7 тис. ж. (1984). Ш. відоме з 15 ст., с-ще міськ. типу — з 1969. В Ш.— дільниця колгоспу ім. 30-річчя Жовтня. Заг.-осв. школа, мед. пункт, клуб, б-ка, санаторій, база відпочинку. Ш.— бальнеогрязьовий курорт. Клімат помірно континентальний. Зима помірно м'яка; літо тепле; опадів понад 650 мм на рік. Осн. лік. фактори — мінеральні води і торф'яна грязь. Показання: хвороби органів кровообігу, руху і опору; захворювання нервової системи. Функціонує цілий рік.

ШКЛО́ВСЬКИЙ Віктор Борисович [25.I (6.II) 1893, Петербург — 5.XII 1984, Москва] — російський рад. письменник, літературознавець, критик. Був близький до *футуризму*. Один із зачинателів і теоретиків формальної школи в літературознавстві. В 30-і рр. перейшов до аналізу мистецтва в широкому соціально-істор. плані. Йому належать дослідження творчості рос. класиків (Л. Толстого) та рад. письменників (М. Горького, В. Маяковського, М. Островського, М. Шолохова). Автор праць з теорії кіно, літ. портретів (зокрема, О. Довженка), кіносценаріїв, мемуарів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—74; Энергия заблуждения. М., 1981; О теории прозы. М., 1983.

О. В. Бобир.

ШКЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Олексій Сергійович [22.III (3.IV) 1839, с. Краснопілля, тепер Коропського р-ну Черніг. обл.— 22.VI (5.VII) 1906, Київ] — укр. патолог та біофізик. В 1862 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1869 працював у Київ. ун-ті (з 1870 — професор). Одночасно (1878—80) викладав гігієну на київ. Вищих жіночих курсах. Праці Ш. присвячені вивченню процесу запалення та патології крові тощо. В 1881—82 видав курс лекцій з медичної фізики.

М. К. Бородій.

ШКО́ДЕР — місто на Пн. Зх. Албанії, адм. ц. району Шкодер. Пристань на Скадарському оз. (Шкодер), вузол автошляхів. Понад 62, 4 тис. ж. (1975). Кольорова металургія, деревообр., паперова, цем., шкіряна, текст., харчосмакова (в т. ч. тютюнова) пром-сть. Залишки середньовічної фортеці.

ШКОДРА́НІ (Shkodrani) Васо Паша (справж. ім'я та прізв.— Пашко Васа; 19.IX 1825, Шкодер— 2.VII 1892, Бейрут, Ліван) — алб. письменник. Діяч нац. Відродження. Займав держ. і дипломатичні посади в Османській імперії. В 1878 був одним з засновників організації Призренська (Албанська) ліга, 1879 — один із організаторів «Стамбульського т-ва написання албанськими літерами». Підтримував зв'язки з керівниками Паризької комуни 1871. Автор патріотичної поеми «О Албанієl» (1878—80), соціологічного трактату «Правда про Албанію і албанців» (франц. і нім. мовами, 1879), роману «Барда Темаль, сцени з албанського життя» (франц. мовою, 1890).

Тв.: Рос. перекл.— О Албания! В кн.: Албанская поэзия. М., 1954.

ШКО́ЛА (лат. schola, від грец. σχολή — дозвілля, заняття під час дозвілля; місце навчання) — 1) Навчально-виховний заклад (див. *Школа*). 2) Система освіти, сукупність закладів для навчання. 3) Набутий досвід. 4) Напрям у науці, л-рі, мистецтві, сусп.-політ. думці, побудований на основі принципів, спільних поглядів, традицій тощо. 5) Посібник для навчання гри на муз. інструменті, співів тощо. 6) Будинок школи.

ШКО́ЛА — навчально-виховний заклад для навчання, освіти і виховання дітей, молоді та дорослих. Ш.— явище історичне, завдання і зміст її змінювались зі зміною сусп.-екон. ладу й класової структури суспільства. В класовому суспільстві Ш. виховує учнів у дусі ідеології пануючих класів. Ш. в СРСР покликана здійснювати розумове, ідейно-політ., трудове, моральне, фізичне й естетичне виховання учнів, прилучати підростаюче покоління до духовної культури й матеріального виробництва, озброюючи його необхідними знаннями і способами діяльності. Ш. поділяють за обсягом знань — на початкові, неповні середні, середні і вищі; за характером знань — загальноосвітні й професійні; за віком учнів — Ш. для дітей, молоді і дорослих; за тим, хто їх утримує,— на державні, приватні й муніципальні (органів місц. самоврядування), громадські; за статтю учнів — сумісні (для учнів обох статей) і роздільні (чоловічі, жіночі); за часом перебування і характером організації учнів — на школи-інтернати (пансіонати), де учні навчаються і живуть, школи з подовженим днем, де учні тільки навчаються; за відношенням до релігії — на *конфесіональні школи* й світські.

Ш. виникли в країнах Стародавнього Сходу (Ассірія, Вавілон, Єгипет, Індія, Китай). На тер. Європи Ш. склалися в 7—6 ст. до н. е. в Греції, в 4 ст. до н. е.— в Римі, пізніше — в ін. країнах (див. *Палестра, Спартанське виховання, Римське виховання*). На території СРСР перші Ш. виникли в Грузії та Вірменії в 4 ст., в Серед. Азії — в 7—8 ст. (*мектеби* й *медресе*); у Київській Русі — в 11 ст. (*дяківки;* див. розділ Освіта в ст. *Київська Русь*). У серед. віки в Європі освітою відало духівництво. Ш. існували при монастирях, єпархіях (див. *Соборні школи*). На противагу церковним у 13—14 ст. виникають *цехові школи,* створюються світські школи для дітей феодалів — аристократичні *граматичні школи* в Англії, *лицарські академії* в Німеччині, класичні *гімназії* в Німеччині та ін. країнах (див. *Класична освіта*). В 16—17 ст. на Україні та в Білорусії діяли *братські школи,* серед них Київ. братська школа, що згодом перетворилася на вищий навч. заклад— *Київську академію*. В 1687 у Москві засн. *Слов'яно-греко-латинську академію*. В 17 ст. у Зх. Європі та в Росії розвинулась ідея держ. Ш. Склалася система аристократичних станових Ш. (в Англії — *коледжі,* в Росії — *пансіони, кадетські корпуси, ліцеї, інститути шляхетних дівчат*). У 18 ст. під впливом розвитку пром-сті, торгівлі, науки й техніки виникають *реальні училища* (у Росії, Англії, Німеччині, Франції). Поширюється *реальна освіта*. В середині 18 ст. починає складатись система серед. *професійної освіти*. В дореволюц. Росії, у т. ч. на Україні, поряд з школами різних типів для пануючих класів існувала система шкіл елементарної освіти для ін. верств населення: *цифірні школи, двокласні початкові училища, малі народні училища, парафіяльні школи, повітові училища, головні народні училища, вищі початкові училища.* Силами передової інтелігенції з другої половини 19 ст. створювалися *недільні школи* для дорослих (робітників, селян, ремісників та ін.). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції школа стає загальнонародною, доступ-

1

2

До ст. **Шовкуненко О. О.**

1. Жіночий портрет. 1942.

2. Правий берег. Розбирання тимчасового мосту. З серії «Дніпробуд». Акварель. 1931.

3. Осінні квіти. 1926.

4. Портрет скульптора Б. І. Яковлєва. Акварель. 1944.

5. Повінь. Конча-Заспа. 1954.

1—5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3

4

5

1

2

3

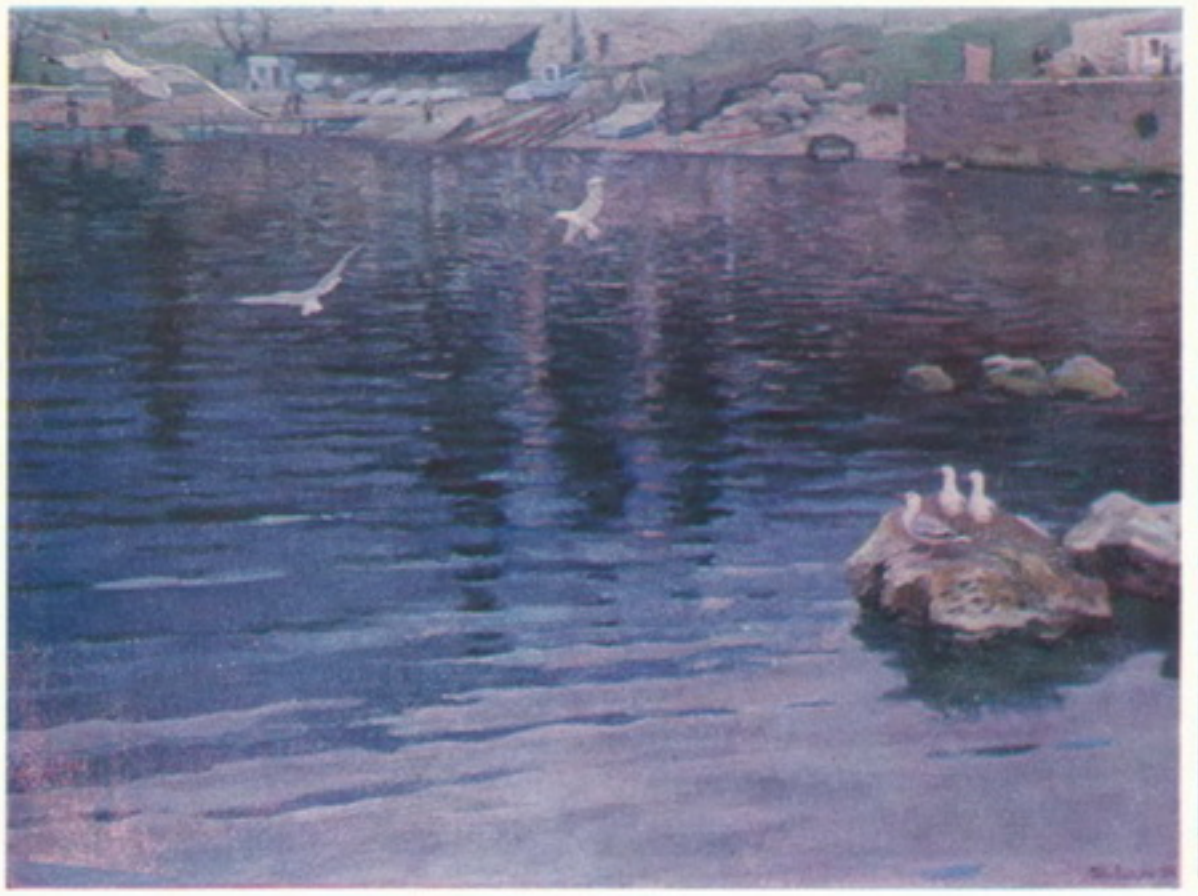

4

5

6

До ст. **Шавикін Д. М.**

1. Вечір на Дніпрі. 1957. 2. Портрет Н. Забіли. 30 і рр. 20 ст. 3. Чайки. 1954. 4. Дружба. 1950. Львівський музей українського мистецтва. 5. Портрет мистецтвознавця І. І. Врони. 1956. Науково методичний музей Київського державного художнього інституту. 6. Чумацька пісня. Розпис магазину «Ноти» в Києві. 1959. 1—3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ною всім, незалежно від соціального становища й національності. В усіх своїх ланках Ш. є державною і світською. Структура рад. Ш., зміст освіти й організація навчання в ній змінювалися з розвитком соціалістич. суспільства, прогресом науки й культури, але принципові засади її діяльності ляшаються сталими. Безплатність усіх видів освіти, єдність її системи, наступність усіх типів навч. закладів, єдність навчання і виховання, нерозривно пов'язаних з життям, практикою комуністич. будівництва, науковий, гуманістичний, високоморальний уклад — такі головні характерні риси школи СРСР. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (1973) в Рад. країні встановлено такі основні типи Ш.: *середня школа* загальноосвітня єдина трудова політехнічна, Ш. з поглибленим вивченням окремих предметів, *школи з подовженим днем, школи-інтернати, школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні*, заочні Ш. працюючої молоді (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*), *школи-санаторії, лісові школи* та ін., для дітей з вадами фіз. чи розумового розвитку — *спеціальні школи* для аномальних дітей. Основні напрями реформи заг.-осв. і професійної школи, схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання (1984), наступні постанови партії і уряду «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організації їх суспільно корисної, продуктивної праці» та ін. передбачають дальше підвищення якості освіти й виховання, цілеспрямоване здійснення принципу єдності навчання і виховання, забезпечення тісного зв'язку сім'ї, школи і суспільства. Див. також *Народна освіта, Політехнічна освіта, Загальна освіта, Загальне навчання, Обов'язкове навчання, Закон УРСР про народну освіту, Професійно-технічна освіта, Вища освіта*, розділи Народна освіта й культурно-освітні заклади в статтях про союзні й авт. республіки, *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, відповідні розділи в статтях про зарубіжні країни, розділ Народна освіта, т. 11, кн. 2. *Літ.* див. до ст. *Народна освіта, Вища освіта.* *А. М. Алексюк.*

ШКО́ЛА ВЕЧІ́РНЯ (ЗМІ́ННА) СЕРЕ́ДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІ́ТНЯ — навч. заклад для працюючої молоді. Під такою назвою існує з 1971. Особи, які закінчили 8 класів вечірніх (змінних) шкіл, одержують свідоцтво про восьмирічну освіту і мають право вступати до серед. спец. навч. закладів або до 9-го класу серед. заг.-осв. школи; ті, хто закінчив 11 класів, одержують *атестат про середню освіту*, який дає право вступати до вузів СРСР. Учні, які навчаються у вечірніх (змінних) школах, користуються пільгами (додаткова відпустка для здачі екзаменів, скорочений робочий день або скорочений робочий тиждень та ін.). Див. також *Школи робітничої молоді, Школи сільської молоді, Школа дорослих, Вечірня освіта.*

М. П. Легкий.

ШКО́ЛА ДЛЯ ГЛУХИ́Х — в СРСР навчально-виховний заклад інтернатного типу для дітей, позбавлених слуху і внаслідок цього — мови. Перебувають у системі заг.-осв. закладів міністерств освіти. Навчання проводиться за спец. навч. програмами й підручниками. Строк навчання — 13 років (підготовчий клас для глухих, які не виховувались у дит. садку, і 12 осн. класів). Учні здобувають знання в обсязі 8-річної заг.-осв. школи й відповідну виробничу кваліфікацію.

ШКО́ЛА ДЛЯ СЛІПИ́Х — в СРСР навчально-виховний заклад інтернатного типу системи міністерств освіти, де навчаються сліпі або діти з залишками зору (до 0,05). В Ш. д. с. проводиться корекційно-педагогічна робота, спрямована на нормалізацію психічного й фіз. розвитку дітей, подолання вторинних відхилень у їхньому розвитку. Навчання в Ш. д. с. здійснюється за програмами серед. заг.-осв. школи. Строк навчання порівняно з масовою школою подовжено на один рік; є дев'ятирічні неповні серед. школи-інтернати та серед. заг.-осв. трудові політех. школи-інтернати з виробничим навчанням, що, крім загальноосвітньої, дають професійну підготовку. Див. також *Тифлопедагогіка.*

І. С. Моргуліс.

ШКО́ЛА ДОРО́СЛИХ — загальноосв. навч. заклад для навчання дорослих без відриву від виробництва. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, виникли в 2-й пол. 19 ст. (див. *Недільні школи*). Широкого розвитку набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли було створено держ. систему освіти дорослих — пункти *ліквідації неписьменності*, школи для неписьменних, для малописьменних, *школи-клуби*, Ш. д. підвищеного типу (давали семирічну освіту й здебільшого мали пром. або с.-г. ухил). Створювалися також селянські й *робітничі університети*, загальноосв. курси, *робітничі факультети, школи селянської молоді*. В 1936 Ш. д. підвищеного типу реорганізовано на загальноосв. неповні середні й середні школи; з 1937 існували такі ж типи заочних шкіл. У 1943 організовано *школи робітничої молоді*, 1944 — *школи сільської молоді*, з 1958 вони дістали назву вечірніх (змінних) серед. загальноосв. шкіл робітн. і сільської молоді. Діяли також середні загальноосв. заочні школи. З 1971 існує єдиний тип Ш. д.— *школа вечірня (змінна) середня загальноосвітня* з очною і заочною (або з однією з них) формами навчання. Див. також *Вечірня освіта, Заочна освіта.*

В. І. Чепелєв.

ШКО́ЛА З ПОДО́ВЖЕНИМ ДНЕМ, школа (група) з подовженим днем — в СРСР заг.-осв. школа (група або групи в ній), де учні перебувають протягом усього дня (10 год.). В 50-і рр. почали створювати в школах групи з подовженим днем. Законодавчо оформлені 1956. В 1962 почали відкриватися школи з подовженим днем. Режим в умовах Ш. з п. д. будується на основі медично й педагогічно обумовленого чергування навчання, праці, суспільно корисної діяльності, самопідготовки й відпочинку школярів, занять за інтересами. Частина батьків звільняється повністю або частково від плати за триразове харчування дітей. У 1983/84 навч. р. в УРСР Ш. з п. д. охоплювали понад 2,5 млн. учнів. Див. також *Школа-інтернат, Позакласна робота* в школі.

Д. І. Румянцева.

ШКО́ЛА-ІНТЕРНА́Т — в СРСР з 1956 загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть. В УРСР діють з 1957 відповідно до «Положення про школи-інтернати» М-ва освіти Укр. РСР. До Ш.-і. приймають дітей за бажанням батьків або осіб, що їх заступають. Навчання проводиться за планами й програмами *середньої школи*. Крім учителів, у Ш.-і. працює штат вихователів. Поряд з навчальною проводиться піонер. й комсомольська, клубно-гурткова, суспільно корисна й трудова, ігрова й спортивна робота. В Ш.-і., крім навч. приміщень, є навч.-виробничі майстерні, пришкільні дослідні ділянки, спортивні комплекси тощо. За утримання дітей батьки вносять незначну плату. Певна категорія дітей перебуває на повному держ. забезпеченні. Див. також *Спеціальні школи* для аномальних дітей.

ШКО́ЛА-КОМУ́НА — навчально-виховний заклад в СРСР для безпритульних дітей і підлітків, сиріт і неповнолітніх правопорушників. Створена 1918. Складалася з заг.-осв. школи, як правило 1-го і 2-го ступенів,та інтернату при ній. Іноді при Ш.-к. були й дит. садки. Вихованці вивчали основи наук, працювали в майстернях, на виробництві та в с. г. Велика увага приділялась продуктивній праці, самообслуговуванню, розвиткові творчої ініціативи й самодіяльності. Проіснували до кін. 20-х, окремі — до 30-х рр. Відомими були *Комуна імені Ф. Е. Дзержинського*, Ш.-к. ім. П. М. Лепешинського в Москві, Ш.-к. в Одесі та ін.

В. Г. Постовий.

ШКО́ЛИ ГРА́МОТИ — 1) В дореволюц. Росії одно- та дворічні школи елементарного навчання. Перебували у віданні різних відомств і приватних осіб; 1891 їх передано Синоду. Навчання в Ш. г. обмежувалося заучуванням молитов, початками читання, письма й лічби. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. 2) У 20-і рр. в СРСР Ш. г. (письменності) називали одно- та дворічні пункти й школи *ліквідації неписьменності*. Див. також *Школа дорослих.*

ШКО́ЛИ ПЕРЕДОВИ́Х МЕ́ТОДІВ ПРА́ЦІ — форма підвищення кваліфікації робітників на основі взаємного обміну досвідом і масового поширення прогресивних прийомів праці новаторів виробництва. Поділяються на цехові, міжцехові (заводські) та міжзаводські. Керівниками шкіл є висококваліфіковані робітники, які володіють передовими методами праці. Теор. заняття проводять консультанти-технологи, майстри, фахівці з *наукової організації праці*. Для підвищення ефективності діяльності

ШКОЛИ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ

В. Ю. Шкрібляк. Барильце. Кінець 19 ст.

таких шкіл використовують відповідні методики. Для обміну передовим виробничим досвідом між спорідненими підприємствами (об'єднаннями) організовують міжзаводські школи передових методів праці. *С. С. Передрій.*

ШКО́ЛИ РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ — в СРСР вечірні серед. заг.-осв. навч. заклади для працюючої молоді. Створені 1943. Навчання проводилося без відриву від виробництва. Надавали загальноосв. підготовку в обсязі 7-річної і серед. шкіл, працювали в складі 5—7-х та 5—10-х класів. У 1958 їх перейменовано на вечірні (змінні) серед. школи робітн. і сільс. молоді, 1971 — на *школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні*. *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ СЕЛЯ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ — в СРСР тип сільських загальноосв. шкіл, створених 1923. До цих шкіл приймали підлітків і молодь віком від 12 до 18 років, які закінчили повний курс 1-го ступеня навчання (4 класи). Термін навчання становив 3 роки. В навч. план, поряд із загальноосв. предметами, було включено теор. курс с. г., виробниче навчання і продуктивну працю в навч. і селянських г-вах. З 1928, поряд з денними трирічними, існували вечірні дво- й однорічні Ш. с. м. В 1930 Ш. с. м. перейменовано на школи колгоспної молоді. Див. також *Школа дорослих*. *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ СІЛЬСЬКОЇ МО́ЛОДІ — вечірні середні загальноосв. заклади для навчання працюючої молоді без відриву від с.-г. виробництва. Створювалися з 1944 у великих населених пунктах, колгоспах, радгоспах і МТС у складі 1—4 і 1—7-х класів, з 1956 — у складі 5—10 і 8—10-х класів. У 1958 Ш. с. м. перейменовано на вечірні (змінні) середні школи робітничої і сільської молоді, 1971 — на *школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні*. Див.також *Школи робітничої молоді*. *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКО́ГО НАВЧА́ННЯ (ФЗН) — в СРСР тип профес.-тех. школи системи *державних трудових резервів*. Створені 1940 з метою підготовки робітників масових професій для вугільної, гірничорудної, металург., нафтової пром-сті й будівництва. Строк навчання становив 6 міс. з повним держ. забезпеченням. До шкіл ФЗН приймали молодь 16—18 років з будь-якою загальноосв. підготовкою. Гол. увага в них приділялася виробничому навчанню. З 1949 мережа шкіл ФЗН почала скорочуватися, якість підготовки учнів у них перестала відповідати вимогам виробництва. В 1959—63 усі школи ФЗН перетворено на профес.-тех. уч-ща. Див. також *Професійно-технічні навчальні заклади*. *Н. Г. Ничкало.*

ШКО́ЛИ ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКО́ГО УЧНІ́ВСТВА (ФЗУ) — в СРСР профес.-тех. навч. заклади до створення системи *державних трудових резервів*. Як тип навч. закладу системи нар. освіти оформилися на поч. 20-х рр. Діяли при підприємствах, для яких готували кваліфікованих робітників з підлітків 14—18 років на базі поч. освіти. Строк навчання становив 3—4 роки; 1925 в УРСР у школах ФЗУ навчалося 70 % підлітків, зайнятих у пром-сті. З 1930 школи ФЗУ почали діяти на базі 7-річної школи, строк навчання в них скоротився до 1,5—2 років за рахунок скорочення годин на загальноосв. предмети. З 1940 залишалися переважно в легкій, харч. та місцевій пром-сті. В 1959—63 їх поряд з ін. школами перетворено на профес.-технічні училища. Див. також *Професійно-технічні навчальні заклади*.

Літ.: Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980. *Н. Г. Ничкало.*

ШКО́ЛИ-КЛУ́БИ — в СРСР школи для молодих робітників і підлітків. Організовані 1918. Мали за мету розвивати творчу активність та ініціативу робітн. молоді, виховувати її в дусі соціалізму, комуністичних ідеалів. Навчання проводилось за класно-урочною системою з широким залученням учнів до роботи в секціях та студіях, створюваних на базі школи. Ш.-к. працювали за довільними навч. планами і програмами. У 1922 Ш.-к. припинили існування. *В. Г. Постовий.*

ШКО́ЛИ-САНАТО́РІЇ — в СРСР спец. загальноосвітні школи-інтернати для хворих і фізично ослаблених дітей. Створюються з метою забезпечення лікування та продовження загальноосв. підготовки. Зміст навч.-виховної роботи в Ш.-с. такий самий, як і в масових загальноосв. школах. Тривалість і кількість уроків у Ш.-с. порівняно з загальноосвітньою менші. Режим дня будується з урахуванням захворювання дітей, періодичності й особливостей лікувально-оздоровчого процесу. Див. також *Лісові школи*. *В. Г. Постовий.*

ШКОЛОЗНА́ВСТВО — галузь *педагогіки*, що досліджує завдання, зміст і методи управління шкільною справою, систему керівництва школою та організації її роботи. Зміст Ш. становлять: осн. принципи управління й керівництва школою, її роль у період розвинутого соціалізму й побудови комуністичного суспільства, діяльність органів нар. освіти по адм.-пед. та госп. керівництву школами, управлінню навч.-виховним процесом і наданню метод. допомоги вчителям; організація обліку й звітності закладів освіти, статистика шкільної справи. Ш. розробляє комплекс орг.-пед. заходів, спрямованих на вдосконалення управління освітою в усіх її ланках. *Д. І. Румянцева.*

ШКО́ЛЬНИК Аркадій Семенович [н. 9 (22).II 1916, Харків] — укр. рад. драматург. Автор п'єс «Золото» (1950), «Людина шукає щастя» (1955), «Віра, Надія, Любов» (1957), «Людина за бортом» (1965), «За це не судять» (1967), «Перевал» (1969), «Двічі не живуть» (1971), «День починається з ранку» (1976) та ін., у яких відображено трудовий ентузіазм, новий світогляд і мораль рад. людей. Драм. твори для дітей. Окремими виданнями вийшли п'єси «Ніч шукань» (1962) і «Ти не один» (1964).

ШКРІБЛЯКИ́ — родина укр. нар. майстрів гуцульського різьблення та інкрустації на дереві. Н. у с. Яворові (тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.), померли там же. Юрій Іванович Ш. (28.IV 1822—1884). Створював баклаги, пляшки, барильця, скриньки, топірці тощо. Його вироби оригінальні за формою, прикрашені орнаментальними мотивами, іноді інкрустовані металом і кісткою. Василь Юрійович Ш. (1856—1928). Навчався у свого батька — Ю. І. Шкрібляка. Оздоблював свої

М. Ю. Шкрібляк. Блюдо і скринька. Дерево, інкрустація. Кінець 19 ст.

твори (столики, скриньки, топірці та ін.) плоским різьбленням та інкрустацією металом, бісером і різнокольоровим деревом. У 1905—15 викладав різьблення у Крайовому наук. закладі для різьбярства і металевої орнаментики (м. Вижниця). Микола Юрійович Ш. (1858—1920). Навчався у свого батька — Ю. І. Шкрібляка. Вироби (цукорниці, декоративні тарелі тощо) оздоблював різьбленим орнаментом з геом. мотивами на подовбаному тлі та інкрустацією з різнокольорового бісеру. Твори Ш. експонувалися на виставках у Тернополі, Коломиї, Івано-Франківську, Львові та Відні; зберігаються у Львів. музеї етнографії та худож. промислу, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. Різьбленням займалися також Ф. і Д. Шкрібляки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497, а також до ст. *Різьблення художнє*, т. 9, с. 352—353.

Літ.: Різьба по дереву. Роботи різьбярів Юри, Василя та Миколи Шкрібляків. [Альбом]. К., 1960.

Ю. І. Шкрібляк. Пляшка. Дерево, різьблення. Середина 19 ст.

ШКРО́УП (Škroup) Франтішек Ян (3.VI 1801, м. Осіце поблизу Пардубіце — 7.II 1862, Роттердам) — чес. композитор, диригент, співак, муз.-громадський діяч. Музики навчався в Празі. У 1827—57 — диригент, з 1837 — головний диригент Станового театру в Празі, з 1860 — оперного театру в Роттердамі. Автор першої чес. нац. опери «Дротар» (1826), в якій використав інтонації селянського і міського фольклору. Серед ін. творів Ш.— опера «Колумб» (1855), музика до п'єси «Фідловачка» Й. Тила (1834), пісня з якої «Де моя батьківщина?» стала чес. нац. гімном (з 1918 — 1-а частина Держ. гімну Чехословаччини).

ШКРУМЕЛЯ́К Юрій Андрійович (літ. псевд. — Іван Сорокатий, Ю. Угорків, О. Підгірський, Смик; 18.IV 1895, с. Ланчин, тепер смт Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.— 20.XI 1965, Львів) — укр. рад. поет. Навчався у Львів. і Празькому ун-тах. Друкуватися почав 1915. У літ.-громадській діяльності Ш. до 1939 проявились бурж.-націоналістичні тенденції. Збіркою «Пісня про радісну осінь»

(1940) привітав возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Автор поем «Кузня в Нагуєвичах» (1958), «Довбушева слава» (1961). Писав також для дітей.
Тв.: Сопілка співає. Львів, 1957; Привіт Говерлі. К., 1964.

ШКУРА́Т Степан Йосипович [27.XII 1885 (8.I 1886), м. Кобеляки, тепер Полтав. обл.— 26.II 1973, м. Ромни Сум. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971), засл. арт. РРФСР (з 1935). Почав виступати як актор у аматорському театрі в Кобеляках (1905). З 1910 — у Роменському народному муз.-драм. театрі. Перша роль у кіно — селянин Іван у фільмі І. Кавалерідзе «Злива» (1929). У фільмах О. Довженка зіграв Опанаса Трубенка («Земля», 1930), Степана Губу («Іван», 1932), Василя Худякова («Аероград», 1935), діда Прокопенка («Щорс», 1939). Інші ролі: Панас Кандиба («Фата Моргана», 1931), денщик Потапов («Чапаєв», 1934), Яким Недоля («Вершники», 1939), Єгор Силич («Ластівка», 1958), Кирило («Повія», 1961).
Літ.: Борщов В., Медведєв Т. Степан Йосипович Шкурат. К., 1962; Олексенко В. С. Степан Шкурат. К., 1983.
М. М. Сорока.

ШКУРБА́ Віктор Васильович (н. 10.VII 1935, ст. Поповка, Тосненського р-ну Ленінгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор фіз.-матем. наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1964. Закінчив (1958) Моск. ун-т. В 1959—82 працював в Ін-ті кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, згодом в ін. н.-д. установі. Наук. праці — в галузі прикладної математики, матем. біології, інформатики, методів оптимізації та екон.-матем. моделювання. Премія Ленінського комсомолу, 1967. Держ. премія УРСР, 1970. Держ. премія СРСР, 1981.

ШКУРУ́ПІЙ Гео (Юрій) Данилович [7 (20).IV 1903, м. Бендери, тепер Молд. РСР — 25.XI 1937] — укр. рад. письменник. Належав до літ. орг-цій «*Аспанфут*», *Комункульт*, «*Нова генерація*». Автор збірок поезій «Психотези» (1922), «Для друзів-поетів — сучасників вічності» (1929) та ін., позначених впливами *футуризму*. Ш. належить ряд збірок оповідань («Переможець дракона», 1925; «Монгольські оповідання», 1932, та ін.), романи «Двері в день» (1929), «Міс Андрієна» (1934).

ШЛАК (нім. Schlacke) — 1) Розплавлена (після тверднення — камене- або склоподібна) речовина, що формується під час металургійних плавильних процесів з *флюсів*, продуктів металургійних реакцій, золи палива та ін. Попередньо підготовлений (синтетичний) Ш. застосовують при *електрошлаковому переплаві*, *плазмодуговому переплаві*, *рафінуванні* металів. Ш. використовують у виробн. буд. матеріалів (напр., *шлакобетону*), як добриво (*томасшлак*) тощо. 2) Залишки, що утворюються при згорянні палива в топках парових котлів; сплавлена в топці зола кам'яного вугілля.

ШЛАКОБЕТО́Н — *бетон*, *заповнювачем* для якого служать подрібнені та очищені від шкідливих домішок паливні або металургійні *шлаки*. В'яжучі речовини в Ш.— звичайно *портландцемент* і *шлакопортландцемент*. Об'ємна маса Ш. 1200—2100 кг/м³, границя міцності на стиск 2,5—40 МПа, коеф. теплопровідності 0,45—0,9 Вт/(м · К). Ш. застосовують при зведенні монолітних *огороджувальних конструкцій*, виготовленні блоків, панелей тощо.

ШЛА́КОВА ВА́ТА — волокнистий матеріал (різновид *мінеральної вати*), одержуваний з розплавлених вогнянорідких металургійних *шлаків*. Використовується у вигляді плит та ін. виробів як звуко- і теплоізоляційний матеріал.

ШЛА́КОВА ПЕ́МЗА, термозит — поруватий матеріал, одержуваний обробкою розплавлених металургійних *шлаків* водою або водоповітряною сумішшю. Пористість Ш. п.— 30—80 %. З Ш. п. одержують шлакопемзовий щебінь (насипна густина 250—1000 кг/м³, міцність на стиск 2,5—25 МПа) та пісок (600—1200 кг/м³). Ш. п. використовують для виробн. *легких бетонів* (див. *Шлакопемзобетон*) та теплоізоляційних засипок.

ШЛАКОЛУ́ЖНИЙ БЕТО́Н — *бетон*, одержуваний в результаті тверднення шлаколужної в'яжучої речовини (тонкоподрібненого гранульованого *шлаку*, змішаного з розчинами сполук *лужних металів*), *заповнювачів* (у т. ч. дисперсних грунтів) і води. Об'ємна маса звичайного (важкого) Ш. б. — 2000—2300 кг/м³, границя міцності на стиск 20—150 МПа, *морозостійкість* 300—1000 циклів, водонепроникність 15—25 кгс/см². Є також шлаколужний легкий бетон (на легких заповнювачах), піно- і газобетон. Ш. б. застосовують для виготовлення несучих конструкцій будинків, у меліоративному, гідротех. і дорожньому будівництві.

ШЛАКОПЕМЗОБЕТО́Н, термозитобетон — *бетон*, в якому пористим *заповнювачем* є *шлакова пемза*; вид *легкого бетону*. Розрізняють Ш. конструктивний (його марки за міцністю на стиск М100 — М400, за морозостійкістю — Мрз35—Мрз100), конструктивно-теплоізоляційний (М50—М200) і теплоізоляційний [коеф. теплопровідності — до 0,348 Вт/(м · К)]. Ш. застосовують для виробн. несучих і огороджувальних конструкцій будинків і споруд.

ШЛАКОПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — *цемент*, одержуваний сумісним помелом портландцементного *клінкеру*, доменного гранульованого *шлаку* (30—60 % від маси цементу) і гіпсу (до 5 %). Від *портландцементу* відрізняється сповільненим наростанням міцності у початковий період тверднення, вищим коефіцієнтом використання активності при тепловологій обробці (пропарюванні), підвищеною водостійкістю та більшою корозійною стійкістю у мінералізованому водному середовищі. Марки Ш. за міцністю на стиск і згин — 300, 400 і 500. Ш. застосовують для виготовлення бетонних і залізобетонних конструкцій гідротех. споруд, буд. розчинів, при бетонуванні масивних споруд.

ШЛАКОСИТА́ЛИ (від *шлак* і *ситали*) — склокристалічні матеріали, одержувані регульованою об'ємною *кристалізацією* скла, виготовленого на основі промислових відходів, мінеральної і синтетичної сировини. Складаються з найдрібніших кристалів (розміром до кількох мікрометрів) у поєднанні з залишковою скловидною фазою (менше 40 % за об'ємом). Ш. відзначаються високою хім. стійкістю і стійкістю проти стирання, щільність Ш.— 2,6—2,75 г/см³. Вироби з Ш. (стрічки, плити) застосовують у буд-ві, хім., гірничорудній та ін. галузях промисловості.

ШЛАМ (від нім. Schlamm — мул, твань) — 1) Завис дрібних (до 10—40 мкм) частинок гірської породи (корисної копалини) у рідині (переважно у воді). Утворюється при *бурінні* гірських порід (з використанням води чи промивного розчину) або подрібненні корисних копалин у водному середовищі (перед збагачуванням їх, при підготовці сировини у цементному і керамічному виробн.). 2) Нерозчинні відклади (з води) у вигляді мулу або твердих грудок, що утворюються у парових котлах. Видаляються здебільшого періодичним продуванням котлів. 3) Порошкоподібна речовина, що випадає в осад під час перебігу деяких металургійних процесів (напр., при *електролізі* міді, цинку) і містить звичайно благородні метали, що їх потім вилучають. 4) Осад у вигляді дрібних частинок, які виділяються при відстоюванні або фільтруванні рідини.

ШЛЕ́ГЕЛЬ (Schlegel) Август Вільгельм (8.IX 1767, Ганновер — 12.V 1845, Бонн) — нім. філолог, критик, перекладач. Брат Ф. *Шлегеля*. Відіграв визначну роль у становленні нім. *романтизму*. Особливе значення для розробки світоглядної та естетичної програми романтизму мали його лекції про л-ру й мистецтво, прочитані в Берліні (1801—04) та Відні (1808). Новому, романтичному мистецтву протиставляв давнє, античне. Великий вплив на розвиток нім. л-ри мали його переклади драм У. Шекспіра, творів італ., ісп. та ін. письменників. Зробив значний внесок у розвиток *порівняльно-історичного мовознавства*.
Літ.: Дмитриев А. С. Романтическая эстетика Августа Вильгельма Шлегеля. М., 1974.

С. Й. Шкурат.

А. В. Шлегель.

Ф. Шлегель.

ШЛЕ́ГЕЛЬ (Schlegel) Фрідріх (10.III 1772, Ганновер — 11.I 1829, Дрезден) — нім. письменник, публіцист, учений. Брат А. В. *Шлегеля*. Провідний теоретик нім. *романтизму*. Суб'єктивний ідеалізм у філософії та естетиці став основою його теор. платформи («Фрагменти», 1798—1800). Сформульовані Ш. суб'єктивістські принципи худож. творчості відображені в його літ.-критичних працях і в романі «Люцінда» (1799). Лінгвістичні дослідження Ш. були помітним внеском у розвиток *порівняльно-історичного мовознавства* і санскритології.
А. Г. Баканов.

ШЛЕ́ЙДЕН (Шлайден; Schleiden) Матіас Якоб (5.IV 1804, Гамбург — 23.VI 1881, Франкфурт-на-Майні) — нім. ботанік. У 1827 закінчив Гейдельберзький університет. Професор ботаніки Єнського (1839—62), антропології Дерптського (1863—64; тепер Тартуський) університетів. Осн. праці —

П. І. Шлейфер. Портрет дружини. Кінець 40-х років 19 ст. ДМУОМ у Києві.

з анатомії та ембріології рослин. Наукові дослідження Ш. сприяли створенню *клітинної теорії*. Основоположник онтогенетичного методу в морфології рослин. Помилково вважав, що зародок розвивається з пилкової трубки.

ШЛЕЙФ-БОРОНА́ — знаряддя для *шлейфування* грунту. Див. *Борона*.

ШЛЕ́ЙФЕР Георгій Павлович [4 (16).VI 1855, Київ — 27.III (9.IV) 1913, там же] — укр. архітектор. Син П. *Шлейфера*. Закінчив ін-т цивільних інженерів у Петербурзі. Працював у Київ. міській управі, де займався проблемами водопостачання міста (зокрема, артезіанською водою), створення каналізаційної системи. Разом з арх. Е. Брадтманом здійснив забудову в районі тепер. вулиць К. Маркса, Заньковецької та ін. Автор проекту будинку Театру «Соловцов» (тепер *Київський український драматичний театр* імені І. Франка). *Л. А. Проценко.*

ШЛЕ́ЙФЕР Павло Іванович [8 (20).VI 1814, Київ — 12 (24). IV 1879, Київ] — укр. художник-портретист, архітектор. У 1836—40 був вільнослухачем петерб. АМ. Серед творів Ш. — «Літня жінка» (1836), «Портрет чоловіка» (1842), «Портрет літнього чоловіка» (1846), «Портрет дружини» (кін. 40-х рр. 19 ст.; ДМУОМ у Києві), «Портрет Ф. Йордана», «Портрет Зейделя». З 1852 Ш.— архітектор Київського учбового округу. В 1846—49 викладав малювання в Київському інституті шляхетних дівчат.

ШЛЕЙФУВА́ННЯ (від нім. schleifen — притирати, обробляти) — прийом ранньовесняного обробітку зябу шлейф-боронами, вирівнювання й мілке розпушування поверхні грунту. Застосовують Ш. для зменшення випаровування вологи з грунту та забезпечення дружних сходів. Особливо ефективне Ш. під цукр. буряки, а також під льон та ін. дрібнонасінні культури. Проводять Ш. навскоси до напряму плужних борозен, у ранні строки, як тільки підсохнуть гребені ріллі і грунт перестане прилипати до знаряддя. Ш. здебільшого поєднують з *боронуванням*.

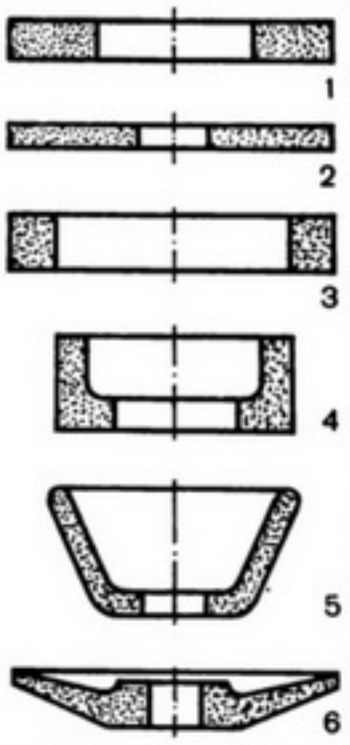

Шліфувальні круги:
1 — плоский;
2 — дисковий;
3 — кільцевий;
4 — чашковий циліндричний;
5 — чашковий конічний;
6 — тарілчастий.

ШЛЕ́ЙХЕР (Schleicher) Август (19.II 1821, Майнінген — 6.XII 1868, Ієна) — нім. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1857). Професор Празького (з 1850) та Ієнського (з 1857) ун-тів. Представник натуралістичного напряму в мовознавстві, прихильник *дарвінізму*. Розробляв генеалогічну (у вигляді т. з. родовідного дерева) та морфологічну класифікації мов (розрізняв три типи: *флективні мови, аглютинативні мови* та *ізолюючі мови*). Осн. праці: «Підручник литовської мови» (т. 1—2, 1856—57), «Компендій порівняльної граматики індоєвропейських мов» (ч. 1—2, 1861—62), «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863). Досліджував слов'янські мови.

Л. І. Сахарчук.

ШЛЕПАКО́В Арнольд Миколайович (н. 16.VI 1930, Вінниця) — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1982). В 1952 закінчив Київ. ун-т. У 1955—78 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1971—78 — заст. директора ін-ту). З 1978 — директор Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР З 1982 — одночасно академік-секретар Відділення економіки АН УРСР. У 1970—71 — член делегації УРСР на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Віце-президент Т-ва «СРСР—США». Автор праць з соціальної історії США і Канади, робітн. руху і міжнар. відносин. З 1981 — член Ревізійної комісії Компартії України. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1982.

Тв.: США: социальная структура общества и его национальный состав. К., 1976; США: „похищение умов" в прошлом и настоящем. М., 1983 [у співавт.].

ШЛИКЕ́ВИЧ Олександр Полікарпович (1849—1909) — укр. статистик, земський діяч. Освіту здобув у Петровсько-Розумовській академії (Москва). Ш. належить пріоритет у розробці і застосуванні для статистико-екон. аналізу досліджуваних явищ нового виду *таблиць статистичних*, що дістали назву комбінаційних. За складеною Ш. таблицею 1882 вперше розроблено дані подвірного перепису для Козелецького повіту Чернігівської губ. Їх використав В. І. Ленін для ілюстрування класового розшарування селянства в Росії; у праці «До питання про завдання земської статистики» (т. 24, с. 261—267) вказав на велике наукове значення комбінаційних таблиць. Ш. одним з перших застосував математичні методи для встановлення взаємозалежності різних ознак сел. господарств.

ШЛІК (Schlick) Моріц (14.IV 1882, Берлін — 22.VI 1936, Відень) — нім. і австр. філософ, фізик, математик, провідний представник *неопозитивізму*, засновник *Віденського гуртка*. У філософії, відійшовши від *критичного реалізму*, розробив концепцію «послідовного емпіризму», що грунтувалася на махістській (див. *Махізм*) модифікації розуміння Д. *Юмом* емпіричної бази пізнання, ототожнюваної з чуттєвими переживаннями. Пізнаюча особа, таким чином, обмежена власним чуттєвим переживанням. Ш. одним з перших сформулював *верифікації принцип* як критерій наук. осмисленості, усунувши з філософії питання, які не відповідають цій вимозі. Предмет філософії зводив до проблем теорії, логіки і семантичного аналізу наук. пізнання. В етиці заперечував нормативність моралі, стверджував у ній *суб'єктивізм* і *конвенціоналізм*.

М. М. Верников.

ШЛІМАН (Schliemann) Генріх (6.I 1822, Нойбуков, тепер округ Росток, НДР — 26.XII 1890, Неаполь) — нім. археолог. Провадив на власні кошти археол. розкопки з метою відкрити пам'ятки старовини, згадувані в епосі *Гомера*. В 1870—90 розкопував старод. пам'ятки *Трої, Мікен,* Орхомена, *Тірінфа,* на о-вах Ітака і Кріт. Здобутий ним багатий речовий матеріал підтвердив історичність фактів, що лежали в основі гомерівських поем, зокрема довів реальність існування Трої. Виявлену Ш. *егейську культуру* науково досліджували А. *Еванс*, В. Дерпфельд та ін.

ШЛІССЕЛЬБУ́РЗЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — в місті Петрокрепость Ленінградської області. Заснована під назвою «Орєшек» новгородцями 1323 на о. Орєховому біля витоку р. Неви. В 1611 фортецю загарбала Швеція (до 1709 — Нотебург). В 1702 — зайняли рос. війська; *Петро I* назвав її Шліссельбургом (Ключ-місто). З поч. 18 ст. Ш. ф.— політ. в'язниця. В ній були ув'язнені просвітителі Ф. В. Кречетов, М. І. Новиков, декабристи І. І. Пущин, В. К. Кюхельбекер, І. І. Горбачевський та ін., учасники польських повстань 1830—31 і 1863—64, народники В. М. Фігнер, М. О. Морозов, М. Ф. Фроленко, Г. О. Лопатін та ін. (ув'язнення відбували по 20 і більше років). В Ш. ф. страчено народника І. М. Мишкіна, О. І. Ульянова, ін. революціонерів. Під час революції 1905—07 в'язницю було ліквідовано (січень 1906). Після поразки революції у Ш. ф. створено каторжний централ. Через нього пройшли, зокрема, керівники *саперів повстання 1905* у Києві Б. П. Жаданівський та Ф. М. Петров, учасники повстань у Донбасі, Севастополі та ін. В 1919 на сх. мисі острова встановлено пам'ятник загиблим у катівнях Ш. ф. 1884—1906 (скульптор І. Я. Гінцбург). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ш. ф. залишалася в руках рад. військ, які героїчно обороняли її, хоч місто Шліссельбург (з 1944 — м. Петрокрепость) 8. IX 1941 — 18.I 1943 було окуповано нім.-фашист. загарбниками. Дуже зруйнована під час війни Ш. ф. відбудовується як філіал Музею історії Ленінграда.

ШЛІФ (нім. Schliff). 1) У геології — препарат мінералу або гірської породи, підготовлений шліфуванням для дослідження під мікроскопом. Ш. бувають прозорі (петрографічні) та непрозорі (рудні). Прозорий Ш.— тонка платівка (0,03 мм), заклеєна *канадським бальзамом* між предметним і покривним склом. Виготовляють для вивчення мінералів у прохідному світлі. Непрозорий Ш., *аншліф,* виготовляють для вивчення мінералів або гірських порід у відбитому світлі. 2) У техніці — зразок металу (сплаву), підготовлений для макро- або мікроскопічних досліджень. Плоску поверхню зразка зачищають, шліфують (макрошліф) або полірують (мікрошліф), а потім травлять хімічно активними речовинами, щоб виявити *структуру металу*.

ШЛІФЕН (Шліффен; Schlieffen) Альфред фон (28.II 1833, Берлін — 4.I 1913, там же) — нім. військ. теоретик, генерал-фельдмаршал (з 1911), граф. Один з ідеологів нім. мілітаризму. Учасник австро-прусської (1866) та франко-прусської (1870—71) воєн. У 1891—1905 — нач. генерального штабу. Розробив авантюристичну ідею війни Німеччини на два фронти з послідовним розгромом противника в найкоротші строки. План Ш., що був застосований (з деякими змінами) нім. командуванням під час *першої світової війни 1914—18*, зазнав краху.

ШЛІФУВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *шліфування* поверхонь металевих та ін. виробів (заготовок). Металорізальні Ш. в. (мал.) бувають кругло-, внутрішньо-, плоскошліфувальні і безцентровошліфувальні, заточувальні (див. *Заточувальний верстат*), обрізні, обдирні, спеціалізовані (див. *Різьбообробний верстат*). Деревообробні Ш. в. поділяють на стрічкові, дискові, циліндрові та ін. В каменеобробці розрізняють верстати для шліфування малих плоских і великих облицьовувальних виробів. *А. С. Зенкін.*

ШЛІФУВА́ЛЬНИЙ КРУГ — інструмент для *шліфування* поверхонь металевих та ін. виробів (заготовок). Різальна частина Ш. к. (мал.) складається з частинок *абразивних матеріалів*, з'єднаних керамічним, бакелітовим або іншим зв'язуючим матеріалом. Ш. к. встановлюють на шліфувальних (зокрема, різьбошліфувальних) або затилувальних та ін. верстатах. Див. також *Абразивний інструмент*.

ШЛІФУВА́ННЯ (від нім. schleifen — притирати, обробляти) — 1) Викінчувальна обробка виробів (заготовок) *абразивними інструментами*, яка робить їхні поверхні гладенькими, точних розмірів і форм. Провадиться на *шліфувальних верстатах*, іноді вручну. До Ш. належить також заточування різальних інструментів. Металеві вироби обробляють переважно *шліфувальними кругами*, шкурками, головками і брусками, вироби з деревини — шкурками і кругами, камінь — карборундовими плитами, брусками та ін. Вдаються також до обробки струмопровідними кругами (електролітичне Ш.), до *абразивно-імпульсної обробки*. Див. також *Абразивна обробка*. 2) Видалення зародка і зовн. оболонки у лущеного ядра, надання подрібненим зернам певної форми і однорідності; операція *круп'яного виробництва*. Провадиться на шліфувальних машинах, сприяє поліпшенню смакових властивостей круп'яних.

ШЛІХ (нім. Schlich) — концентрат важких мінералів, який одержують, промиваючи водою пухкі уламкові гірські породи або подрібнені щільні породи і руди. До складу Ш. входять мінерали, стійкі до процесів фіз. та хім. *вивітрювання*, з густиною більше трьох. Систематичний відбір Ш. і вивчення їх (шліховий аналіз) мають важливе значення при розшуках і розвідці корисних копалин.

ШЛІ́ХТЕР Євгенія Самійлівна [дівоче прізвище — Лувищук; 7 (19). I 1869—5.XII 1943] — професіональна революціонерка. Член Комуністичної партії з 1892. Н. в м. Кам'янці-Подільському. Дружина О. Г. *Шліхтера*. В 1889—91 навчалася на мед. ф-ті Бернського ун-ту (Швейцарія). На поч. 90-х рр. проводила с.-д. пропаганду на Україні; 1895 заслана на 5 років до Сольвичегодська. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовичка. В 1902—05 — член Київ. к-ту РСДРП, один з організаторів Київ. більшовицької групи «*Вперед*». У лютому 1905 — член страйкового к-ту Пд.-Зх. і Києво-Полтав. з-ць. Учасниця Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. З 1924 працювала в Наркоматі освіти УРСР, в культур.-освіт. установах Києва.

ШЛІ́ХТЕР Олександр Григорович [20.VIII (1.IX) 1868, м. Лубни, тепер Полтав. обл.—2.XII 1940, Київ] — професіональний революціонер, рад. парт. і держ. діяч, учений-економіст, акад. АН УРСР (з 1929), акад. АН БРСР (з 1934), віце-президент АН УРСР (1931—38). Член Комуністичної партії з 1891. Н. в сім'ї ремісника-столяра. У революц. русі — з 1887. В 1889—91 навчався в Харків., потім Бернському (Швейцарія) ун-тах. З 1891 вів революц. роботу, зокрема на Україні (1902—04 — член Київ. к-ту РСДРП). У 1905—07 — один з керівників революц. боротьби в Києві, Петербурзі, Фінляндії. В 1908 заарештований і 1909 засланий до Сибіру. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. В 1917—18 — наркомзем, наркомпрод РРФСР. У 1919—наркомпрод УРСР, 1921—27 — на дипломатичній роботі. Одночасно 1924—27 — ректор Комуністичного ун-ту ім. Артема в Харкові. В 1927—29 — наркомзем України. В 1930 очолив Інститут соціалістичної перебудови с. г., з 1934 — Раду по вивченню продуктивних сил УРСР. У 1930—1933 — директор Укр. ін-ту марксизму-ленінізму, а після його реорганізації — президент Всеукр. асоціації марксистсько-ленінських ін-тів. 1924—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1926—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор екон., істор. і публіцистичних праць.

Тв.: Вибрані твори. К., 1959; Ильич, каким я его знал. М., 1970.

Літ.: Ровнер О. С., Королик Р. Я. Олександр Григорович Шліхтер. Бібліографічний покажчик. К., 1958.

Ф. Я. Горовський.

ШЛІХТУВА́ННЯ (від нім. Schlichte — шліхта) — нанесення на нитки *основи* тканини тонкого шару клеючого розчину (шліхти); одна з підготовчих операцій *ткацького виробництва*. Збільшує опірність ниток стиранню і багаторазовому розтягуванню на *ткацькому верстаті*. Клеючі речовини (водні розчини крохмалю, полівінілового спирту та ін.) наносять на шліхтувальних машинах, до яких нитки надходять з снувальних машин (див. *Снування*).

ШЛОПА́К Тетяна Володимирівна (н. 18.IX 1918, Київ) — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1942. В 1946 закінчила Одеський мед. ін-т, в якому працювала до 1953. В 1955—66 — зав. кафедрою Івано-Фр., з 1966 — Київ. мед. ін-тів. Праці Ш. присвячені проблемам *патогенезу*, лікування короткозорості, глаукоми й туберкульозу очей; дослідженню питань теорії еластотонометрії, біохімії ока в нормі й патології. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШЛУНКО́ВИЙ СІК — прозора безбарвна рідина, яку виробляють залози слизової оболонки *шлунка*. Бере участь у *травленні*. Містить гол. чин. ферменти (*пепсин, сичужний фермент, ліпазу* тощо), соляну к-ту (у людини концентрація 0,4—0,5 %), мінеральні солі й слиз. Соляна к-та активує ферменти і зумовлює бактерицидні властивості Ш. с. Слиз захищає стінки шлунка від мех. і хім. подразників. Ш. с. виділяється на вигляд, запах і смак їжі та при безпосередньому подразненні слизової оболонки шлунка. Кількість, склад і властивості Ш. с. змінюються залежно від характеру їжі, а також при захворюваннях шлунка, кишечника, печінки. Дослідження Ш. с. мають діагностичне значення.

ШЛУНКО́ВО-КИШКОВІ́ ГОРМО́НИ, ентерогормони — пептидні *гормони*, що утворюються спеціальними клітинами слизової оболонки шлунка й кишок і регулюють секреторну і моторну функції органів *травної системи*. Розрізняють дві групи Ш.-к. г.— гастрини і секретини. До гастринів належать *гастрин* та холецистокінін (його біосинтез здійснюється у тонкій кишці; стимулює секрецію ферментів підшлункової залози в присутності білків і жирів їжі та викликає скорочення жовчного міхура). Гормональна активність гастрину зосереджена в кінцевому пентапептиді, холецистокініну — в кінцевому октапептиді. До секретинів належать *секретин*, судиноактивний шлунковий і шлунковогальмівний поліпептиди та ентероглюкагон. Їхня біологічна дія зберігається лише при цілості молекули гормону. Судиноактивний кишковий поліпептид продукується клітинами підшлункової залози, шлунка і кишок. Здатний розширювати кровоносні судини, знижувати артеріальний тиск крові, розслаблювати жовчний міхур, стимулювати секрецію *інсуліну*, панкреатичного поліпептиду, соку підшлункової залози, а також секрету тонкої кишки. Шлунковогальмівний поліпептид виробляється клітинами тонкої кишки. Пригнічує утворення *пепсину*, соляної кислоти та послаблює моторну функцію шлунка. Стимулює виділення секрету тонкої кишки та секрецію інсуліну. Ентероглюкагон продукується в тонкій і товстій кишках під впливом вуглеводів, жирів та білків. За структурою і фізіологічною дією подібний до *глюкагону*. До Ш.-к. г. відносять ще мотилін, бомбезин, речовину Р та ін. поліпептидні гормони. Деякі Ш.-к. г. є пептидергічними *медіаторами* в нейронах вегетативних *сплетінь нервових*, розміщених у стінках травного тракту, беруть участь у координації функцій травного апарату. Ш.-к. г. застосовують для лікування захворювань органів травлення.

Літ.: Желудочно-кишечные гормоны и патология пищеварительной системы. М., 1981.

Я. Л. Германюк.

А. М. Шлепаков.

О. Г. Шліхтер.

ШЛУ́НОК — розширена частина травного тракту (див. *Травна система*), де відбуваються депонування їжі та її мех. і хім. обробка (див. *Травлення*). Як частина кишечника Ш. диференційований вже у деяких безхребетних (кишковопорожнинних, плоских та кільчастих червів). У хребетних тварин Ш. являє собою розширений відділ передньої кишки. Але у круглоро-

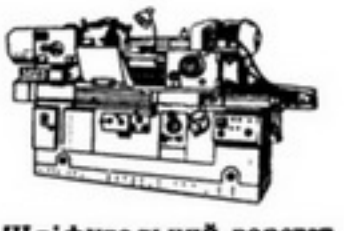

Шліфувальний верстат (внутрішньошліфувальний).

І. І. Шмальгаузен.

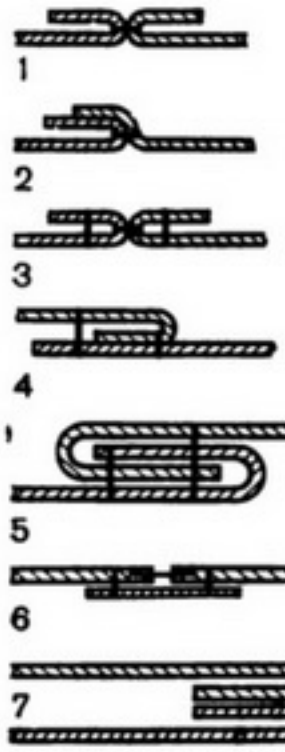

Ниткові **шви:**
1 — сточувальний розпрасований;
2 — сточувальний запрасований;
3 — розстрочний;
4 — надстрочний;
5 — запошивальний;
6 — стиковий;
7 — обшивний.

тих та деяких риб Ш. недиференційований, у багатьох риб нечітко відокремлений від *стравоходу* і кишечника; у земноводних — відокремлений. Ш. птахів складається з двох самостійних відділів— залозистого і м'язового. Найскладніше побудований Ш. ссавців, в якому розрізняють вхідний і вихідний відділи, дно і тіло. У більшості жуйних тварин Ш. чотирикамерний, складається з *рубця, сітки, книжки* і *сичуга*. Існують п'яти- і шестикамерні Ш. (напр., у деяких китів). Залежно від будови слизової оболонки розрізняють Ш. залозисті, або кишкового типу (у людини, кішки, собаки), беззалозисті, або стравохідного типу (у качкодзьоба, єхидни), і змішані, або стравохідно-кишкового типу (у коней, свиней). У більшості ссавців залози Ш. диференційовані. У людини Ш. міститься у верхньому відділі *черевної порожнини* між стравоходом і *дванадцятипалою кишкою* (див. іл. до ст. *Анатомія* на окремому аркуші, т. 1, с. 129). Він має форму гачка з великою і малою кривизною. Ємність Ш. дорослої людини 2—3 л. В Ш. людини розрізняють кардіальний відділ, дно, тіло, антральний відділ і воротар. В кардіальному відділі «замикальний» апарат перешкоджає викиданню вмісту Ш. у стравохід. Антральний відділ забезпечує порційну евакуацію їжі зі Ш. в дванадцятипалу кишку, а воротар перешкоджає викиданню вмісту дванадцятипалої кишки у Ш. Стінка Ш. складається зі *слизової оболонки*, підслизової, м'язової і *серозної оболонки*. Слизова оболонка Ш. утворює складки, які легко розпрямляються і формують вздовж малої кривизни т. з. шлункову доріжку. В слизовій оболонці є численні заглиблення. Це шлункові ямки, куди відкриваються вивідні протоки шлункових залоз, які виробляють *шлунковий сік*. Серед клітин шлункових залоз розрізняють обкладові, головні, q-клітини та ін. Обкладові клітини слизової оболонки Ш. виробляють соляну к-ту, головні — *пепсин*, пепсиноген, хімозин (див. *Сичужний фермент*), q-клітини слизової оболонки антрального відділу Ш.— гастрин тощо. М'язова оболонка Ш. забезпечує перемішування і пересування вмісту Ш. Кровопостачання Ш. здійснюється шлунково-сальниковими і шлунковими артеріями, *іннервація* — блукаючими нервами і черевними нервовими сплетеннями, а також внутрішньостінковою нервовою системою, яка представлена трьома сплетеннями — підслизовим, міжм'язовим і підсерозним. З хвороб Ш. найпоширеніші *гастрит, виразкова хвороба, пухлини*. Див. також *Гастроентерологія. Шлунково-кишкові гормони*.

В. Ф. Савчко.

ШЛЮБ — за рад. правом добровільний, рівноправний і, як правило, довічний союз чоловіка і жінки, спрямований на створення *сім'ї* і укладений з додержанням умов і порядку, встановлених законом. Ст. 53 Конституції СРСР визначає, що Ш. базується на добровільній згоді чоловіка і жінки; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах. Згідно з *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — розділ II К про ШС УРСР) визнається дійсним лише Ш., зареєстрований в органах ЗАГСу. Реєстрація Ш. встановлюється як у держ. і громад. інтересах, так і з метою охорони особистих і майнових прав та інтересів подружжя й дітей. Для укладення Ш. в УРСР встановлено мінім. вік: для чоловіків — 18 років, для жінок — 17. Не можуть брати Ш. особи, з яких хоча б одна вже перебуває у шлюбних відносинах; близькі родичі, усиновителі й усиновлені між собою, а також особи, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною (див. *Дієздатність*). Порушення цих умов тягне за собою визнання Ш. недійсним. Недійсним є також фіктивний Ш., тобто Ш. без наміру створити сім'ю. Ш. припиняється з смертю або *оголошенням померлим* одного з подружжя. За життя подружжя Ш. можна розірвати шляхом *розлучення*. Рад. законодавство про Ш. не знає расових, нац. і реліг. обмежень, активно сприяє повній рівноправності жінки, побудові сім'ї на основі взаємної любові і поваги.

Г. К. Матвєєв.

ШЛЮЗ (голл. sluis, від лат. excludo — виключаю, утримую, відділяю) — 1) Ш.-регулятор — *гідротехнічна споруда*, якою регулюють витрату і рівень води в *каналах*. Розрізняють Ш.: головні (в голові каналу для регулювання подачі води в нього), підпірні, або перегороджувальні (підтримують заданий рівень води), водоподільні (поділяють потік по розгалуженнях каналу), водоскидні (відводять воду з каналу у скидну мережу), промивні (для змивання осілих наносів), а також комплексного призначення. На Україні найбільші головні Ш.— на Північно-Кримському каналі і каналі Дунай — Сасик, підпірні — на Каховському магістральному каналі. 2) Ш. судноплавний — гідротех. споруда між водоймами з різними рівнями води, через яку пропускають судна (плоти). Осн. частини Ш. (мал.): камера (одна або кілька, розміщених в одну, дві або більше паралельні нитки), головні частини (верхня, нижня) з воротами, або *затворами*, водопровідними галереями, гасителями енергії води і механізмами керування, а також підходи (канали або ділянки *акваторії* з *причальними спорудами* і пристроями для швартування суден). В УРСР найбільші судноплавні Ш.— на Дніпровському каскаді ГЕС. До судноплавних подібні рибохідні Ш. (див. *Рибопропускні споруди*). 3) Ш. у гірничій справі — споруда, якою користуються при розвідуванні ізольованого вогнища пожежі і прилеглих до нього *гірничих виробок*, для перепуску людей, вантажів і трансп. засобів без порушення вентиляції (вентиляційний Ш.), при регулюванні надходження та розподілу повітря у шахтній вентиляційній мережі. 4) Апарат (пристрій) у вигляді широкого похилого жолобу з нерівностями, по якому пропускають суміш води і подрібненої руди (піску) при *гравітаційному збагачуванні* корисних копалин. 5) Ш.— шлюзовий відсік — камера (відсік) для виходу людей з герметичного приміщення (напр., кабіни космічного корабля, пневматичної буд. конструкції) або входу в нього без порушення герметичності.

Б. І. Стрілець.

(Ш.-регулятор, Ш. судноплавний), *О. Г. Лєпіхов* (Ш. у гірничій справі).

Судноплавний однокамерний **шлюз** на Кременчуцькій ГЕС.

ШЛЮПКА (від голл. sloep) — безпалубне дерев'яне, металеве або пластмасове судно. Розрізняють Ш. (мал.): гребні, гребні з парусами та самохідні (з двигунами внутр. згоряння); суднові, берегових рятувальних станцій та спортивні. За формою обводів (див. *Обводи судна*) і розмірами суднові Ш. поділяють на *баркаси*, вельботи, тузи, яли та ін.

«ШЛЯХ» — укр. буржуазний літ.-мистецький та громадсько-політ. журнал. Виходив 1917—19 (спочатку в Москві, пізніше в Києві). У журналі пропагувалася теорія «незалежності» л-ри і мистецтва від життя і від політики. Провідне місце займали твори укр. символістів та переклади творів зарубіжних авторів декадентсько-символістського напряму. Публіцистика журналу пройнята буржуазно-націоналістичними ідеями.

Н. Ф. Королевич.

«ШЛЯХ З ВАРЯГ У ГРЕКИ» — основний водний шлях у *Київській Русі*. Описаний у *«Повісті временних літ»* і в творі візант. імператора *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією». Складався з системи річкових шляхів і волоків між ними. Довжина — понад 3 тис. км. Зв'язував пн. землі Давньої Русі з пд.-рус. землями та Балтійське море з Чорним морем. Цей шлях виник у 9 — на поч. 10 ст. Він проходив Балтійським морем і Фінською затокою, по Неві й Ладозькому оз., р. Волхову до оз. Ільмень, а звідти по Ловаті та її притоках до Зх. Двіни і далі через притоки Зх. Двіни до Дніпра, потім по Дніпру до Чорного моря і вздовж зх. берега Чорного м. до Константинополя. Дніпровський шлях через Десну, Сейм і Сож був зв'язаний з притоками Дону, Оки й Волги, через Прип'ять з Бугом. Шлях мав велике значення для розвитку внутр. і зовн. торгівлі Давньої Русі, сприяв різноманітним зв'язкам окремих сх.-слов'ян. племен, що прискорювало їхню етнічну консолідацію й держ. об'єднання.

«ШЛЯХ ОСВІТИ» — пед. журнал, орган Наркомосу УРСР. Засн. 1922 в Харкові. У 1922—23 виходив рос. мовою під назвою «Путь

просвещения», 1923—26 — укр. та рос. мовами під подвійною назвою — «Шлях освіти» — «Путь просвещения», 1926—31 — укр. мовою. Див. *«Радянська школа»*.

ШЛЯХЕ́ТСТВО (польс. szlachectwo) — дворянство у феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. *Петро I* указом про єдиноуспадкування 1714, *Табелем про ранги* 1722 та ін. актами скасував нерівність в юрид. становищі окремих феод. станових груп у Росії — бояр, дворян тощо — й запровадив єдиний феод. стан — Ш., запозичивши назву з польс. мови. В 2-й пол. 18 ст. цю назву витіснило рос. слово «дворянство». На Україні термін «шляхетство» вживали й щодо *козацької старшини*. Див. *Шляхта*.

«ШЛЯХ́И МИСТЕ́ЦТВА» — літературно-мистецький журнал. Виходив 1921—23 у Києві. З 1922 — орган худож. сектора Головполітосвіти УРСР. В «Ш. м.» друкувалися поетичні та прозові твори укр. рад. письменників, літ.-критичні статті, статті про театральне мистецтво. Подавалася широка інформація про мистецьке життя України. Журнал був ілюстрований, зокрема, малюнками А. Петрицького. Частині матеріалів журналу були притаманні окремі пролеткультівські помилки (див. *Пролеткульт*).

С. І. Білокінь.

ШЛЯХОВИ́Й НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ДержшляхНДІ — установа М-ва будівництва і експлуатації автомобільних шляхів УРСР. Засн. 1930 у Харкові. З 1943 ін-т у Києві. У складі ін-ту (1983) — дослідне відділення (12 відділів, три з яких — у Дніпропетровську, Львові та Сімферополі), конструкторське бюро та дослідно-експериментальна база. Ін-т провадить дослідження у галузі буд-ва, ремонту і тех. утримання автомоб. шляхів і мостів, механізації дорожньо-ремонтних робіт (провідний в УРСР); розробляє нові види машин і устаткування тощо. Ін-т нагороджений (1976) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. Т. Кузьмичов.

«Шлях з варяг у греки»

ШЛЯ́ХТА (польс. szlachta) — привілейований феод. стан у Польщі й Литві та на загарбаних ними в 14—18 ст. укр. і білорус. землях. Зародилася в період раннього феодалізму, оформилася в період феод. роздробленості. Польс. королі й великі князі литовські спиралися на Ш., прагнучи ліквідувати феод. роздробленість і утворити централізовану д-ву. Ш., з свого боку, вбачала в централізованій владі опору в боротьбі як проти сваволі феод. верхівки, так і проти виступів експлуатованого селянства. За Кошіцьким привілеєм 1374 польс. Ш. було звільнено від усіх повинностей, за винятком сплати поземельного податку, за Краківським привілеєм 1433 їй гарантовано особисту недоторканність, за Кереквицьким привілеєм 1454 зобов'язано польс. короля обговорювати з Ш. законодавчі питання і не починати без її відома війни, *Привілей Казимира 1447* поширив шляхет. права та вольності на руських феодалів *Великого князівства Литовського*. *Пьотркувський статут 1496* зрівняв у правах зх.-укр. феодалів і польс. Ш. Під час *Лівонської війни 1558—83* король *Сигізмунд II* Август, щоб привернути на свій бік православних укр. і білорус. феодалів Великого князівства Литовського, зрівняв їх у правах з феодалами-католиками. Підписані 1573 королем Генріхом Валуа «Генріхові артикули» підтвердили всі попередні привілеї Ш., визнали за нею право організації конфедерацій і збройних повстань (див. *Рокош*) з метою опору королівській владі. Формально всіх шляхтичів, незалежно від майнового стану, було проголошено рівними. Насправді ж панівне становище у д-ві посідали *магнати*. Після возз'єднання наприкінці 18 ст. Правобережної України і Білорусії з Рос. д-вою місц. Ш. зрівняно в правах з рос. *дворянством*. На загарбаних Австрією і Пруссією польс. землях Ш. дістала права місц. феодалів.

В. О. Голобуцький.

ШЛЬО́НСЬКИЙ Авраам (1900, Крюків, тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл.— 18.V 1973, Тель-Авів) — ізраїл. поет. Писав мовою *іврит*. У 1920 емігрував до Палестини. В 1928—33 видавав збірники «Нотатки». Автор збірок «Батькові й матері» (1927), «Камені спотикання» (1932), «Повінь» (1947), «Наріжні камені» (1960) та ін. У ряді віршів періоду 2-ї світової війни оспівував героїзм рад. воїнів (зокрема, вірш «Сталінград», 1943). Переклав поему О. Пушкіна «Євгеній Онєгін», романи М. Шолохова «Тихий Дон» і «Піднята цілина». Був членом Всесвітньої Ради Миру, Т-ва «Ізраїль — СРСР», президії Ізраїльського к-ту боротьби за мир.

Г. І. Полянкер.

ШМАЛЬГА́УЗЕН Іван Іванович [11 (23).IV 1884, Київ — 7.X 1963, Москва] — рос. і укр. рад. біолог, зоолог, теоретик еволюц. вчення, акад. АН СРСР (з 1935) і АН УРСР (з 1922), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Син І. Ф. *Шмальгаузена*. Закінчив Київ. ун-т (1907). Професор Ворон. (з 1918), Київ. (з 1921) і Моск. (1939—48) ун-тів. У 1930—41 — директор Ін-ту зоології та біології АН УРСР (тепер *Зоології інститут* АН УРСР), в 1936—48 — директор Інституту еволюційної морфології АН СРСР (тепер Ін-т еволюційної морфології та екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР). Осн. праці з порівняльної анатомії та ембріології, еволюційної морфології, походження наземних хребетних, проблем росту організмів, феногенетики і формоутворення, факторів, шляхів і закономірностей еволюції, біокібернетики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ШМАЛЬГА́УЗЕН Іван Федорович [3 (15).IV 1849, Петербург — 7 (19).IV 1894, Київ] — рос. та укр. ботанік, чл.-кор. Петерб. АН (1893). Батько І. І. *Шмальгаузена*. В 1871 закінчив Петерб. ун-т. З 1879 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені вивченню флори України (1886), Серед. та Пд. Росії, Криму і Пн. Кавказу (2 тт., 1895, 1897), а також викопним рослинам девону, карбону, пермі, юри, третинного періоду. Один з основоположників вітчизн. палеоботаніки.

ШМА́РИНОВ Дементій Олексійович [н. 29.IV (12.V) 1907, Казань] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1953), чл.-кор. АМ НДР (з 1975). Навчався в худож. студіях М. Прахова в Києві (1919—22), Д. Кардовського і К. Чемка в Москві (1923—28). Автор ілюстрацій до класичних творів рос., рад. та зарубіжної літератури, графічної серії «Не забудемо, не простимо!» (1942), плакатів «Помстися!» (1941—42), «Слава визволителям України!» (1944), картин «Герої севастопольського повстання 1905 року» (1956), «В. І. Ленін на параді Всевобучу» (1957). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР,

Д. О. Шмаринов.

Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Чорна акварель, вугіль. 1953—55. ДТГ у Москві.

Рятувальна **шлюпка.**

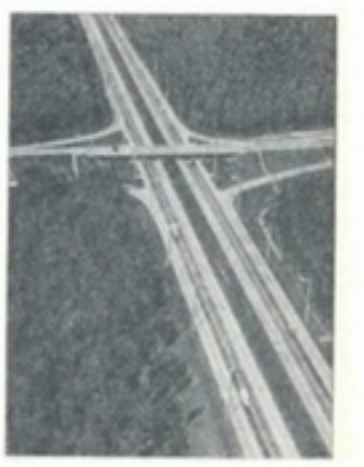

Шляхопровід на автомагістралі Київ — Бориспіль.

Б. Шмераль.

Т. І. Шмига.

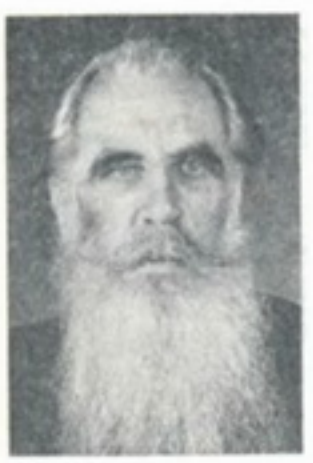

О. Ю. Шмідт.

Шовковиця чорна:
1 — гілка з листками;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка;
4 — суплідля.

1943. Ленінська премія, 1980. Іл. див. також до статей *Горький* Максим, т. 3, с. 448—449, *Графіка*, т. 3, с. 144—145, *Толстой* Л. М., т. 11, с. 448—449. *І. І. Верба.*

ШМАТЬКО́ Леонід Олександрович (14.II 1917, Харків — 4.II 1981, там же) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). У 1949 закінчив Харків. худож. ін-т. Автор тематичних картин «Голос миру» (1951, у співавт. з Є. Левіним), «На Січ» (1954), «Доповідь В. І. Леніна про план ГОЕЛРО» (1957), «Волею народу» (1970), «Є така партія!» (1977), діорами «Харківська фортеця» (1969, у співавт.).

ШМЕ́НКЕЛЬ Фріц (14.II 1916—22.II 1944) — нім. антифашист, Герой Рад. Союзу (1964). До 1933 був комсомольцем. Будучи мобілізований до нім.-фашист. армії, яка вдерлася на тер. СРСР, восени 1941 перейшов на бік рад. партизанів. Боровся проти фашистів у партизан. загоні «Смерть фашизму», що діяв у Смол. обл. Схоплений фашистами і страчений.

ШМЕ́РАЛЬ (Smeral) Богумір (25. X 1880, Тршебич — 8.V 1941, Москва) — діяч чехословацького і міжнар. комуністичного руху, один з організаторів Компартії Чехословаччини (КПЧ, 1921). Доктор права. В 1921—29 і з 1936 — член ЦК КПЧ. В 1920—29 — деп. Нар. зборів Чехословаччини, 1935—38 — сенатор. У 1922—35 — член ВККІ і Президії ВККІ. З 1938 працював у Москві в керівному центрі КПЧ, а також у Комінтерні.

ШМИ́ГА Тетяна Іванівна (н. 31. XII 1928, Москва) — рос. рад. артистка оперети (ліричне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1978). У 1953 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві, відтоді — солістка Моск. театру оперети. Партії: Марфа, Чаніта, Глорія Розетті («Дівочий переполох», «Поцілунок Чаніти», «Цирк запалює вогні» Мілютіна), Тоня («Біла акація» Дунаєвського), Еліза Дулітл («Моя чарівна леді» Лоу) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ШМИГЕ́ЛЬСЬКИЙ Антон Іванович (23.VII 1901, с. Плугів, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— 5.XI 1972, Львів) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», ВУСПП, «*Західна Україна*». Друкуватися почав 1924. Осн. збірки поезій «Памолодь» (1927), «Похід» (1933), «Золота пора» (1947), «Партія — серце народу» (1959), «Стяги над Карпатами» (1962), «Землі окраса» (1964), «Вересневе полум'я» (1973). Писав твори для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Г. А. Нудьга.

ШМІДТ Вальтер Едуардович [23. III (4.IV) 1890, м. Псков — 10.IV 1958, м. Красноярськ] — укр. рад. вчений в галузі лісівництва. В 1914 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т). Працював лісомеліоратором на Харківщині (1915—18), викладачем Чорнолісської лісової школи (тепер Кіровогр. обл.; 1918—25), в Наркомземі УРСР (1925—28). У 1928—35 — директор Ленкоранської лісової дослідної станції Азерб. РСР, з 1935 — професор Київ. лісотехнічного ін-ту. В 1938—41 — директор Бот. саду АН УРСР. З 1946 і до кінця життя — професор Сибірського лісотехнічного ін-ту у Красноярську. Праці з питань лісових культур, лісомеліорації, дендрології та лісівництва.

ШМІДТ (Schmidt) Гельмут (н. 23. XII 1918, Гамбург) — держ. діяч ФРН. В 1949 закінчив Гамбурзький ун-т. З 1946 — член С.-д. партії Німеччини (СДПН). У 1953—62 і з 1965 — депутат бундестагу. З травня 1974 по жовтень 1982 — федеральний канцлер ФРН. За цей час між СРСР і ФРН було підписано ряд важливих угод (див. *Радянського Союзу — ФРН документи*).

ШМІДТ Дмитро Аркадійович (1896—20.V 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в м. Прилуках (тепер Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Брав участь у встановленні Рад. влади на Поділлі і в Прилуках. Під час австро-нім. окупації України 1918 — керівник більшовицького підпілля і командир партизан. загону в Прилуцькому пов. З осені 1918, командуючи полком, а потім бригадою і д-зією, брав участь у боях проти петлюрівців і врангелівців. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії, зокрема нач. д-зії *Червоного козацтва України* (1922—24). В 1924—29 — член ВУЦВК. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ШМІДТ (Schmidt) Йоганнес (29. VII 1843, Пренцлау — 4.VII 1901, Берлін) — нім. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1892). Професор ун-тів у Граці (з 1873) та Берліні (з 1876). Створив т. з. теорію хвиль, за якою при утворенні різних індоєвроп. мов з єдиної *прамови*, що була діалектно розчленована, нові мовні особливості поширювалися хвилеподібно, від центра до периферії. Праці Ш. мали значний вплив на розвиток індоєвроп. *діалектології* та *лінгвістики ареальної*. Осн. праці: «До історії індоєвропейського вокалізму» (т. 1—2, 1871—75), «Відношення спорідненості між індоєвропейськими мовами» (1872). *Л. І. Сахарчук.*

ШМІДТ Отто Юлійович [18 (30). IX 1891, Могильов — 7.IX 1956, Москва] — рад. вчений у галузі математики, астрономії, геофізики, держ. і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1935), акад. АН УРСР (з 1934), Герой Рад. Союзу (з 1937). Член КПРС з 1918. В 1913 закінчив Київ. ун-т, з 1916 — приват-доцент цього ун-ту. У 1924—41 — гол. редактор «Большой Советской Энциклопедии», 1923—56 — професор Моск. ун-ту. В 1930—32 — директор Арктичного ін-ту. В 1932—39 — нач. Гол. управління Пн. мор. шляху. За ініціативою Ш. 1937 був організований Ін-т теор. геофізики АН СРСР, директором якого він був до 1949. В 1939—42 — віце-президент АН СРСР. Осн. наук. праці Ш. з математики стосуються *груп теорії*. Розробив нову космогонічну гіпотезу про походження планет сонячної системи (див. *Космогонія*). Дослідник Арктики, в 1929 та 1930 очолював експедиції на криголамі «Г. Сєдов», 1932 — на криголамі «Сибіряков». У 1933—34 був начальником експедиції на пароплаві «Челюскін» (див. *Челюскінці*). В 1937 керував експедицією по організації дрейфуючої ст. «*Північний полюс*», 1938 — операцією зняття персоналу станції з крижини. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Ім'ям Ш. названо острів у Карському м., мис на узбережжі Чукотського м. та ін. географічні об'єкти.

Тв.: Избранные труды. Математика. М., 1959; Избранные труды. Географические работы. М., 1960; Избранные труды. Геофизика и космогония. М., 1960.

ШМІДТ Петро Петрович [5 (17). II 1867, Одеса — 6 (19).III 1906, о. Березань] — лейтенант Чорноморського флоту, один з керівників *Севастопольського збройного повстання 1905*. Н. в сім'ї мор. офіцера. Навчався в гімназії в Бердянську. Закінчив мор. училище в Петербурзі (1886). Служив на Балт. флоті, у Владивостоці й Севастополі. З 1905 — командир міноносця Чорномор. ескадри. На поч. революції 1905—07 організував у Севастополі «Союз офіцерів — друзів народу». В жовтні 1905 заарештований за виступи на мітингах, участь у політ. демонстрації; у листопаді на вимогу робітників міста звільнений. Був обраний ними «довічним депутатом» Севастопольської Ради робітн., матроських і солдатських депутатів. Під час повстання в Севастополі Рада запропонувала Ш. стати військ. керівником повстання. 14 (27). XI Ш. прибув на крейсер «*Очаків*». 15 (28).XI його було заарештовано, згодом разом з ін. керівниками повстання за вироком військ. суду розстріляно. В 1962 в м. Очакові відкрито його меморіальний музей. В 1972 на о. Березань споруджено монумент в пам'ять страчених моряків.

ШМІТ Федір Іванович (3.V 1877, Петербург — 10.XI 1942, Ташкент) — укр. та рос. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1921). Навчався в Петерб. ун-ті. Викладав у Харків. ун-ті (з 1912 — професор). У 1921—24 працював у Києві, 1924 переїхав до Ленінграда. Досліджував пам'ятки архітектури і живопису Візантії, балканських країн, країн Бл. Сходу, України («Мистецтво старої Русі-України»).

ШМІТТ (Schmitt) Харрісон (н. 3. VII 1935, Санта-Ріта, шт. Нью-Мексіко)— астронавт США. Закінчив (1957) Каліфорнійський тех-

Л. О. Шматько. Доповідь В. І. Леніна про план ГОЕЛРО. 1957.

нологічний інститут, 1964 здобув ступінь доктора наук з геології у Гарвардському ун-ті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з Ю. *Сернаном* і Р. *Евансом* 7—19.XII 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-17». Місячна кабіна з Ш. і Ю. Сернаном опустилась на Місяць в районі гір Тавр і кратера Літров (11.XII 1972). На Місяці Ш. перебував 75 год., включаючи 3 виходи на його поверхню заг. тривалістю 22 год 5 хв. При пересуванні по Місяцю Ш. і Ю. Сернан користувалися місяцеходом.

ШМОРГУ́Н Петро Михайлович (н. 1.I 1921, с. Осламів, тепер Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969), засл. діяч наук УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Н. в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1948 закінчив Київ. пед. ін-т. В 1951—68 — ст. наук. співробітник Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. З 1970 — зав. кафедрою історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Досліджує історію КПРС та історію Компартії України.

Тв.: Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. 1905—1907. М., 1955; Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.). К., 1978; В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1980.

ШМУЦТИ́ТУЛ (нім. Schmutztitel, від Schmutz — бруд і Titel — заголовок) — паперовий *аркуш* перед титульним (див. *Титул*) аркушем книги (в старовинних книгах) або перед її розділами (частинами) в сучасних книгах. В старовинних книгах Ш. захищав художньо виконаний титул від забруднення (звідси й назва). В сучасних книгах на Ш. друкують назву розділу (частини), епіграф тощо, його часто доповнюють ілюстраціями, орнаментами.

ШНА́ЙДЕР (Schneider) Антон (псевд.— Сарторіус; 12.VI 1825, с. Вільшаниця, тепер с. Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львів. обл.— 25.II 1880) — галицький краєзнавець. Н. в сім'ї нім. колоніста. Збирав матеріали до археол. карти та до історії міст і сіл Галичини. Істор. документи, що їх зібрав Ш., зберігаються у відділі рукописів Львів. б-ки АН УРСР та в держ. архіві Кракова і Краківського воєводства ПНР. Опублікував «Енциклопедію краєзнавства Галичини» [т. 1—2 (літери А—Б), 1868—74]. Склав перший путівник з описом істор. пам'яток Львова (1871; вид. 2 — 1875).

ШНЄ́ЄРОВ Яків Аронович [н. 30.VI (13.VII) 1909, с. Брагін, тепер смт, райцентр Гомельської обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1931) Ленінгр. політех. ін-т. У 1950—64 працював в Укр. н.-д. ін-ті металів (Харків). З 1964 — в Ін-ті чорної металургії (Дніпропетровськ). Осн. праці — в галузі інтенсифікації та вдосконалення мартенівського і конверторного виробництва сталі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Держ. премія УРСР, 1972.

ШНЕК (нім. Schnecke, букв.— равлик, слимак) — механічний *конвеєр*, робочим органом якого є гвинт — стрижень з суцільною гвинтовою стінкою або окремими похилими лопатями. Гвинт Ш., обертаючись у жолобі (трубі), переміщує вздовж нього сипкі або дрібнокускові матеріали, іноді — рідину. Ш. застосовують у гірничій і хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів, на електростанціях, деяких трансп. засобах тощо. Для змішування матеріалів використовують т. з. диференційні Ш., в яких гвинти двох суміжних Ш. обертаються у протилежних напрямах.

ШНІ́ЦЛЕР (Schnitzler) Артур (15.V 1862, Відень — 21.X 1931, там же) — австр. письменник. За фахом — лікар. Почав друкуватися 1893. В зб. міркувань-афоризмів «Про війну і мир» (вид. 1939) засуджував шовінізм, у п'єсах «Анатоль» (1893), «Флірт» (1896), «Танок» (1900), «Професор Бернгарді» (1912), оповіданні «Лейтенант Густль» (1901) викривав аморальність і лицемірство вищих верств суспільства. Зб. оповідань «Дружина мудреця» (1897), повість «Панна Ельза» (1924) та ін. позначені впливом *фрейдизму*.

Тв.: Рос. перекл.— Жена мудреца. Новеллы и повести. М., 1967.

Б. М. Гавришків.

ШНУРОВО́Ї КЕРАМІКИ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури *бронзового віку* на тер. Пн., Центр. й почасти Зх. Європи. До Ш. к. к. на тер. України входять спорідднені культурні групи або навіть культури (підкарпатська, городсько-здовбицька, стжижовська та ін.), які за раннього періоду бронзового віку були поширені на тер. Прикарпаття, Зх. Поділля й Волині. Дуже близька до них і *середньодніпровська культура*. На поселеннях Ш. к. к. виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител стовпової конструкції. При розкопках могильників Ш. к. к. відкрито грунтові й підкурганні поховання з трупопокладеннями й трупоспаленнями, а також поховання в кам'яних скринях. У пам'ятках Ш. к. к. знайдено глиняний посуд, оздоблений шнуровим (звідси її назва) і врізним орнаментом, крем'яні і кам'яні знаряддя праці, численні металеві вироби тощо. Осн. заняттями племен Ш. к. к. були землеробство і скотарство. Пам'ятки Ш. к. к. датують кін. 3-го — серед. 2-го тис. до н. е.

С. С. Березанська.

ШНЮКОВ Євген Федорович (н. 26.III 1930, м. Архангельськ) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1953). У 1956—57 і 1959—69 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (1957—59 — Ін-ту мінеральних ресурсів АН УРСР у Сімферополі). У 1969—77 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (1969—73 — заст. директора). З 1977 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені умовам утворення і закономірностям розміщення осадочних родовищ заліз., марганцевих та ін. рудних концентрацій, грязьовому вулканізмові та його зв'язку з рудоутворенням, геол. будові і мінеральним ресурсам Світового ок., зокрема Азовського і Чорного морів. Відкрив кілька родовищ залізних руд у межах *Керченського залізорудного басейну*. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1982.

А. М. Муліка.

ШОВ у медицині — з'єднання розсічених поверхонь м'яких тканин під час операції або при травмі за допомогою спец. інструментів та шовного матеріалу (шовк, кетгут, капрон та ін. синтетичні нитки); уламків кісток за допомогою дроту (зі срібла, алюмінію та ін. матеріалів). Застосовується й безшовне з'єднання тканин за допомогою спеціальних клеїв з полімерних матеріалів (напр., ціакрину), металевих дужок. Розрізняють первинний Ш., що накладається зразу після операції або поранення, і вторинний Ш., що накладається на грануляційну рану. Для зшивання та ушивання порожнистих органів (шлунка, кишечника, бронхів, кровоносних судин) застосовують спец. апарати. Ш. бувають вузлуваті, безперервні, кисетні, Z-подібні та ін.

ШОВ у техніці — 1) Місце з'єднання деталей одягу, взуття, галантерейних та ін. виробів. Розрізняють Ш. ниткові (найпоширеніші), клейові та зварні (див. *Безниткове з'єднання*). Іл. с. 422. 2) Місце скріплення деталей споруд або конструкцій. Скріплюють їх зварюванням (зварний Ш.), клепанням (заклепковий Ш.), буд. розчином (розчиновий Ш.) тощо. Див. також *З'єднання* в будівельних конструкціях. 3) Постійний проріз (щілина), що поділяє споруду (конструкцію) на частини (відсіки) і припускає деяке взаємне переміщення їх, запобігаючи перенапруженням (напр., Ш. температурний, осадковий, усадковий, антисейсмічний).

ШОВІНІ́ЗМ (франц. chauvinisme) — крайня форма бурж. *націоналізму*, проповідь винятковості окремих рас і націй, поділ їх на «вищі» і «нижчі» з метою обгрунтування «права» одних на поневолення інших; різновид *расизму*. Назва походить від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена (Chauvin), запеклого прихильника завойовницької політики Наполеона I. Особливо поширився в епоху *імперіалізму*, коли Ш. став складовою частиною зовн. політики імперіалістичних д-в, діяльності бурж. і дрібнобурж. партій, проник у міжнар. робітн. рух (див. *Соціал-шовінізм*). Різновидом Ш. є *великодержавний шовінізм*, властивий пануючим націям багатонаціональних країн. Найпотворнішою формою Ш. в умовах заг. кризи капіталізму є *фашизм*. КПРС та ін. марксистсько-ленінські партії викривають імперіалістичну, антинар. суть Ш., ведуть непримиренну боротьбу проти будь-яких його проявів.

В. С. Костенко.

ШОВК — текстильне натуральне волокно тваринного походження;

П. П. Шмідт.

Ф. І. Шміт.

Х. Шмітт.

Є. Ф. Шнюков.

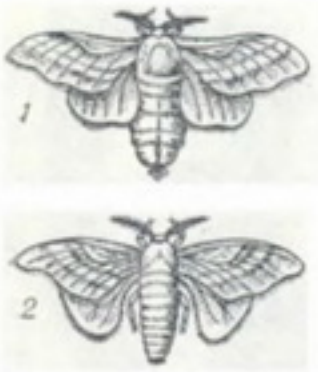

Шовковичний шовкопряд:
1 — самка;
2 — самець;
3 — кокони.

продукт у вигляді ниток, що виділяються шовкотворними залозами гусениць шовковичного, дубового і деяких ін. шовкопрядів, з якого підприємства шовкової пром-сті виробляють текстильне волокно. До 98 % Ш. одержують від одомашненого *шовковичного шовкопряда*. Коли гусінь шовкопряда досягає зрілості, вона з шовкових ниток закручує кокон, який є сировиною для одержання Ш. Виділяється Ш. у вигляді безперервних волокон (довж. до 1200 м) з двох елементарних ниток, що складаються з високомолекулярних білкових речовин *фіброїну* (75 %), серицину (22 %), воску, жирів та ін. Шовк-сирець (технічну нитку) одержують з 4—20 коконних ниток, що їх поздовжньо складають при одночасному розмотуванні коконів, а потім скручують. Кручений Ш. застосовують для виготовлення *шовкових тканин* та для тех. цілей. З шовкових відходів виробляють прядивний Ш., з якого виготовляють тканини різного призначення. Ш. відзначається високими мех. та електроізоляційними якостями.

В. М. Хрящевський.

ШОВКІВНИ́ЦТВО — галузь *сільського господарства*, що займається розведенням шовкопрядів для одержання шовковичних коконів, з яких виробляють натуральний *шовк*. В СРСР, у т. ч. на Україні, практичне значення для одержання шовкосировини має *шовковичний шовкопряд*. У ряді ін. країн (Китай, Індія, Японія) з цією метою використовують ще кокони дубового, айлантового й рицинового шовкопрядів. Ш. включає вирощування сіянців і кормових насаджень шовковиці, інкубацію *грени* — оживлення яєць шовкопряда, вигодовування гусені, племінну справу — поліпшення та розмноження порід і гібридів шовкопряда, *гренаж* — виробн. грени, первинну обробку коконів— моріння й сушіння. Ш. виникло 5 тис. років тому в Китаї. Початок Ш. на території СРСР (у Середній Азії і Закавказзі) припадає на 5—6 ст. В Росії 1913 вироблялось 10 тис. т коконів, в СРСР 1980 — 48,9 тис. т. Вирощують кокони в 10 союзних республіках, найбільше в Узб. РСР (60 % валового збору країни). На Україні в незначних обсягах Ш. почали займатися в 18—19 ст. В УРСР кокони шовковичного шовкопряда вирощують (1982) 2,2 тис. колгоспів і радгоспів 16 областей. В республіці створено 36 спеціалізованих радгоспів і розсадників. Значну кількість коконів вирощує населення в особистих г-вах. Осн. н.-д. роботу в галузі Ш. здійснює Укр. дослідна станція шовківництва (м. Мерефа Харків. обл.).

І. І. Сергієнко.

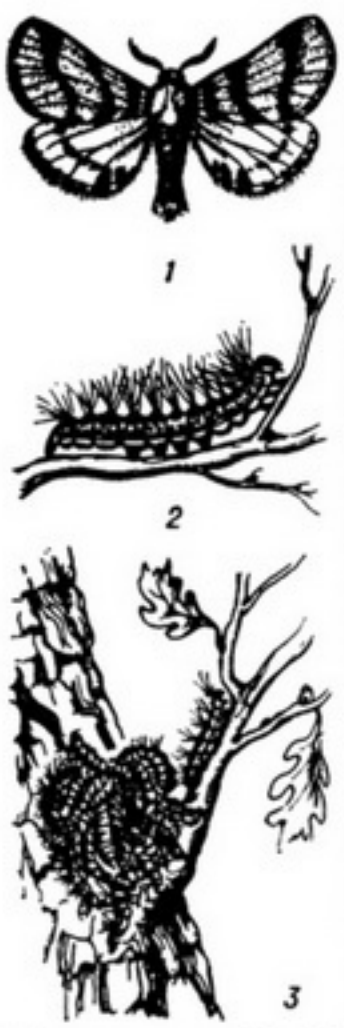

Шовкопряд похідний дубовий:
1 — метелик;
2 — гусениця;
3 — гніздо гусениць.

ШОВКО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *текстильної промисловості*, підприємства якої виробляють шовкову пряжу та тканини з натурального шовку, хім. волокон, а також із суміші різних волокон.

ШОВКО́ВА ТКАНИ́НА — тканина з натурального *шовку* або хімічних *волокон*. Виробляють її головним, дрібно- або великовізерунчастим *переплетенням ниток*. Відзначається м'якістю, гігроскопічністю, повітропроникністю. Розрізняють Ш. т. платтяні (напр., *атлас, оксамит*), підкладкові, для галантерейних і технічних виробів тощо. В СРСР 1982 вироблено 1654 млн. м шовкової тканини. Див. також *Текстильна промисловість*.

ШОВКО́ВИЦЯ, тутове дерево, морва (Morus) — рід рослин родини шовковицевих. Бл. 10 видів (за ін. джерелами — 24). Дерева або кущі з цілими чи лопатевими листками з прилистками. Квітки зібрані в колосовидні суцвіття. Плід — несправжня складна кістянка. В СРСР найбільше значення мають Ш. чорна і Ш. біла. Ш. чорна (M. nigra) — дерево або кущ 6—12, іноді до 25 м заввишки. Суплідля — блискучо-чорні, кислувато-солодкі, їстівні. В СРСР культивують на Кавказі, в Серед. Азії, Молдавії, на Пд. Україні. Ш. біла (M. alba) — дерево 6—12 м заввишки. Суплідля чорне, біле або червонувате, їстівне. Листям вигодовують гусениць *шовковичних шовкопрядів*. Широко культивують у республіках Серед. Азії та Закавказзя, в Молдавії, на Україні, Пн. Кавказі, в Нижньому Поволжі. Зрідка трапляється Ш. червона (M. rubra) — дерево 8—10, іноді до 20 м заввишки, з червоними їстівними плодами. Іл. с. 424.

ШОВКО́ВИЧНИЙ ШОВКОПРЯ́Д, тутовий шовкопряд (Bombyx mori) — метелик родини *шовкопрядів справжніх* класу комах. Пошир. переважно в тропіках і субтропіках. Ш. ш. розводять для одержання шовковичних *коконів*, з яких виробляють натуральний *шовк* (див. *Шовківництво*). Ш. ш. проходить 4 стадії розвитку: яйце, гусениця, лялечка, метелик. Яйця Ш. ш. в масі наз. *греною*, в них відбувається розвиток зародків від заплідненої яйцеклітини до гусениці. Кожна гусениця за своє життя (20—38 діб) з'їдає 20—30 г листя *шовковиці*, маса її збільшується у 8—14 тис. разів, а довжина — в 20 разів (від 4 до 80 мм). За кількістю линянь (4 рази) життя гусениці поділяють на 5 віків. На 8—10-й день п'ятого віку гусениця перестає живитись і протягом 2—3 днів завиває кокон, виділяючи шовкову нитку довж. 400—2000 м. Потім перетворюється на лялечку, з неї через 14—18 днів утворюється метелик, який через 2 год спаровується і живе 10—12 днів. Самка відкладає 400—1000 яєць. В СРСР пошир. переважно білококонні породи Ш. ш. На Україні використовують *гібриди* від схрещування укр. порід Ш. ш. з білококонними.

ШОВКОПЛЯ́С Юрій Юрійович [24.I (6.II) 1903, Харків — 12.X 1978, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1927). Друкуватися почав 1926. Належав до літ. угруповання *Пролітфронт*. Був головою правління харків. відділення СПУ (1953—56), гол. редактором журн. «*Прапор*». У повістях «Проект електрифікації» (1929), «Земляний похід» (1933), у романі «Завтра» (1931) показав участь інтелігенції в соціалістичному будівництві. Цій же темі присвячено роман «Інженери» (ч. 1—2, 1934—37, нове доповнене видання 1964). Автор збірки пригодницьких оповідань «Проникливість лікаря Піддубного» (1930), повісті «Починається юність» (1938), роману-трилогії «Людина живе двічі» (1962), книжок для дітей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1973.

В. Д. Тимченко.

ШОВКОПРЯ́ДИ ПОХІ́ДНІ (Thaumetopoeidae, синонім Eupterotidae) — родина *метеликів*. Тіло сіре, передня частина його опушена. Передні крила оторочені короткими волосками, задні темніші від передніх, з темною або слабо помітною смугою. Гусениці волохаті, волоски їх містять отруйну речовину, яка, потрапляючи на слизові оболонки людини або тварин, спричинює запалення. Живляться вночі, об'їдають листки і хвою. Характерні щодобові кормові міграції з укрить до місць живлення на кронах дерев, які вони здійснюють, пересуваючись групами наче в похідному порядку (звідси й назва — Ш. п.). В роки масового розмноження можуть завдавати значної шкоди лісовим деревам. У родині — 1 рід, 9 видів, поширених в Європі, Пд. Африці, на Близькому Сході та в Індії. В СРСР (Пд. Зх. Європ. частини), в т. ч. в УРСР,— 2 види: Ш. п. сосновий (Thaumetopoea pinivora) — ушкоджує хвойні дерева і Ш. п. дубовий (T. processionea) — ушкоджує листя дуба. Заходи боротьби див. у ст. *Шкідники лісу*.

Г. І. Васечко.

ШОВКОПРЯ́ДИ СПРА́ВЖНІ, шовкопрядові (Bombycidae) — родина *метеликів*. Тіло масивне, густо опушене, крила відносно невеликі, задні з короткою оторочкою, ноги короткі та сильні, очок не мають, вусики короткі. Гусениці вкриті густим волоссям, проте є голі (напр., шовковичний шовкопряд). Заляльковуються в шовковичному коконі. Бл. 20 видів, поширених в основному у тропіках. В СРСР зустрічаються види родів Theophila та Oberthueria, розводять одомашненого *шовковичного шовкопряда*.

Г. І. Васечко.

ШОВКУНЕ́НКО Олексій Олексійович [9 (21).III 1884, Херсон — 12.III 1974, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1901—08 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1909—17 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. В 1913—19 брав участь у виставках *Товариства південноросійських художників*, 1924—29 — член *Товариства художників імені К. К. Костанді*. Автор численних портретів (А. Арбінської, 1924; архітектора В. Г. Заболотного, 1942; скульптора Б. І. Яковлєва, 1944; поета М. Т. Рильського, 1944—45; генерал-майора С. А. Ковпака, 1945; артистки М. І. Литвиненко-Вольгемут, 1947; партизанки М. В. Вовчик-Блакитної, 1947; старшого майстра заводу імені Ф. Е. Дзержинського Ф. І. Трушина, 1949 та ін.). Значне місце в творчості Ш. належить пейзажу (краєвиди України, Молдавії, Кабардино-Балкарії, Башкирії), зокрема індустріальному

(серії акварелей «Одеський суднобудівний завод», 1929—30; «Дніпробуд», 1930—32; «Луганський паровозобудівний завод», 1936), і натюрморту. З 1926 викладав в Одес. політехнікумі образотворчих мистецтв, з 1929 — в Одес. худож. ін-ті (з 1935 — професор), 1936—65 — в Київ. худож. ін-ті. Серед учнів — О. *Лопухов*, О. *Максименко*, В. *Пузирков*, Т. *Хитрова*. Ім'ям Ш. названо Херсон. худож. музей. Твори зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві, Одес. і Полтав. художніх музеях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970. Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417, а також до статей *Акварель*, т. 1, с. 112—113; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Портрет*, т. 9, с. 32—33.

Літ.: Калениченко Л. Олексій Шовкуненко. К., 1947; Олексій Шовкуненко. Спогади про художника. К., 1980; Владич Л. Алексей Шовкуненко. М., 1983.

І. М. Блюміна.

ШОГЕНЦУ́КОВ Адам Огурлійович [н. 31.VIII (13.IX) 1916, с. Кучмазукіно, тепер м. Баксан Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, нар. поет Каб.-Балк. АРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1936. Автор збірок віршів «Неспокійне серце» (1958), «Дороги дружби» (1961), «Доброта землі» (1974), повістей «Весна Софіят» (1955), «Сонце перед негодою» (1964), «Назову твоїм іменем» (1970) та ін., а також п'єс, нарисів, статей. Перекладав твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. поетів. Присвятив Т. Шевченкові статті, написав цикл віршів «В степах України». Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Весна Софіят. К., 1976; Рос. перекл.— Предгрозье. М., 1966; Тебе, мой друг. М., 1973; Свежесть гор. М., 1974; След в сердце. М., 1980.

З. М. Налоєв.

ШОГЕНЦУ́КОВ Алі Асхадович (28.X 1900, с. Кучмазукіно, тепер м. Баксан Каб.-Балк. АРСР — 29.XI 1941, Бобруйськ) — кабард. рад. поет, засл. діяч мист. Каб.-Балк. АРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1940. Загинув у фашист. концтаборі. Друкуватися почав 1917 в Туреччині. Автор поем «Мадіна» (1928—36), «Зимова ніч» (1929), «Вчорашні дні Тембота» (1933), роману у віршах «Камбот і Ляца» (1936—40). Писав оповідання: «Пуд борошна» (1931), «Під старою грушею» (1933), які поклали початок кабард. рад. прозі. Перекладав твори Т. Шевченка, автор вірша «Тарас Шевченко» (1939).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Избранное. Нальчик, 1975.

З. М. Налоєв.

ШОК (франц. choc, букв.— поштовх, удар) — тяжка загальна реакція організму у відповідь на надмірне, особливо больове, подразнення, яка характеризується розладом життєво важливих функцій серцево-судинної, нервової та ендокринної систем, дихання і обміну речовин. Ш. найчастіше спостерігається при тяжких множинних ушкодженнях (травмах) голови, грудей, живота, таза, кінцівок, при великій поверхні опіку тощо. Виділяють такі види Ш.: гіповолемічний — виникає у зв'язку з первинним зменшенням об'єму циркулюючої крові внаслідок кровотечі, збезводнювання, втрати білків; кардіогенний — у зв'язку з тривалим зниженням нагнітальної функції серця внаслідок *інфаркту* міокарда, тяжких розладів серцевого ритму; інфекційно-токсичний Ш. — зв'язаний з потраплянням у течію крові *токсинів* бактерій, вірусів тощо; анафілактичний Ш.— зумовлений негайною (швидкою) алергічною реакцією між *антигеном* (ліки, зокрема білкові препарати) і *антитілами* організму; нейрогенний Ш.— виникає як наслідок вазомоторного (судинорухового) паралічу під впливом великих доз ліків, отрут або ушкодження підкірково-стовбурних структур головного мозку і шийного відділу спинного мозку; Ш., який виникає внаслідок механічної перешкоди течії крові на рівні магістральних судин, через які здійснюється приплив крові до серця, — *емболії* легеневої артерії, *тромбозу* великих вен; Ш., що зумовлений гормональною недостатністю (адренокортикальною, інсуліновою тощо). Лікування в кожному окремому випадку різне і залежить від *етіології* і механізму шоку.

А. І. Тріщинський.

ШОКА́ЛЬСЬКИЙ Юлій Михайлович [5 (17).X 1856, Петербург — 26.III 1940, Ленінград] — рад. океанограф, географ і картограф, почесний член АН СРСР (з 1939). Закінчив Мор. академію (1880). Професор Військ.-мор. академії (1910—30) і Ленінгр. ун-ту (з 1925). Президент Геогр. т-ва СРСР (1917—31). У 1909 Ш. організував Севастопольську мор. обсерваторію. В 1923—27 керував океанографічною експедицією на Чорному м., досліджував проблему освоєння *Північного морського шляху*. Ш.— автор і редактор ряду геогр. карт і атласів. Ім'ям Ш. названо протоку в архіпелазі Пн. Земля, острів у Карському м. та ін. геогр. об'єкти.

ШО́КЛІ (Shockley) Уїльям Бредфорд (н. 13.II 1910, Лондон) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1951). Закінчив (1932) Каліфорнійський технологічний ін-т. Осн. праці — з фізики твердого тіла і фізики напівпровідників. Відкрив (1948) т. з. «ефект поля», що мав велике значення для створення транзистора, запропонував p — n — p-транзистор. Експериментально довів участь неосновних носіїв заряду в процесах перенесення в твердих тілах, спостерігав дрейф і дифузію дірок. Нобелівська премія, 1956 (спільно з Дж. *Бардіном* і У. *Браттейном*).

ШОКОЛА́Д (ісп. chocolate, з ацтекської) — висококалорійний *кондитерський виріб*, що його виготовляють з тонкоподрібнених бобів *какао*, цукру та ін. харчових компонентів. Натуральний Ш. містить тільки боби какао, *какао-масло* і цукор; Ш. з добавками, крім того,— сухе молоко, горіхи, каву тощо. Ш. буває звичайний і десертний. Крім плиткового Ш. (у вигляді плиток, медалей), виготовляють Ш. з начинкою і пористий.

ШОКОЛА́ДНЕ ДЕ́РЕВО — дерево родини стеркулієвих. Те саме, що й *какао*.

ШО́ЛІНА Галина Семенівна (н. 25.X 1918, с. Боярка-Будаївка, тепер м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) — українська радянська співачка (ліричне сопрано), заслужена арт. УРСР (з 1950). В 1948 закінчила Київ. консерваторію. В 1948—70 — солістка Київ. театру опери та балету. З 1970 викладає у Київ. педагогічному ін-ті ім. М. Горького. Партії: Наталка, Оксана («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч» Лисенка), Гелена, Галя («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича), Антоніда («Іван Сусанін» Глинки), Ельза («Лоенгрін» Вагнера). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1949.

І. Д. Гамкало.

ШОЛО́М — захисний головний убір, що застосовується у військ. справі, на виробництві, в спорті і побуті. Бронзові і залізні Ш. входили до спорядження воїнів у стародавніх Греції і Римі, залізні — за середніх віків у Зх. Європі, Київській Русі, давньоруських князівствах (іл. див. до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 133). З часів 1-ї світової війни застосовують сталевий Ш. (каска). В авіації і космонавтиці користуються герметичними Ш. (див. *Скафандр*).

ШО́ЛОМ-АЛЕ́ЙХЕМ [справж. прізв., ім'я, по батькові — Рабинович Шолом Нохумович; 18.II (2.III) 1859, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 13.V 1916, Нью-Йорк] — євр. письменник. Писав мовами *ідиш* і російською. До 1905 жив на Україні (1887—90, 1893—1905 — у Києві). В 1905 виїхав за кордон. Друкуватися почав 1879. Перші твори на ідиші — повість «Два камені», оповідання «Вибори» (обидва — 1883). Видавав щорічник «Єврейська народна бібліотека» (1888—89). У памфлеті «Суд над Шомером...» (1888) виступав за народність і демократизм л-ри. Роман «Сендер Бланк і його сімейка» (1887) — гостра сатира на бурж. середовище. В романах «Стемпеню» (1888), «Йоселе Соловей» (1889), «Мандрівні зорі» (1909—11) показав трагічну долю нар. талантів в умовах капіталізму. В повістях «Менахем-Мендл» (1892—1909), «Тев'є-молочник» (1894—1914) Ш.-А. відобразив життя євр. народу. В 90-х рр. написав цикли оповідань «Касрилівка», «Безжурні», «Монологи», «Оповідання для дітей», «Хлопчик Мотл» та ін. Співчуття Ш.-А. революції, його ненависть до самодержавства, віра у світле майбутнє Росії відбито в романі «В бурю» («Потоп», 1907), одноактній п'єсі «Люди» (1907), в оповіданні «Йосип» (1905) та ін. В 1912 опубл. роман «Кривавий жарт» — відгук на процес Бейліса. Деякі твори Ш.-А. екранізовані. П'єси ставляться в театрах СРСР, в т. ч. українських. У творах Ш.-А. подано описи укр. природи, використано укр. лексику, фольклор. У романі «В бурю», повісті «Тев'є-молоч-

Ю. Ю. Шовкопляс.

О. О. Шовкуненко.

Ю. М. Шокальський.

Шолом-Алейхем.

ШОЛОМА-АЛЕЙХЕМА БУДИНОК-МУЗЕЙ

З. І. Шолтес. У дощ. 1968.

Шолудивник болотний:
1 — верхня частина рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

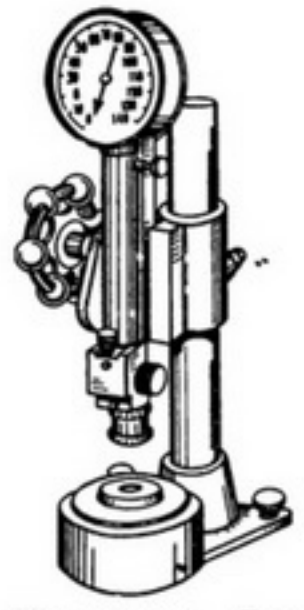

Шора метод. Твердомір (склероскоп).

ник», оповіданні «Великдень на селі» та ін. створив образи українців-трудівників, революціонерів. З статтями про Ш.-А. виступали О. Корнійчук, О. Білецький, П. Панч, М. Бажан; М. Рильський переклав сатиричний вірш Ш.-А. «Спи, Олексо». Про Ш.-А. написав роман письменник А. Каган (1961). В Переяславі-Хмельницькому створено *Шолома-Алейхема будинок-музей*. Біля музею 1984 встановлено пам'ятник письменникові.

Тв.: Укр. перекл.—Твори, т. 1—4. К., 1967—68; Записки комівояжера. К., 1983; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971—74.

Г. І. Полянкер.

ШО́ЛОМА-АЛЕ́ЙХЕМА БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Переяславі-Хмельницькому. Засн. 1978 у складі Переяслав-Хмельницького держ. історико-культур. заповідника. Створено меморіальну квартиру з двох кімнат — спальні і батьківського кабінету, де відтворено обстановку, яка була за життя Шолома-Алейхема. Літ. експозиція висвітлює життя, творчість і громадсько-політ. діяльність письменника. В музеї зібрано документальні та образотворчі матеріали, афіші, ескізи театр. декорацій до постановок його творів, прижиттєві видання творів, переклади їх мовами народів СРСР та зарубіж. країн. В музеї зберігаються матеріали про перебування Шолома-Алейхема на Україні. В 1984 біля музею встановлено пам'ятник письменникові (скульптор М. С. Альтшулер).

М. І. Сікорський.

ШОЛО́МНИЦЯ (Scutellaria) — рід багаторічних трав'янистих рослин або півкущиків родини *губоцвітих*. Листки надрізано-зубчасті, зісподу біло- або сіроповстисті. Квітки в китицевидних суцвіттях або поодинокі пазушні, світло-жовті, іноді жовті, фіолетові або голубувато-фіолетові. Віночок із шоломовидною верхньою губою (звідси й назва). Плід із 4 горішковидних часток. Бл. 300 видів, поширених у помірних, субтропіч. і тропіч. областях. В СРСР — бл. 120 видів, в т. ч. в УРСР — 15. Найпоширеніша Ш. звичайна (S. galericulata); росте у вологих мішаних лісах, на заплавних луках, по берегах водойм майже по всій Україні, крім Криму. Іл. с. 430.

ШО́ЛОХОВ Михайло Олександрович [11 (24).V 1905, хутір Кружилин, тепер с. Кружилинське Вьошенського р-ну Ростов. обл.— 21.II 1984, станиця Вьошенська Ростов. обл.] — рос. рад. письменник, акад. АН СРСР (з 1939), двічі Герой Соціалістичної Праці (1967, 1980). Член КПРС з 1932. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1923. Перша зб.— «Донські оповідання» (1926). В романі-епопеї «Тихий Дон» (кн. 1—4, 1928—40; Держ. премія СРСР, 1941) дано широку картину життя донського козацтва в роки Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Худож. літопис донського краю Ш. продовжив у романі «Піднята цілина» (кн. 1—2, 1932—59; Ленінська премія, 1960). Тут він показав докорінний перелом у житті рад. села 1930, роль комуністів у колгосп. будівництві. Під час Великої Вітчизн. війни в періодичній пресі й окремими виданнями опубліковано нариси Ш. «На Дону», «На півдні», «Козаки» та ін., оповідання «Наука ненависті» (1942). В 1943—44 в «Правде» і «Красной Звезде» друкувалися глави роману «Вони воювали за Батьківщину» (незакінч., нова редакція 1969) — про ратний подвиг рад. народу. В оповіданні «Доля людини» (1956—57) з позицій соціалістичного гуманізму розкрито тему людина і війна, затавровано людиноненависницьку суть фашизму. Романи й оповідання Ш. екранізовано, покладено в основу багатьох муз., живописних творів. Ш. був членом ЦК КПРС (з 1961), депутатом Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань, членом Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, а також зарубіжними орденами. Нобелівська премія, 1965. В станиці Вьошенській встановлено бюст письменника.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1980; Укр. перекл.— Смертельний ворог. Х., 1930; Червоточина. — Чужа кров. Х.—К., 1931; Слово про Батьківщину. К., 1950; Двозаміжня. К., 1958; Піднята цілина, кн. 1—2. К., 1961; Тихий Дон, кн. 1—4. К., 1961; Доля людини. К., 1968; Вони воювали за Батьківщину. К., 1975; Оповідання. К., 1980.

Літ.: Кулінич А. Михайло Шолохов. К., 1975; Якименко Л. Творчество М. А. Шолохова. М., 1977; Ільницька Л. І. М. О. Шолохов і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1978.

А. В. Кулінич.

ШО́ЛТЕС Золтан Іванович (н. 21.VII 1909, с. Прикоп, тепер ЧССР) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). У 1930—33 навчався в Ужгородській худож. школі у Й. *Бокшая* і А. *Ерделі*. Твори — переважно в жанрі пейзажу: «Весна» (1945), «Зимовий вечір» (1956), «Верховина» (1958), «Зима в Жорнаві» (1959), «Старе село на Верховині» (1971), «Вид на полонину Рівну» (1979), «Осінь під Покошною Рівною» (1982) та ін. Картини Ш. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Закарпатському художньому музеї в Ужгороді та інших музеях республіки.

ШОЛУДИ́ВНИК (Pedicularis) — рід трав'янистих, гол. чин. багаторічних, напівпаразитних рослин родини ранникових. Листки перисторозсічені або перисторозділені. Квітки з двогубим віночком, зібрані в колосовидне або волотевидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 600 видів, поширені в Європі, Азії, Америці. В СРСР — понад 105 видів, з них на Україні — 10, в т. ч. Ш. лісовий (P. silvatica) — 10—20 см заввишки, Ш. болотний (P. palustris) — 20—60 см заввишки, обидва види з червоними квітками, і Ш. Кауфмана (P. Kauffmannii) з жовтими квітками,— дворічники, отруйні рослини. Ш. лісовий росте на болотах і вологих луках і в лісах Карпат; Ш. болотний — по луках, болотах і торфовищах на Поліссі і в Лісостепу; Ш. Кауфмана — на луках, степових схилах і лісових галявинах Лісостепу і на Пн. Степу. В народ. медицині відомий як сечогінний засіб.

ШОЛУ́ДЬКО Панас Семенович (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 18 ст. У 1759 спорудив у Березні (тепер смт Березна Менського р-ну Черніг. обл.) Вознесенську (Воскресенську) церкву (пам'ятка укр. дерев'яної архітектури; не збереглася). Споруда (27,5 × 19,6, вис. з хрестом 35 м) була в плані хрещата, з гранчастими раменами, квадратним бабинцем та двома східчастими баштами біля нього. Від іконостаса (вис. 17 м, в стилі *барокко*) збереглося кілька ікон (ДМУОМ у Києві). Іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

Г. Н. Логвин.

ШО́МЛАЙ (Somlay) Артур (28.II 1883, Будапешт — 10.XI 1951, там же) — угор. актор, нар. артист УНР (з 1950). Сценічну діяльність почав 1900. У 1908—51 (з перервами 1926—35, 1936—44) працював у Нац. театрі в Будапешті. Серед ролей — Абель («Панська учта» Моріца), Тіборц («Банк-бан» Катони), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Президент («Підступність і кохання» Шіллера), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького).

ШО́НА — народ, який живе переважно в *Зімбабве* (див. т. 12, Додаток), а також у суміжних районах Мозамбіку. Заг. чисельність — 5,87 млн. чол. (1980). Говорять мовою чишона, що належить до мовної сім'ї *банту*. Більшість Ш. дотримується місц. традиційних вірувань (культ предків, культи сил природи), решта — християни (протестанти, католики). Ш. відіграли провідну роль у створенні д-ви *Мономотапа*. Осн. заняття — землеробство, частково — скотарство.

ШО́НІН Георгій Степанович (н. 3.VIII 1935, м. Ровеньки Луганської, тепер Ворошиловгр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1969), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Єйське військово-авіац. уч-ще (1957) і Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968). Кандидат технічних наук. В загоні космонавтів — з 1960. Спільно з В. М. *Кубасовим* як командир корабля 11—16.X 1969 здійснив політ на кораблі «Союз-6» (див. «*Союз*»), під час якого було здійснено груповий політ з кораблями «Союз-7» і «Союз-8», а також вперше перевірено різні способи зварювання металів в умовах космосу.

ШОПЕ́Н (Chopin) Фридерик Францішек (1.III, за ін. даними — 22.II 1810, Желязова Воля, поблизу Варшави — 17.X 1849, Париж; серце Ш., за його заповітом, було перевезено у Варшаву і замуровано в одній з колон костьолу св. Хреста) — польс. композитор і піаніст. Гри на фортепіано навчався з 1816 у чес. піаніста і композитора В. Живного у Варшаві. Всебічну муз. освіту здобув у Гол. школі музики (1826—29) під керівництвом Ю. Ельснера. З 1831 оселився в Парижі, де здобув європ. славу як композитор, піаніст і педагог. Творчість Ш. пройнята духом польс. народної пісні, вона становить епоху в світовій музиці. Багата

мелодика композитора ввібрала елементи нар. музики ін. слов'ян. народів, зокрема українського. Яскраві, глибоко емоційні образи — від найніжнішого ліризму до патетичних злетів — надають їй рис пристрасного романтизму. Композитор багато творів (зокрема, паризького періоду) присвятив героїчному минулому свого народу, його нац.-визвольній боротьбі. Ш. створив новий стиль фортепіанного письма і виконання, новий жанр фп. балади; докорінно переосмислив ін. жанри (концертний етюд, мазурка, прелюд, ноктюрн, соната тощо). Твори: 2 концерти для фортепіано з оркестром (1829, 1830), 4 п'єси для фортепіано з оркестром (1827—32), фп. тріо (1829), соната (1846) і 2 п'єси (1829, 1832) для віолончелі і фортепіано, 3 сонати для фортепіано (1828, 1839, 1844), фантазія і концертне алегро (обидва — 1841), 4 балади, 4 скерцо, 4 експромти, 16 полонезів, 58 мазурок, 17 вальсів, 21 ноктюрн, 24 прелюди, 27 етюдів, баркарола, колискова, рондо, варіації, пісні. Муз. спадщина Ш. мала великий вплив на творчість сучас. йому і наступних поколінь композиторів. З 1927 у Варшаві проводиться Міжнар. конкурс піаністів ім. Шопена, з 1950 функціонує Товариство ім. Шопена — міжнародний центр шопенознавства.

Тв.: Рос. перекл.— Письма, т. 1—2. М., 1976—80.

Літ.: Поляков А. Фредерік Шопен. К., 1949; Соловцов А. Фридерик Шопен. М., 1960; Бэлза И. Шопен. М., 1968; Николаев В. Шопен-педагог. М., 1980.

А. Й. Кос-Анатольський.

ШОПЕНГА́УЕР (Schopenhauer) Артур (22.II 1788, Данціг, тепер Гданськ, ПНР — 21.IX 1860, Франкфурт-на-Майні) — нім. філософ-ідеаліст, представник *ірраціоналізму* та *волюнтаризму*. Виступав як послідовник І. *Канта*, хоч й критикував його за допущення матеріалістичних тверджень. Кантівські поняття «*феномен*» і «*ноумен*» замінив відповідно «уявленням» та «волею». *Воля* як первісна сутність світу існує, за Ш., до пізнання, виявляється в живій і неживій природі, на свідомому й несвідомому рівнях. Твердив, що людське життя підпорядковане сліпим проявам волі, сповнене страждань і мук. Рушіями поведінки людей вважав егоїзм і злість. Ідеалом людських вчинків проголошував *аскетизм, квієтизм,* пустельництво, чим нібито заперечується воля до життя і залишається чисте пізнання, звільнене від страждання. Проповідував *естетство*. Ш. заперечував сусп. прогрес. Його світогляд пройнятий ненавистю до народу і революції. Осн. твір — «Світ як воля і уявлення».

В. А. Роменець.

ШОПІ́НСЬКИЙ Василь Мартинович (справж. прізв.— Жоночин; 22.VII 1887, с. Терешівці, тепер Хмельн. р-ну Хмельн. обл.— 26.VIII 1967, Нью-Йорк, США) — укр. письменник і діяч укр. прогресивних орг-цій у США. Н. в сім'ї селянина-бідняка. У 1908 емігрував, працював робітником на підприємствах Америки. Друкуватися почав 1919 в газ. «Робітник». Активно співробітничав у радянських (журнал «Червоний шлях», «Плужанин») і прогресивних зх.-укр. («Нова культура») виданнях. Автор зб. новел «Фабрична неволя» (1925), п'єс «Жебрацька Америка», «Пеони» (обидві — 1930), «Змова пінкертонівців» (1931), оповідання «Маленька робітниця» (1959), виданих на Рад. Україні.

М. М. Тарновський.

ШО́ПРОН — місто на Пн. Зх. Угорщини. Розташований на р. Ікві (бас. Дунаю). Вузол з-ць і автошляхів. 53,9 тис. ж. (1980). Підприємства металообр., текст., швейної і харч. (у т. ч. винобробної і пивоварної) пром-сті. Політех. ін-т. Музей археології і мистецтва ім. Ф. Ліста. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Ш.— давнє місто, відоме з часів Рим. імперії.

ШО́РА МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* дуже твердих матеріалів, переважно металів, за висотою, на яку після удару об поверхню досліджуваного зразка відскакує бойок (основна частина *склероскопа*), що падає з певної висоти. Твердість за Ш. м. (мал.) оцінюється в умовних одиницях, пропорційних висоті відскакування бойка.

ШОРИ́ГІН Павло Полієвктович [16 (28).IV 1881, с. Горки Ковровського повіту Владимир. губ.— 29.IV 1939, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1906). У 1919—39 — професор моск. вузів. Осн. наук. дослідження — в галузі натрійорганічних сполук. Відкрив реакцію «металювання» [безпосереднє заміщення водню у вуглеводнях або їхніх похідних на натрій або калій (реакція Ш.)], реакцію розкладу простих ефірів діянням металічного натрію. Праці Ш. присвячені також хімії вуглеводів. Дослідження Ш. з хімії целюлози мали велике значення для розвитку в СРСР виробництва штучного волокна, целюлозно-паперового виробництва тощо.

ШО́РІН Олександр Федорович [23.XI (5.XII) 1890, Петербург — 21.X 1941, Ульяновськ] — рос. рад. винахідник у галузі радіо, телеграфії та звукозапису. Закінчив (1919) Петрогр. електротех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. З 1934 — директор Ін-ту автоматики і телемеханіки (тепер Ін-т проблем керування) АН СРСР. Винайшов телеграфний стартстопний апарат, апаратуру для мех. звукозапису на плівку та звуковідтворення (т. з. шоринофон), трансляційні пристрої для радіобукводрукування тощо. З ім'ям Ш. в СРСР пов'язані зародження і розвиток звукового кіно. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941.

Бугай **шортгорнської породи.**

ШО́РСЬКА МО́ВА — мова *шорців*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляють нею бл. 10 тис. чол. (1979, перепис). У Ш. м. розрізняють два діалекти: мраський і кондомський. Характерні риси Ш. м.: наявність коротких і довгих голосних, *сингармонізм*. За граматичною будовою — *аглютинативна мова*, категорії роду немає. Алфавіт Ш. м. базується тепер на рос. графічній основі.

Літ.: Бабушкин Г. Ф., Донидзе Г. И. Шорский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966.

ШОРТА́НОВ Аскербі Тахирович [н. 3 (16).X 1916, с. Анзорово, тепер с. Лескен 2-й Урванського р-ну Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, засл. діяч мист. Каб.-Балк. АРСР (з 1939), засл. діяч мист. РРФСР (з 1971). Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1939. Осн. тема творчості Ш.— історія кабард. народу, його життя за рад. часу. Автор істор. роману «Горці» (кн. 1—2, 1954—75), зб. оповідань «Бетал Калмиков» (1963), п'єс «Аул Батир» (пост. 1939), «Коли запалюється світло» (1947), «Посланець партії» (вперше надрукована під назвою «У ті дні», 1959). Перекладач творів Т. Шевченка, Марка Вовчка. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Нальчик, 1957; Горцы. М., 1978.

З. М. Налоєв.

ШОРТГО́РНСЬКА ПОРО́ДА (від англ. schorthorn — короткорогий) великої рогатої худоби — порода м'ясного і м'ясо-мол. напрямів. Виведена в 18 ст. у Великобританії з місц. тісватерської худоби, що відзначалася великими розмірами, грубістю конституції, яку потім поліпшували голландською худобою. Масть червона, чала, біла. Тварини великі, скороспілі, з виразним типом м'ясної будови тіла, м'ясо ніжноволокнисте, мармурове, високої якості. Забійний вихід 66—67 %. Молодняк річного віку досягає 420 кг. Жива маса корів 600—750 кг, бугаїв 850—1100 кг. Середньорічні надої корів м'ясо-молочного типу 2600—3700 кг молока жирністю 3,7—3,8 %. В Росію завозились у 19 ст. Ш. п. використовувалась при виведенні *бестужевської породи*, курганської і породи сантагертруда в США. Розводять у країнах Європи, Пн. та Пд. Америки, Австралії, в СРСР, зокрема на Україні.

К. Б. Свечин.

ШО́РЦІ (самоназва — шор) — народність, яка живе переважно в пд. частині Кемеровської обл. РРФСР (Гірська Шорія). Чисельність — 16 тис. чол. (1979, перепис). Мова — шорська (див. *Шорська мова*). У 17 ст. Ш. ввійшли до складу Росії. За культурою і походженням близькі до пн. алтайців і деяких етнічних груп хакасів. У Ш. зберігалися значні пережитки родового ладу. За Рад. влади життя Ш. докорінно змінилося. Осн. заняття Ш.-колгоспників — землеробство, частина працює в промисловості. Сформувалася національна інтелігенція.

ШОСЕ́ (франц. chaussée) — шлях з твердим покриттям для руху в осн. автомобільного транспорту. Див. *Автомобільний шлях*.

М. О. Шолохов.

Г. С. Шонін.

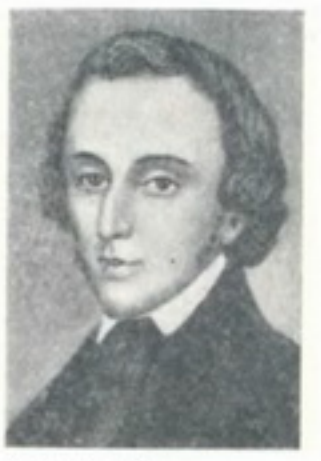

Ф. Ф. Шопен.

П. П. Шоригін.

Ю. С. Шостаківська.

Ю. С. Шостаківська в ролі Ази («Циганка Аза» М. Старицького).

Шоломниця звичайна. Нижня і верхня частини квітучої рослини.

ШОССО́Н (Chausson) Ернест Амеде (20.I 1855, Париж — 10.VI 1899, Ліме, поблизу м. Мант) — франц. композитор. У 1883 закінчив Паризьку консерваторію, учень Ж. *Массне* та С. *Франка*. Твори: опери «Гелена» (1886), «Король Артюс» (пост. 1903), симфонія (1890), музика до драми «Буря» У. Шекспіра (1888), «Поема кохання і моря» (1892, для голосу з оркестром), «Поема» для скрипки з оркестром (1896), хори, фп. п'єси, камерно-вокальні твори.

ШО́СТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 9—13.XII 1921 в Харкові на правах з'їзду. В її роботі взяли участь 339 делегатів з ухвальним голосом і 92 — з дорадчим, які представляли 68 092 комуністи. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК КП(б)У; 2) Доповідь ЦКК КП(б)У; 3) Доповідь Центр. комісії по чистці партії; 4) Доповідь ЦК КСМУ; 5) Пром-сть в умовах *нової економічної політики*; 6) Робота в профспілках; 7) Про кооперацію; 8) Голод і посівна кампанія; 9) Продподаткова кампанія; 10) Завдання Червоної Армії на мирному становищі; 11) Питання партбудівництва; 12) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція схвалила політ. і орг. роботу ЦК КП(б)У, підбила підсумки діяльності КП(б)У по відбудові пар. г-ва республіки на основі нової економічної політики (непу). Конференція відзначила, що неп цілком виправдовує себе на практиці, намітила заходи, спрямовані на дальше неухильне проведення в життя рішень *Десятого з'їзду РКП(б)*. Розглянувши питання про розвиток пром-сті в умовах непу, конференція підкреслила завдання поліпшення конкретного керівництва пром-стю з боку парт. орг-цій. Обговоривши питання кооперації, конференція схвалила заходи про подання неврожайним губерніям Пд. України прод. і насіннєвої допомоги, закликала партійні орг-ції добитися повного виконання продподатку. Значну увагу приділила конференція внутріпарт. роботі. Конференція вказала на велике значення чистки партії, націлила партійну орг-цію республіки на неухильне виконання накреслених X з'їздом РКП(б) заходів по піднесенню всієї внутріпарт. роботи. Наголошувалося на питаннях керівництва масовими орг-ціями трудящих. Зверталась увага на зміцнення профспілок керівними кадрами, особливо комуністами. Вказавши на необхідність поліпшення керівництва комсомолом, конференція зобов'язала парт. орг-ції звернути особливу увагу на марксистсько-ленінське виховання молоді. У військ. питанні було прийнято рішення, спрямоване на зміцнення боєздатності Червоної Армії. Конференція обрала ЦК і ЦКК КП(б)У.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Доній М. Шоста конференція КП(б)У. К., 1963.

Е. М. Лаврова.

ШО́СТА (ПРА́ЗЬКА) ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП. Відбулася 5—17 (18—30).I 1912 у Празі. В її роботі взяли участь з правом ухвального голосу представники понад 20 місц. парт. орг-цій, зокрема Миколаєва, Києва й Катеринослава, з дорадчим голосом — представники редакцій «*Социал-демократа*», «*Рабочей газеты*», К-ту закордонних орг-цій та ін. Усі делегати, за винятком двох меншовиків-партійців, були більшовиками. Порядок денний: 1) Доповіді (доповідь Рос. орг. комісії по скликанню конференції, доповіді з місць, ЦО тощо); 2) Конституювання конференції; 3) Сучас. момент і завдання партії; 4) Вибори до 4-ї Держ. думи; 5) Думська фракція; 6) Держ. страхування робітників; 7) Страйковий рух і професійні спілки (цей пункт порядку денного згодом було об'єднано з пунктом «Організаційні питання» і прийнято заг. резолюцію — «Про характер і організаційні форми партійної роботи»); 8) «Петиційна кампанія»; 9) Про ліквідаторство; 10) Завдання соціал-демократів у боротьбі з голодом; 11) Парт. л-ра; 12) Орг. питання; 13) Парт. робота за кордоном; 14) Вибори; 15) Різне. В. І. Ленін виступив на конференції з доповідями про сучас. момент і завдання партії, про конституювання конференції, про *ліквідаторство*, про роботу Міжнар. соціалістичного бюро та з ін. питань. Конференція схвалила пропозицію В. І. Леніна про конституювання конференції як загальнопарт. органу, підбила підсумки багаторічної боротьби більшовиків проти меншовиків, очистила партію від меншовиків-ліквідаторів — їх було виключено з РСДРП. Конференція підкреслила, що осн. політ. метою боротьби лишається повалення царизму, здійснення бурж.-демократичного перевороту. Було ухвалено рішення про дальше будівництво партії нового типу і про керівництво революц. піднесенням у країні, вказано на необхідність участі РСДРП у наступних виборах до 4-ї Держ. думи, висунення самостійного списку кандидатів у депутати і утворення в Думі с.-д. фракції. В резолюціях було підтримано революцію в Ірані й Китаї, засуджено царську політику гноблення азіатських народів, підкреслено єдність робітників Росії та Фінляндії в боротьбі проти царизму і контрреволюц. буржуазії. Конференція обрала новий ЦК на чолі з В. І. Леніним. Для керівництва парт. роботою в Росії було створено Рос. бюро ЦК РСДРП. Конференція фактично мала значення з'їзду партії, вона визначила її політ. лінію і тактику в умовах нового революц. піднесення. В РСДРП та її керівництві було ліквідовано фракційність, що мало велике значення для розвитку партії та посилення її ролі в революц. боротьбі.

Літ.: Ленін В. І. VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП. 5—17 (18—30) січня 1912 р.— Доповідь Міжнародному соціалістичному бюро про Всеросійську конференцію РСДРП і стан справ в РСДРП. Повне зібрання творів, т. 21; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

ШО́СТАК Давид Зельманович (н. 6.VII 1923, Київ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). У 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Шовкуненка*. Твори: «З далекої Росії. К. Маркс і Г. Лопатін» (1963), «Від російського народу. Відкриття А. В. Луначарським пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Петрограді. 1919 рік» (1963—64), «Київ. 1917 рік» (1967), «Посвячення в арсенальці» (1969), «Портрет народного художника СРСР М. Г. Дерегуса» (1972), «Робітнича династія» (1970—74), «Товариші по зброї. Осінь 41-го. Воронеж» (1982), «Олександр Довженко» (1981—84).

ШО́СТАК (від польс. szóstka — шістка) — середньовічна монета вартістю 6 *грошів*. Карбувати срібні Ш. почали в Польщі 1528, у Литві 1547. Випуск Ш. у шляхет. Польщі тривав до кін. 18 ст. В 1794 і 1795 Ш. карбували з міді. Ш. були поширеною монетою на укр. ринку з кін. 16 до кін. 18 ст. У скарбах, знайдених на тер. України, найчастіше трапляються польс. Ш. Сигізмунда III 1623—27, іноді й прусські Ш. 17 ст.

ШОСТАКІ́ВСЬКА Юлія Степанівна [31.V 1871, Полтава — 12.VII 1939, Дніпропетровськ) — укр. рад. актриса. Працювала в трупах М. Старицького (1888), М. Кропивницького (1892—97, з перервою), Г. Деркача (1893—94), Д. Гайдамаки (1898—1927), 1934—39 — у Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Олеся («Олеся» Кропивницького), Маруся («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Стара Жінка («Оптимістична трагедія» Вишневського).

Є. С. Хлібцевич.

ШОСТАКО́ВИЧ Дмитро Дмитрович [12 (25).IX 1906, Петербург — 9.VIII 1975, Москва] — рос. рад. композитор, піаніст, педагог, громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. Закінчив Ленінградську консерваторію; класи фортепіано (1923) й композиції (1925 у М. Штейнберга). До 1930 виступав як піаніст. В 1937—41 — викладач (з 1939 — професор) Ленінгр., 1943—48 — Моск. консерваторій. У 1960—68 — перший секретар Спілки композиторів РРФСР. Член Рад. комітету захисту миру (з 1949), Всесвіт. комітету захисту миру (з 1968). Почесний член багатьох зарубіжних муз. академій. Творам Ш. властиве глибоке розкриття дійсності, філософське узагальнення образів, втілення гострих життєвих конфліктів, зіткнень та боротьби сил прогресу і реакції. Твори: опери «Ніс» (за Гоголем, 1928), «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова», за М. Лєсковим, 1932; 2-а ред. 1963), «Гравці» (за Гоголем, не закінчена); балети «Золотий вік» (1930), «Болт» (1931), «Світлий ручай» (1935); муз. комедія «Москва, Черемушки» (1958); ораторія «Пісня про ліси» (1949); «Поема про Батьківщину» (1947), «Страта Степана Разіна» (1964); 15 симфоній (у т. ч. 7-а Ленінградська, 1941; 11-а «1905 рік», 1957; 12-а «1917 рік», 1961, присвячена пам'яті В. І. Леніна); симф. поеми, увер-

тюри, сюїти, концерти для різних інструментів з оркестром, камерно-інструм. ансамблі, музика до драм. вистав, кінофільмів (зокрема, «Юність Максима», 1935, «Повернення Максима», 1937, «Виборзька сторона», 1939, «Людина з рушницею», 1938, «Гамлет», 1964, «Король Лір», 1971); інструментовка опер «Борис Годунов» (1940) і «Хованщина» (1959) М. Мусоргського. Ш. виступав на Україні з авторськими концертами. Оперу «Катерина Ізмайлова» 1974 поставлено в Київ. театрі опери та балету (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія Миру, 1954. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1950, 1952, 1968. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Тв.: О времени и о себе. 1926—1975. М., 1980.

Літ.: Данилевич Л. Дмитрий Шостакович. Жизнь и творчество. М., 1980; Лукьянова Н. В. Дмитрий Дмитриевич Шостакович. М., 1980.

Ю. В. Малишев.

ШО́СТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. та червоноарм. депутатів, що відбувся 14—17.XII 1921 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 1037 делегатів, у т. ч. 820 з ухвальним голосом. Серед делегатів був 701 комуніст. Порядок денний: 1) Звіт РНК УРСР; 2) Про продподаток; 3) Голод та посівна кампанія; 4) Червона Армія та її завдання; 5) *Комітети незаможних селян*; 6) Фінанс. політика; 7) Вибори ВУЦВК та делегатів на 9-й з'їзд Рад РРФСР З'їзд прийняв резолюцію «Про зерновий фонд для комітетів незаможних селян». Конкретні заходи по наданню допомоги селянам з боку д-ви було накреслено в резолюції «Про проведення весняної посівної кампанії 1922 року». В резолюції з військ. питання намічалися численні заходи по дальшому зміцненню боєздатності Червоної Армії та Червоного Флоту. З'їзд обрав 198 членів і 62 кандидати у члени ВУЦВК, а також 254 делегати на 9-й з'їзд Рад РРФСР та 51 кандидата до складу ВЦВК від УРСР. Почесним членом ВУЦВК на з'їзді було обрано В. І. Леніна. Рішення з'їзду мали велике значення для створення умов для успішної реалізації ленінської *нової економічної політики.*

Літ.: VI Всеукраїнський з'їзд Рад, 14—17 грудня 1921 р. Стенографічний відчит. Х., 1921; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ШО́СТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів, що відбувся 8—17.III 1931 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2403 делегати, в т. ч. 1570 з ухвальним голосом і 833 — з дорадчим. Серед делегатів з'їзду був 1151 комуніст. Порядок денний: 1) Доповідь Уряду СРСР; 2) Доповіді Наркомзему СРСР, Зернотресту і тваринницьких радгоспних трестів про радгоспне будівництво; 3) Доповіді Наркомзему СРСР, Колгоспцентру і Трактороцентру про колг. будівництво; 4) Питання Конституції Союзу РСР; 5) Утворення ЦВК Союзу РСР. З'їзд повністю схвалив зовнішню і внутр. політику Рад. уряду; доручив йому неухильно продовжувати політику миру і разом з тим, зважаючи на міжнар. обстановку, неухильно підвищувати обороноздатність країни; з'їзд приділив велику увагу питанням соціалістичної перебудови с. г. В резолюції «Про радгоспне будівництво» з'їзд підкреслив значення *радгоспів* і відмітив необхідність поліпшення їхньої роботи. В резолюції «Про колгоспне будівництво» з'їзд відзначив, що масова колективізація спрямована на створення соціалістичних виробничих відносин на селі. З'їзд підкреслив вирішальне значення розвитку важкої пром-сті для дальшого піднесення с. г. З'їзд конституційно оформив входження Тадж. РСР до складу СРСР і вніс зміни в Конституцію СРСР у зв'язку з реорганізацією ряду центр. органів і ліквідацією округів. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

ШО́СТИЙ З'ЇЗД РСДРП(б). Відбувся 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917 в Петрограді. В ньому брали участь 157 делегатів з ухвальним голосом і 110 — з дорадчим, які представляли понад 176 тис. комуністів з 240 тис., що тоді налічувалися в партії, в т. ч. 33 тис. більшовиків України. Порядок денний: 1) Доповідь Орг. бюро; 2) Доповідь ЦК РСДРП(б); 3) Звіти з місць; 4) Поточний момент: а) війна і міжнар. становище, б) політ. і екон. становище; 5) Перегляд Програми; 6) Орг. питання; 7) Вибори до *Установчих зборів*; 8) Інтернаціонал; 9) Об'єднання партії; 10) Професійний рух; 11) Вибори; 12) Різне. З'їзд, що зібрався в обстановці репресій, до яких вдався бурж. *Тимчасовий уряд* після *липневих днів 1917*, почав свою роботу в напівлегальних умовах, а з 29.VII (11.VIII) працював нелегально. З'їзд висловився проти явки В. І. Леніна на суд, куди його викликав Тимчасовий уряд.

В. І. Ленін, який перейшов на нелегальне становище, не був на з'їзді, але практично керував його роботою. В основу рішень з'їзду було покладено його настанови. В. І. Ленін, враховуючи, що *двовладдя* закінчилося на користь буржуазії, а есеро-меншовицьке керівництво Рад фактично перетворило їх на придатки бурж. уряду, запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Схваливши роботу ЦК РСДРП(б) за час після *Сьомої (Квітневої) всеросійської конференції РСДРП(б)*, з'їзд дав рішучу відсіч Бухаріну і Преображенському, які виступали проти лінії на соціалістичну революцію, заперечували ленінський висновок про можливість перемоги її спочатку в одній, окремо взятій країні. В резолюції з'їзд чітко визначив курс партії на збройне повстання, тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!». З'їзд заслухав 19 звітів з місць. Розглянувши екон. платформу партії, з'їзд вказав, що врятувати економіку країни від катастрофи може лише перехід влади до рук пролетаріату, який має здійснити більшовицьку програму — конфіскацію поміщицьких і націоналізацію всіх земель, банків, великої пром-сті, робітн. контроль над виробництвом і розподілом. З'їзд прийняв у партію групу *«міжрайонців»*. З'їзд засудив меншовицьку теорію нейтральності профспілок, вказавши на важливість керівництва ними з боку партії. В резолюції про роботу серед молоді з'їзд відзначив необхідність створення *спілок робітничої молоді*. З'їзд прийняв новий Статут партії. На з'їзді було обрано новий склад ЦК з 21 члена і 10 кандидатів на чолі з В. І. Леніним. За дорученням і від імені з'їзду ЦК опублікував маніфест «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії» з закликом готуватися до збройної боротьби проти буржуазно-поміщицької влади.

Літ.: Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы. М., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1984.

В. С. Левін.

ШО́СТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. план розвитку нар. господарства СРСР на 1956—60, розроблений на основі Директив, затверджених XX з'їздом КПРС (1956). Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ШО́СТКА — річка у Сумській обл. УРСР, ліва прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 56 км, площа бас. 412 км². Має рівнинний характер. Воду використовують для побутового та пром. водопостачання, частково для зрошування. Споруджено три шлюзи-регулятори. На річці — м. *Шостка*.

ШО́СТКА — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Шостці (прит. Десни). Залізнична станція. 84 тис. ж. (1984). Засн. у 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ш.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ш. (27.VIII 1941—3.IX 1943) у місті з 1943 діяв підпільний райком комсомолу. В місті — *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*, мол., хлібний та м'ясний комбінати; з-ди: хім. реактивів, залізобетонних конструкцій та пивоварний; меблева ф-ка, комбінат побутового обслуговування. Філіал Всесоюзного н.-д. і проектного ін-ту хіміко-фотографічної пром-сті, відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту електроізоляційних матеріалів і фольгованих діелектриків. Хіміко-технологічний технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 17 заг.-осв., 3 муз. і 3 спорт. школи; 2 лікарні, 5 поліклінік, дит. санаторій. Палац та 2 будинки культури, клуб, 3 кінотеатри, 41 бібліотека; музеї: краєзнавчий та виробничого об'єднання «Свема».

ШО́СТКИНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СВЕ́МА» імені 50-річчя СРСР — підприємство хіміко-фотографічної галузі хім. пром-сті. Розташоване в м. Шостці Сум. обл. Організоване 1975 на базі хім. комбінату (утворений 1931). До складу об'єднання входять виробництва: по вигото-

Д. Д. Шостакович.

Д. З. Шостак. Портрет народного художника СРСР М. Г. Дерегуса. 1972. ДМУОМ у Києві.

Шотландія. Замок Глеміс (Ангус, тепер область Тейсайд). Донжон. 15 ст.; перебудова близько 1600—06 і 1671—89.

Шотландія. Собор св. Макарія в Абердіні. 1336—1522.

товленню кінофотооснови, світлочутливих матеріалів, магн. стрічок, складних ефірів целюлози, фотожелатину. Осн. продукція: кінофотоматеріали для професійної та любительської фотографії, кінематографії, телебачення; магн. стрічки для звуко- та відеозапису, у т. ч. кольорового зображення, обчислювальної техніки, дефектографії; рентгенографічні плівки для тех., мед. та наук. цілей, а також різноманітні касети. Об'єднання «С.» нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

В. В. Гнідаш.

ШО́СТКИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 36,6 тис. чол. (1984). У районі — 36 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шостка*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, глини, кварцовий пісок. Річки — *Десна* з прит. Івотка, Шостка, Есмань. Грунти дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів (Полісся Українське). Ліси (сосна, береза, дуб) займають 27,3 % тер. району. В межах району — держ. заказник «Великий бір». Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Шостка. У районі найбільше пром. підприємство — Воронізький цукр. з-д. 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима та яра пшениця, озиме жито, ячмінь, овес, просо), картоплі, конопель та льону, тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 75,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,8 тис. га. Розвинуті овочівництво та садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Ш. р.— 11 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Шостка, Воронізька. Автомоб. шляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 12 будинків культури, 19 клубів, 39 кіноустановок, 27 б-к. Музеї — меморіальні К. Д. *Ушинського* у с. Богданці, Д. С. *Коротченка* на його батьківщині в с. Коротченковому (кол. с. Погрібки) та І. М. *Кожедуба* на його батьківщині в с. Ображіївці, краєзнавчий в смт Воронежі. У Воронежі народилися вітчизн. співак М. К. *Іванов* та укр. письменник П. С. *Котляров*, у с. Чаплії́вці — лікарі Павло А. *Наранович* та Петро А. *Наранович*. У Ш. р. видається газ. «Советское Полесье» (з 1920).

А. О. Хорольський.

ШОТЛА́НДІЯ — адм.-політ. частина Великобританії. Займає пн. частину о. Великобританія та прилеглі о-ви (Гебрідські, Оркнейські, Шетландські). В адм. відношенні поділяється на 9 регіонів і 3 острівні території. Площа — 78,8 тис. км². Населення 5,1 млн. чол. (1981). Гол. місто — Едінбург. Територія Ш. зайнята Пн.-Шотландським нагір'ям та Пд.-Шотландською височиною, між якими лежить Середньошотландська низовина. Вздовж узбережжя — вузькі смуги рівнин. Поклади вугілля. Клімат океанічний. Густа річкова сітка, багато озер. Великі площі зайняті вересовими пустищами.

Бл. 92 % населення становлять *шотландці*, які говорять варіантом англ. мови; основна літ. мова — англійська, своєрідну етнічну групу шотл. нації становлять гели. Найдавніше населення Ш.— племена піктів. У 5—6 ст. в Ш. з *Ольстеру* переселилися кельти — гели (на Пн.) та скотти (на Зх.). Після *англосаксонського завоювання* Британії (5—6 ст.) Пд.-Зх. Ш. заселили бритти, Пд.-Сх. Ш.— англи (з 7 ст.). В 9—13 ст. пн. і зх. райони Ш. підпали під владу *норманнів*. У 6 ст. серед скоттів поширилося *християнство*. В 844 д-ва скоттів приєднала володіння піктів, 945 — бриттів. У 1018, після підкорення скоттами пн. частини королівства англів — Нортумбрії, шотл. землі було об'єднано в межах єдиної д-ви — Шотландського королівства. В кін. 11 ст. почалася експансія в Ш. англо-нормандських феодалів. Шотландський король визнав себе васалом англійського короля. У 12 ст. в Ш. посилився процес феодалізації. В 1296—1314 Ш. вела проти Англії визвольну війну, яку з 1306 очолив Роберт *Брюс*. У 1328 Англія визнала незалежність Ш. В кін. 14 — на поч. 15 ст. Ш. в союзі з Францією воювала проти Англії. В 16 ст. на Пд. Ш. почався розвиток капіталістичних відносин, розгорнувся рух за реформу церкви (див. *Реформація*). В 1560 парламент Ш. (засн. 1289—92) проголосив Ковенант — договір про встановлення держ. *пресвітеріанської церкви*. В 1603, з переходом англ. престолу до *Стюартів*, Ш. було об'єднано з Англією особистою унією. В 1637—40 Ш. охопило повстання проти реліг. політики короля *Карла I*. Під час *англійської буржуазної революції 17 століття* шотл. дворяни та буржуазія 1640—47 підтримували противників абсолютизму, 1648—51 — Стюартів. У 1650—52 Ш. було завойовано О. *Кромвелем* і 1654 офіційно приєднано до Англії. Після реставрації Стюартів (1660—88) парламентську автономію Ш. було відновлено. Антиангл. повстання 1666, 1678—80 і 1685 зазнали поразки. В 1707 внаслідок унії шотл. і англ. парламентів було утворено королівство Великобританія. В країні прискорився розвиток капіталізму. В 1820 в Ш. відбувся перший заг.-нац. політ. страйк. У 1836—48 розгорнувся чартистський рух (див. *Чартизм*). У 1888 засновано Шотл. робітн. партію, 1897 — нац. профцентр — Шотл. конгрес тред-юніонів. Завершення формування шотл. нації зумовило розгортання нац. руху за автономію; 1886 засновано Шотл. асоціацію гомрулю (самоврядування). В роки 1-ї світової війни нац. рух у країні злився з робітничим; 1915—19 в Ш. прокотилася хвиля страйків. У 1928—34 сформувалася дрібнобурж. Шотл. нац. партія. Після 2-ї світової війни, внаслідок кризи брит. імперіалізму та розпаду *Британської імперії*, частка Ш. в брит. економіці зменшилася з 20 % (1913) до 8,5 % (1975). Більшість шотландців вимагає широкої нац. автономії. 1. III 1979 лейбористський уряд Л. Дж. *Каллагена* провів у Ш. референдум з цього питання, однак скликання шотл. асамблеї було провалено консерваторами всупереч волевиявленню більшості учасників плебісциту. В Ш. діє ряд місц. орг-цій — Шотл. к-т Компартії Великобританії, Шотл. рада лейбористської партії, Кампанія за шотл. асамблею (засн. 1980), т-во «Шотландія — СРСР» (засн. 1945). Найбільш масова громад. орг-ція Ш.— Шотл. конгрес тред-юніонів (1,1 млн. чол.; 1982) — на з'їздах 1974—82 прийняв програму боротьби за широку нац. автономію у госп. і соціальній політиці та обмеження власності приватного капіталу.

Ш.— індустр. район країни. Видобування вугілля, нафти (на шельфі Північного моря). Розвинуті металургія (виплавка чавуну, сталі, алюмінію) та машинобудування (електротех., електронне, суднобудування, виробн. конторського устаткування, годинників та ін.). Підприємства хім. і нафтохім., паперової, поліграф., текст. (виробн. твіду, «шотландки»), харч. пром-сті. Гол. пром. вузли — конурбація *Клайдсайд* з центром *Глазго* і *Едінбург*, пром. центри — *Абердін, Данді* та ін. У с. г. переважає тваринництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець (на нагір'ях). Вирощують ячмінь, пшеницю, картоплю. На узбережжі розвинуте рибальство.

Сучас. система освіти функціонує відповідно до законів 1945 і 1969. В 1979/80 навч. р. налічувалося 2554 поч. школи (575,7 тис. учнів), 466 серед. шкіл (422,2 тис. учнів). У Ш.— 8 ун-тів (1982 — 46,7 тис. студентів), найбільші з яких — в Едінбурзі (з 16 ст.), Глазго й Абердіні. Наук. установи: Шотл. королівська академія (засн. 1826), Королівське т-во для розвитку природничих наук та гуманітарних наук (засн. 1783) та ін. Нац. б-ка Ш. і Публічна — в Едінбурзі, Публічна б-ка в Глазго та ін. Найбільші музеї: Шотл. королівський музей, Шотл. нац. галерея, Нац. галерея сучас. мистецтва, Нац. музей старожитностей — в Едінбурзі, Худож. музей і галерея в Глазго та ін.

В Ш. існує багатий фольклор г е л ь с ь к о ю м о в о ю. До найдавніших пам'яток його належать нар. балади, пісні (13 ст.), твори

До ст. **Шишко С. Ф.**

1. Червоні маки. 1970.

2. Кирилівська церква. Осінь.
З серії «Київська сюїта». 1954.

3. Вулиця В. І. Леніна взимку.
З серії «Київська сюїта». 1979.

4. Мирні поля. 1981.
Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

3

До ст. **Яблонська Т. Н.**

1. Хліб. Варіант 1950.

2. Святковий вечір. 1960.

3. Життя йде. 1971.

4. Вечір. Стара Флоренція. 1973.

5. Льон. Ескіз до картини. 1976.

6. Безіменні висоти. 1969.

1—3 і **5** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві;

4 і **6** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

4

5

6

бардів. Поезія — осн. жанр гельської л-ри як давніх часів (поети 18 ст. А. Макдоналд, Д. Макінтайр), так і сучасної. Війна за незалежність (1296—1314) викликала появу патріотичних творів шотландським варіантом англійської мови [епічна поема «Брюс» (закінчено 1376) Дж. Барбора та ін.]. На ліричних поезіях короля Якова I, епічних і сатиричних поемах У. Данбара (15—16 ст.) помітні європ. (гол. чин. англ.) літ. впливи. Яскраві зразки гуманістичної лірики в 16 ст. створили А. Скотт і А. Монтгомері. Гоніння англ. властей на культуру Ш. в 17 ст. загальмувало розвиток письменства, тільки фольклор лишався носієм нац. традицій. Фольклорні мотиви у своїх творах втілили поети 18 ст. А. Рамзей, Р. Фергюсон, А. Росс і особливо Р. *Бернс*. Одним з найважливіших проявів європ. передромантизму стали «Твори Оссіана» (1765) Дж. *Макферсона*. Починаючи з 17—18 ст. багато письменників-шотландців писали англійською мовою і ввійшли до англ. літ. процесу (У. Драммонд, Дж. Босуел, Т. Дж. *Смоллет*, Т. Карлейль, М. Спарк та ін.), зберігаючи тією чи іншою мірою шотл. колорит. Визначним явищем світової л-ри 19 ст. є творчість В. *Скотта* — основоположника жанру істор. роману. Широку популярність здобув автор авантюрних романів, часто на сюжети з шотл. історії, Р. Л. *Стівенсон*. З 20-х рр. 20 ст. починається т. з. шотл. Відродження, важливу роль у якому відігравала поезія. Чільний її представник — Г'ю *Макдіармід*. Інші відомі поети 20 ст. — У. Сутар, Е. Мюїр, Дж. Брюс, С. Г. Сміт, А. Скотт. У 30-х рр. з'явилися соціальні романи Д. Аллана («Марш голодних», 1934), Л. Грессіка Гіббона (трилогія «Шотландський зошит», 1932—34), Дж. Блейка («Суднобудівники», 1935). Із сучас. прозаїків найвідоміші: Р. Дженкінс, Дж. М. Браун, І. К. Сміт. Актуальні соціальні проблеми порушують п'єси Джо Коррі, У. Д. Хома, Ю. Маккола. Укр. мовою перекладено твори Р. Бернса, В. Скотта, Р. Л. Стівенсона.

На тер. Ш. від епохи родового ладу збереглися залишки пастушачих поселень з кам. хатинами, а також кам. валів і циліндричних башт («брохів»). За середньовіччя споруджували ранньохристиянські шотл. церкви та кам. хрести, оздоблені зображеннями поганського і християнського характеру, геом. та рослинним орнаментом. З 12 ст. в Ш. споруджували романські будівлі, з 13 ст.— готичні храми й замки. В 15—17 ст. замки перетворювали на «палаци з баштою» т. з. баронського стилю, який поступово вбирав окремі риси франц. *Відродження* (палац Хоптаун у Лінлітгоу, 1698—1702, арх. У. Брюс, У. Адам). Шотл. *класицизм* дав цікаві зразки містобудування (реконструкція Едінбурга за проектом арх. Дж. Крега, 2-а пол. 18 ст.). В кін. 19 — на поч. 20 ст. створювали нові типи котеджів у нац. романтичному дусі (арх. Б. Скотт та ін.), будівлі у стилі шотл. *модерну* споруджував арх. Ч. Р. Макінтош. З серед. 20 ст. в масовій житловій забудові переважають багатоквартирні будинки, лаконічні за силуетом, але з'єднані в мальовничі комплекси (житл. комплекс Торіглен у Глазго, 1955—56, арх. Дж. О. Бент). Становлення нац. школи в образотворчому мист. Ш. належить до 2-ї пол. 18 ст. і пов'язане з творчістю художників-романтиків Е. Геддеса, П. Несміта, Дж. Томсона, Д. Уїлкі. В 19 ст. у живописі Ш. поширилися жанри портрета, пейзажу та інші. У 20 ст. виділилися живописці, які працювали в традиціях *імпресіонізму* (У. Макгрегор та ін. майстри «школи Глазго», У. Мак-Таггарт), представники «шотландських колористів» С. Пепло, Л. Хантер, Дж. Максуелл, близькі до *експресіонізму*. Серед художників 50—80-х рр. 20 ст.— Дж. Ердлі, Р. Філіпсон. В нар. мист. Ш. поширені текстильні вироби, різьблення на дереві, плетіння.

Носіями самобутнього нац. епосу були *барди, менестрелі* та лютністи. Шотландським пісням властиві *пентатоніка* й натуральні *лади*. Серед танців — рил, стретспей, флінг. Муз. інструменти — арфа, волинка, фідель (струнний смичковий), скрипка. Професійна церковна і світська музика розвивалася з 12 ст. У серед. 15 ст. в Едінбурзі було створено королівську капелу. Серед композиторів 1-ї пол. 16 ст.— Р. Карвер, Р. Джонсон, Д. Піблс, Р. Дуглас, А. Блекуелл. Про високий рівень шотл. музики при Стюартах свідчить, зокрема, Скінський рукопис (1615—35), який містить мелодії пісень, танців, арій та інструм. твори. У 18 ст. посилився інтерес до шотл. фольклору в Ш. і Англії. На нар. мелосі грунтується 1-а шотл. баладна опера «Шляхетний пастух» А. Рамзея (1725). В 19 ст. розвивалася муз. освіта: відкрито кафедру музики при Едінбурзькому ун-ті (1839), Королівську шотл. академію музики (1890); на цей час припадає діяльність композиторів Т. Ерскіна, Дж. Фергеса, В. Макгіббона, Д. Доу, Н. Гоу. В 1929 організовано Шотл. нац. академію музики в Едінбурзі. Основоположник сучас. композиторської школи — А. Макензі (опери, ораторії, кантати, інструм. музика). Серед сучас. композиторів — С. Дейві, Р. Кроуфорд, Т. Масгрейв. У Едінбурзі — консерваторія, симф. оркестр, хори; щороку проводиться міжнар. фестиваль муз., драм. і балетного мистецтва (з 1947).

Драм. театри в Ш. з'явилися в серед. 18 ст. В цей час у Глазго збудовано три театр. приміщення (їх спалили реліг. фанатики). В 1769 Д. Росс (актор і режисер) створив в Едінбурзі театр «Ройял». У 1883 відкрився театр «Ліцеум», у якому спочатку грали англ. трупи (зокрема, Г. *Ірвінга* та ін.). У 1782—1863 в Глазго працював «Данлоп стріт тіетр», 1805—29 — «Куїн стріт тіетр», 1842—48 — театр «Адельфі», 1845 — «Сіті тіетр», згодом — «Куенс тіетр» і «Прінс тіетр». В 1909 створено «Репертуарний театр Глазго» (на чолі з режисером А. Уерінгом), у репертуарі якого були п'єси зарубіжних авторів, твори шотл. драматургів (зокрема, «Кемпбелл з Кілморі» Дж. Фергюсона та ін.). З початком 1-ї світової війни цей колектив припинив діяльність. У 1921 створено трупу «Шотландські національні актори». На поч. 30-х рр. трупа розпалась, але її діяльність продовжував «Керти тіетр» у Глазго (1933—40). В 1943 в Глазго засн. репертуарний Громадянський театр. У 70—80-х рр. діють експериментальні театри «Траверс тіетр клаб» (Едінбург) і «Клоуз студіа тіетр» (Глазго). Репертуарні театри діють у Перті, Данді, Пітлохрі, Сент-Андрусі. Серед відомих театр. митців Ш.— М. Юркварт, Д. Макре, Дж. Гібсон, С. Бакстер. У Глазго є Коледж драми, що готує акторів і режисерів драми. В 1982 шотл. трупа відвідала СРСР. *С. В. Толстов* (історія), *В. П. Лапчинська* (освіта), *Р. І. Доценко* (література), *І. А. Мамчур* (музика).

ШОТЛА́НДСЬКА МО́ВА — 1) Мова частини населення Шотландії — гелів. Див. *Гельська мова*. 2) Варіант англ. мови в Шотландії.

ШОТЛА́НДЦІ — нація, основне населення *Шотландії* (Великобританія). Живуть також у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та ін. країнах. Заг. чисельність — 5,8 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять на варіанті *англійської мови*. Основна літературна мова — англійська. За релігією більшість Ш. — протестанти (пресвітеріани). Формування шотландської народності відбувалося в умовах утворення Шотл. королівства (11 ст.). На поч. 18 ст. відбулося об'єднання Шотландії з Англією. В 19 — 1-й пол. 20 ст. значна частина Ш. емігрувала до брит. домініонів і США. Ш. мають давню архітектуру, літературу, мистецтво.

ШО́ТМАН Олександр Васильович [25.VIII (6.IX) 1880—30.X 1937] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1899. Н. в с. Александровському (тепер у межах Ленінграда) в сім'ї робітника. В 1899—1902 — член петерб. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», член Петерб. к-ту РСДРП. Був членом Одес. к-ту партії. У 1913—17 — на засланні в Наримську. З червня 1917 — член Петрогр. окружного к-ту партії. Здійснював зв'язок ЦК партії з В. І. Леніним, який перебував у *Розливі*, організовував його перехід у Фінляндію. З листопада 1917 — на рад. і госп. роботі. У 1924—34 — член ЦКК. Член ВЦВК й ЦВК СРСР.

ШО́У (Schaw) Джордж Бернард (26.VII 1856, Дублін — 2.XI 1950, Ейот-Сент-Лоренс) — англ. драматург, публіцист, критик. За походженням — ірландець. Літ. діяльність почав 1875. У 80-і рр. познайомився з марксизмом, тлумачив його з реформістських позицій «*Фабіанського товариства*». У перших п'єсах («Професія місіс Уоррен», «Зброя й людина», обидві — 1894, та ін.) висміював фальшиву мілітаристську псевдогероїку, лицемірство бурж. моралі тощо. Рушійну силу прогресу вбачав лише в передовій

Шотландія. Е. Геддес. Портрет Вальтера Скотта. Близько 1818. Шотландська національна галерея. Едінбург.

Шотландія. Г. Реберн. Полковник Аластер Макдоннел оф Гленгеррі. Близько 1800—12. Шотландська національна галерея. Едінбург.

Шотландія. Б. Шоц. Портрет Соні Алоніс. 20 ст.

Дж. Б. Шоу.

І. Шоу.

Шпергель звичайний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — насінина.

інтелігенції. Рос. революція 1905—07 справила значний вплив на посилення антиімперіалістичного звучання творчості Ш. («Майор Барбара», 1905), її демократизму («Пігмаліон», 1912). Захоплено зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію (п'єса «Аннаянська, більшовицька імператриця», 1917). Почав наближатися до розуміння народу як рушійної сили історії (трагедія «Свята Іоанна», 1923) та революц. можливостей англ. пролетаріату (комедія «На мілині», 1933). З глибокою повагою ставився до В. І. Леніна. Викриваючи парламентаризм та лейборизм («Візок з яблуками», 1929), незмінно протиставляв капіталістичному світові Рад. країну, де побував 1931 («Гірко, але правда», 1931, та ін.). Послідовний антифашист, впевнений у приреченості бурж. суспільства («Простачок з Несподіваних островів», 1934, та ін.). Кращі п'єси Ш. ставляться в театрах Радянського Союзу, зокрема на українській сцені. Нобелівська премія, 1925.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1, 3, 5, 7. Х.—К., 1931—32; П'єси. К., 1956; Професія місіс Уорреи. К., 1957; Афоризми. «Всесвіт», 1976, № 5; Рос. перекл.— Полное собрание пьес, т. 1—6. Л., 1978—81.

Літ.: Бунич-Ремізов Б. Б. Бернард Шоу і Жовтень. «Радянське літературознавство», 1968, № 1; Образцова А. Г. Бернард Шоу и европейская театральная культура на рубеже XIX—XX веков. М., 1974; Ремізов Б. Про п'єсу Бернарда Шоу «Нерівний шлюб». «Всесвіт», 1976, № 9; Гражданская З. Т. Бернард Шоу. Очерк жизни и творчества. М., 1979; Жлуктенко Н. Уроки Джорджа Бернарда Шоу. «Всесвіт», 1981, № 8; Левидова И. М. Бернард Шоу. Биобиблиографический указатель к 100-летию со дня рождения. М., 1956. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

ШО́У (Shaw) Ірвін (27.II 1913, Нью-Йорк — 16.V 1984, Давос-Плац, Швейцарія) — амер. письменник. Дебютував антивоєн. п'єсою «Ховайте мертвих» (1936). Драми «Облога» (1937) — про громадян. війну в Іспанії, «Прості люди. Бруклінська ідилія» (1939) — застереження проти небезпеки фашизму й насилля. Учасник 2-ї світової війни. В романі «Молоді леви» (1948) антифашист. тема поєднується з критикою амер. мілітаризму. Соціальна проблематика в романах «Тривожна атмосфера» (1950), «Люсі Кроун» (1956), «Два тижні в іншому місті» (1960), «Багач, бідняк...» (1970), «Вечір у Візантії» (1973), «Нічний портьє» (1975) часом уживається з прийомами комерційної белетристики. Автор збірок оповідань, публіцистичної кн. «В товаристві дельфінів» (1964), кіносценаріїв.

Тв.: Рос. перекл.— Молодые львы. М., 1966; Солнечные берега реки Леты. Рассказы. М., 1969; Вечер в Византии. М., 1982; Нищий, вор. «Иностранная литература», 1983, № 5—7. *В. І. Яценко.*

ШОШО́НИ — група індіанських племен Пн. Америки. Заг. чисельність — 100 тис. чол. (1978). Говорять шошонськими мовами, що належать до ацтеко-таноанської мовної сім'ї. Поділяються на 3 групи племен: Ш.-*пуебло,* Ш. плато (юте, власне Ш., *команчі* та ін.), Ш. Пд. Каліфорнії (серано, габріеленьйо, луїсеньйо, кауїлья та ін.). Більшість Ш., які залишилися, з 19 ст. живуть у *резерваціях* у штатах Невада, Юта, Айдахо, Орегон.

ШПА́ГА (польс. szpada, з італ. spada) спортивна — колюча зброя, що застосовується у спорт. *фехтуванні* (тільки серед чоловіків). Складається з сталевого гнучкого клинка, захисної гарди та рукоятки. Клинок тригранного перетину, звужується до верхів'я, на якому є наконечник з рухомим електроконтактним пристроєм. Довжина Ш. не більш ніж 110 см, діаметр гарди 135 мм, маса до 770 г.

ШПА́ГІН Георгій Семенович [17 (29).IV 1897, с. Клюшниково, тепер Ковровського р-ну Владимир. обл.— 6.II 1952, Москва] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1945). Член Комуністичної партії з 1944. В 1938 Ш. разом з В. А. Дегтярьовим створив 12,7-мм кулемет ДШК, 1940 — пістолет-кулемет ППШ-41. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ШПАК Володимир Степанович [н. 7 (20).II 1909, Псков] — рад. хімік-технолог, акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Ленінгр. технологіч. ін-т ім. Ленради (1931). З 1978 — керівник Ленінгр. наук.-тех. центру координації н.-д. робіт з хімії М-ва хім. пром-сті, Мінвузу і АН СРСР. Осн. праці — в галузі органічної хімії. Синтез і розробка технології виробн. багатьох нітросполук, амінів, ефірів та ін., здійснені Ш., реалізовані у промсті. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШПАК Марат Терентійович (н. 13.IV 1926, с. Чупахівка, тепер смт Охтирського району Сумської області) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1951. Закінчив (1951) Чернів. ун-т. З 1955 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1970 — директор). Осн. праці — з фізики твердого тіла й квантової електроніки. Зокрема, виявив і дослідив екситонну люмінесценцію мол. кристалів, вплив на неї дефектів кристалічної гратки, вивчив локальні екситонні стани в кристалах. Брав участь у розробці й створенні кільцевих високостабілізованих лазерів, а також лазерів на розчинах барвників і на рідких кристалах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1974.

ШПАК Микола [справж. прізв.— Шпаківський Микола Іполитович; літ. псевд.— Пилип Комашка; 10 (23).II 1909, с. Липки, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 19.VI 1942] — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1941. Навчався в Київ. с.-г. ін-ті та у Запорізькому ін-ті нар. освіти. Друкуватися почав 1928. Автор книг віршів «Наркому рапорт» (1933), «Багатство» (1938), «Сила земна» (1940), «Жита красуються» (опублікована 1947) та інших творів. Брав участь в обороні Києва, в районі Борисполя потрапив у полон. Вирвавшись з фашистського концтабору, організував партизанський загін. Був заарештований у Києві і закатований фашистами. Житомир. обком комсомолу встановив обласну літ. премію ім. М. Шпака.

Тв.: Вибране. К., 1956; Поезії. К., 1967; Твори. К., 1979; Рос. перекл.— Гнев и радость. М., 1975.

Літ.: Рильський М. Микола Шпак. В кн.: Рильський М. Наша кровна справа. К., 1959. *В. П. Лета.*

ШПАК (Sturnus) — рід птахів род. *шпакових.* Відомо 14—16 видів. На території СРСР, у т. ч. й УРСР, 1 вид — Ш. звичайний (S. vulgaris). Довж. тіла 20—24 см, маса 65—85 г. Дзьоб влітку жовтий, взимку — бурий. Оперення чорне з металічним блиском і дрібними світлими цяточками. Гніздиться в дуплах дерев або у норах; охоче оселюється в штучних гніздівлях — шпаківнях. Кладка з 5—6 яєць в кінці квітня — на початку травня, друга — в середині червня, насиджують самка і самець 14—15 діб. Живиться гол. чин. комахами-шкідниками, рідше — ягодами. *Л. О. Бабенко.*

ШПАКЛЬО́ВКА, шпатлівка — пастоподібний *лакофарбовий матеріал* для вирівнювання (шпаклювання) поверхонь перед нанесенням на них фарб. До складу Ш., крім *плівкоутворюючих речовин,* входять наповнювачі (*крейда, тальк, барит* тощо) і пігменти (напр., цинкові білила, *вохра*). Розрізняють шпаклівки лакові, олійні (на оліфі), клейові. Їх наносять на вкриту антикорозійними або іншими матеріалами (грунтівками) поверхню, просохлий шар шпаклівки шліфують абразивною шкуркою. Лакові Ш. застосовують гол. чин. у машинобудуванні, олійні та клейові — переважно у будівництві.

ШПАКО́ВІ (Sturnidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних.* Довж. тіла 17—45 см, самки трохи менші за самців. Дзьоб довгий, прямий, на кінці загострений, крила гострі, лапи міцні, цівка ззаду вкрита двома пластинками. Оперення чорного, коричневого або білого кольорів, часто блискуче, у деяких яскраве (червоне, синє, рожеве). Поширені гол. чин. у тропіках і субтропіках Сх. півкулі. Оселюються в розріджених лісах, садах і парках. Живляться рослинною і тваринною їжею. Гнізда містять у дуплах, щілинах скель або в норах. Кладку (або 2) з 4—7 яєць насиджують часто і самка, і самець. *Нагніздні птахи.* Самці багатьох видів добре співають. В родині 103 види, з СРСР — 6—8, з яких у фауні України — 2 види з родів *шпак* і *рожевий шпак.* Викопні рештки відомі починаючи з еоцену. *Л. О. Бабенко.*

ШПАЛЕ́РИ (нім. Spalier, одн., від італ. spalliéra) — 1) Рулонний матеріал для внутрішнього опоряджування стін і стель приміщень; різновид *опоряджувальних матеріалів.* Ш. виготовляють переважно на паперовій основі, рідше — без основи (полімерні плівки). Розрізняють Ш. звичайні, вологостійкі (такі, що миються) і звукопоглинаючі (ворсові). Звичайні Ш. бувають негрунтовані — з малюнком, нанесеним на білий або кольоровий папір (Ш. друковані, тиснені), і грунтовані — з малюнком на попередньо пофарбованому обгрунтованому папері (Ш. фо-

нові, друковані, тиснені, гофровані, сатиновані та ін.). Вологостійкі Ш. виготовляють додаванням у фарбувальні суміші *полімерів*, покриванням звичайних шпалер плівкоутворюючими полімерними *емульсіями* та *лаками*, нанесенням на паперову основу тонкої полімерної плівки (з наступним *тисненням*). Звукопоглинаючі Ш. випускають з лицьовою поверхнею, вкритою ворсом волокнистих матеріалів (відходів текстильного виробн.). Для Ш. використовують папір масою 80—90 г/м² (для високоякісних Ш.— 120—200 г/м²). Шир. рулонів Ш.— 500, 600 і 750 мм, довж. — 7, 10,5, 12 і 18 м, *бордюрів* і *фризів* — відповідно 15—160 мм і 25 м. Паперові Ш. з давніх часів використовували в Японії та Китаї. В Європі до поч. 18 ст. застосовували виключно тканинні Ш., які згодом були витіснені паперовими (з ручним способом друку). Машинний спосіб друку Ш. почали використовувати у 20-х рр. 19 ст. після винайдення *паперороблої машини*. На Україні паперові Ш. виготовляють з 18 ст. (Київ, Львів, Чернігів).

2) Безворсові настінні килими з сюжетними (історичними, міфологічними, побутовими) або орнаментальними композиціями, виткані ручним способом у техніці т. з. репсового пітканого *переплетення ниток*. Малюнок Ш. створюється кольоровими нитками *піткання*. Розрізняють Ш., виткані на верстатах з вертик. кріпленням основи (Ш. готліс), і Ш., виткані на горизонт. верстатах (Ш. басліс). Моделлю для Ш. служить картон — ескіз у розмірі килима (див. *Картон* у мистецтві). Виробн. Ш. виникло в Зх. Європі у 12—13 ст. Центри шпалерного ткацтва у період середньовіччя — Франція, Німеччина, Іспанія. В Росії 1717—1859 діяла шпалерна мануфактура в Петербурзі. На Україні з 17—18 ст. були поширені Ш.— колтрини (полотняні або паперові з сюжетним малюнком, нанесеним олійними чи клейовими фарбами). Див. також *Гобелен*.

3) Ряди, шеренги військ по шляху слідування особи, що їй віддають військові почесті.

4) Ряди підстриженого чагарника або дерев уздовж дороги.

5) Спец. гратка, до якої підв'язують чагарник або дерево для надання їм певної форми.

І. О. Пашков
(Ш. у будівництві).

Ішалери.
паперові шпалери, які виготовили
ляни Старої Ушиці (тепер смт Ка-
'янець-Подільського району Хмель-
ицької області). 19 ст.
Ішалера «Кінь і різні тварини...»,
осійська мануфактура. 1723.

ШПАЛЕ́РНА КУЛЬТУ́РА — спосіб вирощування с.-г. рослин (переважно винограду, плодових, ягідних, декоративних та овочевих), при якому їхню надземну частину формують в одній площині. При Ш. к. рослини спеціально обрізують, виноградну лозу, основні гілки дерев, кущів, стебла малини та інших порід відхиляють у напрямі ряду, рівномірно розміщують між собою у вертикальній площині і підв'язують до опори — шпалери (звідси й назва).

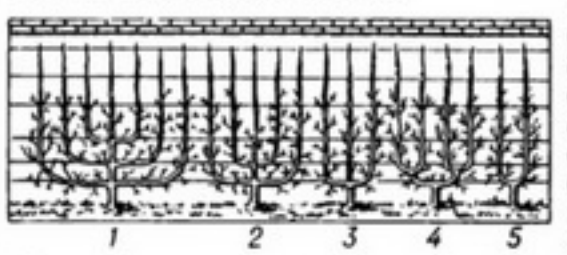

Шпалерна культура:
1 — триповерхова пальмета; *2* — двоповерхова пальмета; *3* — тризубець; 4 — подвійне U; *5* — форма U.

Під час вегетації регулюють ріст нових пагонів шляхом прищипування і підв'язування їх. При такому формуванні забезпечується рівномірніше освітлення всіх частин рослини, посилюється плодоношення. Ш. к. набула великого поширення у промислових садах, виноградниках. *К. Д. Третяк.*

ШПА́ЛИ (від голл. spalk — підпірка) — рейкові підпори у вигляді брусів, укладуваних на баластний шар верхньої будови *залізничної колії*. Забезпечують незмінність взаємного положення рейкових ниток, сприймають тиск від *рейок* і передають його на баластний шар. Ш. виготовляють з *попередньо напруженого залізобетону* (Ш. довж. 270 см), з деревини, просоченої *антисептичними засобами* (Ш. довж. 275, 280 і 300 см), іноді — з металу. В СРСР на 1 км колії укладають 1600, 1840 або 2000 шпал.

ШПАНГО́УТ (голл. spanhout, від spant — балка, ребро і hout — дерево) — поперечна балка корпуса судна або літального апарата, до якої кріплять *стрингери* та обшивку. Надає конструкції потрібної форми, міцності та стійкості.

ШПА́НКА — 1) Народна назва жуків деяких родів родини *наривникових*. 2) Назва сорту *вишні*.

ШПА́НСЬКА МУ́ШКА, шпанська мушка аптекарська, шпанська мушка ясенева (Lytta vesicatoria) — жук род. *наривникових*. Тіло (довж. 11—21 мм) видовжене, металічно-зеленого кольору, має різкий неприємний запах. Поширений в Євразії. Живиться листками листяних дерев і кущів. Яйця відкладає в землю. Личинки розвиваються у гніздах диких бджіл, виїдаючи яйця і мед; зимують на стадії т. з. несправжніх лялечок у грунті. *Гемолімфа* Ш. м. містить їдку речовину *кантаридин*. Раніше Ш. м. використовували в медицині для виготовлення наривного пластиру.

ШПЕ́МАН (Spemann) Ганс (27.VI 1869, Штутгарт — 12.IX 1941, Фрайбург, Баден) — нім. ембріолог. Навчався в ун-тах Гейдельберга, Мюнхена, Вюрцбурга. Професор ун-тів у Ростоці (1908—14) і Фрайбурзі (1919—37). В 1914—19 — директор Ін-ту біології в Берліні. Осн. праці—з експериментальної ембріології земноводних. Встановив залежність розвитку однієї частини зародка від іншої; сформулював теорію «організаторів» розвитку, тобто таких частин зародка, які, диференціюючись раніше від ін. його частин, впливають на розвиток останніх і визначають напрям їхнього диференціювання, тощо. Нобелівська премія, 1935.

ШПЕ́НГЛЕР (Spengler) Освальд (29.V 1880, Бланкенбург, Гарц — 8.V 1936, Мюнхен) — нім. філософ-ідеаліст, представник *«філософії життя»*, публіцист. У своїй осн. праці «Присмерк Європи» (2 тт., 1918—22) Ш., заперечуючи поняття істор. прогресу, протиставив *фаталізм* матеріалістичному розумінню історії, виступив прибічником істор. *релятивізму*. Відкидаючи закономірну єдність культурно-істор. процесу, Ш. розглядав світову історію як 8 не пов'язаних між собою «локальних культур»: єгипетська, індійська, вавілонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (зх.-європейська), культура майя й 9-а — рос.-сибірська, що тільки народжується. Кожна культура — живий «організм», підпорядкований біол. циклу (народження, розквіт, загибель). Завдання філософії Ш. зводив до осягнення внутр. структури кожної культури, серцевиною якої є колективна «душа», що, на його думку, не піддається наук. визначенню. Таким чином, у пізнанні закономірностей культурно-істор. процесу Ш. виступав з позицій *ірраціоналізму* та індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). У соціально-політичних питаннях Ш. додержувався консервативно-націоналістичних поглядів. *А. М. Феоктистов.*

ШПЕ́РГЕЛЬ (Spergula) — рід однорічних трав'янистих рослин родини гвоздикових. Листки лінійні, з пазух яких виходять вкорочені облиснені гілочки. Квітки дрібні, білі, зібрані в півзонтики. Плід — коробочка. Відомо 7 видів, пошир. в помірній зоні Пн. півкулі, всі вони ростуть в СРСР, в УРСР — 6 видів, з них найпошир. Ш. звичайний (S. vulgaris), росте на пісках, при дорогах, як бур'ян на полях. Ш. великий (S. maxima) і Ш. льоновий (S. linicola) — злісні бур'яни в посівах льону.

ШПИГО́ЦЬКИЙ Опанас Григорович (рр. н. і см. невід.) — укр. письменник. Н. на Полтавщині.

В. С. Шпак.

М. І. Шпак.

Шпак звичайний.

Шпанська мушка.

Шпиль Адміралтейства в Ленінграді.

Шпинат городній:
1 — верхня частина рослини;
2 — тичинкові квітки;
3 — маточкові квітки;
4 — плоди.

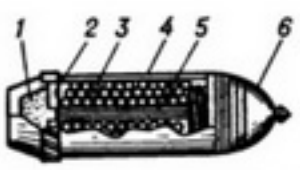

Кулева **шрапнель** у польоті та в момент розкриття снаряда:
1 — вибивний заряд;
2 — діафрагма;
3 — кулі;
4 — корпус;
5 — центральна трубка;
6 — дистанційний підривник;
7 — пригвинтова головка.

Навчався в Харків. ун-ті, був членом гуртка харків. романтиків І. *Срезневського*. Збирав і досліджував фольклор. В л-рі виступав 1830—35. Друкувався в «Украинском альманахе» (1831). Твори Ш.— здебільшого переспіви зх.-європ. поетів. Укр. мовою написав «Малоросійську баладу» (1831), що поклала початок жанрові фольклорної балади в укр. поезії, сонети («Тільки тебе вбачила», «Знаєш, Саню-серденько! ...»). Переклав фрагменти з «Полтави» О. Пушкіна («Марія»), рос. мовою — поему «Конрад Валленрод» А. Міцкевича.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968. *Г. Я. Неділько.*

ШПИГУ́НСТВО (від нім. Spion — лазутчик, вивідач, шпигун) — злочин, що полягає в таємному збиранні, викраданні або передачі іншій державі, іноземній орг-ції, іноземній розвідці тощо відомостей, які становлять *державну таємницю*. Карається за законодавством усіх країн. В СРСР покарання за Ш. передбачено законом про кримінальну відповідальність за держ. злочини, відтвореним у кримінальних кодексах усіх союзних республік (в УРСР — ст. 57 КК УРСР). Ш. карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років з конфіскацією майна і з засланням на строк до 5 років чи без такого або *смертною карою* з конфіскацією майна. Якщо Ш. вчинено громадянином СРСР, то настає відповідальність за *зраду Батьківщині*.

ШПИ́КІВ — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований за 8 км від залізнич. ст. Рахни. 4,4 тис. ж. (1984). В Ш.— цукр. з-д, міжрайонне рем.-буд. управління, дільниця тульчинського комбінату побутового обслуговування. Середня школа; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Перша писемна згадка про Ш. є у документах 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1961.

ШПИЛЬ (голл. spil, нім. Spill) — 1) Завершення будівлі у вигляді вертикального стрижня пірамідальної чи конічної форми. Має архітектурно-композиційне значення.

2) Судновий механізм, що застосовується для піднімання якоря, риболовних снастей тощо. Являє собою коловорот, що обертається на вертикальній осі. Бувають ручні й механічні (приводиться в дію електричним або паровим двигуном).

ШПИНА́Т (Spinacia) — рід трав'янистих одно- і дворічних рослин родини лободових. Відомо три види, що дико ростуть у Середній Азії, Закавказзі, Ірані. В культурі поширений Ш. городній (S. oleracea) — однорічна овочева рослина. Ш. розвиває спочатку розетку прикореневих листків, потім стебло з дрібними квітками. Листки Ш. містять (у % на суху речовину): сирого протеїну — 34, безазотистих речовин — 33, жиру — бл. 5, вітаміни B_1, B_2, C, PP, каротин, а також солі кальцію, заліза та йоду. Ш. широко культивують в країнах помірного клімату. Урожай Ш. становить 100—180 ц/га. На Україні поширені (1984) сорти Ш. : Велетень, Вікторія. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Овочеві культури*, т. 7, с. 464—465.

ШПИ́НДЕЛЬ (нім. Spindel, букв. — веретено) — 1) Обертовий вал металорізальних і деревообробних верстатів, з'єднаний з *приводом* і оснащений пристроями, в яких закріплюють різальний інструмент або оброблювану заготовку. 2) Проміжний вал, що передає обертання від приводного вала (двигуна) або *редуктора* до валків *прокатного стану*. 3) Тонкий і гнучкий стрижень *веретена*. 4) Робочий орган (обертовий вал) бавовнозбиральних машин. 5) Стрижень клапана або вісь суднового *шпиля*.

А. С. Зенкін.

ШПИТА́ЛЬНИЙ Борис Гаврилович [25.VII (7.VIII) 1902, Ростов-на-Дону — 6.II 1972, Москва] — рад. конструктор авіаційного стрілецько-гарматного озброєння, доктор тех. наук (з 1940), професор (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1940. В 1927 закінчив Моск. мех. ін-т ім. М. В. Ломоносова. В 1930 за участю І. А. Комарицького створив авіац. швидкострільний кулемет. У 1935 разом з С. В. Владимировим створив 12,7 мм кулемет, 1936 — 20 мм авіац. гармату. В післявоєнний час розробив авіац. гармату Ш-3 калібром 23 мм. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Суворова 3-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

ШПІ́ЛЬҐА́ҐЕН (Spielhagen) Фрідріх (24.II 1829, Магдебург — 25.II 1911, Берлін) — нім. письменник. Літ. діяльність почав 1856. Автор новел, драм, віршів, літ.-теоретичних праць. В політ. романах «Проблематичні натури» (1861), «З мороку до світла» (1862), «Міцною лавою» (1866), «Між молотом і ковадлом» (1869), «Бурхливий потік» (1876) та ін. відтворив соціальну дійсність Німеччини серед. 19 ст., тяжке становище пригноблених, викривав дворянство, духівництво, буржуазію. З 70-х рр. у творчості Ш. переважали сентиментально-моралізаторські тенденції.

Тв.: Укр. перекл.— Міцною лавою. Х., 1930. *Н. М. Матузова.*

ШПІ́ЛЬМАН (нім. Spielmann, від spielen — грати і Mann — людина) — середньовічний мандрівний актор або музика в Німеччині та Австрії (у Франції відповідно — жонглер, в Київ. Русі — *скоморох*). Мистецтво Ш. часто мало антиклерикальний і антифеод. характер.

ШПІНЕ́ЛІ (нім. Spinell, одн.), шпінеліди — група мінералів класу оксидів і гідрооксидів. Заг. формула AB_2O_4, де A—Mn^{2+}, Fe^{2+}, Mg, Zn, Co, Ni, B—Al^{3+}, Mn^{3+}, Fe^{3+}, Ti^{4+}, Cr^{3+}, V^{3+}. Залежно від переважаючого катіона B виділяють алюмошпінелі — власне шпінель $MgAl_2O_4$, ганіт $ZnAl_2O_4$ та ін.; феришпінелі — магнезіоферит $MgFe_2O_4$, *магнетит* та ін.; титано- і ванадіошпінелі — ульвошпінель Fe_2TiO_4 і кульсоніт FeV_2O_4. *Сингонія* кубічна. Колір червоний, зелений, синій, чорний. Блиск скляний. У Рад. Союзі Ш. є на Уралі, Памірі, в Забайкаллі, за рубежем — у США, Італії, Бірмі, Таїланді, Афганістані, Шрі-Ланці. Ш. одержують і штучно. Важливі руди заліза, ванадію, хрому, титану, марганцю, цинку. Прозорі відміни використовують як *дорогоцінне каміння*, штучні Ш.— як вогнетривкі матеріали, у виробн. кераміки, фарб, у приладобудуванні, радіоелектроніці тощо. *С. А. Галій.*

ШПІ́ЦБЕРГЕН, Грумант, Свальбард — архіпелаг у Пн. Льодовитому ок., територія Норвегії. Включає понад 1000 островів заг. площею бл. 62 тис. км², найбільші — Зх. Шпіцберген, Пн.-Сх. Земля. Нас. 3,6 тис. чол. (1979). Берегова лінія розчленована *фіордами*, поверхня гориста, вис. до 1712 м (г. Ньютон). Бувають землетруси, є гарячі джерела. Родовища кам. вугілля (добувають норв. компанія та у концесійному порядку СРСР), мармуру, гіпсу тощо. Більша частина архіпелагу вкрита льодовиками. Клімат морський, арктичний. Рослинність бідна (мохи, лишайники, подекуди карликова береза та полярна верба). З тварин характерні білий ведмідь, північний олень, песець; 1929 з Гренландії завезено вівцебика. Населені пункти Лонг'їр, Баренцбург, Піраміда. На о. Пн.-Сх. Земля — заповідник *Північно-Східний Свальбард*. З 1925 Ш. офіційно оголошений частиною Норвезького королівства. Суверенітет Норвегії над Ш. встановлено міжнар. Паризьким договором 1920 (СРСР приєднався 1935), який одночасно оголосив Ш. нейтралізованою територією.

Стадо вівцебиків на острові Західний Шпіцберген.

ШПО́ЛА — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр на р. Шполці (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 18 ст., коли село було під владою шляхет. Польщі. Населення Ш. брало участь у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Ш. — місто. У Ш.— з-ди: цукр., мол., прод. товарів, хлібний, кондитерська, 2 швейні та меблева ф-ки, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 2 лікарні, 2 поліклініки; 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. Меморіальний музей укр. лікарів-братів М. С. *Коломійченка* та О. С. *Коломійченка*, які тут народилися. В Ш. народився укр. рад. письменник І. Ю. *Кулик*.

ШПО́ЛКА — річка у Черкас. обл. УРСР, ліва прит. Гнилого Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 53 км, площа бас. 605 км². Має рівнинний характер. На Ш. споруджено два водосховища. Воду річки використовують для побутового і тех. водопостачання та зрошування, а також для риборозведення. На Ш. — міста *Шпола* і *Ватутіне*.

ШПОЛЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 62,1 тис. чол. (1984). У районі — 37 населених пунктів, підпорядкованих міській та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шпола*. Ш. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніти, глини, піски, каолін, бентонітові глини, торф. Річки — *Гнилий Ташлик* (бас. Дніпра), Шполка, Велика Вись (бас. Пд. Бугу). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, ясен, клен) 13 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Шполянський та Матусівський цукрові з-ди, шполянські конд., швейна та меблева ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Шпола). Осн. спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1983 становила 80,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, кукурудза, круп'яні, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У Ш. р.— 24 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Шпола, Сигнаївка. Автомоб. шляхів — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз., художня, мистецтв і спортивна школи; 61 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 24 будинки культури, 13 клубів, кінотеатр, 46 кіноустановок, 46 б-к. Музеї: меморіальний лікарів-братів М. С. *Коломійченка* та О. С. *Коломійченка* (м. Шпола) та краєзнавчий (с. Скотареве). У с. Буртах Ш. р. народився укр. рад. актор В. С. *Василько*, у с. Ярославці — укр. революційний демократ С. А. *Подолинський*, у с. Сердегівці — укр. рад. актриса Р. П. *Нещадименко*. У Ш. р. видається газ. «Шполянські вісті» (з 1930). *М. К. Гришко.*

ШПОН (від нім. Span — тріска, скалка) — 1) Тонкі (до 5 мм) листи деревини (натуральний Ш.) або ін. текстурного матеріалу (штучний Ш.). Натуральний Ш. одержують *лущенням* (лущений Ш.) або *струганням* (струганий Ш.) кряжів, цурок. Штучний Ш. виготовляють з паперу з малюнком *текстури деревини* і синтетич. смол. Ш. застосовують у виробн. *фанери, сірниковому виробництві,* для облицювання столярних виробів, меблів. 2) *Пробільний матеріал* у вигляді металевих пластинок (товщ. 1—4 пункти), що закладають при ручних *складальних процесах* між рядками для збільшення проміжків.

ШПО́РТА Ярослав Гнатович (15. IX 1922, с. Сальниця, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 13.XI 1956, Київ) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався у Вінн. пед. ін-ті (1940) й Ашхабадському ун-ті (1946—47). У віршах і поемах, що ввійшли до збірок «Світлий день» (1948), «Іранський зошит», «Твої літа» (обидві — 1950), «Мужність» (1951), «Запорожці» (1952), «Ти в моєму серці» (1954), «Дубове листя» (1956) опоетизував подвиги рад. людей у дні війни, трудові звершення в мирний час, чистоту людських взаємин. Багато перекладав з поезії народів СРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* Вибране. К., 1958; Лірика. К., 1960; Ліричний вінок. К., 1969; Поезії. К., 1982; Рос. перекл.— Стихотворения. Л., 1957. *Л. М. Коваленко.*

ШПРОТ, кілька (Sprattus) — рід риб род. *оселедцевих*. Довж. 13—18 см, маса 10—12 г. Відомо кілька видів, з них в СРСР (Балтійське і Чорне моря) поширений 1 вид — Ш. звичайний, або європейський (S. sprattus). У Чорному м. зустрічається підвид Ш. чорноморський (S. s. phalericus), що відрізняється меншими розмірами. Тримається великими зграями, навесні заходить в передгирлові ділянки Дунаю і Дніпра, у Дніпровсько-Бузький, Тилігульський та Березанський лимани, зрідка — в Азовське м. Нерест в травні — червні, самка відкладає до 2400 ікринок. Живиться нижчими ракоподібними. Об'єкт промислу.

ШПУНТ (від нім. Spund — чіп, втулка) — 1) Поздовжній виступ (гребінь), який входить у відповідну йому за формою та розмірами заглибину (паз, його також наз. шпунтом) в з'єднаннях дощок, брусів, *паль* тощо. 2) Інструмент (сталевий стрижень з загостреним кінцем), що ним користуються скульптори та каменотеси при первинній обробці каменю. 3) Виїмка в *кілі* і штевнях (вертикальних або похилих брусах) судна, до якої примикають дошки (листи) зовн. обшивки. 4) Дерев'яна пробка, якою закривають верхні отвори в бутах і бочках з вином.

ШПУР (нім. Spur, букв.— слід, відбиток) — циліндричне заглиблення (діаметром до 75 мм, глибиною до 5 м), пробурене в твердому середовищі, переважно в гірській породі. В шпурах, як правило, розміщують заряд вибухової речовини при *підривних роботах*. Їх використовують також для нагнітання у пласт або відкачування з нього води, для анкерного *кріплення гірничих виробок* (у шпурах закріплюють кріпильні деталі — анкери) тощо.

ШРА́МКІВКА — селище міського типу Драбівського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована в долині р. Чумгаку (бас. Сули), за 5 км від залізнич. ст. Кононівка. 3,8 тис. ж. (1984). У Ш.— цукр. з-д (засн. 1911). Середня школа; лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. Ш. засн. у 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ШРАПНЕ́ЛЬ (англ. shrapnel) — арт. *снаряд,* споряджений сферичними кулями, стрижнями, накидками, стрілами і т. п., запропонований англ. офіцером Г. Шрапнелем 1803. Мала значну ефективність при ураженні відкритих живих цілей. Втратила значення на поч. 40-х рр. 20 ст. Наприкінці 60-х рр. з'явилися арт. снаряди типу Ш., оснащені стрілоподібними уражаючими елементами для знищення відкритих живих цілей.

ШРЕ́ДЕР (Schröder) Фрідріх Людвіг (3.XI 1744, Шверін — 3.IX 1816, Реллінген) — нім. актор, режисер, педагог і театр. діяч. Видатний представник епохи *Просвітительства* в нім. театрі. В 1747—56 і 1759—69 грав у трупі К. Аккермана, 1769—1812 (з перервами) — керівник Гамбурзького нац. театру. Серед ролей — Марінеллі («Еміліа Галотті» Лессінга), Філіпп («Дон Карлос» Шіллера), Батько («Батько сімейства» Дідро); гол. ролі в трагедіях У. Шекспіра — «Гамлет», «Король Лір», «Макбет», «Отелло» та ін. Автор драм. творів «Портрет матері», «Заповіт», «Прапорщик» та ін.

І. Г. Посудовська.

ШРЕ́ДІНГЕР (Schrödinger) Ервін (12.VIII 1887, Відень — 4.I 1961, там же; похований в Альпбасі, Тіроль) — австр. фізик, один з основоположників *квантової механіки,* іноз. член АН СРСР (з 1934). Закінчив (1910) Віденський ун-т. Осн. праці — з квантової механіки, матем. фізики, заг. теорії відносності, фізики атома, біофізики. Виходячи з ідей Л. де *Бройля* і принципу У. *Гамільтона,* розробив (1925—26) хвильову механіку, в основу якої поклав знайдене ним же рівняння (див. *Шредінгера рівняння*). Запропонував розв'язок цього рівняння для ряду задач, зокрема описав стаціонарні стани й енерг. рівні атома водню, а також дав метод його застосування в теорії збурень. Запровадив поняття *хвильова функція.* Довів (1926) еквівалентність своєї механіки і квантової механіки у матричній формі, яку розробив В. *Гейзенберг.* Нобелівська премія, 1933.

ШРЕ́ДІНГЕРА РІВНЯ́ННЯ — основне рівняння нерелятивістської *квантової механіки,* що описує еволюцію у часі *хвильової функції* мікрочастинки або системи частинок і відображає існування в них квантових і хвильових властивостей. Має вигляд:

$$i\hbar \frac{\partial \psi}{\partial t} = \hat{H}\psi,$$

де ψ — хвильова функція, $\hbar$ — *Планка стала,* $\hat{H}$ — *Гамільтона*

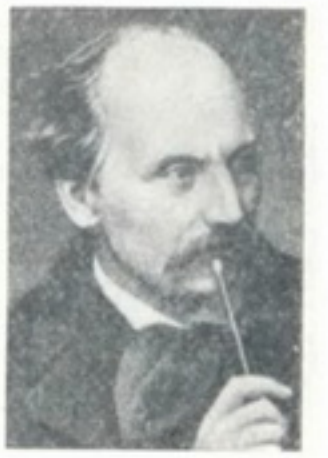
Ф. Шпільгаген.

Я. Г. Шпорта.

Е. Шредінгер.

Шпрот чорноморський.

оператор, t — час. Для частинки з масою m, яка рухається у *полі фізичному*, що характеризується *потенціалом* $V(x, y, z, t)$, Ш. р. записують у вигляді

$$i\hbar \frac{\partial \psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m} \Delta\psi + V(x, y, z, t)\psi,$$

де $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — т. з. *оператор* Лапласа (x, y, z — *координати*). Це Ш. р. наз. часовим. Якщо потенціал V не залежить від часу, підстановка $\psi \to e^{-iEt/\hbar} \cdot \psi$ приводить до стаціонарного Ш. р.:

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \Delta\psi + V(x, y, z)\psi = E\psi,$$

де E — повна *енергія* мікрочастинки. Це рівняння визначає *стаціонарні стани* частинки у полі з потенціалом V. Ш. р. адекватно описує квантові властивості всіх відомих нерелятивістських систем (*атоми, молекули* тощо). У релятивістській області замість Ш. р. використовують його релятивістські узагальнення, причому вони різні для частинок з різними *спінами* (див. *Дірака рівняння, Клейна — Гордона рівняння*). Запропонував 1926 Е. *Шредінгер*.

Літ. див. до ст. *Квантова механіка*.

П. І. Фомін.

ШРЕ́ЙНЕР (Шрайнер; Schreiner) Олів (псевд.— Ральф Айрон; 24. III 1855, Віттеберген, тепер Лесото — 11.XII 1920, Кейптаун) — південноафр. письменниця. Одна з перших пропагандистів марксизму в Пд. Африці. Виступала проти безправного становища жінки і расової дискримінації. У зб. оповідань «Мрії» (1890) звучить віра в краще майбутнє людства. Вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Романи «Історія африканської ферми» (1883), «Від одного до другого» (опубл. 1926), «Ундіна» (опубл. 1928) — автобіографічного характеру. Українською мовою видано збірку «Мрії та сни» (1908).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1974.

ШРЕ́ТЕР Віктор Олександрович (9.V 1839—29.IV 1901) — рос. архітектор. Навчався в петерб. АМ (з 1856) та в Німеччині (1858—62). Осн. роботи в Петербурзі: перебудова ринків Апраксіна і Щукіна (1863), Маріїнського театру (1883, тепер *Ленінградський театр опери та балету* ім. С. М. Кірова) і драм. театру (1883, тепер Великий драм. театр ім. М. Горького), будинок Кредитного товариства на площі Островського (початок 20 ст.). Спорудив вокзал в Одесі (1897, не зберігся), Міський театр у Києві (1899—1901, тепер Театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка: іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*, т. 5, с. 112—113). Викладав у петерб. будівельному уч-щі (1858—62).

В. О. Шретер. Вокзал в Одесі, 1897 (не зберігся).

ШРИФТ (нім. Schrift, від schreiben — писати) друкарський — комплект *літер*, необхідних для відтворення певного *алфавіту*, цифр і знаків. Малюнки перших друкарських Ш. створювались на основі рукописних (напр., слов'яноруського — на основі рукописного *півуставу*). Першоджерелом сучасного рос. Ш. є *гражданський шрифт*. Ш. (мал.) розрізняють

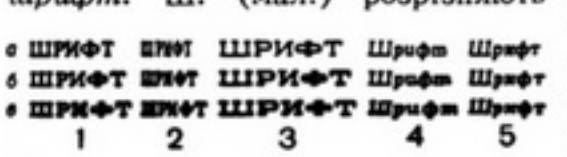

Шрифти друкарські:
1 — прямий нормальний; 2 — прямий вузький; 3 — прямий широкий; 4 — курсивний нормальний; 5 — похилий нормальний; *а* — світлий; *б* — напівжирний; *в* — жирний.

за нахилом букви, цифри чи знака (прямі, курсивні, похилі), їх шириною (нормальні, вузькі, широкі), насиченістю (світлі, напівжирні, жирні), розміром (див. *Кегель*), малюнком (див. *Гарнітура* шрифту). В СРСР Ш. поділяють за гол. графічними ознаками (контрастністю, наявністю і формою засічок) на шість основних і одну додаткову групи. В кожній з них є кілька гарнітур. Ш. бувають: текстові, видільні, титульні й афішно-плакатні; книжні, газетні, картографічні і спец. призначення. Ш. для ручних *складальних процесів* відливають на шрифтоливарних машинах і автоматах (див. *Шрифтоливарне виробництво*) і зберігають в *касах складальних*.

Т. О. Стародуб.

ШРИФТОЛИВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво друкарських *шрифтів* для ручних *складальних процесів*, а також *пробільного матеріалу*, лінійок та ін. складальних матеріалів способом *лиття*; складова частина *поліграфічної промисловості*. Вперше ручний словолитний пристрій було розроблено в 40-х рр. 15 ст. Й. *Гутенбергом*. Конструкцію першої шрифтоливарної машини з ручним приводом створив 1838 Д. Брюс (США). У 1862 І. Джонсон (Великобританія) винайшов універсальну шрифтоливарну машину з мех. приводом. Ш. в. полягає у створенні за малюнком шрифту рельєфних металевих шаблонів, виготовленні за шаблонами машинним гравіруванням *пуансонів*, що ними видавлюють у металевих брусках *матриці*, відливанні (з *друкарських сплавів*, алюмінієвих сплавів, пластмас) за допомогою матриць певної кількості *літер* (від 20 до 80 тис.). В Ш. в. застосовують шрифтоливарні машини й автомати, а також спец. автомати, на яких відливають лінійки і пробільний матеріал.

Літ.: Шульмейстер М. В. Ручной набор. М., 1967; Колосов А. И. Наборные и стереотипные процессы. М., 1977.

Т. О. Стародуб.

ШРІ-ЛА́НКА (до 1972 — Цейлон) — острів на Пн. Індійського ок., біля пд.-сх. берегів п-ова Індостан, від якого відокремлений Полкською прот. Пл. понад 65,6 тис. км². Поверхня — переважно погорбована рівнина, на Пд. підноситься кристалічне плоскогір'я заввишки до 2524 м (г. Підуруталагала). Вздовж берегів — *коралові рифи*. Родовища графіту, кварцу, дорогоцінного каміння, каоліну тощо. Клімат екваторіальний і субекваторіальний, мусонний. Пересічні температури протягом року +26, +30°. На пд.-зх. схилах нагір'я випадає 2000—5000 мм опадів на рік (з максимумом улітку), на Пн. і Сх. острова — до 1000 мм (переважно у зимовий період). Ріки короткі, багатоводні, порожисті; судноплавні лише у пониззі. У пн. та сх., посушливіших, частинах острова переважають ландшафти *саван*. На рівнинах Пд. Зх. поширені вічнозелені вологі ліси (пальми, залізне, перцеве і шоколадне дерева, бамбук, магнолії, каучуконоси), вище 1500 м — вічнозелені широколистяні ліси і луки, вздовж узбережжя — *мангрові ліси*. Різноманітний тваринний світ: мавпи, слони, олені, кабани, леопарди, дикобрази; є крокодили, черепахи, кілька видів змій, ящірки. Багато птахів та комах. На острові розташована д-ва *Шрі-Ланка*.

В. С. Гаврилюк.

ШРІ-ЛА́НКА (до 1972 — Цейлон), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка — держава у Пд. Азії, на острові тієї ж назви в Індійському ок. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад. Ш.-Л. — республіка. Входить до складу *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1978. Глава держави, уряду і головнокомандуючий збройними силами — президент, який обирається населенням на 6 років. Законодавчу владу здійснюють президент і однопалатний парламент (168 депутатів обираються на 6 років), виконавчу — президент і призначуваний ним уряд (кабінет міністрів) на чолі з прем'єр-міністром.

Ю. І. Нипорко.

Природа. Див. *Шрі-Ланка* (острів).

Населення. Переважну більшість населення країни становлять *сингали* (понад 12 млн. чол., 1982, оцінка); живуть також таміли (2 млн.), маври (нащадки арабів і

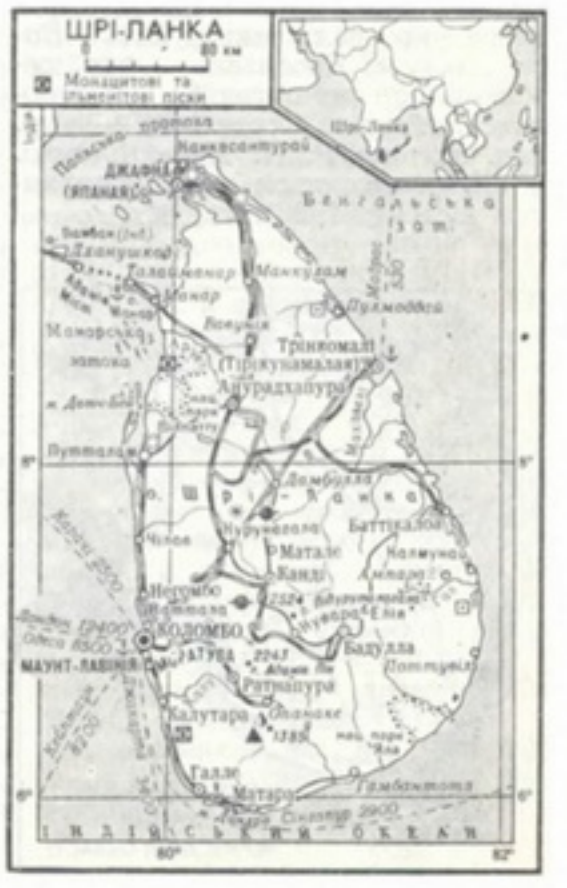

місц. мусульман, бл. 1 млн.) та ін. Офіц. мова — сингальська. Пересічна густота нас.— 228,6 чол. на 1 км² (1982). Міське нас.— 22,4 % (1971). Найбільші міста: *Коломбо, Джафна,* Канді.

Історія. Тер. Ш.-Л. була заселена в епоху *палеоліту*. В 5 ст. до н. е. тут з'явилися переселенці з Індії. В 3 ст. до н. е. на тер. Ш.-Л. склалося перше велике держ. об'єднання. В 15 ст. утворилися 3 д-ви: сингальські — Котте (на Зх. і Пд. Зх.) і Канді (в центр. областях), тамільська — Джафна (на Пн.). В 16 ст. Португалія захопила узбережжя о-ва Цейлон. У серед. 17 ст. її витіснила Голландія. В 1795—96 острів завоювала Великобританія. Цейлон спочатку був підпорядкований англ. *Ост-Індській компанії*, з 1802 — окрема колонія. Населення Цейлону не раз виступало проти колонізаторів (повстання 1796, 1818, 1848). На поч. 20 ст. на Цейлоні виникли бурж. політ. орг-ції, які вимагали здійснення конституційних реформ, зародився робітничий рух. Велика Жовтн. соціалістич. революція вплинула на посилення нац.-визвольного та робітн. руху на острові. В 1919 була створена перша велика політ. партія — Цейлонський нац. конгрес. Демократичні сили, очолені Комуністичною партією Цейлону (засн. 1943), повели боротьбу за нац. незалежність. 4.II 1948 Великобританія надала Цейлону статус домініону. В 1956 до влади прийшла Партія свободи (ств. 1951), уряд якої проводив прогресивні соціально-економічні перетворення, встановив дипломатичні відносини з СРСР (1957) та іншими соціалістичними країнами і проголосив *неприєднання політику*.

22.V 1972 Цейлон був проголошений незалежною Республікою Ш.-Л., 1978 — Демократичною Соціалістичною Республікою Ш.-Л. В 1977 до влади прийшла Об'єднана нац. партія. Уряд Ш.-Л. взяв курс на зміцнення приватного сектора в економіці, залучення в країну іноз. капіталу. В 1982—83 внутр. становище дещо дестабілізували криваві сутички, які відбулися на релігійно-общинній основі між сингалами і тамілами. Уряд Ш.-Л. дотримується політики неприєднання, виступає за встановлення справедливого міжнар. екон. порядку. Між Ш.-Л. і СРСР укладено ряд угод, у т. ч. 1977 — торговельну угоду. З 1955 Ш.-Л.— член ООН.

Ю. І. Патлажан.

Краєвид у центральній частині країни.

Коломбо. Вид частини міста.

Політичні партії, профспілки. Об'єднана національна партія, засн. 1946. З 1977— правляча. Представляє інтереси великої буржуазії. Партія свободи Шрі-Ланки, засн. 1951. Виражає інтереси різних верств буржуазії, гол. чин. сингальської, і землевласників. Тамільський об'єднаний фронт визволення, засн. 1972. Блок партій тамільської націоналістичної буржуазії. Соціалістична партія Шрі-Ланки, засн. 1935. Об'єднує дрібнобурж. верстви міста, частину робітників та інтелігенції. *Комуністична партія Шрі-Ланки,* заснована 1943. Федерація профспілок Цейлону і Цейлонська федерація праці входять до Об'єднаного комітету профорганізацій. Національна спілка трудящих. Ланкійська національна спілка плантаційних робітників. Конгрес трудящих Цейлону.

Господарство. Ш.-Л.— агр. країна з розвинутим плантаційним г-вом експортного напряму, що склалося ще в колоніальний період. Економіка перебуває в значній залежності від кон'юнктури зовн. ринку. За роки незалежності в країні здійснено прогресивні соціально-екон. перетворення, спрямовані на зміцнення нац. економіки. Зокрема, націоналізовано більшу частину плантацій, обмежено діяльність іноз. капіталу, створено держ. сектор у пром-сті, основу якого становлять підприємства, збудовані при сприянні соціалістичних країн, д-ві належить значна частина банків і страхових компаній, залізничний, автобусний та авіац. транспорт, великі іригаційні споруди, електростанції; в різних галузях г-ва та зовн. торгівлі діють держ. корпорації тощо. З кінця 70-х рр. уряд проводить політику, спрямовану на заохочення діяльності приватного, в т. ч. іноземного капіталу, якому надаються пільги (зокрема, в районі Коломбо створена «зона вільної торгівлі»). Заг. криза капіталістичного господарства призвела до погіршення економічного становища країни. В 1982 темпи інфляції становили 11 %, роздрібні ціни зросли на 20 %.

Збирання чайного листу.

У с. г. зайнято бл. 70 % самодіяльного населення. В обробітку — бл. 2 млн. га землі. Осн. плантаційні експортні культури — чай, гевея та кокосова пальма. За збором (1983) чаю (178 тис. т), каучуку (126 тис. т) і кокосових горіхів (2,3 млрд. умовних горіхів) країна займає провідні місця в капіталістичному світі. Вирощують також пряноші, боби какао, ефіроолійні трави тощо. Плантаційні г-ва зосереджені гол. чин. в пд.-зх. частині країни. Продовольчі культури (рис, просо, кукурудза, бобові, батат, маніок, цукр. тростина, овочі, фрукти та ін.) вирощують переважно в дрібних напівнатуральних сел. г-вах. Тваринництво розвинуте слабо, має екстенсивний характер. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — бл. 1,7, кіз — бл. 0,6, свиней — 0,1, курей — бл. 6. У 1983 виловлено 220 тис. т риби. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В пром-сті зайнято бл. 8 % самодіяльного населення і створюється бл. 20 % валового нац. продукту. 50 % пром. продукції виробляють на держ. підприємствах. Видобувають графіт (12 тис. т, 1981), у невеликій кількості ільменіт, рутил, циркон, дорогоцінне каміння (рубін, сапфір, аквамарин), кам. сіль, титанову та торієву руди, каолін. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіша харчосмакова (первинна переробка чаю, каучуку, продуктів кокосової пальми, олійницька, рисоочисна, цукр. та ін.). Працюють металург. і шинний заводи, борошномельний комбінат (збудовані з допомогою СРСР), нафтопереробний, цем., деревообр., цукр. заводи, текст. фабрика, окремі маш.-буд. (переважно складальні), металообробні та хім. підприємства. Розвинуті кустарні промисли (різьблення на розі, дереві, слоновій кістці, чеканка на металі, виготовлення прикрас з дорогоцінного каміння, золота, срібла та ін.). У 1981 було вироблено 1,1 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Коломбо.

У внутрішніх перевезеннях найбільше значення має автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1982): автошляхів — бл. 25, залізниць — 1,75. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Коломбо. З Ш.-Л. вивозять чай, каучук, кокосову олію, копру, дорогоцінне каміння, готовий одяг тощо; довозять нафту, машини і устаткування, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Саудівська Аравія, Японія, Індія, Великобританія. Розширюються торг.-екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами, частка яких у зовнішньоторг. обороті становить понад 10 %. Грош. одиниця — рупія Ш.-Л. За курсом Держбанку СРСР 100 рупій = = 3,27 крб. (січень 1985).

В. О. Пуляркін.

Герб Шрі-Ланки.

ШРІ-ЛАНКА

Площа — 65,6 тис. км²

Населення — понад 15 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Коломбо

Знатна дама, що кидає квітку. Розпис на скелі Сігірія. 5 ст.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 41,0 тис. лікарняних ліжок (28,8 ліжка на 10 тис. ж.); 1975 мед. допомогу подавали 2,2 тис. лікарів (1,6 лікаря на 10 тис. ж.); працювало 215 зубних лікарів та 1277 фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 2 мед. ф-ти ун-тів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1972 в країні здійснено реформу системи освіти, 1978 до неї внесено зміни. Запроваджено 12-річну загальноосв. школу (5 + 5 + 2), обов'язковим є навчання у поч. і молодшій серед. школах. Навчання в держ. школах безплатне, викладання сингальською або тамільською мовами, у вузах — також й англійською. В 1981/82 навч. р. поч. школою було охоплено 94 % дітей відповідного віку, серед. навч. закладами — 48 %; у поч. школах налічувалося понад 2,1 млн. учнів, у молодших серед. та старших середніх школах — 1293 тис.; у спеціальних середніх навчальних закладах — 12,3 тис. учнів.

У країні функціонують 7 ун-тів: у містах Коломбо (засн. 1967), Джафна (засн. 1974), Келанія (засн. 1959), Моратува (засн. 1966) та ін.; є ряд ін-тів і коледжів — Технологічний коледж, Юрид. коледж — у Коломбо, коледж у Джафні та ін. У 1980/81 навч. р. в ун-тах навчалося понад 17,5 тис. студентів. Наук. установи: Нац. наук. рада Ш.-Л. (засн. 1968), Ін-т наук. й пром. досліджень (засн. 1955), Дослідницький ін-т с. г. (засн. 1972), Дослідницький ін-т медицини (засн. 1900), Астр. обсерваторія (засн. 1907), усі — в Коломбо, Центр. н.-д. ін-т с. г. (засн. 1965), Дослідницький ветеринарний ін-т — у Перадеії, Ін-т чаю (засн. 1925) — у м. Талавакеле. Б-ка Нац. музею Ш.-Л., Публічна та Юридична — в Коломбо, великі б-ки — при ун-тах. Нац. музей Ш.-Л. об'єднує нац. музеї у містах Коломбо (засн. 1877), Канді (засн. 1942), Ратнапура (засн. 1942) і Анурадхапура (засн. 1971).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Ш.-Л. виходило понад 50 газет і журналів сингальською, тамільською та англ. мовами. Найпоширеніші газети: сингальською мовою — «Ланкадіпа» («Острів Цейлон», з 1947), «Дінаміна» («Щоденні новини», з 1909); тамільською мовою — «Віракесарі» («Новини», з 1930); англ. мовою — «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1918), «Дейлі міррор» («Щоденне дзеркало», з 1961). Компартія Ш.-Л. видає щоденну газету «Атта» («Правда», з 1964, сингальською мовою), щотижневі газети «Мавбіма» («Батьківщина», з 1951, сингальською мовою), «Десабхімані» («Патріот», з 1946, тамільською мовою), «Форвард» («Вперед», з 1950, англ. мовою). В 1951 засновано нац. кооп. агентство Пресс траст оф Цейлон, 1978 — нац. інформ. агентство Ланка Пулат. Радіомовленням керує держ. служба — Радіомовна корпорація Ш.-Л., засн. 1967. Радіомовлення ведеться сингальською, тамільською, англ. мовами, на закордон — 12 мовами. Експериментальне телебачення — з 1979.

І. Пієріс. Кохана. 20 ст.

Література розвивається в осн. *сингальською мовою,* а також *тамільською мовою* та англійською. Найдавніші пам'ятки л-ри — хроніки «Діпаванса» (4 ст.) та «Махаванса» (5 ст.), писані *палі мовою.* Л-ра на палі стала основою для сингальської л-ри. Перші твори сингал. мовою (віршовані та прозові уривки, тексти, писані в печерах та на скелях) належать до 6—8 ст. Л-ра Ш.-Л. в серед. віки розвивалася під впливом давньоінд. л-ри, санскритської (див. *Санскрит*) класики. Найвідоміші твори 13 ст.— поема «Перлина поезії» сингал. царя Парахрамабаху II, прозові твори — «Оселя Будди» Відьячакраварті та «Історія пожертвувань» Маюрападатхеро, що являє собою збірку проповідей, у якій зображено тяжке життя селянина. Сел. життя змальовано і в «Гірлянді коштовного каміння істинної віри» буддійського монаха Дхармасени, в «Орнаменті істинної релігії» (14 ст.) Дхармакірті-махатхеро. В 15 ст. чільне місце займала поезія, гол. чин. поеми-послання (Шрі Рахула, Веттеветхеро, Відагама). Визначний представник поезії кін. 16 — поч. 17 ст.— Алаг'яванна Мохоттала. Португальська, голл., а згодом англ. колонізація затримувала розвиток л-ри. На поч. 20 ст. з'явилися перші романи сингал. мовою С. де Сілви, П. Сірісени. З істор. романами, низкою оповідань, сатиричним романом «Маріонетка-феодал» (1939) виступив В. А. Сілва. Реалістичний метод у сингал. л-рі утвердив автор багатьох романів і збірок оповідань М. *Вікрамасінгхе,* який критикував капіталістичну дійсність, вперше в сингал. прозі вивів образи представників робітн. класу, зробив значний внесок і в розвиток літературознавства. Гуманістичне спрямування характеризує творчість прозаїків Х. Мунідаса, Г. Б. Сенанаяке, К. Джаятілаки, Е. Саратчандри, Гунадаси Амарасекари. В романах і повістях Мадавали Ратнаяке, Гунадаси Ліянаге, А. В. Суравіри, Л. Гунасекари, Кумари Карунаратни порушено актуальні суспільні проблеми. Значних творчих успіхів досягли поети С. Махінда, С. Палансурія, Г. Х. Перера, В. Кумарагама, Ч. Манавасінхе, драматурги Е. Саратчандра, А. Самаравіра, А. Вірасінге, В. А. Абесінхе, літ. критики Г. Вітана, Г. Карунаратна. В 1969 прогресивні письменники Ш.-Л. об'єдналися в орг-цію «Фронт народних письменників».

Протягом багатьох століть л-ра Ш.-Л. тамільською мовою розвивалася в руслі *тамільської літератури* Індії. Найбільшого розвитку в 20 ст. досягли поезія, новела й одноактна п'єса. Найвідоміші сучасні прозаїки й поети С. П. Амарасінгам, Варадар, Дж. Веджатунга, К. Данієл, Д. Джіва, Премджі, Соккалінгам звертаються до соціальної тематики.

Л-ра англійською мовою виникла в 19 ст. Найпопулярніші прозаїки 20 ст.: Р. Л. Спіттел, Г. Вірасурія, Дж. Гунавардена, Р. Проктор, Анне Ранасінгхе.

Ю. В. Покальчук.

Архітектура. На тер. Ш.-Л. з 3 ст. до н. е.— 8 ст. н. е. збереглися архіт. пам'ятки, пов'язані з мистецтвом Індії (*ступа* Руанвелідагоба в Анурадхапурі, 2—1 ст. до н. е.). За середньовіччя (8—13 ст.) буд-во велося переважно в новій столиці — Полоннаруві, де зводили індуїстські храми. Після здобуття незалежності в Ш.-Л. формується нац. архіт. школа; зводяться міські і селянські комплекси, в архітектурі яких поєднуються нац.-середньовічні риси та прийоми сучас. європ. буд-ва (будинок Нац. держ. асамблеї в Коломбо, 1948; готель «Сілон Інтерконтіненталь», поч. 70-х рр.). Пам'ятник Соломону Бандаранаїке в Коломбо (1976, скульптор Л. Кербель).

Образотворче мистецтво. Ранній період мист. Ш.-Л. пов'язаний з мист. Індії, зокрема з буддизмом (храми прикрашалися скульптурою). Збереглися й зразки світської скульптури з каменю, металеві статуетки божеств, наскельні розписи Сігірії. За часів колоніального режиму (з 16 ст.) мист. Ш.-Л. розвивалося завдяки творчості майстрів декоративно-ужиткового мистецтва [вироби з металу (худож. оздоблена зброя), дерева (різьблені архіт. деталі), слонової кістки (статуетки, скриньки) тощо]. Поширені худож. тканини, вишивки, ювелірні вироби, маски. Станкове профес. мист. зародилося в 19 ст. під впливом англ. офіційного мистецтва. Першим худож. об'єднанням було «Цейлонське товариство мистецтва» (з 1887; художники А. Амарасекера, Дж. Д. А. Перера, Т. Раджапакша). На поч. 20 ст. у зв'язку з визвольним рухом склалася живописна школа, що сполучає нац. традиції з досвідом новітніх європ. течій [«Група 43» (художники Дж. Кейт, Г. Пієріс) і «Товариство національного мистецтва» (Б. Л. А. Мендіс та ін.)]. Розвиваються худож. ремесла (ткацтво, різьблення на дереві, художня обробка дорогоцінних каменів тощо).

Музика Ш.-Л. тривалий час зазнавала впливу пд.-інд. муз. культури. У сингалів інструм. музика переважає над вокальною. Муз. інструменти: ударні — барабани бера (5 різновидів, часто об'єднані в ансамблі), пантеру (кільце з мідними дзвіночками), мідні тарілки талампот; духові — хоранеуа (різновид гобоя), хагедія (морські раковини різної форми і розмірів) та ін. Танці — невід'ємна частина нац. свят, реліг. церемоніалів, культових процесій, театр. вистав. Популярні т. з. кандійські танці (удекі, пантеру), побутові — рухуну (багато з них передають поведінку тварин), а також символічні танц. сцени на сюжети з міфології. Для пісень сингалів характерні короткі мелодичні фрази, низхідний рух мелодії. Після завоювання незалежності проблемами збереження нац. культури займається Ін-т сингальської культури. Серед композиторів — П. Кемадаса, П. Дунстан де Сілва, В. Д. Амарадева. Серед муз. колективів — Нац. ансамбль танцю (засн. 1973), танц. ансамбль, що складається з потомствених сімей танцюристів (засн. у 70-х рр; обидва

гастролювали в СРСР), Симф. оркестр Шрі-Ланки, оркестри сингальської і тамільської музики, численні ансамблі традиційної музики. В Коломбо — Державний коледж красних мистецтв (засн. 1953), Урядовий музичний коледж (при ньому Сингальський оркестр орієнтальної музики); при ун-ті існує школа танцю.

Театр. Про старод. походження театру свідчить поема-хроніка «Махаванса» (5 ст.). З давнини до сьогодні збереглися різноманітні форми нар. театру: колам (видовище в масках, в основі якого танець і *пантоміма*), сокарі («театр гумна́») — театр. видовище комедійного характеру та ін. На основі нар.-муз. і танц. традицій виник і діяв на поч. 19 ст. новіший вид театру — надагам (муз. вистава з піснями, танцями, пантомімою). Зародження театру сучас. типу пов'язане з нац.-визвольною боротьбою народів Ш.-Л. В 20-х рр. виникли профес. трупи, в репертуарі яких п'єси нац. драматургів К. Д. Бастіана, Д. де Сілви та ін., що включають діалог і зберігають нар. муз.-танц. основу надагама. Встановлення незалежності Ш.-Л. сприяло відродженню і розвитку нац. традицій. Виникли нові театр. форми, зокрема балет, який синтезує традиційне і нар. танц. мистецтво. В 1944 створено школу і трупу (з 1955 Цейлонський балет Чітрасени), якими керував Чітрасена — перший профес. танцівник і балетмейстер Ш.-Л. В 1960 і 1963 трупа гастролювала в СРСР. У республіці багато аматорських колективів, зокрема театр при ун-ті в Коломбо (в репертуарі твори сучас. сингал. драматургів, а також п'єси А. Чехова, О. Уайльда та ін.).

Кіно. В 1948 було створено першу нац. кінокомпанію по виробн. фільмів «Сінгала-фільм». На розвиток кіномистецтва Ш.-Л. відчутно впливав кінематограф Індії. Більшу частину кінопродукції становили комерційні мелодраматичні стрічки. В кін. 50—60-х рр. почали створювати фільми, в яких реалістично відображено життя країни, людські взаємини («Лінія долі», «Послання», «Село, що змінилося»; всі — реж. Л. Д. Періс). У 1972 створено Держ. кінокорпорацію. В 70-х рр. у творчості прогресивних режисерів знайшли відображення важливі соціальні проблеми («Добрі побажання» та «Ласанда», обидва — реж. К. Перера; «Що сталося?», реж. П. Гунаратне; «Сім морів», реж. С. Гунасінге). В сучас. кіно Ш.-Л. працюють режисери Д. Патхіраджа, М. Сандасагера, С. Періс та ін. Серед фільмів 80-х рр.— «Коли човни повертаються до берега» (реж. С. Ар'яватна), «Дві родини» (реж. С. Періс).

І. А. Звегінцева.

Літ.: Талмуд Э. Д. История Цейлона. 1795—1965. М., 1973; Кочнев В. И. Шри Ланка. Этническая история и социально-экономические отношения до начала XX века. М., 1976; Республика Шри Ланка: история и современность. М., 1977; Воронин С. В. Рабочий класс Шри Ланки. М., 1979; Выхухолев В. В. Сингальская литература. М., 1970; Тюляев С. И., Бонгард-Левин Г. М. Искусство Шри Ланка. М., 1974; Страны и народы. Зарубежная Азия. Южная Азия. М., 1982.

ШРІТ, шрот (нім. Schrot, букв.— дрібні залишки) — побічний продукт, який одержують при виробництві олії з подрібненого насіння *олійних культур* після екстрагування жиру органіч. розчинниками. Ш. — цінний білковий вид *кормів* для с.-г. тварин. Залежно від сировини розрізняють Ш. соняшниковий, льоновий, бавовниковий, соєвий, гірчичний, конопляний, кукурудзяний, коріандровий та ін. Найкращу кормову цінність мають соняшниковий, льоновий, соєвий Ш., 1 кг яких дорівнює 1,02—1,19 корм. од. і містить 289—367 г перетравного протеїну. У Ш. багато вітамінів групи В, Е, калію, фосфору. Згодовують Ш. тваринам так само, як і *макуху*. Входить до складу *комбікормів*.

В. М. Хрящевський.

ШРІ́ФФЕР (Schrieffer) Джон Роберт (н. 31.V 1931, Ок-Парк, шт. Іллінойс) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1971). Закінчив Массачусетський ін-т (1953). З 1962 — професор Пенсільванського ун-ту. Осн. праці — з фізики твердого тіла і фізики низьких т-р. Разом з Дж. *Бардіном* і Л. *Купером* розробив мікроскопічну теорію *надпровідності* (т. з. теорія Бардіна — Купера — Шріффера). Нобелівська премія, 1972.

ШТАБ (нім. Stab) військовий — основний орган управління військами (силами) в бойовій обстановці і керівництва їхнім навчанням, повсякденною діяльністю. Ш. є в збройних силах усіх д-в. Існують від батальйону (дивізіону) і вище. Завдання Ш.: підтримання постійної бойової готовності військ (сил), підготовка даних, необхідних для прийняття командиром (командуючим) рішень, передання їх військам і перевірка виконання, організація безперебійного управління боєм, забезпечення взаємодій військ, організація бойового забезпечення тощо. Див. також *Генеральний штаб*.

ШТА́ЄРМАН Ілля Якович [31.III (12.IV) 1891, Могилів-Подільський, тепер Вінницької обл. — 24.VII 1962, Москва] — український рад. вчений у галузі механіки і математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1914), де викладав 1930—41, і Київ. політех. ін-т (1918), в якому викладав до 1941. У 1920—34 працював у Комісії прикладної математики АН УРСР, 1934—43 — в Ін-ті математики АН УРСР. З 1943 — професор Моск. інженерно-буд. ін-ту. Осн. праці — з прикладної теорії пружності, теорії інтегрування рівнянь, прикладної математики.

ШТАЙН (Stein) Гюнтер (8.IV 1922, Дессау — 19.XII 1982, Леніц) — німецький письменник, перекладач (НДР). Під час 2-ї світової війни був солдатом. Працював учителем, редактором. Разом з дружиною Трауте активно популяризував твори рад. л-ри в НДР. Удвох переклали з оригіналу багато творів рос. та укр. класичної і рад. л-ри (зокрема, оповідання І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, С. Васильченка, О. Маковея та ін.; романи й повісті О. Гончара, В. Собка, Ю. Шовкопляса, Ю. Збанацького, С. Скляренка та ін.). У романі «Кати й герої» (1974) відтворив події 2-ї світової війни, діяльність антифашист. сил. Роман «Ультиматум» (1977), повість «Ведмежий кинджал» — про Корсунь-Шевченківську битву 1944. Багато разів бував на Україні.

Тв.: Рос. перекл.— Ультиматум. — Подарок. М., 1978.

А. Г. Баканов.

ШТАКЕНШНЕ́ЙДЕР Андрій Іванович [22.II (6.III) 1802, поблизу Гатчини — 8 (20).VIII 1865, Москва] — рос. архітектор та малювальник, акад. петерб. АМ (з 1834). У 1815—21 навчався в петерб. АМ. Серед споруд — палац «Бельведер» у Петергофі (тепер Петродворець; 1853—56); палаци в Петербурзі — Миколаївський (1853—61, тепер Палац Праці), Новомихайлівський (1857—61, тепер Інститут історії матеріальної культури АН СРСР), та приватні будинки. За проектами Ш. на Україні створено архітектурні споруди парку «*Софіївка*» в Умані (Рожевий павільйон, 1850—52; іл. див. до ст. *Павільйон*, т. 8, с. 116; вхід до парку, ескізи ліпного фризу до павільйону Флори, 1852).

ШТАМ (від нім. Stamm, тут — плем'я, рід) — культура мікроорганізмів одного виду, виділена з якогось природного середовища (води, грунту тощо) або одержана в лабораторії в процесі *селекції*. Різні Ш. одного і того самого виду, виділені з різних середовищ або з одного середовища в різний час, можуть відрізнятися, напр. за чутливістю до *антибіотиків*, здатністю до утворення *токсинів*, *ферментів* тощо.

ШТАМБ (від нім. Stamm — стовбур, пень) — частина стовбура дерева між кореневою шийкою і нижньою скелетною гілкою *крони*. За висотою Ш. розрізняють дерева низькоштамбові (40—70 см), напівштамбові (до 100—120 см) та високоштамбові (понад 150 см).

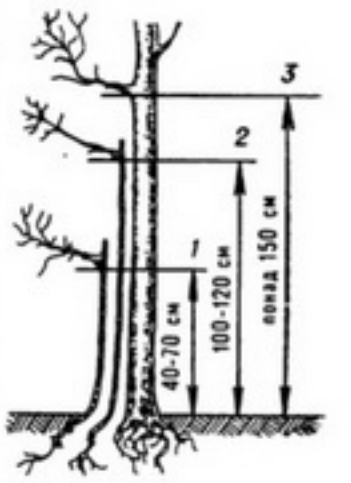

Штамби:
1 — низький;
2 — напівштамб;
3 — високий.

ШТАМП (нім. Stampfe, від італ. stampa — печатка) — 1) Інструмент для обробки заготовок (або матеріалів) тиском: *об'ємним штампуванням, листовим штампуванням* тощо. Робочими частинами багатьох Ш. служать *матриця* і *пуансон*, при взаємодії яких оброблювані заготовки (матеріали) належним чином деформуються. 2) Металева або полімерна форма з заглибленим або рельєфним зображенням тексту, малюнка чи прикраси. Служить для *тиснення* зображень на палітурній кришці. 3) Печатка (опукле негативне зображення), а також її відбиток на документі. 4) Готовий зразок, шаблон. 5) Переносно — художній прийом або зворот мови, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення.

ШТАМПУВА́ННЯ — обробка металевих і неметалевих матеріалів (заготовок) тиском у *штампах*. Розрізняють: *листове штампування* і *об'ємне штампування*; *холодне штампування* і гаряче (з нагріванням матеріалів). Особливі способи Ш. — за допомогою енергії вибуху (див. *Вибухове штампування*), потужного магн. поля (див. *Магнітно-імпульсна обробка*), з використанням еластичних (напр., гумових) прокладок тощо. Для Ш. застосовують переважно штампувальні *молоти* і

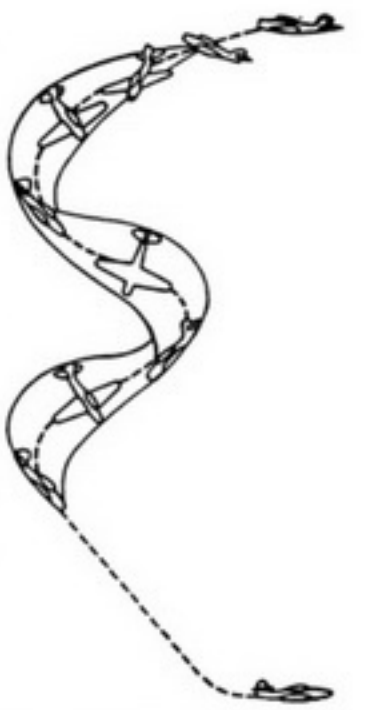

Штопор літака.

А. Г. Штепа. Степан їде на Січ. Декоративна скульптура. Дерево. 1972.

Штандарт.

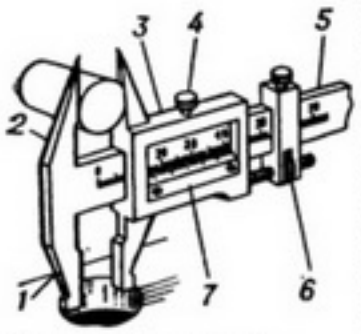

Штангенциркуль:
1 — нижня губка;
2 — верхня губка;
3 — рамка;
4 — стопорний гвинт;
5 — штанга;
6 — мікрометричний подавальний пристрій;
7 — ноніус.

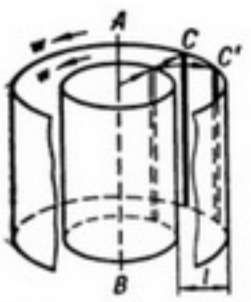

Штерна дослід.

преси (у т. ч. *гідравлічні преси*), *ковальсько-штампувальні автомати*. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

ШТАНГЕНЦИ́РКУЛЬ (нім. Stangenzirkel, від Stange — стрижень і Zirkel — циркуль) — інструмент (прилад), яким вимірюють зовн. і внутр. розміри деталей машин, труб тощо. Осн. частинами Ш. (мал.) є лінійка (штанга) з губками (або губкою) і рухома рамка з губками (або губкою) і ноніусом (допоміжною шкалою), яка переміщується по лінійці. Верхні границі вимірювань Ш. — від 125 до 2000 мм. Границі допустимої похибки — 0,05, 0,1 і 0,2 мм. Деякими Ш. (з верх. розмічальними губками) розмічають поверхні заготовок (див. *Розмічальний інструмент*).

ШТАНДА́РТ (нім. Standarte — прапор) — 1) *Прапор* кав. частин у рос. і деяких іноземних арміях. У Рад. Збройних Силах Ш. наз. прапор зведених полків фронтів, ВМФ і Наркомату оборони, які брали участь у *Параді Перемоги*. 2) Прапор глави держави, який вивішують у місці його перебування.

ШТАПЕЛЮВА́ЛЬНА МАШИ́НА (від нім. Stapel — волокно) — машина, на якій з хім. ниток, зібраних в джгут, одержують штапельовану стрічку, що з неї виготовляють *пряжу*. Принцип дії найпоширеніших Ш. м. полягає у формуванні з кількох джгутів живильної стрічки і розрізуванні (штапелюванні) в ній ниток на волокна певної довжини. Одержану штапельовану стрічку витягують (потоншують), ущільнюють і укладають в спец. ємкість. В подальшому ця стрічка надходить на стрічкові та ін. машини прядильного виробництва.

ШТА́РКА Я́ВИЩЕ — зсув і розщеплення *рівнів енергії* атомів, молекул та інших квантових систем під діянням *електричного поля*. Виявляється у зміні положення та розщепленні *спектральних ліній* цих систем (штарківські підрівні, штарківське розщеплення). Причиною Ш. я. є поява додаткової енергії ΔE у квантової системи, що перебуває в електр. полі з напруженістю E. Розрізняють лінійне Ш. я. (ΔE пропорційно E) і квадратичне Ш. я. (ΔE пропорційно E^2). Лінійне Ш. я. спостерігається в атомах водню, воднеподібних атомах, а також системах, що не мають центра *інверсії*. Квадратичне Ш. я. характерне для багатоелектронних систем з центром інверсії, в яких дипольний момент (див. *Диполь* електричний) відсутній, і електр. поле взаємодіє з наведеним полем диполя. Величина зміщення є різною для різних станів. Якщо рівні вироджені, то виродження може частково зніматися під діянням електр. поля. Напр., для атомів знімається виродження по *квантовому числу* m, яке характеризує проекцію повного моменту кількості руху, проте стани з квантовими числами m і $-m$ зміщуються однаково, тобто залишаються виродженими. Число підрівнів, які виникають в електр. полі для станів атома з квантовим числом повного моменту кількості руху j, дорівнює $j + {}^1/_2$. Ш. я. використовують в атомній і мол. *спектроскопії*, *радіоспектроскопії*, на ньому грунтується один з найточніших методів визначення дипольних моментів молекул тощо. Лінійне Ш. я. відкрив (1913) нім. фізик Й. Штарк (1874—1957). Квадратичне Ш. я. вперше спостерігав (1924) нім. фізик Р. Ладенбург (1882—1952). *В. Й. Сугаков.*

ШТАТ (нім. Staat, букв.— держава, від лат. status — стан, положення) — 1) Складова частина ряду бурж. д-в з федеративною формою *державного устрою*; назва держ. тер. одиниці, яка входить до складу *федерації* (зокрема, в Австралії, Бразілії, Венесуелі, Індії, США). У Ш. створюються свої органи влади й управління. Як правило, центр. влада формально або фактично контролює законодавчу і виконавчу діяльність органів Ш. Очолює Ш. звичайно *губернатор*, обираний населенням (напр., США, Мексіка) чи призначуваний главою федерації (Індія, Австралія). 2) Постійний склад працівників підприємства, установи чи організації. Див. також *Штати*.

ШТА́ТИ (від нім. Staat — держава, правління) — постійний, гранично допустимий чисельний склад працівників підприємств, установ, орг-цій. Типові Ш. затверджують м-ва для підвідомчих орг-цій та установ у межах ліміту чисельності персоналу та планового фонду заробітної плати, затверджених для системи кожного м-ва, з додержанням схем посадових окладів і серед. заробітної плати за штатним розписом. Додержання встановленої для даної орг-ції структури Ш., посадових найменувань і посадових окладів має важливе значення для ефективного використання наявних трудових ресурсів.

ШТА́УДІНГЕР (Staudinger) Герман (23.III 1881, Вормс — 8.IX 1965, Фрайбург) — німецький хімік (ФРН). Професор Фрайбурзького ун-ту (1926—51). Директор Держ. ін-ту високомол. сполук (1940—56). Відкрив новий клас органічних сполук — кетени. Синтезував кілька органічних сполук фосфору, досліджував інсектициди. Один з основоположників макромол. хімії. Нобелівська премія, 1953.

ШТАУФЕ́НИ (Staufen) — династія нім. королів та імператорів «*Священної Римської імперії*» 1138—1254. Див. *Гогенштауфени*.

ШТЕ́ЄНБЕК (Штенбек; Steenbeck) Макс (н. 21.III 1904, Кіль) — нім. фізик, член АН НДР (з 1956), її віце-президент (1962—67), іноз. член АН СРСР (з 1966). Навчався (1922—27) в ун-ті в Кілі. Осн. праці — з фізики напівпровідників, магн. гідродинаміки, фізики газового розряду, ядерної фізики, фізики плазми, астро-фізики. Незалежно від ін. вчених висунув (1927) ідею створення циклотрона. Запропонував теорію походження магн. поля Сонця, планет і зір. Очолював (1957—62) роботи з ядерної фізики й енергетики в НДР, брав участь у створенні першої в НДР атомної електростанції. Золота медаль імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972. Портрет с. 443.

ШТЕЙН Іван Федорович (р. н. невід., м. Брауншвайг, тепер ФРН — 1837, Харків) — рос. та укр. театр. діяч, антрепренер, режисер і балетмейстер. У 1802 переїхав до Росії. Працював актором і танцівником німецької трупи в Петербурзі, 1804—09 — режисер і балетмейстер кріпацького театру Ю. А. Ілінського в Романові (тепер смт Дзержинськ Житомир. обл.), викладав танці в Київ. гімназії (1809—11) та Харків. ун-ті (1812—16). В 1816 став компаньйоном харків. антрепренера Й. Калиновського, 1817—18 утримував власну трупу (див. *Харківський вільний театр*), 1818—21 — танцмейстер Харків. ін-ту шляхетних дівчат. В 1821 відновив театр. діяльність (див. *Штейна І. Ф. трупа*), яку продовжував до 1836. *Р. Я. Пилипчук.*

ШТЕЙН Олександр Петрович [н. 15 (28).IX 1906, Самарканд] — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1930. Створив п'єси на історичну («Стяг адмірала», 1950, Держ. премія СРСР, 1951), істор.-революц. («Весна двадцять першого», 1939; «Пролог», 1952; «Між зливами», 1964, та ін.) та флотську («Океан», 1964; «Чорний гардемарин», 1980) тематику. Автор п'єс «Персональна справа» (1954), «Готель „Асторія“» (1956), «В полоні у часу» (1969), «Співучі піски» (1972), «Версія» (1977), літ.-біографічних драм, кіносценаріїв («Суд честі», 1948, Держ. премія СРСР, 1949; «Адмірал Ушаков», 1953, та ін.), прозових творів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, іншими орденами, медалями.

Тв.: Пьесы, т. 1—2. М., 1978; Укр. перекл.— Флаг адмирала. К., 1951; Персональна справа. К., 1955; Океан. К., 1962; Співучі піски. К., 1973. *Ю. І. Корзов.*

ШТЕЙН (від нім. Stein — камінь) — сполука сульфіду деяких кольорових металів (переважно міді, нікелю) з сульфідом заліза; проміжний продукт (напівпродукт) виплавлення цих металів з їхніх сульфідних (сірчистих) руд і рудних концентратів. Продуваючи (повітрям або технічно чистим киснем) Ш. в *конверторі*, одержують чорновий (з домішками) кольоровий метал, що його далі очищають (див. *Рафінування* металів). Див. також *Сульфідування*.

ШТЕ́ЙНА І. Ф. ТРУ́ПА — рос.-укр. професіональна трупа, яку утримував І. *Штейн*. У кін. 1821 з групи акторів *Полтавського вільного театру* І. Штейн заснував нову трупу, яка 1822—23 постійно виступала в Тулі, з кінця 1823 — в Харкові, 1827—28 — в Одесі. Поділена на три частини, трупа давала одночасно вистави в Харкові (1825—36), Курську (1825—33) і Києві (1830—35), періодично — в Полтаві, Ромнах, Кременчуці, Миколаєві, Таганрозі, Новочеркаську, Калузі та інших містах. У трупі працювали Л. *Млотковський*, І. *Дрейсіг*, Д. *Жураховський*, К. *Зелінський*, М. *Рибаков*, К. *Соленик*, Є. Мочалова та ін. У репертуарі: російська (Фонвізін, Грибоєдов), західно-європейська в рос. перекладах і переробках (Шекспір, Мольєр, Шіллер) драматургія, п'єси укр. драматур-

тів («Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» Котляревського), а також т. з. двомовні п'єси, автори яких звертаються до укр. і рос. або укр. і польс. мов («Козак-віршописець» Шаховського, «Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова, «Шельменко — волосний писар» Квітки-Основ'яненка, «Українка, або Королева чаклування» Мілевського). Останні виступи трупи відбулися 1836 в Єлисаветграді (тепер Кіровоград) й Одесі. *Р. Я. Пилипчук.*

ШТЕ́ЙНБЕРГ Лев Петрович [3 (15).IX 1870, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 16.I 1945, Москва] — укр. і рос. рад. диригент, композитор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1937). В 1893 закінчив Петерб. консерваторію. Працював оперним диригентом у Петербурзі, Одесі, Харкові, Москві. В 1928—45 — диригент Великого театру СРСР. У 1937—41 — професор Моск. консерваторії. В 1910—18 та 1922—23 Ш. працював у Київ. оперному театрі, 1923 — один з організаторів і керівників філармонічного т-ва в Києві. В 1924—26 — гол. диригент Харків. опери, де 1924 вперше поставив оперу «Тарас Бульба» М. Лисенка (здійснив ред. партитури). Автор опери «Десять днів, що потрясли світ», балету «Мірра», 3 симфоній, кантати «Жовтень», симф. поеми «Красна площа», оркестрової фантазії «Україна» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *І. Д. Гамкало.*

ШТЕ́ЙНБЕРГ Яків Аронович [13 (25).IV 1896, Київ — 11.II 1982, там же] — укр. рад. архітектор. У 1925 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. *Рикова.* Осн. споруди: Гірничий ін-т у Донецьку, Клуб будівельників та житл. будинок «Індубуд» у Харкові (всі — 1928), Вуглетехнічний ін-т у Донецьку (1930), поліклініка (1954) та житлові будинки у Києві (1966, 1970—74), санаторій «Україна» (1932) у Гагрі. Автор наук. праць і статей з питань архітектури та буд-ва. З 1923 викладав в худож. та інженерно-будівельних ін-тах Харкова і Києва (з 1937 — професор).

ШТЕ́ЙНТАЛЬ (Steinthal) Гейман (16.V 1823, Гребціг — 14.III 1899, Берлін) — нім. мовознавець. Професор Берлін. ун-ту (з 1863). Один із основоположників психологічного напряму в мовознавстві. Осн. праці: «Походження мови» (1851), «Характеристика найголовніших типів будови мови» (1860), «Історія мовознавства у греків і римлян» (1862—63). *Б. М. Задорожний.*

ШТЕ́ПА Антон Гнатович [н. 9 (22). IX 1903, с. Сваричівка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. різьбяр на дереві. Автор тематичних скульптур «Ішов кобзар до Києва та й сів спочивати» (1966), «Декрет Леніна про землю та мир» (1968), «Партизани» (1974), «Перемога. 1945 рік. 9 Травня» (1975), барельєфів, у т. ч. на мотиви творів Т. Шевченка. Виготовляє також українські народні музичні інструменти (ліри, бандури).

Літ.: Антон Штепа. Різьбярство. Каталог. К., 1976. *В. М. Ханко.*

ШТЕ́РІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Петровеньки. 2,0 тис. ж. (1984). Більшість жителів Ш. працює на підприємствах м. Петровського та с-ща Маломиколаївки. Восьмирічна школа; фельдшерсько-акушерський пункт; клуб, 2 б-ки. Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ШТЕ́РІВСЬКА ДРЕС імені Ф. Е. Дзержинського — перша теплова електростанція на Україні, споруджена за планом *ГОЕЛРО*. Розташована в м. Міусинську Ворошиловгр. обл. Буд-во почато 1922. Перший турбогенератор потужністю 10 тис. кВт введено в дію 1926. Закінчено буд-во наприкінці 1931. Встановлено 6 турбогенераторів заг. потужністю 152 тис. кВт. У 1932 електростанції присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ДРЕС було повністю зруйновано. Відбудову електростанції закінчено 1953. З 1.I 1983 електростанцію ліквідовано. На її базі збудовано підрозділ енергореммонтажного підприємства «Донбасенерго». *В. А. Жмурко.*

ШТЕРН (Stern) Вільям (29.IV 1871, Берлін — 27.III 1938, Дарем, Пн. Кароліна, США) — нім. психолог і філософ-ідеаліст. Професор ун-тів у Бреслау (з 1907) і Гамбургу (1916—33), де засн. Психологічний ін-т. Після фашист. перевороту емігрував до США. Один з перших систематично вивчав індивідуальні відмінності, застосував метод *тестів*, запровадив поняття *коефіцієнта інтелектуальності*. Ш. був ініціатором розробки питань *юридичної психології*. В філософії розвивав концепцію т. з. критичного *персоналізму*. Автор праць з *дитячої психології*, генетичної і прикладної психології, в т. ч. *диференціальної психології*.

ШТЕРН Ліна Соломонівна [14 (26).VIII 1878, м. Лібава, тепер м. Лієпая Латв. РСР — 7.III 1968, Москва] — рад. фізіолог, академік АН СРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1938. В 1903 закінчила Женевський ун-т, 1904—25 працювала у тому ж ун-ті (з 1917 — професор). У 1925 переїхала в СРСР. В 1929—48 — директор Ін-ту фізіології АН СРСР, 1954—68 працювала в Ін-ті біофізики АН СРСР. Праці присвячені вивченню хім. і фізико-хім. основ і *гуморальної регуляції* фізіол. процесів в організмі людини і тварин. Розробила вчення про *бар'єрні функції*, докладно вивчила *гематоенцефалічний бар'єр*. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медаллю. Держ. премія СРСР, 1943.

ШТЕРН (Stern) Отто (17.II 1888, Зорау, Сілезія — 17.VIII 1969, Берклі, Каліфорнія) — нім. і амер. фізик. Закінчив (1912) ун-т в Бреслау (Вроцлаві). Емігрував 1933 у США. Осн. праці — з ядерної фізики, квантової фізики, термодинаміки. Вперше (1920) виміряв швидкість молекул газу (див. *Штерна дослід*), спільно з нім. фізиком В. Герлахом (1889—1979) довів (1922) наявність магн. моменту атома (див. *Штерна — Герлаха дослід*), спільно з нім. фізиком Р. Фрішем (н. 1904) вперше (1933) визначив магн. момент протона в молекулі водню. Нобелівська премія, 1943.

ШТЕ́РНА ДО́СЛІД — дослід, на основі якого визначено швидкість молекул газів. Здійснив (1920) О. *Штерн*. У Ш. д. два співвісні циліндри (мал.) оберталися з однаковою кутовою швидкістю ω навколо платинової дротинки AB, поверхня якої вкрита сріблом. З поверхні нагрітої дротинки вилітали атоми срібла, швидкості v яких треба було визначити. Ці атоми, пролітаючи крізь вузьку щілину у внутр. циліндрі, осаджувалися на стінках зовн. циліндра у вигляді вузької смуги C при нерухомих циліндрах і смуги C', якщо циліндри оберталися навколо осі AB. За час t, за який атом срібла пролітав віддаль між циліндрами $l = vt$, обидва вони поверталися на кут $\varphi = \omega t$. Звідси швидкість руху частинки срібла $v = \frac{l\omega}{\varphi}$. В Ш. д. густина нальоту срібла на стінках зовн. циліндра була неоднаковою. Найбільша ущільненість його в середині смуги означала, що тут осідали частинки з найімовірнішою швидкістю. Ш. д. підтвердив осн. положення *кінетичної теорії газів*, зокрема щодо розподілу молекул і атомів газу за швидкостями. Мал. с. 442.

ШТЕ́РНА — ГЕ́РЛАХА ДО́СЛІД — дослід, який підтвердив, що *атом* має *магнітний момент*, проекція якого на напрям зовн. магнітного поля набуває лише певних значень. Цей дослід запропонували (1920) П. Л. *Капіца* і М. М. *Семенов*, його здійснили (1922) О. *Штерн* і нім. фізик В. Герлах (1899—1979). В Ш.—Г. д. (мал.) вивчалось проходження вузького пучка атомів срібла у сильному неоднорідному магн. полі. Виявилось, що пучок розщеплюється на 2 компоненти, які симетрично зміщені відносно напряму його початкового поширення. Це свідчило, що проекція магн. моменту атома набуває лише двох значень, які відрізняються знаком. Величина магн. моменту, вимірена у Ш.—Г. д., виявилась рівною *Бора магнетону*. Результати досліду можна пояснити, припустивши, що електрон має *спін* і пов'язаний з ним власний (спіновий) магн. момент. Ш.—Г. д. відіграв велику роль у розвитку вчення про *електрон*.

ШТЕ́РНБЕРГ Василь Іванович (12.II 1818, Петербург — 8.XI 1845, Рим) — російський та український художник. У 1835—39 навчався у петерб. АМ у М. *Воробйова*. Свої кращі картини створив на Україні: «Пастушок» (1836—38), «Переправа через Дніпро під Києвом», «Садиба Г. Тарновського в Качанівці», «Вид на Поділ у Києві» (всі — 1837), «Вулиця на селі» (1837—38), «В Качанівці у

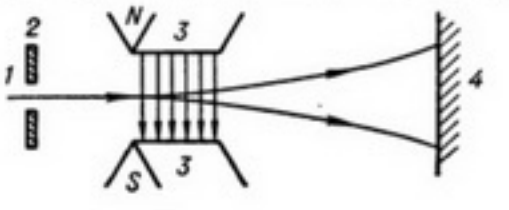

Схема **Штерна — Герлаха досліду:**
1 — пучок атомів;
2 — екран із щілиною;
3 — магніт;
4 — екран.

М. Штеєнбек.

Л. П. Штейнберг.

Л. С. Штерн.

В. І. Штернберг. Автопортрет. 1838—40. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

П. К. Штернберг.

К. А. Штирбул.

В. І. Штернберг. В Качанівці у Тарновського. 1838. ДРМ у Ленінграді.

Тарновського» (1838). Автор картин, малюнків (зокрема, на теми життя казахів, башкирів, уральських козаків, а також італійців), літографій, офортів. Твори зберігаються у ДМУОМ у Києві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін. Був одним з найближчих друзів Шевченка. У 1840 створив фронтиспіс до першого видання «Кобзаря» Шевченка і кілька портретів поета. Шевченко присвятив Ш. поему «Іван Підкова», вірш «На незабудь Штернбергові», відтворив його образ у повістях, зокрема «Художник» і «Музикант».

Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353, а також до ст. *Т. Г. Шевченко*, с. 390 і на с. 447.

Літ.: Пархоменко І. В. Василь Штернберг. К., 1978.

ШТЕ́РНБЕРГ Лев Якович [21. IV (3.V) 1861, Житомир — 14.VIII 1927, Дудергоф, тепер с-ще Можайський Ломоносовського р-ну Ленінгр. обл.] — рад. етнограф, чл.-кор. АН СРСР (з 1924). У 1881—82 навчався в Петерб., 1882—86 — у Новорос. ун-ті в Одесі. За участь у народовольських орг-ціях 1889—97 був на засланні на о. Сахалін; вивчав етнографію місц. народів (гіляків). Відкрив у них прояви *групового шлюбу*. Це відкриття відзначив Ф. Енгельс у статті «Нововідкритий приклад групового шлюбу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 345—348). В 1897—99 Ш. працював у Житомирі, з 1899 — в Петербурзі, зокрема з 1901 —в Музеї антропології та етнографії. З 1918 — професор Ленінгр. ун-ту.

Тв.: Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936.

ШТЕ́РНБЕРГ Павло Карлович [21.III (2.IV) 1865, Орел — 1.II 1920, Москва] — рос. рад. астроном і революційний діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Закінчив (1887) Моск. ун-т. У 1888—1917 працював на Моск. астр. обсерваторії (з 1916 — директор), одночасно (з 1890) — в Моск. ун-ті (з 1914 — професор). До 1909 Ш. був одним з керівників військ.-тех. бюро Моск. к-ту партії. Після Лютневої революції 1917 Ш. — один з організаторів і керівників бойових робітн. дружин Москви, згодом — на парт. роботі. Наук. праці стосуються гравіметрії та фотографічної астрономії. Ш. один з перших застосував фотографію для вимірювання подвійних зір; займався проблемою руху полюсів Землі. 1931 ім'ям Ш. названо Держ. астр. ін-т при Моск. ун-ті.

ШТИЛЬ (голл. stil) — безвітря або слабкий вітер, швидкість якого за *Бофорта шкалою* 0—0,2 м/с. Спостерігається здебільшого у внутр. областях стійких *антициклонів*. Найчастіше Ш. буває у долинах та улоговинах.

ШТИ́РБУЛ Кирило Антонович [н. 17.II (2.III) 1915, с. Бруштени, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР] — молд. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1947. Після закінчення 1937 молд. відділення Одес. муз.-драм. ін-ту працює в Кишинівському молд. муз.-драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Барус («Овідій» Александрі), Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Сотник («Назар Стодоля» Шевченка), Андронаті («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Карпо Вітровий («Калиновий гай» Корнійчука) та ін. Один з перших на молд. сцені створив образ В. І. Леніна (вистави за п'єсами Погодіна, Шатрова, Дадіані). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Л. І. Барабан.*

ШТІ́БЕР (Stieber) Здислав (7.VI 1903, Щакова, поблизу Яворова — 12.X 1980, Варшава) — польс. мовознавець, член Польської академії знань (з 1945), Польської АН (з 1954). Професор Львівського (1937—45, з перервою), Лодзинського (з 1945), Варшавського (з 1952) ун-тів. Керівник відділу слов'янознавства Польс. АН (з 1961). Автор праць з польс. та заг. мовознавства, фонології, діалектології; з них основна: «Нарис порівняльної граматики слов'янських мов» (ч. 1—3, 1969—73). Питанням укр. мови присвячено праці «Топономастика Лемківщини» (ч. 1—2, 1948—49), «Лінгвістичний атлас давньої Лемківщини» (ч. 1—8, 1956—64), «Вокалічна система давньої Лемківщини» (1960) тощо. *А. П. Могила.*

ШТІ́ЛЬМАН Ілля Нісонович (3. XII 1902, Київ — 11.VIII 1966, там же) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1940. У 1917—20 навчався у Київ. худож. уч-щі, 1920—27 — у Київ. худож. ін-ті у М. *Бурачека* і Ф. *Кричевського*. Твори: «Швачки» (1927), серія пейзажів «Дніпро одягається в граніт» (1936—37), «Відбудова Дніпрогесу» (1946), «Колгоспна нива» (1950), «Гроза» (1956), «Яблуньки» (1965), «Седнівські далі» (1966) та ін. В 1933—64 викладав у Київ. худож. ін-ті (1940—44 — директор, з 1947 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *В. О. Толстов.*

ШТІ́РІЯ, Штейєрмарк — історична область у Центр. Європі в бас. р. Мур. Істор. ядром Ш. була Карінтійська *марка*, яка стала 1180 герцогством у складі «*Священної Римської імперії*». Населення Ш. — словенці — зазнало понімечення. З 1282 Ш. належала *Габсбургам*. У 1867—1918 Ш.— коронна земля в складі *Австро-Угорщини*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* більша частина Ш. увійшла до складу Австрії, менша — до Югославії.

ШТІ́РНЕР (Stirner) Макс (справж. прізв. та ім'я — Шмідт Каспар; 25.X 1806, Байройт — 26.VI 1856, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, один з гол. представників *молодогегельянства*, ідеолог *анархізму*. В своєму творі «Єдиний і його власність» (1845) з позицій *солі́псизму* твердив, нібито творчою силою історії є самосвідомість індивіда, яку проголошував найвищою реальністю. Суспільство, д-ву, мораль тощо вважав «привидами», породженими свідомістю індивіда, що перешкоджають реалізації його внутр. «Я». Сваволя індивіда, за Ш., встановлює істинність явищ («Я — критерій істини»). Ш. вихваляв егоїзм та індивідуалізм дрібного буржуа, виступав проти революц. боротьби, проти комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» піддали нищівній критиці *суб'єктивний ідеалізм*, дрібнобурж. *індивідуалізм* і анархізм Штірнера, викрили повну неспроможність його критики комунізму.

ШТОГАРЕ́НКО Андрій Якович [н. 2 (15)X 1902, с. Нові Кайдаки, тепер у складі Дніпропетровська] — укр. рад. композитор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1972), Герой Соціалістич. Праці (1982). Член КПРС з 1944. У 1936 закінчив Харків. консерваторію. В 1926—30 — худож. керівник організованого ним Першого укр. ансамблю баяністів імені Комсомолу (Дніпропетровськ). З 1954 — викладач Київ. консерваторії (з 1960 — професор, 1954—68 — ректор). З 1968 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: вокально-симфонічні (у т. ч. поеми «Ленін іде по планеті», 1967; «Росія», 1968; вокально-симфонічна повість «Шляхами Жовтня», «Урочиста ода Комуністичній партії», обидві — 1977); симфонічні, зокрема 6 симфоній (у т. ч. 1-а «Україно моя», 1943; 3-я «Пам'яті товариша», 1966; 4-а «Київська», 1972; 6-а «Біографічна», 1979); сюїти («Пам'яті Лесі Українки», 1951; «Молодіжна», 1959); поема «Пам'яті Кобзаря», 1960; для фортепіано з оркестром — сюїта «Партизанські картини», 1957; концертино, 1973; «Поема-концерт», 1977; «Симфонічні танці», 1980; камерно-інструм. ансамблі (струнний квартет «Вірменські ескізи», 1960; «Молодіжне тріо», 1962; «Чотири українські танці», 1976); твори для фортепіано («Пам'яті музикантів», 1960; «Образи», 1970); хори (сюїти «Шевченкіана», 1963; «Дружба народів», 1964); романси, пісні; музика до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1974.

І. Н. Штільман. Колгоспна нива. 1950. ДМУОМ у Києві.

Літ.: Творчість А. Штогаренка. К., 1979. *М. К. Боровик.*

ШТОК (від нім. Stock — палиця; корінь, стебло) — геол. тіло неправильної циліндричної форми, що залягає в товщі гірських порід з крутим падінням. Розміри в поперечнику від кількох метрів до кількох кілометрів. За умовами утворення розрізняють Ш. тектонічні, магматичні, а також і метасоматичні (останні утворюються внаслідок заміщення гірських порід мінеральною речовиною, що відкладається циркулюючими в земній корі гідротермальними розчинами). З Ш. пов'язані родовища мідних, сурм'яних, поліметалевих та деяких інших руд.

ШТО́КАЛО Йосип Захарович [н. 4 (16).XI 1897, с. Скоморохи, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Закінчив (1931) Дніпроп. ун-т. У 1931—41 працював у вузах Харкова. У 1942—49 та 1956—63 — в Ін-ті математики АН УРСР, 1944—51 і 1956—72 — в Київ. ун-ті. В 1949—56 — голова Президії Львів. філіалу АН УРСР, з 1963 — зав. Сектором історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, теорії функцій комплексної змінної та історії математики. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1973.

ШТО́КВЕРК (нім. Stockwerk — поверх, ярус) — рудне тіло неправильної форми, що являє собою масу гірської породи, пронизану густою сіткою жил і дрібних прожилків та вкраплень рудних мінералів. Розрізняють площинні й лінійні Ш. П л о щ и н н і Ш. мають ізометричні контури з нерівними краями. Л і н і й н і Ш. простягаються в одному напрямі від кількох десятків метрів до кількох кілометрів. Ш. відносять до гідротермальних утворень, з ними пов'язані деякі родовища руд міді, молібдену, вольфраму, золота та ін.

ШТО́КОЛОВ Борис Тимофійович (н. 19.III 1930, м. Кузнецьк, тепер Пенз. обл.) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1966). В 1954 закінчив Уральську консерваторію (Свердловськ). З 1954 — соліст Свердл. театру опери та балету, з 1959 — Ленінгр. театру опери та балету імені С. М. Кірова. Серед партій — Борис, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Андрій Соколов («Доля людини» Дзержинського). Відомий виконавець рос. романсів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1981.

І. Д. Гамкало.

ШТОЛЛ (Štoll) Ладіслав (26.VI 1902, м. Яблонець-над-Нісоу, тепер Північно-Чес. обл.— 6.I 1981, Прага) — чес. критик, філософ, публіцист, громад. та держ. діяч, акад. Чехословацької АН (з 1960), почесний доктор Моск. ун-ту (з 1972). З 20-х рр. співробітничав у комуністичній пресі. В 1935—36 в СРСР перекладав твори К. Маркса і Ф. Енгельса чес. мовою. В 70-і рр. очолював Ін-т чес. і світової л-р Чехословац. АН. У своїх працях розглядав питання теорії та історії л-ри й естетики.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и эссе. М., 1982.

В. А. Моторний.

ШТОЛЮ́К Мирон (Штола; р. н. невід., с. Розтоки, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— п. 2.VI 1830, Вижниця, тепер місто Чернів. обл.) — ватажок загону *опришків*. У 1817 його загін діяв на Покутті й Буковині, нападаючи на поміщицькі маєтки. Ш. було схоплено і страчено. Героїчну боротьбу Ш. відображено в нар. піснях, легендах і переказах, частину яких записав і опублікував І. Я. Франко в «Етнографічному збірнику» (т. 5. Львів, 1898, с. 32—40).

ШТО́ЛЬКО Валентин Григорович (н. 14.XI 1931, с. Вікнина, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1982). У 1950—56 навчався у Київському худож. ін-ті. Серед споруд (всі — у співавторстві) — готелі «Тарасова гора» в Каневі (1962), «Турист» у Черкасах (1967), «Градецький» у Чернігові (1980), окремі павільйони (1977, 1979) на ВДНГ у Києві, легкоатлетичний манеж і Подільський критий ринок (обидва — у Києві, 1980), критий ринок у Чернівцях (1981). Автор теор. праць з питань архітектури. Держ. премія УРСР, 1981. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. Іл. див. до ст. *Чернігів*, с. 285.

Тв.: Архитектура сооружений с висячими покрытиями. К., 1979.

ШТО́ЛЬНЯ (нім. Stollen) — горизонтальна або трохи похила *гірнича виробка*, що безпосередньо виходить на земну поверхню. Розрізняють Ш. розвідувальні та експлуатаційні (для розробки підземних родовищ) — відкотні, вентиляційні, водовідливні.

ШТО́ПОР в а в і а ц і ї — критичний режим польоту літака (планера), що полягає у зниженні його по крутій спіралі малого радіуса з одночасним некерованим обертанням навколо своєї вертикальної осі. Розрізняють Ш.: стійкий і нестійкий; правий і лівий; нормальний і перевернутий; крутий (кут нахилу поздовжньої осі літального апарата до горизонту понад 50°), пологий (30—50°) і плоский (менше 30°). Літальний апарат потрапляє в Ш. через помилку льотчика (планериста) або той вводить апарат в Ш. спеціально. Вперше вихід з Ш. продемонстрував (1916) К. К. *Арцеулов*. Іл. с. 441.

Ф. Штос. Успіння богоматері. Фрагмент. Вівтар Маріацького костьолу в Кракові. Пофарбоване дерево. 1477—89.

ШТОРМ Георгій Петрович [12 (24).IX 1898, Ростов-на-Дону — 27.IV 1978, Москва] — рос. рад. письменник, історик л-ри. Друкуватися почав 1921. На істор. матеріалі написав «Повість про Болотникова» (1930), «Труди і дні Михайла Ломоносова» (1932), «На полі Куликовому» (1938), «Полтава» (1939). Автор поетичного перекладу «Слова о полку Ігоревім» (1934); документально-біографічної книги «Сторінки морської слави» (1954). Підсумком архівних досліджень є кн. «Потаємний Радищев» (1965). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Дети доброй надежды.— Повесть о Болотникове.— Труды и дни Михаила Ломоносова. М., 1971; Потаённый Радищев. М., 1974.

ШТОРМ (Storm) Теодор (14.IX 1817, Гузум — 4.VII 1888, Гадемаршен) — нім. письменник. Один з провідних майстрів нім. реалізму 19 ст. У поетичній спадщині Ш.— твори громадянського, політ. спрямування, пейзажна лірика. Новелістика відзначається глибоким проникненням у психологію героя, антидворянськими, антиклерикальними настроями, відображає розчарування після поразки революції 1848—49. Найвідоміші новели — «Іммензе» (1852), «В замку» (1863), «Вершник на білому коні» (1888).

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы, т. 1—2. М., 1965. *А. Г. Баканов.*

ШТОРМ (голл. storm) — сильний вітер, швидкість якого за *Бофорта шкалою* перевищує 20,8 м/с, сила — 9 балів. Виникають Ш. гол. чин. при проходженні інтенсивних *циклонів*. Зумовлюють сильні хвилювання на морі та руйнування на суходолі.

ШТОС (Stoß) Фейт [польс. Стош або Ствош (Stosz, Stwosz) Віт (бл. 1455, Горб, Вюртемберг — 1533, Нюрнберг)] — нім. і польс. скульптор, живописець і гравер. Працював у Нюрнберзі (до 1477, 1486—88, з 1496) та Кракові (1477—86, 1488—96). Твори: вівтар Маріацького костьолу (1477—89) у Кракові, що складається з архіт. композиції, до якої входять дерев'яні розмальовані скульптури, рельєфи й живопис; надгробок короля Казимира Ягеллончика (1492) у Вавельському соборі в Кракові; рельєфи (1499) у церкві св. Зебальда в Нюрнберзі, вівтар собору (1520—23) в Бамберзі; офорти «Оплакування Христа» (бл. 1480), «Св. сімейство», «Мадонна зі св. Лукою».

ШТОФ (Stoph) Віллі (н. 9.VII 1914, Берлін) — парт. і держ. діяч НДР, Герой Праці НДР, генерал армії (1959). З 1931 — член Компартії Німеччини, з 1946 — член *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). Н. в сім'ї робітника. Під час фашист. диктатури (1933—45) вів антифашист. роботу. В післявоєнний час — на парт. і адм. роботі. В 1950—53 —

А. Я. Штогаренко.

Й. З. Штокало.

Б. Т. Штоколов.

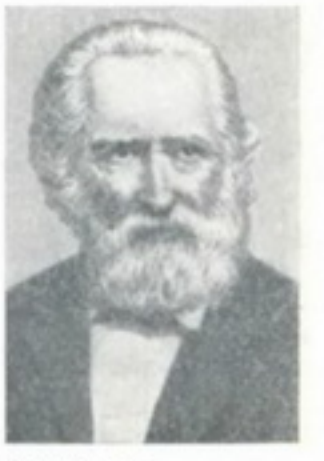

Т. Шторм.

Й. Штраус.

Р. Штраус.

Судновий штурвал.

секретар ЦК СЄПН. У 1952—55 — міністр внутр. справ, 1956—60 — міністр нац. оборони. В 1954—62— заступник, 1962—64 — 1-й заступник голови Ради міністрів. У 1964—73 і з 1976 — голова Ради міністрів НДР. У 1973—76 — голова Держ. ради НДР. З 1950 — член ЦК СЄПН, з 1953 — член Політбюро ЦК СЄПН. З 1950 — депутат Народної палати НДР. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції.

ШТРА́ЛЬЗУНД — місто на Пн. НДР, в окрузі Росток. Порт на Балтійському м., вузол з-ць. 74,3 тис. ж. (1980). Розвинуте суднобудування (риболовне). Деревообр. і харч. пром-сть. Виробн. бляшаної тари для консервної пром-сті, виготовлення ювелірних виробів. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Засн. 1209.

ШТРА́УС (Strauss) Давід Фрідріх (27.I 1808, Людвігсбург, тепер ФРН — 8.II 1874, там же) — нім. філософ-ідеаліст і богослов, представник *молодогегельянства*. Осн. праця Ш.— «Життя Ісуса» (2 тт., 1835—36) присвячена критиці догматів християнської релігії. Заперечував достовірність *Євангелій*, вважав *Христа* історичною особою. В 2-му вид. «Життя Ісуса» (1864) та у праці «Стара і нова віра» (1872) Ш. проповідував пантеїстичну релігію, що виходила з почуття людської залежності від природної закономірності.

ШТРА́УС (Strauβ) Йоганн (син; 25.X 1825, Відень — 3.VI 1899, там же) — австр. композитор, диригент і скрипаль. Син композитора Й. Штрауса (1804—49). У 1844 організував оркестр, з яким виступав у Відні з власними творами. Після смерті батька об'єднав свій та батьківський оркестри і гастролював у країнах Європи та Америки. В 1856—65, 1869, 1872 керував концертними сезонами в Павловську (поблизу Петербурга); 1886 виступав у Петербурзі і Москві. Ш. писав переважно танц. музику (бл. 500 вальсів, польок, галопів тощо). У його творчості «віденський вальс» досяг класичної довершеності. Всесвітньо відомі вальси Ш.— «На чудовому блакитному Дунаї», «Життя артиста», «Казки Віденського лісу», «Весняні голоси» та ін. Його оперети (всього 16) «Летюча миша» (1874), «Циганський барон» (1885) та ін. є класичними зразками віденської оперети. На рос. теми Ш. написав вальс «Прощання з Петербургом» (1858), польку «В Павловському лісі» (1869), вальс-фантазію «Російське село» (1873).

Літ.: Майлер Ф. Йоганн Штраус. Пер. с нем. М., 1980.

ШТРА́УС (Strauβ) Ріхард (11.VI 1864, Мюнхен — 8.IX 1949, Гарміш-Партенкірхен, поблизу Мюнхена) — нім. композитор і диригент. Член Академії мистецтв у Берліні (з 1909). Музики навчався в Мюнхені. Як диригент багато гастролював (1896 вперше в Росії, а також у Львові). В 1898—1918 — гол. диригент Берлінської опери, 1919—24 — Віденської опери. Представник *експресіонізму* і *неокласицизму*. У його творчому доробку — симф. поеми «Макбет» (1886), «Дон Жуан» (1889), «Веселі витівки Тіля Уленшпігеля» (1895), «Дон Кіхот» (1897), «Так говорив Заратустра» (1896); опери «Гунтрам» (1893), «Без вогню» (1901), «Саломея» (1905), «Електра» (1908), «Аріадна на Наксосі» (1912), «Каприччо» (1941); вокально-інструм. твори.

Літ.: Ступель А. М. Рихард Штраус. Л., 1972.

ШТРА́УХ Максим Максимович [11 (24).II 1900, Москва — 3.I 1974, там же] — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1965). Творчу діяльність почав у 1-му Робітничому театрі Пролеткульту (Москва), де 1925—28 був режисером-асистентом *С. Ейзенштейна*, 1929—31 — актор театру ім. В. Мейєрхольда, 1931—49 (1938—42 — худож. керівник) і з 1959 — в Моск. театрі Революції (тепер Моск. театр ім. В. Маяковського). В 1950—57 працював у Малому театрі (Москва). Серед ролей — Побєдоносиков, Присипкін («Баня», «Клоп» Маяковського), Іван Горлов («Фронт» Корнійчука) та ін. Одним з перших створив образ В. І. Леніна в театрі (п'єси Корнійчука, Вишневського, Штейна) і в кіно («Розповіді про Леніна», «Людина з рушницею», «Виборзька сторона», «Яків Свердлов», «Ленін у Польщі»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі).

Б. І. Москаленко.

ШТРАФ (нім. Strafe, букв.— покарання) — один з видів *санкції* грошового характеру. За рад. правом застосовується як захід кримінального *покарання*, *адміністративного стягнення*, громад. впливу; в цивільному праві — як один із заходів виконання *зобов'язань* (вид *неустойки*). Ш. як захід кримінального покарання (основного або додаткового) застосовується лише за *вироком* суду. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* Ш. застосовується тільки як осн. адм. стягнення в розмірі, як правило, до 10 крб.— з громадян, до 50 крб.— з *службових осіб*. При необхідності підвищення відповідальності за окремі види адм. правопорушень Ш. актами Союзу РСР може бути підвищено з громадян до 100 крб., з службових осіб — до 200 крб.

Ш. в адм. порядку накладається *адміністративними комісіями*, комісіями в справах неповнолітніх, *районними* (*міськими*) *народними судами* та ін. органами чи службовими особами, уповноваженими на те законом. Ш. можуть застосовувати й громад. органи — *товариські суди*, тех. інспектори рад профспілок.

В. С. Анджиєвський.

ШТРЕЙКБРЕ́ХЕРСТВО (від нім. Streickbrecher — страйколом) — у капіталістичних країнах ухилення осіб від участі в *страйку* або спеціальне залучення підприємцями осіб для роботи на підприємствах замість страйкуючих; зрада класових інтересів пролетаріату. Економічною основою штрейкбрехерства є *безробіття*. Штрейкбрехерство найбільш властиве декласованим і дрібнобуржуазним елементам.

ШТРЕК (нім. Strecke, букв.— відстань, протяг) — горизонтальна *гірнича виробка*, що проведена в напрямі простягання родовища по корисній копалині або по породі й не виходить безпосередньо на земну поверхню. За призначенням розрізняють Ш. головні, панельні (див. *Панель*), поверхові (див. *Поверх*), ярусні, виймальні, проміжні, транспортні, вентиляційні, акумулюючі та ін.

ШТРИХ (нім. Strich — риска, лінія) — 1) Коротка лінія, яка є одним з основних елементів техніки офорту, рисунка олівцем і пером, креслення. 2) Спосіб добування звуку на муз. інструментах (струнних, смичкових, духових і фортепіано).

ШТРІТМАТТЕР (Strittmatter) Ервін (14.VIII 1912, Шпремберг)— нім. письменник (НДР), член Академії мистецтв НДР (з 1959). Член СЄПН з 1947. В романах «Погонич волів» (1950), «Тінко» (1954), «Оле Бінкоп» (1963) показав становлення людини з соціалістичною свідомістю. Трилогія «Чудодій» (ч. 1—3, 1957—80) розкриває шлях людини з народу від часів Веймарської республіки до створення нового, демократичного суспільства. Автор міні-новел тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Чудодій. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. М., 1971; Романы в стенограмме. М., 1978; Погонщик волов. М., 1981.

К. О. Шахова.

ШТРОМ Іван Васильович (1823—87) — укр. архітектор, акад. петерб. АМ. За проектом Ш. у Києві споруджено кол. Володимирський кадетський корпус (1857), будинок Присутствених місць (1854—57, у співавт.; тепер адм. будинок), Міськ. театр (не зберігся); театр у Житомирі (тепер клуб), обидва — 1854—56. Ш.— один з авторів первинного проекту (1859) *Володимирського собору* в Києві.

ШТРО́УГАЛ (Štrougal) Любомир (н. 19.X 1924, Веселий-над-Лужницею) — держ. і політ. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1945. Н. в сім'ї робітника. За фахом юрист. У 1959—61 — міністр сільського, лісового і водного г-ва, 1961—65 — міністр внутр. справ. У 1965—68 — секретар ЦК КПЧ. У 1968—69 — заступник голови федерального уряду ЧССР. У 1968—70 — секретар ЦК КПЧ і голова Бюро ЦК КПЧ по керівництву парт. роботою в чес. областях. З 1970 — голова федерального уряду ЧССР. З 1958 — член ЦК КПЧ. З 1968 — член Президії ЦК КПЧ. Депутат Нац. зборів (1960—68), Федеральних зборів ЧССР (з 1969).

ШТУКАТУ́РКА (італ. stuccatura), тиньк — затверділий опоряджувальний шар *будівельного розчину*, нанесений (за два-три рази) у пластичному стані на поверхню *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд. Розрізняють Ш.: звичайну (для вирівнювання поверхонь конструкцій, підготовки їх до наступного пофарбування або обклеювання *шпалерами*, для захисту від атм. діянь), спеціальну (тепло-, звуко-, паро- і гідроізоляційну, рентгенозахисну тощо) і декоративну (кольорову, каменеподібну та ін., див. також *Мармур штучний*). Є Ш.: проста,

поліпшева і високоякісна; цементна, цементно-вапняна, вапняна, вапняно-гіпсова і вапняно-глиняна. Товщина Ш. 10—25 мм.

ШТУКАТУ́РНІ РОБО́ТИ — буд. роботи, пов'язані з опоряджуванням поверхні огороджувальних конструкцій будинків і споруд *штукатуркою*. Полягають в осн. у підготовці поверхні (її, напр., насікають або обтягують металевою сіткою чи оббивають дранкою), нанесенні (на попередньо зволожену поверхню) і розрівнюванні *будівельного розчину*, у створенні декоративних обрамлень (карнизів, лиштв тощо), опоряджуванні поверхні верхнім шаром розчину. Будівельні розчини виготовляють, як правило, на з-дах (переважно у вигляді сухих сумішей) або на пересувних станціях і наносять на оброблювану поверхню механізованим способом. В малих приміщеннях їх наносять вручну, використовуючи штукатурний *будівельний інструмент*. В зимових умовах при т-рі не нижче +5 °С поверхні конструкцій обробляють звичайними буд. розчинами, при нижчих т-рах — розчинами з вапном-кипілкою, цементними і складними розчинами з добавкою поташу K_2CO_3.

ШТУНДИ́СТИ (від нім. Stunde — година, час читання *Біблії* для наймитів у нім. колоністів-протестантів) — прийнята в *православ'ї* назва членів ряду християнських сект, які виникли в 2-й половині 19 ст. на Україні (зокрема, в Херсон. і Київ. губерніях) і на Пд. Росії під впливом протестантів, що переселилися сюди з Зх. Європи. Склалися дві осн. течії Ш.— біблійські християни (великоруська штунда) та духовні християни (пд.-рос. штунда), які утворили основу рос. баптизму (див. *Баптисти*). З поч. 20 ст. термін «штундизм» втратив самостійне значення.

ШТУР (Štúr) Людовіт (29.X 1815, с. Угровець, тепер Середньословацької обл.— 12.I 1856, м. Модра) — словац. поет, філолог, громад. діяч. У 1844 разом з ін. здійснив реформу словац. літ. мови. У 1845—48 видавав «Словенське народнє новіни» («Словацьку національну газету») з літ. додатком «Орол Татранський» («Татранський орел»). Його діяльність сприяла формуванню ідеології нац.-визвольного руху й утвердженню т. з. штурівського напряму в словац. л-рі. Брав участь у празькому антиавстр. повстанні 1848. Обгрунтовував необхідність союзу всіх слов'ян. народів з Росією, але засуджував кріпацтво і великодержавну зовн. політику царизму. Погляди Ш. стали ідейно-худож. основою словац. романтизму 40—70-х рр. Один із засновників словацької літературної критики. В зб. «Лірика і пісні» (1853) розробляв жанри патріотичної лірики та епіки.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 2. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Антологія словацької поезії. К., 1963; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия западных и южных славян. Л., 1955.

Г. М. Сиваченко.

ШТУРВА́Л (голл. stuurwiel, від stuur — стерно і wiel — колесо) — пристрій (звичайно колесо), поворотом якого керують рухом суден, літаків тощо. На суднах Ш. (мал.) з'єднано *приводом* з рулем повороту, на літаках — з рулем висоти й елеронами (відхилюваними вгору і вниз частинами площі крила), на автомобілях, тракторах або ін. подібних машинах — з колесами. Повертають його вручну або за допомогою *бустерів*. Є суднові Ш., що їхня дія автоматизована і полегшується спостережною системою керування.

ШТУРМ (Sturm) Жак Шарль Франсуа (29.IX 1803, Женева — 18.XII 1855, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1836), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1836). З 1840 — професор Політех. школи в Парижі. Осн. праці — в галузі розв'язування крайових задач рівнянь матем. фізики, зокрема т. з. задачі Штурма — Ліувілля. Ш. подав також правило для визначення числа коренів алгебр. рівнянь у заданому відрізку. Деякі його праці стосуються механіки та оптики.

ШТУРМ (нім. Sturm — атака, приступ) — спосіб оволодіння *укріпленим районом, позицією,* міцною оборонною спорудою противника. Застосовувався ще в давнину під час здобуття *фортець* і полягав у рішучій, швидкій атаці піхоти з використанням облогової техніки, а згодом — і артилерії та ін. видів озброєння.

ШТУРМОВА́ АВІА́ЦІЯ — рід бойової авіації, призначений для ураження з малої висоти малорозмірних наземних (морських) цілей. Осн. завдання Ш. а.— безпосередня авіац. підтримка сухопутних військ і сил флоту. Вперше Ш. а. застосували під час 1-ї світової війни. В Рад. Армії перша група Ш. а. створена 1919. Як рід авіації в складі ВПС СРСР Ш. а. оформилася 1926. В 1941—45 рад. Ш. а., маючи на озброєнні першокласні *штурмовики* Іл-2 та Іл-10, активно сприяла бойовим успіхам рад. військ.

ШТУРМОВИ́К — бойовий літальний апарат (*літак, вертоліт*), призначений для ураження з малої висоти малорозмірних і рухомих наземних і морських об'єктів із застосуванням бомбардувальної, ракетної і арт. зброї. Звичайно має бронювання для захисту екіпажу і найважливіших частин літака (вертольота). Ш., як правило, застосовують на полі бою для підтримки військ і сил флоту. Під час Великої Вітчизн. війни осн. літаком рад. *штурмової авіації* був Іл-2. Іл. див. т. 1, с. 224—225.

ШТУ́РСА (Štursa) Ян (15.V 1880, Нове Место — 2.V 1925, Прага) — чес. скульптор. У 1894—98 навчався у школі скульпторів і каменярів у Горжиці, 1899—1903 — у празькій АМ у Й. В. *Мисльбека*. У 1916—25 — професор цієї академії. Твори: статуї «Єва» (1908—09), «Поранений» (1917, 1920—21), монументальні групи «Труд» і «Гуманність» для Главкового мосту (1911—13), рельєф «Мистецтво» для мосту Й. Манеса (1913), останні — у Празі, пам'ятник Б. Сметані в Литомишлі (1924), портрети (зокрема, Б. Немцової, 1924) та ін.

ШТУ́ТГАРТ — місто на Пд. Зх. ФРН, адм. ц. землі Баден-Вюртемберг. Річковий порт на р. Неккар. Вузол з-ць і автошляхів. 584,1 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше машинобудування. Воєнна пром-сть. Підприємства паперової, поліграф., шкіряної, взут., текст., швейної, харч. галузей. Великі вид-ва. Технологічний інститут, Академія мистецтв, консерваторія. Музеї: Держ. зібрання, Держ. галерея Ш. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Ш. відомий з 12 ст.

ШТУФ (нім. Stufe — ступінь, уступ) — уламок гірської породи або руди, призначений для дослідження, колекції тощо. Розміри 10 × 8 × 5—20 × 10 × 6 см.

ШТУ́ЧНЕ ВИГОДО́ВУВАННЯ ДИТИ́НИ — вигодовування немовляти при відсутності або нестачі материнського молока; див. *Вигодовування дитини*.

ШТУ́ЧНЕ ЗАПИ́ЛЕННЯ, запилення штучне, дозапилення штучне — спосіб перенесення пилку штучним шляхом. Застосовується в *селекції* при статевій *гібридизації* рослин, причому здебільшого супроводжується ізоляцією квіток і нерідко їх попередньою кастрацією (стерилізацією), щоб запобігти *самозапиленню* і безконтрольному *перехресному запиленню*. З певною метою допускається вільне вітрозапилення кастрованих (з видаленими тичинками) квіток рослин (напр., пшениці пилком рослин того ж сорту при внутрішньосортовому схрещуванні). Ш. з. провадять при вирощуванні рослин в теплицях, де немає комах і вітру. Раніше у виробничих умовах Ш. з. застосовувалось як додаткове запилення (дозапилення) в перехреснозапильних культур (соняшник, кукурудза, жито, гречка).

ШТУ́ЧНЕ ОСІМЕНІ́ННЯ—сукупність прийомів, що забезпечують штучне зближення статевих клітин (*гамет*) тварин для *запліднення*. Застосовують для макс. використання високоцінних плем. плідників і найшвидшого поліпшення породних і продуктивних якостей худоби. При Ш. о. запліднення самок не нижче, ніж від природного осіменіння. Крім того, Ш. о. запобігає поширенню заразних хвороб, що передаються при паруванні. Теорію Ш. о. розробив на поч. 20 ст. рос. вчений І. І. *Іванов*, який провів також перші практичні роботи щодо Ш. о. кобил, корів та овець. Сучасні методи Ш. о. дають змогу одержати протягом року від одного *бугая* до 25 тис., від *барана* — до 18 тис. потомства. Ш. о. складається з ряду прийомів: взяття *сперми* від самця, оцінка її якості, розведення спец. рідинами, розфасовка в ампули чи флакони, зберігання, транспортування і, нарешті, введення в статеві органи самки. У риб *ікру* змішують з *молочком* в скляній посудині і потім інкубують (див. *Інкубація*). Рад. вченими розроблені способи тривалого (кілька років) зберігання сперми при глибокому охолодженні її до т-ри —196° С. В СРСР створено мережу *станцій по племінній роботі і штучному осіменінню* сільськогосподарських тварин.

Літ.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарне акушерство, гінекологія і штучне осіменіння. К., 1978.

І. В. Смирнов.

М. М. Штраух.

В. І. Штерцберг. Малюнок з книги М. Сементовського «Старина малороссийская, запорожская и донская». Туш, перо. 1837.

Я. Штурса. Портрет письменниці Б. Немцової. Бронза. 1924. Національний музей. Прага.

Л. О. Шубенко-Шубін.

Ф. П. Шуберт.

ШТУ́ЧНИЙ ІНТЕЛЕ́КТ — образна назва галузі досліджень, що являє собою сукупність різноманітних методів, прийомів і засобів аналізу процесів мислення з метою конструювання тех. систем, спроможних виконувати дії, які за традицією вважалися виключно прерогативою людського мозку. Термін «штучний інтелект», що асоціювався з певними антропоморфними уявленнями і донедавна був предметом гострої полеміки, утвердився в арсеналі сучас. наук. понять. Проте чіткого визначення цього поняття поки що немає. У строго наук. постановці проблема Ш. і. полягає в *моделюванні* процесів розумової праці та їхній автоматизації. Кінцевою принциповою метою досліджень з проблем Ш. і. є розкриття таємниць *мислення,* виявлення механізмів функціонування мозку, створення адекватних йому моделей, конструювання *автоматів,* які не тільки не поступалися б перед ним ефективністю, а й перевершували б його певними параметрами. Постановка проблеми Ш. і. в усій її повноті стала можливою лише з появою *кібернетики* та *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Проблема Ш. і. має теор., технічний і філос. аспекти і може розглядатися на найрізноманітніших рівнях абстракції. Найважливіші рівні: 1) Принципової можливості вирішення проблеми Ш. і., тобто її потенційної здійсненності, пов'язаної з фундаментальними результатами кібернетики та суміжних наук; 2) Тех. здійсненності, тобто встановлення реальної можливості вирішення проблеми Ш. і. при існуючому рівні розвитку науки і техніки; 3) Практичної доцільності вирішення проблеми Ш. і., що визначається, з одного боку, можливостями її вирішення на перших двох рівнях, а з другого,— практичними потребами цивілізації на відповідному етапі її істор. розвитку; 4) Аналізу гносеологічних підстав концепції Ш. і., її методологічного статусу в заг. комплексі спеціально наук. і філос. досліджень духовної діяльності людини, принципових меж її застосування тощо.

Питання про можливість розробки загальної теорії Ш. і. залишається відкритим. Фактично Ш. і.— це комплекс проблем, що характеризується різним ступенем спільності, складності, абстрактності й розробленості. Кожній з них притаманні свої принципові й практичні труднощі. Це такі проблеми, як *розпізнавання образів,* навчання і самонавчання, побудова логічної й фіз. моделі *нейронів,* створення заг. теорії самоорганізовуваних систем тощо.

Літ.: Поспелов Д. А., Пушкин В. Н. Мышление и автоматы. М., 1972; Вычислительные машины и мышление. Пер. с англ. М., 1967; Хант Э. Искусственный интеллект. Пер. с англ. М., 1978.

О. Я. Мороз.

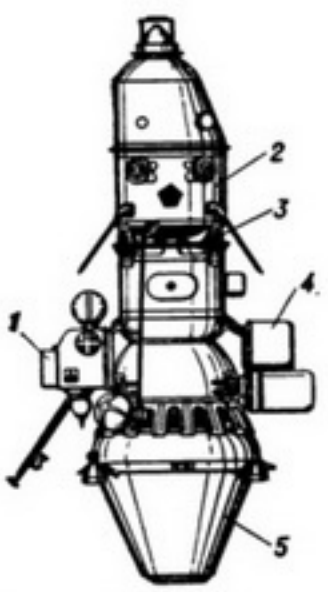

Штучні супутники Місяця. Автоматична міжпланетна станція «Луна-10»:
1 — апаратура радіосистеми вимірювань;
2 — штучний супутник Місяця;
3 — система відокремлювання ШСМ;
4 — апаратура системи астроорієнтації;
5 — рушійна установка.

ШТУ́ЧНІ КЛА́ПАНИ СЕ́РЦЯ — пристрої, призначені для повного заміщення клапанів серця при їх патологічних змінах. Складаються з кільця вростання і замикаючого елемента з обмежувачами. Залежно від функціональних особливостей розрізняють три типи Ш. к. с.: стулчастий, кульковий (або півкульковий) і дисковий. Густина їх замикаючого елемента близька до густини крові людини, внаслідок чого елемент рухається тільки за рахунок перепаду тиску в течії крові. За призначенням Ш. к. с. бувають мітральні та аортальні. Їх гідравлічний отвір близький до фізіологіч. норми. Ш. к. с. виготовляють з біологічно інертних матеріалів (ВТ-1-1, титан, фторопласт-4, гума, яка одержана на основі вінілсилоксанового каучуку СКТВ-1), що зберігають в умовах працюючого серця необмежено тривалий час свої фіз.-механічні властивості; з біологіч. тканин — твердої мозкової оболонки, *перикарда* та ін. Як Ш. к. с. використовують також клапани серця свині, теляти. Імплантація Ш. к. с. проводиться з застосуванням штучного кровообігу за допомогою *штучного кровообігу апарата.* Після операції обов'язково призначають *антикоагулянти,* щоб запобігти утворенню згустків крові на Ш. к. с. Застосування Ш. к. с. дозволяє відновити порушену *гемодинаміку* в організмі.

Г. В. Книшов.

ШТУ́ЧНІ МО́ВИ —мови, які створюються цілеспрямовано й застосовуються як замінники природних. Розрізняють матем. *допоміжні мови, інформаційні мови* й міжнар. допоміжні мови. Ідея створення Ш. м. як засобу міжнар. спілкування належить Р. *Декарту* і Г. В. *Лейбніцу.* Це були проекти раціональної мови, що спирається на логічну класифікацію понять. Пізніше міжнар. мови стали будувати за зразком живих, з використанням їхнього словника й елементів граматики. Першою Ш. м. була мова волапюк, створена 1880 нім. мовознавцем Й. Шлейєром. За будовою міжнар. Ш. м. поділяють на апріорні, що базуються на логічній чи емпіричній класифікації понять (мови ро, сольресоль); мови, що використовують переважно інтернац. лексику (*есперанто,* ідо, інтерлінгва), та мішані, які складаються з запозичених з різних мов та штучно створених слів (волапюк).

Ф. О. Нікітіна.

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ ВЕНЕ́РИ (ШСВ) — *космічні літальні апарати,* виведені на орбіти навколо *Венери.* Мета запуску ШСВ — дослідження фіз. характеристик поверхні та атмосфери планети, а також навколопланетного простору. Першими ШСВ стали запущені в СРСР *автоматичні міжпланетні станції* (АМС) «Венера-9» і «Венера-10» (див. «*Венера*»). Одночасно на поверхню планети здійснили м'яку посадку спускні апарати, що відділились від АМС за дві доби до підльоту до планети. АМС «Венера-9» і «Венера-10» відкрили новий етап у вивченні Венери, особливістю якого є тривалі дослідження планети, які проводяться з використанням ШСВ у глобальному масштабі. ШСВ використовувались для вивчення оптичних і фіз. характеристик хмар, верхніх і нижніх шарів атмосфери. Одержано зображення хмарного шару, виміряно його яскравість, поляризацію, т-ру в різних спектральних інтервалах, досліджено свічення нічного неба Венери, взаємодію *сонячного вітру* з планетою тощо. 10.X і 14 X 1983 на орбіту ШСВ було виведено АМС «Венера-15» і «Венера-16», які проводили радіолокаційні дослідження поверхні планети. Амер. АМС «Піонер-Венера-1», запущена до Венери 20.V 1978 і виведена на орбіту ШСВ 4.XII 1978, також передала цінні дані про планету.

О. М. Стародубцева.

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ ЗЕМЛІ́ (ШСЗ) — космічні апарати, виве-

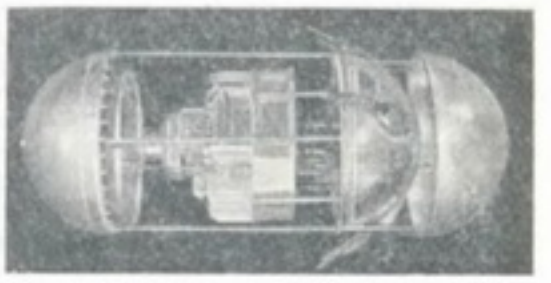

Корпус, апаратура й системи першого штучного супутника Землі.

дені на навколоземні орбіти і призначені для розв'язування н.-д. і прикладних задач. Перший ШСЗ створено в СРСР і запущено 4.X 1957; в США перший ШСЗ запущено 1.II 1958. Відповідно до міжнар. домовленості *космічний літальний апарат* наз. супутником, якщо він здійснив не менше одного оберта навколо Землі. ШСЗ (вагою від 0,7 кг до десятків тонн) виводяться на *орбіти штучних космічних об'єктів* за допомогою керованих багатоступінчастих *ракет-носіїв.* Для цього ШСЗ необхідно надати швидкості, не меншої за першу *космічну швидкість,* але не більшої за другу. Контроль за їхнім рухом здійснюється шляхом спостережень зі спец. наземних станцій (зокрема, *станції спостереження* за ШСЗ при Ужгородському ун-ті). З допомогою цих спостережень визначаються сталі гравітаційного поля Землі та параметри земної атмосфери, вивчається рух Землі тощо. Розрізняють автом. ШСЗ, пілотовані кораблі-супутники та *орбітальні станції.* Автом. ШСЗ умовно поділяють на науково-дослідні (для дослідження Землі, небесних тіл і космічного простору, для мед.-біол. досліджень) і прикладні (супутники зв'язку, метеорологічні, для дослідження земних ресурсів, навігаційні, військові, технічного призначення).

Інформація з ШСЗ («*Експлорер*», «*Електрон*», «*Інтеркосмос*», «*Космос*», «*Метеор*», «*Молния*», «*Ореол*», «*Політ*», «*Прогноз*», «*Радуга*» та ін.) передається за допомогою радіотелеметрич. систем. Пілотовані кораблі-супутники та орбітальні станції призначені для польоту людей у космосі. Вперше запуск пілотованого ШСЗ здійснено 12.IV 1961: на рад. кораблі-супутнику «*Восток*» льотчик-космонавт Ю. О. *Гагарін* здійснив політ навколо Землі (див. також «*Аполлон*», «*Восход*», «*Джеміні*», «*Меркурій*», «*Салют*», «*Скайлеб*», «*Союз*»). Першу орбітальну станцію створено в СРСР 1971.

Літ.: Успехи СССР в исследовании космического пространства. М., 1968; Аксёнов Е. П. Теория движения искусственных спутников Земли. М., 1977; Советская космонавтика. М., 1981.

П. П. Павленко.

До ст. **Франція.**

1. Узбережжя Середземного моря. 2. Панорама Парижа. 3. Гора Монблан в Альпах. 4. Атомна електростанція в Шіноні. 5. Вугільна шахта в Лотарінгії. 6. На металургійному комбінаті в місті Дюнкерку. 7. Нафтопереробний завод поблизу міста Руана. 8. В одному з цехів автомобільного заводу в Ліоні. 9. На текстильній фабриці в місті Камбре. 10. Гавр. Загальний вид порту. 11. Збирання зернових у департаменті Верхня Гаронна. 12. Збирання винограду в Бургундії.

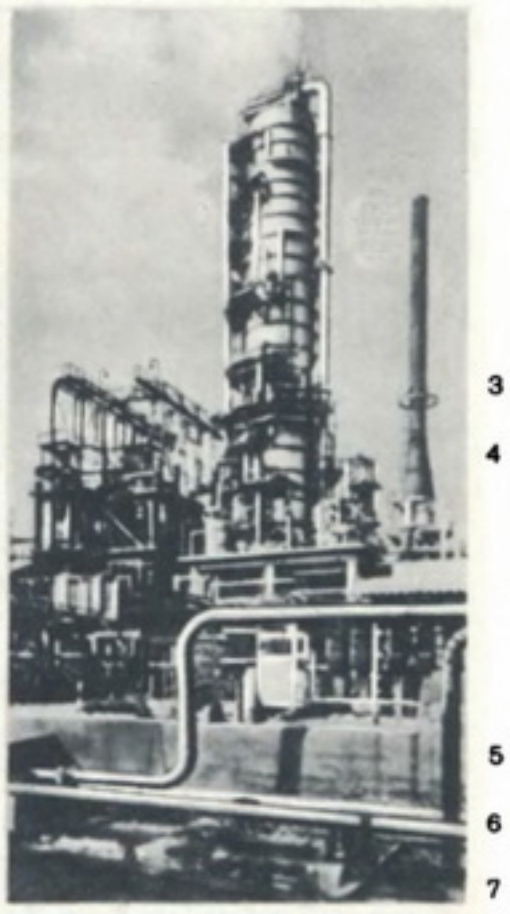

До ст. **Франція.**

1. Собор Нотр-Дам у Руані. 1210 — поч. 16 ст. Фрагмент фасаду.
2. Замок Шамбор. 1519—53. Головний фасад.
3. Тріумфальна арка на площі де Голля в Парижі. 1806—37. Арх. Ж. Ф. Шальгрен. Рельєфи 1833—36. Скульптор Ф. Рюд.
4. Палац Шайо в Парижі. 1936—37. Архітектори Л. Азема та ін.
5. Курортний комплекс «Марина — бухта Ангелів». 70-і рр. 20 ст. Архітектори А. Мінангой, М. Маро, Р. Седіфі.
6. Благовіщення. Скульптурна група західного порталу собору Нотр-Дам в Ам'єні. Камінь. 2-а чверть 13 ст.
7. Брати Лімбурги. Лютий. Мініатюра «Розкішного часослова герцога Беррійського». 1411—16. Музей Конде. Шантії.
8. Е. Делакруа. Марокканець сідлає коня. 1855. Державний Ермітаж у Ленінграді.
9. О. Ренуар. Оголена жінка сидить на канапці. 1876. Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна. Москва.
10. А. Майоль. Річка. Свинець. 1939—43. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.
11. Ф. Леже. Будівничі. 1950. Музей Леже. Місто Бйо.
12. Сцена з вистави «Тартюф» Ж. Б. Мольєра. Національний народний театр Франції. Гастролі в Києві. 1978.
13. І. Шовіре в партії Істар («Істар» В. д'Енді). Театр «Гранд-Опера». 1941.
14. Кадр з фільму «На випадок нещастя». Режисер К. Отан-Лара. 1958.

1
2
3

До ст. **Чехословаччина.**

1. Панорама Праги.
2. Краєвид на Чесько-Моравській височині.
3. Високі Татри.
4. Братіслава. Вид частини міста.
5. Нафтопереробний завод «Словнафта» у Братіславі.
6. Монтаж енергетичного устаткування на комбінаті імені В. І. Леніна (кол. «Шкода») у Пльзені.
7. Добування вугілля в Північно-Чеському буровугільному басейні.
8. Складання автомобілів на заводі «Татра» в Копршівніце.
9. На текстильному комбінаті в Сениці.
10. В одному з цехів взуттєвої фабрики в Готвальдові.
11. Вівці на пасовищі.
12. Збирання зернових культур.

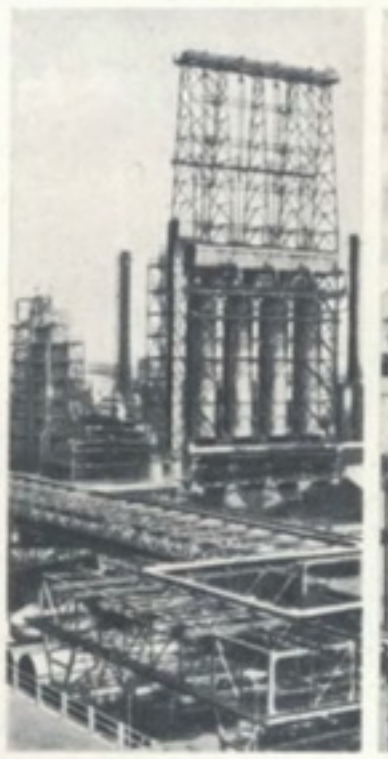

4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Чехословаччина.**

1. Ансамбль Празького Града. 12—18 ст. **2.** Ратуша в Таборі. 40-і рр. 15—17 ст. **3.** Вівтар костьолу св. Якуба в Левочі. Початок 16 ст. **4.** Дзвіниця в Качі поблизу Хрудіма. 18 ст. **5.** Пам'ятник Яну Жижці у Празі. Скульптор Б. Кафка. 1950. **6.** Телевізійний центр у Братіславі. **7.** Пам'ятник на честь Словацького національного повстання в Банській Бистриці. Архітектор И. Кузма. 1963—69. **8.** М. Швабінський. Портрет Юліуса Фучіка. Гравюра сухою голкою. 1950. **9.** Я. Купецький. Портрет пані Шрейфогель. 1716. Галерея Празького Града. **10.** Виступ Чехословацького державного ансамблю пісні і танцю імені В. Неєдлого. **11.** К. Покорний. Братання. Бронза. 1947—50. Національна галерея. Прага. **12.** И. Лада. Весна. Гуаш. 1954. **13.** Кадр з фільму «Ця хвилина, ця мить». Режисер І. Секвенс. 1980.

1
2

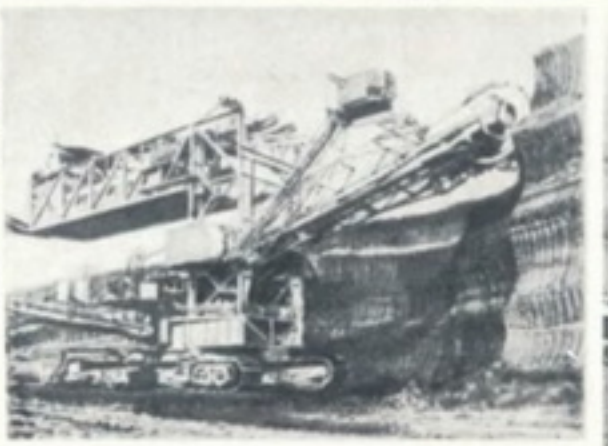

3
4
5

До ст. **Югославія.**

1. Панорама Белграда.
2. Краєвид на півночі Словенії.
3. Виробництво автомобілів на заводі в Крагуєваці.
4. Добування лігніту в Колубарському басейні.
5. Завод по виробництву аміаку в Кутині.
6. В одному з цехів загребського машинобудівного заводу «Раде Кончар».
7. На текстильному комбінаті у Вараждині.
8. На борошномельному комбінаті в Загребі.
9. Збирання зернових культур.
10. Сушіння тютюну.
11. Завод по виробництву кормів.

6
7
8

9
10
11

1
2

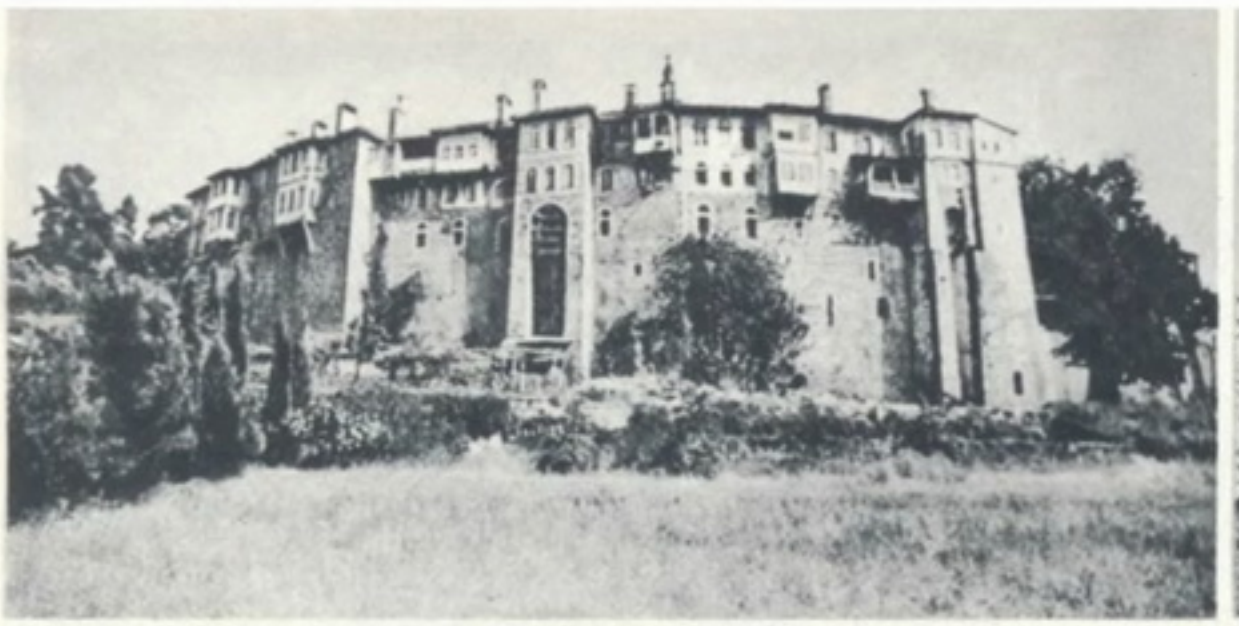

3
4
5

6
7
8
9

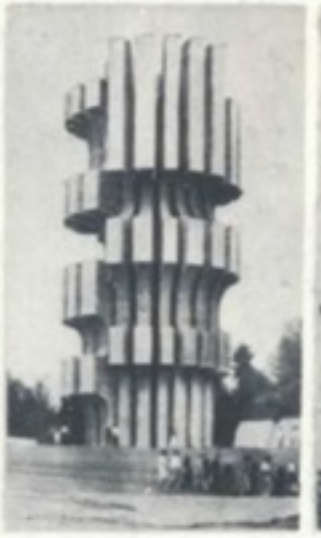

До ст. **Югославія.**

1. Пам'ятка сербської архітектури 11—13 ст.—монастирський комплекс Хіландар.
2. Фортеця Дубоваць у Карловаці. 14 ст.
3. Житловий комплекс «Південні двері Белграда» в Белграді. 70-і рр. 20 ст.
4. Будинок Скупщини СФРЮ в Белграді. Архітектор И. Ілкич. 1937.
5. Готель «Загреб-Інтерконтиненталь» у Загребі.
6. Стадіон у Сплиті. Архітектор Б. Магаш. 70-і рр. 20 ст.
7. Пам'ятник партизанам, які загинули на Козарі. Скульптор Д. Джамоня. 1969.
8. М. Милунович. Мозаїка «Перемога» в Народному театрі в Белграді. 1947.
9. Ф. Кршинич. Перші кроки. Бронза. 1955.
10. М. Ковачич. Грибарі. 1970.
11. Виступ ансамблю пісні і танцю «Шота».
12. Кадр з фільму «Ужицька республіка». Режисер Ж. Митрович. 1974.

10
11
12

1

2

До ст. **Японія.**

1. Узбережжя Внутрішнього Японського моря.
2. Токіо. Панорама міста.
3. Панорама частини Кіото.
4. На автомобільному заводі в Осаці.
5. ГЕС «Кігове».
6. Судноверф в Осаці.
7. В цеху металургійного комбінату в Нагої.
8. Виробництво телевізорів.
9. Ловіння риби.
10. На чайній плантації.

3

4

5

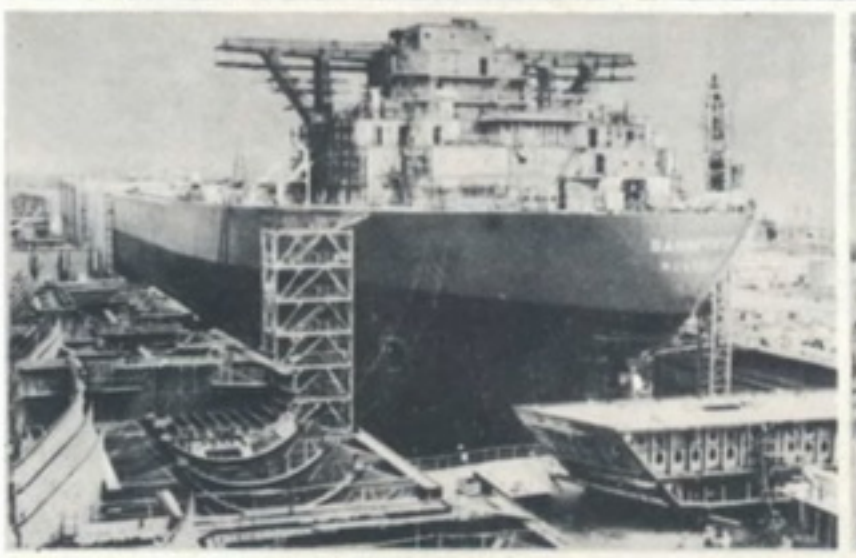

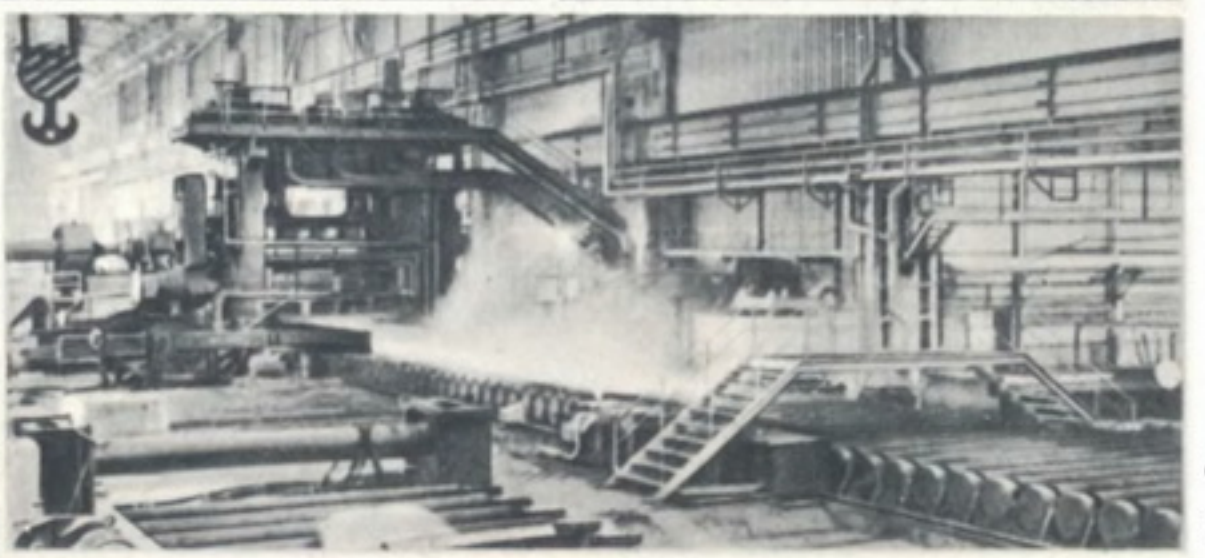

6

7

8

9

10

1
2
3

До ст. **Японія.**

1. Пагода монастиря Якусудзі. Кін. 7 — поч. 8 ст.
2. Головний храм Кондо монастиря Хорюдзі. Кін.6 ст. або поч. 7 ст., перебудова 7 — поч. 8 ст.
3. Брама святилища Тосегу в Нікко. Засновано 1617, перебудовано 1634—36.
4. Магазин фірми «Соні» в Осаці. Архітектор Курокава Кісьо. 1976.
5. Будинок Центру міжнародних конференцій у Кіото. Архітектор Отані Сатіо. 1966—74.
6. Страж Конгорікісі з храму Тодайдзі. Період Нара. Дерево, підфарбування.
7. Таканобу Фудзівара. Портрет сегуна Йорітомо Мінамото. Кін. 12 — поч. 13 ст.
8. Харунобу Судзукі. Літній полудень. Ксилографія. 18 ст
9. Хокусай Кацусіка. З серії «36 видів гори Фудзі». Ксилографія. 1823—29.
10. Хіросіге Андо. Станція Камбарі. З серії «53 станції Токайдо». Кольорова ксилографія. 1833—34.
11. Секідо Унемура. Буддійський храм у Нарі.
12. Сцена з вистави «Сукероко, квітка Едо» Цубаути Дзіхея Театр кабукі. 1982.
13. Кадр з фільму «Голий острів». Режисер Сіндо Кането 1960.

4
5
6
7

8
9
10

11
12
13

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ МА́РСА (ШСМ) — космічні апарати, виведені на орбіти навколо *Марса*. Марс став першою після Землі планетою з штучними супутниками. На 1.XII 1984 на орбіту ШСМ виведено 6 космічних апаратів (табл.). Мета запуску ШСМ — дослідження навколомарсіанського космічного простору, фіз. умов в атмосфері та на поверхні планети. За допомогою ШСМ уточнено розміри та форму планети; виміряно величину власного магн. поля Марса; сфотографовано з близької віддалі поверхню Марса і його супутників Фобоса і Деймоса; проведено радіорефракційні виміри характеристик іоносфери, атмосфери (т-ра, тиск, хім. склад) і поверхні (густина, електр. і теплові властивості); вивчено фотометричні властивості атмосфери, поверхні та глобальної пилової бурі на Марсі (1971); уточнено вміст води в атмосфері планети, склад і т-ру полярних шапок тощо. Ці дані істотно змінили та доповнили відомості про Марс (див. також «*Марінер*», «*Марс*» і «*Вікінг*»).
Літ.: Маров М. Я. Новое о Марсе и Юпитере. «Земля и Вселенная», 1977, № 2; Новое о Марсе. Пер. с англ. М., 1974. *Д. Ф. Лупішко.*

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ МІ́СЯЦЯ (ШСМ) — космічні апарати, виведені на орбіти навколо *Місяця*. Першим у світі ШСМ стала рад. *автоматична міжпланетна станція* «Луна-10» (мал.), запущена 31.III 1966 (табл.). В США апарати «*Лунар орбітер*» використовувались гол. чин. для фотографування поверхні Місяця, зокрема з метою вибору місць, зручних для посадки кораблів «*Аполлон*». З допомогою ШСМ сфотографовано практично всю місячну поверхню і складено повні карти Місяця. Досліджено глобальну структуру гравітаційного поля Місяця, при цьому встановлено існування локальних гравітаційних аномалій — масконів. Проведено магн. вимірювання Місяця, виявлено дуже слабке змінне поле, яке не перевищує 10^{-5} від значення поля Землі. За гамма- і рентгенівським випромінюванням Місяця проведено картування радіоактивності та хім. складу *місячного грунту* прибл. на 20 % площі поверхні тощо.
Літ.: Космонавтика: состояние и перспективы. М., 1974; Викторов С. В., Чесноков В. И. Химия лунного грунта. М., 1978. *М. М. Євсюков.*

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ СО́НЦЯ (ШСС) — космічні апарати (КА), виведені на орбіти навколо *Сонця*. Їхній рух визначається законами Кеплера так само, як і рух планет *Сонячної системи*. Для того, щоб КА став ШСС, йому необхідно надати швидкості відносно Землі, не меншої за другу космічну (11,2 км/с), але не більшої 42,1 км/с відносно Сонця (див. *Космічні швидкості*). ШСС поділяють на три типи: 1) власне ШСС, тобто КА, призначений для наук.-тех. досліджень на геліоцентричній орбіті; 2) КА, призначені для вивчення планет з пролітної траєкторії. Їхня кінцева геліоцентрична орбіта формується під впливом поля тяжіння досліджуваної планети; 3) КА, призначені для вивчення планет з орбіти штучного супутника або посадки на їхні поверхні. Ці КА виводяться на геліоцентричну орбіту, але здійснюють політ у режимі ШСС тільки на трасі перельоту «Земля — планета». ШСС призначені для вивчення *сонячної активності*, міжпланетного магн. поля, корпускулярного випромінювання Сонця — *сонячного вітру* тощо (див. також «*Венера*», «*Геліос*», «*Зонд*», «*Луна*», «*Марінер*», «*Марс*», *Орбіти штучних космічних об'єктів*, «*Піонер*»). *Ю. В. Александров.*

ШТУ́ЧНОГО КРОВООБІ́ГУ АПАРА́Т, АШК, апарат «штучне серце — легені» — прилад, призначений для повної або часткової тимчасової заміни функції серця і легень. Забезпечує необхідний рівень *кровообігу* і процесів обміну. Складається з трьох осн. блоків: оксигенатора (дисковий, пузирковий, плівковий або мембранний), який замінює легені; насоса (роликового або діафрагмального), що виконує функцію лівого шлуночка, теплообмінника, який забезпечує задану т-ру крові і організму; вимірювальної і регулюючої апаратури для підтримки необхідних фізіологічних параметрів. Ш. к. а. використовують гол. чин. в кардіохірургії при складних операціях на серці, а також для оживлення хворого, підтримання життєдіяльності ізольованого органа, який призначений для пересаджування (див. *Трансплантація*). Крім того, його застосовують для тривалого безперервного введення лікарських речовин в окремий орган або частину організму (напр., для ізольованої терапії злоякісних пухлин). Перший у світі Ш. к. а. (автожектор) було створено 1925 *С. С. Брюхоненком* і С. Л. Чечуліним. Іл. с. 452. *Г. В. Книшов.*

ШТУ́ЧНОЇ ВЕНТИЛЯ́ЦІЇ ЛЕГЕ́НЬ АПАРА́Т — прилад для підтримання *газообміну* в легенях в умовах порушеного природного *дихання*. Найбільшого поширення набули апарати, що примусово вдувають (однофазне дихання), а також які вдувають і відсмоктують (двофазне дихання) повітря з легень. Це респіратори, що регулюють тиск повітря (утворюється необхідний для розправлення легень тиск — РД-1, РД-2) і його об'єм (програмують об'єм вдиху і хвилинної вентиляції легень — РО-2, РО-5Н, РО-5Р, РО-6-03, Віта-1). Крім того, для штучного дихання використовують електр. стимуляцію діафрагмальних нервів за допомогою двоканальних приладів, що генерують імпульсний струм. До Ш. в. л. а. відносять також усі види наркозних апаратів. Іл. с. 452. *О. О. Циганій.*

ШУ — у давньоєгип. міфології бог повітря. Син *Ра*, батько бога Землі Геба і богині Нут. За міфами, під час творення світу Шу відділив небо від землі.

ШУ́БА Михайло Федорович (н. 30.X 1928, с. Сасове Виноградівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. фізіолог та біофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив Ужгородський ун-т (1953). З 1954 працює в Інституті фізіології АН УРСР, одночасно з 1984 — в Київ. ун-ті. Осн. праці в галузі *електрофізіології* збудливих утворів організму, зокрема вивчав природу електрогенезу, синаптичні процеси та ін.

ШУБЕ́НКО-ШУ́БІН Леонід Олександрович [н. 25.VII (7.VIII) 1907, м. Карс, тепер Туреччина] — укр. рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1943. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930) та Всесоюзний котлотурбінний ін-т (1931). У 1930—44 працював на заводах Ленінграда, викладав у ленінгр. вузах. У 1944—50 — директор Центр. н.-д. котлотурбінного ін-ту, 1950—67 — гол. конструктор Харків. турбінного з-ду, одночасно (з 1957) працював у Харків. філіалі Ін-ту механіки АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР. Осн. праці — в галузі паро- і газотурбобудування, оптимізації процесів і конструкцій турбомашин та автоматизації їх проектування. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1982.

ШУ́БЕРТ (Schubert) Франц Петер (31.I 1797, Ліхтенталь, поблизу Відня — 19.XI 1828, Відень) — австр. композитор. З 1808 співав у придворній капелі (Відень), де навчався музики у В. Ружички та А. *Сальєрі*. В 1813—14 навчався в учительській семінарії, 1814—18 — шкільний учитель. Ш. створив у музиці новий романтичний стиль. Творча спадщина Ш. (бл. 1000 творів) охоплює всі сучасні йому муз. жанри. Провідною галуззю творчості композитора є пісня (понад 600 на слова бл. 100 поетів, зокрема Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне). Серед кращих пісень — цикли «Прекрасна мельничиха» (1823), «Зимовий шлях» (1827), «Лебедина пісня» (1828), пісні «Лісовий цар», «Гретхен за прялкою», «Двійник», «Форель», «Баркарола», «Дівчина і смерть», «Вечірня серенада», «Ave Maria». Ш.— автор 9 симфоній (найвідоміша — 8-а, «Незакінчена», 1822), 9 симф. увертюр, 22 струнних квартетів, 2 квінтетів, 2 тріо, 22 фп. сонат, фп. п'єс; 7 мес, 5 опер, 11 зінгшпілей, хорів, музики до драм. вистав. Підтримував контакти з Львів. муз. т-вом «Цецилія», для якого написав багатоголосий псалом.
Літ.: Хохлов Ю. Франц Шуберт. Жизнь и творчество в материалах и документах. М., 1978; Вульфиус П. Франц Шуберт. М., 1983.

ШУ́БІН Федот Іванович [17 (28). V 1740, с. Тючковське, тепер Арх. обл.— 12 (24).V 1805, Петербург] — рос. скульптор, представник просвітительського *класицизму* в рос. мистецтві 18 ст. У 1761—67 навчався в АМ у Н. Жілле. У 1767—70 — пенсіонер АМ у Парижі, де працював під керівництвом Ж. Б. *Пігаля*, 1770—72 — в Римі. Ш.— майстер реалістич. скульптурного портрета: І. Шувалова (1771), О. Голицина (1775), З. Чернишова (1774), І. Баришникова (1778), П. Румянцева-Задунайського (1778), Г. Потьомкіна (1791), М. Ломоносова (1792), О. Безбородька (1798) та ін. Ш. є також автором статуй і рельєфів для Мармурового палацу (мармур, 1775—82) та Троїцького собору Олександ-

Штучні клапани серця:
1 — мітральний кульковий;
2 — мітральний дисковий;
3 — аортальний кульковий.

Штучні супутники Марса

Назва супутника	Дата виведення на орбіту
«Марінер-9»	14.XI 1971
«Марс-2»	27.XI 1971
«Марс-3»	2.XII 1971
«Марс-5»	12.II 1974
«Вікінг-1»	21.VI 1976
«Вікінг-2»	7.VIII 1976

Радянські штучні супутники Місяця

Назва супутника	Дата виведення на орбіту
«Луна-10»	3.IV 1966
«Луна-11»	28.VIII 1966
«Луна-12»	25.X 1966
«Луна-14»	10.IV 1968
«Луна-19»	3.X 1971
«Луна-22»	2.VI 1974

О. В. Шубников.

В. М. Шукшин.

В. В. Шулейкін.

М. В. Шулейкін.

ро-Невської лаври (1786—89) у Петербурзі; статуї «Пандора» для фонтанів Петергофа (1801). Іл. див. також до статей *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка,* т. 9, с. 448—449, *Скульптура,* т. 10, с. 320—321.

Літ.: Лазарева О. П. Русский скульптор Федот Шубин. М., 1965.

ШУ́БНИКОВ Лев Васильович (29.IX 1901—1945) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1926). З 1931 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті. У 1934—37 — одночасно проф. Харків. ун-ту. Наук. праці в галузі фізики твердого тіла, фізики низьких температур. Разом з І. В. *Обреїмовим* розробив метод вирощування монокристалів з розплаву (метод Обреїмова — Шубникова), з нідерландським фізиком В. де Гаазом (1878—1960) виявив (1930) *Шубникова — де Гааза явище.* Встановив із співробітниками (1934—37) осн. особливості поведінки однорідних надпровідних сплавів у магн. полі, виявив існування в них двох критичних магн. полів і т. з. «фази Шубникова» (надпровідників II роду); відкрив (1935) антиферомагнетизм. Разом з Б. Г. *Лазарєвим* виявив (1936) ядерний парамагнетизм.

Ю. О. Храмов.

ШУ́БНИКОВ Олексій Васильович [17 (29).III 1887, Москва — 27.IV 1970, там же] — рад. кристалограф, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив Моск. ун-т (1912). З 1920 — професор Уральського гірничого ін-ту в Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ). З 1937 — зав. лабораторією кристалографії АН СРСР, з 1944 — директор утвореного за його ініціативою Ін-ту кристалографії АН СРСР; одночасно (з 1953) — професор Моск. ун-ту. Осн. праці — з кристалофізики (поклав початок узагальненням кристалографічної симетрії, створив вчення про антисиметрію). Одним з перших почав розробляти проблеми росту кристалів, під його керівництвом організовано виробн. синтетичних кристалів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950.

ШУ́БНИКОВА — ДЕ ГАА́ЗА ЯВИЩЕ — осцилююча залежність електричного опору (ρ) монокристалічних провідників від т. з. оберненого магнітного поля (H^{-1}). Спостерігається при низьких т-рах. Зумовлюється квантуванням руху електронів у площині, перпендикулярній $\vec{H}$. Використовується для визначення форми *Фермі поверхні,* а також ефективної маси електронів провідності в металах і напівпровідниках. Відкрили (1930) в монокристалах вісмуту Л. В. *Шубников* і голл. фізик В. де Гааз (1878—1960).

ШУВА́ЛОВ Петро Іванович [1710 — 4 (15).I 1762, Петербург] — рос. держ. і військовий діяч, граф (з 1746), генерал-фельдмаршал (1761). Учасник двірського перевороту 1741, внаслідок якого на рос. престол було зведено *Єлизавету Петрівну.* Фактично керував урядом. Автор проектів екон. і фінанс. реформ (скасування внутр. митниць, проведення генерального межування, створення перших банків тощо). Брав участь у реорганізації рос. армії.

ШУГА́ — скупчення рихлого льоду на поверхні або у водній товщі водойми. Утворюється з кристалів донного або внутріводного льоду при охолодженні води нижче 0°. Виникає найчастіше на гірських та порожистих річках до настання льодоставу. Переміщення Ш. (шугохід) утруднює експлуатацію гідротех. споруд. Густоту шугоходу визначають у балах за 10-бальною шкалою.

«ШУКА́ННЯ КОЗА́ЦТВА» — одна з форм антифеод. боротьби пригноблених нар. мас Лівобережної України, які домагалися через держ.-адм. органи звільнитися від кріпацтва і дістати козац. права. «Ш. к.» виникло в кінці 17 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і рядового козацтва *козацькою старшиною,* що перетворювалася на поміщиків. У 18 ст. «Ш. к.» охопило значну частину феодально залежних селян, міщан і вільних селян. Проте лише незначній частині цього населення вдалося на підставі давніх козац. *компутів* (списків) підтвердити своє козац. походження і позбутися кріпацтва. «Ш. к.» тривало й після царського указу 1783 про остаточне закріпачення укр. селянства. «Ш. к.» було приводом до ряду антифеод. повстань, які жорстоко придушив царський уряд (див. *Кліщинське повстання 1767—70, Турбаївське повстання 1789—93*).

ШУКШИ́Н Василь Макарович (25. VII 1929, с. Сростки, тепер Бійського р-ну Алт. краю — 2.X 1974, станиця Клетська Волгогр. обл., похований у Москві) — рос. рад. письменник, кінорежисер, сценарист, актор; засл. діяч мист. РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1955. У 1960 закінчив режисерський ф-т ВДІКу (майстерня М. *Ромма*). З 1958 знімався в кіно. У 1960—62 працював на кіностудії «Мосфільм», з 1963 — на Центр. студії дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. Здійснив постановки фільмів «З Леб'яжого повідомляють» (1960), за власними сценаріями — «Живе такий хлопець» (1964), «Ваш син і брат» (1966), «Дивні люди» (1971), «Кінець Любавіних» (1972), «Печки-лавочки» (1973, зіграв роль Івана Расторгуєва), «Калина червона» (1973, роль Єгора Прокудіна). Ролі у фільмах: «Два Федори» (1959), «Журналіст» (1967), «Біля озера» (1970). Автор збірок оповідань «Сільські жителі» (1963), «Брат мій» (1975). У багатьох театрах України поставлено вистави за п'єсами Ш.— «Солодка ягода», «Характери», «Енергійні люди». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1971. Ленінська премія, 1976.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976.

Літ.: Коробов В. Василий Шукшин. М., 1977; О Шукшине. Экран и жизнь. М., 1979.

ШУЛА́ЇВСЬКА СТОЯ́НКА — двошарове поселення *сурсько-дніпровської культури* на Шулаєвому острові поблизу с. Звонецького Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Досліджувалася 1946. При розкопках нижнього шару виявлено залишки заглибленого житла, госп. ями, скупчення кам'яних виробів, вироби з рогу оленя і кістки, *мікроліти.* При розкопках верхнього шару знайдено уламки посуду, кістки диких і свійських тварин. Обидва шари стоянки датують 6-м тис. до н. е.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969.

ШУЛЕ́ЙКІН Василь Володимирович [1 (13).I 1895, Москва — 25.IV 1979, там же] — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1917). З 1918 — викладач цього уч-ща (1923—29 — професор). Працював в установах АН СРСР. Організатор і директор Чорноморської гідрофіз. станції в Кацівелі Крим. обл. (1929—48). У 1948—57 — директор організованого ним Мор. гідрофіз. ін-ту АН СРСР, 1957—59 — керівник Міжвідомчої атлантичної експедиції. У 1959—75 працював у Морському гідрофіз. ін-ті АН УРСР. Осн. праці — з теорії взаємодії Світового ок., атмосфери і материків, теорії вітрових хвиль, динаміки мор. течій і хвиль, електр. і магн. явищ, тропічних ураганів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

О. М. Суворов.

ШУЛЕ́ЙКІН Михайло Васильович [21.X (2.XI) 1884, Москва — 17.VII 1939, там же] — рад. вчений у галузі радіотехніки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1908) Петерб. політех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. Керував радіотех. лабораторією військ.-інженерного управління у Москві (1918—21). З 1919 — професор Моск. вищого тех. училища, з 1921 — Ін-ту нар. г-ва. Осн. праці — в галузі поширення радіохвиль. Зокрема, Ш. вивів розрахункові формули радіопередачі вздовж земної поверхні, розвинув теорію і методику розрахунку довгохвильових антен.

ШУЛЙК Надія Митрофанівна (н. 27.III 1922, с. Петриківка, тепер Васильківського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного петриківського розпису (див. *Петриківка*), засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). Член КПРС з 1968. Працює в галузях вишивки, декоративного розпису на папері, на дереві та альфрейного розпису. У 1941 закінчила Петриківську школу декоративного малювання. Твори: панно «Букет» (1960), «Хай завжди буде сонце» (1965), «Земля моя», «50 героїчних літ» (1966), «Союз нерушимий» (1972), «Кучерявки» (1980), «Квіти мого дитинства», «Осіннє», «Веселі барви» (всі — 1981), малюнки, листівки, декоративні тарілки, ваза. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979.

Н. О. Глухенька.

ШУЛИНДІ́Н Андрій Фролович [26.XI (9.XII) 1909, Башкирська АРСР — 10.XI 1983, Київ] — рад. генетик-селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1932. В 1934 закінчив Ленінгр. с.-г. інститут. З 1950 — в Ін-ті генетики та селекції АН УРСР (Харків), з 1956 — в

Укр. н.-д. ін-ті рослинництва, селекції і генетики. Осн. праці в галузі синтезу нового ядра клітини рослин. Ш. вперше розроблено теорію і методи створення тривидових *тритикале*. Ш. також автор *жита* «Українське тетра». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Б. П. Гур'єв.

ШУЛІ́КА, коршак (Milvus) — рід птахів род. *яструбових*. Довж. тіла 53—75 см, маса до 1 кг. Оперення спини темно-буре або червонувато-руде, живота — рудувате або землисто-буре, голова світліша. Дзьоб з гострим вершинним гачком. 2 види, поширені в Європі, Азії, Африці та Австралії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — обидва види: Ш. чорний (M. korschun) і Ш. червоний (M. milvus). Перелітні птахи. Оселюються переважно в лісах, часто поблизу поселень. Гнізда влаштовують на деревах. Кладку з 2—5 яєць в квітні насиджують обидва птахи пари бл. 1 місяця. Живляться гол. чин. гризунами, рибою, падлом; нападають також на пташенят диких і свійських птахів.

«ШУЛЯ́ВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — опорна база київського пролетаріату, своєрідна «робітнича республіка» на заводській околиці Києва — Шулявці в 1905. Робітники цього району в грудні 1905 визнали Київську Раду робітничих депутатів єдиним органом влади, встановили чіткий революц. порядок, який підтримували бойові робітн. дружини. Представників царської влади і поліцію було вигнано. 12 (25).XII робітники Шулявки застрайкували на знак солідарності з повсталим пролетаріатом Москви. Але об'єктивні умови, які склалися в місті (воєнний стан, хвиля масових репресій), опортуністична тактика меншовиків, які засіли в Раді робітн. депутатів і к-ті РСДРП, не дали змоги страйкові перерости в збройне повстання. 16—17 (29—30).XII царські війська розгромили «Шулявську республіку».

ШУ́ЛЯР Андрій Михайлович (н. 15.XII 1918, с. Майдан, тепер Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. У 1947 закінчив Львів. політех. ін-т. Брав участь у розробці ген. планів Львова, Сокаля, Червонограда, Трускавця, у реставрації та реконструкції пам'яток архітектури Львова та області. Твори: ресторан «Старий дуб» в м. Трускавці (1979), забудова центру с. Вузлового Радехівського р-ну Львів. обл. (1982); архіт. рішення численних монументів, споруджених у Львів. обл. Автор теор. праць з питань містобудування та історії архітектури.

ШУЛЬГА́ Іван Миколайович [19 (31).X 1889, с. Михайлівка, тепер Скадовського р-ну Херсон. обл.— 23.IV 1956, Київ, похований у Харкові] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1948. В 1906—11 навчався в Одес. худож. уч-щі у К. *Костанді* і Г. *Ладиженського*, 1911—17 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. З 1922 жив у Харкові. Був членом *АХЧУ*. В роки громадян. війни розписував революц. прапори, панно, агітплакати. Твори: «Похід запорожців» (1915—17), «Ленський розстріл» (1926), «Зустріч Т. Шевченка з І. Сошенком» (1938), «Козача пісня» (1945), «Переяславська рада» (1951). Картини Ш. зберігаються у Харків. худож. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін.

Літ.: Іван Миколайович Шульга. Каталог посмертної виставки творів художника. Х., 1962. *В. М. Ханко.*

ШУЛЬГА́ Ілля Максимович (20. VII 1878, с. Кропивна, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 19. XII 1938) — укр. рад. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1903—09 — в петерб. АМ у І. Рєпіна. Твори: «Козача розвідка», «Старогородська вінницька церква», «Т. Шевченко на етюдах», «Панас Карпович Саксаганський» (усі — 1910—28), «Вечорниці», «Перший трактор на селі», «Сусідки» (всі — 1929—38) та ін. З 1934 викладав у Київ. худож. інституті.

І. М. Шульга. Перший трактор на селі. 30 і роки 20 ст. ДМУОМ у Києві.

ШУЛЬГА́ Пелагея Луківна [н. 18 (30).X 1899, с. В'язівок, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1955), професор. Член КПРС з 1953. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1929). У 1930—76 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (1950—62 — зав. відділом). Осн. праці присвячені палеонтології і стратиграфії пізньодокембрійських і палеозойських відкладів УРСР. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

В. М. Палій.

ШУЛЬГА́Н-ТАШ — див. *Капова печера*.

ШУЛЬГІ́Н Яків Миколайович [1851, Київ — 1 (14).XI 1911, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1874 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. Був близький до народницького гуртка І. М. *Ковальського*. В 1879 Ш. було заарештовано й вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у Єлизаветграді та Києві, співробітничав у «*Киевской старине*». Автор праць переважно з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. та з історії *Коліївщини*.

ШУЛЬГІНА́ Ніна Сергіївна (н. 6.II 1918, м. Чернігів) — укр. рад. біолог-імунолог, доктор біол. наук (з 1965). У 1940 закінчила Одес. ун-т. В 1950—82 — зав. лабораторією консервації тканин і імунології Одес. н.-д. ін-ту очних хвороб і тканинної терапії. Осн. наукові праці присвячені клініко-імунологічним дослідженням з офтальмології. Державна премія УРСР, 1978.

ШУЛЬЖЕ́НКО Клавдія Іванівна [11 (24).III 1906, Харків — 17. VI 1984, Москва] — рос. рад. естрадна співачка, нар. арт. СРСР (з 1971). З 1923 — актриса Харківського драматичного театру, з 1928 — солістка Ленінгр. мюзик-холу, джаз-оркестру; з 1943 — у Москві. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: «Когда вы спросите меня...», М., 1981.

Літ.: Василинина И. А. Клавдия Шульженко. М., 1979.

Ю. Г. Токарєв.

ШУ́ЛЬТЕ Юрій Августович [н. 17 (30).VII 1910, м. Дебальцеве, тепер Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Після закінчення (1931) Дніпроп. металург. ін-ту працював на запорізькому заводі «Дніпроспецсталь» (1931—41, 1945—47), на Кузнецькому металург. комбінаті (1941—45). З 1947 — у Запорізькому маш.-буд. ін-ті. Осн. напрям наук. діяльності — підвищення ефективності виробн. і поліпшення якості литої і деформованої сталі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1963.

ШУЛЬЦ (Schulz) Бруно (12.VII 1892, Дрогобич, тепер Львів. обл.— 19.XI 1942, там же) — польс. письменник, художник. У 1924—39 — вчитель креслення у дрогобицькій гімназії. Літ. діяльність почав 1933. Належав до прогресивної літ. групи «Пшедмєсьце» («Передмістя»). У повістях «Крамниці з корицею» (1934), «Санаторій під клепсидрою» (1937), новелі «Вітчизна» (1938) показав побут зх.-укр. містечок і природу галицького Підкарпаття. Загинув від рук гестапо.

Літ.: Гнатюк І. Бруно Шульц. В кн.: Гнатюк І. Барельєфи пам'яті. Львів, 1977.

І. М. Лозинський.

ШУЛЬЦ (Schulz) Макс Вальтер (н. 31.X 1921, Шайбенберг) — нім. письменник (НДР). Член СЄПН. Під час 2-ї світової війни був солдатом. Закінчив Літературний інститут у Лейпцігу, з 1964 — його директор. У романах «Ми не порох, що летить за вітром» (1962) та «Триптих з сімома мостами» (1974), що є продовженням попереднього, порушено важливі соціальні й етичні проблеми. В повістях «Солдат і жінка» (1979) та «Льотчиця» (1981) зображено взаємини нім. та рад. громадян. Автор публіцистичних і літ.-критичних статей з питань соціалістичного мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Ми не порох, що летить за вітром. Роман про непропаще покоління. К., 1964; Рос. перекл.— Мы не пыль на ветру. Роман о непотерянном поколении. М., 1972; Солдат и женщина. Повесть.— Рассказы, эссе. М., 1980.

А. Г. Баканов.

ШУЛЬЦ Михайло Михайлович (н. 1.VII 1919, Петроград) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1946. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1947) працював там же. З 1965 — профе-

К. І. Шульженко.

Ф. І. Шубін. Портрет М. Р. Паніної. Фрагмент. Мармур. Близько 1775. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Іван Миколайович Шульга. Циганка. 1916.

Шуліка чорний.

М. М. Шульц.

Штучної вентиляції легень апарати РО-2 і РО-5.

Блок-схема штучного кровообігу апарата.

сор. З 1972 — директор Ін-ту хімії силікатів ім. І. В. Гребенщикова АН СРСР. Осн. праці — з фіз. хімії скла і термодинаміки гетерогенних рівноважних процесів. Нагороджений орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

ШУМ — 1) У фізіологічному розумінні комплекс звуків, що несприятливо впливають на організм людини, перешкоджають її праці і відпочинку. Людина з нормальним слухом сприймає звукові коливання частотою від 16 до 20 кГц і інтенсивністю від 0 до 120—130 дБ. Звуки (шум) великої інтенсивності викликають у людини больові відчуття (внаслідок сильного тиску на барабанні перетинки), а звук в 150 дБ стає нестерпним. Негативно впливає на здоров'я людей тривала або надмірна за інтенсивністю дія Ш. (спричинює втому, часто призводить до зниження гостроти слуху, іноді — глухоти, спричинює виникнення деяких захворювань). Рівень Ш. на вулицях деяких великих міст досяг інтенсивності промислових шумів (80—100 дБ). В СРСР проблема боротьби з Ш. розв'язується планово (постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по обмеженню шуму в промисловості», 1960; «Про заходи по зниженню шуму на промислових підприємствах, в містах і інших населених пунктах», 1973). Це питання розглядалося також 1969 7-ю сесією Верховної Ради СРСР, що прийняла Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, які містили розділ про запобігання шумів. 2) У фізиці Ш.— невпорядковані коливання різної фізичної природи, що відзначаються складністю часової і спектральної структури. За природою виникнення розрізняють акустичні та радіоелектронні Ш.

Акустичні Ш. зумовлюються вібрацією твердих тіл (мех. Ш.), рухом рідин (аеро- і гідродинамічний Ш.), горінням, вибухом або розрядом (термічний Ш.); вони супроводять акустичну кавітацію (кавітаційний Ш.). Радіоелектронні Ш. бувають внутрішніми, або апаратурними, і зовнішніми. Причиною внутр. Ш. є різні електр. *флуктуації*. Ці Ш. пов'язані з невпорядкованим рухом носіїв заряду в провідниках (тепловий Ш.), з випадковим характером *емісії електронної* в електровакуумних та іонних приладах (дробовий Ш.), *рекомбінації* електронів і дірок (генераційно-рекомбінаційний Ш.) і *дифузії* носіїв заряду (дифузійний Ш.) в напівпровідникових приладах. Зовн. Ш. спричинюються випадковими коливаннями теплового випромінювання Землі (Ш. Землі), земної атмосфери (Ш. атмосфери), а також планет, Сонця, міжзоряного середовища (Ш. космосу). Досліджують Ш. для з'ясування їхнього впливу на людину і різні системи, для створення методів виділення корисних сигналів на фоні Ш. з метою підвищення точності вимірювань у різних пристроях, для оцінки надійності конструкцій за інтенсивністю т. з. акустичної емісії. В ряді випадків Ш. використовують як джерело інформації, зокрема у *гідролокації*, *радіоастрономії* (див., наприклад, *Шумопеленгатор*).

ШУМА́ДА Іван Володимирович (н. 21.VI 1920, с. Кузьминчик, тепер Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. ортопед-травматолог, доктор мед. наук (з 1970), професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. В 1948 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1948—52 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту ортопедії і травматології, в 1954—58 працював в апараті ЦК Компартії України. В 1959—69 — заст. міністра МОЗ УРСР, з 1969 — директор Київ. н.-д. ін-ту ортопедії. Осн. напрям праць Ш.— трансплантація кісткової тканини, лікування ушкоджень і захворювань кульшового суглоба тощо. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями.

ШУ́МАН (Schumann) Роберт Александер (8.VI 1810, Цвіккау — 29. VII 1856, Енденіх, поблизу Бонна, похований у Бонні) — нім. композитор і муз. письменник. Муз. освіту здобув у Ф. Віка (фортепіано) і Г. Дорна (композиція). В 1834—44 видавав «Новий музичний журнал», де підтримував нову романтичну школу в європ. музиці. З 1843 викладав у Лейпцігській консерваторії. В 1844 виступав з концертами в Росії (Москва, Петербург). Ш. розвивав прогресивні традиції нім. романтизму в музиці. Композитор-новатор, він створив нові типи фп. циклів, особливу увагу приділяв програмності. Серед фп. циклів — «Метелики» (1831), «Симфонічні етюди» («Етюди у формі варіацій», 1837), «Карнавал» (1835), «Крейслеріана» (1838), «Фантастичні п'єси» (1837), «Дитячі сцени» (1838), «Альбом для юнацтва» (1848). Ш.— автор опери «Геновева» (1848), музики до драм. поеми «Манфред» (1849), сцен з «Фауста» (1844—53), 4 симфоній (1841, 1846, 1850, 1851), симф. увертюр, фп. сонат (1835, 1836, 1838), «Фантазії» (1838), концерту для фп. з оркестром (1845), камерних інструм. творів, хорів, пісень, зокрема, вокальних циклів «Любов поета», «Любов і життя жінки», «Мірти», «Коло пісень» (всі — 1840).

Тв.: Рос. перекл.— О музыке и музыкантах, т. 1—2. М., 1975—79; Письма, т. 1—2. М., 1970—82.

Літ.: Житомирский Д. В. Роберт Шуман. (Очерк жизни и творчества). М., 1964.

ШУ́МЕН (з 1950 по 1965 — Коларовград) — місто на Пн. Сх. Болгарії, адм. ц. Шуменського округу. Вузол автошляхів, залізнична станція. 90,6 тис. ж. (1978). Провідна галузь — машинобудування (судно- та автомобілебудування). Кольорова металургія (виробн. алюм. прокату). Підприємства шкіряної, меблевої, швейної та харчосмакової (у т. ч. м'ясоконсервної, пивоварної, тютюнової) пром-сті. Археол. музей. У Ш. був засн. перший болг. театр. Залишки середньовічної фортеці. У Ш. народився В. П. *Коларов*.

ШУМЕ́Р, Сумер — історична область у Пд. Дворіччі (на тер. пд. частини сучас. Іраку). Найдавніші людські поселення на тер. Ш. належать до 5—4-го тис. до н. е. До кін. 3-го тис. до н. е. була заселена переважно *шумерами*. Бл. 3-го тис. до н. е. в Ш. виникли міста-держави (Кіш, Ур, *Лагаш* та ін.), центрами яких були храмові г-ва, які базувалися на річковому зрошенні. Міста-держави вели між собою боротьбу за зверхність у Ш. З 25 ст. до н. е. більша частина Ш. потрапила під владу Лагашу. В 24—22 ст. до н. е. Ш. перебував під владою *Аккаду*, бл. 21 — бл. 20 ст. до н. е.— Уру. Бл. 20 ст. до н. е. д-ва Ур впала під натиском зх.-семітських скотарів і горців-еламітів. Про дальшу історію Ш. див. *Вавілонія*. *Г. І. Підлуцький.*

ШУМЕ́РИ, шумерійці — давній народ, який заселяв Пд. Дворіччя в 5—2-му тис. до н. е. До серед. 3-го тис. до н. е. почалося змішання Ш. з сх. семітами-аккадцями, які оселилися в Пн. частині Пд. Дворіччя. В 1-й пол. 2-го тис. до н. е. Ш. і сх. семіти злилися в один аккадський народ. Ш. були творцями *клинопису*, літ. творів (міфів про створення світу, про рай, потоп та оповідей про героїв, у т. ч. про *Гільгамеша*). Високого рівня досягли архітектура і мистецтво. Див. також *Шумерська мова*. *Г. І. Підлуцький.*

ШУМЕ́РО-АККА́ДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво давніх народів Месопотамії 4—1-го тис. до н. е. Див. *Вавілоно-ассірійська культура*.

ШУМЕ́РСЬКА МО́ВА — мова *шумерів*. Тепер *мертва мова*. Спорідненість її з ін. мовами не встановлено. Відома з численних клинописних пам'яток (див. *Клинопис*) 3—1-го тис. до н. е. (тексти реліг., госп., юридичного, наук. змісту, пам'ятки худож. л-ри тощо). Як мова культу й л-ри зберігалася до 3—1 ст. до н. е. Характерні риси Ш. м.: є *ергативна конструкція* речення, порядок слів у реченні відносно сталий.

Літ.: Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

ШУМИ́ЛО Микита Михейович [28. V (10.VI) 1903, с. Михайлівка, тепер Кам'янськ. р-ну Черкас. обл.— 5.III 1982, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ін-т кінематографії (1938). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкувався з 1930. Автор книг «Урожай» (1934), «Голубий зеніт» (1948), «Щедрі серцем» (1952), «Прокурор республіки» (1958), «Я — твій брат» (1961), «Де ти, моя чаєчко?» (1979) та ін. За сценарієм Ш. створено фільм «Прокурор республіки» (1941). Виступав з літ.-критичними працями. Перекладач рос. повістей Т. Шевченка, творів багатьох рос. письменників. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Голубий зеніт. К., 1983.

Ф. К. Сарана.

ШУМИ́ЛОВ Михайло Степанович [5 (17).XI 1895, с. Верхтеченське, тепер Шадрінського р-ну Кург. обл.— 28.VI 1975, Москва, похований у Волгограді на Мамаєвому кургані] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1918. У Рад. Армії з 1918. Учасник визвольного походу в Зх. Білорусію (1939) і рад.-фінл. війни 1939—

40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стрілецького корпусу, заст. команд. і команд. армією. Керовані Ш. війська 64-ї (7-ї гвард.) армії героїчно билися під Сталінградом, брали участь у визволенні України. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШУ́МКА — укр. нар. пісня-танець. Муз. розмір $^2/_4$. За темпом і характером виконання близька до *коломийки*. Іноді Ш. наз. жартівливу пісню, а також інструментальну п'єсу.

ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Олександр Михайлович [1748, с. Яківці, тепер територія м. Полтави — 25.VI (6.VII) 1795, Москва] — вітчизн. лікар. Навчався в Київ. академії (1758—71), Петерб. мед. школі (1773—75) та в Страсбурзькому ун-ті (1778—82), де захистив дисертацію «Про будову нирок». Згодом капсула судинного клубочка нирок була названа ім'ям Ш. В 1785—86 відряджений за кордон для вивчення питання реорганізації та удосконалення мед. освіти. Погляди на це питання виклав в окремій книзі. З 1786 працював в Моск. мед.-хірургіч. школі професором терапії, а потім акушерства. Переклав ряд іноземних медичних творів російською мовою.

М. К. Бородій.

ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Павло Михайлович (1752, с. Малі Будища, тепер територія м. Полтави — 1821, Харків) — вітчизн. лікар. Брат О. М. *Шумлянського*. Навчався в Київ. академії (1763—70), Петерб. мед. школі (1773—74) та в Страсбурзькому ун-ті (1784—89), де захистив дисертацію про місцеве запалення. З 1790 — викладач Петерб. мед. школи, з 1795 — професор хірургії і фармакології Моск. мед. школи. Одночасно керував заводом хірургічних інструментів. В 1805—17 — професор хірургії і декан мед. ф-ту Харків. ун-ту. Праці Ш. присвячені вивченню лікувальної дії води, мінеральних вод Полтавської губернії, вивихів суглобів тощо.

М. К. Бородій.

ШУМОПЕЛЕНГА́ТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на шумкий об'єкт, що міститься у воді, за випромінюваними ним акустичними коливаннями; засіб прикладної *гідроакустики*. Розрізняють Ш. стаціонарні, встановлювані на дні моря (океану) на опорних конструкціях або розміщувані на нерухомих (на якорі) буях, і рухомі — на підводних човнах, надводних кораблях деяких типів, у контейнерах, що їх опускають у воду з вертольотів, тощо. До осн. частин Ш. належать приймач звуку (переважно акустична антена, що складається з багатьох *гідрофонів*), *фільтр електричний*, електричний *підсилювач* та індикатор (напр., *телефон* або *електроннопроменева трубка*). Далекість дії Ш.— десятки кілометрів.

ШУ́МСЬКЕ — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Вілії (бас. Прип'яті), за 32 км від залізнич. ст. Лепссівка. 4,5 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1149 під назвою Шумськ в *Іпатіївському літописі*. В середині 14 ст. підпав під владу феод. Литви, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. З серед. 16 ст. до 1939 мало назву Шумськ і Шумське. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено наприкінці 1917. В 1919 Ш. захопила бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Ш. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1960 Ш.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний, торфобрикетний заводи, міжгосподарська будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 загальноосвітні та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ШУ́МСЬКИЙ Сергій Васильович [справж. прізв.— Чесноков; 7 (19).X 1820, Москва — 6 (18).II 1878, там же] — рос. актор. У 1841 закінчив Моск. театральне уч-ще. Учень М. С. *Щепкіна*. В 1841—78 — в трупі Малого театру (1847—50 працював в Одеському рос. театрі, де грав. гол. ролі). Серед ролей — Кочкарьов, Хлестаков («Весілля» і «Ревізор» Гоголя), граф Любін («Провінціалка» Тургенєва), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Скапен («Витівки Скапена» Мольєра). В кін. 60-х рр. викладав сценічне мистецтво в Моск. консерваторії.

ШУ́МСЬКИЙ Юрій Васильович [справж. прізв.— Шомін; 5 (17).XI 1887, м. Тирасполь — 7.VI 1954, Київ] — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Брав активну участь у революц. русі. В 1917 організував у Херсоні аматорський укр. драм. театр, а 1919 — драм. студію. У 1925—34 — актор Одес. держ. драми (тепер Одеський укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої Революції), 1934—54 працював у Київ. укр. драм. театрі імені І. Франка. Серед ролей: Голохвостий («За двома зайцями» за Старицьким), Іван Барильченко («Суєта» Карпенка-Карого), Кречет, Тарас Голота, Галушка, Богдан Хмельницький («Платон Кречет», «Правда», «В степах України», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Буйко («Професор Буйко» Баша), Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Борис Годунов («Борис Годунов» Пушкіна), Філіпп II («Дон Карлос» Шіллера). Знімався у фільмах: «Третій удар» і «Сталінградська битва», «Беня Крик», «Борислав сміється», «Буря» та ін. Вистави: «Єгор Буличов та інші» М. Горького (зіграв роль Єгора) і «Приборкання непокірної» Шекспіра (роль Петруччо). Ш. був видатним майстром худож. слова. В роки Великої Вітчизн. війни завідував худож. частиною *Радіостанції імені Т. Г. Шевченка*. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Тв.: Оповідання і статті. К., 1964.

Літ.: Круті І. Ю. В. Шумський. К., 1955; Йосипенко Н. Юрий Васильевич Шумский. К., 1960; Степанов Б. Й. Юрій Шумський. К., 1971.

Р. П. Бернацька.

Р. А. Шуман.

С. В. Шумський.

Ю. В. Шумський.

Ю. В. Шумський у ролях Бориса Годунова («Борис Годунов» О. Пушкіна), Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Голохвостого («За двома зайцями» за М. Старицьким в переробці В. Василька) та Філіппа II («Дон Карлос» Ф. Шіллера).

ШУ́МСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 39,7 тис. чол. (1984). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 29 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шумське*. Розташований у пн. частині *Подільської височини*. На Пн. Зх. підносяться *Кременецькі гори*. Корисні копалини: торф, каолін, пісок, глина, пісковик. Найбільша річка — *Вілія* (бас. Прип'яті). Грунти чорноземні, дерново-підзолисті, лучні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (дуб, граб, клен, сосна, береза) займають 19,4 тис. га. В межах району — держ. заказник «Суразька дача». Найбільше пром. підприємство району — Шумський торфобрикетний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Шумське). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця і цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство. У Ш. р.— 18 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. підприємства: по виробн. продукції птахівництва, комбікормів, яловичини і риби; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 46 заг.-осв. та 2 муз. школи, 62 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні, 18 будинків культури, 40 клубів, 2 кінотеатри, 50 кіноустановок, 54 б-ки. У с. Великих Дедеркалах Ш. р. народився польс. громад. діяч Гуго *Коллонтай*, у с. Великих Загайцях — укр. рад. хоровий диригент А. М. *Кушніренко*. У Ш. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1945).

Карту див. на с. 454.

В. Г. Поліщук.

ШУРИНО́К Андрій Романович [25.X (7.XI) 1894, с. Стрижівка, те-

П. І. Шурухін.

С. Ф. Шутов.

М. О. Шутько.

І. М. Шутєв.
Похмурий день. 1968.

пер Коростишів. р-ну Житомир. обл.— 13.I 1969, Київ] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1954), професор (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1967). В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т і з цього ж року працював в ньому (з 1954— зав. кафедрою хірургії дитячого віку). Праці Ш. присвячені проблемам апендициту, перитоніту, інвагінації (непрохідності кишок у дітей), питанням пілоростенозу, стафілококовій інфекції тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШУРУ́ХІН Павло Іванович [5 (18). XI 1912, с. Солоний Єрик, тепер Биковського р-ну Волгогр. обл.— 3.XI 1956, Москва] — рад. військовослужбовець, генерал-майор (1953), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1940. В Рад. Армії з 1931. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував партизан. загонами в Гом., Орлов. областях, з липня 1943 і до кінця війни — гвард. стрілецьким полком на Ворон., 1-му і 2-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив курси командного складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШУРФ (нім. Schurf) — вертикальна або похила неглибока (до 25 м) *гірнича виробка*, прокладена з поверхні землі. Служить для розвідування корисних копалин, вивчення несучої або фільтраційної здатності порід, вентиляції шахт, для водовідливу, транспортування матеріалів, спуску і підйому людей тощо.

ШУТ Андрій (р. н. невід.— 1873)— укр. кобзар. Н. й жив у містечку Олександрівці (тепер село Корюківського р-ну Черніг. обл.). У 17 років осліп. У репертуарі Ш. були істор. пісні, думи, псалми та ін. Вважають, що Ш. був одним з найкращих знавців дум серед усіх кобзарів і лірників, знав 13 дум (про Б. Хмельницького, про визвольну війну 1648—54 та ін.). Думи від Ш. записували Г. Базилевич, П. Куліш і А. Метлинський.

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. *М. П. Полотай.*

ШУТЄ́В Іван Михайлович (н. 28.X 1933, м. Ужгород) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1952—55 вчився в Ужгород. уч-щі прикладного мистецтва у *Й. Бокшая* і *А. Ерделі*. Працює переважно в жанрі пейзажу. Твори: «Початок весни» (1956), «Зима в Ужоцькій долині» (1960), «Веречанський перевал» (1967), «Весна в Карпатах» (1969), «Останній сніг» (1974), «Весняні Карпати» і «Вечір у Карпатах» (обидва — 1980) та ін.

ШУ́ТОВ Степан Федорович [17 (30). I 1902, маєток Дворець, тепер с. Дворець Бобруйського р-ну Могильовської обл. — 17.IV 1963, Київ] — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944). Член КПРС з 1924. Н. в сел. сім'ї. З 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1937 закінчив Військ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Волховському, Ворон. і 2-му Укр. фронтах. Як командир 20-ї гвард. танкової бригади відзначився при визволенні Києва. З 1945 — у відставці. Автор книг «Завжди в строю» (1950) та «Червоні стріли» (1963). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШУТЬ Микола Степанович (25.X 1918, м. Павлоград, тепер Дніпропетр. обл.— 1943) — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1940. Навчався в Літ. ін-ті ім. М. Горького. Під час Великої Вітчизн. війни брав участь у рад. підпіллі в тимчасово окупованому фашистами Павлограді. Писав листівки, поширював віршовані відозви, що закликали до боротьби з ворогом. Загинув у нім. концтаборі. У 1961 посмертно прийнятий до Спілки письменників України. Дніпропетровський обком ЛКСМУ встановив щорічну літературну премію ім. М. Шутя.

Тв.: Любов і ненависть. Дніпропетровськ, 1959; Чистота. Дніпропетровськ, 1964. *О. Я. Ющенко.*

ШУТЬКО́ Микола Олексійович (н. 19.XII 1927, Кривий Ріг) — укр. рад. актор театру і кіно, нар. арт. УРСР (з 1980). В 1948 закінчив Дніпроп. театр. уч-ще. Працював 1950—63 в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської, 1963—82 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, з 1982 — на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Кнур («Лимерівна» Панаса Мирного), Оврам («Патетична соната» М. Куліша), Свічкогас («Ярослав Мудрий» Кочерги). Знявся у фільмах «Вони билися за Батьківщину», «Зачарований вітряк» та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. Г. Осьмак.

ШУ́ХАРДТ (Schuchardt) Гуго (4. II 1842, Гота — 21.IV 1927, Грац) — нім. та австр. мовознавець. Професор ун-тів у Галле (з 1873) та Граці (1876—1900). Автор праць з заг. та романського мовознавства. Досліджував *мовні контакти*, вивчав історію слів у зв'язку з історією позначуваних ними реалій. Критикував тлумачення представниками *молодограматизму* фонетичних законів, виступав проти генеалогічної класифікації А. *Шлейхера*. Осн. праці: «Вокалізм народної латині» (т. 1—3, 1866—68), «Про фонетичні закони» (1885), «Романські етимології» (ч. 1—2, 1897—99). *Л. І. Сахарчук.*

ШУХЕ́ВИЧ Володимир Осипович (15.III 1849, с. Тишківці, тепер Городенків. р-ну Івано-Фр. обл.— 5.IV 1915, Львів) — укр. етнограф бурж.-ліберального напряму. В 1877 закінчив Львів. ун-т. З 1890 учителював у Львові. Заснував і був редактором (1890—95) дит. газ. «*Дзвінок*». В 1896—1904 — голова укр. т-ва «*Руська бесіда*». Збирав етногр. матеріали. Осн. праця — «Гуцульщина» (ч. 1—5, 1899—1908), в якій дано етногр. характеристику *гуцулів*.

П. І. Арсенич.

ШУХЕ́ВИЧ Осип Остапович (4.I 1816, с. Раків, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.— 1870, с. Тишківці, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. письменник, перекладач. Батько В. О. *Шухевича*. Закінчив Львів. духовну семінарію (1838). Примикав до літ.-громадського руху, очолюваного «*Руською трійцею*». Наслідував В. Скотта, переклав укр. мовою Вергілія («Буколіки», «Георгіки»), нім. письменників (Гердера та ін.). І. Франко позитивно оцінив працю Ш., 1883 видав його твори зі своєю передмовою.

ШУ́ХОВ Володимир Григорович [16 (28).VIII 1853, м. Грайворон, тепер Бєлг. обл. — 2.II 1939, Москва] — рад. інженер і вчений у галузі техніки і будівництва, почесний академік АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1928), Герой Праці (1932). Член ВЦВК (1927). Після закінчення (1876) Моск. вищого тех. уч-ща відряджений до США. З 1878 — гол. інженер тех. буд. контори у Москві. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював на з-ді «Паробуд» (Москва). Ш. розрахував перший в Росії нафтопровід і керував буд-вом його, створив перший у світі мазутопровід з підігрівом. Уперше в світі здійснив пром. факельне спалювання рідкого палива за допомогою винайденої ним розпилювальної форсунки (1880). Винахідник крекінг-процесу. Створив конструкції водотрубних парових котлів (котли Шухова). За проектами Ш. споруджено бл. 200 башт оригінальної конструкції, бл. 500 мостів, маяки тощо. Премія ім. В. І. Леніна, 1929.

ШУ́ХОВ Іван Петрович [18 (31). VII 1906, станиця Пресновська, тепер с. Пресновка Пресновського р-ну Пн.-Каз. обл.— 30.IV 1977, Алма-Ата] — рос. рад. письменник

Член КПРС з 1940. Друкуватися почав в 1925. Перший роман — «Гірка лінія» (1931). Роман «Ненависть» (1931) — про початок соціалістичної колективізації с. г. в Казахстані (фільм «Ворожі стежки», 1935, п'єса «Біглий вогонь», 1933). У романі «Діюча армія» (1940—41) відобразив події напередодні Великої Жовтневої соціалістич. революції.

Автор нарисів про цілину. Автобіографічний цикл «Пресновські сторінки» (1970). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5, Алма-Ата, 1981—83; Укр. перекл. — Ненависть. К.—Х., 1935; Батьківщина. К.— Х., 1936.

М. М. Радецька.

ШУ́ША — місто Шушанського р-ну Нагорно-Карабахської автономної обл. Азерб. РСР. Відома як давній центр килимарства. Пам'ятки архітектури: залишки кріпосних стін, два замки (всі — 18 ст.), житл. кам'яні будинки 18—19 ст.

ШУ́ШЕНСЬКЕ — селище міського типу, райцентр Краснояр. краю РРФСР. Розташоване поблизу впадіння р. Великої Шуші в Єнісей, за 60 км на Пд. Сх. від залізнич. ст. Мінусінськ (на лінії Абакан — Тайшет). Засн. в 1-й пол. 18 ст. рос. козаками. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Ш.— волосне село

Шушенське. Будинок селянина А. Д. Зирянова, де в перший рік заслання жив В. І. Ленін.

Мінусінського повіту Єнісейської губернії. Царизм використовував Ш. як місце політ. заслання. Тут жили на поселенні *декабристи*, М. В. *Петрашевський*, учасники нац.-визвольного руху, народники. З 8.V 1897 по 29.I 1900 в Ш. відбував заслання В. І. Ленін. 7.V 1898 до нього приїхала Н. К. *Крупська*. У Ш. В. І. Ленін написав понад 30 творів. У 1938 тут відкрито Будинок-музей В. І. Леніна. За постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна у Ш. на площі 6,6 га створено меморіальний музей-заповідник «Сибірське заслання В. І. Леніна» (відкрито у квітні 1970). До нього входять 29 садиб, у т. ч. два будинки, в яких під час перебування в Ш. жили В. І. Ленін і Н. К. Крупська. В музеї відтворено вигляд сибірського села 19 ст.

О. О. Олейников.

ШУ́Я — місто обласного підпорядкування Іванов. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Тезі (прит. Клязьми). Залізнич. станція, пристань. 72 тис. ж. (1983). В Ш.— ф-ки: 4 текстильні, по виробн. гармоній, меблів, швейна, трикотажна: з-ди: маш.-буд., металопрокатний, хім. волокна, олієекстракційний та ін. Пед. ін-т, індустр. технікум, мед. уч-ще. Музеї: меморіальний М. В. Фрунзе та краєзнавчий. Вперше згадується в істор. джерелах 1539.

ШХЕ́РИ (від швед. skär — стрімчак, скеля) — невеликі скелясті острови, розділені вузькими протоками. Складаються переважно з кристалічних порід, поверхня згладжена в результаті дії льодовиків, поширені *«баранячі лоби»*, *друмліни,ози* тощо. Найпоширеніші Ш. біля узбережжя Норвегії, Швеції, Фінляндії, Канади, в СРСР — біля зх. берегів Білого м.; утруднюють судноплавство.

ШХУ́НА, шкуна (англ. schooner)— парусне судно з двома — сімома щоглами і косими парусами на них. Розрізняють шхуни транспортні, промислові, спортивні та учбові. Водотоннажність їх 100—5000 т. Більшість сучасних Ш.— з двигунами внутр. згоряння, що дають змогу рухатися у штильову погоду і на вузьких *фарватерах*. Є також шхуни-барки (*баркентини*) і шхуни-бриги (*бригантини*).

ШЮТЦ (Schütz) Генріх (14.X 1585, м. Кестріц, поблизу м. Гери, Тюрінгія — 6.XI 1672, Дрезден) — нім. композитор, диригент, органіст, педагог. У 1609—13 вивчав композицію у Дж. Габрієлі (Венеція). В 1614—57 (з перервами) — придворний капельмейстер капели в Дрездені. Автор першої нім. опери «Дафна» (пост. 1627) і першого балету «Орфей та Еврідіка» (пост. 1638). Серед ін. творів — ораторії («Страсті»), меси, псалми. духовні концерти, мадригали.

Літ.: Штейнгард В. Генрих Шютц. М., 1980.

І. Д. Гамкало.

ШЯУЛЯ́Й — місто респ. підпорядкування Лит. РСР, райцентр. Вузол залізнич. ліній. 130 тис. ж. (1983). Гол. підприємства — з-ди: телевізійний, велосипедо-моторний «Вайрас», верстатобуд.; м'ясний та мол. комбінати, трикотажна ф-ка «Вярпстас» та ін. Підприємства деревообр. пром-сті, торфопідприємство. У Ш.— пед. ін-т, вечірній ф-т Каунаського політех. ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади. Істор.-етногр. музей, драм. театр. Ш. засн. 1569.

Щ

Щ — двадцять дев'ята буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «щ» позначають сполучення шумного глухого фрикативного передньоязикового приголосного «ш» та глухої передньоязикової африкати «ч» (щука, кущ).

ЩАВЕ́ЛЬ (Rumex) — рід рослин родини гречкових. Багато-, рідше однорічні трави й напівкущі. Листки чергові, суцільні. Квітки двостатеві, в деяких — одностатеві, дрібні, зібрані у волотевидне суцвіття. Плід — тригранний горішок. Бл. 150 видів, пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — бл. 50 видів, з них на Україні — понад 20. Деякі види, напр. Щ. кислий (R. acetosa), введено в культуру як овочеві рослини. В їжу використовують листки, які містять 0,4—1 % щавлевої к-ти, вітамін В, залізо та кальцій. Урожай Щ. становить до 120 ц/га. На Україні (1984) культивують сорти Щ.: Бельвільський, Одеський 17, Широколистий. Настої та екстракти з кореневища Щ. кінського (R. confertus) та деяких ін. видів використовують у медицині.

ЩАВИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (1868, Київщина — 28. XII 1924, Ленінград) — рос. і укр. мистецтвознавець, колекціонер. Закінчив Петерб. технологічний ін-т. Жив у Петербурзі. Брав участь у реставрації картин Ермітажу. Автор статей про образотворче мистецтво Нідерландів, технологію давньоруського живопису, мистецькі твори Т. Шевченка. З 1906 збирав колекцію картин голл. та флам. майстрів, яку, згідно його заповіту, передано до Київ. музею мистецтв ВУАН (тепер Київ. музей західного та східного мистецтва).

Тв.: Собрание картин. Пг., 1917; Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. М.—Л., 1935.

С. І. Білокінь.

ЩАВЛЕ́ВА КИСЛОТА́, оксалатна кислота, HOOC—COOH — найпростіша двохосно́вна *карбонова кислота*; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 189,5 °С; добре розчиняється у гарячій воді, обмежено — в спирті, ефірі; нерозчинна у бензолі, хлороформі. Утворює гідрат складу $C_2H_2O_4 \cdot 2H_2O$ ($t_{пл}$ 101,5 °С), солі (*оксалати*), ефіри, аміди та ін. похідні. Отруйна. Солі Щ. к. є в багатьох рослинах, напр. кислу калієву сіль знайшли у щавлі (звідси й назва к-ти). В тканинах організму Щ. к. утворюється як продукт *обміну речовин* і разом з Щ. к. їжі виділяється з сечею у вигляді оксалату кальцію. При порушенні мінер. обміну оксалати беруть участь в утворенні каменів у нирках і сечовому міхурі. Щ. к. утворюється при щавлевокислому бродінні. У пром-сті її одержують піролізом мурашинокислого натрію. Застосовують у текст. пром-сті як протраву при вибиванні тканин; в аналітичній хімії для осаджування деяких металів; для виготовлення барвників, чорнила та ін.

ЩАДЕ́НКО Юхим Опанасович (1885, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський Ростов. обл.— 6.IX 1951, Москва) — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1942). Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. В 1917—20 — учасник розгрому контрреволюції на Дону і встановлення Рад. влади на тер. Донського округу; воював під Царицином, член Реввійськради 1-ї і 2-ї *Кінних армій*. Після громадян. війни — на командних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР, член Військ. ради Пд., 4-го Укр. фронтів. У 1930—34 —

В. Г. Шухов.

Г. Шютц.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Щ*
Кирилиця	Ш Т. Ѱ. Щ. Щ
Глаголиця	Ш Ѳ Ѳ. Щ Ш Ч Ч
Російська й українська	Щ щ *Щ щ*

Щавель:
1 — щавель кислий (верхня і нижня частини рослини);
2 — щавель кінський (*а* — верхівка квітучої рослини,
б — нижній листок,
в — частина суцвіття із стиглими плодами,
г — кореневище).

Р. К. Щедрін.

С. Ф. Щедрін. Автопортрет. 1817. ДТГ у Москві.

Ф. Ф. Щедрін. Венера. Мармур. 1792. ДРМ у Ленінграді.

член ЦКК, 1939—41 — член ЦК ВКП(б), з 1941 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). У 1937—38 — член ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЩА́ПОВ Опанас Прокопович [5 (17).X 1831, с. Анга, тепер Качузького р-ну Ірк. обл.— 27.II (10.III) 1876, Іркутськ] — рос. історик демократичного напряму, публіцист, професор (з 1860). У 1864 запідозреного у зв'язках з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим Щ. вислали до Сибіру. Щ.— автор праць з історії церк. розколу і *старообрядництва,* земських соборів 17 ст., общини; вивчав історію культури, історію та етнографію Сибіру.

ЩАСЛИ́ВЕ-ДРУ́ГЕ — водосховище на Пд. Крим. обл. УРСР. Споруджено 1964 для регулювання стоку річок Манаготра та Бійюк-Узеньбаш (бас. *Бельбеку*). Пересічна шир. 450 м, найбільша — 600 м. Пл. 67 га. Пересічна глиб. 18 м, найбільша — 53 м. Повний об'єм 11,8 млн. м³. Використовують для побутового та комунального водопостачання м. Ялти.

О. О. Русинов.

ЩАСЛИ́ВИЙ Павло (р. н. невід.— 1610) — укр. будівничий. За походженням італієць. З 1582 обирався цехмейстером Львів. цеху будівничих. Будував синагогу «Золота троянда» (1580—82), спорудив житл. будинки та школу Єзуїтів (всі — у Львові). У 1592 переїхав до Жовкви (тепер м. Нестеров), де за його проектом збудовано, зокрема, замок (1596—1630) та виготовлено модель кафедрального костьолу (1604—09). З 1601 і до кінця життя Щ. був першим війтом міста. Для творчості Щ. характерні риси пізнього *Ренесансу.*

ЩА́СНИЙ Сергій Михайлович [26.VIII (7.IX) 1875, Петербург — 19.III 1943] — укр. рад. мікробіолог та епідеміолог. В 1899 закінчив Київ. ун-т. Учень В. В. *Підвисоцького.* 1901 працював у Новоросійському ун-ті в Одесі, з 1919 — професор. У 1919—28 — керівник Одес. бактеріологічної станції (тепер Одес. н.-д. ін-т епідеміології та мікробіології ім. І. І. Мечникова), одночасно (з 1921) викладав в Одес. мед. ін-ті. З 1928 працював в Крим. ін-ті епідеміології та мікробіології, у 1931—38 — у Крим. мед. ін-ті. Праці присвячені проблемам імунітету, анафілаксії, походження кров'яних платівок, епідеміології чуми, питанням запобіжних щеплень (проти холери, сказу) та ін. Брав активну участь у боротьбі з чумою в Одесі 1910—11.

ЩА́СТЯ — поняття моральної свідомості, що позначає стан людини, який найбільше відповідає внутр. задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненням свого людського призначення. Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу. Поняття «Щ.» не тільки характеризує певне конкретне об'єктивне положення чи суб'єктивний стан людини, а й виражає уявлення про те, якими повинні бути життя і діяльність людини. Це поняття має істор., класовий характер. Хоча Щ. завжди вважалося одним із природжених прав людини, проте на практиці у класово антагоністичному суспільстві прагнення поневолених класів до Щ. приносилося в жертву прагненню до Щ. пануючих класів. Критикуючи бурж. індивідуалістичне розуміння Щ., класики марксизму-ленінізму відзначали, що прагнення людини виключно до особистого Щ. у відриві від сусп. мети вироджується в егоїзм. Свідоме служіння людям, революц. боротьба за перетворення суспільства, за здійснення ідеалів комунізму сповнюють життя людини вищим смислом, що дає їй відчуття щастя.

ЩА́СТЯ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Жовтневій райраді м. Ворошиловграда. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 4 км від залізнич. ст. Городній. Виникло в зв'язку з будівництвом Ворошиловгр. ДРЕС. С-ще почало забудовуватися 1953. З 1963 Щ. — місто. У місті — будинок побуту, 2 профес.-тех. і тех. училища, 5 загальноосвітніх та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, бібліотека.

ЩЕБЕТО́ВКА — селище міського типу Судакського р-ну Крим. обл. УРСР. Розташована за 4 км від Чорного м. та за 37 км від залізнич. ст. Феодосія. 2,7 тис. ж. (1984). У Щ.— центр. садиба винорадгоспу-заводу «Коктебель». Заг.-осв. школа; лікарня; Будинок культури, клуб, б-ка. Вперше згадується в історичних джерелах 1461, селище міського типу — з 1960.

ЩЕ́БІНЬ — 1) У геології — розсипчасті нагромадження кутастих уламків гірських порід. Утворюється при *вивітрюванні* щільних гірських порід. За розмірами уламків Щ. поділяють на грубий (50—100 мм), середній (25—50 мм) і дрібний (10—25 мм). 2) У будівництві — *будівельний матеріал* у вигляді уламків кутастої форми розміром 5—150 мм, одержуваний дробленням (іноді розсіюванням) гірських порід і штучних кам'яних матеріалів. Використовується як *заповнювач* для бетонів, залізничний *баласт,* при буд-ві автомоб. шляхів і гідротех. споруд тощо.

ЩЕ́ВРИК, коник (Anthus) — рід птахів род. плискових ряду *горобцеподібних.* Довж. тіла 14—20 см, маса 15,7—38 г. Забарвлення бурувате або рудувате з поздовжніми штрихами. Бл. 30 видів, поширених по всьому світу, за винятком Нової Гвінеї та о-вів Океанії. В СРСР — 9 видів, у т. ч. в УРСР — 6, серед них Щ. лісовий (A. trivialis), Щ. польовий (A. campestris), Щ. лучний (A. pratensis) та ін. Перелітні птахи. Тримаються переважно відкритого ландшафту. Гнізда на землі. Кладку з 4—6 яєць насиджує самка. Живляться комахами, рідше насінням.

ЩЕГЛО́В Михайло Михайлович (29.IX 1885, Самара, тепер Куйбишев — 5.X 1955, Сімферополь) — укр. рад. графік. У 1900—05 навчався у моск. Строгановському уч-щі у К. *Коровіна.* Співробітничав у багатьох газетах і журналах, а також «Окнах ТАСС» (1941—45). Серед творів — «Бухара» (1930), серія «Слідами Вітчизняної війни» (1944—45), ілюстрації до кн. «Севастопольська страда» С. Сергєєва-Ценського (1955). Брав участь у оформленні піонерського табору *Артек* (1945). У 1916—66 викладав у худож. ін-тах та серед. худож. закладах Томська, Рибінська, Харкова, Сімферополя.

ЩЕДРІ́ВКИ (рідше — щедрухи, щедрівниці) — величальні пісні новорічної обрядовості. Виконували їх на Україні переважно в щедрий вечір напередодні Нового року. Співали молодь та діти під вікнами або в хатах, звертаючись у кожному випадку до конкретної особи, ім'я якої вставляли в традиційний текст. Щ. належать до найдавнішого виду народної творчості. Вони виникли ще в дохристиянські часи і первісно виконували аграрно-магічну функцію, яка пізніше перетворилася на величальну. Типова форма Щ.— восьмискладовий вірш (4+4) з приспівом «Щедрий вечір, святий вечір» (або «Щедрий вечір, добрий вечір»). Осн. зміст — сповнене поетичної фантазії й гіперболізації звеличування позитивних якостей, працьовитості господаря, господині, парубка чи дівчини. Щ. та *колядки* (у 19—20 ст. в змісті й функції між ними не було вже істотної різниці) найширше відобразили атмосферу патріархально-родового суспільного ладу.

Літ.: Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок. К., 1886; Колядки та щедрівки. К., 1965; Дей О. І. Українські колядки і щедрівки в дослідженнях слов'янських вчених. В кн.: Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975.

О. І. Дей.

ЩЕДРІ́Н Микола Павлович (1858, Петропавловськ, тепер Каз. РСР — 10.I 1919, Казань) — революц. народник. З дворян. З 1876 — член «*Землі і волі*», після її розколу (1879) приєднався до «*Чорного переділу*». В 1880 разом з Є. М. *Ковальською* організував у Києві «*Південноросійський робітничий союз*», вів пропаганду серед робітників міста. 22.X (3.XI) 1880 Щ. був заарештований, 1881 засуджений до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Відбував її на Карі, з 1882 — в Петропавловській, з 1884 — в Шліссельбурзькій фортеці, де психічно захворів.

ЩЕДРІ́Н Родіон Костянтинович (н. 16.XII 1932, Москва) — рос. радянський композитор, піаніст, народний артист СРСР (з 1981). У 1955 закінчив Моск. консерваторію, 1965—69 — її викладач. З 1973 — голова правління Спілки композиторів РРФСР. Твори: опери «Не тільки любов» (1961), «Мертві душі» (1977); балети — «Горбоконик» (1960), «Кармен-сюїта» (1967, на музику Бізе), «Анна Кареніна» (1972), «Чайка» (1980); оратоpія «Ленін у серці народному» (1969), 2 симфонії (1957, 1965), 2 концерти («Пустотливі частівки», 1963, «Дзвони», 1968), симф. сюїти, 3 концерти для фортепіано з оркестром (1954, 1966, 1973), музика до вистав і кінофільмів, зокрема «Висота», «Комуніст». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Ленінська премія, 1984.

ЩЕДРІ́Н Сильвестр Феодосійович [2 (13).II 1791, Петербург — 27.X (8.XI) 1830, Сорренто] — рос. живописець-пейзажист, один з основоположників рос. реалістичного пейзажу. Син Ф. *Щедріна*. В 1800—12 навчався у петерб. АМ у М. Іванова і Ф. Алексєєва. Пенсіонер АМ у Італії (з 1818). Твори: серія «Новий Рим» (1823—25), «Мала гавань у Сорренто», «На острові Капрі», «Вид Сорренто поблизу Неаполя» (три останні —

С. Ф. Щедрін. Новий Рим. 1823—25. ДТГ у Москві.

1826), «Місячна ніч у Неаполі» (1828—29) та ін. Твори зберігаються в ДРМ у Ленінграді, в ДТГ у Москві, ін. музеях.

ЩЕДРІ́Н Феодосій Федорович [1751, Петербург — 19 (31).I 1825, там же] — рос. скульптор, акад. петерб. АМ (з 1794). Навчався в петерб. АМ (1764—73) у Н. Жілле, пенсіонер АМ у Флоренції, Римі, Парижі. Твори: «Марсій» (1776), «Сплячий Ендіміон» (1779), «Венера» (1792), статуї і групи фонтанів Петергофа (тепер *Петродворець*; зокрема, «Персей», 1800), скульптурне оформлення Казанського собору (1807—11) і Адміралтейства (1812—13) в Петербурзі. Автор портретів (П. Румянцева-Задунайського та ін.). З 1794 викладав у петерб. АМ (з 1818 — ректор).

ЩЕДРІ́Н Н. (1829—89) — рос. письменник-сатирик, революц. демократ. Див. *Салтиков-Щедрін* М. Є.

ЩЕКАВИ́ЦЯ, Олегівка, Олегова гора — одна з трьох гір над низинною частиною Києва — Подолом, на яких, згідно з літописним переказом, оселилися легендарні засновники Києва — Кий, Щек і Хорив (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Названа іменем Щека. Згадується в літописі під 1151. В 15—16 ст. Щ. входила до складу тер. Київ. замку; 1619 передана київ. міщанам під поселення. З кін. 18 ст. на Щ.— цвинтар, де поховано, зокрема, композитора А. Л. *Веделя*, арх. А. І. *Меленського*, історика В. С. *Іконникова*. В 1782 на Щ. було збудовано Всехсвятську церкву, 1809 — кам. дзвіницю (не збереглися). За однією з версій, на Щ. було поховано київ. кн. *Олега* (звідси назви — Олегівка, Олегова гора).

ЩЕ́ЛЕПИ — 1) У безхребетних та безщелепних хребетних органи різного походження, які служать для захоплювання й подрібнення їжі. У членистоногих функцію Щ. виконують видозмінені придатки голови: *ногощелепи, мандибули, максили, хеліцери, педипальпи* тощо. 2) У щелепноротих хребетних тварин і людини — частина *скелета* лицьового *черепа*. В процесі *еволюції* Щ. вперше утворилися у риб. У хрящових риб є тільки первинні хрящові Щ., озброєні *зубами*, що є похідними плакоїдної луски. У кісткових риб, земноводних, плазунів, птахів і ссавців у задніх відділах верхньої і нижньої Щ. формуються вторинні Щ. Верхньою Щ., починаючи з кісткових риб, є вторинна Щ. Первинна верхня Щ. відтісняється в піднебінну ділянку черепа і у плазунів, птахів і ссавців втрачає зуби. У деяких тварин зуби на Щ. відсутні і на їхньому місці розвивається *дзьоб*. У людини Щ.— найбільші кістки лицьового черепа. Складаються з верхньої (парної кістки) і нижньої (непарної, рухомої кістки) щелеп.

ЩЕЛЕПНОРО́ТІ (Gnathostomata) — розділ *хребетних* тварин. На відміну від *безщелепних*, мають щелепи, парні ніздрі, парні кінцівки (у водних Щ., крім непарних спинного, анального і хвостового плавців, є парні грудні і черевні плавці). Об'єднує 2 надкласи: *риби* і четвероногі (Tetrapoda) з 4 класами — *земноводні, плазуни, птахи* та *ссавці*.

ЩЕПІ́ЛЛО Михайло Олексійович [Щепілла; р. н. невід.— п. 3 (15). I 1826] — декабрист, поручик Чернігівського полку. Член *Товариства об'єднаних слов'ян, Південного товариства декабристів*. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*, під час якого, очолюючи авангард, загинув у бою біля с. Триліс (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.). Похований в одній могилі з А. Д. *Кузьміним* і І. І. *Муравйовим-Апостолом* поблизу с. Устимівки (тепер Васильківського р-ну Київ. області).

ЩЕ́ПІН Костянтин Іванович (1728, кол. Вятська губ.— 1770, Київ) — рос. лікар і ботанік. Навчався у Київ. академії (1742—48), Болонському та Лейденському ун-тах. У 1758 захистив докторську дисертацію «Про рослинну кислоту з додатком ботанічних зауважень». Вивчав хірургію в Парижі. Викладав у Моск. та Петерб. медико-хірургічних школах (1762—66). Учнями Щ. були Д. С. *Самойлович*, М. М. *Тереховський* та ін. Розробляв питання мед. законодавства і мед. освіти в Росії, дієтетики, бальнеотерапії. Був одним з перших вітчизн. флористів (зокрема, вивчав рослинність Молдавії, Галичини, Валахії). Помер від чуми в Києві, де брав участь у ліквідації епідемії цієї хвороби. *М. О. Оборін.*

ЩЕ́ПКІН Євген Миколайович [13 (25). V 1860, Москва — 12.XI 1920, Одеса] — рос. історик, педагог і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1919. Внук актора М. С. *Щепкіна*. Закінчив Моск. ун-т (1883). В 1897—98 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, 1898—1906 і 1917—20 — Новоросійського ун-ту в Одесі. Депутат 1-ї Держ. думи. Учасник боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади в Одесі. Праці Щ. присвячені рос. літописанню, зовн. політиці Росії 18 ст., історіографії тощо. Був автором навч. посібників.

ЩЕ́ПКІН Михайло Семенович [6 (17). XI 1788, с. Красне, тепер село Яковлевського р-ну Бєлг. обл.— 11 (23). VIII 1863, м. Ялта, похований у Москві] — рос. та укр. актор, основоположник сценічного реалізму в рос. та українському театр. мистецтві. Н. у сім'ї кріпака. В 1800—03 брав участь в аматорських виставах у м. Суджі та в Курську. У 1805 почав творчу діяльність у трупі Барсових (у Курську). В 1816 перейшов до трупи Й. Калиновського та І. Штейна (див. *Харківський вільний театр*). У 1818—21 — актор *Полтавського вільного театру*. У 1821 передові кола рос. та укр. громадськості викупили Щ. з кріпацтва. У 1822 на чолі власної трупи гастролював у Києві. У 1822—23 — актор *Штейна І. Ф. трупи* в Тулі. З 1823 — актор Моск. театру на Моховій (з 1824 — *Малий театр*), в якому працював до кінця життя. Періодично гастролював у багатьох містах Росії і України, зокрема в 1829—50 в Ромнах, Одесі, Вознесенську, Харкові, Києві, Миколаєві, Херсоні, Полтаві та ін. Ролі рос. мовою: Кривосудов («Ябеда» Капніста), Сумбуров («Модна крамниця» Крилова), Фамусов («Горе з розуму» Грибоєдова), Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Городничий («Ревізор» Гоголя), Муромський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Гарпагон («Скупий» Мольєра), матрос Симон («Матрос» Соважа і Делур'є), Вальдольф («Мірандоліна» Блума за Гольдоні) та інші. Ролі українською мовою: Виборний Макогоненко, Михайло Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Грицько, Чупкевич («Козак-віршописець», «Два вчителі» Шаховського), Учитель («Досвід мистецтва» Судовщикова), Угар («Марфа і Угар, або Лакейська війна» Корсакова), Прокіп Шкурат, Шельменко («Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Дудлик («Панас Викрутас» Дмитренка). Українські ролі виконував у виставах Малого театру та під час гастролей в 20—60-х рр. 19 ст. Щепкін став реформатором вітчизняного театр. мистецтва, створив школу *переві́влення*. Формуванню демократичних поглядів Щ. сприяли його дружні стосунки з О. Пушкіним, М. Гоголем, В. Бєлінським, О. Герценом, І. Котляревським, Г. Квіткою-Основ'яненком, Т. Шевченком та ін. Іменем Щ. названо Театр. училище (вуз) при Малому театрі і Сум. театр драми і муз. комедії. Споруджено пам'ятники в с. Красному Бєлг. обл. та в Москві. Іл. див. також до ст. Акторське мистецтво, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Михаил Семенович Щепкин. Записки. Письма. — Современники о М. С. Щепкине. М., 1952; Волошин І. О. Михайло Щепкін і Україна. К., 1963; Волошин І. О. Т. Шевченко і М. Щепкін. К., 1963; Клинчин А. П. Михаил Семенович Щепкин. М., 1964; Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. М., 1966; Алперс Б. В. Театр Мочалова и Щепкина. М., 1979. *Р. Я. Пилипчук*

ЩЕ́ПКІН Петро Васильович (29.VI 1865, с. Солнцево, тепер смт Курської обл.— 10.I 1941, с. Липці, тепер Харківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. учитель. З 1890 працював у 2-й Липецькій дво-

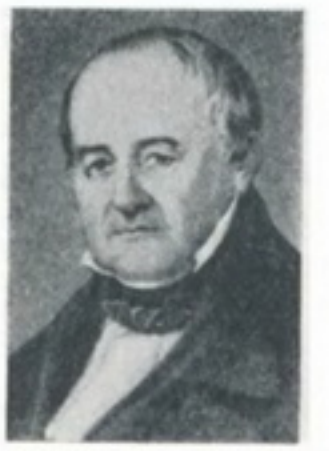

М. С. Щепкін.

М. С. Щепкін у ролі Муромського в п'єсі О. В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського» (малюнок В. Самойлова).

П. Щасливий, А. Прихильний. Кафедральний костьол у місті Нестерові, 1604—09.

Щеврик польовий.

Л. В. Щерба.

М. П. Щербак.

О. М. Щербак.

Д. М. Щербаківський.

комплектній школі. Після Жовтня 1917 і до кінця життя був директором цієї ж школи. Багато уваги приділяв вихованню інтернаціоналізму, патріотизму, антирелиг. роботі в школі й на селі, розвиткові дит. творчості. В 1924 Щ. (першого на Україні серед учителів) нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. Липецькій школі присвоєно його ім'я.

Літ.: Чавдаров С. Х. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна. К., 1939; Повх В. О. Перший учитель-орденоносець. «Педагогіка», 1968, № 7.

Л. П. Юрченко.

ЩЕ́ПКІНА-КУПЕ́РНИК Тетяна Львівна [12 (24). I 1874, Москва — 27.VII 1952, там же] — рос. рад. письменниця, засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Правнучка М. *Щепкіна.* Закінчила Київ. гімназію (1891). В 1892 виступила як драматург. Проза Щ.-К. за своїм ідейним спрямуванням близька до демократичної л-ри кін. 19 — поч. 20 ст. Вірш Щ.-К. «От павших твердынь Порт-Артура» став нар. піснею. Писала дорожні нариси, мемуари, перекладала зх.-європ. класиків.

Тв.: Избранное. М., 1954; Избранные переводы, т. 1—2. М., 1957—58; Из воспоминаний. М., 1959; Ермолова. М., 1972.

ЩЕ́ПЛЕННЯ запобіжні — профілактичні заходи, що їх застосовують для створення у людини або тварин штучного активного або пасивного *імунітету.* Щ. вперше застосував Е. *Дженнер* (1796). Методи виготовлення *вакцин* теоретично обгрунтував і розробив Л. *Пастер* (1881—85). Для створення активного імунітету (зберігається місяцями і навіть роками; звичайно застосовується для запобігання інфекц. хворобам) в організм уводять вакцини або *анатоксини.* Пасивний імунітет виробляється у перші години після Щ. при введенні препаратів (*сироваток імунних* і *гамма-глобулінів*), що містять готові захисні *антитіла,* але тривалість його невелика (тиждень, місяць; застосовується гол. чин. для лікування інфекційних хвороб). Для кожного виду Щ. запроваджена своя схема проведення імунізації (кількість Щ., часовий інтервал між ними, дозування). Вакцини наносять на шкіру або вводять внутрішньошкірно, підшкірно, внутрішньом'язово, внутрішньовенно, вдихуванням через рот, ніс (інгаляційний метод) або комбінованими методами. Щ. проти туберкульозу, натуральної віспи, дифтерії, поліомієліту здійснюється в плановому порядку; до цієї категорії відносять також Щ., що їх провадять в природних вогнищах інфекції (напр., кліщового енцефаліту, туляремії). Щ. проти ін. інфекційних хвороб провадять за епідеміологічними показниками: при появі небезпеки виникнення епідемій (напр., грипу). Щ. використовують і як захід індивідуальної профілактики для осіб, що були в спілкуванні з інфекційними хворими або тваринами. Щ. мають велике значення у боротьбі з інфекційними захворюваннями і для запобігання їм.

Щеплення у ветеринарії бувають вимушені, якщо їх провадять в несприятливих пунктах при наявності інфекційної хвороби для локалізації та припинення її; лікувальні Щ.— для лікування хворих тварин; діагностичні Щ.— з метою виявлення хворих тварин. При проведенні Щ. надзвичайно важливо дотримуватись правил *асептики* і *антисептики.*

ЩЕ́ПЛЕННЯ РОСЛИ́Н — пересадження гілочки (живця) або бруньки (вічка) однієї рослини (*прищепи*) на іншу (*підщепу*). При щепленні рослин *камбій* підщепи

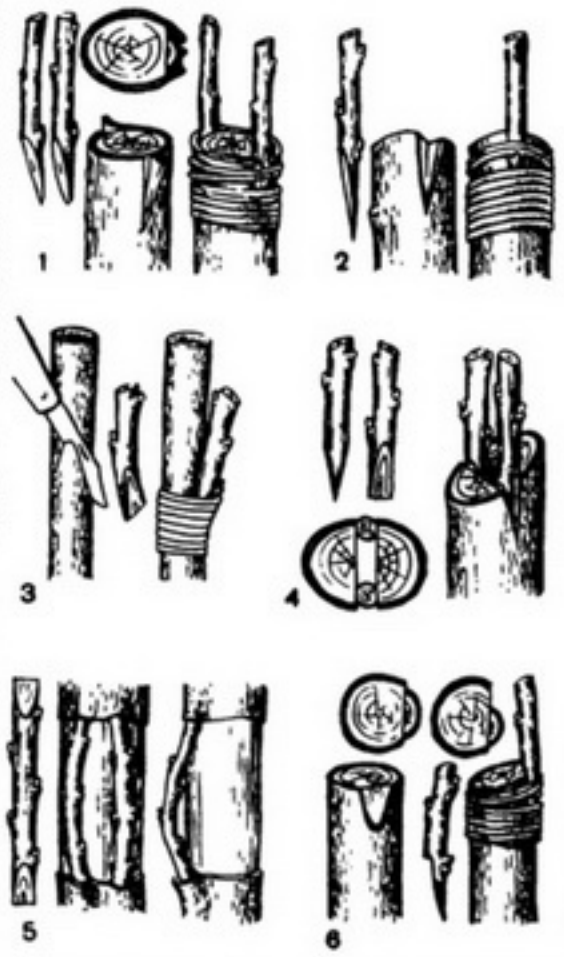

Щеплення рослин: 1 — щеплення за кору; 2 — щеплення клином; 3 — щеплення в бічний надріз; 4 — щеплення в розщіп; 5 — щеплення містком; 6 — щеплення вприклад.

і прищепи тісно стикаються, внаслідок чого проходить їх повне зрощення, утворюється єдиний, нормально функціонуючий рослинний організм. Щ. р. як один із важливих способів *вегетативного розмноження* застосовують у садівництві, виноградарстві та лісовому г-ві. За допомогою Щ. р. розмножують плодові і декоративні рослини, зберігають їх сортові особливості, підсилюють в рослині бажані ознаки: посухостійкість (щеплення сливи на абрикос); зимостійкість (щеплення на зимостійкі підщепи); опірність шкідникам і хворобам (щеплення європейських сортів винограду на філоксеростійкі підщепи) та ін. В селекції Щ. р. застосовують для виведення вегетативних *гібридів.* Іноді за допомогою Щ. р. лікують рослини, пошкоджені морозами. Є багато (бл. 150) різних способів Щ. р.: окуліровка, тобто приживлення бруньки або вічка однієї рослини (прищепи) до іншої — підщепи (найпоширеніше); щепленння живцем (за кору з шипом, вприклад, копулюванням — застосовують при однаковій товщині прищепи і підщепи, щеплення в розщіп, містком тощо); *аблактування*; переса-дженння зародків або паростків (на стебло, корінь, насіння, бульбу) та ін. Щ. р. вдається найкраще, коли взяті рослини мають між собою найближчу ботанічну спорідненість, а також коли камбій прищепи повністю чи частково щільно з'єднаний з камбієм підщепи. Див. також *Ментора метод, Живцювання.*

Літ.: Степанов С. Н. Плодовый питомник. М., 1963; Лесик Ф. Л. Біологічні основи і методика вирощування садивного матеріалу плодових культур. К., 1970.

П. С. Бережний.

ЩЕПО́ТЬЄВ Федір Львович [н. 6 (19). VII 1906, с. Алфьоровка, тепер Ворон. обл.] — укр. рад. лісівник, дендролог і селекціонер, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. В 1933 закінчив Воронезький лісотехнічний ін-т. В 1933—41 і 1946—66 працював в Укр. н.-д. ін-ті лісового господарства і агролісомеліорації в Харкові (у 1953—63 — заст. директора ін-ту). З 1966 очолює кафедру Донецького ун-ту. Наук. праці в галузі дендрології і дендрофізіології, інтродукції, селекції та мутагенезу деревних порід, лісівництва й агролісомеліорації, виведення сортів волоського горіха. Дослідив фотоперіодизм у різних деревних порід і вплив хім. та фіз. стимуляторів (гібереліну, ультразвуку тощо) на їх ріст і розвиток. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

С. А. Генсірук.

ЩЕ́РБА Лев Володимирович [20. II (3.III) 1880, м. Ігумен, тепер Червень, Мін. обл.— 26.XII 1944, Москва] — рос. рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1943) і АПН РРФСР (з 1944). Закінчив 2-у Київ. гімназію (1898), Петерб. ун-т (1903). З 1916 — професор Петрогр. (Ленінградського) ун-ту. Автор праць з заг. мовознавства, зокрема про взаємини мови й мислення, фонології (створив першу розгорнуту теорію *фонеми,* засновник ленінгр. фонологічної школи), з фонетики, теорії письма, лексикології та лексикографії (основоположник теорії лексикографії), з теорії граматики, методики викладання мов тощо. Осн. праці: «Російські голосні в якісному й кількісному відношенні» (1912, 2-е вид. 1983), «Східнолужицьке наріччя» (1915), «Фонетика французької мови» (1937, 7-е вид. 1963), «Нарис загальної теорії лексикографії» (1940) тощо.

Тв.: Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Літ.: Зиндер Л. Р., Маслов Ю. С. Л. В. Щерба — лингвист-теоретик и педагог. Л., 1982.

І. П. Сунцова.

ЩЕРБА́К Микола Петрович (н. 16.IX 1924, с. Савинка, тепер Палассовського р-ну Волгогр. обл. РРФСР) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1951. Закінчив Донец. політех. ін-т (1947). З 1955 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (з 1965 — зав. відділом), з 1969 — Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1977 — директор). Академік-секретар Відділення геології, геохімії і геофізики АН УРСР (1976—83). Осн. наук. праці присвячені *петрогенезу* і *геохронології* кристалічних гірських порід України. Брав участь у розробці нових ізотопних методів визначення віку та походження

гірських порід. Розробив теор. основи визначення верхніх і нижніх вікових меж докембрійських формацій. Склав стратиграфічну схему *докембрію* Укр. щита. Держ. премія УРСР, 1981.

К. Ю. Єсипчук.

ЩЕРБА́К Олександр Михайлович [9 (22). II 1915, с. Пушкарка, тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.— 27.XI 1942] — учасник підпільної антифашистської боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1940. До війни працював на комсомольській і парт. роботі. В 1941 Харків. обком партії залишив його для підпільної роботи на тимчасово окупованій ворогом території. Воював у місц. партизан. загоні. Взимку 1942 в одному з боїв був поранений і вийшов з групою партизанів на Велику землю. З жовтня 1942 — секретар Харків. підпільного обкому ЛКСМУ (2-го складу). Перебував у Вовчанському партизан. загоні, керував діями молодіжного антифашист. підпілля області. Загинув у бою.

ЩЕРБА́К Олександр Юхимович [12 (25).VI 1863, Чернігівщина — 23.IV 1934, Севастополь] — рад. невропатолог, психіатр і фізіотерапевт. В 1887 закінчив Військ.-мед. академію, при якій і залишився працювати, з 1894 — професор Варшавського ун-ту, з 1914 очолював Ін-т фізичних методів лікування у Севастополі (тепер Ялтинський н.-д. ін-т фізичних методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сєченова). Праці Щ. присвячені класифікації психічних хвороб, вивченню міопатій, істерії, мігрені, впливу ряду лікарських речовин на кровообіг головного мозку, питанням курортології тощо.

ЩЕРБА́К Юрій Миколайович (н. 12.X 1934, Київ) — укр. рад. письменник. Доктор мед. наук. Закінчив Київ. мед. ін-т (1958). Друкуватися почав 1955. Автор зб. оповідань і повістей «Як на війні» (1966), «Маленька футбольна команда» (1973), «Світлі танці минулого» (1983), роману «Бар'єр несумісності» (1971), п'єс «Сподіватись!» (1979) — про Лесю Українку, «Стіна» (1983) — про Т. Шевченка. Написав сценарії фільмів («Карантин», 1968; «Шлях до серця», 1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Літературна премія ім. Ю. Яновського, 1984.

І. Г. Турбай.

ЩЕРБАКІ́ВСЬКИЙ Данило Михайлович (17.XII 1877, с. Шпичинці, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.— 6.VI 1927, Київ) — укр. рад. мистецтвознавець. У 1901 закінчив Київ. ун-т. У 1910—27 був зав. відділом нар. мистецтва Всеукр. істор. музею ім. Т. Г. Шевченка. Зібрав для музею велику колекцію творів укр. нар. мистецтва (бл. 30 тис. експонатів). Вперше запровадив аналіз нар. декоративних виробів як творів мистецтва. Праці: «Козак Мамай» (1913), «Символіка в українському мистецтві» (1921), «Оркестри, хори і капели за панщини» на Україні (1924), «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» (1926), «Український портрет» (1925, у співавт. з Ф. Ернстом), «Український килим» (1927).

Літ.: Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник. «Народна творчість та етнографія», 1968, № 5.

С. І. Білокінь.

ЩЕРБАКО́В Віктор Геннадійович (н. 4.III 1935, м. Горлівка, тепер Донец. обл.) — рос. і укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). З 1957 працював у театрах Миколаєва, Грозного, Кишинева, з 1970 — у Львів. рос. драм. театрі Рад. Армії. Серед ролей — Дульчин («Остання жертва» О. Островського), Годун («Розлом» Лавреньова), Василь («Циганка Аза» Старицького), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). Знімається в кіно (фільми «Підпільний обком діє», «Багряні береги»).

І. М. Давидова.

ЩЕРБАКО́В Дмитро Іванович [1 (13) I. 1893, м. Новозибков, тепер Брян. обл. РРФСР — 25.V 1966, Москва] — рад. геолог і геохімік, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Таврійський (тепер Сімферопольський) ун-т (1922). Працював у різних академічних установах. У 1953—63 — акад.-секретар Відділення геол.-геогр. наук АН СРСР. З 1963 — керівник двох відділів Ін-ту геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії й геохімії АН СРСР. Осн. праці присвячені геол. будові тер. СРСР та закономірностям утворення й розміщення родовищ рідкісних елементів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965. На честь Щ. названо мінерал щербаковіт.

ЩЕРБАКО́В Дмитро Іванович [н. 15 (27).X 1912, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1972). У 1934—37 навчався в Харків. худож. ін-ті, 1937—40 — в Київ. худож. ін-ті. Основні споруди: житл. будинки на вулиці В. І. Леніна (1947—48), на проспекті К. Маркса (1949—52, 1956—57), житл. будинок з широкоформатним кінотеатром (1957—58), планування й забудова Вузівського масиву (1959—61), автовокзал (1966), будинок обкому Компартії України (1970), всі — в Дніпропетровську (у співавторстві).

ЩЕРБАКО́В Микола Миколайович (н. 20.VII 1928, с. Власове-Буртовка, тепер Куйбишевського р-ну Ростов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). У 1950 закінчив Ворошиловгр. худож. уч-ще, 1956 — Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працює в галузі станкової та монументальної пластики. Серед творів — «Орля» (1957), «Електрозварниця» (1963, обидва — у співавт. з М. Можаєвим), «Лілея» (1964), «Рідні мелодії» (1967), «Українка» (1969), «Студентка» (1972), «С. Єсенін» (1979), пам'ятник В. І. Леніну у Свердловську Ворошиловгр. обл. (1980), мемор. комплекс «Нескорені» в Краснодоні Ворошиловгр. обл. (1982, два останні — у співавторстві).

ЩЕРБАКО́В Олександр Сергійович [27.IX (10.X) 1901, м. Руза, тепер Моск. обл.— 10.V 1945, Москва] — рад. парт. і держ. діяч, генерал-полковник (з 1943). Член Комуністичної партії з 1918. В 1921—24 навчався в Комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердлова, 1930—32 — в Ін-ті червоної професури. В 1932—36 працював в апараті ЦК ВКП(б). У 1936 —38 — секретар Ленінгр. та Ірк. обкомів ВКП(б), Донец. обкому КП(б)У. В 1938—45 — перший секретар Моск. міського та обл. к-тів партії, одночасно з 1941 — секретар ЦК ВКП(б), з 1942 — нач. Гол. політ. управління Червоної Армії, нач. Рад. інформбюро, заст. наркома оборони СРСР. На XVIII з'їзді партії обраний членом ЦК ВКП(б), з 1941 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На XIV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК, 1938 — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЩЕРБА́НЬ Олександр Назарович [н. 17.II (2.III) 1906, с. Диканька, тепер смт Полтав. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої теплофізики, акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1927. Закінчив (1933) Дніпроп. гірничий ін-т. У 1946—53 — заст. директора Ін-ту гірничої справи АН УРСР, 1953—57 — Гол. вчений секретар Президії АН УРСР, 1957—61 — віце-президент АН УРСР, 1961—65 — заст. голови Ради Міністрів УРСР і голова Держ. комітету Ради Міністрів УРСР по координації н.-д. робіт. Одночасно з 1958 — зав. відділом Ін-ту теплоенергетики (тепер — тех. теплофізики) АН УРСР, з 1977 — голова Міжнар. бюро по гірничій теплофізиці. Осн. праці — з проблем теплообміну в підземних гірничих виробках, автом. контролю забруднення повітря, використання тепла Землі в пром. цілях. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1969.

ЩЕРБАТСЬКО́Й Федір Іполитович [30.VIII (11.IX) 1866, Кельце, тепер ПНР — 18.III 1942, Борове, тепер Кокчетавської обл. Каз. РСР] — рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1918). В 1889 закінчив Петерб. ун-т. Учень І. П. *Минаєва*. Освіту завершив за кордоном (у Відні та Бонні). З 1900 — професор Петерб. (згодом Ленінгр.) ун-ту. В 1900 в Монголії вивчав рукописи (тібет. мовою) у бібліотеках буддійських монастирів. У 1910 вивчав буддійську наук. л-ру на *санскриті*. Осн. праці присвячені філософії *буддизму*. Засновник російської школи буддології. Переклав і видав ряд пам'яток санскритської і тібетської літератури.

ЩЕРБИ́НА Борис Євдокимович (н. 5.X 1919, м. Дебальцеве, тепер Донецької обл.) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1983). Член КПРС з 1939. Закінчив Харків. ін-т інженерів залізничного транспорту (1942). Вищу парт. школу при ЦК КП (б)У (1948). В 1942—44 — на комсомольській роботі. В 1948—

В. Г. Щербаков.

Д. І. Щербаков (геолог).

О. Н. Щербань.

Ф. І. Щербатської

В. В. Щербицький.

Б. Є. Щербина.

В. П. Щербина.

С. П. Щипачов.

50— секретар Орджонікідзевського райкому партії м. Харкова, 1950—51 — секретар Харків. міськкому партії, 1951—61 — секретар, другий секретар Іркутського обкому КПРС, 1961—73 — перший секретар Тюменського обкому партії. В 1973—84 — міністр будівництва підприємств нафт. та газової пром-сті СРСР. З січня 1984 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1961. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЩЕРБИ́НА Віктор Петрович (н. 10.II 1932, Київ) — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1960. З 1954 працює токарем, бригадиром токарів на київ. з-ді «Арсенал» ім. В. І. Леніна. Щ.— новатор виробн., ініціатор руху за високу ефективність праці на кожному робочому місці. Делегат XXV і XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань; з 1978 — заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

В. П. Печерога.

ЩЕРБИ́НА Володимир Іванович [4 (16).V 1850, Київ — 1936, там же] — укр. історик бурж.-ліберального напряму, чл.-кор. АН УРСР (з 1925). В 1873 закінчив Київ. ун-т, 1876 — пед. курси в Петербурзі. В 1879 вчителював у Києві, брав участь у роботі Київ. археографічної комісії, Істор. т-ва Нестора-літописця. За Рад. влади очолював в АН УРСР комісію історії Києва і Правобережжя. Автор праць з історії Києва від найдавніших часів до 20 ст. та Правобережної України 17—18 ст., в яких використав значний фактичний матеріал. Праці Щ. написані з позицій антинаук. концепції «єдиного потоку» розвитку укр. культури.

ЩЕРБИ́НА Микола Федорович [2 (14).XII 1821, с. Грузько-Єланчинське, поблизу Таганрога — 10 (22).IV 1869, Петербург] — рос. поет. Навчався у Харків. ун-ті. Перша зб. — «Грецькі поезії» (1850). Громадян. мотиви звучать у циклі «Ямби та елегії». Друкувався в альманасі «*Молодик*», у журналах «*Современник*» та «*Отечественные записки*». Писав сатири й епіграми — «Альбом іпохондрика» (1841—61), «Сатиричний літопис» (1861—69). Вірші Щербини перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. М.—Л., 1937; Избранные произведения. Л., 1970; Укр. перекл.— Ранок. Поезії. Х., 1929.

М. М. Радецька.

ЩЕРБИ́НІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді. Розташована на правому березі р. Кривого Торця (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кривий Торець. 4,6 тис. ж. (1984). Жителі селища працюють в основному на шахтах м. Дзержинська. 2 загальноосвітні школи; медична амбулаторія; Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Щ. виникла у 17 ст., селище міського типу — з 1938.

ЩЕРБИ́ЦЬКИЙ Володимир Васильович (н. 17.II 1918, Верхньодніпровськ, тепер м. Дніпроп. обл.) — рад. партійний і державний діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977). Член КПРС з 1941. Н. в робітн. сім'ї. З 1934 працював на комсомольській роботі у Верхньодніпровському районі. В 1936—41 навчався у Дніпроп. хім.-технологічному інституті, після закінчення якого працював інженером-механіком. На поч. Великої Вітчизн. війни Щ. направляють на навчання у військ. академію. З 1942 до кінця війни перебував у діючій армії. Після демобілізації працював на інженерно-тех. посадах у м. Дніпродзержинську Дніпроп. області. З 1948 — на парт. роботі: секретар партбюро Дніпродзержинського коксохім. з-ду, парторг ЦК КПРС на Дніпровському металург. заводі ім. Ф. Е. Дзержинського. З 1952 — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії. В 1954 Щ. обрано другим, а 1955 — першим секретарем Дніпроп. обкому партії. З 1957 — секретар ЦК Компартії України. В 1961 Щ. призначають Головою Ради Міністрів УРСР. В 1963—65 — перший секретар Дніпропетровського обкому партії. В 1965—72 — Голова Ради Міністрів УРСР. У травні 1972 обраний першим секретарем ЦК Компартії України. На XX з'їзді КПРС обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII—XXVI з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС; 1961—63, 1965—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1966—71 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVII з'їзді Компартії України обирався членом Ревізійної комісії Компартії України, на XVIII з'їзді — кандидатом у члени ЦК, на XIX, XXI—XXVI з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. З 1957 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—11-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—10-го скликань. З 1972 — член Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради Української РСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, 2 орденами Жовтневої Революції, медалями. Лауреат Ленінської премії.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1978; Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Советская Украина. М., 1982; Научно-технический прогресс — забота партийная. К., 1983.

ЩЕ́РБИЧ Павло (1552, Краків — 30.III 1609, там же) — польс. юрист і філолог, власник друкарні. В 1577—82 був на службі у Львівському магістраті. Склав довідники з *магдебурзького права* «Саксонське зерцало» і «Муніципальне право» (лат. мовою), які видав 1581 у власній друкарні у Львові. Є припущення, що Щ. користувався обладнанням з друкарні І. *Федорова.*

Я. Д. Ісаєвич.

ЩЕТИ́НА — волосяний покрив свиней на спині і боках (див. *Волосся*). Щ. відзначається прямолінійністю, товщиною, гнучкістю, пружністю і міцністю на розрив. Розрізняють Щ. хребтову і бічну, а за способом знімання — виривану, стрижену, вишпарювану (Щ.-шпарка). Найкращою вважається Щ. біла, хребтова, осіння, виривана, довж. 12—17 см. Кількість і якість Щ. залежать від породи свиней, часу забою, способу знімання її. З однієї шкури одержують 100—200 г Щ. Використовують її для виготовлення щіток, пензлів, матраців тощо.

В. М. Хрящевський.

ЩЕТИ́НІН Семен Миколайович [н. 22.VII (4.VIII) 1910, с. Ямська Слобода, тепер у межах м. Дорогобужа Смол. обл.— 6.XII 1975, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1932. Н. в сел. сім'ї. З 1938 — на керівній парт. роботі в Донбасі. В 1941 був залишений секретарем Донецького підпільного обкому (перебував у Горлівці) і Горлівського підпільного міськкому КП(б)У. У 1943—51 Щ. на відповідальній парт. роботі в Донбасі, 1951—68— в Іркутську, зокрема перший секретар Ірк. обкому КПРС. В 1968—73 — посол СРСР у МНР. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК, на XVI з'їзді КП(б)У — членом Центр. ревізійної комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

ЩЕТИНКОХВО́СТІ (Thysanura) — ряд первиннобезкрилих *комах*. Тіло (довж. 10—20 мм) веретеновидне, вкрите блискучими лусочками. Ротовий апарат гризучий. Вусики довгі. 11-членикове черевце закінчується щетинковидними хвостовими нитками (звідки й назва). Живуть у грунті, під камінням, у щілинах скель, в мурашниках, серед рослинних решток тощо, деякі — в людських оселях. Живляться рослинними рештками. В ряді—2 родини, що об'єднують бл. 650 видів, поширених в усіх частинах світу; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 9 видів. Окремі з них, напр. лусочниця цукрова, або звичайна (Lepisma saccharina), термобія хатня (Termobia domestica) — комірні шкідники, що пошкоджують борошно, хліб, цукор, крупи тощо. Іл. с. 462.

О. П. Крижаль.

ЩЕТИНКОЩЕ́ЛЕПНІ (Chaetognatha) — тип *безхребетних* тварин. Тіло (довж. 0,5—10 см) напівпрозоре, видовжене, з хвостовим і бічними плавцями, вкрите, як у *хордових* тварин, багатошаровим *епітелієм*; складається з 3 відділів: голови, тулуба і хвоста, кожний з яких має відособлену частину *вторинної порожнини тіла*. Кровоносної, видільної і дихальної систем не мають. Гермафродити. Розвиток прямий. Живляться дрібними планктонними організмами, захоплюючи їх з допомогою щетинок, що містяться на голові; самі Щ. є поживою для риб. Тип включає 1 клас— щетинкощелепні (Chaetognatha) з єдиною родиною — стрілкові (Sagittidae), що об'єднує бл. 50 видів, поширених у морях Світового ок. У фауні СРСР — 18 видів, у т. ч. у Чорному м.— 4. Викопні Щ. відомі починаючи з кембрію. За особливістю будови й розвитку Щ. являють собою чітко відокремлену групу тварин, походження якої і

положення в зоологічній системі остаточно не визначено.
О. П. Маркевич.

ЩЕ́ЦІН — місто на Пн. Зх. Польщі, адм. ц. Щецінського воєводства. Значний порт у пониззі р. Одри, за 20 км від Щецінської зат. (аванпорт Свіноуйсьце). Вузол з-ць і автошляхів. 388,3 тис. ж. (1980). Щ. — давнє польс. місто, відоме з 9 ст. З 1720 — під владою Пруссії; з 1945 — знову в складі Польщі. Розвинуте машинобудування. Металург. з-д. Підприємства хім. (виробн. суперфосфату), паперової, цем., деревообр., текст., швейної і харч. пром-сті. Центр рибальства. Політех., мед., с.-г. ін-ти. Вище мор. уч-ще. Нац. музей. 3 театри, філармонія. Архіт. пам'ятки середньовіччя.

ЩИ́ГОЛЬ, щиглик (Carduelis carduelis) — птах род. *в'юркових*. Довж. 12—16 см, маса 16—22,2 г. Дзьоб прямий і довгий, крила довгі, загострені, хвіст з виїмкою. Забарвлення строкате, яскраве. Поширений у серед. і пд. смугах Євразії, в Пн. Африці. В СРСР — від зх. кордонів на Сх. до Єнісею. Трапляється в листяних та мішаних лісах, парках, садах. Гніздо на деревах. 2 кладки на рік — у травні і червні, у кожній по 4—6 яєць; насиджує самка 10—14 діб. Живиться насінням бур'янів, пташенят вигодовує комахами. Щ. утримують й в квартирних умовах як співочого птаха. Іл. с. 462.

ЩИ́ПАВКИ — ряд комах. Те саме, що й *шкірястокрилі*.

ЩИПАЧО́В Степан Петрович [26.XII 1898 (7.I 1899), с. Щипачі, тепер Камишловського району Свердл. обл.—1.I 1980, Москва] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1919. Учасник громадян. війни, боєць Чапаєвської дивізії. Друкуватися почав 1919. Учасник визвольного походу Радянської Армії у Західну Україну (вірші «Під галицьким небом», «У Західній Україні», «Вступ у Чортків»). Під час Великої Вітчизняної війни писав патріотичні твори («Фронтові вірші», 1942), створив образ В. І. Леніна («Будиночок у Шушенському», 1944). Автор збірок «Вірші» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Лірика» (1959), «Думи» (1962), «Слухаю час» (1970), «Товаришам по життю» (1972), «Про Батьківщину думаю» (1974), поем «Павлик Морозов» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Спадкоємець» (1965), «Пісня про Москву» (1968) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Укр. перекл.— Поезії. К., 1950; Павлик Морозов. К., 1952.
І. Т. Крук.

ЩИРЕ́ЦЬ — селище міського типу Пустомитівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Щирки (прит. Дністра). Залізнична ст. Щирець II. 4,4 тис. ж. (1984). У Щ.— з-ди: «Склоприлад», залізобетонних виробів та асфальтовий, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури, бібліотека. Щ. відомий з початку 12 ст., селище міського типу — з 1940.

ЩИРИ́ЦЯ, амарант (Amaranthus) — рід трав'янистих однорічних рослин родини щирицевих. Стебло розгалужене, часто пурпурно-червоне. Листки чергові, суцільні. Квітки дрібні, зібрані в колосовидне суцвіття. Плід — однонасінна коробочка.
Відомо 55 видів, Щ., які поширені у теплих і помірних зонах земної кулі. В СРСР — 12 видів, в т. ч. на Україні — 9. Майже всі Щ.— бур'яни: Щ. звичайна (A. retroflexus) засмічує переважно просапні культури; Щ. лободовидна (A. blitum) — городи, сади, просапні культури, Щ. біла (A. albus) — просапні культури, росте на узбіччях доріг, залізничних насипах тощо. Заходи боротьби. Агротехнічні — додержання правильних сівозмін, ранній обробіток грунту, застосування *гербіцидів* тощо. Деякі Щ. декоративні.

ЩИ́РСЬКИЙ Іван (у чернецтві — Інокентій; бл. 1650, імовірно, Чернігів — 1714, м. Любеч, тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. гравер, поет, культурний і релігійний діяч, представник стилю *барокко*. Освіту здобув у Черніг. колегіумі. Мистецтву рисунка й гравюри навчався у О. *Тарасевича* у Вільні, де жив 1680—83. Працював у техніці гравюри на міді, а також офорту й гравюри на дереві. У 1683 переїхав на Україну, жив у Чернігові, інколи виїжджав до Києва, Москви, Вільна для виконання замовлень. Щ. брав активну участь у спорудженні Любецького монастиря поблизу Чернігова, був довгий час його ігуменом. Складав панегіричні вірші. Бл. 1707—09 викладав курс поетики в Черніг. колегіумі. Серед мист. творів — ілюстрації до книжок Л. Барановича «Благодать и истина...» (1683), Л. Крщоновича «Відроджений Фенікс...» (бл. 1683), С. Яворського «Відлуння голосу волаючого в пустелі...» (1689), П. Орлика «Щасливе передбачення...» та ін.; станкові твори — тези на честь Азовської кампанії (т. з. теза І. Обидовського, 1688—91 у співавт. з Л. *Тарасевичем*), на честь Росії, України й Білорусії (1708); ікони. Іл. див. на окремому аркуші, с. **16—17.**
Д. В. Степовик.

ЩИТ — 1) Пристрій для захисту тіла воїна від ураження холодною або метальною зброєю. 2) Частина гармати чи кулемета для захисту обслуги і механізмів. 3) Плавуча (несамохідна) мішень, яку застосовують для практичних арт. стрільб на морі.

ЩИТ у геології — обширна ділянка платформи, у межах якої гірські породи докембрійського кристалічного фундаменту виступають на поверхню землі або вкриті незначною товщею осадочних відкладів. Щ. складається з магматичних і метаморфіч. порід. Від прилеглих *структур тектонічних* (плит, западин) відділяються системами *розривів тектонічних* або *флексурами*. З Щ. пов'язані родовища заліз., нікелевих, кобальтових, мідних і уранових руд, золота, *дорогоцінного каміння* та ін. корисних копалин.

ЩИТ ПРОХІДНИЦЬКИЙ — пересувна збірна металева конструкція, якою запобігають обвалюванню порід під час утворення *гірничої виробки* і зведення в ній постійних кріпильних конструкцій. Осн. частинами Щ. п. (мал.) є: ножове кільце, що при просуванні щита врізається у породу, опорне кільце і хвостова оболонка, під захистом якої кріплять (напр., *тюбінгами*) виробку. Переміщується Щ. п. за допомогою *домкратів* або під дією власної ваги чи ваги обвалюваної породи. Щ. п. застосовують при спорудженні *тунелів* різного призначення, при розробці родовищ корисних копалин підземним способом.

ЩИТІ́ВКИ — спільна назва комах трьох родин (Diaspididae Phoenicoccidae, Conhaspidae) підряду *кокцид*. Самки безкрилі, ноги і вусики редуковані; тіло довж. 0,6—2,5 мм, вкрите щитком (звідси й назва). У самців одна пара крил, ноги й вусики добре розвинені. Живляться соком деревних, чагарникових, рідше трав'янистих рослин. Серед Щ. багато шкідників цінних культурних рослин (напр., цитрусових, плодових). Відомо бл. 2000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди; в СРСР — понад 230, на Україні — бл. 75, у т. ч. каліфорнійська Щ. (Quadraspidiotus perniciosus), яблунева комоподібна Щ. (Lepidosaphes ulmi) та ін. — небезпечні шкідники плодових культур.
Є. М. Терезникова.

ЩИ́ТНИКИ (Pentatomoidea) — надродина комах ряду *клопів*. Тіло (довж. 16—41 мм) овальне, іноді повністю вкрите середньогрудним щитком. Живляться різними частинами рослин. Понад 680 родів (8 родин), що об'єднують бл. 6900 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 350 видів, з них в УРСР — понад 120, у т. ч. 34 відомі як шкідники с.-г. культур (*хлібні клопи, черепашка, хрестоцвіті клопи* та інші).
В. Г. Пучков.

ЩИТОВИ́ДНА ЗА́ЛОЗА — ендокринна (не має вивідних проток) *залоза* хребетних тварин та людини, яка виробляє йодвмісні *гормони* і виділяє їх у кров. У нижчих *хордових* Щ. з. функціонує як залоза, що має протоки. У людини Щ. з. парна, найбільша з ендокринних залоз, маса її у дорослої людини становить 30—60 г. Розташована в передній ділянці шиї. Прикріплюється до *трахеї* і *гортані* щільною волокнистою капсулою залози і прилягає до щитовидного хряща (звідси й назва). Складається з правої і лівої часток, з'єднаних перешийком. Гормони Щ. з.— *тироксин* і трийодтиронін регулюють *обмін речовин*, ріст і розвиток тканин. Функція Щ. з. перебуває у взаємозв'язку з функцією ін. ендокринних залоз (особливо *гіпофізу* та *статевих залоз*), компонентів нервової системи тощо. Хвороби Щ. з.: *гіпотиреоз, гіпертиреоз, тиреотоксикоз*.

ЩИТО́К — 1) Тип *суцвіття* у рослин. Квітконіжки, які відходять від видовженої головної осі, мають різну довжину, завдяки чому всі квітки розміщені на одному рівні (напр., у груші, глоду). 2) Один з органів зародка злаків, який під час проростання насінини виділяє ферменти, що розчиняють поживні речовини *ендосперму*. 3) Клітини зовнішньої стінки чоловічого статевого органа (антери-

Щириця лободовидна. Частина стебла рослини і плід з оцвітиною.

Щит російський круглий 13—17 ст.

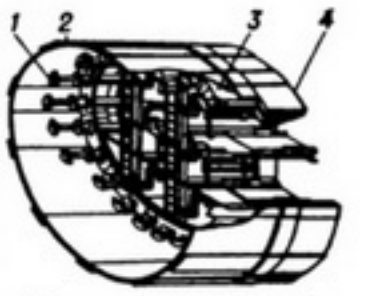

Щит прохідницький:
1 — домкрат;
2 — хвостова оболонка;
3 — опорне кільце;
4 — ножове кільце.

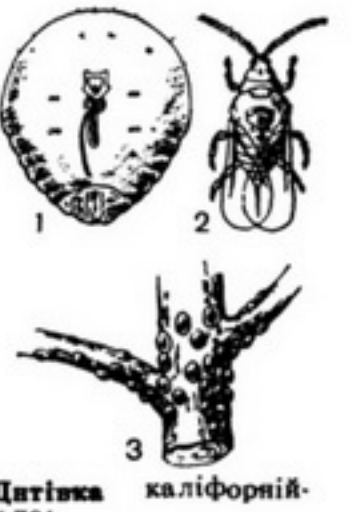

Щитівка каліфорнійська:
1 — самка;
2 — самець;
3 — самки на гілці

Щетинкохвості. Тусочниця цукрова.

Щиголь.

Щілювач ЩН-2-140.

Щогла квадратного перерізу з трубчастих профілів.

дія) у харових водоростей. 4) Захисний утвір з рогу, луски або хітину у тварин.

ЩІЛЮВА́ННЯ ГРУ́НТУ — спосіб обробітку грунту, що забезпечує зростання водовбирання грунту і підвищення врожайності с.-г. культур; прорізування вузьких щілин (глиб. 40—60 см, відстань одна від одної 100—150 см) на схилових і рівнинних землях з метою якнайбільшого вбирання грунтом талих і зливових вод. Щ. г. проводять за допомогою *щілювачів*.

ЩІ́ЛЮВАЧ — машина для *щілювання грунту*. Пром-сть поставляє с. г. кілька типів Щ. Щ і л и н о р і з - к р о т у в а ч н а в і с н и й ЩН-2-140 (мал.) для щілювання з одночасним кротуванням сінокосів, пасовищ і луків, а також щілювання зябу на схилах до 10° з одночасним створенням мікропідвищень (валків вис. до 12 см) з метою зменшення стоку поверхневих вод і запобігання водній *ерозії грунту*. Головні вузли ЩН-2-140: основна і шарнірна рами, робочі органи — щілинорізи з дренерами, опірні колеса, дискові ножі, валкоутворювачі та гідроциліндри. Агрегатують з тракторами класу 3 т. Продуктивність 1,58 га/г. Щ і л ю в а ч - с і в а л к а ЩСГ-1 — навісна на трактор класу 3 т, призначена для роботи в гірських умовах, продуктивність 1,5 пог. км за годину. Р о з п у ш н и к - щ і л ю в а ч РШЯ-3-120 ярусний навісний на трактори класу 6 т — для глибокого розпушування і щілювання засолених грунтів при їх наскрізному промиванні. Продуктивність 1,2 погонних км за годину.

С. О. Карпенко.

ЩІРБ'Я́ВИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — тесляр 17 ст. Збудував дерев'яну церкву в с. Дусівці біля Перемишля (тепер ПНР; 1614) — найстарішу з відомих трибанних церков з невеликими бічними крилосами біля нави.

«ЩО РОБИ́ТИ? Наболілі питання нашого руху» — твір В. І. Леніна, в якому розроблено вчення про революц. марксистську партію нового типу. Книгу написано восени 1901 — лютому 1902; вперше видано в березні 1902 в Штутгарті. У книзі В. І. Ленін показав, що рос. пролетаріатові необхідна бойова, централізована партія, партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату*. Неодмінною умовою її створення був ідейний розгром *«економізму»*, проти якого В. І. Ленін і спрямував вістря своєї критики. Виняткове значення має розробка В. І. Леніним положення про роль революц. теорії для боротьби робітн. класу за соціалізм, для усвідомлення ним свого становища в суспільстві. Він підкреслював, що роль передового борця може виконати лише партія, яка керується передовою теорією (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 24). В. І. Ленін у своїй книзі довів необхідність творчого розвитку марксизму, збагачення теорії новим досвідом класової боротьби пролетаріату, підкреслив, що тільки поєднання робітн. руху з наук. соціалізмом може перетворити цей рух на свідому боротьбу пролетаріату за визволення від експлуатації. Неодмінною умовою піднесення революційності робітн. класу є боротьба проти бурж. ідеології та *опортунізму*. Відповідно до цілей політ. боротьби пролетаріату В. І. Ленін виробив орг. завдання партії та план її будівництва як єдиної, бойової, централізованої орг-ції революціонерів, ядро якої становлять *професіональні революціонери*. В. І. Ленін послідовно обстоював ідею партії як найвищої форми класової орг-ції пролетаріату, яка може і повинна взяти на себе керівництво ін. орг-ціями робітн. класу, очолити і спрямувати всі прояви класової боротьби пролетаріату. Книга «Що робити?» відіграла визначну роль у боротьбі за революц. марксистську партію робітн. класу в Росії, завдала відчутного удару по міжнар. *ревізіонізму*. Книга видана багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Укр. мовою вперше надрукована 1926.

М. Я. Варшавчик.

«ЩО ТАКЕ́ „ДРУ́ЗІ НАРО́ДУ“ І ЯК ВОНИ́ ВОЮ́ЮТЬ ПРО́ТИ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ? (Відповідь на статті „Русского богатства“ проти марксистів)» — перший фундаментальний твір В. І. Леніна, присвячений розробці питань діалектичного та істор. матеріалізму, політ. економії, наук. соціалізму, обгрунтуванню ідей поєднання соціалізму з робітн. рухом, створенню марксист. робітн. партії в Росії. В цій праці дано глибоку характеристику філос. поглядів і екон. вчення К. Маркса, здійснено марксист. аналіз сусп.-політ. ладу Росії, сформульовано програмні положення та завдання марксистської партії, революц. боротьби рос. пролетаріату. В. І. Ленін викрив реакційну суть філос., екон. і політ. поглядів теоретиків ліберального *народництва* 90-х рр., піддав різкій критиці їхні програму і тактику. Книга була написана 1894 і того ж року нелегально розмножена на гектографі (без прізвища автора) трьома випусками. Перший і третій випуски згодом увійшли до всіх видань творів В. І. Леніна, другий випуск книги поки не знайдено. На Україні влітку 1894 в с. Комарівка Борзнянського повіту Черніг. губ. перший випуск книги нелегально видала група революц. студентів. Укр. мовою працю опубліковано 1928. В першому випуску книги В. І. Ленін піддав нищівній критиці ідеалістичні погляди на історію народників, які заперечували об'єктивний характер законів сусп. розвитку і вирішальну роль нар. мас в історії, викрив антинаук. характер теорії ліберального народництва про походження націй, виклав положення про істор. умови формування великоруської нації, що стали основою для розвитку матеріалістичного вчення про походження націй взагалі. Другий випуск книги містив критику політекон. теорій народників. У третьому випуску В. І. Ленін, піддавши критиці екон. погляди ліберальних народників, показав наук. безпідставність їхніх уявлень про розвиток капіталізму в Росії. Він відзначив переродження революц. народництва 70-х рр. у ліберальне 90-х рр., яке захищало інтереси куркульства та міської дрібної буржуазії. В цьому випуску книги В. І. Ленін визначив теор. і політичні завдання соціал-демократів, завдання створення революц. партії пролетаріату, а також обгрунтував марксист. ідею гегемонії робітн. класу в революції і його союзу з селянством. В. І. Ленін дійшов висновку, що успішно вести політ. боротьбу і перетворити її в боротьбу за соціалізм може лише пролетаріат, озброєний марксист. теорією. Вихід у світ книги В. І. Леніна став значною подією в революц. русі Росії. Вона відіграла велику роль у теор. підготовці поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом.

М. М. Моторнюк.

ЩО́ГЛА — вертикальна конструкція, призначена для встановлення парусів, кріплення спец. вантаж. стріл, приладів (пристроїв) сигналізації та зв'язку, антен, проводів, розміщення спостережних площадок тощо. Розрізняють щогли (мал.) металеві (з трубчастих або кутикових профілів), дерев'яні та залізобетонні. Застосовуються на суднах (перша від носа судна — фок-щогла, друга — грот-щогла, найближча до корми — бізань-щогла), на стаціонарних *підйомних кранах*, як опори ліній електропередачі, контактної мережі, споруд зв'язку.

ЩО́ГОЛЕВ (Щоголів) Яків Іванович [24.X (5.XI) 1823, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 27.V (8.VI) 1898, Харків] — укр. поет. Закінчив Харків. ун-т (1848). Служив урядовцем у Харкові. В л-рі виступив на поч. 40-х рр. У ранніх віршах, надрукованих у «Литературной газете», «Отечественных записках», альманасі «*Молодик*», не виходив за межі романтичних образів, популярних у представників харків. школи романтиків. У 1883 вийшла збірка поезій Щ. «Ворскло», 1898 — зб. «Слобожанщина». З позицій ідеалізації минулого Щ. оспівав запорізьку старовину («Січа», «Хортиця»), хоч тут і були реалістичні малюнки життя й побуту запорожців. Жалем за минулим і страхом перед капіталістичною системою пройняті вірші «Покинутий хутір», «Старовина». Окремі вірші позначені песимізмом, містичними настроями. Проте Щ. як талановитий художник реалістично відображав тяжку долю трудящих, контрасти між бідністю і багатством («Струни», «Завірюха», «Пожежа», «Маруся», «Бурлаки», «Чередничка», «Ткач»). В ряді поезій подав яскраві картини рідної природи («Травень», «Осінь», «Степ»). Віршам Щ. властиві пластичність образів, майстерне використання нар. поезії. Багато віршів Щ. покладено на музику, і вони ввійшли в пісенний репертуар укр. народу («Пряха», «Черевички», «Зимній вечір», «Осінь» та ін.).

Тв.: Поезії. К., 1958; Твори. К., 1961; Я люблю зимовий ранок. К., 1983. *Літ.:* Каспрук А. А. Яків Щоголів. К., 1958.

А. А. Каспрук.

ЩО́ГОЛЄВ Павло Єлисейович [5 (17).IV 1877, с. Верхня Катуховка, тепер Панінського р-ну Ворон. обл.— 22.I 1931, Ленінград] — рос. рад. літературозна-

вець, історик. За участь у революц. русі був засланий (1899) у Вологодську губ., 1909—11 ув'язнений у Петропавловську фортецю. Досліджував історію революц. руху. Опублікував архівні документи про декабристів і петрашевців, матеріали про розслідування злочинів царського уряду («Падіння царського режиму», т. 1—7, 1924—27; «Петрашевці», т. 1—3, 1926—28). Автор історико-біографічних праць «Дуель і смерть Пушкіна» (1916), «Книга про Лермонтова» (1929), «Пушкін» (1931) та ряду п'єс. Написав статтю «До біографії П. Куліша» (1902).

ЩО́ГОЛЬ (Tringa erythropus) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла до 30 см. Оперення влітку чорне з білими плямочками, надхвістя — біле; зимове оперення сіре, ноги і дзьоб червоні. Оселюється переважно на болотах і узбережжях різних водойм. Гніздо на купині або на землі. Кладка в травні — червні з 4 яєць; насиджує гол. чин. самець. Живиться Щ. комахами, їх личинками, рачками, молюсками. Поширений в тундровій та на Пн. лісової зон. На Україні зустрічається під час перельотів. Іл. с. 464.

ЩОДЕ́ННИК — 1) Записи, які містять думки, почуття, виклад подій у житті тієї чи іншої людини, зроблені нею самою в хронологічній послідовності; вид мемуарної літератури (див. *Мемуари*). Щ. письменника, художника, сусп. діяча включає в себе часто багато фактів для вивчення життя і діяльності його автора і може розглядатися як істор.-біографічний матеріал. Інколи Щ. є формою викладу матеріалу в худож. творі («Записки студента» Є. Гребінки, «Царівна» О. Кобилянської). 2) Щоденні записи наук. спостережень під час експедицій, досліджень тощо. 3) Щ. учня — зошит встановленої форми для запису домашніх завдань, обліку й контролю за навч. роботою учнів.

ЩО́КІНО — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 70 тис. ж. (1983). Видобування вугілля (*Підмосковний буровугільний басейн*), хім. пром-сть (виробниче об'єднання «Азот» та з-д синтетичного волокна). З-ди: «Кислототрив», дослідно-мех., рем.-технологічного обладнання; деревообр. комбінат. Підприємства буд. матеріалів. Хім.-мех. та екон. технікуми. Краєзнавчий музей. Поблизу Щ.— музей-садиба Л. М. Толстого «Ясна Поляна». Щ. утворено 1938.

ЩО́ЛКІН Кирило Іванович [4 (17).V 1911, Тбілісі — 8.XI 1968, Москва]—рос. рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), тричі Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1940. Закінчив (1932) Крим. пед. ін-т (м. Сімферополь). Працював в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Професор Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Осн. праці — з фізики горіння та вибуху. Розвинув уявлення про перехід повільного горіння в детонацію. Експериментально вивчив горіння в турбулентному струмені. Дослідив вплив турбулентності потоку вихідної суміші на процес прискорення полум'я. Одержав формулу для швидкості турбулентного полум'я. Показав, що при штучній турбулізації, не здатній до детонації, швидкість поширення полум'я близька до швидкостей детонації. Запропонував теорію спінової детонації. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. 4 Держ. премії СРСР.

ЩО́ЛКОВО — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнична станція. 104 тис. ж. (1983). Підприємства хім., маш.-буд., легкої (бавовняний комбінат; ф-ки: тех. тканин, шовкоткацька, фетрова) пром-сті. Хім.-мех. технікум. Щ. утворено 1925.

ЩОРС Микола Олександрович [25.V (6.VI) 1895, Сновськ, тепер м. Щорс Черніг. обл.— 30.VIII 1919, біля с. Білошиця, тепер с. Щорсівка Коростенського р-ну Житомир. обл., похований у Самарі (тепер м. Куйбишев)] — герой громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. у сім'ї робітника. В 1914 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, 1916 — Віленське військ. уч-ще в Полтаві. Учасник 1-ї світової війни, підпоручик. У лютому 1918 очолив у Сновську червоногвардійський загін, який боровся проти нім. окупантів. З травня 1918 брав участь у формуванні партизан. загонів у Самарській і Симбірській губерніях. З вересня 1918 — командир Богунського полку (див. *Богунці*). З жовтня 1918 — командир 2-ї бригади (в складі Богунського і Таращанського полків), яка в січні — лютому 1919 брала участь у визволенні від петлюрівців Чернігова, Києва і Фастова. З березня 1919 — командир *Першої Української радянської дивізії*. З серпня 1919 — командир 44-ї стрілецької дивізії. Загинув у бою. У Києві, Куйбишеві, Щорсі, Коростені (іл. див. т. 5, с. 423), Житомирі, Клинцях і на місці загибелі Щ. встановлено пам'ятники. В м. Щорсі відкрито музей Щ. Образ Щ. відображено в л-рі (трилогія «Шлях на Київ» С. Д. Скляренка) та мистецтві (кінофільм «Щорс» реж. О. П. Довженка, опера «Щорс» композитора Б. М. Лятошинського).

Літ.: Карпенко В. В. Щорс. М., 1974.

ЩОРС (до 1935 — Сновськ) — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Снові (прит. Десни). Залізнична станція. Засн. в 60-х рр. 19 ст. під назвою Коржівка. З кін. 19 ст. мав назву Сновськ. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 Сновськ — місто. З 1935 має сучас. назву. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Щ. (3.IX 1941—21.IX 1943) в місті діяв (з травня 1943) підпільний райком партії. У місті — меблева ф-ка, маслороб. і прод. товарів з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні, поліклініка; клуб, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: меморіальний М. О. Щорса і комсомольської слави.

В Щ. народилися М. О. *Щорс* (на честь його названо місто), укр. і рос. рад. диригент Н. Г. *Рахлін*.

«ЩОРС» — партизанський загін, який діяв у складі *Руху Опору* у Франції в роки 2-ї світової війни. Складався з рад. громадян, які втекли з гітлерівської каторги. Виріс на основі підпільної диверсійної групи табору Тьєрс (поблизу м. Валансьєна), $^3/_4$ в'язнів якого становила молодь, що її гітлерівці вивезли з України у фашист. неволю. Бойові дії почав узимку 1944. Керівником загону був Й. О. Калениченко. В серпні — вересні 1944 загін разом з франц. патріотами брав участь у боях у районі населених пунктів Ірсон, Шарлевіль, Сен-Аман, Тре, Френ і Брює.

А. В. Кудрицький.

ЩОРСЬК (до 1939 — Божедарівка) — селище міського типу Криничанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Божедарівка. 3,9 тис. ж. (1984). У Щ.— мол. цех Дніпродзержинського мол. з-ду, елеватор, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, б-ка. Населений пункт засн. 1881, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЩО́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 38,6 тис. чол. (1984). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Щорс. Щ. р. розташований в межах Чернігівського Полісся. Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Снов* з прит. Бреч, Смяч та інші (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті та опідзолені. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, осика, вільха) займають 36,8 тис. га. В межах району — держ. заказник «Болото „Мох“». Найбільші пром. підприємства — щорські меблева ф-ка, маслоробний та прод. товарів з-ди, Петрівський крохмальний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Щорс). Осн. напрям розвитку с. г.— вирощування зернових культур, переважно жита, а також картоплі й льону та відгодівля великої рога-

Обкладинка праці В. І. Леніна «Що робити?» видання 1981.

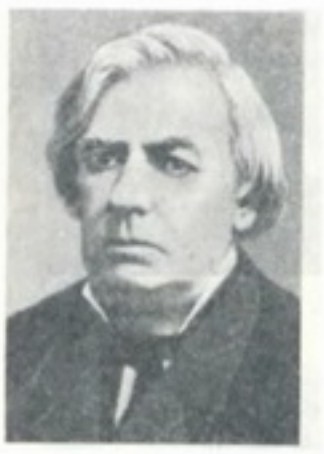

Я. І. Щоголев.

К. І. Щолкін.

М. О. Щорс.

Б. В. Щукін.

О. М. Щукін.

В. Г. Щурат.

Щоголь.

Щука звичайна.

тої худоби. Площа с.-г. угідь 1983 становила 127,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 31,7 тис. га. У Щ. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, 7 міжколг. об'єднань (по виробн. продукції птахівництва, по виробн. кормів, лісгосп та ін.), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Щорс і Камка. Автомоб. шляхів — 265 км, у т. ч. з твердим покриттям — 191 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 30 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 40 будинків культури і клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 35 б-к; музеї: меморіальний М. О. Щорса, комсомольської слави (м. Щорс), партизанської слави (с. Єліне), дружби народів (с. Клюси). У с. Хотуничах Щ. р. народився укр. рад. літературознавець Б. Л. *Коваленко*. У Щ. р. видається газ. «Промінь Жовтня» (з 1917).

О. К. Красноголовий.

ЩО́ТОВЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1984). У Щ.— шахта «Щотовська», з-д тракторних зап. частин, депо, мол. з-д. 2 заг.-осв. школи, філіал Антрацитівської муз. школи; лікарня, поліклініка; клуб, б-ка. Утворене 1938.

ЩУ́КА (Esox) — єдиний рід род. щукових. Тіло (довж. 0,5—1,5 м, маса 0,7—35 кг) вкрите дрібною циклоїдною лускою. Рило довге, плескате; щелепи озброєні численними, досить великими і гострими зубами. Спинний плавець розміщений поблизу хвостового. Забарвлення мінливе, в осн. спина темна, боки сірувато-зелені з темними плямами. 5 видів, поширених в прісних або злегка солонуватих водоймах Євразії і Пн. Америки. В СРСР 2 види, з них в УРСР 1— Щ. з в и ч а й н а (E. lucius). Озерно-річкова риба, тримається переважно в заростях водяних рослин. Хижак, живиться рибою, жабами, водяними щурами, пташенятами водоплавних птахів. Статевозрілою стає на 3—4 (зрідка 2) році життя. Нерест у березні — травні. Плодючість 215 тис. — 1 млн. ікринок. Має пром. значення. Часто мальків Щ. підсаджують у коропові ставки; винищуючи тут смітну рибу, вони сприяють кращому росту коропа.

ЩУКАРЬО́В Олександр Миколайович [2 (14).XI 1864, Москва — 25.IV 1936, Харків] — рос. і укр. рад. фізикохімік. Закінчив (1889) Моск. ун-т. Працював там же (1891—1909). З 1911 — професор Харків. хіміко-технологічного (тепер політехнічний) ін-ту. Осн. наук. праці Щ. присвячені хім. кінетиці і хім. термодинаміці, вченню про розчини, термохімії й електрохімії.

ЩУ́КІН Борис Васильович [5 (17). IV 1894, Москва — 7.X 1939, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). У 1920 вступив до Моск. драм. студії (худож. керівник Є. *Вахтангов*), 1926—39 — актор Театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Лев Гурич («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Полоній («Гамлет» Шекспіра) та ін. Вершиною творчості Щ. в театрі й кіно став образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» М. Погодіна та у фільмах «Ленін у Жовтні» (1937) і «Ленін у 1918 році» (1939). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941 (посмертно).

Літ.: Колосова Н. В. На экране — подвиг. Борис Щукин. М., 1968.

О. О. Кулик.

ЩУ́КІН Олександр Миколайович [н. 9 (22).VII 1900, Петербург] — рад. вчений у галузі радіотехніки і радіофізики, акад. АН СРСР (з 1953), генерал-лейтенант-інженер, двічі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1944. Закінчив (1927) Ленінгр. електротех. ін-т, викладав у цьому ж вузі (1929—41), одночасно — у Військово-морській академії (1933—45), працював в інших установах. З 1969 — голова Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Поширення радіохвиль». Основні праці стосуються поширення електромагнітних коливань в різних середовищах, радіозв'язку, радіолокації, автом. керування. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. Держ. премія СРСР.

ЩУКО́ Володимир Олексійович [5 (17).VII 1878, Тамбов — 18.I 1939, Москва] — рос. рад. архітектор і театр. художник, дійсний член петерб. АМ (з 1911). У 1896—1904 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Твори: рос. павільйон на Міжнар. виставці в Римі (1911), будинок кол. земської управи у Києві (1913); у співавт. з В. *Гельфрейхом* — пропілеї в ансамблі *Смольного* (1923—25), архіт. частини пам'ятника В. І. Леніну біля Фінляндського вокзалу в Ленінграді (1926), нове приміщення *Бібліотеки СРСР* імені В. І. Леніна (1928—40; в Москві) та ін. Щ.— автор ескізів декорацій та костюмів до ряду спектаклів.

Тв.: Рисунки и акварели. Альбом. М., 1940.

Літ.: Славина Т. А. Владимир Щуко. Л., 1978; Владимир Алексеевич Щуко. Каталог. М., 1980.

ЩУПА́К Самійло Борисович [29. III (10.IV) 1895, Липовець, тепер смт Вінн. обл.— 10.IV 1942] — укр. рад. критик і літературознавець. Член Комуністичної партії з 1919. Був редактором журналів «*Глобус*», «Критика», газет «Більшовик», «Пролетарська правда», «Літературна газета» (1930—36). У книгах «Критика і проза» (1930), «Боротьба за методологію» (1933), «Соціалістичний реалізм у художній літературі» (1934) розглядав актуальні питання розвитку укр. рад. л-ри. На працях Щ. позначився вплив вульгарного соціологізму.

Л. М. Коваленко.

ЩУ́ПАЛЬЦЕВІ (Tentaculata) — тип безхребетних тварин. Тіло складається з трьох нечітко розмежованих відділів (про-, мезо-, метасома). На мезосомі є віночок щупалець, які оточують ротовий отвір і підганяють до нього харч. часточки (мікропланктон, органічні рештки, завислі у воді). Щ. мають *вторинну порожнину тіла*, почленовану відповідно до поділу тіла на 3 відділи. Травний канал підковоподібно зігнутий, відкривається назовні анальним отвором, що міститься недалеко від ротового. Роздільностатеві або гермафродити. Личинка нагадує *трохофору*. Бл. 4700 видів, поширених переважно в морях. Тип об'єднує 3 класи: *мохуватки, плечоногі, форониди*; деякі зоологи підносять їх до рангу типів. Викопні види (понад 20 тис.) відомі починаючи з кембрію; мають важливе значення для *стратиграфії* палеозою.

О. П. Маркевич.

ЩУ́ПАЛЬЦЯ, мацальця — рухливі вирости тіла безхребетних тварин, переважно *кишковопорожнинних*, молюсків, мохуваток, плечоногих і деяких голкошкірих. Виконують функції захоплення їжі, нападу й захисту, іноді дихання і органів чуття. Розташовані звичайно на передньому відділі тіла навколо ротового отвору. У кишковопорожнинних Щ. містять *кнідобласти*, у мохуваток і плечоногих вкриті *війками*, які просувають їжу до ротового отвору. У голотурій і головоногих молюсків Щ. виконують функцію захоплення їжі й пересування, у черевоногих молюсків — є органами дотику і нюху.

ЩУР — 1) Назва берегової ластівки, або береговушки (див. *Ластівкові*), а також птахів роду *смеречник*. 2) Рід гризунів род. мишачих. Те саме, що й *пацюк*. 3) Водяний щур — гризун род. полівкових. Те саме, що й *водяна полівка*.

ЩУРА́Т Василь Григорович (24. VIII 1871, с. Вислобоки, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 27.IV 1948, Львів) — укр. літературознавець, фольклорист, поет, академік АН УРСР (з 1929). Закінчив Віденський ун-т (1896). Працював у Львові в редакціях укр. і польс. видань. З 1901 — на пед. роботі в м. Броди, з 1907 — у Львові. Після вересня 1939 очолював Львів. відділення СП України, був професором Львів. ун-ту, директором Львів. б-ки АН УРСР. Автор ліричних збірок «Lux in tenebris» (1895), «Мої листи» (1898), «На трембіті» (1904), «Історичні пісні» (1907), «Вибір пісень» (1909). Переклав укр. мовою оди Горація, «Слово о полку Ігоревім», «Пісню про Роланда», окремі твори О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Горького, Я. Коласа, Ю. Словацького та ін. Досліджував творчість Т. Шевченка та інших укр. письменників, укр.-польс. літ. зв'язки, питання фольклористики, етнографії, історії мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Літературні начерки. Львів, 1913; Поезії. Львів, 1957; Поезії. Львів, 1962; Вибрані праці з історії літератури. К., 1963.

Н. М. Гаєвська.

ЩУ́СЄВ Олексій Вікторович [26. IX (8.X) 1873, Кишинів — 24.V 1949, Москва] — рос. рад. архітектор, засл. арх. СРСР (з 1930), акад. петерб. АМ (з 1910), акад. АН СРСР (з 1943). У 1891—97 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Один із засновників «неоруського стилю» в архітектурі. Твори: Казанський вокзал у Москві (1914—26, 1940), Троїцький собор *Почаївської лаври* (1905—12), церква в маєтку І. Харитоненка в Наталиному, тепер Харків. обл. (1908—12); монастирські будівлі в Овручі (1904—11). Створив проекти іко-

ностасів для Успенського собору та трапезної в Києво-Печерській лаврі (1902—10), с-ща для дітей-сиріт на Полтавщині (1910). Під керівництвом Щ. розроблено ген. план реконструкції Москви. Брав участь у складанні проектів відбудови зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни міст, зокрема, розробив проект відбудови та реконструкції *Хрещатика* (1944—

О. В. Щусєв. Будинок Наркомзему в Москві (тепер Міністерство сільського господарства СРСР). 1929—33.

45), проект обсерваторії АН УРСР (1949; обидва — у Києві). За проектами Щ. споруджено *Мавзолей В. І. Леніна* (1924—30), Москворецький міст (1936—38) у Москві, інші споруди в різних містах СРСР. З 1913 викладав у худож. навч. закладах. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1948, 1952.

Тв.: [Мысли и воспоминания]. В кн.: Мастера советской архитектуры об архитектуре, т. 1. М., 1975.

Літ.: Афанасьев К. Н. А. В. Щусев. М., 1978. *В. Є. Ясієвич.*

ЩУ́ЧНИК (Deschampsia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Листки лінійні, жорсткі. Колоски дво-, триквіткові, дрібні, зібрані у волоть. Плід — зернівка. Бл. 40 (за ін. даними, до 100) видів, пошир. в помірних широтах земної кулі. В СРСР — 13 видів, з них на Україні — 2. Щ. звивистий (D. flexuosa) росте в лісах, на луках і скелястих місцях, в Карпатах, в зх. р-нах УРСР і на Лівобережжі. Щ. дернистий (D. caespitosa) росте на вологих луках в лісовій зоні, лісостепових і гірських районах.

Ю

Ю — тридцята буква укр. алфавіту. Є в багатьох алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «ю» на початку слова, після голосного та апострофа позначають звукосполучення й + у (юшка, в'юн), а після приголосного — голосний звук «у» з пом'якшенням попереднього приголосного (любити, сюди).

ЮА́НЬ, Дай Юань (Велика Юань) — монг. династія, яка правила в Монголії і Китаї в 13—14 ст. Найвідоміші представники: *Хубілай* і Темур (правив 1295—1307).

ЮА́НЬ — грошова одиниця КНР, поділяється на 10 *цзяо* або 100 *фиків*. За курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 Ю. дорівнюють 33,00 крб.

ЮА́НЬ ШІКА́Й (16.IX 1859, пов. Сянчен, пров. Хенань — 6.VI 1916, Пекін) — китайський військ. і політ. діяч. Після початку *Сіньхайської революції* 1911—12 з 2.XI 1911— прем'єр-міністр кит. уряду. При підтримці імперіалістичних д-в і внутр. реакції в лютому 1912 став президентом Китаю. В 1913 встановив режим військ. диктатури. В 1915 уряд Ю. Ш. прийняв кабальну для Китаю «21 вимогу» япон. імперіалістів.

ЮБЕ́Я, слонова пальма (Jubaea) — рід рослин родини пальмових. Один вид, представлений Ю. чудовою, або медовою пальмою (J. spectabilis). Однодомне дерево до 15 м заввишки і до 1 м у діаметрі. Крона з великих (3—5 м завдовжки) перисто-розсічених листків. Квітки одностатеві, зібрані у велике розгалужене суцвіття. Плід — кістянка, їстівний. Насіння містить до 35 % олії. З солодкого соку, що одержують з стовбура Ю., виготовляють патоку, вино і горілку. З волокон листків плетуть мотузки тощо, листки використовують також для покриття жител. Ю. росте в Пд. Америці на тихоокеанському узбережжі. В СРСР вирощують Ю. як декоративну в парках на чорноморському узбережжі Кавказу.

ЮВЕЛІ́РНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (голл. juweel — коштовний камінь) — галузь промисловості, підприємства якої виробляють ювелірні вироби з дорогоцінного, напівдорогоцінного каміння, янтарю, дорогоцінних та ін. металів, що піддаються високохудожній обробці, провадять ремонт їх. До продукції Ю. п. належать прикраси, предмети для оздоблення інтер'єрів, сервірування столу, сувеніри тощо. Ювелірна справа є одним з найдавніших видів ужиткового мистецтва. Найдавніші зразки ювелірних виробів на території СРСР відомі з серед. 3-го тис. до н. е. В Києві в 11—12 ст. виготовляли високохудожні ювелірні вироби з перегородчастою емаллю. Дальшого розвитку худож. ремісниче ювелірне виробн. набуло в 17 ст. Перші ф-ки для виготовлення ювелірних виробів було створено в Петербурзі (1725) та Єкатеринбурзі (1774; тепер м. Свердловськ). На Україні перші ф-ки для виготовлення ювелірних виробів було організовано 1925 у Києві, Харкові та Одесі. В 1944 створено ювелірну ф-ку у Львові. В СРСР як спеціалізована галузь пром-сті Ю. п. була організована 1966, коли в єдину систему держ. пром-сті (Союзювелірпром) були об'єднані дрібні підприємства, підпорядковані різним відомствам. На підприємствах галузі застосовують передову технологію — плавку й литво дорогоцінних металів у вакуумі і в захисній атмосфері інертного газу, відцентрове литво ювелірних виробів за моделями, що виплавляються, мікроплазмове й лазерне зварювання, механізована пайка в печах із захисною атмосферою із застосуванням пастоподібних припоїв, алмазна обробка, віброабразивне шліфування та електрохімічне полірування. Союзювелірпром об'єднує (1984) 24 підприємства, в т. ч. 11 в РРФСР, 4 на Україні. Найбільшими є Ленінградське виробниче об'єднання «Русские сувениры», Московське, Красносельське, Київське і Львівське виробничі об'єднання «Ювелірпром». *В. І. Єпіфанов.*

ЮВЕЛІ́РНЕ МИСТЕ́ЦТВО — виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з дорогоцінних металів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовними каменями, перлами, склом. Ю. м.— один з найдавніших видів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Див. також *Золотарство*.

ЮВЕЛІ́РНІ СПЛА́ВИ — сплави благородних і кольорових металів, з яких виготовляють різні ювелірні вироби. Відзначаються високою стійкістю до діяння к-т, солей і навколишнього середовища, добрими мех. властивостями, гарним зовн. виглядом. До Ю. с. належать сплави золота (див. *Золота сплави*), срібла (див. *Срібла сплави*), сплави платини і паладію з встановленими пробами (див. *Проба* благородних металів), а також сплави-замінники (напр., *бронза, латунь, мельхіор*), що їх звичайно в подальшому піддають *золоченню, сріблению, емалюванню* тощо. Біле золото, платину і мельхіор вкривають шаром родію. В СРСР марка Ю. с. складається з букв (напр., Зл — золото, Ср — срібло, Пд — паладій) і цифр, що вказують вміст благородних металів (у пробах). Так, сплав марки СрМ 875 містить 87,5 % срібла, решта — мідь. Див. також *Ювелірна промисловість, Ювелірне мистецтво*.

ЮВЕНА́Л Децім Юній [Decimus Junius Juvenalis; бл. 60, Аквінум, побл. Рима — бл. 127, Єгипет (?)] — рим. поет-сатирик. Збереглося 16 сатир Ю. (опубл. між 110 і 130), в яких він виступав проти занепаду моральності рим. суспільства, викривав пороки аристократії, осуджував соціальну нерівність, розробляв морально-філос. теми. Творчість Ю. мала великий вплив на розвиток європ. л-р. Укр. мовою сатири Ю. перекладав М. Зеров.

Тв.: Укр. перекл.— [Сатири]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— Сатиры. М.—Л., 1937.

А. О. Білецький.

ЮВЕНІ́ЛЬНІ ВО́ДИ (від лат. juvenilis — юний) — первинні *підземні води*, утворення яких пов'язане з *ювенільними процесами* в глибинах Землі. Першоджерелом цих вод є газові магматичні (див. *Магма*) виділення або води, що входять до складу мінералів. З наближенням до земної поверхні Ю. в. змішуються з водами ін. походження. Вважають, що Ю. в. входять до складу *гейзерів* і *термальних вод*.

ЮВЕНІ́ЛЬНІ ПРОЦЕ́СИ — геол. процеси, що відбуваються в *земній корі* й *верхній мантії* Землі; один із видів ендогенних процесів. До них відносять виникнення *магми, диференціацію магми,* дегазацію

О. В. Щусєв.

Щучник дернистий. Нижня і верхня (суцвіття) частини рослини та колосок.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Ю*
Кирилиця	ІОУ Ю Ю Ю Ю Ю
Глаголиця	ⰞⰞⰓⰞⰞⰞⰢ
Російська й українська	Ю Ю *Ю Ю*

Юбея.

речовин верх. мантії тощо. Ю. п. зумовлені внутр. енергією Землі. Розрізняють магматичні (утворення і диференціація магми), постмагматичні (еволюція і взаємодія розчинів, що відділяються від магми), метаморфічні (зміна гірських порід під діянням глибинного тепла і тиску), метасоматичні (зміна порід під діянням магматичних і мантійних розчинів) ювенільні процеси. *О. С. Єгоров.*

ЮВІЛЕ́ЙНЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській райраді м. Ворошиловграда. 13,6 тис. ж. (1984). В Ю.— шахта «Ворошиловградська» № 1, збагачувальна фабрика, ворошиловградський електроапаратний з-д, та комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Ю. утворене 1954, с-ще міськ. типу — з 1968.

ЮГ — ріка у Волог. та Кіров. областях РРФСР, правий витік *Північної Двіни*. Довж. 574 км, площа бас. 35 600 км². Бере початок на Північних Увалах. Живлення мішане. Замерзає наприкінці жовтня — на поч. грудня, скресає в квітні. Сплавний. На Ю.— м. Нікольськ, нижче якого річка судноплавна.

ЮГА́Й Володимир Миколайович (н. 29.XII 1922, Владивосток) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. У 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка*. Твори: «Айра Олдрідж у Т. Г. Шевченка» (1954—60), «У вільну хвилину» (1958—60), «Пам'яті Ілліча» (1966—67), «У Шушенському» (1969), «Дружба. Остап Вишня і М. Рильський» (1971), «Партизанський штаб України» (1974), «Фронтова весна» (1975), «Вісті з Південного фронту» (1976), «У Ілліча» (1980), «У комуну» (1982), «У майбутнє» (1983).

ЮГО́РСЬКИЙ ШАР — протока між о. Вайгач та узбережжям Азії, сполучає Баренцове та Карське моря. Довж. 39 км, шир. до 12 км. Більшу частину року вкритий кригою.

ЮГОСЛА́ВІЯ, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ) — держава на Пд. Європи. Більша частина Ю. розташована на Балканському п-ові. Омивається водами Адріатичного моря.

Карти див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Державний лад. Ю.— соціалістична держава, за формою держ. устрою — федерація шести соціалістичних республік (табл.). Діє конституція 1974. Вся влада в СФРЮ належить робітн. класу в союзі з усіма трудящими міста і села. Провідною ідейною та політ. силою робітн. класу і всіх трудящих є Союз комуністів Югославії (СКЮ).

Основи сусп.-політ. устрою — сусп. власність на засоби виробництва, самоврядування трудящих, рівноправність усіх народів і народностей, що проживають на тер. СФРЮ. Органом громад. самоврядування та найвищим органом держ. влади є *Скупщина* СФРЮ, яка приймає союзні закони, формує уряд республіки тощо. Складається з двох палат: Союзного віча (220 делегатів, що обираються скупщинами громад) і Віча республік та авт. країв (88 делегатів, що обираються скупщинами республік та авт. країв). Строк повноважень обох палат — 4 роки. Д-ву очолює Президія СФРЮ, що обирається на 5 років (9 членів — по одному від кожної республіки і кожного автономного краю, з їхнього числа по черзі обирається на 1 рік голова і заступник голови Президії; до Президії входить також голова Президії ЦК СКЮ). Голова Президії СФРЮ є главою д-ви. До уряду — Союзного виконавчого віча — на засадах рівноправного представництва республік та відповідного представництва авт. країн входять голова і члени Віча, а також союзні секретарі та ін., що обираються Скупщиною СФРЮ на 4 роки. Кожна республіка і кожний авт. край має свою конституцію, найвищі органи влади — трипалатні скупщини, які обирають свої виконавчі органи (виконавчі віча) і формують органи управління (секретаріати, к-ти та ін.). Судову систему СФРЮ складають Союзний суд, що обирається Скупщиною СФРЮ, респ. та крайові верховні суди й суди самоврядування (суди об'єднаної праці, арбітражі та ін.). Існує *Конституційний суд* Ю., що обирається Скупщиною СФРЮ на 8 років. Конституційні суди створені також у республіках та автономних краях.

В. Н. Денисов.

Панорама частини міста Загреба.

Природа. Береги круті, порізані численними затоками і бухтами. Вздовж узбережжя — Далматинські о-ви. Більшу частину тер. займають середньовисокі гори і нагір'я (до 1000 м). На Пн.— *Середньодунайська рівнина*, на Пн.Зх.— Юлійські Альпи з найвищою вершиною країни — г. Триглав (2863 м). Вздовж узбережжя простягається Динарське нагір'я, в зх. частині якого поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Для пд. та пд.-сх. районів Ю. характерне чергування гірських масивів із значними за площею улоговинами. На крайньому Сх. простягаються Сх.-Сербські гори. Надра країни багаті на мідну та свинцево-цинкову руди, сурму, молібден, ртуть, є також поклади бокситів, хромітів, залізної, марганцевої, вольфрамової, нікелевої руд, вугілля, нафти, газу, азбесту, графіту, фосфоритів, кам. солі, буд. матеріалів. Клімат внутр. районів Ю. помірно континентальний, на Пд. та на мор. узбережжі — субтропічний середземноморський. Пересічна т-ра січня на Середньодунайській рівнині від 0 до —3°, на узбережжі від +5 до +9°, липня відповідно +20, +22° та +22, +26°. Річна сума опадів 500—1400 мм, в горах понад 3000 мм. Найбільші річки — Дунай і його притоки Драва, Сава (судноплавні), Морава. В країні багато озер; найбільші — *Скадарське озеро,* Охридське, Преспа — прикордонні і належать Ю. частково; на Пн. Зх.— Плітвіцькі озера. На Середньодунайській рівнині поширені чорноземні грунти, в горах — гірсько-лісові бурі, на узбережжі — червоноземи. 34 % території країни вкрито лісами, головним чином у горах. Переважають широколистяні породи (дуб, бук, граб), вище 1600 м — хвойні, вище 2000 м — чагарники та субальпійські луки. Для охорони природи в країні створені нац. парки (Мавровo, Дурмитор, Прень, Охридський та ін.), заповідники і заказники.

Населення. Ю.— багатонац. д-ва, її населяють *серби* — 9 млн. чол. (бл. 41 % всього населення, тут і нижче 1978, оцінка), *хорвати* — 4,8 млн. чол. (21 %), *словенці* — 1,8 млн. чол. (8,2 %), «мусульмани» (боснійці) — 1,8 млн. чол. (8,2 %), *македонці* — 1,3 млн. чол. (5,9 %), *чорногорці* — 0,56 млн. чол. (2,6 %). Всі ці народи розселені переважно в межах своїх республік. У Ю. живуть також албанці, угорці, турки, словаки, болгари, румуни, цигани, українці (переважно в істор. області *Бачка* та в авт. краї *Воєводина*) та ін. Пересічна густота нас.— 89 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 47 % (1980). Найбільші міста: *Бєлград, Загреб, Скоп'є, Сараєво, Любляна, Новий Сад, Сплит, Рієка, Ниш.*

Історія. Найдавніші поселення людини на тер. сучас. Ю. належать до епохи *палеоліту*. В кін. 2-го тис. до н. е. на тер. Ю. з'явились *іллірійці*. В 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. її підкорив Старод. *Рим*. У 6—7 ст. на Балканах розселилися слов'янські племена, які в 7—13 ст. утворили феодальні держави. В кінці 14—15 ст. значну частину пд.-слов'ян. земель завоювали турки-османи. Після битви на *Косовому полі* (1389) вони захопили *Македонію*, в 50-х рр. 15 ст. — *Сербію*, 1463—82 — *Боснію і Герцеговину*, 1499—*Чорногорію*. Відносну самостійність зберегла лише *Дубровницька республіка*. *Словенія* і частина *Хор-*

ЮГОСЛАВІЯ

Площа — 255,8 тис. км²

Населення — 22,85 млн. чол. (1983 оцінка)

Столиця — м. Белград

Склад території СФРЮ

Соціалістичні республіки і краї	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол. (1982)	Адм. центр
Боснія і Герцеговина	51,1	4352	Сараєво
Македонія	25,7	1970	Скоп'є
Сербія	88,4	9288	Бєлград
в тому числі			
автономний край Воєводина	21,5	2021	Новий Сад
автономний край Косово	10,9	1680	Приштина
Словенія	20,3	1846	Любляна
Хорватія	56,5	4617	Загреб
Чорногорія	13,8	608	Тітоград

ватії підпали під владу *Габсбургів; Далмація,* Істрія — Венеції. Проти тур. панування були спрямовані повстання 1526—27, 1564—65. В 1478, 1515, 1573 відбулися антифеод. сел. виступи у володіннях Габсбургів.

Між пд. і сх. слов'янами існували жваві зв'язки ще з часів *Київської Русі*. Чимало пд. слов'ян брало участь у боротьбі проти тур.-тат. наскоків у лавах запорізького козацтва. У зв'язку з переселенням на Україну в серед. 18 ст. деякої кількості сербів виникли адм.-тер. одиниці *Нова Сербія* і *Слов'яно-Сербія*.

З Україною пов'язана діяльність хорват. історика і філолога Ю. *Крижанича. Київська академія, Києво-Печерська друкарня* відіграли значну роль у розширенні культур. зв'язків з пд. слов'янами. Вихованці Київ. академії працювали в Сербії, Чорногорії. Укр. письменник і педагог М. *Козачинський,* перебуваючи 1733—37 в Сербії, організував слов'ян. школи в Бєлграді, Пожареваці, Вуковарі та ін. містах. Молодь з пд.-слов'ян. земель навчалася в Моск. і Петерб. ун-тах, а також на Україні — в Новоросійському (Одеса), Київ. і Харків. ун-тах. У 19 ст. у вищих навч. закладах України працювали О. *Стойкович* — ректор Харків. ун-ту, 1872—74 професором Новоросійського університету був хорватський філолог В. *Ягич* та ін.

В кін. 18 ст. посилилася боротьба пд.-слов'ян. народів проти іноземного панування. У визвольній боротьбі пд. слов'яни спиралися на підтримку народів Росії. Важливу роль у поваленні тур. іга відіграли серб. повстання 1804—13 на чолі з *Карагеоргієм* і 1815, яке очолював Милош *Обренович*. Під час *революції 1848—49 в Австрії* посилився нац.-визвольний рух у пд.-слов'ян. землях, що перебували під владою Габсбургів. Завдяки підтримці з боку рос. народу Сербія і Чорногорія 1878 здобули повну незалежність (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). У визвольній боротьбі пд.-слов'ян. народів проти тур. поневолювачів брали участь тисячі добровольців з Росії. Офіцер рос. армії українець В. Яновський був командиром одного з партизан. загонів добровольців під час герцеговинсько-боснійського повстання 1875—78. Укр. письменник, театр. і культурно-громад. діяч М. П. *Старицький* передавав кошти від перекладу творів серб. героїчного епосу у фонд боротьби пд. слов'ян проти султанської Туреччини.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. в основному сформувалися пд.-слов'ян. нації.

В цей же час на арену класової боротьби вийшов пролетаріат. Робітники проводили перші політ. виступи — маївки, створювалися с.-д. партії Хорватії і Славонії (1894), Словенії (1896), Сербії (1903), Боснії і Герцеговини (1909). В ході *Балканських воєн 1912—13* пд.-слов'ян. народи остаточно визволилися від тур. іга. *Сараєвське вбивство* (28.VI 1914) було використане *Австро-Угорщиною* і Німеччиною як привід для воєн. нападу на Сербію, що стало початком *першої світової війни 1914—18*.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії викликала нове піднесення нац.-визвольного руху на Балканах (див. *Которське повстання 1918*). 1.XII 1918 в Бєлграді було проголошено створення єдиного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з дин. *Карагеоргієвичів*. Під тиском революц. мас уряд прийняв рішення про проведення агр. реформи, встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати тощо. В квітні 1919 в Бєлграді відбувся Об'єднавчий з'їзд Соціалістичної робітн. партії Ю. (комуністів), в липні 1920 її було перейменовано на Компартію Ю. (КПЮ; заборонена в грудні 1920 і до 1941 діяла в підпіллі). В боротьбі за Рад. владу в Росії і на Україні брало участь багато представників пд.-слов'ян. народів [див., зокрема, О. *Дундич,* Д. *Сердич,* С. *Ратков,* а також *Центральна Федерація іноземних груп РКП(б)*].

У 1929 в країні утвердилася військово-монархічна диктатура (скасовано конституцію, розпущено політ. партії). В жовтні 1929 д-ва дістала назву Королівство Ю. Реакційна зовн. і внутр. політика уряду Ю. зумовила піднесення з серед. 30-х рр. страйкової боротьби трудящих мас, очолюваних комуністами. В 1937 компартію очолив Й. Броз *Тіто*.

На поч. 2-ї світової війни Ю. оголосила про нейтралітет. У червні 1940 встановила дипломатичні відносини з СРСР. Рішення про приєднання Ю. до гітлерівського блоку (березень 1941; див. *Берлінський пакт 1940*) викликало опір широких нар. мас. У березні 1941 в країні відбувся держ. переворот, профашист. уряд було скинуто. Новий уряд 5.IV 1941 підписав Договір про дружбу і ненапад між Ю. і СРСР. Але наступного дня фашист. Німеччина та Італія напали на Ю. Більшу частину країни вони окупували, ін. частину було передано монархо-фашист. Болгарії та хортистській Угорщині. В Хорватії (10. IV 1941) і Сербії (серпень 1941) було сформовано маріонеткові уряди.

В країні розгорнулася народно-визвольна війна, яку очолили комуністи. Народно-визвольна війна поєднувалася з революц. боротьбою проти місцевої буржуазії за повне визволення від соціального і нац. гніту і здійснення широких демократичних перетворень. 22.XII 1941 з розрізнених партизанських загонів було сформовано 1-у Пролет. бригаду, яка поклала початок створенню Нар.-визвольної армії Ю. (НВАЮ). Вирішальні перемоги Рад. Армії над гітлерівською Німеччиною сприяли активізації боротьби народів Ю. проти окупантів та їхніх поплічників. У листопаді 1942 було сформовано Антифашистське віче народного визволення Ю. Функції уряду виконував Нац. комітет визволення Ю. на чолі з Й. Броз Тіто. На *Тегеранській конференції 1943* СРСР виступив за подання допомоги НВАЮ д-вами *антигітлерівської коаліції*. В ході спільних воєн. дій Рад. Армії і частин НВАЮ було визволено ряд районів Ю., 20.X 1944 — столицю Бєлград (див. *Бєлградська операція 1944*). У травні 1945 НВАЮ повністю визволила тер. країни від фашист. загарбників. 11.IV 1945 між Ю. і СРСР було підписано Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво (див. *Радянсько-югославські документи*). 29.XI 1945 Установча Скупщина проголосила створення Федеративної Народної Республіки Ю. (ФНРЮ). Ю. стала на шлях соціалістичного будівництва. 31.I 1946 набула чинності перша конституція ФНРЮ. Було націоналізовано банки, великі і середні пром. підприємства, транспорт, оптову торгівлю, проведено агр. реформу. В 1948 державні відносини Ю. з СРСР та ін. соціалістичними країнами були порушені. В листопаді 1952 КПЮ перейменовано на Союз комуністів Югославії (СКЮ). В серед. 50-х рр. відносини Ю. з СРСР та ін. соціалістичними країнами нормалізувалися. В 1955 було прийнято Бєлградську декларацію урядів СРСР і Ю., 1956 — Московську декларацію про відносини КПРС і СКЮ.

Конституція 1963 законодавчо закріпила перемогу соціалістичного ладу в Ю. і проголосила країну Соціалістичною Федеративною Республікою Ю. (СФРЮ). Конституція СФРЮ 1974 відобразила сучасний стан соціалістичного будівництва на основах самоврядування. XI (1978) і XII (1982) з'їзди СКЮ підтвердили спадкоємність курсу внутр. і зовн. політики Ю.

Трудящі країни спрямовують свої зусилля на розв'язання завдань, пов'язаних з дальшим розвитком суспільно-політ. системи на основах соціалістичного самоврядування і здійснення «Довгострокової програми економічної стабілізації» (прийнята в липні 1983). Ю. є одним з активних учасників *неприєднання руху,* виступає за *розрядку міжнародної напруженості,* припинення *гонки озброєнь*. На основі угоди з *Радою Економічної Взаємодопомоги* (1964) Ю. бере участь у роботі деяких її органів. У вересні 1980 між СФРЮ і СРСР підписано довгострокову програму економічного і науково-технічного співробітництва на 1981—90. З 1945 Ю.— член ООН.

В. М. Даниленко.

Політичні партії, профспілки, інші громадські організації. *Союз комуністів Югославії,* засн. 1919. *Соціалістичний союз трудового народу Югославії* — масова громад.-політична орг-ція. Союз профспілок Югославії, засн. 1945. Союз соціалістичної молоді Югославії, засн. 1974 в результаті об'єднання Союзу молоді Югославії (засн. 1948), Союзу студентів і ряду спеціалізованих молодіжних організацій. В країні діє також Союз об'єднань ветеранів нар.-визвольної війни Югославії (з 1946).

Народне господарство. За роки нар. влади Ю. з відсталої агр. перетворилася на розвинуту індустр.-агр. країну, г-во якої розвивається

Частина міста Скоп'є.

Церква св. Луки в Которі. 1195.

Різьблене вікно церкви св. Стефана (так звана Лазариця) в місті Крушеваці. 1370—74.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млн. кВт·год	65 781
Буре вугілля, тис. т	11 303
Лігніт, тис. т	46 889
Нафта, тис. т	4125
Залізна руда, тис. т	5018
Боксити, тис. т	3500
Чавун, тис. т	2845
Сталь, тис. т	4135
Мідь (електролітична), тис. т	123,7
Сірчана кислота, тис. т	1299,6
Легкові автомобілі, шт.	219 614
Трактори, шт.	55 852
Цемент, тис. т	9592
Бавовняні тканини, млн. м²	379,3
Вовняні тканини, млн. м²	96,2
Взуття шкіряне, млн. пар	80,1
Цукор, тис. т	722
Тютюн ферментований, тис. т	75,0

на соціалістичних засадах. Проведено докорінні соціально-екон. перетворення, в результаті яких встановлено сусп. власність на засоби виробн., проведено індустріалізацію, вживаються заходи по вирівнюванню екон. розвитку окремих районів тощо. В економіці головна роль належить соціалістичному сектору, в якому створюється 90 % валового сусп. продукту (1983). У пром-сті, транспорті та оптовій торгівлі його частка становить 100 %; в с.-г. виробн.— майже 50 %. В період 1961—80 середньорічні темпи розвитку сусп. виробн. становили 6 %, у т. ч. в пром-сті — 7,7 %, в с. г.— 2,2 %. В ході соціалістичного будівництва в Ю. склалися деякі характерні форми екон. організації суспільства, зокрема, існує певне число невеликих приватних підприємств і промислів, має місце децентралізоване управління економікою, широка експортна спрямованість пром-сті тощо. Ці явища суттєво впливають на стабільність екон. розвитку країни, посилюють її залежність від кризових явищ капіталістичної системи г-ва, призводять до зростання цін, інфляції, зовн. заборгованості та ін. негативних явищ. У 1983 за кордоном тимчасово працювало бл. 600 тис. югосл. робітників. У міжнар. поділі праці Ю. спеціалізується на виробн. продукції машинобудування, кольорової металургії, хім., деревообр., текст., харч. пром-сті та с. г. Міжнар. значення має курортно-туристське г-во. Починаючи з 1964 Ю. бере участь у роботі майже всіх комісій РЕВ, співробітничає в реалізації Комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції.

Промисловість. У процесі соціалістичної індустріалізації в Ю. створено важку пром-сть, зокрема машинобудування, чорну та кольорову металургію, хім. пром-сть. Дальшого розвитку набула гірничодобувна галузь, більша частина продукції якої переробляється в країні. Видобувають залізну руду (Боснія та Македонія), марганець (Боснія), молібден, мідну і свинцево-цинкову руди (переважно в Сербії), сурму, ртуть (Словенія), а також боксити, нафту, магнезит, азбест, цементний мергель, мармур та ін. Енергетика країни базується гол. чин. на бурому вугіллі, лігнітах та гідроенергії й нафті. Понад 50 % електроенергії виробляють на ГЕС. На Дунаї спільно з Румунією при тех. сприянні СРСР збудовано ГЕС «Залізні Ворота», 1980 почалося буд-во ГЕС «Залізні Ворота 2». Працює перша в країні АЕС поблизу Кршко. Більшу частину нафти довозять. Переробляють її у Рієці, Сисаку, Босанському Броді, Панчево, Новому Саді, Скоп'є та ін. містах. Заг. потужність нафтопереробних з-дів перевищує 15 млн. т. Чорна і кольорова металургія працює на місцевій сировині та довізному коксівному вугіллі. Найбільший металург. комбінат — у Зениці. Електролітичну мідь виробляють у Борі, мідний прокат, дріт, кабель та ін.— у Светозарево, Тітово Ужице, Новому Саді та ін., алюміній — у Кидричево, Тітограді, Шибенику, Мостарі. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, яке дає бл. 20 % валової пром. продукції. Розвинуте залізничне (Ниш, Кралево та ін.), автомобіле- (Крагуєваць, Марибор, Прибой, Бєлград), судно- (Рієка, Пула, Сплит та ін.), електротех. (Светозарево, Любляна, Загреб, Нове Место та ін.), приладобудування та електроніка (Ниш, Крань), виробн. с.-г. машин, знарядь і тракторів (Бєлград, Новий Сад, Скоп'є, Сараєво), турбін і дизельних двигунів (Карловаць, Рієка, Пула та ін.) тощо. Хім. пром-сть представлена виробництвом пластмас, синтетичного волокна, кислот, органічних барвників, миючих засобів, фарм. препаратів, гумотех. виробів, косметики та ін. Гол. центри — Загреб, Сплит, Панчево, Бєлград. Підприємства деревообробної і целюлозно-паперової пром-сті — у Приєдорі, Баня-Луці, Дрварі, Скоп'є, Лозниці та ін.; виробн. меблів — у Бєлграді та Любляні. Значна текст. пром-сть, що працює переважно на довізній сировині, представлена виробн. бавовняних (Марибор, Крань, Загреб, Бєлград та ін.) та вовняних (Нове Место, Вараждин, Карловаць та ін.) тканин, а також виготовленням виробів з них. Шкіряно-взут. підприємства — у Борово, Крані, Загребі, Бєлграді. Важливу роль відіграє харчосмакова пром-сть (цукр., м'ясоовочеконсервна, олійницька, борошномельна, тютюнова, винобробна), продукція багатьох галузей якої експортується. Більшість підприємств цієї галузі зосереджено в Сербії.

Сільське господарство. На соціалістичний сектор припадає 1,7 млн. га оброблюваної землі і створюється (з урахуванням кооперації з індивідуальними виробниками) майже 60 % товарної с.-г. продукції. В приватному секторі налічується бл. 2,5 млн. одноосібних г-в, у обробітку — 8,3 млн. га землі (1982). Вирощують (збір, тис. т, 1983): пшеницю — 5524, кукурудзу — 10 719, цукр. буряки — 5665, соняшник — 139, тютюн — 67, картоплю — 2580. Осн. район вирощування зерна — авт. край Воєводина. Розвинуті виноградарство (1610 тис. т винограду, 1983) та садівництво. За збором слив (991 тис. т; більша частина йде на виготовлення ракії та чорносливу) Ю. займає одне з перших місць у світі.

Значну роль у сільськогосподарському виробн. відіграє тваринництво. В рівнинних районах переважає стійлове скотарство і свинарство, в горах — відгінно-пасовищне скотарство і вівчарство. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 5351 (у т. ч. корів — 3050), свиней — 8370, овець — 7452, коней — 505. На узбережжі — рибальство.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має залізничний та автомоб. транспорт. Велику роль відіграє міжнародний транзит. Довж. (тис. км, 1983): з-ць — 9,4 (у т. ч. 3,4 — електрифікованих), автошляхів — 114 (у т. ч. 53,5 з твердим покриттям), судноплавних річкових шляхів — понад 2. Тоннаж мор. флоту — 2,4 млн. брутто реєстрових т. Гол. мор. порти — Рієка, Сплит, Шибеник, Дубровник; річковий — Бєлград. У Бєлграді і Загребі — міжнар. аеропорти. Розвивається трубопровідний транспорт.

Зовнішні економічні зв'язки. Ю. підтримує торг. відносини більш як з 140 країнами світу. За обсягом товарообороту серед торг. партнерів провідне місце належить СРСР, з якого до країни надходить більша частина імпортованого кам. вугілля, нафти, палива, синтетичного каучуку. При тех. та екон. сприянні СРСР у Ю. збудовано, будується і реконструюється бл. 140 пром. та ін. об'єктів (1983), зокрема металург. комбінати у Зениці і Скоп'є, глиноземний з-д у Зворнику, свинцево-цинковий рудник у Вареші, агломераційно-доменний комплекс у Смедерево, кілька ТЕС та ін. З Ю. вивозять машини і трансп. засоби, продукцію металообр., суднобудівної, електротех., хім., деревообр., легкої, харч. пром-сті та с. г. В імпорті переважають машини і устаткування, мінеральне паливо, мастила, хім. вироби, мінеральна сировина тощо. Основні торг. партнери — ФРН, Італія, США, соціалістичні країни — члени РЕВ. У зовнішньоторг. зв'язках широко використовуються довгострокова виробнича кооперація, спільні інвестиції у розвиток югосл. підприємств тощо. В 1983 Ю. відвідало бл. 6 млн. іноз. туристів. Грош. одиниця — динар. За курсом Держбанку СРСР 1000 динарів = 4,27 крб. (січень 1985).

М. Д. Пістун.

Охорона здоров'я. За даними ВООЗ, 1976 було бл. 130,0 тис. лікарняних ліжок (60,3 ліжка на 10 тис. ж.); 1977 мед. допомогу подавали 28,5 тис. лікарів (13,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1976 працювало 5,1 тис. стоматологів і 4,6 тис. фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 2 мед. ф-ти ун-тів. Курорти: *Дубровник*, Сплит, Блед та ін.

А. М. Сточик.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Система нар. освіти в Ю. побудована відповідно до заг. закону про освіту Ю. 1958, а також реформи, проведеної в країні в 70-х рр., якою запроваджено багатоступеневу т. з. цілеспрямовану освіту. 1-м ступенем освіти є основна 8-річна школа, навчання — з 7-річного віку. В 1979/80 навч. р. у країні налічувалося 13 014 основних шкіл (2824,9 тис. учнів). 2-м ступенем цілеспрямованої освіти є 2-річні заг. серед. школи (наступна ланка після осн. 8-річної школи), які дають заг. серед. освіту. На базі заг. серед. школи будується власне цілеспрямована серед. спец. освіта з 2-річним строком навчання (3 і 4-й ступені): один рік навчання дає кваліфікацію робітника, два роки (повний курс) — серед. спец. освіту гуманітарного, природничо-тех., екон., пед., мед., тех. та ін. профілів. У 1979/80 навч. р. діяло 674 заг. серед. школи (360,5 тис. учнів) та 642 школи серед. цілеспрямованої освіти (207,6 тис. учнів). Одночасно в Ю. працювало 1227 гімназій, серед. і нижчих профес. шкіл ще не охоплених реформою (441,9 тис. учнів); 558 спец. шкіл (27 329 учнів); 255 т. з. додаткових шкіл, що ді-

ють на базі 8-річної школи і навчають нескладних професій (45 875 учнів). Для окремих народностей, які живуть у республіках СФРЮ, налічувалося 1548 основних шкіл (395,2 тис. учнів), 320 заг. серед. шкіл (78 803 учні). В 1979/80 навч. р. в Ю. діяло 124 напіввищі навчальні заклади (112,3 тис. студентів) і 227 вузів (335,6 тис. студентів). Найбільші вузи: Бєлградський університет, *Загребський університет*, *Люблянський університет*, університети в Сараєво, Скоп'є, Новому Саді, Приштині, Рієці, Сплиті та ін. Усі республіки Ю. мають свої вищі наукові установи, до них належать академії наук і мистецтв: Сербська (засн. 1886, Бєлград), Югослов'янська (засн. 1866, Загреб), Словенська (засн. 1921, Любляна), Боснії і Герцеговини (1966, Сараєво), Македонська (засн. 1967, Скоп'є), Чорногорська (засн. 1976, Тітоград) і н.-д. установи, підпорядковані їм. У країні працюють також регіональні наук. і культурно-осв. т-ва й асоціації. У 1980 в Ю. налічувалася 481 т. з. самостійна н.-д. установа, де працювало 12 880 науковців. Окрему групу становлять наукові підрозділи ун-тів. У 1980 функціонувало 3438 б-к (наук., спец. і народних), серед яких найбільші Нар. б-ка в Бєлграді, Нац. б-ка й Робітнича в Загребі, Нар. та б-ка ім. просвітителів братів Д. і К. Миладинових у Скоп'є, Центр. нар. б-ка в Цетине, університетські б-ки та ін. У країні 387 музеїв (1980), найвідоміші з них: народний, югосл. і зарубіжного мистецтва, сучасного мистецтва, худож. галерея — в Бєлграді; Сучас. галерея й Словенський етнографічний — у Любляні; Міська галерея, Шкільно-пед. музей Хорватії, колекція скульптури і фресок — у Загребі; Музей давнього мистецтва, Худож. галерея Чорногорії — в Цетине; Сучас. галерея — в Тітограді; археол., істор., худож. галерея — у Скоп'є; Галерея І. Мештровича — у Сплиті; Музей сучас. мистецтва — в Рієці; Церк. музей (зібрання портретів та ікон) — у Дубровнику; Морський музей — у Которі та ін. *Д. П. Мансфельд.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1983 в Ю. видавалося 4499 газет, журналів та ін. періодичних видань заг. тиражем понад 27 млн. прим., у т. ч. 27 щоденних газет заг. тиражем понад 2 млн. прим. Найважливіші: «Борба» (з 1922), «В'єсник» («Вісник», з 1940), «Ослободжене» («Визволення», з 1943), «Поб'єда» («Перемога», з 1943), «Політика» (з 1904) — сербохорватською мовою; «*Комуніст*» (з 1925) — сербохорватською, словенською, македонською, алб. та ін. мовами; «Дело» («Справа», з 1959) — словенською мовою; «Нова Македонія» (з 1944) — македонською мовою. Щотижневики — «Младост» («Молодість», з 1919), «Рад» («Праця», з 1945), «Економска політика» («Економічна політика», з 1952) — сербохорватською мовою. Журн. «Соціялізам» («Соціалізм», з 1958) — сербохорватською мовою. Телеграфне агентство *ТАНЮГ* засн. 1943. Внутр. радіомовлення — сербохорватською, словенською, македонською, італ., тур., рум. мовами; іноз. мовлення здійснює станція «Радіо — Ю.» 9 мовами. Телебачення — з 1958.

Література. Утворення 1918 єдиної д-ви дало поштовх дальшому розвиткові нац. л-р Ю. Значний відгомін у пролет. середовищі та в колах інтелігенції Ю. мала Велика Жовтн. соціалістична революція. Виникали різноманітні літ. угруповання, напрями й течії, передусім експресіоністського характеру, що уособлювали собою протест не лише проти консервативного естетизму й декадентського бурж. мистецтва, а й проти самого бурж. способу життя. Широку популярність здобули письменники, які ще довгий час визначатимуть осн. риси літ. процесу,— М. *Крлежа*, М. *Црнянський*, І. *Андрич*, В. *Назор*, О. *Жупанчич*, А. Градник, В. Петрович, Прежихов Воранць, Десанка *Максимович*. Активно працювали представники старшого покоління літераторів — Б. *Нушич*, А. *Шантич*, Б. Станкович, К. Ш. Джальський, Ф. Финжгар та ін. В 30-х рр. в л-рі посилилося відображення соціальних конфліктів бурж. суспільства. Яскравим виявом цього процесу став т. з. соціальний реалізм, найпомітнішими представниками якого були літератори-комуністи й близькі до робітн. руху митці М. Крлежа, А. Цесарець, С. Галогажа, Х. Кикич, Прежихов Воранць, Т. Селишкар, Б. *Крефт*, М. *Клопчич*, К. *Рацин*. Ця прогресивна течія збагатила л-ри Ю. в худож. аспекті, мала демократизуючий вплив на літ. процес взагалі.

Провідним жанром періоду Нар.-визвольної війни народів Ю. 1941—45 була патріотична, революц. поезія (Р. Зогович, В. Назор, С. Куленович, І. Г. Ковачич, Г. Витез, Ю. Каштелан, Матей Бор, К. Дестовник-Каюх, Й. Шміт, І. Мінатті, Ц. Злобець). Тема нар.-визвольної боротьби народів Ю. і нових соціальних зрушень в країні є в післявоєнний період провідною в творчості, зокрема, прозаїків Б. *Чопича*, М. *Селімовича*, М. *Лалича*, Д. Чосича, І. Дончевича, В. Калеба, Й. Хорвата, М. Божича, Ц. *Космача*, Ю. Козака, М. *Кранця*, А. *Інголича*, І. Потрча, І. Копривця, Б. Зупанчича, С. *Яневського*, Б. Конеського, більшість яких також були учасниками антифашист. боротьби.

З'явилися визначні твори в галузі істор. і соціально-психологічної прози (романи І. Андрича). Для літ. процесу 50—60-х рр. характерні дальший розвиток традицій т. з. соціального реалізму і водночас пожвавлення деяких авангардистських напрямів і течій. У прозі посилилися елементи камерного психологізму й рефлексії (К. Шполяр, З. Майдак, А. Хінг, С. Вуга та ін.), інтерес до розв'язання універсальних сусп. проблем у абстрактно-алегоричній формі (А. Шолян, І. Сламніг, Н. Ідризович, С. Новак), а також у реалістичному ключі, з філософсько-моральними (Д. Смоле, К. Кович, В. Кавчич, Ж. Чинго), соціально-критичними акцентами (Б. Зупанчич, Л. Суходольчан, Л. Ковачич, С. Розман, П. Зидар), часто з елементами натуралізму. В поезії знову виник інтерес до «вічних тем» у дусі класичного або «новітнього» романтизму (С. Раїчкович, Д. Костич, Г. Витез, Весна Парун, Ф. Космач, Й. Шміт, І. Мінатті), з'явилися твори в дусі деяких модерністських течій: *сюрреалізму* (М. Настасієвич, Д. Матич, М. Ристич, М. Дединаць, С. Михалич, Д. Зайць, Г. Стриша, С. Вегрі), неоекспресіонізму (К. Кович, Ц. Злобець, Б. Гофман). Багатоаспектне дослідження характеру людини властиве складній у формальному відношенні поезії В. Попи, Л. Симовича, З. Голоба, Т. Сабляка, Соні Манойлович, Т. Шаламуна, М. Крамбергера, Й. Сноя та ін. Поряд з цим існує надійна реалістична література, майстри якої хоч і віддають часом данину новітнім модним впливам, та в глибинній суті лишаються на позиціях л-ри, зрозумілої і потрібної народові (Десанка Максимович, Р. Зогович, С. Куленович, Д. Цесарич, М. Славичек, Т. Младенович, Ю. Каштелан, С. Раїчкович, Н. Миличевич, О. Шольць, Я. Менарт, Е. Коцбек, Ц. Злобець, Г. Тодоровський, А. Поповський — у поезії, М. Лалич, Б. Чопич, О. Давичо, Д. Чосич, Р. Маринкович, М. Селімович, Ц. Космач, Б. Зупанчич, Й. Хорват, І. Кушан, А. Вулетич, Т. Білопавлович, М. Кранець, А. Інголич, І. Потрч, М. Михелич — у прозі). В кін. 60—70-х рр. розширюється соціально-сусп. проблематика, про що свідчать романи М. Крлежі, Ю. Франичевича-Плочара, Е. Коша, Ч. Сіярича, Д. Сушича, М. Божича, З. Майдака, М. Капора, К. Грабельшека, Н. Крайгер, Т. Георгієвського.

Драматургія Ю. також відзначалася звертанням до гострих проблем суспільного життя, багатством жанрів і стилів. Найвизначніші драматурги повоєн. періоду — М. Крлежа, Дж. Лебович, Д. Ковачевич, М. Маткович, П. Будак, Ф. Хаджич, Матей Бор, П. Козак, Б. Крефт, Д. Смоле, Т. Арсовський, К. Чашуле. Для сучас. літ. критики й літературознавства характерна наявність різних течій естетичної думки. Демократичні традиції продовжують Д. Єремич, М. Комненич, М. Ваупотич, А. *Флакер*, В. Павлетич, П. Матвеєвич, Б. Патерну, Ф. Задравець, Й. Коруза, М. Кмецл та ін.

У післявоєнний час посилилися українознавчі інтереси югосл. учених і літераторів-перекладачів. Найбільший внесок у цій галузі належить таким відомим митцям і дослідникам, як С. Суботин, П. Митропан, Десанка Максимович (перший лауреат премії ім. Івана Франка УРСР, 1982), Й. Хрвачанин, Л. Симович, М. Николич, Д. Груїч, Р. Пайкович, С. Рашкович, Й. *Бадалич*, А. Флакер, А. Менаць, Р. *Бордон*, Я. Модер, С. *Шалі*, Ф. Добровольць, Ф. Вурник, А. Глазер, Б. Крефт (почесний доктор Київ. ун-ту, 1983). У справу популяризації л-р народів Ю. на Україні в післявоєнний час значний внесок зробили такі перекладачі й дослідники, як М. Рильський, Л. Первомайський, А. Малишко, С. Панько, С. Сакидон,

Палац Буйовича в Перасті. Архітектор Дж. Фонта. 1693.

Б. Фелбінгер (?). Купольний зал палацу Янушеваць. Близько 1820.

Церква в селі Светий Примож поблизу Камника. Інтер'єр. Близько 1459—1507.

Пам'ятник Невідомому солдату на горі Авала поблизу Бєлграда. Скульптор І. Мештрович. Мармур, бронза. 1934—38.

Сербський містобудівний інститут у Бєлграді. Архітектор Б. Йован. 1971.

Кафедральний собор у Сараєво.

Д. Павличко, Р. Лубківський, Д. Паламарчук, А. Горецький, І. Ющук, А. Лисенко, З. Гончарук, Ю. Чикирисов, М. Гуць, Є. Пащенко, Н. Непорожня, В. Гримич.

В. Г. Гримич.

Архітектура. На тер. Ю. збереглися руїни античних міст (Пула, Салона) з амфітеатрами, храмами і палацами (палац Діоклетіана в Сплиті), твори ранньохристиянського і візант. зодчества (базиліка з мозаїками в Поречі, 6 ст.), давньослов'ян. мистецтва. Серед пам'яток 9—13 ст.— дороманські (церква св. Доната в Задарі), романські (базиліка в Костаневиці) і готичні (укріплені міста і замки) будівлі. Під час османського панування зводили характерні для мусульм. архітектури мечеті, мінарети, медресе, а також будинки т. з. балканського типу. У 15—16 ст. в архітектурі проявилися риси *Відродження* (собор у Шибенику, 1431—1505, арх. Юрай Далматинець, Никола Флорентинець та ін.). У 17—18 ст. поширилося *барокко* (урсулинська церква в Любляні, 1718—26). В архітектурі 2-ї пол. 19 ст. поширилися парадні будівлі в дусі європ. еклектики (ун-ти в Бєлграді та Любляні, Нар. театр у Загребі) і в стилі модерн, які споруджували гол. чин. австрійські архітектори. На поч. 20 ст. пошуки нац. стилю (споруди І. Вурника, Й. Плечника в Словенії) поступово змінилися тенденціями *неокласицизму* і *функціоналізму*. Після встановлення в країні нар.-демократичного ладу почалася реконструкція міст, розгорнулося масове житл. буд-во з урахуванням характеру істор. забудови, що склалася у кожній з республік. Велика увага приділяється спорудженню меморіальних архіт.-скульптурних комплексів пам'яті загиблих у роки боротьби проти фашизму. Серед архіт. робіт 70—80-х рр.— Музей Революції в Рієці (1976, арх. Н. Шегвич), палац конгресів «Сава» в Новому Бєлграді (1977, арх. М. Максимович), Будинок телебачення в Бєлграді (1980, арх. У. Богунович), Будинок культури в Любляні (1981, арх. О. Юговець), меморіальний парк «Враця» в Сараєво (1981, арх. В. Добрович), олімпійський комплекс «Зетра» в Сараєво (1982, арх. Л. Алікалфич, Д. Чапа).

Образотворче мистецтво. На тер. Ю. збереглися фігурки з кістки доби палеоліту, кераміка і скульптура доби неоліту і бронзи, пам'ятки мист. іллірійців і кельтів, давньослов'ян. мистецтва. В образотворчому мист. Словенії й Хорватії кін. 12—13 ст. набуло розквіту різьблення на дереві (двері собору в Сплиті, майстер Андрій Бувина) і камені (зх. портал собору в Трогирі, 1240, майстер Радован з помічниками). У Сербії, Македонії, Боснії і Герцеговині за часів середньовіччя майстри наслідували й творчо опрацьовували візант. зразки. В цей час церкви зовні прикрашали візерунчастою кладкою й орнаментальними керамічними вставками, інтер'єри — фресками (церква св. Пантелеймона в Нерезі, Македонія, 12 ст.; церква в монастирі Сопочані, Сербія, бл. 1265), набули розвитку іконопис і мініатюра. В настінному живописі 14—16 ст. відчутні впливи чес. і нім. готичного мист., а також італ. Відродження (фрески церкви в Мартьянці, майстер Янез Аквіла; розписи церков у с. Високо, живописець Янез Люблянський та ін.). Мистецтво Відродження переживає розквіт у містах Адріатичного узбережжя (ікони Н. Божидаревича й М. Хамзича, скульптура Юрая

Дж. Андреєвич-Кун. Перехід через річку. Гравюра на дереві. 1946.

Далматинця та ін.). У Словенії в стилі барокко працювали скульптор Ф. Робба, живописці Ф. Єловшек та Ф. Бергант, у Хорватії — живописець Ф. Бенкович. З поч. 19 ст. почало формуватися світське мистецтво (портретний живопис В. Караса — в Хорватії, К. Данила — в Сербії, Й. Томинця — в Словенії). З розвитком просвітительського й нац.-визвольного руху в серед. 19 ст. з'явився нац. історичний і пейзажний живопис (твори Д. Аврамовича, Дж. Крстича й Дж. Якшича — в Сербії). З 70-х рр. 19 ст. розвинувся реалістичний жанровий живопис: художники Я. та Ю. Шубиці — в Словенії, У. Предич, Н. Машич — в Сербії та Хорватії. На межі 19 і 20 ст. принципи *постімпресіонізму* використовували Н. Петрович — у Сербії, М. Кралевич, Й. Рачич — у Хорватії. Найвизначнішим скульптором на поч. 20 ст. був І. *Мештрович*. В умовах буржуазно-монархічного режиму мистецтво 20-х рр. розвивалося суперечливо. Прогресивний нац. напрям складався в боротьбі з *академізмом*. У 20—30-х рр. 20 ст. провідні майстри, використовуючи окремі засади постімпресіонізму, *кубізму, фовізму* й *експресіонізму* тощо, прагнули до пошуків нац. своєрідності образів (роботи П. Добровича, М. Коньовича — в Сербії, М. Милуновича — в Чорногорії, Л. Личеноського, П. Мартиноського — в Македонії). Ряд художників намагалися розвивати нар. традиції (К. Хегедушич, примітивісти І. Генералич, М. Виріус — у Хорватії). В 30-х рр. набула розвитку соціально-критична графіка (Дж. Андреєвич-Кун — у Сербії, М. Детоні — в Хорватії, Х. Смрекар — у Словенії). В 30-х рр. у Сербії розквітло мистецтво т. з. поетичного реалізму (пейзажі й жанрові сцени І. Табаковича, М. Челебоновича). В скульптурі виділялися твори Мештровича і його послідовників (А. *Августинчича* — в Хорватії, Т. Росандича — в Сербії). Під час Нар.-визвольної війни 1941—45 багато югосл. художників, які брали участь у війні, робили зарисовки (Б. Якаць — у Словенії; І. Муезинович — в Боснії та Герцеговині). Після встановлення нар. влади до тем нац. історії, нац. визвольної боротьби й соціалістичного будівництва звернулися живописці Г. А. Кос, П. Лубарда, скульптори Августинчич, С. Стоянович, Л. Долинар. З кін. 50-х рр. 20 ст. в образотворчому мист. переважають формально-пластичні тенденції. Композиції в дусі *абстрактного мистецтва* створюють М. Б. Протич, Е. Муртич, Й. Кратохвил. Життєвістю образів, гуманістичністю змісту позначені твори живописців Л. Вуяклія, Ф. Михелича, К. Див'яка, скульпторів В. Радауша, О. Янчича, Д. Тршара. В нар. мистецтві Ю. здавна поширені гончарство, різьблення на дереві, худож. обробка металу. В Києві 1980 відбулася виставка скульптури Хорватії.

Т. С. Голенко.

Музика. В муз. культурах різних республік Ю. відобразилися особливості їхнього культурно-істор. розвитку. В муз. фольклорі найсвоєріднішими є героїчні епічні пісні центр. районів Ю., а також Чорногорії, виконувані під акомпанемент гусле, і пісенно-танц. жанр *коло* та його різновид оро (Чорногорія).

У 18 — на поч. 19 ст. центрами муз. культури стали Любляна (тут 1701 засн. Філармонічну академію, 1794 — Філармонічне т-во, при якому 1816 відкрито муз. класи, згодом перетворені на муз. школу, 1765 створено Становий театр) і Загреб (1827 засн. муз. т-во «Музикферайн», згодом «Хрватскі глазбені завод», при ньому 1829 — муз. школу; 1834 — оперний театр, пізніше — Хорват. нац. театр).

Перші словенські опери — «Белин» Я. Зупана (бл. 1780) та «Веселий день, або Одруження Матичека» Я. Новака (1790), хорватські — «Кохання і злоба» (1846) і «Порин» (1851) В. Лисинського. У зв'язку з піднесенням нац.-визвольної боротьби в серед. 19 ст. створено чимало хорових т-в, муз. т-во «Глазбева матиця» (Словенія, 1872), муз. школи в Любляні (1882), Бєлграді (1899, тепер «Мокраняць»), засновано Нац. театр у Бєлграді (1869), оперні трупи при Хорват. нац. театрі (1870) і Словен. нац. театрі (1892).

Серед композиторів 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.— К. Станкович, Й. Маринкович, С. Мокраняць, І. Зайць, Д. Єнко, С. Биничкий (автор першої серб. опери «На світанку», 1903). У 1916 відкрито консерваторії в Загребі (з 1922 — Муз.

Сцена з опери «Еро з того світу» Я. Готоваця. Бєлградський національний театр.

академія) та Любляні (1919, з 1939 — Академія музики), в Белграді створено Музичну академію (1937), муз. школи у Сараєво (1920), Скоп'є (1928), Цетине (1932), Баня-Луці (1934), Подгориці (1937; тепер Тітоград). Філармонічні оркестри організовано в Загребі (1919), Белграді (1923), Сараєво (1923), Любляні (1935). Серед кращих нац. муз. творів — опери «Коштана» П. Коньовича (1928), «Ero з того світу» Я. Готоваця (1935), балети «Пряничне серце» К. Барановича (1924), «Охридська легенда» С. Христича (1933), симф. і камерні твори Й. Славенського. Серед композиторів 20—30-х рр.— П. Коньович, М. Милоєвич, С. Христич (Сербія), К. Баранович, Я. Готоваць, Й. Славенський (Хорватія), М. Когой, С. Остерць, М. Бравничар (Словенія), Ф. Мачейовський, В. Милошевич (Боснія і Герцеговина), Ж. Фирфов, Т. Скаловський, Т. Прокоп'єв (Македонія), А. Іванович (Чорногорія). Після 2-ї світової війни і визволення Ю. створено нові муз. орг-ції (зокрема, Спілку композиторів Ю., 1950), колективи, навч. заклади, в т. ч. Белградську балетну школу (1947). Працюють музичні театри, симф. оркестри Радіо та філармонічні оркестри, Академічний хор і симфонічний оркестр Будинку Югосл. народної армії у Белграді, камерно-інструм. ансамблі (в т. ч. «Загребські солісти»), ансамблі нар. пісні і танцю «Коло», «Ладо», «Танок», «Оро», «Шота» та ін. Серед сучас. музикантів — композитори М. Ристич, С. Раїчич, Д. Радич (Сербія), Н. Девчич, М. Келемен (Хорватія), М. Козина, П. Рамовш, Д. Швара (Словенія), Б. Івановський, В. Николовський, Т. Зографський (Македонія), Д. Шкерл (Боснія і Герцеговина); диригенти О. Данон, Ж. Здравкович, Д. Жебре, С. Хубад, М. Башич, М. Хорват; співаки М. Чангалович, Б. Цвеїч, В. Хейбалова, В. Буковець (гастролі 1955 в СРСР, у т. ч. у Києві), Р. Бакочевич, З. Крнетич, піаністи Д. Трбоєвич, А. Прегер, З. Марасович; скрипалі І. Озим, К. Рупел, В. Маркович.

Театр. Театр. мистецтво Ю. увібрало культурні традиції народів, що її населяють. Значною мірою розвиткові театру в Ю. сприяла діяльність реж. Б. *Гавелли*, на творчість якого мало вплив мистецтво МХАТу (гастролі в Загребі 1922), драматурга і театр. діяча Б. *Нушича*. В 1928—35 в м. Любляні діяв утворений режисером-комуністом Ф. Делаком студійний театр «Пролетарська сцена». В роки фашист. окупації діяльність театрів припинилася. Проте 1943—44 на визволеній партизанами території працював Театр нар. визволення. Після перемоги нар. влади 1945 театр. життя в країні відроджується. Створюються нові театри. Кожна з шести республік має свій нац. театр (з драм., оперною та балетною трупами). В Ю. діють: Серб. нац. театр у Новому Саді (гастролі в Києві 1966); Белград. драм. театр (гастролі в СРСР, зокрема в Києві, 1983); Югосл. драм. театр (гастролі в СРСР 1956, 1965), експериментальний театр «Ательє 212» (гастролі в СРСР 1968), обидва — в Белграді (Сербія); Словенський нац. театр (гастролі в СРСР 1969), Експериментальний театр, обидва — у Любляні (Словенія); Чорногорський нац. театр у Тітограді (1973 гастролював в СРСР, зокрема в Києві, Одесі); Нац. театр, Драм. театр ім. Б. Гавелли, обидва — в Загребі (Хорватія); Македонський нар. театр у Скоп'є (ставив «Платона Кречета» О. Корнійчука);

Сцена з вистави «В кінці шляху» М. Матковича. Драматичний театр. Загреб. 1954.

Нац. театр у Сараєво, який, об'єднавшись з театром у Сплиті, став Нац. театром зх. областей. Профес. театри діють також у містах Пула, Битола, Зениця та ін. З 1948 працює Югосл. драм. театр, який об'єднав провідних майстрів різних республік Ю. В репертуарі театрів Ю. — п'єси нац. драматургів (Р. Домановић, Д. Лебович), зарубіжних, у т. ч. рос. і укр., авторів (Софокл, Шекспір, Ібсен, Чехов, Маяковський, Леонов, Микитенко, Корнійчук, Кочерга). На базі театру «Ательє 212» в Ю. проводяться інтернац. театр. фестивалі. В 1982 в Белградському міжнар. театр. фестивалі брав участь Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (вистава «Украдене щастя» Франка). Серед відомих театр. діячів Ю.— режисери М. Милошевич, М. Белович, М. Траїлович, Б. Драшкович; актори М. Живзнович, М. Црноборі, С. Жигон, М. Янкетич, С. Перович, Л. Крстич, М. Ступиця, М. Баняць. Підготовку акторів здійснюють Академії театру, кіно і телебачення в Белграді (з 1950), Любляні (з 1945), Загребі (з 1950). Питання теорії та історії театру розробляє Ін-т л-ри і театру Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1943).

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перші кінознімання провів 1905 фотограф М. Манакі (короткометражний фільм «Праля»). Спочатку виходили документальні і хронікальні фільми, більшість яких присвячувалася подіям Балканських воєн 1912—13, а також 1-ї світової війни. В 1910 було створено перший ігровий фільм «Караджордже». Найвідомішими стрічками періоду «німого» кіно були «Грішниця без гріха» (1928, реж. К. Новакович) та «Триглавські стромовини» (1932, реж. Ф. Делак). Новий етап у розвитку югосл. кіно пов'язаний з періодом Нар.-визвольної війни 1941—45, встановленням нар. влади в країні. Партизанські хронікери знімали воєнні операції, епізоди становлення нового життя на визволених територіях. Перший фільм народної Ю.— «Кінохроніка № 1» (1945). У 1945—48 створено кіностудії: «Зірка-фільм» та «Авала-фільм» у Сербії, «Ядран-фільм» у Хорватії, «Триглав-фільм» у Словенії, «Босна-фільм» у Боснії і Герцеговині та ін. У 1947 вийшов перший звуковий худож. фільм «Славиця» (реж. В. Африч) — про антифашист. боротьбу в Далмації. Серед ін. стрічок антифашист. спрямування — «Буде жити цей народ» (1947, реж. Н. Попович), «На своїй землі» (1948, реж. Ф. Штиглиць), «Великий і маленький» (1956, реж. В. Погачич). У кін. 50-х рр. створюються перші стрічки про сучасність — «У суботу ввечері» (1954, реж. Погачич), «Поїзд поза розкладом» (1959, реж. В. Булаїч) та ін. Здійснюються екранізації творів класичної та сучас. вітчизняної л-ри.

У 60—70-х рр. провідне місце продовжує займати військово-патріотична тема: «Дев'яте коло» (1960, реж. Штиглиць), «Козара» (1962) та «Битва на Неретві» (1969; обидва — реж. Булаїч), «Сутьєска» (1973, реж. С. Делич), «Ужицька республіка» (1974, реж. Ж. Митрович). Створюються також фільми, присвячені актуальним проблемам сучасності: «Танок під дощем» (1961, реж. Б. Хладник), «Обличчям до обличчя» (1963, реж. Б. Бауер), «Підопічний» (1966, реж. В. Слієпчевич; в рад. прокаті — «Кар'єра авантюриста»), «Політ мертвого птаха» (1974, реж. Ж. Павлович). У кін. 70-х рр. в кіно прийшло нове покоління кінематографістів (Р. Грлич, С. Каранович, Д. Караклаїч, Г. Маркович, Г. Паскалевич, Л. Зафранович), кіномистецтво збагатилося на нові теми, прийоми зображення. У 80-х рр. продовжують створюватися стрічки про війну: «Берлін капут» (реж. М. Милошевич), «Не падай духом, товаришу» (реж. Б. Макарович; всі — 1980), істор. фільми: «Доротея» (реж. З. Велимирович), «Переможець» (реж. Б. Дударевич), «Банович Страхиня» (реж. В. Мимиця; всі — 1980) та ін. Серед фільмів, присвячених проблемам сучасності: «Чи ти пам'ятаєш Доллі Белл?» (реж. Е. Кустуриця), «Сезон миру в Парижі» (реж. П. Голубович; обидва — 1980). Світове визнання здобула загребська школа мультиплікації (виникла 1950), серед представників — Д. Вукотич, Б. Довникович, Н. Драгич. З 1971 в Ю. проводиться міжнар. кінофестиваль «Фест». З 1949 у Белграді функціонує Югославська кінотека.

М. М. Черненко.

Про історію, економіку і культуру окремих республік Югославії див. також статті *Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Югославии, т. 1—2. М., 1963; Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сборник документов и материалов. М., 1976; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967; Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945 гг. Воспоминания, документы и материалы. М., 1973; Гиренко Ю. С.

Успіння богоматері. Фреска церкви св. Трійці в монастирі Сопочані поблизу міста Нового Пазара. Фрагмент. Близько 1265.

Ф. Бергант. Портрет барона Ерберга. Близько 1765.

Й. Рачич. Мати й дитя. 1908.

Югославія.
С. Стоянович.
Мати й дитя. Бронза.

Югославія.
В. Радауш. Дівчина з острова Крк. 1952.

Югославія.
М. Рашич. Свято на селі. 50-і роки 20 ст.

Советско-югославские отношения. (Страницы истории). М., 1983; Социалистическая Федеративная Республика Югославия. М., 1975; Гребенщиков О. С. Жемчужины Югославии (Этюды о городах). М., 1978; Никифоров Л. А., Островидов Ю. П. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. Справочник. М., 1980; Зарубежные славянские литературы. XX в. М., 1970; Кравцов Н. И. Современный югославский роман. В кн.: Роман в современных литературах южных и западных славян. М., 1973; Ильина Г. Я. Время романа. (О романе-эпопее в литературах Югославии). В кн.: Новые явления в литературе европейских социалистических стран. М., 1976; Ільїна Г. Я., Яковлєва Н. Б. Югославський роман 70-х років. В кн.: Література правди і прогресу. К., 1979; Белоусов В. Н. Современная архитектура Югославии. М., 1973; Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Овсійчук В. А. Образотворче мистецтво Югославії. К., 1983.

ЮГОСЛОВ'ЯНСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ у Росії — масова революц. організація югослов'ян (кол. військовополонених австрсугорської армії), що діяла в Рад. країні 1919—21. Створена 20.III 1919 в Москві на заг. зборах югослов'ян. Орг-ція мала свої відділення на Україні. Активно підтримувала Рад. владу. Відала справами громадян югослов'ян. національностей, евакуацією їх на батьківщину. В червні — липні 1919 Виконком югослов'ян. Ради діяв у Києві. Рада провела велику роботу по створенню югослов'ян. загонів Червоної Армії на Царицинському фронті, в Самарі, Саратові, Астрахані, Ташкенті, Одесі та ін. містах.

ЮГОСЛОВ'Я́НСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ СОЮ́З (ЮРС) на Україні — революц. організація югослов'ян (кол. військовополонених австро-угорської армії), що діяла з червня 1917 до березня 1918. В складі ЮРС було бл. 20 тис. членів. Організацію очолював Центральний комітет (голова М. Чанак).
Після Великої Жовтн. соціалістич. революції під впливом більшовицької агітації більшість членів ЮРС підтримала Рад владу. Представники ЦК ЮРС організували югослов'ян. загони Червоної гвардії по всій Україні. Члени ЮРС були активними учасниками *Київського січневого збройного повстання 1918*. Загони югослав'ян брали участь у боротьбі проти військ *Центральної ради* і австро-нім. окупантів на Україні.

ЮГУРТИ́НСЬКА ВІЙНА́ (111—105 до н. е.) — війна між Стародавнім *Римом* і царем *Нумідії* Югуртою (звідси й назва). Спочатку Югурта, підкупивши рим. командування, добився укладення миру і збереження за собою всього царства. Проте незабаром Рим відновив воєнні дії. В 109 до н. е. Югурта зазнав поразки на р. Мутулі. В 107—106 до н. е. Гай *Марій* остаточно розгромив загони Югурти, який 105 до н. е. був страчений.
Я. Ю. Заборовський.

ЮДЕАК — див. *Митний і економічний союз Центральної Африки.*

ЮДЕ́НИЧ Микола Миколайович (1862—1933) — глава контрреволюції на Пн. Зх. Росії під час громадянської війни, генерал від інфантерії (1915). Очолював два походи (навесні і восени 1919) білогвард. Пн.-Зх. армії на Петроград. Після провалу другого походу на Петроград (жовтень — листопад 1919) Ю. 1920 втік за кордон.

ЮДІН Павло Федорович [26.VIII (7.IX) 1899, с. Апраксіно, тепер Горьк. обл.— 10.IV 1968, Москва] — рад. філософ і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1918. Закінчив Ін-т червоної професури (1931), 1932—38 — його директор; 1938—44 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. В 1953—59 — посол СРСР в КНР. Осн. праці з питань діалектичного та істор. матеріалізму, наук. атеїзму, наук. комунізму, історії марксистської філософії. На XIX—XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ЮДІН Сергій Сергійович [27.IX (9.X) 1891, Москва — 12.VI 1954, там же] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1944). В 1915 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1928 — гол. хірург Моск. н.-д. ін-ту швидкої допомоги ім. М. В. Склифосовського, в якому працював до кінця свого життя. Одночасно (1931—54) очолював кафедру центр. ін-ту вдосконалення лікарів. Осн. праці з питань хірургії шлунка, стравоходу, хірург. лікування хворих на туберкульоз легень, спинномозкової анестезії тощо. В 1930 Ю. вперше перелив людині кров від людини, яка раптово померла. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1948. Ленінська премія, 1962.

ЮДІН Тихон Іванович [2 (14).VI 1879, кол. Тульська губ.— 19.X 1949, Москва] — рад. психіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1941). В 1903 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, де й був залишений працювати. В 1907—14 працював у Харкові та Москві. В 1924—32 — професор Казанського ун-ту (з 1930 — Казанського мед. ін-ту), з 1937 — в Укр. психоневрологічному ін-ті, 2-му Харків. мед. ін-ті. З 1943 — професор кафедри психіатрії Московського медичного ін-ту. Праці Ю. присвячені вивченню ролі екзогенних факторів у генезі різних психічних розладів, проблемам спадковості в психіатрії, шизофренії, прогресивного паралічу, епілепсії тощо.

ЮДО́ВСЬКИЙ Володимир Григорович [3(15).VIII 1880, Новогеоргіївськ Херсон. губ. — 24.X 1949] — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. В 1910—12 — один з керівників Луган. більшовицької орг-ції. Після Лютн. революції 1917—член Петерб. к-ту РСДРП(б). З жовтня 1917 — член Одес. обл. к-ту РСДРП(б), з грудня — голова ЦВК *Румчероду*. Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*, голова Одес. військ.-революц. комітету. З січня 1918 — голова Одеського Раднаркому. На початку 1919 очолив Вищу військову інспекцію України. Після громадян. війни — на парт. і викладацькій роботі. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЮЖАКО́В Сергій Миколайович [17 (29).XII 1849, Вознесенськ, тепер місто Микол. обл.— 29.XI (12.XII) 1910, Петербург] — рос. економіст, публіцист і соціолог, ліберальний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В 1898—1909 — редактор 22-томної «Большой энциклопедии» т-ва «Освіта». Висував програму реформ для підтримання сел. громади й артілі. В соціології виступав як суб'єктивний ідеаліст, заперечував класову боротьбу. В. І. Ленін різко критикував погляди С. М. Южакова (див. Ленін В. І. Повн. зібр. тв. Довідковий том, ч. 2, с. 153).

ЮЖИН Олександр Іванович [Южин-Сумбатов, Сумбатов-Южин; справж. прізв. — Сумбатов; 4 (16).IX 1857, с. Кукуєвка, тепер Єфремовського р-ну Тульської обл.— 17.IX 1927, Ніцца, похований у Москві] — рос. актор, драматург, театральний діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). На профес. сцені—з 1876. З 1882 працював у Малому театрі в Москві (з 1923 — директор, з 1926 — почесний директор). Ролі: Чацький і Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Телятєв («Шалені гроші» О. Островського), Кромвель («Олівер Кромвель» Луначарського), Отелло, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра) та ін.
Тв.: Записки. Статьи. Письма. М., 1951; Пьесы. М., 1961.
Літ.: Князевская Т. Б. Южин-Сумбатов и советский театр. М., 1966.
О. О. Кулик.

ЮЖНА ЛОМУВА́ТКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Брянківській міськраді. Розташована за 2 км від залізнич. ст. Ломуватка. 3,7 тис. ж. (1984). На тер. селища — шахтоуправління «Ломуватське» виробничого об'єднання «Стахановвугілля». Заг.-осв. школа, лікарня, клуб, б-ка. Виникла 1953 в зв'язку з будівництвом шахти, с-ще міськ. типу — з 1959.

ЮЖНЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Суворовській райраді м. Одеси. Розташоване на березі Чорного м. 3,3 тис. ж. (1984). Підприємства побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, поліклініка, б-ка. Ю. утворено 1978.

«ЮЖНЫЙ РАБО́ЧИЙ» — с.-д. нелегальна група. Засн. восени 1900. До неї входили представники с.-д. орг-цій Катеринослава, Харкова та ін. пд. міст. Видавала газ. «*Южный рабочий*» (з № 3) та листівки. Проводила роботу серед робітників Пд. України. Група не поділяла ленінського орг. плану побудови партії на основі принципів централізму і на противагу йому відстоювала сепаратистський принцип створення обласних с.-д. об'єднань. В листопаді 1902 в «*Искре*» (№ 27) і в грудні 1902 в «Южном рабочем» (№ 10) було опубліковано заяву групи «Ю. р.» про визнання «Искры» керівним органом партії. Проте члени «Ю. р.» залишилися на опортуністичних позиціях, на що вказував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 8, с. 187). II з'їзд РСДРП

(1903) оголосив про розпуск групи. Більшість її керівного складу після II з'їзду партії примкнула до меншовиків.

«ЮЖНЫЙ РАБО́ЧИЙ» — с.-д. нелегальна газета. Виходила з січня 1900 по квітень 1903 (12 номерів). Перші два номери газети видав Катериносл. к-т РСДРП. З № 3 — орган с.-д. групи *«Южный рабочий»*. «Ю. р.» друкувався в підпільних с.-д. друкарнях у Катеринославі, Кременчуку, Смоленську, Миколаєві та ін. містах. Газета закликала робітників до політ. боротьби, широко висвітлювала робітн. рух на Україні, але на змісті газети відбивалися помилки групи «Южный рабочий». Видання «Ю. р.» було припинено згідно з рішенням *Другого з'їзду РСДРП* (1903).

«ЮЖНЫЙ РУ́ССКІЙ ЗБО́РНИК» — український альманах, підготовлений і виданий 1848 у Харкові А. *Метлинським*. Крім творів Метлинського, тут надруковано драму Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов», кілька ліричних поезій М. Петренка («Дивлюсь я на небо», «Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче»), гумористичну поему С. Александрова «Вовкулака», повість «Гарасько, або Талант і в неволі» та поему «Наталя, або Дві долі разом» М. Макаровського. До творів кожного письменника видавець уперше додав короткий життєпис з бібліограф. відомостями. В передмові А. Метлинський зробив спробу розглянути укр. л-ру в загальнорос. і загальнослов'ян. та європ. контексті. В збірнику подано складений видавцем «Правопис південноруської мови, або наріччя».
П. М. Федченко.

ЮЖНО-САХАЛІ́НСЬК — місто, центр Сахалін. обл. РРФСР. Розташований у пд.-сх. частині о. Сахалін, на р. Сусуї. Вузол залізничних ліній. 152 тис. ж. (1983). Засн. 1882 як селище Владимировка. В 1890 тут побував А. П. Чехов. За *Портсмутським мирним договором 1905* в складі пд. частини Сахаліну відійшов до Японії, перейменований на Тойохара. 25.VIII 1945 визволений Червоною Армією. З 1946 — сучас. назва. В 1946—47 — центр Южно-Сахалінської, з 1947 — Сахалінської обл. Місто нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Дружби народів (1982). Розвинуті машинобудування (з-ди: рем.-мех., тепловозовагонорем., авторем., «Сахалінзалізобетон», буд. деталей та ін.), харч. (у т. ч. рибообробна), легка (комбінат шкіряного та гумового взуття, швейна фабрика) пром-сть. Домобуд. та меблевий комбінати. Шахта «Южно-Сахалінська». В місті — Сахалінський комплексний н.-д. ін-т Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Сахалінський філіал Тихоокеанського н.-д. ін-ту рибного г-ва та океанографії. Пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Драм. та ляльковий театри, філармонія.

ЮЗЕФО́ВИЧ (Józefowicz) Ян Томаш (1662—19.IV 1728) — польс. хроніст. Походив з вірм. купецької родини. Навчався і деякий час викладав у Краківському ун-ті. З 1693 — канонік Львів. римсько-католицького капітулу. Автор хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів» (латинською мовою), яка містить відомості про події на Україні. Склав щоденник облоги Львова 1704 військом швед. короля *Карла XII*.
Я. Д. Ісаєвич.

Ю́ЗІВКА — колишня (до 1924) назва м. *Донецька*.

Ю́ЗІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в травні 1917. Перший с.-д. гурток виник у Юзівці (тепер м. Донецьк) 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) в складі с.-д. орг-ції сформувалася група більшовиків. Вона активно діяла в роки першої рос. революції 1905—07, підтримувала зв'язок з ленінським парт. центром за кордоном, розповсюджувала парт. л-ру, праці В. І. Леніна. Самостійна більшовицька група в Юзівці була створена в серпні 1912. Після Лютн. революції 1917 більшовики увійшли до складу об'єднаної орг-ції РСДРП, до якої входили і меншовики. 26.V 1917 вони створили самостійну орг-цію (налічувала 50 чол.). В кін. травня орг-ція ввійшла до складу створеної тоді ж Макіївo-Юзово-Петровської районної орг-ції, що об'єднувала 13 підрайонних орг-цій. З липня 1917 входила до *обласної організації РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*. В активізації роботи орг-ції велику роль відіграв Г. І. *Петровський*, який 1913—14, 1917 приїздив у Юзівку. На поч. жовтня 1917 Ю. о. налічувала бл. 2 тис. членів партії. Юзівські більшовики відіграли значну роль у боротьбі проти *каледінщини*, у встановленні в січні 1918 в Юзівці Рад. влади.
Б. І. Корольов.

Ю́ЗІВСЬКІ РОБІТНИ́ЧІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1892 — один з найбільших стихійних виступів робітників Юзівки (тепер Донецьк) в кін. 19 ст., відомий під назвою «холерного бунту». Сталися 2 (14). і 3 (15).VIII. Страйкарі вимагали поліпшення продовольчого постачання, підвищення заробітної плати, припинення сваволі майстрів-іноземців, грубих поліцейсько-сан. заходів боротьби з холерою, звільнення заарештованих робітників. Заворушення придушили війська, які 4 (16). VIII прибули в Юзівку. В ході масових репресій 23 чол. було вбито, бл. 500 заарештовано, 190 покарано різками. Військовий суд засудив 66 страйкарів до каторжних робіт, тюремного ув'язнення та арештантських рот.

Ю́ЗІВСЬКІ СТРА́ЙКИ 1875 і 1887 — виступи робітників Юзівки проти жорстокої експлуатації і тяжких умов праці. Страйк 1875 почався 26.IV (8.V) на підприємствах Новорос. т-ва. В страйку брали участь 2 тис. робітників. За допомогою військ страйк 29.IV (11.V) було придушено. Понад 30 чол. було заарештовано. 5 (17).V 1887 на шахті № 19 «Гірничого і пром. т-ва» понад 400 робітників застрайкувало, вимагаючи підвищення заробітної плати, припинення сваволі адміністрації та іноз. майстрів. Їх підтримали гірники сусідніх шахт № 11 і 18. 6 (18). V понад 1200 страйкарів вирушили в Юзівку, щоб залучити до виступу робітників металург. з-ду. Для придушення страйку 8 (20).V в Юзівку прибуло два батальйони піхоти. Було заарештовано 146 шахтарів, з яких 55 віддано до суду. 11 (23).V шахтарі під тиском військ. сили приступили до роботи. Побоюючись повторення виступу, підприємці змушені були піти на деякі поступки.
Г. В. Січкар.

ЮЗ-ОБА́ — група горбів на Пд. від Керчі з розташованими на них великими курганами 2-ї пол. 4 ст. до н. е., в яких поховано представників рабовласницької знаті *Пантікапея*. Кургани досліджували 1858—60, а також у 80-х рр. 19 ст. Висота їх 8,5—12 м, окружність 160—200 м. Під земляними насипами курганів відкрито склепи з великих кам'яних плит з уступчастим склепінням і кам'яним дромосом (коридором), а також прямокутні поховальні камери з плескатою стелею без дромосу. В одному з курганів у такій камері було поховано знатну жінку, очевидно, жрицю богині *Деметри*. В склепах виявлено різьблені розмальовані дерев'яні саркофаги, іноді інкрустовані янтарем, а також знайдено золоті прикраси, дзеркала, чорнолакові й червонофігурні вази.

ЮКА́ (Jucca) — рід вічнозелених рослин родини *лілійних* (агавових). Юка — деревні рослини до 12 м заввишки. Листки великі (до 1 м завдовжки), жорсткі, лінійні. Суцвіття волотевидні, до 2 м завдовжки, з великою кількістю біложовтуватих квіток (іноді понад 300). Плід — коробочка. Понад 30 видів, пошир. у Центр. Америці і в пд. частині Пн. Америки та на Азорських о-вах. З листків деяких Ю. одержують міцне волокно, з нього виготовляють мотузки, шпагат, рибальські снасті, щітки, мішковину, папір тощо. В пд. районах СРСР, зокрема на чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму, культивують як декоративні у відкритому грунті 11 видів юк, зокрема Ю. славну (J. gloriosa), Ю. Трекюля (J. treculii).

П. Ф. Юдін.

О. І. Южин.

ЮКА́ВА Хідекі (23.I 1907, Токіо — 8.IX 1981, Кіото) — япон. фізик, член Япон. АН (з 1946), іноземний член АН СРСР (з 1966). Закінчив (1929) ун-т у Кіото. В 1953—70 — керівник Н.-д. ін-ту фундаментальної фізики ун-ту в Кіото і професор цього ун-ту. Осн. праці — з теорії ядра й елементарних частинок. Теоретично передбачив (1935) існування *мезонів* і розвинув осн. положення мезонної теорії *ядерних сил*, зокрема відкрив закон взаємодії нуклонів внаслідок обміну мезонами (потенціал Ю.). Висунув (1953) ідею проміжного *бозона*. Нобелівська премія, 1949.

ЮКАГІ́РИ (самоназва — одул, деткіль) — народність, яка живе в Магаданській обл. РРФСР і Якутській АРСР. Чисельність — 0,8 тис. чол. (1979, перепис). Мова — юкагірська (див. *Юкагірська мова*). До приєднання до Росії (17 ст.) перебували на стадії переходу від *матріархату* до *патріархату*. За Рад. влади докорінно змінилося життя Ю. Вони працюють у пром. радгоспах (мисливство, оленярство).

Юка Трекюля:
1 — квітуча гілка рослини;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід.

ЮКАГІ́РСЬКА МО́ВА — мова *юкагірів*. Ю. м. є генетично ізольо-

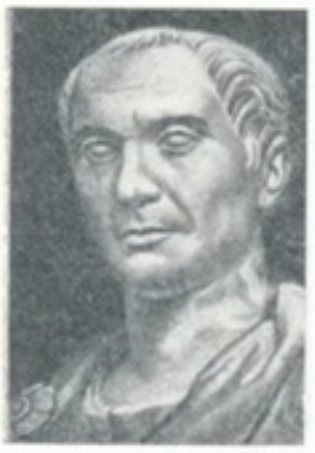

Юлій Цезар. Мармур. 1 ст. н. е.

Д. Юм.

Юнона Сосвіта. Мармур. 2 ст. Ватіканські музеї. Рим.

ваною *палеоазіатською мовою* (деякі вчені вважають, що Ю. м. близька до уральських та алтайських мов). В Ю. м. розрізняють два діалекти: тундровий та колимський. Осн. риси Ю. м.: наявність довгих і коротких голосних, *дифтонгів*; іменник має категорії числа, відмінка та присвійності; прикметників у юкагірській мові немає.

Літ.: Крейнович Е. А. Юкагирский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 5. Л., 1968.

ЮКАТА́Н — півострів у Центр. Америці, в межах Мексіки, Гватемали, Белізу. Омивається Мексіканською зат. і Карибським м. Площа бл. 180 тис. км². Поверхня рівнинна, на Пд. Сх. — гори Майя заввишки до 1122 м (пік Вікторія). Клімат тропічний, пасатний. Часто бувають *урагани*. На Пн. поширені савани, на Пд. і Пд. Сх.— тропічні ліси, вздовж узбережжя — мангрові зарості. Плантації агави-хенікену, цитрусових, бавовнику, кукурудзи. На Ю. збереглися стародавні пам'ятки культури *майя*.

ЮКОН — ріка у Пн. Америці, в межах Канади і США (Аляска). Довж. 2897 км, площа бас. 855 тис. км². Бере початок на пн. схилах *Берегового хребта*, впадає у зат. Нортон Берінгового м., утворюючи велику дельту. Живлення снігове. Пересічна витрата води у гирлі 6500 м³/с. Під час повені (травень — червень) рівень води піднімається на 15—20 м. Судноплавний на 3200 км від гирла. У басейні ріки — родовища золота.

ЮКОН — територія на Пн. Зх. Канади, на узбережжі Пн. Льодовитого ок. Пл. 536,4 тис. км². Нас. 21,4 тис. чол. (1976). Адм. і екон. центр — м. Уайтгорс. Займає сх. частину плоскогір'я Юкон. Малоосвоєна територія. Поклади та видобування міді, азбесту, срібла, поліметалів, вугілля, золота і вольфраму. Рибальство. Хутровий промисел. Початок освоєння Ю. був пов'язаний з відкриттям тут 1896 родовищ золота («золота лихоманка» Клондайку).

«ЮКРЕ́ЙНІАН АМЕ́РІКАН» («The Ukrainian American» — «Український американець») — газета укр. прогресивних організацій у США. Засн. 1965 в Детройті, з 1966 видається в Нью-Йорку. Виходить один раз на місяць англ. мовою. Газета знайомить читачів з екон. і культур. успіхами Рад. України, підтримує політику мирного співіснування, викриває політику крайньо правого «Українського конгресового Комітету Америки» та ін. укр. націоналістичних орг-цій і газет.

«ЮКРЕ́ЙНІАН КАНЕ́ЙДІАН» («The Ukrainian Canadian» — «Український канадець») — газета прогресивних укр. організацій у Канаді. Виходить англ. мовою з 1947 в м. Торонто. Газета знайомить українців з екон. і культур. успіхами Рад. України, з традиціями укр. прогресивних орг-цій у Канаді, виступає проти дискримінації українців, відстоює демократичні права трудящих, бореться за мир і дружбу між народами. На сторінках газети друкуються твори українських класиків і радянських письменників.

ЮЛІА́Н ВІДСТУ́ПНИК, Флавій Клавдій (Flavius Claudius Julianus Apostata; 331—363) — римський імператор з 361. Розширив права муніципальних курій, зменшив податки, відмовився від великих витрат на утримання двору. Оголосив себе прихильником дохристиянських вірувань. Видав два едикти проти християн (скасовані після його смерті). Був автором ряду творів, спрямованих проти християнської церкви (звідси його прізвисько, дане християн. духівництвом). Загинув під час війни з персами.

ЮЛІА́НСЬКИЙ КАЛЕНДА́Р, старий стиль— система літочислення, запроваджена *Юлієм Цезарем* 46 р. до н. е. Див. *Календар*.

ЮЛІЙ ЦЕ́ЗАР Гай (Julius Caesar Gaius; 102 або 100 до н. е., Рим — 15.III 44 до н. е., там же) — держ. і політ. діяч Стародавнього *Риму*, полководець, письменник. У 70-х рр. до н. е. завдяки участі в боротьбі за відновлення урізаних *Сулою* прав нар. *трибунів* домігся популярності. В 61—60 до н. е.— намісник пров. Іспанії Далекої. В 60 до н. е. вступив у союз з *Помпеєм* і *Крассом* (т. з. 1-й *тріумвірат*) і домігся обрання в консули на 59 до н. е. В 58—51 до н. е., будучи *проконсулом* пров. Цізальпінської, а потім Нарбонської Галлії, Ю. Ц. підкорив Римові всю заальпійську Галлію. В 49 до н. е., спираючись на армію, Ю. Ц. почав боротьбу за свою одноособову владу. Розгромивши війська прихильників сенатської республіки на чолі з Помпеєм (49—45 до н. е.), став на чолі рим. д-ви. Починаючи з 49 до н. е. Ю. Ц. поступово зосередив у своїх руках ряд найважливіших респ. посад, з 44 до н. е.— довічний диктатор і цензор, став фактично монархом. У своїй діяльності спирався на різні верстви рим. суспільства. Вжив ряд заходів, спрямованих на зміцнення і централізацію держ. апарату, упорядкування управління провінціями. Провів монетну реформу і реформу календаря (див. *Юліанський календар*). Політика Ю. Ц., зміцнення єдинодержавності його влади викликали опозицію прихильників сенатської республіки. Внаслідок змови, очоленої *Кассієм* і *Брутом*, його було вбито. Ю. Ц.— автор «Записок про галльську війну» і «Записок про громадянську війну».

В. С. Шиловцева.

ЮЛТИ́Й (Юлтиєв) Даут Ісхакович [6 (18).IV 1893, с. Юлтиєво, тепер Красногвардійського р-ну Оренб. обл.— 10.VII 1938] — башк. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Брав участь у боях за Рад. владу на Україні. Літ. діяльність почав 1908. Вірш «На збройному заводі» (1917) присвятив життю робітників України. Автор збірок віршів «Уральські мелодії» (1921), «Мої пам'ятки» (1924), «В селі» (1929), поем «Майсара» (1930), «Айхилу» (1933). Вперше в башк. л-рі звернувся до образу В. І. Леніна. В істор.-революц. романі «Кров» (кн. 1, 1934, кн. 2 написана 1936, надрук. 1970) зображено події на Україні та в Білорусії в роки 1-ї світової війни. *Тв.:* Рос. перекл. — Мечта и жизнь. М., 1979. *С. Г. Сафуанов.*

ЮЛЬ (Juel) Юст (1664, Виборг — 1715) — дат. дипломат і військ. діяч, віце-адмірал (з 1712). В 1709—11 — посол Данії в Росії. В 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник (опубл. 1893 у Копенгагені, рос. переклад — 1892, 1899—1900), в якому подав опис ряду міст України, відомості про побут і звичаї населення укр. земель. *Я. Д. Ісаєвич.*

ЮМ (Hume) Дейвід (26.IV 1711, Едінбург — 25.VIII 1776, там же)— англ. філософ, історик, економіст і публіцист, представник англ. *Просвітительства*. Закінчив Едінбурзький ун-т. За філос. поглядами — представник *суб'єктивного ідеалізму*, прибічник *скептицизму* й *агностицизму*, попередник *позитивізму*. В своїх творах «Трактат про людську природу» (1739—40), «Дослідження про людський розум» (1748) та ін. піддав сумніву існування об'єктивної реальності, намагався довести, ніби предмети і явища дійсності є лише комбінаціями відчуттів людини, її психічними переживаннями. Джерело відчуттів, за Ю., невідоме. Заперечував об'єктивний характер причинності, визнавав тільки послідовність явищ у часі. Дотримувався *деїзму*. В питаннях моралі виходив з концепції *утилітаризму*, вбачаючи в корисності критерій моральних дій. Естетику Ю. зводив до психології людського сприйняття, прекрасне тлумачив як найбільш придатне для досягнення практичної мети. Як економіст Ю.— прихильник бурж. ідеї вільної конкуренції і торгівлі, критик *меркантилізму*, представник кількісної теорії грошей. Філос. вчення Ю. мало значний вплив на розвиток ідеалістичної філософії (*емпіріокритицизму*, позитивізму, *прагматизму*). В істор. творах («Історія Англії», т. 1—8, 1753—62) Ю. проголошував рушійною силою історії розвиток ідей і моралі, а також діяльність видатних осіб.

«ЮМАНІТЕ́» («L'Humanité» — «Людство») — щоденна газета, ЦО *Французької комуністичної партії* (ФКП). Засн. 1904 Ж. *Жоресом* як орган Франц. соціалістичної партії. З 1905 — орган об'єднаної *Французької соціалістичної партії*. З 1920 — орган ФКП, 8.II 1923 офіційно оголошена ЦО ФКП. В серпні 1939 заборонена; до серпня 1944 виходила в підпіллі. Має недільний випуск — «Юманіте діманш» («Людство в неділю», з 1948). Видається в Парижі.

ЮМА́ШЕВ Іван Степанович [27. IX (9.X) 1895, Тбілісі — 2.IX 1972, Ленінград] — рад. військ.-морський діяч, адмірал (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. З 1912 — матрос, унтерофіцер на Балт. флоті. У Рад. ВМФ з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив курси командирів кораблів при Військ.-мор. академії. З 1938 — команд. Чорномор. флотом, з 1939 — Тихоокеанським флотом. З 1947 — заст. міністра Збройних Сил СРСР, головнокоманд. ВМС, з 1950 — військ.-мор. міністр. У 1951—57 — нач. Військ.-мор. академії. З 1957 — у відставці. В 1941 — 56 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го

скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЮНГ (Jung) Карл Густав (26.VII 1875, Кесвіль, поблизу Базеля — 6.VI 1961, Цюріх) — швейцарський психолог і психіатр. У 1913 засн. школу аналітичної психології — одного з напрямів *глибинної психології*. Розвивав ідею про колективні форми психічного — т. з. архетипи колективного *несвідомого*. Створив учення про людські типи, в основу якого поклав ідеї індивідуалізації та зміни *установок* особистості (установочні типи). В своїх працях намагався подолати однобічність різних спрямувань *психоаналізу*. З часом у Ю. посилилися містичні тенденції.

В. А. Роменець.

ЮНГ (Янг; Joung) Томас (13.VI 1773, Мілвертон, графство Сомерсет — 10.V 1829, Лондон) — англ. фізик, астроном, лікар, член Лондон. королівського т-ва (з 1794). Вивчав медицину в Лондоні, Едінбурзі, Лейпцігу.

Найважливіші праці Ю. присвячені фізичній оптиці (ввів цей термін) і фізіол. оптиці. Він є одним з творців хвильової теорії світла. Досліджував інтерференцію (цей термін ввів 1802) і дифракцію світла, висунув гіпотезу про поперечний характер світлових хвиль, розробив основи теорії кольорового зору, встановив, що акомодація ока зумовлюється зміною кривини кришталика тощо. Праці Ю. стосуються також астрономії, механіки (зокрема, запровадив *Юнга модуль*), акустики, теплоти, геофізики, хімії, філології.

ЮНГА МОДУЛЬ, E — фізична величина, за допомогою якої характеризують здатність пружних тіл до розтягу або стиску при деформуванні. Ю. м. визначають шляхом випробувань на розтяг спец. зразків — достатньо довгих і тонких кругових циліндричних тіл (стержнів). Обчислюють за формулою: $E = \frac{Pl}{F\Delta l}$, де P — сила розтягу, l — початкова довжина стержня, Δl — приріст довжини при розтягу, F — площа поперечного перерізу. Для різних матеріалів E має неоднакові значення. Запровадив 1807 Т. *Юнг*.

Я. Ф. Каюк.

ЮНГА ПЛАН — план стягнення *репарацій* з Німеччини після її поразки в 1-й світовій війні 1914—18. Розроблений 1929 к-том фінанс. експертів провідних капіталістич. країн під головуванням амер. банкіра О. Юнга (замість *Дауеса плану*). Мета Ю. п.— сприяти дальшому проникненню амер. капіталу в Європу і відродженню воєнно-пром. потенціалу Німеччини, агресивні заміри якої правлячі кола зх. д-в намагалися спрямувати проти СРСР. За Ю. п. розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини суттєво зменшувався. Скасовувався контроль над її економікою. В 1931 нім. уряд, підтриманий президентом США Г. К. Гувером, відмовився від сплати репарацій. В 1932 Ю. п. скасований Лозаннською конференцією.

ЮНГЕРМАНІА́ЛЬНІ (Jungermanniaes) — підклас печіночників, або *печіночних мохів*. Вегетативне тіло у вигляді слані або листостеблової будови, стебла здебільшого лежачі чи висхідні, вкриті трьома або двома рядами листків. *Архегонії*, як правило, оточені т. з. періантієм, утвореним зрослими верхівковими листками, містяться на кінці стебла або гілочок. *Антеридії* розміщені в пазухах листків. Коробочка спорогона на ніжці, куляста або овальна, розкривається чотирма стулками; в ній містяться спори і мертві клітини з спіральними потовщеннями — т. з. елатери, що сприяють розсіюванню спор. Ю. — найбільший підклас печіночників, який об'єднує бл. 50 родин, бл. 5 тис. видів (бл. 250 родів), поширений в усіх частинах світу. Ростуть по сирих місцях — на землі, корі дерев (переважно в тропіч. лісах). В УРСР — бл. 140 видів (27 родин), найпоширеніші з них лофоколея різнолиста (Lophocolea heterophylla), радула сплющена (Radula complanata), фрулланія розширена (Frullania dilatata).

ЮНГМАН (Jungmann) Йосеф (16.VII 1773, Гудліце, поблизу Бероуна — 14.XI 1847, Прага) — чес. філолог і поет. Закінчив Празький ун-т (1799). Виступив як поет 1795. Діяч чес. нац. Відродження. Відіграв велику роль у становленні й розвитку нової чес. літ. мови. Обстоював необхідність взаємозв'язків слов'ян. народів, зокрема чес.-рос. зв'язків. Осн. праці: «Історія чеської літератури» (1825), «Чесько-німецький словник» (т. 1—5, 1835—39), мемуарні «Записки» (1845, опубл. 1871).

ЮНЕ́П — див. *Програма ООН з навколишнього середовища*.

ЮНЕ́СКО (англ. UNESCO; United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — міжурядова організація, *спеціалізована установа ООН*. За статутом ЮНЕСКО (вступив у силу 4.XI 1946) її цілі — сприяння справі миру та безпеки шляхом розвитку співробітництва між країнами в галузі освіти, науки і культури для заохочення загального додержання справедливості, правопорядку, прав людини і основних свобод, передбачених *Статутом ООН* для всіх народів світу, незалежно від раси, статі, мови чи релігії. На 1.IX 1984 до орг-ції входила 161 країна. СРСР, УРСР, БРСР стали її членами 1954. Понад 250 міжнар. неурядових орг-цій мають *консультативний статус* при ЮНЕСКО, більше 400 підтримують з нею контакти. Бюджет ЮНЕСКО складається з внесків країн-членів. З 60-х рр. ЮНЕСКО під впливом країн соціалізму активізувала свою участь у боротьбі за мир, роззброєння, міжнар. взаєморозуміння, проти колоніалізму, расизму та *апартеїду*. Активну роль у виконанні програми ЮНЕСКО відіграє СРСР. До осн. напрямів роботи орг-ції належать проблеми боротьби з неписьменністю, розвитку освіти, підготовки кадрів, вивчення і поширення нац. культур, *охорона навколишнього середовища* і пам'ятників культури, співробітництво у розв'язанні глобальних наук. проблем у галузі океанографії, геології, гідрології, соціології тощо. Значне місце посідають питання інформації. У своїй діяльності ЮНЕСКО спирається на створені за Статутом у країнах — членах Нац. комісії в справах ЮНЕСКО. Найвищим органом ЮНЕСКО є Ген. конференція, сесії якої відбуваються раз на два роки. В перерві між сесіями діє Виконавча рада (51 член).

У 1980 членом Виконавчої ради обрано представника УРСР. Штабквартира орг-ції — в Парижі, де знаходиться її Секретаріат на чолі з Ген. директором. Орг-ція проводить значну видавничу діяльність. Вона випускає 26 періодичних видань, серед яких найпоширеніші: «Кур'єр ЮНЕСКО» (видається 28 мовами, з 1957 — й рос. мовою), «Культури», «Музеум», «Перспективи освіти», «Імпакт», «Природа і ресурси» (рос. мовою з 1982). ЮНЕСКО взяла участь у відзначенні 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970), 150-річчя від дня народження К. Маркса (1968), 1500-річчя заснування Києва (1982) та ін.

Ю. М. Кочубей.

«ЮНЫЙ ЛЕ́НИНЕЦ» — газета піонерів і школярів України, орган ЦК ЛКСМУ та Респ. ради Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В. І. Леніна. Засн. 1922 в Харкові під назвою «*Юный спартак*». З лютого 1924 по листопад 1928 — «Юный ленинец». З грудня 1928 по липень 1938 не виходила. З 1938 виходить у Києві: у липні 1938 — червні 1941 — під назвою «Юный пионер», з січня 1944 — «Юный ленинец». Газета знайомить з життям і досвідом передових піонерських дружин та загонів; допомагає учням оволодівати знаннями, виховує піонерів і школярів у дусі ідей комунізму.

Н. Л. Лобода.

«ЮНЫЙ СПАРТА́К» — перша дитяча газета в СРСР. Засн. 1922 в Харкові як орган Харків. міськкому юних спартаківців (однієї з перших дитячих комуністичних груп на Україні). Виходила рос. мовою. З лютого 1923 — газета Харків. губкому КСМУ та міськкому юних спартаківців, а з серпня 1923 — всеукр. щотижнева газета Центр. та Харків. губернської комісії по дитруху та Харків. міськкому юних спартаківців. Після смерті В. І. Леніна «Ю. с.» 2 лютого 1924 перейменовано на «*Юный ленинец*».

Н. Л. Лобода.

ЮНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Іванович (31.III 1912, м. Ніжин — 12.V 1976, Луцьк) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Творчу діяльність почав 1932 в театрі «Червоний Жовтень». Працював у театрах України, 1945—76 — у Волин. укр. музично-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вишневського), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше).

К. О. Силіна.

ЮНІДО́ — див. *Організація ООН по промисловому розвитку*.

ЮНКЕР Василь Васильович [25. III (6.IV) 1840, Москва — 1 (13).II

І. С. Юмашев.

Т. Юнг.

А. І. Юницький.

Фотографія **Юпітера** в синьому промінні, одержана на 5-метровому рефлекторі. Зліва вгорі — Велика Червона Пляма, над нею — тінь 3-го супутника.

К. Ф. Юон.

Л. Д. Юпко.

Т. П. Юрв.

К. Ф. Юон. Березневе сонце. 1915. ДТГ у Москві.

1892, Петербург] — рос. дослідник Африки. Почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1887). Одержав мед. освіту в Дерпті й Геттінгені. В 1873—75 подорожував по Тунісу, Алжіру, Лівії та Єгипту. В 1876—78 і 1879—86 здійснив дві подорожі у внутр. райони Центр. Африки. Написав тритомну працю з географії, етнографії та історії Пд. Судану й пн. частини Уганди.

ЮНКЕ́Р (нім. Junker, букв.— молодий дворянин, панич) — 1) Дворянин, великий поміщик у Пруссії; в широкому розумінні — великий дворянин-землевласник у Німеччині (див. *Юнкерство*). 2) В рос. армії 18—1-ї пол. 19 ст. *унтер-офіцер* з дворян, який мав право на пільговий строк вислуги при присвоєнні першого офіцерського чину. 3) З 1864 — вихованці юнкерських та інших військ. училищ, що готували молодших офіцерів для рос. армії.

ЮНКЕ́РСТВО — нім. великі дворяни-землевласники. Ю. виникло в 16 ст., соціальну основу його становило дворянство-лицарство, гол. чин. у Сх. Пруссії. Поступово еволюціонувало від феодального господарства до капіталістичного. В 1933 Ю. брало активну участь у встановленні фашизму в Німеччині. В сх. частині Німеччини Ю. як клас було ліквідовано в результаті агр. реформи 1945. У ФРН у старому розумінні Ю. не існує, кол. юнкерські господарства перетворилися на капіталістичні с.-г. підприємства.

ЮНКТА́Д — див. *Конференція ООН по торгівлі й розвитку.*

«ЮН-ЛЕ ДАДЯ́НЬ» — найдавніша і найбільша кит. енциклопедія, складена в одному примірнику 1403—08. Написана на основі класичних конфуціанських, буддійських та даоських книжок, праць з історії, філософії, медицини, техніки, землеробства, відомих драматичних та художніх творів, антологій та ін. (бл. 8 тис. першоджерел). Налічувала 11 095 томів, зведених у 22 877 книжках (зшитках) осн. корпусу та в 60 книжках правил користування і змісту. В 1562—67 з енциклопедії знято копію. Збереглося 215 томів, які 1959 перевидано фотолітографським способом. *І. К. Чирко.*

ЮНОКОМУНА́РІВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді. Розташований на р. Булавинці (бас. Міусу), за 5 км від залізнич. ст. Єнакієве. Засн. 1908 як шахтарське с-ще. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1965 Ю.— місто (1924—65 було с-щем шахти і наз. Юнком). У місті — видобування кам. вугілля (3 шахти), підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Палац культури, 3 клуби, 2 бібліотеки.

ЮНО́НА (лат. Juno) — у рим. міфології богиня шлюбу, охоронниця жінок і материнства. Дружина *Юпітера*. На честь Ю. в Римі 1 березня жінки влаштовували сімейне свято — матроналії. Ю. ототожнювали з грец. богинею *Герою*. Іл. с. 474.

ЮНРРА (англ. UNRRA; United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй) — міжнар. організація, створена 9.XI 1943 для подання допомоги країнам, що потерпіли під час 2-ї світової війни. Угоду про створення ЮНРРА підписали у Вашінгтоні 44 д-ви, в т. ч. СРСР; Українська РСР приєдналася до ЮНРРА 18.XII 1945. Фонди орг-ції складалися з внесків країн-членів, територія яких не зазнала ворожої окупації (розмір внесків становив спочатку 1 %, а потім 2 % від нац. доходу країни). На території країн, яким подавалася допомога, утворювалися місії ЮНРРА. США намагалися використати допомогу ЮНРРА як знаряддя тиску на політику країн, яким подавалася допомога. В 1947 ЮНРРА припинила свою діяльність.

ЮНЬНА́НЬ — провінція на Пд. Китаю. Площа 390 тис. км². Нас. 32,6 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Куньмін. Більшу частину тер. займає Юньнаньське нагір'я. Клімат субтропічний мусонний. Найбільші річки — Меконг, Янцзи, Салуїн. Поширені ліси. Вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, бобові, з технічних — рапс, арахіс, тютюн, чай, бавовник, цукр. тростину, а також тропічні культури. Розводять велику рогату худобу (переважно буйволів) та свиней. Шовківництво. В лісах — заготівлі деревини. Видобувають олово, мідну, свинцево-цинкові, заліз. руди, вугілля, кам. сіль. Підприємства металург. (у т. ч. виплавка олова), маш.-буд., хім., цем., лісової, текст., харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. Гол. промисловий центр — Куньмін.

М. В. Фурманов.

ЮО́Н Костянтин Федорович [12 (24).X 1875, Москва — 11.IV 1958, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1950); дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1951. У 1894—99 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Був членом «*Союзу російських художників*» (1904—25), *АХРР* (з 1925), брав активну участь в організації *Спілки художників СРСР* (1957—58 — перший секретар її правління).

Твори: «Троїцька лавра взимку» (1910), «Березневе сонце» (1915), «Нова планета» та «Куполи і ластівки» (обидва — 1921), «Парад Червоної Армії» (1923), «Сестри-комсомолки» (1929), «Парад на Красній площі 7 листопада 1941 року» (1942, варіант 1949), «Портрет В. М. Пашенної» (1945), «Ранок індустріальної Москви» (1949) та ін. Відомий як театр. художник. Педагогічна діяльність (1900—17 — засновник та керівник худож. школи в Москві; 1939—40 — професор АМ у Ленінграді). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Об искусстве, т. 1—2. М., 1959.

Літ.: Осмоловский Ю. Э. Константин Федорович Юон. М., 1982.

ЮПІ, Юнайтед Пресс Інтернешнл (англ. UPI; United Press International — Об'єднана міжнародна преса) — одне з найбільших інформаційних агентств США. Засн. 1958. Є комерційним підприємством. Має 146 відділень всередині країни і 78 за кордоном, обслуговує понад 7500 газет, радіо-, телестанцій і телеграфних систем понад 100 країн світу. Центр — у Нью-Йорку.

ЮПІ́ТЕР [лат. Jup(p)iter] — у рим. міфології головний бог; його вважали богом неба, світла, дощу, грому, блискавки. Пізніше Ю. вшановували і як покровителя Рим. держави. Ю. ототожнювали з грец. *Зевсом,* міфи про якого з грец. міфології було перенесено на Юпітера. Іл. с. 478, а також до ст. *Рококо,* т. 9, с. 446.

ЮПІ́ТЕР — найбільша планета *Сонячної системи,* п'ята за віддаленням від Сонця, астр. знак ♃. Серед. віддаль Ю. від *Сонця* — 5,203 *астрономічної одиниці* (бл. 778 млн. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,0484, кут між площинами *орбіти* й *екліптики* 1°18′, сидеричний період обертання навколо Сонця 11,9 тропічного *року*. Екваторіальний радіус Ю. 71398 км, стиснення 1 : 15,4. Ю. швидко обертається навколо власної осі: поблизу екватора планети період обертання 9 год 50 хв 30 с, а на середніх широтах ($\varphi > 12°$) — 9 год 55 хв 41 с. Маса Ю. становить $1{,}901 \cdot 10^{30}$ г (удвічі більше за масу решти *планет,* разом узятих); серед. густина його (як і ін. *планет-гігантів*) досить низька — 1,33 г/см³, що в чотири рази менше за земну густину і наближається до серед. густини Сонця. Прискорення сили тяжіння на екваторі Ю. 23,22 м/с², на полюсі — 27,07 м/с², друга *космічна швидкість* на поверхні Ю.—61 км/с. Макс. яскравість Ю. становить —2,55 візуальної *зоряної величини*. Ю. має 16 природних супутників (див. *Супутники планет*), найяскравішими з яких є *Ганімед, Європа, Іо, Каллісто.*

Поверхня Ю. закрита суцільним шаром хмар, який складається з темних смуг (поясів) і світлих зон, розташованих паралельно екваторові. Осн. складовими атмосфери Ю. є водень, гелій, неон, метан і аміак. Припускається наявність деякої кількості водяної пари, монооксиду вуглецю, фосфіну, ацетилену, етану, ціаністого водню та ін. сполук. В атмосфері Ю. спостерігається т. з. Велика Червона Пляма (мал.), що являє собою гігантський вихор, який утричі перевищує розміри Землі. Тепла від Сонця на одиницю площі Ю. одержує в 27 разів менше, ніж Земля, тому сонячне випромінювання може нагріти поверхню Ю. лише до —150 °С. Однак прямі виміри в сантиметровому радіодіапазоні дають т-ру від —100 °С до —80 °С і навіть вище. Це пояснюється досить інтенсивним тепловим потоком з надр Ю. (джерелом якого може бути тільки гравітаційне стиснення), який майже в два рази перевищує тепловий потік від Сонця. Ю. має потужну магнітосферу. З денного боку вона тягнеться на 50—100 радіусів Ю. (залежно від густини *сонячного вітру*), з нічного досягає орбіти *Сатурна*. На знімках, одержаних 1979 з борту «Вояджера-1» (див. «*Вояджер*»), навколо Ю. виявлено кільце. Його товщина 30 км, ширина бл. 9000 км, зовн. край віддалений від хмарного покриву на 57 тис. км. Дані про Ю. та його супутники

одержано також за допомогою космічних апаратів «Піонер-10» і «Піонер-11» та «Вояджер-2». Іл. с. 475.
Літ.: Ксанфомалити Л. В. Планеты, открытые заново. М., 1978; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Юпитер, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1978—79. *В. В. Аврамчук.*

ЮПКО́ Лев Дмитрович (н. 29.X 1911, м. Краматорськ, тепер Донец. обл.) — рад. інженер-металург, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1932) Моск. ін-ту сталі працював на металург. з-дах Донбасу, Магнітогорському металург. комбінаті, Донецькому, Комунарському металург. з-дах. З 1956 — директор металург. заводу «*Запоріжсталь*» імені С. Орджонікідзе. Ю.— організатор впровадження нових тех. досягнень на заводі. З січня 1983 — персональний пенсіонер. Делегат XXII—XXVI з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1960. Держ. премія УРСР, 1977. *М. К. Гуща.*

ЮРА́ Гнат Петрович [27.XII 1887 (8.I 1888), с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 18.I 1966, Київ] — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1940). Член КПРС з 1938. Сценічну діяльність почав 1904 в аматорському гуртку; в профес. театрі — з 1907 (трупа С. Максимовича), 1913—14 грав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, був актором і режисером у київ. «*Молодому театрі*». В 1920 Ю. — один з засновників створеного у Вінниці Нового укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1923 — в Харкові, з 1926 — Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), який очолював до 1961 (з 1954 — разом з М. *Крушельницьким*). Мистецька особистість Ю. формувалась на реалістичних традиціях укр. дожовтн. театру. Актор-

Г. П. Юра в ролях Крамарюка («Житейське море» І. Карпенка-Карого), Швейка («Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком), Луки («На дні» М. Горького) та Мусія Кописткн («97» М. Куліша).

ський хист найбільше виявився у характерних та комедійних ролях. Кращі з них: Мартин Боруля, Стьопочка Крамарюк, Терешко Сурма, Бонавентура («Мартин Боруля», «Житейське море», «Суєта», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Кописткa («97» М. Куліша), Лука («На дні» М. Горького), Швейк («Пригоди бравого вояка Швейка» за Гашеком). Серед вистав — «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Украдене щастя» І. Франка, «Безталанна» Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Дон Карлос» Ф. Шіллера. Знімався в кіно (фільми «Кармелюк», «Прометей», «Тарас Шевченко» та ін.). Інсценізував поеми «Гайдамаки» і «Іван Гус» за Т. Шевченком, «Свято святого Йоргена» за Бехстедом, створив сценічний варіант «Циганки Ази» — «Лиха доля» за М. Старицьким. Автор літ. праць з питань театр. мистецтва: «20 років» (1940), «Режисер у театрі» (1962). В 1938—61 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1946 — професор). Депутат Верховної Ради УРСР 1—5 скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.
Тв.: Життя і сцена. К., 1965.
Літ.: Бобошко Ю. Гнат Юра. К., 1980. *Ю. М. Бобошко.*

ЮРА́ Терентій Петрович [10 (22). IV 1884, с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 9.V 1973, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1940). Брат Г. *Юри* та О. *Юри-Юрського*. У 1905 вступив до профес. укр. трупи С. Максимовича (м. Єлисаветград, тепер Кіровоград). В 1908—17 грав у мандрівних трупах та антрепризах О. Дукельського, О. Суходольського, П. Колесниченка та ін., 1921—57 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей: Хома («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Гнат Гиря («97» М. Куліша), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Осип («Ревізор» Гоголя), Сатін («На дні» М. Горького), Тартюф («Тартюф» Мольєра). Знімався в кіно (фільм «Іван» та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани».
Ю. М. Бобошко.

ЮРА́ — середньовисокі гори в Зх. Європі, у межах Франції та частково Швейцарії. Довж. 250 км, шир. до 65 км. Макс. висота 1718 м (г. Неж). Розвинутий *карст*. Схили до вис. 700 м вкриті буковими лісами, вище — ялинові й ялицеві ліси; на вершинах —луки. Численні джерела.

ЮРА ЦЕ́РКВА в Дрогобичі — пам'ятка укр. *дерев'яної архітектури* галицької школи (перевезено 1656 із с. Надієвого). Найдавніші частини — *зруби* бабинця, нефа (кін. 15 — поч. 16 ст). Сучас. вигляду набула на поч. 18 ст. Храм у плані тридільний, з квадратним (7,5 × 7,5 м) нефом з двома бічними гранчастими конхами-криласами та гранчастими вівтарем і притвором-бабинцем (уся довж. храму 18 м). Гол. три зруби увінчані трьома верхами без заломів, а криласи — верхами з одним заломом. У 1678 було збудовано дзвінницю (вис. з хрестом 27 м). У 1646—48 під керівництвом Стефана з Медики розписано неф храму, 1678 — *восьмерик* середнього верху і сам верх, 1711—14 — Введенську каплицю на хорах. У 1648—50 створені іконостас та ікони у стилі епохи *Відродження*.
Г. Н. Логвин.

ЮРА́СОВ Михайло (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 18 ст. Учень і помічник арх. І. Ф. *Мічуріна*. Працював у стилі укр. *барокко*. Споруди: бурса при Софійському монастирі (1763—67), вівтарна частина Михайлівського собору Видубицького монастиря (1770—75, добудова), будинок ігумена Видубицького монастиря (1770—75); усі — у Києві, (у співавт. з П. Поповим). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Софійський музей*, т. 10, с. 208—209.

ЮРА́-ЮРСЬКИЙ Олександр Петрович [11 (23).VI 1895, с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 30.XII 1968, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947), нар. арт. Уз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1951. Брат Г. П. *Юри* та Т. П. *Юри*. Закінчив 1919 драм. студію «*Молодого театру*» (Київ). У 1920—48 працював в Укр. драм. театрі ім. І. Франка (до 1923 — пересувний, з 1923 — у Харкові, з 1926 — у Києві), з 1948 — в Київ. держ. філармонії. Серед ролей — Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Годвінсон («В пущі» Лесі Українки), Тарас Шевченко («Доля поета» Голованівського), Естеван («Фуенте овехуна» Лопе де Вега). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.
Ю. М. Бобошко.

ЮРГА́ — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР, райцентр. Залізничний вузол Юрга І. 85 тис. ж. (1983). З-ди: маш.-буд., абразивний, залізобетонних конструкцій, цегельний, пивоварний, маслоробний, меблева та ковбасна ф-ки. Верстатоінструм. технікум. Ю. утворено 1949.

ЮРГЕ́НС Наталія Микитівна (н. 14.II 1932, Баку) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1976), засл. арт. РРФСР (з 1967). В 1954 закінчила Ленінабадське муз. уч-ще. В 1947 — 69 працювала в різних театрах країни, з 1969 — в Донецькому обл. рос. драм. театрі (м. Жданов). Серед ролей — Лариса, Кручиніна («Безприданниця», «Без вини винуваті» О. Островського), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Гонерілья («Король Лір» Шекспіра), Медея («Медея» Ануя), Ганна Па-

Г. П. Юра.

О. П. Юра-Юрський.

Н. М. Юргенс.

Юра церква в Дрогобичі. Кінець 15—початок 16 ст.; 18 ст.

В. Л. Юренєва.

долист, Майя Голуб («Крила», «Над Дніпром» Корнійчука).
Г. С. Костинська.

ЮРЄ́ВИЧ Михайло (1707 — р. см. невід.) — укр. ювелір. Жив у Києві. З його робіт відомі карбовані срібні царські врата (1748) та оправа для престолу в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (1751).

ЮРЕЗА́НСЬКИЙ Володимир Тимофійович [справж. прізв.— Ніс; 24.I (5.II) 1888, с. Пічугіно, тепер Чебаркульського р-ну Челяб. обл.— 9.II 1957, Москва] — рос. рад. письменник. Після громадян. війни жив на Україні, працював кореспондентом «Известий» на Дніпробуді. Друкуватися почав 1908. Осн. твори присвячені істор. минулому укр. народу (роман «Зникле село», 1926; повість «Заграви над ланами», 1926) та життю робітн. класу Рад. України (романи «Підкорення ріки», 1946; «Вогні на Дніпрі», 1952). Перекладав твори українських радянських письменників.
Тв.: Укр. перекл.— Ярина. Х., 1929; Степовий гігант. Х., 1931; Діамантові верстви, ч. 1. Х., 1931; Зникле село. К., 1958; Дніпрогес. Дніпропетровськ, 1970. *І. Т. Крук.*

ЮРЄ́НЄВА Віра Леонідівна [10 (22).VI 1876, Москва — 19.I 1962, там же] — російська радянська актриса, заслужена артистка РРФСР (з 1935). У 1902 закінчила драм. курси при Олександринському театрі (курс В. *Давидова*) в Петербурзі. В 1918—19 працювала в київ. *Театрі «Соловцов»*, з 1919 — в Другому театрі Укр. Рад. Республіки імені Леніна (роль Лауренсії у виставі «Фуенте овехуна» Лопе де Вега). В 1920—55 — в театрах Москви і Ленінграда. Знімалась в кіно.
Тв.: Записки актриси. М.—Л., 1946.
Літ.: Спектакль, звавший в бой. К., 1970.

ЮР'ЄВ Борис Миколайович [29.X (10.XI) 1889, Смоленськ — 14.III 1957, Москва] — рад. вчений у галузі аеродинаміки, акад. АН СРСР (з 1943), генерал-лейт. інженерно-тех. служби (1944). Після закінчення (1919) Моск. вищого тех. уч-ща викладав у ньому (з 1925 — професор). Брав участь в організації Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ), Військ.-повітр. інженерної академії ім. М. Є. Жуковського (викладав 1920—49), Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (викладав 1930—40). З 1950 працював в Ін-ті механіки АН СРСР. Розвинув (1910—11, разом з дослідником Г. Х. Сабініним) теорію повітряного гвинта; уточнив вихрову теорію гвинта Жуковського. Побудував (1912) модель у натуральну величину гелікоптера одногвинтової схеми; створив (1930) перший експериментальний вертоліт ЦАГІ-ЕА-1; сконструював (1941, разом з конструктором І. П. Братухіним) двогвинтовий вертоліт «Омега». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Юпітер. Мармур. 1 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ЮР'ЄВ Василь Якович [8 (20).II 1879, с. Івановська Вірга, тепер с. Вірга Нижньоломовського р-ну Пенз. обл.— 8.II 1962, Харків] — укр. рад. селекціонер-рослинник, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1949), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954 і 1959). Член КПРС з 1956. В 1905 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т ім. В. В. Докучаєва). В 1909—56 працював на Харків. селекційній станції (з 1944— директор), одночасно з 1937 — професор Харків. с.-г. ін-ту. В 1946—56 — директор Ін-ту генетики й селекції АН УРСР, з 1956 і до кінця життя — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Ю.— один з основоположників вітчизняної селекції і насінництва с.-г. культур. Автор багатьох високопродуктивних сортів озимих і ярих культур. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ЮР'ЄВ Юрій Михайлович [3 (15).I 1872, Москва — 13.III 1948, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1939). З 1893 і до кінця життя (з незначними перервами) працював в Олександринському театрі (тепер Ленінгр. академіч. театр драми ім. О. С. Пушкіна; 1922—28 — його худож. керівник). Серед ролей — Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Велікатов («Таланти і поклонники» О. Островського), Отелло, Король Лір (однойменні трагедії Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.
Тв.: Записки, т. 1—2. Л.—М., 1963.
О. О. Кулик.

ЮР'ЄВ — колишня (в 11—13 ст. та в 1893—1919) назва м. *Тарту*.

ЮР'ЄВА (МИХА́ЙЛІВСЬКА) БОЖНИ́ЦЯ в Острі — пам'ятка давньорус. архітектури. Збудована 1098 за князя *Володимира Мономаха*. Мала одне прямокутне приміщення з великою напівкруглою абсидою і двома маленькими, влаштованими в товщі стіни, високі вікна з напівциркульними завершеннями. Система півциркульних склепінь спиралася на стіни і два опорні стовпи. В інтер'єрі абсиди збереглися рештки фресок. Іл. див. до ст. *Остер*, т. 8, с. 86. *Г. Н. Логвин.*

ЮР'ЄВИЧ (Jurjewicz) Антон (1839, с. Глухівці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 1868) — діяч польс. визвольного руху. В 1857—62 навчався в Київ. ун-ті. З 1862 входив до складу «Провінційного к-ту на Русі», який готував повстання на Правобережній Україні. На поч. *польського повстання 1863—64* призначений повстанським диктатором Правобережної України. Очолював групу повстанців, яка вирушила по селах Київ. і Волин. губерній з метою залучити селян до повстання. Вночі проти 27.IV (9.V) 1863 сільс. варта роззброїла групу Ю. біля с. Соловіївки (тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.). Ю. було ув'язнено до Київ. фортеці. В січні 1864 він утік з фортеці і виїхав за кордон. *Г. І. Марахов.*

ЮР'ЄВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Тартуський університет*.

ЮРЖЕ́НКО Олександр Іванович [н. 16 (29).VIII 1910, с. Баратівка, тепер Снігурівського р-ну Миколаївської області] — укр. рад. фізикохімік, доктор хім. наук (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Закінчив (1932) Вологодський технологіч. ін-т. З 1935 викладає у вищих учбових закладах (з 1949 — професор). У 1960—70 — ректор Одес. ун-ту; з 1971 працює у вузах Києва. Основні праці — в галузі механізму і кінетики полімеризаційних процесів в емульсіях, процесів емульсійного окислення вуглеводнів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Премія ім. С. В. Лебедєва АН СРСР, 1947.

ЮРИДИ́КИ (від лат. juridicus — судовий) — за феодалізму території в межах міст, вилучені з-під міської *юрисдикції* та управління. Становили власність світських або духовних феодалів; були значними осередками ремесла і торгівлі. Виникли в Зх. Європі у 15 ст. З серед. 16 ст. поширилися в Польщі, в т. ч. в загарбаних нею зх.-укр. містах, зокрема у Львові. Ю. нерідко набували форми окремих містечок або приватних *міст* з власними органами управління. Оскільки Ю. гальмували госп. розвиток і єдиний порядок управління містами, польс. сейм 1764 скасував їх. Остаточно Ю. ліквідовано 1791. *В. С. Кульчицький.*

ЮРИДИ́ЧНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — передбачена і врегульована *нормами права* відповідальність правопорушника перед д-вою в особі компетентних її органів; наслідок *правопорушення*. Осн. метою Ю. в. в СРСР є охорона соціалістич. правопорядку і виховання людей. Ю. в. може бути кримінальною, цивільною, адм. та дисциплінарною і передбачена нормами відповідного законодавства СРСР. Усі види Ю. в. розглядаються як *санкції* за правопорушення (позбавлення волі, сплата штрафу, відшкодування завданих збитків тощо). Підставою Ю. в. є *вина* особи, що вчинила правопорушення.

ЮРИДИ́ЧНА КОНСУЛЬТА́ЦІЯ — в СРСР структурний підрозділ *колегії адвокатів*, що створюється для подання юридичної допомоги населенню і організаціям на території міста, району, населеного пункту. Організацію і діяльність Ю. к. в УРСР регулює Положення про адвокатуру УРСР, затверджене Законом УРСР від 31.X 1980. Адвокати Ю. к. подають *правову допомогу* шляхом консультацій та роз'яснень з юрид. питань і довідок по законодавству та складанню документів правового характеру, а також беруть участь у встановленому законом порядку в судовому розгляді цивільних і кримінальних (тут і під час попереднього слідства) справ.

ЮРИДИ́ЧНА НАУ́КА — система наукових знань про об'єктивні закони виникнення, розвитку й функціонування держави і права, їхню класову природу, місце й призначення в суспільному житті. Входить до складу *суспільних наук*. Джерела Ю. н. відомі ще з часів стародавніх д-в (див. *Хаммурапі закони, Гоша Мхітара судебник, Римське право, Кодекс Юстиніана, «Саксонське зерцало»*). Класичним зводом законів бурж. суспільства є *Кодекс Наполеона*. Відомими представниками Ю. н. різноманітних напрямів в зарубіжних країнах були, зокрема, Ч.

Беккаріа (Італія), І. Бентам (Англія), Ж. Боден (Франція), Г. Гроцій (Нідерланди), Р. Ієрінг (Німеччина). У Давній Русі найзначнішими пам'ятками систематизації юрид. норм і знань були т. з. правди («*Руська правда*»), літописи, грамоти, статути (*Статут Володимира Мономаха*). В них було зібрано й описано нормативні, законодавчі матеріали. Перші спроби наукових досліджень у галузі юриспруденції на Україні належать до 1-ї половини 18 ст. і пов'язані зі складанням збірника норм феод.-кріпосницького права, що діяли на Лівобережній Україні,— «*Права, за якими судиться малоросійський народ*», над яким працювала спеціальна кодифікаційна комісія в Глухові, створена за царським указом від 28.VIII (9.IX) 1728. Починаючи з 18 ст. офіц. Ю. н. розвивалася гол. чин. у Моск., Петерб., а пізніше — Київ., Харків. і Новоросійському (в Одесі) ун-тах. Першими рос. професорами-юристами були С. Ю. Десницький та І. О. Третьяков. Відомі імена таких вчених-юристів, як Є. В. Васьковський, М. Ф. Владимирський-Буданов, Д. І. Каченовський, О. Ф. Кістяковський, А. Ф. Коні, К. О. Неволін, В. А. Незабитовський та ряд інших. Теор. і методологічною основою соціалістичної Ю. н. є вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, документи КПРС. Для становлення Ю. н. у нашій країні важливе значення мали праці Д. І. Курського, М. В. Криленка, П. І. Стучки, М. Ф. Владимирського, Є. Б. Пашуканіса. На Україні утвердженню рад. правової науки сприяла теор. і практична діяльність керівників КП(б)У та Укр. Рад. д-ви Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Е. Й. Квірінга, В. П. Затонського, О. Г. Шліхтера, першого наркомюста О. І. Хмельницького. Розвиток радянської Ю. н. відбувався в процесі будівництва рад. держ. апарату і вироблення нового законодавства, в рішучій боротьбі проти буржуазної і бурж.-націоналістичних концепцій та ідеалістичної методології.

Проблеми Ю. н. розробляють наукові установи АН СРСР і АН союзних республік, спеціалізовані науково-дослідні ін-ти при М-ві юстиції СРСР, Прокуратурі СРСР і МВС СРСР. Наук. дослідження проводяться і в юрид. навч. закладах, зокрема на юрид. ф-тах ун-тів, на юрид. кафедрах ін. вузів. Наук. рада АН СРСР «Закономірності розвитку держави, управління і права» здійснює координацію наук. досліджень у масштабах країни.

Основними галузями Ю. н. є: теорія д-ви і права, історія д-ви й права, держ. право, цивільне право, кримінальне право, процесуальне право, адм. право, судоустрій, фінанс. право тощо, а також міжнар. право та міжнар. приватне право (див. окремі статті). Праці рад. правознавців присвячено узагальненню досвіду держ.-правового будівництва в СРСР та в ін. країнах соціалізму, дослідженню природи і соціального призначення права, з'ясуванню його органічного зв'язку з політикою й сусп. відносинами, творчої ролі в будівництві соціалізму і комунізму. Рад. вчені взяли участь у розробці положень Конституції СРСР 1977, в удосконаленні законодавства. Вони досліджують комплексні проблеми вдосконалення розвинутого соціалістич. суспільства, здійснюють розробки по аргументованому викриттю антикомуністичних і ревізіоністських концепцій у галузі держави і права. Рад. фахівці в галузі права входять до *Міжнародної асоціації юристів-демократів, Міжнародної асоціації політичних наук*. Діє *Радянська асоціація міжнародного права* (з 1957).

В УРСР працюють *Держави і права інститут* АН УРСР, який є центром науковоправових досліджень у республіці, відділ економіко-правових проблем в Ін-ті економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк). Наук. дослідження проводяться в *Харківському юридичному інституті*, на юрид. ф-тах ун-тів Києва, Львова й Одеси, в Київ. вищій школі МВС СРСР. Видаються журнали «*Радянське право*», міжвідомчий збірник «*Проблеми правознавства*». Монографія «История государства и права УССР» (1976) удостоєна Державної премії УРСР (1981). В республіці академіками і членами-кореспондентами АН УРСР було обрано таких правознавців: в 20-х рр.— О. М. Гуляєва, В. М. Гордона, В. Е. Грабаря, М. І. Палієнка, О. О. Малиновського, М. О. Максимейка; в 30-х рр.— О. П. Дзеніса, С. В. Юшкова; в 40-х рр.— В. М. Корецького; в 60-х рр.— Б. М. Бабія, П. О. Недбайла; в 70-х рр.— В. К. Мамутова, В. В. Цвєткова (див. відповідні біографічні статті). У 1974 на Україні видано енциклопедичний Юридичний словник, 1983 здійснено його друге видання.

Б. М. Бабій.

ЮРИДИ́ЧНА ОСО́БА — в СРСР організація, підприємство, об'єднання, установа, яка має відокремлене *майно* і може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражі або в третейському суді. Правовий статус Ю. о. регулюють *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільні кодекси союзних республік (в УРСР — ЦивК УРСР) та ін. нормативні акти, зокрема Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство, Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації підприємств, об'єднань і установ, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 2.IX 1982. Ю. о. є самостійним суб'єктом цивільних правовідносин, має орг. єдність, закріплену в її статуті (положенні), на підставі якого здійснюється її діяльність. Ю. о., що перебувають на *господарському розрахунку*, мають закріплені за ними осн. та оборотні засоби та самостійний баланс; ті, що перебувають на держ. бюджеті, мають самостійний кошторис, їхні керівники користуються правами розпорядників кредитів за винятками, встановленими законом. Є Ю. о., що фінансуються за рахунок ін. джерел і при цьому мають самостійні кошторис і баланс (напр., підприємства зв'язку). Ю. о. є й колгоспи, міжколг. та ін. кооп. і громад. орг-ції та їхні об'єднання, зокрема профспілки, добровільні т-ва, а також держ.-колг. та ін. держ.-кооп. орг-ції. Кожна Ю. о. має своє найменування, цивільну правоздатність відповідно до встановлених у статуті (положенні) цілей її діяльності. Ю. о. набуває цивільних прав і бере на себе обов'язки через свої органи, якими є призначені або обрані *службові особи*, що діють одноособово або колегіально в межах прав, наданих їм законом, статутом. Ю. о. відповідає по своїх зобов'язаннях майном, яке належить їй або закріплене за нею і на яке може бути звернено стягнення. Д-ва не відповідає по зобов'язаннях держ. орг-цій, що є Ю. о., а ці орг-ції не відповідають по зобов'язаннях держави. Існування Ю. о. припиняється шляхом ліквідації або реорганізації (злиття, поділу або приєднання) в порядку, встановленому законодавством Союзу РСР і постановами урядів союзних республік.

С. П. Коломацька.

Б. М. Юр'єв.

В. Я. Юр'єв.

Ю. М. Юр'єв.

ЮРИДИ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь прикладної психології, яка вивчає психічні закономірності *особистості* і її *діяльності* у сфері правових відносин. Розрізняють заг. та окрему частини Ю. п. Загальна частина Ю. п. розглядає її предмет, методи, зв'язки з ін. науками; аналізує проблеми правового регулювання соціальної поведінки людини, її правосвідомість; досліджує психологію юридич. діяльності. Окрема частина Ю. п. вивчає психіч. явища, характерні для різних стадій відправлення правосуддя. Самостійними галузями знань, що входять до цієї частини Ю. п., є *кримінальна психологія*, слідча психологія, психологія потерпілого, психологія судового процесу, виправно-трудова психологія.

Ю. п. пов'язана з *соціальною психологією*, психологією особистості, *віковою психологією, психологією праці, педагогікою*, судовою етикою, *кримінологією, виправно-трудовим правом*, карним правом.

Літ.: Васильев В. Л. Юридическая психология. Л., 1974.

В. І. Войтко.

ЮРИДИ́ЧНА СЛУ́ЖБА в народному господарстві — в СРСР юридичні відділи (бюро), головні (старші) юрисконсульти, юрисконсульти міністерств, відомств, виконкомів Рад нар. депутатів, підприємств, організацій і установ. Осн. завданнями Ю. с. є: зміцнення *соціалістичної законності*; активне використання правових засобів для зміцнення *господарського розрахунку*, боротьба з безгосподарністю, поліпшення екон. показників роботи підприємств, орг-цій, установ; забезпечення правовими засобами збереження *соціалістичної власності*, підвищення якості продукції, виконання зобов'язань по *господарських договорах*; захист прав і законних інтересів підприємств, орг-цій, установ і громадян; про-

В. М. Юркунас.

В. М. Юркунас. Буду дояркою! Лінограв'юра. 1960.

паганда рад. законодавства. Розвиткові Ю. с. сприяють постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23.XII 1970 «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві» і від 25.VI 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства». Відповідні постанови прийнято й в УРСР—постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 5.II 1971 «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві Української РСР» і від 23.VII 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства Української РСР». Завдання, функції, права, обов'язки і відповідальність працівників Ю. с. визначено Заг. положенням про юрид. відділ (бюро), гол. (старшого) юрисконсульта, юрисконсульта м-ва, виконкому Ради нар. депутатів, підприємства, організації, установи, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 22.VI 1972. На його підставі прийняті положення про Ю. с. певної системи відповідного загальносоюзного або союзно-респ. м-ва, відомства, виконкому Ради нар. депутатів. Правову роботу в колгоспах, міжколг. оргціях, радгоспах проводять міжколг. юрид. групи, юрисконсульти, адвокати. Міжколг. юрид. групи створюються при управліннях с. г. виконкомів районних Рад нар. депутатів за рахунок грошових внесків колгоспів. Завдання, функції, права та обов'язки міжколг. групи в УРСР визначені Примірним положенням про неї, затвердженим міністром сільського господарства УРСР і міністром юстиції УРСР. Забороняється покладати на Ю. с. обов'язки, не передбачені положеннями про них.

О. Г. Павщукова.

ЮРИДИ́ЧНА ШКО́ЛА, державна школа — основний напрям у рос. бурж. історіографії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Представники Ю. ш. (Б. М. *Чичерін,* К. Д. *Кавелін,* С. М. *Соловйов* та ін.) вважали надкласову д-ву головною силою історії, розглядали її діяльність як гол. рушійну силу істор. процесу. Ця роль д-ви, на їхню думку, особливо яскраво виявилась в Росії на противагу історії ін. народів, насамперед Зх. Європи. В своїх працях історики Ю. ш. розробляли гол. чином історію рос. законодавства, центр. і місц. держ. установ, правових норм, станових відносин. Розглядаючи народ як силу, що вороже ставилася до цивілізуючої діяльності д-ви, представники Ю. ш. засуджували класову боротьбу, зокрема сел. повстання. Практично поза увагою представників Ю. ш. залишилася історія нерос. народів, у т. ч. українського народу, яку вони розглядали з великодержавницьких позицій. Положення Ю. ш. визнав у своїх окремих працях М. П. *Погодін,* розвивали В. Й. *Ключевський* і П. М. *Мілюков.* Проти методологічних принципів Ю. ш. виступали ідеологи революц. демократії (О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський). Ю. ш. критикували К. Маркс (Твори, т. 33, с. 458—459) і В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 5, с. 53; т. 21, с. 247).

В. Н. Котов.

Юрта.

ЮРИДИ́ЧНИЙ ОБО́В'ЯЗОК — складова і невід'ємна частина *правовідносин,* закріплена нормою права. Ю. о. відображає передбачену законом міру належної поведінки суб'єктів права (громадян, *службових осіб, юридичних осіб*), вимагає від них виконання встановлених законом дій. Через Ю. о. здійснюються *суб'єктивні права* учасників правовідносин. Порушення цих прав передбачає відповідальність винних у цьому осіб шляхом застосування до них передбачених законом *санкцій* (див., зокрема, *Відповідальність кримінальна, Відповідальність цивільна*).

В. Н. Денисов.

ЮРИНЕ́ЦЬ Володимир Олександрович (1891, с. Олесько, тепер смт Буського р-ну Львів. обл.—1937)— укр. рад. філософ, соціолог, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1920. Навчався в Берліні, Відні; закінчив Ін-т червоної професури у Москві (1924). Був професором Моск. ун-ту та Ін-ту нар. г-ва, зав. кафедрою Українського інституту марксизму-ленінізму в Харкові. Основні праці присвячені проблемам історії та соціології.

С. І. Білокінь.

ЮРИСДИ́КЦІЯ [лат. jurisdictio — судочинство, від jus (juris) — право і dictio — проголошення] — передбачена законом або ін. правовим актом *правомочність* держ. органу розв'язувати правові питання, юрид. спори. Розрізняють Ю. судову і адміністративну. Так, в СРСР розгляд і вирішення по суті кримінальних справ становить виключно Ю. судову; цивільних справ — суду, *арбітражу,* деяких справ — також *третейського суду, товариського суду*; певні категорії справ розглядають адм. органи (напр., автоінспекція, сан. інспекція). Органи управління, *адміністрація* здійснюють Ю. у встановлених законом межах у сфері управлінських, фінанс., трудових правовідносин. У галузі *міжнародного права* існує міжнар. Ю., під якою розуміють компетенцію *Міжнародного суду ООН, Арбітражу міжнародного.*

ЮРИСКО́НСУЛЬТ (лат. jurisconsultus — правознавець) — службова особа в держ., кооперативних і громадських установах чи організаціях, підприємствах, на яку покладається проведення правової роботи. Завдання, функції, права, обов'язки та відповідальність Ю. визначаються заг. положенням, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 22.VI 1972. Див. також *Юридична служба* в народному господарстві.

ЮРИСПРУДЕ́НЦІЯ (лат. jurisprudentia) — сукупність правових наук, правознавство. Термін «юриспруденція» вживається в рад. правовій науці також для позначення теоретичної діяльності в галузі права і практики застосування права. Див. також *Юридична наука.*

ЮРІ (Urey) Гарольд Клейтон (29. IV 1893, Уолкертон, шт. Індіана — 6.I 1981)— амер. фізикохімік, член Нац. АН (з 1935). Закінчив (1917) Монтанський ун-т. Праці присвячені атомній фізиці, спектроскопії, квантовій механіці, хімії ізотопів, геохімії й космохімії. У 1932 відкрив важкий водень, назвав його *дейтерієм.* Нобелівська премія, 1934.

ЮРІЄВОЇ НО́ЧІ ПОВСТА́ННЯ 1343—45 — селянська війна в Естонії проти гніту нім. і датських феодалів. Почалося вночі проти 23.IV 1343 [в день церк. весняного свята на честь св. Георгія (Юрія), звідси назва] на землі Хар'юмаа. Повсталі, зібравши бл. 10 тис. ополченців, почали облогу Талліна. Повстання поширилося на землю Ляенемаа. 14.V 1343 в бою біля Талліна повстанців було розгромлено. Виступ у Ляенемаа теж зазнав поразки. Естонцям допомагало псковське військо, яке скувало в Пд.-Сх. Естонії значні сили нім. феодалів, а 1.VI 1343 завдало їм поразки. 24.VII 1343 повстання спалахнуло на о. Сааремаа, його підтримали в землі Хар'юмаа. На кін. 1343 об'єднані сили *Лівонського ордену* і *Тевтонського ордену* придушили повстання на материку, на о. Сааремаа — навесні 1345.

Л. А. Сухих.

ЮРІ́В ДЕНЬ — у Російській державі 15—17 ст. визначений законом час, яким обмежувався перехід від одного феодала до іншого (див. *Вихід селянський*). Назва походить від церк. свята [осіннього, на честь св. Георгія (Юрія)], що відзначалося 26.XI за с. ст. і збігалося із закінченням річного циклу с.-г. робіт. Ю. д. юридично оформлено *Судебником 1497,* підтверджено *Судебником 1550.* За тиждень до свята і протягом тижня після нього селянин, виконавши ряд фінанс. зобов'язань і юрид. умов, міг піти від феодала. Право переходу на Ю. д. було скасоване із запровадженням «*заповідних літ*» (кін. 16 ст.). В 1601—02 його тимчасово відновили для деяких категорій селян. Остаточно скасовано *Соборним уложенням 1649,* що завершило оформлення *кріпосного права* в Росії. На Україні Ю. д. існував на Чернігівщині, яка в 16 ст. входила до складу Російської держави. На ін. українських землях право переходу селян у міру розвитку феодальних відносин теж обмежувалося (напр. Віслицько-Пьотркувськими статутами 1368 для Галичини, *Литовськими статутами*). В 1543 переходи селян від одного феодала до іншого були заборонені на Лівобережній і Правобережній Україні.

Л. А. Сухих.

ЮРІЙ ДОЛГОРУ́КИЙ (бл. 1090—15.V 1157, Київ) — владимиро-суздальський князь з 1125, згодом великий князь київський. Молодший син *Володимира Мономаха.* Вважають, що Ю. Д. заснував Москву (вперше згадана в літописі під 1147). Ю. Д. 1149 розбив біля Переяслава на Дніпрі військо великого кн. Ізяслава Мстиславича й оволодів Києвом. У 1151 він змушений був залишити Київ. Після поразки на р. Руті (1151) повернувся до Суздаля. В 1155 знову здобув Київ, де лишався великим князем до самої смерті. Похований у *Спаса на Берестові церкві* в Києві. В Москві Ю. Д. встановлено пам'ятник (1954).

ЮР'ЇВКА (кол. Щегловка) — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована за 12 км від залізнич.

ст. Збірна. 4,8 тис. ж. (1984). У Ю. — швейно-трикотажна ф-ка спорт. виробів Ворошиловгр. виробничого об'єднання «Динамо», видобування вугілля. Заг.-осв. школа; поліклініка; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Ю. засн. у 40-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ЮР'ЇВКА — селище міського типу Павлоградського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на лівому березі р. Малої Тернівки (притока Самари), за 5 км від залізнич. ст. Варварівка. 2,5 тис. ж. (1984). У Ю.— колгосп «Заповіт Леніна», комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Загальноосвітня школа; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Виникла на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ЮРК Юрій Юрійович [23.IV (6.V) 1905, с. Миколаївка, тепер Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР — 16.I 1976, Сімферополь] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1953). Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1968). Член КПРС з 1926. Закінчив Харків. ін-т профосвіти (1932). З 1934 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. У 1956—73 — директор, 1973—76 — зав. відділом Ін-ту мінеральних ресурсів. Осн. праці присвячені питанням геології і мінералогії Українського щита, генезису й перспектив використання різних видів мінеральної сировини. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

В. М. Палій.

ЮРКЕ́ВИЧ Памфіл Данилович [16 (28).II 1826, с. Ліплява, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 4 (16).X 1874, Москва] — рос. та укр. філософ-ідеаліст, педагог. Закінчив Київ. духовну академію (1851). З 1851 викладав у ній філософію. З 1861 — професор філософії Моск. ун-ту. У своїх творах («Ідея», 1859; «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта», 1866, та ін.) обстоював релігійне, об'єктивно-ідеалістичне вчення про світ як продукт діяльності бога, духа. Органам чуття і розуму протиставляв Біблію, яку вважав єдиним джерелом знання. Неспроможність реліг.-ідеалістичної філософії Ю. викрив М. Г. Чернишевський у статті «Полемічні красоти» (1861). З марксистських позицій погляди Ю. піддав критиці Г. В. Плеханов.

ЮРКІ́ВКА — селище міського типу Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована на р. Шполці (прит. Гнилого Тікичу), за 2 км від залізнич. ст. Богачеве. 3,4 тис. ж. (1984). У Ю.— овочеконсервний з-д колгоспу ім. Ватутіна. Заг.-осв. школа; фельдшерсько-акушерський пункт; клуб, 2 б-ки. Ю. вперше згадується на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1965.

ЮРКУ́НАС Вітаутас Міколо [н. 19.V (1.VI) 1910, с. Віндейкяй, тепер Ширвінтського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1963). Член КПРС з 1949. У 1929—35 навчався в Каунаській худож. школі. З 1945 викладає в Худож. інституті Лит. РСР у Вільнюсі (з 1960 — професор). Серед творів — «Мати з дитиною» (1937), цикл «Рибалки» (1937—39), «Звірства гітлерівських окупантів» (1945), «Буду доярко́ю!» (1960), «Демонстрація» (1966), триптих «Вільнюський університет» (1981). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ЮРМАЛА — місто респ. підпорядкування Латв. РСР. Розташована на пд. березі Ризької зат. Балтійського м. Залізнична станція. 63 тис. ж. (1983).

У Ю.— заводи: Слокський целюлозно-паперовий, дослідно-експериментальний «Дзінтарс», дослідно-експериментальна ф-ка «Техноінформ», виробниче об'єднання худож., в'язаних та галантерейних виробів «Юрмала» та ін. Н.-д. лабораторія курортології. Істор. і худож. музеї, музей-дача Я. *Райніса*. 2 туристські бази. Утворена 1959. Ю.— приморський кліматичний і бальнеогрязьовий рівнинний курорт (*Ризьке узмор'я* і *Кемері*). Літо помірно тепле, зима помірно м'яка. Осн. лікувальні засоби — *кліматотерапія*, сірководневі мінеральні води, торф'яна грязь. Показання: захворювання серцево-судинної і нервової систем, органів травлення тощо. Функціонує цілий рік.

ЮРО́ВСЬКИЙ Юрій Ілліч [справж. прізв. Саруханов; 21.IV (3.V) 1894, Тбілісі — 30.XII 1959, Рига] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність почав 1914, працював у різних театрах Росії, з 1924 — в трупі Ризького театру російської драми. Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Тев'є («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом), Макар Діброва (однойменна п'єса Корнійчука), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «У вогні» Блауманіса, «Платон Кречет» О. Корнійчука. Знімався в кінофільмах «Зустріч на Ельбі», «Жуковський». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ЮРСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ЮРСЬКА СИСТЕ́МА (від назви гір *Юра*) — другий період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 195 млн. років тому, після тріасового періоду, тривав бл. 58 млн. років, до крейдового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив юрську систему франц. геолог А. Броньяр 1829. Її поділяють на три відділи, відділи — на яруси. У нижньому відділі виділяють геттанзький, синемюрський, плінсбахський і тоарський, у середньому — ааленський, байоський і батський, у верхньому — келовейський, оксфордський, кімериджський і титонський яруси. В тектонічному відношенні Ю. п. був порівняно спокійним. В основному він характеризувався переважанням опускань суходолу і значними *трансгресіями*. Найбільші трансгресії були за келовейського й оксфордського віку, коли море вкривало більшу частину *Східно-Європейської платформи*, Зх.-Сибірську плиту, пн.-сх. частину Сибіру, майже всю Зх. Європу, зх. частину Америки, сх. частину Африки й зх. частину Австралії. В кінці юрського періоду відбулося заг. підняття суходолу, що зумовило *регресію моря*. На континентах утворювалися залишкові басейни та низовини, в яких нагромаджувалися лагунні й континентальні відклади. Найінтенсивніше тектонічні рухи проявлялися в Тихоокеанському й Середземноморському геосинклінальних поясах, де формувалися складчасті гірські споруди — Кордільєри, Анди, Верхоянські гори та ін. (див. *Мезозойська складчастість*). Для флори Ю. п. характерні *папороті* й *голонасінні* (*гінкго, хвойні, саговники* тощо). Серед мор. безхребетних тварин особливого розвитку набули головоногі молюски — *амоніти* і *белемніти*. Дуже поширені були *двостулкові молюски* і *черевоногі молюски, форамініфери, радіолярії*, корали; з *голкошкірих* — мор. лілії та мор. їжаки. З мор. хребетних відомі *іхтіозаври* й *плезіозаври*. Серед наземних хребетних були поширені рептилії — *стегозаври, брахіозаври* та ін. За Ю. п. з'явилися перші птахи — *археоптерикси*. Значного поширення набули *ссавці* — пантотерії. Клімат протягом Ю. п. був помірно теплий. Юрські відклади поширені на всіх континентах. На Україні вони є в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, на пн.-зх. окраїнах Донбасу, в Карпатах і Криму. Раннью- та середньоюрські відклади представлені здебільшого пісками і глинами, пізньоюрські — вапняками, доломітами й строкатими лагунно-континентальними утвореннями. Заг. потужність їх від 150 до 10 000 м. На Україні з відкладами юрської системи пов'язані поклади нафти і газу, викопного вугілля, дорогоцінного каміння, буд. матеріалів (глини, вапняки, базальти тощо) та ін. корисних копалин.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Стратиграфія УРСР, т. 7. Юра. К., 1969.

І. М. Ямниченко.

ЮРТА (тюрк. юрт) — тип переносного житла кочовиків. Становить куполоподібний каркас з жердин, вкритий повстю, тканинами або шкурами. В центрі купола — димовий отвір. За формою Ю. бувають конусоподібні (у монголів, бурятів і деяких тюрк. народів Пд. Сибіру) та напівсферичні (у казахів, киргизів, туркменів та ін.).

ЮРЧА́К Василь Михайлович (26.VIII 1876, м. Скала-Подільська, тепер смт Борщівського р-ну Терноп. обл.— 28.IX 1914, м. Теребовля, тепер Терноп. обл.) — укр. драм. актор. У 1896—1914 працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Максим Кукса («Пошилися в дурні» Кропивницького), Феноген, Крамарюк («Хазяїн», «Житейське море» І. Карпенка-Карого), Семен («Учитель» Франка), Хома («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Протасов («Живий труп» Л. Толстого) та ін. Своїм учителем Ю. називали А. *Бучма* і М. *Крушельницький*.

П. К. Медведик.

ЮРЧАКО́ВА Ганна Степанівна (22.XII 1879, м. Теребовля, тепер Терноп. обл.— 6.VII 1965, Львів) — укр. драм. актриса. Дружина

Ю. І. Юровський.

В. М. Юрчак.

В. М. Юрчак у ролі Янка («Хата за селом» за Ю. Крашевським).

Г. С. Юрчакова.

А. Д. Юрченко.

Л. В. Юрченко.

М. Т. Юрченко.

В. *Юрчака*. Працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1899—1914), у *«Тернопільських театральних вечорах»* (1915—17), Новому Львів. театрі (1919—20), ін. театрах Львова, Тернополя; режисером аматорських колективів Тернополя (1922—24), Львова (1925—35). Ролі: Євжені («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Одарка («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Марися («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Соня («Дядя Ваня» Чехова), Марта («Кума Марта» Шатковського). Автор спогадів про М. Заньковецьку, Л. Курбаса, К. Рубчакову, В. Юрчака. *П. К. Медведик.*

ЮРЧЕНКО Ада Дмитрівна (н. 1.I 1940, с. Сазонівка Оржицького р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1972. З 1965 — ланкова колгоспу «Маяк» Оржицького р-ну Полтав. обл., одночасно керує хоровою капелою колгоспу (з 1980 — засл. працівник культури УРСР). Очолювана Ю. ланка уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків та ін. с.-г. культур. Ю.— делегат XXVI з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань, член Президії Верховної Ради УРСР (з 1980). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. *М. Н. Петренко.*

ЮРЧЕНКО Людмила Володимирівна (н. 14.III 1943, Харків) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1982). В 1969 закінчила Київ. консерваторію, з того ж року — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Кармен (однойменна опера Бізе), Орфей («Орфей та Еврідіка» Глюка).

ЮРЧЕНКО Микола Тимофійович (н. 19.XII 1924, с. Гиряві Ісківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1950. Закінчивши (1945) Гадяцьку (Полтав. обл.) агрошколу, працював агрономом колгоспу «Перемога комунізму» Лохвицького р-ну (1945—52), з 1952 — голова цього колгоспу. Колгосп, очолюваний Ю., — високорентабельне г-во. Ю.—делегат XXIII з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Н. Петренко.*

ЮРЧЕНКО Петро Григорович (22.VIII 1900, с. Медвин, тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.— 23.VI 1972, Київ) — укр. рад. архітектор і мистецтвознавець. У 1928 закінчив Київ. худож. ін-т. Споруди та конкурсні проекти: Будинок Уряду УРСР (1927), житл. масив «Промінь» (1929; обидва — в Харкові), Курський вокзал у Москві (1932; всі — у співавторстві) та надбудова ротонди на *Аскольдовій могилі* у Києві (1935). Автор наук. праць «Народне житло України» (1941), «Дерев'яне зодчество України» (1949), «Дерев'яна архітектура України» (1970) та ін. У 1928—41 викладав у Київському художньому та Київському інженерно-будівельному інститутах.

ЮРЧИ́ШИН Володимир Васильович (н. 9.III 1925, с. Заячівка, тепер у складі с. Клекотини Шаргородського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. вчений, економіст-аграрник, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1975), доктор економічних наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1949. В 1953 закінчив Уманський с.-г. інститут. У 1954—76 — в Укр. с.-г. академії (1968—76 — ректор), 1976 — зав. відділом Укр. н.-д. ін-ту економіки і організації с. г. ім. О. Г. Шліхтера. Осн. дослідження присвячені економіці та організації садівництва, управлінню с. г. і агропромисловим комплексом. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медаллю. *О. М. Шестопаль.*

ЮРЧИ́ШИН Ганна Степанівна (н. 18.VII 1941, с. Лисівці Заліщицького р-ну Терноп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1974. Майстер високих надоїв молока. Працює дояркою в колгоспі «Дружба» Заліщицького р-ну. Щорічно надоює понад 5000 кг молока від кожної корови своєї групи. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Член Ревізійної комісії Компартії України (з 1981). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. С. Федик.*

ЮРЧУ́К Василь Ісаакович (н. 19. VIII 1921, с. Бродецьке, тепер смт Козятинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. історик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1942 закінчив Київ. ун-т (Об'єднаний укр. ун-т у м. Кзил-Орді Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—51 і 1954—55 працював у Київ. ун-ті, 1955—73 — в Укр. с.-г. академії, 1952—54 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Монгольського ун-ту (м. Улан-Батор). З 1974 — директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Автор праць з історії КПРС. Керівник авторського колективу і один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Комуністична партія — натхненник і організатор будівництва комунізму в нашій країні. К., 1956; Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства. К., 1965.

ЮСИ́ великий і малий — назви букв у *кирилиці* і *глаголиці*. У старослов'ян. мові цими буквами позначали носові голосні звуки **о** та **е** (рѫка, имѧ). Вживалися також йотовані юси, що позначали сполучення **й** з відповідними носовими голосними. В давнину носові звуки були в усіх слов'ян. мовах (збереглися лише в польській). У давньорус. мові носових голосних не було вже в 10 ст. Літеру ѫ традиційно вживали до 13 ст., літеру ѧ остаточно вилучено внаслідок реформи Петра I (див. *Гражданський шрифт*).

ЮСІА (англ. USIA; United States Information Agency — Інформаційне агентство Сполучених Штатів) — урядова організація США, утворена 1953 з метою зовнішньополітичної пропаганди. В 1978 ввійшла до Американського агентства з питань інформації і культурного обміну.

ЮСТИ́ЦІЯ (лат. justitia, букв.— справедливість) — термін, що визначає всю сукупність суд. установ, їхню діяльність, зокрема *правосуддя*, а також судове відомство.

ЮСТІНІА́Н I (грец. Ἰουστινιανός I, лат. Justinianus I; бл. 482 або 483, Таурісій, Верхня Македонія — 14.XI 565, Константинополь) — імператор *Візантії* з 527. Проводив політику, спрямовану на встановлення необмеженої влади імператора, на зміцнення рабоволодіння. Спирався на серед. верстви землевласників і рабовласників, шукав підтримки у православної церкви. За правління Ю. I було проведено кодифікацію рим. права (див. *Корпус юріс цівіліс*). Ю. I проводив широку завойовницьку політику. За Ю. I велося велике будівництво, споруджено *Софії храм* у Константинополі.

ЮСТУВА́ННЯ (від лат. justus — правильний, належний) — доведення похибок засобів вимірювань до значень, регламентованих відповідними технічними документами. В процесі Ю. засоби вимірювань регулюють (гвинтами, прокладками тощо), змінюють взаємне розміщення їхніх деталей і вузлів, а також припасовують (іноді замінюють) деякі деталі і вузли. При Ю. використовують *індикатори, вольтметри, лупи, шаблони*. Ю. сприяє необхідній точності та надійності засобів вимірювань.

ЮСУ́ПОВ Ібрагім (н. 5.V 1929, аул Тагжап, тепер радгосп ім. Касима Авезова Чимбайського району Каракалп. АРСР) — каракалп. рад. поет, драматург, нар. поет Каракалпакії. Член КПРС з 1957. Друкується з 1949. Автор збірок віршів і поем «Лірика щастя» (1955), «Сім перевалів» (1962), «Степові мрії» (1966), п'єс «Доля актриси» (пост. 1967), «Жартівник Умірбек» (пост. 1971) та ін. Присвятив Т. Шевченкові ряд віршів; перекладав його твори. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. «Дніпро», 1977, № 11; Рос. перекл.— Розы и полынь. М., 1981.

ЮСУФІ́ Хабіб (справж. прізв. та ім'я — Юсуфов Хабібулло; 23.II 1916, Самарканд — 4.II 1945, загинув у бою під Варшавою) — тадж. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1943. Друкуватися почав 1936. У своїх поезіях (книги «Пісні Батьківщини», 1939; «Збірка віршів», видано 1949, 1962) оспівував соціалістичну Вітчизну, був одним з новаторів таджицького вірша. До книги «Незакінчений шлях» (видано 1973) увійшли поетичні твори і критичні статті Ю. Автор вірша «Шевченкові» (1939). Перекладав твори Т. Шевченка та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* Рос. перекл.— Слово о жизни. М., 1977. *Х. Шодикулов.*

ЮТА — штат на Зх. США. Площа 220 тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1981). Адм. центр — м. Солт-Лейк-Сіті. Більшу частину тери-

торії займає пустельне плоскогір'я (плато Колорадо та ін.), яке перетинають гірські хребти. Найбільша ріка — Колорадо з притоками. Рослинність переважно пустельна. Видобувають нафту, природний газ, кам. вугілля, мідь, поліметалеві, залізну та уранову руди. Підприємства чорної та кольорової металургії, маш.-буд., нафтопереробної, хім., харч. пром-сті. Воєнна пром-сть (виробн. стратегічних ракет). Гол. пром. центр — Солт-Лейк-Сіті. Туризм. З галузей с. г. розвинуте пасовищне тваринництво. На зрошуваних землях в оазисах вирощують цукр. буряки, люцерну, овочі.

ЮТКЕ́ВИЧ Сергій Йосипович [н. 15 (28).XII 1904, Петербург] — російський радянський кінорежисер, теоретик кіно, доктор мистецтвознавства (з 1941), нар. арт. СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. У 1921 — 23 навчався у Держ. вищих режисерських майстернях під керівн. В. *Мейєрхольда* та у Вищих художньо-тех. майстернях (ВХУТЕМАС). В кіно — з 1925. Фільми: «Мережива» (1928), «Зустрічний» (1932, спільно з Ф. Ермлером), «Анкара — серце Туреччини» (1934), «Яків Свердлов» (1940), «Отелло» (1956), «Сюжет для невеликого оповідання» (1969). Створив цикл картин про В. І. Леніна — «Людина з рушницею» (1938), «Розповіді про Леніна» (1958), «Ленін у Польщі» (1966), «Ленін у Парижі» (1981). Автор ряду книг з проблем театру й кіно. З 1929 викладає у ВДІКу (з 1940 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1967, 1983.

Тв.: О киноискусстве. М., 1962; Кино — это правда 24 кадра в секунду. М., 1974; Модели политического кино. М., 1978.

ЮТЛА́НДІЯ — півострів на Пн. Європи, в межах Данії (більша частина) та ФРН. Омивається Північним м. та протоками Скагеррак, Каттегат і Малий Бельт. Площа бл. 40 тис. км². Вис. до 172 м (г. Ідінг-Сков). Вздовж берегів — дюни, подекуди *вати, марші*. Букові, дубові й хвойні (насаджені) ліси, вересовища. Між портами Ю. та дат. островів Фюн і Зеландії, а також ФРН, НДР, Швеції і Норвегії діють мор. залізничні пороми.

ЮФЕ́РОВ Михайло Олександрович (н. 19.IX 1907, Владивосток) — укр. рад. художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1961). У 1930—31 працював у Москві, з 1935 — в Одесі, з 1950 — у Києві. Автор оформлення до кінофільмів «Танкер „Дербент"» (1940), «Костянтин Заслонов» (1949), «Максимко» (1953), «Мальва» (1957), «Надзвичайна подія» (1959), «Іванна» (1960), «Гадюка» (1965), «Їх знали тільки в обличчя» (1967), «Софія Грушко» (1971) та ін.

ЮХВІД Леонід Аронович [22.IV (5.V) 1909, с. Гуляйполе, тепер місто Запоріз. обл.— 2.IX 1968, Харків] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. творчість почав 1927. Автор зб. оповідань «На життя» (1931), повістей «Мишко Конюшенко» (1946), «Воячка» (1953), «Оля» (1967), роману «Вибух» (1932), п'єс «Тріумф» (1935), «Сам собі ворог» (1938), «Весілля в Малинівці» (1937; 1967 екранізована), «Блакитна фортеця» (1949), «До побачення у травні» (1964). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. *В. Д. Тимченко.*

ЮХИ́МЕНКИ — родина укр. майстрів різьблення на дереві. Федот Іванович Ю. (2-а пол. 19 ст., с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— поч. 20 ст., там же). Син різьбяра І. Юхименка. Автор круглих скульптур, монументально-декоративних робіт для палацу Кочубеїв у Петербурзі, різьблених іконостасів, меблів, предметів побуту. Прокіп Федотович Ю. [8 (20). VII 1870, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— січень 1931, Полтава]. Син Ф. Юхименка. Автор барельєфів (зокрема, «Козак-бандурист», 1902, Охтирський краєзнавчий музей), скульптур, балюстради хору, а також колон для будинку Полтав. земства (тепер Полтав. краєзнавчий музей; поч. 20 ст.), декоративних картушів на будинку *Музею історії Полтавської битви* (1908—09), меблів, форм для кахлів. У 1928 — 31 викладав у Полтав. технікумі пром. кооперації. *В. М. Ханко.*

ЮХИ́МЕНКО Іван Якович [2(14).X 1892, Харків — 6.II 1943, Казань] — укр. рад. актор, режисер, засл. артист УРСР (з 1935). Творчу діяльність почав 1914 у *Харківському міському театрі*. Працював в театрах Києва, Дніпропетровська, Чернівців. Ролі — Василь («Рейки гудуть» Кіршона), Городничий («Ревізор» М. Гоголя). Виставі: «Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем, «Загибель ескадри» О. Корнійчука та ін.

ЮХНІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 6—2 ст. до н. е., пам'ятки якої поширені в басейні Сейму (на тер. Курської обл. РРФСР). Виділена 1945—47 М. В. Воєводським. Назву дістала від городища, що його виявив 1873 Д. Я. *Самоквасов* поблизу с. Юхнового Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. При розкопках (1876 і 1940) виявлено залишки укріплень (дерев'яні загорожі), знайдено ліпний посуд, кістяні, залізні й бронзові вироби, обвуглені зерна хлібних культур, кістки тварин тощо. Основу г-ва носіїв Ю. к. становили землеробство, скотарство, мисливство і рибальство. Були розвинуті ремесла, в т. ч. залізообробне й бронзоливарне. Населення пд. районів Ю. к. підтримувало тісні зв'язки з *античними державами Північного Причорномор'я*.

Літ.: Юхнівська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 2. К., 1971.

ЮХНІ́Н Василь Васильович [30. XII 1906 (12.I 1907), с. Занульє, тепер Прилузького р-ну Комі АРСР — 23.XI 1960, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав 1931. Автор повісті «Дінйольський лісопункт» (1938), першого роману комі мовою «Червона стрічка» (1941), п'єс, творів для дітей. Роман «Вогні тундри» (ч. 1—3, 1949—57) — про героїчну працю будівників Печорського вугільного басейну, дружбу народів СРСР. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». *Є. О. Ігушев.*

ЮХНО́ВСЬКИЙ Ігор Рафаїлович (н. 1.IX 1925, с. Княгинине, тепер Млинівського району Ровенської обл.) — укр. радянський фізик, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1956. Після закінчення (1951) Львівського ун-ту працював у ньому. З 1969 — зав. Львів. відділенням Ін-ту теор. фізики АН УРСР. Осн. праці — з статистичної теорії багаточастинкових квантових систем і розчинів електролітів, теорії фазових переходів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 484.

ЮХТА — шкіра комбінованого *дублення*, вироблена з шкур великої рогатої худоби, кінських і свинячих. Щоб надати їй м'якості, пластичності, водостійкості і стійкості до багаторазових згинів, вдаються до значного розділення структурних елементів *дерми* тривалим *золінням* і обробкою підвищеною кількістю жируючих речовин. Оздоблюють Ю. з лицьової поверхні, що може супроводитися нанесенням *мереї*. З Ю. виготовляють верх окремих видів взуття, шорно-сідельні вироби тощо.

ЮЧЕНКО́В Гліб Іванович [н. 4 (17).III 1911, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність почав 1937, 1949—64 — актор Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького (Сімферополь). Серед ролей — Командор («Кам'яний господар» Лесі Українки), Кривоніс, Берест, Стрижень («Богдан Хмельницький», «Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Погодіна, О. Корнійчука, Л. Зоріна, М. Шатрова; у кінофільмі «Правда» (Київ. студія худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Портрет с. 484. *О. О. Кулик.*

ЮШАНЛИ́ — річка у Запоріз. обл. УРСР, ліва прит. *Молочної*. Довж. 94 км, площа бас. 700 км². Має рівнинний характер. Улітку подекуди пересихає. На річці споруджено 15 ставків. Рибництво.

ЮШКО́В Серафим Володимирович (4.V 1888, с. Трофимовщина, тепер Морд. АРСР — 14.VIII 1952, Москва) — рад. історик д-ви і права, чл.-кор. АН УРСР (1939). У 1912 закінчив Петерб. ун-т. В 1919— 43 працював у ряді вузів країни, з 1944 — професор Моск. ун-ту. В 1943—45, 1949—50 — ст. наук. співробітник Ін-ту історії України АН УРСР. Осн. праці — з історії держави і права Київської Русі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Тв.: Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.—Л., 1939; Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; Русская Правда. М., 1950; История государства и права СССР. ч. 1. М., 1961.

ЮШНЕ́ВСЬКИЙ Олексій Петрович [12 (23).III 1786, Подільська губ.— 10 (22).I 1844, Ойокська слобода Ірк. губ.] — декабрист. З дворян. Навчався в Моск. ун-ті.

Г. С. Юрчишин.

Імператор **Юстініан I.** Мозаїка базиліки Сант-Аполлінаре Нуово. 6 ст. Равенна.

С. Й. Юткевич.

І. Я. Юхименко.

Представник радикального крила декабристів, республіканець, був членом «*Союзу благоденства*», одним з організаторів *Південного товариства декабристів*, членом його директорії (1822), брав участь у складанні «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*. За процесом декабристів його засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою (пізніше була скорочена до 13 років).

І. Р. Юхновський.

Г. І. Юченков.

О. І. Ющенко.

ЮЩЕНКО Катерина Логвинівна (н. 8.XII 1919, м. Чигирин, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1950. Закінчила (1942) Середньоазіатський ун-т. У 1946—50 працювала у Львів. відділі теорії імовірностей Ін-ту математики АН УРСР, 1950—57 — ст. наук. співробітник Ін-ту математики АН УРСР, з 1957 — зав. відділом Ін-ту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР. Наук. праці стосуються теорії імовірностей, теорії і створення *алгоритмічних мов* і *мов програмування*, теорії мовних *процесорів*, методів побудови автоматизованих систем обробки даних. Державна премія УРСР, 1978. Премія Ради Міністрів СРСР, 1984.

ЮЩЕНКО Олекса Якович [н. 20.VII (2.VIII) 1917, с. Хоружівка, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1951. Закінчив Ніжинський учительський ін-т (1939). Друкується з 1935. Дружба народів, трудові звершення рад. людей — осн. теми поетичних книг «Над широким Дніпром» (1951), «Люди і квіти» (1959), «Шевченко йде по світу» (1964), «Рідні зорі» (1972), «Слово про друзів» (1976) та ін. Автор багатьох пісень, музику до яких написали Л. Ревуцький, П. Майборода, А. Кос-Анатольський та ін. Видав три книги нарисів і спогадів про діячів мистецтва і літератури «Безсмертники» (кн. 1—3, 1974—82). Перекладає з братніх л-р. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1983.

Тв.: Тиша в росянім вінку. К., 1981; Рос. перекл.— Сердце матери. М., 1981. *Г. Я. Неділько.*

ЮЩЕНКО Олександр Іванович [20.XI (2.XII) 1869, хутір Водотеча побл. м. Глухова, тепер Сумської обл.— 13.VI 1936, Харків] — укр. рад. психіатр, акад. АН УРСР (з 1934). В 1893 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1893 — 97 працював у Харкові, Варшаві, Петербурзі. В 1916—30 — професор Юр'ївського (тепер Тартуський), Воронезького та Північно-Кавказького (тепер Ростовський) ун-тів.

З 1930 працював в Інституті удосконалення лікарів і Укр. інституті клінічної і соціальної психогігієни, а з 1932 — в Укр. психоневрологіч. академії в Харкові. Праці Ю. присвячені дослідженню мікроскопічної будови симпатичних вузлів тварин і людини, прогресивного паралічу у дітей, психопатій і неврозів, вченню про конституцію людини. Один з засновників біохім. напряму в психіатрії тощо. В 1934 ім'я Ю. присвоєно Вінницькій психіатричній лікарні (працював у ній 1897—1901).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Я*
Кирилиця	
Російська й українська	Я я Я я

Я

Я — тридцять перша буква укр. алфавіту. Є в багатьох алфавітах, створених на слов'яно-кирилич. графіч. основі. За формою накреслення — дещо видозмінена кирилична літера. В сучас. укр. літ. мові літерою «я» на початку слова, після голосного, апострофа, зрідка після «й» та «ь» позначають звукосполучення й + а (ясний, мрія, зав'язь, камарилья), а після приголосного — голосний звук «а» з пом'якшенням попереднього приголосного (лящ, сяйво).

ЯБЛОНОВИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у Забайкаллі, гол. чин. у межах Читин. обл. РРФСР. Довж. 650 км, шир. від 20 до 120 км. Пересічна вис. 1400 м, макс.— 1678 м (г. Конталацький Голець). Є залишки давнього зледеніння. На схилах, до вис. 1200—1400 м — модринова та ялиново-ялицева тайга (на пд. схилах трапляються соснові ліси), вище — гірська тундра і кам'яні розсипища. У долинах — лучна рослинність.

ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ Антон Васильович (1842, Львівщина — бл. 1890, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — укр. театр. художник і живописець. У 1867 закінчив Віденську АМ. У 60—70-х рр. працював художником у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Оформив вистави: «Довбуш» Ю. Федьковича, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Гнат Приблуда» С. Воробкевича та ін. Автор картин «Петро Сагайдачний у полі», «Ой на горі женці жнуть», «Козак коня напував», «Вечір», акварельних пейзажів, портретів, натюрмортів тощо. *П. К. Медведик.*

ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ (Jabłonowski) Олександр Валер'ян (19.IV 1829, с. Гозлін біля Варшави — 22.VIII 1913) — польс. бурж. історик і етнограф. У 1847—49 навчався в Київ., 1849—52 — в Дерптському (тепер Тартуський) ун-тах. Разом з А. *Павінським* видав багатотомну серію «Історичні джерела», ряд томів якої присвячено історії укр. земель. У цьому виданні Я. поряд з документами опублікував ряд розвідок: «Староства українські в 1-й половині XVII ст.» (т. 4, 1877), «Земля Волинська в середині XVI ст.» (т. 19, 1889), «Україна» (т. 22, 1896). Автор монографій «Києво-Могилянська академія» (1899—1900), «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої» (1912). Намагався довести цивілізаторську роль польс. шляхти на Україні, нац.-визвольні й соціальні рухи укр. селянства та козацтва тлумачив як реакційні.

ЯБЛО́НСЬКА Галина Гілярівна (н. 2.I 1928, Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). На профес. сцені — з 1944. Працювала в театрах Могильова-Подільського, Вінниці, Дніпродзержинська, з 1951 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Катерина («Фараони» Коломійця), Войницька («Дядя Ваня» Чехова), Леді Макдуф («Макбет» Шекспіра), Іло Чібор («Моя професія — синьйор з вищого світу» Скарначчі і Тарабузі).

Л. М. Дворниченко.

ЯБЛО́НСЬКА Тетяна Нилівна [н. 11 (24).II 1917, Смоленськ] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1982), дійсн. член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1952. У 1935—41 навчалася в Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського*. Працюючи в різних жанрах, стверджує духовну красу радянських людей, пафос мирної праці сучасників («Відбудова Хрещатика», 1945; «Вечір на Дніпрі», 1946; «Хліб», «Портрет Героя Соціалістичної Праці Г. Горячок», обидва — 1949; «Святковий вечір», 1960; «Разом з батьком», 1961, «Льон», 1978, та ін.). Глибоким психологізмом, широтою життєвих узагальнень пройняті образи її картин «Колиска» (1968), «Безіменні висоти» (1969), «Життя йде» (1971), «Вечір. Стара Флоренція» (1973), «Тиша» (1975), «Зима в старому Києві» (1976) та ін. Ліричністю позначені твори, в яких Я. оспівує щастя материнства, безпосередність дитячого сприйняття світу («У парку», 1949; «Весна», 1950; «На вікні весна», «Над Дніпром», «Ранок», усі — 1954; «Близнята», 1958; «Влітку», 1967). У 1944—52, 1966—73 викладала в Київ. художньому ін-ті (з 1967 — професор). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951, 1979. Іл. див. на окремих аркушах, с. 432 — 433, а також до статей *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Рисунок*, т. 9, с. 448—449; та до розділу Образотворче мистецтво, т. 11, кн. 2, с. 368—369.

Літ.: Короткевич Е. Г. Татьяна Яблонская. М., 1980.

І. І. Верба.

ЯБЛО́НСЬКИЙ Вільгельм Мар'янович [8 (20).IV 1889, с. Чечельник, тепер Чечельницького району Вінницької області — 14.IV 1977, Київ] — укр. радянський трубач і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. У 1912 закінчив Київ. муз. уч-ще. Працював у симф. оркестрі С. Кусевицького (1913—18, Москва), в оркестрі Українського радіо (1927—32) і Київ. театрі опери та балету (1933—54). Викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1927—34) та Київ. консерваторії (1934—75; з 1935 — професор). Автор перекладень для труби творів укр. композиторів, фантазії на теми опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЯБЛО́НСЬКИЙ (Jabłoński) Генрик (н. 27.XII 1909, Велишев) — політ. і держ. діяч ПНР, історик, акад. Польс. АН (з 1956). Закінчив Варшав. ун-т. З 1931 — член Польс. соціалістичної партії (ППС). Під час 2-ї світової війни 1939—45 боровся проти нім.-фа-

шист. окупантів у Польщі, Норвегії, учасник *Руху Опору* у Франції. З 1948 — член ПОРП. В післявоєнний час — на партійній і адміністративній роботі. З березня 1972 — голова Держ. ради. З 1948—член ЦК ПОРП, з 1971 — член Політбюро ЦК ПОРП. Праці з історії революц. руху в Польщі. Нагороджений орденом Дружби народів.

ЯБЛО́НСЬКИЙ Мартин (1801, с. Глогів, Галичина — після 1875, Львів) — укр. живописець. Малюванню навчався у Львові, Варшаві, Кракові, Відні. Постійно жив у Львові. Працював переважно в галузі портретного живопису: «Портрет батька», «Портрет сина», «Дівчина зі сніданком на підносі», «Портрет чоловіка», «Жіночий портрет». Малював також реліг. композиції, займався реставрацією та літографією. У 1850 заснував у Львові видавничо-літографічну майстерню. Іл. с. 486.

ЯБЛОЧКІНА Олександра Олександрівна [3 (15).XI 1866, Петербург — 20.III 1964, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Творчу діяльність розпочала 1885 у Тбілісі. В 1886—88 працювала у Моск. театрі Ф. Корша, 1888—1961 — у *Малому театрі* (Москва). Серед ролей — Софія («Лихо з розуму» Грибоєдова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Горностаєва («Любов Ярова» Треньова), Варвара, Горицвіт («Богдан Хмельницький», «Крила» Корнійчука), Анна Болейн («Король Генріх VIII» Шекспіра) та ін. Востаннє виступила на сцені 1961 в ролі міс Кроулі («Ярмарок марнославства» за Теккереєм). З 1917 очолювала Всерос. театр. т-во (1946—62 — голова його президії). Нагороджена 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: 75 лет в театре., М., 1977.

О. О. Кулик.

ЯБЛОЧКОВ Павло Миколайович [2 (14).IX 1847, с. Жадовка, тепер Сердобського району Пензенської обл.— 19 (31).III 1894, Саратов] — рос. винахідник і вчений у галузі електротехніки. Закінчив Інженерне уч-ще (1866) і Технічний гальванічний заклад у Петербурзі (1869). Військову службу відбував у Києві. Осн. його винаходом була електр. свічка (свічка Яблочкова) — електр. дугова лампа без регулятора віддалі між вугільними електродами (1875, патент 1876, Париж). Я. створив і запровадив систему електр. освітлення («російське світло») на однофазному змінному струмі, яка демонструвалась на Всесвітній промисловій виставці в Парижі, 1878. Розробив і одержав патенти (1876—77) на систему розподілу електричного струму за допомогою індукційних котушок — прообразу сучасних трансформаторів і конденсаторів. Заснував (1879) у Петербурзі Т-во електр. освітлення і електромех. з-д для виготовлення електр. машин та апаратів. У 80-х рр. розробив оригінальні електр. машини, у т. ч. магніто-динамоелектричну, виконав дослідження, пов'язані зі створенням електрохіміч. джерел струму, запропонував гальванічні елементи з лужним електролітом, створив ре-

генеративний елемент (т. з. автоакумулятор) тощо. Нагороджений Золотою медаллю Рос. тех. т-ва.

Літ.: Белькинд Л. Д. Павел Николаевич Яблочков. М., 1962.

ЯБЛУКО — нерозкривний, звичайно багатонасінний *плід* рослин. При достиганні розвивається соковита зовнішня і хрящова або шкіряста внутрішня частини *оплодня* (напр., у яблуні, груші, горобини). Іноді (напр., у кизильника) увесь оплодень Я. стає дерев'янистим. Багато які Я. їстівні.

«ЯБЛУКО РО́ЗБРАТУ», «яблуко чвар» — переносно — причина сварки, розбрату, чвар. Вислів походить з міфа про богиню чвар *Еріду,* яка за те, що її забули запросити на весілля Пелея і *Фетіди,* кинула серед гостей яблуко з написом: «Найвродливішій». За яблуко посварилися богині *Гера, Афіна* й *Афродіта.* За рішенням Зевса сварку розв'язав *Паріс,* який присудив яблуко Афродіті. Це призвело згодом до *Троянської війни.*

ЯБЛУНЕ́ВА ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia pomonella) — метелик род. *листовійкових.* Поширена в межах *ареалу* яблуні і груші, яким завдає значної шкоди. Передні крила (розмах 14—21 мм) темно-сірі з темним малюнком та коричневою закругленою плямою, задні — світло-бурі. Гусениця (довж. 12—18 мм) світло-рожева з коричневою головою. Зимують гусениці в шовковистих коконах у щілинах кори на стовбурах, частково у верх. шарі грунту. Заляльковуються навесні. Літ метеликів триває 1,5—2 міс. від початку цвітіння яблуні. Яйця (до 80 шт.) самка відкладає на листя, а згодом — плоди. Гусениці розвиваються всередині плодів, живлячись м'якушем і насінням. Через 25—36 днів закінчується розвиток, гусениці залазять під кору, де можуть зимувати або утворюють наступне покоління. За сезон мають 1 (на Пн.) — 3 (на Пд.) покоління. Заходи боротьби: обприскування фозалоном, метафосом та ін. *інсектицидами.* Іл. с. 487.

В. П. Васильєв.

ЯБЛУНЕЦЬ — селище міського типу Ємільчинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична станція. 1,5 тис. ж. (1984). У селищі — Ємільчинська райсільгоспхімія, виробниче відділення Ємільчинської райсільгосптехніки, пункт побутового обслуговування. Середня школа; мед. амбулаторія; кінотеатр, б-ка. Виникло 1910, с-ще міськ. типу — з 1977.

ЯБЛУНИ́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Карпатах Українських,* на межі Закарп. та Івано-Фр. областей. З'єднує долини річок Пруту й Чорної Тиси. Вис. 931 м. Я. п.— *сідловина* у звуженні Яблуницького хр. Через перевал прокладено шосе.

Б. Ф. Лящук.

ЯБЛУНІ́В — селище міського типу Косівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на лівому березі р. Лючки (бас. Пруту), за 15 км від залізнич. ст. Коломия. 1,7 тис. ж. (1984). У Я.— філіал косівського об'єднання худож. виробів «Гуцульщина», лісництво, будинок побуту. Загально-освітня та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Я. засн. наприкінці 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ЯБЛУНІВСЬКІ КУРГА́НИ — група курганів поблизу с. Яблунева Канівського р-ну Черкас. обл. В 1876 було розкопано 8 курганів. Під насипами відкрито поховальні споруди, що мали вигляд дерев'яних склепів і грунтових ям, перекритих дерев'яним накатом. Обряд поховання — трупопокладення й трупоспалення. В насипах курганів виявлено залишки *тризни,* знайдено золоті, срібні й бронзові прикраси, зброю, місц. і грец. посуд тощо. Деякі кургани відносять до скіфського часу і датують 5 ст. до н. е., інші — 1-м тис. н. е.

ЯБЛУНЯ (Malus) — рід рослин родини *розових.* Більшість — дерева або високі кущі. Листки чергові, суцільні, рідше лопатеві. Квітки двостатеві, у щитковидних суцвіттях. Плід несправжній (яблуко), соковитий, без кам'янистих клітин у м'якуші. Понад 30 видів і 60 різновидностей Я., пошир. у Пн. півкулі. В СРСР понад 10 різновидностей, з яких госп. значення мають: Я. лісова; сливолиста, або китайка; Я. Сіверса; східна, або кавказька: ягідна, або сибірська; Я. Недзвецького; низька. Від перелічених видів Я., переважно від Я. лісової, походять осн. культурні форми Я. Дикорослі Я. дають сировину для харч. пром-сті, з насіння вирощують підщепи для культурних сортів. Багато видів Я.— декоративні рослини. Всі види Я.— медоноси. Культурні форми Я. належать до умовно збірного виду Я. звичайної, що налічує в світовому сортименті до 15 тис. сортів, з яких в СРСР пошир. понад 350 сортів, зокрема в УРСР бл. 60 сортів. Плоди культурної Я. містять цукри (від 8 до 16 %), органічні к-ти (яблучну, лимонну — від 0,2 % до 1,5 %), пектин (0,35—0,75 %), білкові речовини, мінеральні солі, зокрема солі заліза, вітаміни С (12—15 мг %), А, B_c (фолієву кислоту) та Р-активні речовини, які в поєднанні з вітаміном С та пектином зв'язують радіоактивні речовини (стронцій, кобальт) і сприяють видаленню їх з організму людини. Всі ці речовини зумовлюють високі поживні й смакові якості плодів, поліпшують діяльність шлунково-кишкового тракту, обмін речовин в організмі, що має важливе значення в дієтичному харчуванні людини. Районовані на Україні (1984) сорти Я. див. табл. с. 491. Іл. с. 487.

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 1. К., 1972; Плодівництво і ягідництво. К., 1982.

М. Ю. Гуцин.

ЯБЛУЧНА КИСЛОТА́, оксиянтарна к-та, $HOOCCHOHCH_2COOH$ — найпростіша природна двоосно́вна оксикарбонова кислота. Існує в L- та D-формах, а також у рацемічній (оптично неактивній) DL-формі. В природі поширена L-яблучна кислота (у деяких плодах, стеблах ревеня, листках махорки). Я. к. — проміжний продукт при *тканинному диханні,* різних типах *бродіння.* Одержують з плодів горобини і барбарису, застосовують у кондитерському виробн., у медицині.

ЯВА — один з Великих Зондських островів Малайського архіпелагу.

Г. Г. Яблонська.

Т. Н. Яблонська.

О. О. Яблочкіна.

П. М. Яблочков.

Д. І. Яворницький.

П. Яворов.

Б. Л. Яворський.

М. Яблонський. Дівчина зі сніданком на підносі. Львів, картинна галерея.

Входить до складу Індонезії. Довж. 1050 км, ширина до 195 км. Площа 126,5 тис. км². Нас. бл. 83 млн. чол. (1975). Бл. 50 % тер. займають гори з численними вулканами, з них бл. 30 діючих. Найвища вершина — вулкан *Семеру* (3676 м). На Пн. і Пд. — невисокі плоскогір'я та горби. Вздовж узбережжя і по долинах річок — ділянки алювіальних рівнин. Часті землетруси. Родовища нафти, сірки, марганцевих руд, фосфоритів, золота тощо. Клімат субекваторіальний, мусонний. Річки короткі, повноводні (найбільші — Соло і Брантас). Бл. 25 % тер. острова вкрито лісами, вершини вкриті заростями чагарників і луками. У найменш зволожених районах — *савани*. На Я.— природні парки Балюран, Пулау-Панайтан, Уджунг-Кулон та ін. Найбільші міста — Джакарта, Бандунг, Сурабая. Про г-во див. ст. *Індонезія*.

ЯВА́НСЬКА МО́ВА — мова *яванців*. Належить до *індонезійських мов* австронезійської (малайсько-полінезійської) сім'ї. Розрізняють давньояванську (до 12—13 ст.), середньояванську (з 13 до 17 ст.) та сучасну (з 17 ст.) Я. м. Найдавніша писемна пам'ятка Я. м.— від 809. Є функціональні варіанти Я. м.: «проста мова», «ввічлива мова» тощо. Характерні риси Я. м.: у фонетиці — регулярне чергування приголосних і голосних, слабо виражений словесний наголос; у граматиці переважають аналітичні форми, осн. засоби словотвору — афіксація й повтор. Для сучас. Я. м. використовують лат. письмо, рідше — складове яванське письмо. Література Я. м.— найдавніша і найрозвинутіша серед л-р Індонезії (див. також *Індонезія*, розділ Література). Виникла не пізніше 8 ст. на сильно санскритизованій (див. *Санскрит*) давньояванській мові каві. На ранньому етапі представлена переказами інд. реліг. трактатів і поемами-какавінами (на сюжети «*Рамаяни*», а особливо «*Махабхарати*») придворних поетів Йогісвари, Канви, Трігуни, Панулуха та ін. Першим твором, зверненим до реальності, була лірична поема-хроніка «Нагаракертагама» («Країна благоденства», 1365) Прапанчі. В 14—15 ст. поряд з мовою каві з'явилася й т. з. середньояванська мова (нею написані поеми про принца Панджі). З утвердженням на Яві *ісламу* в 16—17 ст. виникли перекази про мусульманських героїв і подвижників та поеми-сулуки в дусі *суфізму*. В 17 ст. створено (новояванською мовою) «Хроніку яванських земель» і сатиричну поему «Ба́рон Сакендар», де відображено поч. етап голланд. колоніального панування. 2-а пол. 18 — 1-а пол. 19 ст.— період розквіту класичної яван. л-ри (т. з. яванське Відродження), вершиною якої була творчість батька й сина Ясоді-пуро, а також Ронгговарсіто. Велике значення для демократизації л-ри кін. 19— поч. 20 ст. мала творчість педагога й просвітителя Падмосусастро. На 20—30-і рр. 20 ст. припадає зародження жанру роману (Б. Суларді, Йосовідагдо та ін.), перші спроби створення сучас. поезії (Інтойо та ін.). З 50-х рр. у яван. л-рі розвиваються поезія й коротке оповідання, а також «популярні», «масові» романи, позбавлені соціального змісту.

Літ.: Тесёлкин А. С. Яванский язык. М., 1961; Тесёлкин А. С. Древнеявanский язык (кави). М., 1963; Сикорский В. В. Индонезийская литература. М., 1965.

А. С. Тесьолкін, В. В. Сікорський.

ЯВА́НСЬКЕ МО́РЕ — міжострівне море на Зх. Тихого ок., між островами Суматра, Ява і Калімантан. Площа 552 тис. км². Переважні глиб. до 60 м, макс.— 1272 м. Дно Я. м. розчленоване підводними долинами. Поширені *коралові рифи*. Т-ра води на поверхні від +27° до +29°. Солоність до 33,5 ‰. Я. м.— район сейсмічної активності. Гол. порти: Джакарта (Танджунгпріок), Семаранг на о. Ява, Банджармасін на о. Калімантан.

ЯВА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1825—30, Яванська війна — нар. повстання проти голл. колонізаторів на о. Ява в Індонезії. Почалося в липні 1825 у Джок'якарті і поширилося на Центр. Яву. Осн. соціальну силу повсталих становило селянство. На чолі повстанців стояв *Діпонегоро*. Я. п. мало форму реліг. війни, проходило під гаслом захисту *ісламу*. Голл. влада жорстоко придушила повстання.

Г. Г. Бандиленко.

ЯВА́НСЬКИЙ ЖО́ЛОБ, Зондський жолоб — глибоководна западина у пн.-сх. частині Індійського ок. Простягається вздовж Андаманських, Нікобарських та Великих Зондських островів майже на 2900 км. Макс глиб. 7729 м — найбільша в Індійському океані.

ЯВА́НТРОП (від *Ява* та грец. ἄνθρωπος — людина) — викопна людина з групи *палеоантропів*. Рештки її (череп і кістки кінцівок) з примітивними знаряддями з кістки і рогу знайдено 1931—32 на о. Ява в долині р. Соло поблизу с-ща Нгандонг.

ЯВА́НЦІ — найчисленніший народ Індонезії, який населяє центр. частину о. Ява, прибережні райони островів Суматра і Калімантан, а також ряд ін. районів Індонезії. Чисельність — 68,5 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *яванською мовою* та індонезійською мовою. За релігією більшість Я.— мусульмани, є й християни; збереглися також пережитки індуїстських, буддистських і анімістичних вірувань. Осн. заняття Я.— землеробство, рибальство, ремесла; частина Я. працює в пром-сті. Висока самобутня культура Я. бере початок з глибокої давнини. Докладніше про історію, г-во, культуру Я. див. *Індонезія*.

Я́ВИЩЕ — філос. категорія, що відображає зовн. форми існування предметів і процесів дійсності та їхнього пізнання людиною. Див. *Сутність і явище*.

Я́ВІР, клен несправжньоплатановий (Acer pseudoplatanus) — дерево родини кленових. *Крона* густа, пірамідально-куляста. Стовбур стрункий, до 2 м у діаметрі, кора бурувато-сіра, у старих дерев відшаровується. Листки п'ятилопатеві, зісподу сіруваті. Квітки дрібні, жовтувато-зелені, запашні, зібрані в довгі китиці. Плід — двокрилатка. Пошир. у Серед., Пд. і Пд.-Сх. Європі, Малій Азії; на Україні росте переважно в зх. областях, у Карпатах — піднімається до 1400 м над рівнем моря. Медонос. Деревина жовтувато-біла, тверда, йде на виготовлення меблів, муз. інструментів тощо. Є багато садових форм Я. Культивують його в парках та вуличних насадженнях. Придатний для полезахисних лісових смуг у Правобережному Лісостепу. Іл. с. 488.

Я́ВКА З ПОВИ́ННОЮ — особистий добровільний прихід особи до компетентного державного органу із заявою про вчинення нею злочину. За рад. законом (в УРСР — ст. 96 КПК УРСР) при Я. з п. відповідний орган дізнання, слідчий, прокурор або суддя встановлюють особу заявника та складають протокол, у якому детально викладається зроблена заява. Така явка розглядається, зокрема, як обставина, що пом'якшує відповідальність. Факти, викладені при Я. з п., мають бути перевірені, і якщо факт вчинення злочину підтверджується ін. об'єктивними даними, Я. з п. є приводом до порушення кримінальної справи (п. 3 ст. 94 КПК УССР). При Я. з п. звільняється від кримінальної відповідальності особа, що була завербована іноз. розвідкою, але не вчинила ніяких ворожих дій проти СРСР (п. 2 ст. 56 КК УРСР). Це положення поширюється й на особу, яка після дачі хабара (див. *Хабарництво*) добровільно заявила про це (ч. 3 ст. 170 КК УРСР).

Г. І. Чангулі.

Я́ВОРІВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Шкло (прит. Сану). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 1408, коли Я. був під владою шляхет. Польщі. В 1569 Я. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Я.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 Я. захопила бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Я. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Я. — місто. У місті — з-ди: «Металопластмас», «Явір» і хлібний, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування, цех Івано-Фр. експериментального меблевого комбінату, філіал Комарнівського деревообр. комбінату. 3 середні та музична школи, лікарня, поліклініка; 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, історії релігії та атеїзму і історико-етнографічний музеї.

Пам'ятки *дерев'яної архітектури*: Успенська церква (17 ст.), церква Різдва та дзвіниця (1760). Я.— давній осередок худож. ремесел. Тут працювали різьбярі, столяри, майстри декоратив. розпису, гончарі, ткачі, вишивальниці. В Я. є уч-ще худож. обробки дерева, ф-ка худож. виробів ім. Т. Г. Шевченка. Серед майстрів — І. Лісовський, Й. Станько, В. Прийма, С. Гиндик. В Я. народився укр. письменник, критик і публіцист О. С. *Маковей*. Тут працював укр. етнограф Й. І. *Лозинський* (1848—89).

Я́ВОРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,6 тис. км². Нас. 118,8 тис. чол. (1984). У районі — 144 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним,

23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Яворів*. Я. р. розташований в межах *Розточчя*. Поверхня хвиляста, найбільш підвищена в пн. і сх. частинах району. Корисні копалини: природний газ, торф, самородна сірка, каолін, бентонітові, глауконітові й вогнетривкі глини. Є джерела мінеральних вод. Річки — Верещиця (прит. Дністра), Шкло, Завадівка (бас. Вісли). Грунти — опідзолені чорноземи, дерново-підзолисті. Ліси (сосна, дуб, граб, бук, ялина) займають 52,7 тис. га. В межах району — Страдчанський державний заказник. Найбільші промислові підприємства району — яворівське виробниче об'єднання «Сірка» (селище Шкло), заводи «Металопластмас» і «Явір» (Яворів), меблевий комбінат (смт Івано-Франкове). Комбінат побутового обслуговування (Яворів). Землеробство району зерново-льонарського, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 62,0 тис. га. у т. ч. орні землі — 37,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 24,1 тис. га. Основні культури: пшениця, жито, ячмінь, льон, картопля, овочеві. У межах Я. р.— 17 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Яворів, Новояворівський, Шкло. Автомоб. шляхів — 605 км, у т. ч. з твердим покриттям — 453 км. У районі — 2 профес.-тех. учща (Івано-Франкове і Новояворівське), 72 заг.-осв., музична, спорт., мистецтв школи, 64 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 91 будинок культури і клуб, 3 кінотеатри, 78 кіноустановок, 91 б-ка; музеї: історії релігії та атеїзму і істор.-етнографічний (обидва — у Яворові). В с. Добростанах Я. р. народився укр. письменник і педагог М. І. *Пачовський*, у с. Новосілках — укр. рад. скульптор І. В. *Севера*. У Я. р. видається газ. «Зоря» (з 1940). *А. А. Іванченко.*

ЯВОРНИ́ЦЬКИЙ Дмитро Іванович [Еварницький; 25.X (6.XI) 1855, с. Сонцівка, тепер с. Борисівка Харківського району Харків. обл. — 5.VIII 1940, Дніпропетровськ] — укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив істор.-філологічний ф-т Харків. ун-ту (1881), був залишений при кафедрі рос. історії. В 1886 працював у Петербурзі вчителем гімназії, викладачем пед. курсів. У 1891 його як політично неблагонадійного вислано під нагляд поліції до Ташкента, де Я. вів наук. діяльність у галузі історії і археології, уклав «Путівник по Середній Азії в археологічному та історичному відношенні» (1893). Після захисту магістерської дисертації (1896) працював приват-доцентом у Моск. ун-ті. З 1902 завідував Музеєм старожитностей Катеринославської губ. (тепер Дніпропетровський істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького). В 1920—33 працював у Дніпроп. ун-ті. З 1927 — відповід. керівник постійного археол. нагляду і археол. розкопок на тер. буд-ва Дніпрогесу. Я. зібрав унікальну колекцію матеріальних пам'яток Пд. України. Більшість праць Я. присвячено історії Запорізької Січі. Гол. з них: «Історія запорізьких козаків» (т. 1—3, 1892—97), «Вольності запорізьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків» (1894), «Число і порядок запорізьких січей» (1884) та ін. Зібраний Я. топографічний, фольклорний, етнографічний і лексикографічний матеріал ліг в основу його праць: «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (т. 1—2, 1888), «Малоросійські народні пісні...» (1906), «Словник української мови» (т. 1. А—К, 1920). Підготував археографічні видання: «Джерела до історії запорізьких козаків» (т. 1—2, 1903), «До історії Степової України» (1929). Як вчений Я. пройшов складний шлях. У дореволюц. час був істориком ліберально-буржуазного напряму, суспільно-політичні погляди якого мали монархічне забарвлення. За Рад. влади Я. став активним учасником культур. будівництва в Рад. країні. Опублікував збірку поезій «Вечірні зорі» (1910), роман «За чужий гріх» (1907), повість «Де люди — там і лихо» (1911) та ін. Як письменник Я. розвивав прогресивні традиції української класичної літератури.

Літ.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. К., 1969; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. К., 1972. *О. Ф. Овсієнко.*

ЯВОРОВ Пейо Крачолов (справж. ім'я та прізв.— Пейо Тотев Крачолов; 13.I 1878, м. Чирпан — 29.X 1914, Софія) — болг. поет. У зб. «Вірші» (1901) викривав капіталістичну експлуатацію трудящих, оспівував велич народу. Після поразки Ілинденського повстання 1903, в підготовці якого Я. брав участь, у його творчості зазвучали мотиви песимізму, самотності (зб. «Безсоння», 1907). Цикл нарисів «Гайдуцькі мрії» (1905—08) — спогади про революц. боротьбу. Автор пейзажної і любовної лірики, соціально-психологічних драм.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Лирика. М., 1972; Яворов П. [та ін.]. Избранное. М., 1979. *О. Д. Кетков.*

ЯВО́РСЬКИЙ Болеслав Леопольдович [10 (22).VI 1877, Харків — 26.XI 1942, Саратов] — укр. і рос. рад. музикознавець, піаніст, педагог, доктор мистецтвознавства (з 1941). Закінчив (1898) Київ. муз. уч-ще та Моск. консерваторію (1903). Професор Київ. консерваторії (1916 — 21) та Музично-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (з 1918), директор Нар. консерваторії в Києві (1917— 21). З 1921 працював у Москві. У 1938 — 42 професор Моск. консерваторії. Серед його учнів — М. Леонтович, Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький, В. Верховинець, Е. Скрипчинська. Створив теорію ладового ритму (слухового тяжіння). Виконавська діяльність.

Тв.: Строение музыкальной речи, ч. 1—3. М., 1908; Упражнения в образовании схем ладового ритма, ч. 1. М., 1928; Структура мелодии. М., 1929. Статьи, воспоминания, переписка, т. 1. М., 1972. *Т. Ю. Філенко.*

ЯВО́РСЬКИЙ Володимир Полікарпович [15 (27).VII 1876, с. Ропча, тепер Сторожинецького р-ну Чернів. обл.— 24.IX 1942, Уфа] — укр. рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1934). Член Комуністичної партії з 1930. Закінчив Київ. ун-т (1901), до 1921 і в 1935—39 працював у ньому; 1921—25 — у Київ. політех. ін-ті. З 1939 — директор Ін-ту органічної хімії і технології АН УРСР, з 1941 — директор об'єднаного Ін-ту неорганічної і органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження стосуються ненасичених сполук і синтезу ненасичених спиртів за допомогою галогенмагнійорганічних сполук. Портрет с. 489.

ЯВО́РСЬКИЙ (Jaworski) Казімеж Анджей (28.XI 1897, с. Седліще, поблизу Хелма, тепер Люблінського воєводства, ПНР — 6.IX 1973, Люблін) — польс. поет і перекладач. У 1916—19 навчався в Харків. ун-ті. Автор збірок «Місячний мустанг» (1925), «На половині шляху» (1937) та ін. і спогадів (т. 1—4, 1959—70). У 3-му томі 12-томного зібрання творів (1972) Я. вміщено переклади творів 36 укр. поетів. *Г. П. Кочур.*

ЯВО́РСЬКИЙ Матвій Іванович (1884—1937) — укр. рад. історик, академік АН УРСР (з 1929). В 20-х рр. працював в Укр. ін-ті марксизму-ленінізму, викладав у вузах Харкова. Узагальнюючі праці Я. з історії України (переважно доби капіталізму), в т. ч. вузівські та шкільні підручники, написані з позицій вульгарного соціологізму. Разом з тим на працях Я. позначився вплив хибних націоналістич. концепцій дожовтневої бурж. історіографії. За серйозні ідеологічні помилки (перебільшення місця нац. питання в революц. боротьбі, ідеалізацію дрібнобурж. націоналістичних партій, недооцінку авангард. ролі пролетаріату, більшовицьких орг-цій тощо) праці Я. 1929—30 зазнали критики з боку рад. істориків-марксистів. *В. Г. Сарбей.*

ЯВО́РСЬКИЙ Стефан [до постригу — Семен; 1658, містечко Яворів, тепер місто Львів обл.— 16 (27). XI 1722, Москва] — укр. і рос. письменник, філософ, церковно-політичний діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії, а потім, прийнявши уніатство,— у школах Львова, Любліна, Познані і Вільна. У 1689 повернувся в Київ, зрікся унії і прийняв чернецтво. Викладав у Києво-Могилянській колегії поетику, риторику, філософію і теологію. У курсі «Філософські змагання...» популяризу-

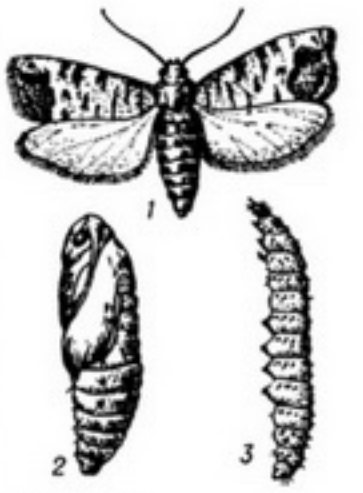

Яблунева плодожерка:
1 — метелик;
2 — лялечка;
3 — гусениця.

Яблуня:
1 — гілка з квітками;
2 — зав'язь у розрізі;
3 — плід;
4 — плід у поздовжньому розрізі;
5 — плід у поперечному розрізі.

Явір. Пагін з листям і суцвіттям та плід.

Яглиця звичайна:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — плід у розрізі.

Ягуар.

вав філософські ідеї Відродження і Нового часу. За вірші укр., польс., рос. і латинською мовами був удостоєний звання «лавроносного поета». В 1700 висвячений на митрополита рязанського і муромського, а незабаром став екзархом і охоронцем всерос. патріаршого престолу. Як протектор Слов'яно-греко-латинської академії реформував навч. процес за зразком Києво-Могилянської колегії та зх.-європейських ун-тів. При академії заснував театр. У проповідях і промовах («словах») підтримував і обгрунтовував реорганізацію армії, створення флоту, розвиток торгівлі і промисловості, поширення освіти, обстоював єднання укр. і рос. народів. Полемічний трактат «Камень вѣры» (М., 1728) спрямований проти *лютеранства*.

В. В. Лисиця.

ЯВО́РСЬКИЙ Федір Михайлович [1780, Київ — 9 (21).IV 1828, Петербург] — вітчизняний лікар. Навчався в Київ. академії та петерб. Медико-хірургічний академії (1802—07). Учень і помічник (*прозектор*) П. А. *Загорського* (1807—10). В 1813—21 — головний лікар і оператор Петерб. адміралтейського госпіталю, з 1822 — доктор медицини. В 1821—24 — головний лікар Кавказьких Мінеральних Вод. З 1827 — міський лікар Петербурга. Я. вперше в Росії зробив успішну операцію перев'язування підколінної артерії, запропонував апарат для вправлення вивихів плеча. Створив (1815) у Петербурзі установу для надання допомоги врятованим від утоплення.

М. К. Бородій.

ЯГА́, Баба-яга — персонаж слов'ян. міфології. У найдавніші часи — добра стара жінка, яка допомагає людям у біді; є одним з варіантів образу жіночого божества— *баби*. У пізніших варіантах міфів і в казках сх. і зх. слов'ян Я.— баба-чарівниця, яка живе в лісі і чинить зло людям (передусім дітям).

ЯГА́ЙЛО (Йогайла; Jogaila; бл. 1350 — 1.VI 1434) — великий князь литовський 1377—92 (з перервою), король польський з 1386 під ім'ям Владислав II Ягайло, родоначальник династії *Ягеллонів*. Став польс. королем внаслідок одруження з польс. королевою *Ядвігою* (див. *Кревська унія 1385*). В 1387 приєднав до Польщі *Галицьку землю*. Очолював польс.-лит.-руську армію під час *Грюнвальдської битви 1410*.

Я́ГВЕ, Яхве, Єгова — верховне божество в *іудаїзмі*. Спочатку був богом племені Іуди. Після виникнення в кін. 11 ст. до н. е. Ізраїльсько-Іудейського царства Я. був проголошений верховним богом держави. Цар *Соломон* збудував храм Я. в Єрусалимі. З 7 ст. до н. е. внаслідок реліг.-політ. реформи Я. був проголошений єдиним богом.

ЯГЕЛЛО́НИ (Jagiellonowie) — династія польс. королів (1386—1572) і великих князів литовських (1377—1572, з перервами); правили також у Чехії (1471—1526) та Угорщині (1440—44, 1490—1526). Найвідоміші представники: *Ягайло* (засновник династії), *Владислав III* Варненчик, *Казимир IV* Ягеллончик, *Сигізмунд I* та *Сигізмунд II* Август. За правління Я. на загарбаних Польщею лит., укр. та білорус. землях відбувався процес дальшого закріпачення селянства.

ЯГЕЛЛО́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Краківський університет*.

Я́ГЕЛЬ, оленячий мох — назва лишайників роду *кладонія*. Слань подвійна: горизонтальна — рано відмирає, вертикальна має вигляд сіруватих чи сірувато-зеленуватих кущиків. Бл. 35 видів, поширв усіх частинах світу. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 5. В тундрі СРСР мають велике значення як зимовий корм для північного оленя.

Я́ГИЧ (Jagić) Ватрослав (Ігнатій, Гнат Вікентійович; 6.VII 1838, Вараждин, Хорватія — 5.VIII 1923, Відень) — хорват. філолог-славіст, член Югослов'янської академії в Загребі (з 1867), Петерб. АН (з 1880). Закінчив Віденський ун-т (1860). Професор Новоросійського в Одесі (1872—74), Петерб. (1880—86) та Віденського (1886—1908) ун-тів. Член Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (з 1903). Я. заснував і 1875—1920 видавав перший міжнар. славістичний журнал — «Архів слов'янської філології». Був редактором створеної з його ініціативи «Енциклопедії слов'янської філології» (виходила в Петербурзі з 1908, вид. не закінчене). Автор праць із старослов'ян. мови, палеографії, історії слов'ян. філології, фольклору. Досліджував старослов'ян. та давньорус. пам'ятки (зокрема Галицьке євангеліє 1144), багато з них видав. Приділяв значну увагу укр. мові, л-рі та фольклорові. Ряд питань укр. мови розглянув у рецензії на «Нарис звукової історії малоруського наріччя» П. Житецького. У ряді праць дав високу оцінку укр. нар. поезії.

Літ.: Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягич. К., 1924.

П. Д. Тимошенко.

Я́ГІДНИКИ — кущові, напівкущові і трав'янисті рослини, які дають їстівні плоди, що їх у побуті наз. ягодами. Я. дуже поширв дикому стані і в культурі. Дикорості види, що дають їстівні плоди, ростуть майже в усіх країнах земної кулі, але найбільше в помірних і пн. широтах. Культура ягідних рослин поширпереважно в зоні помірного клімату. Плоди культурних і дикорості Я. містять цукри, органіч. к-ти, різноманітні вітаміни, багато з них мають лікувальні властивості. До Я. належить багато рослин родини розових — *суниці, полуниці, малина, ожина,* костяниця, *морошка*; родини вересових — *журавлина* болотяна, *чорниця, лохина, брусниця;* родини ломикаменевих — чорна *смородина,* порічки, *агрус;* родини диленієвих (актинідієвих) — *актинідія* і родини маслинкових — *обліпиха*. До Я. іноді відносять також *шипшину*. На Україні найпошир. суниці, полуниці, малина, чорна смородина, порічки та агрус. В лісах збирають чорницю, брусницю, лохину, ожину та ін. На болотах зустрічається журавлина болотяна.

Літ.: Ковтун І. М., Марковський В. С., Оліфер А. В. Ягідні культури. К., 1973; Справочник по ягодоводству. Донецк, 1981; Плодівництво і ягідництво. К., 1982.

ЯГЛИ́ЦЯ (Aegopodium) — рід рослин родини зонтичних. Багаторічні трави з великими двічі трійчастими або трійчастоперистими листками. Квітки дрібні, білі, зібрані в складні зонтики. Плід — двосім'янка. 7 видів, поширв Європі й помірному поясі Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — один: Я. звичайна (A. podagraria); рослина до 100 см заввишки, росте переважно в лісах. В надземних частинах цього виду міститься до 100 мг % вітаміну С; молоді листки вживаються як салат.

ЯГН Олександр Едуард Юлійович (11.III 1848, Пенза — 10.II 1922, с. Вейсбахівка, тепер с. Білорічиця Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — укр. архітектор, художник і майстер художньої кераміки. Після закінчення (1863) Моск. уч-ща живопису, скульптури та архітектури навчався в Рим. АМ. З 1876

О. Е. Ю. Ягн. Палац О. С. Рахманової в селі Білорічиці (тепер Прилуцького району Чернігівської області). 1886. Не зберігся.

жив на Україні. Один із засновників стилю укр. *модерн*. Осн. споруди і проекти: храм — пам'ятник декабристам Волконським і будинок М. М. Кочубея в с. Вороньки Бобровицького р-ну Черніг. обл., будинки Капніста в с. Великій Обухівці Миргород. р-ну Полтав. обл. та О. М. Горчакова в с. Ташані Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., каплиця-усипальниця Кочубеїв у с. Ярославці Кролевецького р-ну Сум. обл., флігель (1878) і палац (1886, не зберігся) О. С. Рахманової (дочки декабриста С. Г. Волконського) в с. Білорічиці Прилуцького р-ну Черніг. обл. Автор проекту даху і внутр. обладнання Моск. торг. рядів (тепер Державний універсальний магазин). Організував худож.-виробничі майстерні в с. Вороньки Бобровицького р-ну Черніг. обл. Одним з перших у вітчизн. практиці Я. відновив виробн. худож. майоліки і теракоти за мотивами укр. нар. орнаменту. За ескізами Я. було виготовлено майоліковий декор для оздоблення храму-пам'ятника біля м. Шипки в Болгарії (1902).

А. І. Сакун-Щурівський.

ЯГНЯ́ТИНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *черняхівської культури* 2—6 ст. на пн.-зх. околиці с. Ягнятина Ружинського р-ну Житомир. обл. Відкрили його 1927, досліджували 1946—47. При розкопках виявлено залишки 10 наземних глинобитних на дерев'яному каркасі споруд. Вдалося встановити плани двох великих споруд, що були гончарними дво-

камерними майстернями з одноярусними великими печами в одній з камер. Знайдено місц. гончарний посуд, привізну амфору 4—5 ст., уламок наральника, бойовий ніж, меч, *фібули,* пряжки, гребінці й римську монету 2 ст. н. е.

ЯГНЯ́ТНИК, бородач (Gypaëtus barbatus) — птах род. *яструбових*. Довж. тіла до 1,1 м, розмах крил до 2,7 м, маса прибл. до 7 кг. Оперення спини чорно-буре, голови та черева білувате або жовте; під дзьобом — пучок темного волосоподібного пір'я — «борода» (звідки й друга назва). Поширений в горах Пд. Європи, Азії, Африки; в СРСР — на Кавказі, в Серед. Азії, на Алтаї та в Саянах. Гнізда на скелях. Яйця (1—2) відкладає в грудні — січні, насиджує переважно самка 55—60 діб. Поживою Я. в осн. є падло, зокрема кістки, що добре перетравлюються в його шлунку; зрідка нападає на ослаблених копитних, птахів та ін. дрібних тварин. У зв'язку із скороченням чисельності в СРСР включений до *Червоної книги.* *Л. О. Бабенко.*

ЯГО́ДА — нерозкривний, здебільшого багатонасін. *плід* у рослин, у якого при достиганні майже весь *оплодень* соковитий. Позаоплодень часто у вигляді тонкої шкірки, а в деяких рослин — шкірястий жорсткий. Типовими Я. є плоди винограду, смородини, агрусу, журавлини, брусниці, чорниці, помідора, баклажана та ін. У побуті Я. часто неправильно наз. плоди полуниці, суниці, малини, інжира тощо.

ЯГОРЛИ́К — річка в Одес. обл. УРСР та Молд. РСР (пониззя), ліва притока Дністра. Довж. 73 км, площа бас. 1590 км². Бере початок на Подільській височині. На Я. споруджено 4 греблі. Воду частково використовують для побутового водопостачання.

ЯГОРЛИ́ЦЬКА ЗАТО́КА — мілководна затока у пн. частині Чорного м., між Кінбурнською косою та п-овом Ягорлицький Кут. Омиває береги Микол. та Херсон. областей УРСР. Довж. 26 км, шир. біля входу 15 км, глиб. до 5 м. Солоність 14—15 ‰. Замерзає лише у суворі зими. У затоці — острови Довгий, Круглий (біля входу), Орлів, Великий, Кінський. Частина узбережжя та акваторії Я. з.— у складі *Чорноморського заповідника.* *С. Г. Богуславський.*

ЯГОТИ́Н — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Супої (прит. Дніпра). Залізнична станція. Засн. 1552. На поч. 17 ст. Я. підпав під владу шляхет. Польщі. В 1654 Я. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 Я.— місто. У Я. — дослідно-мех., полегшених конструкцій, цегельний, маслоробний, хлібний, продовольчих товарів, комбікормовий з-ди та цукровий з-д наук.-виробничого об'єднання «Цукор», птахофабрика, елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Тех. уч-ще, 7 заг.-осв., мистецтв і спорт. школи; лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, істор. музей, картинна галерея. В Я. народився рад. держ. діяч і вчений П. С. *Непорожній.* В Я. приїздив Т. Г. Шевченко (липень 1843), з жовтня 1843 по січень 1844 (з перервами) він жив у Я. в маєтку М. Г. *Рєпніна-Волконського.*

ЯГОТИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 60,5 тис. чол. (1984). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 28

сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Яготин.* Я. р. розташований в межах *Придніпровської низовини.* Поверхня рівнинна із значною кількістю улоговин і пологих пасмоподібних підвищень. Корисні копалини: торф, глини. Річки — *Супій* з водосховищем біля Яготина та Перевід (бас. Дніпра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза, липа, граб, клен, біла акація) займають 2 тис. га. Найбільші пром. підприємства — цукр. завод наук.-виробничого об'єднання «Цукор», птахофабрика, комбікормовий з-д (Яготин). Комбінат побутового обслуговування (Яготин). Землеробство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, жита, кукурудзи, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напряму. В Я. р.— 17 колгоспів, 7 радгоспів, дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту землеробства (с. Панфили), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Яготин. Автомоб. шляхів — 315 км, у т. ч. з твердим покриттям — 301 км. У районі — профес.-тех. (смт Згурівка) і тех. (Яготин) училища, 39 заг.-осв., мистецтв і спортивна школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 18 будинків культури, 29 клубів, 3 кінотеатри, 61 кіноустановка, 92 б-ки, істор. музей та картинна галерея. В смт Згурівка — парк (закладений 1837). У с. Богданівці Я. р. народилися двічі Герой Рад. Союзу М. З. *Бондаренко* та укр. рад. художниця К. В. *Білокур,* у с. Сулимівці — двічі Герой Рад. Союзу А. Г. *Кравченко,* у с. Безуглівці — укр. рад. письменник В. Г. *Большак,* у с. Плужниках — укр. рад. письменник Д. П. *Гордієнко,* у с. Гензерівці — укр. рад. агроном В. Г. *Ротмістров.* У Я. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931). *В. І. Шутенко.*

ЯГУА́Р (Panthera onca) — хижий ссавець род. *котячих*. Довж. тіла 1,45—2 м, хвоста 68—75 см, вис. в плечах до 80 см. Волосяний покрив м'який, гладенький, густий, оранжевого кольору з чорними кільцями і плямами, іноді чорний. Поширений в пд. і пд.-зх. частині Пн. Америки. Живе в лісах поблизу річок, іноді зустрічається в пустелях, горах. Активний присмерком і вночі. Швидко бігає, лазить по деревах і добре плаває. Живиться різними хребетними, іноді нападає на свійську худобу. Гін у серпні — вересні, у виплоді 2—3 малят. Був об'єктом полювання заради хутра; дуже винищений. Через нечисленність включений у міжнародну *Червону книгу.*

ЯГУПО́ЛЬСЬКИЙ Лев Мойсейович (н. 6.II 1922, м. Умань Черкас. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1947 закінчив Київ. ун-т. З 1951 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Осн. напрями наук. досліджень — хімія фторорганічних сполук і хімія барвників. Премія Ради Міністрів СРСР, 1982.

ЯДВІ́ГА (Jadwiga; бл. 1374 — 17.VII 1399) — королева Польщі з 1384. В 1386 одружилася з великим князем литовським *Ягайлом* (король Польщі під ім'ям Владислава II Ягайло). Цей шлюб оформив об'єднання Польщі і Литви (див. *Кревська унія 1385*).

ЯДЕРНА АСТРОФІ́ЗИКА — розділ *астрофізики,* що вивчає ядерний склад космічних об'єктів і ядерні процеси в них, що приводять до виділення енергії та утворення хімічних елементів. Спирається на досягнення *ядерної фізики* та *фізики елементарних частинок,* використовує дані, одержані з вивчення спектрів різних космічних випромінювань, хім. складу *космічного проміння* та *метеоритів.* Я. а.— основа теорії внутр. будови та *еволюції зір*; вона пояснює спостережувану різноманітність типів *зір,* механізми виділення енергії в них, походження і поширеність хім. елементів, визначає вік небесних тіл ядерними методами. Джерелами енергії зір є *термоядерні реакції* синтезу гелію і більш важких елементів з водню в умовах зоряних надр; ці реакції зумовлюють також еволюцію хім. складу зір. Викиди речовини з небесних тіл збагачують важкими елементами *міжзоряне середовище.* Важкі ядра і частина гелію утворюються в зорях, але осн. частина гелію синтезувалась, згідно з моделлю «гарячого Всесвіту» (див. *Космологія*), на ранній (дозоряній) стадії еволюції *Всесвіту.*

Літ.: Франк-Каменецкий Д. А. Ядерная астрофизика. М., 1967; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Бербидж Дж. Ядерная астрофизика. Пер. с англ. М., 1964.

П. І. Фомін.

В. П. Яворський.

В. Ягич.

О. Е. Ю. Ягн.

Ягнятник.

ЯДЕРНА ГЕОЛО́ГІЯ — те саме, що й *радіогеологія*.

ЯДЕРНА ЕЛЕКТРО́НІКА — сукупність методів, у яких використовуються електронні пристрої, призначені для одержання, перетворення та обробки інформації, що надходить від *детекторів* ядерних випромінювань. При детектуванні ядерної частинки у більшості використовуваних типів детекторів утворюється електр. імпульс, *амплітуда* і часове розміщення якого пропорційні енергії цієї частинки. Вимірювані параметри сигналів (амплітуда, час між імпульсами, напрям польоту частинки) після підсилення, добору за амплітудою і часом переводяться у стандартний імпульс або перетворюються на цифровий код. Необхідна точність перетворення амплітуди досягає 10^{-3}, часове розділення — 10^{-9} с. У Я. е. широко застосовують *Черенкова лічильники, сцинтиляційні лічильники,* напівпровідникові детектори тощо, а для збирання та обробки інформації — ЕОМ.

Літ.: Современная ядерная электроника. т. 1—2. М., 1974—75.

Р. Г. Офенгенден.

ЯДЕРНА ЕНЕРГЕ́ТИКА — див. *Атомна енергетика*.

ЯДЕРНА ЕНЕ́РГІЯ — внутрішня енергія *атомного ядра,* зумовлена *ядерними силами,* які діють між *нуклонами* ядра. Див. *Атомна енергія*.

ЯДЕРНА ЗБРО́Я, атомна зброя — зброя масового ураження вибухової дії, основана на використанні внутрішньоядерної енергії, яка виділяється під час ланцюгових реакцій поділу важких ядер деяких ізотопів *урану* і *плутонію,* або при термоядерних реакціях синтезу легких ядер — ізотопів водню (*дейтерію* і *тритію*). Внаслідок виділення великої кількості енергії під час ядерного вибуху уражаючі фактори Я. з. суттєво відрізняються від дії боєприпасів у звичайному спорядженні. Осн. уражаючі фактори Я. з.: ударна хвиля, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження і електромагнітний імпульс. Я. з. включає різні ядерні боєприпаси, засоби доставки їх до цілі (носії) і засоби управління. Іноді, залежно від типу заряду, застосовують вужчі поняття, напр. *термоядерна зброя,* нейтронна зброя і т. п. Я. з. вперше створено в США в серед. 1945. В СРСР перше випробування атомної бомби було проведено в серпні 1949, а термоядерної — 1953. Створення ядерних боєприпасів і ракет як носіїв (*ракетно-ядерної зброї*) мало вирішальний вплив на всі сторони військ. справи. На поч. 80-х рр. Я. з. оснащені збройні сили СРСР, США, Великобританії, Франції і Китаю. Застосування Я. з. може мати катастрофічні наслідки для всього людства. СРСР веде наполегливу боротьбу за цілковиту її заборону і знищення запасів, які нагромадилися, добивається стримання гонки ядерного озброєння. За його ініціативою укладено ряд договорів і угод, спрямованих на обмеження виробництва (див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Радянсько-американські документи*). Прогресивне людство в усьому світі виступає за знищення запасів Я. з., за створення без'ядерних зон (див. *Рух прихильників миру*).

О. М. Латухін.

ЯДЕРНА МАТЕ́РІЯ — *ядерна модель,* згідно з якою система *протонів* і *нейтронів* є просторово необмеженою, однорідною й перебуває у стійкому стані по відношенню до самодовільного розтягу або стиснення. Уявлення про Я. м. виникло на основі експериментальних даних, які свідчать про те, що всі *атомні ядра,* за винятком найлегших, мають приблизно сталі об'єми і *енергії зв'язку,* тобто всі вони є «кусками» однієї й тієї ж речовини — Я. м. У теорії Я. м. припускається, що між нуклонами цієї матерії діють такі ж сили, як між парою вільних *нуклонів*. Я. м. застосовують, зокрема, при теор. розрахунках значень серед. енергії зв'язку нуклона. Припускається, що фізична реалізація Я. м. має місце у нейтронних зорях, причому їхня речовина складається лише з нейтронної компоненти.

Є. В. Інопін.

ЯДЕРНА СИЛОВА́ УСТАНО́ВКА, ядерна енергетична установка — *силова установка,* що виробляє мех. енергію, використовуючи енергію ланцюгових *ядерних реакцій* поділу, практично — поділу важких ядер ізотопів урану (^{235}U, ^{233}U) і плутонію (^{239}Pu). Розрізняють ядерні установки пересувні та стаціонарні (див. *Атомна електростанція*). Є також установки, що їх розміщують на трансп. засобах, найчастіше на суднах і кораблях (див. *Атомний криголам, Підводний човен*). До осн. частин Я. с. у. належать: енерг. *ядерний реактор* (переважно *водо-водяний реактор* з водою під тиском), де внаслідок керованих ланцюгових реакцій поділу ядер виділяється тепло, що передається *робочому тілу* (напр., пар1 або газу); паро- або газотурбінна установка, в якій теплова енергія робочого тіла перетворюється на механічну (і далі — на електр. енергію); допоміжне устаткування (насоси, конденсатори тощо). Я. с. у. обладнують екраном або системою екранів, що захищають обслуговуючий персонал від шкідливої дії радіоактивних речовин. Ккд найдосконаліших Я. с. у. досягає 0,4.

ЯДЕРНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — розділ *ядерної фізики,* пов'язаний з вивченням структури і властивостей основних і збуджених станів *атомних ядер* за їхніми дискретними *спектрами*. Кожний стан характеризується певною *енергією, спіном, спіном ізотопічним,* парністю *хвильової функції* (див. *Парність стану*), *піврозпаду періодом* тощо. Визначення цих та інших квантових характеристик, а також систематизація їх належать до осн. задач Я. с. Дослідження з Я. с. грунтуються на використанні різних моделей *атомного ядра*. У свою чергу, Я. с. визначає межі застосування *ядерних моделей* для опису властивостей реальних ядер і сприяє подальшому вдосконаленню цих моделей. Методи досліджень у ядерній спектроскопії грунтуються на вивченні спектрів α-, β- і γ- випромінювань при радіоактивних розпадах (див. *Радіоактивність*) та безпосередньо в *ядерних реакціях,* а також на вивченні так званих реакцій кулонівського збудження, прямих і резонансних ядерних реакцій. У Я. с. застосовують магнітні спектрометри різних типів, кристал-дифракційні спектрометри, напівпровідникові *детектори* і *сцинтиляційні лічильники,* мас-сепаратори; для управління експериментом і обробки результатів вимірювань широко використовують ЕОМ. Результати досліджень і методи Я. с. широко застосовують у різних галузях науки і техніки, зокрема у *фізиці твердого тіла,* біології, хімії, медицині.

Літ.: Гопыч П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980; Альфа-, бета- и гамма-спектроскопия, в. 1—4. Пер. с англ. М., 1969.

О. І. Феоктистов.

ЯДЕРНА ТЕ́ХНІКА — галузь техніки, пов'язана з використанням енергії перетворень *атомних ядер,* з прискоренням і застосуванням заряджених частинок (*елементарних частинок, іонів*). Виникла на початку 20 ст. як техніка ядерно-фіз. експериментів. В серед. 20 ст. з розвитком *ядерної фізики* почала впроваджуватись у військ. справі (див. *Ядерна зброя*), на транспорті (див. *Атомний криголам, Ядерна силова установка*), в енергетиці (див. *Атомна електростанція*). Осн. галузями Я. т. є: видобування й переробка природної атомної сировини (*урану, торію*); *збагачування ядерного пального*; виробництво сповільнювачів та вбирачів *нейтронів, теплоносіїв* і спец. конструкційних матеріалів (*води важкої, графіту, бору, цирконію сплавів, жароміцних сплавів* тощо) для ядерних реакторів; виробництво *вбирних елементів* і *тепловидільних елементів*; створення й експлуатація *ядерних реакторів, прискорювачів заряджених частинок* і перспективних термоядерних установок (див. *Термоядерні реакції*), їхнього допоміжного устаткування (систем керування і захисту, *теплообмінних апаратів,* насосів та ін.); *ядерна електроніка*; переробка і *регенерація ядерного пального*; хімія і металургія *плутонію*; одержання й використання *радіоактивних ізотопів,* іонізуючого випромінювання (напр., *гамма-випромінювання*); захист від іонізуючого випромінювання (див., напр., *Захист організму від іонізуючих випромінювань, Радіометр*); нейтронне та іонне *легування*; використання *радіоактиваційного аналізу* і *ядерних реакцій* для контролю вмісту домішок у матеріалах і середовищах, при селекції нових с.-г. культур; виробництво ядерної зброї і створення засобів захисту від неї (див. *Захист від зброї масового ураження*). До проблем Я. т. належать також розробка теорії і методів розрахунку ядерно-фіз., електрофізичних, теплових та ін. процесів, що відбуваються в ядерних і термоядерних реакторах або в прискорювачах заряджених частинок, підвищення *параметрів* і поліпшення умов їхньої експлуатації, дослідження і прогнозування поведінки різних матеріалів у по-

лі випромінювання реакторів. Інші проблеми Я. т. — розширене відтворення в реакторах ядерного пального, підвищення радіаційного ресурсу матеріалів реакторобудування, безпосереднє перетворення тепла, що виділяється при ядерних перетвореннях, на електр. енергію тощо. Я. т. набуває дедалі ширшого розвитку в науці, енергетиці, машинобудуванні, хімії, металургії, приладобудуванні, медицині, с. г. (див. *Атоми мічені*) та ін.

Літ.: Комар Е. Г. Основы ускорительной техники. М., 1975; Александров А. П. Атомная энергетика и научно-технический прогресс. М., 1978; Петросьянц А. М. Проблемы атомной науки и техники. М., 1979; Петросьянц А. М. Ядерная энергетика. М., 1981.

В. С. Карасьов.

ЯДЕРНА ФІЗИКА — наука про властивості, будову та перетворення *атомних ядер*; наукова основа *атомної енергетики* та *ядерної техніки*. Я. ф. бере початок з 1932 після відкриття *нейтрона* і встановлення протон-нейтронного складу ядра. На той час в основному вже було створено вчення про природну *радіоактивність*; дослідження взаємодії α-частинок з речовиною привели до встановлення ядерної (планетарної) будови атома і дали можливість визначити розміри ядер (10^{-14} м). До періоду становлення Я. ф. належить відкриття (1919) *ядерної реакції* під дією α-частинок, а також розвиток (1928) квантової теорії α-розпаду на основі моделі *потенціальної ями*. Відповідно до проблем, які вивчаються в Я. ф., її умовно поділяють на кілька розділів. Першим сформувався розділ загальні властивості і будова ядра. За сучас. уявленнями, складовими частинами ядра є *протони* й нейтрони, які утримуються в ядрі *ядерними силами*. Структуру ядра досліджують багатьма методами, зокрема за допомогою *елементарних частинок* високих енергій. Зародження *ядерної спектроскопії* пов'язано з одержанням відомостей про енерг. структуру радіоактивних ядер на основі даних про спектри α-частинок і γ-проміння. У розділі ядерні реакції вивчаються механізми перетворення ядер внаслідок взаємодії їх з елементарними частинками або одного з одним. Дослідження взаємодій ядер з електронами і фотонами (див. *Фотоядерні реакції*) стало окремим напрямом у Я. ф. Перші ядерні реакції за допомогою прискорених частинок здійснили 1932 Е. *Резерфорд* із співробітниками у Кавендішській лабораторії (Англія) і А. К. *Вальтер*, О. І. *Лейпунський*, Г. Д. *Латишев*, К. Д. *Синельников* в Укр. фіз.-тех. ін-ті (з 1938 — *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Харкові). Ці успіхи стимулювали появу розділу Я. ф.— розробка і створення прискорювачів заряджених частинок, який вже перетворився на самостійну наук.-тех. галузь — фізику і техніку прискорювачів. На *прискорювачах заряджених частинок* прискорюють як протони і легкі ядра, так і важкі іони, що дозволяє синтезувати *трансуранові елементи*. У цьому розділі досліджують синтез легких ядер шляхом розігрівання їх до високих т-р (див. *Термоядерні реакції*), а також ядерні реакції у зорях. Важливим розділом Я. ф. є *нейтронна фізика*. Реакція поділу важких ядер під дією нейтронів, яка в певних умовах може бути керованою ланцюговою ядерною реакцією, виявилась практично найбільш важливою. Велике енерговиділення (200 МеВ) реакції дозволяє використовувати її для утилізації атомної енергії в енерг. *ядерних реакторах* і проведення атомних вибухів. Зміст нейтронної фізики виходить далеко за межі задач власне Я. ф. Створено нову технологію одержання матеріалів — нейтронну технологію, нові методи вивчення будови твердих тіл і *квантових рідин*, структурну і магн. *нейтронографію*, нейтроноскопію, нейтронний активаційний аналіз. Головна задача Я. ф. полягає в одержанні *ядер надважких*, надщільних і нейтронних. У Я. ф. існує чіткий поділ на теорію і експеримент. Теор. Я. ф. використовує апарат різних розділів: електродинаміки, *квантової механіки, квантової теорії поля, статистичної фізики*, теорії *надпровідності* тощо. В експер. Я. ф., крім прискорювачів і реакторів, широко застосовуються системи реєстрації ядерних частинок (див., зокрема, *Черенкова лічильники, Сцинтиляційний лічильник*), нагромадження й обробки інформації за допомогою ЕОМ (див. *Електронна обчислювальна машина, Ядерна електроніка*). Нерозв'язаною залишається проблема ядерних сил. Пошуки ведуться в напрямі підвищення енергії протонів за допомогою прискорювачів. Відкрито багато нових елементарних частинок, що привело до виникнення *фізики елементарних частинок*, яку часто відносять теж до розділів Я. ф. Дослідження з Я. ф. на Україні зосереджені в *Ядерних дослідженнях інституті* АН УРСР, *Теоретичної фізики інституті* АН УРСР, Харків. фізико-тех. ін-ті АН УРСР, а також у Київ., Харків. і Ужгород. ун-тах. Великий внесок у її розвиток зробили укр. вчені М. М. *Боголюбов*, О. С. *Давидов*, О. І. *Ахієзер* та ін.

Літ.: Давыдов А. С. Теория атомного ядра. М., 1958; Пасечник М. В. [та ін.]. Ядра и радиационная стойкость конструкционных материалов. К., 1978; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982.

М. В. Пасічник.

ЯДЕРНА ХІМІЯ — галузь науки, що вивчає взаємозв'язок між фізико-хім. та ядерними властивостями речовин. Іноді цей термін неправомірно застосовують як синонім *радіохімії*. Я. х. вивчає також проблеми, пов'язані з дослідженням продуктів *ядерних реакцій* і використанням методів *ядерної фізики* в хім. дослідженнях (див. *Мессбауера явище, Ядерний магнітний резонанс* та ін.).

Літ.: Ядерная химия. М., 1965; Фридлендер Г., Кеннеди Дж., Миллер Дж. Ядерная химия и радиохимия. Пер. с англ. М., 1967.

ЯДЕРНЕ ПАЛЬНЕ́ — речовина, що внаслідок ланцюгової ядерної реакції поділу атомних ядер, яка відбувається в *ядерному реакторі*, виділяє велику кількість енергії (див. *Атомна енергетика*). Розрізняють Я. п. первинне, або вихідне (*ізотоп* урану ^{235}U), яке існує в природі, і вторинне (гол. чин. ізотоп урану ^{233}U, ізотоп плутонію ^{239}Pu), що утворюється в ядерному реакторі (ізотоп ^{233}U— при захоплюванні нейтрона ізотопом торію ^{232}Th, ізотоп ^{239}Pu — при захоплюванні нейтрона ізотопом урану ^{238}U). В природній суміші ізотопів урану кількість ізотопу ^{235}U становить прибл. 0,71 %. Цей ізотоп застосовують у природному вигляді або перед використанням збагачують (див. *Збагачування ядерного пального*). Я. п. використовують переважно у вигляді металевих сплавів або тугоплавких сполук урану чи плутонію з ін. елементами, напр. *оксидів* (керамічне Я. п.), *карбідів, нітридів*. Стан його здебільшого твердий (в *тепловидільних елементах*), рідше — рідкий або газоподібний. В разі потреби вдаються до *регенерації ядерного пального*, велику увагу приділяють видаленню й обробці *радіоактивних відходів*.

ЯДЕ́РНИЙ МАГНЕТО́Н — див. *Магнетон*.

ЯДЕ́РНИЙ МАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС (ЯМР) — *резонансне поглинання* енергії змінного *електромагнітного поля* певної частоти речовиною, що міститься у сталому *магнітному полі*. ЯМР зумовлений зміною орієнтації *магнітних моментів* атомних ядер. Величина проекції магн. моменту μ_z на напрям *напруженості поля* H_0 може набувати лише $2J + 1$ (J — *спін* ядра) значень (див. *Штерна — Герлаха дослід*). Кожному значенню μ_z відповідає певний *рівень енергії* $\mu_z H_0$. Щоб перевести *атомне ядро* з одного рівня на інший (див. *Квантові переходи*), йому необхідно надати енергії, яка дорівнює різниці енергій ядра ΔE на цих рівнях. Таку енергію ядро може одержати від електромагн. поля, *частота* ω якого задовольняє співвідношення $\omega = \Delta E/\hbar = \gamma H_0$ ($\hbar$ — *Планка стала*, γ — *гіромагнітне відношення*). ЯМР лежить в основі одного з методів *радіоспектроскопії*. Його відкрили і пояснили 1946 Ф. *Блох* і Е. *Парселл*.

Д. Ф. Байса.

ЯДЕ́РНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, ЯРД, атомний ракетний двигун — *реактивний двигун*, що працює на *ядерному пальному* завдяки виділенню теплової енергії внаслідок *ядерної реакції* або радіоактивного розпаду (див. *Радіоактивність*). Теплова енергія передається газоподібному *робочому тілу*, при витіканні якого з великою швидкістю з сопла двигуна утворюється *реактивна сила*; робочим тілом можуть також бути самі продукти розпаду. За типом реакції, що відбувається в ЯРД, розрізняють *радіоізотопний ракетний двигун*, термоядерний ракетний двигун (в якому відбуваються *термоядерні реакції*) і власне ЯРД (що використовує енергію поділу *атомних ядер*). Принципово відрізняється від *рідинного ракетного двигуна* застосуванням *ядерного реактора* замість камери згоряння. ЯРД ха-

Районовані на Україні сорти яблунь (1984)

Літні сорти
Бельфльор-китайка
Боровинка
Донешта
Кальвіль Фрааса
Мелба
Мліївське літнє
Папіровка
Старк ерліст
Українське
Шафран літній
Яндиківське

Осінні сорти
Антонівка звичайна
Кандиль синап
Малинове оберландське
Мекінтош
Пепін шафранний
Пепінка золотиста
Пепінка литовська
Подільське
Путівка осіння
Ренет ландсберзький
Слава переможцям
Уелсі

Зимові сорти
Аврора
Антор
Банан зимовий
Батулен
Бойкен
Вагнер
Голден делішес
Голдспур
Делішес
Джонатан
Зимове лимонне
Зимове Плесецького
Зоря Поділля
Канівське
Кальвіль сніговий
Кінг Девід
Київське зимове
Кортланд
Кримське зимове
Пармен зимовий золотий
Пепін лондонський
Пепін Черненка
Поліське
Ред делішес
Ренет золотий курський
Ренет Симиренка
Ренет шампанський
Розмарин білий
Рубінове Дуки
Салгірське
Синька кобацька
Соліварське благородне
Таврія

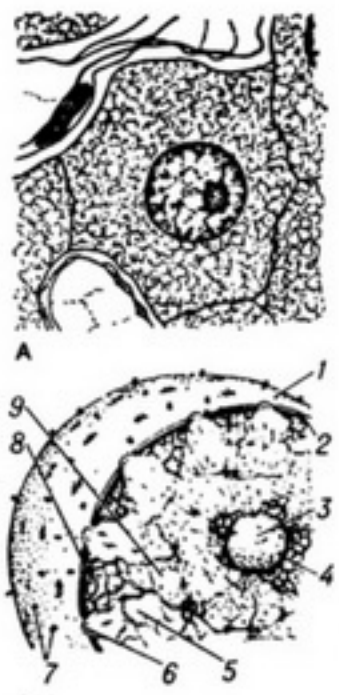

Інтерфазне ядро евкаріотичної клітини (схема):
А — загальний вигляд;
Б — структурні компоненти:
1 — зовнішня мембрана ядерної оболонки;
2 — внутрішня мембрана ядерної оболонки;
3 — ядерце;
4 — навколоядерцевий гетерохроматин;
5 — еухроматин;
6 — поровий комплекс;
7 — рибосоми;
8 — гетерохроматин;
9 — ядерний матрикс.

рактеризується високим питомим імпульсом (див. *Ракетний двигун*), значно більшим, ніж у *хімічного ракетного двигуна*. При використанні ЯРД на *космічному кораблі* необхідно дотримуватись норм *радіаційної безпеки*.

М. А. Кочегура.

ЯДЕРНИЙ РЕА́КТОР, атомний реактор — установка, де здійснюється керована ланцюгова *ядерна реакція* поділу атомних ядер; осн. частина *атомної електростанції, ядерної силової установки*; засіб *ядерної техніки*. Перший в світі Я. р. створено 1942 в США, перший в Європі — 1946 в СРСР (Москва). В кожному Я. р. розрізняють: *активну зону*, в якій міститься *ядерне пальне* і відбувається ланцюговий процес поділу ядер з розмноженням *нейтронів*, що супроводиться виділенням великої кількості тепла, яке використовується відповідно до потреб; систему охолодження активної зони (рідким, в т. ч. киплячим, як в *киплячому реакторі*, або газовим *теплоносієм*); систему керування (запуску, зупинення, регулювання потужності) й аварійного захисту (контрольно-вимірювальну та ін. спец. апаратуру); систему біол. захисту (бетонні стіни, баки з водою тощо, див. також *Захист організму від іонізуючих випромінювань*). За призначенням бувають: енерг. реактори, що їх використовують як джерела *атомної енергії*; *реактори-розмножувачі*, застосовувані для виробництва значної кількості вторинного ядерного пального, і випробувальні та дослідні реактори (див. також *Імпульсний реактор*). Є одно- і *двоцільові реактори*. Залежно від спектра енергії нейтронів, що збуджують ланцюгову реакцію поділу ядер, розрізняють Я. р., що діють на теплових (повільних), проміжних і швидких нейтронах (див. *Тепловий реактор, Швидкий реактор*). Я. р. поділяють також залежно від розміщення ядерного пального і сповільнювача (див. *Гетерогенний реактор, Гомогенний реактор*), за використовуваним сповільнювачем і теплоносієм (див. *Водо-водяний реактор, Важководний реактор, Графітоводний реактор, Графіто-газовий реактор, Уран-графітовий реактор*), за особливостями конструкції (див. *Канальний реактор, Корпусний реактор*) тощо.

ЯДЕРНИЙ ФОТОЕФЕ́КТ — перетворення *атомних ядер* внаслідок їхньої взаємодії з гамма-квантами (*фотонами* високої енергії). Див. *Фотоядерні реакції*.

ЯДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1970 у Києві на базі ряду відділів *Фізики інституту* АН УРСР. У складі ін-ту (1984) 20 відділів, 1 відділення у м. Ужгороді, спец. конструкторсько-технологіч. бюро з дослідним виробництвом, вимірювально-обчислювальний центр; є аспірантура. Осн. наук. дослідження — з ядерної фізики низьких і середніх енергій, ядерної спектроскопії, атомної фізики й атомної енергетики, радіаційної фізики й радіаційного матеріалознавства, фізики плазми. Експер. базою для цих досліджень є, зокрема, ізохронний *циклотрон* У-240, циклотрон У-120, мікротрон М-30, атомний реактор ВВР-10. З ін-том пов'язана діяльність О. Ф. *Немця*, М. В. *Пасічника*, В. М. *Струтинського* та ін. вчених.

ЯДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУ́Т — див. *Об'єднаний інститут ядерних досліджень*.

ЯДЕРНІ МОДЕ́ЛІ — спрощені картини будови ядра *атома*; методи опису та вивчення *атомного ядра*. Грунтуються на комплексі тверджень, які приблизно відображають певні сторони ядерної структури і ототожнюють ядро з деякою фіз. системою, властивості якої добре вивчено або аналізуються порівняно нескладним способом. Застосування Я. м. дозволяє інтерпретувати та узагальнювати експериментальні дані, а також передбачати нові явища. Див. також *Ядерна матерія*.

Є. В. Інопін.

ЯДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — взаємодії між *атомними ядрами* або між ними й *елементарними частинками*, що супроводяться перетворенням ядер або зміною їхніх станів. Символічно Я. р. записуються так: $A + a \to B + b$ або скорочено $A\,(a, b)\,B$, де A і a — ядро і частинка (або друге ядро) до реакції (вхідний канал), B і b — після неї (вихідний канал). У вихідному каналі може бути кілька ядер (частинок): $A + a \to B + b + c + \ldots$. До характеристик каналів належать також *кінетична енергія* ядер і частинок, *маса, імпульс, спін* тощо. При Я. р. виконуються *збереження закони* енергії, імпульсу, кількості *нуклонів*, орбітального моменту, електр. заряду, парності (див. *Парність стану*) і *спіну ізотопічного*. Закони збереження зумовлюють *добору правила* і кінематику Я. р., тобто певні співвідношення між енергіями й імпульсами вхідного та вихідного каналів. Я. р., в якій взаємодіючі компоненти не змінюються ($A + a \to A + a$), наз. розсіянням. Якщо при цьому не змінюється внутр. енергія компонентів, розсіяння наз. пружним, якщо ж внутр. енергія хоча б одного з ядер змінюється, реакція наз. непружним розсіянням. Я. р., в якій ядра перетворюються, наз. реакцією з перерозподілом частинок. Вона може супроводитись виділенням енергії (екзотермічна Я. р.) або поглинанням її (ендотермічна Я. р.). Класифікацію Я. р. проводять за типами частинок, що їх викликають (див., напр., *Фотоядерні реакції*), за кінетичними енергіями у вхідному каналі, за механізмами протікання реакції тощо. Існує два осн. механізми — прямий і з утворенням проміжного (компаунд) ядра. Для прямих Я. р. характерні малий час протікання реакції $\sim 10^{-21}$ с, виліт продуктів реакції переважно в напрямі імпульсу налітаючої частинки, плавний характер функції збудження (залежності ймовірності реакції від енергії). Я. р. з утворенням проміжного ядра протікають за дві стадії — $A + a \to c^* \to B + b$ і характеризуються порівняно великим часом протікання $\sim 10^{-12} \div 10^{-15}$ с, ізотропним або симетричним відносно 90° кутовим розподілом продуктів реакції, сильною залежністю імовірності реакції від енергії. В більшості випадків одні й ті самі Я. р. можуть відбуватись за обома механізмами. *Імовірність* протікання Я. р. характеризується поперечним *ефективним перерізом*. Важливе практичне значення мають екзоенергетичні реакції поділу важких ядер (*уран, плутоній, торій*) при захваті нейтронів і реакції *синтезу* легких ядер (див., напр., *Термоядерні реакції*). Поділ важких ядер супроводиться вивільненням кількох нейтронів. Останні, в свою чергу, можуть бути захоплені неподіленими ядрами і спричинити їхній поділ. Якщо середнє число нейтронів, вивільнених у кожному акті поділу, більше за одиницю, може виникнути самопідтримна ланцюгова реакція, яка лежить в основі роботи *ядерного реактора* (див. *Атомна електростанція, Атомна енергетика*). За допомогою Я. р. одержують *радіоактивні ізотопи*, проводять елементний та *радіоактиваційний аналіз*, визначають властивості і структуру ядер. Природні Я. р. забезпечують безперервне випромінювання енергії Сонцем і зірками.

Літ.: Немец О. Ф., Теренецкий К. О. Ядерные реакции. К., 1977.

О. Ф. Немець.

ЯДЕРНІ СИ́ЛИ — сили, що діють між *нуклонами* у ядрі атома і визначають (разом з електромагнітними силами) будову і властивості ядра (див. *Атомне ядро*). Вони є проявом *сильної взаємодії* між нуклонами і зумовлені обміном π-мезонами (див. *Мезони*) між ними. Ядерні сили, що діють між двома нуклонами у ядрі, у 100 разів інтенсивніші за електростатичну взаємодію між протонами; радіус їхнього діяння $\sim 10^{-15}$ м.

ЯДЕ́РЦЕ, нуклеоль — компактне округле тільце всередині клітинного *ядра*. Складається з сітчастої частини (різноманітні за формою рибонуклеопротеїдні гранули й волоконця), хроматинової структури (нитки дезоксирибонуклеопротеїдів) і фібрилярного матрикса, що має білкову природу. В кінці *профази* на початку *метафази* Я. зникає і формується знову в *телофазі*. Утворення його пов'язане з діяльністю ядерцевих організаторів — певних ділянок *хромосом*, специфічних для кожного виду.

ЯДРА КОНДЕНСА́ЦІЇ — завислі в атмосфері частинки, навколо яких за певних значень відносної *вологості повітря* відбувається *конденсація* водяної пари й утворюються водяні краплини хмар і туманів. Це переважно розчинні гігроскопічні частинки, що містять сполуки хлору (гол. чин. NaCl), сірки, азоту, магнію, кальцію та продукти згоряння. Розміри (радіуси) Я. к. від 10^{-7} до 10^{-4} см (гігантські ядра). Концентрація Я. к. в атмосфері змінюється від одиниць і десятків в 1 $см^3$ повітря над океанами до тисяч і мільйонів у пром. центрах. У цілому кількість Я. к. з висотою зменшується.

П. І. Колісник.

ЯДРА НАДВАЖКІ, трансуранові ядра — *атомні ядра* надважких, або *трансуранових елементів*. Я. н. синтезують на *прискорювачах заряджених частинок* і в *ядер-*

них реакторах. Всі вони радіоактивні (див. *Радіоактивність*). Стабільність Я. н. визначається проникністю т. з. кулонівського бар'єра. Є теор. припущення про існування достатньо довгоживучих ядер, які мають атомні номери Z = = 114 ÷ 116, 124 ÷ 126 (т. з. острови стабільності, що відповідають новій області елементів у *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*). Вивчення властивостей Я. н. має велике наукове (зокрема, для перевірки концепції оболонкової *ядерної моделі*) і практичне (напр., при виготовленні джерел струму, *ядерного пального*) значення. Я. н. у природі ще не виявлено.

Літ.: Петржак К. А., Флеров Г. Н. Спонтанное деление тяжелых ядер. В кн.: 50 лет современной ядерной физики. М., 1982. *Є. В. Іванін.*

ЯДРО́ (військ.) — суцільний сферичний снаряд для кидання з *метальних машин* і гладкоствольних арт. гармат. Як снаряди для метальних машин використовували кам'яні і свинцеві Я. В гладкоствольній артилерії розрізняли Я. ударної дії — виготовлялися з каменю (серед. 14 ст.— 1-а пол. 17 ст.), заліза (15—16 ст.), свинцю і чавуну (кін. 15 — серед. 19 ст.); запалювальні — кам'яні, обліплені горючою сумішшю і підпалені; світні — кам'яні, вкриті сумішшю, яка яскраво світилася під час горіння. З 18 ст. застосовували порожнисті, розривні, набиті порохом Я., що називалися гранатами, або бомбами. Іл. див. до ст. *Бомба*, т. 1, с. 525.

ЯДРО́ клітинне — найважливіший структурний компонент клітин евкаріотичних організмів (див. *Евкаріоти*), основною функцією якого є збереження і передавання *генетичної інформації*. Кількість (переважно одне, іноді 100 і більше), форма (звичайно сферична) і розміри (у ссавців, в т. ч. людини, діаметр від 4 до 40 мкм) Я. залежать від типу і функціонального стану клітин. В Я. розрізняють *каріоплазму, ядерце, хроматин* і ядерну оболонку. Ядерна оболонка забезпечує обмін речовин між Я. і *цитоплазмою* клітини; формує поверхневий апарат клітинного Я.; утворена зовн. і внутр. мембранами (див. *Мембрани біологічні*), між якими існує перинуклеарний простір; має пори (на 1 мкм до 40 — 120 пор), що містять систему орієнтованих у просторі периферичних і центр. глобул. Під час поділу клітини в Я. відбуваються складні процеси (див. *Мейоз, Мітоз*). *В. П. Яценко.*

ЯДРО́ А́ТОМНЕ — позитивно заряджена центральна частина *атома*, в якій зосереджена майже вся його маса. Див. *Атомне ядро.*

ЯДРО́ ДЕРЕВИ́НИ — внутрішня старіша частина *деревини*. Від *заболоні* Я. д. відрізняється більшою щільністю і темнішим забарвленням (напр., у дуба — буре, у барбарису — жовте, у *чорного дерева* — чорне). Осн. функція Я. д.— опірна. *Трахеї* і *трахеїди* Я. д. закупорюються *тилами*, містять смоли, камеді, ефірні олії тощо, що надає Я. д. щільності, міцності, стійкості проти шкідників і гниття. Я. д. використовують для виготовлення меблів та ін. виробів, добування барвників, напр. гематоксиліну з кампешевого дерева.

ЯДРО́ ЗЕМЛІ́ — внутрішня частина земної кулі, центр. *геосфера*. Верхня межа Я. З.— на глиб. 2900 км, радіус його — бл. 3500 км. Відомості про структуру і фіз. властивості Я. З. одержують, застосовуючи геофіз. методи досліджень. Я. З. складається з зовн. і внутр. ядра (суб'ядра) з радіусом бл. 1300 км. У зовн. ядрі поперечні сейсмічні хвилі не поширюються. Це свідчить про те, що його речовина перебуває, найімовірніше, в рідкому, розплавленому, стані. При переході з зовн. ядра у внутрішнє поздовжні хвилі збуджують у ньому поперечні хвилі. На цій підставі роблять висновок, що речовина внутр. ядра перебуває у твердому стані. Про речовинний склад Я. З. єдиної думки немає. Одна група дослідників вважає, що воно складається з заліза і нікелю, друга — з металізованих силікатів, інші — з оксидів заліза. Геофіз. дані та дані експериментів з речовиною в умовах надвисокого тиску свідчать на користь того, що Я. З. складається, найімовірніше, з заліза з домішкою нікелю та сірки або кремнію. З механіко-електромагн. процесами у зовн. ядрі пов'язують виникнення *магнітного поля Землі*. Див. також *Геосфери, Земля.*

Літ.: Жарков В. Н., Трубицын В. П. Физика планетных недр. М., 1980; Джекобс Дж. Земное ядро. Пер. с англ. М., 1979. *В. Г. Гутерман.*

ЯЄ́ЧКО — парна чоловіча *статева залоза* у людини, в якій утворюються *сперматозоїди* і виробляються чоловічі *статеві гормони* (зокрема, *тестостерон*). Закладається в черевній порожнині *зародка*. На 3-му місяці розвитку зародка Я. починає опускатись униз, проходить через пахвинний канал і в новонародженої дитини займає своє постійне місце в мошонці (див. *Статеві органи*). Розвиток Я. закінчується з настанням статевої зрілості (у 14—16 років). Я. має еліпсоїдну форму; маса його становить 15—30 г, воно вкрите білковою оболонкою, від якої відходять сполучнотканинні перетинки, що поділяють Я. на 200—220 часток. В кожній частці містяться 3—4 звивисті сім'яні канальці, в яких відбувається *сперматогенез*. Звивисті канальці переходять у прямі і, зливаючись, утворюють 10—12 вивідних канальців. По задньому краю Я. вони виходять і формують головку придатка (булавовидного утвору, який без чітких меж має ще тіло і хвіст). Хвіст придатка переходить у *сім'явивідну протоку*. Хвороби Я.: *орхіт, гідроцеле, варикоцеле, крипторхізм*, епідидиміт, пухлини тощо. Гомологом Я. у тварин є *сім'яники*. *Л. О. Бабенко.*

ЯЄ́ЧНИК — парна *статева залоза* самки деяких тварин і жінки. Утворює *яйцеклітини* і виробляє жіночі *статеві гормони* (зокрема, *естрадіол* і *прогестерон*). Розрізняють 2 осн. типи будови Я.: трубчастий і мішкоподібний. У багатьох безхребетних являє собою тимчасове скупчення статевих клітин, які у більш розвинених тварин утворюють постійні органи. У хребетних тварин Я. є щільним утвором. Як правило, у двобічносиметричних тварин Я.— парний орган. У птахів під час зародкового розвитку Я. виникає як парний орган, згодом правий Я. зникає, і функціонує лише лівий. У людини Я. — *статевий орган* жінки. Має овальну форму. Маса 5—8 г. Розміщується в малому *тазі* по обидва боки *матки*, з якою кожен Я. зв'язаний *фаллопієвою трубою*. У зовнішньому (т. з. кірковому) шарі Я. статевозрілої жінки розвиваються яйцеклітини (див. *Овогенез*). Формування Я. закінчується у 20 років. Після 35—40 років Я. дещо зменшується. У клімактеричний період (після 50 років) маса Я. зменшується в 2 рази. Хвороби Я.: *сальпінгоофорит*, пухлини, кісти тощо. *Л. О. Бабенко.*

ЯЗИ́ГИ — сарматські племена (див. *Сармати*), що їх згадують античні автори. В 2 ст. до н. е. жили на узбережжі Меотиди (Азовське м.), в пониззі Дону, звідки просунулися в зх. райони пн.-причорноморських степів. Я. були кочовиками, займалися скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. В 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. жили між Дунаєм і Тисою. Частина Я. в 2 ст. н. е. оселилася на правобережжі серед. течії Дунаю. За раннього середньовіччя Я. змішалися з ін. народами Центр. Європи.

ЯЗИ́К — рухливий м'язовий орган, розташований у *ротовій порожнині* хребетних тварин і людини. Я. риб не має власної мускулатури і рухається разом із кишковою трубою. В Я. наземних хребетних є свої м'язи, що іннервуються під'язиковим нервом. У земноводних Я. має багато слизових залоз і при ловлі комах може викидатися далеко вперед. Я. птахів тонкий, малорухливий, з роговим покриттям. Я. тварин допомагає їм захоплювати, пережовувати й ковтати їжу і є органом смаку. У деяких ссавців Я.— додаткова частина голосового апарату. Я. людини є органом смаку і бере участь в акті мовлення. Я. складається з поперечносмугастих м'язів, пучки яких ідуть у різних напрямах, і вкривається *слизовою оболонкою*. В Я. розрізняють вільну частину — тіло, що закінчується спереду верхівкою, і корінь, яким Я. прикріплюється до кісток *черепа* і під'язикової кістки. На слизовій оболонці поверхні Я. є особливі вирости — сосочки, в яких містяться смакові нервові закінчення. Іннервується волокнами під'язикового нерва, *язикоглоткового нерва*. Див. також *Смак, Смаку органи.*

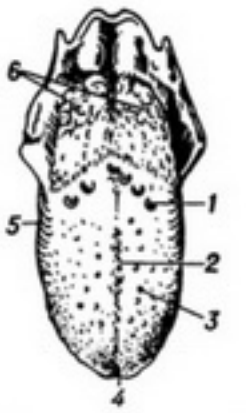

Язик людини (верхня поверхня):
1 — сосочки, оточені валом;
2 — тіло;
3 — грибовидні сосочки;
4 — верхівка (кінчик);
5 — листовидні сосочки;
6 — корінь.

ЯЗИ́КОВ Микола Михайлович [4 (16).III 1803, Симбірська губ. — 26.XII 1846 (7.I 1847), Москва]— рос. поет. Друкуватися почав 1819. У творах 20-х рр. осуджував самодержавство, офіційну мораль. В умовах реакції Я. зблизився з слов'янофілами, з консервативних позицій виступав проти О. Герцена, П. Чаадаєва. Один із зачинателів збирання нар. творчості, виявляв інтерес до укр. фольклору.

ЯЗИКОВОГЛОТКОВИЙ НЕРВ

Б. Язкулієв.

Яйцеклітина людини (схема будови):
1 — ядро;
2 — фолікулярні клітини;
3 — прозора оболонка (zona pellucida);
4 — жовткова оболонка;
5 — відростки фолікулярних клітин;
6 — жовткові включення.

Як.

Набули популярності пісні на тексти Я.— «Пісня» («Из страны, страны далёкой»), «Плавець» («Нелюдимо наше море»), відома в переробці П. Грабовського «Сміло, браття, доки в силі».

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1964; Укр. перекл.— [Поезії]. В кн.: Доля. Переспіви Павла Граба. Львів, 1897.

З. В. Кирилюк.

ЯЗИКОВОГЛО́ТКОВИЙ НЕРВ — дев'ята пара *черепномозкових нервів* людини і хребетних тварин. Містить чутливі (зокрема, смакові), рухові й секреторні волокна. Виходить з порожнини *черепа* разом з *блукаючим нервом* та додатковим нервом. Іннервує слизову оболонку язика, глотки, середнього вуха, клітини сосковидного відростка, каротидні синус та гломус. Має ряд бокових гілок.

«ЯЗИ́ЧІЄ» — штучна книжна мова, що вживалась у 19 — на поч. 20 ст. у Галичині, на Буковині і Закарпатті у виданнях переважно реакц. напряму, зокрема «*москвофілів*». Становила собою безсистемне поєднання лексичних, фонетичних та граматичних елементів живої укр. мови (серед них і вузькодіалектних, переважно пд.-зх. походження), староукр., польських, рос., старослов'янських. М. Г. Чернишевський називав «Я.» каліченням мови і гостро його засуджував. Проти вживання «Я.» боролись І. Франко та ін. представники зх.-укр. прогресивної інтелігенції.

М. А. Жовтобрюх.

ЯЗИЧКО́ВІ — клас паразитичних тварин типу членистоногих. Те саме, що й *п'ятиустки*.

ЯЗИ́ЧНИЦТВО, поганство — прийнятий у християн. богослов'ї і частково в істор. л-рі термін для позначення дохристиян. і нехристиян., гол. чин. політеїст., релігій. Боги Я. уособлювали сили природи. Поряд із ними вшановувалися демони, духи лісів, вод тощо. На основі язичницьких вірувань склалася своєрідна духовна культура, зокрема у давніх слов'ян — нар. казки, хороводи, пісні, билини, весільні обряди, нар. вишивки, художнє різьблення на дереві. Я. було витіснено офіц. монотеїстичними релігіями (на Русі — *християнством*), які запозичили і почасти пристосували до своїх потреб язичницькі обряди й вірування (уявлення про світ, людину, віру в надприродні істоти, в безсмертя душі та ін.).

Літ.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.

ЯЗІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СІ́РКИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з пд.-зх. окраїною *Східно-Європейської платформи*. Пл. 20 км². Сірчані руди — у вапняках міоценового віку. Поклад пластовий, потужність до 25 м. Глиб. залягання від 40 до 480 м. Вміст сірки в рудах 5—40 %. З рудами пов'язаний горизонт напірних сірководневих вод. Родовище відкрито 1956. Сірконосні горизонти, що залягають на значних глибинах, розробляють методом підземної виплавки, на невеликих глибинах — відкритим способом.

І. І. Алексенко.

ЯЗКУЛІ́ЄВ Балли (н. 2.I 1930, с. Омор-Пякізе, тепер Тезейол Ільялинського р-ну Ташаузької обл. Туркм. РСР) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1953. В 1949 закінчив Ташаузький учительський ін-т, 1952 — Чарджоуський пед. ін-т, 1962 — ВПШ при ЦК КПСС. У 1949—52 працював учителем. З 1952 — на комсомольській роботі, зокрема 1957—60 — перший секретар Ташаузького обкому комсомолу. В 1962—64 — голова Ільялинського, Ленінського райвиконкомів Туркм. РСР. У 1965—73 — перший секретар Ільялинського райкому Компартії Туркменистану, голова Ташаузького облвиконкому. В 1973—75 — голова Респ. ради профспілок Туркменистану. В 1975—78 — Голова Ради Міністрів та міністр іноз. справ Туркм. РСР. З грудня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Туркм. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1979). З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1981 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го та 11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

ЯЗЬ — риба род. коропових. Те саме, що й *в'язь*.

ЯЙЛА́ (тюрк.) — безлісі плосковершинні плато *Головного пасма Кримських гір*. Окремі ділянки Я. мають власні назви: Байдарська, *Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла,* Гурзуфська, *Бабуган-яйла, Чатирдаг, Демерджі-яйла, Карабі-яйла*. Складаються вони гол. чин. з вапняків, розвинутий *карст*. Я. вкриті переважно лучною та лучно-степовою рослинністю.

ЯЙЦЕ́ — назва *яйцеклітини* або *зародка*, що розвивається поза материнським організмом, разом з т. з. яйцевими оболонками. Зовн. (третинна) оболонка Я. може бути м'якою драглистою (молюски, риби, земноводні та ін.) або більш чи менш міцною — шкірястою (плазуни, однопрохідні), хітиновою (комахи), роговою (акули, скати) чи вапняною (птахи). За розмірами і забарвленням Я. дуже різноманітні. Найбільші Я. у сучас. птахів відкладає страус (довжина 140—150 мм, маса до 2200 г). На Україні з птахів найбільші Я. у лебедя-шипуна. У безхребетних Я. мікроскопічні. Забарвлення Я. переважно нагадує навколишній фон, що робить їх непомітними. Я. деяких риб (*ікра*), багатьох черепах і свійських птахів — продукти харчування. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

ЯЙЦЕЖИВОРОДІ́ННЯ — спосіб відтворення потомства, при якому самка відкладає яйця вже з цілком розвиненими малятами. Зародок розвивається в *яйці* у статевих шляхах матері, живиться поживними речовинами яйця, з якого вилуплюється незабаром після його відкладення. При Я. зародок не одержує додаткових поживних речовин від організму матері. Я. — проміжне між *живородінням* і *яйцеродінням*. Властиве деяким скорпіонам і кліщам, з хребетних — багатьом ящіркам, морським зміям, деяким вужам, гадюці звичайній.

ЯЙЦЕЇ́ДИ — збірна група *перетинчастокрилих* комах, личинки яких розвиваються всередині яєць інших членистоногих, в основному комах (клопів, метеликів, деяких цикадок, богомолів, саранових) та павуків. Об'єднує родину сцеліонідових (Scelionidae) з надродини проктотрупоїд (Proctotrupoidea), родину трихограмових (Trichogrammatidae) та деякі ін. з надродини *хальцид*. Паразитують гол. чин. в скупчено розміщених яйцях. Я. поширені всесвітньо. Відомо 131 рід, з них в СРСР — бл. 50. Я. (напр., види родів Trissolcus, *теленомус, трихограма*) широко використовують у біологічному методі боротьби з комахами-шкідниками.

С. В. Кононова.

ЯЙЦЕКЛА́Д — зовнішній статевий орган у самок багатьох комах і деяких риб, що служить для відкладання яєць. Здебільшого має шаблеподібну або циліндричну форму. У саранових Я.— короткий копальний апарат, за допомогою якого яйця відкладаються у грунт в кубушках; у бабок, цикадових і пильщиків — в тканини рослин; наїзники мають довгий і гострий Я., яким вводять яйця в тіло ін. комах, де потім паразитують їхні личинки. У вищих перетинчастокрилих (бджоли, джмелі, оси та ін.) Я. перетворився на *жало*. Деякі мухи і жуки мають несправжній Я., т. з. телескопічний. У риб Я.— це видозмінений сечостатевий сосочок, який видовжується в період *нересту*.

ЯЙЦЕКЛАДУ́ЧІ, першозвірі (Prototheria) — підклас ссавців, яким властиве *яйцеродіння*. Тіло (довж. 30—80 см) вкрите грубим або м'яким волосяним покривом, кремезне; кінцівки короткі, стопохідні, пристосовані до копання або плавання. Голова невелика, закінчується «дзьобом». Будова барабанної кістки, слухових кісточок, наявність воронячої кістки в плечовому поясі, сумкових кісток у тазовому поясі та ін. особливості будови скелета, а також наявність *клоаки* та яйцеродіння вказують на філогенетичну спорідненість Я. з їхніми предками *плазунами*. Підклас включає 1 ряд — *однопрохідні*, або клоачні. Я. поширені в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї. Живуть в різноманітних ландшафтах, зустрічаються в горах на вис. до 2,5 тис. м. Ведуть напівводний (*качконіс*) або наземний (*єхидна*) спосіб життя. Активні смерком або вночі. Живляться комахами та ін. безхребетними. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену Австралії.

О. П. Корнєєв.

ЯЙЦЕКЛІТИ́НА — жіноча статева клітина (*гамета*) людини, тварин і рослин, з якої після *запліднення* або внаслідок *партеногенезу* розвивається новий організм. Я. людини і тварин утворюються в яєчниках шляхом *овогенезу*; мають округлу або еліпсоїдну форму, нерухливі (тільки у губок та деяких кишковопорожнинних вони амебоподібні і здатні до самостійного пересування). Розміри і кількість Я. у різних видів варіюють в значних межах. Напр., у людини розміри Я. дорівнюють 130—160 мкм, у жаби — 2 мм, у птахів — до 40 мм. Для Я. характерна чітко виявлена полярність, яка залежить від розташування *жовтка* і *ядра*. Розрізняють те-

лолецитальні Я. (земноводні, плазуни, птахи), осн. частину вегетативного полюса яких складають включення жовтка; в анімальному полюсі містяться ядро і більша частина *органел (мітохондрії, ендоплазматична сітка, Гольджі комплекс* тощо). В ізолецитальних Я. (ланцетник, ссавці, в т. ч. людина) міститься невелика кількість жовтка, і його зерна рівномірно розподілені у *цитоплазмі*. В центролецитальних Я. (комахи) жовток займає центр. частину клітини. У деяких видів Я. не містять жовтка і тому звуться алецитальними (паразитичні черви). Я., крім клітинної мембрани (див. *Мембрани біологічні*), як правило, оточена ще спец. оболонками — вторинною і третинною. Вторинна оболонка може мати неклітинну будову. У тварин, що розвиваються у водному середовищі (земноводні, риби), вона має білкову природу, містить багато полісахаридів, набрякаючи у воді, стає клейкою, за рахунок чого Я. прикріплюється до субстрату. У ін. тварин, зокрема у ссавців, в т. ч. у людини, вторинна оболонка (*хоріон*) представлена неклітинною прозорою оболонкою (Zona pellucida) і *фолікулярними клітинами*, які живлять Я. в процесі її розвитку в яєчнику. Третинна оболонка захищає Я. від несприятливого впливу зовн. середовища; може мати волокнисту будову (кокони павуків, яйця змій) або вапняну частину (шкаралупа пташиних яєць). Вторинні і третинні оболонки утворюються залозами провідних статевих шляхів самки. Я. разом з оболонками наз. *яйцем*. Я. у рослин — це відносно велика, нерухлива, багата на поживні речовини, без жовтка клітина; утворюється у всіх вищих рослин, деяких водоростей і оогамних видів грибів. Вкрита тонкою плазматичною оболонкою; після запліднення оточується целюлозною оболонкою. Її цитоплазма містить структурні компоненти, характерні для ін. клітин.

В. П. Яценко.

ЯЙЦЕПРОВІД — протока у самок ряду тварин і у жінок, по якій *яйцеклітини* виводяться з *яєчника*. У круглих червів, членистоногих, голкошкірих Я. є прямим продовженням яєчника; у кільчастих червів та круглоротих Я. ізольовані від яєчника, і дозрілі яйцеклітини спочатку потрапляють до *вторинної порожнини тіла*, а звідси в Я. і виходять назовні. У хребетних тварин — це трубкоподібні органи, передній кінець яких може бути зрощений з яєчником (осетрові та кистепері риби, хрящові ганоїди) або ізольований (земноводні), середня частина трубки є власне Я., а на базі нижнього кінця Я. розвиваються *матка* й *піхва*. У деяких тварин стінки Я. беруть участь в утворенні певних оболонок яйцеклітини (напр., у птахів). Щодо Я. ссавців, в т. ч. людини, — див. *Фаллопієві труби*.

Л. О. Бабенко.

ЯЙЦЕРОДІННЯ — спосіб відтворення потомства, при якому зародок розвивається поза організмом матері, в *яйці*, відкладеному в зовнішнє середовище. Я. властиве численним представникам усіх типів багатоклітинних безхребетних тварин, більшості риб, земноводних, плазунів і птахів. Див. також *Живородіння, Яйцеживородіння*.

ЯК (Bos mutus) — ссавець род. *бичачих*. Тіло кремезне, ноги відносно короткі, вис. в холці 1,6—1,9 м, маса до 1 т. Волосяний покрив з великою кількістю пуху, на боках і хвості грубий, довгий, звисає майже до землі; здебільшого чорного забарвлення, зустрічаються і світлі тварини. Роги є у самців і самок. Я. живе в безлісних напівпустельних високогір'ях Тібету. Тримається поодинці (старі бики) або групами по 2—3 особини. Гін у вересні — жовтні; самка у червні — липні після 9-місячної вагітності народжує 1 теля. Живиться трав'янистими рослинами, які може взимку здобувати з-під снігу. Рідкісний вид, включений до міжнародної *Червоної книги*. У високогірних р-нах Китаю, Монголії, в СРСР (Горно-Алт. а. о., Пд. Зх. Тув. АРСР) розводять одомашненого Я. (використовують як в'ючну тварину, одержують молоко, м'ясо, вовну). При схрещуванні з *биком свійським* одержують скороспілі гібриди з вищою, ніж у Я., продуктивністю.

«ЯК НАМ РЕОРГАНІЗУВАТИ РОБСЕЛЬІНСПЕКЦІЮ (Пропозиція XII з'їздові партії)» — стаття В. І. Леніна, в якій поставлено і всебічно розроблено питання про реорганізацію Наркомату Робітн.-Селянської Інспекції (РСІ) та про поліпшення і вдосконалення рад. держ. апарату в цілому. Написана 23.I, опублікована 25.I 1923 в газ. «Правда». В. І. Ленін пропонував наступному XII з'їзду партії прийняти рішення про реорганізацію РСІ, об'єднання її з Центр. Контрольною Комісією РКП(б) (ЦКК) і розширення складу ЦКК—РСІ за рахунок кращих сил партії, що мало сприяти зміцненню зв'язку ЦК і ЦКК РКП(б) «із справді широкими масами за допомогою кращих з наших робітників і селян» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 364). Гол. завдання ЦКК—РСІ В. І. Ленін вбачав у збереженні *єдності партії*, перебудові всього держ. апарату, зміцненні союзу робітн. класу й селянства в умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Виходячи з настанов В. І. Леніна, ЦК РКП(б) розробив тези про реорганізацію і поліпшення роботи центр. установ партії. Проти ленінського плану зміцнення ЦК виступив Троцький. *Дванадцятий з'їзд РКП(б)* відповідно до пропозиції В. І. Леніна прийняв резолюцію «Про завдання РСІ і ЦКК», розширив склад ЦК і ЦКК та створив об'єднаний орган ЦКК—РСІ.

Г. І. Сургай.

ЯКАНИ, водяні пастушки (Jacanoidea) — надродина птахів підряду куликів. Включає 1 родину яканових (Jacanidae). Дрібні (довж. 25—50 см) стрункі птахи, нагадують пастушків (див. *Пастушкоподібні*), дзьоб довгий, над ним лобний наріст жовтого або оранжевого кольору. Ноги високі з тонкими довгими пальцями, що допомагає їм легко бігати по плаваючих рослинах. Оперення переважно металічно-темне з світлими плямами. 7 видів (6 родів), поширених в тропічних широтах Америки, Африки, Азії, в Австралії. Живуть на густо порослих водоймах. Добре плавають і пірнають. Живляться водяними безхребетними і рослинною їжею. Гніздо чашовидне, на плаваючих водяних рослинах. У кладці 4 яєць. Насиджує і водить виводок найчастіше самець. Викопні форми невідомі.

М. А. Воїнственський.

ЯКИ́МІВКА — селище міського типу Запорізької обл. УРСР, райцентр, на р. Малому Утлюку. Залізнична станція. 12,7 тис. ж. (1984). Виникла 1833. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1957 Я.— с-ще міськ. типу. У селищі — з-ди: «Стандарт» (чавунне та кольорове литво, насоси, пром. трубопровідна арматура тощо), асфальтобетонний, комбікормовий, хлібний, продовольчих товарів; елеватор, цехи мелітопольського міського молочного заводу, міжгосп. підприємство по виробн, продукції птахівництва, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Пд. відділення Укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. Сільське профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична і художня школи; лікарня; 2 будинки культури, 2 клуби, 7 б-к, краєзнавчий музей. Пам'ятник-обеліск бійцям-червоногвардійцям, розстріляним білогвардійцями 1918.

ЯКИ́МІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,9 тис. км². Нас. 38,7 тис. чол. (1984). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Якимівка*. Розташований на Причорноморській низовині. На півдні омивається Азовським морем, на сході — Молочним лиманом. Річки: *Великий Утлюк, Малий Утлюк*, Тащенак (усі — бас. Азовського м.). Переважають каштанові грунти. Лежить у степовій зоні. В межах району — Алтагирський заказник та частина заказника Молочний лиман. Найбільші пром. підприємства: якимівські з-ди «Стандарт», продовольчих товарів, хлібний. Комбінат побутового обслуговування (Якимівка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зер-

Яйцеклад:
1 — самки коника;
2 — домашньої мухи;
3 — самки гірчака звичайного.

Якани. Jacana jacana.

Й. Е. Якір.

нових культур і виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1984 становила 133,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,3 тис. га. Зрошується 25,9 тис. га. Осн. с.-г. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза. В Я. р.— 15 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, Пд. відділення Укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. Залізничні станції — Якимівка, Великий Утлюк. Автомоб. шляхів — 328 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 25 заг.-осв. шкіл; 34 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Кирилівка» (смт Кирилівка), на узбережжі — будинки і бази відпочинку. 35 клубних установ, 89 кіноустановок, 30 б-к, краєзнавчий музей. У с. Новоданилівці Я. р. народився рад. військ. льотчик М. Г. *Лисконоженко.* В Я. р. видається газ. «Слово трудівника» (з 1930).

Н. А. Аносова.

ЯКИ́МОВ Василь Ларіонович [28.I (9.II) 1870, Казань — 27.VII 1940, Ленінград] — рад. паразитолог, проф. (з 1918). В 1897 закінчив Казанський вет. ін-т. Організатор і перший директор (1919) Ветеринарно-зоотех. ін-ту (пізніше Ленінгр. вет. інститут), створив у ньому кафедру паразитології, якою керував до кінця життя. Наук. праці з питань мед. і вет. паразитології. Я.— один з засновників рад. протозоологіч. школи. Разом з своїми учнями відкрив нові види збудників протозойних хвороб тварин, описав 100 видів кокцидій і розробив хіміотерапію *бабезіозу* та багатьох кокцидіозів.

ЯКИ́МОВ Олександр Васильович (н. 26.III 1925, Перм) — укр. рад. вчений у галузі технології машинобудування, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе, був викладачем цього вузу. У 1956—61 викладав у Запорізькому машинобудівному ін-ті ім. В. Я. Чубаря, 1961—74 — у Пермському, з 1974 — в Одеському політех. ін-тах. Осн. праці — в галузі підвищення довговічності деталей машин.

ЯКИМО́ВИЧ Алесь (Олександр) Іванович [4 (17).I 1904, с. Чурилово, тепер Узденського р-ну Мін. обл.— 15.I 1979, Мінськ] — білорус. рад. письменник, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1947. Друкуватися почав 1923. Писав переважно для дітей— повісті «Говорить Москва» (1951), «Сміливі люди» (1960), «Кастусь Калиновський» (1971), «Тяжкий рік» (1976) та ін., збірки оповідань «Новий рік» (1958), «Золоті руки» (1975) та ін., казки тощо. Оповідання «Салют у гаю» присвячене Україні. Перекладав твори І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, Н. Забіли та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—3. Мінск, 1978—80; Укр. перекл.— Людей слухай, а свій розум май. К., 1964; Андрійко-мудрійко. К., 1978.

В. Я. Буран.

ЯКИМО́ВИЧ Тетяна Костянтинівна [н. 7 (20).IX 1905, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1926). З 1931 — на пед. роботі. З 1956 — професор. У 1949—76 — зав. кафедрою зарубіжної л-ри Київ. ун-ту. Досліджує зх.-європ., переважно франц., л-ру 19—20 ст. (Е. Золя, А. Барбюс, Стендаль, О. Бальзак, сучасна франц. драматургія).

Тв.: Драматургия и театр современной Франции. К., 1968; Французская драматургия на рубеже 1960—1970-х годов. К., 1973; З художнього світу Франції. К., 1981.

Д. С. Шкуренко.

ЯКІР Йона Еммануїлович [3 (15). VIII 1896—11.VI 1937] — рад. військ. діяч., командарм 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Кишиневі в сім'ї фармацевта. В 1915 навчався в Харків. технологічному ін-ті. З грудня 1917 — член Бессарабського губревкому. В січні — березні 1918 на чолі червоногвардійського загону брав участь у боях проти рум. і австро-нім. окупантів. З жовтня 1918 — член Реввійськради 8-ї армії, з липня 1919 — нач. 45-ї стрілецької д-зії, на чолі якої брав участь у бойових діях проти військ Юденича, денікінців, махновців, петлюрівців. У серпні — вересні 1919 очолював *Південний похід частин 12-ї армії.* Під час *радянсько-польської війни 1920* командував групами військ Пд.-Зх. фронту. З грудня 1920 — команд. 14-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальних військ. посадах: командував військами ряду військ. округів, у т. ч. Київського. На XVI з'їзді ВКП(6) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVII з'їзді партії — членом ЦК ВКП(6). На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З 1927 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Блудов Я. С. Революцией призванные. К., 1978.

Мал. 1. **Якір** електричної машини.

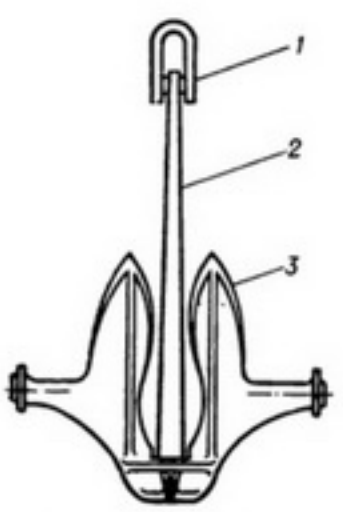

Мал. 2. Судновий **якір** конструкції Матросова:
1 — якірна скоба;
2 — веретено;
3 — лапа.

ЯКІР — 1) Частина *електричних машин,* в обмотці якої, з'єднаній з електр. мережею або електр. навантаженням, індукується *електрорушійна сила.* В машинах постійного струму Я. (мал. 1) — рухома частина. 2) Пристрій, за допомогою якого судно або ін. плавучі засоби кріплять до грунту, утримуючи на місці водної стоянки. Розрізняють Я. (мал. 2) суднові і спец. призначення.

ЯКІРЦІ́ (Tribulus) — рід рослин родини паролистових. Одно- або дворічні трави з лежачими розгалуженими стеблами. Листки парноперисті. Квітки дрібні, поодинокі в пазухах листків. Плід п'ятикутний, розпадається на 5 вкритих шипиками горішків. Відомо 20 видів, пошир. переважно в сх. частині Середземномор'я, в Пд. Африці й Америці. В СРСР — два види, з них в УРСР — один: Я. с л а н к і (T. terrestris), бур'ян, росте на полях, городах, вздовж шляхів. З а х о д и б о р о т ь б и: *лущення стерні,* зяблева оранка, боронування просапних культур, застосування *гербіцидів.*

ЯКІСНА СТАЛЬ — сталь підвищеної чистоти, що містить невелику кількість домішок сірки і фосфору. До Я. с. належать усі *леговані сталі* і деякі вуглецеві (див. *Вуглецева сталь*).

ЯКІ́СНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ *аналітичної хімії,* в якому вивчаються методи визначення якісного складу речовини. Я. а. проводять мокрим (у розчинах) і сухим (напр., за допомогою *спектрального аналізу,* методом розтирання порошків та ін.) методами. Визначувана речовина (іони) виявляється за зовн. ефектом відповідних реакцій: утворенням осаду або розчинної забарвленої сполуки, виділенням газу з певними властивостями та ін. У розчинах визначення складу речовин можна проводити систематичним і дробним методами. При с и с т е м а т и ч н о м у а н а л і з і для виявлення певного іона спочатку всі іони поділяють на групи, групи — на підгрупи, а потім додають відповідний реактив, який реагує лише з визначуваним іоном. При д р о б н о м у а н а л і з і даний різновид іонів визначають при наявності всіх інших їхніх різновидів. Виконуючи аналіз невідомої речовини, спочатку проводять якісний, а потім *кількісний аналіз.* Я. а. здійснюють макро-, напівмікро- і мікрометодами. У першому випадку для аналізу беруть 0,5—1 мл розчину, у другому — 0,1—0,5 мл, у третьому — 1—2 краплі його. Див. також *Краплинний аналіз.*

Літ.: Жаровський Ф. Г., Пилипенко А. Т., П'ятницький І. В. Аналітична хімія. К., 1982.

А. Т. Пилипенко.

ЯКІСТЬ І КІ́ЛЬКІСТЬ — категорії діалектики, що відображають об'єктивну визначеність речей. Категорія я к і с т ь відображає внутр. визначеність речі, що робить її даною річчю і відрізняє від ін. речей у певній системі зв'язку. Категорія к і л ь к і с т ь відображає відношення якісно тотожних речей як дискретних (див. *Дискретність*) одиниць цілісності і характеризує речі з боку їхньої просторової протяжності, часової тривалості, швидкості і темпів протікання процесів, міри розвитку їхніх властивостей тощо. Об'єктивний зміст категорій Я. і к. виявляється при розгляді їх як ступенів пізнання. Як вихідний пункт категоріального визначення предмета пізнання категорія «якість» фіксує сам факт наявності у нього специфічної визначеності, що робить його саме даним предметом на відміну від інших. Щаблем поглиблення пізнання якісної визначеності речі є розгляд її крізь призму категорії «кількість». У наук. пізнанні це відповідає переходові від якісного аналізу до кількісного, від опису до вимірювання. Категорія «кількість» виступає ступенем визначення якості як *міри.* Дальший рух пізнання пов'язаний вже з визначенням якісної специфіки речі через її сутність (див. *Сутність і явище*), яка відображається через ряд ін. категорій. На рівні теор. осягнення предмета виявляється нерозривний зв'язок Я. і к., закон їхнього взаємопереходу (див. *Перехід кількісних змін у якісні*).

Літ.: Ильин В. В. Онтологические и гносеологические функции категорий качества и количества. М., 1972.

М. Л. Злотіна.

ЯКІСТЬ ПРА́ЦІ — сукупність специфіч. об'єктивних особливостей, які відрізняють один вид *кон-*

1

2

3

4

5

6

До ст. **Ци Байші.**

1. Метелик над квіткою іриса.
2. Гарбуз-горлянка та півень.
3. Лігжи в кошику.
4. Квіти абрикоса.
5. Віяло з квітами.
6. Бджоли на гілці ліани.

Всі — туш; музей Гугун. Пекін.

1
2
3

До ст. **Шкрібляки.**

Ю. І. Шкрібляк.
1. Топірець.
2. Тариця (дерев'яне сідло).
3. Цукерниця.
1—3 — 80-і рр. 19 ст.; Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР. Львів.

1
2

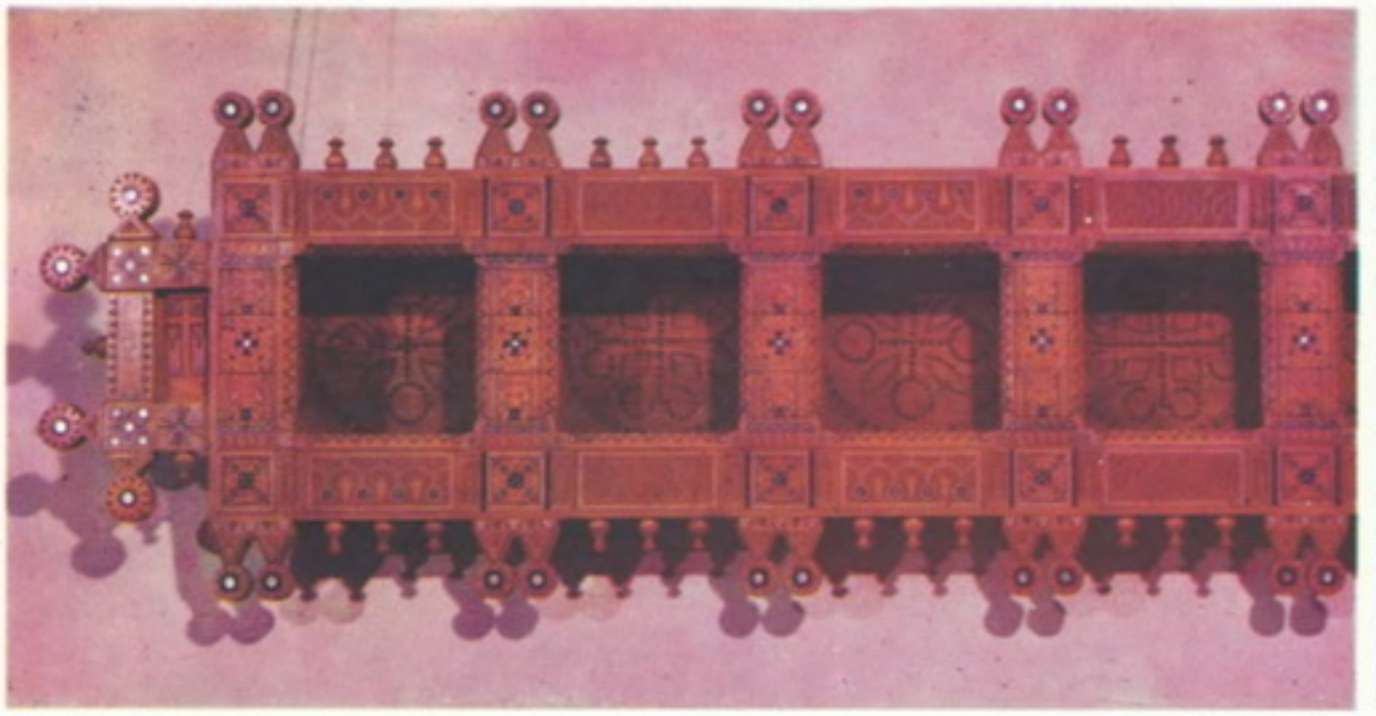

В. Ю. Шкрібляк.
1. Мисник. Фрагмент. 20-і рр. 20 ст. Львівський музей українського мистецтва.
2. Цукерниця. 1910. Ларець. Кінець 19 ст. Рахва. 1903. Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

1
2
3

М. Ю. Шкрібляк.
1. Тарілка декоративна. 1909.
2. Пляшка. 10-і рр. 20 ст. Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР. Львів.
3. Скринька. 1909. Тарілка. Початок 20 ст. Всі — дерево, різьблення.
1, 3 — Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

кретної праці від іншого. Я. п., поряд з кількістю праці,— один з важливих факторів диференціації *заробітної плати* трудящих за соціалізму. Якісну сторону конкретного виду трудової діяльності характеризують складність, напруженість, умови і сусп. значення праці.

Складність праці визначається ступенем і діапазоном фіз. та розумових зусиль, необхідних для виконання виробничого завдання, а також ступенем відповідальності виконавця за збереження матеріалів, устаткування, навколишнього середовища (див. *Складна праця*). Напруженість праці пов'язана з інтенсивністю затрат фіз. і розумової енергії за одиницю часу. Більш напружена праця створює за одиницю часу більшу кількість *споживних вартостей* порівняно з менш напруженою працею. Умови, в яких здійснюється трудовий процес, позначаються на якісній характеристиці праці. Робота в специфічних умовах (напр., під водою, під землею, на великій висоті та ін.) вимагає від виконавця не лише підвищених затрат енергії, а й відповідної додаткової теор. і практичної підготовки, що беруть до уваги при оплаті праці. Диференціація сусп. праці і її оплати за соціалізму дає можливість створити необхідні екон. умови для випереджаючого розвитку галузей нар. г-ва, що відіграють вирішальну роль у *науково-технічному прогресі* і розвитку *продуктивних сил*. Осн. інструментами диференціації трудових доходів залежно від якості конкретної праці є тарифні сітки та *тарифні ставки*, схеми посадових окладів, поясні коефіцієнти, положення про преміювання. *В. М. Данюк.*

ЯКІСТЬ ПРОДУ́КЦІЇ — сукупність властивостей продукції, що зумовлюють її придатність задовольняти певні потреби відповідно до свого призначення. Якість продукції зумовлює її споживну вартість і має першорядне значення для зростання нац. багатства країни і задоволення потреб суспільства. Підвищення Я. п. рівнозначне зростанню її кількості. Я. п. охоплює споживчі, технологічні властивості продукції, конструкторсько-худож. особливості, надійність, довговічність, рівень стандартизації і уніфікації деталей та вузлів, економічність тощо. Показники Я. п. встановлюють об'єктивними методами, органолептично (тобто за допомогою органів чуття) або експертним шляхом. Показник Я. п., що характеризує одну її властивість, наз. одиничним, дві чи більше властивостей — комплексним. В 1971 в СРСР запроваджено Єдину систему атестації якості пром. продукції, що включає держ., галузеву й заводську атестації. Встановлено три категорії Я. п.: найвища, перша і друга. До найвищої категорії належить продукція, яка відповідає або перевищує за своїми тех.-екон. показниками вітчизняні й світові досягнення, має підвищені стабільні показники якості, конкурентоздатна на зовн. ринку, що забезпечує нар.-госп. ефективність. Такій продукції у встановленому порядку присвоюють *державний Знак якості*. До першої категорії якості належить продукція, яка за своїми тех.-екон. показниками відповідає вимогам діючих стандартів і задовольняє потреби нар. г-ва і населення країни; до другої — продукція, яка не відповідає сучас. вимогам, морально застаріла, підлягає модернізації або зняттю з виробн. В країні здійснюється широке впровадження *комплексної системи управління якістю продукції* (КСУЯП). Система екон. заходів щодо поліпшення Я. п. здійснюється відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (липень 1979).

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Развитие комплексной системы управления качеством продукции. К., 1981. *В. М. Данюк.*

ЯКІСТЬ РОБО́ТИ — сукупність властивостей, що характеризують ефективність, суспільну корисність конкретної роботи індивіда або колективу. Єдиного універсального критерію для оцінки Я. р. не існує. Я. р. індивіда або трудового колективу можна більш-менш точно оцінити за допомогою комплексу показників, які піддаються кількісному вимірюванню, а також словесних (описових) характеристик окремих сторін діяльності, що їх встановлюють експертним шляхом. Напр., оцінка Я. р. осн. робітників виробничого підприємства має враховувати міру виконання виробничого завдання в кількісному вираженні; якість виробленої продукції в прийнятих одиницях виміру (сортність, питома вага виробів, зданих з першого пред'явлення тощо); ступінь використання знарядь праці і особистого *робочого часу*; внесок в економію живої й *уречевленої праці*, додержання трудової і технологічної дисципліни, правил і норм охорони праці й техніки безпеки; участь в управлінні виробн.; творчу ініціативу. Оцінюючи Я. р. керівника, необхідно брати до уваги показники виконання планових завдань, ефективності функціонування, організаційного рівня керованого підрозділу; стан трудової і технологічної дисципліни та ін. показники. Я. р. є важливим оціночним критерієм при підведенні підсумків *соціалістичного змагання*, встановлення міри оплати праці, у виборі форм і методів морального заохочення. В умовах розвинутого соціалізму всебічне поліпшення Я. р. на всіх ділянках нар. г-ва виступає як гол. напрям підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* та *добробуту* рад. народу. *В. М. Данюк.*

ЯКОБ (Jakob) Людвіг Генріх Конрад фон [Людвіг Кіндратович; 1759—22.VII 1827, Галле(?)] — нім. філософ та економіст. Професор (з 1787) і ректор (з 1794) ун-ту в Галле. Батько *Тальві*. В 1806—09 — професор Харківського університету, 1809—16 — Петерб. пед. ін-ту. Автор праць «Основи політекономії» (3 видання; 1805—14; 2-е і 3-є вид. — на Україні), «Курс філософії для гімназій Російської імперії» (ч. 1—5, 1811—14), «Начерк естетики, або науки смаку» (1813) тощо. У філософії був прихильником *сенсуалізму* та ідей І. *Канта*, в політекономії — послідовником А. *Сміта*. Виступав проти кріпосного права, обстоював народовладдя при конституційній монархії. *В. Т. Полєк.*

ЯКО́БІ Борис Семенович (Моріц Герман) (21.IX 1801, Потсдам — 11.III 1874, Петербург) — рос. фізик і винахідник у галузі електротехніки, акад. Петерб. АН (з 1847). Навчався у Берлінському й Геттінгенському ун-тах, одержав диплом архітектора. З 1835 — професор архітектури Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. У 1837 став рос. підданим. Створив перший магнітоелектр. двигун, який встановив на судні («електрохід» Я.), що пройшло (1838) по Неві проти течії. Розробив теорію електромагнітних машин, спільно з Е. Х. *Ленцом* досліджував (1838—44) електромагніти і розробив методику їхнього розрахунку. Вивчаючи процеси електролізу, відкрив *гальванопластику* (велика золота медаль на Всесвіт. пром. виставці у Парижі, 1867). Винайшов і створив оригінальні конструкції телеграфних апаратів (у т. ч. перший літеродрукувальний), електровимірювальних приладів, розробив спосіб запалювання мін на віддалі тощо.

ЯКО́БІ (Якобій) Валерій Іванович [3 (15).V 1834, с. Кудряково, тепер Тат. АРСР — 13.V 1902, Ніцца] — рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1868). У 1856—61 навчався в ній, 1861—69— пенсіонер петербурзької АМ (перебував у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії), 1878—89 викладав в АМ. Член-засновник Товариства пересувних худож. виставок (див. *Передвижники*). Першим серед рос. художників звернувся до теми жорстоких репресій царизму щодо передової рос. інтелігенції («Привал арештантів», 1861). Серед ін. творів — «Розношик фруктів» (1858), «Світле свято жебрака» (1860), «9-е термідора» (1864) та ін.

ЯКО́БІ (Jacobi) Карл Густав Якоб (10.XII 1804, Потсдам — 18.II 1851, Берлін) — нім. математик, член Берлін. АН (з 1838), почесний член (з 1833) Петерб. АН. Брат Б. С. *Якобі*. Навчався в Берлін. ун-ті. У 1827—42 працював у Кенігсберзькому ун-ті. Я.— один з творців теорії *еліптичних функцій*. Запровадив і вивчив деякі ін. *трансцендентні функції*. Я. зробив ряд відкриттів у теорії чисел, лінійній алгебрі, варіаційному численні, інтегральному численні й теорії диференціальних рівнянь. Запровадив функціональні

Б. С. Якобі.

К. Г. Я. Якобі.

Якірці сланкі:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плоди.

В. І. Якобі.
Привал арештантів.
1861. ДТГ у Москві.

визначники (т. з. якобіани), дослідив клас ортогональних многочленів (т. з. многочлени Якобі), які є узагальненням многочленів Лежандра.

ЯКО́БІ (Jacobi) Фрідріх Генріх (25.I 1743, Дюссельдорф — 10.III 1819, Мюнхен) — нім. філософ-ідеаліст, письменник, президент Баварської АН (1807—12). Виступав з критикою *раціоналізму* і обгрунтуванням т. з. філософії почуття і віри. З цією метою намагався розмежувати і протиставити безпосереднє знання, яке ототожнював з вірою, та опосередковане (розсудкове) знання. Вважав, що розсудок не спроможний довести реальне буття речей, оскільки має справу з суб'єктивними поняттями. Реальність світу, за Я., може бути гарантована тільки «вірою», яка базується лише на безпосередньому чуттєвому досвіді, який є єдиним істинним джерелом пізнання. Цю безпосередню достовірність Я. називав також «розумом», протиставляючи його «розсудку». Реліг. почуття, що, за Я., є основою філософії, неможливо зрозуміти з позицій раціоналізму. Звідси Я. робив висновок про зв'язок розсудкової філософії з атеїзмом. Деякі положення ірраціональної філософії Я. дістали дальший розвиток у «*філософії життя*» та *екзистенціалізмі*.

ЯКОБІ́НСЬКА ДИКТАТУ́РА — революц.-демократична диктатура, найвищий етап *Великої французької революції*. Була встановлена внаслідок нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке привело до влади *якобінців*. Я. д. спиралась на революц. блок міської серед. і дрібної буржуазії, більшості селянства і плебейських мас. Її встановлення було викликане необхідністю врятування революц. Франції від загрози внутр. і зовн. контрреволюції. Вся повнота законодавчої та виконавчої влади була зосереджена в руках *Конвенту* і його комітетів (*Комітету громадського порятунку, Комітету громадської безпеки*). На місцях владу здійснювали комісари Конвенту, революц. к-ти. В найкоротший строк Я. д. розв'язала агр. питання, придушила внутр. контрреволюцію (див. *Вандейські війни*), створила масову революц. армію, яка до серед. 1794 розгромила осн. сили інтервентів. З поч. 1794 загострилися суперечності в складі якобінського блоку. Розправа 1794 з *ебертистами* і прихильниками Ж. Ж. *Дантона*, посилення революц. терору не припинили розпаду якобінського блоку і кризи Я. д. Цим скористалися реакційні сили. В результаті *термідоріанського перевороту* (27) 28.VII 1794 Я. д. було повалено.

К. О. Джеджула.

ЯКОБІ́НЦІ — представники політ. течії в період *Великої французької революції*, які виражали інтереси революційно-демократичної буржуазії, що виступала в союзі з селянством і плебейством. Назву здобули від місця засідань: у залі кол. бібліотеки монахів-якобінців (членів домініканського ордену). Найвидатнішими діячами Я. були М. *Робесп'єр*, Ж. П. *Марат*, Ж. Ж. *Дантон*, Л. А. *Сен-Жюст*, П. Г. Шометт та ін. Програмою Я. був захист завоювань революції та її дальший розвиток. В найкритичніші дні революції Я. встановили режим революц.-демократичної диктатури (див. *Якобінська диктатура*).

К. О. Джеджула.

ЯКОБСЕН (Jakobsen) Єнс Петер (7.IV 1847, Тістед — 30.IV 1885, там же) — дат. письменник. За освітою — біолог. Належав до групи письменників на чолі з Г. *Брандесом*, що закладала основи реалістичної л-ри в Данії. В оповіданнях, віршах, романах («Пані Марія Груббе», 1876; «Нільс Люне» (1880) порушував складні моральні й філос. проблеми. Його творчість справила великий вплив на багатьох письменників Європи кін. 19 ст. Укр. мовою твори Я. перекладали О. Маковей, О. Кобилянська.

Тв.: Укр. перекл.— Пані Марія Груббе.— Нільс Люне. К., 1969; Рос. перекл.— Фру Мария Груббе. М—Л., 1962; Нильс Люне. М., 1976.

О. Д. Сенюк.

ЯКОБСОН Аугуст [20.VIII (2.IX) 1904, с-ще Ряема, поблизу Пярну— 23.V 1963, Таллін] — ест. рад. письменник, держ. діяч, нар. письменник Ест. РСР (з 1947). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1927. В ранніх творах відчутний вплив натуралізму (роман «Селище бідних грішників», 1927). Критикою капіталістичного ладу позначені цикл романів «Вічні естонці» (т. 1—4, 1937—40), збірки оповідань «Орлятко» (1932), «Рядовий Маттіас» (1935) та ін. Сприяв утвердженню соціалістич. реалізму в ест. л-рі. Автор публіцистич. п'єс «Життя в цитаделі» (1946, Держ. премія СРСР, 1947) і «Боротьба без лінії фронту» (1946, Держ. премія СРСР, 1948) та ін. П'єси Я. ставилися на укр. сцені. Писав твори для дітей. У 1950—58 — голова Президії Верховної Ради Ест. РСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Два табори. К., 1950; Повернення. К., 1952; На грані ночі і дня. К., 1952; Шакали. К., 1953; Ангел-хранитель з Небраски. К., 1954.

С. Г. Ісаков.

ЯКОБСО́НІВ О́РГАН — відособлена нижня частина *нюху органу* більшості наземних хребетних тварин; іннервується гілкою нюхового нерва. Я. о. вперше описав 1811 дат. вчений Л. Якобсон (звідси й назва цього органу). Найпростіше побудований у земноводних, у яких він являє собою випин нюхового мішка; у плазунів (ящірок, змій) Я. о. повністю відокремлений від нюхового мішка і сполучається з ротовою порожниною. Птахи Я. о. не мають. Добре розвинений Я. о. у більшості ссавців (відсутній у дорослих китоподібних, приматів і деяких рукокрилих); має вигляд парних трубочок, оточених хрящовими капсулами, задні кінці трубочок закінчуються сліпо, передні у деяких видів (сумчасті, гризуни) відкриваються безпосередньо в носову порожнину, у інших переходять у піднебінно-носові канали, які через піднебіння відкриваються в ротову порожнину.

ЯКОВЕ́НКО Григорій Прокопович [19.XI (2.XII) 1895, с. Катеринівка, тепер Дніпроп. обл.— 27.IV 1940, Донецьк] — укр. рад. письменник. Учасник громадян. війни на Україні. Був заарештований білогвардійською контррозвідкою і кинутий до каторжної в'язниці. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор повістей «Прапорщик Голобузенко» (1925, 2-а ред. 1928), «Вербівчани» (1928, 2-а ред. 1930), «Три елементи» (1930) та роману «Боротьба триває» (1931), в якому відображено класову боротьбу на селі. Писав нариси про дореволюц. минуле Донбасу.

Тв.: Боротьба триває. Донецьк, 1978.

Є. М. Волошко.

ЯКОВЕ́НКО Іван Михайлович [19.I (1.II) 1910, с. Тростянець, тепер м. Сум. обл.— 15.IX 1942, поблизу хутора Паньківки (тепер село Слов'яносербського р-ну)] — один з організаторів підпільної і партизан. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1931. До 1940 був на госп. роботі. З лютого 1940 по серпень 1941 — секретар Жовтн. райкому партії Ворошиловграда. З серпня 1941 — другий секретар Ворошиловгр. міськкому КП(б)У. В 1942 Я. як секретаря підпільного обкому залишено у ворожому тилу для організації підпільної і партизан. боротьби. У липні — вересні 1942 очолював Ворошиловгр. обл. партизанський загін. Загинув у бою проти карателів.

ЯКО́ВКІН Авенір Олександрович [9 (21).V 1887, Благовєщенський завод, тепер м. Благовєщенськ Башкирської АРСР — 18.XI 1974, Київ] — рос. і укр. рад. астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Закінчив (1910) Казан. ун-т. У 1910—37 працював у обсерваторії Казан. ун-ту (з 1927— директор). У 1937—45 — професор Свердловського (тепер Уральський) ун-ту, у 1945—51 — Київ. ун-ту. У 1951—67 працював у *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР* (у 1952—59 — директор). Осн. праці стосуються теорії руху та фігури Місяця. Я. відкрив асиметрію диска Місяця, розробив спосіб визначення параметрів фіз. *лібрації Місяця* та запропонував ряд моделей фігури Місяця для пояснення оптичної лібрації по широті; сконструював кілька астр. інструментів.

ЯКОВЛЄВ Іван Якович [13 (25).IV 1848, с. Кошкі-Новотимбаєво, тепер Тетюшського р-ну Тат. АРСР— 23.X 1930, Москва] — чуваський рад. письменник, педагог-просвітитель. Організатор чувас. нац. шкіл на Поволжі. Створив новий чувас. алфавіт, видавав буквар, підручники, книги для читання. Був у дружніх стосунках з сім'єю І. М. Ульянова. Написав спогади про В. І. Леніна (1925). Збирач чувас. фольклору, автор оповідань для дітей. Перекладач. Ім'я Я. присвоєно Чуваському пед. ін-ту, при якому діє (з 1968) меморіальний музей Я.— письменника і педагога.

Тв.: Укр. перекл.— З пояснювальної записки до В. І. Леніна.— Духівниця чуваському народові. В кн.: Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., 1961; Рос. перекл.— Воспоминания. Чебоксары, 1982.

П. М. Чичканов.

ЯКОВЛЄВ Микола Капітонович [25.IV (7.V) 1869, Рязань — 21.XII 1950, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1944). Після закінчення 1893 драм. курсів при

Моск. театр. уч-щі був прийнятий до Малого театру (Москва). Учень О. П. *Ленського*. Серед ролей: Кудряш («Гроза» О. Островського), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Єлисатов («Любов Ярова» Треньова), Скапен («Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра). Педагогічна діяльність. Нагороджений орденом Леніна.

ЯКОВЛЄВ Олександр Сергійович [н. 19.III (1.IV) 1906, Москва] — рад. авіаконструктор, акад. АН СРСР (з 1976), генерал-полковник-інженер (1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1940, 1957). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1924. В 1931 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1935 — головний, з 1956 — генеральний конструктор, 1940 — 46 — одночасно заст. наркома авіац. пром-сті СРСР. Створив ряд літаків різного призначення. Винищувачі Як-1, Як-7, Як-9, Як-3 відіграли велику роль у розгромі нім.-фашист. авіації під час Великої Вітчизн. війни. Я. — один із засновників реактивної авіації. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1947, 1948, 1977.

ЯКОВЛЄВ Олексій Семенович [3 (14).XI 1773, Петербург — 3 (15).XI 1817, там же] — рос. трагедійний актор. До дебюту в придворному театрі (Петербург) його підготував І. Дмитревський. Ролі: Сінав («Сінав і Трувор» Сумарокова), Дмитрій Донській (в однойменній п'єсі Озерова), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Магомет («Магомет» Вольтера). Перший виконавець на рос. сцені ролей у виставах за творами Шекспіра (Гамлет, Отелло).

ЯКОВЛЄВ Семен Степанович [псевд.— Ерілік Ерістін; 12 (24).I 1892, с. Чакир, тепер Чурапчинського р-ну Якут. АРСР — 6.XI 1942, с. Толон, того самого р-ну] — якут. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Якутії. Друкуватися почав 1923. Перша повість — «Несподівана радість» (1928). У повістях «Сини революції» (1936), «Хвилювання» (1937) показав зміни в громадсько-політ. житті казах. і бурят. народів напередодні і в роки революції. Роман «Молодість Марикчана» (1942) і повість «Виконання заповіту» (1938) відображують боротьбу трудящих за владу Рад.

Тв.: Рос. перекл.— Молодость Марыкчана. М., 1974.

В. Т. Петров.

ЯКОВЛЄВ Юрій Васильович (н. 25.IV 1928, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1976). Після закінчення Театр. уч-ща ім. Б. Щукіна (1952) працює в трупі театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Глумов («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), А. П. Чехов («Насмішкувате моє щастя» Малюгіна), Панталоне («Принцеса Турандот» Гоцці), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука). Знімався в кінофільмах «Ідіот», «Анна Кареніна», «Сюжет для невеликого оповідання» «Іронія долі», «Шалені гроші», «Битва за Москву» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1979.

ЯКОВЛЄВ Яків Аркадійович (справж. прізв.— Епштейн; 6.VI 1896—14.III 1939) — учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в м. Гродно (тепер БРСР) в сім'ї вчителя. Навчався в Петроград. політех. ін-ті. З весни 1917 — секретар Катериносл. к-ту РСДРП(б). З 1918 — на підпільній роботі в Києві, потім — у Харкові, де був головою ревкому і одним з керівників *Харківського січневого збройного повстання 1919*. В 1919—20 — голова Катериносл. і Київ. губкомів партії, нач. політвідділу 14-ї армії. В 1920 — голова Харків. губкому партії. З кін. 1920 працював у Москві на парт. і держ. роботі. На XIII—XV з'їздах обирався членом ЦКК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На II з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1920 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Автор праць з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та радянського будівництва.

ЯКОВЧЕНКО Микола Федорович (3.V 1900, Прилуки, тепер Чернігів. обл.— 11.IX 1974, Київ) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Сценічну діяльність почав 1918 в аматорських гуртках у Прилуках. В 1920—27 працював у театрах Сімферополя, Черкас, Чернігова, Дніпропетровська, Харкова, в 1927 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (з перервами). Серед ролей: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Пеньонжка («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Бублик, Довгоносик («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), Лящ («Останні» М. Горького). Знімався в кінофільмах «За двома зайцями», «Ніч перед різдвом», «Максим Перепелиця» та ін. Портрет с. 500.

К. О. Силіна.

«ЯКОСТІ ЖИТТЯ ТЕОРІЯ» — псевдонаук. бурж.-реформістська доктрина, представники якої намагаються звести проблему *способу життя* до його якості, пов'язуючи це поняття з добробутом, стабільністю існування, вирішенням питань технологічного, екологічного і демографічного характеру. Виникла в кін. 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. «Я. ж. т.» — еклектичний конгломерат ідей сучасної буржуазної філософії, насамперед *екзистенціалізму*, ідеалістичної *антропології, фрейдизму, неомальтузіанства*. Прихильники «Я. ж. т.» намагаються знайти шляхи подолання соціальної кризи, що охопила капіталістичний світ, не порушуючи екон. і політ. основ капіталізму, оскільки, за їхніми твердженнями, соціальні вади бурж. суспільства — не вияв його кризи, а результат суперечностей індустріальної цивілізації в цілому, неминучий наслідок *науково-технічної революції* і прогресу. В марксистській л-рі термін «якість життя» в поєднанні з кількісними показниками іноді вживається для визначення якісного боку *соціалістичного способу життя* з метою глибшого розкриття його докорінних переваг перед буржуазним.

Л. К. Куличенко.

ЯКУБЕЦЬ (Jakóbiec) Мар'ян (н. 8.IX 1910, с. Гиновичі, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) — польс. літературознавець-славіст. Навчався у Львів., Карловому (Прага) і Белград. ун-тах. У 1947—80 — зав. кафедрою рос. філології Вроцлав. ун-ту, професор. Автор праць з історії укр.-польс. і рос.-польс. літ. зв'язків, слов'ян. л-р, фольклору тощо. Найголовніші з них: «Пушкін у Польщі» (1939), «Югославський народний епос» (1948), «Слово о полку Ігоревім» (1950), «Тарас Шевченко» (1955), «Іван Франко» (1958), «Іван Котляревський і польська література» (1970), «Леся Українка і польська романтична література» (1971), «Ключові проблеми історії українсько-польських літературних відносин» (1982). Я. належать дослідження про А. Міцкевича, Ю. Словацького, М. Коцюбинського, М. Рильського.

Г. Д. Вервес.

ЯКУБИНСЬКИЙ Лев Петрович [20.VII (1.VIII) 1892, Київ — 23. VIII 1945, Ленінград] — рос. рад. мовознавець і літературознавець. Навчався у Київському, потім у Петерб. (закінчив 1913) ун-тах. Професор Ленінгр. пед. інституту (1934—43). Один із засновників рад. *соціолінгвістики*, а також науки про мову худож. л-ри. Автор праць з теорії поетичної мови, з порівняльно-історичного мовознавства, історії російської мови, стилістики тощо («Про звуки віршової мови», 1916, «Про діалогічне мовлення», 1923, «Історія давньоруської мови», опубл. 1953).

А. П. Могила.

ЯКУБОВИЧ Джульєтта Антонівна (н. 20.I 1935, с. Кельбенд, тепер Ісмаїллинського р-ну Аз. РСР) — укр. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1973). У 1963 закінчила Азерб. консерваторію (Баку). З 1963 — солістка Ворошиловгр. обл. філармонії. У репертуарі — арії з опер та романси укр., рос., зх.-європ. і рад. композиторів, нар. пісні. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 500.

В. Є. Мартинов.

ЯКУБОВИЧ Олександр Іванович [1792 — 3(15).IX 1845, Єнісейськ] — декабрист. З дворян. Виховувався в Шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. В 1825 зблизився з членами *Північного товариства декабристів*. У день повстання декабристів мав очолити Ізмайловський полк і лейб-гвардії Мор. екіпаж, захопити Зимовий палац і заарештувати царську сім'ю. Проте вранці 14 (26).XII 1825 Я. відмовився від цього доручення, чим сплутав плани повстанців. За процесом декабристів засуджений до смертної кари, яку замінили довічною каторгою (пізніше була скорочена до 20 років).

ЯКУБОВИЧ Петро Пилипович [псевд.— Л. Мельшин, П. Я., М.

А. Якобсон.

М. К. Яковлєв.

О. С. Яковлєв.

Ю. В. Яковлєв.

М. Ф. Яковченко.

Дж. А. Якубович.

І. Г. Якубовський.

Г. В. Якутович. Меланка зі свічкою. Фронтиспіс до драми І. Кочерги «Свіччине весілля». Лінограв'юра. 1962.

Рамшев, П. Ф. Гриневич та ін.; 22.X (3.XI) 1860, с. Ісаєво, тепер Валдайського р-ну Новгород. обл. — 17 (30).III 1911, Петербург] — рос. письменник. Один із керівників «*Народної волі*». В 1884 заарештований, 1887 засуджений до страти, яку замінили 18 роками каторги. Як поет почав друкуватися 1878. Перша збірка — «Вірші Матвія Рамшева» (1887). Я.— поет революц. народництва, створив образ стійкого борця за інтереси народу. Автор нарисів (цикл «У світі знедолених», 1895 — 98), оповідань (зб. «Пасинки життя», 1901) та ін. У зб. «Нариси російської поезії» (1904) дав високу оцінку творчості Т. Шевченка.

Тв.: Стихотворения. Л., 1960; В мире отверженных, т. 1—2. М.—Л., 1964; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

І. Т. Крук.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Іван Гнатович [25.XII 1911 (7.I 1912), с. Зайцево, тепер Горецького р-ну Могильов. обл.— 30.XI 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1967), двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944), Герой ЧССР (1970). Член КПРС з 1937. В Рад. Армії з 1932. Учасник визвольного походу в Зх. Україну і Зх. Білорусію 1939, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону, полку, бригади і заст. командира танк. корпусу на Зх., Брян., Пд., Пд.-Зх., Сталінградському, Донському, Центр., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1965 — команд. військами Київ. військ. округу, з 1967 — перший заст. міністра оборони СРСР, головнокоманд. об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Олександр Юрійович [20.I (1.II) 1886, Петербург— 21.III 1953, Ленінград] — рад. історик-сходознавець і археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1943). Співробітник Держ. академії історії матеріальної культури (з 1925) і *Ермітажу* (з 1928), проф. Ленінгр. ун-ту (з 1935). З 1945 керував Согдійсько-Тадж. (згодом Тадж.) археол. експедицією (розкопки *Пенджикента* та ін.). Праці Я. присвячені історії Серед. Азії, Кавказу, країн Переднього Сходу, Золотої орди, їхнім відносинам з Давньою Руссю. Держ. премія СРСР, 1952.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Фелікс Болеславович (1902, Київ— 1937) — укр. рад. літературознавець, критик. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти; працював у Київ. філіалі ін-ту Тараса Шевченка. Належав до літ. орг-ції «*Жовтень*», потім — до ВУСПП. Окремими виданнями вийшли праці «Силуети сучасних українських письменників» (1928), «Від новели до роману» (1929), «Степан Васильченко» (1930), «За справжні обличчя» (1931).

П. І. Орлик.

ЯКУ́ТИ (самоназва — саха) — нація, корінне населення Якут. АРСР. Живуть також на Пн. Красноярського кр., в Магаданській, Сахалінській і Амурській областях РРФСР. Заг. чисельність — 328 тис. чол. (1979, перепис). Мова — якутська (див. *Якутська мова*). Якут. народність в основному сформувалася в басейні р. Лени внаслідок змішання пд. тюркомовних переселенців з Прибайкалля з місц. племенами. В 30-х рр. 17 ст. Я. ввійшли до Рос. д-ви. В 2-й пол. 18 ст. більша частина Я. була навернена в православ'я, але до 20 ст. в них зберігалося *шаманство*. Внаслідок соціалістичних перетворень Я. за роки Рад. влади склалися в соціалістичну націю. Про історію, г-во і культуру Я. див. *Якутська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

ЯКУТО́ВИЧ Георгій Вячеславович (н. 14. II 1930, Київ) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1968), член-кор. АМ СРСР (з 1983). У 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського*. Працює в галузі книжкової і станкової графіки, кінодекораційного мистецтва. Серед творів — ілюстрації до повістей М. Коцюбинського «Fata morgana» (1957) і «Тіні забутих предків» (1966), драм І. Кочерги «Ярослав Мудрий» і «Свіччине весілля» (1962), до збірки оповідань М. Пригари «Козак Голота» (1966), до повісті І. Франка «Захар Беркут» (1972), збірки оповідань В. Стефаника «Кленові листки» (1977), «Повісті про Ігорів похід» (1977), «Слово минулих літ» (1981) та ін. Автор гравюр, рисунків. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. Іл. див. також до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449, *Коцюбинський* М. М., т. 5, с. 96—97, «*Слово о полку Ігоревім*», т. 10, с. 144—145, *Стефаник* В. С., т. 10, с. 336—337.

Літ.: Верба И. Георгий Якутович. Поиски, работа. М., 1970.

І. І. Верба.

ЯКУ́ТСЬК — місто, столиця Якут. АРСР. Розташований на березі Лени, поблизу залізнич. ст. Беркакіт. Вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 175 тис. ж. (1984). Засн. 1632 як Якутський (або Ленський) острог на правому березі р. Лени, з 1642 — на сучас. місці. В 1851 Я. став адм. центром Якутської обл. Був центром якутського заслання. Тут були у засланні П. А. *Грабовський*, Г. І. *Петровський* та ін. Рад. владу встановлено в липні 1918. З 1922 — столиця Якутської АРСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1982). Я.— значний пром., наук. та культур. центр. Найбільші підприємства: з-ди — суднорем.-суднобуд., мол., рибний, буд. матеріалів і конструкцій; шкіряновзут., лісо- та м'ясний комбінати; ф-ки: швейна, меблева, кондитер-

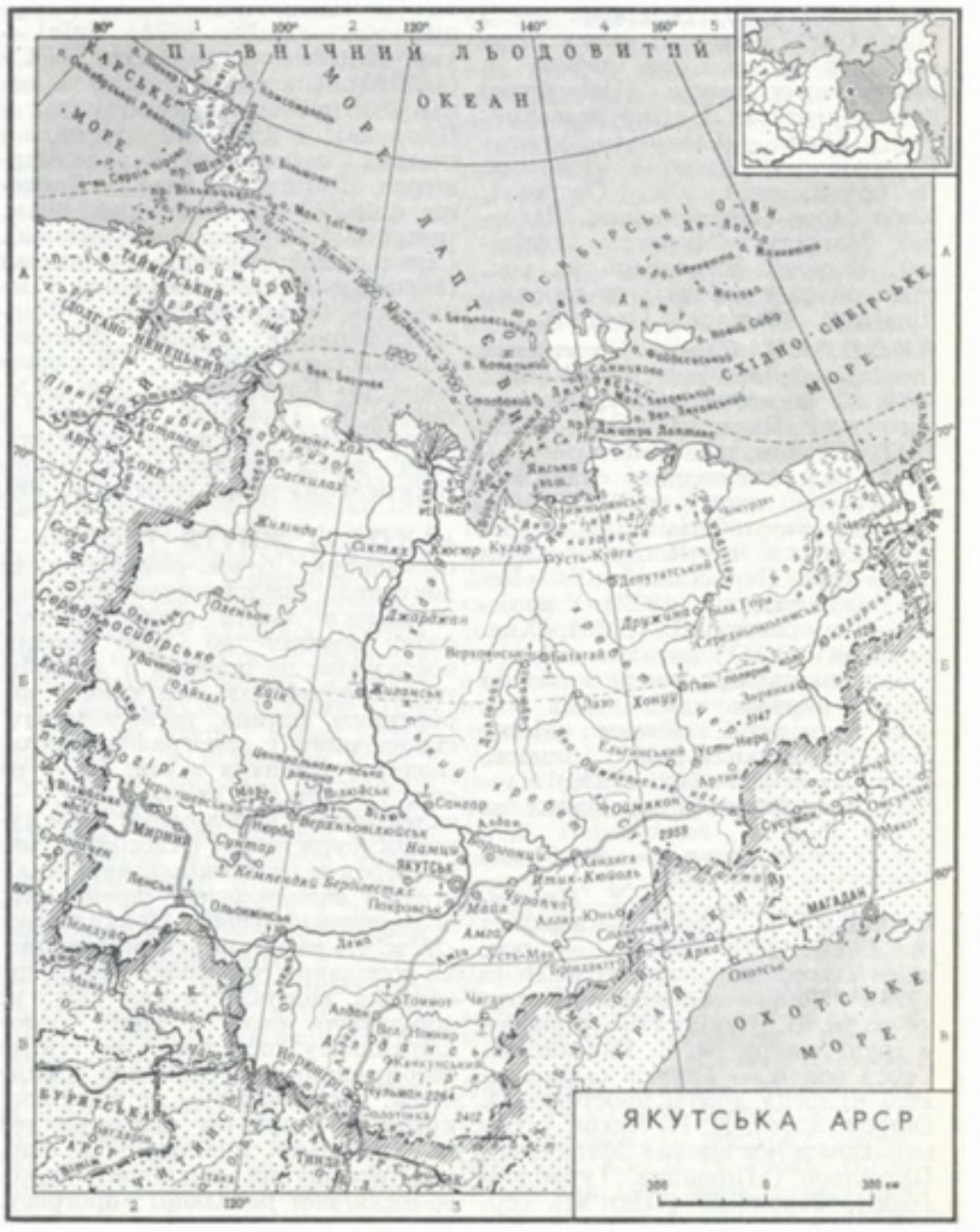

ська, сувенірна. Якутські ДРЕС і ТЕЦ. У Я.— *Якутський університет,* 12 серед. спец. навч. закладів. 6 н.-д. ін-тів Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, ін-ти: мерзлотознавства, с.-г. та ін. наук. установи. Театри: рос. та якут. драматичні, музичний, філармонія. Музеї: історії та культури народів Півночі ім. О. М. Ярославського, образотворчого мистецтва ім. М. Ф. Габишева.

ЯКУ́ТСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Якутія — у складі РРФСР. Утворена 27.IV 1922. Розташована на Пн. Східного Сибіру. На Пн. омивається морями Лаптєвих та Сх.-Сибірським. До складу Я. входять *Новосибірські острови.* Поділяється на 32 р-ни, має 10 міст і 65 с-щ міськ. типу.

Природа. Більшу частину Я. займають гірські системи та плоскогір'я. На Зх.— *Середньосибірське плоскогір'я* (заввишки 500—700 м), яке на Пн. обмежоване *Північно-Сибірською низовиною,* на Сх.— Центральноякутською рівниною. На Пд. Я. розташоване *Алданське нагір'я* (заввишки 650—1000 м), на Пд. від нього — *Становий хребет,* на Пн.— Приленське плато. На правобережжі Лени — *Верхоянський хребет,* хребет Черського (висота до 3147 м, г. Перемога), між ними — Яно-Оймяконське нагір'я. На Пн. республіки — Яно-Індігірська й Колимська низовини, на Пн. Сх.— Юкагирське плоскогір'я. В надрах Я. є алмази (*Якутський алмазоносний район*), золото, ртуть, поліметалеві та залізні руди, вольфрам, флогопіт, кам. та буре вугілля, кам. сіль, апатити, природний газ; виявлено ряд районів, перспективних на нафту, є поклади буд. матеріалів та джерела мінеральних вод. Понад 40 % території Я. лежить за Полярним колом.

Клімат різко континентальний. Зима довга й сувора, малосніжна. Пересічна т-ра січня на арктичному узбережжі від — 28 до — 30°, на решті території — від —40 до —50°, в районі Верхоянська і Оймякона абс. мінімуми т-ри —68° і —71° («полюс холоду» Пн. півкулі). Літо коротке, пересічна т-ра липня на узбережжі становить +2, +5°, в Центр. Я. +18, +19°. Опадів 150—200 мм на рік. Майже вся тер. Я. розташована в зоні поширення *багаторічної мерзлоти,* потужність якої досягає 600—800 м (максимальна до 1500 м). На ріках Я. багато *полів.* Усі ріки належать до бас. Пн. Льодовитого ок. Гол. з них — *Лена* (з притоками *Алданом, Вілюєм, Ольокмою*), *Анабар, Оленьок, Яна, Індігірка, Колима.* Багато озер. На більшій частині території Я.— мерзлотно-тайгові грунти, в гірських районах — мерзлотно-гірсько-лісові та гірсько-тундрові. Більша частина Я. (138 млн. га) вкрита лісами тайгового типу (даурська модрина, кедровий сланик, ялина, береза та ін.). На Пн.— лісотундра й тундра. *С. Є. Мостахов.*

Населення республіки становлять *якути,* живуть також росіяни, українці, евенки, татари, евени, юкагири, чукчі, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 0,3 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 67 % (1984). Осн. міста: *Якутськ,* Мирний, Нерюнгрі.

Історія. Людина населяє тер. Я. з часів раннього *палеоліту.* В перші століття н. е. на тер. Я. прийшли предки евенків. У 10—15 ст. центр. райони Я. заселили предки якутів, які прийшли з Прибайкалля і частково асимілювали місц. населення. В 30-х рр. 17 ст. Я. увійшла до Рос. д-ви. Осн. заняттями якутів було розведення

Ленські стовпи.

Якутськ. Площа С. Орджонікідзе.

рогатої худоби й коней, на Пн.— оленярство, а також мисливство й рибальство.

Якути поділялися на племена й роди, однак поступово в них зароджувалися елементи феод. відносин. Добровільне входження Я. до складу Росії мало прогресивне значення і сприяло соціально-екон. і культур. розвиткові краю. В 1805 утворено Якут. область. Будівництво Сибір. з-ці, розвиток золотопромисловості і початок судноплавства на р. Лені сприяли зростанню в Я. з кін. 19 ст. елементів капіталістичних відносин. Царизм використовував Я. як місце політ. заслання. Засланці сприяли культур. і політ. розвиткові якутів. Улітку 1902 в Якутську серед учнів реального училища виник нелегальний політичний гурток. Влітку 1906 створено нелегальну с.-д. орг-цію, до якої входили росіяни і якути. На поч. березня 1917 утворено Якут. к-т РСДРП. У травні 1917 виникла об'єднана Рада робітничих і солдатських депутатів на чолі з О. М. *Ярославським.* Радянську владу встановлено в липні 1918. У серпні Я. захопили білогвардійці. В грудні 1919 внаслідок перемоги збройного повстання Рад. владу в Я. було відновлено. 27.IV 1922 утворено Якут. АРСР у складі РРФСР. За роки передвоєнних п'ятирічок народи Я. при підтримці рос. та ін. народів СРСР здійснили перехід від патріархально-феод. форм г-ва, минувши стадію капіталізму, до соціалізму. Я. перетворилася на індустр.-агр. республіку. Було здійснено культур. революцію. Склалася соціалістична якут. нація. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 понад 50 тис. чол. з Я. билися на фронтах, 13 з них удостоєні звання Героя Рад. Союзу, бл. 3 тис. чол. нагороджені орденами й медалями. В післявоєнні роки республіка досягла дальших успіхів у екон. і культур. розвиткові. Республіку нагороджено орденами Леніна (1957), Жовтневої Революції (1972), Дружби народів (1972).

Народне господарство. Я. розвинута індустріально-аграрна республіка. Енергетика базується на місцевому вугіллі, природному газі, гідроенерг. ресурсах і довізних нафтопродуктах (діють Вілюйська ГЕС, Якутська та Чульманська ДРЕС та ін.). Провідна галузь г-ва Я.— гірничодобувна. Видобувають алмази, золото, олово, сурму, ртуть, вольфрам, вугілля (Пд. Якутський басейн та *Ленський вугільний басейн*).

Обробна пром-сть представлена підприємствами буд. матеріалів, деревообр., легкої, харч. (в т. ч. рибної) галузей. Діє суднорем.-суднобуд. з-д (с-ще Жатай). Лісова пром-сть розміщена в Ленському та Ольокмінському р-нах. У Пд. Якутії на базі освоєння багатих родовищ коксівного вугілля (у перспективі заліз. руд та апатитів) формується Пд.-Якутський тер.-виробничий комплекс.

С. г. спеціалізується на тваринництві м'ясо-мол. напряму. В землеробстві важливе значення мають картоплярство та овочівництво, вирощують також зернові (пшеницю, ячмінь, овес), розвинуте польове кормовиробництво. Велику рогату худобу та коней розводять у районах Центр. та Зх. Я., оленів — у пн. тундрових та лісотундрових районах і гірсько-тайгових районах Пд. Я. Є звірівницькі (по розведенню сріблясто-чорних лисиць, голубих песців) і спеціалізовані птахівницькі (Якутськ, Алдан, Мирний, с-ще Усть-Нера), риболовецькі г-ва. Я.— значний район

ЯКУТСЬКА АРСР

Площа — 3103,2 тис. км²

Населення — 963 тис. чол. (на 1.I 1984)

Столиця — м. Якутськ

ПОГОЛІВ'Я ОЛЕНІВ
(на початок року), тис.

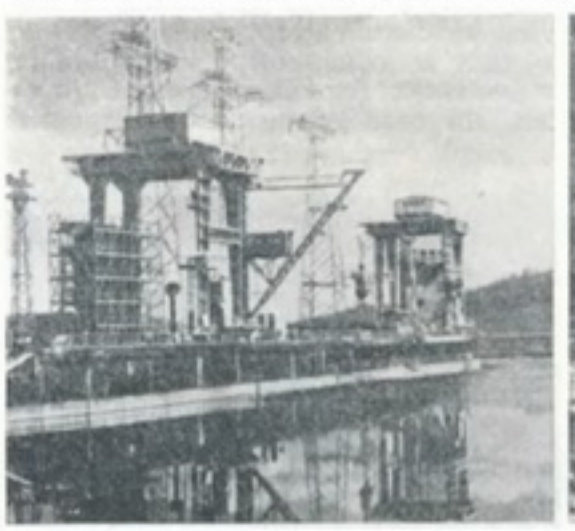

Вілюйська ГЕС.
Кар'єр трубки «Мир» по добуванню алмазоносної породи.

Л. О. Кім. Портрет заслуженого артиста Якутської АРСР М. Жиркова. 1963.

В. Р. Васильєв. Майстри. З серії «Старі якутські майстри». Ліногравюра. 1967.

П. Захаров. Портрет П. О. Ойунського. Бронза. 1982.

мисливства (гол. чин. ондатра, соболь, білий песець, білка, горностай, колонок).

Осн. види транспорту — повітряний (у Якутську — аеропорт) і водний (судноплавство по Лені та її притоках, *Північному морському шляху*). Гол. автомоб. магістралі: Амуро-Якутська, Ленськ — Мирний, Якутськ — Хандига — Магадан з відгалуженням на Усть-Неру. Збудовано залізницю Бам—Тинда — Беркакіт (малий БАМ).

З. М. Дмитрієва.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції лише 2 % населення Я. було письменним. У 172 школах навчалося 4,7 тис. учнів, серед. спец. навч. закладів і вузів не було. В 1983/84 навч. р. в Я. було 582 загальноосв. школи (167,5 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (9,4 тис. учнів), 27 профес.-тех. училищ (понад 7 тис. учнів), 1 вуз — *Якутський університет* (7,9 тис. студентів). Працюють Якут. філіал Сибірського відділення АН СРСР, Ін-т мерзлотознавства Сибірського відділення АН СРСР, Ін-т мови, літератури та історії Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, науково-дослідний інститут сільського господарства Сибірського відділення ВАСГНІЛ, Якут. н.-д. ін-т туберкульозу М-ва охорони здоров'я РРФСР та ін. н.-д. установи. В республіці — 597 масових бібліотек (фонд — 7,2 млн. одиниць зберігання), 721 клубний заклад, 818 кіноустановок з платним показом, 4 держ. театри, філармонія, 8 музеїв, серед них — 2 республіканські (Якутський державний об'єднаний музей історії і культури народів Півночі ім. О. Ярославського, Якутський республіканський музей образотворчого мистецтва ім. М. Ф. Габишева), 35 позашкільних закладів. Виходять 5 респ. газет: рос. мовою — «Социалистическая Якутия» та «Молодёжь Якутии», якут. мовою — «Киим» («Іскра»), «Едер коммуніст» («Молодий комуніст»), «Белем буол» («Будь готовий»), 2 міські, 33 районні та 4 багатотиражні газети; журнали: «Полярная звезда» і «Политическая агитация», обидва — якут. і рос. мовами. В Якутську працюють 2 вид-ва — Якут. книжкове вид-во та вид-во Якут. обкому КПРС. Держ. Комітет Якут. АРСР по телебаченню і радіомовленню. Передачі телебачення і радіо ведуться якут. і рос. мовами. Телецентр — у м. Якутську.

Джерела усно-поетичної творчості якутів сягають в далеку давнину; вона представлена героїчним епосом — олонхо, казками, піснями, історичними переказами тощо. Писемна якутська література зародилася в період революції 1905—07. У творах О. *Кулаковського*, А. *Софронова*, М. Неустроєва змальовано дореволюц. побут якутів, показано пригноблення та безправ'я народу. Розквіт якут. л-ри почався в роки Рад. влади. Основоположник якут. рад. л-ри — П. *Ойунський* (Слєпцов). У 20-х рр. з'явилися перші поеми й повісті на сучасні теми, розвинувся жанр оповідання (П. Ойунський, М. Неустроєв, О. Іванов-Кюнде та ін.). В 30-х рр. з творами про героїку громадянської війни, колективізацію, мир і дружбу народів виступили *Елляй* (С. Кулачиков), А. Абагінський, С. Васильєв-Борогонський, Д. *Сивцев*, М. *Мордінов*, В. *Новиков* та ін. В роки Великої Вітчизняної війни якут. письменники виступали з патріотичними творами (С. Васильєв-Борогонський, Елляй, І. Чагилган, П. Туласинов, С. *Яковлєв*, М. *Якутський*, Т. Сметанін та ін.). У повоєнні роки вийшли нові твори на теми минулої війни (І. Никифоров, Л. Попов, С. Никифоров та ін.), боротьби за мир, натхненної праці (Семен *Данилов*, Софрон Данилов, М. Єфімов, І. Гоголєв, М. Габишев та ін.). В 50— на поч. 80-х рр. якут. л-ра поповнилась також творами Болот Боотура, П. Тобурокова, С. Тарасова, С. Руфова, А. Сиромятникової, І. Данилова та ін. В Якутії видано твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки та ряду українських радянських письменників. У 1953 видано зб. «Українські письменники». Образ П. Грабовського відтворено в поемі Елляя «Друг народу». Дружба якут. і укр. народів змальована у творах М. Мордінова, С. Яковлєва. Рад. Україні присвятили вірші Елляй, Л. Попов, Семен Данилов, І. Гоголєв. На Україні видано переклади творів М. Мордінова, М. Якутського та ін. письменників. Спілка письменників — з 1935.

Нар. житло Я.— прямокутна в плані дерев'яна *юрта*, або балаган («буор джіє»). До кін. 19 ст. літнім житлом була «ураса» — конічна будівля з жердин, крита берестом. З 19 ст. поширилася зрубова хата. З 17 ст. виникали остроги, що пізніше перетворювалися на міста (Якутськ, Вілюйськ, Ольокмінськ, Верхоянськ, Середньоколимськ), у яких переважала дерев'яна забудова; з поч. 18 ст. споруджували й цегляні будівлі. За рад. часу у зв'язку з пром. освоєнням мінеральних ресурсів Я. виникли нові міста (Алдан, Ленськ, Мирний, Нерюнгрі) і с-ща (Чернишевський, Депутатський, Черський). Будівлі в них в основному споруджено з великих блоків і панелей, цегли, на стовбурових або пальових фундаментах. Серед споруд — Рос. драм. театр (1957, арх. І. Бондарєв), аеровокзал (1963, арх. М. Суханов), будинок обкому КПРС (1963, арх. П. Михайлов), універмаг (1964, арх. Е. Путинцев), ун-т (1967, арх. І. Бондарєв та ін.), усі — в Якутську. В 1964 створено Якутське відділення Спілки архітекторів СРСР.

До часів неоліту, бронзи й раннього залізного віку відносять знайдені на території Я. писаниці (наскельні зображення), кераміку, художні вироби з рогу.

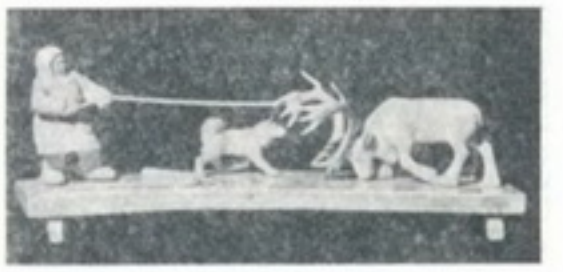

С. М. Пестерев. Арканник. Мамонтова кістка, різьблення. 1968.

Здавна розвинуті різні види нар. творчості (різьблення на дереві, вишивка, ювелірне мист., ажурне різьблення з мамонтової й моржової кістки, виготовлення орнаментованого одягу, килимів з хутра тощо). За рад. часу розвинулося профес. образотворче мистецтво, у становленні якого важлива роль належить художникам М. Носову та І. Попову. В 30-х рр. 20 ст. працювали живописці В. Кандинський, П. Романов, скульптор П. Добринін; в 50—70-х рр.— живописці О. Осипов, Л. Кім, Л. Габишев, Ф. Павлов, графіки В. Васильєв, Л. Неофітов, скульптори С. Єгоров, К. Пшенников, К. Герасимов, Т. Аммосов та ін. Відроджуються різні види декор.-ужиткового мистецтва.

В нар. музиці Я. поширені 2 типи пісень: протяжні (героїчний епос — олонхо, епічні імпровізації — тоюкі) і розмірено рухливі (ліричні, танц. пісні, зокрема хороводний танець осуокай). Музичні інструменти: кириимпа (якут. скрипка), хомус (металевий варган), кюпсюр (барабан) і запозичені від росіян балалайка та баян. У 1920 в Якутську створено симф. оркестр, 1921 — муз. студію, 1936 — при якут. театрі хор під керуванням М. Жиркова, основоположника якут. профес. музики (муз. драми, опери, балети). Різні муз. жанри розвивали композитори Г. Григорян, Г. Литинський, Л. Вишкарьов, Г. Комраков, Ж. Батуєв, М. Пейко та ін. Серед виконавців — диригенти М. Бенедиктов, засл. арт. РРФСР А. Кулешов, нар. арт. Якутської АРСР Г. Кривошапко, хоровий диригент засл. діяч мист. РРФСР Г. Танигін; режисер опери нар. арт.

Стадо оленів. Збирання зернових. Скиртування сіна.

РРФСР А. Єгорова; співаки засл. арт. РРФСР М. Лобанов, нар. арт. РРФСР А. Ільїна. У Я. працюють: муз. театр (з 1971), симф. оркестр та хор Якут. телебачення і радіо (з 1948), філармонія (з 1979), ансамбль танцю (з 1980), муз. уч-ще (з 1949), мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Якут. АРСР — з 1979.

Елементи театр. дії наявні в якут. фольклорі, особливо в монументальному героїчному епосі олонхо. Значний вплив на зародження і розвиток якут. театру мали рос. аматори, які давали вистави в Я. починаючи з 20-х рр. 19 ст. Активно розвивалося театр. аматорство у період революції 1905—07. Перший профес. рос. Нар. театр в Якутську (тепер Рос. драм. театр Якут. АРСР) відкрито 1920, при ньому 1925 почала працювати якут. трупа, яку 1926 було реорганізовано в Якут. нац. театр (з 1934 — Якут. нац. театр ім. П. Ойунського, з 1948 — муз.-драматичний). В 20—30-х рр. у репертуарі театрів були п'єси перших якут. письменників (А. Софронов, Н. Неустроєв, П. Ойунський, Д. Сивцев, С. Єфремов та ін.), твори рос. класиків і радянських письменників, у 50—80-х рр. — п'єси національних драматургів («Сайсари» Д. Сивцева, «Сім'я Кирика» С. Єфремова), твори драматургів братніх республік (О. Корнійчук, Ч. Айтматов, М. Карім, Г. Мухтаров), зарубіжна класика. В республіці працюють: Якут. драм. театр ім. П. Ойунського (1971 Якут. нац. муз.-драм. театр поділився на дві трупи — муз. і драм.), пересувний драм. театр в Нюрбі (з 1966), Рос. драм. театр (з 1920). Серед відомих діячів театру — нар. артисти СРСР В. Мєстников, Д. *Ходулов*, нар. арт. РРФСР С. Григор'єв, Д. Слєпцова, нар. арт. Якут. АРСР Г. Колесов.

А. О. Попов (освіта), *В. Т. Петров* (література).

Літ.: История Якутской АССР, т. 1—3. М.—Л., 1955—63; Образование Якутской АССР. (1917—1928 гг.). Сборник документов и материалов. Якутск, 1982; Егоров А., Протодьяконов В., Павлова В. Писатели Якутии. Биобиблиографический справочник. Якутск, 1981; Хабарова М. В. Народное искусство Якутии. Л., 1981; Ополовников А. В., Ополовникова Е. А. Деревянное зодчество Якутии. Якутск, 1983; Потапов И. А. Художники Якутии. Л., 1983; Алексеев Э. Е. Якутская АССР. В кн.: История музыки народов СССР. т. 1 — 5. М., 1970 — 74; Макаров И. Г. Владимир Ильич Ленин и Якутия. Библиографический указатель. Якутск, 1970.

ЯКУ́ТСЬКА МО́ВА — мова *якутів*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляє нею понад 312 тис. чол. (1979, перепис). Розвивалась у взаємодії з монг. та тунгусо-маньчжурськими мовами. Характерні риси Я. м.: наявність первинних довгих голосних і *дифтонгів, сингармонізм*; граматична будова аглютинативна (з елементами аналітизму), іменник має два типи відмінювання: безособове й особово-присвійне. Сучас. алфавіт Я. м. на рос. графічній основі. Про літературу Я. м. див. *Якутська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982.

Є. І. Коркіна.

ЯКУ́ТСЬКИЙ Микола Гаврилович [справж. прізв.— Золотарьов; н. 9 (22).XI 1908, Харбалахський наслег, тепер Верхньовілюйського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник. Член КПРС з 1929. Друкуватися почав 1938. Автор оповідань про героїв Великої Вітчизн. війни («Той, хто переміг смерть,— безсмертний», «Кеша Берьозкін», обидва — 1944), роману «Земля» (1958) — з колгосп. життя. В тетралогії «Доля» — романи «Темна ніч» (1960), «Перед світанком» (1962), «Схід сонця» (1964), «Схід і Захід» (1978) — показано життя дореволюц. Якутії, героїчну боротьбу за Рад. владу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Судьба, кн. 1—2. М., 1968—71; Укр. перекл.— Золотий ручай. К., 1955.

В. Т. Петров.

ЯКУ́ТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1956 в м. Якутську. У 1983/84 навч. р. в складі ун-ту було 10 ф-тів: історико-філол., іноз. мов, матем., фіз., біолого-геогр., медико-лікувальний, інженерно-тех., с.-г., геол., педагогічний, на яких навчалося 7885 студентів, зокрема на денному відділенні — 5022. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — студентське проектно-конструкторське бюро, інформаційно-обчислювальний центр, картинна галерея, б-ка (фонд понад 554 тис. одиниць зберігання). За роки існування в Я. у. підготовлено 18 260 спеціалістів. Нагороджений орденом Дружби народів (1984).

ЯКУ́ШЕНКО Микола Іванович [29.XI (11.XII) 1897, Калуга — 7.II 1971, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Навчався в театр. школі *Театру «Соловцов»* у Києві. Творчу діяльність почав 1919 в Другому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Леніна (Київ). Працював у театрах Москви та ін. міст. В 1935—71 — в трупі Казанського Великого драм. театру ім. В. І. Качалова. Серед ролей — Чичиков («Мертві душі» за Гоголем), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вишневського), Щукар («Піднята цілина» за Шолоховим), дід Тарас («В степах України» Корнійчука), Тартюф (однойменна комедія Мольєра). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЯКУ́ШКІН Вячеслав Євгенович [4 (16).X 1856, Москва — 2 (15).XII 1912, там же] — рос. історик, громад. діяч. Син Є. І. *Якушкіна*. Закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту (1879). Викладав у Моск. ун-ті, 1899 висланий в Ярославль за виступ з рефератом про громад. погляди О. С. Пушкіна. Один з лідерів земського руху й організаторів партії *кадетів* (примикав до лівого крила). Відомий пушкініст, автор праць з історії агр. питання, внутр. політики Росії 18—19 ст. та ін.

Тв.: О Пушкине. М., 1899; Государственная власть и проекты государственной реформы в России. СПБ, 1906; Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М., 1905 (в співавт.); Декабристы, кто они были и чего они хотели. СПБ, 1906.

ЯКУ́ШКІН Євген Іванович [20.I (1.II) 1826, Москва — 27.IV (10.V) 1905, Ярославль] — рос. юрист, етнограф. Син І. Д. *Якушкіна*. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1847). Викладав у Межовому ін-ті, з 1859 — на держ. службі. Відіграв важливу роль у збиранні й виданні матеріалів про рух *декабристів*. Один з таємних кореспондентів «*Полярной звезды*», на поч. 60-х рр. 19 ст. був близьким до т-ва «*Земля і воля*». Автор ряду статей про О. С. Пушкіна.

Тв.: Обычное право. Материалы для библиографии обычного права, в. 1—4, Ярославль.— М., 1875—1909.

ЯКУ́ШКІН Іван Вячеславович [10 (22).VII 1885, Москва — 19.VII 1960, там же] — рос. рад. учений в галузі рослинництва, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1909) Моск. с.-г. ін-ту (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва) працював агрономом у кол. Полтав. губ., згодом в с.-г. вузах. З 1932 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Працював над розв'язанням проблем підвищення врожайності с.-г. культур, зокрема над поліпшенням селекційного матеріалу агротех. засобами. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР 1943, 1948.

М. І. Якушенко.

ЯКУ́ШКІН Іван Дмитрович [29. XII 1793 (9.I 1794), с. Жуковка Вяземського пов. Смол. губ.— 11 (23).VIII 1857, Москва] — декабрист. З дворян. Закінчив Моск. ун-т (1811). Учасник *Вітчизняної війни 1812* і визвольних походів рос. армії 1813—14. Один із засновників «*Союзу порятунку*» (1816), член «*Союзу благоденства*» (1819; 1820 виїздив на Україну для зв'язку з *Тульчинською управою* союзу) і *Північного товариства декабристів*. Обстоював ліквідацію кріпосництва і самодержавства насильницьким шляхом і створення в майбутньому конституційної монархії. Заарештований 9 (21).I 1826. Засуджений до 20-річної каторги (згодом скорочено до 10 років). Амністований 1856. Автор «Записок».

ЯЛА́НЕЦЬ — річка у Вінн. і Одес. областях УРСР, ліва прит. *Савранки* (бас. Пд. Бугу). Довж. 52 км, площа бас. 351 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Подільської височини. Живлення переважно дощове і снігове. На річці споруджено дві греблі, воду її використовують для с.-г. водопостачання. Рибництво.

ЯЛЕ́ЦЬ (Leuciscus) — рід риб род. *коропових*. Довж. 16—80 см, маса 0,2—8 кг. Тіло видовжене, вкрите циклоїдною *лускою*. Спинний плавець розміщений над черевним. Поширені в Євразії, Пн. Америці. В СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 6: Я. звичайний (L. leuciscus), *в'язь*, *головень* та ін. Я. живуть у прісноводних, деякі в солонуватоводних водоймах. Статевозрілими стають на 2—6-му році життя. Ікру (3 тис.— 200 тис. шт.) самка відкладає у березні — серпні. Живляться Я. безхребетними, зрідка рослинною їжею або дрібною рибою. Об'єкт промислу.

Ялець звичайний.

ЯЛИ́НА, смерека (Picea) — рід хвойних рослин родини соснових.

Ялина звичайна:
1 — гілка з пиляковими колосками;
2 — гілка з жіночою шишкою;
3 — стигла жіноча шишка;
4 — насінна луска з насінням.

Ялиця біла. Гілка з шишкою.

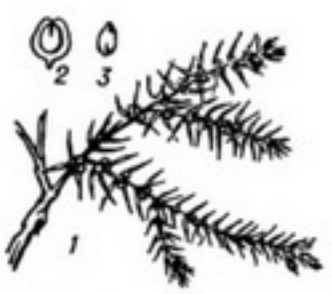

Яловець звичайний:
1 — гілка з шишкоягодами;
2 — шишкоягода в розрізі;
3 — насінина.

Однодомні вічнозелені рослини з пірамідальною кроною. Хвоя чотиригранна або плоска, зберігається на дереві 5—9 років, розміщується на гілках спірально. Мікростробіли (чоловічі шишечки) утворюються на торішніх пагонах, складені мікроспорофілами. Жіночі шишки формуються переважно на торішніх гілках верхньої частини крони, складені насінними і покривними шкірястими лусками. Насіння дозріває восени. Я.— тіньовитривалі дерева, можуть витримувати значну вологість грунту і повітря, незначне заболочування; більшість видів погано витримують задимлення й пил. Рід включає бл. 50 дикорослих видів, пошир. гол. чин. в Азії, Пн. Америці й Пн. Європі; в СРСР — 12 дикорослих видів, з них на Україні — один: Я. звичайна (P. abies). Я. дає цінну деревину, яка широко використовується в різних галузях народного г-ва. Площа ялинових насаджень в республіці (1978) становить 588 тис. га.

ЯЛИ́НСЬКИЙ Семен (р. н. невід. — після 1695) — укр. друкар і гравер. Був писарем у чернігівського архієпископа Л. *Барановича*, а згодом тех. керівником *Новгород-Сіверської друкарні* (1674—79) і *Чернігівської друкарні* (1679 — бл. 1684). Крім книг, замовлених власником друкарні Л. Барановичем, видавав букварі та ін. навч. л-ру. Складені Я. «Пункти», які нормували його взаємини з Л. Барановичем,— важливе джерело з історії укр. друкарства.
Я. Д. Ісаєвич.

ЯЛИЦЕ́ВИЙ БАЛЬЗА́М — прозора в'язка рідина жовтуватого кольору, що міститься в жовнах кори ялиці сибірської (Abies sibirica). Для одержання Я. б. проколюють жовна і видавлюють з них рідину. При зберіганні твердіє без утворення кристалів. Показник заломлення Я. б. (1,52—1,54) близький до показника заломлення оптичного скла. Розчиняється в органічних розчинниках (ксилол, бензол та ін.). Ці якості зумовили застосування Я. б. в *мікроскопічній техніці* для склеювання оптичних стекол і виготовлення постійних мікроскопічних препаратів.

ЯЛИ́ЦЯ (Abies) — рід однодольних вічнозелених рослин родини соснових. Хвоя плеската. Шишки яйцевидні або циліндричні, достигають у перший рік. Насінина з крильцем. Бл. 50 (за ін. джерелами — 30) видів, пошир. в горах помірної і субтропічної зон Пн. півкулі. В СРСР — 9 дикорослих видів, з них в УРСР — один: Я. б і л а (A. alba) — дерево до 55 (80) м заввишки; тіньовитривале, стійке до сильних вітрів, доживає до 500 років; пошир. в Карпатах до 2000 м над р. м. Деревина йде на виготовлення музичних інструментів, меблів і целюлози; з хвої і молодих гілок одержують ялицевий скипидар та вітамін С, а з кори — *ялицевий бальзам*. Насіння містить до 30 % жирної олії. Аналогічне госп. значення має і найпошир. в СРСР Я. с и б і р с ь к а (A. sibirica). Я. як декоративне дерево вирощують у парках. В УРСР в культурі зустрічаються Я. б а л ь з а м і ч н а (A. balsamea), Я. о д н о к о л і р н а (A. concolor) та ін. інтродуковані види.

ЯЛОВЕ́ЦЬ, ялівець (Juniperus) — рід хвойних рослин родини кипарисових. Дерева й чагарники. Хвоя лускоподібна або короткоголчаста, розміщена кільцями по три чи супротивно. Шишки — ягодоподібні (т. з. шишкоягоди), достигають на 2-й рік. Бл. 70 видів, пошир. у Європі, Азії, Пн. Америці, на пн. узбережжі Африки. В СРСР — 39 видів, з них на Україні — 9. Найпошир. Я. з в и ч а й н и й (J. communis) — кущ або деревце, що росте в соснових лісах у Карпатах, на Поліссі і в пн. смузі Лісостепу. Як декоративні рослини в садах і парках УРСР вирощують Я. в і р г і н с ь к и й (J. virginiana) і Я. к и т а й с ь к и й (J. chinensis). Їх деревина стійка проти гниття, використовують її для виготовлення меблів, олівців та ін. Кора містить *дубильні речовини*, шишкоягоди — ефірні олії, цукри, органіч. к-ти. Шишкоягоди Я. звичайного застосовують у медицині як сечогінний засіб. Я. використовують для закріплювання пісків, створення живоплотів та ін.

ЯЛОВИ́Й Михайло Омелянович [псевд.— Юліан Шпол та ін.; 23.V (5.VI) 1895, с. Дар-Надежда, тепер Сахновщанського р-ну Харків. обл.— 1934] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії. Навчався в Київ. ун-ті. З 1920 друкував вірші й оповідання в журналах «*Шляхи мистецтва*», «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*» та ін. Окремими виданнями вийшли зб. поезій «Верхи» (1923), комедія «Катина любов, або будівельна пропаганда» (1928), роман «Золоті лисенята» (1928) — про участь молоді в боротьбі проти царизму.
Тв.: [Вірші]. В кн.: Із поезії 20-х років. К., 1959.
Р. І. Доценко.

ЯЛОВІ́СТЬ — відсутність приплоду протягом року в статевозрілих самок с.-г. тварин. Знижує екон. показники г-в. Причина Я.— *неплідність*, що виникає внаслідок неповноцінної годівлі, поганих умов утримання і вирощування молодняка, інфекційних хвороб, порушення правил осіменіння, несвоєчасного виявлення охоти у самок (див. *Статевий цикл*). З а х о д и б о р о т ь б и. Рання діагностика *вагітності тварин* і неплідності, повноцінна годівля, широке впровадження *штучного осіменіння*, осіменіння в першу охоту, лікування хворих тварин, своєчасне бракування непридатних до відтворювання тварин та ін.

ЯЛОУ (Jalow) Розалін Сасмен (н. 19.VII 1921, Нью-Йорк) — амер. фізик і медик. В 1941 закінчила коледж Хантер; 1946 — 50 працювала в ньому ад'юнкт-професором фізики. З 1970 — керівник відділу ядерної медицини. Осн. праці—з радіоімунологічного визначення інсуліну, паратиреоїдного гормону, гастрину і кортикотропіну в крові і тканині ендокринних залоз. Нобелівська премія, 1977 (разом з Р. Гійменом і Е. В. *Шаллі*).

ЯЛПУГ, Ялпух — озеро в Одес. обл. УРСР, у заплаві Дунаю. Довж. 39 км, шир. до 5 км, площа 149 км², пересічна глиб. 2 м. Сх. та зх. береги переважно стрімкі, розчленовані, на Пд. протокою у піщаному пересипі сполучається з оз. *Кугурлуй*. Живиться гол. чин. за рахунок паводкових вод Дунаю та річок *Ялпуг* і Карасулак, що впадають у Я. Льодовий покрив нестійкий. Дно вкрите темно-сірим мулом. Водяться понад 40 видів риб (сазан, окунь, щука, судак тощо). Воду використовують для водопостачання та зрошування; розведення водоплавної птиці. На березі озера (при впадінні р. Ялпуг) — м. *Болград*.

ЯЛПУГ — річка у Молд. РСР та Одес. обл. УРСР (пониззя). Довж. 142 км, площа бас. 3280 км². Бере початок на пд. схилах Центральномолдавської височини, впадає в оз. *Ялпуг*. Улітку місцями пересихає.

ЯЛТА — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР. Розташована на березі відкритої бухти Чорного м., за 79 км від залізнич. ст. Сімферополь, з яким зв'язана тролейбусним сполученням. Морський порт, вузол автомоб. шляхів. 85,1 тис. ж. (1984). На тер. сучасної Я. з перших століть н. е. існувало поселення греків-колоністів Яліта (надалі називалася Галіта, Джаліта, Кауліта, Геаліта, Еталіта, сучасна назва, ймовірно, з 16 ст.). З 1475 підпала під владу Туреччини. В 1783 Я. в складі Криму приєднано до Росії. В 1838 Я. офіційно стала містом, яке з 60-х рр. 19 ст. почало розвиватися як курорт. У 1900 в Я. виникла с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Я. проходила *Кримська конференція 1945*. У місті — рибокомбінат, мол., пиво-безалкогольних напоїв, тютюново-ферментаційний з-ди; ф-ка головних уборів, виробниче об'єднання «Таврія» (виробн. сувенірів) та ін. 2 комбінати побутового обслуговування, всесоюзний н.-д. ін-т виноробства та виноградарства «Магарач». Технікум рад. торгівлі, мед. і пед. уч-ща, 3 профес.-тех. уч-ща, 7 серед., 4 восьмирічні, музична, спорт. та художня школи; лікарня, поліклі-

Ялтинський гірсько-лісовий заповідник. Скеля Ставрі-Кая. Південний схил Головного пасма Кримських гір.

ніка. Будинок-музей А. П. Чехова, 2 театри, відділення Крим. філармонії. Ялтинська кіностудія худож. фільмів. Я.— центр приморського кліматичного курортного р-ну УРСР союзного значення — *Південного берега Криму*. До Ялтинського курортного р-ну входять м. *Алупка* і смт *Гурзуф, Лівадія*, Ореанда, *Гаспра, Кореіз, Сімеіз, Форос*.

Клімат субтропічний середземноморського типу. Зима м'яка; літо

Ялта. Плавальний басейн. Архітектори В. Аверінцев і Б. Решетников. 1970.

дуже тепле, сухе, сонячне; опадів 700 мм на рік.

Основний лікувальний засіб — *кліматотерапія*. Показання: хронічні захворювання легень і верхніх дихальних шляхів (гол. чин. нетуберкульозного характеру), хвороби серцево-судинної і нервової систем тощо. В Я. є санаторії, будинки відпочинку, пансіонати; знаходиться *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* імені І. М. Сєченова. Курорт функціонує цілий рік.

Від середньовіччя в Я. збереглися руїни укріплень Ісар, залишки храму в печері Іограф. У рад. час споруджено санаторії «Курпати» (1936, арх. П. Крижанівський, В. Ковальський; тепер ім. П. Тольятті), «Росія» (1956, арх. І. Кузін та інші), «Чорноморський» (1972, арх. Ю. Набок) та інші; будинок міськкому Компартії України (1955, добудований 1975, арх. І. Татієв), готель «Ялта» (1980, архітектори А. Полянський та інші).

Пам'ятники: А. Чехову (1953, скульптор Г. Мотовилов), В. І. Леніну (1954, скульптор П. Яцино), борцям за владу Рад (1969, скульптор Ю. Орєхов), Лесі Українці (1972, скульптор Г. Кальченко). В Я. бували О. С. Пушкін (1820), О. С. Грибоєдов (1825), О. М. Островський (1860), М. О. Некрасов (1876), Л. М. Толстой, М. М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський та ін. Тут жив і похований С. В. *Руданський*. В Я. поховані рос. композитор В. С. *Калинников*, укр. поет Є. М. *Григорук*. З Я. пов'язаний тривалий період життя і діяльності А. П. Чехова, який тут зустрічався з М. Горьким, І. О. Буніним, О. І. Купріним, І. І. Левітаном, трупою МХТ на чолі з К. С. Станіславським. У 1901 — 14 в Я. жив О. О. *Спендіаров*.

Я́ЛТА — селище міського типу Першотравневого р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована за 25 км від залізнич. ст. Жданов. 5,8 тис. ж. (1984). У Я.— цегельний з-д, рибообробний цех Жданівського рибокомбінату, виробниче відділення Першотравневої райсільгосптехніки, комбінати комунальних підприємств та побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, філіали першотравневих муз. та спорт. шкіл; лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. Я.— значна здравниця Донбасу. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1969.

Я́ЛТИНСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — див. *Кримська конференція 1945*.

Я́ЛТИНСЬКА ЯЙЛА́ — нагірне плато *Головного пасма Кримських гір*, оточує з Пн. Зх. Ялтинський амфітеатр. Вис. до 1406 м (г. Лопата). Поширені карстові форми рельєфу: улоговини, воронки, куестоподібні (див. *Куести*) гребені. Є карстові печери (напр., *Іограф*). Рослинність — гірсько-лучна, розріджені зарості сосни. Я. я.— на тер. *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*.

В. Г. Єна.

Я́ЛТИНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ робітників-червоногвардійців Ялти, підтриманий моряками Севастополя, проти місцевої буржуазії і тат. націоналістів з метою встановлення в місті Рад. влади. Я. з. п. почалося вночі проти 9 (22).І. Повстанці зайняли приміщення ряду установ. В результаті спільних зусиль ялтинських більшовиків і севастопольських моряків контрреволюц. частини було розбито, і 15 (28).І 1918 влада в місті перейшла повністю до рук більшовиків.

Я́ЛТИНСЬКИЙ ГІ́РСЬКО-ЛІСОВИ́Й ЗАПОВІ́ДНИК — у Крим. обл. УРСР, в районі м. Ялти. Засн. 1973. Площа 14,6 тис. га. Розташований на пд. схилах *Головного пасма Кримських гір* і простягається вздовж узбережжя Чорного м. на 40 км (від г. Аюдаг до мису Форос) смугою завширшки 1—10 км. Більша частина заповідника (11 тис. га) вкрита лісами: дубовими, сосновими і буковими, які змінюються *яйлами*. У флорі заповідника трапляються рідкісні види — тис ягідний, дика фісташка, ялівець деревовидний тощо. З тварин характерні: благородний олень, козуля, свиня дика, куниця, барсук; з птахів — гриф, дятел, чорний дрізд та ін. Акліматизовані **фазан і кеклик**. У межах заповідника — *пам'ятки природи* — водоспади *Учансу* та *Яузлар*, печера *Іограф*, скелі Тарак-Таш і Ставрі-Кая.

В. К. Колежук.

Я́ЛТИНСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований на Південному березі Криму, в м. *Ялті*. Я. м. п. здійснює перевезення і переробку вантажів, обслуговує пасажирів у закордонному плаванні та в малому *каботажі*. Засн. 1833.

Робітники порту брали активну участь у революц. русі, зокрема в страйку 1905, боролися за встановлення Рад. влади. Зруйнований повністю в період Великої Вітчизняної війни Ялтинський морський порт за роки післявоєнних п'ятирічок перетворено на високомеханізоване трансп. підприємство, оснащене сучас. перевантажувальною технікою. Рівень комплексної механізації переробки вантажів (1983) становить 98 %. У 1983 Я. м. п. нагороджено орденом Дружби народів.

В. І. Тихонюк.

ЯМ (тюрк.) — 1) В Росії 13—18 ст. поселення на поштовому тракті, де міняли коней (звідси рос. «ямщик»). Після створення Поштового департаменту (1782) Я. наз. поштою. 2) *Ямська повинність* у 13—15 ст.

ЯМА́ДА Косаку (Косак; 9.VI 1886, Токіо — 29.XII 1965, там же) — япон. композитор і диригент. Член Япон. АМ (з 1942). Муз. освіту здобув у Муз. академії в Токіо (1904—08) та у Вищій муз. школі у Берліні (1908—13). У 1914 організував Токійський філармонічний оркестр. Як диригент виступав у європ. країнах (зокрема, в СРСР, 1930, 1933) та США. У своїй творчості розвивав традиції зх.-європейської музики. Автор опер, ораторії, кантат, симфоній, симфонічних поем та ін.; теоретичних праць.

ЯМА́ЙКА — держава у Вест-Індії на острові тієї ж назви та прилеглих невеликих островах в Карибському м. У адміністративному відношенні поділяється на 3 графства.

Державний лад. Я.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1962. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі генерал-губернатора, палати представників (обирається населенням строком на 5 років; 60 депутатів) і сенату (його члени у складі 21 чол. призначаються генерал-губернатором). Вищий орган виконавчої влади — уряд на чолі з прем'єр-міністром. Склад уряду затверджується парламентом.

П. Ф. Мартиненко.

ЯМАЙКА
0
70 км
Монтего-Бей
Ферт
Оракабессі
Сент-Анс-Бей
Очо-Ріос
Порт-Марія
Аннотто-Бей
Порт-Антоніо
Савана-ла-Мар
Дункліффс
Марготтс
КІНГСТОН
Блек-Ривер
Манчестер
Порт-Кайгер
Порт-Ройал
Морант-Бей
Моранта-Кис
Ямайка
Кайман-Тауп
Кайман-Брак
Кайман-Грандж
Кайман-Кис
Кайманова Яма
Кайманова Вирва
Кайманова Банка
Кайманова Банка
Кайманова Банка

Завод по переробці бокситів.

Природа. Берегова лінія на Пд. дуже розчленована, оточена рифами; пн. берег вирівняний, скелястий. Поверхня — вапнякове плато вис. до 1000 м, в сх. частині підносяться гори Блу-Маунтін вис. до 2256 м. Поширені карстові форми рельєфу. Вздовж пд. і зх. узбереж — алювіальні низовини. Виявлено поклади бокситів, зал. руди, міді, свинцю, гіпсу, мармуру. Клімат тропічний пасатний. Пересічна т-ра січня +24, +25°, липня +26, +27°. Опадів на Пд. бл. 800 мм, на пн. навітряних схилах гір до 5000 мм на рік. Часто бувають руйнівні урагани. У внутр. районах острова поширені вічнозелені тропічні ліси на гірських коричнево-червоних грунтах; у зх. частині та на узбережних низовинах — *савана* на червоно-бурих грунтах.

Населення. Понад 96 % всього населення становлять ямайці (нащадки негрів-рабів, які частково змішалися з білими, переважно англійцями). Пересічна густота нас.— 191 чол. на 1 км² (1982). Офіційна мова — англійська. Міське населення становить 53% (1975). Найбільші міста: *Кінгстон*, Монтего-Бей, Спаніш-Таун.

Історія. Я. відкрив Х. *Колумб* 1494. В 1508 почалась ісп. колонізація Я., в ході якої все корінне населення (*араваки*) було винищене. З 1513 для роботи на цукрових плантаціях Я. колонізатори почали завозити рабів з Африки. В 1655 острів захопили англійці (офіційно приєднаний до Англії 1670). Внаслідок масових виступів рабів 1823—24 та 1831—32 на Я. 1833 (остаточно 1838) було скасовано рабство. Проте й після цього кол. раби зазнавали жорстокої експлуатації, що привело до повстання 1865. Під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції на Я. розгорнувся нац.-визвольний і робітн. рух. У 1918 відбувся перший заг. страйк. Піднесення антиімперіалістичної боротьби на Я. в період 2-ї світової війни 1939—45 змусило Великобританію запровадити там часткове самоврядування. В 1958—61 Я. входила до створеної Великобританією Вест-Індської федерації. 6.VIII 1962 Я. здобула незалежність, проте залишилася в складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1972 до влади прийшла Нар. нац. партія (ННП), яка проводила політику, спрямовану на демократизацію країни, розвивала взаємовигідне співробітництво з усіма країнами. В 1975 Я. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Між Я. і СРСР укладено ряд угод про екон. і наук.-тех. співробітництво, торгівлю, культур. співробітництво, судноплавство, повітр. сполучення. В 1980 до влади прийшла Лейбористська партія Я. (ЛПЯ). Уряд ЛПЯ проводить політику, спрямовану на всебічний розвиток приватного сектора, залучення іноз. капіталу, встановлення тісних торг.-екон. зв'язків із США. В зовн. політиці ЛПЯ дотримується прозахідної, проамериканської орієнтації. З 1962 Я.— член ООН. Я.— учасниця *неприєднання руху*. Входить до *Організації американських держав*, *Латиноамериканської економічної системи* та *Карибського співтовариства*. *О. К. Дубина.*

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Я., засн. 1943. Правляча. Народна національна партія, засн. 1938. Опозиційна. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Робітнича партія Ямайки, засн. 1978. Комуністична партія Ямайки, засн. 1975. Національна спілка робітників Я., засн. 1952. Входить до МКВП і ОРІТ. Конгрес профспілок Я. Входить до МКВП.

На одній з вулиць Кінгстона.

Господарство. Я.— одна з найрозвинутіших в екон. відношенні країн Карибського басейну. Г-во її значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. США і Канади). Після проголошення незалежності вжито деяких заходів щодо створення нац. економіки. Зокрема, викуплено значну частину акцій у більшості іноз. бокситодобувних компаній, введено податки на видобування бокситів, на селі проводиться агр. реформа, створено виробничі с.-г. кооперативи тощо. Світова криза капіталістичного г-ва призвела до погіршення екон. становища Я. Зростають інфляція та ціни, більш як 30 % економічно активного населення — безробітні. У пром-сті створюється бл. 40 % валового нац. продукту. Основа економіки — розробка великих покладів бокситів, за видобутком і експортом яких країна посідає 3-є місце в капіталістичному світі (1982 видобуто 8,2 млн. т, виробн. глинозему — 2,5 млн. т). Видобувають також гіпс, мармур, вапняки, сіль. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металообр., нафтопереробної, по складанню електронної апаратури з імпортних деталей, хім., цем., деревообр. і текст. галузей. Розвинуті швейна та харчосмакова, зокрема цукр. (1981 було вироблено 203 тис. т цукру-сирцю), спирто-горілчана, фруктоконсервна галузі. Виробн. електроенергії — 2,8 млрд. кВт год (1980). Гол. пром. центр — Кінгстон.

С. г., в якому створюється більше як 8 % валового нац. продукту, спеціалізується гол. чин. на вирощуванні експортних культур (збір, тис. т, 1981): цукрової тростини — 2453, бананів — 118, цитрусових — 82, кокосових горіхів (виробництво копри — 7), ямайського перцю, кави, какао. Гол. продовольчі культури — батат, маніок, кукурудза. Переважають великі плантаційні г-ва. Тваринництво розвинуте слабо. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 305, свиней — 260, кіз — 390. У 1981 було виловлено 7,3 тис. т риби. Розвинутий іноз. туризм. Довж. (1981): з-ць — 330 км, автошляхів — 16,8 тис. км (у т. ч. 5,4 тис. км асфальтованих). Осн. мор. порт та міжнар. аеропорт — Кінгстон. З Я. вивозять глинозем, боксити, цукор, банани, ром тощо; довозять машини і устаткування, сировину, нафту, трансп. засоби та ін. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, Канада. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — долар Я. 3,15 дол. Я. = = 1 дол. США (листопад 1983). *М. П. Крачило.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1974 в країні було 7,8 тис. лікарняних ліжок (38,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 570 лікарів (2,9 лікаря на 10 тис. ж.); працювали 107 зубних лікарів і 305 фармацевтів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Обов'язковим є навчання дітей віком від 6 до 15 років. Строк навчання в поч. школі 6 років, в середній школі — 6 років (3 у неповній і 3 у повній) або 7(3 + 4). У держ. школах навчання безплатне. Існують і приватні навч. заклади. Викладання — англ. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 357,8 тис. (бл. 97 % дітей відповідного віку), в усіх серед. навч. закладах — 206,1 тис. учнів. У містечку Мона поблизу Кінгстона міститься *Вест-Індський університет* (засн. 1948; див. т. 12, Додаток); 1981/82 навч. р.— близько 12,6 тис. студентів (без філіалів). У Кінгстоні міститься коледж гуманітарних і природничих наук та технології (засн. 1958), у Спаніш-Тауні — с.-г. школа (засн. 1910). Наукові установи: Ін-т по вивченню Я. (засн. 1879), Рада наук. досліджень (засн. 1960), Планове управління, Мед. асоціація, Дослідницька мед. лабораторія, усі — в Кінгстоні, Карибський ін-т харчування в містечку Мона (засн. 1967), Дослідницький ін-т у Мандевіллі (засн. 1973) та ін., ряд наук. установ при ун-ті. Бібліотечна служба Я. в Кінгстоні (засн. 1948, заг. фонд — 1,1 млн. томів), служба шкільних б-к (фонд — понад 1 млн. гт.), б-ка ун-ту в містечку Мона (засн. 1948), б-ка коледжу гуманітарних і природничих наук та технології та ін. При Ін-ті по вивченню Я. в Кінгстоні — б-ка, музей і худож. галерея. Нар. музей у Спаніш-Тауні.

В. З. Клепиков.

О. Уотсон. Борець за волю. 20 ст.

Література (англ. мовою) виникла у 18 ст. і спочатку орієнтувалася на англ. зразки. Нац. тематика знайшла відображення у віршах і п'єсах Т. Редкама (1870—1933), романах Г. Дж. Де Ліссера (1878—1944). Визначним поетом цього періоду був К. Мак-Кей (1890—1948). Піднесення л-ри почалося після 2-ї світової війни. З'явилися перші соціальні романи «Людина-брат» (1954), «Чорна блискавка» (1955) Р. Мейса, повісті «Новий день» (1949), «Леопард» (1958) В. Ріда. Тема нац.-визвольної боротьби — в центрі романів Дж. Хірна «Голоси під вікном» (1955), «Країна, де можна жити» (1972) та ін. Проблемам сучасності присвячено рома-

ни О. Паттерсона «Руїн немає» (1967), «Діти Сізіфа» (1968), життю Ямайки у 18 ст.— його істор. роман «Помри, довгий день» (1972). У жанрі оповідання, що досяг значного розвитку, виступають К. Томпсон, Е. Солкі, П. О. Робінсон, Д. Хайндз та ін. Перша поетична антологія вийшла 1929. З поетів старшого покоління найвідоміші У. Е. Робертс (1886—1962), Ф. Шерлок. Тему батьківщини, що звучить в їхніх віршах, продовжують В. Віртью, Д. Кемпбелл, Х. Карберрі, М. Морріс, Д. Скотт, А. Макніл та ін. Популярністю користуються п'єси Т. Рона.

В перекладі рос. мовою видано романи «Голоси під вікном» і «Зайшлий біля воріт» Дж. Хірна, книги «Карибські оповідання» (1968), «Вест-індська новела» (1975), збірки віршів «Час полум'яніючих дерев» (1961), «Острови співаючого листя» (1981). *А. Д. Дрідзо.*

Архітектура та образотворче мистецтво. В містах у 17—19 ст. переважало характерне для колоніальних міст прямокутне планування з забудовою в дусі англ. архітектури (собор Сент-Кетрін у Спаніш-Тауні, 1655; фортеця Рокфорт у Кінгстоні, кін. 17—19 ст.; будинок штабу, тепер Палац уряду у Кінгстоні, 18 ст.). Нар. житло — дерев'яні одноповерхові трикімнатні будинки з верандами. Багаті заміські житла споруджені в дусі амер. «колоніального стилю». З середини 20 ст. будують багатоповерхові будинки сучас. архіт. форм (Вест-Індський ун-т, житл. мікрорайон Неннівілл, усі — в Кінгстоні). З серед. 20 ст. на Я. розвивається профес. образотворче мистецтво. Серед живописців — А. Х'ю, Р. Кемпбелл, Д. Поттінгер, Л. Морріс, скульпторів — Е. Менлі, Н. Рой. Поширені традиційні народні ремесла — різьблення на дереві, обробка металу.

Літ.: Степанов Ю. С. Ямайка. М., 1980; Дридзо А. Д. Африканские мотивы в фольклоре Ямайки. В кн.: Фольклор и этнография. Л., 1970; Дридзо А. Д. Развитие культуры. В кн.: Молодые государства Карибского бассейна: проблемы развития. М., 1981.

ЯМА́Л — півострів на півночі Зх. Сибіру, в межах Ямало-Ненец. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Вдається в Карське м. між Байдарацькою та Обською губами. Дов к. 750 км, шир. до 240 км. Пл. майже 122 тис. км². Переважають рівнини. Родовища природного газу. Поширена *багаторічна мерзлота*. Річки короткі, повноводні, багато озер та боліт. На Пн. півострова — тундрові ландшафти, на Пд.— лісотундрові. Гол. заняття населення — оленярство, рибальство. На узбережжі Обської губи — Новий Порт.

ЯМА́ЛО-НЕНЕ́ЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Тюмен. обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований на півночі Зх.-Сибірської рівнини, пн. частина округу за Полярним колом. Омивається водами Карського м. Включає о-ви: Білий, Оленячий, Шокальського та ін. Площа 750,3 тис. км². Нас. 270 тис. чол. (на 1.I 1983). В окрузі живуть росіяни, ненці, ханти, селькупи, комі. Міськ. нас.— 78 %. Поділяється на 7 районів, має 4 міста і 6 с-щ міськ. типу. Я.-Н. а. о. нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) та Дружби народів (1972). Центр — м. *Салехард*. Берегова лінія дуже порізана, далеко в суходіл вдаються Обська, Байдарацька та Гиданська губи (затоки), між ними — півострови *Ямал* та Гиданський. Поверхня переважно рівнинна. На Зх.— схили Полярного Уралу (вис. до 1472 м). Корисні копалини: залізна руда, природний газ, нафта, руди рідкісних металів, буре вугілля, буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима сувора, довга, часто бувають заметілі. Пересічна т-ра січня —24, —25°. Літо коротке, прохолодне. Пересічна т-ра липня від +3,6° до + 10,1° (на Пн.) та +14, +15° (на Пд.). Опадів 220—420 мм на рік. Майже повсюди поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. ріка — *Об*. Багато озер. Грунти в пн. частині тундрові глейові й болотні, на Пд. — глейово-підзолисті та підзолисто-болотні. На тер. округу з Пн. на Пд. змінюються ландшафти тундри, лісотундри і тайги. Провідні галузі г-ва — газодобувна (видобування газу на родовищах Медвежому, Уренгойському, Вингапуровському, Похромському та ін.), нафтодобувна (видобування нафти на родовищах Холмогорському, Сутормінському та ін.) і рибна (2 рибокомбінати і 5 рибозаводів у Салехарді, смт Тазовському та Новому Порту). Розвивається лісова і деревообр. пром-сть. Підприємства буд. матеріалів. Я.-Н. а. о. — один з головних у країні районів оленярства (у 1982—372 тис. голів), хутрового промислу та кліткового звірівництва (голубий песець, сріблясто-чорна лисиця, кольорові норки). Судноплавство на Обі, Обській і Тазовській губах, Надиму, Тазу, Пуру. Велике трансп. значення має *Північний морський шлях*, автомоб. та повітр. сполучення. Будується (1984) залізниця Сургут — Новий Уренгой. У Салехарді, Надимі, Новому Уренгої, Ноябрську — аеропорти. Діють 9 трансконтинентальних газопроводів з Медвежого та Уренгойського родовищ; газопровід Уренгой — Помари — Ужгород.

В 1914 на тер. теперішнього Я.-Н. а. о. налічувалося 3 початкові школи. В 1981/82 навч. р. в окрузі діяло 75 загальноосвітніх шкіл (38 тис. учнів), 4 профес.-технічних уч-ща (понад 1 тис. учнів), 5 серед. спец. навч. закладів (бл. 1,3 тис. учнів). Функціонують 87 масових б-к з фондом понад 1 млн. одиниць зберігання, 73 клубні заклади, 165 кіноустановок, окружний краєзнавчий музей в Салехарді. Серед позашкільних закладів округу — 5 палаців піонерів і школярів, станція юних техніків, станція юних туристів, клуб юних моряків, 7 спорт. шкіл та 9 їхніх філіалів. Виходять окружні газети «Красный Север» (рос. і ненецькою мовами). Працює окружний комітет по телебаченню і радіомовленню, який веде передачі ненецькою, хантийською та рос. мовами. За допомогою системи «Орбіта-3» приймається перша програма Центр. телебачення. Працює 8 телеустановок космічного зв'язку типу «Москва», що приймають другу московську програму. В найвіддаленіших населених пунктах працює 20 малих телестанцій типу «Екран-4М». Транслюється перша програма Всесоюзного радіо. В райцентрах працюють редакції районного мовлення.

На тер. Ямало-Ненец. АО знайдено фрагменти орнаментованої кераміки кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. Збереглися художні вироби 4—1 ст. до н. е., виконані в традиціях «звіриного стилю» (різьблені рукоятки з кістки, прикрашені візерунком бронзові застібки тощо). Тепер у нар. декоративно-ужитковому мистецтві поширені різьблення на дереві, на рогу, аплікація з хутра, виготовлення ювелірних прикрас.

Ю. В. Нейолов (культура).

ЯМБ (грец. ἴαμβος) — 1) В античному віршуванні двоскладова стопа з довгим другим складом (⏑ –). 2) В силабо-тонічному віршуванні двоскладова стопа з наголошеним другим складом (⏑ ´). Напр.: «Прийшла зима, і білі солов'ї // Затьохкали холодними устами» (М. Вінграновський). Я. — найпоширеніший розмір в укр. віршуванні. Найчастіше вживаний — 4-стопний Я. («Енеїда» І. Котляревського, ряд віршів Т. Шевченка, твори багатьох рад. поетів).

М. М. Ільницький.

ЯМВЛІХ (Ямбліх, Ἰάμβλιχος; ймовірно 245, Халкіда, Сірія — бл. 330) — давньогрец. філософ-ідеаліст, учень *Порфірія*, засновник сірійської школи *неоплатонізму*. Прагнучи відстояти *політеїзм* давньої міфології перед християнським *монотеїзмом*, розробив систему богів різних рівнів. Намагався тлумачити жертвоприношення та ін. обряди давньої релігії, дати класифікацію *мантики*. Історико-філософське значення мали коментарі Я. до діалогів *Платона*.

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕ́ВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури доби *неоліту*, поширені в лісовій смузі Сх. Європи, зокрема на території пн.-сх. частини Лівобережної України, в 4—3-му тис. до н. е. Пам'ятки Я.-г. к. к. — залишки поселень на берегах річок і на піщаних підвищеннях поблизу озер і боліт (*Погорілівська стоянка*, Мис Очкинський та ін.). Основою г-ва племен Я.-г. к. к. були рибальство та мисливство, зароджувалися землеробство і скотарство. Для Я.-г. к. к. характерні гостро- або круглодонний ліпний посуд, оздоблений ямково-гребінцевим орнаментом (звідси й назва культури), крем'яні й кварцитові знаряддя, виготовлені в мікро- і макролітичній техніці, кістяні й рогові знаряддя.

Літ.: Культура ямково-гребінцевої кераміки. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

В. І. Непріна.

ЯМКОГОЛО́ВІ — підродина отруйних змій. Те саме, що й *гримучникові*.

ЯМНА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура серед. 3 — поч. 2-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені в Сх. Європі від Уралу до пониззя Дунаю. На тер. України

Ямна культура. Речі з пам'яток, досліджених на території України:
1 — глиняний горщик;
2 — мідний наконечник списа;
3 — металевий кинджал;
4 — мідний ніж;
5 — кам'яна сокира-молот;
6 — крем'яний наконечник списа;
7 — мідне шило.

Б. Б. Ямпілов.

С. М. Ямпольський.

В. Г. Ян.

Л. Яначек.

вони відомі в степовій, частково лісостеповій частині, в басейні Дніпра, Приазов'ї і Криму. Визначив культуру В. О. *Городцов*. Назву дістала від поховань у ямах під курганними насипами. Кожний курган був родовою усипальнею великої сім'ї. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посипали червоною вохрою. В могилу ставили посуд (переважно горщики яйцевидної форми) з їжею, клали кам'яні, кістяні, зрідка мідні знаряддя праці, зброю та прикраси. Поселення Я. к. інколи були укріплені; житла переважно наземні. Основою г-ва носіїв Я. к. було скотарство, займалися також землеробством, мисливством і рибальством. Племена Я. к. користувалися колісним транспортом. Як тяглову силу використовували волів. На тер. України до пам'яток Я. к. належать *Сторожова могила*, середній і верхній шари *Михайлівського поселення* та ін.

Літ.: Ямна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

О. Г. Шапошникова.

ЯМНИЧЕ́НКО Іван Мусійович (н. 31.VIII 1909, с. Решетилівка, тепер смт Полтав. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1971). Член КПРС з 1949. Закінчив Київ. гірничогеол. ін-т (1935). З 1937 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. праці присвячені стратиграфії і фауні мезозойських відкладів України. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

А. М. Муліка.

ЯМПІ́ЛОВ Баудоржа Базарович [н. 2 (15).IX 1916, с. Булак, тепер Бурят. АРСР] — бурят. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1961. У 1941 закінчив Свердловську консерваторію. В 1943—56 — худож. керівник Бурят. філармонії (Улан-Уде), 1962—79 — голова правління Спілки композиторів Бурят. АРСР. Твори: опери, у т. ч. «Прозріння» (1967), «Грізні роки» (1977), балети, зокрема «Красуня Ангара» (1959, разом з Л. Кніппером; 1962 було поставлено у Львові), «Патетична балада» (1966), ораторії, кантати, симф. твори, пісні, романси.

В. С. Мурза.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. 10,8 тис. ж. (1984). Відомий з 16 ст. Входив до складу шляхет. Польщі. Населення Я. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Я. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В середині 1917 в Я. створено орг-цію РСДРП(б). Рад. владу встановлено в лютому 1918. Проти австро-нім. загарбників, що окупували Я. в березні, вибухнуло *Ямпільське збройне повстання 1918*. З 1924 Я. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, консервний, хлібний, комбікормовий та прод. товарів з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Чорного Жеребця (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1984). У Я.— заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; комплексний приймальний пункт. Вперше Я. згадується в істор. документах 1665, с-ще міськ. типу — з 1938.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Сумської області УРСР, райцентр. Розташований на р. Івотці (прит. Десни), за 6 км від залізнич. ст. Ямпіль. 5,6 тис. ж. (1984). На місці сучас. Я. на поч. 17 ст. існувало с. Клин. З 1674 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Я. (28.VIII 1941—2.IX 1943) тут з жовтня 1941 до травня 1943 діяв підпільний райком партії, з березня 1942 до вересня 1943 — підпільний райком ЛКСМУ, в районі — партизан. загін. З 1956 Я.— с-ще міськ. типу. У Я.— льоно- та мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Я́МПІЛЬ (колишній Янушпіль) — селище міського типу Білогірського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований на р. Горині (прит. Прип'яті), за 2 км від залізнич. ст. Лепесівка. 2,3 тис. ж. (1984). У Я.— авторем. з-д, млин, 3 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури. 4 б-ки. С-ще міськ. типу — з 1938.

Я́МПІЛЬСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання трудящих Ямпільського повіту Подільської губернії проти австронім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося наприкінці серпня 1918, з відступом до Ямпільського пов. частини учасників *Могилів-Подільського повстання 1918*. До могилівців приєдналися повсталі селяни ряду волостей Ямпільського пов. Повстанці розгорнули активну партизан. боротьбу. Окупантам, незважаючи на їхню значну чисельну перевагу, не вдалося остаточно придушити партизан. рух у повіті. Окремі повстан. загони діяли тут протягом 1918 — початку 1919.

Я́МПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,8 тис. км². Нас. 53,7 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ямпіль*. Я. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, ярами і балками. Корисні копалини: пісковики, вапняки, піски, глини, граніти. Річки — *Мурафа, Русава, Марківка* (прит. Дністра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, сосна, клен, акація) займають 9 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: Гонорівський цукр. з-д, Клембівський філіал вінн. виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка». Комбінат побутового обслуговування (Ямпіль). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза), цукр. буряків та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1983 становила 55,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,4 тис. га. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, кролівництво. У Я. р.— 19 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ямпіль. Автомоб. шляхів — 355 км, у т. ч.

з твердим покриттям — 334 км. У районі — 26 заг.-осв., 3 муз. і 2 спорт. школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 33 будинки культури і клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 40 б-к. Село Буша Я. р. у 17 ст. було містечком-фортецею *Брацлавського полку*. У с. Гальжбіївці народився укр. рад. фізик А. Г. *Лесник*. У Я. р. видається газ. «Слово хлібороба» (з 1919).

Л. В. Зуб.

Я́МПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сум. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 40,1 тис. чол. (1984). В районі — 61 населений пункт, підпорядковані міській. 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ямпіль*. Поверхня рівнинна, густо розчленована річковими долинами. Корисні копалини: торф, крейда, піски, глини. Річка Івотка з прит. Свіса та Студенок; (бас. Десни). Грунти переважно дерново-підзолисті. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси займають 32,8 тис. га. Найбільші промислові підприємства: Ямпільський льонозавод, Свеський насосний та Дружбівський цукрорафінад-

вий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ямпіль). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур та картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 53,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь, картопля, льон. У Я. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Хутір-Михайлівський, Ямпіль, Свеса. Автомоб. шляхів — 211 км, у т. ч. з твердим покриттям — 133 км. У районі — філіал вечірнього відділення Харків. маш.-буд. технікуму, профес.-тех. уч-ще (смт Свеса), 21 заг.-осв. та музична (з 4 філіалами) школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; 9 будинків культури, 22 клуби, 2 кінотеатри, 44 кіноустановки, 33 б-ки. У с. Микитівці Я. р. народився укр. рад. вчений в галузі лісівництва Г. М. *Висоцький*, у с. Орлівці — укр. рад. педагог Є. К. *Касьяненко*, у с. Юрасівці (тепер у складі м. Дружби) — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 П. Х. *Куманьок*, в с. Хутір-Михайлівський (тепер м. Дружба) — укр. рад. вчений в галузі теплоенергетики — І. Т. *Швець*. У Я. р. видається газ. «Шлях комунізму» (з 1934).

В. Г. Комар.

ЯМПО́ЛЬСЬКИЙ Стефан Михайлович [н. 8 (21).XII 1906, м. Ізюм, тепер Харків. обл.] — рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Закінчив 1932 Харків. інженерно-екон. ін-т; 1932—41 працював у цьому ін-ті, з 1938 — директор. В 1944—57 — ректор Львів., 1957 — 65 — Одес. політех. ін-тів. У 1965—70 — директор (з 1972 — зав. відділом) Ін-ту економіки АН УРСР. У 1970—74 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, 1965—74 — гол. редактор журн. «Економіка Радянської України». Осн. праці з питань економіки пром-сті, прогнозування та економіки наук.-тех. прогресу, ефективності сусп. виробництва. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1981. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Экономические проблемы управления научно-техническим прогрессом. К., 1976; Экономическое управление созданием систем машин. К., 1981.

Ю. М. Канигін.

ЯМСЬКА́ ПОВИ́ННІСТЬ— у Росії до поч. 18 ст. державна повинність тяглого сільського і міського населення, яке зобов'язувалося надавати для держ. потреб підводи, коней і візників. З 10 ст. називалась повоз, у 13—15 ст.— *ям*, підвода та ін. З 16 ст. було запроваджено «ямські гроші» — один з осн. держ. податків у Росії.

ЯН Василь Григорович [справж. прізвище — Янчевецький; 23.XII 1874 (4.I 1875), Київ — 5.VIII 1954, Звенигород, Моск. обл.] — рос. рад. письменник. Враження від дворічної подорожі по Росії поклав в основу кн. «Записки пішохода» (1901). Під час рос.-япон. і світової воєн був військ. кореспондентом. Автор істор. повістей і оповідань («Фінікійський корабель», 1931; «Спартак», 1933, та ін.). Осн. твір — трилогія «Нашестя монголів»: романи «Чінгісхан» (1939, Держ. премія СРСР, 1942), «Батий» (1942), «До „останнього моря“» (1955).

Тв.: Укр. перекл.— Юність полководця. К., 1956; До «останнього моря». К., 1961; Чінгісхан. К., 1982; Батий. К., 1982.

ЯН Чженьнін — амер. фізик. Див. *Янг* Чженьнін.

ЯН II КАЗИМИ́Р (Jan II Kazimierz; 22.III 1609, Краків — 16.XII 1672, Невер, Франція) — польс. король (1648—68) з династії *Ваза*. За Я. II К. всі сили *Речі Посполитої* були спрямовані на придушення *визвольної війни українського народу 1648—54*. В 1649 і 1653 Я. II К. особисто очолював *посполите рушення* на Україну. Після *возз'єднання України з Росією 1654* уряд Я. II К. не відмовився від претензій щодо України і почав рос.-польс. війну 1654—67. За правління Я. II К. посилилась соціально-екон. криза, загострились класові суперечності в країні. У 1668 Я. II К. зрікся престолу і виїхав до Франції.

Я. С. Мельничук.

ЯН III Собеський (Jan III Sobieski; 17.VIII 1629, Олесько, тепер смт Буського р-ну Львів. обл.— 17.VI 1696, Вілянув, тепер у складі Варшави) — польс. король з 1674. Будучи великим коронним гетьманом, командував польс. військом у польс.-тур. війні 1672—76, розгромив у битві біля Хотина (1673) тур. армію. За правління Я. III Польща воювала проти *Османської імперії* (військо Я. III, в складі якого були укр. козаки, 1683 примусило турків зняти облогу Відня). Прагнучи залучити Росію до антитур. коаліції, Я. III уклав з нею «*Вічний мир*» *1686*.

Я́НА — ріка в Якут. АРСР. Довж. 872 км, площа бас. 238 тис. км². Утворюється злиттям річок Дулгалах і Сартанг, що беруть початок на схилах Верхоянського хр., впадає у Янську зат. моря Лаптєвих, утворюючи дельту. Живлення мішане. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Пересічна річна витрата води біля гирла 1000 м³/с. Рибальство. На Я. — м. Верхоянськ, до якого ріка судноплавна.

ЯНА́ЧЕК (Janaček) Леош (Лео Еуген; 3.VII 1854, Гуквальди, Моравія — 12.VIII 1928, Острава) — чес. композитор, фольклорист, диригент, педагог, критик. Член Чес. АН і мистецтва (з 1912). Муз. освіту здобув у Брно, Празі, Лейпцігу та Відні. Засновник (1881) і директор до 1919 органної школи (Брно), 1919—25 — професор Школи вищої майстерності в Брно. У 1896 і 1902 приїздив до Росії; 1896—1915 очолював «Російський гурток» (Брно). Твори: 9 опер, зокрема «Її падсербиця» («Єнуфа», 1904), «Пригоди лисички-крутійки» (1924), «Засіб Макропулоса» (1926); балет «Ракош Ракочі» (1891); оркестрові, симф., вокально-симфонічні, камерно-інструм. твори; вокальні цикли, хори. На рос. сюжети створено опери «Катя Кабанова» (1921, за «Грозою» О. Островського) і «З мертвого дому» (1928, за «Записками з мертвого дому» Достоєвського). Автор рапсодії для симф. оркестру «Тарас Бульба» (1918, за М. Гоголем) та літ.-критичних праць з питань муз. педагогіки, фольклору, теорії музики.

Т. Ю. Філенко.

ЯНГ (Young) Джон (н. 24.IX 1930, Сан-Франціско) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Після закінчення 1952 Технологічного ін-ту в Атланті (шт. Джорджія) служив у ВМФ. У 1959—62 — льотчик-випробувач. З 1962 — у групі астронавтів. Разом з В. *Гріссомом* 23.III 1965 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-3»; з М. *Коллінзом* 18—21.VII 1966 — на космічному кораблі «Джеміні-10»; з Т. *Стаффордом* і Ю. *Сернаном* 18—26. V 1969 — на космічному кораблі «Аполлон-10»; 16—27.IV 1972 разом з Ч. *Дьюком* і Т. *Маттінглі* здійснив політ на Місяць як командир корабля «Аполлон-16». Місячна кабіна з Янгом і Дьюком зробила посадку на Місяць у районі кратера Декарт (21.IV 1972). На Місяці Я. перебував 71 год. 2 хв., включаючи 3 виходи на його поверхню заг. тривалістю 20 год. 14 хв. При пересуванні по Місяцю астронавти користувались місяцеходом.

ЯНГ (Ян; Yang) Чженьнін (н. 22. IX 1922, Хофей) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США (з 1965). Закінчив (1942) Китайський Нац. ун-т. З 1945 — у США. Основні праці — з квантової теорії поля і *фізики елементарних частинок*. Разом з Е. *Фермі* запропонував (1949) першу складену модель елементарної частинки, припустивши, що π-мезон складається з нуклона й антинуклона (модель Фермі — Янга). Спільно з *Лі Цзундао* припустив (1957), що для слабких взаємодій порушується закон збереження парності. Нобелівська премія, 1957.

Я́НГЕЛЬ Михайло Кузьмич [25.X (7.XI) 1911, с. Зирянова, тепер Нижньоілімського р-ну Іркутської обл.— 25.X 1971, Москва] — рад. вчений-механік, конструктор у галузі ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР (з 1966), акад. АН УРСР (з 1961), двічі Герой Соціалістичної Праці (1959, 1961). Член КПРС з 1931. Після закінчення (1937) Московського авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе продовжував працювати у КБ М. М. Полікарпова, з 1944 — в КБ Ар. І. Мікояна і В. М. Мясищева. Закінчив (1950) Академію авіац. пром-сті. У 1950—52 — заст. гол. конструктора КБ, 1952—54 — директор НДІ. З 1954 — гол. конструктор КБ. На XXI, XXII і XXIII з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК, на XXIII і XXIV з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1967. Золота медаль ім. С. П. Корольова АН СРСР, 1970.

ЯНГІЮ́ЛЬ (до 1934 — с-ще Каунчі) — місто обласного підпорядкування Ташк. обл. Узб. РСР. Розташований у Ферганській долині на Великому Узбецькому тракті. Залізнична станція 67 тис. ж. (1983). У місті — виробниче конди-

Дж. Янг.

М. К. Янгель.

М. М. Яненко.

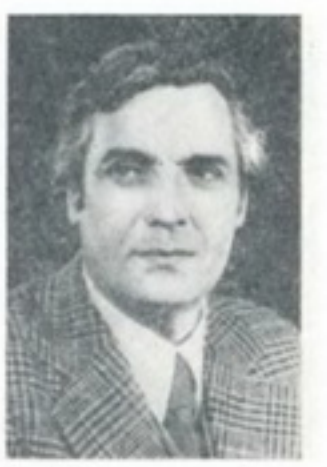

Р. І. Янковський.

С. П. Янович.

В. А. Яновичева.

Л. О. Яновська.

Ф. Г. Яновський.

терське об'єднання «Лаззат», олійно-жировий комбінат, бавовноочисний з-д. Серед ін. підприємств — меблева та взут. ф-ки, поліграф. комбінат та ін. Харч. технікум, мед. училище.

ЯНДІЄВ Джемалдін Хамурзайович [22.IV (5.V) 1916, с. Балта, тепер у складі м. Орджонікідзе Пн.-Осет. АРСР — 23.VIII 1979, Грозний] — інгуш. рад. поет, нар. поет Чечено-Інгушетії (з 1977). Друкуватися почав 1936. Збірки віршів «Дзеркало часу» (1941), «Рідні гори» (1959), «Думи» (1966), «Вибране» (1976) та ін.— про тяжке минуле інгушів та їхнє нове життя за Рад. влади, про дружбу рад. народів. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Эхо в горах. Грозный, 1964; Лавина. М., 1967; Хержараш. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаєв.

ЯНЕВСЬКИЙ (Јаневски) Славко (н. 11.I 1920, м. Скоп'є) — македон. письменник, член Македон. АН і мистецтв (з 1967). Учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії проти фашизму 1941—45. Літ. діяльність почав 1944. У збірках віршів «Криваве намисто» (1945), «Егейська казка про порох» (1950), «Лірика» (1951) оспівував героїзм борців проти фашист. загарбників, нову, соціалістичну батьківщину. Створив перші у македон. л-рі повість («Вулиця», 1950; про довоєнне життя Македонії) і роман («Село за сімома ясенами», 1952, в укр. перекладі — «Ясени»; про соціальні перетворення в македон. селі після 2-ї світової війни). Основоположник македон. л-ри для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Македонська новела. К., 1972; У гірському млині. «Всесвіт», 1975, № 11; Ясени. К., 1982.

В. Г. Гримич.

ЯНЕ́НКО Микола Миколайович (22.V 1921, м. Каїнськ, тепер м. Куйбишев Новосибірської обл.— 16.I 1984, Новосибірськ) — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1952. Закінчив (1942) Томський ун-т. Осн. праці в галузі проблем багатовимірної диференціальної геометрії, нелінійних задач матем. фізики та механіки суцільного середовища, числових методів їх розв'язування. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1972. Портрет с. 509.

ЯНЖУЛ Іван Іванович [23.V (2.VI) 1846, Васильківський пов., тепер Київ. обл.— 18.X (31.X) 1914] — рос. бурж. економіст і статистик, член Рос. Академії наук (з 1895). Закінчив Моск. ун-т, освіту здобував також у Лейпцігу і Лондоні. З 1876 — проф. Моск. ун-ту. Автор праць з питань політ. економії, фінанс. права і статистики. Прихильник *«державного соціалізму»*. Пропагував ідеї гармонії класових інтересів у бурж. суспільстві.

ЯНИЧА́РИ (тур. yeniçeri, букв.— нове військо) — регулярна тур. піхота. Існували з 2-ї пол. 14 ст. до 1826. Спочатку комплектувалися з юнаків, які потрапили в рабство, пізніше—шляхом насильницького набору з примусово навернутого в *іслам* християнського населення підкорених країн. Поступово перетворилися на опору феод.-клерикальної реакції, на знаряддя палацових переворотів.

ЯНИ́ШЕВА Нінель Яківна (н. 23. IV 1924, Харків) — укр. рад. гігієніст, доктор мед. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). В 1947 закінчила 1-й Моск. мед. ін-т. З 1957 працює у Київ. н.-д. ін-ті заг. і комунальної гігієни ім. О. М. Марзєєва. Праці Я. в галузі санітарної охорони навколишнього середовища від забруднення канцерогенними речовинами та ін.

ЯНІВ (Janów) Ян (22.XI 1888, с. Мошківці, тепер Калуського р-ну Ів.-Фр. обл.— 17.XII 1952, Краків) — польс. філолог, член Польської академії знань (з 1946). Закінчив Львівський ун-т (1913). Професор Львів. (з 1927) і Краківського (з 1945) ун-тів. Автор праць з польської та укр. мов: «Малоруська говірка Мошківців і Сивки Наддністрянської ...» (1926), «З фонетики русинських говірок» (1928), «З малорусько-русинських мовних відносин» (1928), «Євангеліє Яна Сандецького (Малецького) XVI ст.» (1947) та ін.

А. П. Могила.

ЯНІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Міусику (бас. Азовського м.), у межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Споруджено 1950. Довжина 3,5 км, шир. до 0,35 км. Повний об'єм 3,4 млн. м³, корисний — 2,84 млн. м³. Площа 76 га. Пересічна глиб. 4,66 м, макс. — 9,1 м. Використовують для побутового водопостачання м. Красного Луча та прилеглих населених пунктів.

О. О. Русинов.

ЯНІ́ВСЬКИЙ Богдан (Юрій) Ярославович (н. 4.VII 1941, Львів) — укр. рад. композитор і піаніст, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. Закінчив Львів. консерваторію (1967 — фп., 1978 — композиторський ф-ти). З 1967 — зав. муз. частиною Львів. театру юного глядача. Автор музики до драм. вистав (понад 100), мультфільмів, телефільмів; симф., камерно-інструм. творів, естрадних пісень.

ЯНІВСЬКИЙ КОНЦТА́БІР у Львові. Створений нім.-фашистськими окупантами в листопаді 1941 на Янівській вулиці Львова (звідси назва). Сюди фашисти зганяли рад. громадян і військовополонених. У таборі були також громадяни з ін. окупованих гітлерівцями країн. Осн. місцем масових розстрілів в'язнів була балка під назвою «Долина смерті» (за півкілометра від Я. к.). Всього в Я. к. було знищено понад 200 тис. чоловік.

І. Л. Бутич.

ЯНКІ (англ. Yankee) — прізвисько американців — уродженців США. Під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* прізвисько Я. вживалося щодо повсталих колоністів, з часів *громадянської війни в США 1861—65* — щодо жителів пн. штатів, пізніше — всіх американців.

ЯНКО́ Дмитро Григорович (н. 19.X 1930, с. Зачепилівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. мистецтвознавець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1974). Член КПРС з 1965. У 1959 закінчив Київ. ун-т. Осн. праці — з питань українського образотворчого мистецтва: «Пам'ятники Києва» (1974), «Слава праці», «Олександр Ковальов» (обидві — 1977), «Олександр Скобликов» (1979), «Українська Леніниана» (1980, у співавторстві), «Пам'ятники і монументи України» (1982) та ін.

ЯНКО́ВСЬКИЙ Марко Ілліч (17.X 1915, Астрахань — 27.IV 1980, Сімферополь) — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (1967). Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1939 закінчив Астраханське худож. уч-ще. В 1953—80 — гол. художник Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького. Оформив вистави: «Яків Богомолов» М. Горького, «Вони були акторами» Г. Натансона і В. Орлова, «Навала» Л. Леонова, «Справа, якій ти служиш» за Ю. Германом, «Камінний господар» Лесі Українки, «Фауст і смерть» О. Левади. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

І. М. Давидова.

ЯНКО́ВСЬКИЙ Ростислав Іванович (н. 5.II 1930, Одеса) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1978). Після закінчення театр. студії у Ленінабаді (1951) до 1957 працював в Ленінабад. рос. драм. театрі, з 1957 — в Мінському рос. драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей: Флоріан Гайшун («Повернення в Хатинь» за Адамовичем), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Нагульнов («Піднята цілина» за Шолоховим), Макбет (однойменна трагедія Шекспіра). Портрет с. 509.

ЯН-МА́ЙЄН — острів у пн. частині Атлантичного ок., належить Норвегії. Пл. 380 км². На Пн. Сх.— діючий вулкан Беренберг (вис. 2277 м). Кратер і схили до вис. 500 м вкриті кригою, окремі льодовики спускаються до моря. Пл. зледеніння 117 км². Пд.-зх. частина острова — східчасте плато з вулканічними кратерами і гарячими джерелами. Часті землетруси. Радіонавігаційна і метеорологічна станції.

ЯНО́ВИЧ (справж. прізв.— Курбас) Степан Пилипович (28.X 1862, с. Куропатники, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.—10.IX 1908, с. Старий Скалат, тепер Підволочиського р-ну Терноп. обл.) — укр. актор, співак (тенор) і режисер. Батько Леся *Курбаса*, чоловік В. *Яновичевої*. У 1884—98, 1900 був актором, 1891 — 98 — також режисером *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові; 1898 разом з К. *Підвисоцьким* керував власною трупою, 1898—99 — у Літньому театрі Кам'янця-Подільського. Ролі: драматичні — Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Дмитро («Не судилось» Старицького), Василь («Лимерівна» П. Мирного); музичні — Петро («Наталка Полтавка» М. Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Вакула і Голова («Різдвяна ніч» і «Утоплена» Лисенка). Серед вистав: «Учитель» І. Франка, «Одруження» М. Гоголя, «Розбійники» Ф. Шіллера (грав роль К. Моора).

П. К. Медведик.

ЯНОВИЧЕ́ВА Ванда Адольфівна (11.XI 1867, Чернівці — 24.VIII 1950, Харків) — укр. драм. актриса. Дружина *С. Яновича*, мати *Леся Курбаса*. Працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1885—98), у Літньому театрі Кам'янця-Подільського (1898—99), в *«Кийдрамте»* (1920—21). Серед ролей: драматичні — Черниця («Гайдамаки» за Шевченком), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Христя («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Явдоха («Безталанна» Карпенка-Карого), Проня («За двома зайцями» Старицького); музичні — Франческа («Весела вдова» Целлера), Фрузя («Корневільські дзвони» Планкетта).

П. К. Медведик.

ЯНО́ВСЬКА Любов Олександрівна [псевд.— Ф. Екуртжа; Омелько Реп'ях; 18(30). VII 1861, с. Миколаївка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 1933, Київ] — укр. письменниця. Закінчила Полтав. ін-т шляхетних дівчат (1881). Працювала вчителькою в Лубенському повіті на Полтавщині, організувала тут недільну школу. Після 1905 (з перервами) жила в Києві, провадила культурну роботу. Друкуватися почала 1897. В оповіданнях «Злодійка Оксана» (1897), «Смерть Макарихи» (1900), «Городянка» (1901), у п'єсах «В передрозсвітньому тумані» (1908), «В підвалі» (1908) та ін. змалювала злиденне життя селян, заробітчан, робітників. Революцію 1905—07 зустріла з піднесенням. В ряді новел і соціально-психологічних драм («Без віри», 1907; «Людське щастя», 1909, та ін.) викривала дворушництво лібералів, виступала проти індивідуалізму й декадентства.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1959.
Літ.: Сінько Г. Ю. Любов Яновська. К., 1962. *Р. С. Міщук.*

ЯНО́ВСЬКИЙ Борис Карлович [19(31).XII 1875, Москва — 19.I 1933, Харків] — укр. рад. композитор, музичний критик, диригент, педагог. У 1896 закінчив колегію П. Галагана, 1903 — ун-т (обидва — в Києві). З 1910 — в Петербурзі, 1916—17 — диригент Моск. приватної опери С. Зиміна. З 1918 — викладач муз. технікуму і муз.-драм. ін-ту в Харкові. Автор першої укр. революц. опери «Вибух» (пост. 1927). Серед ін. творів — 9 опер (зокрема, «Відьма», пост. 1916; «Самійло Кішка», пост. 1920), балети «Аравійська ніч» (пост. 1916) і «Ференджі» (пост. 1930); симф. і камерно-інструментальні твори, хори, романси, пісні, музика до драматичних вистав, музикознавчі статті. Виступав і як піаніст. *Р. І. Кулих.*

ЯНО́ВСЬКИЙ Олексій Гаврилович (1739 — р. см. невід.) — укр. архітектор. Після закінчення 1764 петерб. АМ працював «при строєніях» у К. *Розумовського*. У 1765—71 за проектом М. Б. Деламота збудував палац і церкву в м. Почепі. У 1778 був запрошений фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським на посаду архітектора для спорудження в м. Глухові Троїцької церкви та будинків генерал-губернатора й судових департаментів (буд-во розпочав *А. Квасов*).

ЯНО́ВСЬКИЙ Феофіл Гаврилович [12 (24).VI 1860, с. Миньківці Подільської губ., тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.— 8.VII 1928, Київ] — укр. рад. терапевт, акад. АН УРСР (з 1927). У 1884 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, при якому працював до 1904. В 1904—05 — професор госпітальної терапевтичної клініки Новорос. ун-ту в Одесі. З 1905—19 — професор Київ. ун-ту, в 1919—21 — зав. терапевтич. клінікою Крим. ун-ту, з 1921 — зав. кафедрою терапії Київ. мед. ін-ту. Праці присвячені питанням клініки туберкульозу, захворювань легень, нирок, шлунково-кишкового тракту, деяким питанням патології кровообігу тощо. Результати досліджень патології нирок були узагальнені в праці «Діагностика захворювань нирок у зв'язку з їх патологією» (1927). Я. створив школу укр. рад. терапевтів. У 1928 ім'я Я. було присвоєне Київ. туберкульозному ін-ту (тепер Київ. н.-д. ін-т туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського).

ЯНО́ВСЬКИЙ Юрій Іванович [14 (27).VIII 1902, хутір Маєрове, тепер с. Нечаївка Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.— 25.II 1954, Київ] — укр. рад. письменник. У 1922—24 навчався в Київ. політех. ін-ті. В 1925—26 працював худож. редактором на Одес. кінофабриці. З 1927 жив і працював у Харкові, з 1939 — у Києві. В л-рі виступив 1924 з віршами про героїку соціалістич. будівництва (зібрані в кн. «Прекрасна Ут», 1927). Ранні новели («Роман Ма», «Туз і перстень», «Байгород» та ін.), пройняті пафосом революції, ввійшли до книг «Мамутові бивні» (1925) і «Кров землі» (1927). У романі «Майстер корабля» (1928) показано працю укр. рад. кінематографістів. Тема роману «Чотири шаблі» (1931) — селянський повстанський рух на Україні в роки громадян. війни. Роман у новелах «Вершники» (1935) — видатне явище рад. прози. В ньому Я. показав героїзм укр. робітн. класу в громадян. війні, його безмежну відданість соціалістичній революції, Комуністичній партії. Твір відзначається піднесено романтичним стилем, поетичною мовою. В 20—30-і рр. Я. написав кілька сценаріїв для укр. кіно («Гамбург», «Фата моргана», «Серця двох» та ін.), п'єси «Завойовники» (1931), «Дума про Британку» (1932), «Потомки» (1940), видав зб. оповідань «Короткі історії» (1940).

У роки Великої Вітчизн. війни Я. редагував журн. «Українська література», був військ. кореспондентом на 1-му Укр. фронті. Його оповідання (зб. «Земля батьків», 1944), нариси про героїчних захисників Батьківщини широко друкувались у пресі, передавалися по радіо. П'єса «Син династії» (1942) — про робітн. клас і його боротьбу проти гітлерівських загарбників. Я. був кореспондентом газ. «Правда Украины» на Нюрнберзькому міжнар. процесі над гол. нім. воєнними злочинцями. Нариси «Листи з Нюрнберга» спрямовані проти фашизму і спроб відродити його в Європі. Роман Я. про перший повоєнний рік на рад. землі «Жива вода» (1947) пізніше вийшов у переробленому вигляді під назвою «Мир» (1956). Темі патріотизму рад. людей у дні війни присвячена зб. «Київські оповідання» (1948, Держ. премія СРСР, 1949). Я. належать також сценарії («М. В. Гоголь», «Павло Корчагін», «Зв'язковий підпілля»), п'єси «Райський табір» — про війну амер. окупантів проти корейських патріотів та «Дочка прокурора», присвячена проблемам виховання молоді. Розпочав писати цикл п'єс про Т. Шевченка («Молода воля», опубл. посмертно). У с. Нечаївці 1972 відкрито *Яновського Ю. І. музей*, встановлено пам'ятник (скульптор І. Макогон). Іл. див. на окремому аркуші, с. 512—513.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1958—59; Твори, т. 1—5. К., 1982—83; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1960.
Літ.: Бабишкін О. Юрій Яновський. К., 1957; Тростянецький А. Крила романтики. К., 1962; Плачинда С. Майстерність Юрія Яновського. К., 1969; Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. К., 1980.

О. К. Бабишкін.

ЯНО́ВСЬКОГО Ю. І. МУЗЕ́Й — меморіальний музей у с. Нечаївці Компаніївського р-ну Кіровогр. обл., де народився і провів дитячі роки Ю. І. Яновський. Відкритий 1972. На місці, де стояла хата Яновських, встановлено пам'ятний знак. У трьох залах музею (збудованому за проектом арх. В. Губенка) розміщено літ. експозицію, яка висвітлює життєвий і творчий шлях письменника. У двох залах відтворено мемор. куточки (інтер'єр їдальні Яновських і робочий кабінет письменника). Серед експонатів музею: документи, фотокопії, книги, листи, письмове приладдя, альбом з фотографіями, що їх виготовив сам Ю. Яновський, записна книжка (1946). Експонуються твори образотворчого мистецтва. *Н. Ю. Загрійчук.*

Ю. І. Яновський.

Ю. Яноніс.

ЯНО́НІС Юлюс (4.IV 1896, с. Бяржиняй, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 30.V 1917, поблизу Царського Села, тепер м. Пушкін) — лит. поет, революц. діяч. Основоположник лит. пролетарської поезії. Друкувався з 1912. У віршах «Коваль», «Вставай, Росіє!», «Армія праці», «Мозолистим рукам» та ін. створив узагальнені картини життя і боротьби пролетаріату, ствердив нового героя. В сатиричній «Пісні клерикала» викривав духівництво. Збірка «Вірші» (вид. 1918 у Воронежі) вплинула на формування пролет. і антифашист. литовської поезії. Я.— автор публіцистич. статей, оповідань. В м. Шяуляй — меморіальний музей Я., в м. Біржай — пам'ятник поетові.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1955; Песня борцов. Стихи. Воронеж, 1981. *А. Самульоніс.*

А. К. Янсонс.

ЯНОШШІ (Jánossy) Лайош (н. 2. III 1912, Будапешт) — угорський фізик, член Угорської АН (з 1950), її віце-президент (1958—73). Член ЦК УСРП. Навчався у Віден. і Берлін. ун-тах. Працював (1939—50) у Великобританії. Професор ун-ту в Будапешті (з 1950), директор Центр. ін-ту фіз. досліджень Угорської АН (1956—70). Член Наукової ради Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень (Дубна). Осн.

Г. Я. Янушевич.

О. Т. Янчуков.

М. М. Яншин.

О. Л. Яншин.

Янус. Римська монета.

праці — з фізики космічного проміння, теорії відносності, квантової теорії. Спільно з англ. фізиком Дж. Рочестером (н. 1908) відкрив (1940) проникаючі зливи у космічному промінні.

ЯНСЕНІ́ЗМ — течія у франц. і нідерландському *католицизмі*. Виник у 17 ст. на основі вчення голл. богослова-католика К. Янсенія (1585—1638), яке поєднувало елементи *протестантизму* (зокрема *кальвінізму*) і вчення *Августина* Блаженного та було спрямоване проти *єзуїтів*. Центром Я. був монастир поблизу Парижа, що в 17 ст. став значним осередком франц. культури. З ним пов'язана діяльність Б. *Паскаля*, Ж. *Расіна*, А. Арно та ін. Я. був засуджений папськими буллами 1705, 1713. З серед. 18 ст. Я. зійшов з політ. арени у Франції. Прибічники Я. в Нідерландах 1723 утворили т. з. Утрехтську церкву (існує й нині).

Я́НСОН Ігор Кіндратович (н. 18. III 1938, Харків) — укр. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Після закінчення Харків. ун-ту (1961) працює у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р, з 1979 — також професор Харків. ун-ту. Осн. праці — з фізики низьких т-р, фізики твердого тіла, мол. біофізики. Спільно з співробітниками відкрив (1964) т. з. нестаціонарне явище Джозефсона. Розвинув тунельну й мікроконтактну спектрометрію нормальних металів, діелектриків і домішкових молекул. З високою точністю визначив енергію взаємодії біол. молекул у кристалічній і газовій фазах. Держ. премія УРСР, 1980.

Я́НСОН Юлій Едуардович [15 (27).X 1835, Київ — 31.I (12.II) 1893, Петербург] — рос. економіст і статистик бурж.-ліберального напряму, член-кор. Рос. академії наук (з 1892). Закінчив (1855) Київ. ун-т. З 1871 — професор статистики Петерб. ун-ту. Автор підручника «Теорія статистики» (1886). У своїх працях на статистичних даних об'єктивно показав тяжке становище рос. селян, пограбованих реформою 1861, вимагав зміни всієї податкової системи та агр. законодавства на користь селянства. Твір Я. «Порівняльна статистика Росії та західноєвропейських держав» В. І. Ленін використав при написанні своєї праці «Розвиток капіталізму в Росії».

Я́НСОНС Арвід Крішевич [10 (23).X 1914, Лібава, тепер Ліепая — 21.XI 1984, Манчестер, похований у Ленінграді] — латиський та російський диригент і педагог, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1935 закінчив Ліепайську, 1944 — Латв. консерваторії (Рига). Працював скрипалем у Ліепаї та Ризі, 1944—52 — диригент Латв. театру опери та балету, одночасно з 1947 — симф. оркестру Латв. радіо. З 1952 — диригент (у 1964—67 — гол. диригент) симф. оркестру Ленінгр. філармонії. З 1972 — викладач Ленінгр. консерваторії. Нагороджений орденом Дружби народів, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 511. *І. Д. Гамкало.*

ЯНТА́Р, бурштин — природна органічна сполука, викопна смола хвойних дерев ($C_{40}H_{64}O_4$). Містить домішки сірки. Аморфний. Густ. 1,05—1,10. Твердість 2,0—3,0. Колір жовтий різних відтінків, червоно-коричневий, рідше зелений. Блиск смоляний. Прозорий або напівпрозорий. У Я. трапляються включення — комахи і рослинні рештки. Найбільші родовища Я. в СРСР — у відкладах палеогенового й неогенового віку на тер. республік Прибалтики, в БРСР, на Україні (зокрема в Ровен., Київ., Житомир., Львів. і Харків. областях). Використовують як *виробне каміння*, кращі відміни — як *дорогоцінне каміння*. З пресованого Я. виготовляють ізолятори. З Я. низької якості одержують янтарну к-ту, янтарну олію тощо.

ЯНТА́РНА КИСЛОТА́, етан-1,2-дикарбонова кислота, $HOOCCH_2CH_2COOH$ — насичена природна двоосно́вна *карбонова кислота*. Тверда речовина, добре кристалізується і розчиняється у воді. Виявлена в янтарі (звідси назва), багатьох рослинах (напр., у недозрілих ягодах агрусу, стеблах ревеня), в бурому вугіллі тощо. Є проміжним продуктом *трикарбонових кислот циклу*. Я. к. і її похідні використовують для одержання пластмас, барвників, інсектицидів, лікар. препаратів.

«ЯНТА́РЬ-1» — найменування рад. високотних автоматичних іоносферних лабораторій. Запущені за допомогою серійних вітчизн. геофіз. *ракет* для дослідження роботи *електростатичних ракетних двигунів* (ЕРД) у космічних умовах. У польотах вимірювались густина іонного струму з іоносфери на поверхню лабораторії, її електр. потенціал, розрядний струм ЕРД, струм іонного пучка тощо. Протягом 1966—71 запущено 4 «Я.-1». Як *робоче тіло* ЕРД застосовували аргон, азот і повітря (зафіксовано швидкість витікання реактивного струменя 40, 120, 140 км/с відповідно).

Я́НУС (лат. Janus) — 1) У рим. міфології бог входу й виходу, дверей і першопочатку всього на світі. Храм Я. відкривали при оголошенні війни (через його ворота війська вирушали в похід) і закривали після укладення миру. Зображували Я. чоловіком з двома обличчями — старим і молодим. 2) П е р е н о с н о — «дволикий Янус» — лукава людина, дворушник.

ЯНУШЕ́ВИЧ Ганна Яківна [14 (27).XII 1907, Гайворон, тепер Кіровогр. обл. — 25.XII 1983, Чернівці] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1965). Закінчила 1928 Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка. Працювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1927—31), Харків. театрі Революції (1931—36), з 1937 — в Харків. театрі ім. Ленінського комсомолу (з 1940 — Чернів. укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської). Серед ролей: Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оманиха («Дністрові кручі» за Ю. Федьковичем), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Анна Фірлінг («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Знімалась у кінофільмах «Земля», «Вовчиха» та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Портрет с. 511. *Л. І. Барабан.*

Ріка Янцзи.

ЯНЦЗИ́, Чанцзян — ріка у Китаї, найбільша в Євразії. Довж. 5800 км, площа бас. 1808 тис. км². Бере початок з льодовиків у центр. частині Тібетського нагір'я, впадає у Сх.-Китайське м., утворюючи велику дельту (площа бл. 80 тис. км²). У верхів'ї (де має назву Муруй-Ус) та нижче, в межах Сіно-Тібетських гір (де має назву Цзіньшацзян), Я. переважно гірська, порожиста ріка. Нижче м. Ічана Я. (під назвою Чанцзян) перетинає Цзянханьську та Велику Китайську рівнини, утворюючи численні рукави й озерні розширення. Найбільші притоки: Ялунцзян, Міньцзян, Цзялінцзян, Ханьшуй (ліві). Живлення переважно дощове, у горах — льодовикове і снігове. Сезонні коливання рівня (з макс. влітку) 15—30 м, інколи досягають 60 м, викликаючи катастрофічні паводки. Для захисту від них вздовж берегів Я. споруджено дамби протяжністю 3800 км. Пересічна витрата води у пониззі 36 500 м³/с, макс. — 85 000 м³/с. Об'єм річного стоку 1050 км³. У пониззі спостерігаються мор. припливи заввишки від 1—2,7 м до 4,5 м. Заг. запаси гідроенергії у бас. Я. майже 220 млн. кВт, на ряді приток споруджено ГЕС. Великим Китайським каналом сполучена з ріками Хуанхе та Хуайхе. Судноплавна на 2300 км від гирла (до м. Чунціна), мор. судна піднімаються на 690 км. Бас. Я. — один з найбільш густонаселених районів земної кулі, тут розташовані міста Чунцін, Ухань, Нанкін, поблизу гирла — мор. порт Шанхай. *А. М. Оліферов.*

ЯН ЧЖУ, Ян Цзи-Цзюй, Ян Шен (440—360 або 414—334 до н. е.) — давньокит. мислитель-вільнодумець. Виходячи з наївно-матеріалістичних уявлень, Я. Ч. різко критикував реліг. віру в безсмертя, вважав смерть такою ж природною й неминучою, як і життя. За Я. Ч., усі події та явища природи і суспільства підпорядковуються діянню принципу природної необхідності, який він визначав як долю. Це зумовило наявність у поглядах Я. Ч. елементів *фаталізму*. В етиці проголошував ідеї себелюбства, цінності земного життя, природних пристрастей і насолод, зневажливого ставлення до слави, почестей.

Я́НЧО (Jancso) Міклош (н. 27.IX 1921, м. Вац) — угорський режисер. У 1950 закінчив Ін-т театр. та кіномистецтва (Будапешт). Спочатку працював як режисер кінохроніки, з 1952 знімав документальні фільми. Здійснив постановки художніх фільмів: «Дзвони пішли у Рим» (1958), «Без надії»

1
2
3
4

До ст. **Франко І. Я.**

1. І. Франко. З групової фотографії. 1870.
2. І. Франко з дружиною О. Хоружинською. Київ. 1886.
3. І. Франко та Б. Грінченко. 1904.
4. Хворий І. Франко диктує. 1912.
5. Пам'ятник І. Франкові в м. Бориславі. Скульптори О. Супрун і Ю. Білостоцький. Граніт. 1958.
6. Реконструкція садиби Франків у селі Івана Франка (колишні Нагуєвичі).
7. «Вічний революціонер». Іл. художника В. Перевальського. 1978.
8. «Борислав сміється». Іл. художника С. Адамовича. 1955.
9. «Захар Беркут». Інсценізація Івано-Франківського українського музично-драматичного театру ім. І. Франка. 1956.
10. «Олівець». Іл. художника В. Касіяна. 1949.
11. Кадр із фільму-спектаклю «Украдене щастя». Київський державний український драматичний театр ім. І. Франка. 1956.
12. Кадр з фільму «Іван Франко». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1956.

5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Яновський Ю. І.**

1. Ю. І. Яновський. 1932. Фото А. Петрицького. 2. Хата на х. Майєровому поблизу с. Нечаївки (тепер Компаніївського району Кіровоградської області), де народився Ю. І. Яновський. 3. Письменники В. В. Іванов, Ю. І. Яновський і М. П. Бажан під час Декади українського мистецтва і літератури в Москві. 1951. 4. Ю. І. Яновський (третій ряд — другий справа) серед радянських кореспондентів на Нюрнберзькому процесі 1945. 5. «Вершники». Ілюстрація художника І. М. Селіванова. 1961. 6. Обкладинка роману Ю. І. Яновського «Майстер корабля». 1928. 7. Обкладинка роману «Вершники», виданого в Парижі французькою мовою в перекладі і з передмовою Л. Арагона. 1956. 8. Ю. І. Яновський на репетиції п'єси «Дума про Британку». Камерний театр. Москва. 1937. 9. Сцена з вистави «Дочка прокурора». Київський російський драм. театр ім. Лесі Українки. 1953. 10. Кадр з фільму «Дума про Британку». Режисер М. С. Вінграновський. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1969. 11. Музей Ю. І. Яновського в с. Нечаївці. 12. Пам'ятник на могилі Ю. І. Яновського на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор І. В. Макогон, архітектор П. Ф. Костирко. 1961.

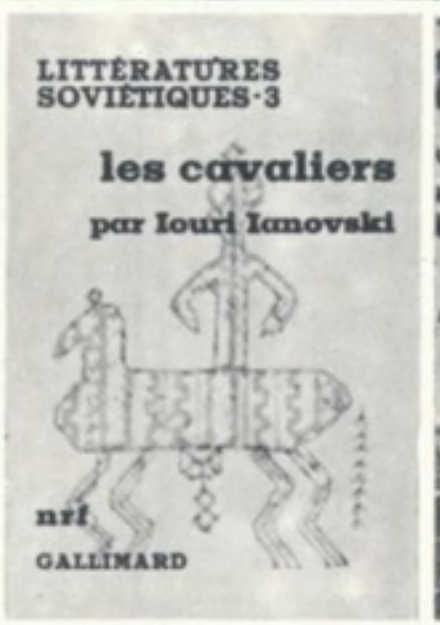

(1965), «Зірки та солдати» (1967, угорсько-рад. стрічка), «Тиша й крик» (1968), «Любов моя, Електро» (1974), «Угорська рапсодія» (1978), «Алегро барбаро» (1979), «Серце тирана, або Боккаччо в Угорщині» (1981). З 1983 — гол. режисер драм. театру ім. Й. Катони (м. Кечкемет).

ЯНЧУ́К Микола Андрійович (29.XI 1859, с. Корниця Костянтинівського пов. Седлецької губ., тепер у ПНР — 6.XII 1921, Москва) — укр., білорус. та рос. фольклорист, етнограф і драматург. Закінчив Моск. ун-т (1885). Редагував у Москві журн. «Этнографическое обозрение» (1889 — 1916). Був професором Білорус. університету в Мінську (1921). Записав і видав українські і білоруські народні пісні, вертеп, укр. весільний обряд. Автор праць: «До історії і характеристики жіночих типів у героїчному епосі» (1900), «Про псевдонародні білоруські пісні ...» (1909). Написав білорус. мовою кілька віршів; укр. мовою — комедії «Пилип-музи́ка» (1887, на музику поклав М. В. Лисенко) та «Вихованець» (1899), драму «Не поможуть і чари...» (1891) та ін.

О. І. Дей.

ЯНЧУКО́В Олександр Тимофійович (28.XII 1910, Харків — 18.VI 1982, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1953. Творчу діяльність почав 1930 в *Харківському театрі «Веселий пролетар»*, з 1934 працював у Харків. театрі юного глядача, з 1944 — у Львів. театрі юного глядача ім. М. Горького. Серед ролей — Омелян Ткач («Учитель» Франка), дід Юхим («97» М. Куліша), Павло Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Сім'я» І. Попова, «Ім'ям революції» М. Шатрова. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

К. О. Силіна.

ЯНЧУ́Л, Янчур — річка у Запоріз. та Дніпроп. областях УРСР, права прит. *Гайчуру* (бас. Дніпра). Довж. 72 км, площа бас. 725 км². Бере початок на пн. схилах Приазовської височини. Використовують для тех. водопостачання. У долині річки, біля с. Петрівки, виявлено поселення *бронзового віку*.

Я́ншин Михайло Михайлович [20.X (2.XI) 1902, Юхнов, тепер Калузької обл.— 17.VII 1976, Москва] — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1955). Вчився в 2-й Студії МХТ, 1924 вступив до трупи МХАТу. Ролі: Градобоєв («Гаряче серце» О. Островського), Чебутикін («Три сестри» А. Чехова), Бублик, Сергій Горлов («Платон Кречет», «Фронт» Корнійчука), сер Пітер («Школа лихослів'я» Шерідана; однойменний фільм), Абель («Соло для годинника з боєм» Заградника). В 1937—41 був худож. керівником циган. театру «Ромен», 1950—63 — гол. режисер Моск. драм. театру ім. К. С. Станіславського. Знімався в кіно (фільми: «Поручик Кіже», «Шведський сірник» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

О. О. Кулик.

Я́ншин Олександр Леонідович [н. 15 (28). III 1911, Смоленськ] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1981). Закінчив Моск. геол.-розвідувальний ін-т (1932). З 1958 — заст. директора Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР (у Новосибірську). З 1982 — віце-президент АН СРСР. Осн. праці — з проблем тектонічної будови і розвитку Пд. Уралу, Прикаспійської западини, Туранської плити, Сибірської платформи. Розробив і застосував методику реконструкції похованих палеозойських тектонічних структур, вчення про молоді платформи. Відкрив кілька родовищ корисних копалин та артезіанських басейнів у Зх. Казахстані і Пд. Сибіру. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1969, 1978. Золота медаль імені О. П. Карпінського АН СРСР.

А. Є. Шлезінгер.

Я́пет [за ім'ям персонажа давньогрец. міфології Іапета (одного з *титанів*)] — супутник планети *Сатурн*. Діаметр 1440 км, серед. віддаль від центра планети 3 558 400 км. Один бік Я. в п'ять разів яскравіший за інший. Відкрив Дж. *Кассіні* 1671. Див. *Супутники планет*.

ЯПО́НІЯ — держава в зх. частині Тихого ок. Розташована на островах, що простягаються вздовж сх. узбережжя материкової частини Азії, від якої відокремлена Японським та Сх.-Китайським морями, на Пн. омивається Охотським м. До складу Я. входять великі острови: *Хоккайдо, Хонсю, Кюсю, Сікоку* та кілька тисяч дрібних островів. У адм. відношенні поділяється на 47 префектур і 1 окрему область (о. Хоккайдо).

Карти див. на окремому аркуші, с. 544—545.

Державний лад. Я.— конституційна монархія. Діюча конституція набула чинності 1947. Глава д-ви— спадковий імператор, який, згідно з конституцією, є «символом держави та єдності народу». Імператор позбавлений політ. влади. За його дії, що стосуються справ д-ви, відповідальним є уряд. Орган законодавчої влади — двопалатний парламент, до складу якого входять палата представників (обирається населенням на 4 роки; 511 депутатів) і палата радників (обирається населенням на 6 років, причому через кожні 3 роки оновлюється наполовину; 252 депутати). Парламент, за конституцією, має виключне право розпоряджатися фінансами країни, контролює діяльність уряду тощо.

Хіросіма. Центральна вулиця міста.

Вибори проходять на основі *мажоритарної системи*. Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів (20 міністрів) на чолі з прем'єр-міністром. Прем'єр-міністр висувається парламентом з числа його депутатів і затверджується імператором; держ. міністри призначаються прем'єр-міністром. Право конституційного контролю надано Верховному судові. Держ. управління на місцях на всіх його рівнях (префектури, міста, села) здійснюють виборні збори і їхні головні службові особи (губернатори, мери, старости), які також обираються населенням.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Див. *Японські острови*.

Населення. Понад 99 % населення країни становлять *японці*. Живуть також *айни*, корейці, китайці та ін. Офіц. мова — японська. Пересічна густота нас.— понад 321 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 76 % (1975). Найбільші міста: *Токіо, Осака, Йокогама, Нагоя*.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Я. належать до епохи *палеоліту*. В 2-й пол. 3 ст. виник племінний союз Ямато, на базі якого в 7 ст. склалася ранньофеод. централізована япон. д-ва на чолі з імператором. З 1192 владу в країні здійснювали *сегуни* з феод. дому *Мінамото*, з 30-х рр. 14 ст. до кін. 3-ї чверті 16 ст.—з дому Асікага. Влада імператора стала номінальною. Опорою сегунату був військ.-феод. стан, нижчий прошарок якого складався з дрібного військ. дворянства — *самураїв*. У 16 ст. в Я. з'явилися європейці (1542 — португальці, 1584 іспанці). Період 15—16 ст. в історії Я. характеризувався феод. роздробленістю країни. Тоді ж спалахнув ряд сел. повстань. У 2-й пол. 16 ст. більшу частину Я. об'єднав полководець і держ. діяч *Тойотомі* Хідейосі. На поч. 17 ст. об'єднання країни завершив Токугава Іеясу, який 1603 встановив правління дин. сегунів з дому *Токугава*.

В кін. 18 ст. Я. вступила в період розкладу феод. ладу. В 1854—58 уряд Я. під військ. тиском США відмовився від політики самоізоляції, яку він проводив з поч. 17 ст. В 1855 Я. встановила міждерж. відносини з Росією (укладено перший рос.-япон. договір). В 1867—68 в Я. відбулася незавершена бурж. революція (див. *Мейдзі ісин*), внаслідок якої було знищено сегунат і відновлено владу імператора. Опорою нового режиму стали буржуазія і поміщики. З кін. 19 ст. правлячі кола Я. стали на шлях проведення агресивної зовн. політики. В 1876 Я. нав'язала нерівноправний Канхваський договір Кореї, в кін. 19 ст. захопила о. Тайвань і о-ви Пенхуледао. На межі 19 і 20 ст. Я. вступила в стадію імперіалізму. На поч. 20 ст. загострилися суперечності між Я. і Росією, що привело до *російсько-японської війни 1904—05*. За *Портсмутським мирним договором 1905* Росія визнала Корею сферою впливу Я., віддала їй оренду Квантунської обл. з Порт-Артуром і Дальнім, пд. частину о. *Сахалін*. У 1905 Я. встановила протекторат над Кореєю, 1910 анексувала її.

Герб Японії.

ЯПОНІЯ

Площа — бл. 372,2 тис. км²

Населення — 119,5 млн. чол. (1983, оцінка)

Столиця — м. Токіо

СТРУКТУРА ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ (1982, %)

Святилище Найку храмового ансамблю Ісе. 3 ст.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт·год	516
Чавун, млн. т	72,9
Сталь, млн. т	97,2
Мідь (очищена), тис. т	1092
Цинк, тис. т	701
Алюміній, тис. т	256
Радіоприймачі, млн. шт.	13,3
Відеомагнітофони, млн. шт.	18,2
Електронні обчислювальні машини, тис. шт.	23,1
Фотоапарати, млн. шт.	12,9
Судна металеві, млн. брутто реєстрових т	6,5
Легкові автомобілі, млн. шт.	7,2
Мотоцикли, млн. шт.	4,8
Сірчана кислота, млн. т	6,7
Бавовняні тканини, млрд. м²	2,1
Шовкові тканини, млрд. м²	0,7
Синтетичні тканини, млрд. м²	3,2

Під час 1-ї світової війни 1914—18 Я. виступила на боці *Антанти*, оголосила війну Німеччині і захопила пров. Шаньдун (Китай), а також Маршаллові, Маріанські і Каролінські о-ви, що належали Німеччині. В 1918 в Я. відбулися масові революц. виступи трудящих (див. «*Рисові бунти*»). В 1918—22 правлячі кола Я. здійснили збройну інтервенцію проти Рад. Росії, але зазнали поразки. В 1925 Я. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1931 Я. окупувала Маньчжурію, 1933 вийшла з *Ліги націй*, 1936 підписала з фашист. Німеччиною «*Антикомінтернівський пакт*», 1937 почала загарбання Китаю. В 1938 япон. мілітаристи вчинили воєнні провокації на кордоні СРСР в районі оз. *Хасан* та 1939 на тер. МНР біля р. *Халхін-Гол*, але були розгромлені. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Я. виступала як союзник фашист. Німеччини і Італії. Нападом на *Перл-Харбор* 7.XII 1941 розпочала війну проти США. До серед. 1942 Я. окупувала Філіппіни, Індокитай, Таїланд, Бірму, Малайю, Індонезію. З 1943 вона почала втрачати загарбані території (див. *Тихоокеанські кампанії 1941—45*). В серпні 1945 амер. військ.-повітр. сили скинули атомні бомби на міста *Хіросіму* (6.VIII) і *Нагасакі* (9.VIII), що не викликалося воєнною необхідністю і привело до великих жертв. 9.VIII 1945 СРСР, виконуючи зобов'язання щодо своїх союзників, вступив у війну проти Я. 10.VIII 1945 війну Я. оголосила Монг. Нар. Республіка. Наступ Рад. Армії, яка розгромила *Квантунську армію*, визволила Маньчжурію, Пн. Корею, Пд. Сахалін і *Курильські острови*, привів до завершення війни на Далекому Сході. 2.IX 1945 Я. підписала Акт про беззастережну капітуляцію. В 1946—48 на *Токійському процесі* було засуджено гол. япон. воєнних злочинців. Япон. конституція декларує (ст. 9) відмовлення Я. від застосування збройних сил як засобу розв'язання міжнар. конфліктів. Проте з кін. 1948 Я. почала перетворюватися на амер. воєнно-стратегічний плацдарм на Далекому Сході. США разом з Великобританією та рядом ін. імперіалістич. д-в підписали з Я. *Сан-Франціський договір 1951*, проект якого на порушення принципів *Потсдамської декларації 1945* був підготовлений без участі СРСР. У 1956 уряди СРСР і Я. підписали Спільну декларацію про припинення між СРСР і Я. стану війни і відновлення дипломатичних відносин. У 1960 Я. і США підписали договір про взаємне співробітництво і безпеку (пролонгований 1970). На поч. 70-х рр. правлячі кола Я. проголосили доктрину т. з. багатополюсної дипломатії, під якою розумівся розвиток зв'язків з країнами Зх. Європи, СРСР, КНР при підвищенні ролі Я. у воєнно-політ. союзі з США. В цей період між Я. і СРСР було укладено ряд торг.-екон. угод (див. *Радянсько-японські документи*). З кін. 70-х рр. Я. на вимогу США і під тиском внутр. реакції посилила зв'язки з НАТО, стала на шлях розробки довгострокових програм нарощування збройних сил. В системі японо-амер. військ. союзу Я. відводиться роль осн. партнера у здійсненні імперіалістичних планів США в Тихоокеанському регіоні. Курс правлячої верхівки Я. на дальшу мілітаризацію країни зустрічає дедалі наростаючий опір япон. прогресивних миролюбних сил. З 1956 Я.— член ООН.

Л. Л. Дмитренко.

Політичні партії. профспілки. *Ліберально-демократична партія*, засн. 1955. Представляє інтереси великого монополістичного капіталу та бюрократичної верхівки. Правляча. *Соціалістична партія Японії*, засн. 1945. Комейто (Партія чистої політики), засн. 1964. Спирається на неорганізованих робітників і дрібних підприємців. Партія демократичного соціалізму, засн. 1960. Спирається на частину робітників і міської дрібної буржуазії. Новий ліберальний клуб, засн. 1976 (з 1978 діє як політ. партія). Представляє інтереси буржуазії. Соціал-демократичний союз, засн. 1978. Правореформістська партія. *Комуністична партія Японії*, засн. 1922. Генеральна рада профспілок Японії, засн. 1950. Всеяпонська конфедерація праці, засн. 1964. Рада зв'язку незалежних профспілок, засн. 1956.

Господарство. Я.— високорозвинута індустр.-агр. капіталістична країна. За обсягом валового нац. продукту і пром. виробн. вона посідає 2-е місце серед капіталістичних країн (після США); за експортом товарів — 3-є (після США та ФРН). Швидкі темпи екон. розвитку Я., особливо в період 1955—73, зумовлені значною монополізацією провідних галузей г-ва, його держ.-монополістичним регулюванням, реконструкцією пром-сті на базі найновішої іноз. та власної техніки і технології, наявністю кваліфікованої, але дешевої робочої сили. В економіці Я. панують 6 великих фінансово-пром. груп («Даїті канге», «Міцубісі», «Санва», «Фудзі», «Міцуї», «Сумітомо»). Характерною рисою япон. економіки є розширення пром. виробництва гол. чин. за рахунок довгострокових банківських позик і держ. кредитів при незначній фінанс. участі самих підприємств. Діяльність провідних япон. корпорацій переросла нац. межі, зростає вивіз капіталу за кордон (36,5 млрд. доларів, 1981). Держ. сектор обмежений небагатьма сферами (транспорт, зв'язок, тютюнова та ін. галузі пром-сті). З середини 70-х рр. в умовах загострення заг. кризи капіталізму зростання на світовому ринку цін на паливо й сировину економіка Я. зазнає періодичних спадів, посилюється інфляція, зменшуються реальні доходи трудящих, зростає безробіття.

В машинному залі АЕС поблизу Токіо.

Промисловість. В кін. 50-х рр. виробничий потенціал Я., основу якого становила легка пром-сть, був переорієнтований на важку індустрію, провідними галузями якої стали енергетика, чорна і кольорова металургія, нафтопереробна і нафтохім. пром-сть, машинобудування. Внаслідок високої тер. концентрації виробн., значного забруднення природного середовища, нестачі власних ресурсів сировини і палива з поч. 80-х рр. переважними темпами розвиваються наукоємні виробництва (зокрема, електронне, точне та складне приладобудування, виробн. наук.-лабораторного устаткування та ін.). У пром-сті створюється бл. 30 % валового нац. продукту і зайнято 28 % самодіяльного населення. Характерне поєднання великого виробн., у т. ч. держ.-монополістичних комплексів, з численними дрібними підприємствами, які виконують субпідрядні операції. Переважну частину мінеральної сировини і палива довозять. У невеликій кількості видобувають кам'яне вугілля, природний газ, залізну і мідну руди, поліметали, вапняки тощо.

Основою паливно-енерг. бази є нафта й кам. вугілля, зростає споживання природного газу. Власні енергоресурси забезпечують внутр. потреби лише на 9 %. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС, діє 21 АЕС (1980). За виробництвом чорних металів Я. разом з США посідає провідне місце в капіталістичному світі. Найбільші центри — Кобе, Осака, Нагоя, Тіба. Кольорова металургія представлена виплавкою міді, свинцю, цинку, алюмінію, легуючих і рідкісних металів. Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування, в т. ч. енергетичне, електротех., електронне (побутова, пром. та наук. апаратура, великі електронно-обчислювальні машини, мікропроцесори, відеомагнітофони тощо), судно-, автомобіле-, тракторо-, верстато- (зокрема, металорізальні верстати з числовим програмним управлінням), с.-г. і приладобудування; виробн. технологічного, насосно-компресорного, холодильного, комплексного пром. устаткування, шарикопідшипників, мед. і оптичної (фото-, кіноапарати, мікроскопи тощо) апаратури, точних інструментів і механізмів, атомних реакторів, пром. роботів та ін. Осн. центри — райони міст Токіо — Йокогама, Нагоя, Осака — Кобе, Хіросіма. Розвинута хім. і нафтохім. пром-сть. Річна потужність нафтопереробних з-дів — 372 млн. т (1981). За обсягом виробн. багатьох хім. товарів Я. займає одне з провідних місць у капіталістичному світі. Гол. райони розміщення хім. пром-сті — узбережжя Токійської зат., район Нагої та пн. узбережжя Вну-

трішнього Японського моря. Значна деревообр., целюлозно-паперова, поліграф. та керамічна пром-сть. Традиційно розвинута текст. пром-сть, особливо бавовняна й вовняна галузі, а також шовкова. Текстильні фабрики розміщені в містах Нагоя, Осака, Кіото, Гіфу, Фукуї та поблизу них. Головні галузі харчосмакової промисловості — рисо-, рибо-, чаєобробна, олійницька, горілчана (виробництво саке). Розвинуті художні ремесла.

Сільське господарство. У с. г. (включаючи лісівництво та рибальство) створюється бл. 3,6 % валового нац. продукту і зайнято 8,9 % самодіяльного населення. Переважає дрібне сел. землекористування фермерського типу. В приміських зонах розвивається агропром. інтеграція. В обробітку — менше як 15 % зем. площі (бл. 6 млн. га, переважно узбережні низовини). На Пд. Я. збирають по два врожаї на рік. Провідна галузь — землеробство. Гол. с.-г. культура — поливний рис (збір — 13,4 млн. т, 1983), на який припадає більше як 30 % вартості с.-г. продукції. З тех. культур вирощують чай, тютюн, цукр. буряки та цукр. тростину. Повсюди поширене вирощування овочів, фруктів, квітів; розводять тутового шовкопряда. Осн. райони розвитку тваринництва — о. Хоккайдо, пн. частина о. Хонсю і о. Кюсю. Поголів'я (млн., 1983): великої рогатої худоби — 4,6, свиней — 10,3. Важливе значення має птахівництво. За розвитком рибальства Я. посідає провідне місце в світі. У 1981 було виловлено риби і добуто морепродуктів 11,3 млн. т (15 % світового вилову). С. г. та рибальство забезпечують більше як 70 % потреб країни у продовольстві. Заготівлі деревини становлять понад 30 млн. м³ на рік.

Транспорт. У внутр. перевезеннях вантажів частка мор. транспорту 1980 становила 49 %, автомоб.— 42 %, залізничного — 9 %. Довж. (тис. км, кін. 1983): з-ць — 27, автошляхів з твердим покриттям — бл. 980; тоннаж мор. торг. флоту — 37,8 млн. брутто реєстрових т (2-е місце в капіталістичному світі після Ліберії). Важлива внутр. трансп. магістраль — швидкісна (до 220 км/год) залізниця Сінкансен, що проходить від Токіо до Фукуоки через Нагою і Осаку. Між островами — поромне й тунельне сполучення. Головні морські порти — Йокогама, Кобе, Тіба, Нагоя, Кавасакі; міжнар. аеропорти — Токіо (Наріта і Ханеда) та Осака (Ітамі). У Токіо, Йокогамі, Осаці, Кобе, Нагої і Саппоро — метрополітен; у Токіо — монорейкова дорога.

Садіння рису.

Зовнішня торгівля. В експорті переважають готові пром. вироби, гол. чин. машини і устаткування, метали і металовироби, хім. продукти, текст. вироби; в імпорті — паливо, пром. сировина, продовольство, машини і устаткування. Гол. торг. партнери — США, країни Пд.-Сх. Азії і Далекого Сходу, Австралія. На соціалістичні країни припадає 5,9% зовн. товарообороту (1983). Існують торг.-екон. відносини з СРСР. Грош. одиниця — єна. За курсом Держбанку СРСР 1000 єн = 3,49 крб. (січень 1985).

В. М. Юрковський.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 було 1207 тис. лікарняних ліжок (106 ліжок на 10 тис. ж.); 1976 мед. допомогу подавали 133,4 тис. лікарів (11,8 лікаря на 10 тис. ж.); працювали 43,3 тис. зубних лікарів та 79,2 тис. фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 68 вищих мед. шкіл та мед. ф-тів ун-тів.

А. М. Сточик.

Освіта і культурно-освітні заклади. Система освіти в країні будується відповідно до закону 1947. Обов'язковим (безплатним) є 9-річне навчання — з 6 до 15 років. Поч. школа — 6-річна (з 6 до 12 років). Наступний ступінь навчання — молодша 3-річна серед. школа. Перехід до старшої необов'язкової 3-річної серед. школи здійснюється на основі вступних екзаменів і тестових іспитів, навчання в цій школі платне. Старша серед. школа характеризується різкою диференціацією навч. планів. Учні розподіляються по 2 відділеннях: загальноосв. і професійному. Загальноосвітнє, в свою чергу, має 2 потоки: заг. і академічний, навчання на якому проводиться по гуманітарному й природничо-матем. циклах. Формальне право вступу до вузів мають усі випускники старшої серед. школи, але фактично підготовка профес. відділень не дає можливості скористатися цим правом. У 1982/83 навч. р. в Я. було 25 045 поч. шкіл (понад 11,7 млн. учнів), 10 950 молодших серед. шкіл (понад 5,7 млн. учнів), 5369 старших серед. шкіл (понад 4,7 млн. учнів). Підготовка кваліфікованих робітників здійснюється в навч. центрах на підприємствах, на курсах і в приватних профес.-тех. школах. У 1982/83 навч. р. у профес.-тех. школах і на курсах навчалося бл. 1,1 млн. учнів. Молодші коледжі й тех. коледжі (здебільшого державні) випускають спеціалістів з серед. спец. освітою. Вищу освіту здобувають гол. чин. в ун-тах, з яких бл. 72 % — приватні. Навчання платне. Найбільші держ. ун-ти: Токійський (засн. 1877), *Кіотський університет* (засн. 1897), Хоккайдо ун-т у м. Саппоро (засн. 1876). З приватних найбільш відомі: Ніхон ун-т (засн. 1903), Васеда ун-т (засн. 1882), Мейдзі ун-т (засн. 1881), Хосей ун-т (засн. 1880), Токай університет (засн. 1942), усі — в Токіо. В 1981 в Я. налічувалося 1,4 тис. публічних б-к, найбільші — Нац. парламентська (засн. 1948, понад 6,8 млн. тт.), Токійська центр. столична (засн. 1972), б-ки Токійського ун-ту, ун-ту Кіото. В країні 578 музеїв, з них найбільш відомі: Токійський нац. (засн. 1871), Музей Окура Сюкокан (засн. 1917), Нац. природничий (засн. 1877), Нац. музей зх. мистецтва (засн. 1959), Нац. музей сучас. мистецтва (засн. 1952), усі — в Токіо; Нац. музей (засн. 1889), Галерея сучас. мистецтва (засн. 1963), Муніципальний (засн. 1933) — у Кіото; Муніципальний (засн. 1936) та ін.— в Хоккайдо; Міський музей красних мистецтв (засн. 1936) — у м. Осака та ін.

В. П. Лапчинська, Ю. В. Боярчук.

Наука і наукові установи. Ще в давні часи в Я. нагромаджувалися знання, пов'язані з с. г., лікуванням людей, ремеслами. Перші історичні хроніки належать до 8—9 ст. (найстаріші — 712, 720). В них, крім істор. фактів, наведено міфи, легенди. В 9—10 ст. з'явилися перші словники, що поклали початок япон. мовознавству. Зародження філос. думки пов'язане з проникненням у 6—8 ст. з Китаю та Кореї *буддизму* та *конфуціанства*. В 7 ст. прискорюється розвиток продуктивних сил країни. Було відкрито родовища деяких корисних копалин, відбувається становлення металургії, починається виробн. паперу. В 675 в Асуці споруджено обсерваторію. На поч. 10 ст. Фукае С. склав огляд тваринного і рослинного світу Я. (18 книг). До серед. 10 ст. завершено геогр. опис провінцій країни. На поч. 14 ст. з'явилися «Записки про медицину» (50 книг) Кадзівара С. До 2-ї пол. 19 ст. япон. наука розвивалася переважно в межах самобутніх нац. наук. шкіл. Створено оригінальні праці з математики, астрономії, біології, філософії тощо. В кін. 17 ст. Сібукава Сюнкаї створив зоряний глобус, проведено геодезичне знімання території Я. У 1825 Аоті Рінсо видав перший япон. «Курс загальної фізики». Протягом 1-ї пол. 17 ст. створено істор. працю в 310 томах «Всеохоплююче дзеркало нашої країни». А з кін. 17 до поч. 19 ст. видано 397 томів «Історії Великої Японії».

Новий етап у розвитку природничих і тех. наук в Я. почався після бурж. революції 1867—68, внаслідок якої прискорився поступ продуктивних сил, розгорнулися міжнар. екон. і наук. зв'язки. Було створено держ. ун-ти європ. зразка — ун-т Хоккайдо в Саппоро (1876), Токійський (1877), а також приватні. Засн. *Японську академію наук* (1879) та ін. н.-д. установи (загалом понад 70). З кін. 19 ст. япон. вчені досягли значних успіхів у різних галузях науки і техніки. У зв'язку з специфікою природних умов виникли япон. школи сейсмології та вулканології. Кітазато Сібасабуро вперше одержав токсини правця і дифтерії, відкрив збудника чуми (1894). У 2-й пол. 19 ст., в період утвердження в країні капіталізму, сформувались екон. і юрид. науки. У сусп. науках Я. поширилися різноманітні європ. бурж. наук. доктрини, зокрема ідеї англ. *позитивізму*, франц. *просвітительства*. У 20—40-х рр. 20 ст. серед япон. суспільствознавців стає помітним

Ханіва. Музикант. 6—7 ст.

Портрет принца Сьотоку-Тайсі з синами. Перша половина 7 ст.

Асура — юнак-воїн з монастиря Куфукудзі. Деталь. 8 ст.

Кінкаку — «Золотий павільйон» монастиря Рокуондзі в Кіото. 1397.

Замок у Мацумото. 1597.

Собор св. Марії в Токіо. Архітектор Танге Кендзо. 1964.

вплив *кантіанства* і *гегельянства*, а також *прагматизму*, *феноменології*, *екзистенціалізму*. З кін. 19 — поч. 20 ст. в країну починають проникати ідеї марксизму.

З поч. 20 ст. розгорнулися грунтовні дослідження в галузі природничих і тех. наук, зокрема фізики, математики, геофізики, біохімії, металознавства (Хонда Котаро). В 1901 Такаміне Дзьокіті виділив адреналін у кристалічному вигляді. Ямадзакі Наоката створив «Регіональну географію Японії» (тт. 1—10, 1904—15). Плавання дослідницького судна «Мансю» (1925—28) поклало початок систематичним океанографічним роботам. В 1928 Такаянагі Кендзо сконструював експериментальний телевізор. У 20—30-х рр. в умовах мілітаризації діяльність більшості наук. центрів спрямовувалася на забезпечення потреб воєнної пром-сті та армії. Серед суспільствознавців поширення набули японоцентричні ідеї. В 1932—38 пропаганду і популяризацію наук. комунізму вело «Товариство по вивченню матеріалізму» (Тосака Дзюн, Нагата Х. та ін.).

Після 2-ї світової війни зусилля наук. установ спрямовуються на тех. удосконалення пром-сті і с. г. Розробляються актуальні проблеми електроніки, радарної техніки, атомної фізики, хімії, практичного застосування напівпровідників та ін. Так, праці *Томонага* Сіньїтіро (іноз. член АН СРСР, 1971) присвячено квантовій теорії поля; *Нагаока* Хантаро — магнетизму, атомній і ядерній фізиці, оптиці тощо; *Кая* Сейдзі (іноз. член АН СРСР, 1958) — фізиці металів та феромагнетизму; Нішіджіма Кацухіко (іноз. член АН СРСР, 1982)— фізиці елементарних частинок і квантовій теорії поля; *Юкава* Хідекі (іноз. член АН СРСР, 1966) — теорії ядра, *Фукуї* Кеніті — розвиткові теорії процесів хім. реакцій. Проводились активні дослідження в галузі ембріології, вірусології, генетики, екології, біохімії (*Акаборі* Сіро; іноз. член АН СРСР, 1966). В медицині досягнуто певних успіхів у боротьбі з лейкозами і радіаційним ураженням, а також у хіміотерапії різних захворювань, в онкології тощо. В Я. створено мережу станцій для оповіщення про тайфуни й цунамі, систему сейсмічних і вулканологічних обсерваторій. У 1971 н.-д. судна «Витязь» (СРСР) і «Хокухо-Мару» (Я.) здійснили спільний підводний сейсмічний експеримент. Заохочуваний д-вою імпорт зарубіжної техніки й технології сприяв розвиткові радіоелектроніки, автомобілебудування, створенню нових зразків ЕОМ, засобів автоматизації, атомних енерг. установок тощо. Значно розширилося виробн. воєнної техніки, зокрема ракетної.

Осн. установами, що спрямовують і координують наук. дослідження в країні, є Наук. рада Я. (засн. 1949) — урядова координаційна організація, Наук.-тех. управління (засн. 1956), Японська академія наук. В країні діють 118 держ. н.-д. установ, 266 наукових т-в (1982). 83 % приватних компаній мають власні н.-д. підрозділи. Налагоджено широку мережу наук.-тех. інформації. В 1973 укладено міжурядову угоду про наук.-тех. співробітництво Я. з СРСР.

А. В. Санцевич.

Преса, радіомовлення, телебачення. В Я. 1982 видавалося 125 щоденних газет заг. тиражем понад 46 млн. примірників. Найзначніші загальнонац. щоденні газети: «Асахі» («Сонце, що сходить», з 1879), «Майніті» («Щоденна газета», з 1872), «Іоміурі» («Репортер», з 1874). Центр. орган Компартії Я.— газ. «*Акахата*» (з 1928). Інформ. агентства: *Кіодо Цусін* та Дзідзі Цусін (обидва засн. 1945). Радіомовлення і телебачення частково перебувають під контролем уряду (через корпорацію Ен-Ейч-Кей), в основному ж належать приватним організаціям. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1953. Передачі на зарубіжні країни ведуться 21 мовою.

Література. З давніх часів у Я. широко розвинуті усна пісенно-поетична творчість і міфологія. Перші пам'ятки япон. мовою — літопис «Кодзікі» (712) та поетична антологія «Манйосю» (759), гол. чин. у жанрі *танка*. В 9—11 ст. зароджується розповідна л-ра (повісті «Такеторі-моногатарі», «Ісе-моногатарі», а також «Гендзі-моногатарі» письменниці Мурасакі Сікібу); щоденниково-мемуарна л-ра (нікі); есе (дзуйхіцу; перший твір цього жанру — «Записки біля узголів'я» письменниці Сьонагон Сей). У кін. 12—16 ст. з'явилися воєнно-феод. епопея гункі; збірки оповідань істор., реліг. й побутового характеру сецува; ліричні драми йокьоку театру масок ноо (найвизначніший драматург — Дзеамі); поетичні жанри ренга («нанизані строфи»), імайота («пісні на сучас. лад») і коута («малі пісні» з вільним віршем; часто на тему праці). В 17 ст.— 60-х рр. 19 ст. в л-рі поряд з конфуціанською літературною традицією виникли і розвивалися демократичні тенденції [оповідання повчального і розважального (канадзосі) та побутового (укійодзосі) характеру; найвідоміший представник укійодзосі — Іхара Сайкаку]. Найвидатніший драматург кін. 17— поч. 18 ст.— Тікамацу Мондзаемон. У поетичному жанрі *хоку* писали Мацуо Басьо (17 ст.), Кобаясі Ісса (кін. 18— поч. 19 ст.). В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. були популярні фантастико-пригодницькі «книги для читання» — йоміхон, що оспівували самурайську мораль (роман Такідзави Бакіна «Історія восьми псів», 1814); оповідання Уеди Акінарі; кокейбон («потішні книги» — про побут і звичаї городян; початок їм поклав Дзіппенся Ікку); сентиментальний роман ніндзьобон («книги про людські почуття»), родоначальником якого був Таменага Сюнсуй; жартівлива й сатирична нар. поезія кьока. В кін. 19 ст. *Фтабатей Сімей* романом «Хмара, що пливе» поклав початок критичному реалізму в л-рі Я. В той же час ідеали в минулому шукали Кода Рохан, письменники групи «Кен'юся». Розвиткові реалізму сприяла також сякай сьосецу — соціальна проза (романи Токутомі Рока та ін.). На поч. 20 ст. розгорнувся сидзенсюгі ундо (рух за натуралізм), важливу роль у якому відігравали *Нагаї* Кафу, Косугі Тенгай, а також реалісти *Сімадзакі* Тосон, *Кунікіда Доппо*, Таяма Катай, Масамуне Хакутьо, які приєдналися до руху. Термін «сидзенсюгі» почав означати і натуралізм, і реалізм. У кін. 19 — на поч. 20 ст. з антифеод. і антимілітаристською поезією, пройнятою гуманістичним пафосом, виступили поетеса Йосано Акіко, Кітамура Тококу, *Ісікава* Такубоку, який у своїх танка висловлював соціалістичні ідеї. Утверджується дзіюсі (вільний вірш), що став осн. формою япон. поезії 20 ст. Формується реалістична драма сингекі. Виникли також течії неоромантизму (Танідзакі Дзюн'ітіро), неогуманізму (т-во Сіракаба, до якого входили *Сіга* Наоя, Мусянокодзі Санеацу, Арісіма Такео), неореалізму (*Акутагава Рюноске*), модернізму й авангардизму. З 20-х рр. 20 ст. починає розвиватися пролет. л-ра (Хаяма Йосікі, *Кобаясі* Такідзі, *Токунага* Сунао, *Міямото* Юріко, *Такакура* Теру, *Накано* Сігехару, літ. критик Курахара Корехіто). В 1928 створено Всеяпонську федерацію пролет. мистецтва (НАПФ). У 30—40-х рр. в япон. л-рі склалися сильні шовіністичні тенденції. Після розгрому япон. мілітаризму 1945 пролет. письменники країни очолили рух за створення демократичної л-ри. В 1945 засн. Т-во нової япон. л-ри. Письменників, які заперечували мілітаризм і традиціоналізм в ім'я утвердження людської особистості (Оока Сьохей, Нома Хіросі, Хотта Йосіе, Ендо Сюсаку та ін.), об'єднала течія сенгоха («післявоєнна група»). В літературі 50—60-х рр. поряд з традиційним ліризмом *Кавабати* Ясунарі існували настрої відчаю (Дадзай Осаму), войовничі заклики (Місіма Юкіо), поширення набула «масова» література («література плоті» тощо). Л-ра 60—80-х рр. розвивається у взаємодії і протиборстві реалістичних і модерністських тенденцій. Гострі соціальні й моральні проблеми порушують у своїх романах і повістях Гомікава Дзюмпей, Ісікава Тацудзо, Кайко Такесі, Ое Кендзабуро. Значне місце в літературі Я. зайняла тема трагедії Хіросіми (Хотта Йосіе, Ібусе Масудзі, Ода Макото). Філософською проблематикою, поєднанням реалізму й фантастики відзначені твори Кобо Абе. Реалістичність, зв'язок з традиціями нар. театру притаманні п'єсам Кіносіти Дзюндзі. Прогресивні поети зайняли провідне становище у створеному 1962 об'єднанні Конгрес поетів Японії. Набуває поширення науково-фантастичний і детективний роман (у т. ч. соціально-критичний— твори Мацумото Сейтьо). Соціалістичний напрям сучасної япон. л-ри розвиває Спілка демократичної л-ри Японії (засн. 1965). Революц. боротьбу робітн. класу, протест проти мілітаризму і монополій, соціальне самоутвердження людини відображають у своїх творах Сімода Сьодзі, Кубота Сей, Накадзато Кісьо та ін. Література китайською мовою розвивалася автономно, під впливом кит. культури; коло користуван-

ня нею було вузьким. Найвищого піднесення набула в 2-й пол. 14—15 ст. і в 17 — на поч. 19 ст. поезія. Укр. мовою перекладено і видано твори Акутагави Рюноске, Такакури Теру, Токунаги Сунао, Кобаясі Такідзі, Фудзіморі Сейкіті та ін. В Я. видано твори укр. письменників (Т. Шевченка, П. Тичини та ін.) в перекладах Кіносіти Т., *Комацу* С., Мураї Т., Сібуя Т., Тадзави Х. та ін. Япон. мовою друкував свої оповідання й алегоричні казки письменник В. *Єрошенко*. У 1964 опубліковано зб. «Як умру...», до якої ввійшли переклади 26 творів Т. Шевченка. В 1961 і 1964 в Я. надруковано статті про укр. поета, проведено шевченківські вечори. В 1964 на *Міжнародному форумі діячів культури* в Києві з промовою виступив япон. літературознавець *Курода* Тацуо. У 1983 на *Дев'ятому міжнародному з'їзді славістів* (див. т. 12, Додаток) у Києві з доповіддю виступив япон. літературознавець Накамура Йосікадзу, який проаналізував кольорову символіку «Слова о полку Ігоревім» в її зіставленні з «Хейкемоногатарі».

Г. В. Якушева.

Архітектура. Найдавнішим житлом в Я. були напівземлянки з покрівлею з жердин і очерету. На поч. н. е. склалась оригінальна дерев'яна каркасна система (синтоїстське святилище на п-ові Ісе, 3—5 ст.). Після проникнення в Я. буддизму в 6—7 ст. почалося буд-во за кит. і кор. зразками буддійських храмів, монастирів і пагод та палаців знаті. Це — величні дерев'яні споруди на кам. фундаментах, з високими покрівлями з черепиці або кори, багато оздоблені, з червоними, зеленими або позолоченими деталями і білими тинькованими стінами (монастир Хорюдзі в Нарі, поч. 7 ст.; палац Бьодоїн поблизу Кіото, 11 ст.). У 8 ст. на основі кит. містобудівних принципів було закладено міста Хейдзьо (сучас. Нара) і Хейан (сучас. Кіото). З 13 ст. розвивалося запозичене з Китаю садово-паркове мистецтво. Архіт. форми стали вишуканішими [«Золотий павільйон» (Кінкаку) в Кіото, 14 ст.]. З 16 ст. оборонні споруди почали оточувати ровом і кам. стінами (замок Білої Чаплі в Хімедзі, 14—16 ст.). Тоді ж склався традиційний тип япон. житла, який в основному зберігся і тепер: легкий дерев'яний модульний каркас, решітчасті розсувні стіни і перегородки, обклеєні вощеним папером, підлога, вкрита циновками-«татамі», покрівля з соломи, відсутність меблів (усі речі — в стінних шафах) і опалення. У 16 ст. почалася інтенсивна забудова Едо (сучас. Токіо): місто мало хаотичне планування, вузькі криві вулиці, щільну забудову, що властиве більшості міст Я. Для архітектури 17—19 ст. характерні споруди, переобтяжені декором (меморіальний ансамбль у Нікко) і строгі за формою (палац Кацура біля Кіото). З кін. 19 ст. почався бурхливий процес урбанізації, розвинулося пром. буд-во, почали застосовувати цеглу, пізніше — залізобетон і метал. У кін. 19 ст. япон. архітектори (Тацуно Кінго, Катаяма Отокума) використовували європ. стилі або еклектично поєднували форми япон. традиційного зодчества і зх.-європ. архітектури 19 ст. У кін. 20-х рр. в Я. під впливом Ле Корбюзьє почали поширюватися ідеї *функціоналізму*. Під час 2-ї світової війни міста Я. зазнали значних руйнувань; широке буд-во почалося в 50-х рр. Сучас. япон. архітектура здобула світове визнання завдяки синтезу нац. архіт. форм і сучас. конструкцій (меморіальний парк Миру в Хіросімі, 1949—56, арх. *Танге* Кендзо; міський зал Курасікі в Окаямі, 1960, будинок Яманасі в Кофу, 1966, обидва — арх. Танге Кендзо; Метрополітен фестівал холл в Токіо, 1960—61, арх. Майокава Куніо; ансамбль площі і транспортно-пішохід. вузол у районі Сіндзюку в Токіо, 1960—67, арх. Сакакура Джундзо; Палац міжнар. центру конференцій в Кіото, 1966—поч. 70-х рр., арх. Сатіо Отані). До XVIII літніх Олімпійських ігор 1964 та виставки «ЕКСПО-70» було проведено реконструкцію центрів великих міст, зокрема Токіо і Осаки, збудовано два олімпійські комплекси в Токіо (Йойогі, арх. Танге Кендзо; Комадзава, арх. Мурата Масасіко та Аші-хара І.), гол. павільйон виставки в Осаці (арх. Танге Кендзо). В кін. 60-х рр., незважаючи на високу сейсмічність, почали будувати хмарочоси (в Токіо, Осаці). Для сучас. міст Я. характерний контраст між діловим центром (з сучас. багатоповерховими спорудами) та житл. районами (з традиційною забудовою без комунальних вигод і з хаотичним плануванням).

В. П. Дахно.

Образотворче мистецтво. Найдавніші твори мистецтва Я.— керамічні неолітичні посудини типу дзьомон. До 3—1-го тисячоліття до н. е. належать глиняні фігурки (догу), які умовно зображали людську постать і уособлювали собою сили природи. В період бронзового віку в кін. 1-го тис. до н. е. виробляли металеві прикраси, зброю, ритуальні дзвони (дотаку), прикрашені магічним орнаментом тощо. Характерним для 3—6 ст. є багатосюжетна і виразна пластика ханіва — фігури воїнів, жерців, слуг, тварин, моделі будинків, що ставилися навколо гробниць-курганів як магічна огорожа. З поширенням буддизму в 6—7 ст. створювали храмові вівтарні композиції, з численними скульптурними зображеннями персонажів буддійського пантеону (скульптура монастирів Хорюдзі, Якусідзі в Нарі та ін.). В період раннього середньовіччя розвивався портретний жанр у живописі та скульптурі (статуя Гандзіна в монастирі Тосьодайдзі в Нарі) і мистецтво театральних масок.

Сессю. Пейзаж. Фрагмент сувою. Живопис на папері. 1486. Ямагуті. Зібрання Морі.

Живопис Я. розвивався під впливом буддизму, а також кит. мистецтва. В 11—12 ст. він набув специфічно нац. рис, оформляючись у мистецтво школи Ямато-е (пейзажі на ширмах і перегородках), горизонтальні сувої емакімоно (ілюстрації до літерат. творів). Серед художників цього періоду — Фудзівара Такайосі, Фудзівара Нобудзане і Тоба Содзьо. Для горизонтальних сувоїв у 12—13 ст. характерне прагнення до фіксації конкретних подій, відтворення просторового середовища («Хейдзі-моногатарі-емакі», «Тандзін-енгі-емакі», 13 ст.). Живописний портрет цих часів відрізняється строгістю і виразністю («Портрет Мінамото Йорітомо» Фудзівара Таканобу).

З 14 ст. у школах буддійської секти Дзен розвивався монохромний живопис тушшю — суйбоку-га (пейзажі художників Дзьосецу, Сюбуна, Ода Тойо, відомого під псевдонімом *Сессю*). В 15 ст. сформувався світський профес. живопис. У творах школи *Кано*, засновником якої був Кано Масанобу, та школи Тоса (художник Тоса Мацунобу) знайшли відображення традиції кит. класичного живопису і нац. школи Ямато-е. У 15—17 ст. високого рівня досягло мистецтво декоративних розписів (Сотацу Таварая, Огата Корін). Значний вплив на образотворче мистецтво Я. цього часу зробило розповсюдження чайної церемонії; набуло розквіту виробництво простої за формою, вкритої різноманітною поливою кераміки. На поч. 17 ст. жанровий живопис склався в передову школу *Укійо-е*. Цю ж назву дістало мистецтво кольорової гравюри на дереві, яке стає провідним видом япон. мистецтва (майстри *Моронобу* Хісікава, *Харунобу* Судзукі, *Утамаро* Кітагава, *Хокусай* Кацусіка, *Хіросіге* Андо). З культурою міського населення 17—19 ст. пов'язаний самобутній вид мініатюрної скульптури, застібок-прикрас для одягу — *нецке*. Великою майстерністю відзначаються вироби прикладного мистецтва (ткання, вишивка, плетіння, лаки, металопластика).

Під впливом європ. мистецтва у кін. 19 ст. в Я. розвивається живопис олією — «йога» (Асаї Тю, Курода Сейкі та ін.). Його майстри наслідували *імпресіонізм*, *фовізм* (Умехара Рюдзабуро, Ясуї Сотаро), а в 1-й пол. 20 ст.— *абстрактне мистецтво*, *експресіонізм*, *сюрреалізм*. На нац. традиції спираються майстри живопису «ніхонга» (Томіока Тессай, Йокояма Тайкан, Такеуті Сейхо).

Велика Жовтн. соціалістич. революція мала великий вплив на розвиток демократичного мистецтва Я. (творчість Окамото Токі, Оцукі Гендзі, Йорімото Сірін, Янасе Масаму, Судзукі Кендзі та ін.). Після 2-ї світової війни у творчості прогресивних митців посилюється соціальна проблематика; твори присвячено темі трагедії жертв атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі (Марукі Ірі та Тосіко, Міта Гендзіро, Сакураї Макото, Фукуда Сінсей, Оно Тадасіге, Уено Макото). В сучас. япон. мистецтві існує багато шкіл і течій, стираються розбіжності між

Суно. Красуня під вербою. Кольорова гравюра. 18 ст.

Фукуда Сінсей. Чоловік у хібаті. 1972.

Нономура Нінсей. Чаша для чайної церемонії. 17 ст.

Ко-омоте. Маска театру ноо.

Вистава театру ноо.

основними школами «йога» і «ніхонга». Починаючи з 70-х рр. активізувалися культурні зв'язки Я. з Рад. Союзом. З 1975 галерея Геккосо в Я. влаштовує виставки рос. і рад. мистецтва, зокрема творів укр. рад. художників. У 1976 в Києві було експоновано виставку «Сучасний живопис Японії. Школа ,,ніхонга''», 1980 — виставку «Японська ксилографія. Нові відкриття радянських реставраторів». *Г. І. Біленко.*

Музика. Нар. музика має давні традиції, пов'язана з працею, побутом, реліг. культами, багата жанрами. Пісні одноголосі, в них переважають парні метри. Муз. інструменти: щипкові — сямісен (лютня), кото (13-струнна цитра); духові — но-кан, сякухаті (флейти), соо (губний орган), хітирікі (рід гобою); ударні — тайко, кодзумі, о-цудзумі (барабани), сьоко (гонг). Профес. музика була пов'язана з реліг. дійствами і театром; її коріння — у 6—7 ст. У 14 ст. сформувалися мистецтво театру ноо (декламація поєднувалася з співом, танцем, інструм. супроводом), в 16—17 ст. музика ляльк. театру дзьорурі та музика *кабукі*.

Велика роль у розвитку японської музики належала Ін-ту муз. досліджень (засн. 1879, з 1886 — Токійська муз. школа). В 1897 відбувся 1-й виступ япон. симф. оркестру. Найстаріша оперна трупа —«Фудзівара», 1920 в Токіо створено оперну трупу «Асакусі». Композитори Ямада Косаку, Нобутокі Кійосі, Кійосе Ясудзі, Мацудайра Йоріцуне, які здобули європ. муз. освіту, заснували Нову федерацію композиторів (з 1930 — Япон. асоціація сучас. музики). Грунтуючись у своїй творчості на нац. традиціях, вони вдавалися до європ. прийомів композиції. Нац. муз. фольклор і класичну япон. музику широко використовували композитори Мамія Мітіо, Акутагава Ясусі. Муз.-освітню роботу проводить «Товариство трудящих — аматорів музики» («РООН», 1949). З кін. 40-х рр. набув поширення масовий хоровий рух антимілітаристського характеру «Співочі голоси Японії», який очолила Секі Акіко (керований нею Центр. токійський хор 1954 гастролював в СРСР). У 1949 засн. Робітничу муз. асоціацію, яка має мережу філіалів. З кін. 50-х рр. посилився вплив *авангардизму* (1949 засн. Експериментальну студію електронної музики: композитори Маюдзумі Тосіро, Морої Макото, Такахасі Юдзі).

Розвиткові хореографічного мистецтва в Я. сприяли виступи А. Павлової (1922) та зарубіжних труп. В 1958 засн. Япон. балетну асоціацію, 1964 на базі Токійської балетної школи ім. П. І. Чайковського (засн. 1960) створено трупу «Токіо балет» (1966, 1970, 1979, 1982 гастролювала в СРСР). Серед сучас. композиторів — Нода Теруякі, Хатімура Йосіо, Ікебе Сінтіро; виконавців — диригенти Абе Комеї, Масасі Уеда (1958 виступав у Києві), Ватанабе Акео, Івакі Хіроюкі, Моро Такасі, Таяма Юдзі, піаніст Танака Кейко, скрипачка Кубо Йоко. В Я. працюють бл. 20 симф. оркестрів, камерно-інструм. ансамблі, квартет традиційних інструментів «Йонін-но каї» (1957) і хорові колективи, групи традиційної музики «Ніхон онгаку сюдан», «Сігенкан» та ін., Держ. муз. академія (з 1887), Ін-т музики 20 ст. (з 1957), Ун-т красних мистецтв і музики, Вища муз. школа Тохо в Токіо. На Україні гастролювала трупа «Токіо балет», піаністка Накамура Хіроко, в Японії — Капела бандуристів УРСР, балетна група Київського театру опери та балету. Нар. арт. УРСР Г. Ципола здобула 1-у премію на міжнар.конкурсі в Токіо (1976) за краще виконання партії Чіо-Чіо-сан (однойменна опера Дж. Пуччіні). *В. С. Мурза.*

Театр. Япон. профес. театр бере початок від давніх нар. землеробських обрядових свят. У 7—8 ст. виникли муз.-танц. видовища — гігаку і бугаку, які сприяли формуванню класичного япон. театру. Крім бугаку, який увібрав у себе елементи кит., кор., в'єтнам. театрів, у 8—12 ст. популярності набули і народні музично-танц. вистави сангаку (поєднання комедійних *пантомім*, пісень і танців, виступів жонглерів, фокусників, ляльководів). На поч. 12 ст. розвивалися нові види муз. вистав — денгаку та саругаку (останні влаштовувалися в дні реліг. свят). У кін. 14 — на поч. 15 ст. утворився новий вид япон. театру — ноо (синтезує музику, танець і драм. дію). В кін. 16 — на поч. 17 ст. у Кіото виникли ляльковий театр дзьорурі і театр *кабукі*. Останній вид поєднав мистецтво ноо і дзьорурі. В кін. 18 ст. кабукі досяг тих форм розвитку, які в канонічній формі збереглися і до сьогодні. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися нові види театру — симпа і синкокугекі (актори частково запозичили виконавську традицію театру кабукі). На поч. 20 ст. під впливом європ. театру виник театр. напрям — сингекі (театр сучас. драми). В 1-й чверті 20 ст. Театр. студія при літ.-театр. асоціації «Бунгей кьокай», театри «Гейдзюцудза», «Дзію гекідзьо» знайомили японців з європ. драматургією (У. Шекспір, Г. Ібсен, Б. Шоу, М. Горький, Л. Толстой, І. Тургенєв), у Токіо діяв перший робітн. театр «Родо гекідан» (у репертуарі — твори про тяжке життя народу; 1923 акторів цього театру було заарештовано і страчено). В Токіо виникли театри «Цукідзі сьогекідзьо» і «Хайюдза», в основі творчості яких лежало мистецтво *перевтілення*, а в репертуарі були п'єси нац. драматургів Кобо Абе, Коями Юсі, твори зарубіжних авторів, зокрема рос. — А. Чехова, М. Горького, І. Тургенєва; серед вистав для дітей — «Дванадцять місяців» С. Маршака та ін. Театр «Мінгей», почавши діяльність 1947 виставою «Чайка» А. Чехова, звертався до п'єс нац. драматургів Коями Юсі, Кіносіти Дзюндзі, а також до творів рос. класики і рад. драматургів, зокрема О. Корнійчука («Платон Кречет»). При театрі працює кіностудія «Мінгей». У 1966 в Токіо створено нац. театр. центр «Кокуріцу гекідзьо» — єдиний у Я. держ. театр, що сприяє збереженню й розвитку традиц. жанрів. Театр. мистецтво сучас. Я. чітко поділяється на традиційний театр (бугаку, ноо, кабукі, дзьорурі) і театр європ. типу (драма, опера, балет). Традиції бугаку стали основою для розвитку класичної музики і танцю. Серед найвідоміших акторів 70—80-х рр.: в театрі ноо — Кіта Мінору, Хосьо Мотомаса Куро; в театрі кабукі — Ітімура Мандзеамон, Накамура Кандзабуро, Накамура Утаемон, Накамура Бунгорі, Мацумото Косіро; в симпа — Мідзутані Яеко; в синкокугекі — Сімада Сього, Тацумі Рютаро. Акторів для театрів Я. готують при театр. центрі «Кокуріцу гекідзьо» і в створеній 1949 школі-студії при театрі «Хайюдза». При цьому ж театрі діє н.-д. Ін-т театр. мистецтва Японії. *І. Г. Посудовська.*

Виступ ансамблю класичного і народного танцю «Котосоно».

Кіно. Вітчизн. кіновиробництво Я. зародилося 1899. Нац. кінематографія розвивалася у двох напрямах: дзидайгекі — фільми на істор. та легендарні сюжети (центр у Кіото) та гендайгекі — стрічки про сучасність (центр у Токіо). В 1923 кіновиробництво зосередилось у Кіото, що сприяло розквіту дзидайгекі («Мандрування Тюдзі», реж. Іто Дайсуке; «Дитина — фехтувальник», реж. Кінугаса Тейноске: обидва — 1927). Гендайгекі набув розвитку у творчості режисерів Мідзогуті Кендзі («Весняний шепіт паперової ляльки», 1926), Госьо Хейноске («Шахрайка», 1927) та ін. У 1929 прогресивні діячі кіно об'єдналися у Спілку япон. пролет. кіно (існувала до 1934), що створила кілька фільмів про робітн. рух. Було також знято ряд соціальних стрічок: «Холоп» (1927, реж. Іто Дайсуке), «Жива лялька» (1929, реж. Утіда Тому), «Симфонія міста» (1929, реж. Мідзогуті Кендзі). Утвердження звукового кіно пов'язане з фільмом «Сусідка і дружина» (1931, реж. Госьо Хейноске). В 1936 Мідзогуті Кендзі зняв фільми «Елегія Наніва» та «Гіонські сестри» — вершина реалізму передвоєн. кіно. В 30-х рр. Японія займала 2-е (після США) місце по виробн. фільмів. Основну продукцію довоєнних кінофірм («Тохо», «Сінко» та ін.) становили стрічки мілітаристського змісту. У повоєн. япон. кіно зростають прогресивні тенденції, пов'язані з творчістю режисерів *Імаї* Тадасі, Ямамото Сацуо, Кіносіта Кейсуке та ін., які розповідали про трагедію Хіросіми, тяжке життя трудящих. Серед кращих фільмів 50—60-х рр.: «Расьомон» (1950), «Червона борода» (1964; обидва — реж. *Куросава* Акіра), «А все-таки ми живемо»

(1951, реж. Імаї Тадасі), «Діти атомної бомби» (ін. назва — «Діти Хіросіми», 1952) та «Голий острів» (1960; обидва — реж. *Сіндо* Кането). Відомі режисери 60-х рр.— Ямамото Сацуо, Кобаясі Масакі, Імаї Тадасі. В 70-х рр. у Японії поширилися реакційні жанри «якудза-ейга» — фільми про злочинність і «панік-ейга» — кінокартини про катастрофи. Серед кращих соціальних стрічок 70—80-х рр.: «Оголені 19-літні» (в рад. прокаті — «Сьогодні жити, померти завтра», 1970, реж. Сіндо Кането), «Під стукіт трамвайних коліс» (1970), «Тінь воїна» (1982, обидва — реж. Куросава Акіра), «Каламутна ріка» (1981, реж. Кохей Огурі), «Легенда про Нараяму» (1983, реж. Імамура Сохей). Спільно з рад. кінодіячами створено фільми: «Москва, любов моя» (1974, реж. Йосіда Кендзі) та «Дерсу Узала» (1975, реж. Куросава Акіра). Популярні актори япон. кіно: Ямада Ісудзу, *Міфуне* Тосіро. Працюють кінофірми: «Ніккацу», «Сьотіку», «Тохо», «Тоей» та ін.

Н. М. Капельгородська.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Эйдус Х. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. М., 1968; История Японии (1945—1975). М., 1978; Петров Д. В. Япония в мировой политике. М., 1973; Савин А. С. Японский милитаризм в период второй мировой войны 1939—1945 гг. М., 1979; Иванов М. И. Рост милитаризма в Японии. М., 1982; Сутулін А. М. За кулісами імперіалістичного «партнерства». К., 1980; СССР — Япония. К 50-летию установления советско-японских отношений. М., 1978; Япония. М., 1981; Япония наших дней. Справочник. М., 1983; Накамура С. Японцы и русские. Пер. с япон. М., 1983; Певзнер Я. А. Государство в экономике Японии. М., 1976; Ковригин Е. Б. Экспорт капитала из Японии. М., 1977; Прохожев А. А. Организация управления экономикой и государством в Японии. М., 1977; Власов В. А. Японская промышленность. Научно-технический прогресс и его последствия. М., 1979; Научно-технический прогресс в Японии на рубеже 70—80-х годов. М., 1983; Кравцевич А. И. Япония и развивающиеся страны. М., 1981; Крупянко М. И. Советско-японские экономические отношения. М., 1982; Япония. Ежегодник. М., 1973—83; Глускина А. Е., Логунова В. В. Очерки истории японской демократической литературы. М.— Л., 1955; Японская литература. Исследования и материалы. М., 1959; Григорьева Т. П., Логунова В. В. Японская литература. М., 1964; Конрад Н. И. Очерки японской литературы. М., 1973; Григорьева Т. П. Японская литература XX века. М., 1983; Горегляд В. Н. Дневники и эссе в японской литературе X—XIII вв. М., 1975; Рехо К. Современный японский роман. Пер. с япон. М., 1977; Боронина И. А. Поэтика классического японского стиха. М., 1978; Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува. М., 1981; Кин Д. Японская литература XVII—XIX столетий. Пер. с англ. М., 1978; История современной японской литературы. Пер. с япон. М., 1961; Курахара К. Статьи о современной японской литературе. Пер. с япон. М., 1959; Рехо К. Современная японская повесть. Пер. с япон. М., 1980; Иофан Н. А. Культура древней Японии. М., 1974; Конрад Н. И. Очерк истории культуры средневековой Японии XV—XVI вв. М., 1980; Воронова Б. Г. Японская гравюра. М., 1963; Николаева Н. С. Декоративное искусство Японии. М., 1972; Сато Киоко. Современный драматический театр Японии. М., 1973.

ЯПО́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Японська академія — почесна наук. установа, засн. 1879 у Токіо. Об'єднує відомих учених країни, обраних Наук. радою Японії (засн. 1949) — дорадчим органом при уряді, що спрямовує наук. дослідження, бере участь в орг-ції наук. конференцій тощо. Складається з двох секцій: соціальних та гуманітарних наук, природничих наук та їх застосування. Академія є членом Міжнар. союзу академій.

А. В. Санцевич.

ЯПО́НСЬКА МО́ВА — мова *японців*. За фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим фондом Я. м. близька до *алтайських мов*. *Субстратом* Я. м. були *малайсько-полінезійські мови*. Майже половина слів Я. м. запозичена з китайської мови. Фонетичні риси літ. Я. м.: є 5 коротких і 5 довгих голосних, 7 дифтонгів; протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю, м'якістю—твердістю; наголос музичний. За *типологією* — полісилабічна, *синтетична мова*. Категорії роду, особи, числа (число мають лише особові займенники), інфінітива, артикля Я. м. не властиві. Всі імена відмінюються за 12 аглютинативними відмінками. Дієслово має 10 способів, 3 стани, 3 релятивні форми часу і вид тривалості. Є багато форм ввічливості. Для Я. м. використовують *японське письмо*. Про л-ру Я. м. див. *Японія*, розділ Література.

Літ.: Сыромятников Н. А. Древнеяпонский язык. М., 1972; Сыромятников Н. А. Развитие новояпонского языка. М., 1978.

М. О. Сиром'ятников.

ЯПО́НСЬКА МУШМУЛА́ (Eriobotrya japonica) — невелике вічнозелене дерево 6—8 м заввишки або кущ. Листки суцільні, жорсткошкірясті, обернено-яйцевидні, ланцетні. Квітки дрібні, зібрані у верхівкові широкопірамідальні волоті, білі або кремові, пахучі. Плоди соковиті, кисло-солодкі, голі, жовто-оранжеві, їстівні. В СРСР, зокрема на Україні (Пд. берег Криму), використовується в декоративному садівництві і плодівництві.

ЯПО́НСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнуте море Тихого ок. між материком Євразія, о. Сахалін та Японськими островами. Омиває береги СРСР, Кореї та Японії. Найбільші затоки — Петра Великого та Східно-Корейська. Площа 1062 тис. км², глиб. до 3720 м. Рельєф дна являє собою замкнуту улоговину, у центр. частині якої підноситься підводне підняття Ямато (глиб. над гребнем 285 м), у північній — підняття Витязя та хребет Богорова. Взимку на Пн. Зх. моря температура поверхневих вод нижча за 0°, на Пд. Сх. — вища за +10°, влітку відповідно досягає +18° та +24, +26°. Солоність — 32—34,5 ‰. Пн.-зх. частина моря вкрита кригою переважно з листопада до березня. Часто бувають *тайфуни*. З риб промислове значення мають оселедці, тріска, минтай, камбала, сардина — івасі та ін., добувають трепангів, крабів та ін., а також мор. водорості (мор. капуста, ламінарія). Головні порти: Владивосток, Находка, Совєтська Гавань (СРСР), Чхонджін, Хиннам (КНДР), Ніїгата, Майдзуру (Японія).

С. П. Плетньов.

ЯПО́НСЬКЕ ПИСЬМО́ — система письма, використовуваного для *японської мови*. Основу Я. п. становлять тисячі ієрогліфів, запозичених ще в 5—7 ст. з *китайського письма* (позначають корені слів), та два варіанти складового алфавіту: хірагана та катакана. 46 літерами хірагани передають службові слова й афікси, а літерами катакани записують запозичення з ін. мов та частину кит. коренів.

М. О. Сиром'ятников.

«ЯПО́НСЬКИЙ ГРИБ» — те саме, що й *«чайний гриб»*.

ЯПО́НСЬКИЙ ЛАК — лак, що його одержують з молочного соку стовбура і гілок *лакового дерева*. На повітрі молочний сік поступово буріє, а потім чорніє. Одержують червоний Я. л. (при додаванні кіноварі) та золотий (при додаванні золота). Я. л. має велику міцність і стійкість до атм. діянь. Предмети, вкриті ним, протягом століть зберігають блиск і красу.

ЯПО́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг у зх. частині Тихого ок., простягається від о. Сахалін до о. Тайвань майже на 3,5 тис. км. Архіпелаг включає понад 4 тис. островів (найбільші — *Хонсю*, *Хоккайдо*, *Кюсю*, *Сікоку*). На Я. о. розташована основна частина Японії. Острови материкового походження. Берегова лінія більшості з них порізана затоками та бухтами. Бл. 80 % території зайнято невисокими горами і височинами; гол. хребти: Кітамі та Хідака на о. Хоккайдо, Дева, Оу, Кітакамі, Хіда, Кісо, Акаїсі — на о. Хонсю. Бл. 150 вулканів (40 з них — діючі), у т. ч. *Фудзіяма* (вис. 3776 м) — найвища вершина архіпелагу. Часто бувають землетруси, *цунамі*. Поклади кам'яного вугілля, нафти, мідних і поліметалевих руд тощо. Клімат мусонний, від помірного на Пн. до субтропічного на Пд. і тропічного на о-вах Рюкю. Пересічна т-ра січня на о. Хоккайдо (Саппоро) —5°, липня +22°, на о. Кюсю (Кагосіма) відповідно —6° та +27°, на о-вах Рюкю +16° і +28°. Опадів 1000—3000 мм на рік. Восени бувають *тайфуни*. Осн. ріки — Сінано, Кітакамі (о. Хонсю), Ісікарі (о. Хоккайдо). На Пн. поширені підзолисті, лугово-болотні та бурі лісові грунти, в субтропіках і тропіках — жовтоземні й червоноземні, на рівнинах — окультурені алювіальні грунти. Бл. 60 % тер. Я. о. вкрито лісами, гол. чин. хвойними, у пд. частині — вічнозеленими субтропічними. Для охорони природи створено 25 національних парків (найвідоміші — Йосіно-Кумано, Сайкай, Сікоцу-Тоя, Фудзі-Хаконе-Ідзу), у мілководних частинах морів — підводні національні парки.

В. С. Гаврилюк.

ЯПО́НЦІ — нація, основне (понад 99 %) населення Японії. Живуть також у США, країнах Лат. Америки, Канаді. Заг. чисельність — 117,6 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *японською мовою*. Релігія — *синтоїзм*, *буддизм*, які часто переплітаються між собою, мають місце т. з. «нові релігії» і незначною мірою — *християн-*

Японська мушмула:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами.

Ю. С. Яралов.

Ю. Є. Ярвет.

В. С. Яременко.

Яранга.

ство. Япон. народність сформувалась у 4—8 ст. н. е. В 2-й пол. 19 ст. склалась япон. бурж. нація. Більшість сучас. Я. працює в пром-сті. Осн. заняття селян — землеробство, садівництво, квітникарство, шовківництво, на Пн. країни — тваринництво, на узбережжі — рибальство та різні мор. промисли. Я. — народ давньої культури. Про історію, економіку і культуру Я. див. *Японія*.

Літ.: Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. М., 1983.

ЯР — негативна лінійно витягнута форма рельєфу, що утворюється внаслідок розмивання рихлих порід тимчасовими водотоками. Являють собою вимоїни з крутими схилами завдовжки до кількох кілометрів, шир. і глиб. до десятків метрів. На Україні Я. найпоширеніші у лісостеповій і степовій зонах, особливо в районах розвитку лесових порід (див. *Лес*). Я. завдають великої шкоди с. г. Боротьбу з ними ведуть шляхом захисного лісонасадження, протиерозійного землевпорядкування тощо. Див. також *Ерозія* в геології, *Ерозія грунту*.

ЯРА́ЛОВ Юрій Степанович (6.IX 1911, Тбілісі — 28.II 1983, Москва) — рос. рад. архітектор, доктор архітектури (з 1966), нар. арх. СРСР (з 1981), педагог. Член КПРС з 1943. У 1937 закінчив Азерб. індустріальний ін-т в Баку. Серед споруд — житл. будинок у Тбілісі (1933), театр в Аштараку (1956). Автор праць з теорії, історії та практики архітектури. З 1953 викладав у Моск. архіт. ін-ті (з 1971 — професор). Держ. премія СРСР, 1979. *Л. К. Кабанова.*

ЯРА́НГА (чукотське) — переносне житло кочових чукчів і коряків, а також деяких груп кочових евенів та юкагирів. У плані кругла. Кістяк (стінка у формі циліндра та конічна покрівля) складається з жердин. Його накривають оленячими шкурами. Використовується гол. чин. в оленярських колгоспних бригадах.

ЯРА́Ч (Jaracz) Стефан Казімеж (24.XII 1883, Старі Жуковиці, тепер Тарнувського воєводства ПНР — 11.VIII 1945, м. Отвоцько, тепер Варшавського воєводства ПНР) — польс. актор, режисер, театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1904. В 1915—16 перебував у Москві, де познайомився з К. С. *Станіславським*, у 1916—18 — у Києві, де грав у Польс. театрі, згодом — у Новому польс. театрі. В 1918—39 працював у театрах Варшави, Лодзі, Львова, Кракова та ін. У 1941 був ув'язнений у фашист. концтаборі в Освенцімі. Серед ролей: Пан Гельдгаб («Пан Гельдгаб» Фредра), Річард III («Річард III» Шекспіра) та ін. Вистави: «Дами і гусари» О. Фредра, «Хворий та й годі» Ж. Б. Мольєра та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

ЯРВЕТ Юрі Євгенович (н. 18.VI 1919, Таллін) — ест. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1975). У 1945—49 навчався в Ест. театральному інституті. У 1952—65 та з 1970 — актор Таллінського театру драми ім. В. Кінгісеппа, у 1965—67 — актор ест. Молодіжного театру. Ролі: Бальзамінов («Одруження Бальзамінова» Островського), Войтинський («Людина і бог» Таммсааре), Клавдій («Гамлет» Шекспіра) та ін. Знявся у фільмах: «Непрошені гості» (1958), «Мертвий сезон» (1968), «Король Лір» (1971), «Береги» (1981). З 1982 — голова правління Театр. товариства Ест. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1981.

ЯРД, Я, yd (англ. yard) — одиниця довжини в англ. системі мір. 1 Я = 3 *футам* = 36 *дюймам* = = 0,9144 метра.

ЯРЕ́МЕНКО Василь Сергійович [20.X (1.XI) 1895, с. Рогинці, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 6.III 1976, Львів] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Сценічну діяльність почав 1918 у Роменському укр. театрі. В 1922—76 працював в укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові).

В. С. Яременко в ролях Яго («Отелло» У. Шекспіра) та Гната Голого («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого).

Серед ролей: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Гонта («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса), Богдан («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя), Яго («Отелло» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Завадка Б., Турчин Ю. Василь Яременко. К., 1973.

С. Л. Зайончківська.

ЯРЕ́МЕНКО Гнат Гнатович [28.I (9.II) 1874, м. Бахмач, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 26. VII (8.VIII) 1915, там же] — укр. живописець і графік. У 1895—97 навчався в Київ. рисувальній школі М. І. Мурашка, 1899—1904 — у петерб. АМ у В. *Маковського*. Автор живописних творів (зокрема «Із східного життя», 1903; «Портрет дружини художника», 1912), серії сатиричних малюнків, присвячених подіям революції 1905—07 в Росії (у т. ч. «Смерть самодержавству!», «Кадети душать революцію», «Карикатура на царський маніфест»). *В. М. Ханко*

ЯРЕ́МИЧ Степан Петрович [22.VII (3.VIII) 1869, с. Галайки, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл.— 14.X 1939, Ленінград] — укр. рад. мистецтвознавець і художник. У 1882—87 навчався в *Лаврській іконописній майстерні*, в 1887—94 — у Київ. рисувальній школі М. І. Мурашка, а також у М. *Ге*. З 1900 жив у Петербурзі. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Серед живописних творів: «Княжа гора під Каневом», «Вид на Дніпро», «Українська дівчина», «Поле». Досліджував творчість рос. художників. Автор статей про укр. мистецтво («Пам'ятки мистецтва XVI і XVII ст. в Києво-Печерській лаврі», 1900; «Андріївська церква в Києві», 1903). З 1918 працював у Ермітажі.

ЯРЕ́МНІ ВЕ́НИ — парні *вени*, що збирають кров із ділянки голови й шиї людини та хребетних тварин. У людини з кожного боку розрізняють зовнішню та передню Я. в. (т. з. поверхневі шийні вени) і внутрішню Я. в., яка виходить з порожнини *черепа* через яремний отвір, іде спочатку поряд із внутр. *сонною артерією*, а далі — поряд із загальною сонною артерією.

ЯРЕ́МЧА — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована в долині р. Пруту. Залізнична станція. Засн. 1895. Села Ямна і Дора, які ввійшли в межі міста, відомі з кін. 16 — поч. 17 ст. У 1738 — 45 поблизу Я. діяв загін *опришків*, який очолював О. *Довбуш*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Я. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Я. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час *Карпатського рейду 1943* поблизу Я. партизани з'єднання С. А. *Ковпака* вели запеклі бої проти гітлерівців. З 1963 Я.— місто. У Я.— комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 4 заг.-осв., музична та мистецтв школи; лікарня: 3 б-ки; музеї: партизанської слави та атеїзму, парк. Туристські бази — «Гуцульщина» і «Динамо», 5 будинків відпочинку, піонерські табори. Об'єкт туризму. В Я. встановлено пам'ятник партизанам-ковпаківцям (1967, арх. В. Бородай; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Бородай* В., т. 1, с. 512—513). Я.— кліматичний низькогірний курорт. Розташована на схилах Укр. Карпат, на висоті 665 м над р. м. Клімат помірно континентальний: зима помірно м'яка, літо помірно тепле; опадів бл. 900 мм на рік. Осн. лік. засіб — *кліматотерапія*. Показання: різні форми (в т. ч. активні) туберкульозу легень, ревматизм, захворювання органів руху і опори, нервової системи та ін. Функціонує цілий рік.

ЯРЕМЧУ́К Лідія Григорівна (н. 8.XII 1945, Київ) — рос. і укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1976. Після закінчення 1968 Київ. театр. ін-ту ім. І. Карпенка-Карого працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Поліна («Гравець» за Достоєвським), Варя («Вишневий сад» Чехова), Білкун («Кафедра» Врублевської), Долорес («Камінний господар» Лесі Українки), Люсі Мерікур («Бувайте здорові» Шеню). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. *Ю. В. Петров.*

ЯРИ́ЖНІ ЛЮДИ, ярижки, яриги — 1) Деякі групи найбіднішого населення в Рос. державі 16—18 ст., які за наймом працювали вантажниками, бурлаками, веслярами на річкових і морських суднах тощо

(див. також *Робітні люди*). 2) Земські Я. л.— в Рос. державі служигелі в *приказах*, які виконували поліцейські функції.

ЯРИ́ЛО, Ярун — у міфології сх. слов'ян бог весняної плодючості; його вшановували і як бога Сонця, весни, любострастя. Культ Я. був поширений у Київ. Русі в дохристиянські часи й пізніше. Як пережиток язичництва весняні свята на честь Я. у сх. слов'ян були відомі ще на поч. 20 ст. З запровадженням християнства Я. ототожнили з Юрієм (Георгієм) Побідоносцем.

Я́РИН Вячеслав Миколайович [21.IX (3.X) 1883, Петербург — 30.III 1968, Київ] — укр. рад. вчений, спеціаліст у галузі залізобетону, дійсний член АБіА УРСР (1956—64), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1947). Закінчив (1910) Петерб. ін-т інженерів шляхів. У 1921—30 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1928 — професор). 1930—41 та з 1944 — в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Осн. праці — з питань мостобудування і залізобетонних конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЯРИЧЕ́ВСЬКИЙ Сильвестр Гнатович (літ. псевд.— Шальвір, С. Яр; 14.I 1871, м. Рогатин, тепер Івано-Фр. обл.— 30.III 1918, м. Серет, тепер СРР) — укр. письменник. Навчався у Львів. та Віденському ун-тах. Викладав у гімназіях Перемишля, Коломиї, Кіцмані, з 1909 жив у Сереті. Автор реалістичних оповідань з життя селян, робітників та інтелігенції (збірки «Серце мовить», «На хвилях життя», 1903; «Між терням і квітом», 1905), віршів («Пестрі звуки», 1904). Писав драми і поеми на істор. теми. Перекладав твори рос., нім., польс. та словенських поетів. Я. належать розвідки з питань мистецтва, праця про Т. Шевченка (1914).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957; Твори, т. 1—2. Бухарест, 1977.

Ф. П. Погребенник.

Я́РІ КУЛЬТУ́РИ — однорічні с.-г. рослини, що їх висівають весною і одержують урожай в рік посіву; проходять стадію *яровизації* навесні при температурі 3—12°. Цим Я. к. відрізняються від *озимих культур*. До Я. к. належать численні і різні види с.-г. культур — ярі сорти пшениці, жита, ячменю, а також овес, гречка, просо, кукурудза, горох, овочеві, багато кормових та ін. культур.

Я́РКА — молода, що не була в паруванні, *вівця свійська*. Після відлучення ягнят від маток Я. відокремлюють від баранчиків і утримують їх до настання *парувального віку* (12—20 міс.) в окремих отарах (див. *Стадо*). Весною, у річному віці Я. бонітують (див. *Бонітування тварин*), а восени перед паруванням розподіляють відповідно до їх бонітувальних класів по отарах. Правильне вирощування Я. і своєчасне їх парування прискорюють *відтворення стада* овець і дають можливість одержувати здоровий приплід і високий настриг високоякісної вовни.

В. М. Хрящевський.

ЯРКО́ВСЬКИЙ Павло Йосипович (1781—24.V 1845, Київ) — укр. бібліотекар і бібліограф, один із перших книгознавців і викладачів бібліографії на Україні. Закінчив Кременецьку школу, де 1801 працював бібліотекарем і викладачем франц. мови. У 1809—32 завідував б-кою в Волинській гімназії (Кременецькому ліцеї), де читав курс бібліології. Після закриття ліцею і передачі його б-ки Київ. ун-ту Я. до кінця життя працював бібліотекарем Київ. університету.

Літ.: Розет Р. И. Лекционный курс П. О. Ярковского по библиографии. «Советская библиография», 1956, в. 42; Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Х., 1971.

Ф. П. Максименко.

ЯРЛИ́К (тюрк., букв.— веління, наказ) — 1) Документ дипломатичний або внутрішньодержавного управління в *Золотій орді*, згодом — у Кримському, Казанському, Астраханському ханствах. В період *монголо-татарського іга* Я. ханські видавалися князям Пн.-Сх. Русі на велике чи удільне князювання. 2) Наклейка на речах, товарах із зазначенням назви, кількості, місця виготовлення тощо.

ЯРМАРКИ́ (від нім. Jahrmarkt, букв.— щорічний торг) — періодичні торги, що їх проводять у певному місці; одна з найбільш ранніх форм торгівлі. Регулярно Я. проводилися в різних європ. країнах прибл. з 10 ст. З розвитком капіталізму великі Я. перетворилися на ярмарки-виставки, де торгівля відбувається за зразками товарів, а згодом і за певними стандартами. На Україні Я. поширилися з 16 ст. Найвідомішими з Я. були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський *контрактовий ярмарок* у Києві. В зх. областях України міжнар. значення мав Я. у Львові. В СРСР з переходом до *нової економічної політики* ярмаркова форма торгівлі була використана Рад. д-вою для налагодження порушених 1-ю світовою та громадян. війнами торг. зв'язків між різними районами країни. В сучас. практиці більшість існуючих роздрібних Я. має місц. характер: в них беруть участь держ. і кооп. торг. орг-ції і колгоспи. Серед Я. такого типу відомий Сорочинський Я., який існував здавна і відновився 1966. Оптові Я. є формою встановлення госп. зв'язків між торгівлею і пром-стю та постачальниками товарів. На оптових Я. відбувається купівля-продаж товарів за зразками. Оптові Я. бувають міжресп., респ., міжобласні, обласні і Я. по продажу лишків товарів. Я. допомагають встановлювати оптимальні пропорції між платоспроможним попитом на товари і розмірами їхнього виробн., поєднувати централізоване начало в розподілі *товарних ресурсів* з ініціативою окремих пром. і торг. підприємств. З 1922 СРСР — учасник міжнар. Я., осн. напрями діяльності яких регламентує Союз міжнар. ярмарків (СМЯ), заснований 1925 в Парижі.

В. К. Задорожний.

ЯРМА́ТОВ Каміль Ярматович (2.V 1903, м. Канібадам, тепер Тадж. РСР — 17.XI 1978, Ташкент) — узб. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1930. В кіно — з 1924 (спочатку — актор). У 1931 закінчив режисерський ф-т ДІКу. Поставив фільми: «Далеко на кордоні» (1931), «Алішер Навої» (1948), «Авіценна» (1957), «Буря над Азією» (1965), «Вершники Революції» (1968), «Далекі близькі роки» (1977). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

К. Я. Ярматов.

ЯРМАЧЕ́НКО Микола Дмитрович (н. 6.IX 1928, с. Черемошна, тепер Поліського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. педагог, академік АПН СРСР (з 1982), професор (з 1971). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. пед. ін-т (1951) і до 1973 працював у ньому (з 1968— проректор). З 1973 — директор Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. Я.— Голова Пед. т-ва Укр. РСР. Наук. праці — з проблем теорії та історії педагогіки, *сурдопедагогіки*.

Тв.: Історія сурдопедагогіки. К., 1975; Проблема компенсации глухоты. К., 1976; Актуальні питання педагогічної науки. К., 1978; Народное образование в Украинской ССР. К., 1979.

Н. П. Каленичєнко.

ЯРМО́ЛИНЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,6 тис. чол. (1984). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ярмолинці*. Я. р. розташований в межах Подільської височини. Поверхня хвиляста з останцево-вододільними плато, розчленованими долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини — глина, пісок. Річки — Вовк (бас. Пд. Бугу), *Ушиця* (прит. Дністра). Грунти — опідзолені чорноземи та чорноземи типові малогумусні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (переважно граб і береза) займають 7,5 тис. га. Найбільші пром. підприємства: ярмолинецькі верстатобуд., цегельний, кукурудзокалібрувальний, прод. товарів заводи, Проскурівська паперова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Ярмолинці). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 68,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, горох, ячмінь,

Яремча.
Санаторій «Прут».
Турбаза «Гуцульщина»

Б. Л. Яровинський.

Ярослав Мудрий. Реконструкція М. М. Герасимова.

Е. Ярнефельт. Портрет Матильди Вреде. Гуаш. 1896. Атенеум. Хельсінкі.

Ярославль. Церква богоявлення. 1684—93.

кукурудза, цукр. буряки, овочеві, картопля. У Я. р.— 23 колгоспи, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ярмолинці. Автомоб. шляхів — 488 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 45 заг.-осв. і 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 64 клубні установи, кінотеатр, 54 кіноустановки, 57 б-к. У с. Сутківцях — пам'ятка архітектури церква-фортеця (15—16 ст.). У с. Старій Соколівці (тепер с. Соколівка Я. р.) народився укр. рад. фізіолог і біофізик П. Г. *Богач*, у с. Микитинцях — укр. рад. письменник К. О. *Гордієнко*, у с. Михалківцях — польс. і укр. композитор М. *Завадський*, у с. Вихилівці — укр. письменник і публіцист М. П. *Левицький* та укр. рад. геолог В. О. *Сельський*. У Я. р. видається газ. «Вперед» (з 1931). *А. А. Матковський.*

ЯРМО́ЛИНЦІ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташовані поблизу р. Ушиці (прит. Дністра). 8,1 тис. ж. (1984). Перша писемна згадка про Я. належить до 1400. Були під владою шляхет. Польщі. В 1455 Я. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Я. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. З 1958 Я.— с-ще міськ. типу. У селищі — кукурудзокалібрувальний, верстатобуд., прод. товарів, 2 цегельні заводи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ЯРНЕФЕЛЬТ (Järnefelt) Арвід (16.XI 1861, Пулково, під Ленінградом — 27.XII 1932, Хельсінкі) — фін. письменник. У 1886—88 навчався в Моск. ун-ті. В ці роки опубл. «Листи з Росії». У 90-х рр. став прихильником ідей Л. Толстого. В романі «Вітчизна» (1893) змалював кризисні явища фін. нац. руху, процес розшарування села. Аграрні відносини — тема п'єси «Самуель Кроель» (1899), романів «Діти матері-землі» (1905), «Жителі Венех'оя» (1909), памфлета «Земля належить всім!» (1907). У романі «Єлена» (1902) та багатьох ін. творах відобразив поширення соціалістичних ідей. Сімейна хроніка «Роман моїх батьків» (т. 1—3, 1928—30) — своєрідний літопис епохи з характеристикою сусп. та літ. життя.

Е. А. Лисецька.

ЯРНЕФЕЛЬТ (Järnefelt) Еро (8. XI 1863, Виборг — 15.XI 1937, Хельсінкі) — фін. живописець. У 1881 навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочування художників у Гельсінгфорсі, 1883—85 — в петерб. АМ, 1886—91 — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: настінні розписи ун-ту в Хельсінкі (1916—20); портрети — композитора Я. Сібеліуса (1892), проф. Ю. Р. Даніельсона-Кальмарі (1896); жанрові картини — «Пралі на березі» (1889), «Господар і наймити», «Підневільна праця» (обидві — 1896). Картини Я. зберігаються в Атенеумі в Хельсінкі.

ЯРОВА́ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на лівому березі Сіверського Дінця, за 6 км від залізнич. ст. Слов'яногірськ. 2,7 тис. ж. (1984). У Я.— бригада радгоспу «Комуніст». Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; клуб, 2 б-ки. Я. засн. 1670, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯРОВИЗА́ЦІЯ — 1) *Індукція* або прискорення переходу рослин від вегетативного (нестатевого) розвитку до генеративного (статевого) під впливом т-ри і деяких ін. зовнішніх факторів; стадія в розвитку однорічних насінних рослин, яку вони проходять в початкові фази росту (в стані кільчення насіння, сходів чи у фазі кущення) при знижених т-рах (ярі культури при 3—12° протягом 7—12 днів, озимі — при 0—3° протягом 40—50 днів і більше, залежно від культури і сорту). 2) Агротех. прийом, який полягає у штучному передпосівному діянні низької т-ри на насіння озимих культур, що знаходиться в стані кільчення, для прискорення *розвитку рослин* і забезпечення плодоношення в перший рік життя при весняній сівбі. Використовують в *селекції* рослин.

В. Ф. Настенко.

ЯРОВИ́Й Михайло Михайлович (12.II 1864, с. Мошни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 18.II 1940, Київ) — укр. художник. У 1888 закінчив Моск.уч-ще живопису, скульптури та архітектури. В 1890 перебував у Австрії та Італії. Автор ряду портретів (О. Коріна, 1893, З. Гайдай, поч. 30-х рр.) та картин на побутові теми («На оглядинах у нареченої», «Зустріч велосипедистів», «Два покоління», 1894). Працював у книжковій графіці; один з перших ілюстраторів А. Чехова (1903—09), автор рисунків до «Сцен і оповідань» П. Раєвського. У 1891—1916 брав участь у виставках «Московского товарищества любителей художеств», «Товариства художників-киян» та ін. *С. І. Білокінь.*

ЯРОВИ́НСЬКИЙ Борис Львович (н. 11.III 1922, Полтава) — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Закінчив Моск. (1942) та Харків. (1949) консерваторії. Твори: опера «Лейтенант Шмідт» (1970); балети «Пори року» (1959) та «Поема про Марину» (1967); муз. комедії «Біля самих вершин» (1951) та «Чарівний промінь» (1976). Вокально-симф., оркестрові, камерно-інструм. твори; хори, романси, обробки нар. пісень, музика до драм. вистав і кінофільмів, ред. та інструментовки опер «Доля людини» і «Тихий Дон» («Григорій Мелехов») І. Дзержинського, а також «Богдан Хмельницький» К. Данькевича; редакція та аранжировка Державного гімну УРСР (1979). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЯРОВИ́Т — у міфології балтійських слов'ян бог плодючості, Сонця і війни, подібний до *Ярила*.

ЯРОЗАКРІ́ПЛЮВАЛЬНІ НАСА́ДЖЕННЯ — комплекс лісонасаджень для боротьби з утворенням і поширенням *ярів*; прияружні і прибалкові лісові смуги; водовбираючі лісові насадження по горизонтах схилових земель; насадження по берегах *балок* і схилах ярів; насадження, що закріплюють вимоїни ярів та ін. *протиерозійні лісові насадження*.

М. М. Грисюк.

ЯРОЗИ́Т (від назви місцевості Харосо в Іспанії) — мінерал класу сульфатів. $KFe^{3+}_3(OH)_6[SO_4]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,91—3,30. Твердість 3,0—3,5. Колір жовтий, бурий. Блиск алмазний до скляного. У Рад. Союзі є в РРФСР (на Уралі), Казахстані, на Україні (зокрема в Карпатах). Його одержують і штучно. Застосовують для виготовлення полірувального порошку — крокусу.

ЯРОМЕНО́К Юрій Іванович (4.II 1924, Гянджа, тепер Кіровабад — 28.VI 1979, Київ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. У 1953 закінчив Львів. поліграф. інститут ім. І. Федорова. Працював у галузі геральдики і пром. графіки. Твори: медалі — «На відзнаку п'ятдесятиріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1917—1967» (1967), «50 років ЛКСМУ» (1969); нагрудні знаки — «Лауреат Державної премії Української РСР» (1970) та ін.

ЯРОПО́ЛК I Святославич (р. н. невід.— п. 980) — великий князь київський (972 або 973 — бл. 978). Старший син *Святослава Ігоровича*. Вів боротьбу з братами Олегом — князем древлянської землі, *Володимиром Святославичем* — тодішнім новгородським князем. У 977 Я. І захопив володіння Олега, самого Олега було вбито. Володимир утік до Скандінавії, де найняв дружину *варягів*, з допомогою якої 980 повернув собі Новгород, завоював Полоцьке князівство і здобув Київ. Я. утік до м. Родня, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОСЛА́В ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ (8.II 1191—30.IX 1246) — великий князь владимирський (з 1238). Син *Всеволода Велике Гніздо*, батько *Олександра Невського*. Брав участь у численних міжусобицях рус. князів у 1-й пол. 13 ст., у 20—30-х рр. 13 ст. кілька разів князював у Новгороді, боровся проти нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. У 1243 хан Золотої орди *Батий* затвердив його великим князем усієї Русі, включаючи *Київське князівство*. Посилення влади Я. В. викликало невдоволення у монг. ханів. Я. В. було викликано до великого хана Гуюка і отруєно.

ЯРОСЛА́В МУ́ДРИЙ (бл. 978—2.II 1054, Вишгород, похований у Софійському соборі в Києві) — держ. діяч *Київської Русі*, великий князь київський з 1019, син *Володимира Святославича*. Після смерті батька (1015) протягом кількох років вів боротьбу за великокнязівську владу проти брата *Святополка Окаянного*. Сприяв зміцненню феод. відносин. За його князювання було складено збірник законів давньорус. феод. права — «Правду Ярослава» (див. «*Руська правда*»). За Я. М. християнство остаточно утвердилося на Русі; було поставлено першого митрополита з руських *Іларіона*. Разом з братом *Мстиславом Володимировичем* 1031 відвоював *Червенські міста*, загарбані 1018 *Болеславом I*. В 1043 Я. М. організував похід

Русі на Візантію. На Пд. за Я. М. давньорус. д-ва укріплювала степовий кордон, будуючи «гради» понад Россю; вела боротьбу проти *печенігів*. У 1036 давньорус. військо вщент розгромило їх біля Києва. Зміцненню міжнар. становища Русі сприяли родинні зв'язки Я. М. з правителями багатьох європ. країн (див. *Інгігерда, Анна Ярославна, Єлизавета Ярославна*). Я. М. був високоосвіченою для того часу людиною. За його князювання здійснювалося велике будівництво (*Софійський собор, Золоті ворота* в Києві тощо). Він створив *бібліотеку Софійського собору*. За Я. М. Київська Русь була великою і могутньою д-вою. Після смерті Я. М. давньорус. землі було поділено між п'ятьма його синами (*Ізяславом Ярославичем, Святославом Ярославичем, Всеволодом Ярославичем*, Ігорем і Вячеславом).

ЯРОСЛА́В ОСМОМИ́СЛ (30-і рр. 12 ст.— 1.X 1187) — князь галицький (1153—87), син *Володимирка*. Прізвисько «Осмомисл» (той, що має «вісім смислів») означало мудрий, розумний. Прагнучи зміцнити князівську владу, Я. О. боровся проти боярської верхівки, яка намагалася виділити свої землі з князівства. За князювання Я. О. *Галицьке князівство* зміцніло, територія його розширилася (було приєднано землі в пониззі Дунаю). Союзницькі відносини з Угорщиною Я. О. закріпив шлюбом своєї дочки з королем Стефаном III (1167). Разом з ін. давньорус. князями вів боротьбу проти *половців*. Про могутність Я. О. згадується в «*Слові о полку Ігоревім*».

ЯРОСЛА́ВЕНКО Ярослав Дмитрович (справж. прізв.— Вінцковський; 30.III 1880, Львів — 26.VI 1958, там же) — укр. рад. композитор і хоровий диригент. У 1898—1900 навчався у Львів. консерваторії, 1904 закінчив Львів. політех. ін-т. В 1906 — один з організаторів муз. видавництва «*Торбан*». У 1945—48 — зав. муз. кабінетом б-ки АН УРСР. Твори: опера «Відьма» (1922, за повістю М. Гоголя «Загублена грамота»), оперета «Баб'ячий бунт» (1921); твори для духового оркестру (14 маршів), фортепіано («Думки і коломийки», 1940), хори, романси, пісні, обробки нар. пісень.

Літ.: Білинська М. 100-річчя Я. Ярославенка. «Музика», 1980, № 3.

ЯРОСЛА́ВЛЬ — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на р. Волзі. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, значний річковий порт. 623 тис. ж. (1984). Поділяється на 6 районів. Засн. бл. 1010 кн. *Ярославом Мудрим*. З 1463 — в складі *Московського великого князівства*. З 1777 — центр намісництва, з 1796 — губернії. Перший марксистський гурток створив у Я. 1895 О. М. *Стопані*. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. Частини Червоної Армії, робітники придушили в місті *Ярославський контрреволюційний заколот 1918*. З 1936 Я.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Я. — значний пром., наук. та культур. центр країни. Розвинуті машинобудування (об'єднання по виробництву автомобільних дизельних двигунів «Автодизель», заводи паливної і дизельної апаратури, електромаш.-буд. «ЯЕМЗ», холодильних машин, деревообр. обладнання та ін.), хім. (з-ди: шинний, синтетичного каучуку, тех. вуглецю, гумо-тех. виробів, виробниче об'єднання «Лакофарба» та ін.), легка (комбінати тех. тканин «Червоний Перекоп» та ф-ка тех. тканин), харч. та буд. матеріалів пром-сть. Новоярославський нафтопереробний з-д. ТЕЦ. У Я. — 5 вузів, у т. ч. *Ярославський університет*, 11 серед. спец. навч. закладів. Музеї: істор.-архіт. музей-заповідник та художній. Театри драм. ім. Ф. Г. Волкова (засн. 1750) та ляльок, цирк, філармонія.

Серед архіт. пам'яток — ансамбль Спасо-Преображенського монастиря (16 ст.), церкви Миколи Надеїна (1620—21, перебудована; розписи 1640—41), Іллі Пророка (1647—50, розписи 1680—81), Іоанна Златоуста в Коровниках (1649—54) та ін.; митрополичі палати (17 ст.); будівлі в стилі *класицизму* (кін. 18 — поч. 19 ст.). В рад. час споруджено нові житл. райони («Брагіно» та «Красний Бор», обидва — арх. І. Лялякіна та ін.), а також ряд громад. і культурно-побутових будівель (Палац культури моторобудівників, 1965, арх. О. Мулік; річковий вокзал, 1976, арх. Т. Садовський). Пам'ятники: В. І. Леніну (1939, 1958), М. Некрасову (1958), монумент на честь бойових і трудових подвигів ярославців у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 (1968), К. Марксу (1972), Ф. І. Толбухіну (1972).

ЯРОСЛА́ВСЬКА БИ́ТВА 1245 — битва між давньоруським військом та загонами угор. і польських феодалів 17.VIII біля м. Ярослава на р. Сяні (тепер на тер. ПНР). Скориставшись з ослаблення *Галицько-Волинського князівства* внаслідок навали орд *Батия* і боротьби великих феодалів-бояр проти кн. *Данила Галицького*, угор. король Бела IV влітку 1245 почав облогу м. Ярослава. Кн. Данило Галицький, зібравши військо, до якого приєднався загін *половців*, вирушив з м. Холма до м. Ярослава. Після запеклого бою загарбники зазнали поразки. Внаслідок Я. б. було дано відсіч агресії угор. і польс. феодалів й тимчасово відновлено єдність Галицько-Волинського князівства.

ЯРОСЛА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 11.III 1936. Площа 36,4 тис. км². Нас. 1446 тис. чол. (на 1.I 1984). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 80 %. Поділяється на 17 районів, має 10 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Ярославль*. Я. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в серед. частині Сх.-Європейської рівнини (низовини Молого-Шекснинська, Волзько-Нерльська, Ярославсько-Костромська). З Пд. Зх. на Пн. Сх. тягнуться Борисоглєбська (вис. до 292 м), Углицька, Даниловська височини. На Пд.— схили Клинсько-Дмитровського пасма. Корисні копалини: глини, гравій, піски, торф; є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,5°, липня +17,5°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріка — *Волга*, її найбільші притоки Нерль, Юхоть, Которосль (праві). Найбільші озера — Неро та Плещеєво, Рибінське водосховище. Грунти переважно дерново-підзолисті, трапляються сірі лісові, по долинах річок — алювіально-лучні. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб) 36 % тер. області. У Я. о. значного розвитку набули багатогалузева пром-сть та інтенсивне високопродуктивне сільське господарство. Енерг. господарство області базується на місц. паливі (діють три ТЕЦ, Ярославська ДРЕС) та гідроресурсах. Розвинуте машинобудування (неметаломістке). Головні центри: Ярославль, Андропов (кол. *Рибінськ*), Углич. Хім. промисловість представлена з-дами: шин, синтетичного каучуку, лакофарбовими, гумо-тех. виробів, тех. вуглецю, фотопаперу та ін.

Діють Новоярославський та Константиновський нафтопереробні з-ди. Підприємства легкої промсті спеціалізуються на виробн. тех. тканин (ярославські комбінат «Червоний Перекоп» і ф-ка тех. тканин), бавовняних і вовняних тканин, прядива. Працюють льонозаводи, швейні, взут., овчинно-хутрові, валяльно-повстяні ф-ки, шкіряний з-д. Розвинута харч. та буд. матеріалів пром-сть. Виробн. сірників, меблів. На базі старовинних нар. промислів створена ф-ка «Ростовська фініфть».

Сільське господарство спеціалізується на виробництві картоплі, овочів, льонарстві та мол.-м'ясному тваринництві. Проводяться значні роботи по меліорації земель. Вирощують зернові культури, картоплю, льон, кормові та овочеві культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Птахівництво; рибальство — гол. чин. в Рибінському водосховищі. Осн. залізнична магістраль

М. М. Яровий. Портрет З. М. Гайдай. Початок 30-х років 20 ст.

О. М. Ярославський.

Ясен звичайний:
1 — листок;
2 — пагін із суцвіттям;
3 — гілка з плодами.

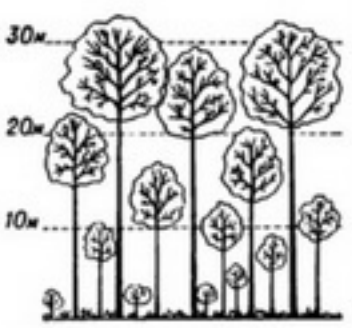

Ярусність у лісі (схема).

Москва — Ярославль — Данилов (електрифікована). Судноплавство по Волзі та Рибінському водосховищу. Розвинутий автомоб. і трубопровідний (газопроводи — «Сяйво Півночі», Саратов — Ярославль — Череповець, нафтопровід Туймази — Ярославль — Кириші та ін.) транспорт. У Я. о.— 6 вузів, у т. ч. *Ярославський університет* та авіац. технол. ін-т у Андропові, 30 серед. спец. навч. закладів. Музеї: ярославські істор.-архіт. музей-заповідник (філіали — Музей-садиба М. О. Некрасова у с. Карабиха та музей «Космос» у с. Нікульському) і художній, Ростовський архіт.-худож. музей-заповідник (філіал — Борисоглєбський краєзнавчий музей), Переславль-Залєський істор.-художній (філіали — Істор. садиба «Ботик» та «Горки Переславські»), істор.-художні — у Андропові та Угличі, меморіальний будинок-музей рос. революціонера-народника М. О. *Морозова* (Некоузький р-н, Борок). 4 театри, у т. ч. драм. ім. Ф. Г. Волкова та ляльок (у Ярославлі), драм. та ляльок (в Андропові); цирк і філармонія — у Ярославлі. Тер. Я. о. проходять 6 туристських маршрутів всесоюзного та міжнародного значення, у т. ч. по «Золотому кільцю»; 4 гурбази.

ЯРОСЛА́ВСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена в 19 ст. у кол. Ярославській губернії тривалим добором і поліпшенням місцевої північноросійської худоби. Осн. масть чорна, голова біла з чорними плямами навколо очей («окуляри»), трапляються тварини з білим черевом та червоної масті. У тварин яскраво виражений молочний тип будови тіла, голова легка, суха, тонкий і міцний кістяк, глибокий, розтягнутий тулуб, груди вузькі, вим'я велике, чашоподібне, шкіра тонка, еластична. Жива маса корів 450—550 кг, бугаїв 800—900 кг. Середньорічний надій корів у плем. г-вах 3500—4000 кг молока жирністю 4—4,2 %. Тварини Я. п. витривалі, швидко реагують підвищенням надоїв на поліпшення годівлі й утримання. Розводять породу в Яросл., Калінін., Іванов., Волог., Костром., Тюменській та інших областях РРФСР.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович [парт. і літ. псевд. Губельмана Мінея Ізраїльовича; 19.II (3.III) 1878, Чита — 4.XII 1943, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч, історик, публіцист, академік АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1898. В революц. русі з 1898, проводив парт. роботу в Росії та на Україні. В 1907—17 перебував у в'язниці, на каторзі, на засланні. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції — член Моск. військ.-революц. к-ту, перший військ. комісар Кремля. В 1921 — секретар ЦК РКП(6). У 1924—34 — секретар парт. колегії ЦКК РКП(6) [з 1925 — ЦКК ВКП(6)]. Був головою товариства старих більшовиків, редактором «Исторического журнала». Автор першої повної наук. біографії В. І. Леніна, праць і підручників з історії КПРС та атеїзму. На VIII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X, XI та XVIII — членом ЦК, на XII—XVI — членом ЦКК ВКП(6), на XVII — членом КПК при ЦК ВКП(6). Член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1943. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: О религии. М., 1958; Укр. перекл.— Біографія В. І. Леніна. К., 1940; Біблія для віруючих і невіруючих. К., 1958; Вибрані антирелігійні статті. К., 1958; Як народжуються, живуть і вмирають боги і богині. К., 1977.

Літ.: Фатеев П. С. Емельян Михайлович Ярославский. М., 1980.

В. В. Стецкевич.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ Петро Антонович (1750, Охтирка, тепер Сум. обл. — після 1810) — укр. архітектор. Початкову профес. освіту здобув у Харків. колегіумі. Вдосконалював майстерність у Москві у арх. В. *Баженова*. У 1781—1810 працював помічником харків. губернського архітектора. Автор проектів планування Харкова та

П. А. Ярославський. Палац у Старому Мерчику (тепер смт Валківського району Харківської області). Флігель. 18 ст.

ін. міст губернії. Твори: провіантські склади (кін. 18 ст.), поштамт (1804), ряд житл. будинків у Харкові. До значних творів Я. належать і кілька церков на Харківщині і Сумщині — у селах Бабаї (1782), Костянтинівці (1797), Пархомівці (1808), у містах Охтирці (1783) й Сумах (1790). Споруджував будинки держ. установ у Курську та в Черніг. й Новгород-Сіверському намісництвах.

Літ.: Кутепов Р. Петро Ярославський, учень Баженова, на Україні. «Архітектура і будівництво», 1953, № 6.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЗА́КОЛОТ 1918 — білогвардійський контрреволюц. виступ в Ярославлі 6—21.VII 1918. Вночі проти 6.VII змовники захопили місто, заарештували парт. і рад. працівників, багатьох з них по-звірячому вбили, відновили дореволюц. органи влади. 7.VII сили заколотників (6 тис. чол.) були оточені робітнич. загонами гарнізону міста. На допомогу рад. військам прибули червоногвард. загони з Москви, Іваново-Вознесенська та ін. міст. 21.VII заколотники капітулювали.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Спадкоємець ун-ту, створеного в Ярославлі 1918 на базі Ярославського ліцею. У 1924 більшість ф-тів ун-ту виділилися в самостійні вузи, а ун-т припинив своє існування. У 1970 ун-т відновлено. У 1984/85 навч. р. у складі Я. у. — 6 ф-тів: матем., фіз., психології, біол., екон., історії та права, на яких навчалося 2,8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 2,15 тис. Є вечірнє і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — н.-д. сектор, обчислювальний центр, б-ка (фонд бл. 500 тис. одиниць зберігання). На 1985 у вузі підготовлено понад 4 тис. спеціалістів.

Л. В. Сретенський

ЯРОШ (Jaroš) Отакар (1.VIII 1912, містечко Лоуни, тепер ЧССР — 8.III 1943) — чехословацький військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). З 1937 служив поручиком у чехословацькій армії. Після окупації Чехословаччини військами фашист. Німеччини 1939 нелегально виїхав до Польщі, а звідти до СРСР. У 1942 вступив до чехословацького батальйону, що тут формувався. Очолена Я. рота відзначилась у бою біля с. *Соколова*. Я. героїчно загинув у цьому бою.

ЯРОШЕ́НКА М. К. ТРУ́ПА. Заснована 1899. Як драм. т-во діяла на Україні, в Молдавії, на Кубані і в Криму під керівництвом М. *Ярошенка*. У трупі працювали Ю. *Кипоренко-Доманський*, П. Барвінський, С. Варвалюк, В. Гульбенко, О. *Зініна*. В 1907 до неї приєдналась *трупа Д. А. Гайдамаки*. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Циганка Аза» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Наймичка», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Каторжна» П. Барвінського. Припинила діяльність 1915.

П. К. Медведик.

ЯРОШЕ́НКО Володимир Григорович [22.VI (4.VII) 1888, Миргород, тепер Полтав. обл.— 2.VII 1957, Київ] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Петерб. ун-т (1912). У 1926—34 був наук. співробітником АН УРСР, працював над укладанням словників. У 1944—57 — на редакційній роботі. Осн. наук. праці: «Українська казка в фонетичній транскрипції» (1909), «Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.» (1931). Автор і редактор підручників з рос. та укр. мов для серед. шкіл.

Ю. В. П'ядик.

ЯРОШЕ́НКО Володимир Мусійович (літ. псевд.— Воляр; 1898, с. Яхники, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл. — 13.VII 1937) — укр. рад. письменник. Належав до т. з. запізнілих символістів, потім входив до літ. орг-цій «*Марс*», «*Ланка*». Почав писати рос. мовою (зб. «Стихи», 1917). Виступав як прозаїк і поет. Окремими виданнями вийшли книги поезій і байок: «Світотінь» (1918), «Луни» (1919), «Що й до чого»,

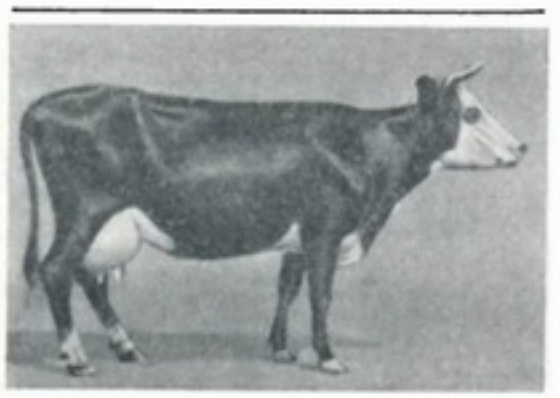

Корова ярославської породи.

«Через решето» (1924), «Божа кооперація», «Добре роби, добре й буде» (обидві — 1925), «Байки» (1926), книги оповідань і повістей «Кримінальна хроніка» (1927), «Гробовище» (1928). У театрі «*Березіль*» 1922—23 йшла його п'єса «Шпана».

Тв.: Степ. К., 1968.

П. І. Орлик.

ЯРОШЕ́НКО Микола Олександрович [1 (13).XII 1846, Полтава — 25.VI (7.VII) 1898, Кисловодськ]— рос. живописець, генерал-майор. У 1867—74 — вільний слухач петерб. АМ. Член Т-ва пересувних худож. виставок (з 1876; див. *Передвижники*) і один з його керівників. Твори Я. сповнені гострого соціального змісту. Він зобразив тяжку долю народу, створив правдиві образи робітників і передової інтелігенції. Автор картин «Кочегар», «Ув'язнений» (обидві — 1878), «Терористка» (1878), «Студент» (1881), «Курсистка» (1883), «Всюди життя», «На гойдалках» (обидві — 1888), «Селянська дівчинка» (1891); портретів передових діячів рос. культури. Писав пейзажі. Багато творів присвятив Кавказу. Творчість Я. була пов'язана з Україною. Перебуваючи у Полтаві (зокрема, 1865, 1876) та Києві (1874, 1876, 1878—79) створив на укр. тематику картини «Сліпі каліки під Києвом» (1879) і «Жебраки в Києво-Печерській лаврі» (1879—80), малюнок «Дівчина з рогачем» (1864) та ін. Твори Я. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київському музеї російського мистецтва, Полтавському та ін. музеях. У 1962 в Кисловодську відкрито худож. музей М. О. Ярошенка. Іл. див. на окремих аркушах, с. 64—65 та до ст. *Передвижники*, т. 8, с. 368—369.

Літ.: Прытков В. А. Николай Александрович Ярошенко. М., 1960; Порудоминский В. И. Николай Ярошенко. М., 1979.

М. Д. Факторович.

ЯРОШЕ́НКО Митрофан Корнійович (1858, с. Врадіївка, тепер смт, райцентр Микол. обл.— 18.IX 1926, Чернігів) — укр. актор, режисер і антрепренер. Учень М. *Старицького*. Працював у трупах М. Кропивницького, М. Старицького, О. Суходольського, керував 1899—1915 власною *Ярошенка М. К. трупою*. Серед ролей: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Карпо («Лимерівна» Панаса Мирного), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського).

П. К. Медведик.

ЯРОШИ́НСЬКА Євгенія Іванівна (18.X 1868, с. Чуньків, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл. — 21.X 1904, Чернівці) — укр. письменниця, фольклористка, педагог. Після навчання в Чернів. реальному уч-щі вчителювала в селах на Буковині. Була активісткою жіночого руху, постійним автором пед. і дитячих видань. Друкуватися почала 1886. За зб. «Народні пісні з-над Дністра» нагороджена медаллю Рос. геогр. т-ва. В творах з життя інтелігенції викривала моральне зубожіння духівництва і шляхти, обстоювала ідею служіння народові (новела «Понад Дністром», повість «Перекинчики» та ін.). Деякі оповідання Я. позначені мелодраматизмом і дидактичністю. Кращі її твори про тяжке життя бідноти («Адресатка померла», «В лісі») відзначаються глибоким психологізмом і реалістичністю.

Тв.: Вибрані твори. К., 1958; Твори. К., 1968; Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. К., 1972.

Р. С. Міщук.

ЯРУЗЕ́ЛЬСЬКИЙ (Jaruzelski) Войцех (н. 6.VII 1923, с. Курув, тепер Люблінського воєводства) — парт., держ. і військ. діяч ПНР, генерал армії (1973). Під час 2-ї світової війни 1939—45 перебував в СРСР, був робітником. У 1943 вступив до польс. армії, що формувалася на тер. СРСР. Закінчив Рязан. піх. уч-ще. Брав участь у бойових діях 1-ї армії Війська Польського. У 1947 вступив до Польс. робітн. партії (1942—48). З 1948 — член ПОРП. Після війни закінчив Вище піх. уч-ще й Академію Ген. штабу Війська Польського. Обіймав командні, штабні й партійно-політ. посади. В 1960—65 — нач. Гол. політ. управління, 1965—68 — нач. Ген. штабу Війська Польського. З 1962 — одночасно заст. міністра нац. оборони. В 1968—83 — міністр нац. оборони. З 1964 — член ЦК ПОРП, з 1970 — кандидат у члени, з 1971 — член Політбюро ЦК ПОРП. З лютого 1981 — голова Ради Міністрів ПНР. З жовтня 1981 — також 1-й секретар ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1961. Нагороджений орденом Леніна, ін. рад. орденами.

ЯРУС в архітектурі — один з горизонтальних рядів лож, балконів у театральному залі, розміщених один над одним. Я. називають також одну з однотипних частин будівлі або пристрою, що повторюються по вертикалі (наприклад, однотипні секції, з яких складаються багатоярусні башти).

ЯРУС у геології — підрозділ стратиграфіч. шкали; сукупність гірських порід, що утворилися протягом віку (див. *Вік* у геології). Виділяється за властивим йому комплексом викопної фауни і флори, який характеризує певний етап у розвитку органічного світу. Я. є частиною відділу (див. *Відділ*), поділяється на зони; має таку саму назву, як і вік, напр., *Сарматський вік і ярус*.

ЯРУСНА ОРАНКА — пошаровий обробіток грунту спеціальними ярусними *плугами* (на глиб. до 40—60 см) з переміщуванням та перевертанням або лише розпушуванням окремих горизонтів грунтового профілю чи частини орного шару. Розрізняють двоярусну і триярусну *глибоку оранку*, коли весь шар поділяється відповідно на два або три окремі яруси, кожен з яких специфічно обробляється корпусами плуга. Проводять Я. о. один раз на 5—6 років, обробляючи грунт в ін. роки на звичайну глибину. При Я. о. солонцюватих грунтів відбувається їх самомеліорація, поліпшуються фіз. властивості. На *дерново-підзолистих грунтах*, а також опідзолених Я. о. поєднують з *вапнуванням грунту*, внесенням органіч. добрив, *травосіянням*, ін. агротех. заходами, спрямованими на *окультурювання грунту*.

О. П. Коломієць.

ЯРУСНІСТЬ — розчленування рослинного угруповання (*фітоценозу*) або наземного *біогеоценозу* на різновисотні структурні і функціональні горизонтальні частини — яруси. Ярусне розчленування фітоценозів — результат відбору видів, здатних рости разом, використовуючи різні горизонти середовища, у т. ч. з послабленою інтенсивністю світла, при затіненні високорослими рослинами. Внаслідок Я. відбувається більш повне використання надземного середовища рослинами. Формуються яруси в процесі становлення фітоценозів. Яруси відрізняються умовами середовища (особливостями світлового і теплового режимів, вологістю, вмістом CO_2 в повітрі тощо). Найчіткіше Я. виявлена в лісах помірної зони які утворені рослинами, що належать до різних *життєвих форм*: деревами, чагарниками, травами і чагарничками, мохами і лишайниками. Звичайно тут виділяють 4 яруси. Різні групи особин того самого виду можуть брати участь у формуванні кількох ярусів, залежно від того, в якому горизонті зосереджені їхні асиміляційні органи.

ЯРЦЕВ Олексій Олексійович [1858—13 (26).X 1907, Москва] — рос. театр. критик та історик театру. Автор неопублікованого «Щоденника», в якому висвітлюється діяльність труп М. Старицького та М. Кропивницького в Москві та Петербурзі (1887—88). Був актором *трупи М. Л. Кропивницького*. Серед праць: «Шевченко і Щепкін» (1898). Виступав у моск. пресі з рецензіями на вистави укр. труп.

Літ.: Дурилін С. М. Л. Кропивницький у 1887—1888 рр. (Із щоденника О. О. Ярцева). В кн.: Марко Лукич Кропивницький. К., 1955.

Р. Я. Пилипчук.

ЯСА́К (тюрк.) — податок у Рос. державі; стягувався з неросійських народів, які займалися мисливським промислом у 15—18 ст. в Поволжі, в 17 — на поч. 20 ст. в Сибіру. Спочатку стягувався хутром, інколи худобою. З 18 ст. Я. почали замінювати грошовим збором. У 18—19 ст. був замінений *подушною податтю*.

ЯСЕ́Н, ясень (Fraxinus) — рід листопадних дерев родини маслинових. Стовбур прямий, 20—30 м заввишки. Листки супротивні непарноперисті. Квітки одно- чи двостатеві, зібрані в пазушні чи верхівкові китиці. Плід — однонасінна крилатка. Відомо 65 видів, поширений переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 25 видів, у т. ч. на Україні — 8, з них найпоширеніший Я. звичайний (F. excelsior). Високе (до 40 м) швидкоростуче дерево з розлогою кроною. Деревина міцна, її використовують у меблевій пром-сті та в будівництві. Доживає до 300 років, росте в листяних лісах скрізь на Україні. Використовують в *полезахисних лісових насадженнях* та при озелененні населених пунктів. Я. пенсільванський (F. pennsilvanica), Я. американський (F. americana), Я. ланцетний (F. lanceolata) культивують в СРСР, зокрема на Україні, як декоративні дерева в садах і парках.

О. Ярош.

М. О. Ярошенко.

М. К. Ярошенко.

В. Ярузельський.

Б. Ясенський.

ЯСЕНЕ́ЦЬ — річка в межах Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права прит. *Словечної* (бас. Прип'яті). Довж. 63 км, площа бас. 377 км². Бере початок на пн. схилах Овруцького кряжа, тече Поліською низовиною. Долина річки заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

ЯСЕНЕ́ЦЬ (Dictamnus) — рід рослин родини рутових. Багаторічні трави до 1 м заввишки з великими непарноперистими черговими листками. Квітки неправильні, великі, рожеві, білі, іноді лілові, зібрані у верхівкове китицевидне суцвіття. Плід — 5-лопатева коробочка. Всі частини рослин вкриті залозами, що виділяють багато ефірної олії, яка викликає у людей опіки на шкірі. Відомо 5 видів, поширених у помірній зоні Європи й Азії. Усі вони зустрічаються в СРСР, з них в УРСР — 2 види: Я. білий (D. albus) і Я. голостовпчиковий (D. gymnostylis). Ростуть у світлих лісах, між чагарників, на відкритих кам'янистих місцях.

ЯСЕНІ́ВСЬКИЙ (до 1954 — Лобовський) — селище міського типу, підпорядковане Ровеньківській міськраді Ворошиловград. обл. УРСР. 11,1 тис. ж. (1984). На тер. селища — шахти ім. Фрунзе та ім. Вахрушева виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит»; гірничозбагачувальна ф-ка «Вахрушевська», завод телевізійних вузлів. Профес.-тех. училище. 4 заг.-осв. школи; лікарня. Палац культури. 10 б-к. Я. виник 1892, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯСЕ́НОВ Христо (справж. ім'я та прізв.— Христо Павлов Туджаров; 24.XII 1889, м. Єтрополе — квітень 1925, Софія) — болг. поет. Член Болг. компартії з 1919. Друкуватися почав 1911. У сатиричних віршах і фейлетонах гостро критикував буржуазію, утверджував політику Болг. компартії, захищав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. У вірші «Петроград» (1920) оспівав Великий Жовтень. За революц. діяльність зазнавав переслідувань. Убитий болг. фашистами.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974.

О. Д. Кетков.

ЯСЕ́НСЬКИЙ (Jasieński) Бруно (Віктор Якович; справж. ім'я та прізв. — Артур Зісман; 17.VII 1901, м. Клімонтов, тепер Келецьке воєводство, ПНР — 20.X 1941) — польс. і рос. рад. письменник. Поеми «Пісня про голод» (1922), «Слово про Якуба Шелю» (1926), фантаст. сатир. роман «Палю Париж» (1928) мають революц. спрямування. В 1924 працював у редакції львів. комуністичної газ. «Трибуна роботніча». В 1925 емігрував до Парижа, де вступив до Франц. компартії. З 1929 жив в СРСР. Видав рос. мовою роман «Людина міняє шкіру» (ч. 1—2, 1932—33), п'єсу-гротеск «Бал манекенів» (1931), оповідання «Ніс» (1936). Автор антифашист. роману «Змова байдужих» (незакінч., 1-у ч. вид. 1956).

Тв.: Укр. перекл.— Палю Париж. Х., 1930; Слово про Якуба Шелю. Х., 1930; Бал манекенів. Х., 1931; Людина міняє шкіру. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Поэмы и стихотворения. М., 1962.

В. П. Ведіна.

Ясенець голостовпчиковий. Верхня частина квітучої рослини.

ЯСИ — давньоруська назва сарматського племені *аланів*.

ЯСИ́НІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській райраді м. Макіївки, за 4 км від залізнич. ст. Ясинувата. 4,7 тис. ж. (1984). У Я.— два відділення радгоспу «Криничанський». Більша частина населення працює на підприємствах Макіївки та Ясинуватої. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; клуб, б-ка. Я. виникла 1879, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯСИ́НІВСЬКИЙ КОКСОХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д — підприємство *чорної металургії* УРСР. Розташований у м. Макіївці Донецької області. Будівництво почато 1950. Перша коксова батарея стала до ладу 6.XI 1953. У 1958 здано в експлуатацію останню (шосту) батарею. В 1983 на заводі діяли вуглезбагачувальна ф-ка (найбільша в УРСР), цехи — коксовий, сіркоочищення, ректифікації сирового бензолу, доочищення коксового газу під високим тиском, контрольно-вимірювальних приладів та ін. Осн. продукція — вуг. шихта для коксування, кокс, коксовий газ, сульфат амонію, сірчана к-та, кам.- вугільна смола, бензол чистий, толуол, ксилол та ін., всього понад 30 найменувань. Я. к. з.— технічно високооснащене підприємство. З-д нагороджено орденом «Знак Пошани» (1981).

Ф. І. Вермінський.

ЯСИНО́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [1 (13).V 1899, Одеса — 29.VIII 1972, там же] — укр. рад. терапевт, дійсний чл. АМН СРСР (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1951). В 1922 закінчив Одес. мед. ін-т, де й залишився працювати (з 1934 — професор). В 1943—45 — головний терапевт Чорномор. флоту. Один з основоположників військово-мор. терапії. З 1959 одночасно керував відділом Українського н.-д. інституту курортології в Одесі. Праці Я. присвячені питанням вірусного гепатиту, ревматизму, захворювань кровотворних органів. Розробив систему профілактичних протиревматичних заходів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

Літ.: Лещинский А. Ф., Руденко Н. Б., Остапчук Н. А. М. А. Ясиновский. К., 1977.

М. К. Бородій.

ЯСИ́НСЬКИЙ Михайло Ілліч (21. XI 1889, Київ — 12.V 1967, там же) — укр. рад. бібліограф. Закінчив Київ. ун-т (1914). Наук.-бібліографічну роботу проводив у наук. і редакційних установах Києва. Автор праць з теорії, історії та методики бібліографії: «Головні моменти з історії української бібліографії» (1927), «Бібліографія української бібліографії» (1928), «Шевченківська бібліографія та її завдання» (1930), «Михайло Комаров» (1965) та ін. Опублікував кілька оглядових праць про бібліографічну роботу на Рад. Україні за окремі роки.

Ф. К. Сарана.

ЯСИ́НСЬКИЙ Фелікс Станіславович [15 (27).IX 1856, Варшава — 18 (30). XI 1899, Петербург] — рос. інженер і вчений у галузі будівельної механіки. Закінчив (1877) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Професор (з 1896) Петерб. ін-ту інженерів шляхів, одночасно — Гірничого ін-ту. Я. вперше науково обгрунтував інженерне значення теорії стійкості стиснених стрижнів, вивів формули для визначення критичної сили в стиснених стрижнях поза границею пружності тощо.

ЯСИНУВА́ТА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Засн. 1872. На поч. 1905 в Я. виникла с.-д. група. Робітники Я. взяли участь у *Авдіївському виступі робітників 1905*, у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. влади встановлено в грудні 1917. З 1938 Я.— місто. В Я.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. З-ди: маш.-буд., залізобетонних виробів, цех метласької плитки Донец. комбінату каменеліпних і керамічних виробів, комбінат хлібопродуктів та комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум трансп. буд-ва, 3 профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та спорт. школи; 3 лікарні, 2 профілакторії; 2 палаци культури, 4 бібліотеки.

ЯСИНУВА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,9 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1984). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ясинувата*. Я. р. розташований в межах *Донецького кряжа*. Поверхня — хвиляста рівнина, значною мірою розчленована. Корисні копалини: кам. вугілля, скляні та буд. піски, глини. Річки — Вовча (верхів'я; бас. Дніпра), *Кривий Торець* (бас. Сіверського Дінця) і *Кальміус* (бас. Азовського м.). Водосховища: Карлівське і Верхньокальміуське. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району— місто обл. підпорядкування Ясинувата. Найбільші промислові підприємства у районі: цегельний (смт Очеретине), консервний (смт Желанне) з-ди, вагонне депо (с. Яковлівка). Районний комбінат побутового обслуговування (Ясинувата). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) та овочевих культур, картоплі, соняшнику, а також виробн. м'яса і молока (мол.-м'ясне скотарство, птахів-

ництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 74,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,5 тис. га. У Я. р.— 9 колгоспів, 5 радгоспів, птахофабрика, племптахорадгосп, 2 держплемзаводи, донецькі дослідні станції: сільськогосподарська у с-щі Пісках, овоче-баштанна в с-щі Опитному та протиерозійна в с-щі Сухій Балці; райсільгоспхімія, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол Ясинувата, залізничні станції: Очеретине, Желанна, Скотувата, Авдіївка. Автомоб. шляхів — 439 км, у т. ч. з твердим покриттям — 404 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Архангельське), 15 заг.-осв. та музична (з 2 філіалами) школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 палаци культури, 6 будинків культури, 11 клубів, 19 кіноустановок, 38 бібліотек. У Я. р. видається газета «Красное знамя» (з 1938).

О. С. Гаркавенко.

ЯСИ́Р (тур. yesir, esir — бранець) — бранці, що їх захоплювали тур.-тат. агресори під час нападів на укр., рос. і польс. землі з 15 ст. до 60-х рр. 18 ст. Тур. і тат. феодали частину бранців продавали в рабство, а інших використовували для роботи в маєтках, на галерах, у рудниках тощо.

ЯСІЄ́ВИЧ Володимир Євгенович (н. 6.VI 1929, м. Коростень, тепер Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі архітектури та будівництва, доктор архітектури (з 1983). Член КПРС з 1963. У 1954 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Автор праць «Київський зодчий П. Ф. Альошин» (1966), «Конструктивні системи житла майбутнього» (1974), «Бетон і залізобетон в архітектурі» (1980). Брав участь у колективних працях «Науково-технічний прогрес в Українській РСР» (1973) та ін.

ЯСІ́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — міжгірне зниження між хребтами Свидовець, Чорногора та Горгани в Закарп. обл. УРСР, у верхів'ї р. Чорної Тиси. Має вигляд східчастого низькогір'я (вис. 700—800 м), що складається з плосковершинних горбів і пасом. Пологі схили розчленовані ярами та балками, численні *зсуви*. Місцевість добре освоєна, схили терасовані й використовуються під сільськогосподарські угіддя.

Б. Ф. Лящук.

ЯСІНЯ́ — селище міського типу Рахівського району Закарп. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1984). У Я.— лісокомбінат «Радянські Карпати», ф-ка штучного хутра, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Музеї: істор. ім. О. Борканюка, історії релігії та атеїзму. Туристські бази «Говерла», «Молдова», «Едельвейс». Перша писемна згадка про Я. датується 1583, с-ще міськ. типу — з 1947.

ЯСКРА́ВІСТЬ, L — величина, що характеризує світіння джерела світла і освітлюваних ним або самосвітних поверхонь у даному напрямі. Я. елемента ds світної поверхні у деякому напрямі визначається за формулою: $L = dI/(ds \cos\alpha)$, де dI — сила світла цього елемента у розглядному напрямі, α — кут між нормаллю до елемента ds і напрямом, для якого Я. розраховується. Для визначення Я. застосовують також формулу: $L = dE/(d\Omega \cdot \cos\alpha)$, де dE — *освітленість* у точці площини, перпендикулярної до напряму на джерело світла, $d\Omega$ — елементарний тілесний кут, у якому міститься потік, що утворює цю освітленість. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Я. виражається у кд $м^{-2}$. У системі енерг. фотометричних величин (див. *Фотометрія*) аналогічна Я. величина наз. енергетичною Я., або променистістю, і вимірюється у Вт $\cdot$ $ср^{-1}$ $м^{-2}$.

ЯСНА — частина *слизової оболонки* порожнини рота, що вкриває біля основи *зубів* нижню і верхню щелепи. Являють собою м'які, блідо-рожевого кольору тканини, які щільно прилягають до окістя щелеп. Багаті на волокнисті елементи, кровоносні судини і нервові утвори.

ЯСНА ПОЛЯ́НА — держ. музей-садиба Л. М. Толстого в Щокінському р-ні Тульської обл. (10 км від Тули). Засн. 1921. До музейного комплексу входять будинок-музей, флігель, надвірні будівлі, ліс, парк, могила Толстого. В Я. П. письменник народився і прожив бл. 60 років. Тут він написав «Війну і мир», «Анну Кареніну», «Владу темряви», «Живий труп» тощо. У будинку-музеї збереглась обстановка, яка була за життя Толстого, його бібліотека, експонуються особисті речі письменника, портрети його і близьких. У флігелі — експозиція літ. музею. Під час Великої Вітчизн. війни фашисти завдали садибі великих руйнувань. До травня 1942 садибу реставровано і відкрито для відвідувачів. В 1978 музей нагороджено орденом Леніна.

Літ.: Государственный ордена Ленина музей-усадьба Л. Н. Толстого «Ясная Поляна». Фотопутеводитель. М., 1982.

В. О. Лебедєва.

ЯСНЕ (до 1966 — Наркевичі) — селище міського типу Волочиського р-ну Хмельн. обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Наркевичі. 1,8 тис. ж. (1984). У Я.— цукр. з-д, міжколг. з-д по виробництву гранульованого жому, міжколг. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Середня школа та філіал Волочиської муз. школи; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Я. виникло 1950 під час будівництва цукр. з-ду, селище міського типу — з 1968.

ЯСНИКОВ Олександр Олексійович (н. 25.VII 1923, с. Миловське, тепер Іван. обл.) — вчений у галузі хімії природних сполук, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1948. Закінчив Івановський хім.-технологічний ін-т (1947). З 1950 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Осн. наук. напрям — дослідження механізму хім. і біохім. реакцій, пошуки і дослідження органічних каталізаторів, що моделюють дію ферментів в окремих стадіях фотосинтезу, розкриття механізму фотосинтетичного фотофосфорилювання в хлоропластах рослин тощо. Нагороджений орденом Дружби народів. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1971.

ЯСНО́В Михайло Олексійович [н. 23.V (5.VI) 1906, с. Гори, тепер Озерського р-ну Моск. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1925. Н. в сім'ї селянина. З 1918 — робітник. Закінчив робітфак при Моск. ун-ті (1925). У 1928—30 служив у Червоній Армії. З 1930 — на керівній роботі в буд. орг-ціях Москви. В 1938—49 — заст. голови Моск. міськвиконкому; в роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників будівництва оборонних споруд навколо Москви, аварійно-відбудовної служби Московської ППО. У 1950—56 — голова Московського міськвиконкому. В 1956—57 — Голова, 1957—66 — перший заст. Голови Ради Міністрів РРФСР. З 1966 — Голова Президії Верховної Ради РРФСР. З 1967 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. У 1961—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—11-го скликань; 1950—54 — Голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. О. Яснов.

ЯСНОГІ́РКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Краматорськ. 10,4 тис. ж. (1984). У Я.— з-д металоконструкцій, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи; мед. амбулаторія; клуб, б-ка. Я. виникла 1865, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯСНОГОРО́ДСЬКИЙ Володимир Ілліч (н. 30.I 1928, Фрунзе) — рос. рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1972). В 1951 закінчив театр. уч-ще (Дніпропетровськ), 1959 — Ленінгр. ін-т театр. мистецтва ім. О. Островського. З 1967 — режисер (з 1978 — гол. режисер) Севастопольського рос. драм. театру ім. А. В. Луначарського. Серед вистав: «Діти сонця» М. Горького, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Російські люди» К. Симонова, «В ніч місячного затемнення» М. Каріма, «Король Лір» У. Шекспіра.

Л. М. Яснопольський.

ЯСНОПО́ЛЬСЬКИЙ Леонід Миколайович (1.II 1873, Київ — 23.V 1957, Москва) — рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1925). У 1895 закінчив Петерб. ун-т. З 1895 викладав у ньому, з 1902 — у Харків. і Київ. ун-тах, 1906—10 — у Петерб. політех. ін-ті, з 1910 — професор Київського університету; пізніше викладав і в Ін-ті нар. г-ва. В 1926—30 — голова Постійної комісії АН УРСР по вивченню продуктивних сил України. З 1931 працював у різних н.-д. установах Москви, з 1943 — в Ін-ті економіки АН УРСР. Автор наук. праць з питань розвитку продуктивних сил СРСР, зокрема УРСР — комплексу продуктивних сил Донбасу і Придніпров'я. Працював у комісії Держплану СРСР по реконструкції Дніпра.

ЯСО́Н (Язон; Ἰάσων) — у грец. міфології герой, який очолив *аргонавтів*, що на кораблі «Арго» вирушили в Колхіду за *золотим руном*. За допомогою колхідської царівни *Медеї*, яка закохалася в нього, Я. вдалося здобути руно.

Ясон із золотим руном. Фрагмент. Скульптор Б. Торвальдсен. 1802—03. Музей Торвальдсена. Копенгаген.

Ятаган. Київський державний історичний музей.

Після десяти років подружнього життя з Медеєю Я. надумав покинути її і одружитися вдруге. Медея жорстоко помстилася Я. за зраду, вбивши на його очах обох їхніх синів. Сам Я. загинув під уламками свого старого корабля «Арго».

ЯСПЕРС (Jaspers) Карл (23.II 1883, Ольденбург — 26.II 1969, Базель) — нім. філософ-ідеаліст, один із засновників *екзистенціалізму*, психіатр. В ряді ун-тів Німеччини вивчав медицину і психологію. В 1921—37 і з 1945 — професор Гейдельберзького, з 1948— Базельського ун-тів. Центр. поняття філософії Я.— *екзистенція*, що тлумачиться як неусвідомлене внутр. життя людини і осягається лише в акті глибоко інтимного й особистісного спілкування між людьми — «комунікації». Джерело неповторного змісту екзистенції — трансценденція, що являє собою непізнаванну межу будь-якого буття і мислення. Співвідношення екзистенції і трансценденції осягається людиною у т. з. пограничних ситуаціях (страх, страждання, смерть тощо).

І. В. Бичко.

ЯССИ — місто на Сх. Румунії, адм. ц. повіту Ясси. Розташоване на р. Бахлуї. Вузол з-ць і автошляхів. Через Я. проходить більша частина вантажоперевезень між Румунією та СРСР. 269,5 тис. ж. (1977). Розвинуті хім. пром-сть і машинобудування. Підприємства деревообр., поліграф., текст. і харч. галузей. Ун-т (засн. 1860, найстаріший в країні), політех., мед.-фарм., с.-г. ін-ти, консерваторія. Філіал АН СРР. Художній та ін. музеї. Нац. театр, Держ. опера, Держ. філармонія. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Перші згадки про Я. належать до кінця 14 ст. З 2-ї пол. 16 ст. були столицею *Молдавського князівства*. Під час *Молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* укр. козац. військо здобуло Я. (1650). Тут підписано *Яський мирний договір 1791*. Місто визволено від нім.-фашист. загарбників у ході *Яссько-Кишинівської операції 1944*.

ЯСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1791. Укладений між Росією і Туреччиною 29. XII 1791 (9.I 1792) в м. Яссах після рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Підтвердив *Кючук-Кайнарджійський мир 1774*. Туреччина визнавала приєднання Криму до Росії (проголошене рос. урядом 1783). До Росії відійшли землі між Пд. Бугом і Дністром, по якому встановлювався рос.-тур. кордон. На Кавказі відновлено кордон по р. Кубані. Туреччина відмовлялася від претензій на Грузію. Я. м. д. закріпив за Росією все Пн. Причорномор'я, посилив її політ. позиції на Кавказі й Балканах.

ЯССЬКО-КИШИНІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція рад. військ 2-го Укр. (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) і 3-го Укр. (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*) фронтів у взаємодії з кораблями *Чорноморського флоту, Дунайської військової флотилії* під час Великої Вітчизняної війни, проведена 20—29. VIII з метою розгрому нім.-фашист. військ групи армій «Південна Україна» (50 д-зій), зосереджених у районі Ясс, Кишинева і Бендер. Рад. командування 20.VIII почало наступ збіжними ударами з Пн. військами 2-го Укр. фронту і з Пд. військами 3-го Укр. фронту. Прорвавши оборону, вони до 25.VIII завершили оточення гол. сил Яссько-Кишинівського угруповання противника. Розвиваючи наступ, рад. війська 27.VIII визволили Фокшани, 29.VIII вийшли до Плоєшті. За короткий строк було розгромлено 22 нім. і майже всі рум. дивізії. Внаслідок Я.-К.о. було визволено Молд. РСР, Румунія 24.VIII оголосила війну Німеччині. Я.-К. о. змінила всю воєнно-політ. обстановку на Балканах.

М. Р. Кошкін.

ЯСТРЕБОВ Володимир Миколайович [6 (18). VII 1855, с. Крива Лука, тепер Кінельського р-ну Куйб. обл.— 21.XII 1898 (2.I 1899)] — укр. етнограф бурж.-демократичного напряму, археолог. У 1876 закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі). Працював учителем у м. Єлизаветграді. Вивчав побут укр. народу. Осн. праця — «Матеріали з етнографії Новоросійського краю...» (1894). Досліджував давні пам'ятки на тер. Херсон. губ., зокрема провадив розкопки некрополя *Ольвії*.

ЯСТРУБ ВЕЛИКИЙ — хижий птах. Те саме, що й *тетерев'ятник*.

ЯСТРУБИНА СОВА (Surnia) — рід хижих птахів род. *сов'ячих* з єдиним видом — яструбина сова звичайна (S. ula). Довж. тіла 36—41 см, маса 247—375 г. Лицьовий диск білий, слабо виявлений, пір'яних «вушок» нема. Забарвлення оперення спини буре з світлими плямами, низу — білувате з темними поперечними смугами, як у яструба (звідки й назва). Поширена на Пн. Європи, Азії й Пн. Америки. В СРСР — в лісовій зоні, у т. ч. на Україні — рідкісний зимовий залітний птах Полісся і пн. р-нів Лісостепу. Оселюється в хвойних лісах. Активна вдень. Гнізда в'є на деревах або в дуплах. Кладку з 3—4 (іноді до 13) яєць насиджує переважно самка. Живиться гризунами, зрідка птахами або комахами.

ЯСТРУБОВІ, яструбині (Accipitridae) — родина *хижих птахів*. Довж. тіла 28—115 см, маса 0,125—12,5 кг. Крила відносно широкі; наддзьобок без зубця; ніздрі без горбика посередині. Родина об'єднує 63 роди, 208 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР 37 видів (18 родів), з них в УРСР — 26 видів, що належать до 12 родів: *канюк, лунь, орел, орлан, стерв'ятник, шуліка* та ін. Більшість — перелітні гніздові птахи. Населяють різноманітні ландшафти. Гнізда мостять на деревах, виступах скель, на землі, в очереті, на кущах тощо. У кладці 1—6 яєць, насиджує переважно самка протягом 25—55 діб. Живляться Я. тваринною їжею: дрібними ссавцями, птахами, плазунами, комахами і падлом, лише африканський пальмовий гриф — в осн. плодами пальм. Більшість Я. охороняються законом і включені до *Червоних книг*. Викопні рештки відомі з еоцену.

В. М. Зубаровський.

ЯСТРУБ-ТЮВИК (Accipiter badius) — птах род. *яструбових*. Довж. тіла до 38 см, маса до 270 г; самки значно більші за самців. Оперення верху темно-сіре з буруватим відтінком, низу — білувате з темними поперечними смугами. Поширений на Пд. Сх. Європи, в Азії, Африці; в СРСР — на Пд. Європейської частини, в Закавказзі, в Серед. Азії, у т. ч. в УРСР, зрідка гніздиться в сх. частині Лісостепу. Зустрічається в заплавних лісах. Гнізда — на деревах. Кладка з 2—4 яєць в травні — червні; насиджує самка протягом 33—35 діб. Живиться дрібними птахами, гризунами, ящірками й комахами.

В. М. Зубаровський.

ЯСТРУН (Jastrun) Мечислав (29.X 1903, с. Королівка, тепер с. Коралівка Борщівського р-ну Тернопол. обл.— 22.II 1983, Варшава) — польс. поет, перекладач, критик. У 1939—41 жив у Львові, брав активну участь у політ. і літ. житті. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Перша зб. віршів — «Зустріч у часі» (1929). У збірках «Людська річ» (1946), «„Сезон в Альпах" та інші вірші» (1948). «Барви землі» (1951) засуджував фашизм, показав економічне і культур. відродження Польщі, боротьбу за мир. Автор біограф.-белетризованих повістей про

Я. Кохановського, А. Міцкевича, Ю. Словацького. Перекладав твори Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, О. Пушкіна, В. Маяковського та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; [Вірші]. В кн.: Лубківський Р. Слов'янська ліра. К., 1983; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 2. М., 1963; Мицкевич. М., 1963.

І. М. Лозинський.

ЯСТШЄ́МБЕЦЬ-КОЗЛО́ВСЬКИЙ (Jastrzębiec-Kozłowski) Чеслав (31.XII 1894, Кременець, тепер місто Тернопільської обл.— 14.VI 1956, с. Влохи поблизу Варшави) — польс. поет, критик і перекладач. У 1897—1919 жив у Києві. Дебютував 1912 віршами та статтями на *есперанто*. Видав дві збірки поезій і кілька праць з філософії та лінгвістики. Перекладав, зокрема, поезію Т. Шевченка (38 творів, у т. ч. «Перебендя», «Три літа», «Садок вишневий коло хати»), твори О. Гончара та ін.

Г. П. Кочур.

ЯСУЇ Каору (н. 25.IV 1907, префектура Осака — 7.III 1980, Токіо) — япон. громад. діяч, юрист. У 1930 закінчив Токійський ун-т. З 1943 — професор цього ун-ту, з 1951 — ун-тів Канагава і Хосей (Токіо). Активний учасник руху за мир у Японії. В 1955—65 очолював Загальнояпон. раду по забороні атомної і водневої зброї. Був членом Всесвітньої Ради Миру, К-ту по міжнар. Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами», заст. голови правління Т-ва рад.-япон. дружби. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

ЯТА Алі (н. 25.VIII 1920, м. Танжер) — діяч комуністичного руху Марокко. Закінчив Алжірський ун-т. За професією журналіст. Один із засновників Марокканської компартії (МКП, 1943), згодом Партії визволення і соціалізму (ПВС, 1968) та *Партії прогресу і соціалізму* (ППС, 1974). З 1968 — її ген. секретар. Одночасно був директором ряду друк. органів партії. Не раз зазнавав арештів і вислання з країни. Депутат парламенту з 1977. Автор праць з питань нац.-визвольного руху Марокко. Нагороджений орденом Дружби народів.

ЯТАГА́Н (тур. yatağan) — рубаюче-ко́люча холодна зброя. Відомий з 16 ст. Особливість Я.— лезо клинка міститься на його ввігнутому боці. Довжина клинка — 650 мм. Були поширені в народів Передньої Азії, зокрема у турків. Трофейними Я. користувалися запорізькі козаки.

ЯТВЯ́ГИ, судови — давньопруське плем'я, етнічно близьке до литовців. Жили в т. з. Судовії, між серед. течією р. Німан і верхів'ями р. Нарев. Осн. заняття Я.— землеробство, мисливство, рибальство. В 40—50-х рр. 12 ст. Я. були підкорені *Галицько-Волинським князівством* і Мазовією. В 13 ст. частина земель Я. увійшла до складу *Великого князівства Литовського*.

ЯТКО́ВСЬКИЙ Юрій Вячеславович (н. 29.I 1924, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1966. В 1959 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Працював у Рязані (1948—54), Ризі (1959—67), Севастоп. рос. театрі ім. А. В. Луначарського (1967—72); у 1972—78 — гол. режисер Крим. обл. студії телебачення, з 1978 — режисер Крим. укр. театру драми і комедії. Серед вистав: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького, «Єгор Буличов та інші», «Яків Богомолов» М. Горького, «Справа, якій ти служиш» Ю. Германа, «Всіма забутий» Н. Хікмета.

О. О. Кулик.

ЯТРАНЬ — річка у Черкас. і Кіровогр. областях УРСР, права прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 104 км, площа бас. 2170 км². Тече Придніпровською височиною. Споруджено два водосховища. ГЕС. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання та зрошування. Риборозведення. У бас. річки — дендропарк «*Софіївка*».

«ЯТРАНЬ» — самодіяльний ансамбль народного танцю УРСР. Створений 1949 в Кіровограді при Будинку культури імені М. І. Калініна заводу «Гідросила». Його організатором був М. Чураков. Художні керівники: в 1951—57— Г. Дунаєва, з 1957 — народний артист УРСР А. *Кривохижа*. У складі ансамблю — танцювальна група, оркестр і солісти-вокалісти; у репертуарі — укр. нар. старовинні й сучас. танці, хореографічні композиції («Ятранські ігри», «Колядки», «Лісоруби»). З 1964 — заслужений ансамбль танцю УРСР. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1975. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

ЯТРОФІ́ЗИКА, іатрофізика (від грец. ἰατρός — лікар і *фізика*), іатромеханіка — напрям в медицині, що виник у країнах Зх. Європи у 16—18 ст.; пояснював усю діяльність організму законами фізики (механіки). Я. збагатила медицину новими відомостями про функції організму, було запропоновано ряд приладів для визначення їх. Розвиткові Я. сприяли праці італ. вчених С. Санторіо, Д. Бореллі, а також А. *Везалія*, У. *Гарвея* та ін. Дальший розвиток природознавства розкрив обмеженість механістичної концепції Я. У боротьбі з теологічною ідеологією середньовіччя цей напрям відіграв прогресивну роль.

ЯТРОХІ́МІЯ, іатрохімія (від грец. ἰατρός — лікар і *хімія*) — напрям у природознавстві і медицині, що існував у 16—17 ст. і відводив осн. роль у виникненні хвороб порушенням хім. процесів в організмі. Завдання лікування, згідно з положенням Я., полягає у відновленні норми співвідношення певних хім. речовин в організмі за рахунок введення ліків (гол. чином неорганічних препаратів). Засновником Я. був *Парацельс*, розвиткові Я. сприяли праці голл. вченого Я. ван Гельмонта, нім. вченого Ф. Бое (Сільвіуса). У твердженнях прибічників Я. поряд з вірними уявленнями було багато ненаукових, ідеалістичних.

ЯТЧЕНКО Юлій Миколайович (н. 12.VII 1928, с. Ріпки, тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. *Єлеви* та С. *Григор'єва*. Твори: «Бракороб» (1953), «На далекій околиці» (1955), «З мріями про мир. Врятування радянськими військами шедеврів Дрезденської картинної галереї у 1945 році» (1959; варіант 1968, передано Дрезден. картин. галереї), «Чернець Семен Палій...» (1961), «Ветерани партії» (1967—70), «Для майбутніх поколінь. В. І. Ленін і скульптор М. А. Андрєєв» (1968—69), «Хлібороби» (1974), «Новий день» (1980—82), «У музеї вождя» (1983). З 1963 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1982 — професор).

ЯТЬ — назва букви в *кирилиці* й *глаголиці*. У давньоруській мові літерою ѣ позначали особливий голосний звук — закритий е (ê) та дифтонг ie͡ (ia͡). Починаючи з 12 ст. спостерігається збіг звука ѣ у вимові з і чи е (це явище широко відбито в пам'ятках). В укр. мові ѣ збігся у вимові з і, а в рос. та білоруській — з е. В укр. правописі літера ѣ вживалася до серед. 19 ст., а в російському — до реформи орфографії 1917—18 років.

ЯУЗЛА́Р — два водоспади — Верхній Я. та Нижній Я. на *Південному березі Криму*, на р. Яузларі (ліва прит. Учансу). Вис. падіння води до 6 м. Верх. Я.— у глибокій ущелині, живиться водами джерела і майже ніколи не пересихає. Біля підніжжя Нижнього Я.— глибокий колодязь, що утворився під дією падаючої води.

А. М. Оліферов.

ЯУНДЕ́ — столиця Камеруну, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Адм. ц. Центральної Пд. провінції. Залізнична станція, вузол автошляхів, міжнародний аеропорт. 400 тис. ж. (1979). Розвинута лісообробна та харчова пром-сть. Металообр. і швейні

К. Ясуї.

Яструбина сова звичайна.

Яструб-тювик.

Яунде. У центрі міста.

Ю. М. Ятченко. З мріями про мир. Врятування радянськими військами шедеврів Дрезденської картинної галереї в 1945 році. 1959.

Ф. Яхимович. Пейзаж. 19 ст.

В. Ф. Яценко. Вершники революції. 1977. ДМУОМ у Києві.

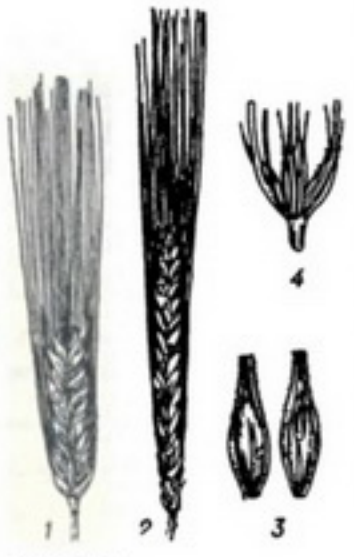

Ячмінь:
1 — багаторядний;
2 — дворядний;
3 — зернівки;
4 — колоски.

підприємства. Торг. центр с.-г. району. Ун-т (засн. 1962), при ньому — вищі школи: нормальна, нац. політех., нац. с.-г., журналістики та ін. Наук. заклади, у т. ч. Держ. рада наук. і прикладних досліджень, бюро геол. досліджень, пастерівський ін-т, нац. ін-т географії, ін-т тропічного с. г. та ін. Найбільші б-ки — ун-ту та національна. Я. засн. 1888. Іл. див. до ст. *Камерун*, т. 4, с. 532.

ЯФЕ́Т, Іафет — за біблійною легендою, один з трьох синів «патріарха» *Ноя*, родоначальників нового людського роду, що виник після «всесвітнього потопу»; нащадки Я. нібито оселилися в Європі та країнах Сх. Азії.

ЯФЕТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ — лінгвістична концепція, яку розробив у 20-х рр. 20 ст. М. Я. *Марр*. За Я. т., сучасні кавказькі, семітські та деякі індоєвроп. мови розвинулися на основі т.з. яфетичних мов, що в минулому нібито були поширені на великій території і становили окрему стадію в розвитку мов світу. Пізніше назву Я. т. було замінено назвою «нове вчення про мову». Основу Я. т. становили положення про єдність глотогонічного процесу, стадіальність розвитку мов і схрещування як осн. фактор цього розвитку. Лінгвістична дискусія 1950 довела наук. неспроможність цих поглядів М. Я. Марра, хоч загальні положення його лінгвістичної теорії — про зв'язок розвитку мови з еволюцією суспільства, а також з розвитком мислення були правильні.

О. С. Мельничук.

ЯХИМО́ВИЧ Федір (Теодор; 15. III 1800, с. Белз, тепер м. Сокальського р-ну Львів.обл.—14.IV 1889, Відень) — укр. театр. художник і живописець. У 1827 закінчив віденську АМ. Спочатку працював у театрах Відня (1851—71 — декоратор придворної опери). Серед творів — оформлення до вистав «Чародійний серпанок», жанрові композиції («Столярна майстерня», «Продавець ковбас», «Сім'я біля ліжка хворої матері»), пейзажі («Морська буря», 1845; «Собор св. Стефана»), полотна на релігійні теми («Великодушність Давида», «Христос в гостях у Марії і Марти», іконостас з 75 ікон для грецького монастиря в горах Лівану), портрети («Інвалід», 1841) та мініатюри на слоновій кістці.

Літ.: Музика Я. Федір Яхимович. «Мистецтво», 1968, № 4.

ЯХНЕ́НКИ — українські промисловці-цукрозаводчики. Походили з селян-кріпаків м. Сміли (тепер Черкаської обл.). Викупившися з кріпацтва, в 20—30-х рр. 19 ст. разом з Ф. С. *Симиренком* орендували млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю хлібом і худобою. На поч. 40-х рр. 19 ст. заснували пром. фірму «Брати Яхненки і Симиренко» (існувала до 80-х рр. 19 ст.), яка 1843 збудувала в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) першу на Україні парову цукроварню. Керували фірмою К. М. Яхненко і Ф. С. Симиренко. В 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) фірмою було засновано цукр. і машинобуд. з-ди. В червні — липні 1859 їх відвідав Т. Г. Шевченко.

ЯХОНТ — давньоруська назва кількох видів *дорогоцінного каміння*. Я. називали гол. чин. відміни *корунду — рубін, сапфір* тощо.

ЯХОНТОВ Володимир Миколайович [16 (28).XI 1899, Седлець, тепер Седльце, ПНР — 16.VII 1945, Москва] — рос. рад. артист естради, майстер театру одного актора. З 1918 навчався в театр. уч-щі при МХТ, потім — у студії Є. Вахтангова. Працював у Театрі ім. В. Мейєрхольда (1924—26). З 1922 — на естраді. Перша концертна програма — літ. монтаж «На смерть Леніна» (1924). Створив програми-композиції: «Жовтень», «Ленін», «1905 рік», «Петербург» («Мідний вершник» Пушкіна, «Шинель» Гоголя, «Білі ночі» Достоєвського); «Вечори Маяковського» та ін. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними композиціями. Гастролював на Україні (зокрема, в Києві, Харкові), включав до літ. композицій твори укр. письменників.

Тв.: Театр одного актера. М., 1958.

Літ.: Крылова Н., Владимир Яхонтов. М., 1978.

М. Г. Лабінський.

ЯХТА (голл. jacht) — парусне, парусно-моторне або моторне спортивне чи туристичне судно. Найпоширеніші парусні Я.: крейсерські (для плавання і перегонів у відкритому морі, переходів «річка — море»), перегонові, або прогулянкові (для плавання у прибережній зоні), та учбові. Бувають Я. кільові (їхнє днище переходить у баластний *кіль*), з висувним кілем (*швертботи*) та компроміси (з баластним і висувним кілями). Розрізняють також Я.: двокорпусні (*катамарани*) і трикорпусні (*тримарани*); одно- і багатощоглові з різним вітрильним оснащенням; дерев'яні, металеві, пластмасові, армоцементні і з композиційних матеріалів. Див. *Парусний спорт*. Іл. с. 533.

ЯЦЕ́НКО Володимир Федосійович [н. 8 (21).IV 1915, с. Савківка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. художник і мистецтвознавець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. У 1937—42 навчався у Харків. худож. ін-ті (1942 — у Самарканді). Твори: «Пісня про Батьківщину» (1939), «Т. Г. Шевченко серед селян» (1940), «Над Дніпром» (1957), «На Чернечій горі» (1960), «Новобудови Києва» (1965), «Вершники революції» (1977) та ін. В 1944—52 — директор Харків. худож. музею, з 1970 — директор ДМУОМ у Києві. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: М. С. Самокиш. К., 1945; Микола Самокиш. Альбом. К., 1979.

ЯЦЕ́НКО Григорій Федотович (20.V 1910, Миколаїв — 17.I 1942, с. Веприк Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — учасник партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни. Член Комуністич. партії з 1936. В 1931—39 — на комсомольській і журналістській роботі в Київ. і Полтав. обл. В 1940—41 працював у Полтав. обкомі КП(б)У. З вересня 1941 — територіальний секретар, потім — другий секретар Полтав. підпільного обкому партії. Загинув у бою проти фашистів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

ЯЦЕ́НКО Олександр Іванович (11.X 1929, м. Сніжне, тепер Донец. обл.—6.I 1985, Київ) — укр. рад. філософ, доктор філософ. наук (з 1979), професор (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Київ. ун-т (1954). В 1959—66 працював у Житомир. с.-г. ін-ті, 1966—69 — у Київ. ун-ті; 1969—80 — старший наук. співробітник Ін-ту філософії АН УРСР. З 1980 — зав. кафедрою філософії Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Осн. праці із світоглядних проблем матеріалістичної діалектики, соціально-гуманістичного змісту діалектичного та істор. матеріалізму. Держ. премія УРСР, 1982.

Тв.: Целеполагание и идеалы. К., 1977; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. К., 1981 [у співавт.]; Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. К., 1984 [у співавт.].

ЯЦЕ́НКО Олександр Степанович [16 (28).IX 1843, Сімферополь — 6 (18).X 1897, Київ] — укр. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1867). Захистив дисертацію про пересадку шкіри (1871). З 1873 — доцент кафедри хірургії Київ. ун-ту. Під час сербсько-турецької війни (1876) керував у Сербії добровільним загоном київ. медиків і лазаретом. Я.— основоположник вітчизн. трансплантології. Одним з перших застосував антисептичне лікування ран під час війни. Досліджував в експерименті методи лікування при пораненнях грудної клітки. Першим зробив в Росії успішну операцію гастростомії.

М. К. Бородій.

ЯЦЕ́НКО Олександр Юхимович [7 (19).I 1898, с. Говтва, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.—31.I 1978, Харків] — укр. рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук і професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1950). Член КПРС с 1952. В 1928 закінчив Харків. с.-г. ін-т. В 1931—78 працював у Н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Один з авторів *лебединської породи* великої рог. худоби. Розробив методики складання перспективних планів плем. роботи з худобою, порівняльного вивчення госп. і біол. особливостей порід великої рог. худоби та методику виведення жирномолочних ліній худоби. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

А. О. Омельяненко.

ЯЦИМИ́РСЬКИЙ Костянтин Борисович [н. 22.III (4.IV) 1916, с. Пологи, тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.]—укр. рад. вчений у галузі неорганічної, аналітичної і фіз. хімії, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. Закінчив Середньоазіат. ун-т (1941). У 1941—45 на службі в Радянській Армії. У 1946—62 працював в Івановському хім.-технологічному ін-ті. З 1962— в АН УРСР. В 1969—82 — директор Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, з 1983 — зав. відділом цього ін-ту. Наук. праці присвячені термодинаміці, кінетиці, спектроскопії і будові комплексних сполук, а також основам біонеорганічної хімії. Розробив,

обгрунтував і застосував кінетичні методи аналізу мікроконцентрацій багатьох елементів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1970. Премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР, 1976.

ЯЦИНЕ́ВИЧ Яків Михайлович [27.X (8.XI) 1869, Біла Церква, тепер Київ. обл.— 25.IV 1945, Кропоткін, тепер Краснодар. краю] — укр. рад. хоровий диригент, композитор і фольклорист. Навчався у муз. школі С. Блуменфельда та у М. *Лисенка* в Києві. Разом з Лисенком організовував укр. хори (1891—1904), т-во «*Боян*» (1905). Був керівником хору Київ. ун-ту (1903—06). У 1919 — інструктор Всеукр. муз. комітету Наркомосу, диригент капели ім. М. В. Лисенка. Працював в Одесі (1925—30; керівник капели «Співочого т-ва ім. М. В. Лисенка»), Запоріжжі (1930—40), Майкопі (1940—45; керівник Адигейського ансамблю пісні і танцю). Автор симфонії «1905 рік», ораторії «Скорботна мати», хорів, романсів, масових пісень, обробок нар. пісень.

І. Д. Гамкало.

ЯЦКЕ́ВИЧ Герасим (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник, учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. Під час нар.-визвольної війни був наказним полковником *Звягельського полку*, брав участь у боях проти польс.-шляхет. війська. Виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема в серпні 1653 очолював посольство до рос. уряду.

ЯЦКІВ Михайло Юрійович (5.X 1873, с. Лесівка, тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.— 9.XII 1961, Львів) — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1899. Перші оповідання Я. (зб. «В царстві сатани», 1900) схвально оцінили І. Франко і Леся Українка. В збірках «Душі кланяються» (1905), «Казка про перстень» (1907), «Чорні крила» (1909), «Adagio consolante» (1912), «Смерть бога» (1913) реалізм часто поступається перед декадентством. Натуралістичні та декадентські мотиви знижують реалізм і повістей «Огні горять» (1902), «Блискавиці» (1912). Гострою критикою укр. фінансової буржуазії пройнята повість «Танець тіней» (1916—17, нова редакція — «В лабетах», 1956). У післявоєнні роки написав оповідання «Чума», «Молоде вино грониться», опублікував спогади про І. Франка. В записах Я. видано «Народні пісні» (К., 1983).

Тв.: Твори. К., 1963; Вибрані твори. К., 1973.

Літ.: Мельничук Ю. Михайло Яцків. В кн.: Мельничук Ю. Слово про письменників. Львів, 1958.

О. К. Бабишкін.

ЯЦКІВ Ярослав Степанович [н. 25.X 1940, с. Данильче Рогатинського р-ну Станіславської (тепер Івано-Франківська) обл.] — укр. рад. астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Закінчив (1960) Львів. політех. ін-т. У 1960—62 працював у Полтав. гравіметричній обсерваторії, з 1962 — в *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР* (з 1976 — директор). Наук. праці стосуються астрометрії та космічної геодинаміки. Розробив нові методи аналізу змін широти, руху полюсів Землі, похибок каталогів положень зір тощо; першим всебічно проаналізував вільну нутацію Землі за даними астр. спостережень. Під його керівництвом створено Зведений каталог фундаментальних слабких зір. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1983.

ЯЦЬКО́ з Вишні (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець середини 17 ст. Працював на Бойківщині. Твори: іконостас у церкві с. Дністрика на Львівщині (1653), композиції «Страшний суд» та «Розп'яття» (1658) у церкві с. Домашина на Закарпатті (1656). Його вважають автором портрета Феді Стефаникової (1668, Львів. музей укр. мистецтва).

ЯЧЕ́ВСЬКИЙ Артур Артурович [23.I (4.II) 1863, с. Рильково Гжатського пов. Смоленської губ.— 12.II 1932, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Навчався у Лозаннському і Бернському ун-тах (Швейцарія). Очолював створені ним Центр. фітопатологіч. станцію Петерб. бот. саду (1902—05), а з 1907 — Бюро по мікології і фітопатології Департаменту землеробства (тепер лабораторія мікології ім. А. А. Ячевського ВАСГНІЛ). З 1904— професор у вищих навч. закладах Петербурга. Праці з систематики і філогенії грибів, хвороб рослин. Автор першого визначника грибів російською мовою (1897). Склав «Щорічник відомостей про хвороби і пошкодження культурних і дикорослих корисних рослин» (т. 1—7, 1904—17).

ЯЧМІ́НЬ (Hordeum) — рід рослин родини *злакових*. Одно- та багаторічні трав'янисті рослини з соломистим стеблом 50—110 см завдовжки. Листки лінійні. Колоски одноквіткові (сидять по три на кожному виступі колосового стрижня). Плід — зернівка (плівчаста або гола). Бл. 30 видів (за різними даними, від 18 до 50), поширені в Європі, Азії, Америці, Пн. Африці. В СРСР бл. 12 видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них у культурі 2 види. В агрономічній практиці культурні Я. відносять до одного збірного виду — Я. посівного (H. sativum), що його поділяють на три підвиди: Я. багаторядний (H. s. vulgare), Я. дворядний (H. s. distichum) і Я. проміжний (H. s. intermedium). Для СРСР виробниче значення мають тільки багаторядні й дворядні Я. Бувають озимі і ярі сорти Я. посівного. Я. використовують як фуражну й продовольчу культуру. Крім того, Я. є осн. сировиною для пивоварної пром-сті. Зерно Я. містить (у % на суху речовину): крохмалю від 45 до 67, білка від 7 до 26, пентозанів від 7 до 11, сахарози від 1,7 до 2, клітковини від 3,5 до 7, жирів від 2 до 3, золи від 2 до 3. Найбільше вирощують Я. в СРСР, Китаї і США. В СРСР осн. площі посівів ярого Я. зосереджені на Україні, Пн. Кавказі, в Ростовській обл. Багато сіють ярого Я. в Закавказзі, в Серед. Азії, в Свердл. і Челяб. обл., у Латвії, Литві та Білорусії. Озимий Я. поширений переважно в Серед. Азії, на Пн. Кавказі і в Закавказзі, висівають його і на Україні. Урожайність Я. у передових г-вах досягає 30—40 ц/га і більше. На Україні поширені сорти Я. ярого (див. таблицю с. 532).

ЯЧМІ́НЬ, ячмінець у медицині — гостре гнійне запалення *сальної залози*, що розташована біля кореня вій. Виникає Я. внаслідок проникнення гноєтворної (найчастіше стафілококової) інфекції при порушенні гігієнічних правил — втирання очей забрудненим рушником, хустинкою або руками. Іноді виникнення Я. пов'язане з послабленням захисних сил організму (напр., при цукровому діабеті). Ознаки Я.: місцева припухлість, почервоніння, болючість, утворення гнійного вогнища. Профілактика Я. полягає в додержанні правил особистої гігієни; своєчасному лікуванні захворювань, що можуть привести до послаблення захисних сил організму. Лікування: фізіотерапевтичні процедури (тепло, УВЧ-терапія), дезинфікуючі мазі; при частому повторенні Я.— загальнозміцнюючі засоби тощо. Видавлювати Я. не можна.

ЯША́Р КЕМА́ЛЬ (Yaşar Kemal; справж. ім'я та прізв.— Кемаль Садик Гьокчелі; н. 1922, с. Хеміте, тепер с. Гьокчелі, вілайєт Адана) — тур. письменник і журналіст. Літ. діяльність почав 1939 як поет. У 1943 видав збірку анатолійського фольклору. В романі «Худий Мемед» (ч. 1—2, 1955—69), трилогії «Опора» (1960), «Земля — залізо, небо — мідь» (1963) та «Безсмертник» (1968), повісті «Жерстянка» (1955), зб. оповідань «Задушлива спека» (1952), збірках репортажів «Три анатолійські легенди» (1967), «Легенда гори Агри-даг» (1970), «Ефе з Чакирджа» (1972) та ін. порушує гострі соціальні проблеми, виступає на підтримку демократичного розвитку Туреччини.

Тв.: Рос. перекл.— Тощий Мемед. М., 1959; Жестянка. М., 1970.

О. І. Ганусець.

ЯШВІ́ЛІ Паоло [Павло Джибраелович; 17 (29).VI 1895, с. Аргветі, тепер Сачхерського р-ну Груз. РСР — 22.VII 1937, Тбілісі] — груз. рад. поет, громад. діяч. Друкуватися почав 1911. Вітав встановлення Рад. влади в Грузії (вірш «Новій Грузії», 1921). Автор поезій про В. І. Леніна, творчу працю рад. людей, дружбу народів — «Ленін» (1924), «Самгорським будівникам» (1934), «Народові-герою», «Ованесу Туманяну» (1923) тощо. Цикл «Нова Колхіда» — гімн будівникам соціалізму. Вірш «Пісня українки» (1934) — про Рад. Україну. Писав твори для дітей. Виступав як перекладач. Укр. мовою твори Я. перекладали М. Бажан, Г. Коваленко, В. Бичко, О. Новицький.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Стихи. Тбилиси. 1968.

О. М. Новицький.

ЯШЕК Микола Федорович (23.XI 1883, Панютине, тепер смт Лозівського р-ну Харків. обл. — 17.VIII 1966, Харків) — укр. рад. бібліограф. Закінчив Харків. ун-т (1909). Працював бібліографом у

К. Б. Яцимирський.

Я. М. Яциневич.

М. Ю. Яцків.

Яцько з Вишні. Іван Хреститель. Ікона. 1653.

К. Яшен.

Районовані на Україні (1984) сорти ячменю

Ярий ячмінь

Абава
Баратинський
Вінницький 7
Джорджіє
Дніпровський 425
Донецький 6
Донецький 8
Дружба
Ельгіна
Зерноградський
Мамі
Надя
Носівський 9
Нутанс 244
Нутанс 518
Одеський 82
Одеський 100
Пироговський
Південний
Устимівський
Харківський 70
Харківський 74
Черкаський 240
Чорноморець

Озимий ячмінь

Ажер
Актив
Дебют
Зимран
Локус
Міраж
Клепінінський
Крим
Одеський 46
Паміна
Паралелюм
Роман
Старт
Фогельзангер Гольд
Циклон
Ярна

наук. закладах Харкова. Автор бібліографічних покажчиків «Т. Шевченко. Матеріали для бібліографії за роки 1903—1921» (1921), «Ленін про літературу та мистецтво» (1933) та багатьох ін. праць. У співавт. з О. Лейтесом видав двотомну історико-бібліографічну працю «Десять років української літератури. 1917—1927» (1928), відзначену 1928 премією ім. І. Франка. У співавт. з Ю. *Меженком* 1929 опублікував бібліографію укр. перекладів з л-р народів СРСР і зарубіжних країн.

Ф. К. Сарана.

ЯШЕ́Н Каміл [справж. прізв.— Нугманов; н. 12 (25).XII 1909, м. Андіжан] — узб. рад. письменник і громад. діяч, нар. письменник Узб.РСР (1969), акад. АН Узб. РСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. В 1928 написав п'єсу «Два комуністи» (2-а ред. під назвою «Розгром»). Автор лібретто муз. драми «Гульсара» (1934, у співавт.; Держ. премія СРСР, 1951), драм «Хамза» (1940, у співавт.), «Фархад і Ширін» (1944), п'єси «Смерть окупантам» (1942, у співавт.) та ін. У драмах «Провідна зірка» (1958), «Зоря революції» (1972) створив образ В. І. Леніна. Виступав як перекладач. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ташкент, 1971; Годы, события, книги. Ташкент, 1980.

З. У. Умарбекова.

ЯШИК (Яшік; Jašík) Рудольф (2.XII 1919, м. Турзовка — 30.VII 1960, Братіслава) — словац. письменник. Член Компартії Чехословаччини. Учасник *Словацького національного повстання 1944*. Ранні твори позначені впливом *сюрреалізму*. Перший роман «На березі прозорої річки» (1956) — про зростання класової самосвідомості словац. селянства в часи економічної кризи 30-х рр. У романі «Майдан святої Альжбети» (1958) осуджував фашизм. Участь словаків у 2-й світовій війні — тема трилогії «Мертві не співають» (вид. 1961). Автор збірок новел «Чорні та білі кола», «Повість про біле каміння» (вид. 1961).

Тв.: Укр. перекл.— Пора мідних облич. «Всесвіт», 1972, № 2; Майдан святої Альжбети. К., 1971; Мертві не співають. К., 1975; Рос. перекл.— Мёртвые не поют. М., 1964; Избранное. М., 1974.

Літ.: Сиваченко Г. М. Рудольф Яшик. Проблематика і поетика прози. К., 1981.

Г. М. Сиваченко.

ЯШИЛЬКУ́ЛЬ — озеро на Памірі, в Горно-Бадахшанській автономній області Тадж. РСР. Розташоване на вис. понад 3730 м. Площа 35,6 км², найбільша глибина 52 м. Утворилося внаслідок гірського обвалу, що загатив р. Алічур. Живлення переважно снігове і льодовикове.

ЯШИН Олександр Якович [справж. прізв.— Попов; 14 (27).III 1913, с. Блудново, тепер Никольського р-ну Вологодської обл.— 11.VII 1968, Москва, похований у Блуднові] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1928. Автор зб. поезій «На Балтиці було» (1942), «Місто гніву» (1943), «Свіжий хліб» (1957), «Совість» (1961), «День творіння» (1968) та ін., поеми з життя повоєнного колгоспного села — «Альона Фоміна» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), повістей, оповідань. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Укр. перекл.— Альона Фоміна. К., 1952.

В. Я. Буран.

ЯШМА (араб.) — кремниста осадочна гірська порода. Складається гол. чин. з *халцедону* і мікроскопічних зерен *кварцу* з домішками глинозему і карбонатів кальцію. Походження Я. пов'язують з процесами метаморфічного (див. *Метаморфізм*) перетворення кремнистих осадків та з процесами *метасоматизму*. Я. має високу твердість (5,5—7), непрозора. Колір жовгий, червоний, зелений, сірий. Нерідко буває поєднання різних кольорів у вигляді смуг, плям, «хвиль». У Рад. Союзі родовища Я. є в РРФСР (Урал, Алтай), на Україні (Закарп., Крим., Житомир. області). Використовують як *виробне каміння*, облицьовувальне каміння, при виготовленні ювелірних виробів тощо.

ЯШНИЙ Самійло Харитонович (1813, Миргород, тепер Полтав. обл.— поч. 20 ст., там же) — укр. кобзар. Багато років був пан-майстром (керівником) миргородської кобзарсько-лірницької організації. До репертуару Я. входили укр. нар. пісні та думи («Брати азовські», «Удова і три сини», «Дівка-бранка» та ін.). Учнем Я. був М. С. *Кравченко*.

М. П. Полотай.

ЯШПА́Л (3.XII 1903, Фірозпур, Сх. Пенджаб — 26.XII 1976, Лакхнау) — інд. письменник. Писав мовою гінді. Учасник нац.-визвольного руху. В 1932—38 був ув'язнений. Перша зб. оповідань — «Політ з клітки» (1939). У своїх творах викривав соціальну несправедливість, висміював реліг. святенництво, мораль бурж. суспільства, показував пробудження класової свідомості трудящих. Серед творів — романи «Товариш Дада» (1941), «Зрадник» (1943), «Товариш по партії» (1946) — про діяльність інд. комуністів 40-х рр.; дилогія «Неправдива правда» (1958—60), роман «Прокляття Апсари» (1965), повість «Дванадцять годин» (1953), істор. романи. Брав участь у міжнар. русі за мир, виступав за дружбу з Рад. Союзом.

Тв.: Укр. перекл.— Боягуз. В кн.: Оповідання письменників Індії. К., 1981; Рос. перекл.— Ложная правда, кн. 1—2. М., 1963; Искры под пеплом. Рассказы. М.—Л., 1966; Двенадцать часов. М., 1972; Амита. Л., 1975.

Ю. В. Покальчук.

ЯЩЕНКО Борис Петрович (н. 4. VII 1922, с. Кушугум, тепер смт Запоріз. р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. фтизіатр, доктор мед. наук (з 1968), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. В 1952 закінчив Донецький мед. ін-т, з 1952 по 1967 працював у Київ. мед. ін-ті, з 1967 — в Київ. ін-ті удосконалення лікарів. Праці Я. в галузі туберкульозу органів дихання і захворювання легень у осіб похилого і старечого віку. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЯЩЕНКО Лариса Андріївна [14 (26).III 1888, м. Бровари, тепер Київ. обл.— 29.VI 1980, Київ] — укр. рад. перекладачка. Н. в сім'ї службовця. Навчалася на Вищих педагогічних курсах, після закінчення яких (1916) кілька років учителювала. З 1924 понад 30 років працювала на редакційно-видавничій роботі, одночасно займалася художнім перекладом з рос. на укр. мову. В її перекладах видано п'єсу М. Горького «Дачники», повість А. Гайдара «Тимур і його команда», романи Ф. Гладкова «Дитинство» і «Вольниця», Ф. Панфьорова «Бруски», Г. Маркова «Строгови» та ін.

ЯЩЕРИ, панголіни (Pholidota) — ряд *ссавців*. Тіло (довж. 30—80 см, маса 4,5—27,2 кг) і хвіст (довж. до 80 см) вкриті зроговілими пластинами від темно-коричневого до жовтуватого кольору. Зубів немає; шлунок подекуди вистелений зроговілою оболонкою, яка сприяє перетиранню поживи (гол. чин. мурашок і термітів). Язик (довж. до 25 см) червоподібний, липучий. Короткі п'ятипалі кінцівки з міцними, пристосованими до риття кігтями. Активні вночі. Живуть в норах. У виплоді 1 маля. Вагітність 5 м-ців. Поширені в лісах Африки, Пд. і Пд.-Сх. Азії. В ряді 1 родина з 1 родом панголін (Manis), що об'єднує 7 видів. Серед них найвідоміші: панголін китайський (M. pentadactyla), панголін велетенський (M. gigantea). Багатьох Я. здобувають заради м'яса і пластин, яким приписують лікувальні властивості. Викопні Я. відомі починаючи з олігоцену Європи.

О. П. Корнєєв.

ЯЩИКОВЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі р. Білої, за 18 км від залізнич. ст. Кипуча. 4,0 тис. ж. (1984). На тер. Я.— Перевальська ф-ка спорт. виробів, відділення Комунарського племптахорадгоспу-репродуктора. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія, фельдшерсько-акушерський пункт; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Я. виникло 1724, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯЩІРКА (Lacerta) — рід плазунів підряду *ящірок* ряду *лускатих*. Загальна довж. до 1 м. У деяких видів яскраво виявлений статевий *диморфізм*. Я. живуть у степах, на луках, в лісах, серед скель, трапляються в горах на вис. до 3 тис. м над р. м. Живляться комахами та ін. безхребетними, зрідка — дрібними хребетними. Розмноження — *яйцеродіння* або *яйцеживородіння* (у Я. живородящої). В роді—35 видів, поширених в Євразії, Пн. і Тропіч. Африці. В СРСР — 23 види, з них в УРСР — 5: Я. зелена (L. viridis), Я. прудка (L. agilis), Я. живородяща (L. vivipara), Я. кримська (L. taurica), Я. скельна (L. saxicola). Викопні рештки відомі починаючи з еоцену.

М. М. Щербак.

ЯЩІРКИ (Sauria, синонім Lacertilia) — підряд *плазунів* ряду *лускатих*. Тіло (довж. 3,5 — 365 см, маса до 150 кг) валькувате, сплющене з боків чи зверху, циліндричне; вкрите роговою лускою, часто є рогові вирости, горбки чи шипи. Більшість Я. мають передні й задні п'ятипалі кінцівки, деякі зміє-

видні, без кінцівок. Є види, здатні до відкидання (*автотомії*) та відновлення (*регенерації*) хвоста. У більшості Я. *повіки* розвинені й рухомі. Права й ліва гілки нижньої щелепи з'єднані нерухомо. *Зуби* прикріплені до внутр. поверхні щелеп (плевродонтні) чи до їх краю (акродонтні). Забарвлення Я. різноманітне, здебільшого гармонує з оточуючим середовищем. Деякі (*хамелеонові, агамові, ігуанові*) можуть швидко змінювати своє забарвлення. Поширені Я. у всіх частинах світу, крім Антарктиди, але більшість населяє жаркі пояси. Серед Я. є мешканці лісів, степів та безводних пустель, деякі трапляються в горах до межі вічного снігу, окремі види — водяні форми, добре плавають, інші пристосовані до підземного способу життя (*двоходкові*), швидко закопуються в пісок (*круглоголовки*) Більшість Я. швидко бігає, багато видів добре лазять по деревах і кущах, окремі (летючий дракон) здатні до ширяючого польоту, деякі *геконові*, агамові та ящірки можуть пересуватись по вертикальних поверхнях. Активність денна або нічна. Діяльні цілий рік; види, що живуть у помір. смузі, зимують у стані заціпенін ня. Більшість Я. живиться тваринною їжею (комахами, дрібними хребетними), є рослиноїдні (агами, ігуани). Спосіб розмноження— *яйцеродіння* (відкладають 1—35 яєць), *яйцеживородіння* та *живородіння*, у деяких видів відомий *партеногенез*. Я. неотруйні, за винятком *отрутозубів*.

Відомо бл. 3,5 тис. сучасних видів, що об'єднані в 20 родин (370 родів). В СРСР поширено 77 видів, у т. ч. на Україні — 9: гекон кримський, *веретільниця ламка, жовтопуз*, 5 видів роду ящірка, піщана ящірка. Я. винищують шкідливих комах та ін. шкідників; самі Я. є також кормом для багатьох промисл. тварин. Шкіру великих Я. використовують на галантерейні вироби, м'ясо їх у деяких країнах вживають в їжу. Іл. див. до ст. *Плазуни*, т. 8, с. 112—113.

М. М. Щербак.

ЯЩІРКОВІ, справжні ящірки (Lacertidae) — родина *плазунів* підряду *ящірок*. Тіло (довж. 12—90 см) стрункe, видовжене, з п'ятипалими кінцівками і довгим, здатним до *автотомії* хвостом. Голова вкрита великими, правильно розміщеними щитками, тулуб — зернистою або черепицеподібною лускою. Спинні луски за формою відрізняються від черевних. У більшості видів очі з роздільними повіками, зіниця кругла, тім'яна кістка з отвором для редукованого тім'яного ока. Зуби прикріплені до внутр. поверхні щелеп (плевродонтні). Вушні отвори добре помітні. Я. поширені в Євразії та Африці; об'єднують 30 родів (понад 170 видів). В СРСР — 5 родів (42 види), у т. ч. в УРСР — 6 видів з 2 родів: *ящірка* та піщана ящірка, або ящурка (Eremias). У викопному стані Я. відомі в Європі починаючи з еоцену.

М. М. Щербак.

ЯЩУР — гостра інфекційна хвороба парнокопитих тварин і людини, спричинювана вірусами роду риновірусів. Збудник Я. проникає в організм через слизові оболонки або ушкоджену шкіру при контакті з хворими тваринами або при вживанні сирого молока від них. *Інкубаційний період* триває від 18 год. до 2—5 днів. Захворювання починається гостро. Ознаки: озноб, головний біль, загальна кволість, біль у м'язах, підвищення т-ри до 38—40 °С (тримається протягом 5—6 днів). Через 1—2 дні на слизовій оболонці рота з'являються пухирці; це супроводиться слинотечею, неприємним запахом з рота, виникає відчуття печії в роті, утруднюється ковтання. Згодом пухирці лопаються і утворюються виразки, які загоюються через 15—20 днів. Лікування: напівріджа дієта, припікання виразок розчином азотнокислого срібла, полоскання рота розчином марганцевокислого калію, симптоматичне лікування. Серед тварин на Я. хворіють свійські і дикі парнокопиті. Надзвичайно контагіозна (заразна) вірусна хвороба. Джерело інфекції — хворі тварини, які виділяють вірус з слиною, молоком, фекаліями; вірус Я. передається через корми, продукти тваринництва; переноситься механічно птахами, комахами. Інкубац. період 2—8 днів. Розрізняють злоякісну і доброякісну форми. У хворих тварин підвищується т-ра, спостерігається слинотеча, різко знижується продуктивність. У роті, на язиці, вимені, у міжкопитній щілині утворюються афти (пухирці) та ерозії. Тварини кульгавіють. Смертність 20—100 %. Після одужання тварини втрачають на 20—30 % госп. цінність, молодняк часто гине. Діагноз встановлюють на основі епізоотологіч., клінічних і лабораторних досліджень. Заходи боротьби. Г-во карантинують, хворих тварин ізолюють та лікують, решту вакцинують. Проводять заходи профілактики.

О. М. Богданов (Я. у людини), *Ю. Я. Полулях.*

Ь

ь — тридцять друга, остання буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. У давньорус. мові літерою **ь** позначали редукований (надкороткий) голосний звук переднього ряду, близький у вимові до короткого невиразного **е** (шьвьць, дьнь). У процесі занепаду редукованих у сильній позиції звук **ь** перетворився на голосний повного творення, а в слабкій позиції скоротився до нуля, тобто зник. В сучасній українській літературній мові літерою **ь** позначають м'якість попереднього приголосного (тінь, редька, льон).

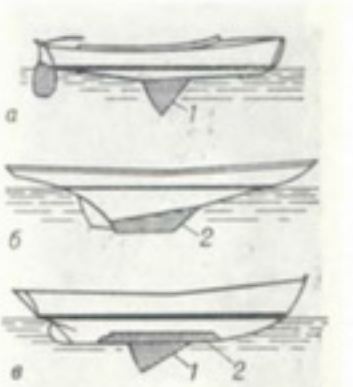

Корпуси яхт (схеми): *а* — з висувним кілем (швертбот); *б* — кільовий; *в* — компроміс; *1* — шверт; *2* — баластний кіль (фальшкіль).

Ящірка прудка.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ ь
Кирилиця	ь ъ ъ ь ъ
Глаголиця	ⰑⰚⰑⰚⰑⰚ

ДОДАТОК

У період підготовки і випуску 12 томів другого видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) відбулися XXVI з'їзд КПРС, XXVI з'їзд Компартії України, сталися зміни на політичній карті світу, в адміністративно-територіальному поділі СРСР. Ряд діячів науки і культури, новаторів виробництва удостоєно високих почесних звань. У зв'язку з цим до 12-го тому УРЕ включено Додаток, де вміщено понад 500 статей, яких не було подано в попередніх томах за алфавітом.

Д. Г. Абдурахманова.

В. С. Авдуєвський.

О. П. Александров.

М. М. Алексєєв.

А

АББА́СОВ Шухрат Саліхович (н. 16.I 1931, м. Коканд) — узб. рад. кінорежисер, сценарист, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1981. У 1954 закінчив Ташк. театрально-художній ін-т ім. О. М. Островського, 1958 — Вищі режисерські курси (Москва). З 1959 працює на кіностудії «Узбекфільм» (тепер ім. К. Ярматова). Здійснив постановку фільмів «Ти не сирота» (1963), «Ташкент — місто хлібне» (1970), «Абу Рейхан Беруні» (1974), «Вогняні дороги» (1977—84, телевізійний, 16 серій).

АБДУРАХМА́НОВА Дільбар Гулямівна (н. 1.V 1936, Москва) — узб. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. У 1960 закінчила Ташкент. консерваторію. З 1960 — диригент, з 1974 — худож. керівник і гол. диригент Узбецького театру опери та балету (Ташкент). Серед здійснених нею вистав — «Танавар» О. Козловського, «Амулет кохання», «Буран» М. Ашрафі, «Поема двох сердець» А. Мелікова, «Аїда» і «Травіата» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно.

АБРА́МОВ Федір Олександрович (29.II 1920, с. Веркола, тепер Пінежського р-ну Арх. обл.— 14.V 1983, Ленінград, похований у с. Веркола) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1949 як літ. критик. Романи «Брати і сестри» (1958), «Дві зими і три літа» (1968), «Шляхи-перепуття» (1973), «Дім» (1978) становлять тетралогію «Прясліни» — своєрідний літопис північнорос. села протягом майже півстоліття. Автор повістей «Пелагея» (1969), «Дерев'яні коні» (1970), «Алька» (1972) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1980—82; Укр. перекл.— Дерев'яні коні. К., 1982.

АБУЛА́ДЗЕ Тенгіз Євгенійович (н. 31.I 1924, Кутаїсі) — груз. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1978. У 1953 закінчив ВДІК. З 1953 — режисер-постановник кіностудії «Грузія-фільм». Здійснив постановки фільмів «Луржда Магдани» (1956, спільно з Р. *Чхеідзе*), «Чужі діти» (1958), «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» (1962), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977) та ін. *Л. Б. Горкун.*

АБХА́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Груз. РСР. Засн. 1979 в м. Сухумі на базі Сухумського пед. ін-ту (засн. 1932). В 1984/85 навч. р. у складі А. у.— 7 ф-тів: фізико-матем., біолого-геогр., екон., філол., історико-юридичний та пед., на яких навчалося 4,2 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,5 тис. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення. В наук. б-ці ун-ту — 220,0 тис. одиниць зберігання. *В. К. Чачія.*

АВДУЄ́ВСЬКИЙ Всеволод Сергійович (н. 28.VII 1920, с. Березівка, тепер місто Одеської обл.) — рад. учений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1944) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (МАІ) працює в Центр. ін-ті авіац. моторобудування ім. П. І. Баранова. З 1955 викладає в МАІ. Праці стосуються теорії теплообміну, пограничного шару, горіння, газодинаміки струменів і відривних надзвукових течій; цикл праць присвячено дослідженню атмосфери Венери з допомогою космічних апаратів. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1978.

АВЄ́РЧЕНКО Віталій Петрович (н. 3.IV 1937, м. Каменськ-Шахтинський, тепер Ростов. обл.) — український радянський актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. У 1959 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва, 1964 — Харків. ін-т мистецтв. Працював у театрах Вінниці, Донецька, з 1980 — режисер Донец. укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Ролі: Ф. Е. Дзержинський («Кремлівські куранти» Погодіна), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду); виконавець моноспектаклю «Борис Годунов» О. Пушкіна. Серед вистав — «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Тихий Дон» за М. Шолоховим. *М. Г. Лабінський.*

АВЕР'Я́НОВ Георгій Борисович (н. 17.XI 1930, с. Біляївка, тепер Біляївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. віолончеліст, викладач, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1962. Закінчив 1955 Одес. консерваторію. З 1959 викладає у Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського (з 1976 — ректор). *Н. Л. Очеретовська.*

АВІ́ЛОВ Микола Вікторович (н. 6.VIII 1948, Одеса) — укр. рад. спортсмен-легкоатлет, засл. майстер спорту (з 1972). Член КПРС з 1976. Олімпійський чемпіон у десятиборстві (1972). Чемпіон СРСР 1972, 1975—76.

АГО́ШКОВ Михайло Іванович [н. 30.X (12.XI) 1905, Петровський Завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — рад. вчений у галузі гірничих наук, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1931) Далекосхідний політех. ін-т (Владивосток). З 1981 — зав. відділом Ін-ту проблем комплексного освоєння надр АН СРСР. Поклав початок наук. напряму, пов'язаному з технікою і економікою розробки рудних родовищ, з застосуванням екон.-матем. методів освоєння їх. Держ. премія СРСР, 1951, 1983.

АГРА́НОВ Вульф (Володимир) Йосипович (н. 27.XII 1918, м. Жлобін, БРСР) — укр. рад. художник кіно і театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). У 1938 закінчив Ленінгр. худож. технікум, 1943 — Всесоюз. ін-т кінематографії. З 1951 — на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Художник-постановник кінофільмів «Земля» (у співавт., 1955), «Павло Корчагін» (1957), «Лісова пісня» (1961), «Помилка Оноре де Бальзака» (1967—68), «Сім'я Коцюбинських» (1969—70), «Дума про Ковпака» (1973—80), а також театр. вистав. *З. В. Кучеренко.*

АДА́МЕНКО Олег Максимович (н. 23.XI 1935, с. Воловиця, тепер Борзнянського р-ну Чернігів. обл.) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1973). Член КПРС з 1978. Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1957). З 1974 — в Івано-Фр. ін-ті нафти і газу (1978—83 — проректор). Осн. праці — з питань тектоніки нафтогазоносних областей, палеогеографії, неотектоніки Сибіру і Далекого Сходу, стратиграфії мезозою й кайнозою (зокрема, Українських Карпат), геології палеолітичних і мезолітичних стоянок Сибіру, Придністров'я і Закарпаття. Держ. премія СРСР, 1978. *Р. С. Яремійчук.*

АДАМЦЕ́ВИЧ Євген Олександрович [19.XII 1903 (1.I 1904), с. Солониця, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 20.XI 1972, с. Холмівка, тепер Бахчисарайського р-ну Крим. обл.] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп. Жив у місті Ромнах. Виконував історичні, родинно-побутові, жартівливі, сатиричні пісні. У репертуарі А. його власний твір — пісня «На смерть Леніна», дума-пісня «Євшан-зілля» (на слова М. Вороного), «Сміються, плачуть солов'ї» (на слова О. Олеся), нар. пісні на слова Т. Шевченка, Я. Щоголева, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.
Літ.: Правдюк О. Роменський кобзар Євген Адамцевич. К., 1971.
О. А. Правдюк.

АДИ́ЛОВ Сабір Рахімович (н. 1.III 1932, Ташкент) — узб. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. У 1955 закінчив Середньоазіатський політех. ін-т (Ташкент). Серед споруд (усі — в Ташкенті) — площа Леніна

(1974), Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна (у співавторстві), площа Дружби народів, Музей дружби народів СРСР (три останні — 1981). Автор монумента «Мужність» і архіт. частини багатьох пам'ятників у Ташкенті. Держ. премія СРСР, 1975.

АЗА́РОВ Борис Іванович (н. 19.VI 1940, Сімферополь) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1976. В 1975 закінчив Краснодар. ін-т культури. З 1964 — актор, з 1978 — гол. режисер Крим. театру ляльок. Вистави: «Котигорошок» Г. Усача, «Коли ромашка розквітає» Р. Москової, «Стійкий олов'яний солдатик» за Г. К. Андерсеном. *Л. І. Савченко.*

АКОПЯ́Н Корюн Арутюнович [н. 5 (18).VIII 1908, м. Александрополь, тепер Ленінакан Вірм. РСР] — вірм. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. У 1928—32 навчався на архіт. ф-ті Єреван. політех. ін-ту. Серед споруд (усі — в Єревані) — житл. будинки, стадіони «Динамо» (1946—48) і «Раздан» (1967—69), спорт.-концертний комплекс у парку «Ціцернакаберд» (1977—84; три останні — у співавт.).

АЛЕЙКСА́НДРЕ (Aleixandre) Вісенте (н. 26.IV 1898, Севілья) — іспан. поет, академік Іспанської королівської академії. Почав друкуватися 1928. В перших його збірках сильні елементи *сюрреалізму*. Під час нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39 опублікував кілька віршів антифашист. спрямування. У збірках «Тінь раю» (1944), «Останнє народження» (1953), «Історія серця» (1954) — філос. лірика, що стверджує гуманістичні принципи. У кн. спогадів «Зустрічі» (1958) подано портрети письменників-сучасників. Нобелівська премія, 1977.

АЛЕКСА́НДРОВ Валентин Вікторович [н. 29.III (11.IV) 1916, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1976), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1970. Після закінчення Харків. ун-ту (1939) працює в ньому. Осн. напрями наук. досліджень — фіз. хімія водних і неводних розчинів електролітів, термодинаміка сольватації, вплив температури і складу хімічного розчинника на термодинамічні характеристики сольватації іонів. Держ. премія СРСР, 1973.

АЛЕКСА́НДРОВ Олександр Павлович (н. 20.II 1943, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1983). Член КПРС з 1970. Закінчив (1979) Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. З 1964 працює в конструкторському бюро, яким (до 1966) керував С. П. Корольов. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. П. *Ляховим* як бортінженер 27.VI —23.XI 1983 здійснив тривалий (150 діб) політ на космічному кораблі «Союз Т-9».

АЛЕКСЄ́ЄВ Михайло Миколайович (н. 6.V 1918, с. Монастирське, тепер Калінінського р-ну Сарат. обл.) — рос. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1942. Перші твори — роман «Солдати» (1951—53) і повість «Дивізіонка» (1959) присвячені подіям Великої Вітчизн. війни. В повістях і романах «Вишневий вир» (1961), «Хліб — усьому голова» (1964), «Карюха» (1967), «Вербичка неплакуча» (1970—75; Держ. премія СРСР, 1976), «Забіяки» (1981) зобразив життя та соціальні перетворення рос. села протягом десятиріч, духовний світ колгоспного трудівника. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1975—77; Укр. перекл.— Вишневий вир. К., 1964; Хліб — усьому голова. К., 1967; Вербичка неплакуча, кн. 1—2. К., 1974—79.

С. П. Щолокова.

АЛЛАНУ́РОВ Хидир Алланурович (н. 7.XI 1922, м. Кизил-Арват, тепер Туркм. РСР) — туркм. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). У 1948 закінчив Моск. консерваторію. У 1948—72 — диригент, з 1976 — гол. диригент Туркм. театру опери та балету (Ашхабад). Серед вистав: опери «Абадан» Мейтуса і Кулієва, «Махтумкулі» Мейтуса та ін.

АЛМА́ЗНА — місто Ворошиловградської області УРСР, підпорядковане Стахановській міськраді. Залізнич. ст. Стаханов. У місті — шлакоблоковий цех Комунарського з-ду шлакоблоків; з-ди: залізобетонних шпал і мол.; холодокомбінат, підприємства побутового обслуговування. З загальноосвітні та музична школи, клуб, 2 бібліотеки. Засновано 1895, місто — з 1977.

АЛФЬО́РОВ Жорес Іванович (н. 15.III 1930, Вітебськ) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1965. Закінчив Ленінгр. електротех. ін-т (1952). З 1953 працює в Ленінгр. фіз.-тех. інституті. Основні праці — з фізики напівпровідників. Ленінська премія, 1972. Державна премія СРСР, 1984.

АЛФЬО́РОВ Микола Семенович [13 (26).IX 1917, с. Компаніївка, тепер смт Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.— 6.XI 1982, Свердловськ] — рос. рад. архітектор, чл.-кор. АМ СРСР (з 1978), нар. арх. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. У 1940 закінчив Харків. ін-т інженерів комунального буд-ва. Серед споруд (усі — у Свердловську) — житл. та адм. будинки, ансамбль Істор.-революц. скверу (1968—74), проекти і реконструкції великих промислових підприємств (70-і рр.). Автор праць з історії та теорії пром. архітектури. У 1951—82 викладав у Свердл. архіт. ін-ті (з 1964 — професор, з 1972 — ректор). *Л. К. Кабанова.*

АЛЬО́ШИНА - АЛЕКСА́НДРОВА Тамара Григорівна (н. 19.VI 1928, Харків) — молд. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. В 1958 закінчила Харків. консерваторію, відтоді — солістка Молд. театру опери та балету (Кишинів). Партії: Ольга («Серце Домніки» Стирчі), Роксанда («Грозован» Гершфельда), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Кармен (однойменна опера Бізе).

А́ЛЬШИЦЬ Леон Якович (30.I 1910, Житомир — 21.II 1983, Одеса) — укр. рад. художник театру, засл. художник УРСР (з 1980). У 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. Член КПРС з 1942. Твори: оформлення до вистав «Діти сонця» М. Горького (1937), «Розгром» О. Фадєєва (1971), «Добряки» Л. Зорі-на (1973), «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика (1974), «Гравець» за Ф. Достоєвським (1981), всі — у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. У 1937—41 викладав у Київському театр. ін-ті ім. Карпенка-Карого, 1975—78 — в Одеському театральному художньо-технічному училищі. *З. В. Кучеренко.*

АНА́НЬЄВ Олександр Миколайович [н. 11 (24).V 1912, с. Велика Орловка, тепер Мартиновського р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1978). В 1939 закінчив Одес. театр. уч-ще. З 1956 — в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Ролі: Карпо («Лимерівна» Мирного), Козирний («Зачарований вітряк» Стельмаха), Колобок («Трибунал» Макайонка), князь Вано («Весілля в Тбілісі» Цагарелі). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами О. Корнійчука, М. Шатрова, М. Погодіна. Автор п'єси «Дзвонять дзвони» та інсценівок «Дністрові кручі» за Ю. Федьковичем і «Вовчиха» за О. Кобилянською.

АНГЕЛЕ́ЙКО Віктор Іванович [н. 18.VI (1.VII) 1908, Петербург] — укр. рад. вчений у галузі залізничного транспорту, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1945. Закінчив (1930) Харків. технологіч. (тепер політех.) ін-т, працював у проектних організаціях. З 1935 — в Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. праці — з питань міцності залізнич. колій, економіки колійного господарства, історії залізниць України.

АНГІ́ЛЬЯ — володіння Великобританії на острові тієї самої назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м. Пл.— 91 км². Нас.— понад 6 тис. чол., гол. чин. негри і мулати. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Валлі. Острів кораловогo походження, рівнинний. Клімат тропічний, пасатний. Основа економіки — тваринництво (розводять овець і кіз) та рибальство. Видобувають кам. сіль. Буд-во човнів, невеликі підприємства по переробці місц. с.-г. сировини. Працює ф-ка пластмасових виробів. Розвивається туризм. Довж. автошляхів 93 км. Аеропорт. Вивозять овець та кіз, кам. сіль. Грош. одиниця — східно-карибський долар.

АНДРЄЄВ Віктор Семенович [н. 16 (29).IX 1905, Харків] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. У 1930 закінчив Харків. худож. ін-т. Серед споруд (усі — у співавт.) —

В. С. Андрєєв та ін. Готель «Космос» у Москві. 1979.

М. С. Алфьоров.

Т. Г. Альошина-Александрова.

О. М. Ананьєв.

В. С. Андрєєв.

друкарня в Харкові (1933—34); у Москві: павільйон механізації (тепер «Космос») на Всесоюзній с.-г. виставці (тепер ВДНГ; 1937—38, 1954), адм. будинок на вулиці Горького (1949), готель «Космос» на проспекті Миру (1979), Будинок політосвіти (1981); посольства ЧССР (1952—54) і КНР (1956—59) у Москві, СРСР — у Софії (1973), Палац рад.-кит. дружби в Шанхаї (1954—55). А.— один з авторів пам'ятника Ю. Долгорукому в Москві (1954). Держ. премія СРСР, 1950. *Л. К. Кабанова.*

М. І. Андрусенко.

О. К. Антонов.

О. Ю. Атьков.

В. Г. Афанасьєв.

АНДРІЮК Катерина Іванівна (н. 27.XI 1927, с. Маяки, тепер Біляївськ. р-ну Одес. обл.) — укр. рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. У 1951 закінчила Одес. ун-т. З 1951 — співробітник Ін-ту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР. Наукові праці — з екології, систематики і фізіології ґрунтових мікроорганізмів. Премія ім. Д. К. Заболотного АН УРСР, 1974. Держ. премія СРСР, 1983.

АНДРОНА́ТІ Сергій Андрійович (н. 19.IX 1940, Одеса) — укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1972. Закінчив Одес. ун-т (1964). З 1977 — в Фіз.-хім. ін-ті АН УРСР (Одеса). Осн. праці присвячені хімії конденсованих азотистих гетероциклів, спрямованому синтезу нових лікар. засобів — психотропних, протиракових, противірусних препаратів, імуностимуляторів та механізму їхньої дії. Держ. премія СРСР, 1980.

АНДРО́ПОВ — назва (з 1984) м. *Рибінська.*

АНДРУСЕ́НКО Микола Іванович (н. 13.V 1922, с. Мірошниківка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. Творчу діяльність почав 1946 актором Львів. обл. укр. муз.-драм. театру (м. Дрогобич), з 1957 — в Крим. укр. театрі драми і муз. комедії (м. Сімферополь). Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Іван, Мартин Боруля («Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого) та ін.

АНТІ́ГУА І БАРБУ́ДА — держава у Вест-Індії, розташована на о-вах Антігуа, Барбуда і Редонда в групі Малих Антільських о-вів у Карибському м. Площа — 442,6 км². Населення — 80 тис. чол. (1981). Столиця — м. Сент-Джонс.

Державний лад. А. і Б.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, яку представляє генерал-губернатор. Законодавча влада належить двопалатному парламенту в складі сенату (17 членів, з яких 11 призначаються прем'єр-міністром) та палати представників (17 депутатів, обираних населенням на 5 років), виконавча — уряду, очолюваному прем'єр-міністром.

Природа. Поверхня островів рівнинна (вис. до 402 м), клімат жаркий, вологий.

Населення. Сучасне населення країни — переважно англомовні нащадки завезених негрів, які частково змішалися з англійцями. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 180,7 чол. на 1 км² (1981).

Історія. Острів Антігуа 1493 відкрив Х. Колумб. З 1632 — володіння Великобританії. В 1967 Антігуа здобула статус «асоційованої держави». В 1940 Великобританія надала США (строком на 99 років) частину острова під військ.-повітр. і військ.-мор. бази. В 1977 Антігуа підписала з США угоду, яка зберігала на острові військ. бази США. 1. XI 1981 А. і Б. проголошено незалежною д-вою. З 1983 має статус спостерігача в *неприєднання русі*. З 1981 А. і Б.— член ООН. А. і Б. — член *Карибського співтовариства.*

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Антігуа, засн. на поч. 40-х рр. Правляча. Прогресивний лейбористський рух, засн. 1970. Карибський визвольний рух Антігуа, засн. 1960. Об'єднаний робітничий рух, засн. 1982. Професійна і робітнича спілка Антігуа, засн. 1940. Спілка робітників Антігуа, засн. 1967.

Господарство. Внаслідок багаторічної колоніальної залежності економіка країни розвинута слабо. 30 % економічно активного населення — безробітні. Переважає с. г., яке спеціалізується гол. чин. на вирощуванні цукр. тростини та бавовнику. Для власного споживання вирощують кукурудзу, маніок, овочі та ін. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 9, свиней — 7, овець — 14, кіз — 8. Розвивається рибальство (гол. чин. вилов креветок). Пром-сть представлена окремими невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції (виробн. цукру, рому, патоки-меляси, кокосової та бавовникової олії). Значні прибутки дає іноз. туризм. Довж. (км, 1980): вузькоколійних з-ць — 97,5, автошляхів — 960. Гол. мор. порті міжнар. аеропорт — Сент-Джонс (Кулідж). Осн. статті експорту — цукор-сирець, патока-меляса, ром, бавовна-сирець, цитрусові; довозять устаткування, паливо, пром. та прод. товари. Гол. торг. партнери — Великобританія, США, Канада. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 1 східнокариб. дол. = 0,37 дол. США (січень 1982).

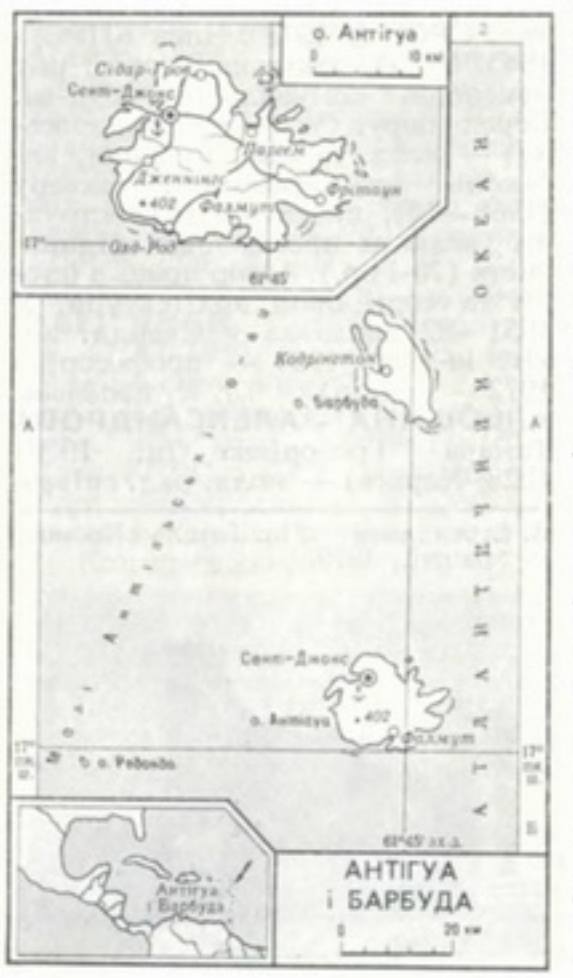

Культура. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 16 років. Строк початкового навчання 6 років. Поряд з державними існують приватні школи. Викладання — англ. мовою. Строк навчання в серед. школах 5 (3 + + 2) років. У 1978/79 навч. р. налічувалося 53 поч. школи (9,6 тис. учнів); у 1977/78 навч. р. в усіх серед. навч. закладах налічувалося 5,7 тис. учнів. Вищих навч. закладів немає. *В. З. Клепиков.*

АНТО́НОВ Олексій Костянтинович [н. 27.V (8.VI) 1912, м. Гродно, тепер БРСР] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1982). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1935). Працював на з-дах авіац. пром-сті. В 1957—65 — на госп. роботі в Ленінграді, 1965—80 — міністр електротех. пром-сті СРСР. З грудня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — кандидат, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

АПОЛЛО́НОВ Іван Григорович [н. 28.IV 1933, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1960 закінчив Ленінгр. вище худож.-пром. уч-ще ім. В. Г. Мухіної. Серед творів — тематичні вази «Герб Української РСР» (1967), «Україна» (1971), «Хліб» (1972), «Будівництво» (1974), «Ювілейна» (1977), «60 років СРСР» (1982); декоративні композиції «Ранок Київської Русі», «На рідних луках» (обидві — 1982). *О. О. Роготченко.*

АРЄ́ФЬЄВ Володимир Анатолійович (н. 20.V 1949, м. Фрунзе) — укр. рад. театр. художник, засл. художник УРСР (з 1978). У 1973 закінчив Моск. худож. ін-т ім. В. Сурикова. З 1974 — у Дніпроп. театрі опери та балету. Оформив вистави: «Лісова пісня» Скорульського, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Іоланта», «Лускунчик» Чайковського, «Спартак» Хачатуряна, «Кармен» Бізе, «Ріголетто» Верді та ін.

АРТЕ́МЕНКО Іван Іванович (н. 15.IX 1924, с. Гаврилівка, тепер Нововоронцовського р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1977), чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. В 1948 закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту. В 1948—55 працював у Дніпроп. істор. музеї, 1958—73 — в Ін-ті археології АН СРСР. З 1973 — директор і зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Досліджує археол. пам'ятки та історію населення епохи *неоліту*, *мідного віку* і *бронзового віку* Сх. Європи. Держ. премія УРСР, 1980.

АРТЮШЕ́НКО Олександра Трохимівна [н. 29.IV (12.V) 1911, Севастополь] — укр. рад. палеоботанік, доктор біол. наук (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1932. У 1936 закінчила Ленінгр. ун-т. З 1948 — співробітник Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Основні праці — в галузі історії розвитку рослинності України в четвертинному періоді.

АРУТЮНЯ́НЦ (Арутюнян) Анатолій Саркісович (н. 21.I 1921, м. Омськ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1980). У 1940—46 навчався в Алма-Атин. худож. уч-щі у А. *Черкаського*. Художник-карикатурист журн. «Перець». Твори: іл. та оформлення до книжок «Ходить перець по городу» С. Олійника (1952), «Долар на престолі» О. Носенка (1963), «Карикатури, шаржі» (1967), «Дружні шаржі» (1971), «Одноперчани» (1977), «Карикатури та дружні шаржі» (1980).

«А́СТРОН» — автоматична станція для астрофізичних досліджень галактичних і позагалактичних джерел космічного випромінювання. Запущена в СРСР 23.III 1983 на високоеліптичну *орбіту* ШСЗ з *апогеєм* 200 тис. км, *перигеєм* 2 тис. км, нахилом орбіти 51,5° і періодом обертання 98 год. У створенні апаратури для «А.» брали участь спеціалісти Франції.

АТЬКО́В Олег Юрійович (н. 9.V 1949, с. Хворостянка Хворостянського р-ну Куйбишевської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1977. В 1973 закінчив 1-й Моск. медичний ін-т ім. І. М. Сеченова. З 1973 працює в Н.-д. ін-ті кардіології ім. О. Л. М'ясникова. Кандидат мед. наук (з 1976). У загоні космонавтів — з 1977. Разом з Л. Д. *Кизимом* і В. О. *Соловйовим* (див. т. 12, Додаток) як космонавт-дослідник 8.II 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-10». Після стикування (9.II) з орбітальною станцією «Салют-7» екіпаж за 237 діб (найтриваліший політ за станом на 1.X 1984) виконав значний обсяг досліджень і експериментів. Під час польоту з орбітальним комплексом стикувалися вантажні трансп. кораблі «Прогресс-19» — «Прогресс-23», а також космічні кораблі «Союз Т-11» і «Союз Т-12». 2.X 1984 екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз Т-11». Премія Ленінського комсомолу, 1978.

АФАНА́СЬЄВ Віктор Григорович [н. 18.XI 1922, с. Актаниш, тепер Татарської АРСР] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив Читинський пед. ін-т (1950). В 1940—53 — в Рад. Армії. В 1953—68 — на викладацькій і наук. роботі. В 1968—74 — заст., перший заст. гол. редактора газ. «Правда», 1974—76 — гол. редактор журн. «Коммунист», з 1976 — гол. редактор газ. «Правда». З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Автор праць з проблем наук. комунізму, управління, філософських питань біології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1983.

АХВЛЕДІА́НІ Вахтанг Георгійович (н. 8.III 1924, м. Кутаїсі) — груз. та укр. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. У 1951 закінчив Тбіліську АМ. Твори: «Зустріч Т. Г. Шевченка з А. Церетелі» (1961), «Портрет знатної доярки Ганни Закутько» (1967), «Наталка» (1971), «Монтажники» (1977), «Богатирі Донбасу» (1979), «Ткаля» (1980), «Новоайдарські доярки» (1981), «У братній сім'ї» (1982), «Інтернаціональна бригада будівельників» (1983).

АХМЕ́ДОВ Рахім Ахмедович (н. 26.VII 1921, Ташкент) — узб. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1981), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1966. У 1953 закінчив Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Жінка з Кашкадар'ї» (1959), «Ранок. Материнство» (1962), «Портрет народного художника СРСР У. Тансикбаєва» (1970), «Портрет Ельміри» (1982) та ін. Викладає в Ташкент. театр.-худож. ін-ті ім. О. Островського (з 1976 — професор).

АХРОМЄЄВ Сергій Федорович (н. 5.V 1923, с. Віндрей, тепер Торбеєвського р-ну Мордов. АРСР) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1982). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни і після війни — на командних посадах. У 1974—79 — нач. Гол. управління — заст. нач. Генштабу. З 1979 — 1-й заст. нач. Генштабу; з 1984 — нач. Генштабу — перший заст. Міністра оборони СРСР. В 1981—83 — кандидат у члени ЦК КПРС. З червня 1983 — член ЦК КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1981.

М. Є. Граніін

Б

БАБА́К Григорій Олексійович (н. 12.II 1922, Ворожба, тепер місто Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничих машин, доктор тех. наук (з 1972). Після закінчення (1948) Донецьк. індустріальн. (тепер політех.) ін-ту працював на Горлівському маш.-буд. з-ді. З 1952 — у н.-д. ін-ті гірничої механіки і тех. кібернетики ім. М. М. Федорова (Донецьк). Осн. напрями діяльності — розробка наук. основ і створення шахтних вентиляторів головного та місцевого провітрювання. Держ. премія СРСР, 1981.

БАБЕ́НКО Надія Несторівна (н. 30.IX 1926, с. Вересоч, тепер Куликівського району Чернігівської обл.) — художниця килимів, засл. майстер нар. творчості (з 1976). У 1948 закінчила Кролевецький технікум худож. промислів. Автор тематичних і орнаментально-тематичних килимів: килим із силуетом Т. Шевченка (1964), «Україна» (1967), «Чорнобривці» (1970), «Свято весни» (1981), «Соняшники» (1982), «Калина» (1983).

БАБЕНЦО́В Віктор Володимирович (н. 5.II 1921, с. Литвинівка, тепер у складі м. Верхньодніпровська Дніпроп. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1977). Член КПРС з 1943. У 1938—39 навчався у Дніпроп. худож. уч-щі, 1946—52 — у Київ. худож. ін-ті. Твори: «Проба сталі» (1951), «Леся Українка» (1952), «В науку» (1961), «На будівництві Дніпродзержинської ГЕС» (1963), «Метробудівці» (1967), «Біля стіни комунарів» (1971), «Брестська фортеця — герой» (1975), «Весна» (1980), «Славутич» (1982).

БАБЛО́ЄВ Сурен Ісакович (10.X 1918, с-ще Манглісі, тепер смт Тетріцкаройського р-ну Груз. РСР — 10.VIII 1979, Москва) — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. У 1941 закінчив Моск. консерваторію. З 1941 — диригент військ. оркестрів і ансамблів, 1963—79 — начальник і худож. керівник Ансамблю пісні і танцю Моск. військ. округу. Автор хорових і вокальних творів.

БАБУ́РІН Михайло Федорович [6 (19).IX 1907, Петербург — 9.IX 1984, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1978), дійсний член АМ СРСР (з 1973). У 1926—30 навчався у ВХУТЕІНі, у Ленінграді. Працював у галузі монументальної, монументально-декоративної та станкової скульптури. Твори: «Пісня» (1957), монумент «Дружба» (м. Уфа, 1965), рельєф «Торжество праці» (1979) та ін. Держ. премія СРСР 1950.

БАГДАСАР'Я́Н Христофор Степанович (н 18.XI 1908, Париж) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1931) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1936 — у Фізико-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці — в галузі фотохімії і кінетики вільнорадикальних реакцій.

БАГІ́РОВ Кямран Мамед-огли (н. 24.I 1933, Баку) — рад. парт. діяч. Член КПРС з 1961. Закінчив Азерб. політех. ін-т (1957), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1976, заочно).

В 1958—60 — на викладацькій роботі в Азерб. політех. ін-ті. В 1960—68 — на інженерних та керівних посадах у системі М-ва пром. будівництва Аз. РСР. З 1968 — заст. завідуючого, зав. відділом ЦК Компартії Азербайджану. В 1974—78 — перший секретар Сумгаїтського міськкому, 1978—82 — секретар ЦК, з грудня 1982 — перший секретар ЦК Компартії Азербайджану. Депутат Верховної Ради СРСР 9 та 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БАЗЕ́Н (Bazin) Ерве (справж. ім'я і прізв.— Жан П'єр Марі Ерве-Базен; н. 17.IV 1911, Анже) — франц. письменник. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В трилогії «Сім'я Резо» («Гадюка в кулаці», 1948; «Смерть конячки», 1950; «Крик сови», 1972), романах «Головою об стіну» (1949), «Підведись і йди» (1952), «В ім'я сина» (1960), «Щасливці з острова Скорботи» (1970), «Мадам Екс» (1975, в рос. перекл.— «Анатомія одного розлучення») та ін. піддано різкій критиці бурж. сім'ю і мораль. У романі «І вогонь пожирає вогонь» (1978) показав терор у Чілі після фашист. перевороту. Автор зб. нотаток і афоризмів

С. Ф. Ахромєєв.

М. Ф. Бабурін.

К. М. Багіров.

Е. Базен.

О. М. Балдін.

А. М. Березовой.

О. М. Белоцерковський.

Н. М. Білецька.

«Буквар» (1984). Відомий і як поет. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

Тв.: Укр. перекл.— І вогонь пожирає вогонь. К., 1983; [Вірші]. «Всесвіт», 1983, № 7; Рос. перекл. — Встань и иди. М., 1965; Анатомия одного развода. М., 1979; И огонь пожирает огонь. М., 1980; Змея в кулаке.— Смерть лошадки.— Крик совы. М., 1982. *Д. С. Наливайко.*

БАКА́ЄВ Олександр Олександрович (н. 11. IV 1927, Миколаїв) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1949. Закінчив (1957) Всесоюзний заочний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1961 — в Ін-ті кібернетики АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі застосування матем. методів до ЕОМ в екон. дослідженнях, плануванні та керуванні нар. г-вом. Б. брав участь у роботах, пов'язаних з розвитком і взаємодією різних видів транспорту, зокрема в розв'язуванні задач розподілу грузопотоків у районі Дніпровського басейну. Держ. премія УРСР, 1973. Держ. премія СРСР, 1981.

БАЛА́БІН Альберт Григорович (н. 19.XI 1934, м. Плавськ, тепер Тул. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1982). У 1959—62 навчався у Ленінгр. вищому худож.-пром. училищі ім. В. Г. Мухіної. Серед творів — скульптурні композиції з гутного скла та кришталю, декоративні скульптури «Ніка» (1975), «Кентаври», «Рибки» (обидві — 1980), «Та, що біжить», «Флора» (обидві — 1981), «На Хортиці» (1982), «Птах» (1983).

О. О. Роготченко.

БА́ЛАШ Віктор Григорович (н. 28.III 1932, Москва) — укр. рад. художник театру, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1973. У 1948—53 закінчив театр. відділення Моск. худож. уч-ща. Твори: оформлення та ескізи декорацій до спектаклів «Таврія» О. Гончара (1970), «Оргія» Лесі Українки (1971), «Майська ніч» М. Гоголя (1981) — для Херсон. обласного муз.-драм. театру.

БА́ЛДІН Олександр Михайлович (н. 26.II 1926, Москва) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив Моск. інженерно-фіз. ін-т (1949). З 1968 — директор Лабораторії високих енергій Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень. Осн. праці — з ядерної фізики, електромагн. взаємодій елементарних частинок, основ прискорення заряджених частинок. Створив теорію фотонародження мезонів (1950—54). Держ. премія СРСР, 1973.

БА́ЛИЦЬКИЙ Костянтин Петрович (н. 3.VI 1924, Київ) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1965). Член КПРС з 1962. В 1946 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1970 — зав. лабораторією захисно-регуляторних механізмів при канцерогенезі в Ін-ті проблем онкології АН УРСР. Осн. напрям праць Б.— вивчення взаємодії організму і пухлин на рівні нейрогуморальної регуляції і становлення протипухлинного захисту, розвиток і впровадження в практику нових методів діагностики і лікування злоякісних пухлин. Держ. премія УРСР, 1981.

БАЛУХО́ВСЬКИЙ Микола Пилипович [27.IV (9.V) 1899, с. Вільховець, тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл.— 6.I 1977, Київ] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1957). Закінчив Моск. гірничу академію (1926). В 1944—77 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. праці — з питань геол. будови і нафтогазоносності України. Ленінська премія, 1959.

В. М. Палій.

БАПТИЗМА́НСЬКИЙ Вадим Іполитович (н. 23.X 1918, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1949. Закінчив (1940) Дніпроп. металург. ін-т. З 1945 — в цьому вузі. Осн. напрями діяльності: дослідження фізико-хім. і технологічних закономірностей сталеплавильних процесів, розробка досконаліших процесів виплавлення сталі. Державна премія УРСР, 1978.

БА́РИШЕВА Наталія Здиславівна (н. 22.VII 1946, Одеса) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1962 закінчила Одес. хореографічну школу. З 1963 — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Перо («Підпоручик Кіже» Прокоф'єва), Сарі («Дорогою грому» Караєва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), гол. партії в балетах П. Чайковського, А. Адана, А. Хачатуряна.

БАСАНЕ́ЦЬ Петро Олексійович (н. 23.IV 1926, с. Бурімка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. живописець і графік, засл. художник УРСР (з 1977). У 1958 закінчив Київський художній інститут. Твори: «Ходоки з Чернігівщини» (1958), «Українці у В. І. Леніна» (1963), «У рідному краї» (1964), «Додому» (1965), триптих «Чернігівці — герої Жовтня» (1967), «Ю. Коцюбинський у В. І. Леніна» (1969), «Танкісти» (1970), «Наш клас» (1975).

БА́СОВ Яків Олександрович (н. 2.II 1914, Сімферополь) — укр. рад. живописець і графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1942. У 1922—30 навчався в студії М. *Самокиша* у Сімферополі, 1932—37 — в Інституті живопису, скульптури та архітектури імені І. Ю. Рєпіна у Ленінграді. Працює переважно в галузі пейзажу. Твори: «Море» (1948), «У мирні дні» (1953), «Вечір на рейді» (1955), «Осінь на винограднику» (1956), «Мигдаль цвіте» (1968), «Батьківщина» (1970), «Скоро весна» (1973), «Золота долина» (1976) та ін.

БАЧИ́НСЬКИЙ Петро Павлович (н. 5.I 1919, с. Завадівка, тепер Володарського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. учений, доктор істор. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. В 1953 закінчив Київ. ун-т. У 1953—55 — інструктор ЦК Компартії України, 1958—72 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України, з 1972 — зав. кафедрою Київ. технологічного ін-ту харч. пром-сті. Осн. праці — з історії Компартії України.

БЕАТРІ́СА II (Beatrix), Беатрікс Вільгельміна Армгард (н. 31.I 1938) — королева Нідерландів (з 1980). З Орансько-Нассауської династії.

БЕ́ЗБОРО́ДОВА Горислава Борисівна (н. 22.XI 1922, Київ) — укр. рад. вчений у галузі автомобілебудування та автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1945) Саратов. автомобільно-дорожнього інституту працює у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті. Осн. напрям діяльності — підвищення техніко-екон. ефективності використання автомобілів у важких дорожньо-експлуатаційних умовах.

БЕЗВЕ́РХНЄВ Федір Павлович (н. 13.X 1918, с. Каверзіно, тепер Сокольського р-ну Іван. обл.) — укр. рад. живописець, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). Член КПРС з 1942. Твори: «Смоленщина, 1944» (1950), «Дорогі слова» (1964), «Вірність» (1976), «Засідання парткому» (1983); портрети та ін.

БЕЙН (Bain) Роберт Нізбет (18.XI 1854, Лондон—5.V 1909, там же)— англійський фольклорист, історик, перекладач, лінгвіст. Вільно володів більш як 20 мовами, зокрема укр. і російською. З 1883 — наук. працівник відділу друкованих книг Британ. музею (в колекції рос. книги). Праці з історії слов'ян. та сканд. народів («Слов'янська Європа», 1908, тощо). Під впливом У. Р. *Морфілла* і У. Р. *Ролстона* зацікавився укр. мовою та л-рою, зокрема казковим епосом. Переклав з фольклорних збірок І. Рудченка, П. Куліша та М. Драгоманова 27 укр. нар. казок (1894, друге вид.— 1902, третє — 1916, усі — з передмовою Б.). Перекладав також рос., дат. і фін. казки, твори М. *Йокаї*.

Літ.: Зорівчак Р. П. «Козацькі казки» Роберта Нізбета Бейна. «Всесвіт», 1982, № 2; Зорівчак Р. П. Українські народні казки в перекладі Роберта Нізбета Бейна. «Теория и практика перевода», 1983, в. 10.

Р. П. Зорівчак.

БЕНДЖЕДІ́Д Шадлі (н. 14.IV 1929, містечко Бутельджа, вілайя Аннаба, Алжір) — держ. і політ. діяч Алжірської Народної Демократичної Республіки (АНДР). Брав активну участь у збройній боротьбі алжір. народу за незалежність (1954—62). З 1979— генеральний секретар ЦК *Фронту національного визволення* Алжіру, президент АНДР.

М. І. Обушний.

БЕ́НДРИК Микола Кузьмич (н. 26.IV 1914, с. Ольгинка, тепер смт Волноваського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1978). В 1933—39 навчався в АМ у Ленінграді. Твори: «В. І. Ленін розмовляє з селянами», «Прийом робсількорів у редакції газети „Правда"» (обидві — 1939), «Балерина» (1974), «Рибалка» (1978) та ін. У 1946—54 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва.

БЕРЕЗА́НСЬКА Софія Станіславівна (н. 15.V 1924, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1977). В 1948 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР.

Досліджує пам'ятки *бронзового віку* та раннього *залізного віку* на тер. УРСР. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2. К., 1971). Держ. премія УРСР, 1977.

БЕРЕЗОВО́Й Анатолій Миколайович (н. 11.IV 1942, смт Енем Октябрського р-ну Адигейської а. о.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1982), підполковник. Член КПРС з 1966. Закінчив Качинське вище військ. авіац. уч-ще льотчиків (1965) і Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1970. Разом з В. В. *Лебедєвим* як командир корабля 13.V 1982 стартував на космічному кораблі «Союз Т-5» (див. «*Союз*»). Після стикування з орбітальною станцією «Салют-7» (див. «*Салют*») космонавти за 211 діб виконали значний обсяг дослідних робіт. Під час польоту зі станцією стикувались кораблі «Союз Т-6», «Союз Т-7» та 4 трансп. кораблі «*Прогресс*». Космонавти здійснили вихід у відкритий космос, провели нові в практиці космічних польотів операції — через шлюзову камеру станції було виведено в космос малі ШСЗ «Искра-2» та «Искра-3». На Землю космонавти повернулись 10.XII 1982 на кораблі «Союз Т-7».

БЕРЕЗО́ВСЬКА Параска Олексіївна (н. 30.IX 1900, с. Клембівка, тепер Ямпільського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. майстер художньої вишивки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Для вишивок Б. характерні ритмічний геом. малюнок, використання укр. традиційних мотивів.

БЕ́РЕСНЄВ Борис Іванович (н. 26. III 1928, м. Курган) — укр. рад. вчений у галузі пластичного деформування матеріалів під високим тиском, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив (1951) Московський ін-т хім. машинобудування, працював у ряді ін-тів АН СРСР. З 1978 — у Донецькому фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Осн. праці — у галузі фізики і техніки високих тисків, пластичного деформування матеріалів, створення фіз. основ процесів обробки металів високим тиском, апаратури високого тиску.

БЕ́ХТЕРЄВА Наталія Петрівна (н. 7.VII 1924, Ленінград) — рад. нейрофізіолог, акад. АН СРСР (з 1981), акад. АМН СРСР (з 1975). Член КПРС з 1960. В 1947 закінчила 1-й Ленінгр. мед. ін-т ім. І. П. Павлова. З 1962 працює в Ін-ті експеримент. медицини АМН СРСР (з 1970 — директор). Праці з фізіології психічної діяльності, структурно-функціональної організації і біоелектричної активності головного мозку в нормі й патології. Віце-президент Міжнар. організації з психофізіології (з 1982).

БЄЛО́В Василь Іванович (23.X 1932, с. Тимониха, тепер Харовського р-ну Волог. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Перша книга — поетична зб. «Сільце моє лісове» (1961). Повість «Звичне діло» (1966), збірки оповідань і роман «Переддень» (ч. 1—2, 1972—76) присвячені життю російського північного села. В повістях «Моє життя» і «Виховання за доктором Споком» (обидві— 1974) висвітлено гострі морально-етичні проблеми сучасності. Автор п'єс, публіцистичних статей, книги про нар. естетику «Лад» (1979—81). Держ. премія СРСР, 1981.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1983—84; Укр. перекл.— Гудуть дроти. К., 1983.

БЄЛОРУ́СОВ Георгій Семенович (н. 18.IV 1923, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1946) Одес. інженерно-буд. ін-ту працює в цьому ж вузі. Осн. праці —в галузі механізації видобування буд. каменю.

БЄЛОЦЕРКО́ВСЬКИЙ Олег Михайлович (н.29.VIII 1925, м. Ливни, тепер Орлов. обл.)—рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Закінчив Моск. ун-т (1952). З 1955 працює в Моск. фіз.-тех. ін-ті (з 1962 — ректор). Осн. праці Б. стосуються теор. і прикладної аеродинаміки, обчислювальної математики. Ленінська премія, 1966.

БЄЛЯКО́В Ростислав Аполлосович (н. 4.III 1919, м. Муром, тепер Влад.обл.)— рад. авіаконструктор, вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістич. Праці (1971, 1982). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1941) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе—на н.-д. і конструкторській роботі. З 1971 — ген. конструктор КБ ім. А. І. Мікояна. Під керівництвом Б. створено ряд літаків різного призначення. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1972.

БИКОРІ́З Анатолій Йосипович (н. 29.X 1934, м. Ізюм Харків. обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1975), професор (з 1976). Член КПРС з 1963. В 1957 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1960 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту експеримент. та клінічної онкології МОЗ УРСР (тепер Ін-т проблем онкології АН УРСР). Праці Б. присвячені питанням клітинного механізму канцерогенезу, моделюванню і гістогенезу експериментальних пухлин печінки. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1981.

БИЦЬ Юрій Вікторович (н. 15.V 1938, с. Карпівці Чуднівського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. патофізіолог, доктор мед. наук (з 1973), професор (з 1978). В 1961 закінчив Київ. мед. ін-т, де й залишився працювати. Осн. праці з проблем атеросклерозу, проникності судинної стінки, метаболізму судинної стінки в нормі та патології. Держ. премія УРСР 1981.

«БИБЛИОТЕ́КА ВСЕМИ́РНОЙ ЛИТЕРАТУ́РЫ» — універсальне зібрання шедеврів світової та вітчизняної л-ри від античності до наших днів, випущене вид-вом «Художественная литература» (Москва) 1967—77. У 200 томах «Б.в.л.» опубліковано твори 3235 письменників, які представляють літературу більш як 80 країн п'яти континентів. Широко представлено класичну і сучасну л-ру народів СРСР, зокрема окремими томами вийшли твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки; до зібрання включено твори П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Гончара, А. Малишка та ін. укр. рад. письменників.

БІЛЄ́ЦЬКА Неоніла Миколаївна (н. 27.X 1938, м. Знам'янка, тепер Кіровогр. обл.) — укр. і рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1978). У 1965 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. З 1980 працює у Київ. театрі драми і комедії. Ролі: Параска («97» Куліша), Олена («Голубі олені» Коломійця), Женя Комелькова («А зорі тут тихі...» Васильєва), Б'янка («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін.

Л. І. Савченко.

БІЛОУ́С Віталій Михайлович (н. 24.XII 1935, Одеса) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1973). Закінчив (1958) Одес. ун-т. З 1975 — директор Н.-д. ін-ту фізики Одес. ун-ту. Основні праці — у галузі фізики фотографічного процесу. Держ. премія УРСР, 1983.

БІРО́В Антонін Олександрович (н. 1.II 1929, с. Федорове, тепер Виноградівського р-ну Закарп. обл.) — організатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1954. Закінчивши (1959) істор. ф-т Ужгородського ун-ту, працював учителем. З 1961 — голова колгоспу «Прикордонник» Виноградівського р-ну. Очолюване Б. г-во стало передовим, високорентабельним. Б.— делегат XXIV з'їзду КПРС, XXV—XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань.

А. В. Кузьма.

БЛО́МБЕРГЕН (Bloembergen, Блумберген) Ніколас (н. 11.III 1920, Дордрехт, Нідерланди) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1960). Закінчив Утрехтський ун-т (1943). З 1946 працює в Гарвардському ун-ті (з 1957 — професор). Осн. праці — з лазерної спектроскопії, нелінійної оптики, квантової електроніки, ядерної фізики, магнетизму. Запропонував схему твердотільного мазера неперервної дії. Створив квантові лічильники, названі його ім'ям. Нобелівська премія, 1981.

БОГОМО́ЛОВ Олег Тимофійович (н. 20.VIII 1927, Москва) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1950. Закінчив Ін-т зовн. торгівлі М-ва зовн. торгівлі СРСР (1949). З 1969 — директор Ін-ту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР. Праці з проблем розвитку світової соціалістичної системи і світового г-ва, політ. економії соціалізму.

БОГОСЛО́ВСЬКИЙ Микита Володимирович [н. 9 (22).V 1913, Петербург] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1930—34 — вільнослухач Ленінгр. консерваторії. Б.— майстер пісенного жанру (бл. 300 пісень, у т. ч. «Любимый город», «Спят курганы», «Тёмная ночь»). Автор опери «Соль» (1981), балету-казки «Королівство кривих дзеркал» (1953), муз.-ліричних драм «Балаганчик» та «Незнайомка» (1982), 12 муз. комедій (у т. ч. «Весна в Москві», 1972), «Української фантазії» (1972), 6 симфоній, оркестрових творів,музики до драм. вистав і кі-

Н. П. Бехтерєва.

Р. А. Бєляков.

А. О. Біров.

М. В. Богословський.

М. Г. Бовдар.

П. І. Бондаренко.

А. І. Борисов.

Д. В. Борщов.

нофільмів, зокрема «Велике життя», «Винищувачі», «Олександр Пархоменко», «Два бійці» (всі — Київ. кіностудія худож. фільмів імені О. П. Довженка), «Таємничий острів», «Ескадра повертає на захід» та «Золотий годинник» (Одеська кіностудія художніх фільмів).

БО́КША Вячеслав Георгійович (н. 14.IX 1924, м. Архангельськ) — укр. рад. курортолог, патофізіолог, професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1945. В 1948 закінчив Архангельський мед. ін-т. З 1962 працює в Ялтинському н.-д. ін-ті фізичних методів лікування і мед. кліматології імені І. М. Сєченова. Праці в галузі кліматофізіології, кліматопатології, кліматотерапії, а також клінічної патофізіології захворювань дихальної і серцево-судинної систем тощо.

БОЛГА́РИН Ігор Якович (н. 28. VI 1929, с. Донузлав, тепер смт Красногвардійське Красногвардійського р-ну Крим. обл.) — рос. та укр. рад. кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). У 1954 закінчив ВДІК. Автор сценаріїв наук.-популярних фільмів, зокрема «Секрет НСЄ» (1960) та худож. фільмів — «Ад'ютант його превосходительства» (1970, телевізійний, за власним романом), «Приваловські мільйони» (1973), «Третього не дано» (1980). На Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка за його сценаріями (у співавт. з В. *Смирновим*) створено стрічки: «Назад дороги немає» (1970), «Тачанка з півдня» (1977), «Дума про Ковпака» (1973—76) та «Від Буга до Вісли» (1980). Премія ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1961.

БО́НДАР Микола Герасимович (н. 19.XII 1920, Київ) — укр. рад. вчений у галузі мостобудування і механіки, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Закінчив (1944) Дніпроп. ін-т інженерів залізнич. транспорту, з 1946 працює в цьому ж вузі (1968—78 — проректор по наук. роботі). Осн. праці — з нелінійної механіки і динаміки мостів.

БОНДАРЕ́НКО Віктор Вікторович [н. 15 (28).XI 1907, с. Крюково, тепер Куйбишевського району Ростовської обл.] — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1958), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ін-т землевпорядження (1931). З 1937 — в Ін-ті економіки АН УРСР. Осн. напрями досліджень — історія нар. г-ва, економіка с. г., екон. статистика.

В. Г. Гулеватий.

БОНДАРЕ́НКО Людмила Михайлівна (н. 28.XII 1927, с. Старий Салтів, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актриса, співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчила (1949) Харків. муз. училище. З 1951 — у Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського, муз. М. Лисенка), Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Аза («Циганка Аза» Старицького, муз. М. Васильєва), Герарда («Закохана витівниця» Лопе де Вега), Ханума («Витівки Хануми» Цагарелі).

Л. М. Дворниченко.

БОНДАРЕ́НКО Павло Іванович (н. 22.XII 1917, Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1978), дійсний член АМ СРСР (з 1983). Член КПРС з 1942. У 1949 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. З 1970 — ректор Моск. худож. ін-ту (з 1972 — професор). Твори: цикл рельєфів на історико-революц. теми (1949), пам'ятник В. І. Леніну (м. Севастополь, 1957); всі — у співавторстві. Брав участь у створенні *Ленінського меморіалу* в Ульяновську (1967—70). Держ. премія СРСР, 1950.

БОНЯ Григорій Васильович (н. 1.IV 1918, с. Градизьк, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1978). У 1939—50 (з перервою) навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Рідна земля» (1957), «Мати-земля» (1960), «Легенда про Гамалію» (1961), «Переможці» (1963), «На сторожі» (1965), «На зорі колективізації» (1969), «Степи Запоріжжя» (1970), «Сивий Єнісей» (1976), «Угрюмріка» (1976), «В. І. Ленін у Саянах» (1976). Іл. с. 542.

БО́РИНЯ — селище міського типу Турківського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на р. Борині (бас. Дністра), за 6 км від залізнич. ст. Нижня Яблунька. 2,1 тис. ж. (1984). Хлібний з-д, лісництво, лісорозсадник, будинок побуту. Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня школа, філіал Турківської муз. школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відома з 1552, с-ще міськ. типу — з 1981.

БОРИ́СКО Василь Никифорович [н. 29.III (11.IV) 1916, м. Новомиргород, тепер Кіровоградської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1942. Закінчив Кіровогр. технікум механізації сільс. г-ва, набув спеціальності технік-механіка с. г. З 1955 — голова колгоспу ім. Чкалова Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл. Б.— депутат Верховної Ради УРСР 8 і 9-го скликань.

І. Г. Братченко.

БОРИ́СОВ Альберт (Олег) Іванович (н. 8.XI 1929, Приволзьк, тепер Іван. обл.) — російський радянський актор, народний арт. СРСР (з 1978). Після закінчення 1951 Школи-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (Москва) до 1963 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. В 1964—83 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, з 1983 — у МХАТі. Серед ролей: Сухов («Дачники» М. Горького), Григорій Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим) та ін. Знімається в кіно: Голохвостий («За двома зайцями», Київська студія художніх фільмів ім. А. П. Довженка) та ін. Державна премія СРСР, 1978.

С. М. Грін.

БОРИ́СОВ Валентин Тихонович [н. 7 (20).VII 1901, м. Богодухів, тепер Харків. обл.] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). У 1927 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1944 — викладач Харків. консерваторії (з 1963 — Харків. ін-т мистецтв; 1944—48 — директор, з 1977 — професор). Твори: три симфонії, симфонічні поеми, сюїти, концерти для фортепіано з оркестром.

Н. Л. Очеретовська.

БОРНА́ЦЬКИЙ Іван Іванович [н. 7 (20).VI 1912, Юзівка, тепер Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив (1934) Донец. металург. ін-т. З 1972 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. напрями діяльності — обгрунтування теоретичних і технологічних основ глибокої десульфурації металу, розробка досконалішої технології позапічних процесів.

БОРО́ВСЬКИЙ Микола Степанович (н. 14.IV 1908, м. Новогеоргіївськ, тепер у складі м. Кремгес Кіровогр. області) — укр. радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. У 1954—60 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Романтики», «Мрії» (обидва — 1961), «Металурги Придніпров'я» (1963), «Земля» (1967), «Робітник. Рік 1928» (1969), «Саянські скелелази» (1971), «Тривожний ранок» (1973), триптих «Бригада монтажників Віталія Поліщука» (1974), «Хвилина мовчання» (1978), «Початок шляху» (1980), галерея портретів (1973—80) учасників оборони і визволення м. Дніпропетровська в роки Великої Вітчизн. війни.

БОРЩО́В Дмитро Васильович (н. 8.I 1924, с. Курячі Лози, тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1959. На профес. сцені — з 1946. З 1959 працює у Микол. укр. муз.-драм. театрі. Серед ролей: Захар Беркут («Беркути» за Франком), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Генерал Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади). Створив образ В. І. Леніна («Революційний етюд» Шатрова).

Л. М. Дворниченко.

БРЕГВА́ДЗЕ Нані Георгіївна (н. 21.VII 1938, Тбілісі) — груз. рад. естрадна співачка, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1961 закінчила Тбіліську консерваторію (клас фортепіано). В 1959—64 — солістка естрадного оркестру Грузії «Реро», з 1964 — вокально-інструм. ансамблю «Орера», з 1980 — Груз. респ. філармонії (Тбілісі).

В. С. Мурза.

БРЕ́ЖНЄВ — назва (з 1982) м. *Набережні Челни*.

БРО́ВИКОВ Володимир Інатович (н. 12.V 1931, м. Вєтка, тепер Гом. обл. БРСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1958. Закінчив Білорус. ун-т (1955), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1969); кандидат філос. наук. З 1955 — на журналіст. роботі. В 1963—65 — заст. секретаря партКому Оршанського виробн. колгоспно-радгоспного управління Вітеб. обл., 1965—66 — другий секретар Оршанського райкому, 1970—72 — секретар Вітеб. обкому Компартії Білорусії. В 1972—78 — в апараті ЦК КПРС. У 1978—83 — другий секретар ЦК Компартії

Білорусії. З липня 1983 — Голова Ради Міністрів Білоруської РСР. Член ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

БРОДЕ́ЦЬКЕ — селище міського типу Козятинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташоване на р. Гнилоп'яті при впадінні в неї р. Бродянки (бас. Дніпра), за 22 км від залізничної ст. Козятин. 3,0 тис. ж. (1984). У селищі — цукровий та залізобетонних виробів заводи, підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, комплексний пункт побутового обслуговування тощо. Заг.-осв. школа: лікарня: Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Відоме з 1712, с-ще міськ. типу — з 1981.

БРО́ДСЬКА Лідія Ісаківна [н. 28.II (13.III) 1910, Петербург] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1980), чл.-кор. АМ СРСР (з 1970). Дочка І. І. *Бродського*. У 1935—39 навчалася в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Райдуга над Дніпром» (1953), «Байкал» (1962), «Над просторами Росії» (1970), «Над Дніпром» (1979) та ін.

БРУНЕ́Й — незалежна держава на Пн. о. Калімантан. Пл. 5,8 тис. км². Населення понад 200 тис. чол. (1984). Член Асоціації д-в Пд.-Сх. Азії. До 1.I 1984 — протекторат Великобританії. Про історію, природу та г-во, а також карту Б. див. ст. *Бруней* (т. 2).

БРУСЕНЦО́В Геннадій Якович (н. 14.XI 1927, м. Орел) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1967. У 1945—53 навчався у Вищому худож.-пром. уч-щі ім. В. Мухіної в Ленінграді. Твори: «Ленінський декрет» (1957), «Біле золото» (1959), «Наші батьки» (1967), «На землі» (1966), «На землі Севастополя» (1971), «Повернулись» (1975), «Лейтенант революції» (1977), «Бригада» (1982), «Портрет І. Д. Папаніна» (1983) та ін.

Г. Я. Брусенцов. Повернулись. 1975.

БРУСИ́ЛІВ — селище міського типу Коростишівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташований на р. Здвижі (бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. ст. Скочище. 4,3 тис. ж. (1984). У селищі — хлібозавод, дільниця Житомир. мол. заводу, виробниче відділення Коростишівської райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Середня та муз. школи; лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Відомий з 1543, с-ще міськ. типу — з 1979.

БУ́БЛИК Борис Миколайович (н. 25.I 1936, с. Клюки Тетіївського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки та математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1964. Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1961 працює в ньому (з 1971 — професор). Осн. наук. праці стосуються механіки деформованого твердого тіла і теорії керування мех. системами.

БУ́ЗНИК Віктор Михайлович [н. 21.IX (4.X) 1914, с. Тернівка, тепер у межах м. Миколаєва — 23.XII 1968, Миколаїв] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1941) Миколаївського кораблебудівного ін-ту працював у цьому ж вузі (з 1965 — ректор). Осн. праці стосуються суднових енерг. установок. *В. Г. Матвєєв.*

БУЛА́ТОВ Михайло Олександрович (н. 23.I 1936, с-ще Красногорівка, тепер місто Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1983). Член КПРС з 1965. Закінчив Київ. ун-т (1960). Викладав 1960—62 у гірничо-металург. ін-ті у Комунарську, 1965—72 — у Київ. ун-ті. З 1972 — старший наук. співробітник Ін-ту філософії АН УРСР. Автор наук. праць з питань діалектичного матеріалізму та історії філософії. Держ. премія УРСР, 1982.

БУЛГА́КОВ Микола Петрович (7.XII 1929, с. Ясенки, тепер Горшеченського р-ну Курської обл.)— укр. рад. океанолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив Вище арктичне морське уч-ще ім. адмірала С. О. Макарова в Ленінграді. З 1976 працює в *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР (з 1984 — ген. директор Гвінейського н.-д. центру цього ін-ту). Наук. дослідження проблем гідрофізики. Наук. керівник міжнар. проекту по вивченню Карибського м. та прилеглих районів Атлантичного океану.

БУРКІНА́-ФАССО́ — нова (з 4.VIII 1984) назва д-ви *Верхня Вольта*.

БУРЛЮ́К Алла Леонідівна [н. 27.XI 1935, с. Переволочна (тепер переселене в с. Світлогірське) Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1957 Харків. ін-ту мистецтв працювала в театрах Києва, Донецька, Чернігова, з 1979 — в Київ. молодіжному театрі. Серед ролей — Лимариха («За двома зайцями» Старицького), Віра Холодна («На світанку» Плоткіна, муз. Сандлера), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна), комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Ольга («Три сестри» Чехова). *В. М. Жежера.*

БУРЧА́К Федір Глібович (н. 3.IV 1924, Київ) — укр. рад. юрист. Член КПРС з 1962. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1949). У 1957—65 — на видавничій роботі, зокрема в Головній редакції УРЕ, з 1965 — зав. юрид. відділом Президії Верховної Ради УРСР. Співавтор монографії «Історія держави і права Української РСР» (Держ. премія УРСР, 1981).

Тв.: Учение о соучастии по советскому уголовному праву. К., 1969; Про державу і право. К., 1976; Квалификация преступлений. К., 1983.

БУТ Микола Якович (н. 21.IV 1928, хутір Погожа Криниця, тепер село Роменського р-ну Сум. обл.) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1980). Член КПРС з 1968. У 1949—53 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова, 1953—57 — у Харків. худож. ін-ті. Твори: «Вартовий. Аджимушкайські каменоломні. 1942 рік» (1963), триптих «У роки великих випробувань» (1982), «Комсомольці Аджимушкая» (1983) та ін. Б.— один із авторів діорами «Битва за Дніпро» для Дніпропетровська (1972—75) та панорами «Сталінградська битва» для Волгограда (1982). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

БУТЕ́НКО Геннадій Михайлович (н. 21. VIII 1932, м. Миргород, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. патофізіолог, доктор мед. наук (з 1971), професор (з 1984). Член КПРС з 1980. Закінчив Одеський мед. ін-т (1956). В 1962—71 працював в Київ. мед. ін-ті, з 1971 працює в Ін-ті геронтології АМН СРСР. Осн. праці — з імунології та імунопатології старіння. Держ. премія УРСР, 1981.

БУЧМАНИ́ — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 8 км від залізнич. ст. Білокоровичі. 1,0 тис. ж. (1984). У селищі — торфобрикетний з-д, комплексний пункт побутового обслуговування. Восьмирічна школа; відділення районної лікарні, фельдшерсько-акушерський пункт; Будинок культури, б-ка. Засн. 1946, с-ще міськ. типу — з 1983.

БУШМІ́Н Олексій Сергійович [2 (15).X 1910, с. Ліва Росош, тепер Каширського району Ворон. обл.— 19.III 1983, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, академік АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. З 1945 — в Ін-ті рос. л-ри АН СРСР (Пушкінський дім), 1955—65 і 1977—83 — директор цього ін-ту. Розробляв проблеми теорії і методології літературознавства, історії рос. л-ри 19 ст., розвитку рос. рад. л-ри.

БЮШГЕ́НС Георгій Сергійович [н. 3 (16).IX 1916, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1963. Після закінчення (1940) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе працює в Центр. аерогідродинамічному ін-ті. Одночасно (з 1954) — в Моск. фізико-тех. ін-ті. Осн. праці — з динаміки, стійкості, керованості й аеродинаміки літака. Нагороджений 3 орденами Леніна. Ленінська премія, 1961. Іл. с. 542.

В

ВАЛЬКО́ Богдан Олександрович (н. 20.IX 1934, Львів) — укр. рад. художник скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1983). Твори: набори ваз «Полум'я Перемоги» (1975), «Золота осінь» (1982), «Святкові», «Схід сонця» (обидва — 1983), набори для десерту, графини, куманці, фляги, декоративні тарілки, кухлі та ін. Іл. с. 543.

Н. Г. Бреговадзе.

В. Г. Бровиков.

А. Л. Бурлюк.

О. С. Бушмін.

Г. С. Бюшгенс.

М. А. Ватолін.

О. П. Войнова-Павловська.

Г. В. Бовя. Мати-земля. 1960. Музей образотворчих мистецтв у Донецьку.

ВА́НІН Георгій Андрійович (н. 17.VII 1930, Новоросійськ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. Закінчив (1955) Харків. авіац. ін-т. З 1957 працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1967 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі тонкостінних оболонкових конструкцій, теорії композиційних і полімерних матеріалів.

ВАНУА́ТУ, Республіка Вануату — держава, розташована на о-вах Нові Гебріди, в пд.-зх. частині Тихого ок. Площа — 14,8 тис. км². Населення — 123 тис. чол. (1983, оцінка). Столиця — м. Віла. **Державний лад.** В.— республіка. Входить до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, якого обирає парламент на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (39 депутатів), обираний населенням на 4 роки; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Див. *Нові Гебріди* (острови).

Населення. Понад 90 % нас. країни — *меланезійці,* решта — британці, французи, вихідці з ін. тихоокеанських о-вів. Офіц. мови — біслама (місц. варіант англ. мови), англійська і французька. Пересічна густота нас.— 8,3 чол. на 1 км² (1982).

Історія. Архіпелаг Нові Гебріди відкрито 1606 португ. мореплавцем П. Кіросом. У 1774 острови дослідив Дж. *Кук,* який дав їм назву Нові Гебріди за схожість з моря на Гебрідські о-ви біля берегів Шотландії. З 1906 Нові Гебріди були спільним володінням (*кондомініумом*) Великобританії та Франції і управлялись їхньою об'єднаною адміністрацією. В 1979 на виборах до нац. парламенту перемогу здобула партія Вануаку, яка виступала за надання країні незалежності. 30.VII 1980 Нові Гебріди було проголошено незалежною д-вою у складі Співдружності, очолюваної Великобританією. Країна дістала назву Республіка Вануату («вануату» у перекладі з мови біслама — «країна, яка була, є й буде»). Уряд В. проголосив курс на повну ліквідацію всіх колоніальних пережитків, досягнення нац. єдності, проведення агр. реформи і здобуття певної політ. і екон. незалежності. На міжнар. арені виступає за надання незалежності всім колоніальним територіям у районі Тихого ок., за створення в *Океанії* без'ядерної зони. З 1981 В.— член ООН. *Л. О. Лещенко.*

Політичні партії. Партія Вануаку, засн. 1971. Правляча. Федеральна партія. Опозиційна.

Господарство. Внаслідок багаторічної колоніальної залежності економіка країни розвинута слабо. 80 % самодіяльного населення зайнято у с.г. На селі характерне співіснування общинного та приватного землеволодіння. Частина землі належить іноз. власникам. Переважає тропічне землеробство. Осн. товарні культури — кокосові горіхи (на копру), кава, боби какао. Для власного споживання вирощують ямс, таро, хлібне дерево, банани та ін. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Розвиваються птахівництво та рибальство (вилов тунця). В лісах незначні заготівлі деревини цінних порід. У невеликій кількості видобувають марганцеву руду (на о. Ефате). Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами по переробці с.-г. сировини, консервуванню м'яса, обробці риби, виробн. буд. матеріалів. З-ць у країні немає. Довж. асфальтованих автошляхів — бл. 350 км. Гол. мор. порт та міжнар. аеропорт — Віла. З В. вивозять копру, марганцеву руду, рибу, каву, боби какао, м'ясні консерви, деревину; довозять машини, пальне, товари широкого вжитку, продукти харчування. Осн. торг. партнери — Австралія, Франція, Великобританія, Японія, Нова Зеландія, США. Грош. одиниця — вату. 75 вату = 1 австрал. дол. (грудень 1983).

Культура. У країні склалося дві шкільні системи — англійська і французька, з навчанням відповідно англ. і франц. мовами. До поч. школи приймаються діти з 6 років. Поряд з державними існують приватні й місіонерські школи. За англ. системою строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 5 (3 + 2), за франц. системою освіти строк навчання в поч. школі 5 років, у середній — 7 (4 + 3). У 1981/82 навч. р. діяло 289 поч. шкіл (24,1 тис. учнів), у серед. загальноосв. школах налічувалося 1,9 тис. учнів. Пед. коледж готує учителів для поч. шкіл. У м. Віла міститься Культур. центр з музеєм і бібліотекою.

В. З. Клепиков.

Сільський краєвид.

ВАСИ́ЛЬЄВ Вадим Сергійович (н. 25.III 1931, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1950—56 навчався у Харків. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — житл. і громад. будинки в районі Павлового поля в Харкові (1962—75), кіноконцертні зали «Україна» у Харкові (1963) і «Ювілейний» у Херсоні (1967), забудова Центр. бульвару (1977—83) і Будинок Рад (1978) у Запоріжжі (всі — у співавторстві). З 1965 викладає в Харків. інженерно-буд. інституті.

ВАСИ́ЛЬЄВ Всеволод Вікторович (н. 28.II 1935, Воронеж) — укр. рад. вчений у галузі електроніки та моделювання, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1971. Закінчив (1958) Таганрозький радіотех. ін-т. З 1981 працює в Ін-ті проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Осн. праці — з моделювання задач буд. механіки, оптимального управління в енергетиці, з тренажерних систем.

ВАСИ́ЛЬЄВ Михайло Олексійович (н. 2.I 1937, м. Бєлово Кемеровської обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1980). Член КПРС з 1978. Після закінчення Моск. ін-ту сталі (1959) працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1979 — зав. лабораторією). Осн. напрями наук. досліджень — фазові перетворення у металевих сплавах, електронна та іонна спектроскопія металевих поверхонь. Держ. премія УРСР, 1980.

ВАТО́ЛІН Микола Анатолійович (н. 13.XI 1926, Свердловськ) — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. Закінчив (1949) Уральський політех. ін-т (Свердловськ). З 1950 працює в Ін-ті металургії Уральського наук. центру АН СРСР (з 1967 — директор). Одночасно (з 1973) викладає у Свердловському гірничому інституті. Основні праці — з фізико-хімічних основ металургійних процесів. Державна премія СРСР, 1982.

ВЕЛИ́КІ БІ́РКИ — селище міського типу Тернопільського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Гнізні (бас. Дністра). Залізнична станція. 3,6 тис. ж. (1984). Ф-ка госп. виробів, Терноп. райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція. Цехи районного побутового комбінату. Середня та муз. школи; лікарня; Будинок культури, 2 бібліотеки. В. Б. відомі з 1410, селище міського типу — з 1978.

«ВЕНЕ́РА». Відповідно до програми досліджень космічного простору і планет Сонячної системи в СРСР 30.X і 4.XI 1981 було здійснено запуски космічних станцій «В.-13» і «В.-14», а 2.VI і 7.VI 1983 — станцій «В.-15» і «В.-16». Осн. мета запусків — продовження наук. досліджень поверхні й атмосфери *Венери.* «В.-13» досягла околиць планети 1.III 1982, а «В.-

14» — 5.III 1982. Їхні спускні апарати ввійшли в щільні шари атмосфери і здійснили м'яку посадку на поверхню Венери. 10.X і 14.X 1983 станції «В.-15» і «В.-16» стали *штучними супутниками Венери*. Див. також ст. «*Венера*», УРЕ, т. 2.

ВЕРТЄ́БНИЙ Вадим Павлович (н. 11.IX 1930, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1959. Закінчив (1952) Київ. ун-т. З 1970 працює в Ін-ті ядерних досліджень. Осн. наук. праці В. присвячені питанням нейтронної фізики низьких і середніх енергій, а також одержанню даних, необхідних для розрахунку і проектування атомних реакторів.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Роман Олександрович (н. 1.II 1937, Ташкент) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1980). Закінчив 1959 Казанський хіміко-технологічний ін-т. З 1965 працює в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР (з 1978 — зав. відділом). Осн. наук. напрям — дослідження адгезійних явищ у полімерних системах. Здійснив теор. розробку нових біодеструктуючих полімерів мед. призначення, їхню експериментальну перевірку, створив технологію виробництва і практичного застосування їх. Державна премія УРСР, 1982.

ВЕ́СКЕ Тамара Яківна (н. 1.IV 1914, Таллін) — укр. рад. муз. діяч, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). В 1949 закінчила Харківську консерваторію. З 1952 працює в цьому вузі (з 1963— Харків. ін-т мистецтв; з 1980 — професор). Серед випускників — Н. *Ткаченко*, В. *Третяк*, Г. *Ципола*.

Н. Л. Очеретовська.

ВЕСТ-ІНДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1948. Перебуває на Ямайці в містечку Мона недалеко від м. Кінгстона. Обслуговує Ямайку, Тринідад і Тобаго, Барбадос, Багамські о-ви та ін. території в басейні Карибського моря. Навчання — англ. мовою. В.-І. у. має два філіали: на Тринідаді і Тобаго (засн. 1960) в м. Сент-Огюстін побл. Порт-оф-Спейна (ф-ти с.-г. та інженерний) і на Барбадосі в Бріджтауні (засн. 1963; юрид. ф-т). На Ямайці функціонують 4 ф-ти: гуманітарних, соціальних, природничих наук та медичний, а також вища пед. школа. В 1983/84 навч. р. в В.-І.у. налічувалося понад 8 тис. студентів.

В. З. Клепиков.

ВИНОГРА́ДОВ Гліб Андрійович [н. 2 (15).V 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі металургії і металознавства, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Закінчив (1933) Донец. металург. ін-т. Працював (1933—57) на металург. з-дах України. З 1957 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці в галузі обробки металевих порошків тиском. Премія ім. П. Г. Соболевського АН СРСР, 1963, 1970. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1975.

ВИНОГРА́ДОВА Елеонора Олексіївна (н. 16.XI 1931, Грозний) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). У 1965 закінчила Київську консерваторію (з 1965 — її викладач). З 1966 — худож. керівник і гол. диригент хорової студії хлопчиків «Дзвіночок» київського Палацу піонерів та школярів імені М. Островського.

ВИСО́ЦЬКИЙ Сергій Олександрович (н. 15.VII 1923, Полтава) — укр. рад. історик і археолог, доктор історичних наук (з 1978). У 1956 закінчив Київ. ун-т. Працював наук. співробітником заповідника «Софійський музей». З 1967 — в Ін-ті археології АН УРСР (з 1981 — завідуючий сектором). Дослідник історії та культури давнього Києва, зокрема давньорус. написів — *графіті* та фрескового живопису 11 ст., один з авторів відбудови Золотих воріт. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1979. Державна премія УРСР, 1983.

Тв.: Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., К., 1966; Средневековые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI—XVII вв. К., 1976; Золотые ворота в Киеве. К., 1982.

ВІДДІЛЕННЯ ГЕОГРА́ФІЇ Інституту геофізики АН УРСР — науково-дослідна установа, яка проводить дослідження в галузі фіз. та екон. географії, геоморфології, палеогеографії, біогеографії, картографії, географії населення і транспорту. Створене 1964 у Києві як Сектор географії при Ін-ті геологічних наук АН УРСР; з 1981 — Відділення географії Морського гідрофіз. ін-ту, з 1983 — Ін-ту геофізики АН УРСР. Основні напрями наук. роботи — розробка геогр. проблем природокористування, теорії і методики комплексних досліджень природних умов і природних ресурсів, виробничо-тер. систем, тематичного картографування природи, г-ва та населення України.

О. М. Маринич.

ВІННИЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1937. У репертуарі: «Котигорошок», «Наш веселий колобок», «Легенда синіх гір» Г. Усача, «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед різдвом» за М. Гоголем та ін.

ВІТКО́ВСЬКИЙ Лев Іванович (н. 26.VIII 1931, Тула) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. У 1952—58 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка*. Твори: «Перші будівельники» (1963), «Мирний ранок» (1965), «Брати Ульянови» (1968), «Починалась п'ятирічка» (1969), «Пам'ять народна» (1972), «Балада про землю» (1975—76), «Знову на фермі» (1979). Викладає в Київському художньому інституті (з 1982 — професор).

Л. І. Вітковський. Перші будівельники. 1963.

ВІЦЬКО́ Іван Михайлович (н. 16. VI 1930, с. Крутий Берег, тепер Полтавського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1982). У 1948—51 навчався в Миргородському керамічному технікумі, 1953—59— у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва. Твори: сервізи «Плахта» (1960), «Золотистий» (1976) і «Жнива» (1981), тематичні вази «Карпати» (1962), «Жовтень» (1967), «Будова» (1979) та ін.

ВЛАДИ́МИРОВ Вадим Михайлович (н. 13.XII 1928, м. Ніколаєвськ-на-Амурі) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1952) Сибірський автомоб.-дорожній ін-т (Омськ). З 1962 — в Держ. н.-д. проектно-конструкторському і проектному ін-ті вугільної пром-сті (Київ). Осн. галузь діяльності — створення й удосконалення роторних екскаваторів з підвищеними і високими зусиллями різання для розробки міцного вугілля та порід у складних гірничо-геологічних умовах. Держ. премія СРСР, 1978.

ВО́ЙНОВА-ПАВЛО́ВСЬКА Ольга Петрівна (н. 9.VI 1939, с. Лебединці Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. співачка, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1980. З 1965 — солістка Черкас. укр. нар. хору.

ВОЛИ́НСЬКИЙ Петро Костьович [14 (26).II 1893, с. Олика, тепер смт Ківерцівського р-ну Волин. обл.— 12.IV 1982, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог, засл. працівник вищої школи УРСР, професор (з 1954). Член КПРС з 1942. Закінчив Ніжинський історико-філол. ін-т (1916). З 1929 — в Київ. пед. ін-ті ім. О. М. Горького. Досліджував історію укр. л-ри 19 — поч. 20 ст. Автор підручників з теорії та історії укр. л-ри.

Н. М. Гаєвська.

ВОЛИ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1975 у Луцьку. В репертуарі: «Великий Кукко» Б. Юнгера, «Веселий маскарад» С. Когана й В. Орлова, «Котигорошок» Г. Усача, «Божественна комедія» І. Штока, «Вікентій Прерозумний» Я. Стельмаха, «Орел Срібнокрилець» М. Томенка, «Годинник з зозулею» С. Прокоф'євої.

ВОЛК Ігор Петрович (н. 12.IV 1937, м. Зміїв, тепер м. Готвальд Харків. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1964. Закінчив Кіровоградське військ. авіац. уч-ще льотчиків (1956), школу льотчиків-випробувачів (1965) і Моск. авіац. ін-т ім. С. О. Орджонікідзе (1969). В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. О. *Джанібековим* і С. Є. *Савицькою* 17—29.VII 1984 здійснив політ на космічному кораблі «Союз Т-12». Після стикування з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-11» (осн. екіпаж — Л. Д. *Кизим*, В. О. *Соловйов* і О. Ю. *Атьков*; див. т. 12, Додаток) космонавти виконали програму наук.-тех., технологічних і мед.-біол. досліджень та експериментів. Було здійснено перший в історії пілотованих польотів вихід жінки-космонавта у відкритий космос. 25.VII В. О. Джанібеков і

І. П. Волк.

Б. О. Валько. Композиція декоративних ваз «Святкові». Гутне скло. 1983.

І. М. Віцько. Декоративна ваза. «Гуцул». Майоліка. 1976.

В. І. Воротников.

І. Д. Гамкало.

Ю. П. Гамова.

М. П. Гвоздь.

С. Є. Савицька, перебуваючи поза станцією протягом 3 год 35 хв, провели випробування нового універсального інструменту, призначеного для виконання в умовах відкритого космосу складних технологічних операцій.

ВО́ЛКОВ Ігор Володимирович (н. 24.II 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Закінчив (1958) Київ. політех. ін-т. З 1960 працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (з 1974 — зав. відділом). Осн. напрями наук. діяльності — перетворення і стабілізація параметрів електромагн. енергії, теорія електр. кіл, розробка електромагн. і напівпровідникових регуляторів струму. Держ. премія УРСР, 1975.

ВО́РОНОВА Наталія Олександрівна [н. 17 (30).IV 1909, м. Березівка, тепер Одеської обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1963). Закінчила (1932) Харків. інженерно-екон. ін-т. З 1940 працює в Ін-ті чорної металургії (Київ, Дніпропетровськ). Одночасно (1962—71) — в Дніпроп. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження властивостей і поліпшення якості рідкого чавуну, позапічна обробка рідкого чавуну магнієм, створення чавуну нового виду для ливарного виробництва. Держ. премія УРСР, 1981.

ВОРОПА́Й Микола Маркович (н. 7.XI 1937, с. Піщане Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1983). Член КПРС з 1980. Закінчив (1959) Київ. політех. ін-т. З 1963 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі технології й устаткування зварювального виробництва. Держ. премія УРСР, 1972.

ВОРОТНИКО́В Віталій Іванович (н. 20.I 1926, м. Воронеж) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1947. Закінчив Куйбишевський авіац. ін-т (1954). В 1942—44 та з 1947 працював на з-ді. В 1955—56 — парторг ЦК КПРС, 1956—59 — секретар парткому з-ду в Куйбишеві. В 1960—61 — зав. відділом, 1961—63 — секретар, 1963—67 — другий секретар Куйбишевського обкому КПРС. У 1967—71 — голова Куйбишевського облвиконкому. В 1971—75 — перший секретар Воронезького обкому КПРС. В 1975—79 — перший заст. Голови Ради Міністрів РРФСР. У 1979—82 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Республіці Куба. В 1982—83 — перший секретар Краснодарського крайкому КПРС. З червня 1983 — Голова Ради Міністрів РРФСР. Член ЦК КПРС з 1971. З червня 1983 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з грудня 1983 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1938. В репертуарі: «Іван Царевич, Сірий вовк та інші» В. Маслова, «Таємничий гіпопотам» П. Ліфшиця та І. Качанова, «Василиса Прекрасна» С. Прокоф'єва і Г. Сапгіра, «Заяча школа» П. Манчева.

ВУГЛЕХІМІ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва чорної металургії СРСР. Організований 1930 у Харкові на базі Центральної лабораторії «Коксобензол». З 1968 — центральний у галузі коксохім. виробництва Мін-ва чорної металургії СРСР. У складі ін-ту (1984) — 7 відділів, 18 лабораторій, дослідна майстерня; є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: дослідження в галузі термічної переробки вугілля, а також уловлювання і переробки продуктів коксування. Ін-т видає (з 1972) галузеві тематичні збірники. У 1980 ін-т нагороджено орденом «Знак Пошани».

М. Г. Скляр.

Г

ГАВРИ́ЛКО Олександр Павлович (н. 1.V 1925, с-ще Новий Биків, тепер смт Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Автор проекту планування і забудови с-щ Трипільської ГРЕС (тепер смт Українка Київ. обл.; 1965—83), Ладижинської ГРЕС (тепер м. Ладижин Вінн. обл.; 1968—72); комплексів Ладиженської (1969—72) і Чигиринської (1973—74) ГРЕС, Київської ТЕЦ-6 (1976—83) та ін.

ГАВРИ́ЛОВ Ігор Володимирович (17.V 1928, с. Рубежевичі, тепер Столбцовського р-ну Мін. обл.— 19.X 1982, Київ) — укр. рад. астроном, доктор фіз.-матем. наук (з 1975). Закінчив (1952) Вільнюський ун-т. У 1954—82 працював у Головній астрономічній обсерваторії АН УРСР. Основні праці — в галузі астрометрії та селенодезії. Державна премія УРСР, 1983.

Д. П. Дума.

ГА́ВРИШ Володимир Костянтинович (н. 22.IV 1925, с. Погребище, тепер с-ще міськ. типу Вінн. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Закінчив Всесоюзний заочний політех. ін-т (1953). Працював у геологорозвідувальних орг-ціях УРСР (1946—62). З 1962 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (з 1973 — зав. відділом). Осн. праці присвячені геол. будові нафтогазоносних районів УРСР. Розробив новий метод палеоструктурно-геол. аналізу для прогнозування й розшуків нафтогазоносних структур.

П. М. Палій.

ГАЛАДЖІ́Й Федір Максимович [29.VII (11.VIII) 1914, с. Зубарі, тепер у складі смт Кожанка Фастівського р-ну Київ. обл. — 23.II 1982, Київ] — рад. учений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1979). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. ун-т (1937). У 1939—41 і 1946—78 працював у Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки робіт у гірничій пром-сті, 1978—82 — в Ін-ті геофізики ім. С. І. Субботіна АН УРСР. Осн. праці — з питань розробки та впровадження методів і тех. засобів безпечного ведення вибухових робіт у підземних гірничих виробках. Держ. премія СРСР, 1950.

В. М. Палій.

ГА́МКАЛО Іван Дмитрович (н. 1.V 1939, с. Городище Королівське, тепер с. Городище Жидачівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1975. У 1963 закінчив Львів. консерваторію (клас В. Василевича і М. *Колесси*). В 1963—65—зав. муз. частиною і диригент Львів. обл. муз.-драм. театру (Дрогобич), 1968—70—гол. диригент симф. оркестру Донец. філармонії. З 1970 — диригент Київ. театру опери та балету. Викладач Київ. консерваторії (1977—81) та Ін-ту культури (з 1981). В репертуарі — укр., рос., зх.-європ. оперна та симф. класика, твори рад. композиторів, зокрема опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Катерина» М. Аркаса, «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Отелло» Дж. Верді, «Милана» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича.

ГА́МОВА Юлія Петрівна (н. 25.XI 1935, с. Бубнівська Слобідка, тепер Золотоніського району Черкаської обл.) — українська радянська бандуристка, народна арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979. У 1966 закінчила Київ. консерваторію. З 1956 виступає у складі тріо бандуристок «Дніпрянка» (разом з Е. *Миронюк* та В. *Пархоменко*), з 1965 — при Київ. філармонії. Автор обробок муз. творів для бандури.

ГА́СИК Михайло Іванович (н. 30. VI 1929, с. Семенівка, тепер Пологів. р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. вчений у галузі електрометалургії і електротермії, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1971. Після закінчення (1954) Дніпроп. металургійного ін-ту працює в цьому ж вузі (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. праці — в галузі теорії і технології одержання неорганічних матеріалів електротермічними способами. Держ. премія УРСР, 1977.

ГВАТУА́ Нонна Акакіївна (н. 12.I 1928, м. Сухумі) — укр. рад. кардіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1969). В 1952 закінчила 1-й Моск. мед. ін-т, в якому працювала до 1957. З 1958 — в Укр. н.-д. ін-ті кардіології ім. М. Д. Стражеска. Праці Г. присвячені питанням кардіології, *інфаркту міокарда*, гострій коронарній недостатності. Держ. премія УРСР, 1981.

ГВІШІА́НІ Джермен Михайлович (н. 24.XII 1928, м. Ахалціхе Груз. РСР) — рад. філософ і соціолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1951. Закінчив Моск. ін-т міжнар. відносин (1951). З 1977 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту системних досліджень Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по науці і техніці (ДКНТ) і АН СРСР. Автор праць з проблем управління й соціальної орг-ції.

ЯПОНІЯ

о. Хоккайдо
САППОРО
ХАКОДАТЕ
о. Хонсю
ТИХИЙ ОКЕАН
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
СЕНДАЙ
НІГАТА
НАГАНО
ТОКІО
ЙОКОГАМА
НАГОЯ
ОСАКА
КІОТО
ХІРОСІМА
ОКАЯМА
НІГАТАНЮСЮ ФУКУОКА
НАГАСАКІ
КАГОСІМА
о. Кюсю
о. Сікоку
о. Хонсю
о-ви ОГАСАВАРА (БОНІН) та о-ви КАДЗАН (ВОЛКАНО)
о-ви РЮКЮ (НАНСЕЙ)
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:7 500 000

ЯПОНІЯ

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА РИБАЛЬСТВО

- Рис
- Рис із іншими зерновими й бобовими культурами та бульбоплодами
- Овочівництво і плодівництво з посівами рису та приміським тваринництвом
- Технічні й кормові культури з посівами бобових та молочним тваринництвом
- Плодоовочівництво та шовківництво з посівами зернових культур

Райони поширення

- квітництва
- молочного тваринництва
- морських культур

МАСШТАБ 1:12 500 000

025 0 025 250 км

ПРОМИСЛОВІСТЬ

МАСШТАБ 1:9 000 000

90 0 90 180 км

Потужність електростанцій

Теплові електростанції

- понад 2 млн. кВт

Гідроелектростанції

- понад 1 млн. кВт
- від 100 тис. до 1 млн. кВт

Атомні електростанції

- понад 1 млн. кВт
- від 160 тис. до 820 тис. кВт

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Виробництво хімічного волокна
- Виробництво синтетичного каучуку
- Залізничне машинобудування
- Деревообробна
- Скляна і фарфоро-фаянсова

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

ГВОЗДЄЦЬКИЙ Василь Степанович (н. 16.VIII 1930, с. Шура-Копіївська Тульчинського р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1976). Член КПРС з 1959. Після закінчення (1960) Київ. ун-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з фізики зварної дуги. Державна премія УРСР, 1972.

ГВОЗДЬ Микола Петрович (н. 9.VI 1937, Дніпропетровськ) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1974. У 1963 закінчив Київ. консерваторію. З 1966 — у Держ. засл. капелі бандуристів УРСР (з 1977 — художній керівник і головний диригент).

ГЕРАЩЕНКО Володимир Федорович (н. 24.II 1924, с. Соколове, тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. художник театру, нар. художник УРСР (з 1979). Після закінчення 1953 Харків. художнього ін-ту працював гол. художником Запоріз. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щорса, з 1966 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Створив оформлення до вистав: «Енеїда» за Котляревським (1977), «Циганка Аза» М. Старицького (1966), «Живий труп» Л. Толстого (1978), «Нора» Г. Ібсена (1971).

Л. М. Дворниченко.

ГІММЕЛЬФАРБ Абрам Анатолійович (н. 12.XI 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1956. Закінчив (1948) Дніпроп. металург. ін-т, з 1956 працює у цьому вузі. Осн. напрями наук. діяльності: автоматизація доменного виробн., процеси відновлення і шлакоутворення в доменних печах, процеси безпосереднього одержання заліза. Держ. премія УРСР, 1983.

ГІНЗБУРГ Віталій Аркадійович (н. 23.IV 1938, м. Костянтинівка Донец. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1960 закінчив Львів. політех. ін-т. Твори: композиції з гутного скла і кришталю, скульптури зі склодроту та ін.

О. О. Роготченко.

ГЛАДИШЕВСЬКИЙ Євген Іванович (н. 14.IV 1924, с. Реклинець Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (1979). Член КПРС з 1964. Після закінчення Львів. ун-ту (1947) працює там же (з 1968 — зав. кафедрою, одночасно з 1971 — проректор). Наук. дослідження в галузі неорганічної хімії і неорганічного матеріалознавства.

ГЛЄБОВ Петро Петрович (н. 14.IV 1919, Москва) — рос. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1981). У 1940 закінчив Оперно-драматичну студію ім. К. С. Станіславського. У 1941—69 — актор Моск. драм. театру ім. К. С. Станіславського. В кіно — з 1950. Серед ролей — Григорій Мелехов («Тихий Дон», 1957—58), Половцев («Піднята цілина», 1959—61), Лундін («Балтійське небо», 1961), отаман Федулов («Омелян Пугачов», 1978), батько Зубов («Мужики», 1982) та ін.

ГЛУЗЬКИЙ Михайло Андрійович (н. 21.XI 1918, Київ) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1984). У 1940 закінчив школу кіноактора при кіностудії «Мосфільм». В кіно — з 1939. Ролі: Абдурахман («Салават Юлаєв», 1941), Єгор («Нічний гість», 1959), Політрук («Перший сніг», 1965), Григорій («Людина з іншого боку», 1970), Сретенський («Монолог», 1972), Федоров («ТАРС уповноважений заявити...», 1984) та ін. На Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка створив ролі Шавеля («Ластівка», 1957) та Любарського («Секретар парткому», 1970).

ГЛУХІВЦІ — селище міського типу Козятинського р-ну Вінн. обл. УРСР, за 4 км від залізнич. ст. Глухівці. 4,5 тис. ж. (1984). У селищі — каоліновий комбінат, з-д залізобетонних виробів, підприємства побутового обслуговування. Середня школа; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Г. відомі з 1595, с-ще міськ. типу — з 1981.

ГЛУХОВСЬКИЙ Віктор Дмитрович (н. 6.XI 1918, Київ) — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. Закінчив (1946) Київ. інженерно-буд. ін-т, з 1956 працює в цьому вузі (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. напрям наук. діяльності — розробка основ і методів синтезу матеріалів гідратаційного та контактного тверднення: в'яжучих речовин лужного і лужно-лужноземельного алюмосилікатного складу, а також штучного каменю на їхній основі.

ГЛУЩЕНКО Володимир Андрійович (н. 1.VII 1939, с. Червонопартизанське Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Член КПРС з 1966. Працює в галузі петриківського підлакового розпису. Серед творів — декоративні панно, монументально-декоративні панно в інтер'єрі павільйону «Товари народного споживання» на ВДНГ УРСР (1976), панно «То я свого поведу та й продам...» (1982), «На городі верба рясна...» (1983).

ГЛУЩЕНКО Галина Євдокимівна (н. 17.II 1930, село Кошаринці, тепер Бершадського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1982), засл. учитель УРСР (з 1975). Член КПРС з 1955. Закінчила Київ. ун-т (1955). З 1959 працює в серед. школі № 77 м. Києва вчителем укр. мови і л-ри (з 1968 — директор). Нагороджена 2 орденами Леніна.

Т. П. Овсієнко.

ГЛУЩЕНКО Федір Іванович (н. 29.III 1944, с-ще Зимовники, тепер смт Ростовської області) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1973. У 1969 закінчив Ленінгр. консерваторію. У 1967—73 працював у Кар. АРСР. З 1973 — диригент, з 1977 — гол. диригент *Симфонічного оркестру УРСР*.

ГЛУЩУК Федір Тимофійович (н. 19.III 1925, с. Старостинці, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). У 1948—50 навчався у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва, 1950—54 — у Харків. худож. ін-ті. Працює в галузі плаката, станкової та книжкової графіки, монументального мист. Твори: плакати — «Вождь, учитель, друг» (1961), «Вічний революціонер» (1966), «Леся Українка» (1970), «Вічно живий» (1976), «Найкращий край Батьківщина» (1975; 1981), «Мир дому твоєму» (1983); ліногравюри — «Т. Г. Шевченко» (1964), «Мати» (1965); іл. та оформлення до книжок — «Кобзар» Т. Шевченка (1963), «Повія» П. Мирного (1979); вітраж-триптих «Т. Г. Шевченко» у Київ. ун-ті (у співавт., 1967). Іл. с. 549.

ГНАТЮК Галина Макарівна (н. 26.XII 1927, с. Гусакове, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. мовознавець, доктор філолог. наук (з 1984). Член КПРС з 1960. Закінчила Київ. ун-т (1952). З 1956 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР. Автор праць з питань укр. мови («Дієприкметник у сучасній українській літературній мові», 1982, тощо). Один з укладачів і редакторів «Словника української мови» (т. 1—11, 1970—80). Держ. премія СРСР, 1983.

ГНЄЗДИЛОВ Василь Георгійович (н. 14.I 1922, с. Нижній Реут, тепер Фатежського р-ну Курської області) — укр. рад. архітектор і художник, засл. арх. УРСР (з 1980). У 1950 закінчив Київський художній інститут. Г.— співавтор пам'ятників Т. Шевченкові в Канаді (1951), О. Пушкіну (1962), М. Лисенку (1965), учасникам Січневого збройного повстання 1918 (1967), Г. Сковороді (1971; чотири останні — в Києві), В. І. Леніну в Черкасах (1970), а також меморіального комплексу Вічної Слави в Луцьку (1977). Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ГОВОРУЩЕНКО Микола Якович (н. 24.V 1924, с. Клинове, тепер Борисовського р-ну Бєлгородської обл.) — укр. рад. вчений у галузі експлуатації автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1950) Харків. автомобільно-дорожнього ін-ту працює у цьому ж вузі.

ГОГОЛЯ М. В. ЗАПОВІДНИК-МУЗЕЙ. Засн. 1984. Розміщений на заповідній території (42 га) у с. Гоголевому (кол. Василівка) Шишацького р-ну Полтав. обл., в якому минули дитячі роки письменника. До складу комплексу входять меморіальні будівлі садиби: будинок Гоголів-Яновських, флігель, альтанка, грот. На території заповідника-музею — могила батьків М. В. Гоголя, пам'ятник М. В. Гоголю (скульптор О. О. Ковальов); лісопарк, два ставки, реконструйоване приміщення кол. парафіяльної школи. В 11 залах будинку і 3 залах флігеля розміщено меморіальну та літ. експозиції. Серед експонатів заповідника-музею — матеріали про життя і творчий шлях М. В. Гоголя, особисті речі, перші видання його творів.

Г. В. Болотова.

В. Ф. Геращенко.

М. А. Глузький.

Гоголя М. В. заповідник-музей. Пам'ятник М. В. Гоголю. Скульптор О. О. Ковальов. 1984.

В. Й. Гольданський.

О. О. Гомон.

А. П. Говчар.

С С. Грищенко.

ГОДЕ́НКО Михайло Семенович (н. 1.V 1919, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. артист балету та балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1977), Герой Соціалістичної Праці (1984). У 1935—39 навчався в Моск. хореогр. уч-щі. У 1955—63 — гол. балетмейстер Північного рос. нар. хору, з 1963 — худож. керівник і гол. балетмейстер Красноярського ансамблю танцю Сибіру.

ГОЛДА́ЄВ Іван Прохорович [н. 13 (26).II 1908, Петербург] — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1970). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1935) Харків. авіац. ін-ту працює в цьому ж вузі. Осн. праці — у галузі процесів у двигунах літальних апаратів. Держ. премія УРСР, 1980.

ГОЛЕМБО́ВСЬКА Світлана Владиславівна (н. 15.VI 1927, Одеса) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1950 закінчила Одеське художнє училище. Твори: набори «Вечірній», «Біла квітка» (обидва — 1975), «Святковий кришталь» (1980), «Київський» (1983); вази, декоративні композиції — «Свято», «Райдуга» (обидві — 1981), «Старовинний Київ» (1982) та ін. Іл. с. 548.

О. О. Роготченко.

ГО́ЛИКОВ Володимир Іванович (н. 7.XII 1929, хутір Голиков, тепер Вейделевського р-ну Бєлг. обл.) — укр. рад. економіст, член-кореспондент АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Ворошиловгр. с.-г. ін-т (1952). В 1962—64 і з 1975 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (з 1975 — заст. директора; з 1984 — зав. відділом). Праці з питань теорії орг-ції та екон.-матем. моделювання соціалістичного сусп. виробн. і управління.

Ю. М. Канигін.

ГОЛОВИНЕ́ — селище міського типу Черняхівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташоване на р. Бистріївці (бас. Тетерева), за 16 км від залізнич. ст. Горбаші. 1,7 тис. ж. (1984). Кар'єр по видобуванню лабрадоритів (див. *Головинське родовище лабрадоритів*). Побутовий комплексно-приймальний пункт. Профес.-тех. уч-ще, початкова школа та філіал Черняхівської муз. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, б-ка. С-ще міськ. типу — з 1981.

ГОЛЬДА́НСЬКИЙ Віталій Йосипович (н. 18.VI 1923, Вітебськ) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1950. Закінчив (1944) Моск. ун-т. У 1944—52 і з 1961 працює в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Осн. праці — в галузі хім. фізики, ядерної фізики й хімії, хімії високих енергій. Заклав основи хім. застосування мессбауерівської спектроскопії і фіз. хімії позитрона і позитронію. Відкрив двопротонну радіоактивність (1960) і електромагн. поляризованість протонів (1960), асиметрію мессбауерівських спектрів (ефект Гольданського — Карягіна, 1962), квантову низькотемпературну межу швидкості хім. реакцій (1971). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1980.

ГО́МОН Олексій Олександрович (н. 4.IV 1938, с. Макарівка Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1969 закінчив Київ. ін-т театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. У 1958—76 — соліст Ансамблю танцю УРСР ім. П. П. Вірського. З 1976 — у шахтарському ансамблі пісні і танцю «*Донбас*» (з 1978 — його худож. керівник), з 1981 — гол. балетмейстер Укр. нар. хору імені Г. Г. Верьовки.

ГОНЧА́Р Андрій Петрович (н. 10.X 1936, с. Деньги, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. і рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Закінчив 1959 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1963 працює в Одес. рос. драм. театрі ім. А. В. Іванова. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Богдан («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Автор і перший секретар обкому («Відродження» Мірошниченка), Борис («Гроза» Островського) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

К. О. Островська.

ГОНЧАРЕ́НКО Микола Васильович (н. 2.XII 1924, с. Васильківка, тепер смт, райцентр Дніпроп. обл.) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ун-т (1949). З 1952 працював в Ін-ті філософії АН УРСР, 1968—73 — у ВПШ при ЦК Компартії України, з 1973 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Основні праці — з питань істор. матеріалізму, марксистсько-ленінської естетики, теорії культури, критики бурж. теорій культури та мистецтва.

ГОРБА́НЬ Євген Юхимович (н. 19.VI 1931, с. Гришівка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1982). У 1951—57 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «До мирної праці» (1960), «Цілинник» (1963), «В. І. Ленін» (1969), «Будівельники» (1972); пам'ятники — героям-піонерам (м. Лубни, 1959; іл. див. т. 6, с. 230), командарму І. Ф. Федьку (у співавт., м. Ромни, 1977), монументи «Дружба народів» біля смт Сеньківки Городнянського р-ну Черніг. обл. на кордоні трьох братніх республік — РРФСР, УРСР, БРСР (у співавт., 1975), «Героям Горлівського збройного повстання 1905 року» (м. Горлівка Донец. обл., 1980), меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкайської оборони» (у співавт., м. Керч, 1982), пам'ятний знак «Навіки разом» (у співавт., м. Переяслав-Хмельницький, 1982). Іл. с. 548.

ГОРБА́НЬ Іван Степанович (н. 7.X 1928, с. Займище Талалаївського району Чернігівської області) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1952) Київ. ун-ту працює в ньому. Наук. праці — в галузі оптичних властивостей твердих тіл. Розробив експериментальні основи кількісної спектроскопії екситонів у напівпровідниках. Одержав принципові результати при дослідженнях від'ємної та просторової дисперсії, оптики шаруватих кристалів, генерації вимушеного випромінювання на електронно-дірковій рідині.

ГОРБЕ́НКО Олексій Архипович (н. 11.IV 1919, Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. У 1950 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед творів: «Портрет Ю. О. Гагаріна» (1968), «На рідній землі. Т. Г. Шевченко» (1972), «Пам'ять серця» (1980), «Портрет С. П. Корольова», «Площа Жовтневої Революції» (обидва — 1983). З 1950 викладає в Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1983 — професор).

ГОРШЕ́НІН Микола Максимович [н. 24.VII (6.VIII) 1904, с. Воскресенське Вольського р-ну Сарат. обл.] — укр. учений-лісівник, доктор с.-г. наук (з 1951), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1939. У 1928 закінчив Сарат. с.-г. ін-т. З 1946 працює у Львів. лісотехніч. ін-ті. Осн. праці — з питань лісового г-ва, агролісомеліорації та охорони навколишнього середовища. Автор підручників для студентів вузів.

М. І. Калінін.

ГОРЯ́ЄВ Віталій Миколайович [1 (14).IV 1910, Курган — 12.IV 1982, Москва] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. Навчався у ВХУТЕІНі та Моск. поліграф. ін-ті (1929—34). Автор сатиричних плакатів для «*Окон ТАСС*» і рисунків для журналів «Крокодил», «Фронтовой юмор», «Юность» та ін. Серед творів — серії літографій «Дорогами війни» (1943—44), «Мій Пушкін» (1974) і рисунків «Мої сучасники» (1972), «Люди, з якими я зустрічався» (1980), ілюстрацій до «Петербурзьких повістей» М. Гоголя, тв. В. Маяковського, В. Катаєва, Марка Твена, У. Фолкнера. Держ. премія СРСР, 1967. Іл. с. 550.

І. І. Верба.

ГО́СТЄВ Володимир Іванович (н. 28.VIII 1936, м. Куйбишев) — укр. рад. вчений у галузі теорії автоматичного регулювання і управління, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. Закінчив (1958) Київ. вище інженерне радіотех. уч-ще, з 1961 працює в ньому. Осн. праці — з теорії коректуючих пристроїв і слідкуючих систем змінного струму, з розрахунку замкнених систем, що їх параметри періодично змінюються.

ГРАЧО́ВА Алла Василівна (н. 26.IX 1935, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1967 закінчила Київ. інженерно-буд. інститут. Серед споруд (усі — у співавторстві) — готель «Градецький» (1980) у Чернігові, реконструкція санаторію «Карасан» у м. Алушті (1976—82). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

ГРЕ́КОВ Анатолій Петрович (н. 13.III 1929, Харків) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1971), професор (з 1973). Член КПРС з 1970. Після закінчення Харків. ун-ту (1953) працював у ньому. З 1961 — в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР. Основні дослідження — в галузі синтезу й реакційної здатності похідних гідразину. Розробив нові поліуретанові матеріали (штучна шкіра

для одягу), поліуретанові плівкові матеріали тех. призначення, палітурні матеріали тощо, розробив технологію виробництва їх. Держ. премія УРСР, 1981.

ГРЕСЬ Віктор Степанович (н. 29.VI 1939, м. Красний Луч Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. У 1967 закінчив режисерський факультет ВДІКу. З 1966 працює на Київській кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Фільми: «Сліпий дощ» (1968, телевізійний), «Чорна курка, або Підземні жителі» (1980).

ГРЕЧИ́НА Вадим Михайлович (н. 25.I 1931, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1982). У 1956 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд (всі — у Києві, у співавт.) — житл. будинки на вул. Щусєва (1973), Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна (1982; іл. див. до ст. *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, т. 5, с. 151), готель «Турист», Б-ка АН УРСР у Києві.

С. К. Кілессо.

ГРИБА́НЬ Надія Павлівна (н. 3.IV 1927, с. Чаплiївка, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. художник декоративного мистецтва і графік, засл. художник УРСР (з 1982). У 1948—53 навчалася в Київ. уч-щі прикладного мистецтва, 1956—62 — в Укр. поліграф. ін-ті ім. І. Федорова (Київ. філіал). З 1953 працює художником на Дарницькому шовковому комбінаті. Створює малюнки для вибивних шовкових тканин; графічні твори («Бузок з кульбабами», 1974; «Дерево, що вросло в каміння», 1978, та ін.). Іл. с. 549.

Літ.: Надія Грибань. Каталог виставки творів. К., 1983.

В. В. Мартиненко.

ГРИМАЛЮ́К Іван Юрійович (н. 10.IX 1904, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер худож. випалювання на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1983). Твори: декоративний посуд, коновки, цебрики, ополонники, сільнички та ін. Іл. с. 549.

ГРИЦЕ́Й Оксана Йосипівна (н. 11.V 1915, с. Оболоння, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер художнього випалювання і різьблення на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). У 1938 навчалась у Львів. ін-ті пластичних мистецтв. Твори: шаховий столик і шахи, виготовлені за гуцульськими мотивами (1960), тарілки з портретами Лесі Українки (1961), В. Касіяна (1966), а також шкатулки, обкладинки для альбомів, писанки, цукорниці.

ГРИША́ЄВ Ігор Олександрович (н. 25.II 1929, Дзержинськ Донец. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1973). Член КПРС з 1957. Закінчив Харків. ун-т (1952). Працював у Харків. фізико-тех. ін-ті (1950—81, одночасно з 1955 викладав у Харків. ун-ті). З 1981 — зав. кафедрою Харків. ін-ту радіоелектроніки. Осн. праці Г. пов'язані з розробкою і дослідженням прискорювачів заряджених частинок, гол. чин. лінійних прискорювачів електронів на біжучій хвилі, а також з використанням прискорених частинок у ядерній фізиці та в прикладних дослідженнях. Держ. премія СРСР, 1979.

ГРИЩЕНКО Анатолій Зіновійович (н. 11.II 1926, м. Тростянець Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі автоматики, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1958. Закінчив (1951) Київ. політех. ін-т. З 1959 працює в Ін-ті автоматики (Київ), з 1963 — заст. директора. Осн. напрям наук. діяльності — розробка теор. і прикладних питань, пов'язаних зі створенням автоматизованих систем управління технологічними процесами. Держ. премія УРСР, 1980.

ГРИЩЕНКО Степан Степанович (н. 5.VI 1936, с. Гнідинці Варвинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. У 1966 закінчив Київську консерваторію. В 1960—72 — соліст-вокаліст Капели бандуристів УРСР, з 1975 — соліст Ансамблю пісні і танцю КВО. В репертуарі Г.— арії з опер і романси укр., рос. і зх.-європ. композиторів, нар. пісні, твори рад. композиторів.

ГРІ́НЧЕНКО Вячеслав Олександрович (н. 21.VI 1938, м. Красноград Харків. обл.) — узб. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1980). У 1965 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1966 — соліст Узб. театру опери та балету (Ташкент). Партії: Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Мельник («Русалка» Даргомижського), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Мефістофель («Фауст» Гуно) та ін. В концертному репертуарі Г.— романси М. Лисенка, К. Стеценка, укр. нар. пісні.

ГРОХ Микола Никифорович (н. 16.V 1936, Ленінград) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1962. У 1960—65 навчався в Київ. худож. ін-ті. Працює в галузі книжкового оформлення та станкової графіки. Твори: ілюстрації до творів Азіза Несіна (1970), Д. Білоуса (1971), П. Тичини (1974) та ін.; серії офортів на теми укр. нар. пісень (1973), «Сказання про древній Київ» (1982); серії пастелей «По Україні» (1976—83) та ін. Іл. с. 549.

ГРУШКО́ Іван Макарович (н. 13.IX 1930, с. Велика Комишуваха Барвінківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів і виробів, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1955. Закінчив (1956) Ленінградську військово-повітряну академію. З 1958 — в Харків. автомобільно-дорожньому ін-ті (з 1978 — ректор). Осн. праці — з теорії міцності та технології цементного бетону.

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович [27.VII (9.VIII) 1907, с. Дернове, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1968). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Харків. ін-т професійної освіти. В 1930—48 — на наук.-адм. роботі в архівних органах УРСР. У 1947—80 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1967—71 — заст. директора). Автор праць з історії України рад. часу і археографії. Держ. премія УРСР, 1980.

ГУМЕ́ЦЬКА Лукія Лукіянівна (н. 18.I 1901, с. Лівча, тепер Жешувського воєводства ПНР) — укр. рад. мовознавець. Закінчила Львів. ун-т (1929). У 1957—72 завідувала відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Доктор філологічних наук (з 1959), професор (з 1962). Автор праць з історії укр. літературної мови, лексикографії тощо («Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.», 1958; «До історії українсько-польських мовних зв'язків», 1969, та ін.). Один з укладачів і гол. ред. «Польсько-українського словника» (т. 1—2, 1958—60), керівник наук. колективу і голова редколегії видання «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980).

ГУРЕ́НКО Станіслав Іванович (н. 30.V 1936, м. Іловайськ, тепер Донец. обл.) — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1961. Н. в сім'ї вчителя. В 1958 закінчив Київ. політех. ін-т; кандидат екон. наук. Після закінчення ін-ту з 1958 до 1976 працював на Донецькому маш.-буд. з-ді, зокрема головним інженером, директором з-ду. В 1976—80 — секретар Донец. обкому Компартії України. З 1980 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГУРРА́ГЧА Жугдердемідійн (н. 5. XII 1947, сомон Гурван-Булак Булганського аймака МНР) — льотчик-космонавт МНР, Герой МНР (1981), Герой Рад. Союзу (1981), підполковник. Член МНРП з 1979. Перший громадянин МНР, що здійснив політ у космос. Закінчив військ. школу молодших авіац. спеціалістів в СРСР (1972) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1977). З 1978 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з В. О. *Джанібековим* як космонавт-дослідник здійснив (22—30. III 1981) політ на космічному кораблі «Союз-39». Після стикування (23.III) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*) космонавти виконали заплановані дослідження та експерименти, підготовлені спільно вченими Рад. Союзу і МНР.

ГУ́РЧЕНКО Людмила Марківна (н. 12.XI 1935, Харків) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1958 закінчила ВДІК. У кіно — з 1956. Серед ролей — Лєна («Карнавальна ніч», 1956), Анна Георгіївна («Старі стіни», 1973), Тамара Василівна («П'ять вечорів», 1978), Ельвіра («Особливо важливе завдання», 1979), Ріта («Кохана жінка механіка Гаврилова», 1981), Віра («Вокзал для двох», 1982), Люся у фільмі «Польоти уві сні та наяву» (1982, Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка) та ін.

ГУ́СЄВ Микола Олександрович [н. 14 (27).V 1916, Київ] — укр.

В. О. Грівченко.

С. І. Гуренко.

Ж. Гуррагча.

Л. М. Гурченко.

І. Ф. Гуторов. Гуцул. 1964.

С. В. Голембовська. Ваза «50 років СРСР». Кришталь. 1973.

Є. Ю. Горбань. Монумент «Героям Горлівського збройного повстання 1905 року» в місті Горлівці Донецької області. Бронза, граніт. 1980.

рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1980). У 1933—39 навчався у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — музей «Партизанська іскра» в с. Кримці Первомайського р-ну Микол. обл. (1965), багатозальний спорт. комплекс (1967) і стадіон (1970) Київ. інженерно-буд. ін-ту, Шепетівський меморіальний музей М. Островського (Хмельн. обл., 1979). З 1944 викладає у Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1978 — професор).

ГУ́ТОРОВ Іван Федорович (н. 20.VIII 1911, м. Мінеральні Води) — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. У 1933—35 навчався в Одес., 1935—41 — у Київ. худож. ін-ті. Твори: «Штурм рейхстагу» (1946—47), «Переділ землі» (1949), серія «Радянський Борислав» (1950—52), «Спілка боротьби і дружби (В. І. Ленін і Н. К. Крупська в Петербурзі у 1895 році)» (1969), «І. Франко з робітниками» (1979) та ін. З 1947 викладає у Львів. ін-ті прикладного й декоративного мистецтва (з 1974 — професор).

ГУ́ЩИН Олег Ілліч (н. 11.II 1935, Севастополь) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1982. У 1966 закінчив Моск. вище худож.-пром. уч-ще. Твори: вази — «За владу Рад» (1967), «Прапор України» (1970), «Червоні» (1975), «Пам'яті Катерини Білокур» (1979), «В. І. Ленін» (1980), «Квіти Батьківщини» (1982); набори ваз, декоративні блюда та ін.

Д

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Федорович (н. 9.V 1922, с. Монастирище Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. стоматолог, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. В 1951 закінчив Київ. мед. стоматологіч. ін-т. З 1956 працює в Київ. мед. ін-ті. Осн. напрям наук. праць Д.— вивчення етіології, патогенезу, клініки та лікування пародонтозу.

ДАНИЛЮ́К Світлана Пилипівна (н. 25.IX 1939, Київ) — білорус. рад. співачка (мецо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1977). В 1963 закінчила Київ. консерваторію (клас З. *Гайдай*). З 1966 — солістка Білорус. театру опери та балету (Мінськ). Партії: Алеся («Алеся» Тикоцького), Вероніка («Зірка Венера» Семеняки), Маша («Брестська фортеця» Молчанова), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Амнеріс і Азучена («Аїда» і «Трубадур» Верді) та ін.

ДАРЧУ́К Остап Йосипович [н. 12 (25).IV 1911, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.] — укр. рад. співак і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. В 1946 закінчив Київ. консерваторію. З 1951 — соліст Київського, Горьк., з 1955 — Львів. театрів опери та балету. З 1982 — професор Львів. консерваторії. *Л. З. Мазепа.*

ДАХНО́ Володимир Авксентійович (н. 7.III 1932, Запоріжжя) — укр. рад. художник-мультиплікатор, кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). У 1955 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. З 1962 працює на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів. Здійснив постановки мультиплікаційних фільмів: «Як козаки куліш варили» (1967), «Як козаки у футбол грали» (1970), «Як козаки наречених визволяли» (1973), «Як козаки олімпійцями стали» (1978), «Як козаки мушкетерам допомагали» (1979), «Парасолька в цирку» (1980), «Сімейний марафон» (1981), «Лис і Дрізд» (1982) та ін.

ДАША́К Зенон Олексійович (н. 17.VII 1928, м. Стрий, тепер Львівської обл.) — укр. рад. альтист і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. У 1951 закінчив Львів. консерваторію (з 1951 — її викладач, з 1971 — професор, з 1965 — ректор). Автор творів, перекладень і обробок для скрипки і альта. *Л. З. Мазепа.*

ДВА́ДЦЯТЬ ШО́СТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ. Відбувся 10 — 12.II 1981 в Києві; почав роботу напередодні *Двадцять шостого з'їзду КПРС* (див. т. 12. Додаток). На з'їзд було обрано 2397 делегатів, які представляли 2 933 564 комуністів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Про проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року»; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд глибоко проаналізував діяльність парт. орг-ції республіки з часу *Двадцять п'ятого з'їзду Компартії України,* підбив підсумки 10-ї п'ятирічки і намітив нові рубежі дальшого піднесення економіки і культури республіки. Найважливішим політ. підсумком звітного періоду було те, що завдання, які ставились перед республікою *Двадцять п'ятим з'їздом КПРС,* у цілому виконано. З'їзд цілком і повністю схвалив орг. й політ. роботу ЦК Компартії України по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України.

Велике місце в роботі з'їзду зайняли питання соціально-екон. розвитку республіки. Динамічно розвивалися всі галузі нар. г-ва, збільшився їхній вклад у розв'язання загальнодерж. завдань. Порівняно з 9-ю п'ятирічкою нац. доход зріс на 22 %, $^4/_5$ його спрямовано на забезпечення нар. добробуту. Випуск пром. продукції збільшився майже на третину. Забезпечено дальший розвиток важкої пром-сті. Прискореними темпами розвивалися галузі, які визначають тех. прогрес, — машинобудування і металообробка, хім. і нафтова пром-сть. Зросли капіталовкладення в нар. г-во, споруджено 150 великих пром. підприємств, бл. 1900 виробничих об'єктів. Забезпечено дальший розвиток с. г. За 5 років на зміцнення його матеріально-тех. бази направлено понад 25 млрд. крб., поставлено 266,5 тис. тракторів, 220,2 тис. вантажних автомобілів, багато ін. техніки. Енергоозброєність с. г. збільшилася в 1,6 раза, осн. фонди колгоспів і радгоспів — у 1,5 раза. Введено в експлуатацію 1,2 млн. га зрошуваних і осушених земель. Все це зумовило дальше зростання с.-г. виробництва. Валова продукція сусп. сектора збільшилась на 11 %. Середньорічне виробн. зерна зросло на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукрових буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. т. Збільшились держ. закупки тваринницької і плодоовочевої продукції.

Помітні зрушення сталися в підвищенні ефективності виробництва і якості продукції. Продуктивність праці у сфері матеріального виробн. зросла на 16 %. За рахунок цього одержано 90 % приросту нац. доходу, зекономлено працю майже 3 млн. чоловік. Здійснено важливі заходи по розвитку наук. потенціалу, вдосконаленню управління наук.-тех. прогресом, підвищенню ефективності наук. досліджень, зміцненню зв'язку науки з виробництвом.

На основі неухильного зростання економіки послідовно здійснювався широкий комплекс соціальних заходів. Реальні доходи в розрахунку на душу населення збільшилися на 17 %, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців — на 16 %, доходи колгоспників від громадського г-ва — на 30 %. Суспільні фонди споживання зросли на 31,5 %. У містах і селах споруджено 91,4 млн. кв. м житлової площі, житлові умови поліпшили майже 8 млн. чоловік. Поліпшилось комунальне і побутове обслуговування. Послідовно здійснювався курс на заг. середню освіту молоді. В нар. г-во направлено 1,8 млн. молодих спеціалістів. З'їзд глибоко проаналізував практику орг.-парт. роботи, узагальнив набутий парт. орг-ціями республіки досвід. За звітний період вони прийняли в свої ряди 425 тис. чол. Понад 70 % нового поповнення становили комсомольці. Зміцніло робітн. ядро у складі Компартії України. Серед тих, що вступали до партії, робітники становили 57,8 %. Кількість первинних парт. організацій в республіці досягла 66 846. Діяло понад 119 тис. парт. груп та бл. 66 тис. цехових парт. орг-цій. Підвищилась роль парт. к-тів як органів політ. керівництва. Велику увагу з'їзд приділив питанням роботи з кадрами, правильного використання їх. У нар. г-ві республіки 1981 працювало 5,3 млн. спеціалістів, у т. ч. майже 1 млн. 633 тис. комуністів. Важливе місце в діяльності Компартії України займали питання ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих. З'їзд висунув завдання ще цілеспрямованіше вести ідейно-виховну роботу, збагачувати її зміст, урізноманітнювати форми, ефективніше використовувати багатий арсенал засобів ідейного впливу — досягнення сусп. наук, політ. освіту, лекційну пропаганду, агітаційно-масову і культурно-освітню роботу, засоби масової інформації, л-ру і мистецтво.

З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого розвитку соціалістичної демократії, вдоскона-

лення парт. керівництва Радами, профспілками, комсомольськими та ін. громад. орг-ціями. Багатогранну роботу проводили Ради, які об'єднували 525 тис. нар. обранців, багатомільйонний актив. Зросла роль профспілкових орг-цій, які налічували бл. 25 млн. чоловік. Активну участь у комуністичному будівництві брав комсомол України, в лавах якого було понад 6,5 млн. юнаків і дівчат. З'їзд одностайно схвалив проект ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Було внесено багато пропозицій щодо дальшого розвитку пром-сті, агропром. комплексу, прискорення капітального буд-ва, підвищення ефективності та якості виробництва, вдосконалення управління і господарювання в усіх ланках економіки, підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. З'їзд обрав ЦК Компартії України у складі 195 членів і 93 кандидатів та Ревізійну комісію Компартії України з 61 чол.

Літ.: XXVI з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт. К., 1981; Калакура Я. С., Кожукало І. П. XXVI з'їзд Комуністичної партії України. К., 1982.

Я. С. Калакура, І. П. Кожукало.

ДВА́ДЦЯТЬ ШО́СТИЙ З'ЇЗД КПРС. Відбувся 23.II—3.III 1981 в Москві. В його роботі взяли участь 5002 делегати, які представляли 17 480 тис. комуністів. На з'їзді були присутні 123 делегації комуністичних, робітн., соціалістичних та нац.-демократичних партій і орг-цій з 109 країн. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутр. і зовн. політики; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Осн. напрями екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990; 4) Вибори центр. органів партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС, в ін. документах з'їзду дано глибокий аналіз сучас. міжнар. становища СРСР, всебічно показано розвиток СРСР в екон., соціально-політ. і духовній сферах; визначено гол. напрями внутр. і зовн. політики КПРС. З'їзд цілком і повністю схвалив ленінський курс і практичну діяльність ЦК партії. В документах з'їзду відзначалося, що в міжнар. плані звітний період був позначений насамперед інтенсивною боротьбою двох курсів у світовій політиці — курсу на приборкання гонки озброєнь, зміцнення миру і розрядки, на захист суверенних прав і свободи народів, який проводить СРСР, ін. країни соціалістич. співдружності, і курсу, який здійснюють агресивні імперіалістич. кола, насамперед США, спрямованого на підрив розрядки, нагнітання міжнар. напруженості, придушення нац.-визв. боротьби. З'їзд зробив глибокий аналіз осн. рушійних сил сучас. *світового революційного процесу — світової системи соціалізму,* міжнар. комуністичного і робітн. руху та нац.-визвольного руху. Особливу увагу приділено поглибленню і розвитку братніх зв'язків з марксистсько-ленінськими партіями соціалістичних країн, від характеру відносин між якими залежать зміцнення єдності соціалістич. співдружності, зростання її міжнар. авторитету, успіхи соціалістичного будівництва. XXVI з'їзд КПРС розвинув далі, стосовно до 80-х рр., *Програму миру,* вироблену XXIV з'їздом КПРС. У ній знайшли продовження політика мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, конструктивні ініціативи, спрямовані на кардинальне оздоровлення міжнар. обстановки, на ліквідацію загрози термоядерної війни. На з'їзді було підбито підсумки розвитку СРСР протягом 10-ї п'ятирічки. Значно зросли масштаби економіки, одержано високі абсолютні прирости виробництва. Нац. доход протягом 1976—80 порівняно з попереднім п'ятирічям зріс на 400 млрд. крб.; капітальні вкладення в нар. г-во становили 634 млрд. крб.— в 13,4 раза більше, ніж у 4-й (1-й повоєнній) п'ятирічці; збудовано 1200 великих пром. підприємств. За рахунок новосформованих територіально-виробничих комплексів у європ. частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані й Таджикистані забезпечено весь загальносоюзний приріст нафти, газу і вугілля. Здійснено значні заходи по дальшому піднесенню с. г. Середньорічний збір зерна в країні в 10-й п'ятирічці вперше досяг 205 млн. т. Виконано широку програму піднесення нар. добробуту. Понад 50 млн. чол. поліпшили свої житлові умови. Всі ці досягнення — результат самовідданої праці рад. народу, правильності політики партії, животворної сили рад. соціалістичного ладу. Гідно оцінюючи істор. звершення рад. народу, з'їзд вказав і на труднощі, недоліки, нерозв'язані проблеми. Підбивши підсумки розвитку СРСР у 10-й п'ятирічці і в цілому за 70-і рр., з'їзд затвердив Основні напрями екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990. Партія чітко заявила про необхідність забезпечення тісного зв'язку *економічної стратегії КПРС* і *соціальної політики КПРС.* Відображений в документах з'їзду ген. напрям екон. політики партії полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту трудящих, створенні матеріальних умов для розквіту їх духовного і культур. життя, сусп. активності. Дальше зростання добробуту рад. людей, що є найвищою метою і гол. змістом усієї діяльності нашої партії і д-ви, гол. завданням 11-ї п'ятирічки, відбувається на основі поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, макс. економії всіх видів ресурсів, поліпшення якості роботи. З метою зростання реальних доходів трудящих, поліпшення постачання населення прод. і пром. товарами, з'їзд прийняв рішення про розробку принципово нового за своїм характером парт., держ. і планового документа — *Продовольчої програми СРСР,* спрямованої на дальше піднесення с. г. З'їздом передбачено розширення виробництва і поліпшення якості товарів нар. споживання, розвиток сфери послуг. З'їзд визначив програму перспективного розвитку всіх союзних республік, у т. ч. Укр. РСР.

Основою розв'язання всього комплексу загальносоюзних соціально-екон. і культур. завдань є зростання сусп. виробництва, підвищення його ефективності, повніше використання створеного всіма поколіннями рад. людей величезного виробн. потенціалу. Гол. фактором піднесення економіки, ключовим завданням 11-ї п'ятирічки є кардинальне підвищення продуктивності праці. З'їзд закликав завершити у 80-х рр. поворот економіки на шлях інтенсифікації. Велику увагу з'їзд приділив дальшому розвитку важкої індустрії, поліпшенню трансп. комплексу країни, вдосконаленню структури нар. г-ва, більш раціональному розміщенню продуктивних сил. Для забезпечення підвищення ефективності сусп. виробництва і якості роботи, зазначалося на з'їзді, необхідно вивести всі галузі нар. г-ва на передові рубежі науки і техніки, вдосконалювати форми і методи управління економікою, забезпечувати тісний зв'язок науки і виробництва, поліпшувати механізм соціалістичного господарювання. З'їзд схвалив лінію партії та Рад. д-ви на дальше зміцнення оборонної могутності СРСР, його Збройних Сил — могутнього фактора стримування агресивних намірів імперіалістичної реакції. З'їзд приділив багато уваги питанням розвитку соціально-класової структури і нац. відносин, зміцненню матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формуванню нової людини, розвитку рад. політ. системи, зробив важливий теор. висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному і основному відбувається вже на етапі зрілого соціалізму. З'їзд розглянув корінні питання розвитку партії, збагатив положення про зростання ролі КПРС в сучас. умовах, про джерела її творчих сил. За звітний період ряди партії поповнили 1,8 млн. чол. Серед них представники робітн. класу становлять 59 %, колгоспники — понад 10 %. Зріс прошарок комуністів серед тех., наук., худож. інтелігенції, працівників освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління, військовослужбовців. З'їзд вказав на першорядну роль у розв'язанні різноманітних завдань госп., соціального, культур. будівництва первинних парт. організацій, яких налічувалось 414 тис. (на початку 1981). Акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення методів партійного керівництва, з'їзд підкреслив важливе значення таких могутніх підойм партійного керівництва, як *кадрова політика КПРС,* контроль й перевірка виконання прийнятих рішень. На з'їзді було розглянуто питання ідеологічної, політико-виховної роботи, яка є однією з найважливіших складових частин комуністичного будівництва. З'їзд відзначив, що всі перетворення в країні, всі акції Рад. д-ви на світ. арені здійсню-

Ф. Т. Глущук. Плакат «За владу Радянську, за сонячні дні вставала Вкраїна в Жовтневім вогні». 1967.

Н. П. Грибань. Каймона тканина «Ранок». Штучний шовк, вибійка, фотофільмодрук. 1980.

І. Ю. Грималюк. Підвазонник (1970) та відерце (1972). Сосна, випалювання.

М. Н. Грох. Музики. Офорт. 1973.

ДЕВ'ЯТИЙ МІЖНАРОДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІСТІВ

М. Дервіш.

В. Ф. Домашников.

Т. В. Дороніна.

В. М. Горяєв. Ілюстрація до «Петербурзьких повістей» М. В. Гоголя. Малюнок. Олівець. 1964.

валися згідно з програмними настановами партії, і підкреслив, що *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу,* яка нині діє, в цілому правильно відображає закономірності сусп. розвитку. Проте, вказав з'їзд, оскільки з часу прийняття діючої Програми партії, тобто за 20 років, нагромаджено великий досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, відбулося багато важливих змін в житті рад. суспільства, ін. країн соціалізму, на міжнар. арені, потрібна нова редакція Програми, покликана допомогти партії та рад. народові сконцентрувати сили на розв'язанні ключових завдань, які стоять перед ними. Істор. значення XXVI з'їзду КПРС полягає в тому, що, спираючись на наук. аналіз досягнень і можливостей рад. суспільства, враховуючи всю сукупність внутр. і міжнар. факторів, він висунув розгорнуту програму екон. і соціального розвитку країни на 11-у п'ятирічку і на 80-і рр. в цілому; запропонував народам чітку і послідовну Програму боротьби за міжнар. безпеку на 80-і рр.; зробив великий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 319 членів і 151 кандидата, Центр. ревізійну комісію з 75 чол.

Літ.: XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1981—82; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1983. *В. І. Юрчук.*

ДЕВ'ЯТИЙ МІЖНАРО́ДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІ́СТІВ. Відбувся 6—13.IX 1983 в Києві. В його роботі взяли участь представники 26 країн. Було заслухано 450 доповідей і понад тисячу повідомлень учених-славістів — лінгвістів, істориків, археологів, літературознавців, фольклористів, етнографів тощо, присвячених найважливішим питанням *слов'янознавства.* Президентом *Міжнародного комітету славістів* на з'їзді обрано болг. вченого В. *Георгієва.*

Ф. К. Сарана.

ДЕЙ Олексій Іванович (н. 30.III 1921, с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. літературознавець і фольклорист. Член КПРС з 1948. У 1942 закінчив Об'єднаний Укр. ун-т у м. Кзил-Орді (Каз. РСР). З 1946 працює в системі АН УРСР, з 1962 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Праці з історії укр. л-ри, журналістики, фольклористики, книгознавства. Керівник і один з авторів видання «Українська народна творчість». *Тв.:* Іван Франко і народна творчість. К., 1956; Поетика української народної пісні. К., 1978; Народно-пісенні жанри. в. 1—2. К., 1977—83.

Ф. К. Сарана.

ДЕРВІ́Ш Махмуд (н. 1941, с. аль-Барва, Палестина) — араб. палестин. поет і громад. діяч. Член Президії Асоціації письменників Азії і Африки, член керівництва Т-ва палестино-рад. дружби. У збірках «Листя оливи» (1964), «Кінець ночі» (1967), «Спроба № 7» (1978) та ін., публіцистичних книгах «Дещо про вітчизну» (1971), «Хроніка звичайної печалі» (1973) закликає до боротьби за права араб. палестин. народу. В касидах «Ахмед аз-Заатар» (1975), «Доброго ранку, Маджіде!» (1978), «Бейрут» (1982) відобразив боротьбу палестин. народу проти ізраїльс. агресорів. Окремі твори Д. перекладено укр. мовою. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1983.

Тв.: Рос. перекл.— Песни рассвета. М., 1970. *Ю. М. Кочубей.*

ДЕСКЕЛЕ́СКУ (Dăscălescu) Константин (н. 2.VII 1923, пов. Прахова) — держ. і політ. діяч СРР. Член Рум. компартії (РКП) з 1945. Н. в робітн. сім'ї. З 1952 — на парт. роботі. В 1962 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС у Москві. В 1976—82 — секретар ЦК РКП. З травня 1982 — прем'єр-міністр уряду Румунії. З 1965 — член ЦК РКП, депутат Великих нац. зборів СРР.

ДЕХТЯ́Р Ілля Якович (н. 10.III 1912, с. Плисків, тепер Погребищенського району Вінницької області) — український рад. фізик, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Київ. ун-т (1936). З 1945 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. праці — в галузі процесів дифузії в металах і сплавах, електронної структури і електронних властивостей твердих тіл, фізики позитронів у твердих тілах. Відкрив (1963) явище локалізації позитронів у дефектах, на основі якого створив методи неруйнівного контролю якості матеріалів. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1977.

ДЖУМАХМА́ТОВ Асанхан Джумахматович (н. 16.VII 1923, Арашан, тепер Кирг. РСР) — кирг. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. консерваторію. В 1958—66 та з 1973 — гол. диригент Кирг. театру опери та балету (м. Фрунзе). В 1962—72 — також гол. диригент Оркестру нар. інструментів Кирг. РСР, з 1969 — симф. оркестру Кирг. телебачення і радіо.

ДЖУС Степан Петрович (н. 19.VI 1941, с. Кобильня Липовецького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. художник УРСР (з 1979). У 1963 закінчив Крим. обласне худож. уч-ще ім. М. Самокиша, 1971 — Харків. худож.-промисловий ін-т. Працює в галузі худож. ткацтва. Твори (гобелени): «Лицарям революції», «Кримська осінь» (обидва — 1975), «На мирній землі» (1978); у співавт. з Л. Джус — «Батьківщина моя» (1977), «Музика революції» (1978), «Україна і Росія» (1979), «Естафета миру», «Свято праці» (обидва — 1980), «Сестри», «В. І. Ленін» (обидва — 1982) та ін.

О. О. Роготченко.

ДИЧКО́ Леся (Людмила Василівна; н. 24.X 1939, Київ) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Закінчила (1961) Київ. консерваторію. Твори: балети «Досвітні вогні» (1967), «Катерина Білокур» (1983); симфонії «Привітання життя» (1972), «Вітер революції» (1975), «Казкова сюїта» (1961), кантати («Ленін», 1964, 2-а ред. — 1970), ораторія «І нарекоша імя Києвъ» (1982).

Т. Ю. Філенко.

ДІБРО́В Геннадій Данилович (н. 11.VIII 1927, Ростов-на-Дону) — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Ростовський інженерно-буд. ін-т, працював у цьому ж вузі. З 1971 — зав. кафедрою Дніпроп. інженерно-буд. ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — розробка будівельних матеріалів з заздалегідь заданими властивостями.

ДІДЕ́НКО Віктор Павлович (30.V 1936, с. Гребінники Валківського р-ну Харків. обл. — 16.XII 1980, Київ) — український рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1974), професор (з 1978). Закінчив Львів. ун-т (1958). Працював у Київському ун-ті (1973—80). Основні праці — в галузі теорії оптимального управління і фільтрації шумів. Держ. премія УРСР, 1981.

С. І. Ляшко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Заснований 1939. В репертуарі: «Івасик-Телесик» Ю. Чеповецького, «Мапа» О. Жуковської, «Дуже хитра казка» П. Цуканова, «Тридцять вісім папуг» Г. Остера, «Я доганяю літо» В. Пальчинскайте, «Пісенька для всіх» О. Татрика.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Валентин Миколайович (н. 2.VII 1933, Ленінград) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1977), професор (з 1978). Член КПРС з 1983. Після закінчення Київ. ун-ту (1956) працює в ньому. Основні праці — в галузі фізики поверхні напівпровідників і фіз. основ мікроелектроніки, явищ переносу, плазми напівпровідників. Держ. премія УРСР, 1982.

ДОБРОЧА́ЄВА Дарія Микитівна (н. 30.III 1916, с. Хижники, тепер Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.) — укр. рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. У 1938 закінчила Харків. ун-т. З 1966 — зав. Бот. музеєм Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Основні праці — з питань систематики вищих рослин, флористики, ботанічної географії, музеєзнавства. Держ. премія УРСР, 1969.

ДОЛЖЕНКО́В Федір Єгорович (н. 15.XI 1928, с. Долженково, тепер Обоянського р-ну Курськ. обл.)— укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1950. Закінчив (1952) Дніпродзержинський металург. ін-т. З 1973 — директор Донецького н.-д. ін-ту чорної металургії. Основні праці — з інтенсифікації прокатки великих зливків, підвищення якості та розширення сортаменту металопродукції. Держ. премія СРСР, 1984.

ДОЛОМА́Н Євмен Михайлович (н. 20.VIII 1919, с. Ольгівка, тепер Новгородківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Єреванський ун-т (1948). Друкуватися почав 1937. Автор збірок поезій «Плем'я переможців» (1950), «Славна молодість» (1954), «Зустрічі й розлуки» (1957), «Широкий плин» (1961), «Земне й космічне» (1964), «Квітує літо» (1970),

«Золоті зерна» (1983), «Солодкий запах полину» (1984) та ін., де відображено героїзм рад. народу в роки війни, трудову звитягу в післявоєнний час; значне місце належить ліричним віршам. Темі рад. патріотизму присвячені повісті «На безіменній висоті» (1967), «Вирок після бою» (1968), «Ще не кінець війні» (1971), «Урок мужності» (1982), роман «Випробування вірності» (1976).

І. Г. Турбай.

ДОМА́ШНИКОВ Борис Федорович (н. 5.IV 1924, с. Кригоузово, тепер Лухського р-ну Іван. обл.) — башкирський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Твори: серії пейзажів «По Південному Уралу» (1955—57), «Середня полоса Росії» (1954—59 і 1970), «Самарканд» (1960), «Стара Уфа» (1979—83) та ін.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й РОСІ́ЙСЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ (м. Макіївка). Засн. 1971. В репертуарі: «Тримайся, Олексію!» О. Микитенка і В. Данилевича, «Експеримент» Я. Верещака, «Ревізор» М. Гоголя, «Гроза» О. Островського, «Син полку» за В. Катаєвим, «Іменем землі й сонця» Й. Друце, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана. В складі трупи (1985) — заслужені артисти УРСР Т. Котова, І. Низовий.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1958. В репертуарі: «Біла троянда» Б. Юнгера, «Івасик-Телесик» Ю. Чеповецького, «Чарівний фургон» В. Орлова, «Горя боятися — щастя не бачити» С. Маршака, «Солдат і відьма» Ю. Сперанського, «Два майстри» Ю. Єлисєєва.

ДОРО́НІНА Тетяна Василівна (н. 12.IX 1933, Ленінград) — рос. рад. актриса театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1981). У 1956 закінчила школу-студію ім. В. І. Немировича-Данченка. У 1956—66 працювала в Ленінгр. театрах, з 1966 — у МХАТі (з перервою), 1971—83 — у Моск. театрі ім. В. Маяковського. Серед ролей в театрі — Маша («Три сестри» А. Чехова), Надія Монахова («Варвари» М. Горького), Альдонса-Дульсінея («Людина з Ламанчі» М. Лі). Ролі в кіно: Надя («Старша сестра», 1967), Нюра («Три тополі на Плющисі», 1968). У 1981 знялась у фільмі «Капіж» (Марія), створеному на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка.

ДУ́МА Дмитро Павлович (н. 4.IX 1936, с. Вища Дубечня, тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. астроном, доктор фізико-матем. наук (з 1982). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1959) Київ. ун-ту працює в Гол. астр. обсерваторії АН УРСР. Основні праці — в галузі фундаментальної астрометрії та фігури Місяця. Державна премія УРСР. 1983.

ДУНА́ЙСЬКІ ПЛА́ВНІ — заповідник в Одес. обл. УРСР, у дельті Дунаю. Засн. 1975 як філіал *Чорноморського заповідника*, 1981 дістав статус заповідника. Пл. 14,8 тис. га, з них 5,6 тис. га — водні простори. Заповідник занесений до водоболотних угідь міжнар. значення, гол. чин. як місце гніздування водоплавних птахів. Флора заповідника налічує понад 500 видів вищих рослин, 200 видів птахів, понад 100 видів риб. Характерні ссавці — свиня дика, єнотовидний собака, лисиця та ін.

В. П. Прокопенко.

ДУТЧА́К Ярослав Йосипович (н. 14.X 1933, с. Гаї Смоленські, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1961. Після закінчення Львів. ун-ту (1956) працює в ньому. Осн. праці — в галузі вивчення структури та властивостей металевих і напівпровідникових розплавів, електронної будови твердих тіл, рідких кристалів. Держ. премія УРСР, 1983.

Е, Є

«ЭЛЕКТРО́ННОЕ МОДЕЛИ́РОВАНИЕ» — науково-теоретичний журнал, орган відділень фізико-технічних проблем енергетики АН СРСР і АН УРСР. Осн. тематична спрямованість журналу: актуальні теор. проблеми електронного моделювання стосовно до електротехніки, енергетики та ін. галузей нар. г-ва; теорія і методи дослідження складних систем з допомогою проблемно-орієнтованих ЕОМ і моделюючих комплексів високої інформаційної продуктивності; гібридні обчислювальні машини та застосування їх; теорія і практика машинного проектування електронних ланцюгів, елементів і вузлів електроніки; моделювання задач управління складними енергетичними та ін. об'єктами. Журнал видає Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР з 1979 (6 номерів на рік); з 1981 перевидається в США англ. мовою.

Л. Є. Зборовська.

ЕЛІ́ТІС (Ἐλύτης) Одіссей (справж. ім'я та прізв.— Одіссей Алепуделі; н. 1912, м. Іракліон, о. Кріт) — грец. поет. Перша зб.— «Орієнтації» (1936). Деякий час перебував під впливом сюрреалізму. У збірках «Споради» (1938), «Геліос перший» (1943) відходить від цього напряму. Поема «Героїчний плач за поручиком, який загинув у Албанії» (1945) — антивоєнного спрямування. Найвизначніший твір Е.— філос. поема про істор. долю Греції «Достойно є» (1960; покладена 1964 на музику М. *Теодоракісом*). Нобелівська премія, 1979.

Тв. Укр. перекл. — «Всесвіт», 1980, № 10; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977; [Вірші]. В кн.: Геракл и мы. М., 1983.

Літ.: Чернишова Т. Поет Еллади. «Всесвіт», 1980, № 10.

Т. М. Чернишова.

ЕНЕРГЕТИ́ЧНА ПРОГРА́МА СРСР — цільова комплексна програма розвитку енергетики, використання паливно-енергетичних ресурсів СРСР на одинадцяту п'ятирічку і довгострокову перспективу. Розроблена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС. Е. п. СРСР включає поліпшення структури паливно-енерг. балансу, розвиток атомної і гідроенергетики, пошук принципово нових джерел енергії, заходи щодо видобування нафти і газу в Зх. Сибіру, транспортування їх в Європ. частину країни тощо. Програма здійснюватиметься у співробітництві з країнами *соціалістичної співдружності* на основі *соціалістичної економічної інтеграції*.

ЄРІН Борис Володимирович (н. 5.IV 1921, Москва) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1984). В 1948 закінчив Театр. уч-ще ім. М. Щепкіна при *Малому театрі*, 1953 — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Працював у театрах Москви, Мінська, 1972—75 — гол. режисер, з 1984 — режисер Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки, в якому здійснив вистави: «Влада темряви» Л. Толстого, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка, «Є така партія!» І. Рачади, «Філумена Мартурано» Е. де Філіппо та ін.

С. М. Грін.

ЄВДОКИ́МОВ Анатолій Гаврилович (н. 22.VI 1936, Новосибірськ) — укр. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974). Закінчив (1959) Харків. ун-т. З 1978 — зав. кафедрою Харків. ін-ту інженерів комунального будівництва. Основні праці — в галузі автоматизованого проектування водопровідних та ін. інженерних мереж, оперативного керування потокорозподілом в них. Держ. премія УРСР, 1979.

ЄГІАЗАРЯ́Н Григорій Єгіазарович [н. 8(21). XII 1908, с. Блур Сурмалинського повіту, тепер Туреччина] — вірм. рад. композитор, народний арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. У 1935 закінчив Моск. консерваторію. З 1938 — викладач, з 1959 — професор (1954—60 — ректор) Єреванської консерваторії. Твори: балети «Севан» (1956), «Озеро мрій» (1967), «Ара прекрасний та Семіраміда» (1972), симфонія «Раздан» (1960), симф. і фп. п'єси, хори, романси, музика для театру і кіно.

В. С. Мурза.

ЄГО́РОВ Борис Михайлович (н. 18.VIII 1938, с. Скоморохи Житомир. р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики і систем управління, доктор тех. наук (з 1979), професор (з 1980), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1958. У 1959 закінчив Київ. вище інженерне радіотех. уч-ще протиповітряної оборони (працював у ньому до 1982), 1983 — Військову командну академію протиповітряної оборони (м. Калінін). З 1982 — в Академії військової протиповітряної оборо-

А. Я. Ешпай.

Є. П. Єгоров. Портрет П. Спесивцева. Рисунок олівцем. 1966.

С. П. Джус. Гобелен «Крим соціалістичний». 1974.

Ю. Н. Єльченко.

І. С. Жулкевський.

Г. В. Заборський.

П. І. Загребельний.

ни (Київ). Основні праці — з радіоелектронної системотехніки, систем управління просторово рознесеними об'єктами, експлуатації радіоелектронних комплексів.

ЄГО́РОВ Євген Павлович [н. 4 (17). V1917, м. Красний Лиман, тепер Донецької обл.] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1949. У 1949 закінчив Харків. худож. ін-т. Твори: картини «У дні великих перемог» (1949), «Юність» (1952), серії портретів «Ветерани партії» (1967) і «Мої друзі-однополчани» (1975—80) та ін. З 1949 викладає в Харків. художньо-пром. ін-ті (з 1972 — ректор, з 1974 — професор). Іл. с. 551.

Є́ЛЬЧЕНКО Юрій Никифорович (н. 23.VII 1929, м. Кагарлик, тепер Київ. обл.) — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1952 Київ. політех. ін-ту працював майстром на Митищинському маш.-буд. з-ді (Моск. обл.), з 1953 — секретар к-ту комсомолу цього з-ду. З 1955 — на парт. роботі: інструктор Ленінського райкому, зав. пром.-транспортним відділом Жовтневого райкому Компартії України в Києві. З 1957— секретар, другий секретар Київ. міськкому ЛКСМУ. У 1958—60 — секретар, другий секретар, 1960—68 — перший секретар ЦК ЛКСМУ. У 1968—69 — інспектор ЦК Компартії України, з 1969 — другий секретар Львів. обкому партії. З 1971 — міністр культури УРСР, з 1973 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. З 1980 — перший секретар Київ. міськкому партії. З 1981 — член ЦК КПРС. На XXII, XXIII, XXV, XXVI з'їздах Компартії України обирався членом ЦК, на XXIV з'їзді Компартії України — кандидатом у члени ЦК. З 1981 — кандидат у члени Політбюро, з 1982 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ЄМЕЛЬЯ́НОВ Олександр Сергійович (н. 30.X 1932, Харків) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1965. Закінчив Харків. інженерно-екон. ін-т (1955). З 1971 — директор Н.-д. екон. ін-ту Держплану УРСР. Осн. праці — з питань удосконалення планування нар. г-ва, підвищення ефективності сусп. виробництва. *Ю. М. Канигін.*

ЄРЄ́МЕНКО Василь Георгійович (н. 16.XII 1919, с. Дмитрівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). З 1944 — в Кіровогр. укр. муз.- драм. театрі ім. М. Кропивницького, з 1966 — гол. художник цього ж театру. Оформив вистави «Замулені джерела» М. Кропивницького, «Хазяїн» і «Чумаки» І. Карпенка-Карого, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Океан» О. Штейна, «Закохана витівниця» Лопе де Вега.

ЄФІ́МОВ Андрій Семенович (н. 10.XI 1928, с. Зінов'євка, тепер Лопатинського району Пензенської області) — укр. радянський ендокринолог, професор (з 1967). Член КПРС з 1952. В 1952 закінчив Горьк. мед. ін-т. З 1965 — в Київ. н.-д. ін-ті ендокринології та обміну речовин.

Осн. напрям наук. праць Є.— патогенез і лікування ендемічного зоба; патогенез, діагностика, клініка і розробка лікування цукрового діабету і його ускладнень. Держ. премія УРСР. 1980.

ЄФРЕ́МОВ Ернест Іванович (н. 14.XI 1934, м. Сталіно, тепер Донецьк) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив (1957) Дніпроп. гірничий ін-т. З 1962 — в Ін-ті геотех. механіки АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності: механіка руйнування гірських порід енергією вибуху, прогресивні технології видобування корисних копалин та ін. Держ. премія УРСР, 1983.

Ж, З

ЖДЕНЄ́ВЕ — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташоване на р. Жденівці (бас. Дунаю), за 22 км від залізнич. ст. Воловець. 1,3 тис. ж. (1984). У селищі — завод виробничого об'єднання «Електрон», цех по переробці деревини Воловецького лісокомбінату, лісництво, комплексно-приймальний пункт Воловецького комбінату побутового обслуговування. Середня школа, філіал Нижньоворітської музичної школи; лікарня; турбаза «Форель», Будинок культури, клуб, б-ка. Відоме з 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1981.

ЖИТО́МИРСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1944. В репертуарі: «Братець кролик» С. Когана, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Маша і Колобок» В. Орлова, «Військова таємниця» В. Лебедєва і А. Куриловського, «Маленька фея» В. Рабадана, «Таємниця будинку каченят» Д. Урбана.

ЖОВТНЄ́ВЕ — селище міського типу Лугинського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 18 км від залізнич. ст. Діброва Олевська. 1,0 тис. ж. (1984). У селищі Озерянський — торфобрикетний з-д, філіал Лугинського комбінату побутового обслуговування. Середня школа, філіал Лугинської муз. школи; мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. 1960, с-ще міськ. типу — з 1980.

ЖУК Петро Максимович (н. 10.IV 1920, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1968. У 1939—48 навчався у Харків. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — водолікарня у м. Горлівці (1955), житл. масив шахтобудівників (1960—64), інженерно-лабораторний корпус (1962) і житл. будинки (1965—72) у Донецьку. З 1981 викладає у Макіївському інженерно-буд. ін-ті.

ЖУЛКЄ́ВСЬКИЙ Іван Станіславович (н. 17.VIII 1919, м. Проскурів, тепер м. Хмельницький) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). У 1947—52 і з 1963 — у Хмельн. укр. муз.-драм. театрі ім. Г. І. Петровського, 1952—59 — в Стрийському укр. муз.-драм. театрі, 1959—63 — у Львів. філармонії. Серед ролей: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Верховий («Обочина» Зарудного) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Шатрова та І. Рачади.

ЗАБО́РСЬКИЙ Георгій Володимирович [н. 11 (24). XI 1909, Мінськ] — білорус. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1981). В 1939 закінчив АМ у Ленінграді. Серед споруд — ген. план м. Полоцька (1946—49, у співавт.); в Мінську: проект реконструкції площі Леніна (1947—60, у співавт.), пед. ін-т (1951—55), будинок ЦК комсомолу БРСР (1952—53), аеровокзал (1954—65); планування та забудова ряду колгоспів. Автор пам'ятника Перемоги на площі Перемоги в Мінську (1953—54, у співавт.). Держ. премія СРСР, 1971. *Л. К. Кабанови.*

ЗАВА́ЛЬНА Ліна Костянтинівна (н. 23.X 1938, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1972. У 1956—61 навчалась у Харків. ін-ті інженерів комунального буд-ва. Автор планування і забудови мікрорайонів у Харкові (70—80-і рр.), ген. плану Харкова до 2005 (1983, у співавторстві).

ЗАВОДСЬКЕ́ — селище міського типу Чортківського р-ну Тернопол. обл. УРСР, за 4 км від залізнич. ст. Вигнанка. 2,6 тис. ж. (1984). Цукр. з-д, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, будинок побуту. Середня школа; філіал районних лікарні та поліклініки. Будинок культури, б-ка. Буд-во З. почато 1974, с-ще міськ. типу — з 1981.

ЗАГРЕБЄ́ЛЬНИЙ Павло Іванович (н. 22.VI 1934, с. Рождественське, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. артист УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1961 — актор, з 1974—гол. режисер Тернопільського укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Матій («Ой піду я в Бориславку» за Франком), Тарас («Тарас Бульба» Рильського і Тягна за Гоголем), Запорожець («Незабутнє» за Довженком), Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Грабець («Баладина» Словацького). Вистави: «Країна Айгуль» М. Каріма, «Поки гарба не перевернулась» О. Іоселіані та ін. Знімається в кіно.

П. К. Медведик.

ЗАГРЄ́ЦЬКИЙ Дмитро Станіславович (8.XI 1924, Одеса — 5.III 1980, там же) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). У 1949 закінчив Одес. консерваторію, з 1949 — її викладач (з 1971 — професор). У 1949—55 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели Одес. філармонії, з 1955 — гол. хормейстер Одес. театру опери та балету (брав участь у постановці понад 50 опер).

Тв.: Хорове аранжування [у співавт.]. К., 1977. *М. П. Гринишин.*

ЗАКО́Н СРСР ПРО АДВОКАТУ́РУ В СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності *адвокатури* в СРСР і на цій основі визначає її повноваження, форми і методи роботи. Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. Став зразком для Положень про адвокатуру в союзних республіках, зокрема в УРСР — Положення про адвокатуру УРСР, затвердженого Законом, прийнятим Верховною Радою УРСР 31.X 1980.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ВЕРХО́ВНИЙ СУД СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності *Верховного Суду СРСР* і на цій основі визначає його повноваження, форми і методи діяльності. Прийнятий 30.XI 1979 Верховною Радою СРСР. Конституційні положення про Верховні Суди союзних і авт. республік, крайові, обл.. міські суди, суди авт. областей і округів, районні (міські) нар. суди конкретизовано законами союзних республік про судоустрій, зокрема в УРСР — законом УРСР про судоустрій УРСР, прийнятим Верховною Радою УРСР 5.VI 1981.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ГРОМАДЯ́НСТВО СРСР — нормативний акт, в якому конкретизовано положення Конституції СРСР стосовно *громадянства радянського*, визначено, зокрема, підстави його набуття, втрати та поновлення. Прийнятий Верховною Радою СРСР 1.XII 1978. Зберігаючи ряд положень закону 1938 про громадянство СРСР, цей закон вводить значну кількість нових норм.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ДЕРЖА́ВНИЙ АРБІТРА́Ж В СРСР — нормативний акт, який конкретизує положення Конституції СРСР про держ. арбітраж (див. *Арбітраж в СРСР*). Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. На його основі складено Правила розгляду госп. спорів держ. арбітражами, Примірне положення про арбітраж міністерства, держ. комітету, відомства СРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО НАРО́ДНИЙ КОНТРО́ЛЬ В СРСР — нормативний акт, який конкретизує конституційні положення про *органи народного контролю*. Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. Уперше в законодавчому порядку закріпив принципи утворення, держ.-правове становище органів нар. контролю, характер їхніх взаємовідносин з органами держ. влади і управління тощо.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ОСНОВНІ́ ПОВНОВА́ЖЕННЯ КРАЙОВИ́Х, ОБЛАСНИ́Х РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ, РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ АВТОНО́МНИХ ОБЛАСТЕ́Й І АВТОНО́МНИХ ОКРУГІ́В — нормативний акт, який конкретизує закріплені в Конституції СРСР осн. принципи діяльності, компетенцію та організацію роботи таких місц. органів держ. влади і управління, як Ради нар. депутатів у краях, областях, авг. областях, авт. округах. Прийнятий Верховною Радою СРСР 25.VI 1980. На основі цього закону прийнято відповідні закони в союзних республіках; зокрема, Верховна Рада УРСР 31.X 1980 прийняла Закон УРСР про обл. Раду нар. депутатів УРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПОРЯ́ДОК УКЛАДА́ННЯ, ВИКОНА́ННЯ ТА ДЕНОНСА́ЦІЇ МІЖНАРО́ДНИХ ДОГОВО́РІВ СРСР — нормативний акт, у якому конкретизовано закріплені Конституцією СРСР положення щодо *договорів міжнародних*. Прийнятий Верховною Радою СРСР 6.VII 1978.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПРАВОВЕ́ СТАНО́ВИЩЕ ІНОЗЕ́МНИХ ГРОМАДЯ́Н В СРСР — нормативний акт, у якому конкретизовано положення Конституції СРСР з питань правового становища іноземних громадян в СРСР. Положення закону поширюються і на осіб без громадянства (див. *Безгромадянство*), якщо інше не випливає з законодавства СРСР. Прийнятий Верховною Радою СРСР 24.VI 1981. Цей закон свідчить, що іноз. громадянам в СРСР гарантується реальне здійснення демократичних прав і свобод.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПРОКУРАТУ́РУ СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності органів *Прокуратури СРСР* і на цій основі визначає повноваження прокурорів, форми і методи роботи, осн. напрями діяльності прокуратури. Прийнятий 30.XI 1979 Верховною Радою СРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО СТА́ТУС НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ В СРСР — нормативний акт, що конкретизує конституційні положення про правове становище *народних депутатів* у системі рад. демократії, форми і методи їхньої діяльності, а також її осн. гарантії. Прийнятий Верховною Радою СРСР 20.IX 1972 (19.IV 1979 затверджено нову редакцію).

ЗАКО́Н СРСР ПРО ТРУДОВІ́ КОЛЕКТИ́ВИ і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями — нормативний акт, що конкретизує конституційні норми щодо *трудових колективів*, які є осн. осередками соціалістичного суспільства, створює правову основу і визначає соціальну перспективу дальшої демократизації сусп. відносин у сфері управління. Прийнятий після всенар. обговорення Верховною Радою СРСР 17.IV 1983. Закон складається з преамбули і 4 розділів, які містять 23 ст. В розділі 1-му дано поняття трудового колективу, принципи його участі в управлінні підприємством, установою чи орг-цією, його осн. повноваження при обговоренні й вирішенні держ. і громад. справ, а також взаємовідносини з органами держ. влади і управління. Розділ 2-й визначає осн. повноваження трудових колективів, у т. ч. колективів виробничих бригад. У розділі 3-му регламентовано форми і порядок здійснення повноважень трудових колективів тощо; в 4-му йдеться про дію цього закону й особливості його застосування.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1971. В репертуарі: «Ведмедикові шишки» Ю. Чеповецького, «Подивись на себе» В. Орлова, «Поросятко Чок» М. Туровера та Я. Мірсакова, «Вовк на селі» Л. Жуховицького та С. Козлова, «Кіт без чобіт» С. Зелцера, «Жива музика» Л. Устинова.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́. Засн. 1979. У репертуарі: «Тепленьке місце» О. Островського, «Баня» В. Маяковського, «Муха-цокотуха» К. Чуковського, «Вибір» О. Дударєва, «Привіт, синичко!» Я. Стельмаха, «Вино з кульбаб» за Р. Бредбері. У складі трупи (1985): засл. артисти УРСР Н. Бережна, В. Невєдров, Т. Сезоненко.

О. М. Лапутін.

ЗАРКО́В Володимир Григорович (н. 22.VI 1945, м. Гайсин Вінн. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. У 1974 закінчив Київ. консерваторію. З 1965 — соліст Ансамблю пісні і танцю Київ. військ. округу. В репертуарі: нар. пісні та твори рад. композиторів.

ЗАСЛА́ВСЬКА Тетяна Іванівна (н. 9.IX 1927, Київ) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчила Моск. ун-т (1950). В 1950—63 працювала в Ін-ті економіки АН СРСР, з 1972 — в Новосибірському університеті. Основний напрям досліджень — соціально-економічні проблеми трудових ресурсів.

ЗАХА́РЕНКО Олександр Антонович (н. 2.II 1937, м. Кам'янка Черкас. обл.) — укр. рад. педагог, нар. учитель СРСР (з 1983), засл. учитель УРСР (з 1974). Член КПРС з 1968. Закінчив Черкас. пед. ін-т (1959). Пед. діяльність почав 1953. Працював учителем фізики й математики Кам'янської серед. школи робітничої молоді, з 1959 — Сахнівської серед. школи Корсунь-Шевченків. району, з 1966 — директор цієї школи. Нагороджений орденом Леніна.

Т. П. Овсієнко.

ЗАХА́РОВ Юрій Васильович (н. 26.IV 1930, м. Благовєщенськ) — укр. рад. вчений у галузі енергетики судна, холодотехніки і кондиціювання газів, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Після закінчення (1955) Новосибірського ін-ту інженерів водного транспорту працював у цьому ж вузі. З 1965 — у Миколаївському кораблебудівному інституті (з 1972 — зав. кафедрою).

ЗАХА́РОВА Ірина Яківна (н. 1.IV 1926, Харків) — укр. рад. біохімік, засл. діяч науки УРСР (з

В. Г. Зарков.

Т. І. Заславська.

Г. Т. Запепін.

Є. Б. Золотова.

Є. І. Звєрьков. Осінь. Сонячний день. 1979.

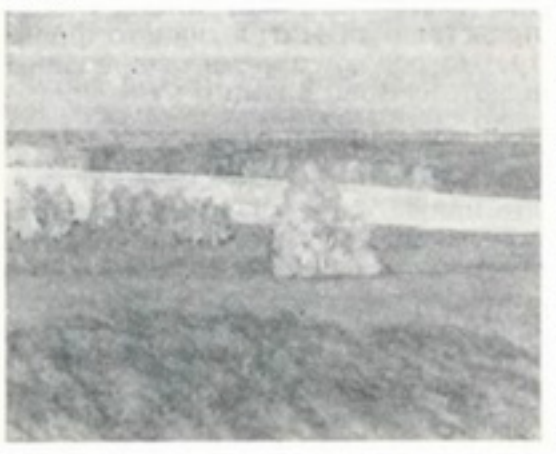

1982), доктор біол. наук (з 1975), професор (з 1983). Член КПРС з 1963. В 1952 закінчила Київський ун-т, з 1953 — в Ін-ті мікробіології і вірусології АН УРСР. Праці — в галузі біохімії мікроорганізмів.

ЗАЦЕ́ПІН Георгій Тимофійович [н. 15 (28).V 1917, Москва] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив Моск. ун-т (1941). З 1944 працював у Фізичному ін-ті АН СРСР, з 1971 — в Ін-ті ядерних досліджень АН СРСР. Осн. праці — в галузі фізики космічного проміння і нейтринної астрофізики. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1982. Портрет с. 553.

ЗВЄРЬКО́В Єфрем Іванович (н. 1.II 1921, с. Нестерово, тепер Нестеровського р-ну Калінін. обл.)— рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1981), чл.-кор. АН СРСР (з 1975). У 1947—53 навчався у Московському художньому інституті ім. В. І. Сурикова. Твори: «Мережив ниці» (1964), «Зимове сонце» (1970), «Березі» (1971), «Квітневий ранок» (1972), «Весна в селі» (1974), «Ранок у полі» (1978), «Осінь. Сонячний день» (1979), «Золота осінь» (1980) та ін. Іл. с. 553

Герб Зімбабве.

ЗІМБАБВЕ

Площа — 390,2 тис. км²

Населення — 7,5 млн. чол. (1982)

Столиця — м. Хараре

Зімбабве. Хараре. Вид частини міста.

ЗІМБА́БВЕ, Республіка Зімбабве — держава в Південній Африці. В адміністративному відношенні поділяється на 8 провінцій.

Державний лад. З.— республіка. Входить до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, обирається парламентом на 5 років. Законодавчий орган — двопалатний парламент, що обирається на 5 років у складі сенату (40 чол.) та палати зборів (100 депутатів; 80 обираються афр. населенням, 20 — європ. населенням). Виконавчий орган — кабінет міністрів, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Більшу частину тер. З. займає плато Матабеле вис. до 1500 м. На Сх.— гори Іньянга з найвищою вершиною країни — г. Іньянгані (вис. 2596 м). Поклади азбесту, хромітів, кам. вугілля, золота, руд нікелю, марганцю, міді та ін. Клімат на Пн.— субекваторіальний, на Пд.— тропічний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (жовтня) від +21 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +10 до +17°. Опадів від 400 мм на Пд. Зх. до 1200 мм на Сх. Більшість річок належить до бас. Замбезі та Лімпопо. На кордоні З. з Замбією — водоспад *Вікторія* та водосховище Каріба на р. Замбезі. В рослинному покриві переважає *савана*. Сх. схили гір Іньянга вкриті вологими вічнозеленими лісами. Для охорони природи створено нац. парки, заповідники.

Краєвид на плато Матабеле.

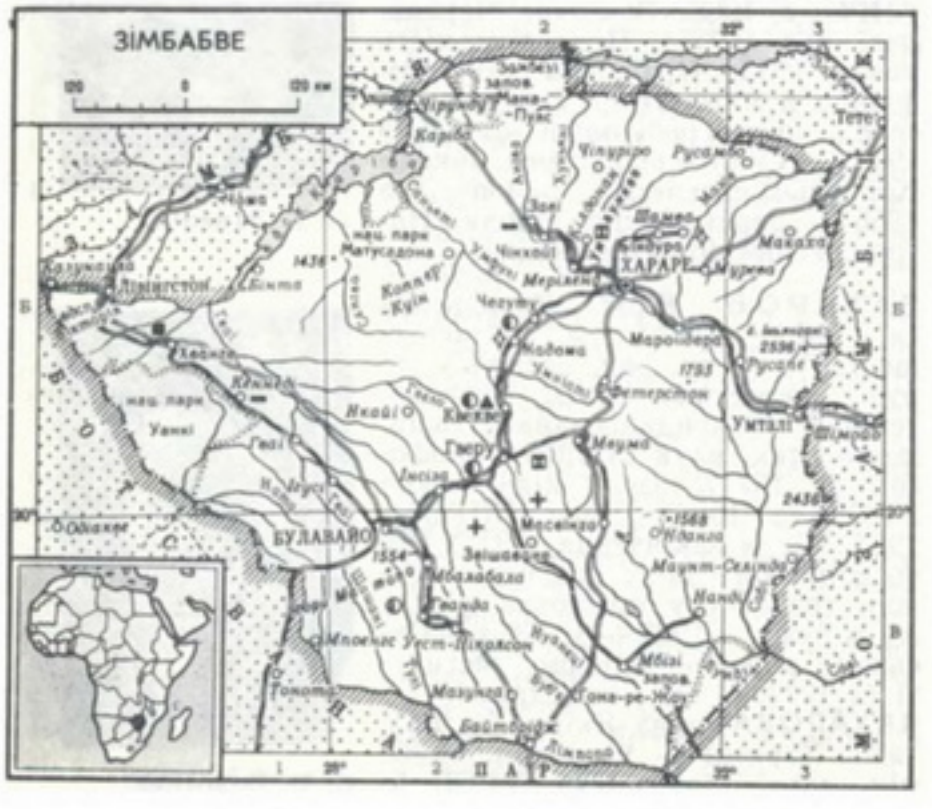

Зімбабве. Фізична карта.

Історія. Перші поселення на тер. сучас. З. з'явилися в період палеоліту. В 14 ст. тут на основі культури *Зімбабве* склалася д-ва *Мономотапа*. Назва Зімбабве походить від найменування місцевості на Пд. Сх. Африки, де був центр цієї держави.

В кінці 19 ст. територію З. завоювали англ. колонізатори і дали їй назву Пд. Родезія (від імені англ. колонізатора С. Родса). В 1923 тер. З. здобула самоврядування. З 1953 входила до складу Федерації Родезії та Ньясаленду. Після ліквідації Великобританією 1963 Федерації до влади в Пд. Родезії прийшли расистські партії білої меншості. В 1965 вони в односторонньому порядку проголосили «незалежність» країни від Великобританії і встановили режим *апартеїду*. Африканське населення Пд. Родезії не визнало владу расистів і повело боротьбу проти неї.

З поч. 70-х рр. нац.-патріотичні сили країни очолювали Афр. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ, засн. 1963) і Союз афр. народу Зімбабве (ЗАПУ, засн. 1961), які 1976 утворили Патріотичний фронт. Під тиском світової громадськості 10.IX — 21.XII 1979 в Лондоні відбулася конференція з питань Пд. Родезії, в якій взяли участь представники Патріотичного фронту. На основі рішень конференції в лютому 1980 в країні було проведено парламентські вибори, на яких перемогу здобули нац.-патріотичні сили. Було створено коаліційний уряд з представників афр. і білого населення країни. Прем'єр-міністром З. став лідер ЗАНУ Р. Мугабе. 18.IV 1980 було проголошено незалежність країни, яка дістала назву Зімбабве. В 1981 З. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Уряд З. проводить курс на досягнення політ. і екон. незалежності країни. В З. здійснено ряд важливих соціально-політ. заходів. На міжнар. арені уряд З. додержується *неприєднання політики*. З 1980 З.— член ООН. З. — член *Організації африканської єдності*.

Л. Л. Дмитренко.

Політичні партії, профспілки. Африканський національний союз Зімбабве — Патріотичний фронт, засн. 1963. Патріотичний фронт, засн. 1961 як ЗАПУ. Об'єднана африканська національна рада, засн. 1972. Африканський національний союз Зімбабве, засн. 1972. Демократична партія Зімбабве, засн. 1979, та ін. Конгрес профспілок Зімбабве, засн. 1980.

Господарство. З.— відносно розвинута агр.-індустр. країна. Після проголошення незалежності уряд вживає заходів щодо зміцнення нац. економіки. Держ. сектор контролює енергетику, транспорт, закупівлю й переробку окремих видів с.-г. продукції. Разом з тим 70 % економіки контролює іноз. капітал (гол. чин. Великобританії та США). В с. г. зайнято 80 % економічно активного населення і створюється 17,8 % валового внутрішнього продукту. В г-ві З. ще зберігаються 2 сектори — високотоварний європейський і напівнатуральний африканський. На експорт вирощують (виробн., тис. т, 1982): тютюн — 93, кукурудзу — 1767, цукрову тростину, бавовник, каву; для власного споживання: пшеницю — 220, сою — 91, просо, сорго, арахіс. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 5, овець і кіз — 2,свиней— 0,15. В лісах — заготівля деревини.

В пром-сті створюється 26,5 % валового внутр. продукту. Видобувають (тис. т, 1982): вугілля — 2800, залізну руду — 852, хроміти — 433, азбест — 200 (провідне місце в капіталістичному світі), мідь — 23,9, нікель — 13,3, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металург., металообр., хім., нафтохім., буд. матеріалів, легкої, гекст., взут., швейної, деревообр. та харч. пром-сті. В 1982 було вироблено 4,5 млрд. кВт год електроенергії, гол. чин. на Карибській ГЕС і ТЕС у Хванге. Гол. пром. центри — Хараре, Булавайо та Гверу. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — 2,6, автошляхів — 78,8, у т. ч. з твердим покриттям — 9. Гол. аеропорт — Кентуккі (поблизу Хараре). З країни вивозять феросплави, золото, тютюн, азбест, чорні метали, нікель, мідь, бавовну, кукурудзу, м'ясо, цукор; довозять машини і устаткування, мінеральне паливо, хім. товари, товари широкого вжитку та продовольство. Осн. торг. партнери — ПАР, Великобританія, ФРН, США. Грош. одиниця — зімбабвійський долар. 1 зімбабв. дол. = 1,01 дол. США (кінець 1983).

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1978 в країні було 20,0 тис. лікарняних ліжок (26,6 ліжка на 10 тис. ж.); 1976 мед. допомогу

подавали 919 лікарів (1,41 лікаря на 10 тис. ж.), 152 зубні лікарі, 8,9 тис. осіб серед. мед. персоналу, 316 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті університету в м. Хараре.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До завоювання незалежності (1980) понад 70 % нас. було неписьменним. З вересня 1980 стало безплатним навчання в поч. школі, значно знижено плату за навчання в серед. школі. Строк навчання в поч. школі 7 років, у середній — 6 років: 4 роки в неповній і 2 — в повній серед. школі. В 1982/83 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,2 млн. учнів, у серед. навч. закладах — бл. 155 тис. Найбільші вузи: Ун-т Зімбабве (засн. 1955; 1982/83 навч. р.— 3,1 тис. студентів), Політех. коледж (засн. 1927; 1982/83 навч. р.— 6 тис. студентів) та Пед. коледж у м. Хараре, Тех. коледж (засн. 1927; 1982/83 навч. р.— 3,4 тис. студентів) — у м. Булавайо. Наук. установи: Наук. рада З. (засн. 1964), Дослідницька рада З. в галузі сільського г-ва (засн. 1970). Обсерваторія в Булавайо. В Хараре містяться б-ка Ун-ту З. (засн. 1956), Парламентська б-ка (засн. 1899), Меморіальна б-ка королеви Вікторії (засн. 1902). Національний архів З. (засн. 1935).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В З. 1983 видавалося бл. 40 газет і журналів. Осн. 2 газети виходять щоденно англ. мовою: «Геральд» («Вісник», засн. 1891, тепер урядова) та «Кронікл» («Хроніка», засн. 1894). Щомісячник «Зімбабве ньюс» («Новини Зімбабве», засн. 1974) — орган ЦК партії Африканський нац. союз Зімбабве — Патріотичний фронт. Нац. інформ. агентство — Зімбабве Інтер-Афрікен Ньюс Ейдженсі (ЗІАНА) — засн. 1981. Радіомовна корпорація Зімбабве (засн. 1964) — держ. служба. Внутрішні передачі ведуться по 4 програмах англійською та місцевими мовами, за кордон — португальською та місцевими мовами. Телебачення —з 1960.

Архітектура і мистецтво. Найдавніші археологічні знахідки на території З. належать до епохи палеоліту. Це в основному наскельні розписи (контурні малюнки або розмальовані фігурки людей і тварин, ритуальні сцени), виконані бурими паличками з гематиту. В 19 ст. було відкрито руїни житлових кам. комплексів з залишками стін з грубо обтесаних гранітних блоків (Зімбабве, 10—11 ст., Дхло-Дхло, 17—18 ст., та ін.). У сільс. житл. і госп. будівлях переважають круглі в плані хатини (глинобитні або на обмазаному глиною каркасі з жердин, з конічним дахом, з розписаними геом. візерунком стінами). З 50-х рр. 20 ст. у містах споруджують багатоповерхові будинки в дусі сучасної західноєвропейської архітектури.

Поширене гончарство (горщики та глечики з розмальованим орнаментом) і плетіння. Серед сучасних місц. живописців: С. Сонго, Дж. Ндандаріка, Т. Мукаробгва. Скульптори (Т. Дубе, Й. Лікото, Б. Мтекі) працюють у традиціях, властивих африканському мистецтву.

Муз. культура З. включає музику шона, матабеле та ін. народів, а також населення європ. походження. Поширене колективне виконавство (для хорового співу характерна поліфонія, для інструм. ансамблів — поліритмія). Серед муз. інструментів — мбіра та барабани. У 2-й пол. 20 ст. посилився вплив масової культури Заходу (афроєвроп. стилі). Існують Рада у справах мистецтв, муз. коледжі в Хараре та Булавайо.

Нац. кіновиробництво почалося з 1981. Серед перших фільмів: документальна кіноепопея «Спадщина», «Народ проти гнобителів» і «Штурм» (присвячена завоюванню незалежності народом З.), документальна короткометражна стрічка «Вода і джунглі», худож. фільм «Трава співає» (реж. М. Рейберк, за романом Д. Лессінга). Проблемами кінематографії займається Міністерство інформації і туризму.

Літ.: Асоян Б. Р. Зимбабве. М., 1983. *Є. М. Сільверсван, В. М. Кислов.*

ЗНО́СКО-БОРО́ВСЬКИЙ Олександр Федорович [14 (27).II 1908, Київ — 8.III 1983, там же] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. У 1932 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Твори: балет «Акпамик» (у співавт. з В. *Мухатовим*, 1945), симф., вокально-симф. (кантата «Наша Перемога», 1947) й камерна музика, хори, романси. Використовував елементи укр. та туркм. муз. фольклору. Автор музикознавчих праць.

ЗО́ЛОТОВА Євгенія Борисівна (н. 12.XII 1928, м. Синельникове, тепер Дніпроп. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1950 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого працює в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Серед вистав — «Вовчиха», «Земля» за О. Кобилянською, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта, та ін. Портрет с. 553.

К. О. Силіна.

ЗУБЦО́В Євген Микитович (н. 11. VII 1920, м. Єнакієве, тепер Донец. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1976. У 1954 закінчив Київ. консерваторію. Твори: вокально-симф. (кантата «Серцем до Леніна», 1970), симф. (сюїти, поеми, картини), естрадна музика, музика для драматичного театру і кіно; твори для інструментів з оркестром, хори, пісні.

ЗУ́ЄВ Володимир Овсійович (н. 29.I 1925, с. Малі Голи Качугського р-ну Іркутської обл.) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. Закінчив (1951) Томський ун-т. З 1969 — директор Інституту оптики атмосфери Сибірського відділення АН СРСР. З 1979 — голова Президії Томського філіалу Сибірського відділення АН СРСР. Праці — в галузі фізики і оптики атмосфери. Запропонував методи кількісної оцінки енерг. втрат хвиль і розробив методи досліджень складу атмосфери за допомогою лазерів.

І, К

ІВАНО́В Артемій Васильович [н. 5 (18).V 1906, м. Молодечно, тепер Мінської обл.] — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1981). В 1930 закінчив Ленінгр. ун-т. З 1935 працює в цьому ж ун-ті (з 1950 — професор); одночасно (з 1965) — зав. Лабораторією еволюційної морфології Зоол. ін-ту АН СРСР. Осн. праці—з морфології, систематики, ембріології і екології безхребетних тварин, зокрема війчастих червів, молюсків, павукоподібних тощо. Відкрив і дослідив новий тип тварин — *погонофор*; встановив новий клас плоских червів — удонелід. Ленінська премія, 1961.

ІВАНО́В Вадим Петрович (н. 31.I 1933, м. Біла Церква Київ. обл.) —укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1979). Член КПРС з 1956. Закінчив Київ. ун-т (1955). В 1955—59 працював у Ніжинському пед. ін-ті, 1962—69 — у Київ. худож. ін-ті, з 1969 — Ін-ті філософії АН УРСР (з 1979 — заст. директора). Автор праць з світоглядних проблем матеріалістичної діалектики, марксистсько-ленінської теорії пізнання, естетики. Держ. премія УРСР, 1982.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К імені П. Морозова. Засн. 1945. В репертуарі: «Біла троянда» Б. Юнгера, «Оленька» М. Склярової та А. Михайлова, «Ти з нами, Робін Гуд» В. Маслова, «Манмук — відважне серце» І. Токмакова, «Сонячний промінь» А. Попеску.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр. та зх.-європ. образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1980. До його зібрання входять твори (переважно митців зх. областей України) кін. 19 — поч. 20 ст. та рад. часу; твори декоративно-ужиткового мистецтва. Філіалами музею є худож.-мемор. музей нар. художника СРСР В. Касіяна в м. Снятині та музей-пам'ятка дерев'яної архітектури і живопису 16—17 ст. в м. Рогатині (див. *Рогатинської церкви святого Духа іконостас*). Музей міститься в будинку кол. костьолу (1670—1703).

М. Якібчук.

ІВА́НЧЕНКО (справж. прізв.— Іванова) Раїса Петрівна (н. 30.XI 1934, м. Гуляйполе, тепер Запорізької обл.) — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1966. Закінчила Київ. ун-т (1957). Друкуватися почала 1958. Повість «Передчуття весни» (1970), зб. «Любити не просто» (1976), «Не розминись із собою» (1980) присвячені морально-етичним проблемам сучасності. Автор історичних романів «Клятва» (1971), «Гнів Перуна» (1982) і «Золоті стремена» (1984), монографії «М. П. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України в 2-й половині 19 ст.» (1971) та ін. наукових праць.

І. Г. Турбай.

ІВА́НЧЕНКО Федір Кіндратович (н. 12.X 1918, с. Великий Вистороп Лебединського р-ну Сумської

В. О. Зуєв.

А. В. Іванов.

В. М. Івченко.

Івано-Франківський художній музей (будинок колишнього костьолу; 1670—1703).

М. Іманалієв.

Г. Г. Калікін.

І. П. Кавін.

Б. Кармаль.

обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив (1945) Дніпроп. металургійний ін-т. З 1969 — зав. кафедрою тех. механіки Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — в галузі механіки машин і металургійного машинознавства. І.— один з засновників нового наук. напряму — механіки важких машин. Розробив теорію і нові методи енергосилових розрахунків металургійних машин.

ІВЧЕНКО Валерій Михайлович (н. 20.XI 1939, м. Куп'янськ Харків. обл.) — укр. і рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1979. Закінчив 1978 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1961 працював у театрах Харкова, Миколаєва, 1978—83 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, з 1983 — в Ленінгр. великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Комісар («Загибель ескадри» Корнійчука), Платон Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Астров («Дядя Ваня» Чехова) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1980. Портрет с. 555. *В. Г. Осьмак.*

ІЛЛІЧО́В Віктор Іванович (н. 25. VIII 1932, Тихоново Гусевського р-ну Влад. обл.) — рад. гідролог і гідроакустик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. Закінчив (1955) Горьковський ун-т. З 1974 —директор Тихоокеанського океанологічного ін-ту Далекосхідного наук. центру АН СРСР. Осн. праці — з акустичної і гідродинамічної кавітації, кавітаційної міцності рідини, гідрології моря.

ІМАНАЛІЄВ Мурзабек (н. 13.IX 1932, с. Кайинда Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. вчений, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН Кирг. РСР (з 1979), президент АН Кирг. РСР (з 1979), засл. діяч науки Кирг. РСР (з 1981). Член КПРС з 1961. Закінчив (1953) Кирг. ун-т. В 1956—66 працював у Кирг. ун-ті та Фрунз. політех. ін-ті, 1966—76 — директор Ін-ту фізики і математики АН Кирг. РСР, 1976—79 — ректор Кирг. ун-ту. Основні праці — в галузі теорії диференціальних, інтегральних та інтегро-диференціальних рівнянь та застосувань їх. Депутат Верх. Ради СРСР 10—11-го скликань. Член ЦК Компартії Киргизії.

ІСА́ЄВ Єгор (Георгій) Олександрович (н. 2.V 1926, с. Коршево, тепер Бобровського р-ну Ворон. обл.) — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1945. Автор ліричних поезій, поеми «Над хвилями Дунаю» (1953) — про рад. воїнів, які несуть службу за межами Батьківщини. Поеми «Суд пам'яті» (1962) — лірико-філос., антифашист. твір, присвячений боротьбі за мир; «Далеч пам'яті» (1977) — про минуле і теперішнє рос. села. Ленінська премія, 1980.
Тв.: Жизнь прожить. М., 1979.

ІСА́ЄВ Младен Младенов (н. 7.VI 1907, с. Балювиця, тепер Михайловградського округу) — болг. поет, нар. діяч культури НРБ (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967, 1977), Герой НРБ (1982). Член Болг. компартії з 1927. Учасник Вересневого антифашист. повстання 1923. У збірках віршів «Пожежі» (1932), «Тривожна планета» (1938) тощо відтворив суспільну атмосферу в тогочасній Болгарії. В книгах «Вогонь» (1946), «Зоря миру» (1950), «Спокою тобі немає» (1971), «Незабутнє. Мемуари» (1976), «Зоряні миті» (1983) та ін. зобразив антифашист. боротьбу болг. народу, будівництво соціалізму, оспівав дружбу з рад. народом. Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».
Тв.: Рос. перекл. — Огонь. М., 1984. *О. Д. Кетков.*

«ИСКРА» — найменування серії малих радянських ШСЗ, призначених для короткохвильового радіолюбительського зв'язку та проведення науково-технічних експериментів. «И.-1» виведено на орбіту 10.VII 1981 ракетою-носієм «Восток» (разом з ШСЗ «Метеор-природа»); «И.-2» (17.V 1982) та «И.-3» (18.XI 1982) виведено в космічний простір через шлюзову камеру орбітальної станції «Салют-7».

КАБА́ЦЬКИЙ Олександр Олексійович (н. 23.X 1948, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1972 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд— готель «Градецький» у Чернігові (1980 у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

КАДИ́РОВА Лариса Хамидівна (н. 10.IX 1943, Ташкент) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). Після закінчення 1963 театр. студії Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (педагог Б. *Тягно*) працює в цьому театрі. Серед ролей: Євжені («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Оленка («Для домашнього вогнища» за Франком), Донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки). *Л. І. Савченко.*

КАЗАЧКО́В Євген Олександрович (н. 10.VIII 1926, м. Артемівськ Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1946. Закінчив (1949) Московський ін-т сталі, працював у цьому ж вузі. З 1955 — в Ждановському металург. ін-ті. Осн. праці в галузі термодинаміки і кінетики взаємодії металу.

КА́ЗКА Аркадій Васильович [11 (23).IX 1890, м. Седнів, тепер смт Чернігівського р-ну Черніг. обл.— 1929, Одеса] — укр. рад. письменник. Закінчив реальне учще в Чернігові (1910). Відвідував літ. «суботи» М. Коцюбинського, був близьким другом П. Тичини, В. Мисика. Вчителював на Дніпропетровщині, в Києві, Одесі. З 1919 друкував вірші в журналах «*Літературно-науковий вістник*», «Червоний шлях», «Нова громада». Був членом літ. орг-ції «*Плуг*».
Тв.: [Вірші]. В кн.: День поезії. К., 1965. *Л. С. Дем'янівська.*

КАЛІ́КІН Геннадій Георгійович (н. 9.II 1938, с. Повалиха, тепер Первомайського р-ну Алтайського кр.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1967 закінчив Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського, відтоді — соліст Донец. театру опери та балету. Партії: Сергій («Крізь полум'я» Губаренка), Микита («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Жерар («Андре Шеньє» Джордано).
Т. І. Бірченко.

КА́ЛІН Іван Петрович (н. 10.III 1935, с. Плоть, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1955. Закінчив Кишинів. с.-г. ін-т (1960), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1969); кандидат екон. наук. З 1960 — на госп. і парт. роботі. В 1976—80 — секретар ЦК Компартії Молдавії. З квітня 1980 — Голова Президії Верховної Ради Молд. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КАЛІ́НІН Сергій Григорович (н. 7.XII 1925, Воронеж) — укр. рад. вчений у галузі динаміки машин, доктор тех. наук (з 1972), професор (с 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1954) Львів. політех. інституту працює в цьому ж вузі (з 1971 — проректор).

КАЛЮ́ЖНИЙ Володимир Антонович (н. 6.VIII 1922, с. Буняковка, тепер Одеського р-ну Ом. обл. РРФСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Закінчив Львів. ун-т (1949). З 1955 працює в Ін-ті геології і геохімії горючих копалин АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Осн. праці — з питань походження, складу, фіз.-хім. властивостей мінералоутворюючих флюїдів та їхньої ролі у формуванні родовищ корисних копалин. Держ. премія УРСР, 1983.

КАНАРЧУ́К Вадим Євгенович (н. 23.II 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі машинознавства, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1961) Укр. с.-г. академію, викладав (1965—68) у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті, працював (1968—77) в апараті ЦК КП України та М-ві вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1977 — у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. напрями діяльності — підвищення надійності двигунів внутр. згоряння, розробка методів випробування машин і механізмів.

КА́НЕР Емануїл Айзикович (н. 19.XI 1931, Харків) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив Харків. ун-т (1954). З 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Працює в галузі радіофізики твердого тіла, фізики плазми, теорії поширення радіохвиль у тропосфері. Розробив теорію слабозатухаючих електромагнітних хвиль у провідниках. Державна премія УРСР, 1980.

КАРМА́ЛЬ Бабрак (н. 1929, с-ще Баграмі, біля Кабула) — держ. і політ. діяч Демократичної Республіки Афганістан (ДРА). Н. в сім'ї військовослужбовця. В 1961 закінчив Кабульський ун-т. Один із засновників (1965) Нар.-демократичної партії Афганістану (НДПА). З 1965 — член ЦК, пізніше — член Політбюро ЦК і секретар ЦК НДПА. Після перемоги в Афганістані нац.-демократичної революції (квітень 1978) — заст. голови Революц. ради (РР) і заст. пре-

м'єр-міністра ДРА. В грудні 1979 очолив виступ сил НДПА, що поклав початок новому етапові в розвитку квітневої революції. В 1979—81 — голова Ради Міністрів ДРА. З 1979 — генеральний секретар ЦК НДПА, голова РР і Ради оборони ДРА. *М. І. Обушний.*

КАРТВЕЛІШВІЛІ Дмитро Леванович (н. 23.XII 1927, Тбілісі) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1956. Закінчив Груз. політех. ін-т (1951). У 1965—71 — гол. інженер Кутаїського автозаводу. В 1971—75 — голова Кутаїського міськвиконкому. В 1976—78 — перший заст. голови Держплану Груз. РСР. У 1978—79 — зав. відділом ЦК Компартії Грузії. В 1979—82 — заст. Голови Ради Міністрів і голова Держплану Груз. РСР. З липня 1982 — Голова Ради Міністрів Груз. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАСЬЯНЕНКО Інга Володимирівна (н. 29.XII 1924, Київ) — укр. рад. онколог-хіміотерапевт, професор (з 1977). В 1948 закінчила Київ. мед. ін-т. У 1952—67 працювала в Ін-ті фізіології АН УРСР, з 1967 — в Інституті проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР. Праці К. присвячені вивченню клінічних аспектів взаємовідношень пухлини і організму, а також питанням хіміотерапії і хіміопроменевого лікування хворих на рак легень і шлунка. Держ. премія УРСР, 1981.

КАЩЄЄВ Борис Леонідович (н. 8.III 1920, Харків) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1946) Харків. електротех. ін-ту викладав у цьому ж вузі та в Харків. політех. ін-ті. З 1971 працює в Харків. ін-ті радіоелектроніки. Осн. напрям наук. діяльності — дослідження верхніх шарів атмосфери Землі радіометодами.

КЕДРУС Валентин Олександрович (н. 3.IV 1920, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973). Член КПРС з 1945. Закінчив (1944) Військ.-повітр. інженерну академію імені М. Є. Жуковського. З 1976 викладає у Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. праці — з теорії автоматизованого контролю та інформації і кодування. Держ. премія УРСР, 1981.

КИЗИМ Леонід Денисович (н. 5. VIII 1941, м. Красний Лиман Донец. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1980, 1984), полковник. Член КПРС з 1966. Закінчив Черніг. вище військ. авіац. уч-ще льотчиків ім. Ленінського комсомолу (1963) і Військово-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1975). В загоні космонавтів — з 1965. Разом з О. Г. *Макаровим* і Г. М. *Стрекаловим* як командир корабля здійснив (27.XI — 10.XII 1980) політ на кораблі «Союз Т-3» (див. «*Союз*»). 28.XI 1980 корабель зістикувався з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «*Салют*»), утворивши орбітальний комплекс «Салют-6» — «Союз Т-3» — «Прогресс-11». Проведено експерименти з космічного матеріалознавства, мед.-біол. і технологічні експерименти. Разом з В. О. *Соловйовим* і О. Ю. *Атьковим* (див. т. 12, Додаток) здійснив (8.II—2.X 1984) політ на кораблі «Союз Т-10». Під час польоту (237 діб — найтриваліший політ за станом на 1.II 1985) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-10» стикувалися вантажні трансп. кораблі «Прогресс-19» — «Прогресс-23», а також космічні кораблі «Союз Т-11» і «Союз Т-12». Екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз Т-11».

«КИЇВ» — літ.-художній та громадсько-політ. журнал. Орган Спілки письменників України та Київ. письменницької орг-ції. Виходить з січня 1983 у Києві. Журнал популяризує кращі твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцистичні та літ.-критичні матеріали, культурно-мистецька хроніка, статті з історії Києва, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіжних країн. *В. Г. Дрозд.*

КИРИШЕВ Микола Олександрович (н. 17.VIII 1936, с. Марково, тепер Заводоуковського р-ну Тюм. обл.) — рос. і укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1983). У 1963—71 — соліст Горьковського, з 1971 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Марсель («Гугеноти» Мейєрбера), Мефістофель («Фауст» Гуно), Григорій Мелехов («Тихий Дон» Дзержинського).

КИСЛИЙ Георгій Миколайович (н. 28.X 1925, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд (всі — у співавт.) — павільйон «Будівництво» на ВДНГ у Києві (1956—57), спальні корпуси санаторіїв «Кришталевий» у Трускавці (1961—63), ім. 30-річчя Радянської України в Києві (1962—64), курзал у Миргороді Полтав. обл. (1967), Льодовий стадіон (1969—75), меморіальний комплекс Українського музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1974—81) у Києві. *С. К. Кілессо.*

КИСЛИЙ Павло Степанович (н. 5.III 1933, с. Мала Олександрівка Бориспільського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1957) Київ. політех. ін-ту працював у Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. З 1977 — в Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР (заст. директора). Осн. напрями наук. діяльності: дослідження процесів порошкової металургії, розробка композиційних матеріалів і виробів з тугоплавких сполук.

КІТАЧ Гаврило Макарович [19. III (1.IV) 1906, с. Трубайці, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл.— 7.X 1969, м. Кривий Ріг] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1968). Член КПРС з 1943. Закінчив (1930) Дніпроп. гірничий ін-т, працював на ряді підприємств Уралу і Кривбасу. З 1957 — у Криворізькому гірничоруд. ін-ті. Осн. праці — в галузі способів мінного відбивання корисної копалини на підземних рудниках, багаторядного короткосповільненого підривання гірн. масиву на кар'єрах Кривбасу. Держ. премія УРСР, 1983. *Ю. П. Астаф'єв.*

КІТИК Василь Іванович (11.IV 1923, с. Мисцова, тепер ПНР — 24.VII 1984, Львів) — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Закінчив Львів. політех. ін-т (1951). З 1954 — наук. співробітник Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР (з 1963 — заст. директора і зав. відділом). Осн. праці — з проблем ролі соляної тектоніки у формуванні й розміщенні родовищ нафти, газу та ін. Розробив основи загальнотектонічної теорії соляного тектогенезу. *Б. І. Ярош.*

КЛИМУШКО Борис Євгенович (н. 30.VI 1931, м. Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1982). У 1952—58 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Лисенка*. Твори: «Хвилина мовчання» (1965), «Олекса Довбуш» (1973), «Ярослав Мудрий» (1982), портрети; монументи — «Дружба народів» (біля смт. Сеньківки Городнян. р-ну Черніг. обл., 1975), «Перемога» (м. Кривий Ріг, 1968), «Навіки разом» (м. Переяслав-Хмельницький, 1982), меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкайської оборони» (м. Керч, 1982), всі — у співавт. з Є. *Горбанем*; пам'ятник В. І. Леніну (м. Чорнобиль Київ. обл., 1982). Іл. с. 559, а також до статті *Дніпропетровська область*, т. 3, с 404.

КНИШ Іван Тарасович (н. 9.IX 1924, с. Кобижча Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1965), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1971 — зав. відділом Київ. н.-д. рентгено-радіологічного і онкологічного ін-ту МОЗ УРСР. Осн. напрям наук. діяльності — розробка нових методів діагностики і лікування злоякісних пухлин кісток, м'яких тканин і меланом. Держ. премія УРСР, 1981.

КНОРРЕ Дмитро Георгійович (н. 28.VII 1926, Ленінград) — рос. рад. хімік та біохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1947) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1961 працює в Новосибірському ін-ті органіч. хімії Сибірського відділення АН СРСР (з 1984 — директор). Осн. праці — в галузі хім. кінетики і мол. біології. Розробив методи хім. модифікації білків, нуклеїнових к-т та їхніх комплексів, виявив компоненти системи біосинтезу білків. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

КНЯЗИК Олександр Беніамінович (н. 31.VIII 1932, Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1959. У 1953—59 навчався в Київ. художньому ін-ті. Твори: «Сурмач» (1968), «Орач» (1975); пам'ят-

Д. Л. Картвелішвілі.

Л. Д. Кизим.

М. О. Киришев.

Д. Г. Кворре.

С. М. Ковальов.

М. Х. Козленко.

Т. Х. Кошоєв.

Ж.-Л. Кретьєн.

ники партизанам загону «Буревісник» (смт Саврань Савранського р-ну Одес. обл., 1972), М. Горькому (Одеса, 1972); декор. композиція «Муза» та барельєфи для Одес. театру музкомедії (1971), барельєфні портрети визначних медиків на меморіалі біля Одес. мед. інституту (1982).

КОВАЛЬО́НКО Віктор Карпович (н. 29.V 1930, м. Туапсе, тепер Краснодар. краю) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1983). У 1962 закінчив Харків. худож. ін-т. Твори: «Синя хусточка» (1967), «Пам'яті підводників» (1968), «На південному кордоні» (1970), «Рідна земля» (1974), «Новоросійськ після штурму» (1979), «Спасіння панорами» (1980), «Севастополь звільнено» (1981), «Клятва чорноморців» (1983).

КОВАЛЬО́НКО Володимир Сергійович (н. 20.VI 1941, Київ) — укр. рад. вчений у галузі технології машинобудування, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1982). Член КПРС з 1963. Після закінчення (1963) Київ. політех. ін-ту працює у цьому ж вузі (з 1983 — зав. кафедрою). Осн. напрями діяльності — лазерна технологія, електрофізична й електрохім. обробка матеріалів. Держ. премія УРСР, 1982.

КОВАЛЬО́В Сергій Микитович (н. 15.VIII 1919, Петроград) — рад. вчений у галузі суднобудування, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1962. Після закінчення (1943) Миколаївського кораблебудівного ін-ту — на н.-д. і конструкторській роботі.

КОГАНО́ВСЬКИЙ Олександр Маркович [н. 18 (31).VIII 1912, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. ун-т (1937). З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — адсорбція з розчинів, фіз.-хім. процеси водопідготовки та очищення стічних вод пром. підприємств, розробка технології замкнених систем пром. водопостачання.

КОЗА́К Володимир Євгенович (н. 10.VIII 1923, с. Печера, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1972), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1952. Закінчив Одеський кредитно-екон. ін-т (1948). В 1959—67 і з 1969 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (1971—77 — зав. відділом, з 1977 — зав. сектором). Осн. напрями наук. досліджень — продуктивна і непродуктивна праця, економіка невиробничої сфери, нар. добробут, соціалістич. спосіб життя, історія екон. думки. *В. Г. Гулеватий.*

КОЗЛЕ́НКО Микола Харитонович (н. 31.XII 1921, хутір Петровськ, тепер село Петровське Вишгородського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Навчався в драм. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (педагог — О. *Ватуля*); 1949—51 працював у цьому театрі, 1951—56 — у Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театрі, з 1956 — в Київ. театрі юного глядача. Ролі: Карпо («Суєта» Карпенка-Карого), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Ф. Е. Дзержинський («Іменем революції» Шатрова), Шульга («Молода гвардія» за Фадєєвим), Лоренцо («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера) та ін.

КО́ЙВІСТО (Koivisto) Мауно (н. 25.XI 1925, м. Турку) — держ. і політ. діяч Фінляндії. Член *Соціал-демократичної партії Фінляндії* (СДПФ) з 1947. У 1956 закінчив Хельсінкський ун-т. Доктор філософії. З 1958 працював у галузі фінансів, з 1968 — генеральний директор Фінл. банку. В 1968—70 і з травня 1979 по вересень 1981 — прем'єр-міністр Фінляндії. З вересня 1981 — виконуючий обов'язки президента, з січня 1982 — президент Фінл. Республіки.

КОЛО́БКОВ Павло Сергійович [н. 24.VII (5.VIII) 1912, Казань] — укр. рад. вчений у галузі пром. теплопостачання, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1936) Куйбишев. індустріальний ін-т. З 1945 працює у Харків. інженерно-буд. інституті.

КОЛЯ́НО Юрій Михайлович (н. 24.IX 1936, с. Трительники, тепер Волочиського р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. вчений у галузі термомеханіки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1972. Закінчив (1959) Львів. ун-т. З 1978 — зав. відділом Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Осн. праці — з термомеханіки тіл неоднорідної структури. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1977. Держ. премія УРСР, 1981.

КОМАРО́В Андрій Олександрович (н. 27.V 1924, Москва) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Київ. ін-т цивільного повітр. флоту. 1978—84 — нач. Кіровогр. вищого льотного уч-ща цивільної авіації. Осн. наук. дослідження — з проблем експлуатації літаків, підвищення безпеки і регулярності польотів, удосконалення методів і засобів тех. та льотної експлуатації авіац. техніки. *М. В. Шевчук.*

КОНДАКО́В Михайло Іванович (н. 1.VII 1920, с. Медова Єфремовського р-ну Тул. обл.) — рос. рад. педагог, держ. діяч, академік АПН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. Закінчив Моск. пед. ін-т ім. К. Лібкнехта (1941). Був на пед. роботі. З 1951 — у Н.-д. ін-ті теорії та історії педагогіки АПН РРФСР, 1965—67 — директор цього ін-ту. В 1967—76 — заст. міністра освіти СРСР, 1976—81 — віце-президент, з 1981 — президент АПН СРСР. Досліджує проблеми школознавства. *М. Д. Ярмаченко.*

КО́НДАЛЄВ Андрій Іванович (н. 10.X 1921, м. Чауси Могильов. обл. БРСР) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. Закінчив (1951) Львів. політех. ін-т. З 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1968 — зав. відділом). Осн. наук. праці — в галузі теорії і проектування перетворювачів форми інформації. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

КОНДРАТЕ́НКО Віктор Андрійович [н. 27.I (9.II) 1911, Харків] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Працював гол. редактором журн. «*Радуга*» (1974—84). Автор поетичних збірок «Вірші» (1934), «Кров'ю серця» (1946), «Дороги наступу» (1953), «Схід сонця» (1975), нарисів, романів «Курська дуга» (1965), «Останній комендант» (1968), «Вторгнення» (1970), «Полечко-поле» (1971), «Через чорну трясовину» (1979), «Увага: „Блискавка"» (1984). *Н. М. Гаєвська.*

КОНДУФО́Р Юрій Юрійович (н. 30.I 1922, с. Зубані, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949 закінчив Харків. ун-т. У 1958—68 — зав. відділом ЦК Компартії України. З 1968 — професор Київ. ун-ту, з 1978 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії Комуністичної партії і робітн. класу України. Брав участь у підготовці багатотомної «Історії Української РСР». На XXI—XXIII, XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Держ. премія УРСР, 1980.

КОНОВА́ЛОВА Віолета Омелянівна (н. 30.III 1927, Харків) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. В 1949 закінчила Харків. юрид. ін-т. З 1953 працює в цьому ж ін-ті. Осн. праці — з питань криміналістики і юрид. психології.

КОНТРАТО́ВИЧ Ернест Рудольфович (н. 17.V 1912, с. Кальна Розтока, тепер ЧССР) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1981). Навчався в Публічній худож. школі-студії в Ужгороді у А. *Ерделі* та Й. *Бокшая*. Працює в галузі жанрового та пейзажного живопису. Твори: «Бідна Верховина» (1936), «Привід війни» (1938), «Голод», «Похорон» (обидва — 1939), «Ведуть арештованих» (1942), «Дитячі забави» (1966), «Весілля» (1968), «Збирання яблук» (1969), «Набережна. Святковий день» (1970), «Квітуче поле» (1979), «Весна» (1982). *В. В. Мартиненко.*

КО́ПОСОВ Гліб Миколайович (н. 15.IV 1921, м. Великий Устюг, тепер Волог. обл.) — укр. і рос. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1962); підполковник. Член КПРС з 1945. У 1945—72 — начальник і худож. керівник ряду військ. ансамблів пісні й танцю. З 1972 — директор Одес. обл. будинку нар. творчості. Автор військово-патріотичних пісень (у т. ч. «Зачем же ты, ветер», «Там за рікою», «Родина, гордость моя»). *І. Д. Гамкало.*

КОРОЛЮ́К Олексій Полікарпович (н. 26.II 1926, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем.

наук (з 1976), засл. діяч науки УРСР (1982). Після закінчення Харків. ун-ту (1956) працює в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (з 1967 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі вивчення електронних енерг. спектрів металів акустичними методами. Співавтор відкриття (1973) диференціального акустомагнетоелектр. ефекту в твердих тілах. Держ. премія УРСР, 1980.

КО́САРЄВА Ніна Сергіївна (н. 27.X 1947, Ярославль) — засл. майстер народної творчості УРСР (з 1982). Працює в галузі худож. обробки шкіри. Твори: поздоровчі адреси—«Квіти Буковини», «Ювілейна», «Поздоровча» (всі — 1976), «Фантазія» (1980), «Святкова» (1982); сумки — «Олімпійська» (1980), «Рута» (1981); шкатулки та ін.

КОСОЛА́ПОВ Віктор Васильович (27.II 1935, с-ще Криворіжжя, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. — 29.IX 1984, Київ) — укр. рад. філософ, історик, доктор філос. наук (з 1974), професор (з 1977). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1957). В 1969—79 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. З 1979 — заст. директора Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. Осн. праці з методології марксистсько-ленінського суспільствознавства, соціально-політ. та ідеологічних проблем наук.-тех. революції. Держ. премія УРСР, 1982.

КОСТЮ́К Всеволод Іванович (н. 21.III 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики і робототехніки, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т, працював (1957—78) у цьому ж вузі. З 1978—заст. міністра вищої і середньої спец. освіти УРСР. Осн. праці — в галузі автоматизованих систем управління технологічними процесами і виробництвом, адаптивних систем управління, ідентифікації динамічних об'єктів, робототех. комплексів.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Арбузинського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташована на р. Пд. Буг, за 6 км від залізнич. ст. Південно-Українська. 21,9 тис. ж. (1984). У селищі — мол. з-д, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи та школа мистецтв; лікарня; Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Поблизу К. — *Південно-Українська АЕС*. Засн. у 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1976.

КОСЬКО́ Ігор Костянтинович (н. 16.VII 1920, м. Лозова, тепер Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Закінчив (1944) Ташкентський політех. ін-т. З 1953 — зав. кафедрою прикладної механіки Дніпроп. ун-ту. Осн. праці — з прикладної динаміки пружних систем, біодинаміки.

КОТ Уляна Петрівна (н. 26.X 1936, с. Крупове, тепер Дубровицького р-ну Ровен. обл.) — укр. нар. майстриня худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). Створює рушники (зокрема, рушник до 1500-річчя Києва), нац. костюми, серветки та ін. Іл. с. 560.
С. І. Шевчук.

КО́ХАН Григорій Романович (н. 23.VI 1931, с. Бортків, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. У 1955 закінчив Львів. поліграф. ін-т ім. І. Федорова, 1964 — Вищі режисерські курси ВДІКу. У 1964—69 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів, з 1969 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Здійснив постановки фільмів: «Хліб і сіль» (1970), «Народжені революцією» (1973—77), «Ярослав Мудрий» (1981). Держ. премія СРСР, 1978.

КОШО́ЄВ Темірбек Худайбергенович (н. 1.VIII 1931, с. Кічі-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1952. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1957). У 1978—81 — перший секретар Ошського обкому Компартії Киргизії. З січня 1981 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1981 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КРАКОВЕ́ЦЬКИЙ-КОЧЕРЖИ́НСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 26.III 1924, м. Бердичів) — укр. рад. вчений у галузі металознавства, доктор тех. наук (з 1978), професор (з 1983). Член КПРС з 1952. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1979 — зав. відділом Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР. Осн. праці — в галузі фазових перетворень і фазових рівноваг у металевих системах, розвитку методів і апаратури для фіз.-хім. аналізу матеріалів при високих т-рах. Держ. премія УРСР, 1980.

КРЕТЬЄ́Н (Chretion) Жан-Лу (н. 20.VIII 1938, м. Ля-Рошель) — франц. космонавт, Герой Рад. Союзу (1982), кавалер ордена Почесного легіону, підполковник. Закінчив військово-повітряну школу в м. Салон де Прованс (1963) і школу льотчиків-випробувачів у м. Істр (1970). З 1977 — заст. командуючого ППО пд. р-ну Франції. З 1980 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з В. О. *Джанібековим* і О. С. *Іванченковим* як космонавт-дослідник здійснив (24.VI—2.VII 1982) політ на космічному кораблі «Союз Т-6» (див. «*Союз*»). Після стикування (25.VI) з орбітальною станцією «Салют-7» [осн. екіпаж — А. М. *Березовой* (див. т. 12, Додаток) і В. В. *Лебедєв*] космонавти виконали наук. програму, підготовлену вченими СРСР і Франції.

КРИШЕ́НЬ Павло Федорович (н. 12.VI 1921, с. Зелене Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. хірург, професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1953 закінчив Дніпроп. мед. ін-т. З 1967 — директор Дніпропетровського науково-дослідного інституту гастроентерології МОЗ УРСР. Праці присвячені вивченню патогенезу захворювань органів травлення і розробці нових засобів для їх лікування, а також ендокринному напряму в *гастроентерології*.

КРИШТА́ЛЬ Олег Олександрович (н. 5.VII 1945, Київ) — укр. рад. біофізик, доктор біол. наук (з 1978). Член КПРС з 1984. Син О. П. *Кришталя*. Закінчив Київ. ун-т (1968). З 1968 працює в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Осн. праці присвячені біофізиці мембран нервових клітин. Держ. премія СРСР, 1983.

КРІ́ППЕН (Crippen) Роберт (н. 11.IX 1937, Бомонт, шт. Техас) — астронавт США, капітан 1-го рангу. В 1960 закінчив Техаський ун-т, потім школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1969 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Янгом* 12—14.IV 1981 здійснив перший випробувальний політ на багаторазовому транспортному космічному кораблі «Спейс шаттл» (див. «*Шаттл*»).

Р. Кріппен.

КРУ́ПА Олексій Арсентійович (н. 29.IX 1930, с. Порадівка Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі буд. матеріалів, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1981). Член КПРС з 1962. Закінчив (1955) Київ. політех. ін-т (з 1972 працює в ньому). Осн. напрям наук. діяльності—фізико-хімія поверхні дисперсних матеріалів. Держ. премія УРСР, 1981.

КРЮЧКО́В Василь Дмитрович (н. 16.IV 1928, с. Казановка, тепер смт Тул. обл.) — рад. парт. діяч. Член КПРС з 1949. Н. в сім'ї селянина. Після закінчення 1951 Тул. мех. технікуму працював на Пд. маш.-буд. заводі майстром, ст. майстром, заст. нач. цеху, нач. цеху. В 1967 закінчив Дніпроп. ун-т. У 1969—74 — секретар парткому Пд. маш.-буд. з-ду. З 1974 — зав. відділом ЦК Компартії України. З 1984 — секретар ЦК Компартії України. З 1976 — член ЦК Компартії України. З 1984 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР.

В. Д. Крючков.

КУДИ́НОВ Володимир Михайлович (н. 27.V 1934, м. Орел) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і зварювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1958) Моск. фізико-тех. ін-ту працював у Ін-ті гідродинаміки Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), Новосибірському ун-ті. У 1967—80 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. З 1980 — заст. Голови Держ. комітету СРСР по науці і техніці. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження матеріалів при ударному навантажуванні, фізика високошвидкісних співударянь, дослідження і розробка процесів зварювання, різання тощо.

КУЗНЕЦО́В Владлен Миколайович (н. 4. XII 1931, Харків) — укр. рад. кінодраматург, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. У 1954 закінчив Київ. ун-т. За сценаріями К. поставлені документальні і науково-популярні фільми: «Наша Україна» (1967), «Економіка, управління,

Б. Є. Климушко, Є. Ю. Горбань та ін. Монумент «Навіки разом» у місті Переяславі-Хмельницькому. Бронза, граніт. 1982.

С. К. Куркоткін.

Є. І. Кухарець.

М. М. Лаврентьєв.

П. Т. Ластівка.

людина» (1970), «Убивця відомий» (1974), «Роздуми про сучасника» (1969), «Слово про хліб» (1978), «Розум, честь і совість епохи» (1977), «Київська симфонія» (1982), «Природа в небезпеці» (1983), «Людина і природа» (1984) та ін. Премія імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1964. Респ. премія ім. Я. Галана, 1975.

КУЗНЕЦО́В Геннадій Юхимович (н. 17.II 1947, м. Київ) — укр. рад. графік. У 1972 закінчив Київ. відділення Укр. поліграф. ін-ту ім. І. Федорова. Твори: оформлення книжок «Дівчинка Наталочка та срібляста рибка» М. Трублаїні (1977), «Знай. Люби. Бережи» А. Давидова та Г. Кузнецова (1979), «Громадянська війна у Франції» К. Маркса (1982), «Життя землі» В. Уткіна (1983). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

КУЗЬМЕ́НКО Петро Павлович (н. 10.V 1923, с. Старий Биків Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1948) Київ. ун-ту працює в ньому. Основні праці — в галузі вивчення закономірностей і механізму дифузії, електропереносу, термопереносу в твердих і рідких металах тощо.

КУКО́ВСЬКИЙ Євген Георгійович (н. 27.IX 1925, м. Гатчина Ленінгр. обл. РРФСР) — рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1947. Закінчив Ростов. ун-т (1953). З 1969 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань структурних перетворень алюмосилікатів та силікатів в умовах гіпергенезу і метагенезу. Держ. премія УРСР, 1983.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Костянтин Іванович (н. 9.VII 1922, м. Миколаїв) — укр. рад. морфолог, доктор мед. наук (з 1962), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. мед. ін-т (1944), де і залишився працювати (з 1963 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені біол. моделюванню патологічного стану у тварин, вивченню кровопостачання та іннервації серцево-судинної системи і органів травного тракту в експеримент. патології. Держ. премія УРСР, 1983.

КУРКО́ТКІН Семен Костянтинович [н. 31.I (13.II) 1917, с. Запрудна, тепер Раменського р-ну Моск. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1981). Член КПРС з 1940. В Рад. Армії з 1937. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45 (з листопада 1944 — командир танк. бригади). В 1951 закінчив Військ. академію бронетанк. і механізованих військ, 1958 — Академію Генштабу. В 1968—71 — команд. військами Закавказ. військ. округу, з вересня 1971 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. З липня 1972 — заст. міністра оборони — нач. Тилу Збройних Сил СРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна.

КУХАРЕ́ЦЬ Євген Іванович (н. 7.XI 1945, с. Велюнь, тепер Дубровицького р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1968. У 1974 закінчив Одес. консерваторію. З 1974 — худож. керівник і гол. диригент *Черкаського українського народного хору*.

В. С. Мурза.

КУЦЕ́НКО Сергій Митрофанович [н. 1 (14).X 1907, м. Слов'янськ] — укр. рад. вчений у галузі локомотивобудування, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1929) Харків. транспортно-тяговий ін-т (тепер ін-т інженерів залізнич. транспорту). З 1950 — зав. кафедрою Харків. політех. ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — динаміка і енергетика автономних локомотивів.

Л

ЛАВРЕ́НТЬЄВ Михайло Михайлович (н. 21.VII 1932, Москва) — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1963. Син М. О. *Лаврентьєва*. Закінчив (1955) Моск. ун-т. З 1957 працює в Сибірському відділенні АН СРСР, одночасно (з 1959) — в Новосибірському ун-ті. Праці присвячені матем. фізиці. Один з творців теорії т. з. некоректних задач матем. фізики. Ленінська премія, 1962.

ЛАВРО́В Федір Іванович [11 (24). II 1903, Вереміївка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 9.XII 1980, Київ] — укр. рад. фольклорист. Член КПРС з 1928. Закінчив Всесоюзний Комуністичний ін-т журналістики у Москві (1935) та Ін-т червоної професури при ЦВК СРСР (1937). У 1939—63 (з перервою) працював в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Осн. праці: «Кобзар Остап Вересай» (1955), «Кобзар Єгор Мовчан» (1958, у співавт. з М. Рильським), «Українська народна антирелігійна сатира» (1965), «Кобзарі» (1980).

ЛАКО́МСЬКИЙ Віктор Йосипович (н. 11.X 1926, Краматорськ) — укр. рад. вчений у галузі електрометалургії, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1972). Член КПРС з 1954. Закінчив (1950) Запорізький маш.-буд. ін-т. Працював, зокрема, в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1957—1975). З 1979 — в Запорізькому відділі плазмової технології цього ін-ту. Осн. напрями наук. діяльності: теорія металург. процесів, плазмоводуговий переплав металів і сплавів. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛАКТІО́НОВ-СТЕЗЕ́НКО Микола Полікарпович (н. 15.II 1929, с. Нововолодимирівка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. У 1961 закінчив сценарний ф-т ВДІКу. З 1961 працює на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів, де поставив фільми: «Сучасні запорожці» (1964), «Гомін степів» (1967), «Данилівна», «Будні Миколи Шила» (обидва — 1971), «Іду шукати» (1973), «Енергійна людина» (1978), «Наша італійка» (1980), «Піонерія Країни Рад» (1982), «Ніка» (1983).

ЛА́СТІВКА Петро Трохимович (н. 5.VII 1922, с. Савинці, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор, драматург, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1944. Після закінчення 1949 кіноакторської школи при Київ. кіностудії худож. фільмів (педагог — А. М. *Бучма*) працював у театрах Ужгорода і Чернігова. З 1960 — в Терноп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Левко («Майська ніч» Старицького за М. Гоголем), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Крачко («Дикий Ангел» Коломійця). Знявся в кінофільмах — «Вершники», «Дума про Ковпака» та ін. Автор п'єс: «Обличчям до сонця» (1968), «Дівчина з Десни» (1959) та ін.

ЛЕВІТА́Н Юрій Борисович [19. IX (2.X) 1914, Владимир — 4.VIII 1983, Москва] — диктор Державного комітету Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1941. З 1931 працював диктором Всесоюзного радіо. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 читав зведення Радінформбюро, накази Верховного Головнокомандуючого. Проводив репортажі зі з'їздів партії, з Красної площі (у дні всенародних свят) тощо.

ЛЕВЧЕ́НКО Катерина Семенівна (н. 26.III 1920, с. Юрове Макарівського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), професор (з 1975), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Закінчила Київ. ун-т (1945). З 1951 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження — в галузі хімії імінокислот сірки й селену.

ЛЕГА́СОВ Валерій Олексійович (н. 1.IX 1936, Тула) — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив (1961) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1962 — в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова; з 1983 — зав. кафедрою Моск. ун-ту. Осн. праці — в галузі синтезу і дослідження фіз.-хім. властивостей неорганічних сполук і хімії плазми. Уперше в СРСР розвинув новий наук. напрям — хімію благородних газів. Нагороджений орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1967. Ленінська премія, 1984.

ЛЕОНЧУ́К Ганна Йосипівна (30. XI 1917, с. Каноничі, тепер Владимирецького р-ну Ровен. обл.— 18.XII 1979, смт Владимирець Ровен. обл.) — укр. нар. майстриня худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1966). Розробила серію геометричних орнаментів, виготовляла килими, покривала, весільні рушники, серветки, нар. одяг за поліськими мотивами. Відродила технологію старовинної «серпанкової тканини».

С. І. Шевчук.

ЛЕ́ЩЕНКО Микола Никифорович [н. 6 (19).II 1911, с. Бурчак, тепер Михайлівського району Запоріз.

обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961). Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. З 1949 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Досліджує історію України 19 — поч. 20 ст., історію союзу робітн. класу і селянства, історію дружби народів СРСР, питання історіографії. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛИГАЧО́В Єгор Кузьмич (н. 29. XI 1920, с. Дубинкіно, тепер Чулимського р-ну Новосибір. обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. авіац. ін-т (1943), Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б) (1951, заочно). З 1944 — на комсомольській, з 1949 — на парт. та рад. роботі, зокрема 1961—65 — в апараті ЦК КПРС, 1965—83 — перший секретар Томського обкому КПРС, з квітня 1983 — зав. відділом ЦК КПРС, з грудня 1983 — секретар ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛИ́СЕНКО Віталій Романович (н. 1.VII 1941, Львів) — укр. рад. хормейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. У 1969 закінчив Київ. консерваторію, відтоді її викладач. З 1981 — хормейстер Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. *І. Д. Гамкало.*

ЛИ́СЕНКО Євген Васильович (н. 1.IX 1933, Харків) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1965. У 1955 закінчив Школу-студію ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі. З 1956 працює у Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей: Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Лунін («Наближення» Щербака), Макдуф («Макбет» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Дипломати» Дангулова). З 1962 викладає в Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського.

ЛИТВИ́Н Олександр Лукич (н. 21. XI 1927, м. Суми) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1952). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1979 — зав. відділом). Осн. праці — з питань мінералогії, кристалохімії і структурної кристалографії, зокрема рентгеноструктурного аналізу. Держ. премія УРСР, 1983.

ЛИТВИНЕ́НКО Леонід Миколайович (н. 7.V 1938, Харків) — укр. рад. вчений у галузі радіофізики та радіоастрономії, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1974. Закінчив Харків. ун-т (1959). З 1969 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (одночасно, з 1976 — професор Харків. ун-ту). Наук. дослідження — в галузі теорії дифракції та поширення хвиль, фізики і техніки надвисоких частот, міліметрових та субміліметрових хвиль, радіоастрономії міліметрового діапазону.

ЛИХОЛА́Т Андрій Васильович [н. 29.XI (12.XII) 1914, с. Розсохуватка, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1939. В 1940 закінчив Київ. ун-т, 1942 — Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б). У 1942—57 працював в апараті ЦК КПРС. У 1957—61 — зав. сектором Ін-ту історії партії ЦК Компартії України. З 1961 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Україні, а також історії соціалістичного будівництва в УРСР. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛІПА́ТОВ Ростислав Федорович (16.XII 1916, Харків — 29.XI 1983, Київ) — український радянський графік, засл. працівник культури УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1930—34 навчався в Харків. художньому ін-ті, 1934—39 — в Укр. поліграф. ін-ті у Харкові. Працював у галузі книжкової графіки. Твори: іл. та оформлення книжок «Пісні братерства», «Українська радянська поезія» (обидві — 1952), «Чорноморці» В. Кучера (1955), «Вогонь» А. Барбюса (1958), «Українські народні казки» (1960), «Дружба» (клавір) П. Майбороди (1970). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

ЛІПА́ТОВА Тетяна Есперівна (н. 23.IV 1924, Москва) — рад. хімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1967. Закінчила (1949) Моск. нафт. ін-т. У 1965—76 — в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР, з 1976 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — механізм і кінетика реакцій полімеризації. Створила новий напрям у хімії високомол. сполук — одержання біологічно сумісних полімерних матеріалів для ендопротезування. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1973. Держ. премія УРСР, 1982.

ЛІ СЯНЬНЯ́НЬ (н. 1909, пров. Хубей) — держ. і політ. діяч КНР. Член КПК з 1927. З 1982 — член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК. З червня 1983 — голова КНР.

ЛО́КТЄВ Вадим Михайлович (н. 3.V 1945, Київ) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фіз.-матем. наук (з 1984). Член КПРС з 1977. Після закінчення (1968) Київ. ун-ту працює в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Наук. праці присвячено теорії твердого тіла, зокрема квантовій теорії магн. кристалів, теорії взаємодії випромінювання з магнітовпорядкованими кристалами. Передбачив (у співавт.) явище біекситонного розщеплення (1973). Держ. премія УРСР, 1977.

ЛУКІ́Н Артур Львович (н. 5.III 1931, Москва) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — будинок відпочинку Новокраматорського маш.-буд. з-ду в Слов'янську (Донец. обл.; 1966), комплекс житл. і громад. будинків у Донецьку (1970), ген. план і проект забудови м. Сьєнфуегос на Кубі (1972), будинок обкому Компартії України та облвиконкому в Донецьку (1984).

М

МАБІ́ДА Мозес (н. 14.X 1923, пров. Наталь) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху ПАР. В 1942 вступив до Пд.-Афр. Компартії (ПАКП). З 1979 — ген. секретар ПАКП. Нагороджений орденом Дружби народів.

МАГУ́РА Ігор Сильвестрович (н. 22.XI 1928, Київ) — укр. рад. біофізик, доктор біол. наук (з 1973). Закінчив 1-й Ленінгр. мед. ін-т (1953). З 1958 працює в Ін-ті фізіології імені О. О. Богомольця АН УРСР; одночасно з 1982 — зав. відділом Ін-ту фізіології Київ. ун-ту. Осн. праці присвячені біофізиці збудливих мембран. Держ. премія СРСР, 1983.

МАЄ́ВСЬКА Валентина Григорівна (н. 3.X 1929, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1949 — 55 навчалася в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд (усі — у співавторстві) — ген. план Дніпропетровська (1964), дендропарк «Асканія-Нова» (у Чаплинському р-ні Херсон. обл.; 1967), Олександрівський парк у м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. (1971), ген. план м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. (1973), парки Партизанської Слави (1978) і Першотравневий (1982, реконструкція) в Києві.

МАЙО́РОВ Генріх Олександрович (н. 6.IX 1936, Улан-Уде) — український рад. артист балету та балетмейстер. Закінчив Київ. хореографічне уч-ще (1957) та Ленінгр. консерваторію (1972). В 1957—59 — соліст балету Львівського, 1960—67 — Київ. театру опери та балету (у 1977—78 — гол. балетмейстер цього театру). В 1978—83 працював у Мінську, з 1983 — в Москві. Вистави: «Досвітня поема» на муз. Косенка (1973), «Чіполліно» К. Хачатуряна (1974), «Білосніжка та сім гномів» Павловського (1976), «Дівчина і смерть» Жуковського (1978, всі — в Києві). Держ. премія СРСР, 1976. *В. Д. Туркевич.*

МАКУ́ШИН Юрій Андрійович (н. 24.I 1935, с. Вороново, тепер Кожевниковського р-ну Том. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1981). Член КПРС з 1977. У 1971 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури й архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. Твори: Пагорб Слави з монументом рад. воїну в м. Нова Одеса Миколаїв. обл. (1975), пам'ятний знак «Ленінському комсомолу» в м. Миколаєві (1978, обидва — у співавт.), стела «В. І. Ленін — засновник Радянської держави» у м. Миколаєві (1977), пам'ятник лейтенанту П. П. Шмідту в м. Очакові (1982, у співавт.) та ін.

МА́ЛЬЦЕВ Микола Олександрович (н. 3.VIII 1924, ст. Утулік Іркут. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1983). У 1955 закінчив Харків. худож. уч-ще. Твори — переважно в галузі пейзажу.

МАНЖЕЛІ́Й Вадим Григорович (н. 3.V 1933, Харків) — укр. рад. фізик-експериментатор, чл.-кор.

Ю. Б. Левітан.

В. О. Легасов.

Є. К. Лигачов.

Є. В. Лисенко

К. І. Масик.

К. М. Махкамов.

В. А. Мельников.

П. І. Мельников.

АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1955) Харків. ун-ту працював у ньому. З 1960 — у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР. Основні праці — в галузі фізики низьких температур. Держ. премія УРСР, 1977. Держ. премія СРСР, 1978.

МАННІ́НО (Mannino) Франко (н. 25.IV 1924, Палермо) — італ. композитор, піаніст і диригент. Закінчив консерваторію «Санта-Чечілія» в Римі (класи: фортепіано — 1940, композиції — 1947). Як піаніст і диригент виступав у різних країнах, зокрема, не раз — в СРСР. Твори: опери («Живі», 1957; «Диявол у саду», 1963), балети («Маріо і чаклун», 1956; «Гарден-парті»), симф. твори (в т. ч. 4-а симфонія, присвячена Ленінграду, 1982), концерти для інструментів з оркестром, музика камерна, хорова, до кінофільмів. М. використав укр. нац. мелос у 5-й фп. сонаті «Україна».

В. С. Мурза.

МАСА́ЛОВ Сергій Олександрович (н. 1.XII 1937, м. Воронеж) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1982). Член КПРС з 1980. Після закінчення (1959) Харків. ун-ту працював у ньому. З 1966 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Осн. праці — в галузі радіофізики і електроніки. Держ. премія УРСР, 1972.

МА́СИК Костянтин Іванович (н. 9.VI 1936, м. Волочиськ, тепер Хмельницької області) — партійний і державний діяч УРСР. Член КПРС з 1962. Закінчив 1959 Горьковський ін-т водного транспорту, 1978 — Заочну ВПШ при ЦК КПРС. З 1960 працював у Київ. обкомі ЛКСМУ, 1963—65 — Київ. обкомі Компартії України. З 1965 — перший секретар Київ. міськкому, з 1968 — Київ. обкому комсомолу. З 1972 — перший секретар Дарницького райкому партії Києва, інспектор ЦК Компартії України. В 1976—81 — секретар, другий секретар Одес. обкому партії. З 1981 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МАСЛЯ́К Зіновія Зіновіївна (18. XI 1925, м. Старий Самбір, тепер Львів. обл.— 26.III 1984, Львів) — укр. рад. художник декоративно-прикладного мистецтва, засл. художник УРСР (з 1982). У 1954 закінчила Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працювала в галузі худож. кераміки й скла. Твори: «Сова» (1961; за мотивами однойменної поеми Т. Шевченка), композиції «15 республік. 15 сестер» (1972), «Моя Батьківщина» (1982) та ін.

О. О. Роготченко.

МАТВЄЄВ Валентин Володимирович (н. 10.XI 1929, м. Тростянець Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор фіз.-матем. наук (з 1976), професор (з 1982), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Київ. автомобільно-дорожній ін-т (1952). З 1966 — в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці — в галузі коливань мех. систем, міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах циклічного навантаження. Держ. премія СРСР, 1982.

МАТВЄЄВ Євген Володимирович (н. 15.I 1950, с. Харпай Лотошинського р-ну Моск. обл.) — укр. рад. графік. У 1972 закінчив Укр. поліграф. ін-т ім. І. Федорова. Твори: ілюстрації та оформлення до книжок «Пісня про Буревісника» М. Горького, «Таємниця твого обличчя» Д. Павличка, «Золотий ланцюг» О. Гріна (всі — 1978), «Похорон друга» П. Тичини (1979), «Дзвони Хатині» М. Нагнибіди (1980), «Капітал» К. Маркса (1982) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

МАТВІЙЧУ́К Микола Макарович (н. 13.III 1924, с. Ушиця, тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950 закінчив Житомир. пед. ін-т. З 1953 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті, з 1968 — зав. кафедрою. Автор праць з історії КПРС.

МАТЯ́Ш Іван Васильович (н. 1. V 1930, смт Савинці Балаклійського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1973), професор (з 1977). Член КПРС з 1958. Закінчив (1955) Харків. ун-т. З 1967 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — в галузі фізики мінералів і фізики води. Держ. премія УРСР, 1983.

МАХКА́МОВ Кахар Махкамович (н. 16.IV 1932, Ходжент, тепер м. Ленінабад Тадж. РСР) — рад. державний діяч. Член КПРС з 1957. Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1953). В 1953—61 — на інженерно-госп. роботі у вугільній промисловості. В 1961—63 — голова Ленінабадського міськвиконкому. В 1963—65 — голова Держплану Тадж. РСР, 1965—82 — заст. Голови Ради Міністрів, голова Держплану Тадж. РСР. З квітня 1982 — Голова Ради Міністрів Тадж. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАЦЕВИ́ТИЙ Юрій Михайлович (н. 24.II 1934, селище Брянський рудник, тепер в складі м. Брянки Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тепломасообміну і моделювання в енергетиці, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1973. Після закінчення (1957) Харків. політех. ін-ту працював у цьому ж вузі. З 1972 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1983.

МЕЛІОРАТИ́ВНА ГЕОГРА́ФІЯ — прикладна геогр. дисципліна, що вивчає причини виникнення, поширення та ступінь вираженості процесів і явищ, несприятливих для раціонального використання *природних ресурсів*, а також тер. закономірності впровадження різних заходів, які забезпечують оптимізацію *природокористування* та *охорону природи*. Осн. завдання М. г.: комплексне геогр. обґрунтування можливості й доцільності меліоративних заходів, розроблення методів і способів їхнього проведення відповідно до природних та госп. умов, визначення ефективності меліоративних перетворень з урахуванням наслідків їх, у т. ч. віддалених, прогноз розвитку комплексу меліорацій у тер. і часовому аспектах. М. г. тісно пов'язана з *конструктивною географією*.

Відповідно до різних видів *меліорацій* М. г. об'єднує меліоративні напрями окремих геогр. наук, зокрема грунтознавства, метеорології, гідрології, ландшафтознавства та ін., а також *меліоративну гідрогеологію*. У комплексі М. г. досліджує природно-меліоративні системи, що включають природні, тех. і соціально-екон. складові з метою визначення оптимальних варіантів їхнього функціонування. Результати меліоративно-геогр. досліджень мають велике значення для практики, а також для організації природно-меліоративного моніторингу, охорони *навколишнього середовища*. На Україні дослідження в галузі М. г. проводять у Відділенні географії Інституту геофізики АН УРСР, Київ., Харків. і Львів. університетах.

В. С. Аношко.

МЕ́ЛЬНИКОВ Володимир Андрійович (н. 18.VIII 1928, с. Венюково Моск. обл.) — рос. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчив (1951) Моск. енерг. ін-т. У 1951—78 працював в Ін-ті точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР. З 1983 — директор Ін-ту проблем кібернетики АН СРСР. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1969, 1980.

МЕ́ЛЬНИКОВ Павло Іванович [6 (19).VI 1908, Петербург, тепер Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1981), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1984). Член КПРС з 1929. Закінчив Ленінгр. гірничий інститут (1935). З 1960 — директор Ін-ту мерзлотознавства Сибірського відділення АН СРСР. Президент Міжнар. асоціації по мерзлотознавству.

МЄШКО́ВА Людмила Іванівна (21.VI 1938, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). У 1962 закінчила Київ. інженерно-буд. ін-т. Працює в галузі архітектури та монументально-декор. мистецтва. Твори: керамічний розпис у холі готелю «Київ» (1973), оформлення інтер'єрів у республіканському Будинку кіно (1974—76), у готелі «Русь» (1978—80), всі — у Києві.

МИКУ́ЛА Микола Васильович (н. 10.IX 1909, м. Чесанів, тепер ПНР) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1935 закінчив Львів. політех. ін-т. Автор проектів забудови міст Стрия і Щирця Львів. обл., споруд у Львові.

МИРО́НОВ Василь Петрович (н. 16.I 1925, с. Дубасово, тепер Бековського р-ну Пензенської обл.) — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1949. Закінчив 1950 Вищі інженер. курси при Сталінському політех. ін-ті. Трудову діяльність почав 1943 слюсарем Сталінського з-ду металоконструкцій. У 1947—55 —

інструктор, зав. відділом, другий, перший секретар Сталінського міськкому ЛКСМУ. З 1955 — парторг ЦК КПРС шахти № 17 — 17-біс тресту «Гутченківвугілля», заст. нач. шахтоуправління № 17—17-біс. З 1960 — перший секретар Кіровського райкому партії м. Сталіно, 1961—76 — голова Донец. міськвиконкому. В 1976—82 — перший секретар Донецького міськкому партії. З липня 1982 — голова виконкому Донец. обл. Ради нар. депутатів, з жовтня — перший секретар Донец. обкому партії. З 1976 — член ЦК, з 1983 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, з березня 1984 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10 го скликань. Нагороджений орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

МИРОШНИЧЕ́НКО Віктор Панасович (н. 21.IX 1936, м. Полтава) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1934). Член КПРС з 1980. У 1962 закінчив Харків. театр. ін-т. Працював у театрах Одеси, Миколаєва, з 1967 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Серед ролей — Боруля і Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Терентій Бублик («Платон Кречет» Корнійчука) та ін.

МИТНИ́ЦЬКИЙ Едуард Маркович (н. 4.VIII 1931, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. В 1956 закінчив Київ. пед. ін-т ім. М. Горького, 1964 — Київський ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (курс М. *Крушельницького*). В 1965—73 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1978 — гол. режисер Київ. театру драми і муз. комедії. Вистави: «Варвари» М. Горького, «Марія» О. Салинського та ін.

МИХ Роман Михайлович (н. 3.IX 1936, м. Куликів, тепер смт Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1966. У 1959 закінчив інженерно-буд. ф-т Львів. політех. ін-ту. З 1967 — гол. архітектор Львова.

МИХАЙЛЕ́НКО Всеволод Євдокимович (н. 16.V 1927, с. Старий Мерчик, тепер смт Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі нарисної геометрії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1949) Київ. інженерно-буд. ін-ту працює в ньому (з 1965 — зав. кафедрою, з 1975 — проректор). Осн. напрями наук. роботи: геом. моделювання та оптимізація поверхонь стосовно до конструювання тонкостінних покриттів в архітектурі.

МИХА́ЙЛО-КОЦЮБИ́НСЬКЕ — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Левковичі. 3,5 тис. ж. (1984). У селищі — ватиновий цех Черніг. шкіряно-галантерейної ф-ки, виробниче відділення Черніг. райсільгосптехніки, Черніг. райсільгоспхімія, лісництво, будинок побуту. Середня та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Відоме з 1667, с-ще міськ. типу — з 1960.

МІЗЕ́ЦЬКА Ірина Борисівна [н. 13 (26).VI 1911, с. Ріпки Ріпкинського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1972), професор (з 1981). Закінчила (1937) Київ. ун-т. З 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — фізико-хім. аналіз систем, що мають значення в аналітичній хімії та хімії напівпровідників. Держ. премія УРСР, 1981.

МІЛЕЙКО́ВСЬКИЙ Абрам Герасимович (н. 15.I 1911, Мінськ) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). З 1956 — ст. наук. співробітник Ін-ту світ. економіки і міжнар. відносин АН СРСР (з 1962 — зав. сектором). Осн. напрями досліджень — економіка сучас. імперіалізму, міжнар. відносини, критика бурж. екон. теорій. Держ. премія СРСР, 1977.

МІРЗОЯ́Н Едвард Михайлович (н. 12.V 1921, м. Горі Груз. РСР) — вірм. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. У 1941 закінчив Єреванську консерваторію (з 1965 — її професор). З 1956 — голова правління Спілки композиторів Вірм. РСР. Твори: кантата «Вірменія» (1948), «Святкова кантата» (1949), «Кантата про Леніна», «Радянська Вірменія» (обидві — 1950). *В. С. Мурза.*

МІРОШНИЧЕ́НКО Микола Іванович (н. 25.V 1934, станиця Криловська, тепер Ленінградського р-ну Краснодар. краю) — рос. рад. письменник, драматург, засл. діяч мист. Абх. АРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Друкуватися почав 1957. Автор повістей з життя України «Таращанські зорі» (1962) і «Коли відзвонить малиновий дзвін» (1966, у співавт.), роману «Людина, син людини» (1971). П'єси: «Бережіть білого птаха» (1973), «Третє покоління» (1976), «Мить над прірвою» (1978), «Спокуса» (1980): «Відродження», «Цілина» (обидві — 1981, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982). *І. М. Давидова.*

МОЖА́ЄВ Микола Васильович (н. 22.V 1928, хутір Можаївка, тепер Тарасівського р-ну Ростов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). У 1950 закінчив Ворошиловград. худож. уч-ще. Серед творів: портрети, пам'ятники В. І. Леніну (смт Нижньогірський Крим. обл., 1979; м. Свердловськ, 1980; м. Новоайдар, 1981 обидва — у Ворошиловград. обл.); пам'ятні знаки, мемор. комплекс «Нескорені» (м. Краснодон, 1982), всі — у співавторстві.

МОЖАРО́ВСЬКИЙ Микола Станіславович (н. 12.VII 1924, с. Дубова, тепер Поліського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі прикладної механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. Закінчив (1951) Київ. ун-т. З 1958 працює у Київ. політех. ін-ті.

МОЙСЕ́ЄНКО Зоя Василівна (н. 2.X 1929, с. Жадьки, тепер Черняхівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. архітектор, доктор архітектури (з 1981), засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1958. У 1948—54 навчалася на архіт. ф-ті Київ. інженерно-буд. ін-ту. Серед споруд — житл. будинки в Києві (1955—57), селах Одес., Полтав. та Миколаїв. областей (1965—69). Автор праць «Індивідуальний житловий будинок», «Проблеми комплексної перебудови сіл в Українській РСР» (1981 — у співавторстві).

МО́ЛІН Юрій Миколайович (н. 3.II 1934, с. Ромоданово Мордовської АРСР) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1973. Закінчив (1957) Моск. фізико-тех. ін-т. З 1959 — в Ін-ті хім. кінетики й горіння Сибірського відділення АН СРСР (з 1971 — директор). Основні праці — в галузі розвитку методів хім. магнітної спектроскопії, вивчення елементарних хім. реакцій.

МО́РГАН (Morgan) Джон (н. 1918, м. Нью-Олбані, США) — громадський діяч Канади, пастор. Закінчив школу богослов'я Гарвардського ун-ту. Доктор філології. З 1959 живе в Канаді. З 1972 — президент Канадського конгресу захисту миру, з 1974 — член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), з 1980 — член Президії ВРМ. Веде дослідницьку роботу з питань війни і миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980 — 82. Портрет с. 564.

МОСКО́ВКА Таміла Олександрівна (н. 7.I 1944, м. Київ) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1962—68 навчалася в Київ. худож. ін-ті. Твори: набори з кольорового кришталю з матовим гравіруванням «Щастя» (1973), «Квітуча Україна» (1975), «Степом, степом...» (1978), «За владу Рад!» (1980), «Спогади про друзів» (1983), вази.

МО́ШЕНСЬКИЙ Анатолій Якович (н. 6.III 1920, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1978). У 1938—47 навчався у Харків. інженерно-буд. інституті. Серед споруд — гідроелектростанції: Кременчуцька (1956—61), Київська (1961—70) і Канівська (1963—73), а також друга черга Дніпрогесу ім. В. І. Леніна в Запоріжжі (1968—80), Київ. гідроакумулююча електростанція (1961 — 70), житл. райони у містах Світловодську і Каневі.

МУ́ХА Степан Несторович (н. 27. XII 1930, с. Підгородне, тепер Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.) — рад. держ. та парт. діяч, генерал-лейтенант (1980). Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї робітника. В 1955 закінчив Запорізький ін-т с.-г. машинобудування. З 1949 — інспектор Веселівського райвідділу культосвітньої роботи Запоріз. обл. З 1955 — майстер мех. цеху, комсорг ЦК ВЛКСМ на Дніпроп. маш.-буд. з-ді. З 1956 — перший секретар Красногвардійського райкому, другий секретар Дніпроп. міськкому, заст. зав. відділом ЦК ЛКСМУ, перший секретар Черніг. обкому комсомолу. З 1963 — другий секретар Черніг. міськкому партії. З 1971 — інспектор ЦК Компартії України. З 1973 — заст. голови, з 1975 — перший заст. голови, з 1982 — голова К-ту держ. безпеки УРСР. В 1976—81 — кан-

В. П. Миронов.

В. П. Мирошниченко.

Е. М. Мірзоян.

С. П. Муха.

дидат, з 1981 — член ЦК Компартії України. З 1982 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами «Знак Пошани», медалями.

Н,О,П

Дж. Морган.

О. Д. Надірадзе.

Н. А. Назарбаєв.

В. І. Охріменко.

НАВОЇЙСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 20.IV 1982. Розташована в пн. частині Узбекистану. Площа 110,8 тис. км². Нас. 577 тис. чол. (на 1.I 1984). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, татари, таджики, казахи, каракалпаки та ін. Міськ. нас.— 43 %. Ділиться на 8 районів, має 6 міст і 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Навої*. Більшу частину області займає пустеля *Кизилкум*. На Сх. розташовані гірські хребти Нуратау і Актау (вис. до 2003 м). На Пд.— Зеравшанська долина. Родовища природного газу, мармуру та ін. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня — 8° на Пн. та —2° на Пд. Літо жарке і сухе. Пересічна т-ра липня від +27° до +31° (максимум +49°). Опадів 100—200 мм на рік. Гол. ріка — *Зеравшан* (на крайньому Пд.). На Пд. Сх. області — зх. частина оз. Айдаркуль, на Пд.— оз. Тудакуль та Куюмазарське водосховище. Область розташована у зоні пустель. Переважають чагарники (джузгун, астрагал), ефемери та ліси з саксаулу на світлих сіроземах і піщаних грунтах, у зрошуваних районах — лучні та алювіальні грунти. Провідні галузі пром-сті — електроенергетика, хім. та буд. матеріалів, розвивається також легка і харч. галузі. Електроенергетика області базується на природному газі (діє потужна ДРЕС). Найбільше підприємство хім. пром-сті — виробниче об'єднання «Навоїазот»; виробництво цементу (Навої), видобування мармуру (Газган). На переробці сільськогосподарської сировини базується легка — бавовноочисна (Кизилтепа), килимова (Нурата) — та харч. пром-сть. Н. о. — один з найбільших в СРСР районів каракулівництва. Бавовництво, шовківництво. Для зрошування використовують воду р. Зеравшан, діє Аму-Бухарський канал. Тер. області проходять з-ці Красноводськ — Ташкент і Навої — Учкудук та магістральний газопровід Бухара — Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. У Н. о. — філіал Ташкент. політех. ін-ту (Навої). *А. Салієв.*

НАДІРА́ДЗЕ Олександр Давидович (н. 20.VIII 1914, м. Горі Груз. РСР) — рад. вчений у галузі прикладної механіки, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістичної Праці (1976, 1981). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе. З 1938 — на науково-дослідній і конструкторській роботі. Нагороджений 4 орденами Леніна. Ленінська премія, 1966.

НА́ЄР Вячеслав Андрійович (н. 12.XI 1930, с. Уразово, тепер селище Валуйського р-ну Бєлгородської обл.) — укр. рад. вчений у галузі кріогенної техніки, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1955) Моск. енерг. ін-ту працює в Одес. технологічному ін-ті холодильної промисловості. Держ. премія УРСР, 1977.

НАЗАРБА́ЄВ Нурсултан Абішевич (н. 6.VII 1940, с. Чемолган, Каскеленського р-ну Алма-Атинської обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1962. Н. в сім'ї колгоспника. Закінчив ВТУЗ при Карагандинському металург. комбінаті (1967), ВПШ при ЦК КПРС (1976). У 1960—69 — робітник, інженерно-тех. працівник Карагандинського металург. комбінату, 1969—73 — зав. відділом Теміртауського міськкому партії, перший секретар міськкому комсомолу, другий секретар міськкому партії. В 1973—77 — секретар парткому Карагандинського металург. комбінату, 1977—79 — секретар, другий секретар Карагандинського обкому партії, з 1979 — секретар ЦК Компартії Казахстану. З березня 1984 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. З 1981 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

НЕСТЕРИ́ХІН Юрій Єфремович (н. 10.X 1930, м. Іваново) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. Закінчив Моск. ун-т (1953). З 1967 — директор Ін-ту автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР. Заклав основи ефективних методів діагностики плазми.

НІКІ́ТІН Павло Іванович [н. 25. XII 1915 (7.I 1916), с. Рублино, тепер Одоєвського р-ну Тульської обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Закінчив (1946) Тульський мех. ін-т. З 1951 — на конструкторській роботі в Дніпропетровську. Осн. праці — з проблем динаміки, міцності та стійкості конструкцій нової техніки. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1969. Премія ім. М. К. Янгеля АН УРСР, 1978.

НІКІ́ТІН Петро Іванович (н. 17. VII 1936, с. Лиски, тепер Лискинського р-ну Ворон. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1962 Харків. театр. ін-ту працює в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна).

НІКОГОСЯ́Н Микола Багратович (н. 2.XII 1918, с. Налбандян, тепер Октемберянського району Вірм. РСР) — вірм. та рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1982). У 1940—41 навчався в АМ у Ленінграді, 1944—51 — в Московському художньому ін-ті імені В. І. Сурикова. Твори: пам'ятники В. І. Леніну (Уфа, 1954; Талди-Курган Каз. РСР, 1978), М. Горькому (Вінниця, 1960; Москва, 1978), М. Налбандяну (Єреван, 1965), А. Ісаакяну (Ленінакан, 1975) та ін.; скульптурні портрети. Держ. премія СРСР, 1977.

НО́ВИКОВ Сергій Петрович (н. 20.III 1938, м. Горький) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1981). Син П. С. *Новикова*. Закінчив (1960) Моск. ун-т, 1963—75 працював у Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, з 1975 — в Ін-ті теор. фізики ім. Л. Д. Ландау АН СРСР. Осн. праці в галузі геометрії й топології, а також сучас. матем. фізики. Ленінська премія, 1967. Медаль Філдса (1970, присуджується Міжнар. матем. союзом). Премія ім. М. І. Лобачевського АН СРСР, 1980.

НО́ВИКОВ Юрій Георгійович (н. 12.X 1944, Київ) — укр. рад. графік. У 1976 закінчив Укр. поліграфічний ін-т ім. І. Федорова. Твори: оформлення до книжок «Здоров'я вашої дитини» О. Папа (1978), «Від Путивля до Карпат» С. Ковпака (1979), «Кобзар» Т. Шевченка (1980), «Киев» (енциклопед. довідник, 1982). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

НОВОЖИ́ЛОВ Михайло Галактіонович [н. 16 (29).VI 1911, м. Нижній Тагіл, тепер Свердл. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1955). Член КПРС з 1945. Закінчив (1935) Свердловський гірничий ін-т. З 1956 — зав. кафедрою Дніпроп. гірничого ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — відкрита розробка родовищ корисних копалин на великих глибинах. Держ. премія УРСР, 1972, 1983.

НО́СОВ Михайло Павлович (н. 8.XI 1930, Херсон) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і технології хім. волокон, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив (1953) Моск. текстильний ін-т. З 1959 працює в Київ. філіалі Ін-ту штучного волокна. Осн. напрями наук. діяльності: вивчення структурно-мех. зв'язків у хім. волокнах, створення приладів для визначення пружних властивостей таких волокон.

НУДЬГА́ Григорій Антонович [н. 8 (21).I 1913, с. Артюхівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.]— укр. рад. літературознавець, критик. Закінчив Київ. ун-т (1938). Книги: «Українська пісня серед народів світу» (1960), «Пародія в українській літературі» (1961), «Листування запорожців з турецьким султаном» (1963), «Терень Масенко» (1965), «Пісні революції» (1968), «Українська балада» (1970), «Український поетичний епос. Думи» (1971) та ін.

ОВСІЄ́НКО Дмитро Юхимович [н. 15 (28).II 1912, с. Куцеволівка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1964), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Дніпроп. ун-т (1938). З 1948 — в Ін-ті металофізики (до 1955 — Лабораторія металофізики) АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Основні праці — в галузі вивчення процесів зародження і росту кристалів.

ОНИЩЕ́НКО Олексій Семенович (н. 17.III 1933, с. Рудка, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.)

— укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1956). В 1962—78 працював в Ін-ті філософії АН УРСР. З 1978 — директор Міжресп. філіалу Ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Автор наук. праць з проблем історії й теорії атеїзму, розвитку соціалістичного способу життя, комуністичного виховання, критики сучас. бурж. філософії.

ОНУФРІЄНКО Анатолій Васильович (н. 28.VI 1935, с. Жовтневе Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.) — укр. рад. баяніст і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1958. У 1959 закінчив Львів. консерваторію (з 1958 — її викладач). Автор творів і перекладень для нар. інструментів. *Л. З. Мазепа.*

ОРТЕГА СААВЕДРА (Ortega Saavedra) Даніель (н. 1945, м. Ла Лібертад, Нікарагуа) — держ. діяч Нікарагуа. Навчався на ф-ті права Центр.-амер. ун-ту м. Манагуа. З 1962 — член Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), з 1965 — член Нац. керівництва СФНВ. В 1967—74 — в ув'язненні. В 1976—79 очолював збройну боротьбу проти диктатури Сомоси. З 1979 — член Керівної ради уряду Нац. відродження. З 1984 — президент Нікарагуа *М. І. Обушинін.*

ОСИП'ЯН Юрій Андрійович (н. 15.II 1931, Москва) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Моск. ін-т сталі (1955). З 1963 працює в Ін-ті фізики твердого тіла АН СРСР (з 1973 — директор). Осн. наук. праці — в галузі фізики твердого тіла. Нагороджений орденом Леніна.

ОХРІМЕНКО Василь Іванович (н. 14.I 1927, с. Леміщиха, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл). — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. У 1953 закінчив Ін-т військ. диригентів (Москва), відтоді — диригент військ. оркестрів. З 1979 — худож. керівник і гол. диригент Духового оркестру УРСР.

ОШКАДЬОРОВ Станіслав Петрович (н. 21.X 1937, м. Ульяновськ) — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1980). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1960) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Основні праці — в галузі фіз. металознавства і термічної обробки матеріалів. Держ. премія УРСР, 1974, 1981.

ПАВЛОВСЬКИЙ Віктор Олександрович (н. 5.XII 1925, Мінськ) — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Після закінчення Театр. училища ім. Щепкіна при *Малому театрі* працює (з перервою) в Чорноморському Червонопрапорному рос. драм. театрі ім. Б. Лавреньова. Серед вистав — «Одна» С. Альошина, «Дама-невидимка» П. Кальдерона та ін. Знімається в кіно.

ПАВЛОВСЬКИЙ Рафаїл Семенович (н. 18.IX 1924, м. Бориспіль, тепер Київ. обл.) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1979), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. В 1950 закінчив Харків. юрид. ін-т. З 1972 — зав. кафедрою цього ін-ту. Осн. праці присвячені проблемам рад. держ. права. Держ. премія УРСР, 1981.

ПАЗЕНКО Анатолій Федорович (н. 1.IX 1934, Кривий Ріг) — укр. і рос. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1970. Після закінчення 1958 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював в укр. театрах Одеси і Києва, з 1970 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Створив образ В. І. Леніна («Юність батьків» Горбатова). Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1983. *С. М. Грін.*

ПАК Вітольд Вітольдович (н. 20.V 1935, Донецьк) — укр. рад. вчений у галузі гірничих машин, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1982). Член КПРС з 1966. Закінчив (1958) Донец. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1976 — в Донецькому політех. ін-ті. Осн. праці — з теорії раціонального профілювання і розрахунку основних елементів шахтних вентиляторних установок. Держ. премія СРСР, 1981.

ПАЛАЖЧЕНКО Олексій Овсійович (23.III 1924, с. Вікторове, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— 28.III 1979, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України (1958). Під час Великої Вітчизн. війни був підпільником, партизаном у з'єднанні С. А. Ковпака, з 1943 — в Рад. Армії. Окремими виданнями вийшли збірки віршів «Путивляночка» (1956), «Зелений гомін» (1958), «На полі честі» (1971); повість «Подвиг комісара» (1970), нариси. *Л. С. Дем'янівська.*

ПАЛЛАЄВ Гаїбназар (н. 20.V 1929, м. Ош Кирг. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1957. Н. в сім'ї робітника. В 1954 закінчив Таджицький с.-г. ін-т. У 1954—77 — на госп. і парт. роботі, зокрема 1965 — 73 — перший секретар Ленінського райкому КП Таджикистану. В 1977—84 — перший секретар Курган-тюбинського обкому КП Таджикистану. З 1984 — Голова Президії Верховної Ради Тадж. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

ПАН Володимир Михайлович (н. 15.IX 1931, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1977), професор (з 1981). Член КПРС з 1960. Після закінчення Київ. політех. ін-ту (1954) працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі металофізики надпровідників, з матеріалознавства надпровідних матеріалів тощо. Держ. премія УРСР, 1982.

ПАРАСУНЬКО Онуфрій Арсенович [н. 30.V (12.VI) 1913, с. Озаринці, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1937. В 1940 закінчив Київ. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1940—41 — проректор Чернівецького ун-ту, 1946—49 — в Київ. ун-ті, 1949—71 — в Ін-ті історії АН УРСР. З 1971 — зав. кафедрою Київ. ін-ту культури. Автор праць з історії України періоду капіталізму.

ПЕН ЧЖЕНЬ (н. 1902, пров. Шаньсі) — держ. і політ. діяч КНР. Член КПК з 1923. Член Політбюро ЦК КПК. З червня 1983 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників (ВЗНП).

ПЕРЕС ДЕ КУЕЛЬЯР (Pérez de Cuéllar) Хав'єр (н. 19.I 1920, Ліма) — держ. діяч Перу. Юрист. З 1944 — на дипломатичній роботі. В 1969—71 — перший перуанський посол в СРСР і (за сумісництвом) у Польщі. В 1971—81 — постійний представник Перу в ООН. З 1.I 1982 — генеральний секретар ООН. Портрет с. 566.

ПЕТРОВ Василь Іванович [н. 2 (15).I 1917, с. Чорнолєське, тепер Прикумського р-ну Ставропольського краю] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1982). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1939. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1972 — команд. військами Далекосхід. військ. округу, з 1980 — головнокоманд. Сухопутними військами — заст. міністра оборони СРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. І. Петров.

ПЕТРОВ Олег Борисович [н. 5 (18).XI 1914, Харків] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. У 1932—37 навчався у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті. Споруди (житл., пром., адм.) — у Дніпропетровську. З 1954 викладає у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті (з 1981 — професор).

Г. Паллаєв.

ПЄТУХОВ Михайло Васильович (н. 21.V 1950, Ташкент) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1984). По закінченні 1968 Київ. хореогр. уч-ща — соліст балету Одес. театру опери та балету.

ПИВОВАРОВ Валентин Михайлович (н. 6.IV 1948, м. Біла Церква

Х. Перес де Куельяр.

В. М. Пивоваров.

Б. К. Пуго.

А. Ф. Рюйтель.

Київ. обл.) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1971. У 1977 закінчив Київ. консерваторію. В 1970—71 — артист Черкас. нар. хору, з 1977 — соліст Київ. театру опери та балету. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Трохим («Наймичка» Вериківського), Сусанін («Івзн Сусанін» Глинки). *І. Д. Гамкало.*

ПИВОВА́РОВ Костянтин Григорович (н. 15.X 1939, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1971. Син Г. *Пивоварова.* Закінчив 1964 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1980 — гол. режисер Чернів. укр. муз.-драм. театру ім. О. Кобилянської. Вистави: «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Сільська честь» І. Карпенка-Карого, «Яблуневий полон» І. Дніпровського та ін.

ПИЛИ́НСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 15.VII 1932, Харків) — укр. рад. мовознавець, доктор філологічних наук (з 1976). Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. ун-т (1955). З 1961 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР. Праці з лексикології, лексикографії, соціолінгвістики. Один із укладачів і редакторів «Російсько-українського словника» (т. 2 — 3, 1968), співавт. праць «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» (1973), «Мова і час» (1977). Держ. премія УРСР, 1971. *Л. О. Кадомцева.*

ПИ́ЛЬНИК Євген Олексійович (н. 25.X 1921, с. Сиваське, тепер смт Новотроїцького р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. У 1940—51 навчався в Київ. худож. ін-ті. Серед споруд — житлові і адм. будинки, навч. і видовищні заклади в Києві, Дніпропетровську, Кривому Розі, Тернополі та ін.

ПЛАТО́НОВ Олексій Миколайович (н. 6.IX 1937, м. Чита) — рад. вчений, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1976. Закінчив Київ. ун-т (1959). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань спектроскопічних властивостей та оптичної спектроскопії мінералів. Держ. премія УРСР, 1983.

ПРІСНЯКО́В Володимир Федорович (н. 18.VI 1937, ст. Верхівцеве Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки і теплофізики, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1960) Дніпроп. ун-ту працює в цьому ж вузі. Одночасно (з 1983) — в Ін-ті геотехнічної механіки АН УРСР.

ПРЯ́ДЧЕНКО Микола Данилович (н. 13.VI 1951, с. Вінницькі Стави Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1982). З 1969, після закінчення Київ. хореографічного уч-ща,— соліст балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

ПУ́ГО Борис Карлович (н. 19.II 1937, м. Калінін) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1963. Закінчив Ризький політех. ін-т (1960). З 1961 — на керівній комсомольській та парт. роботі. З 1969 — перший секретар ЦК ЛКСМ Латвії, з 1970 — секретар ЦК ВЛКСМ. З 1974 — інспектор ЦК КПРС, зав. відділом орг.-парт. роботи ЦК Компартії Латвії. З 1975 — перший секретар Ризького міськкому партії. З 1977 — перший заст. голови, з 1980 — голова КДБ Латв. РСР. З квітня 1984 — перший секретар ЦК Компартії Латвії. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Р,С

РА́ЛЬЧЕНКО Володимир Іванович (н. 4.VIII 1949, м. Полоцьк Вітеб. обл.) — укр. рад. архітектор. У 1967—74 навчався у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Створив проекти ряду споруд в Чернігові (у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

РЄЗВОЙ Дмитро Петрович [н. 6 (19).VIII 1912, Петербург] — радянський геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1935). З 1952 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. Осн. праці — з питань тектоніки Закарпаття та ін. регіонів.

РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ ЕФІО́ПІЇ (РПЕ). Засн. у вересні 1984 на Установчому з'їзді в Аддіс-Абебі. З'їзд проголосив створення у країні марксистсько-ленінської партії, прийняв її програму і статут, спрямовані на соціалістичну перебудову суспільства, схвалив 10-річний план екон. і соціального розвитку Ефіопії на 1984—93. Ген. секретарем РПЕ обраний *Менгісту Хайле Маріам.* Друк. орган — газ. «Серто адер» («Трудящий», з 1980).

РОЗА́НОВ Євген Григорович (н. 8.XI 1925, Москва) — рос. рад. архітектор, дійсний член АМ СРСР (з 1983), нар. арх. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1951 закінчив Моск. архіт. ін-т. Серед споруд (всі — у співавторстві) — філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970), Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна (1980; всі — у Ташкенті) та ін. Держ. премія СРСР, 1975, 1980.
Л. К. Кабанова.

РОЗТО́ЧЧЯ — заповідник у Яворівському р-ні Львів. обл. УРСР. Пл. 2080 га. Створений 1984 для охорони типових природних комплексів Зх.-Української лісостепової провінції, в межах Головного Європ. вододілу. Високопродуктивні ліси з дуба, сосни звичайної, бука європейського (пн.-сх. межа його ареалу) та ін. Водяться козуля, свиня дика, лисиця, сова болотна та ін. Багато видів тварин і рослин занесено до *Червоної книги.* *В. І. Олещенко.*

РОМА́НОВА Олександра Василівна (н. 7.I 1920, с. Мар'їно, тепер Торжоцького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1979). Член КПРС з 1957. Закінчила (1944) Моск. ун-т, 1946—51 працювала в Київ. політех. ін-ті. З 1951 — в Ін-ті металофізики АН УРСР. Основні праці — з рентгенографії рідин Держ. премія УРСР, 1983.

РОСО́ШИНСЬКИЙ Олексій Анатолійович [н. 27.XII 1916 (9.I 1917), м. Хорол, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металознавства і зварювання, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1976). Член КПРС з 1953. У 1941 закінчив Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1951 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Держ. премія СРСР, 1981. Держ. премія УРСР, 1982.

РУДЕ́НКО Володимир Семенович (н. 6.VI 1927, с. Лизогубова Слобода, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі промислової електроніки і теоретичної електротехніки, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1977). Член КПРС з 1955. Після закінчення (1949) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі. Праці — в галузі аналізу і синтезу нелінійних електр. кіл. Держ. премія УРСР, 1982.

РУДЬ Микола Данилович [н. 26. IV (9.V) 1912, с. Олександрівка, тепер Зачепилівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Закінчив Літературний ін-т ім. О. М. Горького (1940). Друкуватися почав 1930. Перші збірки поезій — «Найближче» і «Після бурі» (1936). В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Автор збірок на воєнно-патріотичні теми: «Слово після бою» (1947), «Рідні вогні» (1950), «Граніт Сталінграда» (1951). Образи сучасників відтворено в книгах «Донецькі зорі» (1958), «Грім на зелене гілля» (1960). Відомі романи Р.: «Боривітер» («І не сказала люблю», 1964), «З матір'ю на самоті» (1967). «Не жди, не клич» (1978).
І. Г. Турбай.

РЮЙТЕЛЬ Арнольд Феодорович (н. 10.V 1928, волость Лайм'яла Сааремааського пов., тепер Кінгісеппського р-ну Ест. РСР) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1964. Закінчив Ест. с.-г. академію (з 1964), кандидат с.-г. наук (з 1972). Трудову діяльність почав 1949. Після військ. служби викладав у Тартуській школі механізації с. г. В 1957—63 — гол. зоотехнік дослідної бази «Тяхтвере» Ест. н.-д. ін-ту тваринництва і ветеринарії, заст. директора цього ін-ту. В 1963—69 — директор опорно-зразкового радгоспу «Тарту», 1969—77 — ректор Ест. с.-г. академії. В 1977—78 — секретар ЦК КП Естонії, 1979—83 — перший заст. Голови Ради Міністрів Ест. РСР. З квітня 1983 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, «Знак Пошани».

РЯ́БОВ Яків Петрович (н. 24.III 1928, Рузаєвський р-н Морд. АРСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1954. Закінчив Уральський політех. ін-т (1952). В 1943—

58 працював на Свердл. турбомоторному з-ді. З 1958 — на парт. роботі. В 1963 — 66 — перший секретар Свердл. міськкому КПРС; 1966—71 — другий секретар, 1971—76 — перший секретар Свердл. обкому КПРС, 1976—79 — секретар ЦК КПРС, 1979—83 — перший заступник Голови Держплану СРСР. З 1984 — заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РЯЗА́НОВ Ельдар Олександрович (н. 18.XII 1927, Самара, тепер м. Куйбишев) — рос. рад. режисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1984). У 1950 закінчив ВДІК (майстерня Г. *Козінцева*). Працював на Центр. студії документальних фільмів (1950—55), з 1955 — на «Мосфільмі». Здійснив постановки фільмів: «Карнавальна ніч» (1956), «Гусарська балада» (1962), «Бережись автомобіля» (1966), «Іронія долі...» (1976), «Службовий роман» (1977), «Гараж» (1979), «Вокзал для двох» (1982), «Жорстокий романс» (1984). Держ. премія СРСР, 1977.

САЛА́ЄВ Ельдар Юніс-огли (н. 31.XII 1933, Нахічевань) — рад. фізик, академік АН Аз. РСР (з 1983), президент АН Аз. РСР (з 1983). Член КПРС з 1963. Закінчив Азерб. університет (1956). Праці — в галузі дослідження енергетич. спектра шаруватих напівпровідників. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання.

САЛІ́МОВ Акіл Умурзакович (н. 24.XII 1928, Ташкент) — рад. державний і парт. діяч; доктор тех. наук (з 1981). Член КПРС з 1957. Н. в сім'ї службовця. Закінчив (1950) Середньоазіат. політех. ін-т (Ташкент). У 1954—65 працював у цьому ж ін-ті. З 1965 — в апараті ЦК Компартії Узбекистану. В 1970—83 — секретар ЦК Компартії Узбекистану. З грудня 1983 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР, з 1984 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора.

САМОФА́ТОВ Іван Миколайович (н. 12.IX 1932, с. Хаустове, тепер Спас-Деменського р-ну Калуз. обл.) — укр. рад. військ. диригент. нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. У 1957 закінчив Ін-т військових диригентів у Москві. З 1963 — муз. керівник і диригент, з 1975 — начальник і худож. керівник Ансамблю пісні й танцю Червонопрапорного Чорноморського Флоту. Автор пісень, зокрема, «Я вернусь к тебе...», «Не шуми ты, море Средиземное», «Здравствуй, Севастополь», «Чайка», «Черноморских границ часовой».
В. С. Мурза.

СА́УЛ Бруно Едуардович (н. 8.I 1932, м. Нарва) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1960. Н. в сім'ї робітника. В 1956 закінчив Ленінгр. електротех. ін-т зв'язку ім. Бонч-Бруєвича, 1973 — Заочну ВПШ при ЦК КПРС, кандидат екон. наук (з 1977). У 1975—83 — заст. Голови Ради Міністрів Ест. РСР, 1983—84 — секретар ЦК Компартії Естонії, з січня 1984 — Голова Ради Міністрів Ест. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1981. Портрет с. 568.

СВИСТУНО́В Володимир Михайлович (н. 8.II 1941, м. Тихорецьк Краснодарського краю) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1980), професор (з 1982). Член КПРС з 1976. Закінчив Харків. ун-т (1963). З 1965 — у Донец. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Праці — в галузі фізики твердого тіла. Держ. премія УРСР, 1980.

СЕРЕ́НЬІ (Seregni) Лібер (н. 1916, Монтевідео, Уругвай) — політ. і громад. діяч Уругваю, генерал (1963). Після закінчення військ. училища — на командних посадах (до 1969). В 1971 очолив Широкий фронт — об'єднання прогресивних сил Уругваю. В 1978 засуджений військ. трибуналом до 14 років ув'язнення. В 1984 під тиском широкої громадськості визволений. «Золота медаль Миру» ім. Ф. Жоліо-Кюрі, 1981. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980—82. Портрет с. 568.

СИДОРУ́К Володимир Федорович (н. 3.I 1925, с. Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР з 1985. Твори: «Богдан Хмельницький і Максим Кривоніс» (1965), «Берези» (1965), «М. О. Щорс і В. Н. Боженко» (1968), «В. І. Ленін у Горках» (1970), «Іван Франко і Марко Черемшина» (1972), триптих «Сумщина» (1975), «Засновники Києва» (1982), пейзажі.

СІГО́РСЬКИЙ Віталій Петрович (н. 19.XI 1922, с. Бубнівська Слобідка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіоелектроніки, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1949) Львів. політех. ін-ту працював в ньому; 1953—64 — в н.-д. ін-тах АН УРСР і Сибірського відділення АН СРСР. З 1964 — зав. кафедрою Київ. політех. ін-ту.

СКРИПНИК Лариса Григорівна (н. 21.IV 1921, с. Єгорівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кірово р. обл.) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1951. Закінчила Київ. ун-т (1947). Працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР (1952—77), Київ. ін-ті культури (1977—83). Доктор філологічних наук (з 1976), професор (з 1981). Один з авторів праці «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973), укладачів і редакторів «Словника української мови» (т. 1—11, 1970—80). Держ. премія СРСР, 1983.

СЛЄПЦО́В Григорій Кузьмич (н. 4.V 1927, с. Євсуг, тепер Біловодського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1957. У 1945—50 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі. Твори: «Мужність» (1965), «Монтажник» (1971), «Рейд» (1975), меморіал. комплекс «Нескорені» (Краснодон, 1982 у співавт.).

СОЛОВЙО́В Володимир Олексійович (н. 11.XI 1946, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1977. Закінчив (1970) Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана. З 1970 працює в конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з Л. Д. *Кизимом* і О. Ю. *Атьковим* (див. т. 12, Додаток) як борт-інженер 8.II 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-10». Після стикування (9.II) з орбітальною станцією «Салют-7» екіпаж за 237 діб (найтриваліший політ за станом на 1.II 1985) виконав велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Портрет с. 578.

СОСНО́ВИЙ Дмитро Григорович (н. 20.VI 1923, с. Старий Орлик, тепер с. Радянське Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. У 1951 закінчив Одес. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — Івано-Фр. укр. муз.-драматичний театр ім. І. Франка (1981). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

СПІВАЧУ́К Володимир Олександрович (н. 14.V 1931, с. Красноармійське, тепер Новоазовського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). У 1955 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — комплекс з-ду «Кримська троянда» в Сімферополі (1969), станції Харків. метрополітену.

СТАНКО́ВИЧ Євген Федорович (н. 19.IX 1942, м. Свалява Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1975. У 1970 закінчив Київ. консерваторію (клас Б. *Лятошинського* та М. *Скорика*). Твори: опера «Цвіт папороті» (1979), кантата «Слово про Леніна» (1970), балет «Ольга» (1982), симф. музика, камерно-інструм. і фп. твори, хори, романси, пісні, музика до кінофільмів. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.
В. С. Мурза.

СТА́РЦЕВ Валер'ян Іванович [н. 14(27). XI 1913, Харків] — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1962), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1944. Закінчив (1936) Харків. мех.-машинобуд. ін-т. Працював у Харків. н.-д. ін-тах. З 1961 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. праці — в галузі фізики кристалів.

СТАХУ́РСЬКИЙ Михайло Михайлович (24.I 1903, с. Вівся, тепер Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.— 10.IV 1971, Київ) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї робітника. В 1941 закінчив Дніпроп. с.-г. ін-т. Під час Великої Вітчизн. війни — член військ. рад ряду армій і фронтів, генерал-лейтенант. У 1945—51 — перший секретар Вінн., 1952—55 — Полтав. обкому, 1955—57 — Хабаровського крайкому, 1957—61 — Житомир. обкому партії. В 1956—62 — член ЦК КПРС. У 1949—56, 1960—61 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скли-

Я. П. Рябов.

Е. О. Рязанов.

А. У. Салімов.

І. М. Самофатов.

Б. Е. Саул.

Л. Серевьї.

В. О. Соловйов.

Т. М. Стратієнко.

кань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НОВ Юрій Іванович (н. 1.II 1920, с. Панчеве, тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1937—47 (з перервою) навчався в Одес. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд-житл. будинки (всі — в Одесі).

СТЕРЕНБО́ГЕН Юрій Олександрович (н. 24.II 1919, Миколаїв) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1982). Член КПРС з 1946. Після закінчення (1944) Уральського індустріального ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1983.

СТРАТІЄ́НКО Тамара Миколаївна (дівоче прізв.— Гримальська; н. 23.IX 1946, м. Димер Київ. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1983). Після закінчення 1968 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. К. Карпенка-Карого — диктор Укр. телебачення. Ведуча ряду муз. і публіцистичних програм. *Л. М. Дворниченко.*

СТРИ́ГІН Олексій Ілліч (н. 26.III 1926, с. Атмис, тепер Нижньоломовського р-ну Пенз. обл.) — рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1981). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1951). З 1969 — в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — в галузі дослідження процесів *метаморфізму*, метасоматозу та пошуків рудних родовищ. Держ. премія УРСР, 1981.

СТУ́ПІН Борис Іванович (н. 30.V 1924, с. Євсюки, тепер Ісількульського р-ну Ом. обл.) — рос. рад. актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1950. В 1957 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва (Москва). З 1960 — в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського. Вистави: «Місяць на селі» І. Тургенєва, «Отрута» А. Луначарського, «Відкриття» Ю. Щербака. *К. О. Силіна.*

СУХЕ́НКО Віктор Васильович (н. 21.IV 1941, с. Рибці Полтав. р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. скульптор. У 1966 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед творів — пам'ятники С. А. Ковпаку в м. Путивлі Сум. обл. (1971), Т. Шевченку в м. Шевченко Мангишл. обл. Каз. РСР (1981; всі — у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. *Р. Л. Вартиванова.*

Т, У, Ф

ТАБАРО́ВСЬКИЙ Борис Мойсейович (н. 5.XII 1923, Харків) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1982). В 1950 закінчив Харків. театр. ін-т, з 1948 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Гаєв («Вишневий сад» Чехова), Луначарський («Більшовики» Шатрова), Бризгалов («Кафедра» Врублевської).

ТА́НЧЕР Володимир Карлович [н. 7 (20). IV 1915, м. Бахмач, тепер Черніг. обл.] — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1963), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Закінчив Київ. ун-т (1949). З 1949 — на викладацькій роботі, зав. кафедрою (з 1959) Київського ун-ту. Праці присвячені проблемам наукового атеїзму.

ТАРАНЕ́ЦЬ Олександр Михайлович (н. 26.III 1924, с. Зелене, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак, нар. арт. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*). З 1953 — соліст Укрдержестради (з 1959 — Укрконцерт). *Б. Ф. Кордіані.*

ТАРА́НЧЕНКО Юрій (Георгій) Федорович [8.I (21.I) 1905, ст. Ворожба, тепер місто Білопільського р-ну Сум. обл.— 7.III 1978, Київ] — укр. рад. диригент і педагог, засл. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1952. В 1931 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка, 1939 — Київ. консерваторію, 1966—72 — її викладач. У 1945—68 — гол. диригент Хорової капели Укр. радіо. *О. Г. Таранченко.*

ТАРАЩА́Н Аркадій Миколайович (н. 2.IX 1936, с. Троїцьке Вознесенського р-ну Микол. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1977. Закінчив Одес. ун-т (1959). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Державна премія УРСР, 1983.

ТАРТАКО́ВСЬКИЙ Борис Миколайович (5.XI 1926, Дніпропетровськ — 20.IV 1981, там же) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1968), профе́сор (з 1970). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Дніпроп. гірничий ін-т, працював (1956—62) у цьому ж вузі. З 1962 — в Ін-ті геотехнічної механіки АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1972, 1983. *Е. І. Єфремов.*

ТИМОШЕ́НКО Петро Дмитрович (20.VI 1920, с. Вільховець тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 29.IV 1984, Київ) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1943. Закінчив Об'єднаний Укр. ун-т у Кзил-Орді (1942). З 1949 працював у Київ. ун-ті. Осн. праці — з історії укр. літ. мови, стилістики, шевченкознавства («Роль Т. Г. Шевченка в розвитку української літературної мови», 1961; «Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української мови», 1972, тощо). Уклав «Хрестоматію матеріалів з історії української літературної мови» (ч. 1—2, 1959—61). *Н. І. Тоцька.*

ТОЛО́ЧКО Петро Петрович (н. 21.II 1938, с. Пристроми, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. історик і археолог, доктор історичних наук (з 1981). Член КПРС з 1981. В 1960 закінчив Київ. ун-т. З 1961 працює в Ін-ті археології АН УРСР. Автор праць, присвячених історії Києва, походженню давньорус. міст, соціально-екон., етнічному і політичному розвиткові Давньорус. держави. Державна премія УРСР, 1983.

ТУКАЛЕ́ВСЬКИЙ Ігор Миколайович (н. 13.VI 1916, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Київ. буд. ін-т. Серед споруд (всі — у співавт.) — будинки Ін-ту хімії АН УРСР (1958), ін-тів «Діпроцивільпромбуд» (1970 — 78) та «Діпросільпромбуд» (1975) у Києві, житл. район по вулиці Руській у Чернівцях (1969—75). *С. К. Кілессо.*

УСТИ́НОВ — колишня (до 1985) назва м. *Іжевська.*

ФЕДІ́РКО Микола Юрійович (н. 5.X 1920, с. Курилівка, тепер ПНР) — укр. рад. різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості (з 1982). Член КПРС з 1960. У 1946—51 навчався у Косівському уч-щі прикладного мистецтва, 1955—82 — викладач цього уч-ща (тепер Косівський технікум нар. худож. промислів ім. В. Касіяна). Серед творів — древко до Держ. прапора УРСР, виготовлене на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1956), тематичні тарілки, портрети Ю. і В. Шкрібляків (1958—59), В. І. Леніна (1974), Лесі Українки (1976).

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ, НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ТА СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О. К. АНТОНОВ, Ф. С. БАБИЧЕВ (заступник голови редколегії), Б. М. БАБІЙ, П. І. БАГРІЙ, М. П. БАЖАН (голова редколегії), І. К. БІЛОДІД, Г. О. БОГДАНОВ, Т. А. ГАВРИЛОВА, С. М. ГЕРШЕНЗОН, О. В. ГІТАЛОВ, В. М. ГЛУШКОВ, О. Т. ГОНЧАР, А. Ф. ДЕНИСОВ (відповідальний секретар редколегії), І. О. ДЗЕВЕРІН, І. Д. ЄРШОВ, Г. Г. ЄФИМЕНКО, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, П. Г. КОСТЮК, А. В. КУДРИЦЬКИЙ (заступник голови редколегії), Ю. І. КУНДІЄВ, О. М. ЛОПУХОВ, І. І. ЛУКІНОВ, І. І. ЛЯШКО, Г. І. МАЙБОРОДА, О. М. МАРИНИЧ, О. П. МАРКЕВИЧ, В. А. МАСОЛ, В. І. МОССАКОВСЬКИЙ, А. В. МЯЛОВИЦЬКИЙ, М. М. ПАЛАМАРЧУК, Б. Є. ПАТОН, Я. С. ПІДСТРИГАЧ, О. В. ПОГОРЄЛОВ, Є. П. ПРОСКУРІН. В. М. РЕМЕСЛО, А. П. РОМОДАНОВ, К. М. СИТНИК, І. І. СТРЕЛЬЧЕНКО, П. Т. ТРОНЬКО, О. І. ТРОЯН, М. З. ШАМОТА, Г. А. ШВЕД, В. І. ШИНКАРУК, М. П. ЩЕРБАК, В. І. ЮРЧУК.

КЕРІВНИЦТВО ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ

Головний редактор, голова редакційної колегії — академік АН УРСР М. П. БАЖАН.
Заступник голови редакційної колегії — академік АН УРСР Ф. С. БАБИЧЕВ.
Заступник головного редактора, заступник голови редакційної колегії — кандидат історичних наук А. В. КУДРИЦЬКИЙ.
Відповідальний секретар — заступник головного редактора — кандидат історичних наук А. Ф. ДЕНИСОВ.
Заступник відповідального секретаря по виробництву — М. А. ПОГОСЯН (1—11 томи — М. І. ФЕДУН).

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ОКРЕМИХ ТОМІВ УРЕ

В. І. ЗАГОРОДНІЙ, І. І. КОНДИЛЕНКО, М. В. КУЗЬМЕНКО, К. І. НЕСЕН, А. Г. ШЕВЕЛЄВ.

ХУДОЖНЯ РАДА УРЕ

М. П. БАЖАН — головний редактор Української Радянської Енциклопедії і голова художньої ради, А. В. КУДРИЦЬКИЙ — заступник головного редактора УРЕ — заступник голови художньої ради, А. Ф. ДЕНИСОВ — відповідальний секретар — заступник головного редактора УРЕ, Б. В. ВАЛУЄНКО — декан графічного факультету Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова, І. І. ВЕРБА — зав. редакцією мистецтва і архітектури Головної редакції УРЕ, В. П. ВЕЧЕРСЬКИЙ — зав. редакцією ілюстрацій і картографії Головної редакції УРЕ, О. Г. ДАНЧЕНКО — заслужений діяч мистецтв УРСР, С. А. КИРИЧЕНКО — народний художник Української РСР, В. В. КРАСІЙ — головний художник видавництва «Мистецтво», В. І. ЛОПАТА — заслужений художник України, Р. К. ПАХОЛЮК — головний художник видавництва «Наукова думка», Г. П. ПОЛЄВОЙ — член Спілки художників СРСР, Р. О. СЕЛІВАЧОВ — художник, В. П. ХИТРИКОВ — народний художник Української РСР, А. В. ЧЕБИКІН — заслужений діяч мистецтв УРСР, професор Київського художнього інституту, С. Ф. ШИШКО — народний художник СРСР, Т. Н. ЯБЛОНСЬКА — дійсний член АМ СРСР, народний художник СРСР.

НАУКОВО-ГАЛУЗЕВІ РЕДАКЦІЇ

Географії, геології і геофізики.
Члени Головної редакційної колегії: академіки АН УРСР — М. М. ПАЛАМАРЧУК, М. П. ЩЕРБАК; член-кореспондент АН УРСР О. М. МАРИНИЧ.
Наукові консультанти: академіки АН УРСР — В. Г. БОНДАРЧУК, Є. К. ЛАЗАРЕНКО, Л. Г. ТКАЧУК, А. В. ЧЕКУНОВ; член-кореспондент АН УРСР А. Є. БАБИНЕЦЬ; доктори географічних наук — К. І. ГЕРЕНЧУК, А. П. ЗОЛОВСЬКИЙ, К. Т. ЛОГВИНОВ, М. І. ЩЕРБАНЬ; доктор геолого-мінералогічних наук В. І. ПАВЛИШИН; кандидати географічних наук — В. Г. ЄНА, В. М. ЮРКОВСЬКИЙ.
Склад редакції: завідуюча редакцією — Є. І. СТЕЦЕНКО; старший науковий редактор — М. С. БАЧИНСЬКА; наукові редактори — В. А. ВЕЛИЧКО, В. О. МАЛЄЄВ, Л. В. МАШКІНА, Є. С. СВЯТИЦЬКА; молодший редактор — І. І. СМОЛЕНСЬКА.

Історії СРСР і всесвітньої історії.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН УРСР П. Т. ТРОНЬКО; член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. КОНДУФОР; генерал-полковник І. Д. ЄРШОВ.
Наукові консультанти: академік АН УРСР А. М. ШЛЕПАКОВ, члени-кореспонденти АН УРСР — І. І. АРТЕМЕНКО, І. М. МЕЛЬНИКОВА; доктори історичних наук — В. Н. КОТОВ, А. К. МАРТИНЕНКО, В. І. НАУЛКО, В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, О. І. ТЕРЕНОЖКІН, Г. М. ЦВЄТКОВ, доктор географічних наук С. І. БРУК; кандидати історичних наук — В. П. МЕНЬШОВ, І. Л. БУТИЧ; полковники І. В. АРХИПОВ, М. Р. КОШКІН.
Склад редакції: завідуючий редакцією — В. Л. ЗУЦ; старші наукові редактори — Л. Л. ДМИТРЕНКО, Р. Г. СЕМЕНЕНКО; наукові редактори — Л. К. ЗАЙЧЕНКО, Л. О. КИРИЛОВ, Л. А. СУХИХ, редактор — О. М. КОРНІЮК, молодший редактор — Т. В. БАЧИНСЬКА.

Історії партії, філософії і права.
Члени Головної редакційної колегії: член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. ШИНКАРУК; академік АН УРСР Б. М. БАБІЙ; член-кореспондент АН УРСР В. І. ЮРЧУК; кандидат філософських наук А. В. МЯЛОВИЦЬКИЙ.
Наукові консультанти: академік АН УРСР В. М. КОРЕЦЬКИЙ; член-кореспондент АН УРСР В. І. КУЦЕНКО; доктори історичних наук — Ю. В. БАБКО, П. Л. ВАРГАТЮК, І. Ф. КУРАС; доктори філософських наук — І. В. БИЧКО, В. С. ГОРСЬКИЙ, В. І. МАЗЕПА, О. С. ОНИЩЕНКО, М. В. ПОПОВИЧ, О. І. ЯЦЕНКО; доктори юридичних наук — Є. Ф. МЕЛЬНИК, Н. М. УЛЬЯНОВА; кандидат історичних наук П. Ф. ГРИНЮК, кандидати юридичних наук — В. Є. БРАЖНИКОВ, Ф. Г. БУРЧАК, М. О. ГОЛОДНИЙ.
Склад редакції: завідуючий редакцією — кандидат історичних наук В. С. ЛЕВІН; старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. ГРИЧУК, Е. М. ЛАВРОВА; наукові редактори — Г. І. МЕЛЬНИЧЕНКО, В. П. СКОТКІНА, О. І. ЦЕДІК; молодший редактор — В. П. КАЦАВЕЛІ.

Літератури, мови, педагогіки, народної освіти і бібліографії.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і АН УРСР І. К. БІЛОДІД; академіки АН УРСР О. Т. ГОНЧАР, М. З. ШАМОТА; член-кореспондент АН УРСР І. О. ДЗЕВЕРІН.
Наукові консультанти: академік АН УРСР В. М. РУСАНІВСЬКИЙ; член-кореспондент АН СРСР О. С. МЕЛЬНИЧУК; академіки АПН СРСР — Г. С. КОСТЮК, М. Д. ЯРМАЧЕНКО; доктори філологічних наук — І. Т. КРУК, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК, Г. М. СИВОКІНЬ; доктор педагогічних наук А. М. АЛЕКСЮК; член-кореспондент АПН СРСР В. І. ВОЙТКО; кандидат філологічних наук Д. С. НАЛИВАЙКО; кандидат психологічних наук О. Т. ГУБКО; кандидат педагогічних наук І. М. СОЛДАТЕНКО; кандидат історичних наук С. К. ГУТЯНСЬКИЙ; кандидат економічних наук Г. Д. ЦИБУЛЯК; заслужений учитель УРСР Б. М. МІЗЕРНИЦЬКИЙ.
Склад редакції: завідуючий редакцією — Ф. К. САРАНА; старші наукові редактори — Г. А. БЕНЬКЕВИЧ (1—10 томи), кандидат філологічних наук В. П. ІВАНИСЕНКО, А. П. КОКА, С. П. СТРЄЛКОВА, І. Г. ТУРБАЙ, Д. С. ШКУРЕНКО, О. П. ШОВКІВСЬКА; наукові редактори — Л. В. КУБАТЧЕНКО, М. В. КУЛЯБКО, О. К. ПОКУСА, А. П. СКЛАДАНА, В. О. ФЕДОРЧЕНКО, С. Г. ХАРЧЕНКО; молодший редактор — Л. М. ШТЕПА.

Медицини та загальної біології.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР П. Г. КОСТЮК; академіки АН УРСР — С. М. ГЕРШЕНЗОН, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, О. П. МАРКЕВИЧ, К. М. СИТНИК; академік АМН СРСР А. П. РОМОДАНОВ; член-кореспондент АМН СРСР Ю. І. КУНДІЄВ.

Наукові консультанти: академіки АН УРСР — В. П. КОМІСАРЕНКО, В. К. ЛІШКО, П. М. СЄРКОВ, К. С. ТЕРНОВИЙ, Р. В. ЧАГОВЕЦЬ; члени-кореспонденти АН УРСР — Є. І. КВАСНИКОВ, С. С. ЛАВРИК, Л. Й. РУБЕНЧИК; доктори біологічних наук — Є. І. ДАНИЛОВА, О. Б. КІСТЯКІВСЬКИЙ, О. П. КРИШТАЛЬ, Б. М. МАЗУРМОВИЧ, Д. О. МЕЛЬНИЧУК, Б. Г. НОВИКОВ; доктори медичних наук — Г. Й. БУРЧИНСЬКИЙ, Г. В. КНИШОВ, К. І. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Г. М. МАТЯШИН, О. А. П'ЯТАК, А. М. СЕРДЮК, О. С. СОКОЛ, Ф. П. ТРИНУС, М. К. ФУРКАЛО, М. П. ЧЕРЕНЬКО, К. Ф. ЧЕРНУШЕНКО; доктор геолого-мінералогічних наук Д. Є. МАКАРЕНКО; професор О. П. КОРНЄЄВ; кандидати біологічних наук — Ю. М. АЛЕКСАНДРОВ, Л. О. БАБЕНКО, О. В. БРАЙОН, В. Д. ДЯЧЕНКО, Б. В. ЗАВЕРУХА, В. А. ТРУХАНОВ; кандидати медичних наук — М. К. БОРОДІЙ, С. І. ДОРОШЕНКО, М. О. ОБОРІН, С. М. СТАРЧЕНКО; кандидат педагогічних наук Ю. М. ТЕППЕР.

Склад редакції: завідуюча редакцією — кандидат біологічних наук А. П. ДЕМ'ЯНЕНКО (1—6 томи — О. С. СЕНЧЕНКО); старший науковий редактор — І. В. ПІНЧУК; наукові редактори — Н. Ю. ВІЛЕНСЬКА, Г. П. ТИМЧЕНКО, Л. О. ТІНЯКОВА; молодший редактор — Л. М. СУЛИМА.

Мистецтва і архітектури.

Члени Головної редакційної колегії: член-кореспондент АМ СРСР, народний художник УРСР О. М. ЛОПУХОВ; народний артист СРСР Г. І. МАЙБОРОДА.

Наукові консультанти: доктори архітектури — Ю. С. АСЄЄВ, В. Є. ЯСІЄВИЧ; доктори мистецтвознавства — П. О. БІЛЕЦЬКИЙ, Т. П. БУЛАТ, М. М. ГОРДІЙЧУК, М. П. ЗАГАЙКЕВИЧ, Г. Н. ЛОГВИН, Ю. О. СТАНІШЕВСЬКИЙ; кандидати мистецтвознавства — В. А. АФАНАСЬЄВ, Ю. М. БОБОШКО, Л. В. ВЛАДИЧ, Л. Є. ЖОГОЛЬ, Л. С. МІЛЯЄВА, Л. З. МОРОЗ-ПОГРІБНА, Р. Я. ПИЛИПЧУК, Л. М. САК; кандидат архітектури С. К. КІЛЕССО; народний артист УРСР І. Д. ГАМКАЛО; кандидат історичних наук Б. С. БУТНИК-СІВЕРСЬКИЙ.

Склад редакції: завідуючий редакцією — І. І. ВЕРБА (1—8 томи — Т. С. КУРАШОВА); старші наукові редактори — кандидат мистецтвознавства І. М. БЛЮМІНА (1—10 томи), О. В. ЗАМОСТЬЯН, В. С. МУРЗА; наукові редактори — Л. Б. ГОРКУН, М. Г. ЛАБІНСЬКИЙ, Т. Б. ЩИТКІВСЬКА; молодший редактор — Л. В. ПОЛІЩУК.

Політичної економії та конкретної економіки.

Члени Головної редакційної колегії: академіки АН УРСР — П. І. БАГРІЙ, І. І. ЛУКІНОВ; кандидат технічних наук В. А. МАСОЛ; кандидат економічних наук О. І. ТРОЯН.

Наукові консультанти: член-кореспондент АН УРСР А. А. ЧУХНО; доктори економічних наук — С. М. БУХАЛО, Л. М. КОРЕЦЬКИЙ, В. М. МАЗУР, І. С. СТУПНИЦЬКИЙ; професор В. О. ХИЛЬКО; кандидати економічних наук — В. М. ДАНЮК, Г. П. ЖЕРЕБКІН, П. М. ЛЕОНЕНКО, С. І. СОКОЛЕНКО.

Склад редакції: в. о. завідуючого редакцією — Н. П. БАРАНОВА, старші наукові редактори — М. І. СОСНОВСЬКА, кандидат економічних наук С. П. ТИМОШЕНКО (4—11 томи — завідуючий редакцією); науковий редактор — Т. І. ТАЛАНОВА; молодший редактор — Н. В. ЖУРАВЛЕВИЧ.

Сільського господарства, ботаніки і зоології.

Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і академік ВАСГНІЛ В. М. РЕМЕСЛО; академік АН УРСР О. П. МАРКЕВИЧ; академік ВАСГНІЛ Г. О. БОГДАНОВ; новатори сільськогосподарського виробництва — Герой Соціалістичної Праці Т. А. ГАВРИЛОВА, двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. ГІТАЛОВ.

Наукові консультанти: академік АН УРСР В. П. ВАСИЛЬЄВ; академік АН УРСР і академік ВАСГНІЛ П. А. ВЛАСЮК; член-кореспондент АН УРСР П. О. ДМИТРЕНКО; член-кореспондент ВАСГНІЛ В. Ф. ПЕРЕСИПКІН; доктори ветеринарних наук — С. В. БАЖЕНОВ, І. С. НАГОРНИЙ, І. О. ПОВАЖЕНКО; доктори сільськогосподарських наук — Д. Я. ВАСИЛЕНКО, С. А. ГЕНСІРУК, С. С. РУБІН, К. Б. СВЄЧИН, М. К. ШИКУЛА; доктори біологічних наук — М. А. ВОЇНСТВЕНСЬКИЙ, В. Г. ДОЛІН, І. О. ДУДКА, Н. В. КОНДРАТЬЄВА, Б. М. МАЗУРМОВИЧ, В. І. ЧОПИК, М. М. ЩЕРБАК; кандидати біологічних наук — М. Ф. МЕЗЕНЦЕВ, Ю. В. МОВЧАН, Л. П. ПОГРЕБНЯК, В. І. ТАРАЩУК; професор О. П. КОРНЄЄВ, кандидат сільськогосподарських наук І. С. РУДЕНКО.

Склад редакції: завідуючий редакцією — Т. А. КЛЯЦЬКИЙ; старший науковий редактор — В. В. АРТЮХОВ; наукові редактори — Л. О. ПАЛІЄНКО, В. М. ХРЯЩЕВСЬКИЙ; молодший редактор — І. В. ЧЕРГІНЕЦЬ.

Техніки і будівництва.

Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і АН УРСР Б. Є. ПАТОН; академіки АН УРСР — О. К. АНТОНОВ, В. І. МОССАКОВСЬКИЙ; член-кореспондент АН УРСР Г. Г. ЄФИМЕНКО; новатори виробництва — Герой Соціалістичної Праці Є. П. ПРОСКУРІН, двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. СТРЕЛЬЧЕНКО.

Наукові консультанти: доктори технічних наук — М. М. ЖЕРБІН, Я. В. ХОМ'ЯК; доктор історичних наук Ю. О. АНІСІМОВ; кандидати технічних наук — Ю. Г. БЛАВДЗЕВИЧ, О. М. КОРНІЄНКО, І. О. ПАШКОВ, А. Ф. ПІЧКО, Р. І. ХАРЕЧКО.

Склад редакції: завідуючий редакцією — Б. О. КАЗАНЦЕВ; наукові редактори — Л. А. ГАВРИЛЮК, І. В. СТРЕМОВСЬКА; молодший редактор — Т. В. ЗАЛИВА.

Фізико-математичних і хімічних наук.

Члени Головної редакційної колегії: академіки АН СРСР В. М. ГЛУШКОВ, О. В. ПОГОРЄЛОВ; академіки АН УРСР Ф. С. БАБИЧЕВ, І. І. ЛЯШКО, Я. С. ПІДСТРИГАЧ.

Наукові консультанти: академіки АН УРСР — В. Г. БАР'ЯХТАР, М. С. БРОДИН, І. М. КОВАЛЕНКО, О. Г. СИТЕНКО; члени-кореспонденти АН УРСР — І. С. ГОРБАНЬ, В. В. СКОПЕНКО, В. П. ЦЕСЕВИЧ, С. М. ЧЕРНИКОВ, К. Л. ЮЩЕНКО; доктор технічних наук В. Г. ДЕНИСОВ; доктор хімічних наук М. Ю. КОРНИЛОВ; доктори фізико-математичних наук — А. Я. ДОРОГОВЦЕВ, П. І. ФОМІН, В. С. ЧАРІН; кандидати фізико-математичних наук — М. І. КРАТКО, А. Г. МЕДЯНИК, К. І. ЧУРЮМОВ; кандидат хімічних наук В. Л. ПАВЛОВ.

Склад редакції: завідуючий редакцією — Д. К. ЛІСЕНБАРТ; старший науковий редактор — Ж. Д. ГУДЗЕНКО; науковий редактор — О. Т. ХАВРО; молодший редактор — Н. С. НАСОНОВА.

Літературно-контрольна редакція.

В. о. завідуючого редакцією — І. А. ЧЕРНЕНКО; старший науковий редактор — Г. І. ВІВДИЧЕНКО; наукові редактори — Т. К. ВИХОВАНЮК, Г. В. ЛАТНИК, А. М. МАТВІЄНКО, Ю. П. СИДОРЕНКО, Д. Т. ФРАНКО, Г. М. ШЕВЧЕНКО; редактори — Г. І. КОСТЕНКО, І. І. САЛЮК; молодші редактори — Н. В. ЖУКОВСЬКА, І. М. СЕЛЕЗНЬОВА.

Науково-контрольна редакція.

Завідуючі редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. ЗАЄЗДНИЙ (1—11 томи), О. П. ПАРПОЛІТО (1 — 11 томи — старший науковий редактор); старші наукові редактори — кандидат біологічних наук Г. Г. МЕЛЬНИК, С. Д. ПОПЕЛЬ, П. П. РУДНИЦЬКА (1—11 томи), Н. Я. ТАРАСОВЕЦЬ, Т. С. ЧЕРНЯВСЬКА (1—10 томи); наукові редактори — С. І. ДМИТРУК, В. М. ЛЕВІНА, кандидат історичних наук С. В. ТОЛСТОВ, Н. П. ФЕСЕНКО; молодші редактори — Г. М. ВОРОТЧЕНКО, Т. І. ШАРА.

Реєстр слів та алфавітного покажчика.

Завідуючі редакцією — М. П. ВИШНЕВСЬКИЙ (1—10 томи), С. А. НІЛОВА; старший науковий редактор — К. А. ЛОБКОВА; наукові редактори — Л. В. АГЕЙЧЕНКО, Д. Г. КОСТЯНТИНІВСЬКА; редактор — А. П. ХАРЛАН; молодший редактор — Н. Д. ДРОБОТЬКО.

Ілюстрацій і картографії.

Завідуючий редакцією — В. П. ВЕЧЕРСЬКИЙ; старші наукові редактори — В. Я. БЕРЕЗАНЬ, В. П. ДАНИЛЬЧУК; наукові редактори — В. С. МЕЛЬНИЧУК, Г. Я. НАСОНОВА, Л. Л. САХНОВСЬКИЙ, М. М. ЯКУЩЕНКО; молодші редактори — Л. М. БОГДАНОВИЧ, В. Д. ГРИБОВА, Н. Б. ПРОЗОРОВА, М. С. РУДЕНКО.

Група картографії: старший науковий редактор-картограф — М. Ф. СУХЕНКО; наукові редактори-картографи — І. Е. ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ, Л. М. ЧЕРНИШЕВИЧ; редактор-картограф — Н. М. ДОБЖАНСЬКА.

Ретушери: В. П. БЄЛІН, Б. Ю. ГРОМАКОВ, В. Т. КРИЖАНОВСЬКИЙ, А. А. НАЙДА, П. І. МАЗУР, І. І. СВЕРЧКОВ, П. І. СЛІПКО.

Фотографи: Ю. М. БУСЛЕНКО, В. П. ДЄДОВ, Д. К. ДИТЮК, О. І. ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ, Е. П. КАЛИКА, В. І. КРИВОРУЧКО, І. О. КРОПИВНИЦЬКИЙ, Б. О. МИНДЕЛЬ, В. О. МОРУЖЕНКО, В. Ф. ОЛЬХОМ'ЯК, А. Б. ПІДДУБНИЙ, М. К. ПЛАКСИН, Н. Б. ПИРКОВСЬКИЙ, В. Б. СОЛОВСЬКИЙ, Л. Е. ФРЕЙМАНІС, В. І. ЩЕРБАКОВ, Р. І. ЯКИМЕНКО.

Фотолабораторія.

Завідуюча фотолабораторією — Е. М. САРЖИНСЬКА; фотографи — О. В. КЛЮЧНИКОВА, С. К. КОСАРЬКОВ.

Технічна редакція.

Завідуючий редакцією — Є. М. СОКОЛОВ; старші технічні редактори — А. І. КРИВОРУЧКО, Н. П. НОВИК.

ВІДДІЛИ

Комплектування.

Завідуюча відділом — Е. Ф. КОЗІНЦЕВА; молодші редактори — Н. П. БАСКО, Н. П. ГОГОТОВА.

Виробничий.

Завідуюча відділом — Л. М. КОВБА (1—11 томи — О. Л. ПАВЛЕНКО); старші інженери-технологи — Н. Н. КУЛИК, О. М. НЕЧИПОРЕНКО, оператор — Н. І. КРАСІЙ.

Коректорський.

Завідуюча відділом — С. Я. ГАПОНОВА; старші коректори — С. Л. БРИКЛІНА, К. В. ГУТАРІНА, Г. Д. ЛАЗАРЕНКО, Н. І. МЕЛЬНИЧЕНКО, Т. Д. МОРОЗ, В. Я. РЄЗНИК, М. К. РУДНИЦЬКА, В. С. СЕРДЮК, В. М. ЧЕПЕЛЕНКО, К. Г. ШЕВЧЕНКО, О. К. ЯЦЕНКО; коректор — С. В. ГЛУХОВА.

Підготовки рукопису.

Завідуюча відділом — В. П. ВОЛКОВА, старші друкарки — Р. Й. БУРЯКІВСЬКА, В. В. КОНОВАЛ, Л. П. КРЕЧЕТОВА, Н. П. КОЗЕНКО, Л. Б. ОСТРОВСЬКА, Н. В. ОЛІЙНИК, друкарки — Л. Д. ГРОШЕВА, Т. В. ПЕЛЕШЕНКО, Б. М. КАМІНСЬКА, О. А. ПУСТОВА, В. П. ЧЕРНЯВСЬКА, І. В. РЕЧМЕДІЛОВА.

Плановий відділ. Бухгалтерія.

Завідуюча плановим відділом — Л. П. МАРКОВА; старший економіст — Г. П. БРАЙКО. Головний бухгалтер — О. Ф. ЗУ-

БАРЄВ, заст. головного бухгалтера — М. Г. КОЗОДОЙ, ст. бухгалтер — Н. Г КУЧЕРЕНКО, бухгалтер-касир — Г. С. ХОМЕНКО.

Науково-технічна бібліотека.
Завідуюча бібліотекою — Г. П. ВДОВЕНКО; старший бібліограф — Л. Ю. ШУМОВА; бібліограф— Л. Б. ТИМОШЕНКО.

Інші підрозділи.
Відділ кадрів — Л. П. РОЗУМНЯК; завідуюча канцелярією — Л. Б. ЛІПУНОВА; завідуючий адміністративно-господарським відділом— О. І. БУРЧАК; завідуюча архівом— О. Ф. МАЙБОРОДА; експедитор — Г. О. ТКАЧЕНКО.

Співробітники, які в різний час брали участь у підготовці другого видання УРЕ і вибули із складу науково-редакційного апарату.
Заступник головного редактора — кандидат біологічних наук К. І. НЕСЕН; завідуючі редакціями: Ю. М. ДОЛЕНКО (літературно-контрольною), Г. О. НОВИКОВА (політичної економії та конкретної економіки), Р. О. СЕЛІВАЧОВ (ілюстрацій і картографії); завідуюча коректорським відділом — В. Д. КІЛОЧИЦЬКА; старші наукові редактори: Ю. М. БАРАБАНОВ, А. Й. ВЛЯЗЛО, М. Д. КОРНІЄНКО, Є. В. МЕРЖВИНСЬКИЙ, Л. С. ПУФАЛЬ, В. П. РУДЕНКО, Н. О. СЕМЕНОВА, В. Л. ЩИТКІВСЬКА; наукові редактори: Ю. О. БАНДУРА Л. П. БЕРЕЗИНЕЦЬ, Л. І. БРЮХОВЕЦЬКА, Н. М. ВЕЦКУР, О. М. ВОЛКОВИНСЬКА, А. Д. ГАНДЗЮРА, І. В. ГРУШЕЦЬКИЙ, В. М. ЛАЗОРЕНКО, Ю. І. ЛОЗА, Л. С. МОРОЗ, А. М. МУЛІКА, Н. В. ОСТРОВСЬКА, Б. Д. ПАНАСЕНКО, І. П. ПІДОПЛІЧКО, Т. М. ПУСТИЛЬНИК, А. І. РОМАНЕНКО, С. М. СКАЧКО, Т. Б. СЛЮДИКОВА, Г. С. СОКИРКО, М. М. ЧОРНОУС, В. Ф. ШОЛОМ, В. О. ШОРСТКИЙ, О. О. ШУМОВ; літературний редактор — Є. В. ШУМОВА; технічний редактор — О. М. КЛИМОВ; старший бібліограф —Л. О. НЕГЕЛЯ, молодші редактори: М. М. ГНАТЮК, Л. І. КОБЕЦЬ, З. В. ЄГОРОВА, О. О. КЛИМЕНКО, Н. А. КОТЛЯРЕНКО, С. А. МАЛАХІВСЬКА, Л. Р. МІЛЕВСЬКА, Г. В. ОЛЕЙНИК, В. М. ОСИПОВА, М. К. ПУНІНА, І. М. РАЗУМОВА, А. В. ЧЕРЕВАЧ, Т. А. ЯСКАЖУК; коректори: С. О. БАСЕНКО, Т. І. ЛИСЮЧЕНКО, Т. Я. МИХАЙЛОВСЬКА, Л. О. ПЛЕТНЬОВА; головний бухгалтер — М. В. ІЛЛІНСЬКА; старший економіст—Н. О. ДАНИЛЬЧУК; бухгалтер-касир — М. О. КОНДРАТОВА; завідуючий адміністративно-господарчим відділом — М. М. КОРОЛЬКОВ; інженер-технолог виробничого відділу — О. О. ДАВИДЕНКО; друкарки: Є. М. АНТОНЕНКО, Т. Б. ДУЧЕВА, О. В. НУДЕЛЬ, Ф. Є. РАДЧУК, Н. М. ЧЕПІГА; діловод — О. К. ПУГАЧОВА, експедитор —С. І. ЛУЗАН.

ВИРОБНИЧІ ПІДПРИЄМСТВА, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У ПІДГОТОВЦІ ДРУГОГО ВИДАННЯ УРЕ

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»

Генеральний директор — М. І. БАДАХ, заступник генерального директора — С. М. ГОРБОНОС, головний інженер — В. П. БОЙКО, головний технолог — П. М. КОЗАК, головний художник — М. П. КНЯЗЄВСЬКИЙ, начальник виробничого відділу — Н. Ф. ВАСИЛЬКІВСЬКА, начальник відділу технічного контролю — І. Г. ПАХОЛЮК, начальник цинкографії — З. С. ПОДОЛЕЦЬ, заступник начальника складального цеху — Р. А. ПРОВАЛЬСЬКИЙ, заступник начальника цеху високого друку — В. В. МЕЛЬНИК, старший майстер монотипного відділення — Г. П. ЛЯПІНА, старший майстер цеху високого друку — А. І. ФЕДУН, майстер клавіатурного та відливного відділень — В. М. ГОНЧАРОВА, майстер складального цеху — Р. О. МІЛЯЄВА, складач на клавіатурі — М. Й. ФЕДОРЧЕНКО, відливник — О. К. ТАРАСЕНКО, майстер верстки — І. В. ГУЩА, складачі вручну — Г. В. БАРДАКОВА, В. В. ЖОВТЮК, З. В. ЛІЩИТОВИЧ, С. Ю. ЛОГВІНОВ, В. Ф. НЕЧИПОРЕНКО, С. А. РОЖАЄВ, В. А. СИРОВАТКО, О. М. ХОМЕНКО, матрицювальник — О. К. СЕРБІН, старший коректор — А. М. ДАНИЛОВА, травильники — А. М. БІНДЕР, В. П. ЛИТВИНОВ, М. Й. МЕЛЬНИК, Б. М. ПОЗИВАЙ, гравер друкарських форм — О. М. ПЕТРИЧЕНКО, фотограф— В. І. ЗАЙЧЕНКО, пробісти — А. Г. БАТУК, В. М. КОВАЛЬОВА, Т. В. КУЛАГІНА, копіювальник — В. І. РАДЧЕНКО, друкарі високого друку — Л. П. КРАВЧУК, В. О. ПРОЦЕНКО, ретушери — В. Л. КУЗЬМЕНКО, В. А. СТАВНІЧУК, друкарі офсетного друку — А. Т. КУЗНЕЦОВ, М. І. ХОМЕНКО, монтажисти офсетного цеху — Л. І. ІВАЩЕНКО, В. М. РАБУХА, складач на ФПВ-1000 — М. А. КРЮКОВ, монтажист фотоскладальної дільниці — Л. П. РОГОЗНА.

Київська книжкова фабрика

Директор — О. І. МАКАРЕВИЧ, головний інженер — П. І. МЕЛЬНИЧУК, головний технолог — А. С. АДАМЧУК, завідуючий виробничим відділом — Ю. М. ЧОВНЮК, начальник палітурного цеху — О. В. МАЙКО, заступник начальника друкарського цеху — І. К. СЛИЗОВСЬКИЙ, майстри цеху високого друку — В. А. КРЮКОВ, І. А. МОЛОЧНИЙ, майстри палітурного цеху — М. І. СТРОНСЬКА, Л. І. ЛИТВИНЕНКО, стереотипери — А. Д. КРЮКОВ, М. І. НАУМЕНКО, Д. М. РАДЧУК, О. О. ХАБЛОВ, друкарі високого друку— А. М. КОРКІШКО, Д. В. ЄФИМЕНКО, В. І. КРУПСЬКИЙ, Ю. С. ЦАП, палітурники — В. С. ЗАДОРОЖНИЙ, М. А. ПИЛИПЕНКО, Ч. Я. РОЖИНА, Л. П. ФІЛАТОВА, машиніст КД-3 Л. Я. ПРОЛИГІНА, друкар-тиснильник Н. Н. ШЕМЧУК, швейниці В. Ф. ЗАКУСИЛО, Г. С. СВІТЛИЧНА, машиніст В-2 О. Н. МЕЛЬЯНІВСЬКА, машиніст «Смайт» Т. І. ЧЕПУРНА, машиніст аркушепідбірної машини Л. О. СИТЯШЕНКО, коректори — Н. І. ДОБРОДІЙ, Н. І. НАНЬЄВА, Л. Д. ПАСТЕРНАК, В. І. РУДЬ.

Науково-редакційне картоскладальне підприємство (Київ)

Директор — Ю. Я. КАЛАЦЮК, головний інженер — Є. І. ЧАРОЧКІН, головний редактор — Г. П. КУРДІНА, начальник планово-виробничого відділу — О. В. ЦИСЬ, начальник редакційно-складального відділу — В. Ю. МОСКАЛЕНКО, начальник оформлювального відділу — С. Ф. БАНІТ, начальник видавничого відділу — А. Й. КОРОБКО, начальник технічної редакції — Л. Г. ТКАЧ, старший редактор — З. П. РАЧИНСЬКА, редактор — Б. С. ТИСЛЕНКО, технічний редактор — Л. П. СОЧИВКІНА, бригадир — Л. В. ЛЕБЄДЄВА, майстер — В. В. ТЕРЕМЕНКО, техніки-картографи — В. О. БАХМАЧ, О. В. ГЕРАСИМЕНКО, Л. О. НЕКРАСОВА, Н. Я. НЕСТЕРКО, гравери-ретушери — М. І. СТЕГНЮК, С. В. КОРНЄВА, Т. І. КОТЛЯР, пробіст-перебивач — Н. М. МОСКОВЕЦЬ, фотограф — І. М. ЖУРАХОВСЬКИЙ, копіровщик — Б. Ф. ДЗЮБА.

Фабрика № 10 ГУГК

Директор — А. І. КАЛАЧНЮК, головний інженер — Є. Т. ВОЛОШИН, головний технолог — З. А. СЕДЛЕЦЬКА, начальник планово-виробничого відділу — А. А. ДРАПАК, начальник друкарського цеху — Г. А. БРОНШТЕЙН, начальник цеху підготовки друкарських форм — Л. О. ПЕТРЕНКО, заступник начальника цеху підготовки друкарських форм — Т. М. ТУРМАСОВА, начальник відділу — В.А . ДМИТРІЄВ, редактори — Т. Ю. ВОЛИНЕЦЬ, С. В. КРИВОШЄЄВ, технолог — О. С. ОЛЕКСІЄНКО, майстер монтажного відділення — Г. І. ДМИТРІЄВА, друкарі — В. А. БАРАНОВ, А. В. ДОВБАНЮК, В. І. ПОЛЬГУЛЬ.

Організації, установи та особи, які брали участь у підготовці ілюстративних та інших матеріалів для другого видання УРЕ

Значну допомогу у підборі ілюстративного матеріалу надали партійні та державні органи, громадські організації УРСР та братніх союзних республік, а також видавництво «Советская Энциклопедия», Фотохроніка ТАРС, Фотохроніка РАТАУ, видавництво «Мистецтво», Центральний Державний архів кінофотодокументів УРСР, Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Центральний музей В. І. Леніна, Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945», Державний історичний музей УРСР, Державний музей Українського образотворчого мистецтва УРСР, Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР, Київський Державний музей Т. Г. Шевченка, Державний музей Українського народного декоративного мистецтва УРСР, Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», Музей історичних коштовностей УРСР, редакції газет і журналів, навчальні заклади, науково-дослідні інститути, підприємства.

Художники: Г. Н. ГЛІКМАН, В. Л. ГОРЕНКО, В. В. КОРНИЦЬКИЙ, І. Ф. КРАСИЦЬКА, В. П. МОСКАЛЕНКО, А. Б. СЕРГІЙ, А. Ф. СОКИРКО, Я. М. ЯКОВЕНКО. Складання спеціального навантаження до карт-схем про основні пам'ятники і пам'ятні місця областей УРСР — В. Ф. СЕВЕРИНОВ. Рецензент частини біографічних статей — М. Г. ПЛЕСКАЧ. Художнє оформлення оправи УРЕ — Е. В. МАТВЄЄВ.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Фінляндія, с. 112—113
(статтю див. в 11-му томі)
Фламандське мистецтво, с. 16—17
Франко І. Я., с. 512—513
Франція, с. 448—449
Фреска, с. 48—49
Харків, с. 128—129
Хвороби рослин, с. 240—241
Хвостенко-Хвостов О. В.,
с. 160—161
Херсонес Таврійський,
с. 112—113
Хмельницький Б., с. 64—65
Хокусай К., с. 176—177
Хома П. П., с. 160—161
Цвілик П. Й., с. 176—177
Ци Байші, с. 496—497
Черепашка, с. 256—257
Чехословаччина,
с. 448—449
Шавикін Д. М., с. 416—417
Шевченко Т. Г., с. 336—337
Шишкін І. І., с. 352 —353
Шишко С. Ф., с. 432—433
Шкідники сільськогосподарських
рослин, с. 256—257
Шкрібляки, с. 496—497
Шовкуненко О. О., с. 416—417
Штернберг В. І., с. 352—353
Ширський І., с. 16—17
Югославія, с. 448—449
Яблонська Т. Н., с. 432—433
Яйце, с. 128—129
Яновський Ю. І., с. 512—513
Ярошенко М. О., с. 64—65
Японія, с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Фінляндія, оглядова, с. 32—33
Фінляндія, економічна, с. 32—33
(статтю див. в 11-му томі)
Франція, оглядова, с. 32—33
Франція, промисловість, с. 32—33
Харківська область, оглядова,
с. 96—97
Харківська область, економічна,
с. 96—97
Херсонська область, оглядова,
с. 96—97
Херсонська область, економічна,
с. 96—97
Хмельницька область, оглядова,
с. 192—193
Хмельницька область, економічна,
с. 192—193
Черкаська область, оглядова,
с. 192—193
Черкаська область, економічна,
с. 192—193
Чернівецька область, оглядова,
с. 288—289
Чернівецька область, економічна,
с. 288—289
Чернігівська область, оглядова,
с. 288—289
Чернігівська область, економічна,
с. 288—289
Чехословаччина, оглядова,
с. 384—385
Чехословаччина, економічна,
с. 384—385
Югославія, оглядова,
с. 384—385
Югославія, економічна, с. 384—385
Японія, оглядова, с. 544—545
Японія, економічна, с. 544—545

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
90	середня	27-й знизу	*Цін*	Цінь
159	ліва	7—8-й згори	Свічнівка	Свічківка

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 12

(на украинском языке)

В томі вміщено 20 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (298 сюжетів, з них 146 — кольорові), 18 сторінок ілюстрацій високого друку (105 сюжетів, з них 70 — кольорові), 6 вклейок кольорових карт (22 карти), кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 1621 ілюстрація і 100 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 55.

Здано до набору 13.04.84. Підписано до друку 27.11.84. БФ 29858. Формат 84 × 108 1/16. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 35,75, + 3,25 арк. вкл. Умов. друк. арк. 65,52. Умов. фарб.-відб. 98,80. Обл.-вид. арк. 129,5. Тираж 50 000 прим. Зам. 4-488. Ціна 9 крб. 60 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми

на кольорових картах / на текстових картах

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти; б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- 651 — Озера: а—прісні, б—солоні. Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а—Початок судноплавства на річках; б—Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали

- Дамби
- а—Піски; б—Лавові поля
- Мангрові зарості
- а—Болота; б—Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (ваді)
- Сухі русла (ваді) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди

- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а—Водорості; б—Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: теплі, холодні

на текстових картах: теплі, холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення